

**Світлій пам'яті
видатного візантиніста
Ігоря Шевченка
присвячується**

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Войтович Л.В., Домановський А.М., Козак Н.Б., Лильо І.М.,
Мельник М.М., Сорочан С.Б., Файда О.В.

Історія Візантії

Вступ до візантиністики

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів*

За редакцією д.і.н., проф. С.Б. Сорочана
та д.і.н., проф. Л.В. Войтовича

Апріорі
Львів 2011

УДК 94(477. 83-25)
ББК ТЗ (4Ук-4Льві-2Львів)
Л 444

Войтович Л.В., Домановський А.М., Козак Н.Б., Лильо І.М., Мельник М.М.,
Сорочан С.Б., Файда О.В.

Л 444 Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б.Сорочана і
Л.В.Войтовича. – Львів: Видавництво «Апріорі», 2011. – 880 с.: іл.

ISBN 978-966-8256-91-2

Підручник висвітлює історію виникнення, розвитку, розквіту і падіння
Візантійської імперії, формування візантійської співдружності націй, історію
візантійської церкви, культури та мистецтва, економіку, щоденне життя і мен-
талітет візантійців. Особливу увагу приділено зв'язкам Русі та Візантії.

Для викладачів і студентів вищих навчальних закладів гуманітарних на-
прямів та широкого кола читачів.

ББК ТЗ (4Ук-4Льві-2Львів)

Рецензенти:

член.-кор. НАН України, д.і.н., проф. Г.Ю.Івакін (Київ)

д.і.н., проф. Ю.М.Могаричев (Сімферополь)

д.і.н., проф. А.В.Сазанов (Москва)

*Затверджено Міністерством освіти і науки України як підручник для студентів
вищих навчальних закладів (лист МОН України № 1/11–6679 від 20.07.2010)*

*Друкується за ухвалами Вченої ради Львівського національного університету
імені Івана Франка від 29 жовтня 2009 р. та Вченої ради Харківського
національного університету імені Василя Каразіна від 30 жовтня 2009 р.*

© Войтович Леонтій, текст
© Домановський Андрій, текст
© Козак Назар, текст, підбір ілюстрацій
© Лильо Ігор, текст
© Лукін Дмитро, карти
© Мельник Микола, текст
© Сорочан Сергій, текст
© Файда Олег, текст
© Видавництво «Апріорі», 2011

ISBN 978-966-8256-91-2

ЗМІСТ

Передмова (С. Сорочан, Л. Войтович).....	7
Розділ I. Рання доба (IV–VI ст.)	
§ 1. «Другий Рим» (С. Сорочан, А. Домановський)	22
§ 2. Запоруки успіху (А. Домановський, О. Файда).....	67
§ 3. Imperium Christianum (О. Файда).....	94
§ 4. Втрати і заколоти (С. Сорочан, А. Домановський)	122
§ 5. Нова еманация (Н.Козак)	140
Розділ II. Від античності до середньовіччя (VII–IX ст.)	
§ 6. Перевтілення Рومейської держави (С. Сорочан, А. Домановський).....	164
§ 7. Століття змін (С. Сорочан, А. Домановський)	185
§ 8. «Золоті століття» візантійського села (А. Домановський, С. Сорочан).....	208
§ 9. Дві знаті (А. Домановський, С. Сорочан)	219
§ 10. Іконоборство. Відступники чи реформатори? (І. Лильо).....	234
§ 11. Єресі та місіонерство (С. Сорочан, А. Домановський).....	250
Розділ III. Від могутності до занепаду (X–XII ст.)	
§ 12. Вершина величі. Македонська династія (І. Лильо)	264
§ 13. «Могутні» та «убогі» (А. Домановський, С. Сорочан)	282
§ 14. «З варягів у греки та із грек...» (А. Домановський, С. Сорочан)	302
§ 15. Візантія і Русь: від конфронтації до співпраці (Л. Войтович, С. Сорочан)	315
§ 16. Переломне XI століття (М. Мельник).....	346
§ 17. Загадка Комнінів (С. Сорочан, А. Домановський)	367
§ 18. Розпад імперії (М. Мельник)	390
§ 19. Візантія і Русь: нові горизонти (Л. Войтович)	408
§ 20. Торжество православ'я (Н.Козак)	427

Розділ IV. Шлях до загибелі (XIII–XV ст.)

§ 21. На уламках краху (<i>І. Лильо</i>).....	460
§ 22. «Повернення батьківщини» (<i>С. Сорочан, А. Домановський</i>)	471
§ 23. Світ маєтків та сіл (<i>С. Сорочан, А. Домановський</i>)	486
§ 24. Згубна конкуренція чи плідна співпраця? (<i>А. Домановський, С. Сорочан</i>)	497
§ 25. Спроба реваншу (<i>С. Сорочан, А. Домановський</i>)	507
§ 26. «Піррова» перемога знаті (<i>С. Сорочан, А. Домановський</i>)	517
§ 27. Між Сходом і Заходом (<i>С. Сорочан, А. Домановський</i>)	525
§ 28. «Приречений острів» (<i>С. Сорочан, А. Домановський</i>)	533
§ 29. Останній бій Імперії (<i>А. Домановський, С. Сорочан</i>).....	542
§ 30. Візантія і Русь: продовження (<i>Л. Войтович</i>)	559
§ 31. Відблиск у сутінках (<i>Н. Козак</i>).....	575

Додатки

а. Історія публікації писемних джерел з історії Візантії (<i>О. Файда</i>).....	594
б. Нарис розвитку світової візантиністики (<i>М. Мельник</i>)	606
γ. Візантинознавство на українських теренах: від XIX ст. до сучасності (<i>О. Файда, А. Домановський</i>)	620
δ. Хронологія найважливіших подій (<i>С. Сорочан, А. Домановський</i>) ...	634
ε. Перелік правителів (<i>С. Сорочан, А. Домановський</i>)	641
ζ. Перелік Константинопольських патріархів (<i>С. Сорочан, А. Домановський</i>)	647
η. Візантійські грошові одиниці, одиниці вимірів та їхні еквіваленти (<i>С. Сорочан</i>)	651
θ. Хронологізований перелік агіографічних джерел (персоналії) (<i>С. Сорочан</i>).....	655
ι. Термінологічний словник (<i>С. Сорочан, А. Домановський</i>).....	663
κ. Список джерел та літератури (<i>С. Сорочан, А. Домановський, М. Мельник</i>)	798s

Передмова

...історія немов би відроджує або вдихає нове життя у померле, не дозволяючи йому зануритися і зникнути у безодні забуття, й визнана найважливішою з усіх корисних для людей речей.

Лев Діакон (кінець X ст.)

Історія не є системною наукою. Її завдання полягає в дослідженні та живому описі подій, які колись мали місце. Тому, яку би окрему мету не ставив перед собою той чи інший історик, історія ніколи не буде в стані відірватися від нескінченного розмаїття окремих конкретних фактів.

Проф. Едуард Мейєр (1855–1930)

*Від школи ми чекаємо не так готових істин, які можна раз і назавжди завчити, як **методу**. Якщо історична освіта сприяє розвитку історичного розуміння, тобто вміння за абстрактними поняттями бачити життя яким воно є, зі всією його неосяжною складністю, у всьому його нестримному плінні, здатності переживати його як вічний **творчий процес**, то Кліо може вважати, що її справу зроблено.*

З вступної лекції проф. П.М.Біцилли (1879–1953)

у Софійському університеті. 10.03.1924 р.

Велич і благочестя, золото і пишність... Законна спадкоємниця Римської імперії, вона стала першою християнською державою у світі, об'єднавши єдиною вірою найрізноманітніші народи. Її громадяни називали себе *ромеями*. Ця потужна країна проіснувала, викликаючи заздрість і захоплення, довше за будь-яку іншу імперію середньовічних Заходу і Сходу. Її можна не розуміти чи не сприймати, але неможливо ігнорувати. Зникнувши, вона продовжила й продовжує приваблювати, захоплювати своїм глибоким духовним світом. Назавжди збереглася у пам'яті людства її горда назва – Романія, Візантія, Другий Рим.

476 р. на Заході впала стародавня Римська імперія. Східна її частина, Візантія, не лише вціліла під тиском варварських навал і збереглася як єдина держава з центром

у *Константинополі*, але й проіснувала ще майже тисячоліття, продемонструвавши дивовижну, унікальну життєздатність, подібну до якої важко віднайти.

Впродовж дванадцяти сторіч складного історичного життя Візантійська імперія знала періоди злетів і падінь, розквіту й занепаду, радість перемог і гіркоту страшних, фатальних поразок. Величю й грізно плів крізь віки корабель цієї супердержави, керований досвідченими керманічами-правителями, захоплюючи увагу сучасників екзотикою форм і сліпучим блиском казкового багатства. Саме це багатство свідчить про процвітання, яке просто не могло не бути суцільним.

Себе візантійці іменували грецькою «ромайос», тобто ромеями (у перекладі з грецької – «римлянами»), а свою державу продовжували вважати Ромейською (Римською) імперією. Грецькою це звучало по-різному: «політія тон Ромайон», «Ромайон архі», тобто «Ромейська влада», або ж «Ромайон васілейя» – «Ромейське царство». Західні сусіди також називали цю країну Романією, східні – Румом. Самі ж ромеї зрідка і, переважно, у пізні часи своєї історії, з XIV ст., послуговувалися словом «Візантія» або «Візантії» (наголос на другому складі), що походило від давньої назви їхньої столиці. Тому латинський термін *Byzantium* (Візантія) у значенні «Візантійська імперія» є значною мірою штучним. У середині XVI ст. його вперше запровадив німецький науковець Ієронім Вольф (1516–1580) з міста Аусбург. Він став широко вживатися істориками з XVIII ст., і з того часу усталився як у науковому обігу, так і в побутовому житті.

Візантія стала першою з великих держав, яка прийняла *християнство* у якості державної *релігії*. Вона ж була першою країною, що почала жити й керувати згідно з християнським віровченням, розповсюджуючи його по усьому світу, особливо серед *слов'ян*. Християнство вплинуло на повсякденне життя візантійського суспільства значно більшою мірою, ніж у будь-якій іншій християнській країні. Єдність візантійської спільноти забезпечувалася, передусім, «церковним спілкуванням», і відлучення від нього вважалося одним з найтяжчих покарань. Тому для того, щоб бути римлянами (ромеями), потрібно було, незалежно від етнічного походження, мешкати на римській (нехай навіть колишній) території і, щонайважливіше, бути не просто підданими римського (ромейського) імператора, але обов'язково християнами, що свято шанували Божі заповіді. Раби й ті, хто сповідував *їудаїзм*, до ромеїв не належали.

Етнічна консолідація населення Імперії, тобто формування національної спільноти, відомої як «візантійські греки», розпочалася не раніше початку другого тисячоліття від Різдва Христового, тому термін «ромей» довгий час не мав певного етнічного наповнення. Візантійське суспільство було дуже ієрархізованим, але навіть правлячі кола нерідко складалися як з греків за походженням, так і з представників інших етносів. Таким чином, ромей самоусвідомлювали себе саме у політико-конфесійному сенсі, а не в етнічному. Лише з XI ст. їх почали пов'язувати і ототожнювати із середньовічними «греками».

Розлого розпростерши свої володіння на двох континентах – у Європі та в Азії, а на початку розповсюджуючи владу ще й на Північну Африку, Візантійська держава відіграла провідну роль у середньовічному світі й надзвичайно потужно впливала на перебіг міжнародних подій. Жодна інша європейська чи близькосхідна держава

не мала такої кількості безпосередніх контактів, мирних або ж ворожих, з такою кількістю країн і народів, як Візантія, незмінно викликаючи у них змішані почуття захвату і заздрості.

Вона змушували тремтіти й трепетати ворогів і союзників своїм золотом та благочестям віри, залізною ходою досконало організованих армій, що рухалися злагоджено та бездушно, як механізми; секретною страшною зброєю у вигляді всепоглинаючого повзучого «рідкого вогню», який викидався на супротивників за допомогою спеціальних пристроїв; незламними кам'яними твердинями фортець, побудованими з урахуванням всіх досягнень фортифікації; зв'язною наполегливістю досвідчених полководців, для яких у мистецтві війни, здається, не залишилося жодних таємниць.

Однак, на відміну від римлян-мілітаристів, ромеї нечасто нападали першими: вони не були настільки войовничими й були схильними до розробки різних способів захисту замість агресивних дій. Візантійці прагнули вирішувати спірні питання за допомогою тонкої дипломатичної гри, цієї майже невидимої для необізнаних, гнучкої, підступної зброї. Як вірно зазначив один з талановитих англійських візантиністів Джозеф Хелдон, ромеї частіше «проливали чорнило, а не кров». Навіть у тих випадках, коли візантійці вдавалися до завойовницьких походів, вони жодного разу за всю свою тисячолітню історію не вийшли за межі колишньої Римської імперії. Таким чином, з точки зору ромеїв, вони завжди вели справедливі, визвольні війни. Візантійці, скоріше, прагнули вберегти від зазіхань варварів вже існуючі кордони Імперії, ніж претендували на нові землі.

Візантії довелося прийняти на себе головний удар численних тюркських та монгольських орд, які йшли на Європу зі Сходу, зупинити експансію арабів на самому піку її розвитку, тим самим забезпечивши існування багатьох європейських держав, надавши їм можливість розвиватися, звестися на ноги. Саме тому її власна історія стала вражаючою послідовністю політичних потрясінь.

Це була єдина в середньовічній Європі аграрна держава з надзвичайно розвинутим міським життям, безумовною, повною власністю на землю та розгалуженою, надзвичайно живучою податковою системою. Держава, в якій імператорами довгий час ставали не за монархічним правом спадкування, а за допомогою інтриг, зрад, жорстокості. Держава, в якій Церква мала величезну владу, рівну владі імператора, що не заважало імператорам, уникаючи власного обожнення, демонструвати видимість всемогутності. Держава, столиця якої визначала дії чиновників по всій країні та задавала напрямки загального розвитку в усіх сферах суспільного життя. Держава, в якій насаджувався культ традицій минулого. Держава, в якій приватне право чітко відділялося від публічного і не домінувало, як на середньовічному Заході. В цій державі були раби, але не було рабовласницького ладу, були знатні роди, що мали з XI ст. величезний вплив, але їхні представники так ніколи й не стали по-справжньому феодалами. Це була неперевершена давня християнська імперія – і цим сказано все. Вона дивним чином поєднала наступництво і тяглість традицій з мінливістю і пристосуванням до нових умов свого розвитку, те, що історики називають континуїтет та дисконтинуїтет. Перше виявилось у збереженні централізованої бюрократії, норм римського права, функцій міста, зовнішніх рис побуту, друге – у змінах типів влас-

ності, соціальної структури, системи світоглядних цінностей, тобто в глибинних, поступових змінах.

Пряма наступниця греко-римського світу та елліністичного Сходу, Візантійська імперія стала центром вельми своєрідної й пишної культури. Сприймавши культурні традиції Заходу та Сходу, ромеї створили неповторну, яскраву та оригінальну цивілізацію, яку можна по-різному оцінювати, але якою не можна не захоплюватися.

Довгий час Імперія ромеїв залишалася недосяжним зразком наслідування для країн та народів Європи, предметом жаги всіх її владик, королів та герцогів, якого б рівня влади вони не досягали. Сповнена внутрішнього благородства, благочестя, витонченості та пишності, урочистості та глибини, напруженості думки, візантійська цивілізація вабила своєю мудрістю. Її культурний вплив поширився на різні племена і народи й проявився у найрізноманітніших сферах: релігії та філософії, праві та дипломатії, писемності та освіті; просякнув літературу, архітектуру, живопис, музику. Навіть вороги і завойовники Імперії – араби та турки – засвоїли цей спадок. Особливо потужно ромейська цивілізація вплинула на інститути та культуру тих країн, в яких сповідання християнства затвердилося за православним, тобто візантійським обрядом: Грузію, Вірменію, Болгарію, Сербію, Русь та інші слов'янські країни. Саме через Візантію ці країни й народи дихали повітрям світової культури. Якби не було ромеїв, наш спосіб життя був би іншим.

* * *

Через двісті років після загибелі Візантії піонером наукового дослідження історії Візантії у XVII ст. виступила Франція. У 1648 р. під патронатом знаменитого «короля-сонця» Людовика XIV і його міністра Кольбера в Парижі було опубліковано перший том зібрання візантійських істориків, а його видавець, монах-єзуїт Філіп Лабе, закликав європейських вчених займатися історією візантійців, пророкуючи таким ентузіастам «вічну славу, міцнішу за мрамур і мідь».

Одним з таких перших дослідників став Шарль Дюканж (1610–1688), історик і філолог, археолог і нумізмат, який відзначався дивовижною працездатністю. Його численні праці і величезні глосарії-словники не втратили свого значення до сьогодні.

Однак при цьому, незважаючи на давній, стійкий інтерес, майже до середини XIX ст. на Візантію дивилися через маску лицарського шолома, з ворожістю та ненавистю хрестоносця. Візантія залишалася в уяві європейців «розбещеною» імперією, символом статичності і закостенілості, а «візантинізм» був синонімом бездумного інтриганства і глухоти до прогресу. В тій таки Франції визнане світило вчених-просвітників XVIII ст., письменник і філософ Вольтер (1694–1778), вважав, що все залишене Візантією, «...є ганьбою людського розуму». Не менш уславлений німецький філософ Гегель (1770–1831) підкреслював у Візантійській імперії лише «...огидну картину слабкості, де жалюгідні, навіть абсурдні пристрасті не дають нічого великого в думках, справах і особистостях».

У Росії ставлення до Візантії також було неоднозначним. З одного боку, академік Август-Людвіг Шлецер (1735–1809), холодний і точний аналітик, наставляв, що

«...дослідник повинен знати по-грецьки і переважно передусім вивчати візантійців». З іншого ж ті, хто вбачав ідеал розвитку у західній цивілізації, подавали Візантію за відразливий зразок консерватизму і застою. Петро Чаадаєв, освічений і ерудований сучасник О. Пушкіна, писав про неї у 30-ті рр. XIX ст. як про «предмет глибокої зневаги народів». Інтелектуальна еліта суспільства воліла бачити у Візантії лише «деспотизм у найбільш жакхливій формі», «чумне, отруєне до самої основи тіло» – «тисячолітню агонію гниючого суспільства», «тріумф варварства і релігії», «недугу» і «виразки».

Це негативне, невіглаське, якщо не сказати б злісне ставлення стало поступово змінюватися з середини XIX ст. завдяки праці кількох поколінь науковців, які дедалі більше переконувалися, що об'єкт їхньої уваги «гідний вивчення». Вони все частіше ставили питання про те, чи справді Візантія – це лише тисячолітній процес занепаду і розпаду, чи вона розвивалася в цілому за тими ж законами прогресу і регресу, під впливом яких жили інші народи і держави? Відповідь стає очевидною.

Вже у 1876 р. оригінальний дослідник з різнобічними інтересами, рідкісний ерудит, професор Харківського університету Василь Карлович Надлер (1840–1894) зміг розгледіти у Візантійській імперії «один з найчудовіших феноменів всесвітньої історії», а у 1913 р. відомий російський візантиніст Федір Іванович Успенський (1845–1928) з повним правом констатував, що «Візантія була доброю матір'ю нашої цивілізації». В цьому плані ми всі, особливо греки і слов'яни, її прями, багато чим зобов'язані їй спадкоємці.

Сьогодні це уявлення закріплено настільки, що історики, вбачаючи у Візантії модель типової тоталітарної держави, тим не менше закликають подумати про позитивну спадщину самодержавної Візантії, а візантиністику називають «орхідеєю наук». Їх не зупиняють ні труднощі в пошуках та інтерпретації джерел, ні складності у вивченні середньогрецької мови, якою говорили і писали візантійці.

Дійсно, незважаючи на неоднозначність, контрастність, у всесвітній історії візантійській цивілізації належить особливе і, безперечно, видатне місце. Так, вона була тоталітарною монархією, але яка держава не є носієм ознак тоталітарності? Навіть самодержавство означає не сваволю, а незалежність від інших самодержців. Значно важливіше, що її політичний і історико-культурний вплив простягнувся від Русі і Закавказзя до країн Західної Європи. Візантія була не просто Другим Римом, останнім уламком античності, зберігачем і передавачем її спадщини, але суспільством і державою високої своєрідної і оригінальної культури, в якій греко-елліністичні і римські традиції злилися воедино з кращими досягненнями близькосхідних народів, породили особливі, неповторні ритми розвитку, дали імпульси, якими довгий час жив світ. Візантійські емігранти, рятуючись від турецького наступу, принесли цю велику спадщину до Європи, в першу чергу до середземноморських земель, давши поштовх Ренесансу. Візантія потребує тих, хто продовжить справу наукових досліджень, початих на межі Середніх віків і Нового часу, хто через факти джерел буде рухатися до творчого процесу і історичного методу, як заповідали кращі історики минулого.

* * *

В загальноосвітній школі Візантійська цивілізація вивчається в курсі історії середньовіччя. Йшов час, змінювалися підходи як до викладання історії в середніх навчальних закладах, так і до написання підручників. Але необхідно визнати, що на сьогоднішні підручники, як старі, дореволюційні і радянські, так і нещодавно опубліковані, дають доволі обмежену, підкреслено «проблемну», «нарисну» і вже через це – неповну інформацію про цю унікальну перлину середньовіччя. А в загальних курсах історії Русі і далі пишуть про «підступних» греків і агресивні плани їхньої імперії щодо руських земель.

Задумуючи у 1912 р. свою «науково-навчальну хрестоматію» з історії Візантії, талановитий вчений Володимир Миколайович Бенешевич (1874–1938), зауважив, що «...невелика книга краще за все може ввести у знання і розуміння історії Візантії, якщо дасть перш за все надійний і цілісний виклад найважливіших фактів політичної історії, а також оцінку головних джерел наших відомостей про них, і подасть цілий ряд ілюстрацій найважливіших сторін культурної історії»¹. Завдання це було вірно поставлене, але не вирішене.

До 1917 р. метою курсу історії середніх віків в учбових закладах було подання матеріалу, як відзначав Р.Ю. Віппер, «...лише тією мірою, якою він складає враження і дає основу для думки, для порівнянь і висновків»². Поряд з цим в учбовій літературі намагалися викласти «...якомога менше голих чисел і безіменних імен і якомога більше живих людей». Саме так орієнтував добротний підручник В. Шульгіна³.

У кращих дорадянських підручниках (М.М. Стасюлевича – 1856 р., В. Шульгіна – 1862 р., Д. Іловайського – 1886 р., А.С. Трачевського – 1886 р., К.О. Іванова – 1893 р., М. Карєєва – 1900 р., Е. Лавіса – 1900 р., Р.Ю. Віппера – 1906 р., візантиніста О.О. Васильєва – 1914 і 1915 рр.)⁴ основна увага приділялася політичній історії, історії міжнародних відносин, побуту, звичаям, віруванням, культурі народів середньовічної Європи. Крім того, оживити викладання курсу була покликана талановито написана кращими медієвістами «Книга для читання з історії середніх віків» за редакцією

¹ Очерки по истории Византии / Под ред. В.К. Бенешевича. – Санкт-Петербург, 1912. – Вып. 1. – С. VI.

² История древнего мира. Р. Ю. Виппер История средних веков. – Москва, 1994. – С. 9.

³ Курс истории средних веков для воспитанников и воспитанниц средних учебных заведений. / Сост. В. Шульгин. 5-е изд. – Киев, 1862. – С. 5.

⁴ Стасюлевич М.М. Общий курс истории средних веков. – Санкт-Петербург, 1856. – 320 с.; Иловайский Д. Средняя история: Курс старшего возраста. – Москва, 1886. – 408 с.; Иловайский Д. Очерки и рассказы из всеобщей истории: В 2 ч. – Москва, 1886. – Ч. 2. – 388 с.; Трачевский А.С. Учебник истории: Средняя история. – Санкт-Петербург, 1886. – 569 с.; Иванов К.А. История средних веков (Курс систематический). – Санкт-Петербург, 1893. – 726 с.; Кареев Н. Учебная книга истории средних веков. – Санкт-Петербург, 1900. – 236 с.; Лависс Э. Всеобщая история: Древность: Средние века: Новое время: Современная история: Для детей от 10 до 13 – 14 лет: Уроки и замечания на них. – Москва, 1900 – 211, V с.; Васильев А. А. Курс истории средних веков. Средневековая культура. Вторая ступень. Учеб. книга для 6 кл. муж. гимназий и реал. училищ. – Москва, 1915. – 208 с.

професора П.Г. Виноградова⁵, яка містила цікаві відомості про видатних діячів середньовіччя, релігію, освіту, побут, в тому числі і кілька захоплюючих, глибоких науково-популярних нарисів, присвячених історії Візантії. У Галичині не було подібних добротних підручників. У шкільних та гімназійних курсах історія Візантії займала більш ніж скромне місце. У Львівському університеті користувалися загальними працями Карла Крумбахера (1856–1909)⁶, Рейнгольда Шоеля⁷ та історика церкви фахівця з іконоборчого періоду Карла Шварцлозе⁸, які давали хоч і не завжди об'єктивну в оцінках, але доволі об'ємну інформацію з історії та культури Візантії.

Політичний переворот 1917 р., який знищив Російську імперію, і події, які відбулися після цього, насильно обірвали розвиток візантиністики. Російська візантиністика, яка займала провідні позиції, зазнала фатальних втрат, наукова спадщина кращих дослідників залишилася нереалізованою, а їхні долі трагічними. Лише тепер спадає пелена забуття, накинена на багатьох з них⁹.

Через панівне у радянській історіографії марксистське вчення про суспільно-економічні формації у його лєнінсько-сталінській інтерпретації, відповідним чином будувався і процес вивчення історії середніх віків в школі. Методичні посібники ставили перед вчителем наступні стратегічні завдання: формувати в учнів ідею «...закономірної зміни суспільно-економічних формацій»¹⁰, на основі чого учні повинні були прийти «... до переконання про неминучість загибелі капіталізму і перемоги комунізму у світовому масштабі»¹¹; вкорінювати «... поняття про соціальну революцію, про необхідність революційного скинення віджилого ладу»¹²; виховувати у школярів патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм, класову ненависть до експлуататорів тощо¹³. Оскільки економіці і матеріальному виробництву відводилася вирішальна роль у розвитку суспільства¹⁴, то головне і, додамо, непропорційно роздуте місце у підручниках (А.І. Гуковського та

⁵ Книга для чтения по истории средних веков / Под ред. П.Г. Виноградова. – Москва, 1896 – 1914. – Вып. 1–4 (різні видання).

⁶ Krumbacher K. Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches. – München, 1890.

⁷ Schoell R. Geschichte der griechischen Literatur. – Berlin, 1898.

⁸ Schwarzlose K. Der Bilderstreit, ein Kampf der griechischen Kirche um ihre Eigenart und um ihre Freiheit. – Gotha, 1891.

⁹ Детальніше див.: Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге. – Санкт-Петербург, 1995. – 462 с.; Рукописное наследие русских византистов в архивах Санкт-Петербурга. – Санкт-Петербург, 1999; Мир русской византистики: материалы архивов Санкт-Петербурга. – Санкт-Петербург, 2004. – 832 с.; Матвеева Л. Юлиан Кулаковский. – К., 2002; Пучков А. А. Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России. – 2-е изд., перераб., исправ. и доп. – Санкт-Петербург, 2004.

¹⁰ Агибалова Е.В., Донской Г.М. Методика преподавания истории средних веков: Пособие для учителей. – Москва: Просвещение, 1966. – С.3.

¹¹ Там же. – С.3.

¹² Там же. – С.5.

¹³ Агибалова Е.В., Донской Г.М. Методическое пособие по истории средних веков: Пособие для учителей. Москва: Просвещение, 1988. – С.7.

¹⁴ Агибалова Е.В., Донской Г.М. Изучение истории средних веков в 6 кл.: Пособие для учителей. – Москва: Просвещение, 1973. – С.4.

О.В. Трахтенберга¹⁵, Е.А. Косминського¹⁶, О.В. Агібалової та Г.М. Донського¹⁷) займали соціально-економічна історія, класи і класова боротьба, державний устрій, менше уваги приділялося світогляду, духовному життю і культурі людей середньовіччя. В певній мірі ця «прогалина» заповнювали хрестоматії¹⁸ і серія «Книг для читання з історії середніх віків», відроджена академіком С.Д. Сказкіним¹⁹, в яких містилися короткі, художньо написані нариси (біографічні портрети видатних політичних і громадських діячів, розповіді про побут і звичаї), які оживляли, до певної міри «олюдновали» викладання історії в середній школі. Але і тут історії Візантії пощастило найменше. До того ж ця серія не перекладалася українською та іншими національними мовами і була відсутньою у сільських та більшості шкільних бібліотек. За нею «полювали» студенти-історики. Підручника з історії Візантії для вищої школи не було, студентська еліта користувалася трьохтомною колективною «Історією Візантії»²⁰ та монографією М.В. Левченка²¹ з історії русько-візантійських стосунків. Попри вимушені ідеологічні штампи це були вартісні видання, які, втім, залишалися малодоступними. У суспільстві, де владою насаджувались ідеї воєнничого матеріалізму і атеїзму, було складно, просто неможливо говорити про першу велику християнську державу на Землі, яка проіснувала понад тисячу років, довше за будь-яку іншу імперію Європи чи Азії.

Сьогодні повсюдно у світі система освіти переживає складний період пошуку шляхів оновлення, кардинальних змін всієї освітньої концепції, пов'язаний з переходом людства від індустріальної і постіндустріальної цивілізації до інформаційного суспільства²². При цьому велика увага приділяється гуманізації, індивідуалізації шкільної освіти. Сучасна гуманістика виходить з того, що людина, її права і обов'язки, запити і потреби повинні знаходитися у центрі уваги держави і суспільства²³.

Процес гуманізації освіти має особливе значення для України, країни, яка несе на собі відбиток кризових явищ кінця 80-х років минулого століття і ставить перед собою завдання інтеграції в загальноєвропейську сім'ю народів. Історія завжди займала важливе місце у загальноосвітній програмі середньої школи, тому цілком зрозуміло, що зміни зачепили і методику її викладання²⁴. Сьогодні вона передбачає заміну засво-

¹⁵ *Гуковский А.И., Трахтенберг О.В.* История. Эпоха феодализма: Учебник для средней школы. – Харьков; Полтава: «Радянська школа», 1934. – 280 с.

¹⁶ *Косминский Е. А.* История средних веков: Учебник для 6–7 кл. средней школы. – Москва: Учпедгиз, 1953. – 272 с.

¹⁷ *Агибалова Е.В., Донской Г.М.* История средних веков: Учебник для 6 кл. – Москва: Просвещение, 1975. – 271 с.

¹⁸ *Волобуев О.В., Секиринский С.А.* Художественно-историческая хрестоматия. Средние века: Пособие для учителей. – Москва: Просвещение, 1977. – 239 с.

¹⁹ Книга для чтения по истории средних веков/ Под ред. *С.Д. Сказкина.* – Москва: Учпедгиз, 1940. – Ч. 1. – 240 с.

²⁰ История Византии. / Отв. ред. Сказкин С.Д. – Т.1–3. – Москва, 1967.

²¹ *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956.

²² *Астахова В.* Щоб оновити систему освіти. // Освіта. – 1998. – № 3–4. – С.1.

²³ Про концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні. // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1996. – №6. – С.3.

²⁴ Про викладання соціально-гуманітарних дисциплін у 1997 / 1998 навчальному році. // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1997. – №19. – С.23.

ення учнями великого об'єму інформації всебічним розвитком особистості, критичним ставленням до фактів, засвоєнням дуже важливих навиків самостійної роботи і досвіду творчої діяльності, що повинно сприяти соціалізації і самореалізації школярів²⁵. Головною виховною метою історії є сприйняття учнями ідей гуманізму, загальнолюдських цінностей, а також формування взаєморозуміння між народами²⁶.

З врахуванням змін, що відбуваються, складаються і сучасні підручники з історії середніх віків (О.В. Агібалова, Г.М. Донской, В.М. Духопельников²⁷, М. Бойцов, Р. Шукуров²⁸). Найбільш перспективним в цьому плані виглядає підручник досвідчених професіоналів А.Я. Гуревича, Д.Е. Харитоновича «Історія середніх віків», написаний в дусі «антропологічної історії»²⁹. Його автори поділяють погляди так званої нової історичної науки, ушлявленої французькою науковою школою «Анналів», і вважають, що одиницею виміру історичних процесів є людина, через що пояснюють події і явища минулого, виходячи з поглядів, почуттів, прагнень, цінностей людини середньовіччя.

При цьому власне історії Візантії в цій масі підручників було присвячено єдиний посібник для учителів, підготовлений провідними радянськими візантиністами Олександром Петровичем Кажданом і Геннадієм Григоровичем Литаврином у 1958 р. і через кілька десятків років перевиданий у престижній серії «Візантійська бібліотека» російського видавництва «Алетейя»³⁰. У 1984 р. з'явився підручник для вузів, написаний відомим російським візантиністом професором Георгієм Львовичем Курбатовим, головною перевагою якого стала стислість викладу, але концептуально цей виклад будувався переважно на наукових поглядах самого автора і не давав студентіві можливості ознайомитися з наявною полемікою³¹. В останні роки були здійснені спроби створити українські підручники з візантиністики, які, на жаль, не можна визнати вдалими, оскільки вони достатньо однобоко подають історію Візантії, зосереджуючи увагу майже виключно на церковній, богословській проблематиці³². У будь-якому випадку,

²⁵ Фідря О. Інформаційно-розвиваючі блоки як один із засобів індивідуалізації навчання історії. // Історія в школах України. – 1997. – №2. – С. 26.

²⁶ Про концептуальні засади гуманітарної освіти в Україні. // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1996. – №6. – С. 4.

²⁷ Агібалова О.В., Донської Г.М., Духопельников В.М. Всесвітня історія: Середні віки. – Київ: Освіта, 1995. – 368 с.

²⁸ Бойцов М., Шукуров Р. История средних веков: учебник для VII кл. средних учеб. заведений. – Москва: МИРОС, Скрин, 1995. – 480 с.

²⁹ Гуревич А.Я., Харитонович Д.Э. История средних веков: Учебник. – Москва: Интерпракс, 1995. – 336 с.

³⁰ Каждан А.П., Литаврин Г.Г. Очерки истории Византии и южных славян: Пособие для учителей. – Москва: Учпедгиз, 1958. – 326 с. (Санкт-Петербург, 1999).

³¹ Курбатов Г.Л. История Византии (от античности к феодализму). Учеб. пособие для студ. ист. фак. вузов. – Москва: Высшая школа, 1984. – 208 с.

³² Степовик Д. Візантологія. – Івано-Франківськ, 2003; Балух В.О. Візантиністика. Курс лекцій. – Чернівці, 2006; див. рецензії на ці видання: Домановський А.М., Файда О.В. Візантологія церковна, візантологія світська: (не)усвідомлена необхідність кроку назустріч // Древности 2006-2008. – Харків, 2008. – С. 263-280; Сорочан С., Домановський А. Барвісті брязкальця української візантиністики: «варварські» наслідування в очікуванні на варварів? // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків, 2008. – Вип. 9-10. Patria. – С. 335-371.

цього надто мало на фоні загальної, все більш інтенсивної зацікавленості широких кіл громадськості всім «візантійським». Показово, що навіть в томі «Загальна історія» останнього російського видання енциклопедії для дітей, написаної, як декларувала укладачка, строго науково, неідеологізовано і неупереджено, Візантійській імперії було виділено два нариси – гранично короткий, схематичний абрис основних етапів її розвитку і «портрет на фоні епохи» лише одного з понад сотні візантійських імператорів – Юстиніана Великого (бл. 482–565 pp.), чого, безумовно, замало, щоб усвідомити визначне місце цієї країни в історії людської цивілізації³³.

Цілком актуально, особливо для України і української візантиністики, звучать давні слова Ф.І. Успенського: «Що ж стосується критичного дослідження Візантії і популяризації візантійської історії серед широкого загалу, в цьому відношенні зроблено дуже мало. І важко чекати, щоби у найближчому майбутньому змінилися на краще несприятливі обставини. У нас немає наукової візантійської школи...». Тому, враховуючи постійний і стійкий інтерес до візантійської цивілізації, яка зіграла величезну роль і в історії східнослов'янських народів, давно назріла необхідність створення навчального підручника з історії Візантії, який заповнив би окреслену «навчально-популярну прогалину», причому не тільки на рівні студентських і учительських запитів, і цим самим допоміг у формуванні вітчизняної школи візантиністики, подібної до тих, що існують сьогодні у Франції, США, Великій Британії, Німеччині, Росії та інших країнах.

Запропонований авторами підручник адресований студентам гуманітарних факультетів вузів, слухачам духовних семінарій і академій, учням старших класів середніх шкіл, гімназій, ліцеїв, де поглиблено чи факультативно вивчають всесвітню історію, а також всім, хто починає самостійну «подорож» у захоплюючому, насиченому живими подіями, часом чудернацькому, драматичному, навіть трагічному світі візантійської історії, який, зрештою, був забарвлений не лише темними фарбами. За наявності численних загальних праць, фундаментальних, особливо академічних видань з історії Візантії³⁴, подібного досвіду, розрахованого перш за все на невідготовану аудиторію, зроблено не було, що унаочнює його актуальність і важливість.

³³ *Наумов Л.* Византийская империя. Юстиниан I // Энциклопедия для детей. Т.1. Всемирная история / Сост. С.Т. Исмаилова. – 3-е изд., перераб и доп. – Москва: Аванта+, 1996. – С.397–405.

³⁴ *Герцберг Г.Ф.* История Византии: Пер. с нем. – Москва: Солдатенков, 1897; *Гельцер Г.* Очерки политической истории Византии // Очерки по истории Византии / Под ред. В.К. Бенешевича. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1912; *Гельцер Г.* Очерки культурной истории Византии // Очерки по истории Византии / Под ред. В.К. Бенешевича. – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1912. – С.27–89; *Bury J.B.* A History of the Later Roman Empire From Arcadius to Irene (395 A.D. to 800 A.D.). – Vol.1–2. – London, 1889. (London, 1923); *Bury J.B.* A History of the Eastern Roman Empire From the Fall of Irene to the accession of Basil I (A.D. 802–867). – London, 1912; *Кулаковский Ю.* История Византии. – Т.1 (395–518). – Киев, 1912; – Т.2 (518–602). – Киев, 1913; – Т.3 (602–717). – Киев, 1915; *Шестаков С.П.* Лекции по истории Византии. – Казань, 1915; *Успенский Ф.И.* История Византийской империи. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1913; Т.2. – Ленинград, 1927; Т.3. – Москва; Ленинград, 1948; *Успенский К.Н.* Очерки по истории Византии. – Ч.1. – Москва, 1917; *Рудаков А.П.* Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. – Москва, 1917; *Безобразов П.В.* Очерки византийской культуры. – Петроград: Огни, 1919; *Baynes N.H.*

При написанні підручника автори, професійні історики, базувалися на досягненнях сучасної візантиністики, а також використали багату світову спадщину, взяту з кращих узагальнюючих праць. Поряд з цим завданням було здійснено спробу відійти від сухого академізму викладу на користь живої, образної мови, однаково зрозумілої і школяреві, і студентові, і досвідченому читачеві.

Мета підручника – не так розкрити всі аспекти, докладно, у хронологічній, систематичній послідовності висвітлити політичну, соціально-економічну, культурну історію Візантійської імперії, оплутати читача нескінченним ланцюгом фактів, як

The Byzantine Empire. – London, 1925; The Cambridge Medieval History / Planned by J.V. Bury et al. – Vol.1. – Cambridge, 1936.; *Васильев А.А.* История Византийской империи. – Т.1: Время до крестовых походов; – Т.2: От начала крестовых походов до падения Константинополя. – Санкт-Петербург, 1997; *Левченко М.В.* История Византии. Краткий очерк. – Москва–Ленинград, 1940; *Диль Ш.* История Византийской империи. – Москва: Изд-во иностр. лит., 1948; *Диль Ш.* Основные проблемы византийской истории: Пер. с фр. и предисл. Б.Т. Горянова. – Москва, 1947; *Stein E.* Histoire du Bas-Empire. – Vol. 1–2. – Paris; Bruxelles; Amsterdam, 1949; *Brehier L.* Le monde byzantin. – Vol.1: Vie et mort de Byzance. – Paris: A. Michel, 1947; – Vol.2: Les institutions de l'Empire byzantin. – Paris: A. Michel, 1949; – Vol.3: La Civilisation byzantine. – Paris: A. Michel, 1950; *Острогорський Г.* Історія Візантії. – Львів, 2002; *Vasiliev A.A.* History of the Byzantine Empire, 324–1453. – Madison, 1961. – Vol.1; 1958. – Vol.2; *Runciman St.* Byzantine Civilisation. – New York, 1956; *Jenkins R.* Byzantium: The Imperial Centuries. A.D. 610 – 1071. – London, 1966; *Franzius E.* History of the Byzantine Empire. – New York, 1967; История Византии. – Т.1–3. – Москва, 1967; *Оболенский Д.* Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. – Москва, 1998; *Haussig H.W.* A History of Byzantine Civilization. – London, 1971; *Райс Т.* Византия. Быт. Религия. Культура. – Москва, 2006; *Гуйю А.* Византийская цивилизация. – Екатеринбург, 2005.; *Ангелов Д.* История на Византия. 395–867. Първа част. 5 изд. – София, 1973; Його ж. История на Византия. 867–1204. Втора част. 4 изд. – София, 1974; Його ж. История на Византия. 1204–1453. Трета част. 4 изд. – София, 1972; Його ж. Византия: Политическа история. – Стара Загора, 1994; Його ж. Византия: Духовна культура. – Стара Загора, 1994; *Литаврин Г.Г.* Как жили византийцы. – Москва 1974; *Райс Д.Т.* Византийцы. Наследники Рима. / Пер. с англ. Е. Ф. Левиной. – Москва, 2003; *Zakythinos D.* Byzantinische Geschichte. 324 – 1071. – Wien; Koeln; Graz, 1979; *Arnott P.* Bizantyjczycy i ich świat. – Warszawa, 1979; *Mango C.* Byzantium. The Empire of New Rome. – London, 1980; *Beck H.G.* Das byzantinische Jahrtausend. – München, Christophoropoulou Aik. Byzantine History. – 2nd ed. – Vol.1–2. – Amsterdam: A.M. Hakker, 1991–1993.; Раннефеодальные государства на Балканах VI–XII вв. /Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – Москва, 1985; Культура Византии (IV – первая половина VII в.). – Москва, 1984; Культура Византии (вторая половина VII – XII вв.). – Москва, 1989; Культура Византии (XII – первая половина XV в.) – Москва, 1991; *Удальцова З.В.* Византийская культура. – Москва, 1988; *Поляковская М.А., Чекалова А.А.* Византия: быт и нравы. – Свердловск, 1989; *Лемерль П.* История Византии / Пер. Т. Пошерстник. – Москва, 2006. – С.3–104; *Dějiny Byzance (History of Byzantium): Under the Direction of Bohumila Zásterova.* – Praha, 1992; *Дашков С.Б.* Императоры Византии. – Москва, 1997; *Treadgold W.T.* A History of the Byzantine State and Society. – Standford, California, 1997; *Haldon J.* Byzantium. A History. – Stroud, Gloucestershire, 2000; *Иванов С.А.* Византия. – Москва, 2001; *Angold M.* Byzantium. The Bridge from Antiquity to the Middle Ages. – New York, 2001; *Каплан М.* Золото Византии / Пер. с фр. Ю. Розенберг. – Москва, 2002; *Le Monde byzantin / Dir. C. Morriřsson.* – Paris, 2004. – Vol.1–3; *Чекалова А.А., Чичуров И.С.* Византийская империя // Православная энциклопедия. – Москва, 2004. – Т.8. – С.125–141; *Галегьян В., Ольшанецкий В.* Византия. – Москва, 2004; *Аверинцев С.С.* Другой Рим. – Москва, 2005; *Хвостова К.В.* Особенности византийской цивилизации. – Москва, 2005; *Flusin B.* La civilization Byzantine. – Paris, 2005; *Шейнэ Ж.-К.* История Византии. – Москва, 2006.

показати їхнє значення, навчити, наскільки це можливо, творчої роботи з ними, здійснити діагностику візантійського суспільства як системи, моделі історичного розвитку, пояснити процес історичного руху, особливості, специфіку еволюції «супердержави» середньовіччя, розкрити її сильні і слабкі сторони, причини блискучих успіхів і фатальних невдач, які, в результаті, призвели до трагічної загибелі Імперії. При всьому цьому це повинна бути «візантиністика з людським обличчям», розумне узгодження проблемного викладу з хронологічним, чого досягти було найважче.

В основу поділу історії Візантії покладено періодизацію, прийняту у візантиністиці. Відповідно до неї підручник складається з семи розділів, які, в свою чергу, діляться на 37 параграфів і охоплюють увесь період існування Візантії з IV ст. до 1453 р., коли, з падінням Константинополя – столиці держави, вона назавжди відійшла у минуле.

Підручник містить необхідний для кожного початківця науково-довідковий апарат: хронологічні таблиці, хронологізований перелік агіографічних джерел (персоналії), перелік візантійських грошових одиниць, мір вимірів та їхніх еквівалентів, термінологічний словник, карти, ґрунтовний список джерел і літератури. В останній внесено майже **всі видання** перекладів українською і російською мовами писемних джерел з візантійської історії, бібліографічні покажчики, довідкова література – необхідне підґрунтя для плідної самостійної роботи і наступних науково-дослідницьких пошуків. Цьому ж повинні допомогти відомості про електронні інтернет-ресурси з візантиністики, подані у вигляді анотованого переліку найважливіших сайтів.

Важливо відзначити, що автори пішли шляхом комбінації викладу фактичного матеріалу і писемних джерел: кожен параграф підручника містить відповідний додаток під рубрикою «Увага, джерело!» і подає старанно відібрані витяги з творів візантійських авторів, документів, законів. Звернення до них необхідне і має розглядатися як правило, від якого не можна відступати. Це дозволяє не лише оживити, а іноді – й уточнити, доповнити розповідь, але і дає можливість відчуття колориту епохи, почути заповітний «шелест часу», підсилити відчуття вірогідності досліджуваних фактів, нарешті, привити перші навички критичного аналізу. Вже тому рекомендований підручник унікальний і не має вітчизняних аналогів.

Питання до тексту навчальних параграфів і супутніх їм джерел покликані допомогти читачеві методично контролювати себе в процесі засвоєння знань, і, що найважливіше, мобілізувати ці знання, навчити мислити, порівнювати, робити власні висновки, самостійно шукати рішення, формувати власну точку зору і вміння її відстоювати. Для цього в тексті подані погляди різних прошарків візантійського суспільства на події, що відбувалися, на світ думки і віри, наведені альтернативні версії істориків зі спірних проблем візантиністики.

Працюючи з цими матеріалами, ми стаємо схожими на акумулятор і одночасно на транслятор великої спадщини Візантії, допомагаємо народитися її новим дослідникам, про появу яких пророко зауважив відомий німецький філософ Йоганн Фіхте (1762–1814) у своїй лекції «Про обов'язки вчених»: «...я складаю необхідну ланку великого ланцюга, який простягнувся у вічність від першої людини до повного самоусвідомлення людства, все, що було серед людей великого, благородного і мудрого, – всі добродіє роду людського, чий імена вписані в історію, і ті, хто залишився у ній невідомим, – всі вони працювали на мене, я – урожай від насіння, ними посіяного, я вступаю на землю,

ними обжиту, іду по їхніх стопах. І мене охоплює бажання продовжити почату ними справу, зробити щасливішим і мудрішим наш спільний братський рід».

Прикінцева заувага стосується кириличного написання візантійських термінів та власних назв. У XVI ст. вчені-гуманісти епохи пізнього Відродження запропонували дві системи вимови для читання давньогрецьких текстів. Одна з них, розроблена видатним Еразмом Ротердамським, і зараз застосовується для реконструкції звучання давньогрецької мови, де давньогрецькі літери «бета», «дзета», «ета», «тхета» та «іпси-лон» вимовляються твердо, як «б», «дз», «е» та «т». Звідси звучання слів «басилевс» – цар, «дзигос» – ваги, «стратег» – воєначальник, «партенос» – діва. В іншій системі, розробленій німецьким вченим Йоганном Рейхліном, ці ж самі літери представлені як «віта», «зіта», «іта», «фіта» і звучать м'яко, як «в», «з», «і», «ф». Тому ті ж слова вимовляються з ними як «василевс», «зигос», «стратиг», «парфенос». У нашому підручнику, як і в більшості сучасних україномовних праць з візантиністики та середньовічної історії, застосовується рейхлінова система.

Доповненням до нашого підручника є навчальний посібник С. Б. Сорочана «Візантія. Парадигми побуту, свідомості і культури» (2011)³⁵, у якому висвітлюються розмаїті аспекти візантійської цивілізації від софістикованих концепцій імператорської влади та ортодоксії до цілком приземлених уявлень про дружбу харчування та розваги.

* * *

Минуло вже понад півтисячоліття з моменту загибелі Візантії, падіння її величної столиці – Константинополя під ударами турецьких завойовників у 1453 р. Інші народи живуть на землях колись могутньої Імперії ромеїв, нові держави з'явилися на її безкраїх просторах. Змінився світ, та й сама людина стала дещо іншою. Але слід, залишений цією яскравою, самобутньою і надзвичайно контрастною цивілізацією у пам'яті людства, є настільки глибоким, що донині вона не втратила магічної, притягальної сили.

Як вірно зазначив англійський історик Роберт Тальбот Райс, «немає на світі країни, історія якої виказувала б нам настільки вражаюче поєднання доблесті та зради, таланту та бездарності, вміння та безпорадності, побожності та угодовства. ...Немає в світі іншої держави, чия історія являла б собою таку єдність протилежностей, немає іншої культури, яка виявляла б собою такий сплав матеріального та духовного».

Мабуть, найвизначнішою заслугою Візантії слід вважати збереження нею античного знання, оскільки переважна більшість відомих нам давньогрецьких творів була збережена за доби середньовіччя саме візантійцями. Якби не візантійські копії, чимало з них зникли б безповоротно за часів краху Римської імперії. Крім того, Візантія продовжує жити в величезному спадку свого величного минулого, у творах мистецтва майстерних ремісників і талановитих архітекторів, у творах істориків та філософів, письменників та поетів, у роботах живописців і мозаїстів. Залишки потужних стін її міст та фортець, стійко опираючись руйнівній дії часу, нагадують нам про колишню славу й могутність унікальної Імперії ромеїв. Можна сказати, що зниклий ромейський

³⁵Сорочан С. Б. Візантія. Парадигми быта, сознания и культуры: Учебное пособие. – Харьков: Майдан, 2011. – 952 с.

народ зберіг своє обличчя, на яке за минулі століття так і не лягла не лише маска смерті, але навіть печать старіння. Аж до сьогодні вражають геніальністю замислу та майстерністю виконання величні палаци та *храми*, яскравими барвами квітнуть сторінки розкішних рукописних книг, що зберігаються як у найбільших бібліотеках світу, так і у віддалених монастирях. Навіть найменший *манускрипт*, виконаний на найтоншому, що просвічується крізь світло, пергаменті, коштує більше за найдорожчу американську віллу.

Історію Візантії, її економіку, культуру, вплив на інші держави та народи середньовіччя вивчає один з розділів історичної науки, який називається *візантиністика*. Історики та археологи, нумізмати та мистецтвознавці багатьох країн світу з трепетом схиляються над вишуканими творами ромейських ткачів, ювелірів та художників, вивчають давні манускрипти, відчищають від землі візантійські печатки – *молівдовули* та монети, розкопують покинуті міста, намагаючись відтворити та зрозуміти той вічно живий світ візантійської цивілізації, який давно зник, але все ще приваблює та хвилює.

Незважаючи на величезну роботу, здійснену за останні два століття візантиністами у справі вивчення історії Ромейської імперії, і донині чимало питань та проблем залишаються відкритими та спірними, ще чекають на свого дослідника, яким можете стати Ви.

Розділ І

Рання доба (ІV–VI ст.)

§ 1. «Другий Рим»

Датою народження візантійської держави історики зазвичай вважають 11 травня 330 р. Саме цього погожого весняного дня римський імператор Константин I Великий (306–337) урочисто відкрив, за язичницьким обрядом «освятив» нову столицю Римської держави, яка надалі отримала назву Константинополь (у перекладі з грецької означає «град Константина») – на честь її засновника.

Саме з цієї переломної події почалося утвердження влади Імперії на Сході, – почалося, за уявленнями візантійців, нове життя і для Сходу, і для Заходу. До цього часу імператори обирали своєю резиденцією то італійський Медіолан (Мілан), то германський Трир, то малоазійську Нікомідію. Але все це були тимчасові рішення. Старий Рим, охоплений чварами, вражений корупцією та іншими численними вадами, схильний зберігати і вшановувати старі релігійні традиції римлян, також не відповідав новим потребам часу. Управлінські сигнали з нього все гірше діставалися віддалених східних провінцій, які поступово дедалі сильніше звикали до самостійності. З перенесенням столиці християнського світу ближче до них вони остаточно зажили окремим життям, хоча формально все ще залишалися у рамках єдиної величезної держави, яка доживала свої останні дні.

Місто на Босфорі

Константин, який заклав основи нового світу, був старшим сином від першого шлюбу правителя західних провінцій Римської імперії Флавія Констанція Хлора (305–306) та Єлени, яка, за переказами, була християнкою, донькою короля англів Кола Колчестерського.

Якщо вірити свідченням **Євсевія Памфіла**, а також інших істориків та біографів цього непересічного правителя, Константин виявив себе сміливим, енергійним і, водночас, обережним. Він мав приємну зовнішність і небувалу фізичну силу, був високого зросту й міцної статури, відзначався спритністю. Імператор не здобув гарної освіти, але до знань ставився з повагою. Його схильність до християнства можна пояснити впливом матері. Він дотримувався стриманого способу життя, вмів чудово володіти собою, був ввічливим, товариським, ба навіть схильним до гумору. Однак, ставши імператором, виявив жорстокість та деспотизм. **Зосим** згадував у «Новій

історії», написаній на початку V ст.: «...свого сина Кріса, відзначеного... саном кесаря, якого підозрювали у зв'язку зі своєю мачухою Фаустою, він вбив, зовсім знехтувавши закон природи, а коли мати Константина Єлена почала обурюватися через таку розправу й була не в змозі пережити вбивство юнака, Константин, немов би їй на втіху, загоїв це зло ще більшим, бо наказав надмірно розжарити лазню та замкнув туди Фаусту, а вийняв її вже мертвою». Навіть якщо звинувачення з боку історика було неправдивим, очевидно, що імператор був крутої вдачі. Тим меншими були шанси вцілити для тих, хто намагався перешкодити його подальшим політичним планам. Головним з них було створення єдиної Імперії на чолі з правителем-монархом, владу якого ніхто не мав права заперечувати, реалізація релігійної політики, що підтримувала християнство та закладала основи відносин між імператором та Церквою. Напевно, саме завдяки цьому візантійці сприйняли самого Константина за еталон імператора, і в їхній уяві кожен наступний імператор був новим Константином.

Одним з найважливіших вчинків цього енергійного правителя стала організація нової постійної столиці Імперії на Сході. Місто побудували на місці мегарської колонії **Візантії**, розташованої на узбережжі протоки **Босфор**.

*Одна з давньогрецьких легенд свідчить, що коли у VII ст. до н.е. мешканці міста Мегари на заході Малої Азії вирішили заснувати нове поселення – **апойкію**, вони, за традицією, звернулися за порадою до Дельфійського оракула. Вождь колоністів Візант отримав від оракула наказ звести місто на фракійському мисі, де море було багате рибою, а ліси – оленями.*

Прибувши на береги Мармурового моря, біля південного входу до протоки Босфор Візант і його супутники побачили прекрасний пейзаж і почали здійснювати необхідне перед заснуванням поселення жертвопринесення. Аж раптом прилетів величезний шуліка, схопив жертвовну тварину й відніс її на край Босфорського мису, що здивився пагорбами. Вважаючи це добрим знаком, Візант з товаришами вирішили збудувати місто саме там, куди шуліка відніс здобич. Нову колонію, на честь її батька-засновника, було названо Візантієм.

У 196 р., під час громадянської війни в Римській імперії, місто було розгромлене військами імператора Септимія Севера, оскільки підтримувало його супротивника, Пісценія Нігера. Згодом, втім, його було відновлено, й Візантії став ще більшим і гарнішим.

*Ранньою осінню 324 р. римський імператор Константин, переслідуючи свого останнього суперника, розгромленого імператора **Ліцинія** (Лікінія), остаточно розбив його біля Хрисополя, портового містечка, яке знаходилося навпроти Візантії. Тоді він і оцінив вкрай зручне розташування майбутньої столиці, її військово-стратегічне значення вдалої військової бази, і вирішив влаштувати тут сильний укріплений пункт та імператорську резиденцію. Використовуючи захоплені у Ліцинія кошти, Константин уперше збільшив місто порівняно з містом, відновленим Септимієм Севером. Маловідомий до того часу Візантії почав ставати дедалі зростаючим центром об'єднаної Імперії.*

Імператор надав місту своє ім'я і наступного 330 р., вже після язичницького «освячення», присвятив Константинополь християнському Богові. Легенда, яку розповів невдовзі після смерті Константина I його біограф Євсевій Памфіл, стверджує, що імператор узяв у руки списа, щоб особисто позначити ним межі майбутньої столиці. Він все йшов і йшов з ним, креслячи на землі лінію. Люди з оточення імператора, здивовані надзвичайними розмірами міста (близько 370 гектарів), здивовано питали його: «Куди ж ти, государю, дійдеш?». Він же багатозначно їм відповів, натякаючи на небесну допомогу самого Христа: «Я піду до тих пір, допоки не зупиниться хтось, хто йде переді мною!».

Наново відбудоване місто було прекрасним, мало сприятливий клімат, було оточене родючими землями околиць і омивалося багатим на рибу морем. Як писав пізніше візантійський **ритор**, історик **Проконій Кесарійський**, Константинополь був немов вінком «оточений блакитним морем та сяючою красою гаїв, що облямовували берегові бухти». Прагнучи виділити його серед маси інших провінційних полісів, Константин звелів збудувати високі захисні стіни, дарував візантійцям право на отримання 80 тис. порцій державного хліба – єдиного, чого тут не вистачало, прикрасив місто різноманітними

1.1. Солід імператора Константина I.
307–337 рр.

пам'ятниками, церквами, каплицями, звів будівлю Сенату, **терми** Зевксиппа, величезний **іподром**, розширив вулиці за рахунок галерей, наповнив міські квартали садами, віллами, палацами, резиденціями знаті. Окремі з них він дарував римським сенаторам, таким чином заохочуючи їх перебраться на нове місце зі старого Риму, де ще продовжували вшановувати язичницьких богів. Пізніше, за наступників Константина, новий Сенат, що поповнився багатими східними землевласниками, отримав права та привілеї, рівні привілеям римського Сенату.

Своє творіння імператор присвятив не лише Святій Трійці, але й **Богородиці** Діві Марії. На честь цієї небесної покровительки міста він звелів звести порфірну **стелу** на білокам'яній плиті. Цей пам'ятник Константин вшановував особливо: проїжджаючи повз нього, він обов'язково спішувався й наказував своєму оточенню чинити так само.

Місто, з самого початку дароване і язичницьким богам, і християнському Богові, й місцевим святим, знаходилося в точці, звідки було рукою подати від Азії до Європи. Розташована між частинами світу протока Босфор з'єднувала **Понт** (Чорне море) з **Пропонтидою** (Мармуровим мо-

рем, названим нині так через назву його найбільшого острова Мармара, відомого своїми покладами мармуру). Через це невелике море можна було легко дістатися **Малої Азії**, а звідти – будь-якої точки Близького Сходу. З Пропонтиди через протоку Дарданелли можна було напряму потрапити до Егейського моря, а звідти – до Середземного. Зручні морські та сухопутні шляхи та віддаленість від особливо небезпечних перського (іранського) та дунайського кордонів робили стратегічне розташування Константинополя винятково вигідним. Кращим доказом геніальності вибору Константина є те, що місто встояло перед усіма нападами, впродовж століть витримуючи усі штурми та облоги. З жодного іншого пункту не вдалося б настільки успішно координувати військові дії проти ворогів, що загрожували одночасно з заходу та сходу, як це робилося з Константинополем.

Величезний трикутний мис, на якому розташовувалося місто, з півдня омивався сліпучою водною гладдю Мармурового моря, а з півночі – довгою вигнутою затокою, яка заглиблювалася у суходіл на шість з половиною кілометрів. За свою форму вона отримала у візантійців вдалу назву Керас – Ріг. Нерідко її називали **Хрисокерас – Золотий Ріг**. Чудова затока у найширшому місці перевищувала півкілометра, мала глибину понад тридцять метрів і була зручною та дуже місткою гаванню – здавалося, сама природа потурбувалася, щоб це місто перетворилося на найбільший порт світу. Звідси, як з рогу достатку, до міста прибувала величезна кількість товарів, а мережа сухопутних шляхів, що йшли на континент, дозволяла підтримувати зв'язки із західним світом.

381 р. Константинополь було оголошено «Новим Римом». У першій половині V ст. про нього говорили та писали як про «Другий Рим». У 451 р. його визнали центром **Патріархату**, що поширив свою церковну владу на території **епархій Фракії** у Європі та **Понту** в Малій Азії (північний захід **Балканського півострова**, Подунав'я та північ сучасної Туреччини). З цього часу в імператорських конституціях до назви міста стали додавати епітет «царський». З трактату-опису дізнаємося, що «Новий Рим» нараховував тоді 323 вулиці, що об'єднували 4383 житлові будинки, 20 державних пекарень, що працювали на тих, хто отримував безкоштовний хліб, а також 120 приватних

1.2. Імператор Константин I з моделлю міста в руках. Мозаїка, церква Святої Софії, Константинополь. X ст.

1.3. Затока Золотий ріг. Гравюра, арк. CCLVIIr,
Нюрнберзька хроніка. 1493 р.

пекарень. Чисельність його мешканців досягла приблизно півмільйона чоловік, і невдовзі він став найбільш населеним пунктом імперії.

Для захисту столиці від зовнішніх ворогів із суші вже за Константина Великого збудували величезну фортечну стіну, що йшла від бухти Золотий Ріг до Пропонтиди. У першій половині V ст. її замінили на нову стіну, ще більш потужну, оскільки територія міста виросла майже вдвічі і досягла небувалого для того часу розміру – 700 га.

Попервах, однак, місто не могло суперничати ні за розмірами, ні за красою з такими давніми та величними містами, як єгипетська **Александрія** або сирійська **Антіохія**. І поготів

не могло воно зрівнятися з Римом, який зберігав авторитет та славу імперської столиці. Показово, що імператорський двір та вищі державні служби до середини IV ст. знаходилися в Антіохії, найбільшому та найбагатшому центрі **Сирії**. Остаточно вони затвердилися у новій імператорській резиденції лише у 359 р. Лише через сто років після заснування Константинополя населення Нового Риму кількісно перевищило населення старого. Але ставлення до міста як до справжньої столиці остаточно сформувалося лише наприкінці V ст., коли завершився процес формування Візантійської держави, грецька мова змінила латину в якості офіційної мови місцевого управління, і великий багатолюдний Константинополь, «царське місто» або просто Поліс – Місто, як його зазвичай називали ромеї, став уособлювати собою саму Імперію. Так що до певного часу «Новий Рим» слугував лише символом змін, які розпочалися й відбувалися поступово, а не сталися одномоментно.

Створення держави ромеїв

Впродовж IV ст. формально єдину Римську імперію, що займала величезну територію Європи та Азії, вже було поділено між кількома імператорами. Тому не було нічого нового в тому, що 395 р., після смерті імператора Феодосія I, вона остаточно розпалася на дві самостійні частини. Східною належало правити з Константинополя, а Західна ж вважалася підпорядкованою Східній.

Помираючи в італійському Мілані, останній імператор, який правив усім Середземномор'ям, заповідав західні володіння старшому сину Гонорію, а східні – молодшому, 17-літньому Аркадію. Так у руках юного владики, якого

одні візантійські історики називали благочестивим та грізним, а інші – лагідним та безвольним, опинилася краща частина того, чому належало стати великою Візантією. Однак на той момент розподіл не сприймався як остаточний. Імперія все ще вважалася єдиною, й імператори формально видавали спільні закони до першої чверті V ст. У 476 р. германський вождь Одоакр скинув з престолу західного імператора – останнього члена імператорського дому, малолітнього Ромула Августула, та відправив регалії – знаки його влади до Константинополя, імператорові Зинону. З того моменту володар «священного міста», як до того називали лише Рим, автоматично став єдиним законним правителем римського Сходу та Заходу, вищу владу якого визнали варварські королі.

Ромеї вважали себе прямими спадкоємцями Давнього Риму, й самі не бачили чіткої межі між його та власною історією. Тому доволі складно визначити точну дату народження Візантійської імперії. Суперечки з цього приводу марні. Одні дослідники вважають, що слід вести відлік історії Візантії від заснування Константинополя у 330 р.; інші пов'язують її виникнення з розподілом Римської імперії на Східну та Західну частини, який відбувся поступово впродовж 395–410 рр.; дехто ж взагалі вважає, що говорити про історію візантійської монархії слід лише з VII ст., коли Ромейська імперія втратила свої східні та північні провінції внаслідок арабських завоювань та слов'янської колонізації. Кожен з них має рацію лише почасти, оскільки сплав старого та нового не відбувається миттєво й одразу: нова держава, формально народившись у IV ст., трансформувалася у християнську монархію поступово, поволі набула власного обличчя, хоча вже з самого початку мала особливі соціально-економічні умови розвитку, відмінні від тих, у яких існував, потерпаючи від нападів варварів і, зрештою, остаточно потрапивши під вплив германських народів, Захід.

Візантійський уряд від самого початку турбувався, щоб народи, які населяли Імперію, стали оплотом православ'я. Важливо враховувати, що Візантія була типом древньої Імперії. За нею стояло те славетне минуле, якого не було у варварських правителів Європи, навіть за всієї їхньої жорстокості та безмежної хоробрості. Верховенство тут належало християнському імператору. Його називали також **кесарем, августом, деспотом** або **василевсом** (у перекладі з грецької – «цар»). Імператор був вищим магістратом

1.4. Константинополь. Гравюра, арк. CCLXXXIII;
Нюрнберзька хроніка. 1493 р.

у державі, але при цьому також вважалося, що він отримує владу від Бога та є Його другом. Вже Константин Великий закріпив поняття «богообраний цар». Ромеї говорили, що він є «... нижчим лише за Бога та слідує відразу за Богом». Це забезпечувало йому шанування, більш того, навіть благоговіння, обожнювання з боку переважної більшості його громадян, які сповідували християнство. Недарма у переліку чеснот «євсейя» («благочестя») вважалося однією з найважливіших якостей ромейського імператора.

Однак при цьому треба враховувати, що беззаперечно священними, як вважали візантійці, були імператорська посада і сан, а не сам монарх як людина. Тому на троні міг опинитися як спадкоємний імператор, народжений та вихований при дворі, так і його співправитель, не обов'язково син чи брат, а зять, племінник, інший родич, а то й просто «всиновлений» фаворит, вискочка, якому сприяли талант чи просто везіння. Повстання проти василевса як особи, не гідної престолу, невмілого, поганого правителя, який не піклується про благополуччя підданих, не засуджувалося, тим більше, якщо заколотники виходили переможцями й хто-небудь з них узурпував, тобто захоплював владу. Крім того, ромеї вважали, що імператорська влада не завжди дається Богом, і не про всякого василевса можна сказати, що його влада божественного походження. За Божого потурання диявол також може надати престол своєму обранцю. Тоді це буде не гідний престолу «тиран», або той, хто попервах заслужено отримав вищу владу від Бога, був обраний Ним, але згодом покинув підданих напризволяще, почав грішити, творити свавілля, виказувати неповагу до християнських догм, знечестився і був, зрештою, покараний Господом. Цей божий гнів виявлявся у катастрофах, поразках, яких зазнавала Імперія, а найголовніше в тому, що саме небо посилало імператорові суперника, перемога якого свідчила, що Бог покинув попереднього правителя.

Як би там не було, ромейський імператор був у Імперії єдиним, хто не мав пана, був абсолютно вільним, залежним на цій землі лише від самого себе та від Бога. Всі, вільні та невільні, були його підданими – іппіками, політами-громадянами, народом (димос, лаос) або слугами, але в переносному значенні позначалися одним грецьким словом «дули» – раби. Тому навіть могутньому генерал-губернаторові цілого краю не соромно було називати себе перед царем «природженим рабом». Сам же імператор, навіть маючи коронованих співправителів, правив як необмежений монарх, звідки й походив його титул – **автократор** (в перекладі з грецької – «самодержець»), а **монархія** розумілася як справедливе та законне правління. Критиці міг піддаватися конкретний імператор – та чи інша людина, але не священна ідея монархічної влади та її божественного походження.

Обов'язком автократора було спостерігати за тим, що відбувається в державі та відповідати за все, підписувати чорнилом з **пурпуру** практично всі державні документи. Він був головою уряду, керівником зовнішньої політики, серцем адміністрації, єдиним законодавцем, верховним суддею та головнокомандувачем армії, вождем та захисником народу. Від його імені юристи редагували закони, відповідали рескриптами на численні запити державних канцелярій та намісників у провінціях. Імператорові належало виказувати справедливість, чинити благодіяння, милості, повсякчас виявляти благочестя та вищі чесноти – **філантропію**, тобто турботу, піклування

про всіх своїх підданих, віруючих християн. Вони, в свою чергу, повинні були молитвами допомагати государю у його діяльності. Він же міг їх судити, карати, конфісковувати майно, відправляти у заслання, вигнання. Його воля поширювалася навіть на Церкву. Всі повинні були йому коритися та молитися за нього як за «Батька рومهїв» – «патер Ромаїон», голову однієї великої родини, що складалася з підданих.

Більшість урядових відомств отримували укази безпосередньо від імператора, а його головні помічники, яких він міг вільно призначати або усувати від влади, були його придворними. Це головна причина, чому візантійська адміністрація була вкрай централізованою. Вже у III ст. утвердився принцип римського права: «Те, що до вподоби імператорові, має силу закону». Тільки він один – живий закон – був вільним від обов'язкового його дотримання. Це, втім свідчило про те, що імператор може створювати нові закони, які скасовують старі, а не злісно порушувати існуючі затверджені норми. Вважалося, що подібне перетворює його на тирана.

*Складний церемоніал підкреслював велич імператорської влади, її священний статус, недосяжну висоту царського трону. Спершу візантійських імператорів проголошували відповідно до давнього звичаю, ставлячи претендента на щит і піднімаючи його перед армією й народом, що зібрався на церемонію. Церква спочатку не відігравала жодної ролі в божественному виборі. Пізніше, у 457 р., цей спосіб інформувати країну про сходження на трон Імперії нового монарха був замінений релігійною церемонією – Константинопольський **патріарх** благословляв на царство вже коронованого нового государя. Але тільки з VIII в. стала здійснюватися коронація царя Патріархом у головній церкві столиці – Святої Премудрості Божої (Святої Софії). Патріарх читав у вівтарі молитву над короною, перед тим, як під гучне схвалення віруючих покласти її на голову імператора, який підписав обітницю вірності. У свою чергу, всі присутні піддані коронованого василевса у суворо визначеній послідовності підходили до трону і клялися йому у вірності.*

*Згодом коронацією у вигляді релігійної церемонії стало супроводжуватися й оголошення співправителя імператора, тільки відбувалося воно не у Св. Софії, а в одній з палацових церков, і Патріарх, благословивши корону, передавав її імператору, який, як і у випадку коронації його дружини, сам покладав її на голову співправителя. Старший співправитель, у свою чергу, призначав собі власного співправителя і спадкоємця, який отримував титул **кесар**, щоб відрізнити його від імператора та прямих спадкоємців. Якщо співправителем була жінка, їй надавали титул **августі**. Однак ніколи при владі не було більше одного імператора з максимум двома співправителями.*

*У присутності монарха всім, крім Патріарха, необхідно було стояти. До нього не можна було звертатися безпосередньо. Сенаторам дозволялося поцілувати груди імператора з правого боку, коли він нахилився, щоб поцілувати їх у маківку. Крім того, всі піддані імператора, включаючи його близьких родичів, на знак привітання здійснювали ритуал **проскінісіса**, що має церковне походження – падали перед імператором долілиць,*

втягнувши вперед руки¹, або ж здійснювали земний уклін, причому з часом право вклонитися імператорові, а не розпростертися перед ним, перетворилося на особливий привілей, який мали лише ті, хто допускався до урочистих виходів, прийомів монарха. Коли імператор з'являвся на вулицях міста, його, як Божого посланця, вітала юрба. Хори, зібрані з городян, стояли по ходу руху процесії та співали гімни на честь царя. Перед ним несли свічки, смолоскипи та кадила. Члени уряду у присутності автократора всі засідання проводили стоячи. Величезний штат придворних чиновників перебував при особі імператора та імператриці, керував їхнім особистим та державним майном, командував загонами придворної гвардії та вартою василевса.

Влада була особливим символом. Візантійська аристократія використовувала для цього різні знаки розрізнення на одязі у вигляді ромбів, квадратів, кіл, смуг, кутів, хрестів, а також золоті пояси, пряжки, застібки. Особливо слід відзначити роль золотого поясу. Він був немовби паспортом власника, що свідчив про місце у чиновній та військовій ієрархії та про високий соціальний стан. Це наочно ілюструє історія про знатного юнака, одного з охоронців імператора Маврикія, яку розповів візантійський історик початку VII ст. Феофілакт Симокатта. Він був убитий дружинником – варваром, який зняв з мертвого «золотий пояс з прегарними прикрасами». Убивця попросив столичного майстра золотих справ перелити прикраси цього поясу: «Майстер, помітивши, що окремі частини поясу чудово виготовлені, що форма вигинів вказує на високий стан власника», зіставив це з варварською зовнішністю замовника і переказав свої підозри начальнику поліції – **претору**. Варвар намагався викручуватися, говорив, що пояс з військової здобичі, захопленої в бою, але під катуваннями зізнався в злочині і був страчений. З розповіді **Іоанна Ефеського**, церковного історика кінця VI в., відомо також, що пояс надавався воєначальнику особисто імператором як **інсигнія** – знак, символ влади, і за наказом міг бути знятий, зрізаний, зірваний, що відразу ж позбавляло власника пояса його статусу.

Автократор також мав свої царські символи-інсигнії, до яких належали меч і царський трон, причому під останнім іноді розумівся сам Константинополь як «престол» Всесвіту. Голову царя прикрашала діадема – легка відкрита корона у вигляді стрічки чи півкола, або увінчаний хрестом вінець – **стемма** у вигляді двох обручів із пропендуліями – підвісками з перлів і дорогоцінних каменів. Тільки він міг носити взуття пурпурного кольору і пурпурний плащ – **порфіру** з особливим знаком розрізнення у вигляді золотого ромба – **тавліоном** – на спині. Самовільне взування червоних чобіт розцінювалося як претензія на престол. Пурпур (грецькою «влатта», з давньоруської – «порфір») видобувався з рідкісного виду варених пурпураносних равліків або тертого багряного морського моллюска і дуже цінувався. Сировину для цього барвника поставляли спеціальні ловці – **мурилегули** і **конхіліолегули**, переважно зі Східного Середземномор'я (Сирія і південь Малої Азії). Пурпурний колір – темно-

¹Цю позу до сьогодні приймають монахи, коли приносять обітницю.

багряний, лілово-червоний (колір бордо). Це був колір Візантії. Лише царя ховали у порфіровому саркофазі. Золото теж було імператорським кольором. При цьому блискучий обладунок, розшиті одіяння гармоніювали з білосніжною чистотою – від туніки до світлого лику всього образу.

*На ранньовізантійських підвісних печатках імператора зображали у повному владному вбранні: у правій руці він тримав державу – велику кулю з хрестом – символ влади, а в лівій руці – щось схоже на короткий жезл чи сувій. Насправді це дуже своєрідний предмет – **акакія**, пурпурний шовковий мішечок циліндричної форми, наповнений землею, порохом, який мав нагадувати самодержцю про грішність, хисткість влади і його власну. Пізніше, з VIII ст., порох – акакію замінили на іншу інсигнію – великий хрест на довгій рукоятці.*

Як символи, священні знаки влади, візантійські імператори інколи залишали на згадку про себе в храмах дорогоцінні імператорські одіяння, тоги, вінці і портрети.

Романія була типовою авторитарною державою, щоправда, зі своїми неповторними особливостями. Згідно з римською традицією, кожне відгалуження візантійської влади, Церква, громадські організації і служби були ретельно регламентованими і розмежованими. Як уже було сказано, перед обличчям царя всі однаково вважалися рабами, холопами – від першого міністра до вбогого селянина. Втім, Візантія не була диктаторською державою, оскільки її громадяни були, до певної межі, вільними, незалежними, індивідуальними, а сам імператор зобов'язаний був правити в інтересах і на благо всіх підданих. Візантійські імператори забезпечували регулярність і компетентність правосуддя, непідкупність суддів, їх незалежність від знаті й імперських агентів. Останнє досягалося наданням суддям достатньої платні, гарним знанням ними права, клятвою завжди служити істині й письмовими затвердженнями вироків їхніми особистими підписами. Постанови верховного, тобто імператорського суду вважалися остаточними, але рішення місцевих судів, цивільних і церковних, могли бути оскаржені й розглянуті знову в іншому місцевому суді.

Важливо зазначити, що влада самого візантійського государя, строго кажучи, не була ні виборною, ані спадкоємною. Ромеї, як і давні римляни, вважали, що народ не вміє обирати і через це може посадити на трон гіршого з кандидатів. Родинні зв'язки також не вважалися гарантією одержання влади людьми гідними і здібними. Уявлення про обраність імператора Богом і тільки Богом довгий час, до кінця IX ст., унеможливлювало існування у Візантії будь-яких правил спадкування.

Попри це автократор, як носій абсолютної влади, міг призначити свого спадкоємця і співправителя, і навіть не одного, але мав заручитися для цього законною підтримкою армії і **синкліту** (у перекладі з грецької – сенату). Це був дорадчий, консультативний орган, основне завдання якого полягало у розробці проектів законів, що передавалися потім на розгляд імператорові. За вимогою імператора він міг відігравати роль судового органу. Синкліт складався з найвищих сановників. Вони призначалися довічно, на відміну від інших посадових осіб, звання яких імператор міг дарувати або відбирати на свій розсуд. Нарівні з армією і народом синклітики усвідомлювали, що

виконують у такий спосіб волю Божу. З часом їхня влада то підсилювалася, то слабшала. У будь-якому разі саме синкліт ставав найважливішим органом після смерті імператора, коли разом зі старшими воєначальниками санкціонував сходження на трон наступного правителя або навіть обирав його.

Синклітиків (сенаторів) Константинополя обирали з вищих чинів придворних. Але чиновниками ставали не лише вихідці з родової знаті. Найвищих постів нерідко досягали й простолюдини, особливо ті, які мали талант та освіту. Люди незнатного походження – солдати, торговці, селяни – іноді опинялися навіть на імператорському престолі. Цей факт анітрохи не бентежив ромеїв. Вони, як і римляни, вважали: всі вільні громадяни Імперії від народження рівні між собою, а знатність – це приватна справа кожного. До того ж шляхетність людини визначається не її походженням чи давністю її роду, а особистими заслугами та чеснотами.

Видатним василевсам вдавалося закріпити за своїм родом престол на два – три покоління, але щойно особисте значення імператора слабшало, починалися інтриги, змови, повстання, які приводили до влади більш енергійних правителів. За усієї величі влади не було більш беззахисної фігури, ніж ромейський імператор. Узурпація влади, хоча у принципі й засуджувалася, була звичайною справою. Візантиністи люблять порівнювати середньовічну Германську імперію, де за тисячу років змінилося близько 50 королів усього з кількох родів, з Візантією, де з 395 до 1453 р. правило сім династій і 109 імператорів. З них лише 34 померли своєю смертю, вісім загинули на війні чи від нещасного випадку, інші ж стали жертвами 65 придворних переворотів, внаслідок яких вони примусово чи добровільно зреклися трону, померли у в'язниці, загинули голодною смертю, були отруєні, задушені, скинуті з колони, вигнані або скалічені. Наприклад, досить було відтяти людині ніс щоб позбавити її усіх суспільних функцій, тому що, за уявленнями ромеев, гідною царювати була лише повноцінна людина. Через це з боротьби за царський вінець автоматично видлучалися **євнухи**. Особливо часто як найбільш вірний засіб відсторонити суперника від трону, але зберегти йому життя, застосовувалося осліплення. Ромеї навчилися майстерно позбавляти людину зору, підносячи до очей жертви розпечене залізо, яке спалювало верхній шар роговиці й робило очі незрячими. Того ж результату можна було домогтися за допомогою так само витонченої страти – осліплення товченим склом. Для більшої вірності жертву перевороту можна було ще й примусово постригти у ченці, оскільки чернецтво закривало шлях до світського світу, і, відповідно, унеможливлювало повернення до царської влади.

Під владою юрби

Іноді на прихід до влади нового імператора впливали **дими**. Так називали окремі міські райони чи квартали, що об'єднували середні прошарки шанованих городян, які спільно вирішували комунальні питання й охороня-

ли вулиці. Це були озброєні прихильники імператора. Інколи їх залучали до оборони столиці, з них формували загони міської міліції.

Центром громадського життя у столиці Візантії і окремих великих провінційних містах, таких, як македонська **Фессалоніка**, західномалоазійська Магнесія, сирійські Антіохія та **Едесса**, був цирк або іподром. Він був не просто улюбленим місцем відпочинку населення, але й важливою державною установою. За його допомогою держава прагнула забезпе-

1.5. Імператор на іподромі. Рельєф, обеліск Феодосія I, Константинополь. Бл. 390 р.

чити городянам розваги, тому що від прихильності міського населення, особливо мешканців столиці, значною мірою залежала міцність престолу.

Саме дими й займалися організацією ігор на іподромі. Вони також брали участь в офіційних церемоніях. Їхні глави – **димархи** навіть мали придворні чини доволі високого рангу. Дими були пов'язані з так званими церковними партіями чи угрупованнями Іподрому, на які поділялося населення Константинополя. Необхідно наголосити, що, як і синкліт, ці угруповання димів мали чималі права й активно користувалися ними.

Константинопольський центральний Іподром відрізнявся особливою пишнотою. Він розташовувався у найпрестижнішому районі міста, неподалік від монументального архітектурного комплексу **Великого імператорського палацу**, що розкинувся між берегами Босфорської протоки і Мармурового моря. Іподром був побудований імператором Септимієм Севером і значно збільшений Константином Великим. Його будівлю у виді букви П ромеї називали **стама**. Загальна довжина величезного столичного іподрому, здатного вмістити 30–50 тис. глядачів, зростала від перебудови до перебудови і складала, за різними даними, від 370 до 480 м, а ширина – від 120 до 180 м. Лише арена для перегонів колісниць сягала 170 м у довжину і 35–40 м у ширину. Нині вона лежить під триметровою товщею землі, на якій розбито парк.

Арену перетинала невисока кам'яна стіна, яку ромеї називали «Спіна» через монументи, які на ній височили (від латинського «spina» – «колючка, шип»). Тут стояли прекрасні колони, привезені з Єгипту обеліски, статуї видатних скульпторів, жертovníки з величних храмів античності. Особливо вражали мідні знаки зодіаку, привезена з Дельф величезна бронзова чаша-триніжок у вигляді звивистих змій та гігантська статуя Геракла. За християнства ці зображення набули нового, філософського або магічного змісту, вони слугували іншим часам і не тривожили християн.

З вигнутого боку Іподрому, в самому центрі трибун, знаходилася імператорська ложа – **кафісма**, яка мала вигляд двоповерхової лоджії

і з'єднувалася з Великим імператорським палацом критими крученими сходами – **кохлією**. Імператор з'являвся тут, не змішуючись з глядачами, і у випадку небезпеки, безладу, завжди міг сховатися за надійними бронзовими дверима кафісами. Нижче, на терасі, прикрашеній колонами, розміщувалися охоронці василевса. Тут же знаходилися ложі найвизначніших сановників держави.

Іншу частину Іподрому оперізували тридцять або сорок рядів дерев'яних (з X ст. – кам'яних і мармурових) лав-сходинок, на яких розміщувався простолюд. Над їхньою останньою шерегою підіймалася легка галерея, багато прикрашена статуями.

Про те, як приваблював Іподром мешканців Константинополя, говорить конкретний випадок, про який розповідає Житіє св. Маркіяна Економа. Один заможний міщанин довго не погоджувався поступитися своїм земельним наділом, що знадобився для спорудження храму Св. Софії. Йому пропонували великі гроші, але він відмовлявся. Тоді представники влади присіклися до того, що ділянка забруднена, і кинули упертюха до в'язниці. Але ні тюремне ув'язнення, ані тюремні блохи та клопи, ні голод, яким його намагалися зламати, не упокорили незговірливого землевласника. Лише дізнавшись про майбутні скачки та зрозумівши, що йому ніяк не потрапити на них, впертий в'язень поступився. Продавши свою ділянку практично за безцінь, її колишній господар таки дістався на Іподром та насолодився змаганнями колісниць.

Навіть духовенство було безсилим перед цим «сатанинським ганьбищем іподрому», як назвав видовище перегонів один з візантійських ченців, каючись у тому, що піддався диявольській спокусі.

Змагання відбувалися на рідше десяти разів на рік. Кожного разу надісланий імператором чиновник-**препосит** вивішував на найбільшій брамі Константинополя прапор, що сповіщав усіх про майбутні перегони. Візники циркових колісниць – квадриг² називалися **геніохи**. Згідно зі звичаєм римських іподромів, вони мали виголені голови, і кожен з них носив одяг одного з чотирьох кольорів – зеленого, синьо-блакитного, білого чи червоного у вигляді безрукавної туніки, що утримувалась перехрещеними шкіряними ремнями. Їхні щиколотки захищали своєрідні шкіряні «гетри».

З того часу, як з кінця IV ст. Церква остаточно заборонила криваві гладіаторські бої, змагання на колісницях, а іноді цькування звірів та театральні вистави (інтермедії, пантоміми, акробатичні вправи, клоунади), які, щоправда, також не схвалювались священиками, залишалися єдиними доступними видовищами.

Попервах Церква негативно ставилася до змагань, небезпідставно побоюючись, що чимало християн нададуть перевагу іграм, а не богослужінням. Але з часом вона була змушена змиритися з такими захоплюючими та буйними видовищами, і навіть намагалася скористатися ними,

²У колісницю запрягали чотирьох коней, звідси походить квадрига («четвірка»).

поставивши змагання на колісницях під заступництво Христа та Богородиці. Перед початком змагань усі геніохи йшли до храму, ставили свічки, приймали причастя, тому що не було відомо, що попереду – перемога й слава, чи, можливо, каліцтво і навіть смерть. І коли – за сигналом – колісничі вилітали з брами під твалт багатотисячної юрби вболівальників, саме до Св. Трійці та Богородиці звертали ромеї свої молитви, благаючи дарувати перемогу саме «їхній» колісничі.

Залежно від кольору одягу візників створювались групи вболівальників, які займалися лише розвагами та називалися **факціями** або, грецькою, **мерами** (дослівно – «частинами»). Кожна факція об'єднувала свою частину тих пересічних членів, які входили до димів – **димотів**, збирала з них кошти та витрачала їх на утримування візників, коней та колісниць. Схоже, це були найбільш заможні громадяни, які, до того ж, отримували хлібне забезпечення у якості державного благодіяння.

Поступово факції з суто спортивних об'єднань перетворилися на соціально-політичні та навіть ідеологічні угруповання, що виражали суспільні інтереси певної частини населення. Їхні представники носили одяг з позначками певного кольору, що слугували знаками розрізнення. Найбільш впливовими були факція **прасинів** («зелених»), що об'єднувала переважно торгівельно-ремісниче населення, яке прагнуло змін та було опозицією до центральної влади, та більш консервативна факція **венетів** («синіх»), що відстоювала інтереси землевласників, аристократії. Зазвичай **левки** («білі») об'єднувалися з венетами, а **русії** («червоні») – з прасинами. У VI ст. ці дві слабші факції остаточно злилися зі своїми більш потужними колегами. До початку VII ст. у Константинополі угруповання «зелених» становило близько 900 активних вболівальників, а «синіх» – 1500. При цьому число прибічників і тих, й інших було значно більшим.

Відповідно до встановленого порядку, «зелені» розташовувалися з лівого боку від кафедр, а «сині» – з правого боку, щоб хоча б таким чином уникнути зіткнень, які мали не лише спортивне, але й політичне, релігійне підґрунтя. Так, прасини були схильними до східних християнських сект, а венети – до православ'я. Втім, утиски уряду могли змусити факції об'єднатися. Саме так сталося під час найстрашнішого бунту у візантійській історії – константинопольського повстання 532 р., що тривало цілий тиждень та відомого за закликком повстанців під назвою **Ніка** – «Перемога». Спроба навести лад у факціях, поставити їх під контроль та покарати винних у протизаконних діях спричинила масові виступи проти уряду і вуличні заворушення, що ледве не закінчилися поваленням імператора.

Кожна факція мала свій хор, орган та інші музичні інструменти. Прасинам та венетам дарувалася честь стояти на шляху проходження імператорської ходи з палацу, виконувати певні функції на царських церемоніях. До числа їхніх обов'язків, крім організації ігор на Іподромі, входило утримання в належному стані оборонних стін, виконання в разі потреби функцій міліції, набір озброєних прихильників. Саме цей привілей робив їх небезпечними під час політичних хвилювань.

Втім, як вірно зазначив з приводу такої «партійної» боротьби один провідних вітчизняних візантиністів Ф. І. Успенський, це була «демократія з притаманною їй розгнузданістю, але без властивої їй свободи». До фракції міг вступити будь-який вільний чоловік, але її члени постійно відчували на собі контроль уряду, важку руку імператорської влади, яка, відповідно до своїх уподобань, вела власну ідейно-політичну гру, підтримуючи то одне, то інше угруповання, нацьковуючи їх одне на одного.

Забіги на колісницях були захоплюючим, вражаючим видовищем. До них починали готуватися за два дні до початку. У перший день треба було отримати формальний дозвіл імператора, щоб наступного дня сповістити городян про майбутні змагання. Тоді ж представники фракцій вирушали до стаєнь на території палацового комплексу, щоб перевірити коней. У день скачок вже на світанку величезний натовп збирався біля брами Іподрому. По обіді димархи разом із представниками димів та конюхами йшли до карцеру – будівлі, де знаходилися стійла, з яких виїжджали коні. Над ними летіла у стрімкому пориві славнозвісна четвірка позолочених бронзових коней – витвір талановитого майстра III ст. до н.е., привезена за наказом імператора Феодосія II з егейського острова Хіоса³.

Тим часом імператор вбірався та молився, падаючи долу зі свічкою у руці, після чого у залі, що прилягав до його ложі на Іподромі, приймав тих сановників, які мали привілей знаходитися поряд з ним під час змагань. За певним знаком двері відчинялися і василевс з'являвся у кафісмі, сідаючи на трон, що стояв на спеціальному узвишші. Тричі благословивши хресним знаменням всіх присутніх, що вітали його, він чекав встановлення повної тиші, в якій починав урочисто лунаати спів хорів димів.

Сановники присягали імператорові, і, нарешті, він особисто або консул кидали на арену заповітну мапу – білу хустку в якості першого сигналу до кінних ристань. Двері карцеру стрімко відчинялися й на арену під несамовиті вигуки глядачів виїжджали перші чотири колісниці, обрані жеребкуванням. Вони мали пронестися у забігу сім кіл, які відраховували, прибираючи по одному сім великих, добре помітних глядачам яєць страуса. Вигравав той візник, колісниця якого приходила першою. У нагороду він отримував з рук префекта міста пальмову гілку, золотий символ (оригаріон), срібний шолом чи пояс, а іноді й літру (фунт) золота у вигляді 72 монет із царської скарбниці. За значущістю ця солідна винагорода дорівнювалася річному прибутку ромейської селянської родини середнього достатку. Кожного разу дими натхненно скандували гасла на честь переможця та імператора. Інколи автократори замовляли скульпторам бронзові статуї коней, що перемогли у змаганнях, погруддя чи мозаїчні портрети улюблених візників.

На день необхідно було проводити вісім заїздів – чотири до обіду та чотири опісля. Після ранкового забігу глядачів розважали інтермеді-

³Частина візантиністів вважає, що ця квадрига стояла над кафісмою. Після розгрому Константинополя хрестоносцями у 1204 р. вона була викрадена венеціанцями, які встановили її над собором Св. Марка у Венеції, де вона перебуває й нині.

ями, а дими йшли співати та танцювати. На арену сходила юрба, щоб отримати овочі та солодоці, що роздавалися там. Хто міг, підкріплювався їжею, принесеною з собою. Імператор вирушав на обід у залу кафісми, де відпочивав разом із запрошеними сановниками. Потім арену прибирали, і знов юрба вибухала криками захвату у передчутті останніх забігів.

Нахилившись вперед, затамувавши подих, не відводячи погляд від «своєї» колісниці, глядачі напружено сліdkували, як вкриті піною коні стрімко несли гуркітливі хиткі екіпажі кругом обелісків та колон, зачіпаючи один одного та іноді перекидаючись на поворотах. Щоб впоратися з керуванням колісницею на великій швидкості, візничі необхідно було бути надзвичайно майстерним. Хто був у змозі, робив грошові ставки, що ще більш підсилювало зацікавленість у грі.

Траплялося, розпалені спортивними змаганнями, представники ворогуючих «частин» починали сваритися, висміювати одні одних, нерідко збуджені змаганнями вболівальники могли довести свою суперечку до сутички.

На Іподромі не лише влаштовувалися розважальні видовища. Він був також справжнім осередком усього громадського життя Візантії, використовувався для проведення релігійних процесій, наприклад, для надзвичайно важливої ходи у Вербну неділю, за тиждень перед **Великоднем**, а також для проведення державних церемоній і політичних зборів. Саме тут підняттям на щит проголошували нових імператорів, святкували тріумфи – перемоги над зовнішніми ворогами, виставляли на показ багаті військові трофеї й одягнених у чужоземні костюми бранців з усього світу, роздавали частини захопленої здобичі, нагороджували воїнів, що відзначилися, оголошували урядові укази. На Іподромі піддані вітали імператора й імператрицю. Це було єдине місце в Імперії, де государ і народ зустрічалися віч-на-віч.

Як політична реалія у Візантії діяв принцип «глас народу – глас Божий».

Тому «богообраний народ», яким вважали себе ромеї, мав право висловлювати свої думки «богобраному імператорові». Через своїх глашатаїв лідери факцій, димархи могли на Іподромі спілкуватися із самодержцем вигуками, у тому числі римованими, так званими **акламаціями**, висловлюючи йому і його вельможам або подяку, або докори, претензії, засудження. Їх заздалегідь складали особливі посадові особи – **мелісти**, поети, які входили до штату димархів. Останнім допомагали також девтеревонти,

1.6. Давньогрецькі статуї чотирьох коней з іподрому в Константинополі. Церква св. Марка, Венеція.

дослівно «друзі», діловоди-**хартуларії** та **нотарії**. Імператор, зі свого боку, через свого глашатая з кафедр міг переговорюватися з народом. Тільки тут, грізні своєю кількісною перевагою, маси підданих мали шанс висловити своєму «батькові»-автократору підтримку або, навпаки, обурення.

Провідний російський візантиніст Геннадій Григорович Литаврін так визначив особливості суспільного життя Імперії: «...іноземців у Візантії повинні були дивувати не тільки високі стандарти міського побуту й інші зовнішні атрибути незвичної для них цивілізації: не могли не вражати їх норми життя, за якими жили ромеї, – повне безсилля особистості перед владою василевса та його чиновників вибагливо поєднувалося тут з офіційно визнаною (й іноді реалізованою) рівністю всіх підданих перед законом». Воістину, це була особлива, неповторна монархія, де «богообраний» самодержець і юрба були двома сторонами однієї медалі.

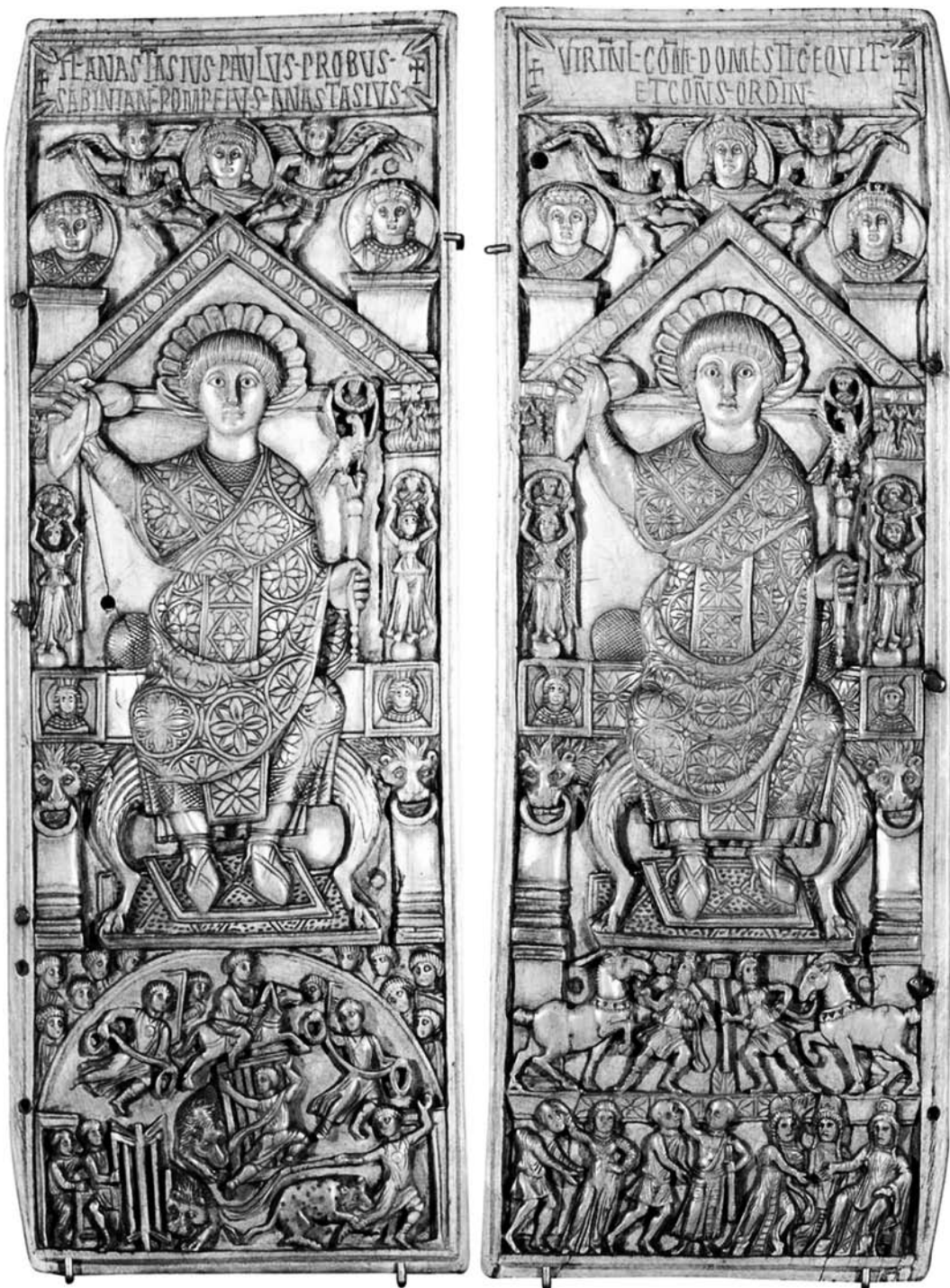
Важелі управління

Правити величезною державою імператору допомагав розвинутий, могутній, розгалужений, дисциплінований і прекрасно налагоджений чиновно-бюрократичний апарат. За всіх недоліків, притаманних такому апарату – повільність, паперова тяганина, нерішучість «столоначальників» у прийнятті власних рішень, корупція, схильність до хабарів і «чайових», егоїстичність, інтриганство тощо – його діяльність і життя суспільства в цілому ґрунтувалася на владі закону, а не сваволі носіїв влади, як це було властиво для західно-європейських варварських королівств раннього Середньовіччя.

Особливо слід наголосити, що ромейське державне управління було сувро централізованим. Цивільна влада поки що відокремлювалася від військової, а публічне право не зливалася з приватним, тим більше, особистим.

Столичний Великий імператорський палац був одночасно і місцем проживання імператора та його родини, найближчого оточення, і центром керування. Усі державні посади були пов'язані з Палацом, і будь-який чиновник мав відповідний своєму рангу придворний сан, що не передавався в спадщину. Вони обіймали тут посаду, ритуально схиливши коліна перед імператором, після чого одержували царські накази, які повинні були під загрозою тяжкого покарання з усією старанністю виконувати, будучи пов'язаними з імператором урочистою письмовою клятвою. Як вірно зазначив французький візантиніст Андре Гійу, «...імпульс з імператорського палацу міг визначати волю Імперії щодо всіх мешканців її величезної території».

Пізня Римська імперія поділялася на великі територіально-адміністративні одиниці – **префектури**. При розділі імперії до її східної частини – майбутньої Візантії – відійшли дві з них: найбільша – Схід (**діоцези** Азія, Понт, Схід, Єгипет і Фракія) – з центром у Константинополі, й трохи менша – Іллірик (діоцези Дакія та Македонія) – з центром у македонській Фессалоніці. Відповідно до цього розподілу та суворого ієрархічного принципу розташування сановників, що зберігався впродовж століть, найближчими помічниками ромейського імператора були два **префекти преторія**. Вони очолювали найбільші центральні цивільні відомства імперії. Один з них стояв на чолі префектури Іллірик (західні області, північ Балканського півострова), інший – Схід (східні області, частини

1.7. Диптих консула Анастасія, Національна бібліотека Франції, Париж. Бл. 517 р.

сучасних Ірану, Вірменії, Туреччини, Греції, Сирії, Палестини, Єгипту, Північної Африки). Варто пам'ятати, що суцільного кордону Імперія не мала.

У префектів – голів префектур – були канцелярії, адміністративні служби – **скринії**, кожна з яких мала свої функції (податки, військовий бюджет, арсенали, громадські роботи). При скриніях перебували особливі гарнізони, призначені для охорони службовців-скринаріїв. В апараті найбільшої префектури Схід їх нараховувалося понад тисячу. Тільки нижчих службовців – **аппариторів** було близько 600. Префектам преторія підлягали заступники – **вікарії**. Вони стояли на чолі семи великих областей – діоцезів, названих вище. Діоцези, у свою чергу, поділялися на десятки більш дрібних територіально-адміністративних одиниць – провінцій чи, грецькою, епархій. Їх було понад 50. Штат урядовців кожної провінції нараховував, у середньому, близько 200 чоловік – мізерно мало як на сучасні потреби, але незвичайно багато для середньовіччя.

Столиця Імперії з її 100-мильним передмістям (близько 160 км) була виділена в окрему самостійну територіальну одиницю. На підданих імператора, що мешкали у радіусі двох днів шляху від міста, поширювалися усі права, обов'язки і пільги константинопольців. Фактично, з моменту свого заснування Константинополь був центром окремого економічного регіону з особливою юрисдикцією, своєрідним містом-державою.

За організацію в Константинополі окремих урочистостей і розваг спочатку відповідали відомі з часів Давнього Риму **консули**. Лише їм дозволялося одержувати так звану **спортулу** – золотий подарунок і виготовлений з різьбленої слонової кістки **диптих** – подвійні прямокутні пластинки, скріплені петлею. Вони були вишукано прикрашені портретом самого консула, жанровими і символічними сценами. За посаду треба було значно розщедритися, витратитися на організацію громадських святкувань. У 541 р. цю посаду було скасовано, витрати на свята взяв на себе імператор, але натомість зберігся титул консула, який існував у Візантії ще кілька століть.

Після скасування інституту консульства справами Константинополя відав міський префект, він же **епарх (інарх)**, що підпорядковувався безпосередньо імператорові. Цей посадовець вважався першим із цивільних чиновників і «батьком міста», але обов'язки його були важкими й клопіткими. Насамперед, епарх відповідав за порядок і спокій у величезній столиці Імперії, її постачання продовольством й усім необхідним, за проведення державних урочистостей, організацію розваг і видовищ для городян. Йому підлягали пожежні, наглядачі кварталів, торговельно-ремісничі корпорації, він контролював і регулював торгівлю на міських ринках, вулицях, перевіряв міри та ваги торговців, стежив за цінами. Епарх був головним суддею міста і головою – **проедром синкліту**, складав проекти законів та наказів. При цьому йому допомагали помічники, що відповідали за закон і порядок – симпон, **логофет преторій** та їхніх в'язниць, районні судді.

Магістр оффіцій стояв на чолі особистої канцелярії імператора і палацевої варти – **схоларіїв**, відав діяльністю придворної і чиновницької адміністрацій, листуванням, прийомами, керував зовнішньою політикою держави і таємною поліцією з мережею інформаторів та шпигунів, був головою імператорського суду, стежив за військовими арсеналами і поштовою службою. У

його розпорядженні було три відділи-скринії: пам'яті, священних послань (записів) та священних паперів (переписувачів). З їхньою допомогою він керував господарством імператора і добирав людей для відомств столиці. Тому аж до VII ст. це була наймогутніша, незалежна людина і при дворі, і в адміністрації, яка одержувала вказівки лише від імператора і звітувала лише перед ним.

Квестор «священних палат», начальник палацу, вважався головним юристом країни. Разом з підлеглою йому канцелярією він відповідав за складання і розсилання царських законів, указів, мав судову владу.

Ромейська імперія одержувала прибутки як держава-власник з того майна, яким володіла, прибутки з державних монополій на пшеницю, шовк, виробництво зброї та екіпірування армії, карбування монети. Найбільшими ж були доходи від податкових зборів. Особливо важливою була також державна монополія на хліб. У ранній Візантії його поставляли в Константинополь головним чином з Єгипту. Для цього зерно не пізніше 9 серпня звозили в Антіною, щоб встигнути доставити його в Александрію до 10 грудня. Там його вантажили на судна спеціального «хлібного флоту», які великими групами відпливали до єгейського острова Тенедосу, де знаходилося кілька величезних, високих зерносховищ. Звідти партіями хліб перевозили до столиці, де продавали на ринку за ціною, визначеною урядом. Іноді встановлена на хліб ціна виявлялася нижчою за вартість зерна. У цьому випадку уряд виділяв субсидію для покриття різниці. Тому хлібна монополія мала свій позитивний бік як для городян, так і для **навікуларіїв**, які перевозили хліб морем.

Візантія успадкувала від Риму струнку, розгалужену і прекрасно налагоджену державну систему оподатковування. Податки були прямими, головним чином з землі, і непрямими, переважно з торгівлі. Розмір податкових ставок визначався центральним урядом і залежав від внутрішніх потреб Імперії, а також від міжнародної ситуації, що складалася. Фінансове керування спочатку здійснювали три незалежні служби.

До часів Константина I державні фінанси контролювалися префектурою преторія, відомством «священних щедрот» і приватною імператорською скарбницею.

Префектура преторія визначала розміри податків, стягувала і розподіляла зібрані кошти. На неї ж покладався обов'язок стежити за станом доріг, мостів, державних зерносховищ та зброярських майстерень.

Інший фінансовий департамент – «священних щедрот» – відповідав за надходження казенних коштів, прибутки з торгівлі, розробки копалень, кар'єрів, шахт, солеварень, що їх держава використовувала самостійно або здавала в оренду. Це ж відомство стежило також за карбуванням монети, закритими державними майстернями, збором і розкладкою податків, роботою митниці, видачею регулярних і нерегулярних дарунків війську в день народження імператора, вступу на престол тощо.

Василевс був головним власником Імперії. Приватний імператорський фіск, що існував за рахунок зборів з оброблюваних імператорських земель у провінції, слугував не лише для задоволення потреб родини монарха, але й використовувався для державних потреб, зокрема, для роздач традиційних подарунків церквам.

*На чолі цих двох служб стояли, відповідно, **коміт «священних щедрот»** і **коміт «приватного майна»**, яким, у свою чергу, підпорядковувалися численні коміти, прокуратори, **палатини**, актори та інші апаритори у провінціях.*

Особливу роль відігравав штат «священної спальні» василевса, з латини – *sacrum cubiculum*, куди було заборонено доступ бородатим людям. Через це тут було особливо багато євнухів, як ромейського, так і варварського походження, вплив яких почав дедалі більше зростати з кінця IV ст. За висловом одного ромейського імператора, вони були «так само численні, як мухи навесні». **Препосит** імператорських покоїв, зазвичай євнух, був довіреною особою василевса і піклувався про особисті справи імператора та імператриці. З підлеглими йому **примікірієм** священної спальні та сотнями прислужників він посідав важливе місце у Палаці. Інший примікірій очолював важливу організацію канцеляристів-нотаріїв, без якої була б неможливою діяльність державних служб, обтяжених документацією.

Важливо наголосити, що майже всі голови державних служб і деякі інші високопосадовці складали найближчу раду імператора – Священну **консис-торію**, що складалася з глави, квестора Священної палати, і невеликого числа постійних членів, обраних особисто василевсом. Головними серед них, зі зрозумілих причин, були двоє комітів фінансів, один з яких керував державною скарбницею, а інший завідував імператорським майном. Проте консисторія мала значно менший вплив, ніж синкліт, і скликалася на розсуд глави держави. Її назва походить від дієслова «консистере» – «стояти», оскільки в присутності імператора, який головував на таких засіданнях, нікому не дозволялося сидіти. З цієї ж причини виступи були обмежені в часі. У цьому своєрідному кабінеті міністрів обговорювалися всі важливі урядові питання, політичні та релігійні проблеми, призначення вищих посадових осіб і, найголовніше, приймалися апеляції на рішення судів Цей державний орган, як бачимо, був дорадчим, але при цьому, подібно до димів столиці, теж мав чималий вплив на царя. Пізніше консисторія перетворилася на верховний царський суд – **василікон критеріон**.

Василевс прислухався і до думки синкліту, до якого входили найбільші власники Візантії. З числа сенаторів (а їх до кінця IV ст. нараховувалося дві тисячі) призначалося чимало вищих чиновників і правителі провінцій. Разом з тим устрій ромейської держави, зацикленої на автократорі-монарху, передвіщав неминучий занепад сенату як інституту влади, що й сталося вже з VI ст.

Старші державні службовці одержували розпорядження напряму від імператора. Він же особисто платив їм зарплату грошима і частково натурою. Це відбувалося щорічно перед Великоднем у Великому імператорському палаці.

Загальна кількість всіх цивільних службовців у Візантії до VII ст. сягала близько 10 тис. чоловік. Це означає, що за минулі три сторіччя їх стало в чотири рази менше, але тих, що залишилися, цілком вистачало. Більш того, якщо врахувати, що деякі государі варварів задовольнялися в цей час кількома наблизеними і нечисленною знаттю, кількість ромейської бюрократії вражає. Уряд займався всім – встановлював ціни і розмір заробітної платні, видавав дозволи на торгівлю, проїзні документи подорожуючим тощо.

Відповідно, утримання цього апарату коштувало державній скарбниці, м'яко кажучи, недешево. При цьому дотримувались наступного принципу: вищим чиновникам держава платила величезну платню, а нижчим – мінімальну. Наприклад, префект августал – правитель Єгипту – отримував більше, ніж усі чотириста інших представників його адміністрації, разом узяті. Основна маса задіяних у відомстві цього імператорського намісника чиновників одержувала на рік від 9 до 38 золотих монет-*солідів*, в той час як окремі вищі посадовці – канцеларії мали по 252 соліди, радники-консиларії – по 720 солідів, а сам префект – 7 200 солідів.

Такий високопоставлений чиновник, як квестор, який скріплював своїм підписом імператорські закони, одержував зі скарбниці річну платню 10 літр (720 солідів), «...для чистоти його рук».

Претори величезних областей – префектур Фракії на території сучасної Болгарії та на півночі Греції, малоазійських Писидії, Лікаонії, коміт гірської Ісаврії (на півдні сучасної Туреччини) отримували по 800 солідів, однак інші службовці їхніх служб-оффіцій – по 360 солідів, а рядові засідателі-асесори (грецькою проедри) мали по 72 соліди.

Писар-логограф заробляв шість солідів на рік, у той час як *архіварій* або поштовий службовець мав задовольнитися платнею у два соліди, ледь достатньою для харчування. Така мала платня, очевидно, передбачала утримання цих дрібних посадових осіб за рахунок якихось невідомих додаткових доходів, швидше за все, від землеробства на їхньому власному або орендованому наділі.

Усе це неминуче вело до процвітання хабарництва, нескінченної сваволі і зловживань, як у найнижчих, так і у найвищих ешелонах влади. Будь-яка дрібниця повсякденного життя регулювалася державними чиновниками, багатьох з яких процвітання держави турбувало значно менше, ніж власне благополуччя, і які будь-якими способами примножували свої статки. Спортули-«кошки», офіційно визнані подарунки прохачів, розглядалися ними як цілком законний спосіб збільшити свою платню. Здається дивним, що попри все те ця адміністративна машина повільно, але досить справно працювала, ведучи Імперію попереду всіх країн тодішньої Європи. Для західноєвропейських напівписьменних довговолосих правителів, які замість підпису ставили хрест чи паличку, Візантія залишалася недосяжним зразком для наслідування. Напевно, феномен ромейської держави пояснюється тим, що більшість візантійських чиновників, за усіх недоліків системи в цілому, були старанними працівниками, ретельно й бездоганно виконували свою роботу, відрізнялася працездатністю і відданістю. «Чайові» за роботу, своєрідні мита, прохачі платили їм не даремно.

Ромейська армія

Довжелезні кодони Імперії, численні і сильні вороги за ними змушували ромейів утримувати власну витривалу, добре організовану армію. На початку V ст. вона нараховувала, за різними підрахунками, від 300 до 550 тисяч воїнів, а до кінця наступного сторіччя скоротилася, як мінімум, до 150 тис. чоловік, оскільки частина германців, які раніше служили в армії Імперії,

1.8. Візантійська армія бере приступом місто Веррою. Мініатюра, арк. 142r (а), Мадридська хроніка Іоанна Скілиці (Vitr. 26-2), Національна бібліотека, Мадрид. XII ст.

зосередилися у своїх варварських королівствах на Заході.

Імператорські війська боролися тепер за торжество імені Христового. Згідно з декретом імператора Феодосія II від 416 р., в армії могли служити лише християни. Тому будь-яке зіткнення, у якому брали участь ромеї, вважалось справедливою війною, тим більше, якщо вона велася з язичниками-варварами, яких візантійці відверто зневажали. Частина воїнів, так називані **лімітани** – «прикордонники», набиралися на місці. Вони несли службу на Євфраті та Дунаї, захищаючи фортифікаційні лінії Імперії, доки ті ще продовжували діяти. Інші війська – **комітати**, тобто службовці під головуванням військових комітів, були основним ядром війська. Це були мобільні військові підрозділи, що частково набиралися з рекрутів, а частково – з варварів-найманців. Вони були розквартировані всередині країни, у тому числі неподалік від столиці, й утворювали діючу польову армію. Такі воїни озброювалися і харчувалися за державний кошт, під страхом високого штрафу у фунт золота за кожного солдата їх заборонялося використовувати для інших, невійськових робіт. Самі воїни, як вказував закон, повинні були «упрівати від обов'язків власної служби», а не обробляти поля чи шукати підробітку, наймаючись охоронцями тварин чи партій товару.

У провінціях, зазвичай у прикордонних округах, командування провінційними військами очолював військовий чиновник – **дукс** (грецькою **дука**). Так називали того, хто мав посаду заступника претора. Дуки обиралися імператором найчастіше з числа придворної знаті. Вони забезпечували захист довірених ним районів, областей, країв, надходження податків, виконували поліцейські функції. Полками командували своєрідні генерали – **стратиги**, які приносили присягу імператору. Вони повинні були збирати і утримувати власні полки, рекрутувати неофіцерський склад, забезпечувати солдатів зброєю.

Загальне командування було зосереджено в руках двох чи трьох військових магістрів – **магістрів мілітум**. Вони набиралися з числа кадрових військових. Один з них командував піхотою (magister peditum), інший мав резиденцію в Константинополі, вважався головнокомандувачем і командував кавалерією (magister equitum, «каваларія фемата»), значення якої зросло до останньої третини VI ст. Тоді ж у зв'язку з реорганізацією армії до існуючих магістрів додалися ще чотири – у префектурах Схід, Іллірик (північ Балканського півострова), у діоцезі Фракія (біля Константинополя) та у Вірменії. Ще пізніше число військових магістрів було доведено до восьми, а згодом навіть до десяти, причому під їхнім командуванням опинилися і кіннота, і піхотинці.

У випадку війни армія швидко збиралася під прапори імператора, якому прямо підпорядковувалися магістри мілітум, дуки, **стратилати** – головнокомандувачі в тій чи іншій частині Імперії, стратиги та інші командири. Основу війська складали розташовані в столиці та її околицях загони добірних воїнів імператорської гвардії. Охорону царського палацу несли **палатини** (від грецького слова палатій – палац) – особливі першокласні елітні частини, подібні до гвардійських, що набиралися з варварів. Ці придворні полки розташовувалися прямо в палаці, де відтепер постійно перебував імператор.

Ромеї ясно усвідомлювали значення власної армії й у VI – на початку VII ст. мали вже власну військову літературу, наприклад «Правила» Урбикія, «Мистецтво командування». Особливо багато для підвищення ефективності армії зробив імператор Маврикій, завдяки старанням якого у 590 р. з'явився трактат «Мистецтво війни», по суті – перший у Візантії військовий статут, який не лише теоретизував, подібно до античних військових трактатів, але й виходив з досвіду реальних життєвих ситуацій. Можливо, ця зміна була однією з ознак перехідної доби, яку переживала Візантія наприкінці VI – на початку VII ст.

Згідно з цими військовими настановами, підручниками з військової справи – **стратегіконами**, військо складалося з піхотних та кавалерійських частин, мало гарне озброєння і утримання солдатів.

*Піхота поділялася на легку і важку. Візантіяці запозичили у римлян гарне воїнське оснащення. Це допомагає зрозуміти, чому їхнє обмундирування і зброя впродовж багатьох століть не зазнали особливих змін. Більшість зброярень були зосереджені в Константинополі та Фессалоніці. Інші провінційні майстерні з виготовлення зброї та воїнського обладунку знаходилися в районах, багатих на рудники. Так, північно-малоазійська Нікомідія, неподалік від гори Олімп, славилася своїми мечами і щитами. **Кесарія** була основним центром виготовлення обладунків. На півдні Малої Азії, у Ієрополісі в **Килікії**, кували високоякісні довгі списи-**контоси**, легкі піки та дротики. Тут же розміщувалася більшість ергастиріїв з виробництва військової амуніції. Візантійська армія ніколи не потерпала від нестачі зброї та спорядження.*

*Головною наступальною зброєю кожного піхотинця був короткий однолезий меч – **ромфея**, спис, кинджал, іноді бойова сокирка і завжди – різноманітні металеві списи, дротики, сагайдак для стріл і невеликий лук скіфського типу. Перш ніж ворог встигав зійтися з ромейськими воїнами*

у рукопашній, на нього падав град убивчих стріл. Щоб краще врахувати умови стрільби, ромеї, за східним звичаєм, запускали у небо повітряних зміїв, часто у вигляді фігури дракона з шовку. Піхотинці продовжували користуватися і працями з мотузок або шкіряних ременів.

Тіло важкоозброєного воїна прикривав міцний шкіряний панцир з нашитими на нього, подібно до риб'ячої луски, залізними, бронзовими, роговими пластинами, або сталева кольчуга, а на голову надядали гостроверхий металевий шолом без забрала. Захист довершував круглий щит, дерев'яний і обтягнутий шкірою, з металевою окантовкою по краях та металевим виступом – умбоном – по центру.

Візантіїці продовжили використовувати і розвивати давньогрецький та римський парк інженерних бойових машин, зокрема рухомі облогові бапти-геліполи (нерідко величезні, кількадесятиметрові), пробивні тарани; металеву артилерію – **балісти** або **петроволі**-каменемети. За Константина Великого до них долучилася машина для метання ядер, що одержала назву **онагр**, тобто «дикий осел», мабуть, за свою здатність боляче «брикатися».

Але головною силою, особливо у війнах на Сході, де доводилося мати справу з кінним супротивником, тепер стала кавалерія, яка забезпечувала візантійській армії таку істотну перевагу, як маневреність і мобільність. Кавалерія поділялася на легку – **курсори** і важку – **дефенсори** (дослівно «захисники»). Останні звалися **катафрактами**, були захищені броньованими лускоподібними панцирами (іноді разом з конем і мали на озброєнні, поряд з ударними списами, також бойову сокиру, лук та металеві списи. Стрільба з лука в той час була характерною особливістю саме ромейської кавалерії, що дозволяло ефективно використовувати кінних лучників як на відстані, так і в ближньому бою. Саме вони, сягаючи найбільшої чисельності у ромейському війську, забезпечували з VI сторіччя безпеку Малої Азії.

Ромейське військо продовжило розвиток структури римського війська, що дозволяло кожному з його підрозділів чітко виконувати свій маневр, а самому бойовому порядку змінювати форму залежно від зміни обстановки на полі бою. Така структура забезпечувала ромеям повну перевагу над більші чисельними, але погано керованими варварами, масиви військ яких не були розчленовані на підрозділи. Відповідно до військової реформи кінця VI ст., військо поділялося на три підрозділи – **мере** (дослівно з грецької – «частини»), очолювані **мерархами**. Центральний називався **іностратигом** – «верховним стратигом». Він командував першою лінією воїнів і був верховним головнокомандувачем. У свою чергу кожна мере поділялася на три підрозділи – **мойре**, якими командували дуки. Кожна мойре складалася з семи тактичних одиниць – **тагм** і **ванд**, своєрідних батальйонів та ескадронів, чисельністю приблизно від 200 до 400 воїнів.

Загони мали свої військові значки (прапори) – фламули або ванди, які, як правило, знаходилися біля командирів. Ці знамена було видно здалеку й вони вказували воїнам місцезнаходження їхнього начальника. У кожній тагмі було певне число прапороносців (2), ординарців (2), розвідників (2–4), квартир'єрів, наглядачів за порядком, загін санітарної служби

з 8–10 санітарів і лікаря-хірурга, писар, барабанищик, вісник, кур'єр і обов'язково свій обоз для поклажі. Полковий обоз складався з 350 візків. На кожному шістнадцятому тягловому коні сидів вершник, а на возах їхали чи йшли поруч ще 2800 чоловік. Для бажаних облаштовували польові лазні. Священники, прикріплені до кожного полку, регулярно служили похідні молебні, обов'язкові для усіх, радили звертатися з молитвами до святих, заступників воїнів, наприклад, до Св. Михайла, Св. Георгія або Феодора Тирона («Новобранця»).

Оптимальна чисельність війська, необхідна для успішного проведення бойової операції, коливалася в ті часи в межах 10–15 тисяч, іноді доходючи до 20–30 тисяч чоловік. Від воїна вимагалось уміння гарно їздити верхи, швидко і влучно стріляти з лука, кидати дротики і, найголовніше, чітко виконувати команди. Бойовий порядок мав складатися з двох-трьох ліній, на флангах стояли спеціальні сили для охорони і організації флангових засідок (**плагіофілаки**) і охоплення флангів супротивника (**гіперкерасту**). Глибина строю сягала 4–7 чоловік для кінноти і 8–16 чоловік для дефенсорів.

За римською традицією, велике значення надавалось облаштуванню військового табору, який обов'язково повинен був захищатися ровом і спеціальними загородженнями. Значна увага приділялася також розвідці й організації охоронної служби, як на марші так і під час стоянок. Особливі вимоги ставилися до бойової варти при переході через дефіле – вузькі природні проходи. Для подолання гірських проходів бойову варту несли особливі військові частини, своєрідні «гірські егері».

Для підтримки дисципліни доводилося вдаватися до різних заходів впливу – від смертної кари і **децимації** (страсти одного воїна з десятка) до штрафів і розжалування в рекрути. Натомість у випадку бездоганної служби воїну надавалася зимова відпустка на два-три місяці, звичайно, якщо тільки в цей час не велися бойові дії.

У ранній період служба в армії була обов'язковою. До неї потрапляли рекрути чи, як їх грубувато називали, «тіла», які набиралися переважно з добропорядних сільських жителів Імперії або купувалися з числа чужоземців, прибульців. Такого роду рекрутське постачання – **протостасію** – треба було здійснити або безпосередньо надавши «тіло», або замість цього внести особисто чи зі співучасниками, групою, визначену кількість золотих солідів відповідальному за виконання рекрутської повинності – **темонарію**. Гроші, отримані замість рекрута, вважалися регулярним військовим податком і витрачалися на придбання рекрута, а також на його одяг і утримання. Імператор Маврикій запровадив обов'язкову військову службу для чоловіків, які не досягли 40 років. Він же спробував створити підрозділи запасу з лучників, які у мирний час раз на тиждень повинні були тренуватися у стрільбі з лука. Ветеранів нагороджували земельними наділами. Однак регулярних солдатів не вистачало і велику частину армії доводилося формувати з професійних найманців – варварів, переважно германців-готів. Ці «солдати удачі», шукачі військової здобичі, які не мали батьківщини, вважали, що «війна повинна годувати війну». Їхні командири – вожді дома-

галися великих виплат і дарунків, а іноді – високих посад і титулів. Інколи вони втручалися в релігійну, політичну боротьбу в Імперії, влаштовували заколоти, як це сталося у 400 р., коли в Константинополі довелося знищити повсталих готів на чолі з їхнім командиром Гайною.

До захисту Візантії залучалися і варвари з числа так званих **федератів**. Їхні кавалерійські частини завжди очолювали ромейські офіцери, яким призначалася державна платня. **Соції** (з грецької «енспонди») – союзники, як допоміжні сили, несли службу на кордоні, але їхніми корпусами командували власні воєначальники – **етнархи**. Вони успішно брали участь у захисті Імперії, як це було з арабами-**гассанідами** на сирійсько-палестинському кордоні у VI ст., іноді вливалися у військові підрозділи Візантії, але особливою надійністю не відзначалися.

Якщо до цього додати, що число військовослужбовців постійно і достатньо відчутно коливалося, державі часто не вистачало грошей на утримання війська, цивільна адміністрація, у руках якої знаходилося постачання й озброєння солдатів, нерідко затримувала їхню платню, а у війську процвітали розкрадання і злодійство, то стане зрозуміло, чому візантійська армія часто виявлялася розбещеною і недостатньо дисциплінованою. Крім того, вона була відчуженою від суспільства. Тому такою армією могли командувати і євнухи, і чиновники, які розпоряджалися нею як інструментом у внутрішньополітичній боротьбі. Однак чітка військова організація, численний навчений командний склад (особливо нижчий), досконале, як на той час, озброєння і військова техніка, глибоко і всебічно продумана тактика і стратегія перетворювали ромейську армію на грізну зброю. Під умілим керівництвом талановитих полководців і за умови одержання багатой винагороди, візантійська армія ставала небезпечним супротивником для ворогів Імперії і неодноразово здобувала видатні перемоги над численними і войовничими недругами.

Військово-морський флот як самостійний рід військ у ранній Візантії не існував. Це пояснюється просто: відтоді, як Середземне море стало «римським озером» і на ньому в основному покінчили з піратством, необхідності в утриманні військового флоту не було. У випадку потреби, для військових завдань використовували торговельні судна.

*Втім, це не заважало візантійцям вже у V–VI ст. мати кораблі, які, на відміну від тихохідних «круглих» торгошів, могли рухатися не тільки під вітрилом, але й на веслах. Вони розвивали крейсерську швидкість до 8–9 вузлів (15–17 км на годину), через що одержали назву **дромони** – «бігуни». Загрозливо стирчали з води бивні їхніх таранів. Разом зі схожими **хеландіями** такі кораблі могли слугувати для військово-морських цілей, а також для перевезення військ чи військових вантажів. Найбільші з них були здатні взяти на борт до 300 чоловік, включаючи близько сотні веслярів.*

Від переслідування до панування

Іншою характерною рисою «Нового Риму» стало панування християнської ідеології. Це призвело до остаточної загибелі старих язичницьких богів, хоча свої позиції вони здали не відразу.

Рання історія християнства пов'язана з жорстокими гоніннями і переслідуваннями послідовників цієї релігії, які бачили у своєму вченні єдину надію на полегшення тягаря повсякденного життя. Християнство пропонувало свого роду моральний кодекс, що вселяв надію в серця, розчаровані безсиллям мешканців Олімпу. З часом до нової віри долучалося дедалі більше людей, приваблених її демократизмом, всеохоплюючими ідеями миру, добра, людяності, любові до ближнього. З релігійних сект Римської імперії християни були краще освіченими, мали активних лідерів, що також відіграло вагому роль. Кожен новонавернений розумів, що краще життя на землі і порятунок душі в майбутньому залежать від його прагнення жити згідно з усіма канонами нової віри.

Але остаточна велика зміна сталася зненацька. Наприкінці жовтня 312 р. Константин I, здобувши перемогу у битві, що вирішила результат заперклої громадянської війни, увійшов зі своїм військом у Рим під прапором-лабарумом, на якому, відповідно до божественного одкровення, була зображена **хрисма** – християнська монограма перших букв імені Христа (XP). Прапор з цим символом змінив орлів на штандартах римських легіонерів. Він наочно демонстрував, що Константин став прихильником Христа, і, відповідно, Римська імперія має стати християнською державою. Надалі лабарум освячував усі походи, які зробили прославленого імператора володарем світу. Хрест перестав бути знаряддям страти і став сприйматися як символ християнства.

Здійснене означало революцію в політиці, але це була ризикована гра: у старих богів ще залишався шанс. Лише у 313 р. згідно з едиктом, тобто указом, виданим у Сардиці августом Галерієм і підписаним в італійському Медіолані (Мілані) августами Ліцинієм і Константином I, християнство з релігії переслідуваної перетворилося на «дозволену релігію» (*religio licita*). І хоча при цьому воно, з офіційної точки зору, залишилося пересічним релігійним віруванням нарівні з язичництвом, нова ухвала дозволила йому беззаборонно поширитися Імперією зі швидкістю лісової пожежі. Але і тоді кількість християн становила не більше однієї сьомої частини населення, вони складали меншість навіть на Сході, де християнські громади були найбільш численними. У найбільших, розвинутих містах – Константинополі й Антіохії половина городян були язичниками. Можна уявити, що коїлося у сільській «глибинці»!

Сам Константин Великий, заступник християнської Церкви й ініціатор скликання Першого Вселенського церковного собору, на якому він головував, не ставив завдання хрестити язичників, які явно переважали в Імперії. Він поклонявся Сонцю і прикрасив центральну столичну площу, що носила його ім'я, своєю статуєю, привезеною з Риму, де він був зображений у образі Аполлона. Римська традиція наділяла августа релігійною владою. Тому за усієї прихильності до християнства Константин продовжував носити титул великого понтифіка – верховного жреця Риму, яким були римські августи, що боготворилися після смерті, і зображував себе на монетах з традиційними язичницькими емблемами. Імператор зважився охреститися тільки відчувши наближення смерті. До цього він відкладав хрещення, відговорюючись бажанням хреститися на землі Ісуса, у водах палестинської ріки Йордан, до якої він нібито не міг дістатися.

Це, втім, не завадило йому стати потому єдиним візантійським імператором, долученим після смерті до сонму святих, саме з нього почалася середньовічна традиція почитати святими тих правителів, які, незважаючи на їхнє колишнє поведження, сприяли хрещенню своїх народів. Реально ж першим християнським імператором виявився його син Констанцій, який не лише був хрещеним імператором, але й вважав християнську релігію пріоритетним напрямком своєї політики. Втім, як і батько, він зберіг за собою посаду верховного жерця.

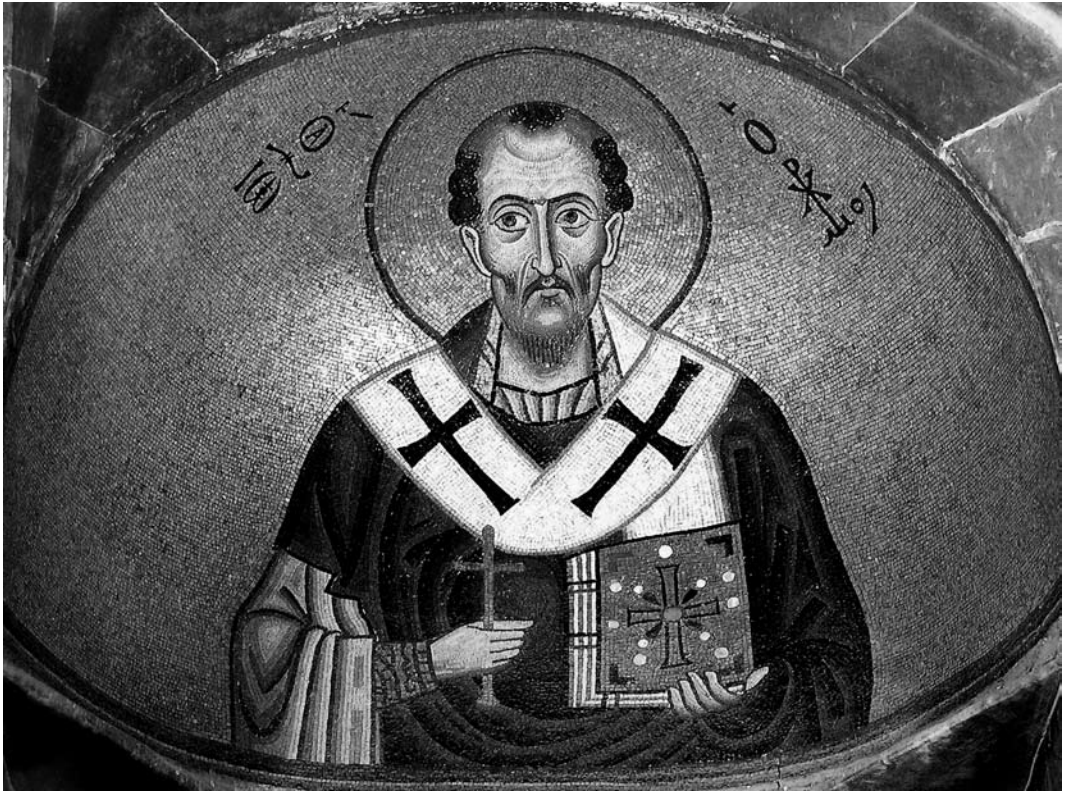
Після окремих відступів від християнства, особливо яскравих в середині IV ст. за правління імператора Юліана, який спробував вдихнути нове життя у згасаюче язичництво, нова віра одержала рішучу підтримку з боку влади. Але лише 381 р. з'явився едикт Феодосія I, що нарешті проголосив християнство державною релігією Імперії. Імператор видав його після своєї зтяжної хвороби, під час якої він прийняв хрещення. З римською традицією віротерпимості було покінчено, сповідання будь-якої іншої релігії, крім християнства, було заборонено. З цього моменту античність безповоротно вступила у свій завершальний період, який буде тривати ще понад два сторіччя.

Остаточна перемога християнства пов'язана з виданням едикту 392 р., у якому всі релігійні обряди в язичницьких храмах оголошувалися злочином проти імператора. Порушники цього розпорядження каралися грошовими штрафами і конфіскацією майна. Укази від 395 і 399 рр. наказували зруйнувати язичницькі храми, а у 396 р. в Імперії були скасовані всі привілеї, якими користалися жерці. До цього часу чисельність християн вже сягнула двох третин населення держави.

Згідно з релігійно-політичною концепцією ромеїв, християнські святині повинні були забезпечувати чудотворний захист Імперії і слугувати ознаками найвищої імперської влади. З кінця IV ст. стало зрозуміло, що блискуче століття мучеників, переслідуваних за Христа, залишилося у минулому й церковне життя вступило до нової доби свого розвитку.

Якщо за часів Константина Великого Свята Християнська Церква стала іменуватися «кафолічною», тобто всесвітньою (католицькою), то за доби Феодосія I було додано найменування «ортодоксальна» (православна), тобто та, що правильно славить Бога. Відтепер вона носила одночасно обидві ці назви – аж до поділу Церкви на західну і східну в XI ст.

З громади рівних братів, без ієрархії та бюрократії, Церква перетворилася на могутній централізований інститут, стала найбагатшою і наймогутнішою, престижною організацією. Десятки тисяч людей утримувалися за її кошт, вище духовенство жило в розкошах, які бентежили навіть високих придворних сановників. **Єпископи**, особливо великих міст, мали величезну владу і вплив, тоді як давній інститут сільських єпископів – **хорепископів** зник уже до середини IV ст. Натомість повсякденною практикою стали династії священнослужителів. Серед претендентів на сан **архієрея** точилися безперервні сутички за цю посаду. Незважаючи на заборони, сан прагнули купити, що призводило до поповнення рядів єпископів представниками високого соціального прошарку і робило їх схожими на колишніх жерців. Дедалі зростаюча привабливість цієї посади значною мірою пояснюється

1.9. Св. Іоанн Хрисостом. Мозаїка, монастир Хосіос Лукас. Перша половина XI ст.

тим, що, відповідно до церковних канонів, єпископи не змінювалися, а церковне майно їхніх єпархій було оголошено невідчужуваним за жодних умов. Багатства церкви, як тісто на дріжджах, росли за рахунок традиційних приношень віруючих, імператорських милостей, щедрих дарунків або посмертних заповітів знаті.

При всьому цьому чимало ромеїв, які офіційно прийняли християнство, за духом та способом життя продовжували залишатися язичниками. Ще за часів Константина I значного поширення в Африці набула проповідь послідовників єпископа Доната – донатистів. Вони гостро критикували тих християн-«зрадників», які під час гонінь виказали слабкість – погодилися приносити жертви язичницьким богам і добровільно здали церковне майно владі. Така непримиренна позиція спричинила сум'яття в суспільстві й була засуджена церковною та світською владою як єресь, що веде до розколу Церкви, але сама її поява вельми показова. Недарма прославлений проповідник і **архієпископ** Константинопольський **Іоанн Хрисостом** (Златоуст), блискучі промови якого неодноразово винагороджувалися оплесками, журився з приводу своєї пастви: «Нині все перевернуто й зіпсовано, церква нині не відрізняється від стійла биків, ослів і верблюдів, і я всюди ходжу, шукаю овець – і не можу побачити». Християнський храм зробився місцем зборів «вірних», але до нього йшли по-старому, як на площі чи до крамниць лікарів,

де відбувалися постійні збіговиська. Щойно увійшовши до церкви, новоприбулі не надто переймалися службою, а відразу підходили до своїх родичів і друзів з метою почути від них останні новини. Не забували тут і про власні справи, призначали побачення, обговорювали умови угод, ба навіть фліртували. Вкрай важко було проповідникам у такій обстановці змусити присутніх бути уважними. За тих часів залишалося ще чимало людей, які сприймали християнство так само, як колишній традиційний державний культ, і тому ставилися до нього суто формально. Через це душпастирям необхідно було впорядковувати церковні справи, укріплювати єдність і чистоту рядів християн, у тому числі самих священнослужителів і церковнослужителів, з яких поступово вибудовувалася система стрункої **церковної ієрархії**.

Для того, щоб вирішувати найважливіші релігійні питання, обирати єпископа чи освячувати нову церкву, **митрополити** – церковні глави великих областей, провінцій, скликали **провінційні** або **помісні собори** (грецькою **синоди**), на яких вони головували. Такі собори необхідно було проводити два рази на рік: перший – через три місяці після Великодня, влітку, а другий – у середині осені. Однак місцеві синоди не могли дати відповіді на засадничі питання віросповідання та організації Церкви, і щоб залагодити все зростаючі розбіжності та примирити протилежні думки, церковні ієрархи почали скликати ще й надзвичайні **Вселенські собори**. При цьому вони повинні були обов'язково звернутися з проханням про це до імператора, який очолював з'їзд представників різних **єпископій, архієпископій, митрополій**, Патріархатів. Перший такий Вселенський собор за порадою Осія, єпископа іспанської Кордови, скликав, навіть не будучи хрещеним, імператор Константин I. Собор відбувся в 325 р. у малоазійському місті Нікея і мав на меті визначити істинне вчення про Христа. На Нікейському і наступному – Константинопольському (381 р.) соборах головні **догмати** християнства були зведені у **Символ Віри** – короткий виклад головних, неспростовних настанов, приписів, обов'язкових для віруючих, що став молитвою («Вірую...»), яка є однією з кульмінаційних моментів Божественної **літургії** та інших богослужінь і обрядів, зокрема хрещення.

Тоді ж, до кінця IV ст., почалося поступове піднесення Константинопольського церковного престолу, що знаходився в безпосередній близькості від постійної резиденції імператора. До цього в православному світі за своєю авторитетністю лідирували три єпископи – Риму (брав початок від апостола Петра), Александрії (від євангеліста Марка) та Антіохії в Сирії, причому престол понтифіка Риму незмінно посідав визнане усіма головне місце. Усі вони носили сан митрополита чи архієпископа, а згодом стали називатися Патріархами.

«Люди з безодні»

Віруючі душі з ранніх часів – ще дохристиянських – шукали усамітнення, стаючи пустельниками, а ідея умертвіння плоті здавна асоціювалася з побожністю. Тому немає нічого дивного, що у Візантії рано з'явився світ інших людей, тих, кого називали «божими угодниками». Серед них головне місце належало **чернецтву, монашеству** (від грецького слова – «монахос»

– «одинак»), що поширювалося, ймовірно, уже з початку III ст. на Сході – у Єгипті, звідки розповсюдилося на Синайський півострів, у східну **Каннадокію, Палестину**, передмістя Антіохії.

Саме чернецтво оголосило своїм ідеалом втечу від світських турбот і спокус, повну відмову від матеріальних благ, суворе і скромне, смиренне життя. Убогість, самокатування, **пости**, грецькою **ністії**, та плотська помірність стали його головними складовими з метою забезпечити порятунок душі, позбавити себе від зла.

Людина шукала собі притулок, ховалася від своїх бажань і не могла відкрито зізнатися в гріхах. Тому вихід вбачали у тому, щоб порвати зі світом, оселитися у безживній пустелі, де вдень і вночі сповідатися перед Богом, який ставав єдиним центром прагнень. Так з'явився взірець ченця-анакхорета, тобто пустельника, який живе у відлюдних місцях, страждає від голоду і спраги, холоду і спеки, цілком присвятив себе молитвам і спогляданню. У візантійській Церкві подібний спосіб життя одержав назву **ідіоритм**, тобто «самотнє життя».

За переказом, першим ченцем вважається Павло Фівський, який прожив 91 рік у пустельництві. Але одним із найвпливовіших родоначальників чернецтва був Св. Антоній (бл. 251–356), напівписьменний єгипетський селянин, який народився у християнській родині. Після смерті своїх батьків він розпродав своє майно, а сестру залишив на утримання місцевої громади. Довгий час він жив у самоті на берегах Нілу, але згодом дозволив селитися по сусідству з ним своїм послідовникам, які стали будувати одиночні келії, на зразок наметів кочових племен. Розповідали, що Антоній мав силу виганяти духів і демонів, займався лікуванням, тому до нього приходили безліч віруючих у пошуках порятунку.

Згодом опорою чернецтва стали найбільш впливові монастирі Неопалимої Купини на Синаї та Св. Сабаса неподалік від Єрусалиму. Залишаючи суєтність міст і щоденні турботи, відмовившись від рідних і близьких, найбільш ревні християни, подвижники йшли у місця, на їхню думку найбільш благодатні і прокляті одночасно – пустелі, гори, де можна було усамітнитися, відсторонитися від земних турбот і цілком присвятити себе благочестивим помислам, стражданням і молитвам, задля порятунку душі відринуті свободу й усього себе віддати Богу. Возлюбивши Його, вони не розраховували на взаємність, вважаючи, що скорбота краща за радість.

*Дехто з них, умертвляючи свої тіла і приборкуючи інстинкти в спробі наслідувати святих, давали різного роду обітниці. Вони жили на деревах (дендрити), відмовлялися від миття («землеспальники», «брудноногі»), не обмивали свої тіла крім тих випадків, коли доводилося перетинати річку, не стригли волосся, навіть ходили оголеними, прикриваючись бородою, яка іноді, як у Св. Онуфрія, віростала аж до щиколоток, харчувалися тільки зібраними травами і корінням, від чого одержали в сучасників назву **воски** (з грецької «ті, що пасуться»). На їхню думку, у такий спосіб можна було забезпечити порятунок насамперед своїй душі і – власним прикладом – душам інших людей. Це вважалося важливішим, ніж по-*

1.10. Сцени з життя св. Симеона Стовпника.
Мініатюра, арк. 2v, Менологій (Esfigmenou cod. 14), монастир Есфігмен, Афон. XI ст.

ліпшення нікчемного для душі земного існування.

Розповіді про подвиги святих отців пустельників ширилися Візантією. Їх докладно описав у VI ст. спостерігач на ім'я **Паладій**, посланий імператором Юстиніаном I у Єгипет, Лівійську пустелю, Сирію та Палестину. Він розповів про галюцинації, спокуси та страждання, яких зазнають ці напівголодні, змучені люди. Ні в кого з ромеїв не викликала подиву чи зневаги людина, яка жила, немов дикий звір, у горах, у тісній, холодній печері, сама наносила рани своїй плоті, щоб, подібно мученику, випробувати і загартувати душу болем. Навпаки, такого пустельника глибоко шанували і бажали йому наслідувати. Візантіїці захоплювалися добровільними в'язнями, які тримали себе у вузькому проміжку між високими стінами і сполучатися з зовнішнім світом лише через спеціальний вузький отвір – **інклузу** в стіні. Надзвичайно дивні і незрозумілі, з погляду сучасної людини, вчинки схвалювалися і захожувалися релігійно екзальтованими ромеями: один святий босоніж подорожував по снігу, інший, щоб привчити себе до повного мовчання, тримав у роті камінь.

Засновником особливого роду подвижництва – **стовпництва** (стоюння до кінця життя на високому і вузькому стовпі) – став пустельник **Св. Симеон Стовпник (Стиліт)** (бл. 356–459), який приблизно у 412 р. заснував монастир у невеликому сирійському селі Теланісо біля міста Алеппо. Хоча Симеон не був визначним державним діячем чи видатним полководцем, він став одним з найбільш відомих і популярних особистостей тієї епохи. Вже після його смерті поруч з місцем подвигу святого був створений великий архітектурний ансамбль загальною площею близько 12 000 кв. метрів. Він об'єднував три монастирі, хрещальню, мартирій, численні ремісничі майстерні і 12 готелів для притулку прочан, які сотні років з усього світу прибували до Теланісо, щоби шанувати останки подвижника й удостоїтися бачення божественних знамень. Місто, що виросло на місці поселення, жило за рахунок паломництва.

Чимало людей наслідували приклад Симеона. Вони проводили життя в смердючому бруді, у зотлілому одязі на колонах висотою до 40 ліктів (семи метрів), на вузькій площадці, обгородженій низьким поруччям, яке не давало їм упасти уві сні. Одним з найвідоміших став **Св. Данило Стовпник** (410–493), який улаштувався на колоні в Константинополі у

1.11. Монастир св. Симеона Стовпника поблизу Алеппо (Сирія).

В центрі п'єдестал стовпа св. Симеона.

віці 33 років і помер на ній у віці 83 років. Двічі на день він повчав учнів, які приходили до нього. Старший з них увечері приставними сходами піднімав стовпникові їжу – ягоди та горіхи, єдине, що споживав святий. Сам імператор Феодосій II кожного разу після грози посилав до Данила, щоб дізнатися, як почувається подвижник. Ступні стовпника через постійне стояння вкривали запалені рани, а у його випаленому сонцем волосі кишили воші, яких він не убивав, оскільки вони могли слугувати їжею для птахів, що прилітали до нього.

Св. Аліпій (VII ст.) у північномалоазійській Пафлагонії простояв на стовпі ще довше – 53 роки, і тільки параліч змусив його лягти. Але навіть тоді він був обраний настоятелем ближнього монастиря і керував ним, не сходячи зі стовпа. Серед стовпників рідко, але траплялися і жінки. Вони теж витримували випробування спекою і холодом, часом втрачали зір від палючого сонця або покривалися крижаною кіркою. Можна лише вражатися стійкості цих «людей з безодні», безодні святості, які цілком довірили своє тіло і душу Богу.

Ченці залишали світ не тому, що ненавиділи його, а тому, що ненавиділи зло. Відхід від світського давав їм свободу, можливість безперешкодно дотримуватися Божих заповідей. Тому монахи, особливо пустельники, вважалися зразком вищої праведності. До них зверталися за порадою, допомогою і заступництвом, їх називали «друзями Бога», просили бути **екзорцистами**, тобто дотиком або за допомогою молитов виганяти демонів, зцілювати. Ромеї вірили, що чернець, який веде праведне життя, відринув від себе земне, плотське, вже за життя знаходиться ближче за всіх до Господа, а після смерті неодмінно потрапить у Царство Боже.

Спершу ченці не були включені до **кліру**. Це були просто групки людей, які мешкали в пустелі, молилися, відстоювали свої ідеали. Вони не були осередком думки і вченості. Але довго так тривати не могло, оскільки саме в монастирському середовищі формувалися богослови, саме з числа найбільш активних ченців найчастіше обирали єпископів і Патріархів. Тому вже у V ст. монахи були приєднані до кліру і почався офіційно узаконений розвиток монастирів. Поряд з пустельниками у Візантії з'явилися також чернечі громади, які називалися **кіновіями** і **лаврами**. Кіновії відзначалися спільним життям, коли ченці і спали, і трапезували разом, в одних приміщеннях. Інші дозволяли монахам жити більш ізольовано один від одного, у скитах, невеликих скупченнях окремих хатин, келій, але малесенькими групками з двох-трьох чоловік, на чолі з особливо шанованими старцями, приписаними до якого-небудь великого монастиря. Ченці, як правило, збиралися тут разом тільки по суботах і неділях для здійснення служби і духовного спілкування.

Спочатку монахам було заборонено проживати в містах. Тільки в 392 р. з'явилося імператорське розпорядження, що дарувало їм «вхід у фортеці». У Константинополі перший монастир був заснований за царювання Феодосія II, але незабаром виникли й інші притулки для ченців. У місцевостях, що вважалися особливо святими, обителі ченців ліпилися одна до одної, як ластів'ячі гнізда, і складали великі суцільні поселення. Такими були схили гори Синай у Палестині, Іди та **Олімпу** в північно-західній Малій Азії, пізні-

ше – скелі, печери Каппадокії на сході Малої Азії і багата мармуром гора **Афон** на одному з трьох виступів невеликого македонського півострова Халкидіка.

Голова кіновійного монастиря – настоятель або **ігумен** обирався ченцями довічно, так само, як і **архімандрит** – глава чернечої пастви, але при цьому повинен був затверджуватися єпископом або Патріархом. У нього були помічники: економ для ведення господарства, хартофілак, який відповідав за документацію, і **бібліофілак** – бібліотекар. За моральністю, сумлінням монахів стежив **пневматик** – духівник, зазвичай з числа старих і найбільш шанованих ченців. Головними монастирськими документами були **бrevіон** – список внесків і перелік церковних, літургійних зобов'язань, а також **типікон** – перелік особливих прав і обов'язків ченців. Разом з тим важливо зазначити, що єдиного статуту й орденів, на зразок західних, що жили за правилами – ординес, візантійське чернецтво не мало.

Найбільш популярним для окремих монастирів став статут єгипетського подвижника, колишнього солдата, **авви** (отця) Пахомія Великого, який на початку IV ст., майже одночасно із заснуванням нової столиці Константином I, створив один з перших кіновійних гуртожитків у Дендері на Нілі. Ця кіновія об'єднала спочатку двадцять, а потім сорок ченців. Саме Пахомій запровадив організаційну систему, за якої групи ченців повинні були коритися старшині або ігумену, вели суворе життя, а також були зобов'язані регулярно виконувати певну фізичну роботу. До кінця життя цього великого подвижника його дітище нараховувало вже 11 будівель, у двох з яких у келіях жили черниці. Після смерті Пахомій був долучений до сонму святих.

Його молодший сучасник, інший знаменитий богослов, **Отець Церкви, Василій Великий** (близько 330–379), **пресвітер**, а потім єпископ Кесарії, залишив низку порад і настанов щодо правил чернечого життя для ченців свого Понтійського монастиря. Вони теж передбачали спільне проживання, беззаперечну покірність ігумену, обов'язкову роботу, фізичну чи розумову, а також молитву. Це дозволило покінчити з потягом ченців до індивідуального подвижництва і самокатування, яке відіграло важливу роль у єгипетських отців-пустельників. Василій Великий наказував уникати усього, що могло негативно позначитися на здоров'ї, тобто був противником надмірних самообмежень. Служіння Богу, на його думку, не повинне було бути ні катуванням, ні розвагою. Число анахоретів змен-

1.12. Св. Василій Великий.
Мозаїка, церква Святої Софії, Київ.
Перша половина XI ст.

шилося, оскільки настоятелі дозволяли вести такий спосіб життя тільки найбільш благочестивим монахам. Вочевидь, розумна помірність вимог пояснює, чому принципам Василя Великого згодом стали слідувати ченці більшості кіновій-обителей християнського Сходу, що уклали свої статuti відповідно до настанов цієї людини, яка, таким чином, стала першим організатором чернецтва як такого.

Основними умовами при цьому були життя всередині монастиря без права його самовільно залишати, особливо вночі, довгі служби, робота у монастирській пекарні, кухні, лікарні, одноманітність одягу, повна відмова від приватної власності, бідність, цнотливість, абсолютна покора настоятелю, спільні моління, їжа і сон, турбота про бідних і хворих, роздавання милостині. Життя підкорялося порядку щоденних довгих служб, які обов'язково мали відвідуватися усіма ченцями монастиря, а напередодні свята моління починалися щойно починало смеркатися і продовжувалися протягом всієї ночі й до полудня наступного дня.

До одягу деяких монахів входив запропонований вже Пахомієм **мілот** – верхня накидка з білої овечої шкіри, під яким на тіло вдягали **левітон**, довгу лляну сорочку, підперезану шкіряним поясом, і **анавал**, вовняну перев'язь під руками, тоді як голову покривав **кукуль**, шапочка конічної форми, поверх якої іноді вдягали **мафорій**, який нагадував каптур. Але більшість ченців упізнавалися за чорним вбранням – «ангельським» одягом, що складався з простої туніки – **екскоміди**, яку носив трудовий люд, і грубого плаща. Цим одягом володіли спільно: його прали, зазвичай щосуботи, і раз на тиждень розподіляли між ченцями. Натомість митися повністю дозволялося лише три рази на рік. Винятки робилося лише для тих, кому ванна була необхідна через стан здоров'я.

Їжу також готували спільно і разом споживали її в загальній їдальні-трапезній за спільним столом у повному мовчанні, поки один з ченців уголос читав **Євангеліє**. При цьому старші ченці сиділи в глибині залу, що звичайно мав **конху** – напівкруглий виступ, а інші – за довгими столами. У їжі ніколи не було м'яса, а у середу та суботу дозволялися лише хліб, вода і сушені фрукти. Найблагочестивіші старці дотримувалися ще більш суворого посту: їли тільки ввечері й лише хліб, вимочений у воді, а на великі свята – боби. Разом з чотирма постами витримати таке повсякденне життя було нелегко. Але саме в цьому полягала важлива сторона **аскетизму**, що розумівся як любов до Бога, доведена до повної зневаги до самого себе. Звідси ж походило і розуміння рятівного ланцюга, який передбачав, що ангели допомагають пустельникам, пустельники – кіновітам, кіновіти – людям.

Стати ченцем можна було не менше ніж після піврічного послушництва у монастирі. Шлях до братерства був ускладнений рабам та зв'язаним заручинами. Дівчатка могли піти в монастир у віці десяти років, але зректись світу їм дозволялося лише у 16 років. Ігумен при цьому робив особливий обряд – постриг волосся, а чоловікові виголював маківку – робив **тонзуру**, вбирав у чернечий одяг і здійснював «поцілунок миру». Покарання монахів ніколи не набували тілесних форм, а були духовними, як рекомендував Василій Великий, – піст, усамітнення, розлука, позбавлення **свлогій**, тобто благословення і милості, відлучення від Святого Причастя, численні земні

поклони. Перейти з одного монастиря до іншого було майже неможливо. Навіть ворота в обителі були лише одні й ключі від них знаходилися у найстаршого з братів, який служив воротарем.

Але крім кіновійних зберігалися й монастирі, що, як у давнину, жили за правилами ідіоритму, не вели общинного способу життя і керувалися не настоятелем, а комітетом. Ченці таких самокерованих монастирів підкорялися главі братерства, жили невеликими групками, молилися окремо і володіли деяким власним майном. Кожному виділялося по дві келії – для житла і для сну, кожен їв на самоті, самостійно готуючи їжу з монастирських припасів, що видавалися два-три рази на тиждень. Щоправда, старшим ченцям їжу готували в окремій келії прикріплені до них послушники чи молодші ченці. Тільки у святкові дні, на Різдво, Великдень і в день святого заступника монастиря ченці такої обителі, що жила за правилами ідіоритму, служили разом Божественну літургію і збиралися в трапезній.

Монахи з їхніми ідеалами змусили здригнутися весь клір. Вони активно брали участь у конфліктах, що мучили Церкву, суперничали з іншим духовництвом. Їм вдалося змінити навіть сприйняття естетичних понять, впливати на всі верстви суспільства, повчаючи як сільських жителів, так і світську аристократію, включаючи самого імператора. Основним мірилом стала **Біблія** з її християнськими принципами. Християнська мораль засуджує багатство і жадібність, сріблолюбство, прагнення одержання прибутку. «Багатство – це раб-утікач, – наставляв наприкінці IV ст. великий богослов Іоанн Хрисостом, – Бідність – місце притулку, тиха гавань». Навіть дурні помисли оголошувалися «смородом душі».

Розповсюдженими і популярними стають Життя святих, у яких возвеличувалися аскетичні подвиги, обмеження плоті, яка вважалася «темницею душі». Особливої популярності набули оповідання єгипетського ченця першої половини V ст. **Палладія Єленопольського**, який описав життя анахоретів і праведників єгипетської пустелі, а також **Патерики** – «Книги отців» і так звані **Апофегмати** – сентенції, вислови пустельників. Першу збірку Житій святих і мучеництв створив у VI ст. сирійською мовою Кирило Скіфопольський, а до кінця сторіччя з'явилася ще одна чудова книжка Житій, написана палестинським ченцем **Іоанном Мосхом** на прізвисько Євкрат («Анісове вариво»).

Краса, досконалість тіла не приваблювали **агіографів** та богословів. Та й сам спосіб життя монахів, особливо самотників, навряд чи сприяв такій досконалості. Непотрібне відмирало через непотрібність. Не випадково в Імперії було чимало **юродивих** – «блаженних похабів» – показник психічного надламу суспільства. Проте вони шанувалися населенням і нерідко імператори відвідували тих юродивих, що пророцтвували.

Цей феномен був одним з видів «дивної» святості. Нею наділялася людина, яка впродовж свого життя привселюдно не виявляла християнських чеснот. Навпаки, вона постійно порушувала норми поведінки, поводитися вкрай непристойно. Добрі ж справи юродивий здійснював таємно, і якщо про них і дізнавалися, то тільки після смерті юродивого.

Юродство зародилося у чернечому середовищі єгипетської пустелі наприкінці IV ст. Звідти воно поширилося на Сирію і Палестину, вийшло на вулиці міст. Свого розквіту це явище досягло пізніше, у VI – першій половині

VII ст., потім, після певного спаду, знову відновилося наприкінці IX – X ст. Лише з XII ст. юродство почало занепадати і зникати з релігійного життя.

Сенс цього явища, вочевидь, полягав у тому «струсі», що нагадував християнам про важливість і міць їхньої релігії. Це була, за образним висловом Сергія Аркадійовича Іванова, автора книги про візантійське юродство, «шокотерапія» православ'я, яка мала на меті не допустити млявості, зашкарублості релігії, перешкодити перетворенню віри на звичайну складову частину державної ідеології. Варто наголосити, що юродство залишалося, в цілому, винятковою особливістю саме православного варіанту християнства. Часом воно, щоправда, запозичувалося в землях, що сусідили з Візантією, але найчастіше не йшло далі простого наслідування і залишалося у зародковій формі. Романія й тут дивувала світ.

Контрольні питання

1. З чим було пов'язане перенесення столиці Римської імперії? Чому Константин I обрав Візантій і в чому полягала мудрість цього стратегічного вибору?
2. Що мав на увазі Константин I, говорячи, що він йтиме доти, доки не зупиниться хтось, хто йде попереду нього?
3. Назвіть причини розпаду єдиної Римської імперії. Коли це сталося?
4. Пригадайте, хто міг називатися ромеем?
5. В чому полягала фундаментальна відмінність Східної Римської імперії від Західної?
6. Від кого та від чого залежало обрання нового василевса?
7. Як ви вважаєте, чому візантійські імператори не були спадковими монархами? Чи можна вважати василевса «служогою народу»?
8. Як ромей ставилися до знатності? Чим це можна пояснити?
9. Чим приваблювали візантійців іподроми і що там відбувалося?
10. З чого склалися доходи Візантійської імперії?
11. Хто допомагав імператорові в управлінні країною? Яку роль в управлінні відігравали чиновники і яким чином вони були організовані?
12. Чому ромейська армія не відзначалася надійністю? Що впливало на її боєздатність?
13. Дайте оцінку візантійській армії й флоту. Яку роль в ній відігравали контингенти варварів?
14. Спробуйте перелічити сильні та слабкі сторони ромейської державності. Яких було більше?
15. Якими були етапи становлення християнства як державної релігії?
16. За які заслуги Християнська Церква визнала Константина I святим?
17. Як ви вважаєте, чим був зумовлений сплеск аскетизму та пустельництва в ранній Візантії?
18. Які види чернечого життя існували у Візантії? Спробуйте вибудувати їхню типологію.
19. Як ви вважаєте, які чинники впливали на формування ідеалу ромейського ченця?
20. Чим кіновія відрізнялася від лаври?
21. Чому юродство було передусім візантійським феноменом?

Увага, джерело!

**З «Гетики» історика Йордана
(друга половина VI ст.)
про враження остготського короля
від відвідин Константинополя**

Атанаріх, цілком прихильно прийнявши пропозицію, вступив до царственного міста і здивований промовив: «Тепер я бачу на власні очі це знамените місто, про яке часто чув з недовірою». І, оглядаючись туди й сюди, він то захоплювався розташуванням міста, то дивувався каравану кораблів, то, дивлячись на знамениті стіни і на безліч народу з різних племен, який пишною хвилею стікався сюди, як військо у бойовому порядку, до однієї ріки з різних боків, промовив: «Безсумнівно імператор є земним богом, і хто насмілюється проти нього піднятися, сам буде винним у пролитті власної крові».

**З наказу імператора Феодосія II
від 16 січня 424 р.
коміту священних щедрот Максиміну
щодо вбрання,
пофарбованого пурпуром**

(Нехай) усі, хто є будь-якої статі, достоїнства, ремесла, професії та роду, утримуються від володіння продукцією такого роду, який присвячується лише принцепсу та його дому. І шовкові паллії, і туніки, які зіткані ніяк інакше (крім як шляхом) змішування (із забарвлюючим (пурпураносним) молюском, ніхто вдома не виготовляє чи тче. Туніки та паллії, пофарбовані кров'ю молюска у кожній частині тканини, виносяться з помешкань і тягнуться (до фіску). (Нехай) не ушиваються ніякі нитки, пофарбовані молюском, і (нехай) нитки, які не повинні бути скріплюючими, уникнуть цього ж пофарбування (за допомогою) гострого гребеня. Повинні бути поверненими ерарію ці (тобто пофарбовані пурпуром) плаття негаймо (йому і надаються) (...). Інакше виникає небезпека на кшталт (покарання за обвинуваченням у) образі величі.

**Патріарх Микола I Містик
(901–907 і 912–925 рр.),
колишній імператорський секретар
і тасмний повірений
про імператорську владу**

Якщо василевс, через вселяння Диявола, видає наказ, що суперечить божественному закону, йому не слід коритися; потрібно вважати, що безбожний наказ, який походить від безбожної людини, не має жодної сили...

**«Історія» Микити Хоніата
(бл. 1155–1217 рр.)
про владу імператора**

... імператорська влада досягається не грою долі, не як родова доля, а як дар за мужність і нагорода за численні подвиги.

**Зі спогадів арабського полоненого
Гаруна ібн-Ях'ї (середина X ст.)
про константинопольський іподром**

... Поряд з ним⁴ знаходиться місце, яке називають «аль-Будрун» (Іподром), і схоже воно на поле для перегонів, там часто збираються люди знатного походження, й імператор їх бачить зі свого палацу. У самому палаці знаходяться ідоли, відлиті з бронзи, які мають вигляд коней, людей, диких тварин, левів та інших: у східній частині Іподрому, з боку Золотих Воріт, знаходяться двоє маленьких воріт, через які

⁴Йдеться про Великий імператорський палац.

на Іподром виводять четвірки коней. У особливі візки піднімаються чоловіки-візничі, одягнені у красиве вбрання з багатих тканин різних кольорів, рясно розшитих золотом, і починаються змагання квадриг: коні біжать наввипередки, тягнучи за собою колісничі, вони пробігають ворота, про які я вже згадував, і тричі пробігають навколо встановлених на Іподромі ідолів. Візничі, який випередив своїх суперників, від імені імператора кидають намисто з золотих монет і цілий фунт чистого золота. Усі мешканці Константинополя присутні на цих змаганнях і з цікавістю спостерігають за ними.

**Історик Прокопій Кесарійський
(490/507–585 рр.) про циркові партії**

Здавна мешканці у кожному місті розділялися на венетів і прасинів; але з недавніх пір за ці імена і за місця, на яких сидять під час видовищ, почали марнувати гроші і піддавати себе вкрай жорстоким тілесним покаранням, навіть ганебній смерті. Вони затівають бійки зі своїми противниками, самі не знаючи за що, піддають себе небезпеці, будучи, навпаки, впевненими, що, взявши над ними гору у цих бійках, вони не можуть очікувати нічого іншого, як ув'язнення у темниці й страти. Ворожість до супротивників виникає у них без причини й залишається навек; не поважається ні спорідненість, ні близькість, ні дружні зв'язки. Навіть рідні брати, приставши один до одного з цих кольорів, а інший до іншого, перебувають у розбраті між собою. Їм немає діла ні до божих, ні до людських справ, аби лише здолати противників. Їм немає діла до того, що якась сторона виявиться нечесливою перед Богом, що закони і громадянське суспільство зневажаються людьми своїми або їхніми супротивниками, бо навіть у той самий час, коли вони потерпають, можливо, без найнеобхіднішого, коли батьківщина ображена у найсуттєвішому, вони ніскільки цим не переймаються, аби тільки їхній стороні (партії) було добре; стороною вони називають своїх спільників. І навіть жінки беруть участь у цій погані; вони не лише слідуєть думці своїх чоловіків, але навіть пристають до супротивної партії, незважаючи на те, що вони не ходять на видовища⁵ й ніщо їх до цієї участі не спонукає. І не можу я інакше назвати це, ніж душевною хворобою. Ось що відбувається у кожному місті поміж мешканцями його.

**З едикту до провінціалів імператорів
Граціана, Валента та Феодосія
від 29 січня 380 р.**

Ми визначили, щоб серед кращих турм добірних воїнів ніхто не був з числа рабів, або щоб (не був) приведений з трактиру або з прислуги постоялих дворів, про які шириться погана слава, або з числа пекарів або кухарів, або навіть такий, потворність якого відкинуло (його від) підкорення службі, і не особи, притягнуті з майстерень-ергастулів. Бо за жодного вибачення не повинні уникнути тяжкого покарання (у вигляді) збитку, якщо це буде приховано (від) пред'явлення ясновельможним мужам магістрам кінних (і) піших. Але оскільки того, хто пропонує це, чекає суворе покарання, то (нехай його) покарає потрібний внесок відмінних рекрутів.

⁵ Жінкам було заборонено відвідувати іподром.

**З санкції імператора Лева I
(457–474 рр.)
щодо видачі пробаторіїв –
стверджувальних листів**

3. (У) скринії пам'яті (видаються пробаторії): агентів у справах, палатинів (відомства) щедрот, палатинів (відомства) приватного майна частки Августу.

4. Також (у) скринії священних послань (видаються пробаторії): у офікіях ясновельможних мужів префектів преторія Сходу та Іллірика, і Міста; офікія проконсулів Азії й Ахайї; офікія префекта-августала; офікія коміта Сходу; офікія коміта божественних будинків; офікія вікаріїв Фракії, Понту, Азії та Македонії; і класу скарбничих.

5. Також (видаються пробаторії й у) скринії священних паперів (для): офікія ясновельможних мужів магістрів воїнів одного й іншого (роду військової) служби, презентальних, Сходу й Іллірика; (а також наступних чиновників): тих, що впускають; що відають аудієнціями; тих, які запам'ятовують; й усіх тих, що супроводжують; комірників; вимірювачів; тих лампоносів, які приставлені (до) священних скриніїв; десятників частини (палацу, яка відноситься до) Августу; кур'єрів честі Августу; (чиновників) офікія чудових мужів дуксів: Палестини, Месопотамії, нового лімеса Фінікії, Осроени, Сирії та Євфратійської Августу, Аравії та Феваїди, Лівії, Пентаполя, Мізії Першої (і) Другої, Дакії; (а також) офікія чудових мужів комітів: Єгипту, Памфілії, Ісаврії, Лікаонії та Пісидії.

**З приписів імператорів Гонорія
і Феодосія від 8 червня 423 р.
щодо язичників, юдеїв та єретиків**

Язичників, які збереглися, якщо вони коли-небудь будуть захопленими під час священнодійств демонам, що повинні бути прокляті, – хоча (колись) вони повинні (були) підпадати (під) капітальну (смертну) кару, – (нехай нині) утримує проскрипція майна і заслання.

Маніхеїв (...), а також і тих, хто гірший за усіх єретиків (...), якщо вони за-тялися у своєму безумстві, ми караємо тим таки покаранням – проскрипцією майна, а також засланням.

Але й християнам (...) ми спеціально доручаємо, щоб вони не відважилися зловживати авторитетом релігії (...) (щодо) юдеїв та язичників, які проживають у спокої (...). Бо, якщо вони будуть жорстокими проти спокійних і розграбують їхнє майно, то примушуються відновити не лише те, що забрали, але (і повинні бути) згодні (відшкодувати) втрое й учетверо те, що розграбували. І ректори провінцій, і офікії, і провінціали (нехай) дізнаються, що повинні бути покараними ті, хто (...) припуститься (такого).

**Зі збірки оповідань «Луг духовний»
Палладія (початок V ст.)
про єгипетських монахів**

Відвідавши багатьох святих і проживши років зо три у монастирях поблизу Александрії... я звідти пішов на Нітрійську гору⁶...

До цієї гори прилягає велика пустеля, яка розлягається аж до Ефіопії та Мавританії⁷. По горі живе до п'яти тисяч мужів, які дотримуються різного способу життя, хто як може і хоче; так що можна там жити по одному, і по двоє, і багатьом разом. У них сім пекарень, у яких готують хліби для себе, і для пустельників, які вийшли до великої пустелі, числом до шестисот. На цій горі Нітрійській лише одна церква, дуже велика. Біля церкви знаходиться будинок для подорожніх, у якому утримують мандрівника протягом

всього часу його перебування на горі, хоча б воно тривало два або три роки, доки він не захоче залишити гору. Йому дозволяють жити без роботи тільки один тиждень, а у наступні дні йому дають роботу або в саду, або у пекарні, або на куховарні. Якщо ж мандрівник людина знатна, то йому дають читати книги, але розмовляти ні з ким не дозволяють до шостої години дня. На цій горі живуть і лікарі, й аптекарі. Вживають тут і вино, і продають його. Вбрання ж собі виготовляють все власними руками, так що в цьому відношенні вони не знають нестатку. З настанням вечора можна... чути у кожній келії хвалебні пісні і псалми, які звеличують Христа, і молитви відсилають на небеса... До церкви збираються лише по суботах і по недільних днях.

**З «Церковної історії»
Євагрія Схоластика (кінець VI ст.)
про різного роду подвижництво**

...Прибувши до святого міста Христа⁸, вона (імператриця Євдокія⁹) чимало зробила заради вшанування Бога Спасителя і навіть побудувала святі монастирі й так звані лаври; у них статут різний, але спосіб життя задовольняє одну-єдину боголюб'язну мету.

Бо над тими, хто живе громадою, не владарює ніхто й ніщо з того, що притягує до землі; бо у них немає золота, та й про яке золото можна говорити, якщо [у них] немає ні власного одягу, ні якихось їстівних припасів. Бо нині один носить грубий плащ або екскоміду¹⁰, а невдовзі інший надягне її, так що одяг усіх є [одягом] кожного, а одяг одного – [одягом] усіх. У них і спільна трапеза без закусок і будь-яких приправ, яка зустрічає [тих, хто сідає за стіл] однією зеленню і бобами, які подаються у кількості, необхідній для підтримання життя та й потому. Вони проводять дні й ночі у спільних молитвах до Бога, до такої міри виснажуючи себе трудами, що, здається, бачиш мерців без могил, [які ходять] по землі. Є такі, хто, дотримуючись посту, продовжує його на два або три дні, інші ж на п'ять або понад те, і з зусиллям приймають навіть необхідну їжу.

Інші ж, обираючи протилежний шлях, усамітнюються і замикають себе у тісні приміщення такої ширини і такої висоти, що вони не можуть ні випрямитися, ні лягти вільно, постійно перебуваючи, за висловом апостола, у печерах та земляних ямах. Інші моляться до Бога, живучи разом зі звірами й у якихось глибоко прихованих печерах. Однак ними придуманий і ще один спосіб [подвижництва], який перевищує міру будь-якої мужності й витривалості. Бо рушаючи до розпеченої пустелі й прикривши лише те, що необхідно за природою, чоловіки і жінки піддають всі інші частини оголеного тіла надмірним холодам і палючому подиху вітрів, однаково зневажаючи і спеку, і студінь. Вони цілковито відкидають людську їжу і пасуться на землі – [їх] називають тими, що пасуться¹¹, – тільки від неї отримуючи життя, так що з часом стають подібними до тварин, оскільки у них змінюється зовнішній вигляд і за розумом вони також відрізняються від

⁶ Нітрійська гора розташована за декілька десятків кілометрів від Александрії.

⁷ Мавританія – колишня римська провінція на північному сході Африки (територія сучасних Алжиру і Тунісу).

⁸ Єрусалим.

⁹ Дружина імператора Феодосія II з 421 р., августа – з 423 р. Померла у Єрусалимі в 460 р.

¹⁰ Туніка, яка залишала відкритими праве плече і праву руку, одяг рабів і вільних робітників.

людей; побачивши їх, вони втікають, і, переслідувані, знаходять [спосіб] сховатися або завдяки швидкості ніг, або ж у якихось непролазних місцинах.

Скажу й про інше, що мало не пройшло повз мене, хоча воно й перевершує за важливістю все інше. Є нечисленні, але все одно є, які, щойно отримують безпристрасність через добротність, повертаються у світ до самої гушавини його суєтності; і оголошуючи себе безумними, до такої міри зневажають марносластво..., й до такої міри прагнуть до мудрості, що їдять з повною байдужістю, навіть коли їм доводиться бути у корчмарів або перекупників, не звертаючи уваги ні на місце, ні на зовнішній вигляд, ні на щось інше; вони відвідують численні бані, як правило, миючись разом з жінками, з такою силою перемагаючи пристрасті, що тиранять свою природу і не відповідають [її поклику] ні при погляді, ні при доторку, ні навіть у обіймах жінки; з чоловіками вони чоловіки, з жінками жінки, і бажають брати участь у обох природах, а не лише у якійсь одній з них... Вони часто й невтомно падають на коліна і з натугою зводяться, бо лише один порив вдихає вогонь у їхню старість і добровільну слабкість; вони немов безтілесні атлети і безкровні бійці, для яких пост є справжнім бенкетом і розкішшю, а граничне утримання від їжі – багатого трапезою. Коли б не прийшов до них гість, навіть рано-вранці, вони зустрічають [його] з привітаннями і щедрістю, вигадуючи особливий вид постування – їсти, не відчуваючи бажання; і викликає подив, як вони, потребує стількох [речей], задовольняються таким мізерним за такої розкоші; вони вороги своїх примх і власної природи, які підкоряються бажанням тих, хто поряд з ними, щоб у всьому в них плотська насолода була відкинута і правила душа, розумно вибираючи і зберігаючи прекрасне і богоугодне; блаженні вони способом життя, [якого дотримуються] на землі, ще більш блаженні своїм відходом зі світу, якого щогодинно очікують, поспішаючи побачити Жаданого.

З Актів III Вселенського собору у Халкидоні в 451 р.

...Те, що веде до життя істинно й абсолютно чернечого гідне справжньої поваги. Але оскільки дехто користується своїм чернечим вбранням для того, щоб вносити розбрат у Церкві й політичні справи, опиняючись то там, то тут, без будь-якого плану, у різних містах, і навіть беруться самі засновувати монастирі, собор постановив, що ніхто не може ні побудувати, ні заснувати монастир або місце для богослужіння без дозволу єпископа міста. Крім того, було вирішено, що як міські, так і сільські монахи будуть підкорятися єпископу. Вони повинні задовольнитися тим, що постійно перебуватимуть у покірливому спогляданні, пості й молитві у тих місцях, які будуть для цього визначені. Монахи повинні старатися не спричиняти безладу у справах Церкви або держави, не втручатися ні в ті, ні в інші. Вони мають залишати монастир лише у випадку необхідності і за наказом єпископа міста.

Григорій Богослов (бл. 330–390 рр.) про тих, хто вступає до складу духовенства

Всім відкритий вхід до незамкнених дверей і здається мені: чую глашатая, який стоїть попереду і виголошує: «приходьте сюди всі служителі гріха, які стали ганьбою для людей, ненажери, обважнілі від товщини, безстидні, зарозумілі, п'яниці,

¹¹ Див.: *воски*.

ті, хто одягаються пишно, брехуни, кривдники, швидкі на хибну клятву, глитаї, які беззаконно простягають руки до чужого надбання, вбивці, обманщики, підлесники перед сильними, леви щодо слабких, двоєдушні раби...».

Контрольні питання

1. Як ви вважаєте, що найбільше вразило Атанаріха у столиці ромулів?
2. Чому імперський закон наполягав на тому, щоб вбрання, пофарбоване пурпуром, надходили лише до державної скарбниці?
3. Як розглядали імператорську владу Микола I Містик та Микита Хоніат?
4. Чим відрізнялися погляди візантійців на владу імператора від уявлень народів Західної Європи і Сходу? Як ви вважаєте, чому?
5. Як, зі слів арабського письменника, ви собі уявляєте константинопольський Іподром? Що там відбувалося?
6. Як ставиться Прокопій Кесарійський до факцій? Чому?
7. Кого, згідно з законом, не можна було брати на службу до війська? Як ви вважаєте, наскільки послідовно дотримувалися цього принципу відбору? Хто й чому був зацікавлений у постачанні неякісних рекрутів?
8. Спробуйте з'ясувати, яким відомствам було адресовано згадані у законі імператора Лева I стверджувальні листи-пробаторії і яке відомство їх видавало?
9. Як, згідно з імперськими законами, потрібно було чинити з язичниками, юдеями та еретиками? Подумайте, про що говорить прийняття таких законів?
10. Спробуйте описати зовнішній вигляд монастиря за розповіддю Палладія. До якого типу він відноситься?
11. На які небезпеки чернецтва для візантійської Церкви і держави вказував Халкидонський синод 451 р.?
12. Які види святого подвижництва згадує Євагрій Схоластик? Що у них спільного й чому?
13. Чим пояснити низький рівень моральності православного духовенства після того, як Церква досягла панівного становища у суспільстві наприкінці IV ст.?

§ 2. Запоруки успіху

До складу Візантійської імперії ввійшли найбагатші, родючі і культурні регіони Римської держави. Це була агарна країна, але з дуже розвиненим міським життям, торгівлею, ремеслом, фінансами, великими державними прибутками. Спадщина, отримана ромеями, визначила унікальну міць Імперії в час, коли весь світ переживав грандіозні зміни і, образно кажучи, «вийшов зі своїх суглобів». Процвітаюча економіка Візантії забезпечила високий життєвий рівень населенню, яке постійно зростало, а також достатньо засобів, щоб відкуповуватися або відбиватися від «варварських» навал.

Простір Імперії

Якщо рухатися з півночі на південь за годинниковою стрілкою, то однією з найвіддаленіших земель Візантії був Кримський півострів (Таврика), розташований в Чорному морі між Одеською затокою і Азовським морем, що колись називалося **Меотидою**.

Згодом тутешні області, що простягнулися від портового міста-фортеці **Херсона** на місці сучасного Севастополя до міста-фортеці **Боспор**, отримали назву **клімата**, що означало області, райони або «схили гір». Далі розташовувалися гористе узбережжя Східного Причорномор'я, Кавказ (Лазика¹), далі частина Вірменії, пустелі Месопотамії (**Межиріччя** рік Тигра і Євфрату) і найважливіша територія, процвітаючий центр Імперії – вся Мала Азія у вигляді величезного плоскогір'я з середньою висотою у 1000 м, вище за яке подекуди підносяться острівці гір, покритих густими лісами. Потому – Східне Середземномор'я із землями Палестини і Сирії до пустелі, окремі райони Аравійського півострова аж до Червоного моря, нарешті, майже одноманітне крейдяне плоскогір'я Єгипту і все узбережжя спекотної Північної Африки з її оазами та портовими містами.

Стрибок через Гібралтарську протоку, ширина якої у найвужчому місці всього 14 км – і ми на землях ромеїв на території Піренейського півострова, звідки недалеко до Апеннінського півострова, знаменитого «італійського чобота», під «каблуком» якого знаходилася благодатна **Сицилія** – величезний

¹ У 523 р. від Персії відділилась Лазика (область Західної Грузії), а її правитель, прийнявши християнство, визнав верховенство візантійського імператора.

острів трикутної форми з його розкішними пшеничними полями. До того ж, він займав важливе місце в головних комунікаціях Імперії.

Ромейськими були й інші великі острови Середземного моря – Балеарські, Сардинія, Корсика, **Кіпр**. Від ромейського узбережжя Адріатики, з латинськими Ілліриком і Далмацією, що відійшли до Імперії в V ст., розпочиналися землі величезного Балканського півострова, разом з гористою Грецією майже суцільно візантійські, як і численні острови Егейського моря, найзначнішими з яких були **Крит, Самос і Лесбос**.

Візантійська імперія ніколи, навіть за часів своєї воєнної експансії, не порушувала цей кордон, який облямовував територію, не меншу за 1 млн. кв. км, а проживало на цій площі, за різними підрахунками, приблизно 20–25 млн. чоловік, хоч деякі візантиністи вважають за можливе збільшити ці числа майже вдвічі.

*З різних племен і народностей складалося населення Імперії ромеїв. У ранній період панування Візантії воно становило химерну етнічну і лінгвістичну мозаїку. На її величезній території мешкали горді греки і діловиті сирійці (сири, сиріаки), працелюбні **копти**, нащадки давньогоєгипетського населення, і войовничі фракійці, енергійні вірмени і запальні лази – предки грузинів, лукаві пафлагонці і по-солдатському децю брутальні каппадокійці, скупуваті кілікійці і напівдикі племена горян-**ісаврів** у Малій Азії, араби на півдні і тюрки, які з'явилися згодом, переселенці-слов'яни, **мардаїти**, які охрестилися, але й надалі залишилися грабіжниками, а також численні євреї, частина яких асимілювалася, інші ж – так і жили громадами, що зберегли свою етнічну і релігійну самотність. Все це поступово змішувалося в єдину суміш. Імперію як багатоетнічну державу об'єднували православне релігійно-політичне підґрунтя, почуття причетності до єдиної культури.*

На різних мовах і діалектах говорило, а часом і писало це багатоликє і різноплеменне населення. Але загальною для всіх була грецька мова. Завдяки православ'ю, з мови меншини вона перетворилася у панівну в діловому, побутовому і культурному житті, стала мовою літератури і науки. Однак офіційною мовою влади, особливо армії і права, і другою придворною мовою в IV–V ст. продовжувала залишатися латина. Нею писали закони, укази і постанови імператорів, накази і розпорядження правителів і чиновників, складали рішення судів, які, втім, нерідко супроводжувалися грецьким перекладом. Лише на середину VII ст. латина остаточно зникла зі столиці Імперії, позбавившись державного заступництва у зв'язку зі зростаючим перехоном на грецьку мову.

Благодатні землі, густонаселені області з м'яким і помірним кліматом увійшли до складу Імперії ромеїв. Пекуче літо і тепла дощова зима в прибережних областях і на півдні (Сирія, Палестина, Єгипет) поєднувалися зі спекотним посушливим літом і суворішою та сніжною зимою в північних і внутрішніх районах країни (Балкани, частково Мала Азія).

Велика частина території Візантії мала гористий або горбистий ландшафт (Греція, включаючи її південний край – **Пелопоннес**, Мала Азія з осо-

бливо значним хребтом **Таєра**, що тягнеться на півдні півострова трьохсоткілометровою гірською смугою шириною близько 50 км, схід Балканського півострова з однойменним гірським пасмом, Сирія, Палестина). Відносно просторі рівнини знаходилися в придунайських районах (дельта Дунаю), біля македонської Фессалоніки (**Кампанія**), в родючих північноафриканських долинах, покритих рідким чагарником, горбистих високих плоскогір'ях Малої Азії, в напівстєпах-напівпустелях сходу країни.

Природні багатства країни ромеїв

Імперія ромеїв була типовою аграрною країною – її землі склалися переважно з областей з давньою і високою землеробською культурою. Однак у багатьох з них, незважаючи на сприятливий середземноморський клімат, заняття землеробством вимагало додаткового поливу, облаштування іригаційних систем.

Так, на зрошуваних землях Сирії, Палестини і Єгипту двічі в рік визрівали багаті врожаї ячменю і пшениці. Особливо славилася своєю родючістю чудова червона земля на півночі від сірійської ріки **Ярмук**, притоки Йордана. Зерно становило головне багатство острова Сицилія. Тут же вирощували чудовий виноград. Багато хліба давали долини Фракії, які вже римляни називали «коморою Церери», богині родючості. Для хліборобства вельми придатними були добре зрошені високі рівнини і горбисті плоскогір'я північномалоазійської **Галатії**, центром якої було місто **Анкіра** (Анкара).

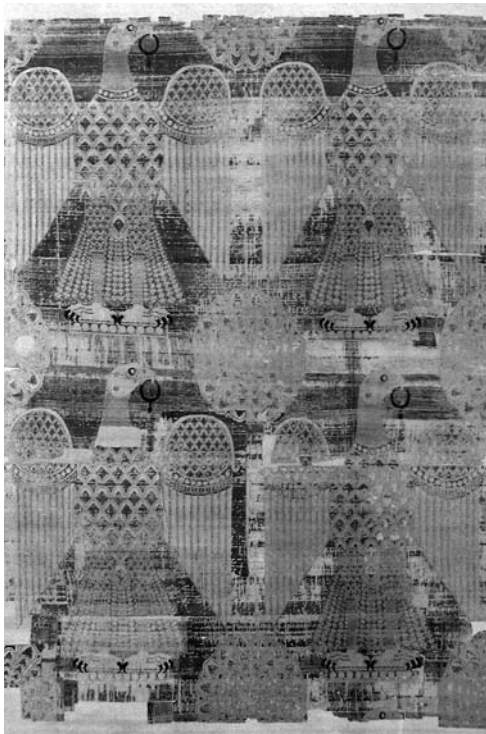
Узбережжя Сирії, Палестини, Малої Азії, Греції і численні острови покривали квітучі оливкові гаї, фруктові сади та виноградники. Потрібно особливо наголосити, що Візантія значною мірою знаходилася в зоні культивування оливок, оскільки ця важлива культура не плодоносить північніше чорноморського узбережжя Малої Азії. Попит на оливки і оливу з них був надзвичайно великим, навіть серед варварських племен, сусідів Імперії. Греція, особливо **Аттіка** і **Фессалія**, а також **Македонія** славилися надзвичайно корисним і смачним медом, Північна Африка, Палестина – фініковими пальмами і фісташковими деревами, смоквами-інжиром, для вирощування яких були необхідні рясна іригація і суха спека. Протяжна, порізана бухтами і затоками берегова морська смуга надавала можливість активно рибалити. Вражає багатий вибір риби, відомої візантійцям. Нарівні з ячмінним хлібом, зеленню, овочами, фруктами і розбавленим теплою водою виноградним вином, вона складала раціон більшості населення.

На Сицилії, узбережжі Адріатики, в Криму і на півтисячі кілометрів північніше, аж до лиманів біля гирла Дніпра, з соляних озер Малої Азії і Єгипту добували кам'яну сіль, що коштувала недорого, але була вигідною через широке споживання в побуті і виробництві. Сицилія також славилася як місце видобутку шафрану, дуже цінного барвника лимонно-жовтого кольору, який любили використовувати візантійці і який входив до кольорів імператорських одєж.

У Сирії, Палестині і Єгипті вироблялися цінні лляні і вовняні тканини. Завдяки використанню іригації у Фінікії, Месопотамії, а також у деяких інших районах, наприклад, в глибоких долинах рік Вірменії і в південноіта-

лійській **Калаерії**, добре росли шовковичні дерева, листям яких харчуються шовковичні черв'яки (шовкопряди). Вирощування шовковичних культур робило ці землі одними з найбагатших і процвітаючих в Імперії, дозволяло зменшити в Імперії дефіцит шовку-сирця, що завозився через Персію (Іран) і Далекий Схід. Особливо інтенсивно цим стали займатися в VI ст., згідно з планом, розробленим імперським урядом.

*Візантійські шовківники (сколекотрофи – дослівно «годувальники шовковичних черв'яків») займалися своєю трудомісткою діяльністю по-сезонно, переважно впродовж квітня – липня. Культивування від личинки до власне кокона, готового до прядіння, вимагало величезної турботи з підтримування чистоти, вологості, навіть відсутності шуму. Щоб убити лялечок в коконах, їх нагрівали в духовках до чітко визначеної температури, щоб не пошкодити нитку. Готову продукцію у вигляді таких «пропечених» коконів скуповували у численних дрібних виробників або гуртовиків, або мандруючі торговці – ініціативні, меткі підприємці, які володіли коштами і навичками «маркетингу». Вони ж диктували «стартові ціни» сировини, користуючись вузькістю ринку, а також тим, що давали виробникам гроші в борг, в кредит, під ще не виращену продукцію. Але все ж місцевої сировини для виготовлення шовку, так званої **метакси**, не вистачало, і вона продовжувала експортуватися як напівфабрикат, ймовірно, у вигляді нерозкручених коконів і необроблених шовкових волокон. Легкий, компактний, порівняно дорогий матеріал залишався ідеальним предметом торгівлі. Це був певний універсальний, незаперечно важливий товар з розряду сировинних, з яким ромеям довелося мати справу заздалегідь чи не впродовж усієї історії існування їхньої Імперії.*

2.1. Фрагмент шовкової тканини.
Музей Сен Жермен, Осерр. Бл. 1000 р.

Однак очистка метакси і виготовлення пряжі розділялися у виробництві шовку на два різних технологічних процеси. Приготування власне метакси-пряжі (неочищеної метакси) зводилося до розмотування волокон з шовковичних коконів в гарячій воді, які на прядильному колесі з'єднували в прядильну нитку. Цю операцію виконували вже сколекоторофи. Така метакса становила намотаний на котушку або барабан непромитий, неочищений шовк-пряжу, яка вимагала подальшої обробки, а саме, підготовки ниток до фарбування. Цим займалися інші фахівці – **катартарії**. Вони промивали

шовкову пряжу гарячою водою і обробляли попелом, просушували на сонці протягом кількох днів, вночі опускаючи в холодну воду, після чого тонкі, м'які, дуже міцні нитки метакси, що легко піддавалися фарбуванню, можна було використовувати для виготовлення тканин, чим займалися ремісники – сирікарії.

Отже, фарбований шовк був головним, але не єдиним багатством ромеїв. У горбистих районах малоазійської Каппадокії, Кіренаїки, а також в Месопотамії, Сирії, Сицилії розводили породистих коней і в'ючних тварин – **мулів** і верблюдів. Каравани з них, іноді з декількох сотень або навіть тисяч голів, відігравали роль суттєво безпечнішого і дешевшого транспорту, ніж морські судна. У провінції **Фригія**, на заході Малої Азії, і в провінції **Азія**, неподалік від Нікеї, біля укріпленого військового табору Малагіни паслися величезні імператорські табуни. Тут же існували царські конюшні, заводи-мітати, звідки коней у великих кількостях постачали для потреб армії і царського двору. Європейськими центрами конярства вважалися грецькі Македонія, **Фессалія** і **Епір**. Загалом, візантійці любили коней і зналися на них.

Фракія також постачала жвавих і витривалих коней, а також забійну худобу, биків, овець, яких живими приганяли на міські бійні-хортоволи, зокрема на різниці Константинополя. У внутрішніх районах Малої Азії, степах Халкидіки, в Македонії особливо процвітало вівчарство; в горбистих областях Малої Азії, в багатій **Віфунії** з її рясними жолудями дубових гаїв – свинарство. На покритих чагарником схилах гір тихої, глухої Греції і узбережжі Малої Азії розводили тонкорунних кіз. Ті ж Фессалія, Македонія і Епір славилися «дарданським» сиром, який високо цінувався.

Гори в достатку забезпечували дешевий будівельний камінь різних барв, чагарник використовували як паливо. Деревину заготовляли в Понті, на півночі Малої Азії. Прекрасний будівельний і корабельний ліс (дуби, сосни, кедри) ріс на схилах гір північнобалканської Далмації і південномазоазійського Тавра, в лісах і гущавині скелястої **Лікії**, **Пісидії**, **Памфілії** і **Кілікії**, а також в **Лівані** і на Сицилії. Значною мрою саме йому візантійці завдячували успіхами свого кораблебудування.

Найвідоміші копальні мармуру здавна існували на півдні Малої Азії, в **Карії**, і в Мармуровому морі, де його добуванням особливо славилися державні розробки на острові Проконніс (Мармара). Проте, видобуток мармуру до VII ст. скоротився, а для нового будівництва з надлишком вистачало того, що можна було використати повторно. До того ж, використовувався камінь з місцевих кар'єрів.

Багатство землі ромеїв становили і корисні копалини. Їхні поклади дорогоцінним розсіпом були розкидані на терені Імперії. Золото і срібло, залізо і мідь добувалися в гірських, східних районах Балкан, на півночі Малої Азії, в Понті та Вірменії. Багато міді давали знамениті Феннські копальні Аравії, свинець постачали **Пергам** і Халкидіка, цинк – малоазійська **Троада**, сірку, необхідну для виготовлення канатів, – Сицилія, натр і галун, важливі в текстильному виробництві – Єгипет, а також **Керасунт** на Чорному морі, на сході від **Трапезунда** (сучасний турецький порт Трабзон). На території Імперії у величезній кількості була хороша якісна глина і пісок, придатний для виготовлення скла

2.2. Сцени з сільського життя.
Мініатюра, арк.37r; рукопис Повчань
Григорія Богослова, монастир св.
Пантелеймона, Афон. XII ст.

(передусім, в Єгипті і Фінікії). На узбережжі Малої Азії і Фінікії добувався доволі рідкісний багрянний молюск мурекс, який розтертим використовувався для виготовлення знаменитої пурпурової фарби, потрібної для фарбування дорогих і рідкісних багряних тканин. Долина Нілу постачала весь Середземноморський світ не тільки зерном, але і **папірусом**, який до VIII ст. замінював дорогий «шкіряний» матеріал для письма – пергамен.

Візантійське село

Вивчення пилку і спор рослин – палінологічні дослідження – засвідчують, що в IV–VI ст. помітно збільшилася площа земель, що оброблялися, число культивованих рослин, відбувся відступ лісів. Це безсумнівно свідчить про успіхи сільськогосподарського виробництва рومیїв.

Візантія була країною, де спочатку панувала привілейована велика земельна власність. Вона оформилася вже в період пізньої античності, коли економічна криза примусила людей вкладати гроші в землю.

Сільське господарство вимагало багато рук. Зрозуміло, що землевласники, зазвичай вельможні чиновники, особисто ним не займалися. Вони призначали старшого економа, який наглядав за всім, кілька чоловік управляючих, рахівників, які вели справи. Землі ділили на дрібні шматки, ділянки по 2–4 гектари, на яких працювали раби і колони. Цього було достатньо для прожиття, а про постійне збільшення продукції не думали, оскільки вона не була потрібна Імперії. Саме таким було життя родини Апіонів, добре відоме із записів єгипетських папірусів впродовж багатьох років – з 488 р. по 625 р. Вони могли дозволити собі мати власний

флот, службу кінних кур'єрів, своїх солдат, в'язниці для спійманих рабів-утікачів і жителів сіл, яких вирішили покарати, і навіть свого роду приватний банк, куди надходили належні Аніонам, як власникам землі, платежі грошима і товарами, і де надавалися позики селянам. Часто земля належала парафії і особливо єпископатам.

Рабство Церква визнавала. Але вже віддавна малопродуктивна праця рабів стала не вигідною: слідом за тим як припинялися успішні війни, що постачали масу дешевих невільників в маєтки аристократів. Праця рабів не компенсувала витрат на їхню купівлю й утримання. Адже для придбання навіть некваліфікованого раба було потрібно викласти, як правило, не менше за 10 золотих **solidi**, – суму, на яку ромей середньої заможності міг би у достатку прожити рік. Старий раб або рабиня коштували близько 8 солідів, купівля навіть дитини обходилася в 5 золотих. До того ж без гарантії, що «живий товар» встигне окупитися, а не вийде з ладу, захворіє, а то й помре. Щоб не залишитися без робочих рук, рабовласники дозволяли посадженим на землю рабам створювати сім'ї, до них стали ставитися м'якше, а з VI ст. вбивство раба прирівнювалося, згідно із законом, до вбивства вільного. Жорстоке гноблення засуджувалося.

Сільські раби вже не перебували під безперервним спостереженням наглядачів і управляючих, вони самі вели господарство, віддаючи значну частину врожаю і виконуючи будь-які роботи за наказом хазяїна. Однак вони, як і раніше, залишалися власністю господаря, не мали жодної власності і були безправні.

Життя рабів, яким пощастило мати доброго власника, було, напевно, легшим за життя вільних бідняків, які, особливо в містах, ледь животіли. Ра-

2.3. Сцени з сільського життя.
Мініатюра, акр.37v, рукопис Повчань
Григорія Богослова, монастир
св. Пантелеймона, Афон. XII ст.

бам навіть дозволялося у вільний час працювати за наймом. Таким шляхом вони могли заробити гроші і викупити свободу. Важко сказати, скільки було б потрібно на це часу, наприклад, військовополоненим, – саме так найчастіше потрапляли в рабство, – але, видається, більшість з них досить швидко вливалася до звичайного населення. Багато колишніх рабів селилися в провінціях як селяни, і ставали військовозобов'язаними.

Земля перебувала в користуванні орендарів землі, які звично укладали довгостроковий договір найму – **емфітевсис**. Він поновлювався за умови обов'язкового поліпшення землі. Але більшість землевласників маєтку складали залежні селяни – **колони**. Їхній правовий статус становив дивне поєднання свободи і неволі.

Відповідно до римського права, колони вважалися напіввільними особами. Як правило, вони були землевласниками-орендарями землі у держави або великих землевласників. Майно вільних колонів визнавалося їхньою власністю – **пекулієм**. Відчуження цього майна могло відбуватися тільки зі згоди власника землі. Шлюби колонів вважалися законними. Водночас колонів могли піддавати тілесним покаранням. Відпущення на волю для них не існувало. Вони не повинні були покидати свої землі. Колон-утікач визнавався злодієм щодо самого себе. Таким чином, колони фактично прикріплялися до своїх ділянок, були поземельно залежними. У разі втечі працівників власники розшукували їх і повертали на колишнє місце. Щоправда, землевласник не міг продати або купити колону, як раба. Щодо інших правових моментів, навіть в скрупульозному візантійському законодавстві не було чітких означень для тих або інших.

Землекористування для колонів було платним, вони віддавали основний податок, так званий **канон**, у вигляді частини зібраного урожаю натурою або грошима, і виконували на користь господаря різні роботи. Окремі колони потрапляли до категорії так званих **адскриптиціїв** або **ананографів** (в перекладі з латини і грецької «приписні»), тобто вони були «приписаними» до маєтку і його власника, який сплачував за них державні податки і був власником їхнього майна. По суті це були напівраби.

У Візантії IV–VI ст. збереглося ще чимало і особисто вільних землевласників, які мали свою землю. Зазвичай їх називали **георгами** – «орачами» або просто антропами – «людьми». Це були вільні люди, часто заможні, хоч серед них траплялися й такі, хто раніше володіли землею, але потім збідніли і продали або віддали за борги значну її частину. Якщо такі птохи – «жебраки» залишалися взагалі без орної землі, то не мали податкових зобов'язань перед державою, оскільки не були вписані до податкових списків. У цьому разі їх назвали **елевтерами**, в перекладі з грецької «вільними». Такі незаможні селяни орендували невеликі ділянки у землевласників, зазвичай віддаючи господареві 1/3 – 1/2 частини врожаю в натуральному або грошовому вигляді.

Загалом георги, антропи перебували у набагато кращому становищі, ніж категорії залежного сільського населення. Вони залишалися військовозобов'язаними і мали власне ім'я, на відміну від приписних колонів, яких реєстрували під іменем їхніх господарів.

Георги жили в селах – **комах** або **хоріонах** селянськими організаціями, сільськими сусідськими общинами – **мітрокоміями**. Це був вид сільськогос-

подарського об'єднання, на яке покладалась відповідальність за прибутковість відповідного податкового округу. Всім селом селяни обирали старост коми або хоріона – протокомітів або **протів** (дослівно – «перших»), які, користуючись своїм авторитетом, повагою, керували справами общини, зберігали архів документів, стежили за порядком, розглядали суперечки, вирішували дрібні конфлікти. Для допомоги їм призначалося кілька сільських **inipemіe**. Варто наголосити, що община в особі старост сама розподіляла державні податки, збирала податки із землевласників і передавала державним чиновникам – кондукторам. Кондуктори управляли податковими округами і розраховували податки, повідомляючи про їхній обсяг старостам. Спільно, усім селом, общинники, вільні, орендарі і залежні, відповідали перед владою за повну сплату податків, виконання повинностей.

Податкова система

Найважливішим державним прямим подушним податком, який в ранній Візантії регулярно платили всі селяни, була **капітація**, одиницею якою була **капіт** – латиною «голова», а точніше, «душа». Зазвичай окремо від подушного податку стягувалися ще **канон** – основний прямий натуральний податок і **аннону**, яка була ще однією комбінацією подушного податку і земельного податку.

Вони стягувалися щорічно в три терміни (1 вересня, 1 січня, 1 травня) як у грошовій, так і в натуральній формі, передусім зерном, солоною свининою, маслом, вином або іншими продуктами харчування тривалого зберігання. За неплатоспроможну людину його частку вносив сусід, що фактично прикріпляло платника податків до землі. За приблизними підрахунками село віддавало до третини своєї продукції у формі основних податків.

Все отримане від землеробів за допомогою численних посередників (збирачів, отримувачів, приймальників, комірників, супроводжуючих, охорони) збиралося і зберігалося у величезній мережі державних товарних складів-сховищ **анофік** або **орарієв**, найбільші з яких знаходилися в Константинополі. Зібране в них розподілялося за потребою: видавалося воїнам і службовцям, чиновникам у вигляді продовольчих пайків, одягу, корму, дров, що називалися аннонами, а також роздавалося населенню, плебсу деяких міст, особливо в голодні роки. Людям видавалися тессери-жетони на отримання такого пайка.

Візантія успадкувала від Пізньої Римської імперії складну і розгалужену систему оподаткування. Фінансова адміністрація префекта преторія – діокесис вела регіональні книги-реєстри, кадастри, у яких відмічалися всі наділи і платники податків. У свою чергу їх було зведено в центральний кадастр у вигляді кількох великих реєстрів. Через кожні п'ять років проводився загальний перепис населення і його майна, а через 15 років генеральний перегляд розмірів накладання податку. В основу оподаткування – югації було покладено особливу фіскальну одиницю югум (jugum). При визначенні з неї податкової ставки враховувалися розміри земельного наділу, його вартість, якість, наявність іригації, культура,

яка вирощується, та кількість працівників, здатних власними силами за допомогою пари волів обробити цю ділянку.

З плином часу держава все більше намагалася отримувати податки грошима. Вже з VI ст. натуральне постачання зерна замінили спочатку грошовою **хрисотелією** а потім **синоною**, а також інші види земельного податку платили монетами. Тому селянин був змушений вирушати до найближчого великого поселення, щоб будь-яким чином збути продукти на місцевому ринку і сплатити податки. Це було нелегко, але таким чином держава стимулювала обмін всередині країни.

Землероби Імперії ромеїв, як і всі інші її громадяни і структури, навіть «божественні будинки» і церкви, також виконували обтяжливі повинності, в тому числі так звані «брудні»: облаштування і ремонт загальних доріг, вулиць, лагодження мостів і військових укріплень, перевезення державних вантажів на возах і візках, утримання на постой чиновників, або, ще гірше, солдат, які часто поводитися як розбійники, незважаючи на законодавчу заборону вимагати від господарів що-небудь під назвою «продукти»: колоди, дрова, масло, сінники та інше. Згідно із законом, третя частина будь-якого приватного будинку за висновком **метатора** – вимірювача житлових приміщень – повинна була надаватися під постій воїнів, які повернулися з походу або ж тих, що відправляються на війну. Ця повинність була особливо ненависною.

Рятуючись від розорення і утисків державних чиновників, службовців курій, селяни іноді цілими селами віддавалися під заступництво – **патронат** – впливових і могутніх людей, великих власників, господарів маєтків, особливо тих, хто користувався певними податковими пільгами. Селяни передавали їм свою землю і перетворювалися в залежних людей, колонів. Однак тепер вони вже не платили податки державі. Оскільки подібна практика позбавляла скарбницю платників податків, імператори виступали проти неї. Проте, без особливих успіхів, тому що важкі податки так чи інакше примушували селян шукати порятунок під крилом великих землевласників.

Обличчя міста

Сотні малих і великих міст розташовувалися на території Ромейської імперії (в IV – VI ст. їх існувало не менше 600, а деякі історики налічують вдвічі більше). У них жило майже чверть населення ранньої Візантії (не менше 5 млн. чол.) – рівень, досягнутий більшістю європейських країн лише в період розквіту середньовіччя. Тому, в порівнянні з королівствами германців, де спочатку встановилося панування села, виключно «селянської цивілізації», Візантія була ще й «країною міст».

Візантійське місто за своїми розмірами було меншим за передуюче йому місто греко-римське. Населення звичайного ранньовізантійського поліса або цивітату, як на грецький і латинський лад іменували міські поселення Імперії, становило від 1 до 5 тисяч чоловік. Якщо ж воно налічувало більше ніж 7–10 тис. чол., то перед нами постає вже неабиякий міський центр, хоч площа його могла не перевищувати 25–30 га. Втім, були і великі міста з десятками і навіть

сотнями тисяч жителів. Так, величезні давні міста Сходу – сирійська Антіохія, перейменована в VI ст. у Феополь – «місто Бога», і єгипетська Александрія, площею близько 900–1000 га, налічували по 200–300 тис. населення. У столиці держави – Константинополі – мешкало за різними оцінками від 150 до 500 тисяч жителів. На середину V ст. площа міста досягла свого максимуму – 1430 га, з них 375 га припадали на перші десять найдавніших регіонів столиці, в яких жило 80 % населення міста, тоді як найбільший, околичний XIV регіон займав 700 га. Недаремно його називали Хора («село»): тут розташувалися монастирі і сади. Таке ж співвідношення було і в деяких інших містах. Так, сирійська Вероя охоплювала 95 га, але тільки на 25 га хтось проживав. Часом понад чверть міської площі стояла пустою.

Східно-римські міста у багатьох своїх рисах зберегли античний вигляд. Вони були укріплені оборонними стінами і вежами, які будувалися і утримувалися за рахунок держави і самих жителів. Античні споруди могли бути змінені. За старою традицією, їх руйнували, щоб використати матеріал. Християнські церкви, молитовні і каплиці змінили на площах колишні язичницькі храми. Їх могло бути один-два десятки залежно від розмірів і кількості населення міста. Приміром, в крихітному Ніссані в Палестині з його 1000–1500 жителів було чотири храми, тоді як в єгипетському **Оксирінху** площею 160 га з 30 тис. жителів, з яких біля трьох тисяч були кліриками, нараховувалося 40 церков. Однак внутрішній вигляд міста ще довгий час зберігав античні риси, а його центральна площа – **агора**, прямокутна або кругла в плані, називалася також на римський лад **форосом** або грецькою – **платейєю** («пласкою») і мала багатофункціональне значення. Тут розташовувалися найважливіші суспільні і адміністративні, муніципальні будівлі: міська рада курія, палаци-палатії, християнські храми і ринок. Останній вирізняли ряди кам'яних і дерев'яних торгових прилавків – **авак**. Нерідко для розміщення торговців і ремісників з їхніми крамничками і майстернями – **ерагастиріями** слугували криті галереї або закриті портики – **емволи**.

Водночас у містобудуванні простежуються і середньовічні риси. Наприклад, в містах Балканського півострова з'явився укріплений акрополь (Верх), місто, поблизу якого розросталися житлові квартали. Міста Сирії часто будували за планом, що відповідав рельєфу місцевості, однак загалом у більшості ромейських міських центрів старалися зберігати успадковане планування, як правило, регулярне. Прямі, збудовані за єдиним планом вулиці мостилися битим каменем (кам'яною скалиною), галькою або керамічною крихтою, – шаром, товщиною до 3/4 метра, з чудовим дренажем води, іноді покривалися кам'яними плитами, прикрашалися старовинними статуями, забудовувалися тінистими портиками і колонадами, що простягалися вздовж тротуарів.

Особливо пишнотою і багатством відрізнялася головна вулиця міста, де розташовувалися громадські будівлі і кафедральні храми – **кафолікони**. Називати їх соборами буде не зовсім правильно, оскільки візантійське місто не знало єдиного головного храму, яким є собор. Тут, вздовж головної вулиці, розташовувалися палаци багатіїв і дво- триповерхові будинки процвітаючих, заможних городян, крамниці і контори найбільш заможних торговців і лихварів. Наприклад, в малоазійській Апамеї центральна вулиця досягла рекордної ширини – 23 м, але зазвичай була не меншою за 6 м. Віли знаті

виблискували мармуром, яскравими барвистими мозаїками на підлозі та настінними фресками, потопали в зелені садів і пахоцях квітів. Щоправда, візантійські міста не знали поділу на аристократичну і плебейську частини. Наприклад, біля будинку впливового, багатого вельможі міг бути непоказний будиночок якого-небудь рядового шевця або замурзаний заклад шинкаря – капілосо. Загалом, тип житлового будинку з внутрішнім двором у низці районів Візантії був успадкований від античної архітектури і дуже довго зберігав з нею зв'язок.

Поверхи кам'яних, оштукатурених ззовні і зсередини будівель часом зрослися один над одним виступами. Вони мали похилі, покриті черепицею, або плоскі дахи. Останні в літні місяці можна було використати як тераси. Але в будь-якому випадку з трактату про правила містобудування сирійського архітектора VI ст. Юлія Аскалоніта випливає, що жоден будинок не повинен був закривати сусідам світло або вид на море. Чимало місця займали балкони, що стали особливо популярними з V ст. У зв'язку з цим імператор Зинон, який приділяв велику увагу будівництву, був змушений видати в 474 р. указ, згідно з яким ширина вулиць не могла бути меншою за 3,5 м, а балкони мали знаходитися на висоті не менше за 4,5 м від землі і на відстані 3 м від стіни будинку навпроти. Крім того, на вулиці виходили нечисленні невеликі за розміром верхні вікна, прямокутні або із заокругленим верхом, і міцні вхідні двері, які іноді оббивали залізом, скріпленими великими цвяхами. Інші двері і вікна відкривалися у внутрішні, досить просторі дворики, відгороджені портиками, що сполучалися між собою закритими проходами або галереями. Часом розмір такого двора міг сягати четвертої частини від всієї площі будинку – міської садиби, що становила звичайно 150–200 кв. м. Саме тут минала більша частина життя сім'ї, яка налічувала, в середньому, 6–7 осіб. Таким чином, на кожного жителя будинку припадало не менше 20 кв. м. площі, що важко назвати тіснотою, хоч, звичайно, траплялися будинки і зовсім крихітні, що не перевищували 60 кв. м. Найгірше виглядали житла бідняків. У документах IV ст. є згадка про «напівпідвальні кімнати». Йдеться про те, що особи, які там проживали, були більше вразливими до чуми, ніж інші жителі міста, через затхлість повітря. Отже, умови життя городян були різними.

Кожне більше місто мало свій багато оздоблений театр, який звичайно розташовувався на схилі пагорба і здатний був прийняти кілька тисяч глядачів. Але Церква засуджувала театральні видовища. Тому з їх занепадом до кінця IV століття роль суспільного центра перейшла до цирку або іподрому, який не можна було будувати без імператорського дозволу. Тут відбувалися не тільки спортивні змагання, передусім, кінні перегони, але і офіційні урочистості, свята, розваги.

Надземні і підземні **акведуки-водопроводи**, водозбірні **цистерни**, життєво важливі суспільні водосховища забезпечували міста водою. Часом ці технічно довершені архітектурні споруди сягали гігантських розмірів, покривалися склепіннями, які підтримував цілий ліс з кількох сотень колон. Вмісту їх було

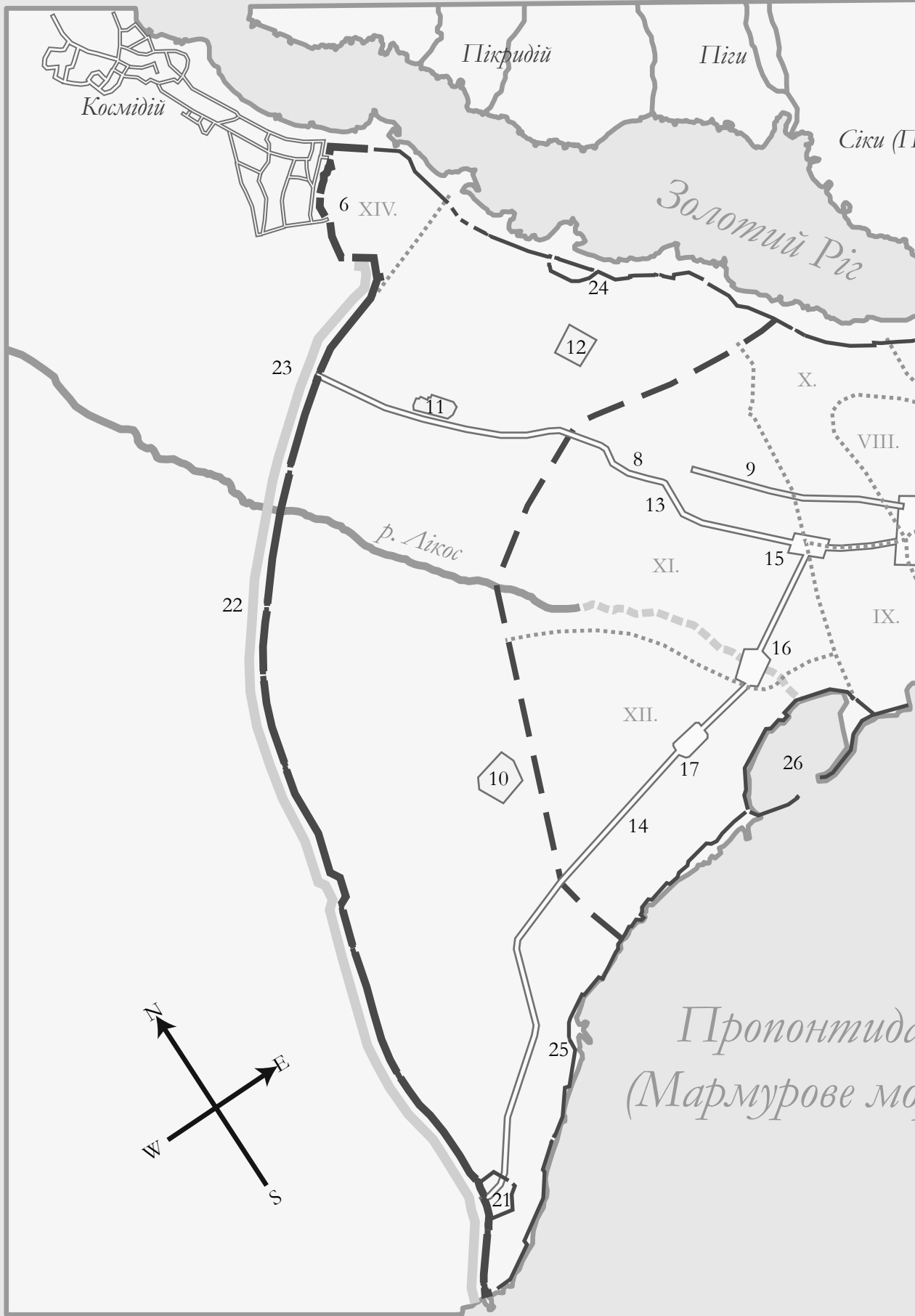
цілком достатньо, щоб і без акведуків забезпечити населення водою навіть під час тривалої облоги. Всюди будувалися фонтани, суспільні і приватні бані – **терми**, **валанії** і **лутри**. Як і деякі, щоправда, дуже багаті будинки, вони мали обігрів підлоги, опалення – **гіпокауст** і кілька приміщень, в тому числі з декількома ванними, оздобленими мармуром і обробленими гідроізоляційним розчином – **цементівкою**. Температура в залах змінювалася від дуже спекотної до прохолодної, залежно від відстані до паровичні – префурнію.

Колишня система каналізації, в яку скидалися відходи, продовжувала діяти, ремонтувалася, чистилася, перебудовувалася. Майже всі міські будинки були під'єднані до неї. Протяжні системи череп'яних, рідше свинцевих, або дубових труб діаметром від 6 до 20 см, сполучених одна в одну, подавали воду, часом з джерел за багато кілометрів від міста, а дренажні колодязі, всмоктувальні ями, стічні канали, закриті риштаки у вигляді жолобів з кам'яних плит, гончарних труб, видаляли надлишок брудної води, нечистоти, які, як правило, зливали в море. Сміття, що нагромаджувалося, періодично доводилося вивозити на возах, хоч подекуди воно лежало купами, особливо накопичувались стулки раковин з'їдених устриць. Поруч з площами або в інших місцях, де скупчувався народ, облаштовували громадські вбиральні – **латріни** або **афедрони**, які бували як одиночними, так і на декілька десятків місць.

За міськими воротами, які ретельно охоронялися гарнізонною вартою, починалося передмістя. Тут, як правило, знаходилися заїжджі двори і готелі – **пандохіони** і **ксендохіони**, у яких розміщувалися приїжджі. Іноді біля кріпосних стін влаштовували ринок, куди виходили з міста городяни, а селяни з сіл приносили вино, хліб та інші продукти. Існування регулярного торгового обміну на рівні навіть маленького міста не викликає сумнівів.

За міською межею були розкидані **проастії** – сади і городи городян, що забезпечували ринки свіжими овочами і фруктами. Таких міст, де населення займалося сільським господарством, була більшість. Вдалині від доріг виднілися і замські **ікоси** – вілли, маєтки багатіїв, іноді вражаючої архітектури, як правило, з кімнатами, розташованими навколо центрального мощеного дворика. Неподалік від кріпосних стін розташовувалися поле для військових вправ і місце для страт – биття палицями, бичами, обезголовлення мечем, навіть спалення заживо. Страти, втім, могли відбуватись і на окремих міських площах, ринках. Тут же, по сусідству, влаштовувалися і міські звалища, куди звозилися сміття і нечистоти, викидали без належного поховання трупи страчених злочинців.

Ранньовізантійські провінційні міста ще зберігали елементи самоврядування, яке поступово потрапляло під пильніший нагляд імператорських чиновників. Очолювали міський муніципалітет місцеві міські власники, землевласники – **куріали** – члени міської ради (сенату). Зі слів **Євагрія Схоластика**, антиохійського історика кінця VI ст., вони «записували свої імена на білих дошках, до того ж кожне місто вважало і іменувало членів ради сенаторами». Ця рада розпоряджалася майном і прибутками міста, стежила за благоустроєм і порядком, влаштовувала ігри і видовища для жителів, утримувала громадські бані і міські початкові школи. Однак до такого прикрашання міст місцева знать долучалася дедалі менше: тепер цим займалися переважно єпископи, які організовували будівництво церков.

Константинополь у IV-XV ст.

- “Мури Феодосія”
- Інші стіни та укріплення
- Лінія “мурів Константина”
- Межі античного Візантія
- I.-XIV.** Регіони (райони) міста
- Межі регіонів

Цифрами на карті позначено:

1. Собор Св. Софії.
2. Великий палац.
3. Палац Вукoleon.
4. Іпподром.
5. Церква Св. Ірини.
6. Влахернський палац.
7. Палац Мангана.
8. Церква Свв. Апостолів.

Водогонні споруди:

9. Акведук Валента.
10. Цистерна Мокія.
11. Цистерна Аспара.
12. Цистерна Аепія.

Важливі вулиці та площі:

13. Меса.
14. Сігма.
15. Амастрійська площа.
16. Площа Вола.
17. Площа Аркадія.
18. Площа Феодосія (площа Тавра).
19. Площа Константина.
20. Августеон.

Деякі міські брами:

21. Золоті ворота.
22. Брама Св. Романа.
23. Харисійська брама.
24. Брама Св. Петра.
25. Псамафійська брама.

Гавані та портові споруди:

26. Гавань Феодосія.
27. Гептаскалійська гавань.
28. Контоскалійська гавань.
29. Гавань Юліана.
30. Вукoleonська гавань.

Космідій - назви передмість та сусідніх населених пунктів.

0 0,5 1 км

Коли держава примусила куріалів відповідати своїм майном за надходження податків, що стягувалися з городян і жителів сільської округи, вони стали бідніти і розорятися. Щоб куріали не залишали міста, уряд прикріпив їх до міських рад і цілковито підкорив центральній владі. Вже імператор Анастасій I Дікор (дослівно «Різноокий»²) відібрав збір податків у рад, передавши обов'язки з їх стягування так званим **віндікам** – урядовим чиновникам, які призначалися префектом преторію. Вони повинні були наглядати за збором низки державних податків, передусім, аннони, і за розподілом власне міських фінансових ресурсів.

Впливова місцева знать незабаром підпорядкувала собі курії і стала на чолі міського управління, яке здійснювалося за дорученням імператора. Міська рада з найбагатших власників – «перших в списку (курії)», принципалів або грецькою **протевонів** (дослівно «тих, які є першими»), **«батька міста»** (патер поліас) і єпископа вирішували всі найважливіші питання життя міста разом з чиновниками василевса, намагалася згладжувати помилки імперської адміністрації. Колишні «слуги народу» перетворилися, по суті справи, на державних службовців. Як зазначав Євагрій Схоластик, «цвіт міст розсіявся». Від колишніх античних полісних свобод полісів до середини VI ст. майже нічого не збереглося.

Ремесло, торгівля, фінанси

У той час, як на Заході утверджувалося панування села, міста занепадали, торгівля завмерла, у містах Візантійської імперії вирувало життя, вони залишалися тією чи іншою мірою центрами торгівлі та ремесла.

Внутрішній ринок був багатим на продовольчі, сировинні й ремісничі товари. Значного поширення набула у Візантії дрібна торгівля. Типовою для того часу була картина, коли селянин вирушав до найближчого великого селища, щоб «...одне продати, інше обміняти, третє купити». Очевидним було поєднання грошової торгівлі з обмінною. У таких містечках, розташованих нерідко на відстані 10–15 км один від одного, був невеликий ринок, тут влаштовувалися торги, жили ремісники.

Важливо врахувати, що всі морські чи сухопутні торговельні шляхи світу закінчувалися Середземним морем, де знаходилися ромейські володіння. Продовжувалися досить жваві зв'язки між багатьма містами і провінціями, до того ж з елементами спеціалізації, районування торгівлі. Так, неспокійний Єгипет, як і вся Північна Африка і Сицилія, поставляв величезну кількість пшениці, ячменю, необхідну для їжі і освітлення оливкову олію, вино, льон, папірус – основний матеріал для письма того часу, красиві скляні вироби, посудини, намисто, яке продавали на вагу, ненанізаним. Сирія теж славила олією з оливок і винами, що везли в різноманітних глиняних амфорах, посудом з кольорового скла, дорогоцінними, тонкими, як павутина, ляними і шовковими тканинами, пурпуром, хутряними і шкіряними виробами, взут-

²Немолодий, високого зросту, сивіючий і ретельно поголений, цей колишній сіленціарій, за свідченнями хроністів, мав очі різних кольорів: праве око було сірим, а ліве – чорним.

тям, сідлами, залізними виробами, ячменем. З невеликого палестинського поселення **Газа** – важливого караванного центра, відомого ромейським хроністам як «ворота до пустелі», простягалася велика прибережна торговельна дорога, яка зв'язувала найбільші сирійські центри з Антіохією, а через неї – з Константинополем. Звідси вино з Гази, разом із шовком і папірусом, досягало двору франкських королів Меровінгської Галлії. Матеріали розкопок свідчать, що сирійська і палестинська амфори накопичувались у **Карфагені**, тоді як північноафриканську кераміку, у тому числі посуд і світильники, покриті характерним оранжево-червоним, «морквяним» лаком, знаходять на півдні Греції, у Малій Азії і Криму. Віфінська Нікея була багата завдяки своєму текстильному виробництву, шовку. Сусідній Понт теж славився виробництвом текстилю. Ляні тканини, ймовірно, уже пофарбовані, ввозилися з Македонії. Навіть Греція, яка вважалася усуненою від міжнародної торгівлі, була відома своїм цілющим медом з гірської Аттики і мармуром. На Пелопоннеському півострові виробляли одяг і килими, а також, як і у малоазійській **Анатолії**, ляні тканини та фарбували їх.

Вироби візантійських ремісників іноді виявлялися дуже далеко за межами Імперії. Їх везли на північ і південь, захід і схід. Із занепадом міст у Західній Європі значення Візантії зросло. Її купці мали **факторії** в італійській **Равенні**, **Неаполі**, південногальській **Массилії** (Марселі), іспанській Барселоні. Якщо вірити розповідям Житій про заповзятливих капітанів, на півночі кораблі ромейських мореплавців діставалися туманної Британії і

2.4. Адам і Єва в кузні. Рельєф на стінці скриньки зі слонової кістки, Метрополітен музеум, Нью Йорк. X–XI ст.

суворих скелястих берегів Скандинавії, куди вони доправляли вантажі хліба в обмін на олово.

Жвава торгівля провадилася із шахським Іраном та з Середньою Азією, багатою, загадковою **Согдіаною** з її всесвітньо відомими центрами, такими як виблискуючий кахлями **Самарканд**, **Фергана**, що стояли на відомому вже з перших століть «Великому шовковому шляху» – саме фарбований шовк був основним товаром серед усього того, що везли по ньому на незліченних верблужих спинах. Пов'язуючи Схід і Захід, він пролягав через безкрайні простори Великого євразійського Степу, контрольованого кочівниками, які збирали з купців щедрю данину за проїзд. Відгалуження цього найважливішого трансконтинентального торгового шляху закінчувалися у візантійських центрах на Кавказі і в Криму. У середньому було потрібно 230 днів, не враховуючи зупинок, щоб подолати довгий, важкий, а часом небезпечний шлях, і довести довгоочікувані тюки з перевалочного пункту Центральної Азії в Константинополь.

З Персії, тобто Ірану **Сасанідів**, і ще більш далекого Китаю, Індії, з Цейлону теж надходили шовк і бавовняні тканини (бамбакін), слонова кістка для різьблених скриньок, палітурки книг, навіть меблів і дверей, дорогоцінні камені і перли – грецькою «маргарітас», пахощі і прянощі. Попит на спеції, незважаючи на їхню дорожнечу, залишався значним, тому що без них неможливо було уявити по-справжньому смачну їжу і консервації. Не дивно, що в 408 р. ватажок готів, **Аларіх**, зажадав 3000 фунтів (біля тонни) перцю як частину викупу за зняття облоги Константинополя. Тому торгівля зі Сходом була настільки розвинута, що близько 552 р. александрійський купець **Козь-**

ма Індікоплов, тобто «Той, хто плавав до Індії», зміг написати книгу з докладним звітом про поїздку до узбережжя Малабара. Наочним виявом особливо шанування ромеями всього східного є одне з найпрекрасніших візантійських срібних блюд VI ст., прикрашене фігурою, яка уособлює Індію.

Росла і поширювалася торгівля Візантії з країнами Причорномор'я і Кавказу, особливу роль при цьому відіграв опорний пункт Імперії в південно-західному Криму – транзитне місто-порт Херсон. До другої чверті VI ст. візантійським став Боспор (Керч) у східному Криму, де ще пізніше візантійці освоїли порт **Судеї** (Судака) у південно-східній Тавриці.

2.5. Кораблі в порту. Мозаїка, церква Сант Аполінаре Нуово, Равенна. Бл. 500 р.

Продукція з бавовни, що постачалася зі Сходу, доводилася до готовності уже в Константинополі. На далекому півдні через Червоне море і Ніл ромеї торгували прянощами, шовком, дорогоцінним камінням з Аравією, в Африці встановили торгові зв'язки з багатою на золото, слонову кістку і пахощі сонячною Ефіопією – легендарною країною Офір, куди в X ст. до н. е. споряджав свої експедиції казково багатий біблійний цар **Соломон**. Мережа доріг, досить щільна як на суші, так і на морі, подібно до кровоносних судин, з'єднувала воедино тіло Імперії і наповнювала його життям.

У варварських племен Європи великим попитом користувалися візантійське вино і маслинова олія, соуси – **гарум (гарон)**, що готувалися із засоленої риби, ароматизована сіль і прянощі, вовняні килими і коштовності, зброя і шовкові тканини. Останні відрізнялися таким важливими якостями, як гігроскопічність і гігієнічність, у них не заводилися комахи і паразити, що дуже надокучали навіть довговолосим варварським королям.

Велика торгівля і податкова система підтримувалися за допомогою такого незрівнянного інструмента, як розвинута грошова система на основі золота. Ромейські золоті **соліди**, або як їх стали називати на грецький лад **номісми** із зображенням могутніх василевсів були в обігу у всіх країнах і відігравали роль «світових грошей середньовіччя», бажаної міжнародної валюти, такої монети, якої не було в інших державах. Її репутація базувалася на введеному Константином I стандарті у 4,48 г. золота, стабільно вираженому у вазі монети. Готівкою стали золота **літра** в 72 номісми, срібна літра, що дорівнювала 5 номісмам, золотий **кентинарій** зі 100 літрів. Золота монета розмінювалася на 12 срібних **міліарисіїв** чи 23–24 **срібних кератіїв**, що, у свою чергу мінялися на бронзові **фолліси (фолли)**, число яких у номісмі коливалося в бік зменшення від 250 до 180. У 498 р. імператор Анастасій Дікор, який відрізнявся особливою схильністю до державних фінансових справ, вирішив випустити бронзову монету з відлитою буквою «М», вартістю 40 **нумміїв**, тобто одиниць, і меншу за номіналом монету з буквою «К», що дорівнювала 20 одиницям, а також з буквою «І» для 10 одиниць і «Е» для 5 одиниць. Остання, що була назва «пентануммій», із часом здобула найбільше поширення в дрібному грошовому обігу.

Монети відзначалися суворою одноманітністю форми і ваги, де б вони не чеканилися – на монетних дворах Константинополя, Нікеї, Фессалоніки, Карфагена, Александрії, Антіохії, Равенни, Риму, Сицилії. Крім того, мідь періодично випускали в Херсоні і Боспорі, принаймні, у VI–VII ст. Переважно на одній стороні монети поміщали зображення правлячого імператора, одного чи зі співправителями, а на звороті – хрест, розп'яття чи голова розп'ятого Христа. Виготовлення грошей і їх продаж були державною монополією, тому що тільки держава мала достатньо засобів для інвестування цього виробництва. Ромейський золотий довгий час витримував усі фінансові кризи Імперії. Цінність візантійських монет була стабільна і не мінялася до XI ст. Американський візантиніст Раймон Лопец образно назвав солід «доларом середньовіччя». Таке світове панування грошей Імперії буде залишатися безроздільним майже до самого кінця раннього середньовіччя. Небагато народів можуть похвалитися валютою, що зберігала би свою вартість впродовж майже тисячі років. Втім, незабаром ромеї були змушені перейти не до лічби, а до зважування монет при

великих угодах. Це було викликано звичкою обрізати золоті монети по краях, не торкаючись священного зображення імператора, яка широко практикувалася там, де не вистачало дрібної монети для розмінних операцій.

У Візантії торгівля і ремесло вважалися справою державною, як, наприклад, міжнародні відносини. Уряд намагався регулювати і тримати під контролем ці галузі економіки країни, спостерігаючи за ергастиріями, імпортом і експортом, цінами на товари, нормою прибутку, запроваджував монополії, мита та інші збори. Забороненими були продаж чи передача варварам стратегічно важливих товарів, особливо зброї будь-якого виду, тканин військового зразка, обробленого і необробленого заліза. Допоки Імперія залишалася могутньою і багатою, а уряд працював стабільно і результативно, ця система «держконтролю» давала непогані результати.

Ремісники і купці Візантії перейняли в римлян практику об'єднань у корпорації за професіями. Подібні ромейські корпоративні об'єднання називалися **систимами** чи **соматейями**. З'ясувати відмінності між ними не просто. Схоже, що перші поєднували передовсім торговців, тоді як інші мали більш виражений виробничий чи обслуговуючий характер. Старшини, що їх очолювали – **простати** відповідали перед імператорською адміністрацією за законність діяльності корпорацій, своєчасну сплату податків і виконання державних повинностей.

У столиці Імперії і, напевно, в окремих, принаймні, великих ромейських містах існувало приблизно по півтора-два десятки систем, які поєднували ремісників і торговців різних професій: гончарів, ткачів, шкіряників, ковалів, кравців, золотих і срібних справ майстрів, будівельників, пекарів, городників, парфумерів, власників харчевень і заїжджих дворів, торговців зерном, м'ясом, олією, вином, овочами, тканинами й інших.

*Під особливим контролем міських чиновників перебували корпорації, від яких залежало життя в місті – об'єднання **артополів** – «хліборобів»-пекарів (від грецького артос – хліб), **іхфіопратів** – риботорговців (іхфіс – риба, пратос – торгую), **проватемпорів** (проватос – худоба, емпорос – торговець) – постачальників забійної худоби, великої і дрібної, **хиремпорів** (хірус – свині, емпорос – торговець) – різників свиней і продавців свинини, а також **макелларіїв** (від макелла – м'ясицький ніж-тесак) – м'ясників і капілосів – продавців вина. Однією із найбагатших була система **аргіропратів** – торговців сріблом, золотом, перлами і коштовностями, що одночасно займалися лихварством. Могутня асоціація **метаксопратів** акумулювала у своїх руках закупівлю як привізної неочищеної метаксипряжі, так і очищених шовкових ниток, які вони продавали **катартаріям** і **сирікаріям**, тобто тим, хто готував пряжу до виробництва і ткав з неї шовкову матерію. Особливе об'єднання мінял – **трапезитів** чи **каталлактів** провадило розмін монет, допомагаючи підтримувати діяльність грошового ринку. Зі зрозумілих причин, воно теж було пов'язане з лихварством. Хоча заняття ним засуджувалось як неприйнятне для християн, однак без нього неможливо було обійтися. Уряд лише робив спроби, щоб відсоткова ставка позичок, яка зазвичай коливалася між 4 і 8 %, не піднімалася вище за 12 %.*

Спочатку систими були добровільними об'єднаннями, але згодом держава і міські урядовці все більше втручалися в діяльність корпорацій, як і будь-якого іншого об'єднання населення в Імперії. Уряд був зацікавлений у колективній відповідальності членів систими за справну сплату податків і виконання повинностей. За допомогою корпорацій легше було боротися і з проблемою безробіття, особливо серйозною в столиці, що приваблювала всіх.

З часів Константина Великого, впродовж майже двох сторіч усе міське населення платило державі **хрисаргір** – срібно-золотий податок, що збирався повсюдно у вищу магістратуру префекта преторія раз на чотири роки, а за іншими відомостями – раз на п'ять років. Він називалася так тому, що сплачувався грошима – золотою і срібною монетою за будь-яке майно чи підприємницьку діяльність, що давали грошовий прибуток, чи то ремесло, торгівля, заняття проституцією, або ж збирання милостині жебраками. Чимало рومیїв вважали цей податок мерзотою, страшним гріхом, але скарбниця щорічно одержувала в такий спосіб до однієї тисячі фунтів золота, надзвичайно необхідного для покриття зростаючих витрат армії. Після безстрокового скасування в 498 р. і навіть спалення списків, що фіксували збір, хрисаргір, за словами хроніста **Іоанна Малали**, – «тягар надмірний і жахливий», – був замінений торговим податком. Крім того, з городян брався **ценз** – мито за землю, а також мито на спадщину.

Частина корпорацій, **ергастиріїв** повинна була грошима, працею чи своїми виробами підтримувати благоустрій міста, інша частина – забезпечувати утримання єпископського головного храму – **кафолікону**, відраховувати кошти на пожежну службу, на поховання незаможних, на ремонт дахів громадських купалень, на міське освітлення світильниками. На військовий одяг теж стягувався збір грошима, а ткачі шосту частку цього збору поставляли своєю продукцією. Усі ці податки в сукупності становили значні кошти, якими могла розпоряджатися влада.

*Місцем роботи візантійських ремісників була майстерня, яка нерідко одночасно служила і крамницею. Їхніх власників називали **ергастиріаками**. Деякі з багатших майстрів винаймали місця для продажу своєї продукції у вуличних портиках і на ринках. На головних, багатолюдних вулицях і площах міст на перших поверхах будинків розташовувалися магазини заможних торговців і купців. За стандартами епохи, один такий заклад – торговельно-ремісничача точка – припадала приблизно на 20 чоловік, отже, в середньостатистичному ромейському місті з населенням 5–6 тис. осіб нараховувалося близько 250–300 ергастиріїв. Імовірно, над деякими з них були вивіски, на що вказує існування особливої професії **профікарія** – виготовлювача вивісок.*

*Вартість ергастирія коливалася і нерідко залежала від вартості будинку, у якому він розташовувався (як правило, 10% від вартості садиби). Так, у візантійському Єгипті крамниця-майстерня продавалась, залежно від якості і розміру, за ціною від одного до 18 солідів. Нерідко її орендували, вносячи за це плату (**енікій**, **фор** чи **місфос**), яка теж істотно коливалася, найчастіше в розмірах від одного до трьох-чотирьох солідів на рік. Іноді зустрічалася і вища рента в декілька десятків номіс.*

Зазвичай винаймач ергастирія віддавав наймодавцю приблизно від 5 до 20% заробленого, і вкрай рідко ця сума сягала 40%. Таким чином, буде перебільшенням сприймати тягар оренди крамниці-майстерні у Візантії як щось зовсім непосильне для маси наймачів і дуже суттєве для прибутків навіть найзаможніших з них.

Існували в Імперії ромеїв корпорації, що поєднували ремісників державних майстерень-ергастулів. Такі ремісники звільнялися від інших повинностей, однак, натомість, довічно прикріплювалися до свого ремесла, як і їхні діти. Серед них були **гінекарії**-ткачі, торговці лляними виробами чи лляними тканинами. Окремі з державних ремісників – **монетарії**, зброярі – навіть клеймувалися: на руках їм, як рекрутам, випалювали особливе публічне позначення – **стигмату**. У випадку втечі цих нещасних ловили, карали і повертали на колишнє місце роботи. На чолі державних ремісників стояли призначувані владою чиновники – магістри лляного державного чи приватного імператорського одягу, препозити тезаврів (скарбів), прокуратори фарбувалень і ткацьких майстерень та інші **архонти** і наглядачі.

У порізаний гірськими масивами, просторій Візантії, яка всюди мала вихід до моря, головну роль відігравав не стільки сухопутний транспорт, скільки торговельний флот. Його головною перевагою була швидкість доставки. Морський сезон звичайно відкривався в день весняного рівнодення, близько 10–15 березня, і продовжувався до кінця листопада – початку грудня. В інший час «моря стояли як пустелі».

Ромеї славилися як прекрасні мореплавці і чудово знали умови плавання в «своєму морі». Так вони називали Середземне море, до того ж його частиною вважали і Чорне море. У VI – першій половині VII ст. вони вміли будувати не тільки невеликі плоскодонні судна місткістю декілька тонн, але і великі кораблі вантажопідйомністю до 50 тисяч модіїв³ (375 т). Корабель середніх розмірів звичайно мав від 60 до 100 веслярів, але переважали вітрильні кораблі, зручніші й вигідніші, здатні нести вантаж у 10–20 тонн. Їх, на відміну від військових суден, гостроносих, з витягнутою формою корпусу, називали «круглими». Найбільші кораблебудівні верфі ранньої Візантії знаходилися на острові Кіпр і в Александрії.

*Судновласники – навікуларії об'єднувалися в окрему корпорацію і були зобов'язані впродовж певного визначеного періоду року перевозити за низьку плату державні вантажі – **ангарії**. За законом, від цього не звільнявся жоден корабель, здатний умістити більше 2000 модіїв, тобто вантажопідйомністю не менше 15 тонн. Для їхнього утримання призначалася корабельна повинність, яка відраховувалася з доходів земельних володінь, маєтків. Особливо масштабні перевезення зерна й олії здійснювалися в IV-VI ст. до Константинополя, величезне населення якого гостро потребувало продовольства. За цю важливу послугу навікуларіїв звільняли від сплати мита, на відміну від усіх інших торговців, на яких не поширювався цей рідкісний виняток.*

³1 візантійський модій = 7,4 – 7,5 кг.

Як правило, купці-емпори не були судновласниками. Вони переважно, фрахтували, тобто винаймали кораблі. Найбільшим судновласником у цей час була Александрійська Церква, про що свідчать яскраві розповіді в Житіях святих.

Великий дохід давала державна власність. До неї входили насамперед сільськогосподарські угіддя. Крім того, уряд володів великою власністю в містах, що також приносила добрий прибуток. Основу цієї власності складали будинки і складські приміщення, що здавалися в оренду підприємцям. Також уряд контролював чимало виробництв. Багато копалень, кар'єрів, шахт, солеварень також були державною монополією. І зрештою, найважливішим був збір податків, основний тягар яких падав на сільське населення, а не на міське. Загалом, це була досить розумна і справедлива система доходів, що дозволяла покривати дуже значні витрати держави.

Контрольні питання

1. Які землі, що входили до складу Візантійської імперії в IV–VI ст., можна вважати головними, центральними?
2. Чому в Східній Римській імперії грецька мова поступово витіснила латину?
3. Якими природними багатствами володіли ромеї?
4. Що візантійці називали метаксою?
5. Які категорії залежного селянства існували у візантійському селі? Чим вони різнилися?
6. Чому уряд безуспішно боровся з практикою патронату? Хто і чому до неї вдавався?
7. У чому полягала специфіка становища рабів у Візантії?
8. Чому Візантія процвітала в V ст., у той час як Західна Римська імперія занепадала? Якими фактами це можна підтвердити?
9. У чому Ви вбачаєте особливості ранньовізантійської податкової системи? Згадайте, які з важелів управління були в ній задіяні.
10. Що мало приносити більше податків – візантійське сільське господарство чи ремесло й торгівля?
11. Як розвивалися ромейські ремесло і торгівля в IV–VI ст.?
12. Якщо з Імперії ромеїв у Західну Європу везли переважно дорогі товари, для виготовлення яких потрібна була велика майстерність, то що ж везли із Західної Європи на ринки Візантії?
13. Які причини процвітання візантійського міста в IV–VI ст.?
14. Яким чином були організовані ремесло і торгівля в ранній Візантії?
15. Чому хрисаргір був більш ненависним, ніж торговий податок?
16. Що слугувало основним осередком торгово-ремісничої діяльності?
17. Що було вигідніше – купівля чи оренда ергастирія?
18. Як ви вважаєте, чому держава так пильно стежила за діяльністю певних об'єднань ремісників? З чим це було пов'язано?
19. Яку роль у Візантії відігравав торговельний флот і чому? Чи зазнав він занепаду у порівнянні з римською епохою?
20. На чому ґрунтувалася ромейська державна система фінансів і доходів?

Увага, джерело!**Анонімний географічний трактат
«Повний опис Всесвіту і народів»
(кінець VI ст.)**

кійців і галатів⁴, обдаровані вченістю й іншими високими якостями.

45... (нам слід сказати) про розташовану за Кілікією Ісаврію, багату, як повідомляють, на доблесних чоловіків. Ісаврійці вдавалися час від часу до розбоїв, навіть більше, прагнули підняти зброю проти Риму, але виявилися неспроможними перемогти його непоборну славу. За межами Ісаврії лежить Пафлагонія, квітуча область, яка цілком забезпечує себе усім; маслинову олію вона виробляє у такій кількості, що щедро постачає інші частини імперії.

47... провінція Азія, дуже простора, видатна серед всіх інших і має незліченне число міст, великих за розміром, з яких багато розташовані біля моря. Назвати з них слід два: Ефес, який володіє, як кажуть, чудовою гаванню, і блискучу Смирну. Провінція Азія велика і багата усім – різноманітними винами, маслиновою олією, ячменем, чудовими тканинами, пофарбованими справжнім пурпуром, полбою – і настільки прекрасна, що важко віддати їй належну хвалу.

48. Далі лежить Геллеспонт, родючий край, який буяє злаками, вином і маслиновою олією. Він має знамениті з давнини міста, Трою та Іліон, а також переважаюче їх за величчю місто Кизик.

49. За Геллеспонтом знаходиться дивна Віфінія, велика, багата і породжує всілякі плоди. У ній багато міст, з яких варті уваги Нікея і Нікомідія.

50. За Віфінією слідом іде провінція Фракія; вона дуже багата зерном і населенням високим на зріст і відважним у битвах, тому звідси звикло вербують воїнів. Фракія має блискучі міста – Константинополь і Гераклею.

51. Поблизу Фракії ти побачиш Македонію, усім багату, яка торгує залізом, свинцем, а іноді ще солониною і дарданським сиром, тому що Дарданія з нею межує. Македонія має прекрасне місто Фессалоніки, яке належить до числа найчудовіших міст (світу).

52. За Македонією простяглася Фессалія; земля тут дає багаті врожаї, і область ця, як кажуть, постачає й інші провінції... Він (край) виробляє небагато маслинової олії й аттичний мед, але головна його слава полягає насамперед у пишноті наук і риторського мистецтва.

**З розпорядження 393 р.,
включеного до Кодексу Феодосія,
щодо видобутку мармуру і металів**

Ми наказуємо, щоб рука приватних (осіб) утримувалася від якої завгодно мармурової (і) металевої розробки (...). Якщо ж хтось спробує й надалі розробляти заборонне прихованою працею, то усе, що б він не нарубав, повинне бути віндикувано праву фіска і скарбниці.

⁴Провінції – *Каппадокія* і *Галатія*, відповідно, на сході та півночі Малої Азії.

З едикту імператора Константина I (332 р.)

Той, у кого буде знайдений колон, який належить іншому, не лише зобов'язаний його повернути туди, звідкіля він родом, але і повинний заплатити податок, належний з (колони), за увесь той час, який колон у нього знаходився. А самих колонів, які замислять утікати, варто заковувати в кайдани, як рабів, щоб на кару змусити їхнім рабським способом виконувати обов'язки, що личать вільним людям.

З «Нової історії» Зосима (початок V ст.) про введення хрисаргіра імператором Константином I

П. 38. (1). ...Константин продовжував розтрачувати [доходи] від податків на дарунки не потребуючим, але людям невартим і негідним, розорюючи платників податків і в той же час збагачуючи тих, хто не здатен був бути корисним; тому що він вважав марнотратство честю⁵. (2) Саме він наклав податок у золоті і сріблі⁶ на всіх, хто всюди постачає товари, і на тих, хто в містах торгує будь-якими речами аж до найнікчемніших, не звільнивши від цього податку навіть нещасливих гетер, тому, коли наближався встановлений чотирирічний термін сплати цього податку, можна було бачити в кожному місті скарги і нарікання, а коли він наставляв – бичі і катування, якими піддавали тіла тих, хто не міг знести тягар грошового стягнення через надзвичайну бідність. (3) Вже й матері продавали синів, а батьки відправляли займатися проституцією своїх дочок, змушені віддавати збирачам хрисаргіра срібло, [виручене] за їхнє ремесло...

З імператорського закону 418 р. щодо відхилень від сплати грошового побору

Жоден – торговець чи власник речей, які маються на увазі (як) такі що підпадають побору щоп'ятилітнього золота, – (нехай) не вважає, що він повинний бути позбавлений призначеної функції (тобто звільнений від цього побору за допомогою доданої йому) упевненості (у виді) патронінів чи звання якого завгодно найвищого достойнства, навіть якщо він відноситься до будинку пані і нашої дійсно шановної Августи Пульхерії, чи найблагородніших сестер нашого благочестя.

З імператорського закону 424 р. щодо збору доходу з ергастиріїв

Оскільки згадують, що в портиках (бань) Зевксиппа існують будинки зі своїми майстернями, (то) ми наказуємо, щоб (від) згаданих місць без жодного вибачення збирався дохід у кількості, який призначений для світильників, що повинні бути виставленими, і (для) будівель, і (для) ремонту дахів (в) купальні цього царського Міста.

⁵Інший варіант перекладу – «вважав марнотратність щедрістю». В уявленні рومیїв, це була одна з типових рис тирана, натомість поміркованість – атрибут «доброго» імператора.

⁶Хрисаргір (дослівно – «златосрібло») – податок на майно і товарообіг, ним обкладалися усі, хто мав дохід у грошах. Цей податок повинен був покрити зростаючі видатки армії, але, за словами сучасників, лише незначно збільшував річні доходи держави.

З імператорського закону 529 р. про заборону продавати рабів без землі

Як заборонено продавати (рабів) уродженців без землі, так не слід продавати без землі рабів, які сидять на землі і приписних.

Ми також забороняємо обходити закон, що часто має місце стосовно (рабів) уродженців, і продавати занадто малу частину від тієї землі, до якої вони прикріплені, але ми вимагаємо, щоб господарі і власники продавали кількість рабів і (рабів) уродженців відповідно до кількості землі і завжди б дотримувались цього співвідношення...

З новели 539 р., адресованої префекту преторія

...Здорове тілесно корінне населення, яке не має засобів до існування, повинно без зволікання звертатися до служби суспільних

робіт, до голів хлібопекарень, до власників садів і т.д. Якщо вони відмовляються це робити, потрібно виганяти їх з міста... Інвалідів і старих чіпати не треба, нехай про них добровільно подбають жителі міста. У всіх інших необхідно запитувати, що вони збираються робити в Константинополі, щоб уникнути присутності безробітних, а коли вони завершать свої справи, то повинні повертатися до себе додому.

**Візантійський поет
Роман Солодкоспівець
(кінець V ст. – після 555 р.)**

*...Над убогим багатій поглумиться,
Пожирає сірих і немічних;
Хлібороба праця – прибуток хазяйський,
Одним піт, а іншим розкоші,
І бідняк у трудах надривається,
Щоб усе зникло й розвіялось...*

**Трактат сирійського архітектора
Юліана з Аскалона «Про закон
і про звичаї Палестини» (VI ст.)**

(43) Якщо з портиком межують чи піднімаються над ним приватні будинки, низькі чи багатоповерхові, і якщо громадські портики потребують ремонту і покращення, слід звати

жити, що при розборі й установці колон і при роботі над епістилем (настилка над колоною) ергастирії, що містяться в портиках, несуть половину витрат унаслідок тієї користі, що вони отримують – адже ергастирія дуже багато одержує користі в портику. Для того, хто живе над портиком – половина витрат, оскільки над портиком тяжіє вага від надбудови. Вільний від участі у витратах той, хто примикає до портика нарівні з ним і якщо його житло звернене убік портика – адже він не заподіює портику жодних незручностей, і жодної користі від портика не отримує, радше навпаки (йому заподіюється шкода) від того, що портиком затуляється (у його житло) світло. Якщо ж у зазначеному портику є потреба в ремонті стелі, то ергастирії повинні прийняти на себе половину витрат, той, який звернений до портика і примикає до нього, несе одну шосту частину витрат. Той чи ті, хто містяться над портиком, несуть іншу третю частину витрат. Власник ергастирію повинен оплачувати половину витрат унаслідок використання ним портика. Той, хто знаходиться під стелею портика, дає одну шосту внаслідок того, що стеля портика захищає його від дощів; той чи ті, хто містяться над портиком, платять третю частину внаслідок обтяження, котре заподіюють портику. Однак потрібно

мати на увазі, якщо буде ушкоджена колона суспільного портика чи капітель або базис, або ж постраждає будівля аж до ґрунтового стовпа, то витрати з ремонту повинна взяти на себе скарбниця.

(80) При будівництві чи ремонті підземної каналізації слід приймати роботу один від одного від двору до двору, від будинку до будинку. Наприклад, якщо підземні канали йдуть від двору, то хазяїн його зобов'язаний на свої кошти провести їх доти, поки не досягне іншого двору, подібно ж повинні вчинити й інші доти, поки не досягнуть громадської клоаки. Якщо ж суспільна клоака знаходиться занадто далеко від останнього двору, то останньому двору слід проводити канали також як і ті, котрі проводили раніше, але через довжину іншого каналу необхідно розділити працю між іншими учасниками проведення каналізації.

Контрольні питання

1. Якими багатствами володіли провінції Візантії і які землі були найбільш процвітаючими?
2. Поміркуйте, чому закон вимагав, щоб розробка мармуру і руди зосереджувалася тільки в руках держави?
3. Що ви можете розповісти про становище колонів? Чи можна їх вважати «вільними людьми», як про це сказано в едикті Константина I?
4. Чому державу турбував той факт, щоб рабів продавали з повноцінним наділом землі?
5. Що насторожує в розповіді Зосима про руйнівність хрисаргіра? Врахуйте, що автор поділяв язичницькі погляди і був вороже налаштований стосовно Константина, за те, що той «нерозважно відкинув батьківські звичаї».
6. Як ви вважаєте, про який щоп'ятирічний грошовий збір з торговців йде мова в законі від 418 р.?
7. Які способи ухиляння торговців та інших власників рухомості від податків називає закон від 418 р.?
8. На що, відповідно до закону від 424 р., повинний був йти грошовий збір з ергастиріїв, розміщених у портиках суспільної лазні? Як ви вважаєте, чи була така практика прийнята в провінційних містах Імперії?
9. Про яку проблему йдеться в імператорському наказі 539 р. і чому вона була дуже серйозною саме в Константинополі?
10. Яку несправедливість спостеріг поет-монах у сучасній йому Візантії? Кого він у цьому випадку відносив до бідняків, а кого – до багатіїв? У чому він бачив складність становища хлібороба?
11. Як організовували суспільні роботи в ромейському місті в Палестині і хто їх фінансував?

§ 3. Imperium Christianum

Поворотною віхою в історії Візантії стало VI сторіччя, коли завдяки низці грандіозних начинань було затверджено і закріплено торжество єдиної нової християнської держави, єдиної Церкви і єдиного закону. Особливістю правління візантійських імператорів надовго стала централізація влади, а створений кодекс законів і заново відбудовані міста пережили століття.

«Імператор, який ніколи не спить»

Найвищого розквіту і найбільшого територіального розширення рання Візантія сягнула за часів правління імператора Юстиніана I (527–565), який увійшов в історію як основоположник ромейського Середньовіччя. За його царювання зміцнилася влада самодержця, у тому числі і над Церквою, були знищені багато старих державних установ, усунуті залишки колишнього впливу синкліту, міського самоврядування, здійснена серія найважливіших реформ у всіх сферах життя, широко велося будівництво, поживавилася міжнародна торгівля.

*Майбутній великий імператор народився близько 482 р. у простій селянській іллірійській, чи то навіть слов'янській родині в селі Таурісії, що знаходилося в діоцезі Дакія (неподалік від сучасного болгарського Охрида у Верхній Македонії). Його батька звали Саватій, син одержав ім'я Петра. Брат Саватія, Юстин, могутній добрий солдат з такого ж глухого дакійського села Ведеріана біля північнобалканського міста Ніш, за описом Іоанна Малали, був «невисокого зросту, широкогрудий, із сивим кучерявим волоссям, із красивим носом, рум'яний, пристойний, досвідчений у військових справах, честолобний, але безграмотний». Він брав участь у придушенні повстання ісаврів і дивом уник смерті, дослужився до високої посади начальника імператорської гвардії **екскувітів**, а потім, після смерті імператора Анастасія Дікора в 518 р., вдало скориставшись хитросплетінням придворної інтриги і підкупивши військо чужими грошима, зненацька для самого себе опинився на царському троні. Дружиною його була Луппикіна, жінка варварського походження, колишня його рабіня, яка після коронації узяла благозвучне ім'я Євфимії. Будучи у літах і бездітним, Юстин I викликав дорослого Петра із сільської глухомані й у 527 р., не-*

задовго до своєї смерті, усиновив його під іменем Флавій Петро Саватій Юстиніан. Вінценосний дядько забезпечив племіннику прекрасну освіту. Він засвоїв, крім латини і своєї рідної мови, грецьку, осягнув премудрості придворної служби, підготувався до державної діяльності. Передовсім не здібності, очевидно, цілком посередні, а незмінна працьовитість дали можливість Юстиніану стати дуже освіченим, розумітися на праві і богослов'ї.

Судячи з описів сучасників і портретів на медальйонах, настінних мозаїках (найвідоміша – мозаїка равенської базиліки Св. Віталія), він, як і його дядько, був малого зросту, широкогрудий, мав кругле, цвітуче обличчя з великими проникливими очима і залисинами в кучерявому волоссі.

Юстиніан не їв м'яса і не пив вина, мало спав, був простий у побуті і доступний людям різного стану. Він особисто вникав у незліченні державні справи, вів величезну переписку. Правитель мав демонічну працездатність, що змушувала підданих складати про це легенди. «Імператор, який ніколи не спить», – так казали про нього сучасники. Ночами, якщо вірити розповіді Прокопія в його жовчній «Таємній історії», Юстиніан, лякаючи слуг, нерідко блукав безлюдними залами Священного імператорського палацу, обмірковуючи закони і заплутані богословські проблеми.

У цій людині співіснували такі несумісні якості, як рішучість і відверте боягузтво, в окремих ситуаціях жадібність поєднувалася з нападами безмежної щедрості, простота із лукавством і підступністю, жорстокість – з ревною релігійністю. Мстивий Юстиніан міг здаватися великодушним і милосердним до своїх ворогів у тому випадку, якщо це множило його славу. Водночас імператор був здатний через дурницю впадати у відчай, в депресію, опускати руки, і, навпаки, цілеспрямовано і уперто відстоювати явно невдалі задуми. До того ж він, як істинний політик і царедворець, мав надзвичайний дар удавання, вміло ховав свої справжні задуми. Але, як би там не було, цей імператор був неординарною особистістю і таким залишився у пам'яті і сучасників, і нащадків. Недаремно кілька століть по тому Данте в «Божественній комедії» помістив Юстиніана у раю серед благодійників людства.

«Єдина держава, єдиний закон і єдина Церква» – такою була коротка формула державної діяльності Юстиніана I, яка водночас, визначала глобальні завдання імперської політики. Будучи неперевершеним реформатором, за мету він постановив набагато більше, ніж відродження Римської імперії, – створення універсального суспільства в межах єдиної держави з єдиною вірою, єдиним законодавством, єдиною формою власності – приватною, єдиною формою сім'ї, єдиною мовою, яка поєднує людей, єдиними правами для вільних громадян. В одній зі своїх новел у 535 р. Юстиніан уперше від імені імператорської влади оголосив принцип злагодженості, єдності духовної і світської влади, «священства і царювання», який став стержневим принципом життєдіяльності ромейського суспільства. Тому особливо необхідно підкреслити, що саме в період правління цього знаменитого імператора остаточно сформувалася одна з провідних тез ідеології середньовічного суспільства, – ідея союзу Християнської Церкви і Християнської Імперії

(Imperium Christianum), що надалі надихатиме всіх найбільших монархів світу. Необхідною умовою такого союзу вважали правовірність Християнської Церкви, правовірність імператора і його підданих.

У ромеїв це трансформувалося в особливу політичну теорію, що називалася **симфонія** («згода») – гармонійні взаємини між Православною Церквою і християнським імператором. Симфонія припускала рівноправні відносини і співробітництво між світською і духовною владою. Однак на практиці така «одностайність» дотримувалася не завжди. Траплялися імператори, які цілком підкоряли Церкву, але бувало і навпаки.

*Одним з основних напрямків внутрішньої політики Юстиніана I стало досягнення єдності віри і визнання імператора основним провідником у цій сфері. Піклуючись про права і майнові інтереси Церкви, він разом з тим яскраво виявляв самодержавні тенденції, відстоюючи примат світської влади над церковною. Імператор прийняв на себе титул **ісапостола**, тобто царя, рівного апостолам Христа, і прославився як «Учитель Церкви». Він оголосив жорстоку боротьбу усім, хто не сповідував християнство. Його закони усували еретиків від усіх суспільних посад*

3.1. Імператор Юстиніан I з моделлю церкви Святої Софії в руках. Мозаїка, церква Святої Софії, Константинополь. X ст.

(цивільних, військових, муніципальних), забороняли їм займатися адвокатурою і бути викладачами, відмовляли їм у праві спадщини. До еретиків застосовували заслання і навіть страти. Так Юстиніан міг боротися з усіма, хто не підкорявся його владі. Він особисто брав участь у диспутах з богословських і церковних питань, до яких мав схильність, писав теологічні трактати, складав релігійні гімни. Наприкінці життя він все більше втрачав інтерес до буденних, насущних справ і зосередився тільки на цьому, обговорюючи тонкощі догматики, якій надавав чільного значення. У 553 р. V Вселенський собор у Константинополі навіть наділив мирянина Юстиніана нечуваним – саном «зовнішнього єпископа Церкви», у владі якого знаходилися всі інші церковні ієрархи, якими він керував, як і державою. Титул «священний» став застосовуватися і до особи імператора, і до всієї імператорської родини.

У кінцевому підсумку Юстиніану вдалося створити авторитарну державу, яка спиралася на духівництво і на великий, централізований апарат

управління. На це були спрямовані всі багатогранні, хоча і непослідовні реформи (аграрна, адміністративна, церковна, військова й інші), збільшено і ускладнено придворний етикет, розпочато кроки з наведення порядку і викорінення зловживань у провінційному керівництві, розпочато боротьбу з вимаганнями в царині стягування усе зростаючих грошових податків, створено економічні умови для збільшення товарообігу і пожвавлення виробництва, введено обмеження права великих земельних власників і, навпаки, надано податкові пільги для дрібного землеволодіння. Імператор запропонував у своїх конституціях програму викорінення корумпованості посадових осіб і, зокрема, заборонив давати узаконені раніше хабарі – **суффрагії** при призначенні на будь-які посади. Тепер за це слід було платити в **димосіон** – державну скарбницю тверді такси – **суніфії**. Усе це суттєво послабило соціальну напругу, доволі помітну спочатку.

Успіхи, яких досягнув Юстиніан I за час свого майже 40-літнього одноособового правління, можна значною мірою пояснити тим, що імператору вдалося знайти енергійних і талановитих помічників.

На чолі фінансового відомства стояв епарх¹ (управитель імператорського двору) **Іоанн Каппадокієць**, дуже винахідливий, до того ж, нерозбірливий у виборі засобів вибивання грошей з підданих, прагненні заощаджувати на абикому й у той же час досить чесний стосовно зібраного державного надбання. Саме він ніс на своїх плечах основну вагу адміністративного керівництва державою і саме він став об'єктом загальної ненависті. За прихвою долі цей розпусний товстун, котрий потонував у розкоші і задоволеннях, опинився в монастирі. Спровокований імператрицею **Феодорою**, яка його люто ненавиділа, він у 541 р. потрапив в опалу за свій нестриманий язик і небезпечні висловлення на адресу Юстиніана. По смерті василевса він повернувся до діяльності, але вже тієї високої ролі не відігравав.

Квестором (юристом) був ретельний і працьовитий **Трибоніан** (500–542) – знавець римського права, який володів глибокими юридичними знаннями, поєднаними з практичним досвідом і величезною старанністю. Він зіграв основну роль у підготовці знаменитого «Зведення цивільного права»: «Кодексу Юстиніана», «Дигест» і «Інституцій» (528–535 рр.), яке донині лежить в основі законодавства більшості країн Європи.

В оточенні Юстиніана I ми зустрінемо не тільки обдарованих адміністраторів, але і талановитих полководців, які провадили переможні війни. Германець за походженням, високий, ставний красень, хоробрий **Велісарій** (505–565) досяг чину військового магістра Сходу. Він неодноразово здобував блискучі перемоги над персами, і впродовж низки років очолював найскладніші і відповідальні експедиції ромейської армії, придушував заколоти, відбивав орди болгар і слов'ян від столиці. Велісарій завоював для Імперії Північну Африку, ліквідувавши Вандало-Аланське королівство, та поклав початок відвоюванню Італії своїми перемогами над остготами.

Здібним воєначальником і ще талановитішим дипломатом виявив себе євнух-постільничий, кувікулярій і водночас «мечоносець»-спафарій, богобоязливий вірменин **Нарсес** (478–568), котрий, як і інші вірні соратники,

¹Інакше, за римським зразком, ця посада називалась префект преторія.

3.2. Імператриця Феодора. Мозаїка, церква Сан Вітале, Равенна. Бл. 547 р.

самовіданно впроваджував у життя ініціативи імператора щодо розширення кордонів Імперії. Він завершив відвоювання Італії.

Але, безумовно, найближчого і відданого радника Юстиніан I здобув в особі августи Феодори (500–548), котру любив називати «найбільш поважаною Богом даною дружиною», своїм «найніжнішим зачаруванням».

Рано осиротіла дочка доглядача ведмедів у звіринці константинопольського Іпподрому, вона вже з юнацьких років разом зі своєю старшою сестрою поповнила ряди модних танцівниць, флейтисток, мімів і куртизанок, які торгували собою. Першою сходинкою її підйому стало отримання статусу коханки Гесеболія, імператорського намісника міста Пентаполіса в Північній Африці. Феодора і далі змінювала свої вподобання, своїх покровителів і міста,

допоки не повернулася до Константинополя, облишивши при цьому свій колишній скандальний спосіб життя і навіть захопившись науковими заняттями. Як стверджують візантійські письменники, вона була надзвичайної привабливості, дотепності і рідкісної краси – «... такою, що словами людське мистецтво не в силах її зобразити». Утім, знаменита настінна мозаїка з равеннської церкви Св. Віталія, на якій Феодора зображена серед своїх придворних дам, дозволяє побачити лише вузьке трикутне личко імператриці з величезними темними очима і витончені, пещені руки, а все інше приховано під розкішню коштовностей і важкого парадного одягу. Як не як, скоривши серце 42-літнього Юстиніана, котрий був старшим від своєї обраниці майже на два десятки років, ця енергійна, досвідчена жінка, уже в 524 р. стала з його наложниці дружиною і разом з ним через три роки зійшла на трон. Для цього Юстин I на прохання племінника навіть погодився на скасування закону, який забороняв брати в дружини блудниць.

Феодора мала розум неглибокий у порівнянні з імператором, але надзвичайно винахідливий і практичний. Життєвий досвід навчив її миттєво оцінювати обстановку, розумітися на людях. Непохитна воля, наполегливість, сміливість і рішучість поєднувалися в імператриці з крайньою вразливістю, злопам'ятністю, підступністю і мстивістю.

Її надзвичайно поталанило. Вона могла дозволити собі жити з небаченою розкішшю, обтяжуючи цим скарбницю. В імператриці був свій флот, свій стіл, своя служба, і коли вона відправлялася на води Піфії в Малій Азії, її супроводжували найвищі сановники і чотири тисячі чоловік.

Ця жінка мала на імператора постійний, могутній вплив і 22 роки керувала величезною країною не менше аніж її правлячий чоловік, приймала послів, прискіпливо стежила за ретельним дотриманням придворних церемоній, що ускладнилися, вела дипломатичну переписку, впливала на церковну політику держави, на вибори Патріархів і Пап. Недарма присяга чиновників складалася не тільки на ім'я імператора, але й імператриці, чий титул августи вважався посадою. Імператриця Феодора померла в страшних муках від раку в 548 р.

Війни Юстиніана

Юстиніан I по праву вважав себе законним спадкоємцем римських царів, хранителем слави, гідності і доблесті Риму, правителем Orbis Romanum і главою християнської *ойкумени*.

Вважалося, що всі терени, які коли-небудь входили до складу цього римського світу, з'єднані з ним навечно, навіть якщо знаходяться під чужою владою. Тому ромейський самодержець зважився на грандіозну авантюру – спробував приєднати до своєї держави всі ті землі, що колись належали римським імператорам і де тепер були засновані варварські королівства – *вандалів* і *аланів* у Північній Африці і *остготів* в Італії і *вестготів* на Піренейському півострові. До речі, їх правителі формально визнавали верховенство Імперії і вважалися намісниками імператора.

Згубна дія старих римських порядків на суспільний лад германців, протиріччя між прийшлими варварами-*аріанами* та місцевим населенням, яке сповідувало ортодоксальне християнство, а також чвари та боротьба за владу «варварських» королів полегшили феноменальне завдання імператору і його полководцям. У більшості цих королівств аріанське духовенство пригнічувало ортодоксальну церкву, добиваючись її знесення. *Аріанство* – єретичне з погляду православних ромей вчення, засуджене церковними соборами, і Юстиніан I вважав своїм обов'язком правовірного владики відновити порядок і тут, за всяку ціну повернути варварські землі в лоно Церкви і заручитися допомогою Всевишнього. Для цього в найбагатшій країні світу були всі засоби. У свій час, скориставшись відносним спокоєм на кордонах, дбайливий Анастасій I, який ефективно збирав податки і контролював витрати, зібрав у скарбниці 320 тис. фунтів золота, тобто близько 32 млн. солідів чи більше 100 тонн дорогоцінного металу! Крім того, слід врахувати, що його спадкоємці одержали не тільки значний золотий запас, але і населену, квітучу Імперію. Ситуація на Балканах ще не надто тривожила, а Схід, здавалося, можна було забезпечити, купити мир з персами. І тоді Середземне море стане внутрішнім «озером» ромейв, а колишня столиця – Рим буде нарешті повернута!

Ранньою весною 533 р. почалася активна, спішна підготовка до походу в Північну Африку, де вже палахкотіли антивандальські заколоти. Утім, Юстиніана відговорювали від цього задуму, не без страху згадуючи з якою легкістю вандалі відбили могутню армію візантійського полководця Васи́ліска в 468 р. Проте імператор не облишив свій намір і призначив молодого полководця Велісарія головнокомандуючим невеликого експедиційного корпусу. До його складу увійшли 10 тис. добірних піхотинців, набраних з

населення Македонії і Фракії, і 6 тис. кінноти, що складалася переважно з федератів-варварів, добрих наїзників – герулів і гунів. Для перевезення ромейської армії спорядили півтисячі транспортних суден. У розпорядженні Велісарія також знаходилася й ескадра військових кораблів з 92 швидкохідних суден – дромонів, на яких служили близько двох тисяч візантійців, веслярів і воїнів одночасно.

22 червня 533 р. ескадра відправилася з Константинополя після того, як єпископ міста Єпіфаній промовив належні молитви й відразу охрестив одного з воїнів, посадивши його як своєрідний талісман на флагманський корабель. Разом з Велісарієм у заморський похід вирушив і його секретар – письменник Прокопій Кесарійський, який був виразником інтересів сенаторської знаті, але не забував славити імператора. Пізніше він хвалебно і дуже докладно опише всі перипетії завоювань у восьми книгах своєї фундаментальної «Війни з персами, вандалами і готами», над якою буде працювати як історик більш двох десятиліть.

Ромейська армія досить швидко, за декілька тижнів розправилася з ослабленим внутрішніми чварами вандальським королівством. До того ж, далися взнаки чудові бойові якості професійного найманого війська: Велісарій суворими заходами навів порядок в армії, жорстоко карав солдат за мародерство. Префектура Африки була відновлена. У пишному тріумфі, влаштованому в Константинополі, за колісницею переможця вели закованих залізними ланцюгами полонених вандалів і їхнього короля Гелімера. Опустившись на землю перед кафісмою імператора на Іподромі, він сказав з цього приводу знамениті біблійні слова: «Суєта суєт й усе суєта». Африканські племена берберів або **маєрів** ще 14 років будуть чинити ромеям опір, а незадоволені ромейські солдати бунтувати, але до 548 р. все буде закінчено – Північна Африка від **Лієї** аж до крайнього західного міста-порту **Сеута** (Септем), важливої позиції для контролю над підступами до Іспанії, на півсторіччя стане відносно процвітаючою провінцією Візантійської імперії. Імперські штандарти будуть тріпотіти навіть на Сході Африки, в Атлаських горах у спекотній Сахарі.

Вже в 535 р. загони Велісарія без бою висадилися в Сицилії, у той час як інше військо вторглося у Далмацію на північному заході Балканського півострова, затиснувши Італію в залізні кліщі. Попередній успіх окриляв, а розбрат, який почався в готському королівському сімействі нещодавно померлого Теодоріха Великого, передвіщав швидку перемогу. Розпочала відлік італійська кампанія, яка виявилася набагато важчою і затяглася на довгі 20 років. Перемога схилялася то в цей, то в інший бік. Столицю готського королівства, Равенну, було взято в 539 р. Зате Рим п'ять разів переходив з рук у руки. Чума і безлад в армії ускладнювали ситуацію. Готи зважились навіть запропонувати корону Велісарію, але той, щиро відданий імператору, відмовився від такої честі. Втім, затягування дорогої військової кампанії призвело до його відкликання в 549 р. і до імператорської немилості, через яку відбулась конфіскація майна. Не допомогла навіть давня дружба дружини Велісарія, Антоніни, з августою Феодорою. Забутий вірний слуга так і помре в невідомості, не доживши півроку до смерті свого невдячного володаря. Навіть у пізній Візантії будуть розповідати казки про цю неабияку людину,

яка стала жертвою людської заздрості, мінливості фортуни і придворних інтриг.

У 552 р. до Італії було спрямовано нове військо, яке нараховувало 35 тис. чоловік. Цього разу візантійську армію очолив препосит священної опочивальні, євнух Нарсес, якому завдяки його стратегічним і дипломатичним здібностям поталанило більше, ніж попереднику. Хоробрий вождь готів, король Тотила (542–552), котрий ледь не відкинув ромеїв за межі Італії, був убитий, а його закривавлений одяг відправлено до Константинополя. Загинув у бою і король Тейя, що змінив Тотилу, а вцілілі готи були вигнані з країни. Нарешті, у результаті величезної затрати сил і значних витрат до 555 р. середня, а потім північна Італія були загалом підкорені. Ця ж обставина зміцнила на певний час союз імператора з Римським папою, який продовжував вважати себе першим серед всіх інших Патріархів. Відродження префектури Італії було відзначено виданням збірника постанов за назвою **Прагматична санкція**, де вказувалися права тих, хто опинився на повернутих землях під скіпетром візантійського автократора.

Набагато швидше відбулося завоювання багатої південної Італії і частини **Іберії** (Піренейського півострова), тепер півдня Іспанії і південь Португалії. Skorиставшись заколотом проти вестготського короля Агілі, ромеї відправили невелику армію на завоювання Бетіки на південному сході Апеннінського півострова. У 554 р. королівство вестготів зі столицею в **Тоledo** було окуповане візантійським експедиційним корпусом. У результаті серії завойовницьких воєн майже вся Північна Африка, Апеннінський півострів з Далмацією, південно-східна частина Піренеїв, великі острови Сицилія, Сардинія, Корсика і Балеари ввійшли до складу величезної відтвореної Імперії. До середини 550-х рр., здавалося, здійснилися найчестолюбніші мрії Юстиніана I: Середземне, Адриатичне, Тірренське, Егейське, Чорне моря перетворилися в гігантське mare nostrum – єдине «домашнє море». Візантія також володіла виходом до Червоного моря. Вона стала єдиною могутньою державою в Середземномор'ї, пануючи над усім регіоном. Влада ромейського автократора простягалася від Геркулесових стовпів² до Євфрату, територія дивовижно набряклої держави збільшилася більш як у двічі, у цілому перевищивши 1 млн. кв. км. Римська імперія, здавалося, от-от може відродитися у повному обсязі і знову стати наймогутнішою країною світу.

Однак на Сході Імперія виявилася в програті. Знищувач германських королівств виснажувався в марній боротьбі із Сасанідським Іраном, що прийшов на зміну тому Парфянському царству, з яким у свій час настільки ж безуспішно воював усесильний Давній Рим. Імператор, який одержав блискучі військові і політичні перемоги на Заході, відкуповував у персів мир за великі суми грошей і на схилі своїх днів, у 562 р., визнав себе і навіть своїх спадкоємців данниками перського царя на 50 років уперед. Разючий контраст сили і безсилля, який свідчив про спустошення скарбниці, виснаження ресурсів і занепад армії!

²Гібралтарська протока.

3.3. Церква Святої Софії,
Константинополь.
532–537 рр.:
екстер'єр – вгорі;
інтер'єр – внизу.

«Я переміг Тебе, Соломоне!»

Юстиніан I залишився знаменитим не тільки завдяки військовим авантюрам, які мали важливий вплив на історію людства, але й уславився грандіозним за розмахом будівництвом, здійсненим під час його правління. Територія Візантії, яка розширила свій вплив як у європейських, так і азіатських та африканських землях, покрилася мережею відбудованих, оновлених і заново споруджених міст, фортець, інших будівель.

Одним з постійних предметів піклування Юстиніан була турбота про охорону кордонів Імперії. Тому всі міста уздовж кордону були укріплені і зв'язані між собою безперервною лінією добре укріплених постів, забезпечених водою та їстівними припасами, з невеликими ромейськими гарнізонами. У найвіддаленішій глушині будувалися проїзні дороги, у пустелях копали криниці-**фреари**, через гірські ріки перекидали мости, у містах прокладалися водогони.

Уздовж берегів повноводного Дунаю й на віддалі від нього, південніше, на великих дорогах, візантіїці спорудили могутню глибоко ешелоновану оборону, яка захищала державу від вторгнення з північного сходу численних балто-слов'янських племен – **венетів, антів** чи **склавинів**, як називали їх ромеї. Вони були предками слов'ян і балтів – пруссів, литовців, латишів, які жили на величезних просторах між Віслою, Дніпром і Верхньою Волгою. Ця грандіозна за мірками епохи система укріплень, фортець – **кастра** і сторожових постів – **фрур**, розташованих у шаховому порядку, одержала на римській лад назву **лімес** (кордон). Перший пояс з понад 120 укріплень розташовувався вздовж південного берега Дунаю, другий, з 76 укріплень, – північним схилом Балканського хребта – гірського ланцюга в східній частині півострова, від якої він одержав свою назву, а третій, що проходив схилами Родопських гір, розпочинався від **Сердіки** (Софії) і включав не менше сотні оборонних комплексів. На території Ілірика в західній частині Балкан теж було споруджено не менше 143 укріплень.

Кастра вкрили і територію Вірменії – важливого металургійного центру, перехрестя торговельних шляхів. Відтіля почався відтік переселенців-вірменів, які охоче йшли служити у візантійську армію, чиновницький апарат, займалися торгівлею. На Кавказі ромейський кордон зрушився на північ до **Пітіунта** (Піцунда). Створене тут залежне від Візантії грузинське князівство Лазіка закривало персам доступ до Чорного моря.

Список великих і малих міст, фортець, чудових храмів і палаців від північноафриканського Карфагена до сирійської **Пальміри**, від берегів Євфрату до кримських володінь – воістину величезний. Стараннями Юстиніана були зведені і відреставровані багато найбільш прославлених церков Імперії: церква Св. Марії Влахернської, головний столичний храм, присвячений Богородиці, її ж храм в Єрусалимі, монастир Неопалимої Купини на Синаї, який пізніше одержав назву Св. Катерини, храм Св. Йоанна Богослова в Ефесі. Він виділяв гроші на відновлення Антіохії, яка постраждала від низки жахливих землетрусів. Схоже на те, що жоден візантійський імператор, ні до Юстиніана I, ні після нього не здійснював настільки широкомасштабне будівництво, блискуче відобра-

жене Прокопієм Кесарійським у трактаті «Про споруди». Спадкоємцям такий темп виявився не під силу.

Найзначнішою спорудою часів Юстиніана I по праву вважається чудовий шедевр візантійського зодчества – «...чудо і слава століття», як говорили про нього сучасники, – храм **Св. Софії** (тобто Премудрості Божої) у Константинополі. Він був офіційно названий грецькою «мегале екклесія» – головною чи великою церквою й у VI–VII ст. його клір становив не менш як півтисячі чоловік, у тому числі близько 100 священників. Цей храм був першим у Константинополі. Його почав будувати ще Константин I, а освячення відбулося в 360 р. З початку V ст. для Великої церкви, яка розглядалася як офіційне першоджерело християнства, звичним стала грецька назва **Айя Софія** (Св. Софія), що вкоренилася назавжди.

*Взимку 532 р. у результаті заворушень під час повстання константинопольців, яке ввійшло в історію по назвою «Ніка» – «Перемагай!», колишній дерев'яний храм Св. Софії згорів. Подія була сприйнята як державна катастрофа. Імператор вирішив не лише відновити цей храм, але побудувати його на віки, зробити частиною здійснення своєї ідейної програми. У 537 р. роботи були закінчені. На них була витрачена колосальна сума грошей – 320 000 літр золота, тобто близько 100 тон (більше як 23 млн номісм)! Храм, над яким трудилася вся Імперія, став однією з найприголомшливіших споруд у світі. Він був зведений з каменю й обпаленої плоскої цегли – **плінфи**, всередині багато оздоблений мармуром і прикрашений мозаїкою, яка зображала символи християнської віри і рослинні візерунки. На створення вітаря було витрачено 40 тис. фунтів срібла, тобто майже 13 тис кг! Незрівнянна нічна ілюмінація, блиск різнокольорових мармурів, витончене різьблення капітелей величезних колон, прекрасні мозаїчні панно, мерехтіння дорогоцінного начиння, сяйво безлічі лампад створювали приголомшливе враження.*

*Імператор Юстиніан I бажав перевершити новим храмом славу і велич ушанованого Єрусалимського храму, спорудженого, за переказом, Веселеїлом, архітектором знаменитого біблійного давньоєврейського царя **Соломона**, і це йому, можливо, вдалося. Ромейські історики розповідають, що коли він увійшов у новий чудовий храм, то, випередивши своїх супроводжуючих, підняв руки і проголосив: «Честь і слава Всевишньому, що вважав мене гідним зробити таку справу. О, Соломоне, я перевершив тебе!». Вже тільки те, що храм витримав півтори тисячі років існування, викликає подив і захоплення.*

Споруджений на високому пагорбі, неподалік від грандіозного комплексу Великого імператорського палацу й Іподрому, помітний здалеку з моря чи із суші, храм Св. Софії став не тільки головною церквою Імперії, демонстрацією її величі, символом відносин християнського імператора з Богом, але і головною святинією всього православного Сходу, храмом храмів, подобою Всесвіту, як його уявляли ромей. Він довгий час залишався недосяжною пам'яткою-зразком, казковим шедевром для багатьох народів середньовічної Європи й Азії, побувавши в якому, вони говорили, що опинилися начебто на небесах.

Крім всього, іншого храм Св. Софії відігравав першорядну роль впродовж усієї історії візантійської держави. Тут зберігалися державні регалії влади – символи імператорського сану, у тому числі царський вінець, що покладав на голову нового самодержця Константинопольський патріарх.

У Великій церкві було спеціальне приміщення – міматорій, де імператор переодягався перед богослужінням у дорогоцінні одежі, і де стояло високе сідалище, на якому він сидів. На високих галереях будинку, так званих катихуменах, не раз відбувалися найважливіші засідання вищих духовних і світських осіб. Тут же знаходилася лава імператриці. До храму Св. Софії можна було потрапити через двоповерхові криті переходи безпосередньо з Великого імператорського палацу, потай оминувши найлюдніші місця візантійської столиці.

Саме сюди спрямовувалися численні узурпатори, опозиціонери, а їхні прихильники довгою жердиною діставали високо підвішений імператорський вінець, змушували Патріарха вийти з покоїв і коронувати свого претендента на царство. Сюди втікали різного роду державні злочинці і шукали у Великій церкві притулок і захист від переслідувачів. Адже нікому не дозволялося силоміць витягти людину, яка припала до вітваря і молить про порятунок. Вважалося, що будь-який утікач, який ховався в Айя Софії, знаходився під заступництвом Патріарха і самого Бога.

Цивільний кодекс

У Візантії завжди спостерігалася велика повага до закону. Звідси часом виникала ідея обновити, реформувати і систематизувати переобтяжений деталями і досить непослідовний, суперечливий збір римських законів. Ідея ця не була новою. У свій час її намагався здійснити імператор Феодосій I. У 438 р. він видав однією книгою, написаною латиною, збірку всіх едиктів, випущених Константином I і його спадкоємцями, включивши в назву своє ім'я. **Кодекс Феодосія** незабаром став у Візантії основою законодавства країни.

Але ще більш вдалу спробу організував Юстиніан I. Уже на початку його правління, 13 лютого 528 р., спеціальним імператорським указом була створена урядова комісія з 16 чоловік, професорів права, для складання нового збірника законів. Очолив комісію видатний юрист, чудово ерудований, «... прикрашений красномовством і юридичною мудрістю», Трибоніан, який слухняно виконував усі накази імператора.

Потрібно було усунути різні інтерпретації юристів, що нагромадилися століттями, позбутися застарілого, уніфікувати правові норми, які діяли в Східній і Західній Римських імперіях. Початковий етап роботи продовжувався до 529 р. Його завершенням стало видання **Кодексу Юстиніана**, який складався з 12 книг і містив близько 4700 законів. Вони почасти були написані латиною, але незабаром перекладені грецькою, яка на той час стала мовою народу.

У 530 р. під головуванням того ж Трибоніана було створено нову комі-

сію. Вона повинна була зібрати воедино вчення і думки всіх славетних правознавців давнини. Це було необхідно для практичної діяльності візантійських юристів і суддів. Слід було упорядкувати все давнє право за 1400 років! Цього разу 40 фахівців вивчили і зробили виписки з 2 тисяч книг, що налічували більш як 3 мільйони рядків. Великим організаційним досягненням Трибоніана було створення трьох підкомісій з окремими завданнями для кожної. Через три роки грандіозна робота була завершена. Комісія склала збірник думок давніх юристів. Латиною він називався **«Дігести»**, а грецькою «Пандекти» («зібране, систематизоване»). Збірник складався з 50 книг загальним обсягом у 150 тисяч рядків. Так само, як і Кодекс Юстиніана, він набув сили закону і став ядром усього візантійського права.

Однак, як зауважив імператор, «...не всі були здатні витримати вагу такої мудрості», тому з'явилися **«Інституції»** – короткий підручник права для студентів юридичних шкіл, які у VI ст. ще процвітали, особливо, у Сирії, що славилася потужною правознавчою думкою.

Кодекс, Дігести, Інституції разом склали **«Зведення цивільного права» (Corpus juris civilis)**. Укази імператора, які виходили в наступні роки, з 535 по 556 р., склали «Нові постанови» або **«Новели»**. Переважна їх більшість стосується царини державного, особливо провінційного управління, і була опублікована грецькою мовою.

Очевидно, Юстиніан квапився з кодифікацією законів з цілком об'єктивних причин. Рекордний термін діяльності комісії – менше семи років (до 29 грудня 534 р.) пояснюється тим, що імператор наполегливо підганяв її роботу, розраховуючи, що упорядковане законодавство стане своєрідним стабілізатором життя в Імперії, вирішить неминучі соціально-економічні і політичні проблеми, допоможе втілити назрілі реформи в системі управління, поповнить дуже необхідними юристами державний апарат, який розрісся, усталить вплив християнства. Недарма обумовлювалися суворіші умови для

3.4. Соліди імператора Юстиніана I. 527–565 рр.

розлучення, пом'якшувалися тілесні покарання, заохочувалося звільнення рабів. Але головною причиною були великодержавні стремління владики ромеїв, який на практиці намагався реалізувати найважливіший принцип правління – «Через єдине право до єдиної держави».

Справді, правознавців стали активно готувати в Константинополі, де вони проходили чотирирічний курс навчання. У знаменитій ромейській Бейрутській школі права закони студіювали ще довше – п'ять років, щоправда, п'ятикурсникам уже не треба було слухати лекції, від чого вони одержали назву «проліти» (наголос на першому складі), тобто «звільнені».

Вражаюче звершення, однак, майже не привернуло уваги сучасників. Поспішність призвела до очікуваних недоробок. Та й самі укладачі розглядали зроблене як проміжний етап розвитку права, а не його найвищий злет. Звідси дві редакції Кодексу, окреме, «навздогін» до нього видання імператорських Новел. Юстиніан заборонив перекроювати зроблене, але, ймовірно, надалі передбачалася ще одна кодифікація права. Так чи інакше до 535 р. епоха римського права змінилася епохою візантійського права. Наступні чотири сторіччя Імперія жила послуговуючись спадщиною імператорських юристів VI ст.

Навіть більше, за допомогою «Зведення цивільного права» народи і правителі навчалися, як потрібно керувати державою, шанувати закони і яким чином сприймати владу володаря. Вже в **університетах** середньовічного Заходу почалося його коментування, чи глосаторство. І дотепер римське право, яке захищає приватну власність, лежить в основі цивільного права більшості європейських країн, а Кодекс Юстиніана обов'язково вивчають студенти юридичних факультетів. Реформаторський внесок імператора і його юристів важко переоцінити.

Візантійська церква

До початку VI ст. остаточно склалася струнка церковна організація ранньої Візантії – **таксіс еклісіас**, побудована за моделлю державною. Місцеві християнські храми з їхніми парафіями – **паройкіями** об'єднувалися в церковні округи – епархії.

Зазвичай, найзначніші міста були центрами епархій чи архієпископій, міста, які мали статус столиці краю, – центрами митрополій. Останні обмежувалися межами однієї або відразу кількох провінцій. Над ними стояли церковні кафедри, які користаються з різних причин особливим визнанням і з часу Четвертого Вселенського собору 451 р., який відбувся в малоазійському місті Халкидоні, одержали назву патріархії. Ця ієрархічна структура називалася **Ромайон еклісіан** – Ромейська церква.

Разом з тим у Візантії одночасно існувало п'ять формально рівноправних патріархій. Три з них були найдавнішими – з центрами в Римі, Александрії й Антіохії. Останні дві відрізнялися особливою активністю богословських шкіл. Єрусалим сприймався як столиця християнського світу, головне місце паломництва до найбільш прославлених святинь, таких як **Грїб Господній**. Константинопольський єпископ спочатку підпорядковувався Фракійській митрополії з центром в Іраклії, але поступово його авторитет зростав і закрі-

плювався рішеннями церковних соборів, поки з 451 р. він не набув статусу Патріарха. Таким чином, замість централізації в Імперії довгий час діяла адміністративна система церковної **пентархії** (від грецького «пентос» – п'ять). Закріплена рішенням того ж таки Халкидонського собору ця адміністративна географія залишалася основою структури Церкви.

Столичний Патріарх був главою **Священного Синоду**. Це збори духовних осіб, єпископів, що стало постійним у зв'язку зі зростаючим числом справ, готувало і приймало усі важливі акти, пов'язані з життям Церкви. Згодом Синод розрісся за рахунок великого штату кліриків, належних до Великої церкви, Св. Софії, і перетворився на справжню адміністративну раду, почасти копійовану з імператорської. До його складу входили такі важливі церковні начальники-архонти як **сакелларій** – скарбник, а пізніше інспектор монастирів, **економ**, що наглядав за господарством Церкви, **скевофілак** – зберігач скарбів Великої церкви, хартофілак – глава канцелярії, хранитель документації та інші посадовці.

Митрополитів призначав Патріарх, який вибирав їх з трьох кандидатів, запропонованих Священним Синодом. Його контроль виявлявся в присутності патріаршого представника на обранні митрополита і врученні обранцю **омофора** – особливої накидки-шарфа як знаку згоди і захисту.

Верховний архієпископ, якому у всьому діоцезі підкорялися інші митрополити, називався **екзарх**.

Єпископа обов'язково представляло місто, де знаходилася його кафедра. Вибори глави єпископії здійснював місцевий синод, колегія, до складу якої входило духівництво і знать міста-центра єпископії. З трьох представлених ними кандидатів митрополит затверджував одного і він ставав першим громадянином міста, що контролював його життя, найбільш значною людиною своєї єпархії. Разом з помічником-економом він керував власністю єпархії, роздавав милостиню згідно з акуратно складеними списками бідняків, допомагав богоугодним закладам, які повинні були піклуватися про мандрівників, хворих, старих і сиріт, спонукав населення до опору ворогам. Але були автокефальні (автономні, незалежні) єпископи, які не підкорялися своєму митрополиту, їх призначав сам імператор. Автокефальні архієпископи підкорялися тільки Патріарху.

Єпископ, доволі освічена людина, не міг бути молодшим 35 років, і якщо мав дружину, повинен був відіслати її у віддалений монастир. Згодом тільки ченці почали вважатися придатними на усі вищі церковні посади.

Інше духівництво представляли **священники**, грецькою **ієреї**. Вони повинні були бути старшими за 30 років, обов'язково носити бороду і тонзуру – виголену маківку, вирізнятися строгим одягом. Їм заборонялося перебувати на цивільній службі, брати участь у видовищах, азартних іграх, бути власниками закладів, які торгували питвом, займатися лихварством. Їхнє життя повинно було бути присвячене тільки служінню Богу, хоча це не виключало можливості вступу у шлюб. Поступово це стало звичаєм у православній Церкві, на відміну від середньовічного Заходу, де згодом затвердилося важке для дотримання правило celibату священників, тобто безшлюбності, що зустрічало цілком зрозуміле невдоволення.

Священникам допомагали численні **диякони**, **іподиякони**, **дияконіси**.

3.5 П'ятий Вселенський собор в Константинополі 553 р.
Стінопис, церква Христа Пантократора, монастир Дечани, бл. 1350 р.

Останні зберігали обітницю безшлюбності, або ж були вдовами. Їм не могло бути менше 50 років. До їхніх обов'язків входило керувати водохрещенням жінок, доглядати за ними в храмі під час служби, навчати основам віри тих, хто готувався прийняти християнство – оглашених.

Нижчий розряд церковних службовців, які прийняли присвяту, тобто входили до складу кліру, становили **анагности** – читці, які не повинні були бути молодшими за 20 років. Поряд з ними були хористи, воротарі, носії свічок.

Керувати церквами і їхнім майном вищому духовництву допомагали численні помічники: економи з числа пресвітерів, які відповідали за церковне майно; **екдіки** – захисники церковних прав у судах (іноді вони були наділені правом спостереження за нижчими кліриками); нотарії, здебільшого диякони, укладачі церковних актів, секретарі; архіварії, теж часто диякони, хоронителі документів; сакеларії, хоронителі скарбів, а також **архидиякони, сінкели, референдарії, апокрисіарії, диїкети**, скевофілаки та ін. Їх митрополити та єпископи призначали особисто. Попри це церковна ієрархія була частиною світської, тобто входила в загальний імперський «табель про ранги».

Мовою богослужіння усе більш ставала грецька, «еллінська» – від часів правління Юстиніана I офіційно діюча «єдина мова», хоча виключити використання рідної мови в тому чи іншому регіоні багатоетнічної Імперії було неможливо.

До VI ст. священники носили простий білий одяг, який не надто відрізнявся від римських **тог**. Саме в такому вигляді вони зображені поруч з Юстиніаном I на мозаїці равенського храму Св. Віталія. Однак надалі

єпископи стали носити **ризу**, основну **туніку** – шовковий **стихар**, **епітрахіль** – вишиту хрестами довгу стрічку, накинуту на шію і притиснуту на талії поясом, вишиті нарукавники-поручі, а також омофор з вишитими хрестами. До пояса в них був прикріплений **епігонатій** – прямокутний шматок тканини, що спускався до колін, – подобу ножа, що символізувало їхню роль духовних суддів. Священики одягали безрукавні **фелони**. Диякони теж носили особливий тип шарфа – **орар** – у вигляді довгої стрічки, що спадала з лівого плеча. Іноді риза замінялася на **саккос** – коротку туніку з розрізами з боків.

Найважливіші питання життя і діяльності Церкви, питання боротьби з **єресями** з IV ст. вирішувалися на церковних соборах чи синодах. На Халкидонському соборі Константинопольського патріарха офіційно визнали главою Східно-Римської Церкви, рівним за значенням з Римським архієпископом, хоча і другим після нього. Йому підпорядковувалися три десятки митрополитів і близько 450 єпископів, чії церковні округи розташовувалися переважно в Малій Азії, а також у Європі, Вірменії, на Кавказі й в Криму. На цьому ж соборі були затверджені принципи обрання Патріарха, визначена роль синоду як колегіального органу керівництва церковними справами, посилена влада єпископів над рядовим духовництвом і, що особливо важливо, над чернецтвом, життя якого спробували упорядкувати, а вплив обмежити.

Вивищення Константинопольського патріарха викликало виправдані побоювання з боку східних престолів. До кінця VI ст. вони справді потрапили під його вплив. Особливо швидко почали псуватися відносини з Римськими папами, що вимагали юридичного визнання свого пріоритету, тобто права вирішального (остаточного) рішення у всіх церковних справах, і не бажали задовольнятися лише почесною першістю. Папи апелювали до слів Христа, звернених до апостола Петра, першого єпископа Риму, про те, що «на камені цьому Він спорудить свою Церкву». Відхиляючи цей аргумент, Константинопольські патріархи надалі стали вказувати на те, що їхня кафедра була заснована Андрієм, старшим братом Петра, першим з апостолів Христа – Первозванним, який привів свого брата до Господа. З VI ст., незважаючи на марні протести папства, вони почали іменувати себе Вселенськими архієпископами Нового Риму, підкреслюючи тим свою верховну владу.

Однак вищими і непорушними авторитетами у питаннях віри для ромеїв були не рішення імператора, Патріарха чи Папи, а постанови Вселенських соборів, які розцінювалися як **Святе Передання**. У свою чергу синоди єпископів підкорялися волі автократора ромеїв. Але права імператора стосовно Церкви визначалися поступово і з ваганнями.

З 451 р. Церква розпочала активно прилучатися до обрання імператора. Заключна і найважливіша частина коронації василевса стала відбуватися в храмі Св. Софії, символізуючи божественне освячення влади самодержця.

Візантійці вважали імператора «рівним апостолам» і визнавали за ним право керувати земною Церквою, адже Бог довірив йому увесь земний світ. Хоча він і не був у буквальному значенні цього слова священником, але

мав низку переваг перед мирянами. Імператор мав право проповіді, міг входити до вітваря³, приймав головне таїнство християн – Св. причастя (**Евхаристію**) під двома видами Святих Дарів, тобто приймав вино з чаши-**потира** і хліб – втілення Св. Крові і Тіла Господнього. Під час Великого посту він очолював хід навколо Високого вітваря в церкві **Магнаври**, крім того, виконував деякі обов'язки у Вербну неділю й у Великий четвер перед Великоднем.

Патріарх не міг бути обраний без згоди імператора і не міг відлучити царя від Церкви. Якщо Патріарх вступав з ним у конфлікт, то володар міг домогтися його усунення. До того ж, імператор мав право надати єпископу вищий духовний сан, тобто втручатися в церковну ієрархію. Але він не міг особисто вирішувати питання церковної догматики. Церковники енергійно повставали проти таких домагань, тому що подібними повноваженнями володів винятково Вселенський собор. Разом з тим саме автократор був ініціатором його скликання і головував на будь-якому Вселенському соборі. По суті, тільки чернецтво, яке завжди стояло в опозиції до світської влади, перешкоджало перетворенню Візантії в **теократичну монархію**, тобто державу, в якій імператор був одночасно вищою церковною особою.

Будь-який інститут, тим паче ідеологічний, повинен існувати на якісь засоби. Найперше слід врахувати, що Церква була власником земельних угідь, які можна було збільшувати завдяки дарам. Але основним джерелом доходу візантійського кліру були пожертви ромеїв як грошима, так і нерухомим майном, а особливо продуктами – хлібом, оливковою олією, медом, вином. Західна практика постійної десятини – стягування десятої частини від доходів парафіян у Східній Церкві була відсутня. Тому вже у законодавстві Юстиніана I було визначено, якщо хтось бажає звести храм, то засновник чи засновники (**ктитори**) в складчину повинні подбати не тільки про успішне зведення будівлі, але і про засоби, майно, на яке міг жити клір, який служитиме у цьому храмі. Особливо підтримували Церкву імператори: вони дарували їй гроші, земельні володіння, посуд для служби, прикраси, церковний одяг, оздоблені коштовностями богослужбові книги, звільняли деякі, найушлавленіші церкви, монастирі, богодільні, притулки, сиротинці, **лепрозорії** та інші подібні благодійні установи від податків і поборів (хоча назагал такі випадки були винятковими), надавали різні привілеї. Серед мирян, особливо знаті, поширився звичай наприкінці життя залишати всі свої багатства чи їхню частину монастирям і церквам. Тому, не дивно, що вже в V ст. Церкві належало більш 1/10 частини кращих земель Імперії, вона володіла промислами, майстернями, крамницями, готелями, кораблями, її архієпископи і Патріархи, бувало, провадили заморську торгівлю. Приміром, дохід солеварень на початку VII ст. був переданий розкішній **базиліці** Св. Димитрія у Фессалоніках. Св. Софії належало 1100 столичних ергастрій. На ці гроші утримувався клір, здійснювалося церковне будівництво, підтримувалися богоугодні заклади, щедро роздавалася милостиня бідним

³З VI ст. вхід мирян у вітвар був суворо заборонений.

городянам і селянам.

Дещо осібно ще трималися монастирі, яких довгий час не контролювали ні Церква, ні держава, але в VI ст. чернецтво було остаточно введене до складу духівництва. Воно підпорядковувалося єпископам і без їхнього відома відтепер ніхто не міг відкривати обителі.

Таким чином, уже Юстиніан I знайшов для ромеїв об'єднуюче начало, стрижень, твердиню моральних устоїв. У 529 р. він примусив хреститися язичників, що залишилися, при цьому багато константинопольських аристократів були страчені, а їхнє майно конфісковане. Саме Церква, послідовно підтримувана державою, стала намагатися забезпечувати і суспільству, і окремій людині рівновагу духовного стану, непорушність соціальних зв'язків, негативне сприйняття злочинів і пороків.

Однак настільки важлива ідея єдиної, універсальної Церкви, провідного інструменту формування суспільної свідомості, вимагала від імператорської влади зайняти тверду позицію стосовно порушників церковних канонів, сектантів і еретиків, які відображали погляди, інтереси опозиційних, зокрема, сепаратиськи налаштованих угруповань.

Імператор активно втручався й у церковне життя у всіх його проявах. Він твердо відстоював єдність Церкви, главою якої прагнув бути, безжалісно переслідував інакомислячих, еретиків, закривав язичницькі школи й академії.

*Це викликало ворожість юдеїв до Імперії, які стали вітати її ворогів, зокрема, персів. Особливо кривавою виявилася розправа Юстиніана I над юдейською сектою **самаритян** у Палестині й інших східних провінціях. Тут починаючи з 528 р. вибухнула справжня громадянська війна, для придушення якої імператор залучив племена арабів. Близько 20 тис. самаритян було вирізано, а ще стільки ж потрапило в полон до арабів і були продані в рабство в Іран і Ефіопію.*

Але і після такої радикальної «прополки» «бур'яни» ересей не перевелися. До того ж, навіть до кінця VI ст. ще залишалися язичники. Відступників знищували фізично, або, якщо вони вважалися християнами, застосовували різні заходи духовного впливу. Найсуворішою карою при цьому вважалася **анафема** – виключення з громади віруючих і прокляття. Іноді його супроводжувало **відлучення** (афорисмос) – піддана йому людина тимчасово, від одного дня до року, чи довічно, до самої смерті, переривала зв'язок з Церквою, з «церковним спілкуванням» – «екклісія праксої» і теж ставала ізгомем суспільства. Навіть убивство відкинутих не мало належного за законом покарання. Якщо еретик умирав, відкинутий Церквою, вона не здійснювала над ним жодних ритуалів.

Спочатку в самому вченні християн було багато неясного, суперечливого і спірного. Слова, вимовлені колись Ісусом Христом і його учнями – апостолами, тлумачилися по-різному. Та й ким був сам Христос – надзвичайною людиною, Богом чи Боголюдиною?

В основному, запеклі богословсько-філософські суперечки розділялися в ромеїв на два види: **тринітарні** – про місце Христа у Святій Трійці, що представляла Бога-Отця, Бога-Сина і Святого Духа, і **христологічні**, тобто

про природу Ісуса Христа.

Вчення, яке визнавалося на Вселенських церковних соборах правильним, іменувалося його прихильниками ортодоксальним (православ'ям), тобто правильною вірою. Більшість віруючих ромеїв зараховували себе до числа так званих **халкидонітів**. Вони відображали офіційно прийнятну точку зору і були захисниками православного Нікейського Символу Віри (325 р.), підтвердженого на Халкидонському соборі 451 р. Халкидоніти захищали ортодоксальні уявлення, про «незлиття» і «неподільність» двох природ Христа – божественної і людської. Однак час від часу в різних регіонах Імперії, особливо в окраїнних східних провінціях, появлялися незгодні з цією богословською догмою.

*Великою популярністю користувалося вчення александрійського священика родом з Лівії, пресвітера **Арія** (помер в 336 р. в Константинополі). За свідченнями джерел, це була людина суворого способу життя і поважної зовнішності. Арій не визнав Нікейського Символу Віри, у якому стверджувалось, що Ісус Христос, Спаситель, рівний Богу-Отцю. Він стверджував, що Бог-Син, Христос, не рівний Богу-Отцю, але створений ним, отже, не єдиносущний йому і займає підлегле місце. Як вважав Арій, Ісус Христос не людина, а справжній божественний Розум (грецькою «Логос»), але оскільки він Син Божий, то були часи, коли він не існував. Такий раціоналізм і демократизм у представленні Христа, а також заклики аріан відмовитися від нагромадження багатств дуже імпонували простим ромеям, особливо міщанам. Уже Перший Нікейський собор (325 р.) засудив це вчення і визнав його єрессю. Було вирішено, що Отець і Син подібні за природою своєю – грецькою «гомоусіос» – «єдиносущні». Це ж підтвердив і Другий Константинопольський собор 381 р. Попри це, незважаючи на заборони, аріанство поширилося в V–VI ст. серед племен готів і вандалів, ставши яблуком розбрату між римським населенням і варварами-германцями на Заході. Значною мірою його було знищено в ході воєн Юстиніана I.*

*Родоначальником несторіанської єреси став **Несторій**, блакитноокій рудий чернець, родом із Сирії. Учень знаменитого **Феодорита Кірського**, людини моральної, високоосвіченої, прекрасного проповідника і обдарованого богослова, він став **пресвітером**, налагодив зв'язки з вищими державними чиновниками і навіть із самим імператором Феодосієм II, а в 428 р. одержав звання Патріарха Константинополя. Щойно вступивши на кафедру, він ополчився проти аріан та інших єретиків. Імператору Несторій заявив: «Дай мені країну, що очищена від усіх єретиків, а я дам тобі замість неї небо». Однак сам він вважав, що Ісус не більше ніж людина, яка стала месією завдяки Святому Духові, що зійшов на неї, і тільки після смерті він одержав божественну сутність. Звідси виходило, що Діву Марію, шанування якої зростало, треба називати не **Феотокос** – Богородицею, а Христородицею. Це викликало хвилю обурення. Особливо непримиренну позицію зайняв «єгиптянин» – Патріарх **Кирило Александрійський**. На Третньому Вселенському соборі, який зібрався в храмі Діви Марії у малоазійському місті **Ефесі** в 431 р., **несторіанство***

було засуджене, а Несторій, який несподівано відрікся від патріаршого трону, відправився в монастир під Антіохією. Через чотири роки за наказом Феодосія II він був вигнаний до Великої оази у Лівійській пустелі. Відкликаний із заслання в 440 р., Несторій занедужав і помер у муках. Його послідовники були змушені втікати до Персії, чії правителі ставилися до них толерантно, адже вбачали в них ворогів офіційної Церкви Константинополя. Впродовж багатьох століть на Сході, у Сирії, Месопотамії, вірменських землях і за межами Імперії можна було зустріти несторіан.

Ще гостріший конфлікт спалахнув у Церкві на середину V ст. з появою **монофізитства** (у перекладі з грецької – «єдина природа»). Воно було викликано полемікою з несторіанами, боротьбою з ними. Активним проповідником нового вчення став константинопольський архімандрит, 70-літній чернець Євтих чи **Євтихій**, якого недруги прозвали Антіхієм, тобто «нещасливим». На противагу Несторію і Нікейському Символу Віри, він стверджував, що Ісус Христос складався до єднання чи втілення з двох начал – божественного і людського, а після втілення Йому була притаманна лише одна і до того ж тільки божественна природа. Таким чином, напрошувався висновок, що Спаситель не міг відчувати ні страждань, ні голоду як людина. Його людське обличчя зникало. Більш того, розп'ятою за спокуту людських гріхів виявилася не Боголюдина, а сам Бог. Євтихій жадав від духівництва відмови від розкоші і земних благ, чим мнужив ряди своїх прихильників. Симпатії до нового вчення висловив навіть імператор Феодосій II. Не дивно, що на соборі, знову скликаному в Ефесі в 449 р., перемогли прихильники Євтихія і на якийсь час монофізитство набуло статусу офіційної, обов'язкової для всіх віри. Але вже в 451 р. на Четвертому Вселенському соборі в Халкидоні за активної участі Римського папи Лева, це вчення оголосили ересю. Зібрані тут єпископи підтвердили рішення Нікейського собору і закликали вірити, що в Христі сам Бог приходив на землю і що Спаситель був істинним Богом та істинною Людиною. «Антіхій» програв боротьбу і безвісти зник.

Утім, навіть після осуду монофізитство і його різні течії були поширеними в Малій Азії, Вірменії, Грузії, на Близькому Сході – в Сирії, Палестині, Месопотамії, Аравії, а також в Африці – Єгипті, Нубії. Серед його могутніх заступників, співчуваючих можна побачити навіть імператора Анастасія I і дружину Юстиніана Великого, августу Феодору, яка мала безмежний вплив на свого чоловіка. Вона відкрито чи приховано виступала проти рішень Халкидонського собору, підтримувала тих християн, хто сповідував одну природу, надавала їхнім вигнанцям ченцям та лідерам притулок у своїх палацевих покоях, зокрема, захищала одного із найвідоміших монофізитських проповідників, Іоанна Ефеського, який блукав дорогами Малої Азії. Особливо активну роль у відстоюванні монофізитства та її Церкви відіграв єпископ сирійської Едеси **Яків Барадей**, який в одязі жебрака подорожував і проповідував по всіх східних провінціях у 40-і рр. VI ст. Його підтримка з боку арабів-гасанідів, які контролювали сирійський кордон Імперії і сповідували монофізитство, сприяла створенню особливої Церкви в Сирії, яку почали називати «яковітською» за іменем її

засновника. Дві Церкви запекло ворогували, до того ж переслідувані яковітські єпископи, яким був закритий доступ у міста, перетворили деякі монастирі у свої фортеці. Таким стало знамените святилище Симеона Стовпника на противагу якому офіційна Церква створила культ іншого **Симеона Стовпника – Дивногорця**, відомого з монастиря на горі Дивній по дорозі з Антіохії в Селевкію.

Спроба Юстиніана I внести згоду в церковні питання шляхом видання трьох едиктів, де засуджувались несторіанські тексти, провалилася. Римський папа **Вігліій**, ставленик покійної августи Феодори, викликаний до Константинополя, відмовився їх визнати, одначе, насильно утримуваний, заявив, що його поплутав диявол і все-таки поставив свій підпис під рішеннями П'ятого Вселенського собору 553 р., який засуджував згадані тексти – Три глави. Після цього його відпустили до Риму, але по дорозі він помер. Одначе латинська Церква не визнала цей компроміс, і об'єднання з християнами східних провінцій, чого так домагався Юстиніан, не відбулося.

Втім, у другій третині VII ст. виникла ще одна, ґрунтовніша спроба компромісного вирішення христологічної проблеми – **монофелітство** (моно – сам, феліма – воля, дослівно «єдиноволя»), своєрідний варіант монофізитства. Його послідовники вважали, що в Христі хоча й існували дві природи – божественна і людська, але вони поєднувалися єдиною божественною волею. Таким чином імперська влада безуспішно намагалися втихомирити релігійні розбіжності, відновити єдність християн. До такого способу вдався вже василевс Іраклій, котрий видав у 638 р. декрет про віру – «**Екфесіс**», у якому визнавалася подвійність природи Христа, але наполягалось на Його одній волі. Це викликало хвилю нового невдоволення. Знаменитий церковний діяч, палестинський чернець **Максим Сповідник** спонукав Папу **Мартина I** у 649 р. на Латернському соборі в Римі засудити доктрину, яку відстоювали візантійські імператори. Василевс **Констант II** не зупинився перед жорстокою розправою: Максима скалічили і вислали на Кавказ, важко хворий Мартин закінчив свої дні в кримському засланні, будучи висланий до візантійського Херсону. Бажаної для влади згоди між Римської церквою, прихильниками Халкидонського собору і монофізитськи орієнтованими східними провінціями так і не вдалося досягти. Врешті-решт монофелітство теж було засуджено в 680–681 р. на VI Вселенському соборі в Константинополі, який проголосив, що Боголюдина має дві волі, як і два ества, до того ж Його людська воля підкоряється божественній. Примирення втратило попередню актуальність у нових умовах, оскільки більшість монофізитів тепер потрапила під владу арабів і перестала бути підданими імператора ромеїв.

У цих дискусіях дуже рано проявилися розбіжності у філософській спрямованості Сходу і Заходу в рамках однієї світоглядної системи – **християнства**. З часом ці розбіжності, поки ще слабкі, будуть поглиблюватися, і призведуть до відособлення східної – православної і західної – католицької Церков.

Інша особливість Візантії коренилася в наявності надзвичайно сильного

розмаху і безупинних традицій масових народно-єретичних рухів соціального протесту, що набирали форми релігійних суперечок. Найрадикальнішими були дії сект **монтаністів**, **мессаліан** і близьких до них **маніхеїв**, які не визнавали духівництва і, вірили в одночасне існування Бога Добра і Бога Зла, що вічно борються між собою за владу над людиною. Вони були поширені як серед міського, так і серед сільського населення, і заклали основи наступних могутніх середньовічних єретичних рухів, яким буде призначено сколихнути не тільки Романію, але й інші європейські країни (Болгарію, Францію, Італію, Чехію). Експорт богословських ідей, біля витоків яких стояли ромеї, впливав на увесь світ.

Обіцянка кращого життя для усіх віруючих на цьому світі і на тому дала візантійській Церкві право втручатися в усі сфери буденного життя, змусити звертатися до неї з будь-якого приводу, керувати думкою, слугувати провідником у всіх справах. Вона благословляла оселі і справи ромеїв, хрестила дорослих і дітей, проводила через обряд **миропомазання**, вінчала молодь, здійснювала останнє помазання, коли вони лежали при смерті, ховала покійних. Їй вдалося дещо поліпшити долю жінок, старих, хворих, бідних.

Роздача милостині міським біднякам, численним жебракам, усім, хто не мав даху, стала однією з головних функцій Церкви. Також вона активно займалася добродійністю: будувала, укомплектовувала персоналом і утримувала лікарні – **іатрини**, **ксенони**, заїжджі двори – **птохіони**, притулки для сиріт і старих – **орфанотрофіони** (дослівно «місця, де жили сиріт») і **геронтокоміони**, лепрозорії – будинки для прокажених і навіть пологові будинки. Засоби на це здобували з постійних пожертвувань, подарунків богобоязливих віруючих будь-якого рангу, єпископських відрахувань, доходів від відвідувань прочанами святих **реліквій**, **моцій**, від продажу **свлогіїв**. Відзначимо, що спеціальних спекуляцій на цьому не було, а справу добродійності, якою займалися і монастирі, підігрівала значною мірою щира віра, далека від корисливості.

Імператорська допомога Церкві збільшилася з другої половини VI ст., після того, як фінансове становище Церкви похитнула криза, що торкнулися і міських фінансів.

Хоча Східна церква не ставила перед собою спеціальної місіонерської мети, десятки християнських ченців і священників, особливо в VI ст., відправлялися в сусідні країни нести слово Боже, а отже, множити число тих, хто міг поповнити число підданих імператора ромеїв. Від берегів Чорного моря чи до плоскогір'я Абіссинії, від Дунаю до оаз Сахари поширювали вони християнство серед варварів, розширювали вплив Імперії на сусідні народи, готували їхнє включення у своєрідне «ромейское співтовариство націй». Прикметно, що це досягалося іноді шляхом спільних дій посольств із релігійними місіями, тобто завдяки централізованій державній політиці, але завжди ненасильницькими методами. Візантійці не знали поняття «святої війни», війни як «справи Господа», і цим вигідно відрізнялися від західноєвропейців.

Контрольні питання

1. Які особистісні риси були притаманні Юстиніану I?
2. Чим можна пояснити жорстоку релігійну політику Юстиніана I стосовно відступників від ортодоксального християнства?
3. Поясніть термін «Imperium Christianum».
4. У чому полягала суть принципу симфонії? Наскільки він був важливий для візантійців і чи важко було його дотримуватись у реальності?
5. Що можна сказати про найближче оточення Юстиніана I? Яку роль у його житті відіграла імператриця Феодора?
6. З якими народами воювали армії Юстиніана I і чому? Яким чином візантійським військам вдалося досягти таких блискучих перемог?
7. Як можна трактувати слова Юстиніана I: «Я переміг тебе, Соломоне!»?
8. Навіщо Юстиніан I упорядковував закони, будував і доводив до ладу міста, розвивав торгівлю?
9. Які причини й історичне значення складання «Зведення цивільного права»?
10. Як ви вважаєте, чим керувався Данте, зараховуючи Юстиніана I до благодійників людства?
11. Спробуйте скласти структурний план організації візантійської Церкви в VI ст.
12. Чим відрізнялася Східно-римська Церква від тієї, яка формувалася в Західній Європі?
13. Які основні єретичні вчення існували в ранній Візантії і чим відрізнялися їхні прихильники? Хто і як з ними боровся?
14. Чому в IV–VI ст. у Візантії було багато різних єретичних відхилень, тоді як на Заході подібне не спостерігалось?
15. Якими способами і методами візантійці поширювали християнство серед інших народів?

Увага, джерело!

З політичного памфлету «Тамна історія», написаного в 550 р. Прокопієм Кесарійським, головним історіографом епохи Юстиніана

Деякі з наближених Юстиніана, що залишалися при ньому до глибокої ночі, звичайно, з числа тих, які мали службові обов'язки в палаці, ...розповідали, що замість нього бачили якусь надзвичайну примару диявольського вигляду. Один з них розповідав, що Юстиніан, раптово підхопившись з імператорського трону, починав ходити по всьому палацу, і раптом у нього зникла голова, а решта тіла продовжувала здійснювати ці довгі прогулянки назад і вперед. Оповідач говорив, що при такому видовищі, не вірячи, що він бачить це своїми очима, вражений і цілковито зніяковілий, він довгий час стояв на одному місці. А потім голова знову поверталася до тіла Юстиніана... Це я пишу не як очевидець, але почув я все це від тих, котрі серйозно і наполегливо стверджували, що бачили це на власні очі... Феодора ж своїй подрузі танцівниці Македонії розповідала, що їй вночі уві сні було видіння і наказано не піклуватися про гроші, тому що прибувши у Візантію, вона ляже на ложе владики демонів і за допомогою усяких своїх хитрувань... стане його законною дружиною, і тоді вона

буде владно розпоряджатися всіма багатствами імперії... Щоб бути прийнятим імператрицею навіть для людей, що займали вищі посади, було потрібно багато часу і праці; постійно повинні були усі вони сидіти там у якомусь рабському очікуванні, знаходячись увесь час у вузькому і задушливому приміщенні. Не бути тут для кожної з керівних осіб було рівнозначним смертельній небезпеці. Увесь час стояли вони [у цьому коридорі] навшпиньки, кожен намагаючись витягнути шию і голову вище своїх сусідів, щоб євнухи, які виходять з внутрішніх покоїв імператриці могли його бачити.

Прокопій Кесарійський про своїх відомих сучасників у творі «Провійну з персами» (близько 555 р.)

людей; прекрасно розумів, що потрібно зробити і вмів вирішувати найважчі випадки. Будучи поганою людиною, він використовував свої здібності для лихого. Ні думки про Бога, ні сором людей не входили в душу його; задля власної вигоди погубив він безліч людей і цілі міста. Наживши за короткий час велике багатство, він вдався в непомірне пияцтво. До обідньої години він грабував майно підданих, після обіду вдавався до пиття і наймерзеннішою розпусти, від якої жодним чином не міг себе стримувати...

Він завжди готовий був красти гроші і ще більш ладен був витратити і марнувати їх.

...Трибоніан мав гарні здібності і досяг високої міри вченості, не поступаючись у ній жодному з сучасників, але був до божевілля відданий захланності і завжди готовий торгувати правосуддям. Він щодня то знищував, то укладав закони, продаючи їх, у міру потреби, прохачам.

Константинопольський адвокат і письменник Агафій з Міріни (близько 536 – близько 582) про полководця Нарсеса у творі «Про царювання Юстиніана»

євнух, вихований у зніженості в імператорському палаці. Він був низького зросту, сухорлявий, але виробив таку мужність і спритність у справах, що здаються неймовірними. Звідси видно, що тому, кому притаманний вільний і шляхетний дух, тому ніщо і в жодній справі не може перешкодити досягти першості і стати найкращим...

Передмова до однієї з новел Юстиніана I

а це [друге] – про інші предмети людські. Обое ж, виникаючи з того самого джерела, становлять окрасу людського життя. Тому немає важливішої турботи для володарів, як облаштування священства, що, зі своєї сторони, служить їм молитвою про них Богу. Коли і Церква з усіх боків упоряджена, і державне

Він (Іоанн Каппадокієць) нічому іншому не навчився від граматиста, як писати листи, та й ті писав погано і недоладно; але силою розуму перевищував він усіх відомих мені

16. Нарсес був надзвичайно розсудливий і діяльний і на диво легко пристосовувався до будь-яких обставин. Він не дуже вирізнявся освітою і не пишався красномовством, але славився прямою природою і міг словом виражати свої думки, і це

Всевишня благодать надала людству два найвеличніших дари – священство і царство; те [перше] піклується про угоду Богу, а це [друге] – про інші предмети людські. Обое ж, виникаючи з того самого джерела, становлять окрасу людського життя. Тому немає важливішої турботи для володарів, як облаштування священства, що, зі своєї сторони, служить їм молитвою про них Богу. Коли і Церква з усіх боків упоряджена, і державне

управління рухається твердо і шляхом законів направляє життя народів до справжнього блага, то виникає добрий і сприятливий союз Церкви і держави, такий жаданий для людства.

Витяг з тексту закону

Держава складається з частин і членів, на зразок людини, найвеличніші і найпотрібніші частини – цар і Патріарх, тому мир і благополуччя душ і тіла підданих залежать від повної одногосподності і згоди між царством і священством.

Прокопій Кесарійський у трактаті «Про споруди» (близько 560 р.) про зведення константинопольського храму Св. Софії

23. І ось імператор (Юстиніан I) із усією запопадливістю розпочав будівництво, не шкодуючи жодних засобів; із усієї землі він зібрав яких тільки міг майстрів. 24. Анфимій із Тралл, у мистецтві так званої механіки і будівництва найзнаменитіший не тільки серед своїх сучасників, але навіть з тих, хто жив задовго до нього... 25. Разом з ним працював інший архітектор, по імені Ісидор з Мілета, у всіх відношеннях людина обізнана і придатна, щоб сприяти імператору Юстиніану... 27. Цей храм був чудесним видовищем, – для споглядаючих на нього він здавався винятковим, для тих, хто слухав про нього – зовсім неймовірним. У висоту він піднімався начебто до неба і, як корабель на високих хвилях моря, він виділяється серед інших будівель, ніби схиляючись над іншим містом, прикрашаючи його, як складова його частина... 29. Неймовірно красою славився він. Блиском своїх прикрас прославлений він і гармонією своїх розмірів; немає в ньому нічого зайвого... 30. Можна було б сказати, що місце це не ззовні освітлюється сонцем, але що блиск народжується в ньому самому: така кількість світла поширюється в цьому храмі. 33. Дах цієї будівлі розгалужується як четверта частина кулі: вивищуючись над нею, на прилеглих частинах будинку піднімається інша, могутніша споруда у вигляді півмісяця, дивна за красою, але загалом така, що викликає страх внаслідок удаваної небезпеки такого з'єднання. 34. Адже здається, що воно тримається не на твердій основі, але підноситься в небо без небезпеки для тих, хто знаходиться в храмі... 54. Тепер перейдемо до інших частин храму. Чистим золотом викладена стеля, поєднуючи з красою пишноту, змагаючись у блиску: його сяйво перемагає блиск каміння (і мармуру). 59. Хто злічив би пишноту колон і мармуру, якими прикрашений храм? Можна було б подумати, що перебуваєш на розкішному лузі, вкритому квітами. 60. Справді, як не дивуватися то багрянотому їхньому кольору, то смарагдовому; одні показують багрянний колір, в інших, як сонце, сяє білий; а деякі з них, відразу будучи різнобарвними, показують різні барви, начебто природа була їх художником. 61. І кожного разу як хтось входить до цього храму, щоб молитися, він відразу розуміє, що не людською могутністю чи мистецтвом, але Божим бажанням довершена така справа; його розум, спрямовуючись до Бога, витає в небесах, думаючи, що він знаходиться недалеко і що він перебуває особливо там, де він сам вибрав.

**З «Хронографії» Іоанна
Малала (номер у 574 р.) про
константинопольське повстання
в січні 532 р.**

У той же самий час, у десятий індіктіон, під впливом деяких демонів-аласторів⁴ відбулася подія, що стала приводом для хвилювання у Візантії; у той час Евдемон, префект міста, узяв під варту по шість людей, які порушили порядок, з кожної [циркової] партії. Допитавши різних осіб, він з'ясував, що сім з них винні в убивствах і прийняв судове рішення чотирьом відтяти голову, а трьох розіпнути. Коли їх провели через усе місто, переправили на іншу сторону [затоки] і стали вішати, стовпи впали, і двоє [засуджених] зірвались; один був венетом, інший – прасином. Юрба, яка зібралася, побачивши те, що сталося, прославила царя. Ченці [з обителі] біля храму Св. Конона, почувши [ці вигуки], прийшли туди і виявили, що двоє з засуджених лежать на землі живими. Привівши їх до моря, і посадивши на судно, вони відіслали їх до священного притулку, у [храм] Св. Лаврентія. Довідавшись про це, префект міста, послав військовий загін, залишив [воїнів] стерегти там [утікачів].

Через три дні проводилися кінні змагання, названі змаганнями Ід. Ідами ж вони називаються тому, що для усіх, хто відзначився на [державній] службі цар римлян влаштовував урочисті бенкети у своєму палаці, винагороджуючи кожного почестями⁵. Коли 13 січня відбувалися перегони, обидві партії закликали царя бути милосердним. Вони продовжували кричати до двадцять другого заїзду, але не дочекалися відповіді. Тоді диявол наслав на них нерозумний намір, і вони стали славити один одного: «Многих літ милосердним прасинам і венетам!». Залишивши Іподром і взявши собі за пароль заклик «Ніка», щоб не потрапили в їхні ряди воїни чи екскувіти, [венети і прасини], приязно налаштовані [один до одного], стали юрбами розгулювати [містом]. З настанням темряви вони прийшли до преторію префекта міста, запитуючи про втікачів, які знаходилися в храмі Св. Лаврентія. Не одержавши відповіді, вони підпалили преторій; згорів і преторій, і Мідні ворота палацу до самих Схолій, і Велика церква, і громадський портик; народ продовжував сваволити. На світанку, коли цар повелів провести кінні змагання і був за звичаєм піднятий прапор, ті ж самі дімоти підпалили місця для глядачів; згоріла частина [Іподрому] і громадський портик у [лазні] Зевксіппа.

Мунд, Константіол і Василід виступили з військом за наказом царя, бажаючи втихомирити повсталі юрби; натопв ж став викрикувати вигуки проти Іоанна на прізвисько Каппадокієць, Тривуніана⁶ і префекта міста Евдемона; почувши від них це, послані сенатори повідомили [про все] царю; і негайно були зміщені з посади Іоанн, Тривуніан і Евдемон. Коли Велісарій прийшов з військом готів і відбулася сутичка, багатьох димотів було вбито. Юрба розлютилася, [повсталі] підпалили багато місць і багатьох не розбираючи убивали.

Вісімнадцятого [числа] того ж місяця цар прийшов на Іподром, несучи Святе Євангеліє; довідавшись [про це], прийшли юрби, і [Юстиніан], склавши

⁴Злий демон помсти за вбивство.

⁵Вказаний захід відбувався у січневій іді, тобто в середині місяця, а бенкети включали в себе і кінні змагання на іподромі.

⁶Трибоніан.

клятви, звернувся до них з відозвою; багато людей з народу проголошували царем його, інші ж бунтували, проголошуючи Іпатія⁷. Дими, узявши того самого Іпатія, привели його на так званий форум Константина, поставивши його на узвиштя, на виступи [колони]; викравши з палацу царські інсигнії і золоте намисто, вони вінчали його. Узявши його, вони привели [його] на Іподром, бажаючи ввести його до царської кафісми. Натовп поспішив винести йому з палацу царські одіяння; Іпатій знав, що цар від'їхав і, зайнявши місце у кафісмі, зухвало узурпував владу. Тоді Мунд, Константіол, Велісарій, інші сенатори і озброєний загін сховалися за кафісмою, а кувікулярій і спафарій Нарсес, таємно вийшовши [з палацу], підкупили деяких [членів] партії венетів, роздавши їм гроші. І окремі повстанці з юрби стали проголошувати Юстиніана царем у місті; люди розділилися і пішли одні проти інших. Коли військові магістри увійшли з військом на Іподром, вони почали убивати юрби [людей] біля обох входів: одні метали стріли, інші рубали мечами. Потай вийшовши, Велісарій схопив Іпатія і Помпея і привів їх до царя Юстиніана...

За наказом царя спафарії схопили й взяли під варту Іпатія і Помпея. Було ж убито на Іподромі тридцять п'ять тисяч, [можливо, дещо більше чи менше [того]]. Наступного дня Іпатій і Помпей були вбиті, а тіла їхні кинуті в море. В усіх містах цар повідомив про свою перемогу і про поразку заколотників...

Контрольні питання

1. Про що свідчать скандальні плітки про Юстиніана та Феодору, переказані Прокопієм Кесарійським у «Таємній історії»?
2. Як ви вважаєте, наскільки об'єктивно оцінив своїх сучасників Прокопій Кесарійський?
3. Якими рисами, за словами Агафія, повинен був володіти полководець? Чи володів ними Нарсес?
4. Яка роль, згідно з ромейськими законам, відводилася імператорською владою Церкві і чому?
6. Яке враження справив на Прокопія Кесарійського храм Св. Софії? Чому?
7. Порівняйте у «Війні з персами» опис Прокопієм портретів владоможців з розповіддю Іоанна Малали про безладдя під час повстання «Ніка» у Константинополі. Що можна вважати приводом, а що причиною цього заколоту?
8. Якою була роль димів у повстанні «Ніка»?
9. Як ви вважаєте, чому змагання на Іподромі не стали відмінити навіть коли почалося повстання «Ніка»?
10. У чому ви вбачаєте причини поразки повстання «Ніка», якщо базуватися на свідченнях Іоанна Малали?

⁷Племінник Юстиніана I, сенатор.

§ 4. Втрати і заколоти

Навальна хвиля вторгнень різних народів серйозно позначилася на становищі Візантії. Особливо погіршилася ситуація з другої половини VI ст., коли почастишали й посилювалися набіги слов'янських племен на Балкани, а на заході до щойно відвойованої Італії вторглися нові германські племена. Незабаром вони опанували північ Аппенінського півострова, а на його півдні заснували свої герцогства – *Сполето* і *Беневенто*. Неподільні до цього візантійські володіння було розчленовано і вони стали поступово втрачати зв'язок з Константинополем. Сил, щоб відбити ворогів, не вистачало. Їх поглинали боротьба з Персією, а до кінця VI ст. значно посилювалася небезпека з боку кочовиків-тюрків, які теж рухалися з Азії. Ромеї віртуозно використовували успіхи своєї дипломатії, щоб утримати позиції держави на зовнішньополітичній арені. Однак після смерті Юстиніана, за його найближчих спадкоємців, ситуація стала настільки загрозливою, що про збереження цілісності Імперії годі було навіть мріяти. Новий час вимагав зміни колишніх римських інститутів.

Неспокійні сусіди Імперії

На Сході Візантія межувала з Персією. Ядром цієї держави була територія сучасного Ірану, де владарювали іранські *шахин-шахи* – «царі царів» – з династії Сасанідів. Це була велика і могутня країна, яка нічим не поступала Риму. Між ромеями і персами здавна майже постійно точилися криваві, затяжні, щорічні війни за сфери впливу.

Яблуком розбрату стали багаті, стратегічно важливі Месопотамія і Вірменія. За мирною угодою 387 р. Вірменію, населену переважно християнами, було розділено між Римською імперією і Персією, що стало підставою до нескінченного конфлікту, який то загрозливо жеврів, як жар тліючого багаття вночі, то спалахував нестримною лісовою пожежею, але ніколи не згасав остаточно.

Основні воєнні дії відбувалися у Закавказзі. Крім того, перси намагалися взяти під контроль Аравію і Прикаспійський степ, щоб відрізати ромеїв від усіх шляхів надходження східних товарів, надзвичайно потрібних Імперії для розвитку і збагачення. У цьому їм допомагали енергійні кочовики, араби-лахміди, тоді як гасаніди підтримували Візантію, допомагаючи обороняти

її сирійсько-палестинський кордон. Обидві держави уважно за стежили за арабами, використовували їхню активність у власних інтересах і намагалися не допустити небезпечного, як показало майбутнє, об'єднання арабських племен. Але варто було одній з держав показати слабину, як більш сильний суперник починав війну. Нерідко візантійцям доводилося золотом купувати мир у персів і платити принизливу данину в десятки тисяч солідів, хоча часом бувало і навпаки – сасаніди платили ромеям за мир.

*У мирний час підприємливі перські купці вели жваву торгівлю з ромеями. Перси були посередниками у торгівлі Імперії з Китаєм, Індією, Цейлоном. При цьому товари звозилися у прикордонні перські міста **Нісїбіс, Каллінік і Артаксату** – єдині дозволені державою ринкові центри обміну. Навіть перетин кордону для торгівлі мав відбуватися під пильним наглядом коміта торговельних зв'язків (*comites commerciorum*). Головними предметами купівлі для ромейських купців були перли, пахощі, спеції, особливо перець, а також жадана метакса (шовк-сирець), на яку був великий попит у візантійських майстернях, що виготовляли різноманітні шовкові тканини. Шовк був також важливою принадою для західних варварів, яких наймали до імперської армії.*

З початку VI ст. через дунайський кордон Візантії, у нижній та середній течії ріки, на землі Імперії починають нападати різні племена південних слов'ян, або ж, як їх називали ромеї, склавінів. Напади супроводжувалися дикими звірствами, вбивствами тисяч людей. Імператору Юстиніану I, незважаючи на значні втрати сил в Африці й Італії, вдалося зупинити слов'ян і не допустити їх на Балкани. Для цього він відновив або спорудив вздовж дунайського кордону кілька сотень фортець і веж, що склали три грандіозні оборонні лінії – лімеси. І все ж, незважаючи на це, хвилі слов'янських вторгнень, підтримувані сусідніми племенами тюркського походження – аварами і **кутригурами**, накочувалися на ці кам'яні твердині, нерідко сягаючи Адріатики, Коринфської затоки й узбережжя Егейського моря. Більше того, в останні два десятиліття VI ст. загарбники навіть стали оселятися у межах Візантії, не повертаючись після набігів додому і засновуючи на Балканах постійні поселення. У 582 р. після довгої облоги нападниками було взято **Сирмій** – візантійське місто, яке було ключем для доступу на балканські землі аж до Пелопоннесу. У 586 і 618 рр. справа дійшла до грандіозних облог варварами найважливішого міста Балкан – Фессалоніки, яке лише чудом вдалося врятувати. Ромеї пов'язували цей чудесний порятунок із заступництвом за місто з боку святого великомученика-воїна IV ст. Димитрія, й саме про ці події було написано відомий агіографічний твір – **«Чудеса Св. Димитрія»**. У 591 р. варвари навіть загрожували Константинополю. Слов'яни досягли значних успіхів у військовій справі, запозичивши необхідну зброю та спорядження для здійснення штурмів почасти у своїх колишніх аварських володарів, почасти ж – у візантійських супротивників.

Ціною величезного перенапруження імперських сил і за допомогою військ, передислокованих з Італії та Сходу, варварів, після низки успішних боїв, вдалося таки відтіснити за Дунай і, таким чином, перенести війну

4.1. Ескі-Кермен, Крим. VI ст.

ти податками, еллінізувати, переселити, у тому числі до Малої Азії, у район **Нікомідії**, Нікеї, Каппадокії, або ж до Сирії. Військові загопи слов'ян стануть використовуватися для служби у ромейській армії. Зберігаючи певну політичну автономію, слов'янські воїни-колоністи, безумовно, зміцнили вільне селянство і селянську громаду у Візантії.

Будівництво фортець розпочалося за правління Юстиніана I і на Кавказі. Звідти загрожувала не лише перська небезпека. З середини 50-х рр. VI ст. уся Євро-Азія піддалася масштабним вторгненням кочовиків **тюркютів** – нового народу, який сформувався в процесі асиміляції невеликого племені князя Ашина – «Вовка», що вийшло з Північного Китаю, та споріднених з гунами алтайських племен. В легких, плетених з сталювого дроту кольчугах, яких ще не знала Європа, швидка кіннота тюрків за три роки підкорила простори від Каспію до Чорного моря. Степовики об'єдналися в рамках єдиної держави – орди – **Великого Тюркського каганату** (552–651 рр.).

Тоді ж у районах, що безпосередньо прилягали до Північного Причорномор'я, з'явилися нові племена аварів. Авари (обри в давньоруських літописах, звані також варкунітами) були союзом кочових племен тюркського походження. Назва, можливо, походить від вождя на ім'я Вар (Овар), який очолив їхню міграцію на захід. Батьківщиною аварів був Північний Китай, де вони були відомі під іменем жуан-жуан. До початку VI ст. авари зайняли значну територію на схід від Каспія і на північ від Аральського моря. Тут вони включили до свого об'єднання сарматів-**хіонітів**. До 558 р. авари та хіоніти були завойовані тюркютами. Частина аварів втекла на захід у передкавказькі області, де невдовзі стала гегемоном. Слідом за аварами у 570-х рр. з'явилися їхні переслідувачі – тюрки, що вторглися до Таврики (Криму), де до цього, на степових просторах біля Херсону і Боспору – двох найбільших візантійських центрів півострова на місці нинішнього Севастополя і Керчі – кочували племена гунів та споріднених з ними булгарів (які ділилися на три групи: західні, тобто власне булгари, середні **купрігури** чи **утігури** та східні **оногури**).

Неодноразовий обмін посольствами з тюрками не виправив становища. З 576 р. Боспор був захоплений на кілька років численними об'єднаними тюрко-болгарськими військами, а у 581 р. вони наблизилися до стін Херсону.

на ворожу територію. Однак Фессалоніка залишалася відрізаною від Константинополя недружніми слов'янськими племенами, і дістатися до неї зі столиці можна було тільки морем. Надалі, в середині-третьій чверті VII ст. слов'яни таки оселилися переважно в східній частині Балканського півострова і навіть на півдні Греції, на Пелопоннесі. Відтоді візантійські імператори будуть прагнути підкорити їх, обкла-

З висоти міських мурів городяни могли бачити їхні чорні бойові прапори, прикрашені золотою вовчою головою. Ще до цього тюркська небезпека змусила візантійську владу в особі **дуки** – військового намісника, своєрідного «генерал-губернатора» провінції-епархії Тавроскіфія, а також «енспондів» – союзників Імперії з числа готів та аланів, що жили на кримських землях, почати активно створювати систему

4.2. Мангуп, Крим.

оборони з кількох видів укріплень-сховищ (**кастра, бургів**, фрур) на підступах до «столиці» краю – Херсону, у південно-західній частині Внутрішньої гряди Кримських гір. До кінця VI ст. тут виникли такі фортеці, як Інкерман, Сьюрен, Бакла, Ескі-Кермен, Мангуп, Чуфут-Кале.

Ще раніше, до середини VI ст., стараннями Юстиніана I на благодатному південному березі Криму, захищеному високою гірською грядою від холодів північного степу, були побудовані приморські фрури Алустон та Горзувіти (Алушта й Гурзуф), що гарантували безпеку цього регіону й охороняли морські шляхи між Херсоном і Боспором. Останній, зазнавши тюркського вторгнення, був повернений Імперії не пізніше 590 р. Ймовірно, до складу цього прикордонного **дукату** була включена й Сугдея (на місці нинішнього Судака), яка згодом перетворилася з портового бургу на фортецю-кастрон.

Династична боротьба у тюрків, що вилилася у 15-літню громадянську війну, смуга поразок та повстань на Сході, настання періоду посухи, яка виявилася особливо болісною для кочовиків, призвели до розпаду гігантської тюркської степової держави, що перестала існувати у вигляді єдиного каганату вже у 602 р. У свою чергу, це створило можливість врегулювання багатьох питань і встановлення мирних, навіть союзних відносин з Візантією. Імперія зуміла вийти з небезпечного зіткнення з мінімальними втратами.

До 631–632 р. Великий каганат тюркютів остаточно розпався на Східний і Західний тюркський каганати, причому в останньому на троні залишилися вихідці з роду Ашина, яким надалі доведеться відіграти значну роль в історії **Хозарії** (651–965 рр.), ще однієї могутньої «степової Імперії» на торговельних шляхах із Заходу на Схід.

«Виробники миру»

Якщо ромеям не допомагала зброя, на допомогу приходила дипломатія, часом набагато ефективніша за меч. Імператор Маркіян у середині V ст. промовив з цього приводу фразу, яка стала крилатою: «У нас є залізо для наших ворогів і золото для наших друзів».

Візантійська дипломатія, головний інструмент відносин з іншими народами, вважала своїми основними завданнями підтримку авторитету й

могутності Імперії, пошук будь-яких засобів, щоб змусити навколишніх «іногородців», яких зневажливо називали «варварами», служити ромеям, бути їхніми союзниками, а не загрожувати Візантії.

Автор військового трактату кінця VI ст. мудро радив: «Вступати у війну потрібно тільки тоді, коли всі мирні засоби, навіть підкуп, уже не діють, перемога має бути досягнута без значних утрат, щоб не стати безглуздою».

Константинопольський історик того ж часу, Менандр Протиктор, влучно назвав візантійських посланців «виробниками миру, виконавцями справ священних». Втім, в арсеналі їхніх дипломатичних методів можна знайти й витончений, безсердечний розрахунок, підкуп, безчесність, інтриги, хитрість і підступництво, що пускалися в хід, особливо коли справа стосувалася сусідніх народів-іновірців, яких ромеї сприймали тільки як жадібних, підступних, жорстоких, недалекоглядних варварів. Візантійська дипломатія була досконалим мистецтвом правдоподібної брехні, наповненої повільно діючою отрутою дружніх запорок, зовні безкорисливого користоловства, привітних обійм, що раптом оберталися на смертельні лещата. Адже, в будь-якому разі, для самої Візантії місія «виробників миру» була благою. Укладаючи союзи з правителями варварів, наймаючи їх для захисту своїх кордонів, підкуповуючи золотом, надаючи їм субсидії, даруючи високі імперські сани, привілеї, сварячи між собою, зв'язуючи сімейними зв'язками з імператорським палацом, ромеї вберігали Імперію від численних спустошливих набігів. Тому обман супротивника вшановувався як доблесть, якою пишалися і яку наводили за приклад нащадкам.

Візантіїці сприймали свого імператора як володаря усього населеного світу. Навколишній світ вони поділяли на ойкумену, тобто цивілізований простір, і варварські землі, заселені дикими істотами, усілякими страховиськами, до яких необхідно ставитися з глибокою зневагою. Варварська, язичницька окраїна протистоїть «Християнській імперії», центру цивілізованості. Ромеї – «обраний народ», що перебуває під особливим заступництвом Бога. Ойкумена належить василевсу, «володарю всієї землі», законному спадкоємцю римських імператорів. Усі правителі цивілізованого, християнського світу – підлеглі василевса, єдиного государя на землі, який має право носити сан імператора. Приблизно так міркували візантіїці.

Ромеї свято шанували й усіма засобами оберігали своє виняткове політичне і релігійне становище у світі. Імператор, на їхню думку, був намісником Бога на землі і захисником, «батьком» усіх християн. Ніхто і ніколи з іноземних правителів не міг стати рівним василевсу. Кожен з них займав відведене йому місце в «сімейній ієрархії» у якості «синів» (правителі Болгарії, Вірменії), «братів» (государі країн Західної Європи), «друзів» і навіть «онуків» імператора. У Візантії, що підтримувала дипломатичні відносини з багатьма країнами тодішнього світу, було чітко визначено значимість кожного з правителів цих держав, і відповідно до неї – його титул.

4.3. Посольство імператора Феοфіла до багдадського халіфа Мамуна. Мініатюра, арк. 47r; Мадридська хроніка Іоанна Скілиці (*Vitr.* 26-2), Національна бібліотека, Мадрид. XII ст.

Іноземні правителі, представники варварської знаті, часом одержували високі придворні імперські сани, аж до патрикіїв. Вони дарувалися їм, на відміну від візантійців, з правом передачі у спадок. Це тісно пов'язувало іноземних володарів з візантійським імператором, від якого вони тепер починали залежати. У нагороду їм надавалося право урочистого прийому при імператорському дворі.

Як політичний засіб використовувалися шлюбні зв'язки з родами хрещених варварських вождів і королів. Першим з таких союзів став шлюб короля вестготів Атаульфа з сестрою імператора Гонорія Галлою Плацидією у V ст. Втім, імператорський палац довгий час, майже до самого падіння Візантії, жодного разу не опустився до укладання шлюбу з язичниками або іновірцями, як би це не було вигідно з дипломатичної точки зору.

Імперія ромеїв охоче надавала притулок іноземним політичним авантюристам, ізгоям, опозиційній знаті. Тримали їх «про всяк випадок», щоб за необхідності висунути «свого» претендента на престол іноземної держави і, таким чином, приборкати непокірливого сусіда.

Охоче користувалися візантійці й іншими засобами, придатними для залучення варварів на свій бік. Вони запрошували до імператорського двору в Константинополі чи брали як заручників усіляких іноземних принців, князьків, знать. За ними уважно спостерігали, долучали до дорогоцінного джерела греко-римської культури, хрестили, щедро обдаровували титулами, виховували в дусі відданості імператору, намагалися одночасно зачарувати і налякати. З них формували когорту симпатиків Імперії ромеїв, готових проводити провізантійську політику у випадку повернення до влади у їхніх власних країнах.

Сусідні племена і народи ромеї активно залучали для охорони кордонів Імперії. Їхнім вождям, крім пишних санів, давали особливі відзнаки (золоті і срібні діадеми, коштовне вишите вбрання, жезли), щедрі дарунки і ще більш щедрі обіцянки, які далеко не завжди виконувалися. Одні, найбільш проникливі, розуміли це, інші потрапляли на гачок віртуозно розкинутих принад з мішури слів і блиску золота.

Недарма, за свідченням уже згадуваного Менандра, вождь алтайських тюрків, Турксанф (Тянь-хан), – той самий, чий війська напали на Боспор, – сказав прибулим до нього в 575 р. візантійським послам: «Чи не ви ті самі римляни, що вживають десять мов і один обман?» Промовивши ці слова, він заткнув собі рота десятима пальцями: «Як у мене тепер у роті десять пальців, так і у вас, у римлян, безліч мов. Одним ви обманюєте мене, іншим моїх рабів... ..пестячи всі народи і зваблюючи їх мистецтвом промов і підступністю душі, ви зневажаєте їх, коли вони втраплять у лихо з головою, а користь від цього одержуєте самі. І ви, посланці, приїжджаєте до мене вбрані неправдою, та й сам той, хто послав вас, – ошуканець».

Втім, треба врахувати, що звичка вести довгі марнотратні інтриги, підкупувати варварів дарунками зіграла з візантійцями злий жарт. Граючи на самолюбстві варварських вождів і намагаючись вразити їх багатством і пишнотою, ромейська дипломатія не враховувала все зростаючу жагу наживи і постійну потребу одержувати все нові й нові дарунки, що найчастіше перетворювалися в щорічну данину.

Як би там не було, розвиток торговельних зв'язків разом з дипломатичним мистецтвом і проповіддю християнства серед варварських народів допомагали візантійцям підкоряти їх. До того ж, на відміну від Риму, православна Церква полегшила завдання своїм місіонерам: дозволила богослужіння на різних місцевих мовах і перекладала Священне Писання мовами новонавернених народів. Серед них були араби із Сирії і Ємену, бербери з Північної Африки, лази і цани на Кавказі і кордонах Вірменії, герули, гепіди, войовничі гуни на Дунаї, навіть франкські королівства віддаленої Галлії, у церквах якої молилися за здоров'я ромейського імператора.

Зазвичай візантійські купці й окремі проповідники першими проникали в невідому раніше країну, збираючи в інтересах свого уряду цінні відомості: про політичний устрій, військову справу, торгівлю, права та звичаї тієї держави, де їм довелося побувати. Потім бралися до справи досвідчені візантійські дипломати.

Дипломатичні прийоми та листування за ранньовізантійської доби перебували у сфері компетенції магістра оффікій. Крім того, у Візантії існувало спеціальне «відомство з управління варварами», у якому служили професійні дипломати – **протоасикрити** й **асикрити** (старші секретарі і прості секретарі), **василіки** («цареві люди») і **ермінепти** – тлумачі, перекладачі з усіх відомих тоді мов. Будучи офіційними чиновниками, вони мали власні свинцеві печатки-молівдули, які прикріплювали до документів.

Візантійські посольства були невеликими і переважно складалися з одного-трьох посланців. Визначальними вважалися їхні ораторські здібності, майстерність як співрозмовників під час дипломатичної бесіди. Тому важливий документ міг доправляти наодинці навіть сановник невисокого рангу. Головне, щоб він був «людиною чесною, набожною, невідкупною і готовою пожертвувати собою заради батьківщини». Тому не дивно, що саме ромеї запровадили до міжнародного права сприйнятий іншими народами принцип недоторканості особи посла, створили формуляри міжнародних договорів, які укладалися мовами обох сторін, розробили дипломатичний церемоніал їхнього підписання.

Іноземних послів та їхню свиту, зустрівши на кордоні, з витонченою ввічливістю, урочисто супроводжували до Константинополя і розміщували в столичному палаці, занурюючи в неймовірно пишну церемонію прийому, яка повинна була засліпити і змусити повірити в казкові багатства і всемогутність Імперії. Задля цієї ж мети організовувалися царські бенкети на честь прибулих, вистави на Іподромі, урочисті служби у Св. Софії й, насамкінець, – урочистий прийом самим імператором. З того моменту, як прибулі опинялися на території Імперії, їх утримувала візантійська держава на кошти скарбниці. І, хоча така надзвичайна гостинність була дуже витратною, вона була важливою для ромеїв, оскільки завдяки цьому іноземці не могли ані кроку ступити без відповідного нагляду з боку держави.

*Ромейський посланець, обов'язки якого зазвичай виконувалися як одноразове доручення імператора, перед виїздом складав іспит на знання країни й народу, до яких його відсилали. Навіть будучи духовною особою, він мав бути одягнений, як личить імперському послу, а не ченцю. Під час переговорів було прийнято надавати й брати заручників, щоб уникнути обману. Прибувши до іноземного государя, посол, перш за все, вручав **вірчу грамоту**. Вона підтверджувала його повноваження. Дипломат одержував докладне розпорядження, яким чином поводитися на переговорах з іноземцями. Будь яке, навіть найменше порушення інструкцій суворо каралося. Тільки після того, як імператор затверджував привезений договір, він набував чинності, причому, як правило, угоди укладалися на 30 років, що вважалося достатнім для дотримання «глибокого» або «вічного» миру.*

Посли при чужоземному дворі мали виявляти привітність і щедрість, вихвалити місцеві порядки і звичаї, але так, щоб не принизити власної гідності й, таким чином, не принизити саму Імперію ромеїв. Візантія, навіть переможена, вважала, що, укладаючи мир з варварами, вона не відступила, а лише поблажливо зглянулася.

Окрім виконання доручень і безпосередніх обов'язків, послы також збирали відомості про варварські народи, вивчали їхню історію, побут, звичаї, економіку, організацію влади, військову справу, взаємини з сусідами тощо. Адже для того, щоб вдало керувати народами, справедливо вважали візантійці, потрібно знати про них все.

Правила посольського етикету, численні формальності професійного дипломатичного ритуалу – прийому і відправлення посольств, визначення

повноважень послів, порядок укладання договорів, стандартні дипломатичні формулювання – клаузули – стали нормою для багатьох європейських дворів. Застосовуються вони й у сучасній дипломатії.

Знищення справи Юстиніана

За спадкоємців Юстиніана I РOMEЙська держава переживала скрутні часи. Великий імператор, за всієї авантюристичності його задумів, ставив цілком конкретні, реальні завдання, але не міг передбачити і належним чином врахувати чимало факторів: чуму, яка щорічно знищувала сотні тисяч підданих Імперії, запеклий, затяжний опір готів у Італії, слов'янські набіги на Балкани, загострення стосунків з Персією, колосальні витрати, наднапруження фінансів і платників податків.

Його здобутки були чималими. Наприклад, Північна Африка і Сицилія знову стали важливими джерелами постачання, невичерпними скарбницями винятково коштовних ресурсів, якими Імперія отримала змогу послуговуватися ще понад століття. Візантійський флот монополює панував на всіх морях Середземноморського регіону.

Однак вдихнути нове життя в застарілий організм Римської імперії імператор не зміг. Стара аристократія, яка керувала державою, дедалі слабшала. Почастіло їй було знищено внаслідок численних катаклізмів VI ст. Успіхи Імперії було куплено надто дорогою ціною, що непосильним тягарем лягла на плечі підданих. Смерть Феодори стала великим ударом для Юстиніана. Він усе частіше схиляв свою голову перед перешкодами, що поставали на його шляху. Помер він 565 р. у 82-річному віці. В останні роки свого життя імператор зі спокійною байдужістю спостерігав, як невблаганно слабшає управління величезною Імперією, що страждала від нестачі коштів і розтягнутості гігантських комунікацій. Він більше не мріяв про відновлення єдиної Римської імперії і говорив, що поринає до очікування вічного життя.

Уже Юстин II (565–578), який змінив на троні Юстиніана I, ремствував у одній зі своїх новел: «Ми знайшли скарбницю розореною боргами і доведеною до крайньої убогості, й армію настільки розхитаною, що державу піддано безперервним навалам і набігам варварів». Не витримавши тягара відповідальності й нещастя, імператор, врешті решт, збожеволів.

Економіка виявилася підірваною, народ розореним, населення дедалі скорочувалося. Коштів постійно не вистачало. Імперські чиновники вдавалися до різних хитрувань, здобуваючи їх. Найближчим спадкоємцям Юстиніана довелося виправляти мимовільні помилки свого великого попередника. Тому час з 565 р. до 610 р. є одним зі складних періодів візантійської історії. Сучасники з подивом питали: «Куди ж зникли багатства ромеїв?».

Епідемії, занесені з Північної Африки і від різних варварів, з якими довелось тісно зіштовхнутися в роки війн, лютували всередині країни. Розпочавшись вже у 541 р., **пандемія** – епідемія страшною чуми, що циклічно поверталася, смертоносною хвилею пронеслася землями Імперії ромеїв. Бацилу Йерсена (чумну паличку), що викликає бубонну чуму, буде відкрито лише наприкінці XIX ст. А тоді, згідно з розповідями очевидців, в жорстоко ураженому хворобою Константинополі не вистачало живих, щоби щодня ховати тисячі й

тисячі померлих. Небіжчиків на візках вивозили в поля, виноградники, садки, скидали у порожні цистерни для води, ними вщерть заповнювали фортечні вежі, що перетворилися на велетенські могильні ями. У 558 р. «Юстиніанова чума» спалахнула з новою силою і періодично відновлювалася аж до середини VIII ст. з інтервалами від десяти до 24 років. У підсумку, вже до 600 р. інфекційні хвороби забрали життя майже 40% (близько 12 мільйонів) мешканців Візантії. Демографічний спад особливо гостро позначився на чисельності городян, армії й інтенсивності розвитку економіки.

Спопеливши власні сили у розпаленому нею ж багатті завойовницьких воєн, Візантійська імперія, як і слід було очікувати, не змогла утримати всі захоплені землі. У 568 р. германське плем'я лангобардів (дослівно – «довгобородих»), подолавши перед цим довгий шлях зі Скандинавії через Європу, вторгнулося до відвойованої ромеями в готів Північної та Середньої Італії. Імперії вдалося зберегти за собою місто Равенну з прилеглою областю та кількома значними містами (Пентаполь – «П'ятиграддя»). Не постраждав від вторгнень лише величезний острів Сицилія, який лежав на кордоні з **Апулією** та Калаврією на півдні Італії і був одним з найбагатших володінь Імперії. Візантійські імператори, церкви Риму і Равенни, вцілілі італійські сенатори ще довгий час продовжували володіти тут усім своїм майном.

Набагато коротшою виявилася ромейська присутність на іспанських землях. Вестготи, перейшовши в контрнаступ, поступово, впродовж 40 років, до 624 р. захопили володіння Візантії на Піренейському півострові, у тому числі найважливіший опорний пункт ромеїв – **Картахену** (Кордову) – столицю візантійської Іспанії, яка двічі переходила з рук у руки. Це була перша зі значних утрат Імперії.

У руках візантійців до кінця VII ст. ще залишалася велика частина узбережжя Північної Африки, але сутички з берберськими племенами, що жили на території сучасних Алжиру і Тунісу й оточували ромейські володіння, не припиняли-

4.4. Соліди імператора Маврикія. 582–602 рр.

ся. Ситуація стала катастрофічною, коли до цих традиційних супротивників долучилися араби, які прийшли зі сходу й одержали на цих землях назву маврів – від завойованої ними північноафриканської області Мавританії.

Ситуація на Сході також була вкрай складною. В другій половині VI ст. кількох поразок візантійцям завдав прославлений мудрістю і військовими талантами «цар царів» Хосров I. Його наступник, честолюбний і амбіційний перський шах Хосров II, розпочав на початку VII ст. чергову велику війну з Візантією. Перські війська зайняли Вірменію, частину Малої Азії та Сирії, тобто передусім ті землі, які до цього належали Візантії, й вже готові були взяти в облогу Константинополь.

Тим часом слов'яни й авари не припиняли свої набіги, громили Фракію, передмістя Константинополя, зруйнували **Сингидунум** (Белград), Сердику (Софію), брали в облогу Фессалоніку в Македонії. При цьому від короткотривалих набігів вони остаточно перейшли до заселення спустошених земель Балканського півострова. Поповнюючи тут землеробами зріділе сільське населення, вони підпадали під могутній ромейський вплив, зазнавали елінізації своєї культури. Значна частина грецького населення змушена була відступити до узбережжя, доступного для візантійського флоту. Дехто втікав на Егейські острови, Сицилію, до Малої Азії, тобто туди, де продовжувала діяти імперська адміністрація.

Імператору Маврикію (582–602) вдалося завдати удару по аварах, зупинивши їхнє просування. Проте колись непереможна ромейська армія перебувала в жалюгідному стані, її охопили повстання, дисципліна була розхитана. Однією з головних причин бунтів стало видання в 588 р. закону про зменшення на чверть військової **аннони** – платні, що видавалася солдатам. Крім того, скупуватий імператор, намагаючись усіма правдами і неправдами наповнити скарбницю, наказував зберігати особисто для себе і своїх родичів та відсилати до Константинополя значну частину військової здобичі.

Надмірна жадібність штовхнула Маврикія на жахливий вчинок. 599 р. він навідріз відмовився викупити в аварів 12 тисяч полонених ромейів (солдатів і мирних жителів), чим прирік їх на вірну смерть. Цим він накликав на себе всенародну ненависть і, як зазначали сучасники, Божу кару, яка не змусила довго на себе чекати. Впродовж двох наступних років на долю Візантії випала спочатку жахлива чума, а потім один з найпотужніших у історії Імперії землетрусів.

Жадоба імператора до збагачення не вишхала. В умовах голоду, восени 601 р., він наважився спекулювати державним хлібом. Не дивно, що в листопаді того ж року під час церковної ходи вулицями Константинополя, у Маврикія і його сина-співправителя Феодосія полетіло каміння.

602 р. спалахнув черговий солдатський бунт. Послане за Дунай проти слов'ян військо відмовилося зимувати в негостинних слов'янських землях, підняло заколот і за допомогою димів столиці посадило на престол центуріона (сотника) Фоку (602–610). Коли він прибув до Евдому, поля для маневрів під стінами Константинополя, народні партії і навіть синкліт зустріли його оваціями. Втім, радість тривала недовго.

Низького зросту, кремезний, рудий, з густою бородою і спотвореним старим шрамом обличчям, Фока мав лютий і нестриманий характер. Спершу він стратив на очах у Маврикія п'ятьох його синів, а потім і самого поваленого василевса, який зустрів жахливу смерть покійно, сприймаючи її як кару за свої тяжкі гріхи. Однак репресії на цьому не лише не скінчилися, а, навпаки, посилювалися, що незабаром викликало масове невдоволення.

Новий правитель, грубий солдат, зіштовхнувшись з опозицією з боку знаті, міг утриматися при владі тільки завдяки терору. Внаслідок цього «... перси лютували ззовні, а Фока ще гірше лютував усередині батьківщини й убивствами, і ув'язненнями». Зневажливо ставлячись до державних справ, постійно перебуваючи напідпитку й вчиняючи беззаконні садистські розправи, він став винним у нових поразках від аварів і слов'ян, у втраті Вірменії, у повстанні юдеїв, розлючених наказом про їхнє насильницьке хрещення. Переслідування за його правління монофіситів викликало особливе невдоволення як столичних димів, так і торговельно-ремісничого населення сирійських міст.

Щонайголовніше, успадковані від Римської імперії політичні і суспільні структури просто на очах перетворювалися на руїни. Видатний візантиніст Георгій Острогорський образно назвав це «агонією колишньої держави цезарів», а роки анархії – «демаркаційною лінією між епохою пізньої Римської імперії і новою ерою».

Контрольні питання

1. З ким у IV–VI ст. візантійці вели війни і чому головна небезпека загрожувала зі Сходу?
2. Хто був небезпечнішим ворогом для Візантії – перси чи тюрки?
3. Як ромеї сприймали навколишній світ і чому саме так?
4. Якими дипломатичними методами послуговувалися візантійці для стримування войовничих сусідів?
5. Назвіть улюблені засоби візантійської дипломатії.
6. Подумайте, чому ромейська дипломатія досягла найбільших успіхів серед варварських народів на північному кордоні Імперії, а не в Азії чи Західній Європі?
7. Які прийоми ромейської дипломатії застосовуються і сьогодні?
8. Чому Візантія занепадала за часів правління спадкоємців Юстиніана I?
9. Незабаром після смерті Юстиніана I Візантія втратила чималу частину своїх володінь у Африці, Італії, Іспанії. Як ви вважаєте, що перешкодило ромеям відновити Римську імперію в її колишніх кордонах?
10. Чим пояснити помилки політики імператора Маврикія? Наскільки ця політика була шкідливою для Візантії?
11. Чи тільки терором і невдачами у війнах можна пояснить лиха, що охопили Візантію за правління Фоки? Що було необхідно країні?

Увага, джерело!

**Кодекс Юстиніана (4.63. 4):
з настанов імператорів Гонорія
і Феодосія від 408 чи 409 р. префекту
преторія Анфімію
щодо порядку торгівлі з персами**

(для) чужого царства не вивідувались таємниці, доки (це) не вирішено.

1. Отже, надалі жодний підданий нашій імперії (нехай) не наважується вирушати заради купівлі чи продажу товарів (species) за Нісібін, Каллінік і Артаксату і не вважає, що товари повинні бути виміняні з персом (в інших місцях), крім згаданих громад; (най буде) відомо з того й іншого боку, (що той,) хто порушить (цю вимогу), повинний бути відданий вічному покаранню засланням, а товари, що будуть продані чи придбані (будь-де) крім цих місць, мають бути вилучені нашим священним ерарієм (aerario) (...).

Слід, щоб купці – піддані як нашої імперії, так (і піддані) царя персів – зовсім не влаштовували ринкові дні (nundinas) (будь-де), крім тих місць, у яких (проводити це) встановлено нами разом зі згаданим народом (під) час союзу (foederis), щоб

**Прокопій Кесарійський
у «Війні з готами»
про навалу слов'ян 551 р.**

Фракію, була завалена трупами, залишеними переважно без поховання. При цьому вони не вбивали тих, хто траплявся на їхньому шляху, мечем, сокирою чи якимось звичайним способом, але вони міцно вкопували у землю камені, кінці яких вони попередньо обточували, роблячи їх гострими, і по-звірячому саджали на них свої нещасні жертви, занурюючи в їхні тіла вістря каменів, так, що останні проникали через усі нутрощі, й, у такий спосіб, позбавляли життя. Іноді ці варвари забивали у землю чотири міцних колоди, до яких прив'язували своїх бранців за руки і за ноги, потім починали невпинно завдавати сильних ударів батоном по голові, й, у такий спосіб, вбивали їх, як собак, змій чи інших небезпечних тварин. Інших вони замикали в їхніх будинках разом з биками і баранами, яких не могли забрати з собою, і немилосердно спалювали їх. І в такий спосіб слов'яни винищили всіх, кого тільки знайшли на своєму шляху.

З того моменту, як слов'яни накиннулися на римську країну, вони били, не зважаючи на вік, усіх, хто потрапляв їм до рук, так що вся країна, що утворює Іллірію та

**Сирійський церковний історик
Іоанн Ефеський (близько 507 – 585)
про поселення слов'ян
на території Імперії**

захопив міста, й узяв безліч фортець, і спустошував, і палив, і захоплював людей у полон, і став панувати по всій країні, і оселився у ній, пануючи, і живе в ній без страху, немов би це його власна земля. І от чотири роки тепер минуло, а цезар [Маврикій] зайнятий війною з персами, і відіслав усі свої війська на Схід, і слов'яни живуть вільно на землі, і перебувають у ній, і поширились вдалину і шир, наскільки Бог дозволяє їм, і грабують, і палять, і беруть у полон. Й у грабунках дійшли навіть до зовнішніх стін Міста¹, і забрали всі імператорські

Той таки рік, третій після смерті цезаря Юстина (581 р.), був відомий також вторгненням проклятого народу, що звався слов'янами, який пройшов усю Грецію, і область фессалонікійців, й усю Фракію, і

табуни коней, числом багато тисяч, і все інше, що змогли знайти. І навіть донині (585 р.)... вони все ще розташовуються і живуть тут, і живуть мирно на ромейських землях, без занепокоєння і страху, і захоплюють полонених, убивають і палять, і збагатилися вони золотом, і сріблом, і табунами коней, і зброєю, і навчилися воювати краще, ніж ромеї, хоча спочатку вони були грубими дикунами, які не наслідувалися показатися з лісів і місць, захищених деревами, а щодо зброї, то вони навіть не знали, що це таке, за винятком двох чи трьох металевих списів і дротиків.

«Коротка історія» Никифора, Патріарха Константинопольського (806–815), про переселення слов'ян за правління василевса Юстиніана II (685–695).

...Юстиніан прийняв царювання від батька², який розпоряджався з метою збереження миру і встановлення міцного порядку в державі, й усе зруйнував. Розірвав він і мир, укладений з болгарами³. Привівши кінну армію у Фракійські області, він одразу ж кинувся проти слов'ян. Здійснивши набіг до міста Фессалоніки, багатьох з тамтешніх людей слов'янського народу захопив одних насильницьки, інших обіцянками, переправивши через Авідос⁴ і оселив у так званій Опсикійській області⁵. З них набрав до війська близько 30 тисяч народу, і народ, який озброїв, став іменуватися обраним військом⁶. І поставив над ними архонтом з числа шляхетних на ім'я Небул.

Церковний історик Євсевій Кесарійський, він же – Євсевій Памфіл (близько 265–340), про устрій світу

У давнину світ був розділений згідно з країнами і народами на безліч держав, тираній, князівств. Звідси постійні війни і пов'язані з ними спустошення і розбої. Причина поділу полягала у різниці богів, яким поклонялися люди. Нині, коли хрест, знаряддя порятунку і знамення перемоги, з'явився на землі і повстав проти демонів, справа демонів, тобто хибних богів, зникла, як дим; держави, князівства, тиранії, республіки віджили свій час. Єдиний Бог сповіщений усім людям; єдина імперія існує, щоб

¹Мається на увазі зовнішня, так звана Довга стіна Константинополя, яка захищала приміську область, що примикала до столиці з боку Фракії.

²Йдеться про сина Константина IV Погоната (Бородатого) Юстиніана II, останнього представника Іраклійської династії, діяльного та жорстокого імператора. Заколоти, що почалися за його правління, будуть непокоїти престол Імперії майже тридцять років.

³У 688 р. Юстиніан II відмовився сплачувати данину болгарам хана Аспаруха, які кілька роками раніше оселилися на ромейських землях навколо Дунаю.

⁴Авідос – портовий центр на малоазійському узбережжі, що знаходився в найбільш вузькому місці протоки Дарданелли і мав митницю – другу за значенням після Іерона (на вході з Чорного моря до Боспору).

⁵Опсикій – область на північному заході Малої Азії, в провінції Віфінія, найближча до столичного округу Константинополя. В ній командував імперський коміт, який поєднував у своїх руках військову та цивільну владу.

⁶Вочевидь, йдеться про чисельність всіх переселених слов'ян, і, таким чином, кількість «надкомплектного війська», отриманого з них, складала не більше 6-7 тис. воїнів. Через кілька років Юстиніан II використав їх проти мусульман.

обійняти і стримувати всіх людей – Римська імперія. Так у той самий час, за велінням Неба, зросли два зерна, піднялися над землею і покрили світ своєю тінню – Римська імперія і християнська віра. Вони призначені об'єднати вічною згодою весь людський рід. Греки, варвари, народи, які жили на окраїнах невідомих берегів, уже почули голос істини. На цьому перемоги не зупиняться. Істина поширить свою владу до рубежів землі, і її справа здійсниться швидко і легко. У світі буде один народ, і люди утворять єдину родину під скіпетром спільного батька.

Лист Юстиніана I до одного з аварських племінних вождів

Я послав мої подарунки наймогутнішому з ваших вождів, призначав я їх тобі, шануючи тебе наймогутнішим; але інший силою перехопив мої подарунки, заявляючи, начебто він перший між вами. Покажи йому, що ти вищий за усіх, відними в нього те, що він узяв у тебе, помстися йому. У іншому ж випадку буде зрозуміло, що саме він – верховний вождь, і ми виявимо йому наше благовоління, а ти втратиш переваги, якими ми тебе наділили.

Прокопій Кесарійський у «Таємній історії» про принципи дипломатії Юстиніана I

Він роздавав величезні багатства усім варварським націям, не забуваючи жодну, – східним і західним, південним і північним, до народів далекої Британії включно. Він наділяв своїми милостями народи, імена яких до нього ніхто не знав і яких бачили вперше, не знаючи навіть, звідки вони. Таким чином, він виснажував багатства імперії, роздаючи їх варварам, яких відпускав завжди навантаженими подарунками. І, в такий спосіб, варвари зробилися власниками надбаня Рима то шляхом пенсій, що їх їм видавав імператор, то шляхом здобичі і полонених, яких вони забирали, то шляхом миру, який вони продавали.

Оцінка ромейським істориком другої половини VI ст. Агафієм Міринейським політичної дипломатії Юстиніана I

Думка василевса сягала далі, і події незабаром примушували його ганьбителів захоплюватися його завбачливістю і майстерністю. Розділяючи варварів, він, сам не оголюючи меча, отримував за допомогою свого розуму перемогу і справджував свої надії.

Прокопій Кесарійський у «Війні з персами» про те, як візантійці довідалися про секрет виробництва шовку

У той час якісь ченці, що прибули з Індії, знаючи, що цар Юстиніан перебуває в скрутному становищі, тому що перси не продають ромеям шовку-сирцю, обіцяли царю запровадити цей шовк-сирець, щоб ромеї могли не одержувати цей товар ні від персів, своїх ворогів, ні від якихось інших народів. Бо провели вони тривалий час у землі, розташованій вище Індії, (населеній) численними народами й іменованій Сериндою⁷, де вони детально

⁷Серинда – так візантійці називали Китай. Ймовірно, тут мається на увазі одна з областей Азії.

вивчили мистецтво цього роду, щоб можна було одержувати у Ромейській землі шовк-сирець.

Продовжуючи розвідувати і дізнаватися, чи справедливими є слова, сказані ченцями, що якісь хробаки виробляють шовк-сирець, (цар довідався), що живих хробаків перевезти неможливо, але їхні зародки, навпаки, зручні для перевезення і зовсім легкі. Яйця, відкладені кожним з хробаків, незліченні. Ці люди (тобто ченці) закопали у гній яйця набагато пізніше після їх відкладення, і через якийсь час дістали живих хробаків. Цар (обіцяв) щедро обдарувати чоловіків, переконуючи виконати дане ними слово.

І вони знову помандрували до Серинди і доправили яйця до Візантії. Коли, таким чином, вивелися хробаки, вони випустили їх годуватися на тутове листя, і від них в подальшому розповсюдився шовк-сирець Ромейською землею. Такі були обставини з шовком під час війни з персами.

**Імператор Константин VII
Багрянородний (913–959). «Правила
як приймати чужих посланців
і як відсилати посольства»**

Посланці або відправляються від нас, або приїжджають до нас. Тих, що прибувають до нас, потрібно приймати поважно і пишно; оскільки посланці в усіх народів у повазі. Приставлені до них мають берегтися,

щоб не відкривати їм того, про що вони розпитують. Якщо посланці приїхали із найбільш віддалених країн, так що між нами і ними є інші народи, потрібно показувати їм тільки те, що нам бажано, і настільки, наскільки нам потрібно. Так само потрібно чинити з посланцями близьких до нас народів, що поступаються нам силою. Але якщо ті народи значно перевершують нас чисельністю війська і хоробрістю, то потрібно ховати від них наше багатство і красу жінок, а показувати їм тільки численність народу, благоустрій зброї, висоту міських стін.

Щодо посланців, які вирушають від нас до інших, то вони мають бути відомими своїм благочестям, вільними від обвинувачень у злочині й від публічного осуду; розумними від природи, відданими державі, готовими жертвувати собою заради неї...

Посланець, що приїхав до особи, до якої він відправлений, повинен бути якомога більш приємним, великодушним, благодійним, вихвалити як своє, так і чуже, і не принижувати чуже. Йому належить вести справи розсудливо; враховувати обставини, а не виконувати, донедавна те, що йому наказали, якщо тільки не було наказу це за будь-яких обставин. Так, наприклад: хтось відправляється з подарунками до сусіднього народу, який вважали дружнім. Він застав цей народ у зв'язках з ворогом нашим. Він тримав при собі подарунки і грамоту, і замість піднесення подарунків тільки виголошував мирні промови. Хтось би зазначив, що посланець зробив би краще, якби видав подарунки для приборкування дикості ворога або залишив би при собі найцінніше, віддавши неважливі, а не залишав при собі все. Таким чином, вороги, з одного боку, не багатіли б нашими подарунками, з іншого, зменшилася б і їхня ворожість до нас.

**«Хронографія» Феофана
(814–818 рр.) про повалення
імператора Маврикія у 602 р.**

З настанням осіннього часу Маврикій наказав Петрові провести зиму в землях слов'ян; але воїни повстали і не хотіли виконувати цього через слабкість коней, через велике спустошення тієї країни і тому, що варвари у великій кількості наводнювали ту землю; вони готові були підняти загальний бунт. Воєначальник, гніваючись на воїнів, примушував їх тяжко працювати; пішли заливні дощі, й настала жорстока холоднеча. Петро мав своє місцеперебування за 20 миль від війська. Маврикій безупинно сіпав Петра, щоб вони перейшли за Істр (Дунай) і приготували б собі на зиму істівних припасів на землі слов'ян, щоб не мати потреби посилати їм суспільне продовольство. Полководець, викликавши Гундая, говорив: «Занадто важкі для мене царські накази відвести на зиму ромеїв у чужу країну: і не послухатися важко; а ще небезпечніше послухатися, сріблολюбство нічого доброго не робить, але завжди було матір'ю всіх бід. Заражений ним імператор сам піддає ромеїв найбільшим нещастям». Потім, скликавши воєначальників, оголосив їм царську волю. Вони сказали, що військо, довідавшись про це, вмить збурилося; вищі воєначальники, залишивши його, прибігли до свого командира. Повстали юрби, натовп, зібравшись, проголосили сотника Фоку екзархом (правителем), піднявши на щити, вітали його.

...Прасини (зелені), вийшовши в Регію, звеличували великими похвалами тирана Фоку і переконали його прибути до Євдому⁸. Отже, Фока послав секретаря Феодосія, який, увійшовши до Великої церкви (храму Св. Софії), читав до народу, щоб Патріарх, народні партії і сенат зібралися у Євдомі. Коли усі зібралися в Євдомі, то Патріарх Киріак (595/6–606) зажадав від тирана сповідання православної віри і дотримання Церкви у спокої... Народ прославляв тирана, і тиран був проголошений... З цього часу не припинялися різні і надзвичайні нещастя у Ромейському царстві. Хосрой, цар перський, порушив мир, авари спустошили Фракію, два війська ромейських знищені, і коли Іраклій (610–641), посівши престол, зробив точний підрахунок війська, то з усієї безлічі воїнів, що були за Маврикія, після Фоки знайшов не більше двох чоловік. Так ось ті, хто обрали тирана, самі від нього загинули.

Контрольні питання

1. Які правила передбачав закон щодо організації персько-ромейської торгівлі? Як ви вважаєте, чому вона будувалася саме за такою системою?
2. У чому збігаються і чим відрізняються розповіді Прокопія Кесарійського й Іоанна Ефеського про напади слов'ян?
3. Навіщо Юстиніан II займався переселенням слов'ян, яку мету він переслідував? Кого і чому він ставив на чолі слов'янського ополчення?
4. У чому полягала суть теорії, викладеної Євсевієм Кесарійським? Чи можна було застосовувати її у VI ст.?

⁸Євдом (Євдомон) – місцевість біля стовпа, поставленого на сьомій милі на південний захід від Константинополя, на берегах Пропонтиди.

5. Що можна сказати про ефективність методів і прийомів візантійської дипломатії, порівнявши уривки з листа імператора Юстиніана I, «Таємної історії» Прокопія і твору Агафія Міринейського? Як формулюється подібний принцип політики? У якої держави запозичили його візантійці?
6. Базуючись на розповіді Прокопія Кесарійського про шовк, що можна сказати про причини суперництва між ромеями і персами? Наскільки правдоподібною є ця легенда?
7. Які вимоги висувалися у трактаті «Про посольства» до особистості ромейського посла, який відсилався до сусідніх країн, і чому?
8. У чому причини повалення імператора Маврикія? Чи була його політика шкідливою для Візантії?
9. Що можна сказати про результати правління Фоки? Як ви вважаєте, наскільки достовірними є свідчення Феофана?

§ 5. Нова еманация

Читаючи писемні джерела можна уявляти візантійців та їхнє життя як завгодно. Зіставити цей уявний образ із історичною реальністю допоможуть пам'ятки візантійського мистецтва – уявлення величі і слави Візантії. Історія візантійського мистецтва не має початку. Ситуація тут подібна з початком політичної історії Візантії. Візантійське мистецтво народжується з пізньоримського і розмежувати їх між собою непросто. Перший період історії візантійського мистецтва називають «ранньовізантійським». Його характеризує бурхливий розвиток і протиборство тенденцій. Це період народження і формування, який, щоправда, завершився руїною. З початком іконоборчої кризи (730 р.) багато пам'яток ранньовізантійського мистецтва були знищені.

5.1. Оранта. Стінопис, Цеметеріум Майюс, Рим. IV ст.

Навернення

15 серпня 944 р. на свято Успіння Богородиці до Константинополя з сирійського міста Едесси урочисто прибув так званий Нерукотворний образ (грецькою *Η αχειροποίητος εικόνη*) або Святий Убрус – Святий Мандиліон (грецькою *Το σῦρον μαντήλιον*) – відбиток обличчя Христа на тканині. Згідно з легендою Христос, приклавши рушник до свого обличчя, сам створив цей образ і надіслав його сирійському цареві Авгару. Після 1204 р., коли Константинополь захопили хрестоносці, оригінал нерукотворного образу зник, однак він поширився у численних копіях, які продовжують створюватись і в наш час.

Чи був Нерукотворний образ істинним відбитком обличчя Христа? У це вірили візантійці. Історична достовірність та святість таких образів не викликала дискусій. Проте так було не завжди. На початках визнавалися лише символічні образи Христа. Найпопулярніший серед них так званий Добрий Пастир – зображення юнака, який тримає на плечах вівцю (іл. 5.2.). Це не портрет Христа, а його символ. В Євангелії від Іоанна Христос двічі називає себе добрим пастирем, який покладає своє життя за овець, тобто за християн [Йоан. 10:11, 10:14], а євангеліст Матвій, описуючи Друге Пришестя, порівнює Христа з добрим пастирем, який відокремлює овець від козлів, тобто праведників від грішників [Матв. 25:32]. Образ Доброго Пастиря, таким чином, символізує роль Христа як опікуна християн. Проте, не лише фрагменти Євангелія були джерелом появи цього образу. Річ у тому, що аналогічний образ був поширений в античному мистецтві, причому там він репрезентував персоніфікацію Людяності. З формальної точки зору ранньохристиянський Добрий Пастир – це «пряма цитата» з іконографічного репертуару пізньоримського мистецтва. Зазначаючи переслідувань ранні християни не творили нової іконографії, лише «новий код» для християнської інтерпретації давніх образів, в такий спосіб «навертаючи» ці образи в християнство.

В Римській імперії християни зазнавали переслідувань і не мали можливості для відкритих зібрань. Свої храми влаштовували у приватних будинках.

5.2. Статуя Доброго Пастиря. III ст. Музей Піо-Крістіано, Ватикан

Найзнаменитіший «домашній» храм III ст. було виявлено під час археологічних розкопок у римській фортеці *Дура Европос* на р. Євфрат. Всесвітньо відомі римські катакомби – системи підземних ходів та приміщень на римських цвинтарях – попри поширену колись думку, в сучасній історіографії не вважаються «таємними храмами» християн, але виключно місцями поховань. Їхні стіни та склепіння прикрашені розписами. Стиль цих розписів вільний, навіть ескізний, а образи – радісні та оптимістичні. Згідно з поширеною інтерпретацією численні постаті людей з розпростертими в молитовних жестах руками, які бачимо на стінах катакомб – так звані **оранти** – репрезентують душі померлих християн (іл. 5.1.). Часто оранти зображаються серед квіткових пейзажів, які нагадують біблійні описи Едему. Це обіцянка щасливого потойбічного життя – винагороди за страждання в земному житті.

Кораблі спасіння

Епоха переслідувань християн завершується 313 р., коли видано Міланський едикт, яким проголошено толеранцію релігій. Ще були прояви «язичницької реакції», ще були мученики за віру, однак поширення християнства стало незворотнім. Християнське мистецтво вийшло з підпілля.

Одним з авторів Міланського едикту був імператор Константин, який у 324–330 рр. спорудив Константинополь, а відтак став батьком-засновником Візантії. Завдяки його зусиллям християнська Церква утвердилась в імперії як потужна суспільна інституція, яка впродовж наступних століть спираючись на підтримку імператорської влади успішно здолала як усіх зовнішніх конкурентів, так і внутрішні опозиційні рухи (так звані ересі). Значення підтримки імператора Константина для розвитку християнського мистецтва не менше, ніж для становлення християнської доктрини та Церкви. Він фінансував спорудження храмів над головними християнськими святинями – Гробом Господнім у Єрусалимі, місцем Різдва Христового у Віфлємі, могилою Апостола Петра в Римі. Церква проголосила Константина рівноапостольним святим, а візантійська риторика визначила його як досконалий першозразок усіх майбутніх праведних візантійських василевсів.

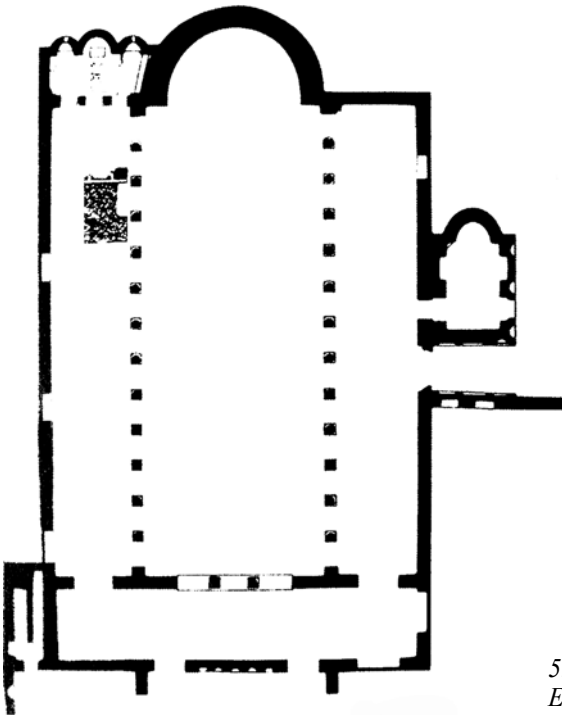
Закінчення епохи переслідування відкривало перспективи для розвитку християнського мистецтва монументальних форм. Християнські общини могли вільно наймати кращих митців та архітекторів, користаючи зі щедрої підтримки імператорської влади. Концепція християнської Церкви як общини вірних, яка збирається разом для безкровної жертви і серед якої перебуває Христос, за нових умов зростання чисельності християн потребувала великих приміщень для зборів. Найефективніше вирішення цієї проблеми полягало у адаптації архітектурних форм, що вже існували.

Базиліка – тип римської споруди громадського призначення, де відбувалися суди, торги та інші збори, не пов'язаний з поганським релігійним культом, став найпопулярнішим типом ранньовізантійських храмів. Християнська базиліка – це видовжена прямокутна в плані споруда, зорієнтована

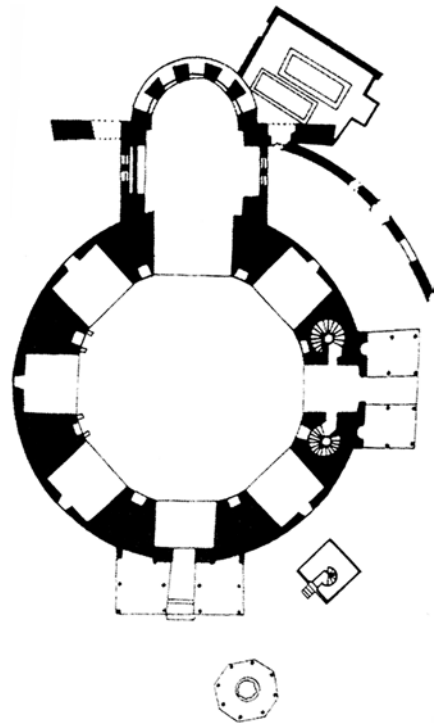
по осі захід-схід, з входом із західного боку та півкруглим виступом у східній частині. Цей східний виступ називається **апсидою**; основне приміщення храму – навою; вестибуль у західній частині – нартексом. Колони розділяли наву на три, а іноді на п'ять повздовжніх частин. Апсида розташовувалась навпроти центральної частини. Центральну частину нави, як правило, будували ширшою та вищою за бічні. У верхніх ярусах її стін, що здіймались над бічними частинами, влаштовувались вікна. Це забезпечувало добре освітлення інтер'єру. Вікна також влаштовували у бічних стінах та в апсиді. Перед апсидою наву іноді перетинав трансепт. Вхід до базилики міг відмежовуватись від вулиці подвір'ям – атриумом.

Ранньовізантійські базилики не збереглись у первозданному вигляді, однак крізь нашарування змін та перебудов, часто «просвічується» первісна концепція цих споруд. Збудована у другій половині V ст. *базилика Ахіронітос у Фессалоніці* (іл. 5.3.) може слугувати прикладом. Її теперішня назва означає «нерукотворний» і походить з XIV ст.; атриум поховано під сучасною Площею Македономахон; сучасний дах нижчий ніж початково; в апсиді три вікна, хоч спочатку було п'ять; до північної частини зі сходу прибудовано каплицю. Усі ці зміни, втім мало важливі для загального враження від споруди, в основі якого контраст масивності екстер'єру та легкості інтер'єру. Ззовні споруда здається важкою, нагадує гігантський корабель із накритою двосхилим дахом палубою, однак, заходячи в середину цього корабля, потрапляєш у величний простір, наповнений повітрям і світлом. Ширина центральної частини нави – 14,2 м, ширина бічних частин – 5,3 м. Наву розділяють дві колони, по 12 мармурових колон у кожній. На арках між колонами виблискують мозаїки. На рівні третьої колони від сходу первісно було влаштовано вівтарну перегородку. Під стінами апсиди розташований **синтрон** – спеціальна лава для священників з тронем єпископа у центрі.

Базилика була найпоширенішим, проте не єдиним типом храмів у ранньовізантійській період. **Ротонда** – кругла в плані споруда, переважно перекрита куполом – інший тип ранньовізантійських храмів, також запозичений з «арсеналу» давньоримської архітектури. Щоправда, на відміну від базилік, які в давньоримську епоху мали суто громадське призначення, ротонди – це кульові споруди, в них влаштовували мавзолеї або храми. *Церква св. Георгія* одна з найдавніших споруд у Фессалоніці, відома також просто як *Ротонда*, була побудована бл. 300 р. (іл. 5.4.). Її первісна функція – мавзолей імператора Галерія, проте в кінці IV ст. її перетворено на християнський храм. Екстер'єр цієї споруди сьогодні нагадує фортецю – оголена кладка стін, вікна-бійниці, плаский купол, прихований під похилим, вкритим черепицею дахом. Розміри відповідні: діаметр – 24,5 м; висота до zenіту купола – 29,8 м; товщина стін – 6,3 м. Прибудова зі східного боку прямокутного розширення з апсидою призвела до ушкодження купола і часткової втрати його оздобы. Ця оздоба виконана в техніці мозаїки – зображення викладене з кубиків смальти. Техніка мозаїки не була візантійським винаходом, проте саме візантійці досягли у цьому мистецтві найбільших висот. На відміну від давньоримських мозаїк, які прикрашали в основному підлоги, візантійські мозаїки підіймаються на стіни та склепіння. Від декорації купола Ротонди в Фессалоніках збереглись лише великі кольорові кола ореолу світла та фрагменти фігур архангелів, що

5.3. Базиліка Ахіропійтос, Фессалоніка. V ст.
Екстр'єр – вгорі; план – внизу.

5.4. Ротонда, Фессалоніка. IV ст.
Екстр'єр – вгорі; план – внизу.

цей ореол підтримували. В центрі була постать Христа. (Прорис Його поста- ті помітний на оголеній кладці купола). Між архангелів бачимо зображення фенікса — ранньохристиянський символ воскресіння. З купола мозаїки пе- реходили на верхню зону стін. Верхній ярус тут також практично втрачений (припускають, що там були зображені апостоли або пророки), проте другий ярус зберігся повністю. На фоні велетенських і розкішних споруд, серед яких прогулюються пави – райські птахи, що символізували безсмертя, – зображено святих. Їхні постави фронтальні, руки розведені в сторони й долоні піднесені на рівень плечей; поруч з кожним написано ім'я, прижиттєву професію та місяць, в якому святий поминається. Перед нами образ Небесного Єрусалиму, в якому перебувають святі, очікуючи Другого Пришестя Христа.

Якщо підсумувати, то Ротонда у Фессалоніці – це давньоримські стіни, адаптовані для функції християнського храму, та давньоримські мозаїки, які «піднявшись» на стіни та склепіння, репрезентують християнські образи.

«...над мілиною довколишніх споруд»

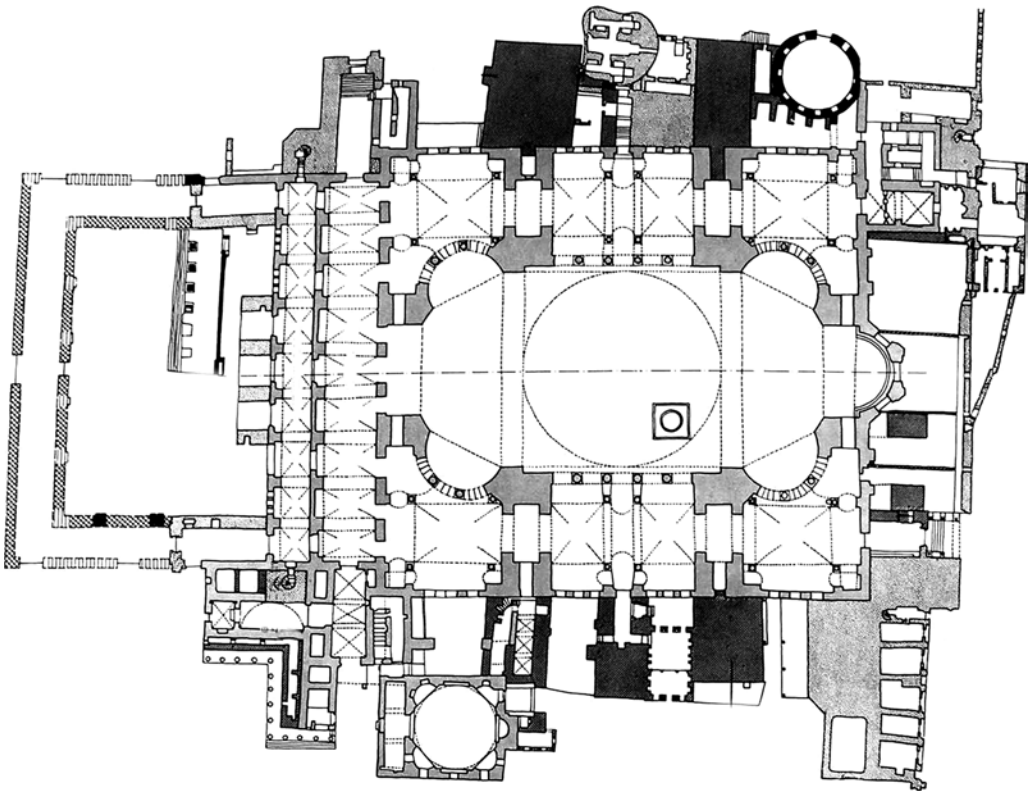
Візантійським новаторством в архітектурі стала купольна базиліка. Спо- руджена у 532–537 рр. за наказом імператора Юстиніана I церква Святої Софії в Константинополі – головний храм візантійського світу – належить до типу саме купольної базиліки (іл.5.5.).

Церкву Святої Софії в Константинополі присвячено не мучениці Со- фії (яка була матір'ю святих Віри, Надії та Любові), але Премудрості Бо- жій, що згадується у Старому Заповіті, й що у християнській інтерпре- тації ототожнювалась з Логосом, Другою Особою Святої Трійці – Сином Божим Ісусом Христом. Тобто Свята Софія в Константинополі це храм самого Христа. Сучасна церква – третій храм на місці двох попередніх споруд. Першу Святу Софію було освячено 360 р. за правління Констан- ція і знищено 404 р., другий храм на тому самому місці споруджено 415 р. за Феодосія II. 532 р. у пожежі повстання «Ніка» Константинополь втратив і цю святиню. Придушивши повстання, імператор Юстиніан відбудував Святу Софію у нових формах і новому масштабі. Будівництво тривало в період 532–537 рр. Візантійський історик VI ст. Проконій Ке- сарійський у трактаті «Про споруди» зафіксував імена архітекторів Свя- тої Софії – їх звали Анфимій з Тралл та Ісидор з Мілету. Проте основну заслугу в спорудженні храму Проконій приписав головному «архітектору Візантії» – імператору Юстиніану. Ім'я Юстиніана пов'язане з такими грандіозними проектами, як кодифікація римського права та відвоювання більшості територій, що колись входили до складу Римської імперії. В основі його діяльності лежала утопічна візія всесвітньої держави, грома- дяни якої були б об'єднані єдиного вірою та єдиною правовою системою. Церкву Святої Софії можна назвати пам'ятником цього Юстиніанового універсалізму. Поруч з батьком-засновником Візантії Константином, Юстиніан був канонізований візантійською імперською пропагандою як ідеальний державець й епітет «новий Юстиніан» вважався вишуканим способом улестити багатьох наступних правителів Константинополя.

Близько 1000 р. люнету над входом до нартекса в південно-західному вестибулі Святої Софії було оздоблено мозаїчною композицією: в центрі Богородиця на престолі тримає Сина на колінах, а обабіч стоять двоє ранньовізантійських імператорів – Константин та Юстиніан. Константин підносить мури міста Константинополя (іл. 1.2.), а Юстиніан – модель Святої Софії (іл. 3.1.). Для людей середньовізантійської епохи ці два імператори і їхні два творіння були символами найвищих досягнень Візантії, залишаються вони такими і до сьогодні.

Купольну базиліку часто розглядають як гібрид римської базиліки з римською ротондою, проте це спрощений підхід. Купольна базиліка – новий тип архітектури, візантійський, а не римський. З архітектурної точки зору в Святій Софії розв'язано складне завдання, що не мало прецедентів у римській архітектурі: купол «поставлено» не на круглий, але на прямокутний простір. У конструкції опору купола застосовано таку новацію, як пандативи – сферичні трикутники, що заповнюють проміжки між арками підкупольного простору, створюючи круглу основу для барабану купола. Купол Святої Софії велетенський: його діаметр – 30,95 м; висота – 55,75 м (після відбудови 558–562 рр.). Для ослаблення навантаження по осі схід-захід споруджено два півкуполи, які своєю чергою опираються на три менші конхи. У результаті екстер'єр споруди виглядає як нагромадження сферичних мас, а в інтер'єрі виникає відчуття «заокруглення» прямокутного у своєму плані простору. Попри серйозність опорних конструкцій і попри свою реальну масу купол Святої Софії не виглядає важким, адже візуально здається, що він стоїть на світловому поясі. Його барабан пронизують сорок вікон, простінки між якими практично не помітні, оскільки залиті світлом зсередини. Купол Святої Софії нагадує космічний корабель. Відчуття екзотики додають арабські написи у велетенських медальйонах підвішених у верхній зоні стін. Після турецького завоювання Константинополя 1453 р. Святу Софію було перетворено на мечеть. Сьогодні це музей, в якому іслам і християнство співіснують поруч.

Свята Софія привертала увагу багатьох візантійських авторів. Відомості про цю споруду подають Прокопій Кесарійський, Агафій Міринеїський, Іоанн Малала, Євагрій Схоластик, Павло Сіленціарій та інші. Особливо цікаві описи, з яких можна зрозуміти наскільки вражала візантійців споруда. Наступні слова Прокопія Кесарійського не потребують коментарів: «Цей храм – це прекрасне видовище, колосальний для тих, хто споглядає його і водночас неймовірний для тих, хто чує про нього. Він здіймається до самих небес і наче великий корабель на високих хвилях моря височить над міліною довколишніх споруд [...] Можна сказати [...] що світло народжується в його утробі [...] стільки світла в цьому храмі [...] здається, що [його купол] опирається не на тверду основу, але стоїть у небі на золотому ланці вкриваючи простір [...] Коли хто заходить до цієї церкви помолитись, то розуміє, що цей труд постав не силою та вмінням людини, а з волі Господа. Тож людський дух підноситься до небесних висот, до Бога, який здається перебуває тут поруч, у місці, яке сам обрав».

5.5. Церква Святої Софії, Константинополь. 532–537 рр., інтер'єр.
На попередній сторінці: вгорі – екстр'єр; внизу – план.

Образ на стіні

Як виглядав імператор Юстиніан I? Його образ зберігся в церкві Сан Вітале в Равенні. Цей образ настільки індивідуалізований і психологічно виразний, що його портретність не викликає сумнівів (іл. 5.6.). Юстиніан зображений в оточенні представників кліру, сановників та озброєної охорони, тримаючи в руках золотий **дискос** – літургійне начиння, на яке клали хліб.

Панно Юстиніана (іл. 5.7.) – це велика (висотою 2 м 64 см і шириною 3 м 65 см) виконана в техніці мозаїки композиція, розташована у вівтарі церкви, в нижній зоні північної стіни. Навпроти, на південній стіні, розташоване аналогічне панно (лише на 3 см ширше) із портретом дружини Юстиніана – Феодори, яка в оточенні почту тримає в руках оздоблений коштовним камінням золотий потир – літургійне начиння для вина (іл. 5.8.). Ці два мозаїчні панно є найвідомішими ранньовізантійськими мозаїками.

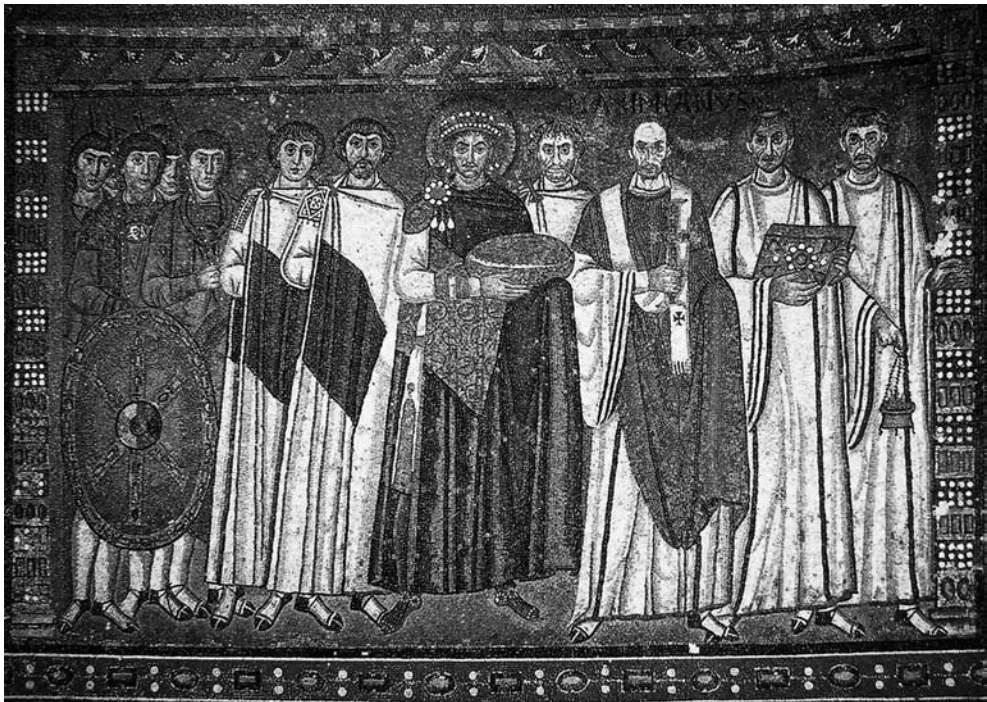
Замовником композицій був Максиміан, який 546 р. став архієпископ Равенни. Максиміан освятив церкву Сан Вітале 547 р. і саме цей рік вважається орієнтовною датою створення панно. Постаць Максиміана зображена праворуч від Юстиніана. Єпископ тримає інкрустований коштовним камінням хрест. Над його постаттю виконано гігантськими буквами латинську іменну інскрипцію MAXIMIANUS. Важливо зауважити, що жоден інший персонаж композиції не підписаний, навіть Юстиніан. Врешті, поглянувши на лінію розташування ступнів персонажів, можна помітити, що найближче до глядача зображені ступні ніг саме Максиміана. Тобто він зображений фактично попереду Юстиніана. Ще один показовий акцент: хоча в реальному просторі храму панно Юстиніана і Теодори розташовані на одному рівні, у віртуальному світі зображення все інакше – імператор та імператриця перебувають

5.6. Імператор Юстиніан I.
Мозаїка, церква Сан Вітале,
Равенна. Бл. 547 р.

у різних вимірах. Тло за почтом Юстиніана абстрактне золоте, лише при краях помітні дві колони; натомість Феодора і її придворні дами зображені в атріумі, тобто на подвір'ї перед храмом – у лівій частині композиції на передньому плані бачимо фонтан, а один з вельмож, що випереджає процесію, яку очолює Феодора, відкриває перед нею завісу на дверях.

Що, отже, зображає ця складена з двох панно композиція? Французький візантиніст українського походження Андре Грабар інтерпретував її як сцену принесення дарів: «живописні групи придворних майже приховують від нас, що іконографічною темою обох великих картин є все таки імператорське принесення дарів. Однак це підкреслює одна значима деталь, а саме, вишивка на плащі Феодори, де видно Поклоніння Волхвів: у спосіб, як би це зробив ві-

5.7. Панно Юстиніана. Мозаїка, церква Сан Вітале, Равенна. Бл. 547 р.

5.8. Панно Феодори. Мозаїка, церква Сан Вітале, Равенна. Бл. 547 р.

зантійський панегірист, художник вправно зіставив принесення дарів за участю Волхвів та правителів Константинополя. Цей куртуазний натяк остаточно встановлює істинну символічну тему обох мозаїк, іконографічна оболонка якої була запозичена з церемонії принесення дарів імператорами, які вкладали в Святу Софію (чи іншу церкву столиці) літургійне начиння.

Що цікаво, Юстиніан і Феодора ніколи не були в Равенні, й відповідно ніколи персонально не вносили до Сан Вітале літургійного начиння, тобто ця композиція не є фіксацією реальної історичної події на зразок сучасної фотохроніки. Це символічна сцена, суть якої стає зрозумілою, коли заходячи до кабінету держслужбовця бачимо на його столі замість фотографій його дружини і дітей, фотографію президента чи прем'єр-міністра. В нашій культурі це лише релікт того тотального культу особи правителя, який існував у давньому Римі, й який успадкували візантійці. Образ імператора вважався чимось на зразок клону самого імператора, якщо не самим імператором. Хоча Юстиніан і Феодора ніколи не були в Равенні, єпископ Максиміан «вирішив» це питання, оселивши їхні образи у вітварі церкви Сан Вітале.

402 р. імператор Гонорій зробив Равенну столицею Західної Римської імперії. І хоча 476 р. Західна імперія припинила своє існування, Равенна продовжувала процвітати: від 493 р. як столиця королівства вождя остготів Теодоріха, а згодом, завойована 540 р. військами імператора Юстиніана, як центр екзархату Візантійської імперії. «Золотий вік» Равенни завершився 751 р., коли місто захопили лангобарди. Равенна – найбільший «музей» ранньовізантійських мозаїк. До найвідоміших мозаїчних ансамблів Равенни належать: Мавзолей Гали Плацидії (430–450 рр.), Православний баптистерій (бл. 458 р.), Сант Аполінаре Нуово (бл. 504 р.), Аріанський баптистерій (бл. 500–525 р.), Сан Вітале (526–547 рр.), Сант Аполінаре ін Класе (бл. 549 р.).

Розташовані у просторі вітваря панно Юстиніана і Фердори підпорядковані іконографічній програмі його оздоби. Підвівши погляд угору до конхи апсиди, можна побачити, куди власне єпископ Максиміан веде Юстиніана, Феодору та їхніх придворних (іл. 5.9.). У центрі на сфері всесвіту урочисто возсідає Христос. У лівійці Він тримає сувій з сімома печатами, які, згідно з Одкровенням Іоанна Богослова, буде зірвано на Страшному суді, а правицею простягає вінець слави святому Віталію – мученикові, якому присвячено храм. З протилежного боку до Христа підходить попередник Максиміана єпископ Еклесій, за правління якого 526 р. було засновано церкву Сан Вітале. Еклесій підносить в дар Христові модель храму. Ця сцена відбувається на абстрактному золотому тлі, не позбавленому, втім натуралістичних елементів. Так, угорі над головою Христа бачимо кольорові хмарки, а внизу – доволі широку смугу зеленої, порослої кущами землі Едему, від центру якої течуть стилізовані (наче заплетені у коси) чотири райські ріки, згадані у Книзі Буття [Бут. 2:10–14].

Наступного року після появи в Сан Вітале портрету Феодори, вона померла від раку. Цього ж 548 р. Юстиніан дав кошти на будову монастиря-фортеці в півніжжї гори Синай (іл. 5.11.). У рік смерті Юстиніана 565 р. в апсиді церкви монастиря на Синаї було виконано монументальну мозаїчну

композицію «Преображення» (іл. 5.10.). В центрі – постать Христа в ореолі світла; унизу трое апостолів – Іоанн, Петро та Яків, враженні цим видінням; при краях композиції – постаті пророків Іллі та Мойсея. Всю композицію по периметру обрамлює фриз із медальйонами, у які закомпоновано образи апостолів, пророків та двох місцевих ченців.

Синайський монастир розташований у підніжжі гори Синай, що на Синайському півострові у Єгипті між Африкою та Аравійським півостровом. У Старому Заповіті гора Синай згадується як місце, що на нього сходить Господь. Саме там Господь із Неопалимої Купини (палаючого куца) розмовляв з Мойсеєм, а також вручив йому Скрижалі Заповіту (десять заповідей). Чернеча оселя біля Неопалимої Купини зафіксована вже в кінці IV ст. У VI ст. монастирем заопікувався імператор Юстиніан, перетворивши його на фортецю, де розмістив військовий гарнізон для захисту від «сарацинів». У VII ст. Синайський монастир одержав охоронну грамоту від засновника Ісламу пророка Мухамеда, що забезпечило існування монастиря після мусульманських завоювань Синаю. Оскільки в Синайському монастирі зберігалися моці св. Катерини, то в XI ст. його було посвячено на честь цієї святої. В наш час монастир св. Катерини на Синаї – всесвітньовідомий центр паломництва й найбільша скарбниця візантійських ікон та рукописів.

Порівнюючи синайське «Преображення» з вищезгаданою композицією в консі Сан Вітале в Равенні (іл. 5.9.), можна помітити перемены стилю. У Сан Вітале персонажі розташовані у трьохвимірному просторі з натуралістичним пейзажем, в Синайському монастирі – тло площинне та абстрактне; в Сан Вітале – персонажі стоять на землі, в Синайському монастирі – їх наче «накладено» на тло; в Сан Вітале – персонажі фізично взаємодіють між собою, в Синайському монастирі – персонажі чітко відокремлені один від одного; в Сан Вітале – колорит багатий і навіть строкатий, в Синайському монастирі – колористична гама обмежена, проте з багатою тональною градацією. Ці різниці свідчать, що у ранньовізантійському живописі відбувся зсув від натуралістичної до абстрактнішої стилістики. З цього приводу німецько-американський візантиніст Ернст Кітцінгер писав «різниці між обома мозаїчними ансамблями¹ не можна пояснити в термінах регіоналізму, чи, тим більше, якості. Коли деталі двох ансамблів поставити поруч, чітко видно, що це, насправді, плоди одного дерева². Ми маємо, отже, взяти до уваги, що бл. 550 р. у візантійському мистецтві сталася фундаментальна зміна. Багатослівність і скупченість натуралістичних форм, наголос на речах, що ростуть, живуть і рухаються – усе це відійшло. Настало похолодання. Композиції втратили свою пишність, а фігури завмерли на фіксованих позиціях».

Порівнюючи синайську та равеннську мозаїки зауважуємо ще одну цікаву відмінність, яка, втім, стосується не стилю, а іконографії. Якщо в Равенні

¹Сан Вітале та Синаєм.

²Тобто константинопольського мистецтва.

5.9. Христос, ангели, св.Віталій та єпископ Еклесій. Мозаїка, церква Сан Вітале, Равенна. 540–547 рр.

5.10. Преображення. Мозаїка, монастир св. Катерини, Синай. 565 р.

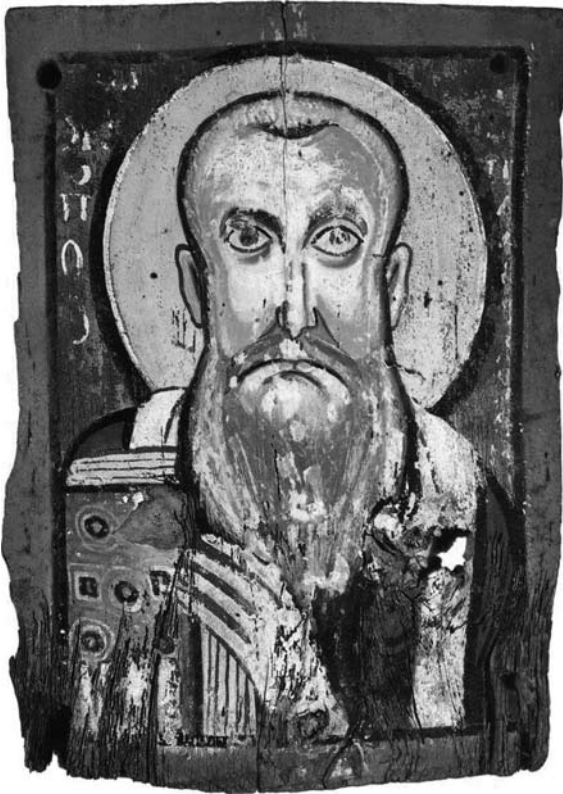
Христос молодий і безбородий, то на Синаї – він зображений як чоловік середнього віку з довгим чорним волоссям та чорною бородою. Ці два варіанти обличчя Христа в ранньовізантійський період співіснували. Це не повинно дивувати, коли взяти до уваги, що в ранньовізантійський період постійно виникали дискусії з приводу концепції природи Христа. Вони вирішувались у запеклих сутичках на церковних соборах, що супроводжувалось засудженням відкинутих вчень як ересей та анафемуванням їхніх прихильників. Ранньовізантійська епоха – це період динамічного становлення доктрини та обрядовості церкви, і, отже, християнської іконографії також.

Ікона

Образ молодого Христа на мозаїці в Сан Віталє, чи образ Христа з чорною бородою на мозаїці в Синайському монастирі, чи будь-який інший образ Христа, чи, врешті, не лише Христа, будь-яке зображення – це **ікона**. Так вважали візантійці. Сьогодні цим міжнародним словом грецького походження – ікона – переважно означають лише один вид зображень. По-перше, ці зображення мають бути намальовані на дошці; по-друге, функціонально вони мають бути пов'язані з християнським культом; і, по-третє, їхня форма має бути «канонічна», тобто підпорядкована законам, освяченим православною, тобто візантійською традицією. Ця дефініція ікони сьогодні не єдина, адже іконами можуть називати і культові образи, виконані не лише на дошці, але також на склі, металі, папері, стіні тощо, або ж пов'язані не лише з християнським культом (наприклад, є поняття буддійської ікони) або ж, врешті, не лише зображення (наприклад, публічну особу, яка є об'єктом всезагального захоплення, також можуть назвати іконою). У сучасному лексиконі слово ікона, таким чином, багатозначне. У дослідженнях з візантиністики побутують два значення цього слова: широке і вузьке. Широке значення ближче до первісного візантійського значення ікони як зображення, проте з суттєвим обмеженням лише до «сакральних» чи «святих» або «церковних» зображень. Вузьке значення звужує це коло образів лише до тих, що виконані на дошці. Саме таке значення на загал превалює, тому часто, коли слово ікона вживається у широ-

5.11. Монастир св. Катерини, Синай.

5.12. Єпископ Авраамій.
Ікона, Державні музеї, Берлін. VI ст.

дошках (найвідоміші походять з місцевості **Фаюм** у Єгипті, так звані Фаюмські портрети). На відміну від посмертних портретів християнські ікони були культовими об'єктами, проте на відміну від «язичницьких ікон», які зображали богів в уявній подобі, християнські ікони були портретами, претендуючи на достовірне відтворення рис Христа, Богородиці, апостолів і християнських святих. Християнські ікони, отже, не були тотожні ні першому, ні другому джерелу свого походження, але поєднували культове призначення перших та достовірність других. На відміну від монументальних християнських образів, що виблискували віддаленим світлом лише у храмах, ікони були «фізично ближчі» до людей, були приватною власністю. Їхнє масове поширення й пов'язані з ним практики, які часто набували форм ідолопоклонства, у поєднанні з багатьма іншими чинниками врешті на початку VIII ст. призвели до іконоборчої кризи. Реальні масштаби знищення ікон невідомі, принаймні знищення не було тотальним, тож до нашого часу збереглося близько чотирьох десятків ранньовізантійських ікон. Найдавніші візантійські ікони датують VI ст. Їх мальовано або **темперою** (пігмент, змішаний з яєчним жовтком) або **енкаустикою** (пігмент, змішаний з гарячим воском). Стиль цих ікон варіюється від спрощеного площинного схематизму до майстерного трьохвимірною ілюзіонізму, при цьому ці варіації стилю не є результатом

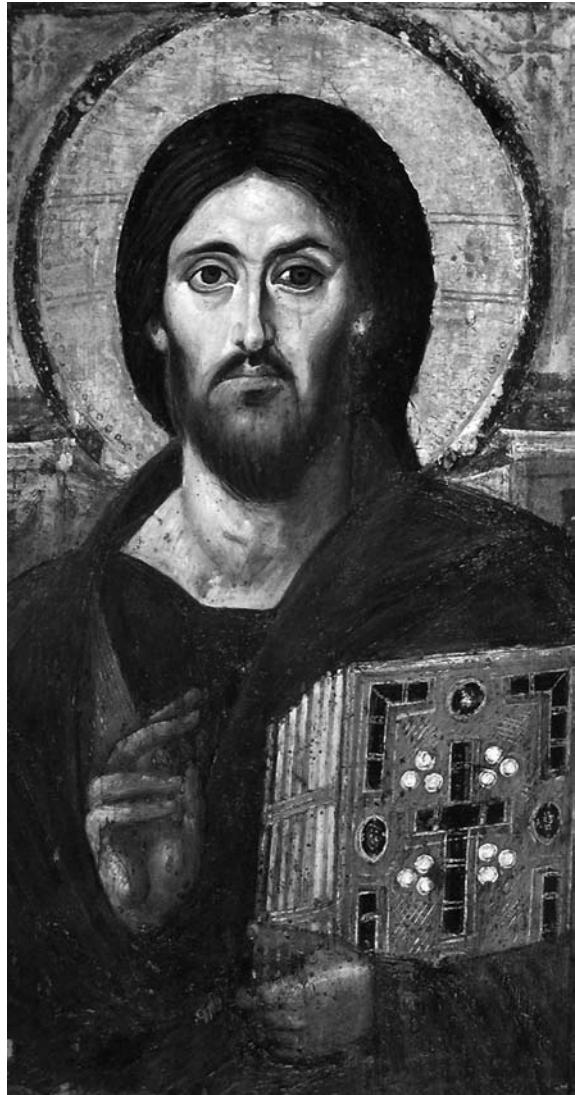
кому значенні, поруч із ним стоїть доповнення на зразок «ікона на металі», «стінописна ікона» тощо. В історії візантійського мистецтва, отже, іконами найчастіше називають священні зображення виконані на дошках. У такому значенні цей термін використовується і в нашому підручнику. Проте слід пам'ятати, що у візантійських джерелах значення цього слова значно ширше і охоплює будь-який вид зображень, виконаних будь-якою технікою.

Ікону вважають найхарактернішим явищем візантійського мистецтва, однак, як і у випадку з іншими аспектами візантійської культури, ікона не була візантійським винаходом. Генезу християнської ікони виводять з двох пізноантичних джерел: 1) «язичницьких ікон» – священних зображень на дошках, що використовувались в нехристиянських культурах (найдавніші зразки датують II ст.); 2) посмертних портретів, які також малювали на

«еволюції», але радше рефлексією соціальної, політичної, богословської й культурної строкатості ранньовізантійського світу.

Розмаїття стилістики ранньовізантійських ікон можна оцінити, порівнявши дві пам'ятки VI ст.: ікону єпископа Авраамія з Державних музеїв Берліна (іл. 5.12.) та ікону Христа з монастиря св. Катерини на Синаї (іл. 5.13.). В основі обох пам'яток лежить ідентична композиційна схема – півпостать, закомпонована у видовжений по вертикалі прямокутний формат, портретований зображений фронтально, погляд спрямовано на глядача, в руці він тримає кодекс.

*Перші кодекси з'явилися в давньоримську епоху. Цим словом називали кілька зв'язаних між собою воскових табличок. Згодом зв'язувати почали папірус і wreшті пергамен (спеціально виправлену шкіру). Слово пергамен походить від назви міста Пергам, де, ймовірно, було винайдено процедуру виправлення шкіри. Синонімами слова кодекс є манускрипт від латинського *tapis* – рука і слов'янський переклад цього терміну – рукопис, які вказують, що книга писана, а не друкована. З ранньовізантійської епохи збереглися лише поодинокі рукописи, які широковідомі й мають спеціальні наукові назви. Зокрема, це датована VI ст. **Віденська Книга Буття** з Австрійської національної бібліотеки у Відні (*Cod. Theolog. gr. 31*). Ця пам'ятка збереглася лише у двадцяти чотирьох аркушах; згідно з реконструкцією, первісно цей кодекс мав дев'яносто шість аркушів. Композиція обох сторінок кожного акруша стандартна – у верхній частині текст, у нижній ілюстрація (іл. 5.14.). Відтак у кодексі було близько двохсот ілюстрацій, а взявши до уваги, що збережені ілюстрації переважно включають кілька епізодів, загальне число сцен могло сягати п'ятисот. Ілюстровані цикли в ранньовізантійських кодексах часто деталізовані і дають достименне*

5.13. Христос Пантократор.
Ікона, монастир св. Катерини, Синай. VI ст.

уявлення про сюжетну канву, за визначенням найкрупнішого дослідника візантійської книжкової ілюстрації німецько-американського візантиніста Курта Вейцмана, саме в ранньовізантійських кодексах «лежать початки мистецтва, яке досягло досконалості в наш час у формі кіно».

В обох іконах помітне прагнення створити відчуття достовірності рис обличчя, портретність, проте засоби досягнення цього ефекту діаметрально відмінні. Якщо ікона з Берліну виконана в техніці темпері, то ікона з Синає в техніці енкаустики, якщо в першій основний формотворчий засіб лінія, то в другій форма моделюється об'ємно світлотінню, якщо в першій превалює умовність та стилізація, то в другій ілюзійнізм. Якщо коротко, то різниця між першою і другою така ж, як між невмілим, проте експресивним дитячим рисунком та високоякісною фотографією. Ці дві ікони належать різним культурним середовищам, і якщо перша була створена в Бауїтському монастирі в Єгипті, то другу приписують константинопольському майстрові.

Ікона Христа вперше покинула Синайський монастир щойно 2001 р., коли експонувалася на виставці у Візантійському музеї в Афінах. У сучасному експозиційному просторі з досконалою підсвіткою, цей образ створює неповторне містичне враження, розумієш, що його сила не у фотографічному ілюзійнізмі, але в живописних якостях, передовсім у ви-

5.14. Всесвітній Потоп. Мініатюра № 3, Віденська Книга Буття (Cod. Theolog. gr. 31), Австрійська національна бібліотека, Відень. VI ст.

разності колориту, який ґрунтується на контрасті холодних синьо-зелених тонів тла і одержі та гарячого золочення німбу і книги. У цьому сплаві льоду і вогню модельоване експресивними мазками білил обличчя Христа здається надзвичайно блідим – це не плоть живої людини, це плоть після воскресіння? Обличчя, а точніше ділянка очей, наче магніт притягує увагу. Незалежно під яким кутом дивишся на ікону, погляд Христа, здається, переслідує не фіксуючись на матеріальній оболонці глядача, але проникаючи у глибини психіки. Права і ліва половина обличчя асиметричні: погляд правого ока спокійний і врівноважений, в той час як динамічно здійснота ліва брова та акцент білила у лівому оці створюють цілком інакший вираз, який часто трактують як осудження. Що людина бачить в очах Христа, залежить від її сумління. Цей погляд може виявити затаєні гріхи, а може подарувати надію на прощення і спасіння.

Найбільше ранньовізантійських ікон зберігається у монастирі св. Катерини на Синаї. Саме з Синаю у XIX ст. архимандрит Порфїрій Успенський вивіз до Києва чотири ранньовізантійські ікони, які тепер є окрасою збірки Музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Це ікони 1) Богородиці з Дитям, 2) св. Сергія і св. Вакха, 3) св. Іоанна Предтечі, 4) св. Платона з неідентифікованою святою. Їх датують в межах VI–VII ст. Ікони виконані у техніці енкаустики.

Візантійське мистецтво не було «етапом» розвитку (чи занепаду) римського мистецтва. Пройшовши в IV–V ст. фазу емансипації від давньоримської спадщини візантійське мистецтво сформувалося у нову художню систему, здатну адекватно репрезентувати і ефективно пропагувати нову релігію – християнство. Це була нова еманация нової віри.

Контрольні питання

1. Як ранньохристиянське мистецтво використовувало іконографічний репертуар поганського мистецтва?
2. Які основні типи ранньовізантійських храмів було запозичено з арсеналу давньоримської архітектури? Чому саме ці типи споруд?
3. Що таке купольна базиліка?
4. Які основні стилістичні напрями ранньовізантійського стінопису?
5. Обґрунтуйте чому епоху імператора Юстиніана можна вважати періодом розквіту мистецтва?
6. Як співвідносяться первісне візантійське значення слова ікона з сучасним науковим терміном?
7. Які джерела походження візантійської ікони?
8. Які особливості ікони як жанру живопису?

Увага, джерело!**Євсевій Кесарійський (бл. 265 – 340)
проти християнських образів**

Який тип образу Христа ти шукаєш? ... я не думаю, що твоє прохання стосується Його божественної подоби... яким чином хтось може намалювати образ такої дивовижної та незбагненої подоби – якщо термін «подоба» взагалі можна застосувати до божественної та духовної сутності... Але якщо ти маєш на увазі, питаючи мене, образ не Його подоби преображеної в Бога, але смертної плоті до його преображення, чи може таке бути, що ти забула ті рядки, в яких Бог поклав закон, що жодної подоби не можна створювати того, що на небі чи того, що на землі чи під землею?³ ... Хіба такі речі не виганяються і не виключаються з церков по цілому світу... Колись – не пригадую як – жінка принесла мені в своїх руках картину двох чоловіків, на вигляд філософів, й сказала, що це Павло і Месія – я не мав як з'ясувати, звідки вона це взяла, чи хто їй це сказав. Вважаючи, щоб ні вона, ні хто інший не постраждав, я забрав це в неї і зберігав у своєму домі, бо вважав не гожим, щоб такі речі бачили інші, щоб ми не виглядали ідолопоклонниками, маючи нашого Господа в образі. Я нагадую, що Павло нас усіх учив не триматись більше за речі плотські; бо, він каже, що хоч і знали ми Христа за плоттю, але надалі ми не знаємо вже⁴.

**Св. Василій Великий (329–379)
про образ імператора**

Імператорський образ, також, називається імператором, але все ж це не значить, що є два імператори: ні влада не ділиться на частини, ні слава не розділяється. І як влада, що тримає управу над нами єдина, так і прославлення, яке ми їй адресуємо, одне, а не багато, бо честь віддана образові передається його моделі.

**Равеннський хроніст Агнелл (перша
половина IX ст.) про спорудження
церкви Сан Вітале
в Равенні (526–547)**

Церква блаженного мученика Віталія була споруджена в його⁵ часи на кошт Юліана Аргентарія. Жодна інша церква в Італії не подібна до неї ні будовою, ні структурою. Як нам вдалося прочитати в похвальному написі засновника Юліана Аргентарія, 26 000 золотих солідів було витрачено на вищезгадану церкву мученика Віталія. Коли цей найблагословенніший муж помер, його було поховано в церкві блаженного мученика Віталія, під приділом св. Назарія, навпроти вітара.

**Євагрій Схоластик (VI ст.) про
церкву Святої Софії
в Константинополі**

Він⁶ спорудив в ім'я Господа та святих багато прекрасно оздоблених церков у Константинополі. Він спорудив незрівнянно величну будову, про подібну якій ніхто ніколи раніше не згадував – я маю на увазі Велику Церкву⁷, яка настільки прекрасна

³ Див.: Вихід. 20:4.⁴ Див.: 2 Кор. 5:16.⁵ Єпископа Еклесія.⁶ Юстиніан.⁷ Церква Святої Софії.

і велична, що перевершує можливості мови. Та все ж я спробую так добре, як тільки зможу, описати частини цього храму. Божественний палац складається з купола, піднятого на чотирьох арках на таку висоту, що ті, хто оглядає його із землі, губляться, щоб пояснити, як ця півсфера була споруджена [...] Арки здіймаються вільно від землі до склепіння. Обабіч них праворуч і ліворуч колони з фесалійського мармуру поставлені в ряд, підтримуючи за допомогою інших подібних колон галереї, з яких можна дивитись на богослужіння; саме звідтіл імператриця, коли вона приходить на свята, спостерігає відправу святих тайн. Арки до заходу і сходу сонця є відкритими... Щоб зробити зрозумілішими чудесні якості цієї будівлі, я вирішив подати у футах її довжину, ширину і висоту, як і проліт та висоту арок, які, отже, такі: довжина від дверей, що навпроти святої конхи (в якій найважливіша жертва приноситься) до самої конхи – 190 футів; довжина по осі північ-південь – 115 футів; висота від zenіту купола до землі – 180 футів; ширина кожної арки...⁸ футів; ширина зі сходу на захід 260 футів; ширина їхніх прольотів – 75 футів.

**Іоанн, архієпископ
Фессалонікійський (бл. 610–641)
про відмінності між поганськими
та християнськими образами**

Поганин сказав: «Хіба ви в церквах не малюєте образів ваших святих і не вшановуєте їх, і не лише святих, але також і вашого Господа? Так само ви можете розглядати наш культ ідолів, як вшанування не їх, але тих безтілесних сил, яким ми служимо через них».

Святий відповів: «Ми, однак, створюємо образи людей, які існували і мали тіла – святих служителів Господа – тож ми можемо поминати їх і вклонятись їм, і ми не робимо нічого невідповідного, зображаючи їх такими, як вони були. Ми нічого не придумуємо так, як це робити ви, ми не малюємо портретів якихось безтілесних істот. Окрім того, як ти сказав, в нашому вшануванні ми вшановуємо не образ, але особу зображену за допомогою малярства, і ці не як боги (аж ніяк ні!), але як істинні слуги і друзі Бога, які мають можливість просити Його за нас. І так само Бога ми зображаємо – я маю на увазі Нашого Господа і Спасителя Ісуса Христа – таким, як Його бачили на землі, коли Він жив серед людей. Його ми зображаємо, а не те, як Він уявляється в своїй божественній природі...».

Поганин сказав: «Згоджуюсь, що ви зображаєте Бога-Логоса втіленим, але що ти скажеш про ангелів? Бо їх також ви малюєте в людській подобі і вшановуєте їх, хоча вони не є людьми, а вважаються, і так воно є, духовними і безтілесними істотами. Ти можеш трактувати в такий спосіб наше поклоніння нашим богам через їхні статуї, тобто ми не діємо абсурдно, як і ви, малюючи ангелів».

Святий відповів: «Стосовно ангелів та архангелів і святих сил, які над ними – і додаю я, наших людських душ, – то Вселенська Церква визнає їх духовними, але не безтілесними і не невидимими, як ви погани кажете; а радше такими, що мають гарне тіло повітряної чи вогненної природи, як то написано: «Той, хто робить духів своїми ангелами, палаючі вогні – за своїх слуг»⁹... Тож ми не робимо помилки, зображаючи та вшановуючи ангелів, не як богів, але

⁸Пропуск у тексті.

⁹Див.: Пс.103(104):4.

як духовних істот, Господніх слуг, які не є безтілесними в повному сенсі цього слова. Щодо їхнього малювання в людській подобі, то робимо так, бо їх постійно бачили такими ті, до кого їх прислав єдиний Бог».

82-ий канон Трульського (П'ято–Шостого) собору (692 р.) На зображеннях бачимо агнця, на якого Предтеча вказує пальцем: це трактують як символ Благодаті, що нам показується наперед через Закон, істинного Агнця, Христа Господа нашого. Вшановуючи давні образи і символи, як знамення і предначертання істини, передані Церкві, ми віддаємо перевагу Благодаті та Істині, приймаючи її як виповнення Закону. Заради того, щоб перед очима кожного була зображена досконалість навіть у малярстві, ми наказуємо щоб Агнець, Христос Господь наш, який прийняв на себе гріхи світу, був віднині зображуваний у людській подобі на іконах також, замість давнього агнця, так як ми вбачаємо возвеличення в приниженні Бога-Логоса і прагнемо поминати його життя у плоті, його Страсті і його спасительну Смерть, і відпущення, яке відтоді зійшло на світ.

Контрольні питання

1. Які аргументи висуває Євсевій Кесарійський проти поширення образів у християнському культі?
2. Чи можна зі слів св. Василя зробити висновок про тотожність імператора та його образу?
3. Які основні факти до історії спорудження церкви Сан Вітале в Равені подає Агнелл?
4. Порівняйте фрагменти описів церкви Святої Софії в Константинополі, що їх подають Євагрій Схоластик та Прокопій Кесарійський (див. стор. 147–150)? У чому спорідненість та відмінність?
5. Що для Іоанна Фессалонікійського творить головну відмінність між християнськими іконами та поганськими ідолами?
6. Чим була зумовлена відмова Трульського собору від алегоричних зображень Христа як Агнця?

Розділ II
Від античності
до середньовіччя (VII–IX ст.)

§ 6. Перевтілення Ромейської держави

У історії Візантії VII – початок VIII ст. стали тривожною добою, коли саме існування Імперії було вперше поставлене під сумнів. Ззовні на державу ромеїв зі Сходу чигала серйозна небезпека – спочатку з боку персів, а потім, ще більш загрозлива, з боку арабів. Нестача людей в армії і, разом з тим, перехід до спадкової військової служби змусили створити нову схему організації війська і реформувати адміністративні структури. Суспільство зазнало глибоких змін, що надало країні суттєво нового вигляду. Стара Римська імперія з її префектурами і провінціями остаточно перетворилася на потужно мілітаризовану, повну сил середньовічну державу. Вона стала меншою за колишню за своїми розмірами, але набула значно потужнішої етнічної однорідності та релігійної згуртованості: Візантія відтепер стала переважно грецькою державою, населення якої ревно вірило в заступництво християнського Бога та святих.

Великий похід

610 р. Іраклій, син однойменного правителя – **екзарха** Карфагену – столиці візантійської Африки, очоливши військову експедицію, прибув з флотом до Константинополя і скинув жорстокого тирана Фоку, який на той час втратив будь-яку підтримку. Схопленому узурпатору відрубали праву руку і голову, а труп спалили.

Новий імператор отримав вінець з рук Патріарха, а городяни вітали його як рятівника від сваволі й анархії. Місце для нової династії було розчищено, а її представники змогли залишатися при владі з 610 р. до 717 р.

Іраклій (610–641) виявився людиною чутливою і нервовою, схильною до бурхливих підйомів і раптових спадів, повною полум'яної релігійної віри і неприборканої енергії. Худорлявий, жиливий, з характерною «цапиною» борідкою, він виявив себе хоробрим солдатом, який не раз відважно бився оточений ворогами, талановитим полководцем і здібним адміністратором. З часів імператора Феодосія він був першим государем, який особисто командував на полях битв. Духовний пастир Іраклія, Патріарх Сергій I (610–638), підтримував імператора у важкі хвилини і словом, і ділом. Коли гостро постало питання, де взяти гроші для армії, він не зупинився навіть перед передачею коштовних предметів церковнообра-

дового вжитку на потреби держави. Переплавлені скарби повинні були врятувати християн.

Ситуація склалася так, що найважливішим питанням для візантійської політики стало вирішення справ на Сході. Новий імператор, як і Фока, не зміг впоратися з натиском персів, які за короткий термін захопили вже не тільки Сирію, Палестину, але і Єгипет. Впродовж шести років (622–628 рр.) Іраклій вів особливо напружену війну з Персією. На той час «цар царів» Хосров II зі своїми військами повністю спустошив Малу Азію і завдав серйозних збитків торгівлі. Навесні 623 р. імператор на чолі величезного 120-тисячного добре підготовленого і патріотично налаштованого ромейського війська перейшов кордон Сасанідського Ірану. Так почалася безпрецедентна за тривалістю, зусиллями й успішністю військова кампанія.

У результаті, незважаючи на важкий, виснажливий похід територією ворога, вдаліні від баз постачання провіантом і без надходження підкріплення, військова перевага виявилася на боці візантійців. Іраклій здобув низку блискучих перемог (на берегах вірменського озера Ван і ріки Євфрат, біля Ніневії та воріт Ктесифону¹), і тому ввійшов у легенди як перший хрестоносець, який боровся з «невірними».

Справа в тім, що 614 р. перси увійшли до Єрусалиму. Місто було позвірячому пограбоване, Патріарха Захарію й іменитих городян вислано, великі святині християн зганьблено, храм Гробу Господня, побудований Константином I і його матір'ю Оленою, спалено. Найболючішим же стало те, що одна з найдорожчих реліквій християнського світу, Святе Животворяще Древо, або ж Істинний Хрест Господень, той самий, на якому, як вірили християни, був розп'ятий Ісус Христос, був вивезений шахом до Ктесифону. Монофісита ж, що жили у Сирії та Палестині, підтримували персів. Тому виступ ромейської армії проти шахського Ірану в 622 р. під приводом повернення Істинного Хреста набув подоби хрестового походу. Успішними виявилися і наступні воєнні дії василевса.

Щоб домогтися перелому в боротьбі на свою користь, перська армія пішла на союз з полчищами аварів і слов'ян, але це не принесло бажаного результату. Десятиденна облога Константинополя влітку 626 р. і спроба штурму закінчилися повним провалом через розгром слов'янської флотилії з човнів-довбанок **моноксилів** (дослівно «одnodеревок») і плотів у бухті Золотий Ріг. Епідемія, що почалася серед ворогів, падіж коней, голод змусили їх відступити. Закликавши на допомогу небесні сили, Патріарх Сергій особисто обійшов стіни обложеного міста з іконою Богородиці – визнаної покровительки Константинополя. З цієї поразки почався розпад Аварського каганату, який зник без сліду вже до кінця наступного сторіччя. Щоб прискорити цей процес, Іраклій узаконив розселення на північному заході Балканського півострова племенам сербів і хорватів, які мігрували в ці регіони під тиском аварів. Скориставшись падінням могутності

¹Ктесифон – столиця держави шахів з династії Сасанідів у Ірані (Персії).

своїх старих володарів аварів, західні слов'яни, венеци або венди, очолювані франкським купцем **Само**, який став їхнім князем, створили на землях Моравії і Богемії свою власну державу, яку, втім навряд чи можна вважати суто слов'янською. У степах північно-східного Причорномор'я сформувався союз булгар, переважно кутригурів, на чолі з ханом Кувратом (584–642 чи 605–665). У 619 р. Куврат прибув у Константинополь до двору василевса Іраклія, прийняв християнство і отримав підтвердження на свої володіння, зокрема на Керченському півострові. Близько 635 р. столицею Куврата стала Фанагорія на Боспорі. Він навіть розпочав боротьбу з ханами з роду Ашина за зверхність у всьому Тюркському каганаті.

Іран тим часом рвала на шматки вороженча несторіан і вогнепоклонників-**зороастрійців**, боротьба різних кланів знаті за владу. Спровокувавши придворний переворот у Ктесифоні, василевс Іраклій позбувся Хосрова II і став посередником у суперечці про успадкування шахського престолу. Вже у 628 р. остаточно розгромлені перси змушені були укласти принизливий для них мир з ромеями. Це був повний тріумф імператора. Візантійська імперія отримала величезну контрибуцію, повернула собі Вірменію, Месопотамію, Сирію і Єгипет. Вивезена з Єрусалиму святиня – Древо Хреста Господнього – знову опинилася в руках ромеїв. Її повернули до Єрусалиму, а юдеїв, які пішли на союз з персами, покарали. Для держави, у якій релігія відігравала вкрай важливу роль, це було подією надзвичайної важливості. Іраклій роздав багаті дарунки константинопольцям й успішно відшкодував зроблені раніше позики. Найголовніше, могутність давнього ворога Візантії було цілком підірвано. Сил ромеїв, міцності їхніх військових структур виявилось достатньо, щоб вийти переможцями з цієї останньої «великої війни античності». Знесилений важкими втратами, Сасанідський Іран загрузнув у заколотах, переворотів і практично припинив своє існування як незалежна держава.

6.1. Соліди імператора Іраклія. 610–641 рр.

землю, а вістря нахилили вбік ворога. Коли ворог кидався на цю стіну списів, панцирна кіннота не давала йому спокою на флангах, водночас перешкоджаючи відступити. І, нарешті, позаду, на певній відстані, чекала слухної миті остання бойова кінна лінія, яку араби називали «Прапор пророка». Вона втручалася в битву в рішучу мить, щоб переломити її хід на свою користь.

У 632 р. помер Мухамед, єдина в історії людина, що була одночасно і Пророком, і поетом, і завойовником, і засновником імперії. А вже через два роки могутня армія першого обраного в мусульман **халіфа** (спадкоємця) – провідника правовірних Абу-Бекра (632–634), тестя Мухамеда, вторглася у Сирію – найбагатшу ромейську провінцію, всього лише п'ять років тому відвойовану ромеями у персів. Обидві сторони готувалися до найбільшої за масштабами битви, гуртуючи сили. У серпні 636 р. у кривавому триденному побоїщі на р. Ярмук, притоці Йордану, 40-тисячна мусульманська армія вщент розбила візантійське військо. Зрозумівши, що втрачене не повернути, Іраклій, за словами арабських істориків, у розпачі викликнув: «Прощавай, о Сиріє! Яка це прекрасна країна для нашого ворога!». Не маючи резервів, він наказав знищити тут все, що можливо, відвів залишки своєї армії до Малої Азії, до Анатолії, а частина гасанідів-монофіситів, незважаючи на те, що були арабами, не побажали долучитися до переможців і рушили вглиб Каппадокії. Навіть солдати з елітних столичних підрозділів були розпорошені по провінційних гарнізонах. Однак мало хто на сході залишився лояльним до Константинополя.

Після захоплення **Дамаску** – древньої столиці Сирії, найважливішого ринку, розташованого на перехресті доріг, що ведуть від Євфрату до Єгипту, більшість інших близькосхідних міст були підкорені мирним

6.3. Народження пророка Мухаммеда. Мініатюра, арк. 42r, Джамі аль-Таварік (Ms. Arab 20), Бібліотека університету, Едінбург. 1314–1315 рр.

шляхом, через переговори і підписання договору з городянами «про недоторканність їхнього життя, їхнього майна, їхніх церков і хрестів», адже на допомогу Імперії не доводилося розраховувати. У 636 р. халіф Омар (634–644), ще один тесть Мухамеда, заїхав верхи на верблюді у завойований Єрусалим – головне місто християн, здивувавши жителів убозством свого вбрання.

Натиск мусульман не змогли зупинити ні смертоносна пандемія чуми, що забрала тисячі життів арабів, ні «рік попелу» – 639 р., що вразив страшною посухою саму Аравію. У 638 р. впала східна перлина ромейської корони – Антіохія. Потім настала черга Месопотамії та візантійської Вірменії, у південних областях якої були розміщені арабські війська. Вірменський цар змушений був поставляти ворогам допоміжні сили, хоча і за умови, що вони не будуть використані проти візантійців. Єгипет, житниця Імперії, основний постачальник маслинової олії, був зраджений монофіситським Патріархом і, незважаючи на опір своєї невеликої армії, капітулював у 641 р. Покидаючи Александрію, ромей з тугою дивилися з палуб кораблів на береги батьківщини, яку залишали назавжди. Того ж року вкрай обтяжений невдачами, інтригами дружини і дітей, зломлений морально, занурений у меланхолію, помер від водянки великий переможець Персії імператор Іраклій. Його супротивник Омар пережив Іраклія на три роки й був убитий перським рабом-християнином 644 р. Обраний халіфом літній і неенергійний Осман (644–656) був великим любителем пахошів, породистих коней і молодих рабинь, але навіть за його правління завоювання, за інерцією, все-таки продовжувалися – як сніг навесні поступово танули володіння ромейів у Північній Африці, було підірвано монополію Візантії на морі.

Спадкоємці василевса, його бородаті онук Констант (641–668) та правнук Константин IV (668–685), теж були людьми здібними, рішучими, хоробрими, навіть жорстокими, але їм не вдалося кардинально виправити становище. Надмірно захопившись влаштуванням справ в Італії і «Старому Римі», забувши про нелюбий Константинополь, Констант став жертвою змови і був убитий у лазні в сицилійських Сіракузах, не скориставшись, таким чином, з моменту нестабільності у ворожому арабському таборі. Він ледь не перекроїв історію Європи, збираючись, зміцнившись на Балканському й Апеннінському півостровах, перенести столицю на Захід, тому що вважав Імперію на Сході втраченою. Використавши залишені ромеями арсенали, араби напали на острови Кіпр та Родос. Імператорський флот було розгромлено у 655 р. Вороги вже виношували ідею об'єднання земель поваленої Персії і захопленої Візантії, сподіваючись посісти місце християнської Імперії.

Фатальну ситуацію врятувала міжусобна війна, що почалася між зятем Пророка Алі, відомим своєю жорстокістю, та намісником Сирії Муавією, який захопив престол і переніс столицю арабського світу з похмурої **Медини** – центру мусульманської громади – до розкішного Дамаску. Ця боротьба відродила колишні родоплемінні суперечки, ускладнила їх новими образами і протиріччями, підсилила релігійну ворожнечу арабів, що розділилися на правовірних **сунітів** – противників Алі (які вважали

перших трьох халіфів законними спадкоємцями Пророка і визнавали *суни* – зібрані за їхнього правління перекази про Мухаммеда), з одного боку, і – *шиїті* (які вважали перших трьох халіфів узурпаторами, які відтіснили Алі від влади, і вважали його нащадків єдиними справжніми **імамами**, тобто духовними лідерами) з іншого. Внутрішні усобиці послабили натиск завойовників. Молодий Константин IV навіть домогся укладення миру з арабами, причому за умови сплати їм символічної данини у 3000 золотих монет, 50 коней і 50 рабів.

Але мусульмани продовжували рухатися східним і південним Середземномор'ям, подібно гігантській хвилі, що змиває і затоплює все на своєму шляху. Якщо до цього, за словами сучасника, «кордони імперії, подібно до статуй імператорів, здавалися навечно створеними з бронзи та мармуру», то тепер усі «бачили імперію приниженою».

Після смерті сунітського халіфа Муавії син Константина IV, війничий і рішучий василевс Юстиніан II, поповнив армію слов'янським контингентом і рушив до Вірменії, щоб повернути її під владу Імперії. Його військо було жорстоко розбито у 692 р. Це погіршило ситуацію в Північній Африці, де араби вже мали базу в **Кайруані** та успішно придушували опір племен берберів. До кінця VII ст. Візантія остаточно втратила північноафриканські землі з великим вузлом зв'язку, містом-портом Карфагеном, що двічі переходив з рук у руки. Це стало безповоротною втратою тієї середземноморської європейської цивілізації, яка почала складатися на берегах Середземного моря за часів Римської імперії. З колосальною напругою, зібравши останні сили, ромуї зятято утримували імперський кордон, що проходив відтепер безлюдними горами Тавра на південному сході Малої Азії. Розташовані тут землі, разом з Балканами, становили відтепер основний бастион християнства, прикриваючи собою європейський Захід, який буде довго вважати арабів далекою і навряд чи реальною загрозою.

*У чому ж полягають причини таких дивних успіхів арабів? Можливо, відповідь можна шукати у слабкості їхніх супротивників, міць яких занепадала? Навряд чи можна вважати так. Візантія тільки-но зуміла зламати хребет сильному, грізному ворогові, та й багата здобич, захоплена арабами, сама собою свідчить про економічну могутність Імперії. Іслам? Через свою простоту він швидко витіснив складні поганські культури і, об'єднавши різномірні племена, швидко став притягальним прапором перемог. Але варто врахувати, що навіть за часів мусульманських завоювань загальна маса завойовників спочатку не знала ані священної книги мусульман – **Корану**, ані його найважливіших настанов, ба більше – навіть не мала симпатій до ісламу. Відповідь, вочевидь, криється в іншому.*

Немає сумнівів, що араби насамперед вкрай вдало скористалися битвою не на життя, а на смерть своїх основних суперників, Персії і Візантії, які до цього успішно перешкоджали об'єднанню арабських племен. Етнічні протиріччя, ворожнеча між християнами різних конфесій теж сприяли перемозі арабів. Крім того, позначилися переваги географічного розташування Ара-

військового п-ова й економічні помилки візантійців. Ромеї послідовно відрізали арабів від зовнішньої торгівлі, а це не могло не викликати невдоволення. Населення захоплених областей уже давно виношувало ідеї відділення від Ромейської імперії і нерідко зустрічало арабів як визволителів. Недарма тут існував крилатий вислів: «Бог помсти послав арабів, щоб звільнити нас від жорстокості римлян». Остання крилася в релігійних гоніннях з боку халкідонітів і у жорсткому податковому визискуванні, яке спочатку вельми далекоглядно послабили завойовники.

*Вони пропонували своїм супротивникам очевидний вибір: або приймати іслам, або сплачувати **джизію** і **харадж** – податок підкорених, або ж битися на смерть. З огляду на те, що розміри податків спочатку визначали самі підкорені, вибір був очевидним – відкупившись порівняно невеликою сумою, можна було зберегти головне – життя і віру. Лише згодом розміри джизії та хараджу почали збільшуватися, але для тих, хто здався на милість переможців, було вже запізно ремствувати і горювати. Політико-економічну гру було зроблено.*

*Тим більше втішало те, що спочатку араби м'яко ставилися до населення завойованих областей. Найчастіше вони використовували візантійську систему місцевого управління, лише поступово її арабізуючи, залучали місцевих мешканців до органів державної влади. Власна арабська монета, динар, була багато в чому схожою на ромейську номізму, з якою вона почала вдало конкурувати. До того ж, ранньому ісламу була притаманна значна віротерпимість до християн та іудеїв як до «людей Писання». Таким чином, на перемогах арабів і поразках візантійців повною мірою позначилися наслідки місцевого сепаратизму Сирії і Єгипту і давніх релігійних протиріч Імперії з монофіситами. Вони були тим більш значними, що араби не симпатизували офіційній візантійській Церкві, прихильники якої в колишніх візантійських східних провінціях називалися відтепер **мелькитами**.*

Закріпившись у Дамаску, халіфи з династії **Омейядів** майже щорічно здійснювали грабіжницькі рейди вглиб Малої Азії, особливо до її південно-східних областей, рухаючись від гір Тавру, де проходив візантійсько-арабський кордон. Найчастіше маршрут арабських вторгнень шаблею протинав ромейські малоазійські міста Аморій, Дорилею, Іраклію, іноді сягаючи областей південного Понту. Страх ромеїв перед тим, що араби рано чи пізно остаточно завоюють країну, перетворився мало не на спадкову манію.

До кінця VII ст. на землях Сирії та Месопотамії прихильники Пророка створили особливий укріплений прикордонний район – **ас-сугур**. Саме тут відбувалася найзапекліша боротьба, але саме створення ас-сугуру вказує на те, що ромеї були не лише стороною, яка оборонялася, але й самі раз по раз здійснювали рейди у відповідь. Згодом війна перетворилася на таку ж сезонну справу, як сівба чи збір врожаю. Майже щорічно, якщо все спокійно було в самому Халіфаті, навесні (не пізніше 11 травня, щоб встигнути до збирання зерна), араби збирали війська в

прикордонних округах Сирії для чергового набігу. З регулярністю заведеного годинникового механізму, вони були в «підчерев'ї» ромейської Малої Азії, часом заглиблюючись на північ і доходячи аж до берегів Чорного моря і Босфору.

Великі військові походи мусульмани здійснювали вкрай рідко, оскільки вони не окупували витрат. Однак впродовж семи років, близько 668–675 рр. війська халіфа Муавії вперше загрожували самій столиці Візантії, здійснивши її облогу. Вони блокували Константинополь великим флотом з боку Мармурового моря, але марно: місто навіть не відчуло голоду. Припаси вдавалося постачати з сусідньої Фракії, а, можливо, і з Кримського п-ова. Великою вдачею для візантійців стало спалення багатьох арабських суден **«рідким вогнем»** (грецьк. «пір іргос»), наймогутнішою зброєю до появи у XIV ст. гармати.

Одна з перших згадок про цей вогонь у візантійських письмових джерелах відноситься до VI ст. З його допомогою був знищений флот заколотника Віталіана, лідера варварів-федератів у Мезії та Фракії, який повстав 513 р. проти імператора Анастасія Дикора. За легендою, префект преторія Марин Сирієць, який спалив флот, отримав вогняну суміш у вигляді самозаймистого порошку – «божественного апірону» від знаменитого філософа Прокла Афінського. За іншою, більш переконливою версією, «рідкий» або «грецький вогонь» було винайдено у Константинополі втікачем з сирійського Геліополіса, архітектором Каллініком, невдовзі перед закінченням першої облоги Константинополя арабами.

«Пір іргос» був легкозаймистою клейкою сумішшю, ймовірно, з фракцій нафти і горючих рослинних олій зі згущувачами (смолою, селітрою, сіркою, негашеним вапном). Саме цим пояснюється її потужна вражаюча дія. Потрапляючи на ціль: палубу корабля, облогову машину або на загін воїнів, – вона немов би обтягувала її, швидко розповзаючись в усі боки. «Рідкий вогонь» кидали у глиняних посудинах з пересувних, установлених

6.4. Грецький вогонь. Мініатюра, арк. 34v, Мадридська хроніка Іоанна Скліци (*Vitr.* 26-2), Національна бібліотека, Мадрид. XII ст.

на колесах катапульт, а пізніше стали викидати убік ворога зі спеціальних мідних труб – сифонів, виготовлених у вигляді бронзових чудовиськ з роззявленими пащами. Вони були приєднані до герметичних казанів, до яких спеціальними міхами помпувалося повітря. Так створювався тиск, завдяки якому, відкривши кран, можна було вистрелити розігрітою вогняною сумішшю. Досить було піднести до неї смолоскип, щоб киплячі краплі, що вилетіли з сифона, перетворилися на ревучий стовп полум'я, скерований на ворога. За дію вогнеметних сифонів відповідав майстер-**протоелат**, який, водночас, очолював веслярів на судні. За словами хроніста **Феофана**, «вогняними горщиками» оснащували величезні двопалубні судна, а «вогняними сифонами» – швидкі маневрові «сифонофорні» кораблі. Під час бою, коли судна підходили близько або навіть упритул, супротивника закидали цими горщиками і поливали палаючою рідиною, яка горіла навіть у воді. Загасити пекельний вогонь можна було тільки оцтом або сечею. Запаси того й іншого зберігалися у глиняних бочках-піфосах неподалік від вогнеметів.

«Рідкий вогонь», цей страшний «напалм візантійців», довго залишався найбільш грізною зброєю ромеїв, яка надавала їм перевагу над ворогами і на морі, і на суші, а також при штурмі фортець.

Зрештою араби змушені були зняти облогу з Константинополя. Повертаючись до Середземного моря, їхній флот потрапив у страшну бурю, яка знищила його рештки. Невдача спіткала й сухопутне військо арабів на чолі з полководцем Абу Суф'яном: у боях з ромеями воно втратило близько 30 тис. воїнів. Це був кривавий реванш, що стер ганьбу Ярмука. Муавія навіть погодився на сплату данини. Візантія повернула довіру в очач місцевих правителів. Після низки поразок арабів тиск Арабського халіфату Омейядів на Візантію на певний час ослаб.

Екзархати та феми

Візантійці були не в змозі протистояти навалам лангобардів на Апеннінському п-ові, берберських кочових племен у північній Африці, слов'ян та аварів – на Балканах. Особливо небезпечним стало становище у північній і середній Італії, оскільки Римський Папа руками лангобардів, що вторглися сюди, домігся, у кінцевому рахунку, ліквідації візантійського панування. Зв'язки зі східною частиною Імперії дедалі слабшали. Сенаторів тут майже не залишилося, а ряди знаті тепер поповнювалися переважно за рахунок вихідців з місцевої армії.

Тому, щоб врятувати хоча б якісь території, відвойовані Юстиніаном, уже наприкінці VI ст. ромейські імператори вирішили підсилити свій вплив, насамперед у найбільш тривожних, віддалених регіонах, остаточно передавши в руки призначуваних сюди правителів-**екзархів** і військову, і цивільну владу, щоб вони могли краще реагувати на небезпеку. Таким чином, зі зменшенням території Імперії посилювалася її централізація. Нічого нового у цих заходах не було. Шляхом надання вищих цивільних та військових повноважень одному й тому самому посадовцю, порушуючи стару римську традицію, йшов уже Юстиніан I, який видав низку відповідних новел про

окремі провінції, намісництва, особливо у неспокійному Єгипті. Тепер ця тенденція стала загальним рятівним правилом, незважаючи на те, що вона виявилася пов'язаною з розподілом Імперії на окремі області.

Екзарх був представником імператорської влади на території, ввіреній його захисту і управлінню. Для більшої ефективності усі військові справи, адміністрація, суд і фінанси були зосереджені у його руках. Він отримував з Константинополя військовий підрозділ для своєї охорони, набирал на місцях війська і взагалі мав необмежені повноваження, насолоджувався мало не царськими почестями. Навіть палац екзарха називався священним, як і палати василевса.

На Апеннінському п-ові було засновано **Равеннський екзархат** – комплекс з семи підконтрольних візантійській владі територій – **дукатів** з центром у північноіталійському м. Равенна. Ця столиця візантійської Італії тоді була морським містом, знаходилася на березі лагуни, як і її військовий порт Класис, що розташовувався за чотири кілометри від міста. Залежними від екзархату стали значні італійські міста – Рим, Неаполь, Перузія (Перуджа), а також Венето, майбутня Венеція, що розкинулася на понад сотні островів у величезній витягнутій адриатичній лагуні й розтиналася, подібно до Равенни, численними каналами. Ці острови здавна служили чудовим притулком від ворогів, а їхні мешканці займалися риболовлю, видобутком солі, мореплаванням і торгівлею. Заповзятливі венеціанці зробили своїм небесним патроном Св. Марка-євангеліста, мощі якого вони цілком авантюрно, прикривши шматками свинини, викрали у IX ст. в арабів з Александрії. Над гробницею святого у Венеції спорудили розкішний п'ятикупольний храм Св. Марка, скопіювавши його зі знаменитого константинопольського **храму Св. Апостолів** (Апостолейону). Не шкодуючи грошей на прикрасу святині, вони у X ст. замовляють для неї візантійським майстрам вівтар дивовижної роботи, який прикрасять двома тисячами дорогоцінних каменів. Навіть після падіння екзархату в середині VIII ст. під ударами лангобардів венеціанці, так само як і чимало інших італіків, залишаються у сфері інтересів Імперії, й лише поступово будуть ставати все більш незалежними, зберігаючи впродовж століть тісний зв'язок з Константинополем.

Подібні перетворення пережила і Північна Африка, де виник **Карфагенський екзархат** зі столицею в однойменному найбільшому місті і порту, що лежав навпроти Сицилії, на перехресті найважливіших торговельних шляхів. До складу великого округу входили п'ять дукатів, причому один з них лежав за африканськими межами – на острові Сардинія. За візантійців Карфаген пережив останній блискучий період свого існування як центр цивілізації та культури. Втім, доля цього екзархату виявилася ще коротшою, ніж доля візантійської Равенни. У 702 р. останні ромеї залишили Африку, остаточно захоплену мусульманами.

Обидва екзархати були форпостами Візантії на Заході і знаменували собою початок мілітаризації візантійської держави. Вони стали зразком для майбутньої оригінальної, дуже ефективно організації армії та адміністрації. Щоб вирішити нагальну проблему поповнення армії новими воїнами, вже

василевс Іраклій (610–641) здійснив першу спробу проведення відповідної реформи – поділити сільську місцевість з її провінційним населенням на мілітаризовані військово-територіальні округи, що називалися фемами. Набір солдатів здійснювався в межах цих округів. Часто «призовники» були синами ветеранів, оскільки військова служба стала спадковою.

Спочатку фема означала окрему військову одиницю, а пізніше назвою цього загону, стали називати адміністративну область, де було розташовано це з'єднання і на території якої усім розпоряджався командир цієї міліарної одиниці – своєрідний військовий губернатор з військовими та цивільними повноваженнями. Військове формування феми за «темних віків» нараховувало, як правило, від однієї до чотирьох тисяч воїнів, які жили тут як військові землевласники й мали свої будинки, родини, земельні наділи. Запроваджена військово-адміністративна система стала основою візантійської державності на п'ятсот років. Її створення було значним досягненням. Принцип фемного ладу затверджувався поступово за спадкоємців Іраклія як серія заходів з децентралізації провінційного адміністративного управління і, разом з тим, з впровадження системи більш гнучкої центральної влади Константинополя у провінціях.

Нові феми створювали поступово, у міру зростання військової загрози в тому чи іншому регіоні, або за необхідності переоблаштування відвойованих областей. На чолі кожної феми стояв стратиг. Тепер він зосереджував у своїх руках не лише військову, а й цивільну владу, передану йому імператором. Стратиг відповідав за безпеку довіреної йому території, за дозорну службу, стежив за набором ополченців, забезпечував стягнення податків, здійснював казенні виплати, стежив за будівництвом, відновленням і поточним ремонтом суспільних будівель, оборонних споруд, тісно співпрацював з духовною владою, контролював дії підлеглої йому місцевої цивільної влади, регулярно доповідаючи про все до столиці. При цьому він перебував у суворому підпорядкуванні константинопольському уряду й особисто василевсу. Щоб стратиг не встиг зростися з місцевою знаттю і не став виношувати ідеї непокори й сепаратизму, його намагалися тримати у фемі не довше 4–6 років, переводячи на нове місце служби й увесь час тасуючи чиновників.

Керувати областю стратигові допомагав штат військових посадових осіб, що складав його відомство, штаб або секрет. Головними серед них вважалися начальник штабу – **коміт палатії** («шатра») і **турмархи**, які командували **турмами** – підрозділами, розміщеними на відповідній території (турмі). Так само називалися відповідні адміністративні одиниці, на які поділялася фема. Далі йшли **доместик феми**, **кентарх** (офіцер) **«мечоносців»-спафаріїв**, **коміти** або **друнгарії**. Ці останні були офіцерами, які очолювали **друнги** (полки) – підрозділи, кожний з яких нараховував 1000 воїнів. Друнги поділялися на **ванди (банди)** (роти), у середньому по 200 воїнів у кожній (50 кіннотників і 150 піхотинців). Кожна ванда мала свого прапороносця – **вандофора**. Ад'ютантом стратига і його вістуном був **протомандатор**, а канцеляристом – **протоканкеларій**.

Цивільну частину адміністрації фем очолював претор або **крит** – суддя, у веденні якого була цивільна, карна, а з кінця X ст. і військова юрисдикція. Крім того, він мав дисциплінарну владу над усім персоналом, довіреним стра-

тигові. Сюди ж належав **протонотарій**, який відповідав за координацію діяльності військових і цивільних, фіскальних фемних механізмів, а також за постачання фемної адміністрації всім необхідним. Він підпорядковувався центральному фінансовому департаменту – **сакеллі**, і тому надсилав свої звіти безпосередньо до Константинополя, оминаючи стратига. **Хартуларій** виконував у фемі військово-фінансові функції, як писар укладав реєстри солдатів-**стратиотів**, зброї і був пов'язаний з **логофетом стратиотикону**. Інспектор-**епопт** відповідав за список-кадастр придбаних імперських земель і перевіряв списки воїнів. **Діюкит (диойкит)** – фінансовий інспектор поземельного податку – був збирачем відповідних прямих і додаткових державних податків, що збиралися з округу – діоцезу або феми. Як і епопт, він підкорявся головному податковому відомству – **генікону**, своєрідному міністерству фінансів, тобто теж залежав безпосередньо тільки від Константинополя. Завершували цю адміністрацію переписувачі-скриби секрету і прості **нотарії**.

Інкони стратиги не мали потреби в настільки розгалуженому постійному штабному апараті, тим більше, що міські ради з їхніми «батьками міста» зберігали свої управлінські, начальницькі повноваження принаймні до кінця IX ст. Часом замість стратига фему міг очолювати **ек просопу**, грецькою «від імені», тобто виконувач обов'язків, «місцєблюститель» або ж заступник стратига. При цьому він, своєю чергою, вважався ек просопу (заступником, представником) імператора на довіреній йому території. Нижче стратигів за службовою ієрархією йшли також **клісурархи**, чийм обов'язком була охорона гірських дефіле (ущелин-проходів), і **парафілакси** – охоронці фортець.

Перші феми з'явилися приблизно через сто років після створення екзархатів, у Малій Азії – **Анатолік** (дослівно «східна»), **Арменіак** (вірменська) і **Опсикій**. Анатолік був найбільшою, центральною, найважливішою фемою, її стратиг займав перше місце серед усіх стратигів і одержував найбільшу платню. Назва «Опсикій» походила від назви гвардійських військ, раніше пов'язаних з головним військовим магістром у Константинополі. Вони супроводжували імператора, і звідси й походить їхня латинська назва «obsequium». Після військових походів Іраклія ці війська було розміщено для захисту Константинополя у новоствореному військово-адміністративному окрузі, прилеглому до столиці. Ця фема була єдиною, яку очолював не стратиг, а **коміт**.

За тим самим зразком до кінця VII – початку VIII ст. були організовані території на північному заході Малої Азії, де раніше розташовувалися елітні військові корпуси, що називалися **оптиматами** («кращими») та **вукеларіями** (останні з'явилися раніше як особисті загони на службі візантійських воєначальників або великих власників). На західному узбережжі півострова виникла фема **Фракісій**, названа від імені корпусу фракійців, які прийшли з Європи. У Європі, насамперед на території Балканського півострова, були створені феми **Фракія**, **Македонія**, **Еллада** (Центральна Греція), а також **Сицилія**, що сконцентрували військові сили стратиотів і федератів.

Набір до флоту був пов'язаний зі ще більшими труднощами, ніж рекрутування до армії. Через це облаштування приморських областей і островів

відбувалася у той же спосіб, що й організація фем: вони утворювали морські феми в Егейському морі і на південному узбережжі Малої Азії, у Лікії, Писидії, Памфілії. Призовники з них одержали ті ж вигоди, що й стратіоти сухопутних фем. Фема на півдні Малої Азії мала особливо красномовну назву – **Каравісіана** – «Корабельна» (від грецьк. «каравіа» – «корабель»). Її стратігові, адміралу, резиденція якого знаходилася на великому егейському о-ві Самос, підкорялися друнгарії й турмархи, командувачі ескадр. Їхні екіпажі склалися з кращих моряків-каравісіїв, памфілійців або **мардаїтів**, вихідців з Північної Сирії, християнського народу піратів-грабіжників, який на початку VIII ст. був переселений до Памфілії. Тут же, у глибокій гірській затоці, оточеній гірськими терасами, знаходилося місто **Атталія** (сучасний курорт Анталія), що стало найбільшою військово-морською базою Імперії. Втім, попри це, найважливішим морським з'єднанням стала фема **Ківіріотів** на островах Іонічного моря біля південно-західних берегів Греції з центром на острові **Корфу**. Стратігам таких морських фем підкорялися **кентархи** – командири військових кораблів-дромоніїв і **протокарави**, дослівно «старші корабельники», себто штурмани-керманічі.

До цього треба додати численний провінційний флот з легких кораблів, що охороняли узбережжя, і невеликий імператорський флот, або ж **плоїмон**, з важких кораблів, розміщених у портах столиці й неподалік від неї. Царський плоїмон очолював **друнгарій**. До його служби входили, зокрема, коміти, які командували ескадрами і могли бути прикріплені до відповідних морських баз.

Усі разом вони утворювали постійний військово-морський флот, якого раніше не існувало у Візантії, і були могутнім кулаком збройних сил Імперії, що завоював власний політичний авторитет. Він мав значний радіус дії, й у випадку масштабних воєнних операцій, у тому числі вторгнення, був здатний виставити до 6–7 тис. суден одночасно, небачену як на ті часи армаду з різних видів кораблів, серед яких нараховувалося близько тисячі дромонів. Організація флоту, цієї слави Романії, залишалася такою з VII до X ст. включно. Він допомагав комерційному флоту залишатися господарем Середземномор'я і досить успішно стримував арабський натиск.

Заклопотаний створенням військової інфраструктури в регіонах найбільшої небезпеки, візантійський уряд продовжував поширювати фемний лад і дробити вже існуючі сухопутні і морські феми на більш дрібні, так що до кінця IX ст. їх вже нараховувалося понад три десятки. Як правило, усі вони мали назву тієї географічної області, де розташовувалися. У першій половині X ст. фема в середньому нараховувала близько 2400 воїнів, а укріплений, прикордонний район – **клісура** – приблизно 800 чоловік на чолі з **клісурархом**. Так з вільних селян фем і поселенців-варварів поступово сформувалося військо нового типу, яке змінило ненадійну й заколотницьку найману армію.

Головною військовою силою країни надовго стали вільні заможні селяни – стратіоти. Збільшення числа рукопашних сутичок призвело до певних змін колишнього озброєння, до якого у вершників додалися великий ніж і дволезова алебарда – поєднання списа і бойової сокири. Господар-

*ство, спроможне виставити такого воїна, оцінювалося не менш ніж у 4–5 літр золота (288–360 номісм). Забезпечені військовозобов'язані селяни заносилися до спеціальних списків-реєстрів – каталогів. Будь-які місцеві власники, здатні до **стратії** (військової служби), які мали в складі своєї родини чоловіків, цілком могли потрапити до цих каталогів. Кожному стратіотові належало з'являтися на огляд або у похід з власним конем, військовою амуніцією і провіантом, або, якщо він не міг служити самотійно, сплатити визначену суму.*

За несення військової служби стратіоти одержували у власність або довгострокову оренду земельні наділи, що, подібно до самої служби, теж називалися стратіями, і які за жодних умов не можна було відбирати. Так само заборонялося позбавляти стратіота коня. Земельні ділянки дозволялося передавати у спадок за умови, що спадкоємець теж виконуватиме військовий обов'язок. Малоземельні або зовсім безземельні селяни, наприклад, молодші сини в родинях стратіотів, могли отримувати необроблену землю у малонаселених прикордонних районах і, в такий спосіб, теж ставати потенційними військовозобов'язаними.

*Відповідно до відкоректованого зводу законів – «**Еклоги**», що з'явився у другій чверті VIII ст., при розділі військової здобичі шосту частину належало віддавати до скарбниці, а все інше – розподіляти між стратіотами за винятком полководця і командирів, які мали задовольнятися платнею, до слова, також цілком пристойною. Стратіги одержували від 10 до 40 літр золота залежно від категорії і значущості їхньої фемі, турмархи – до 12, коміти – 3 і навіть молодші офіцери 1–2 літри, тоді як солдатська платня професійного воїна, особливо з гарною вислугою, могла сягати 12 номісм і вище зі збільшенням на номісму за кожний рік служби. Однак треба врахувати ще й те, що стратіоти звільнялися від сплати частини податків, та ще й держава видавала їм невелику платню грошима або натурою (**опсоній і ситиресій**), щоб вони, за словами сучасників, «...могли безбідно існувати і здобувати гарних коней та різноманітне озброєння».*

Фемна система виявилася пов'язаною з тимчасовим переважанням в Імперії вільного селянства і відносним ослабленням централізації держави. Вона була надзвичайно дієвою, гнучкою, особливо вигідною економічно, оскільки дозволяла скоротити військові витрати до мінімуму і мати не просто ополчення, а великі контингенти вишколених солдатів – зручну, відносно дешеву армію, яка, до того ж, значною мірою перебувала на самозабезпеченні. Натхненні патріотичним і релігійним духом, стратіоти воювали за свою релігію й церкви, власні родини, будинки і землі. Солдати проходили військові збори, табори, постійно тренувалися, навчалися ратній справі, сформовані з них підрозділи, на відміну від ненадійних найманців-варварів, відрізнялися високою боєздатністю. Навіть араби, які знищували до того все на своєму шляху, не змогли з ними впоратися.

Винахід ефективної системи фем призвів до чіткого поділу армії. Крім фемних військ, вона включала ударні армійські частини, що називалися **тагмами**. Вони формувалися з професійних солдатів, найманців, знаходи-

лися в самій столиці та її окрузі, у сусідніх провінціях і, одержуючи платню готівкою, завжди були в розпорядженні імператорів. Кожна тагма нараховувала від 1500 до 4000 чоловік. Ударними формуваннями були також **схоли**, якими командували доместики (з кінця X ст. – два доместики схол – Сходу і Заходу). У їхньому підпорядкуванні знаходилися молодші офіцери – тополитрит, дослівно «місцедоглядач», хартуларій, проексем, коміти, доместики нижчих рангів. Двоє з доместиків з відповідним штатом офіцерів, скрибонів-командирів полків, мандаторів, прапороносців командували **екскувітами**. **Арифм** (дослівно «число»), очолений друнгарієм (пізніше – великим друнгарієм), виконував спеціальні завдання з охорони Палацу, Іподрому, місць судових засідань у столиці. У 809 р. василевс Никифор I Генік створив для свого сина особисту гвардію – **іканати**, до якої входили діти найбільш знатних родин. Недарма доместик, який командував ними, був оточений особливо численним штатом офіцерів.

Царський палац, крім гарнізону з тагм та імператорських частин схоляріїв під командуванням протоспафарія або катепана, тепер охороняли кілька з'єднань, що називалися **етерією** («дружиною»). **Етайри**, що в них служили, вважалися ядром армії. Разом з іншими схоляріями вони зазвичай супроводжували імператора в походах. Але нестача людей відчувалася навіть тут. Тому до складу сторожі вербували македонців, тюрків, хозар, арабів, франків, а пізніше – норманів-скандинавів, **варягів** або **варангів**. Їх очолював етеріарх. Крім того, охорону здійснювали **манглавіти** – імператорські охоронці, озброєні палицями, сокирами і шаблями.

Відомо, що у 840 р., після проведення військової реформи, вся армія нараховувала в цілому 120 тис. воїнів, тобто трохи менше того, що мала Імперія за доби уславлених походів Юстиніана I, але приблизно стільки ж, скільки було у військах Іраклія I. У воєнних діях, при обороні або у невеликих вторгненнях, рейдах, траплялося, брали участь до 800 воїнів, зрідка – кілька десятків тисяч. Перевага віддавалася руйнівним і швидким набігам. Але, поступаючись кількісно, ромейська армія цієї епохи, безсумнівно, перевершувала якістю. Саме мужності селян – стратіотів Візантійська імперія зобов'язана своїм протятунком у VIII–IX ст.

6.5. Три святі воїни. Стеатитовий рельєф, Національний заповідник "Херсонес таверійський", Севастополь. XII ст.

Високою боєздатністю відрізнявся і візантійський флот, що став відтепер постійним. Він нараховував сотні кораблів, серед яких виділялися відомі з V–VI ст. важкі парусно-веслові військові судна – дромони, схожі на них **хеландії**, та судна, обладнані для перевезення кінноти, – **иппагоги** (від грецьк. «іпшос» – «кінь»). Поряд з легкими, швидкохідними вітрильними судами – **акатіями, галіадами**, що брали на борт у середньому 10–15 чоловік, використовували **катерги** (дослівно «важкі кораблі», «виснажливі»), які йшли на веслах, за допомогою кількох десятків веслярів, і тому не залежали від течій та вітру. Екіпажі бойових кораблів комплектувалися у морських фемах, у найбільш сильних Ківіріотах, що здавна славилися своїми моряками.

За часів василевса Іраклія було досягнуто високої централізації фінансових установ Імперії, завдяки чому податкові ресурси було об'єднано для більш ефективного використання, у тому числі для потреб оборони. Відомство «священних щедрот» остаточно підпорядковалося префекту преторія. Головним центром з випуску грошей став Константинополь. За винятком Сицилії і Риму, більшість монетних дворів – **оффіцин** у провінціях було ліквідовано. Уніфікація монетної справи стала показником росту могутності держави, що мала єдиний розвинутий грошовий ринок.

Важливою рисою VII ст. став процес елінізації чи, точніше, грецизації Візантійської імперії, створення єдиної культури. Саме за правління Іраклія, у 629 р., римський титул – імператор остаточно замінюється грецьким найменуванням правителя – василевс – і залишається єдиною офіційною назвою царя ромеїв. Приблизно в той же час грецька мова стала державною мовою, а символ Юпітера – орел – був зроблений гербом василевсів. За винятком Італії, майже всі в Імперії говорили переважно, а то й винятково грецькою. Вже через одне покоління латину у Візантії знали лише високоосвічені науковці.

З переходом монофіситів під владу халіфів Імперія стає більш однорідною в релігійному плані, а стан невпевненості у майбутньому, тяжкі випробування «темних століть» надзвичайно посилили релігійний ентузіазм її населення, зміцнили віру в Бога, ікони, святі реліквії і заступництво святих.

За умов постійної арабської небезпеки Візантія зуміла швидко перебудуватися, відновити і сконцентрувати свої сили, більш того, – досягла процвітання, вкотре продемонструвавши свою воістину унікальну життєздатність. І хоча географічні межі її території скоротилися майже удвічі й склали у VIII ст. 500 тис. квадратних кілометрів, вона швидко навчилася обходитися без втрачених окраїнних східних провінцій. Найголовніше, Романія, ставши надзвичайно мілітаризованою та переважно сільською країною, зберегла свої «ядрові», серцевинні землі у Малій Азії та на Балканах. Вона набагато більше залежала від цих територій, але, як і раніше, залишалася найбільшою середньовічною державою, яка, до того ж, ще й стала більш цільною та згуртованою, ніж колись. Для порівняння можна зазначити, що Візантійська імперія разом із землями, що знаходилися під її впливом, більш ніж у двічі перевершувала арабський халіфат Омейядів у середині VIII ст. і майже дорівнювала Західній франкській імперії **Карла Великого** за часів її найвищої могутності на межі VIII–IX ст.

Контрольні питання

1. Яку роль відіграли візантійці у розпаді Аварського каганату і до чого це призвело?
2. Як ви вважаєте, чому ромейська армія, що одержала перемогу над персами, не змогла протистояти натиску арабів?
3. Які землі входили до складу Імперії ромеїв після арабських завоювань наприкінці VII ст.?
4. Якою грізною секретною зброєю володіли візантійці, чи змогли б вони перемогти своїх ворогів без неї?
5. Якою була головна тенденція у перетвореннях Румейської імперії впродовж VI–VII ст.?
6. Коли і чому імператори пішли на організацію екзархатів і фем?
7. Поясніть суть фемного ладу.
8. Які переваги мало фемне військо перед найманом?
9. Які професійні армійські частини існували у візантійській армії у VII–X ст.?
10. Чим ромейське військо відрізнялося від мусульманської армії?
11. Наскільки створення військово-територіальних округів і провінціалізація адміністративного управління були небезпечними для центральної влади?
12. Чому візантійські імператори надалі утворювали більш дрібні фемі?
13. Як ви вважаєте, коли Візантія була більш сильною – за Юстиніана I або після арабських завоювань?
14. Які «плюси» і «мінуси» принесло зменшення території Імперії у VII ст. Чого було більше?
15. Чому грецька мова стала офіційною мовою Візантії саме з середини VII ст.?
16. Що стало гербом василевсів?

Увага, джерело!

«Стисла історія» Никифора, Патріарха Константинопольського (806–815), про скинення Фоки

...І оточуючі Фоку глядачі², як і громадяни, повстали, тому що вже димоти з партії зеленого кольору [прасини] підпалили імператорське приміщення [кесарій] і проголошували про чуже царювання. Але, довідавшись про сильний наступ на них військ Іраклія, вони залишили імператора і перейшли на їхній бік. Хтось на ім'я Фотій, який був ображений Фокою, тому що його дружину імператор колись збездичив, проникнувши до палацу з безліччю війська, негайно ж захопив Фоку, зняв з нього імператорське вбрання, закутав його у чорний одяг, скрутив руки, зв'язав за спиною, і на судні вручив бранця Іраклію. Іраклій, побачивши його, сказав: «Так ось, ти, нещасний, правив державою». Той же відповів: «А ти маєш намір правити краще?». І відразу ж Іраклій ще на кораблі наказав стратити Фоку мечем..., а тіло його протягнути до так званого форуму Бика і там його піддав спаленню.

²На іподромі.

**«Хронографія» Феофана (814–818)
про облогу Константинополя
аварами, слов'янами, персами**

Рік 617. Цього року цар персів Хосрой набрав нове військо, зібравши іноземців, громадян, рабів і людей всякого роду. Це військо він віддав під командування военачальника Саїса, приєднавши до нього ще п'ятдесят тисяч, узятих з війська Сарвара, назвав їх «носіями золотих списів» і послав проти імператора. Сарвара ж з військом, що залишилося у нього, він послав на Константинополь, щоб домовившись із західними гунами (їх називають також аварами, склавінами і гепідами), той рушив разом з ними на місто і взяв його в облогу. І, довідавшись про це, імператор розділив своє військо на три частини: одну він послав захищати місто, іншу віддав під командування своєму брату Феодору, наказавши йому йти війною на Саїса, а третю частину взяв сам і рушив на Лазіку (Грузія)...

А Сарвар підійшов до Халкидону³, і авари з Фракії, наблизившись до міста, хотіли захопити його. Присунувши до нього безліч машин, вони в незчисленній кількості, перевершуючи числом [супротивника], припливли з Істра (Дунаю) на видовбаних човнах і заповнили всю затоку «Рогу». І після десяти днів облоги міста з суші та моря вони були переможені, завдяки силі і допомозі Бога і молитвам непорочної Діви Богородиці. І, втративши величезну кількість на суші і морі, вони відступили з великим безчестям. А Сарвар, який взяв в облогу Халкидон, не відступив, але перезимував там, здійснюючи набіги і спустошуючи землі й міста на іншому березі.

**«Хронографія» Іоанна Малали
(помер 574 р.) про використання
запальної суміші у 513 р. під час
розгрому заколоту Віталіана**

...І він (Віталіан⁴) знову рушив грабувати усю Фракію і Європу, дійшов до Сик й Анапла навпроти Константинополя, задумавши оволодіти і самим Константинополем. ...Цар же Анастасій незадовго перед тим запросив через Марину⁵ філософа Прокла Афінського, знаменитого чоловіка; і сказав йому [тоді] цар Анастасій: «Що я можу зробити, філософе, проти цього пса, який так шкодить і мені, і [моїй] державі?». Прокл же відповів йому: «Не зневіряйся, царю, тому що він кинеється навтіки і відійде, щойно ти відішлеш кого-небудь проти нього». І цар Анастасій негайно звелів экс-префекту Марину Сирійцю, який стояв поруч з царем під час його розмови з філософом Проклом,

³Халкидон – портове місто на малоазійському березі Босфору, навпроти переправи до Константинополя.

⁴Віталіан, виходець з провінції Скіфія, син гота Патрикіола та римлянки, був комітом федератів і командував загоном булгар; як прибічник ортодоксального православ'я, Віталіан був невдоволеним монофіситськими симпатіями імператора Анастасія I Дикора, і виступив проти нього. Організатор заколоту скористався невдоволенням федератів через рішення уряду скоротити розміри державного постачання – аннони федератів. Приводом до виступу стало те, що дружина Віталіана була зґвалтована його безпосереднім начальником, військовим магістром Фракії стратигом Іпатієм, племінником Анастасія. Віталіану за три дні вдалося зібрати величезну армію, й повстання набуло значного розмаху.

⁵Марин Сирієць – скриніарій, призначений префектом преторія у 512–513 рр.; прибічник монофіситів.

озброїтися проти Віталіана, що знаходився навпроти Константинополя на іншому боці затоки. І говорить філософ Прокл у присутності царя Марину Сирійцю: «Візьми те, що я даю тобі, і виходь проти Віталіана». І наказав філософ принести велику кількість так званого божественного апірону, звелівши розтерти його на якнайдрібніший порошок, і віддав Марину, сказавши йому: «Де б ти не посипав цим [порошком] після сходу сонця – у будинку а чи на кораблі, – негайно запалас будинок або корабель і буде знищений полум'ям».

...Отже, після того, як філософ [Прокл] розповів Марину, що кораблі [повинні] зайнятися, а люди [що знаходяться] на них потонути, [воєначальник] наказав [воїнам] розсипати [божественний апірон]; він рушив до протилежного боку [протоки], [поспішаючи розпочати битву] з Віталіаном і його людьми. Рушили назустріч і кораблі Віталіана, й [обидва флоти] виявилися дуже близько один до одного біля [храму] Св. Фекли у Сиках у тому місці протоки, що зветься Віфарій. О третій годині дня⁶ там відбувся морський бій; [тоді] раптово й одночасно всі кораблі заколотника Віталіана, [що брали участь у битві], зайнялися вогнем і пішли на дно протоки разом з тими воїнами з готів, гунів і скіфів, які були на його боці... А Віталіан і ті, що пливли на інших кораблях, побачивши, що кораблі, [які беруть участь у битві], раптово зайнялися вогнем, втекли і повернулися до Анапли. ...Спаситель Христос і талан царя здобули таким чином перемогу. Цар Анастасій влаштував урочистий виїзд до Состенія, [де] впродовж багатьох днів вдячно молився [Господові] у храмі Михаїла Архангела. Філософ же Прокл Афінський попрохавши у царя [дозволу поїхати], був відпущений, відмовившись прийняти що-небудь від царя, хоча йому було запропоновано взяти чотириста фунтів золота⁷; цей філософ, повернувшись до Афін, свого рідного міста, незабаром помер. Окремі ж [люди] у Константинополі говорили, що божественний апірон, розсипаний у повітрі, займається від сонячного тепла через те, що дуже дрібний, і що це явище природне.

З «Еклоги», візантійського законодавчого зводу Лева III і Константина V (не раніше 726 і не пізніше 741 р.)
Титул XVI. Про воїнське особисте майно

волею пекулій, то не мають права спадкоємці їхні вимагати законну частку від подібного пекулія, але стратіоти вільні такий пекулій дарувати або ж, на власний розсуд, цілком залишати [за заповітом]. І після смерті їхніх батьків цей пекулій не повинен бути включеним і розділеним разом з батьківським майном і визнається таким, що належить тільки винятково цим особам.

1. Військовий пекулій (наділ) – це такий, який стратіоти, які перебувають у стані підвладних у батька чи діда, придбали за своєю службою у військовій частині [тагмі]; вони мають право заповідати пекулій навіть тоді, коли вони постійно перебувають у таборах... І якщо вони витрачають за власною

⁶Близько 9 години ранку.

⁷Близько 128 кг золота, або 28800 солідів.

«Воїнський закон» (VIII ст.) 11. Якщо стратіот під час битви або сутички залишить свій стрій або банду і вибіжить раніше з (того) місця, у якому він був розміщений, і буде знімати обладунок з мертвого ворога, вбитого іншим, або необачно помчить переслідувати інших ворогів, – такого ми наказуємо покарати стратою як того, хто послаблює стрій і таким чином завдає збитків своїм товаришам, й усе, що ним було взяте, як і належить, вилучити і передати до скарбниці тагми. Якщо ж виявити поблажливість, то нехай він буде побитий ропалами⁸ або позбавлений військової служби.

12. Якщо під час генерального бою чи битви розпочнеться втеча без якоїсь розумної і видимої причини, ми караємо стратіотів тієї тагми, що першою кинеється навітки й відступить зі строю чи зі своєї мери⁹, вишикуваної для бою, розрахувати по десять і як таких, що послабили стрій і стали винуватцями втечі всієї міри, (кожного десятого) потрібно вбити стратіотами іншої тагми. Якщо ж виявиться, що деякі з них, як трапляється, будуть поранені в цій сутичці, – таким ми наказуємо бути вільними від цього обвинувачення.

13. Якщо прапор буде захоплено ворогами без якої-небудь розумної і видимої підстави, ми наказуємо покарати тих, кому було доручено його охорону¹⁰, і тих, хто опинився поблизу архонтів, командуючих ними або схолами, у яких вони (прапори) були. Якщо ж трапиться, що деякі з них боролися, були поранені, нехай вони залишаться вільними від такого покарання.

Контрольні питання

1. Яким чином, за словами Никифора, був повалений імператор Фока?
2. Як ви собі уявляєте облогу Константинополя? Чи можна назвати її результат перемогою візантійців?
3. Що заважає поставити знак рівності між «божественним апіроном», який описав Іоанн Малала, і «рідким вогнем»?
4. Що таке військовий пекулій? На якій підставі його одержували?
5. Якими права мали стратіоти щодо свого наділу?
6. Як ви вважаєте, чому стратіотів не можна було під час бою залишати бойовий порядок (стрій)?
7. У якій армії існували способи покарання воїнів, ідентичні згаданим у візантійському «Воїнському законі»?
8. Як ви вважаєте, яка причина була досить вагомою для відступу? Чому ромеї піклувалися про те, щоб прапор не потрапив до рук ворога?

⁸Ропали – дерев'яні палиці, потовщені з одного боку.

⁹Тагми об'єднувались у друнги та хілархії, а останні – у мери (турми). Максимальна чисельність хілархії – 3 тис. чоловік, а мери (буквально «частини») – 6 тис. воїнів.

¹⁰Прапор разом з прапороносцем – вандофором – охороняло 15–20 чоловік, які спеціально виділялися для цієї мети.

§ 7. Століття змін

«Темні віки» принесли в життя ромеїв чимало нового, стали часом змін, яким важко дати однозначні оцінки. Очевидним є одне – це була доба глибоких системних перетворень, серед яких особливо помітними є ті, що торкнулися городян і розвитку мореплавства.

Занепад чи розвиток?

Донині історики сперечаються про долю візантійського міста у VII–IX ст. Одні вважають, що ромейські міста в цей період зникли, крім лічених 10–15 великих торговельних центрів.

Внаслідок глибокої кризи, спричиненої внутрішніми соціальними, економічними, екологічними, демографічними чинниками, вони поступово перетворилися на сільські поселення, стали жити аграрним життям. У містах значно скоротилося товарне виробництво, натомість почало переважати виробництво зерна і продовольства, зменшилася платоспроможність населення, що, у свою чергу, пояснюється скороченням грошового обігу і розмірів додаткового продукту. Це призвело до того, що такі поселення перестали бути селами тільки в X–XII ст. внаслідок нового пожвавлення міського життя, відділення ремесла від сільського господарства. Цю точку зору поділяє чимало візантиністів.

Інші ж визнають, що у VII–IX ст. міста переживали значний занепад, пов'язаний із загальною перебудовою суспільства на середньовічний лад, і частина з них, дійсно, стала нагадувати села. Аграризація міст була цілком природною для перетворення господарства в ті часи, коли просте товарне виробництво зосереджувалося насамперед у сфері продукції землеробства. Але це в жодному разі, вважають вони, не означало «смерті міста», його повного зникнення, розриву історії розвитку міського життя. Дійсно, візантійські міста позбувалися античних рис і набували нових, середньовічних, але ці нові риси зовсім не свідчать про занепад і деградацію міського життя. Сільськогосподарські заняття городян не заважали іншим – ремісничим, торговельним, промисловим, і часто вдало поєднувались і взаємодіяли з ними. Більш того, міста цього часу, навіть якщо вони називалися кастра – фортеці, зберегли свою багатофункціональність і продовжували відігравати роль адміністративних, церковних, релігійних центрів, а також посідали важливе місце в структурі механізмів обміну.

Криза вразила міста цивілізації середньовічного Заходу, де дійсно встановилося панування села, а міста стали не більше, ніж військовими укріпленнями, сховищами, фортецями, замками сеньйорів чи резиденціями єпископів. Але на їхньому тлі візантійські поліси, **полісми** виглядали у «темні віки» цілком благополучно. У будь-якому випадку, варто враховувати, що за умов загального скорочення населення стан міст у різних регіонах був різним, і наукові висновки щодо кожного них треба робити, враховуючи цю географічну специфіку.

Доля міст

Внаслідок арабських завоювань Імперія втратила багатолюдні і багаті міста в Азії й Африці – Антіохію, Бейрут, Дамаск, Газу, Едесу, «перлину Єгипту» – Александрію, Карфаген, міста, через які проходила велика частина експорту й імпорту Візантії. Міста Балканського п-ова, що залишилися, перетворилися переважно на укріплення.

Здобиччю жадібних піратів стали острови Егейського моря, чимало з яких були покинуті мешканцями, майже спорожніли. Мусульманські корсари, слов'яни на своїх невеликих суднах, видовбаних з одного стовбура дерева, робили зухвалі напади на ромейські кораблі і приморські міста. Подекуди мешканці були перебиті, повтікали, а церкви лежали в руїнах. Зв'язки між містами ускладнилися, а самі міста прилаштовували свій побут до умов постійної воєнної небезпеки.

Відповідно до церковних канонів, резиденцією єпископа могло бути назване лише місто, а не село. Дані ж Вселенських церковних соборів і списків єпархій Константинопольського патріархату – грецькою «таксисів», а латиною – нотичій єпископатів (**Notitii Episcopatum**) – свідчать, що число таких центрів скоротилося до 300–400. Втім, це було дуже багато порівняно з Західною Європою варварських королівств, що майже повністю лишилися без міст, носіїв міської культури, торгівлі, ремесла.

Окремі ромейські міста були зовсім покинуті мешканцями, жителі інших переселилися на нові, більш безпечні місця. Піратські рейди, що загрожували з моря, змушували населення йти подалі від берега, вглиб країни. Особливо сприятливими місцями для поселення тепер вважалися високі і круті пагорби, гірські плато, де можна було побудувати міцні оборонні стіни і вежі, споруджені за всіма правилами військової науки. Хоча круті схили були менш зручними для торговців, вони натомість були значно надійнішими в часі військової небезпеки. Саме під їхній захист перебралися тепер великі землевласники, які залишили свої маєтки. Втім, перенесення міста на нове місце було справою досить дорогою і клопіткою. Тому, за рідкісним винятком, більшість городян і в новий, неспокійний час, залишилися на місцях свого колишнього проживання.

Натомість поступово змінюється внутрішнє планування міст. Воно стає менш регулярним. Замість прямих, побудованих за єдиним планом античних вулиць з'являються криві вулички, що безладно збігають від фортеці до підніжжя пагорба. Менших змін зазнали межі міських кварталів: навіть нові житлові садиби воліли будувати на колишніх місцях,

з матеріалу розібраних будинків, оскільки таке будівництво було значно дешевшим. Садиби з будинком, який був, як правило, двоповерховим, децю зменшили свої розміри, але в середньому займали близько 100–150 кв. м., цілком достатніх для проживання звичайної тогочасної візантійської родини з 5–6 чоловік.

Міста стали передусім укріпленими фортецями: вони або оточувалися фортечними стінами, іноді потрійними (навколо нижньої частини міста, навколо середнього міста і навколо старого акрополя), або мали укріплені центр чи цитадель, біля якої розташовувалося поселення, або поєднували обидва варіанти. Під час ворожого вторгнення городяни разом з навколишніми селянами, які зганяли до міста свою худобу, ховалися за міцними міськими мурами. На тих напрямках, звідки найбільш часто загрожували ворожі рейди, будували сторожові укріплення (фрури) з невеликим гарнізоном, солдати якого світловими сигналами сповіщали про наближення ворога.

За межами міста іноді будували обнесені стінами церкви і монастирі, які теж відігравали роль передових форпостів. Тут же, як і колись, розташовувалися окремі постійні двори-трактири (**пандохіони**), але головними залишалися приміські господарства городян – проастії. Не лише міська знать, але і прості жителі мали у передмістях власні чи орендовані ділянки землі, виноградники, маслинові гаї, сади, пасіки, городи. Втім, ні господарі, ні орендарі, як правило, не жили на цих приміських наділах постійно. Зазвичай вони відвідували свої садиби або для відпочинку, або для обробітку землі, який здійснювали самостійно чи за допомогою батраків, найманих робітників – **місфіїв**.

Хоча загальний занепад і руйнування позначилися на окремих провінційних торговельно-ремісничих центрах Ромейської імперії, вони все ж не зникли остаточно й продовжували існувати. Вони, як і раніше, домінували над селом адміністративно, фіскально, економічно. Повсякденні потреби, запити двору і знаті, замовлення озброєння, постачання армії і флоту, попит іноземців на високоякісні ромейські тканини й інші вироби підтримували розвиток ремесла й торгівлі, особливо в столиці, яка стає своєрідною «майстернею світу». Випуск необхідної для потреб грошового обігу монети скоротився, але це з успіхом компенсувалося введенням до обігу старих монет колишніх візантійських і навіть римських імператорів. Крім того, торгівля могла продовжуватися й у формі натурального обміну. Але, в будь-якому випадку, на грошовий фонд нелегким тягарем лягли витрати на формування й озброєння армії, набір і утримання військ, а також суми, що їх Візантія мала сплачувати у якості данини загарбникам.

Незважаючи на збитки від піратства і війну з арабами за панування у Середземномор'ї, не здавала позицій ромейська морська торгівля. Візантія мала першокласні судна, розвинуті навички кораблебудування і мореплавства. Ще з доби античності їм була відома **астролябія**, якою послуговувалися для визначення широти, на якій знаходиться судно, а вже у IX ст., завдяки морякам з південноіталійського міста Амальфі, вони почали

використовувати на своїх кораблях **бусоль** – інструмент із магнітною стрілкою для орієнтування в потрібному напрямку.

В цілому, візантійські міста VII–IX ст. зберігали різні функції, були одночасно адміністративними, військовими, церковними, релігійними, виробничими і торговельними центрами, місцями паломництва до християнських святинь. У місті могли знаходитися резиденція єпископа з єпископальним комплексом, кафолікони – головні парафіяльні і монастирські храми, монастирі, церкви, **бантистерії** – хрещальні з невеликими купелями, у яких хрестили переважно вже не дорослих, а дітей. До них приєднувалися **мартирії**, **меморії** і цвинтарі. Звичайною була наявність військового гарнізону, адміністративних будівель, зокрема складу державних вантажів, товарів – апофіки і будівлі преторію, де перебувало місцеве керівництво, перебували судді, розміщувалася в'язниця.

Уздовж вулиць, на площах, у тому числі на агорі, а також в житлових садибах облаштовували ергастирії – різноманітні майстерні і крамниці. Покупці, що заходили до них, бачили розкладений і розвішаний крам, а також продукти, іноді виставлені в скляних посудинах на прилавку. Часом якийсь складув зі своїм переносним горном чи коваль-мідник влаштовувалися у критому портику прямо на вулиці, збираючи перехожих, що спостерігали за його роботою, а узимку ще й грілися коло горну.

Як правило, місто мало один або кілька ринків, яким не заважало сусідство церков, будинки для приїжджих, а якщо місто було приморським – ще й захищений фортечними стінами порт. Каналізація і водопостачання по водостоках, гончарних трубах продовжували діяти, за ними стежили, перебудовували старі і будували нові гілки, регулярно чистили дренажні і питні колодязі, у разі потреби – надбудовували їх. Життя, незважаючи на лихоліття, продовжувалася.

Серце Імперії

Неперевершені географічні переваги Константинополя особливо унаочнилися після того, як араби захопили значну кількість великих ромейських портів Середземномор'я. З кінця VII ст. столиця Імперії стала провідним транзитним центром і головним терміналом, який зустрічав і проводжав усі судна, що використовувалися в торгівлі Європи та Сходу. Саме в цей час Константинополь остаточно став для більшості ромеїв символом держави, душею і серцем Романії, не меншою святинею, ніж Православна Церква або імператорська влада.

Візантійці вважали Константинополь Градом Божим, центром усіх чотирьох сторін світу, містом, створеним з волі Бога і тому богохранимим. За влучним зауваженням Сергія Сергійовича Аверінцева, відомого російського філолога-класика, це був, у певному сенсі, світ сам по собі, Всесвіт.

Ромеї іменували свою столицю по-різному: Візантій, Царствена, Цариця міст, Мати Імперії, Другий Рим, Новий Рим, Новий Єрусалим, Місто-світоч. Вельми показово, що візантійці часто називали її просто Поліс (власне «Місто»), підкреслюючи таким чином важливість і неповторність Константинополя, його виокремленість з усіх інших численних ромейських міст.

Межі міста, що розкинулося на трикутному півострові, простяглися приблизно на 19,5 км і з часом охопили 1450 га. Втілюючи у собі притягальну красу, яка безвідмовно засліплювала і вражала як варварів, так і цивілізовані народи, Константинополь був водночас і неперевершеною фортецею середньовіччя, об могутні мури якої розбилася не одна хвиля завойовників.

«Царицю міст» оточували споруджені за імператора Феодосія II (408–450) оборонні стіни, які захищали столицю з суші і з моря. Вони прийшли на зміну стародавнім стінам, побудованим у IV ст. Константином I, і утворили могутній кам'яний оборонний пояс міста. Мури було укріплено майже чотирма сотнями веж (394) і, залишаючись нездоланною перешкодою, вони надійно захищали горду столицю ромеїв від її численних грізних ворогів. На реставрацію стін витрачалися величезні кошти впродовж усього існування Імперії.

*Суходільні фортечні стіни Феодосія були особливо складною оборонною системою, вибудованою за останнім словом тодішньої військово-інженерної техніки. Довжиною близько 6,5 км, вони перерізали весь півострів від одного берега до іншого і мали три ряди стін, кожний вищий за попередній. Доступ до стін для посилення захисту перепиняв кам'яний рів шириною близько 18–20 м і глибиною, що сягала 10 м. Невідомо, чи наповнювався цей гігантський рів водою – таким грандіозним він був за своїми розмірами, але є припущення, що частково його могли заповнювати морською водою. Над внутрішнім берегом каналу, ближнім до міста, підіймався перший ряд п'ятиметрової передової стіни – **протехісми**. Другий ряд стін товщиною 2–3 м і висотою 10 м був укріплений 92 п'ятнадцятиметровими вежами. На 25–30-метровому віддаленні від другої лінії здіймалися наймогутніші стіни товщиною 6–7 м. Вони були посилені 96 величезними круглими, а також чотири-, шести- і восьмикутними вежами висотою від 20 до 40 м, встановленими на відстані 60 м одна від одної. З внутрішнього боку нагорі вздовж стіни тяглася галерея, підтримувана арками. Підступи до стін і веж були добре прикриті і пристріляні, основні оборонні споруди заглиблювалися під землю на 10–12 м, що робило спроби підкопів справою абсолютно безнадійною. Морські укріплення, що тяглися вздовж Золотого Рогу і берега Мармурового моря, складалися з одного ряду більш низьких стін довжиною відповідно сім і вісім кілометрів, але теж укріплених могутніми вежами.*

Залишки укріплень цього суперміста середньовіччя збереглися й до сьогодення. Непохитно опираючись руйнівній дії часу, вони продовжують вражати нас своєю міццю і грандіозністю.

*Константинополь мав сім головних воріт, що поділялися на цивільні і військові, а також на сухопутні і морські. У випадку облоги цивільні ворота замурувалися, військові, що складалися з двох залізних стулків, знаходилися під захистом найбільш міцних і високих веж і відкривалися тільки для вилазок проти ворога. Славнозвісні **Золоті ворота**, зроблені з білого мармуру у вигляді гармонійної тріумфальної арки з трьома прольотами, прикривали великі стулки з сяючої на сонці полірованої латуні. Крім того, їх прикрашали величезні статуї Геракла, Прометей, слонів*

і воїнів під час борні. Центральний проліт цих воріт призначався для проїзду царського ескорту. В інших випадках він відкривався тільки для тріумфів імператора і його полководців. Недарма прототипом константинопольських Золотих воріт послужили Золоті ворота Єрусалима, через які Христос здійснив свій урочистий вхід до міста.

Окремі столичні ворота вели безпосередньо до моря і завершувалися причалами і гаванями, серед яких найбільш відомими були гавані Феодосія, Ептаскалія (Кесарійська), Контоскалія, Софії, Вуколеон на Мрамуровому морі, а також Неорій і Просфорій біля входу до Золотого Рогу. Сюди прибували і звідси відбували візантійські й іноземні судна. Порти Константинополя були переповнені як величезними кораблями для далеких морських подорожей, що вивантажували чи завантажували товари, тихо погойдуючись на хвилях, так і невеликими посудинами купців і рибалок, човнами ремісників, які снували туди-сюди серед більших суден.

Місто, як і давній Рим, відповідно до важливої священної традиції наступності й тягlosti, було так само розташоване на сімох пагорбах. Втім, навіть найвищий з них не сягав і 100 метрів, а місце повноводного Тибру заступала жалюгідна річечка Лікос («Вовча»), яка нерідко повністю пересихала у спекотні літні місяці. Але загальна територія міста була величезною. Як і у Римі, вона поділялася на 14 районів – **регіонів** і 322 квартали – **гітонії**. Такий поділ зберігався до самого падіння Константинополя.

7.1. Вуколеон, Константинополь. V–X ст.

Величні палаци, численні церкви, садиби нагромаджувалися одна на одну мальовничим амфітеатром і, прикриті зеленіючим плащем дерев, спустилися до затоки Золотий Ріг і до берегів Пропонтиди, уздовж яких вони тяглися бічними сторонами гігантського трикутника мису на п'ять і вісім кілометрів. Константинополь розташований на тій же широті, що і сонячний теплий Неаполь. Тому літо тут помірно спекотне, хоча більш сухе, а зимові холоди дотепер пом'якшує південний вітер. Втім, за спогадами рومیїв, часом взимку траплялося, що лід вкривав не лише затоку, а й море.

Генеральний план і топографію гігантського міста нині можна уявити тільки на підставі даних письмових джерел, окремих руїн і частково з того, що вдалося знайти археологам у ході розкопок, розпочатих після Першої світової війни, оскільки значна частина древнього Константинополя лежить на глибині близько семи метрів під вулицями сучасного Стамбулу.

Головна вулиця столиці, **Месу** (у перекладі з грецької «Середня» або «Серединна»), довжиною 3 км, починалася від величезної, вимощеної мармуром чотирикутної центральної площі міста – **Августеону**, що одержала свою назву від августи Олени, матері Константина Великого. Ця площа була розташована у найдавнішій, східній частині Константинополя. Вона була оточена портиками для прогулянок. З півночі на неї виходила оточена численними крамницями свічкарів-**кируларіїв** велична будівля головної церкви Імперії – знаменитий купольний храм Св. Софії. Навпроти його західних дверей розташовувалися **Халкопратія** – ряди торговців виробами з міді і бронзи – і багата церква Богоматері Халкопратійської, двері якої були прикрашені карбованим сріблом. З півдня від Августеону височіла грандіозна споруда Великого імператорського палацу.

*Цей монументальний архітектурний комплекс почав споруджуватися на приморській окраїні міста вже за Константина I і особливо активно розбудовувався у VI ст. та у в 830-і рр. Він складався з безлічі будівель з нескінченною анфіладою палат – **триклінів**, тронних і приймальних залів, приміщень для бенкетів і відпочинку, покоїв-**кувікл**, а також храмів, церков, каплиць, критих і відкритих цистерн для води, веранд, навіть двох в'язниць (Халки і Нумер) і **Циканістурія**. Останнім словом перського походження позначали спеціальний майданчик для улюбленої василевсами верхової гри в м'яча (поло). Усе це було поєднане між собою галереями і переходами, внутрішніми садами-кіпіями і терасами зі сходами. Тут же розташовувалися приміщення консисторії, служби палацу, стайні, казарми і зали, де несли службу придворна гвардія, царська варта.*

До моря спускалися сходи, які вели до імператорських пристаней: у випадку небезпеки завжди можна було врятуватися втечею. Гавань на Мармуровому морі, що примикала з півдня до палацу, називалася Вуколеон (дослівно «Биколева») і була надійно захищена стінами, за якими маскувалися царські дромони. Ймовірно, десь поблизу звідси знаходилося й італійське подвір'я: траплялося, ці нахабні іноземці крали статуї з Іподрому.

*Біля Царської стої – критої колонадної галереї Великого палацу були облаштовані **політири** – книжкові крамниці і місця нотаріїв, риторів-*

адвокатів, переписувачів, викладачів філософії. Втім, тут любили збиратися не тільки вчені, знавці книжної мудрості, але й пересічні обивателі, які гаряче сперечалися про все на світі

Августеон прикрашали прекрасні палати, колонади і закриті портики-емболи, а поруч з ними знаходилася **Гунарія** – квартал торговців дорогим хутряним товаром. У північно-західній частині площі піднімався **Милій** – Золотий стовп під великою тріумфальною аркою, прикрашеною мозаїкою. Це був перший військовий межовий стовп, який римляни вважали початком доріг і точкою відліку, від якої відраховували всі відстані в Імперії.

Невелика, двохсотметрова вуличка між будинком **Халки** з величезними бронзовими воротами – входом до імператорського палацу – і Милієм була віддана під прилавки-аваки **мірепсіє** – торговців спеціями, пахощами, барвниками, ліками гомеопатичного характеру. Пахощі їхнього краму, вочевидь, сягали палацу і були приємними для мешканців царствених покоїв. На кожен аваку відводилося близько двох метрів, а сама вона являла собою дерев'яний стіл-лоток із квадратними заглибленнями (карвеа), у які насипалося те, чим торгували мірепси.

Меси – найширша вулиця Константинополя, вимощена кам'яними плитами, нанизувала на себе найбільші площі столиці. Насамперед це був форум Константина, він же Форум або Агора. Площу прикрашала статуя імператора, від якої нині вціліла лише дуже пошкоджена порфірна колона. Турки називають її спаленою колоною. Тут діяв основний продуктовий і речовий ринок. Зокрема, поруч з церквою Богородиці знаходилися **Кирополія** – ряди свічкарів, у закритому портику – Великому Емволі – розміщувалися ряди торговців імпортованими, східними тканинами виробами, а південніше Фори тяглися ряди кушнірських ергастиріїв.

На відтинку від Милія до агори Константина розташовувалася **Аргіропратія** – ряди торговців коштовностями, оцінювачів, мінял та **хрисохоїв** – золотих справ майстрів. Далі знаходився Анемодулій – вежа, прикрашена зображеннями птахів і тварин, сільськогосподарських робіт, еротів, які сміються та кидають яблука. На вершині цієї споруди розташовувався флюгер у вигляді жіночої фігури.

За Анемодулієм Меси перетинала площу Тавра («Бика»), яка також називалася площею Феодосія, тому що була прикрашена статуями імператора Феодосія I і його синів. Тут, біля підніжжя монументальної колони Феодосія, римські чиновники урочисто зустрічали іноземних посланців. У будні дні площа, принаймні, з VIII ст. слугувала ринком для продажу забійної худоби, яка ревла, мукала та бекала поруч з усією цією античною пишнотою. На південь від площі Тавра розташовувалися бійні-хортоволи, а ще далі – м'ясні ряди, у яких біля своїх авак та крамниць красувалися дужі м'ясники – макеларії, які не розлучалися зі своїми колоритними величезними м'ясницькими ножами-макеллами.

Далі Меси тяглася повз монастир Христа Незбагненого (Акаталіптос) і виходила на так званій Філадельфій. Тріумфальна арка, що знаходилася між площею Тавра та Філадельфієм, уособлювала собою військову славу і могутність великої Імперії. Неподалік від Філадельфії на високій піраміді було

виставлене зображення **модія** (візантійської міри сипучих речовин). Статуя справжнього модія слугувала нагадуванням нечистим на руку торговцям про суворе покарання, яке чекало на кожного за користування фальшивими мірами і вагами. У цьому районі столиці, що звався Месомфал («Осередок», «Середина», «Серцевина»), вибагливо перепліталася чернече усамітнення, слава і військова звитяга, суєтний і гамірний світ торговців і ремісників.

Після Філадельфію Меси, немов рогатка, розділялася на два рукави. Одна її частина вливалася до Амастріанської площі, про яку серед городян йшла погана слава. Саме тут відбувалися страти найважливіших державних злочинців. **Амастріана** була багато прикрашена античними статуями: Зевс-Геліос на мармуровій колісниці, розпростертий на землі Геракл, птахи, дракони. Саме через це чимало богобоязливих, марновірних і забобонних константинопольців вважали, що ця площа перебуває під владою лиховісних демонів. Разом з тим Амастріана також слугувала і кінним ринком, де продавали коней і де працювали оцінювачі коней – **воффри**, які одержували за свою працю комісійні. Численні канави, вибоїни, калюжі, міцні запахи кінської сечі і гною дивно змінили вигляд античної спадщини давніх століть.

Проминувши Амастріанський ринок, Меси спускалася в долину Лікоса. Тут розташовувалася агора Вола. Своєю назвою цей форос завдячував величезній бронзовій статуї бика або вола, вивезеній колись з малоазійського Пергама. Площа Вола була місцем, де часто відбувалися суперечки і творився швидкий суд збудженої юрби городян над іновірцями і політичними опонен-

7.2. Акведук Валента, Константинополь. 364–378 рр.

тами. Траплялося, порожня зсередини статуя ставала жахливою жаровнею, у якій живцем спалювали найбільш небезпечних державних злочинців.

Після агори Аркадія з її гостинним подвір'ям сирійців-християн цей рукав Меси завершувався головними в'їздом до «Цариці міст» – знаменитими Золотими воротами, побудованими, швидше за все, за Феодосія II. Укріплені з боків двома могутніми вежами і прикрашені численними скульптурами, барельєфами та написами, прикрашені позолотою, вони неодноразово перебудовувалися і, зрештою, перетворилися на самостійну цитадель, що охороняла південно-західний кут візантійської столиці.

Інший рукав Меси від Філадельфія йшов на північний захід. Він минав чимало величних церков, серед яких – хрестово-купольний храм Св. Апостолів, так званий Апостолейон, що стояв на найвищому пагорбі Константинополя і славнозвісний Хорський монастир із ксенодохіоном – постійним двором для приїжджих з Палестини. Проходив він також повз велике водомище – цистерну Азція – і завершувався Харисійськими воротами.

Апостолейон заслуговує на особливу згадку. Первісний храм був побудований ще імператором Константином Великим і призначався для поховання василевсів та їхніх близьких родичів, а також Патріархів. За спадкоємця Константина I, Констанція (337–361), до храму було перенесено мощі св. апостолів Тимофія, Андрія і Луки, а ще пізніше у вівтар було покладено мощі уславлених візантійських «Отців Церкви» кінця IV – початку V ст.: Григорія Назіанзина й Іоанна Хрисостома. Юстиніан I наказав заново перебудувати постарілий будинок і зробити його ще більш пишним. До вівтаря був прибудований храм Юстиніана Великого, у якому стояла гробниця з чистого золота, приготована імператором для самого себе.

В Апостолейоні зберігалися не лише мощі та різноманітні дорогоцінні реліквії, а й імператорське вбрання, корони, дорогоцінні камені, перли, золоті прикраси й інші багатства та скарби. Тут проводилися деякі знаменні церковні собори. З запаленими свічками в руках імператор та Патріарх неодмінно молилися біля гробниць Іоанна Златоуста та Григорія Богослова. Звідси починалися найбільш пишні богомольні виходи. Внутрішня атмосфера храму, створювана розкішним іконостасом з чудотворними іконами, шовковими запонами, мозаїчною підлогою, гармонійним мармуровим облицюванням, пишними вбраннями найвищих духовних осіб і членів синкліту, непорушним і розміреним ритуалом церковної служби, зміцнювала віру в незмінність і традиційність, підкреслювала непорушність підвалин суспільства ромеїв.

На північ від Харисійських міських воріт, біля кінця Золотого Рогу знаходився укріплений з VII ст. оборонними стінами і вежами район **Влахерн**, де розташовувався ще один імператорський триповерховий палац і безліч чудових храмів, серед яких головну роль відігравала найбільш шанована хрестоподібна базиліка Богоматері Влахернської зі священною реліквією – Покровом (Омофором) Діви Марії. До неї прилягала восьмикутна купольна церква Святого Гробу з прославленим цілющим джерелом – **агіасмою**, куди, сподіваючись на чудо, приходили безліч прочан. Тут же у Влахернах у VIII–IX ст. знаходилося місце поселення іноземців, які приїжджали до Рима, а трохи нижче – довгий дерев'яний міст через Золотий Ріг, що з'єднував найбільший 14-й район міста з протилежним берегом.

На Меси, на схід від Августеону, виднівся гігантський купол біломармурового будинку Синкліту (Сенату) з витонченим портиком, немов би нагадуючи про велич державного інституту, який, втім, остаточно втратив своє колишнє значення вже у VII–VIII ст. Далі на головну вулицю виходили відомство градоначальника-єпарха, а також церкви, палати константинопольського архієпископа, громадські лазні, вбрані в мармур і потопані в зелені палаци видних сановників, знаті і найбагатших підприємців.

До того ж «Середня» та її фороси були осередком торговельного життя столиці. Тут продавалися всілякі товари – дорогі тканини й одяг, пахоці, ліки і коштовності, шовк-сирець і хутро, вино й олія, мило і свічки, вироби гончарів і різні кондитерські ласощі, хліб і юшка.

Близько п'ятдесяти широких, від п'яти до десяти метрів, вулиць, прикрашених колонами і двоповерховими портиками, тяглися вздовж берегів Мармурового моря і Золотого Рогу, від продуктових рядів булочників – Артополі – на північ, де знаходилися ряди Великого Емволу форосу Константина. На південь від нього, біля гавані Софії, діяла з VI ст. **Крифополія** – «Ячмінний ринок», а трохи північніше, на березі Пропонтиди, – рибні ряди, відомі як «великі (знатні) **камари**». Це були напівпідвальні крамнички з приміщеннями зі склепінними стелями, товсті стіни яких зберігали прохолоду навіть у літню спеку.

Інший центр підприємницької діяльності знаходився у великому північному районі з назвою Зевгма, де, неподалік від берега Золотого Рогу, розміщувалися фарбувальні, **Карвунарія** – ринок надзвичайно необхідного палива, де продавали хмиз, очерет, папірус і деревне вугілля, а з другої чверті IX ст. став діяти ринок рабів у **Ставрїоні**. Десятки менших навколишніх вулиць і вуличок були забудовані три-, дво- і одноповерховими будинками ремісників, заможних купців, чиновників і знаті. Вулиці пов'язували між собою понад сто сходів.

Навколо сліпучої, строкатої пишноти будівель «Царственої» м'яко вабили погляд принадні зелені береги і пагорби Босфору, а дзеркальні блакитні води Мармурового моря поєднувалися з чарівною далечинню охоплених серпанком віфінських гір на протилежному малоазійському березі.

Втім, далеко не весь Константинополь виглядав настільки привабливо, був так щедро вбраний у мармур, прикрашений статуями й колонами, як головна магістраль і площі мегаполісу. Набагато скромнішою була західна, окраїнна частина візантійської столиці. Та й між головними вулицями повсюдно вигулькували вутлі квартали і жалюгідні, вбогі маленькі будиночки. Похилі, вузькі, звивисті, лише частково бруковані бічні вулички, якими було важко рухатися не те що на візках, але навіть верхи, були забудовані прибутковими будинками, що часом сягали дев'яти поверхів. Тут, у крихітних кімнатках, що взимку опалювалися жаровнями, на яких також готували і підігрівали їжу, у страшній тіснязі й бруді, жив простий народ – тисячі дрібних ремісників і торговців, моряків і найманих робітників.

Деякі історики вважають, що чисельність мешканців Константинополя в VIII ст. зменшилася до 40 тисяч, внаслідок сильного землетрусу 742 р. і особливо – «великої чуми» 746–747 рр. Одна з найстрашніших епідемій в історії людства розпочалася в Єгипті і Сирії, спустошила острів Сицилію, Пелопоннес, малоазійську Анатолію й дісталася столиці Імперії. Ті, хто вижив, молили про заступництво святих, з жахом спостерігаючи за нещадною ходою смерті. Візантія, за підрахунками науковців, знову втратила до 40% жителів (4–5 млн. чоловік). Це був останній сплеск великої пандемії «Юстиніанової чуми», яка, з перервами, тривала з VI ст. і не перешкоджала збільшенню чисельності населення.

Вільні відкриті простори великих площ і навіть просто незабудованих пустирів, що особливо розрослися в місті в другій половині VIII ст. у зв'язку з демографічним спадом, різко контрастували з тлом з маси вузьких, кривих, брудних вуличок, поритих ямами, темних навіть у сонячні дні від нависаючих верхніх поверхів багатопверхових, критих очеретом, будинків. Смердючі купи нечистот, що їх не встигали вивозити на спеціальних візках, сміттєві ями і зграї здичавілих собак – таким був інший бік деяких районів царственного Поліса.

Якщо центральні вулиці Константинополя вночі освітлювалися смолоскипами і масляними ліхтарями або восковими свічками на хрестоподібних підвісах, то в інших частинах міста панувала темрява. Лише зрідка можна було зустріти підпилу компанію, що поверталася з розпивочної-капілеї, чи спізнілого ремісника, який зі свічарем у руці пробирався додому звивистими окраїнними вуличками ромейської столиці.

Зате вдень вулиці і площі багатотисячного мегаполісу наповнювалися різноголосим гомоном, вирували юрбами народу. Особливо багато городян і приїжджих юрбилосся в численних крамницях центральної частини Константинополя, у рядах Артополії, де розташовувалися булочні і пекарні, торгували овочами і рибою, сиром і різними гарячими закусками. Лише опівдні вулиці міста порожніли – більша частина городян сідала обідати.

Населення Константинополя було надзвичайно різноплеменним і різномовним. Тут можна було зустріти бородатих греків і поголених франків, які служили у візантійських військах; сирійських арабів у темних плащах і цегельного кольору сандаліях, які привозили на ринки міста чудові східні товари. У столиці ромейів мешкало й чимало вірменів, які часом займали високі посади в державному апараті й армії. Грузини, алани, євреї, тюрки, болгары, італійці... Це далеко не повний перелік строкатої етнічної мозаїки величезного суперміста середньовіччя. Одні з народів, що її утворювали, міцно облаштувалися в ромейській столиці, мали свої квартали, церкви, причали, інші – приїжджі купці, мандрівники, воїни, шукачі пригод, прочани – приїжджали сюди у справах, винаймали тимчасове житло, торгували, наймалися на службу, відвідували столичні храми, а то й просто вешилися гучними вулицями Константинополя, з цікавістю розглядаючи небачені дива тишиної столиці світу.

Було у Константинополі й чимало жебраків, які проводили життя на площах і вулицях: вдень жалібними голосами вони випрошували милостиню, а на ніч влаштовувалися в церквах або у критих галереях, де ліжком слугувала солом'яна підстилка, а зимовими ночами доводилося тремтіти від холоду. Іноді для утеплення портики, де тулилися бідолахи, за імператорським наказом забивали дошками, але траплялися такі «благодіяння» вкрай рідко. При цьому й серед жебраків була вища каста – деякі з них, професійно жебракуючи не перший рік і маючи чималий досвід, могли заробити милостинею набагато більше, ніж одержував кваліфікований ремісник за цілий день виснажливої праці з раннього ранку і до пізнього вечора.

Велике середньовічне місто Константинополь могло прогудувати багатьох: ремісників і корчмарів, виноторговців і повій, юродивих і дресирувальників звірів, циркових акробатів і професійних злодіїв, які промишляли на ринках і вуличках величезної столиці ромеїв. Інша справа, що розбійний грабіж не процвітав й траплявся порівняно нечасто. Зазвичай денна та нічна варта – **вігла** і **керкета**, підлеглі **епарху** Константинополя, були пильними і перевіряли навіть випадкових перехожих.

Пожежі, наслідки яких так і не були усунуті остаточно, були постійною проблемою густонаселеного міста. Достатньо було якійсь жінці, яка пішла купити щось на ринку, з необережності залишити лампаду поруч з купою клоччя, щоб вогонь перетворився на велике полум'я і за кілька днів найжахливішим чином спустошив весь центр Константинополя. Недарма на столичних ринках і біля крамниць, майстерень, усюди лежали багри і довгі палиці для гасіння частих пожеж, боротися з якими повинна була спеціальна міська пожежна служба. Відракування на утримання доблесних пожежних йшли з кількох сотень константинопольських ергастиріїв.

Іншою проблемою Константинополя довгий час залишалося водопостачання. Завдяки грандіозним роботам з підведення питної води, вона подавалася здалеку, з розташованих за багато кілометрів від столиці джерел, кількома акведуками – величезними спорудами з каменю й цегли, а також підземними водогонями. Оскільки вони могли бути перерізані ворогом у випадку облоги міста, воду збирали у величезних резервуарах і в мармурових цистернах – **німфеях**, де вона могла зберігатися придатною для використання

7.3. Цистерна Базилика, Константинополь. IV–VI ст.

впродовж довгого часу. Одним з найважливіших і найбільших водогонів столиці був акведук імператора Валента (364–378). Його води зливалися в німфей на площі Тавра.

У місті було кілька десятків гігантських цистерн-водоймищ, як відкритих, здатних вмщати до 900 тис. кубометрів води, так схованих під землею. Викладені з пласкої цегли склепіння величезних резервуарів підтримував справжній ліс з мармурових колон, як, наприклад, у цистерні Юстиніана в районі Халкопратія, де число колон сягало 336. Це був справжній шедевр архітектури, в якому можна було вільно плавати на човні. Тільки тут у таємничому півмороку на площі 10 тис. кв. м зберігалася 80 тис. куб. м води. Вона ж лилася з міських **фіалів**, колодязів-фреарів.

Води, втім, все одно не вистачало. Зруйнований під час аварослов'янської облоги 626 р. великий акведук Валента залишався не поладженим 140 років, до 766 р. Тому в літню спеку біля міських водойм скупчувався натопл, виникали величезні черги і товкотнеча, траплялися сварки і бійки. Звичайною фігурою, причому не лише столиці, але й інших великих ромейських міст, був заповзятливий торговець водою, який здалеку тягав її на собі чи підвозив на своєму ослику.

Прибутки, заробітки, ціни

У світогляді ромеїв вкоренилося переконання про необхідність отримання справедливої винагороди за будь-яку роботу, натомість необґрунтований прибуток сприймався як нажива, наслідок нічим не виправданої торговельної спекуляції, вважався несправедливим і, через це, забороненим. Єдиною справедливою формою роботи вважалася наймана праця.

Найманому робітнику належало обов'язково сплачувати заробітну платню. Апостол Павло у Посланні до римлян (4:4) висловив з цього приводу наступне міркування: «Заробітна платня має розглядатися працівником не як милість, а як обов'язок». Але й ті, хто не був власне місфіями, тобто не працювали за місфос – найману плату, як правило, поденну, теж одержували дохід від своїх професійних занять навіть у тому випадку, якщо їм не повинна була сплачуватися платня.

Стан візантійської торгівлі і ринку періоду раннього середньовіччя дозволяє краще пояснити значення такого поняття, як **«кердос»**. Під ним ромеї розуміли все те, що збільшувало будь-яке майно, статок, багатство, заробіток і протиставлялося збиткам. Вважається, що стараннями центральної влади у Візантії не пізніше IX ст. повсюдно було встановлено єдину норму доходу в розмірі 8,3% прибутку з вкладеної суми капіталу. Це забезпечувало гідний прожитковий рівень. Будь-яке зусилля виробника збільшити свій прибуток суворо каралося. Спробуємо оцінити, чи відповідає це твердження, вкоринене в історіографії, дійсності.

Почнемо з «хлібовиробників»-пекарів – артополів або артопратів, чий прибуток і праця знаходилися під особливо пильним наглядом з боку влади. Звичайні короваї з кислого тіста могли важити 400–450, 600–650 г (два фунти), або ж ненабагато менше чи більше. У VII ст. дуже дешевим називали фунт хліба (не менше 320 г) за ціною близько третини найдрібнішої мідної монети – фолліса (фолла). Городяни вважали цілком прийнятним для себе

віддавати навіть 3 фолли за хлібину. Іноді ж, у вкрай скрутних ситуаціях, скажімо, під час облоги міста чи нестачі постачання продовольством з інших причин, могла виникати надзвичайна дорожнеча, збільшуючи ціну буханця у 10–20 разів. Звичайною ціною в місті, ймовірно, можна вважати 8 модіїв зерна (близько 60 кг) за золотий – номісму. Власник пересічної міської пекарні з двома печами і виробничою потужністю 70–90 хлібин міг одержати прибуток близько половини чи навіть цілої номісми, коли б короваї продавалися по 2–3 фолли. З урахуванням витрат, він міг мати близько 4–8 номісм на місяць, а річний прибуток коливався в межах 47–95 номісм.

Візантійська мораль засуджувала перепродаж з метою прибутку, визнаючи єдино законною торгівлю надлишковим продуктом його безпосередніх виробників. Але деякі професії так чи інакше були пов'язані з перепродажем і приносили при цьому непоганий прибуток.

Так, близько 70 номісм заробляв за рік пересічний іхфіопрат, торговець рибою, який, у свою чергу, купував її у рибалок. Навіть якщо відрахувати третину цієї суми на різноманітні витрати і побори, йому залишалася значна сума у 47 номісм.

Ціна коня, вола чи корови була еквівалентна, в середньому, 4 номісмам, а до IX–X ст. виросла до 12 номісм. У цьому випадку **вофр**–посередник під час перепродажу навіть за умови здійснення лише однієї комісійної угоди на день мав би, за 286 робочих днів на рік, близько 12 номісм прибутку. Насправді ж сума його прибутку могла бути набагато більшою.

Ще більший виторг забезпечували собі метаксопрати, зайняті перепродажем неочищених та очищених шовкових ниток. Перепродавши лише фунт метакси, торговець міг одержати 6 номісм законного кердосу. Якщо продаж відбувався достатньо часто, то метаксопрат за 12 аналогічних операцій з 4 кг метакси міг би забезпечити собі 100% прибуток, рівний 72 номісмам. Не випадково саме серед метаксопратів нерідко траплялися справжні багатії. Вони, втім, були не самотні. **Продовжувач Феофана** розповідає про свічника-кируларія, здатного викласти 100 фунтів золота (7200 номісм) за честь пообідати в палаці з василевсом Никифором I (802–810).

Схоже, до найзаможніших торговців належали **сапонопрати**–миловари: недарма їх карали найвищими штрафами, що сягали 24 номісм, а їхній внесок при вступі до об'єднання–систими у шість разів перевищував той, що вимагався від метаксопратів. Таким чином миловаріння, на рівні зі свічкарством, були одними з особливо важливих галузей ромейського виробництва. Свічки були необхідні не лише в будинках, але також і для професійних потреб, а найбільше ж – в численних церквах, де їх використовували для освітлення, ставили перед іконами і на вівтарі.

Торгівля на далекій відстані – вищий ступінь обміну – завжди давала зайнятим у ній можливість отримувати максимальні прибутки. «Неабиякий торговець» з наповненою безліччю побутових деталей розповіді–синаксаря про чесного пафлагонського селянина протягом року витратив на придбання товарів 1000 золотих. Потім же, прибувши на щорічний **панігір** в одному з міськ Пафлагонії, продав увесь свій крам і отримав 1500 номісм, тобто майже 67 % прибутку, отриманого практично одночасно, впродовж кількох днів, поки тривали свято і ярмарок. Розклавши цей прибуток на увесь рік, що

пішов на закупівлю товарів, визначаємо, що емпор щомісяця забезпечував собі кердос у понад 40 номісм.

Надзвичайно прибутковим було заняття морською торгівлею. Норма прибутку за перевезення становила не менше 12 %, а насправді була вдвічі більшою. Іноді, один вигідний рейс міг принести виторг, який у кілька разів перевищував розмір кредиту, позики, що знадобилися на його фінансування. В Житіях святих згадуються випадки таких казкових збагачень, коли емпор, який взяв у позику, наприклад, 1000 літр золота (72 тис. солідів), віддавав своєму кредиторіві 4000 літр (288 тис. солідів) і при цьому ще й залишався з чималим прибутком. Подібне не могло трапитися в жодному іншому виді торгівлі. Церковний письменник Іоанн Ефеський повідомляв стосовно кінця VI ст., що скромний, дрібний торговець міг мати на рік 5 чи 6 золотих, а більш заможний, але не багатий, заробляв 10–30 солідів.

Стабільний прибуток забезпечувало і здавання судна в оренду. Плата за фрахт корабля, що віз понад тонну вантажу, могла, з огляду на високий ступінь ризику плавання, сягати 50 чи навіть 100 номісм, хоча, якщо розкласти сукупний прибуток від такого підприємництва на рік, то виявиться, що **наеклір**-капітан судна задовольнявся не більш ніж 6–7 номісмами щомісяця, а простий **навт**-моряк міг дозволити собі і того менше – трохи більше трьох номісм.

Отже, кердос був різним, в одних більшим, в інших меншим. Він міг сягати кількох десятків номісм на місяць, але зазвичай для більшості крамарів укладався у межі від 4 до 8 номісм. Ремісники нерідко мали одну, іноді дві-три номісми на місяць, хоча і серед них траплялися фахівці (**наєпігу**-кораблестроїтники, шовкоткачі-сирикарії, каліграфи-книгопродавці), здатні за умов вдалої кон'юнктури заробляти в десять разів більше. Наприклад, високо цінувалися книги, що пояснює нечисленність бібліотек. Книги, призначені для церемоніального використання чи виготовлені для високопоставлених осіб, були особливо дорогими, їхні палітурки багато прикрашали кісткою, сріблом, золотом, витонченою різьбою, гравіруванням, карбуванням. У книгах для імператорів сторінки і палітурки фарбували в пурпур. Євангелія, виготовлені таким чином, називаються Пурпурні кодекси. Найдешевшою книгою був **Псалтир** – збірник 150 церковних псалмів, який коштував не менше однієї номісми.

Навіть помічники, деякі наймані робітники, службовці, зайняті в ремеслі та комерційній сфері діяльності, виручали по три-чотири номісми на рік, а траплялося, й у два-три рази більше.

Для того, щоб зрозуміти, багато це чи було мало, варто звернути увагу на рівень роздрібних цін у ранньосередньовічній Візантії. Зведені разом основні статті витрат на їжу (хліб, вино, боби, овочі, зелень, фрукти, рибу, м'ясо, рослинну олію, оцет, сіль), споживану один-два рази на день, складали, як мінімум, 8–9 номісм, але не перевищували 13–14 номісм на рік, що в середньому відповідало приблизно 7–11 фолам, необхідним на звичайне щоденне харчування. Ця сума чітко співвідноситься з тією, яку найчастіше згадували агіографи, говорячи про денний заробіток або щоденні витрати на харчування житійних персонажів. Третини номісми на тиждень (4 міліарисів) було цілком достатньо, щоб прогудувати себе.

У підсумку можна визначити крайні віхи-цифри того, що було необхідним у ранньосередньовічній Візантії для прожиткового мінімуму: нижня межа опускається до 4–5 номісм на рік, верхня ж підіймається до 19 номісм, коливаючись близько рівня у 11–12 золотих. Утримування цього рівня не враховує витрат на податки, оренду, послуги, одяг, утримання дітей, інші випадкові витрати, які могли зростати від кількох номісм до кількох десятків золотих залежно від роду занять, стану, статусу, рівня прибутків, персональних запитів і забаганок. Зрозуміло, що одними вони були у преподобного безсеребренника, який заробляв собі на хліб своїм промыслом, але усіма своїми помислами тягнувся до «Світу Небесного», і зовсім іншими – у практичного купця-товстосума, який хотів і міг отримати дещо цілком матеріальне в земній «юдолі скорботи».

Окремі крамарі й кваліфіковані працівники могли отримувати за рік два-три рази більше, ніж 16–26 номісм, які складали за ранньосередньовічної доби середній прожитковий мінімум пересічної візантійської родини. Деякі візантиністи збільшують цю суму до 10 номісм на людину, але і тоді її різниця стосовно потенційного доходу звичайного пекаря, рибалки, риботорговця, гончаря, торговця метаксою, переписувача-книгопродавця, навкліра чи корабельного майстра не надто змінюється. Окремі сирикарії могли мати у 5–10 разів більше, а «неабиякі купці», судовласники, траплялося, «накручували» кердос, що перевершував прожитковий мінімум у 20–30 разів.

Десять літр (720 номісм), на думку укладачів вибірки законів – «Еклоги», були тією межею, що відокремлювала звичайну небідну людину від багатія. За цією міркою більшість візантійських підприємців доби «темних віків» не могли б вважатися багатими. Однак немає сумніву, що маючи майна більше, ніж на 50 номісм, вони відносилися до розряду тих, кого називали «заможні», «ті, що мають кошти й достаток» – **евпори**. Вочевидь, саме до них належала переважна більшість забезпечених ремісників і торговців, іноді ще й дрібних землевласників, які систематично або час від часу використовували найману працю та мали пристойний річний прибуток у 24–27 номісм. Меншість же, яка складалася з тих, хто отримував кердос від 9 до 12 номісм, дозволяли собі лише скромний рівень життя і за законом відносилися до розряду бідних, обмежувалися в правах, не могли виступати свідками і поручителями. Приблизно в такому ж становищі перебувала частина найманих робітників, службовців, поденників, головним чином некваліфікованих, з річною зарплатнею, що коливалася від 3–4 до 12 номісм.

Таким чином, більшість торговельно-ремісничого населення ранньосередньовічній Візантії мала порівняно невисокий прибуток, однак ромейські ремісники і торговці аж ніяк не перебували на межі безпросвітної убогості й напівголодного існування, як вважають окремі візантиністи.

«Демократизація» торгівлі та мореплавства

Морські перевезення вважалися небезпечними, а вкладення коштів у кораблі доволі ризикованими, ненадійними. На морі відбувалися військові зіткнення з арабами, не стихало піратство, узбережжя кишіли розбійниками, які залюбки грабували судна, що зазнали катастрофи. У Візантії довгий час дотримувався «берегового права», що робило безталанних корабельників і

їхніх пасажирів беззахисними. У портах обрізали канати і крали якорі. І все ж, незважаючи на ці «різноманітні нещастя», з приводу яких ремствував Іоанн Мосх, агіограф кінця VI – початку VII ст., ромулі віддавали перевагу морському транспорту, а не перевезенням не менш небезпечними і точно вже більш дорогими сухопутними дорогами. Якби не існувало морського сполучення, чимало областей на суші були б відрізані одна від одної, і, що більш важливо, від столиці держави. Зі сторіччя в сторіччя візантійська держава виживала саме завдяки морським шляхам.

В організації торгівлі у VII–IX ст. відбулися істотні зміни. Головні полягали в тому, що вона перейшла до рук менш заможних, ніж колись, середніх і дрібних підприємців. Одночасно посилюється децентралізація товарообміну. Власник корабля часто стає і капітаном, і торговцем. Він перевозить вантажі і пасажирів, виходить ловити рибу, а часом не гребує навіть морським розбоєм. До цього часу відноситься і фінансування торговельних поїздок у складчину, з отриманням в майбутньому визначеної частки прибутку. Такі професійні об'єднання називалися **кінонії** – «товариства».

У практику широко входить зведення правил – «Морський закон» («Номос навтикос»), в основі якого лежали положення «Закону родосців», моряків великого егейського острова Родос. Свого часу вони були включені до Дигестів Юстиніана. «Морський закон» регулював усе – фрахтування, тобто оренду судна, відповідальність судновласника, склад і обов'язки команди, частки її прибутку, правила поведінки на борту, аварійні ситуації.

Як правило, купці – емпори, які займалися морською, в тому числі міжнародною, торгівлею, не були судновласниками, а лише супроводжували свій товар: відповідно до закону, капітан судна-навклір і емпор виступали як дві незалежні особи, що вступають між собою в договірні відносини. У життійній літературі нерідко згадується торговець, який, бажаючи винайняти корабель для перевезення вантажу, прямував до найближчої гавані і без проблем знаходив потрібне йому судно.

Перед початком плавання пасажир-**епіват** і власник корабля обговорювали всі умови спільного підприємства. Вони скріплювали їх писемною угодою – чартером, тобто морським договором між судновласником і фрахтувальником (наймачем) на оренду всього судна або його частини на визначений рейс або термін. До чартеру входили питання про плату власнику корабля і морякам-навтам, про зберігання вантажу екіпажем корабля і міру відповідальності за втрату вантажу, про скидання майна епівата під час аварії корабля або шторму, причому останнє питання вирішувалося загальним голосуванням, попередньо, перед відплиттям. Так само перевірку корабля перед завантаженням здійснював сам емпор, який не повинен був вантажити важкі речі на старе судно. Окремо оговорювалася втрата транспортних грошей – власник корабля відповідав за їхню п'яту частину, а якщо вантаж був особливо цінним, складався з золота, перлів, шовку – за десяту частину вартості товару. З метою дотримання правил безпеки пасажирам заборонялося смажити рибу і рубати дрова на борту, однак кожному надавалася денна порція води, а також дозволялося купувати їжу в парасхарита – корабельного кока. Детально розроблене законодавство намагалось врахувати будь-які деталі, щоб упорядкувати цю найважливішу сферу під-

приємництва, яка активно розвивалася. Лише неписане «берегове право» було єдиним, чого закон не міг змінити: судно, що потерпіло катастрофу, якщо його не розбивало море, неодмінно ставало здобиччю місцевих жителів, які відразу розтягували все аж до обшивки.

Ординарна вантажопідйомність кораблів перших століть коливалася в межах 150–500 т. Але важливо зазначити, що кораблі великого і середнього розміру стали зникати вже з кінця IV ст. Тому скорочення тоннажу суден збігається з кінцем Римської імперії. Більшість кораблів тепер будувалися менших розмірів, ніж за доби античності. Великі три-, чотирипалубні судна витісняються середніми і навіть дрібними однопалубними.

Однак вважати це «знаком істотного занепаду морської торгівлі» не доводиться. Візантія не втратила високого рівня кораблебудування. За «темних віків» його зберігали корабельні теслі, конопатники та інші ремісники – суднобудівники верфей-неоріїв, які збереглися в межах Ромейської імперії. Основні бази флоту були розташовані на узбережжі й островах Егейського моря.

Наприклад, за словами хроніста Феофана, похід ромеїв до Фракії проти болгар у 754 р. потребував безліч кораблів, кожен з яких віз по 12 коней. Це відповідає габаритам корабля довжиною не менш 12,5 м, шириною 4 м, висотою 1,7 м і водотоннажністю 30 рег., тобто місткістю не менше 5 тис. модіїв (1 модій – 6,5 кг). В уявленні сучасників, дрібним тепер вважалось судно, здатне везти вантаж, рівний 2054 морським модіям або 11,3 т (7,5 т – вага людей, 750 кг – вага корабельного спорядження і скарбу, 3 т – місячний запас продовольства), що відповідало кораблю місткістю близько 12,5 реєстрових тонн.

Великих кораблів будувалося в десятки разів менше, але вони, все ж, були. Саме таким судном розпоряджалася дружина василевса Феофіла (829–842), августа Феодора, яка отримувала прибутки від морської торгівлі. За словами **Продовжувача Феофана**, одного разу, відпочиваючи на приморській терасі Великого імператорського палацу, Феофіл побачив, як «якийсь важковантажний корабель, пливучи з побіжним вітром під розгорнутими вітрилами, своєю величезною тінню накрити гавань, чим надзвичайно вразив царя». Судно було здатне взяти на борт тисячу чоловік, тобто приблизна водотоннажність корабля складала понад 33 тис. модіїв, довжина могла сягати 58 м, ширина – близько 5 м, а висота від киля до палуби – 2 м.

Візантія, забезпечена корабельною сировиною значно краще за своїх головних суперників – сирійських і африканських мусульман, мала очевидні переваги у кораблебудуванні. Її кораблі були оснащені такими винаходами, яких не знали інші торговельні флоти. До їхнього числа відноситься квадратна корма і носове вітрильне оснащення, відоме як косе або ж «латинське» вітрило. Недарма Імперія стримувала суперника аж до середини XI ст., коли активність її флоту ослабла і став розвиватися торговельний флот італійських портів, який став перевозити значну частину товарів.

У тих випадках, коли у статтях «Морського закону» згадувалася місткість судна, оперували стандартною величиною у хіліаду – тисячу модіїв. Саме так визначався корабель, придатний для перевезення різних вантажів, який коштував 30–35 золотих номісм. Розрахунки показують, що він мав

трохи більше 4 м довжини, близько двох метрів ширини і 1,2 м висоти, а внутрішній обсяг дорівнював 6 реєстровим тоннам. З правового погляду, це був свого роду еталон для оцінки розмірів і вартості інших суден. Для керування подібним тисячомодійовим судном було більш ніж достатньо екіпажу з двох-трьох чоловік.

Тим часом «Морський закон», перераховуючи склад команди звичайного середнього корабля, називає не менше семи чоловік, та й то у випадку, якщо навклір-капітан поєднував функції **ківернета**-кермового, штурмана, лоцмана, а число простих навітів – матросів не перевищувало двох. Крім них, до складу команди входили **проревс** – помічник капітана, навіг – корабельний майстер для поточного ремонту, **каравіт** (дослівно «корабельник») – відповідальний за вантаж, судновий переписувач і бухгалтер, **парасхарит** – кок і одночасно стюард, який обслуговував пасажирів і відповідав за жаровню з вогнем. Були можливі варіанти екіпажів з 8–10–12 чоловік. Зрозуміло, подібні команди були потрібні для відносно великих суден з реєстровою місткістю, що перевищувала 60 т або 10 тис. модіїв.

Згідно з «Морським законом», що визначав пайову частку членів екіпажу з різними функціями, корабельна команда мала природу товариства – кінонії, створеного з метою отримання прибутку від спільної підприємницької діяльності, що вказує на корпоративність відносин. У якості платні члени екіпажу отримували частину доходу від фрахту, різного роду контрактів, угод з пасажирами – епіватами і торговцями. Залежно від розміру цих «частин» команда поділялася на чотири категорії: до першої входив навклір, який отримував дві частки, до другої – керманіч, проревс, навіг і каравіт, яким належало отримувати по півтори частки, до третьої – матроси, які отримували по одній частці і, нарешті, парасхарит, якому припадали останні півчастки.

Навряд чи праві ті візантиністи, які стверджують, що ромейські моряки все більше наближалися до положення люмпенів, маргіналів, соціальних «аутсайдерів» суспільства. Це погано пов'язується з відсутністю занепаду візантійського мореплавання і морської справи в «темні віки». Ні правові,

4. "Морські" чуда св. Миколая. Клейма ікони св. Миколая з житієм, Пінакотекa, Барі. XIII ст.

ні оповідні джерела не свідчать про деградацію навітів. Скажімо, у Житії Св. Фомаїди говориться, що її чоловік-моряк посідав «середнє положення» у суспільстві, і ця оцінка більш відповідає реаліям VII–IX ст. Наприклад, навіть низькооплачуваний парасхарит у 709 р. отримував дві номісми на місяць.

Відповідно до «Морського закону», майно навікліра оцінювалося в 48 разів дорожче, ніж майно його помічників – кермового, проревса і каравіта, і в 96 разів дорожче, ніж майно рядового матроса. Але не треба забувати, що кораблевласники, капітани – господарі вважалися людьми заможними і навіть багатими, тому на їхньому тлі статки простого навіта були далеко не мізерними.

Реальна морська практика не вимагала використання значної кількості великих суден. Найбільш розповсюдженими стали дрібні і середні кораблі місткістю від 1000 до 10 000 модіїв (6–60 р. т), довжиною від 4 до 13 м. Великими при цьому вважалися судна в 20–35 тис. модіїв (120–210 р. т), довжиною 28–35 м. Варто особливо зазначити, що від цих параметрів не відрізнялися і розміри кораблів наступних за «темними віками» століть, причому це було характерною рисою всього морського транспорту класичного середньовіччя. Не випадково весь цей час аж до другої половини XIV ст. називають «великою епохою однощогових суден», коли навіть широко розповсюджена італійська торговельна галера в середньому мала вантажопідйомність, адекватну вантажопідйомності великих візантійських кораблів VI–IX ст. з реєстровою місткістю близько 200 т. Північноєвропейські коggi були здатні перевозити і того менше – від 10 до 100 т. Не слід забувати, що розміри суден обмежувалася і рівнем розвитку морської техніки: оснащення вітрилами і розміри кермових весел дозволяли керувати лише відносно невеликими кораблями.

Виходить, абсолютне скорочення тоннажу саме ромейських вантажних кораблів у VII–IX ст. – певна ілюзія істориків, тому що це було глобальне явище, притаманне не лише цій добі й не тільки Візантії, явище дуже тривале, тенденції якого виявилися ще за доби пізньої античності, й тому однозначно пов'язувати його з різким скороченням обсягу внутрішньоімперської торгівлі в «темні віки» не зовсім вірно.

Більше того, можна стверджувати, що значення зовнішньої торгівлі, зокрема на Балканах, у «темні віки» зросло. Якщо товарообмін між Західним і Східним Середземномор'ям став епізодичним, то роль шляхів, що вели зі слов'янських земель і Західної Європи до Константинополя і Фессалоніки підвищилася. Пожвавилася торгівля з Венето (Венецією), що займала понад сотню островів адриатичної лагуни, а також з Неаполем, Амальфі й іншими південноіталійськими портовими містами, а також з Сицилією, яка, судячи з числа зроблених тут знахідок візантійських золотих солідів цього часу, була найбагатшою провінцією.

Страх морських просторів, їхню небезпеку не слід перебільшувати. Після перших невдач, які призвели до спустошення прибережних районів внаслідок нападів мусульман, візантійцям вдалося нейтралізувати арабів. Вони скерували свій флот для блокади Єгипту і Сирії, використовуючи як бази Мальту, Лампедузу і Сицилію. А з ослабленням мусульманського натиску торговельні відносини зі Сходом знову налагодилися. Ромей знову отримали

змогу ввозити східні товари не тільки через Анатолію. Інша справа, що населенню, яке значно скоротилося, тепер не треба було імпортувати товари у тих значних обсягах, які були притаманні попередній, ранньовізантійській добі, – цілком вистачало продукції внутрішніх районів Імперії.

Як би там не було, чимало іноземних торговців, як і раніше, намагалися приїхати на ринки Візантії, де товарообіг був швидшим і вигіднішим, ніж в інших країнах. Вони платили низькі мита при в'їзді і високі при виїзді, оскільки в такий спосіб візантійський уряд прагнув збільшити імпорт і скоротити експорт особливо дорогих і стратегічно важливих товарів, коштовних виробів, заліза, золота. Тому ромейським купцям не було особливої потреби подорожувати до чужих країн: «іноплеменники» самі прибували до них і сушею, і морем. Таке своєрідне утриманство, дуже вигідне початку, надалі дуже дорого обійдеться ромейським купцям, які не звикли, внаслідок свого привілейованого геополітичного становища, завойовувати нові ринки і не турбувалися про ініціативу. За усіх спроб провадити в життя певну політику меркантилізму, візантійській державі, на жаль, не вистачало погляду на перспективу.

Контрольні питання

1. На ваш погляд, хто з істориків має рацію: ті, які говорять про перетворення більшості візантійських міст на села, чи ті, хто це заперечує? Аргументуйте свою відповідь.
2. Назвіть причини змін у ромейських містах у VII–IX ст.
3. Як ви уявляєте собі новий вигляд візантійського міста у VII–IX ст.? Яких нових рис воно набуло?
4. Як ви думаєте, чим відрізнявся проастій від звичайного селянського господарства?
5. Чому ромеї вважали свою столицю священною?
6. Опишіть, яким ви уявляєте собі Константинополь.
7. Чи можна назвати столицю ромеїв містом контрастів? Чому?
8. Складіть таблицю доходів ромейських ремісників, торговців, підприємців, найманих робітників і проаналізуйте її.
9. Як ви вважаєте, чи відоме було ромеям поняття «прибуток»?
10. У чому полягала «демократизація» торгівлі у VII–IX ст.?
11. Дайте оцінку морської справи Візантії в «темні віки».
12. Як ви думаєте, що могли везти у Візантію з Західної Європи, слов'янських земель, Арабського халіфату, а що вивозити?
13. Чому константинопольським купцям не потрібно було подорожувати в пошуках ринків, і що було в цьому поганого з економічної точки зору?
14. З'ясуйте, що таке меркантилізм і поміркуюте, у чому він міг виявлятися у Візантії.

Увага, джерело!

«Морський закон» (VII–X ст.) 13. Якщо підніметься на корабель пасажир, маючи золото чи щось інше коштовне, він повинен передати самому навкліру, а якщо той, хто не зробить цього, заявить: «Золото чи срібло в мене пропало», ця заява жодного значення не має. Навклір же і моряки, які разом плывуть, нехай принесуть присягу [у тому, що не брали цінностей].

17. Якщо хто внесе на потреби товариства золото чи срібло спеціально для участі в товаристві з морської торгівлі й у договорі обумовить термін дії товариства, і якщо той, хто одержує золото чи срібло, не поверне після закінчення терміну отриманого позикодавцю, і якщо після цього трапиться, що цінності загинуть від вогню чи розбійників, або аварії корабля, то власник золота не повинен мати збитку і має одержати своє цілком...

20. При фрахтуванні корабля повинні мати силу закону законним чином укладені письмові угоди...

22. Навклір нехай не бере із собою нічого, крім води, їстівних припасів і канатів, у яких корабель має потребу...

34. Якщо корабель повезе полотнину і плаття, навклір повинен надати шкіряні покривала, щоб товар не постраждав під час бурі від хвиль, якщо [трюм] корабля наповниться водою, навклір нехай негайно оголосить тим, хто має товар на кораблі, щоб вони здійснили перекладку товару...

39. Якщо корабель, навантажений пшеницею чи вином, або маслиновою олією з волі навкліра і моряків, що спустили вітрила, причалить до місцевості чи берега проти бажання купця, і якщо відбудеться загибель корабля, вантаж же і товар будуть врятовані, купець не повинен брати участь у покритті збитків внаслідок загибелі корабля...

43. Якщо корабель захоплений бурею і доведеться вдатися до скидання вантажу в море, і якщо розірвані будуть реї й упадуть щогли, і кермо, і якорі, і човники повинні ввійти до загального підрахунку при розкладці збитків, разом з тим слід врахувати і вартість корабля і врятованих речей.

Контрольні питання

1. Які небезпеки чигали на купців під час морської подорожі?
2. Що можна сказати про організацію морської торгівлі відповідно до положень «Морського закону»?
3. У яких майнових відносинах перебували навклір і купець?
4. Які товари перевозили на ромейських кораблях?
5. Про що свідчить широке розповсюдження «Морського закону» за доби «темних віків»?

§ 8. «Золоті століття» візантійського села

Відсутність документації не дає можливості точно визначити співвідношення великих земельних володінь і дрібної власності, але навіть без цих даних зрозуміло, що головною фігурою ромейського села VII–IX ст. стає вільний селянин – общинник. Колонат втратив своє колишнє значення вже до початку цього періоду, на що переконливо вказує зникнення з візантійських джерел самої назви «колон». За умов навал було важко керувати великими маєтками, що сприяло зростанню кількості незалежних, переважно дрібних землевласників. Подібні зони свободи траплялися й у середньовічній Західній Європі, але там вони були винятком, пов'язаним, як правило, з існуванням пасовищних господарств, переважно у глухих гірських місцевостях. Тут же, на просторах Романії, селяни, які перебували під захистом влади, повсюдно почували себе господарями, вільними людьми. Це вигідно відрізняло цю селянську цивілізацію, що нараховувала у VIII ст. близько 15 млн. чоловік. Більшість візантиністів вважає, що це була доба розвитку і рівноваги такої міцної аграрної країни, на яку перетворилася Романія.

Митрокомія

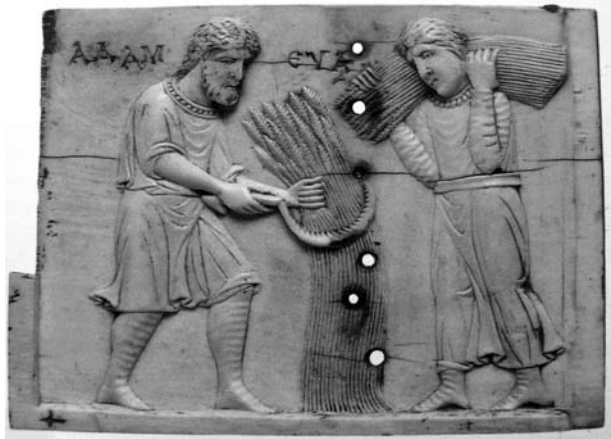
Сільська община у Візантії залишалася сусідською, тобто об'єднувала селян не за родинною, а за територіальною ознакою, і, як і раніше, називалася митрокомією. Її внутрішній світ можна досліджувати передусім завдяки «Землеробському закону» («Номос георгікос»), сформованому вже у VI–VII ст., причому, ймовірно, на імперських балканських землях, охоплених слов'янською колонізацією. Закон захищав селян, робив їх повноправними власниками землі, на якій вони працювали. Вочевидь, до таких приписів уряд був змушений вдатися через гостру нестачу людських ресурсів, особливо відчутну на значних неосвоєних просторах Імперії внаслідок потужного демографічного спаду.

Характерними рисами візантійської общини-села доби «темних віків» стали відсутність регулярних періодичних переділів землі й порівняно повільне утворення приватної вільно відчужуваної земельної власності. Завдяки цьому митрокомія виявилася більш стійкою, згуртованою, дружньою, ніж західноєвропейська община-марка. Згуртованості сприяла єдність візантійської общини в адміністративному, судовому і податковому плані, а також необхідність боронити спільні інтереси, опираючись тиску з боку держави. Саме міцні позиції

громади у VII–VIII ст. перешкоджали виникненню у Візантії феодального землеволодіння і відповідних сеньйоральних методів експлуатації, притаманних класичному західноєвропейському **феодалізму**.

Ромейське село цього часу нараховувало від 50 до 1000 чоловік. Зазвичай воно було невеликим і складалося в середньому з 10–30 дворів. За винятком кількох регіонів з багатими ґрунтами або притулків втікачів, перенаселених через міграції, щільність сільського населення по всій території Імперії була низькою.

Нерідко селища розташовувалися на пагорбах, а будинки, які тулились один до одного, обгороджувалися невисокими фортечними стінами, міцними парканами. За межами власне поселення знаходилися сади, об'єднані в один великий спільний сад. Втім, звичайно, траплялися й села, у яких житлові садиби розташовувалися на певній відстані одна від одної.

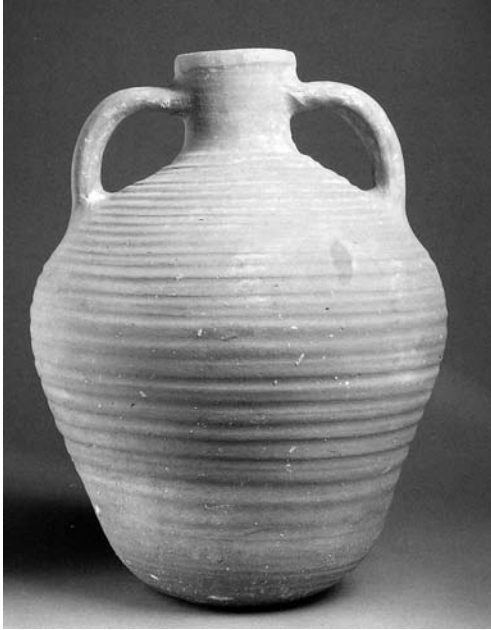
8.1. Адам і Єва збирають урожай. Рельєф на стінці скриньки зі слонової кістки, Метрополітен музеум, Нью Йорк. X–XI ст.

Будинки в селах найчастіше будували з каменю, дах покривали черепицею або очеретом чи соломою, земляну підлогу втрамбовували і покривали шаром глини. У західних областях Малої Азії стіни жител споруджували з верболозу й обмазували глиною. Траплялося, використовували сирець – висушені «земляні цеглини» з глини, змішаної з рубаною соломою, якими надбудовували кам'яний цоколь.

Двері і вікна намагалися зробити так, щоб вони виходили у внутрішній дворик – осередок життя. Будинок мав напівпідвальний нижній господарський поверх, де зберігалися знаряддя праці і перебували домашні тварини. На другому поверсі мешкала родина селянина-георга. Теплими літніми вечорами на терасі, на якій зазвичай сушилися фрукти, селянська родина любила проводити недовгі хвилини дозвілля.

Приміщення були невеликими, але навіть тоді, коли селянину вдавалося розбагатіти, він не розширював свій будинок за рахунок присадибної ділянки чи саду, а намагався поліпшити внутрішнє планування, замовити нехитре мозаїчне панно. Як і городяни, заможні селяни влаштовували окремі покої для жінок.

Кожен член громади – георг – володів наділами орної землі, садом або виноградником, а також присадибною ділянкою, де вирощували огірки, капусту, різноманітну зелень. Родина георга була досить численною, сяга-

8.2. Амфора, Музей візантійської культури, Фессалоніка. X–XI ст.

ючи часом двох-трьох десятків людей: в одному будинку міг жити батько зі своїми одруженими синами і заміжніми дочками. Така велика родина називалася **сингенія**. За яскравою, хоча й ідеалізованою розповіддю Микити з малоазійського Амнія, наприкінці VIII ст. за величезний круглий стіл у трапезній його діда, заможного сільського господаря, уславленого Філарета Милостивого, який жив у своєму маєтку в районі Синопу, збиралося до 36 чоловік, які жили у будинку, сама ж родина складалася з 30 чоловік: самого Філарета, його батьків, двох заміжніх сестер, їхніх чоловіків і дітей. Це господарство, за часів його найбільшого розквіту розкинулося на 48 сіл, своєрідних ферм, мало 100 волів, 600 голів великої рогатої худоби, 800 кобил, 80 мулів і верхових коней, 12 тисяч овець і незліченну кількість вуликів. Вважається, що воно було порівняно типовим для свого часу, хоча

тоді ж було чимало селян, які не могли дозволити собі мати більше пари волів, від чого падіж одного з них сприймався як непоправна катастрофа.

Сімейне володіння звичайного візантійського селянина – **стась** – становило в середньому від 60 до 120 модіїв (5,6 – 11,2 га) і залежало від якості землі. Гарна земля коштувала одну номісму за один модій (0,09 га чи близько 900 кв. м), середньої якості – одну номісму за 2 чи 3 модії, погана земля – одну номісму за 5 чи 10 модіїв, і ця вартість століттями залишалася незмінною. Теоретично справне селянське господарство повинне було мати не менше 24 модіїв (2,2 га), але насправді розміри наділів, що включали орні землі, виноградник, сад, звичайно коливалися в межах 140 модіїв (12,6 га) і навіть більше – до 250–300 модіїв (22,5–27 га).

Ділянки були часто роздрібненими на безліч окремих наділів, клаптиків орної землі, виноградників, фруктових дерев і дуже віддаленими одна від одної. Георги старанно обгороджували свої наділи парканами, іноді навіть обкопували ровом, а в гористих місцевостях відокремлювали кам'яними огорожами чи просто широкими межами з каменів. Власні ділянки селяни могли здавати в оренду, обмінювати і закладати, натомість пасовищами, лугами, лісами, джерелами общинники користувалися спільно.

Селяни охоче допомагали один одному як у великій скруті, так і у дріб'язкових повсякденних клопотах. У Житті Філарета Милостивого розповідається, як, розбагатівши, праведний Філарет вирішив увесь свій статок, за євангельським завітом, роздати жебракам. Аж ось до села прийшли послы з Константинополя, які шукали наречену самому василевсу

і захотіли зупинитися у великому будинку Філарета. Дружині його нічим було пригощати послів – адже усе було роздано біднякам. Вона стала докоряти чоловікові: «Ти так хазяював, що в будинку в нас не залишилося жодної курки. Звари диких овочів і пригощай своїх друзів». Але отут сусіди і друзі-односельці допомогли Філаретові, принесли йому різноманітних трав, і на столі, зрештою, зібралось багате частування.

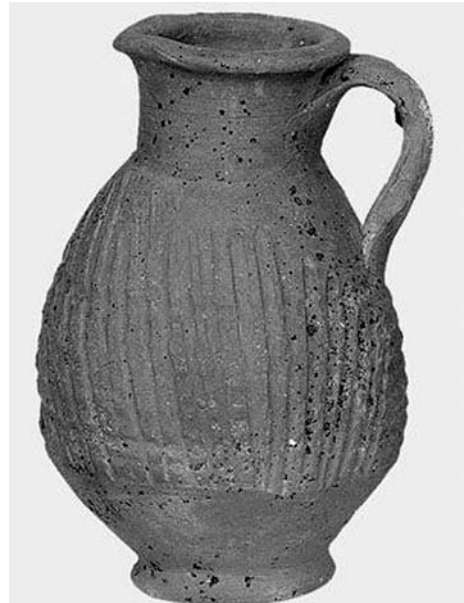
Траплялося, общинники, використовуючи земельні угіддя, добровільно укладали просту тимчасову виробничу кооперацію. Нерідко спільно вони виконували необхідні роботи, з якими важко було впоратися поодиночі. Скажімо, загальними зусиллями викопували водойму або вивертали величезний камінь-валун. Село спільно наймало сторожів, пастухів, а також майстрів для спорудження кам'яного мосту або будівництва млина. Спільно громада влаштовувала свята, ловила злодіїв і знищувала диких звірів, йшла з проханнями до місцевих «святих людей», блаженних і юродивих, молила вберегти поля від нальоту всепожираючої сарани або про благословенний дощ під час посухи.

Збори всього села вирішували суперечки між георгами. Якщо конфлікт стосувався землі, то скликалося все село. Найстарші його жителі, взявши в руки великий дерев'яний хрест, обходили спірне поле, по пам'яті визначаючи його первісні межі. Землю міряли мотузкою встановленої довжини. У присутності чиновника, що називався апографій, її тяг віл або мул.

Митрокомія, як і раніше, вибирала своїх посадових осіб – старостів, протокомітів, протів, мала свою церкву чи, принаймні, капличку. Єпископ не здійснював богослужінь у сільській місцевості. Але в селі були свої клірики, в усякому разі, обов'язковим був священик – пастир, часто виходець зі своїх побратимів-мирян, по суті – такий само селянин, як і його односельці, родина якого не мала інших засобів до існування, крім наділу землі. Займаючись тим же ремеслом, що і його паства, він не мав такого рівня доходів, як його колега – міський священик.

Тільки селяни відповідної громади – «сільські панове», як їх називали, були на своїй землі повноправними. Прибульцю було складно прижитися і, тим більше, одержати наділ землі в чужому селі. Члени митрокомії неохоче допускали у своє середовище стороннього.

У цілому, склад селян був украй неоднорідним. Серед них були прості власники землі, власники чужої землі і будинків,

.3. Глечик, Візантійський і християнський музей, Афіни. VI ст.

користувачі земель, що належали великим знатним власникам, орендарі. Число бідняків до X ст. було незначним і становило від 8 до 20 % селян того чи іншого села. Усі ці категорії, особисто вільні, незалежні селян, мали міцні гарантії своїх прав, у разі потреби могли звертатися з позовом до суду. Але при цьому всі вони різною мірою, як і раніше, відчували на собі тягар державного оподаткування. Тому община мала, насамперед, фіскальну природу. Вона використовувалася державою для оподатковування і безпосереднього стягнення податків. Селяни платили державний грошовий податок – **екс-траордин**, а всі землі громади входили до цілісного податкового округу. При цьому податок за покинуту з будь-яких причин селянську землю, з метою забезпечення інтересів державного фіску, перекладали на сусідів. Таким чином, як зазначив відомий французький візантиніст Мішель Каплан, «...не тільки податкова система, але й уся система обробітку землі ґрунтувалася на монолітній згуртованості сільської громади». До цього висновку можна додати, що у ранньосередньовічній Романії здійснювався своєрідний симбіоз, певне взаємовигідне співіснування держави і землероба, праця якого високо шанувалася: не випадково чимало візантійських святих цих часів, згідно зі свідченнями Житій, походили з селянських родин.

Господарство георга

Іноді візантійські селяни вели своє господарство на крихітних ділянках – **хорафіях**, що розташовувалися на схилах гір. Дехто з них, більш заможний, хазяював на далеких висітках – **агридіях**, своєрідних хуторах-фермах.

Води часто не вистачало: доводилося будувати канали, що зрошували сади і поля, споруджувати цистерни, де збиралася дощова волога. Але зате за умови гарного зрошення в місцях зі сприятливим кліматом можна було отримувати навіть по два врожаї на рік. Крім пшениці, ячменю і бобових, георги вирощували виноград і фрукти (яблука, груші, сливи, гранати), а також маслини, які вживали свіжими, солоними, маринованими, або ж чавили на олію.

Основною системою рільництва було двопілля: половину землі засівали, іншу залишали під паром (тобто «відпочивати»). Трипілля ромеї доби «темних віків» не знали. Робочою худобою служили воли (кастровані бики), осли і мули (гібрид осла і кобили, нездатний до розмноження). Як і ці тварини, прийоми оранки не змінилися, мабуть, з часів Гомера. Плуг тягла пари неквапливих, спокійних волів, впряжених у ярмо, яке охоплювало шию; повертаючись з поля, орач перевертав плуг і закріплював його на спину тварин. Плуг залишався легким, безколісним, дерев'яним. Він не мав лемеша, тобто не піднімав і не перевертав шарів землі, а лише проводив борозну залізним сошником і, таким чином, розрихлював землю. Орачу доводилося кілька разів проходити по полю: спершу уздовж,

8.4. Горня, Візантійський і християнський музей, Афіни. VI ст.

потім поперек. Крім плугу використовувалися дерев'яна лопата, обкована залізом, і залізна двозуба мотика – для обробки садів і виноградників. Остання була універсальним інструментом, з яким ромейський селянин практично не розлучався. Іноді ґрунт угноювали, але в цілому використання добрив на полях було швидше винятком, ніж правилом.

Сіяли хліб зазвичай восени, коли відлітали журавлі – у жовтні або в листопаді. Стародавній переказ стверджував, що жодному разі не можна було допустити, щоб під час сівби зерно, що розкидається, торкнулося бичачих рогів. Забобонні ромеї вірили, що через це хліб вродиться твердим і неїстівним.

Але і без цього кількість зібраного зерна була невеликою і рідко коли перевищувала 600–700 кг з гектара землі, а часто була ще меншою. Негативну роль відігравали виснаження і засолення ґрунту, особливо інтенсивне за умови регулярного штучного поливу. У цьому випадку вже через кільканадцять років ділянка виявлялася майже безплідною, змушуючи селянина дарма проливати над нею сльози. Підняти ж цілину було нелегко, та й придатних для цього вільних земель було вкрай мало. У густонаселених місцях плуг нерідко зупинявся біля самого порогу будинку.

Збирали врожай у липні, жали залізними серпами, а щоб захистити ліву руку від уколів стерні, надягали на неї спеціальний нарукавник, зроблений зі шкіри. Зв'язані снопи відвозили на тік, розташований на високому, відкритому усім вітрам місці.

Молотили хліб за допомогою вола чи осла, запряженого у дерев'яні сани. Розкидавши снопи, по току проганяли тварин і під вагою саней зерно вимолочувалося. Потім зерно підкидали лопатами, провіюючи його на вітрі, і зсипали у великі глиняні піфоси або просто у влаштовані в землі чи скелі ями, які щільно закривалися кам'яними кришками. У таких сховищах хліб, не псуючись, міг лежати роками.

Для молотьби зерна використовували ручні жорна діаметром 30–35 см або стаціонарні жорна діаметром 0,7–0,9 м, які рухав «безсловесний мірошник» – осел або віл. Водяний млин міг знаходитися у власності митрокомії або окремих, найбільш заможних георгів. Але працював він переважно взимку, оскільки влітку чимало річок пересихали. Справно рятували селян ручні млини, які мали досить високу продуктивність: пара жінок за годину могли змолоти з їхньою допомогою 4,5 кг борошна, а справно володіючи ручним млином її удвічі більше. П'яти-шести годин роботи було цілком достатньо для одержання в такий спосіб борошна,

8.5. Таріль, Національний заповідник "Херсонес таврійський", Севастополь. XIII ст.

*необхідного для випічки 80 короваїв
хліба по 450 г кожний.*

Тваринництво відіграло в житті села не менш важливу роль, ніж землеробство. Особливо багато розводили овець, кіз і свиней. Це гарантувало непоганий прибуток, тому що баран коштував номісму, стільки ж, скільки маслинове дерево разом із землею. Велика рогата худоба траплялася рідше, а коней використовували переважно для військових потреб. На них їздили, але не орали, та й коштували вони дорого – від 10 до 20 номісм.

*Скотарство давало хліборобу молоко, сир, а часом, хоча і дуже рідко, на стіл селянина потрапляло м'ясо. Але корова розглядалася насамперед як засіб поповнення поголів'я волів. З коров'ячого молока готували вершкове масло – **вутир**, однак прості ромеї не мали звички до його вживання. Інша справа овечий чи козячий сир, твердий і запашний.*

У будь-якому випадку займатися тваринництвом всерйоз міг собі дозволити лише багатий землевласник, який мав достатньо великі угіддя, місця для випасу чи луки. Простий же георг був скоріше заклопотаний тим, щоб прогосподувати родину і зберегти основний засіб виробництва – пару волів чи биків, що коштувала не менш 12 номісм.

Усю цю живність утримували в загонах, а на день виганяли в ліс. Свиней пасли в дубових галях. Волів і корів нерідко залишали під наглядом вівчарських собак, а щоб тварина не загубилася в лісі, на шию їй прив'язували металевий дзвіночок. Після

8.6. Сцени з сільського життя. Мініатюра, арк. 386r, Менологій (*Esfigmenoi cod. 14*), монастир Есфігмен, Афон. XI ст.

ля збирання врожаю тварин виганяли на поля чи виноградники: дбайливі господарі стежили за тим, щоб без користі не пропала жодна билина.

Дуже широко практикували ромеї перегін худоби на гірські пасовища. Іноді на цілі місяці, з весни до пізньої осені, селянин залишав своє господарство й шов з козами та вівцями в гори. На плоскогір'ях Балкан і Малої Азії можна було зустріти величезні отари овець, що переходили з місця на місце під охороною навчених собак й озброєних луками суворих пастухів, звичних до палючого сонця, дощів і вітрів. Незважаючи на небезпеку зустрічі з розбійниками чи вовками, життя таких скотарів було вільнішим, а, можливо, і щасливішим за те, що випадало на долю землеробів. Георги розводили також птицю (особливо гусаків) і займалися бджільництвом.

Навіть зубожіле селянське господарство не могло обійтися без саду, де росла виноградна лоза, маслини і фруктові дерева. Найчастіше сад був невеликим, тому георг не лінувався удобрювати тут ґрунт гноем і поливав дерева і грядки водою, узятою з колодязя чи найближчої водойми. Саме сад уселяв надію і допомагав вижити селянину в неврожайний рік, давав додаткові гроші від продажу овочів і фруктів, як свіжих, так і сушених, на найближчому ринку.

Надзвичайно важливе значення у сільському господарстві мало виноградарство, яке приносило значно більший прибуток, ніж хліборобство. Навіть невеликого виноградника, ледве більшого за половину гектара, було достатньо для того, щоб забезпечити родину. Та й коштував він дорого – у середньому 6 номісм за один модій. Вино продавали оптом власникам питних закладів. Його зберігали у глиняних *ніфосах*, які сягали до двох метрів висоти, а перевозили

8.7. Сцени з сільського життя. Мініатюра, арк. 386в, Менологій (*Esfigmenou cod. 14*), монастир Есфігмен, Афон. XI ст.

у короткогорлих жолобчастих амфорах з округлим денцем або пласких керамічних флягах великого розміру, які було зручно прив'язувати до боку мула чи осла. Траплялося, їх виготовляли у великій кількості в облаштованих у сільській місцевості гончарних майстернях, які працювали сезонно.

Сільські промисли та ремесла

Сільські ремесла мали переважно домашній характер і були розраховані на задоволення потреб родини в одязі і нехитрих побутових виробках. Однак деякі сільські ковалі і гончарі працювали не лише на замовлення, але і на продаж.

Особливо затребуваною була робота з металом, пов'язана з виготовленням і лагодженням простих землеробських та інших інструментів для односельців. З IX ст. ромеї почали підковувати залізом коней. Ковалю у кузні зазвичай допомагала жінка або маленький хлопчик, які підтримували в горні вогонь, роздуваючи його ручними шкіряними міхами.

Сільські гончарі виготовляли не лише керамічну тару, амфори, глечики, але й цеглу-плінфу, черепицю-**кераміди**. Разом з ковалями і теслями, вони були єдиними ремісниками в селах.

Непогані прибутки давало таке, здавалося б, нехитре заняття, як плетіння кошків, незамінних у побуті і господарстві. Красиві, витончено виплетені кошики іноді продавалися майже за золотий, але навіть за простий непоказний кошик можна було легко отримати хлібину або два-три мідяки. Таким чином, виготовляючи десяток кошків на день, ремісник міг заробити за місяць більш трьох солідів, з надлишком достатніх для харчування родини.

Ще більш вигідним був надзвичайно важкий, виснажливий промисел з випалювання деревного вугілля, яким займалися зазвичай самі дроворуби – **ксилокопи** або спеціалізовані виробники – **анфракопи**. Потрібно було нарубати дерев, заготувати з них дров, скласти їх особливим чином у штабелі так, щоб залишилися щілини-продухи для повітряної тяги, і засипати зверху тонким шаром дерну і землі. Підпалені, вони повільно, впродовж багатьох днів жевріли, перетворюючись на вугілля. Від їдкового диму, кіптяви і смороду в працюючих сльозилися й боліли очі, перехоплювало подих. Треба було доглядати, щоб ніде назовні не проривався вогонь, інакше коштвна продукція могла просто згоріти. Потім випалене вугілля відчищали від землі, подрібнювали і, зсипавши в кошики, короби чи мішки, везли з лісу на двоци чотириколісних возах або ж ув'язаним у тюки.

Втім, навіть продаючи тільки дрова і хмиз, можна було звести кінці з кінцями. Навантажених ними ослів чи мулів завжди чекали городяни. Життя без палива зі зрозумілих причин було неможливим, а його витрати – значними. Цікаві зображення перевезення цього найпростішого палива можна побачити на одній з мозаїк Великого імператорського палацу в Константинополі. Там зображено мула з двома в'язанками хмизу на спині, на які, ймовірно, спробував вмонтуватися ще й власник тварини, через що мул, брикаючи, скидає його.

Існували села, мешканці яких заробляли собі на життя морським промислом, виготовленням полотнини, пошиттям вітрил, плетінням риболовецьких сітей. Рибальство ставало професійним заняттям багатьох приморських сіл. Вдень рибалки виходили в море з сітями, а ночами вудили рибу при світлі смолоскипів або прикріплених на носі човнів залізних ґратчастих жаровень з

мерехтливо жевріючим вугіллям. Зрозуміло, це не заважало інколи посидіти з вудкою й на березі струмка, ріки або ставка. Таким само підсобним заняттям було полювання з луком та стрілами на куріпок, кроликів, яких підіймали собаки. Спритні хлопчачки навіть вміли ловити зайців, накидаючи на них кошик, хоча значно частіше використовували сітки, капкани, дерев'яні пастки, які селяни вміло розставляли у навколишніх лісах. З їхньою допомогою ловили не лише дичину, але і співочих птахів, на яких завжди був попит на ринку.

Серед селян траплялися професійні будівельники – **ікодоми**. У пошуках роботи вони нерідко переселялися разом з родинами з однієї місцевості до іншої. До речі, вирубка лісів особливо інтенсивно розпочалася у Візантії з IX ст. у зв'язку з необхідністю забезпечити житлом зростаюче населення.

Необхідність сплачувати податки іноді змушувала георгів продавати на ринку не лише надлишки врожаю, але і необхідне. Таким чином держава, на шкоду селянам, прагнула підтримувати низькі ціни на продукти сільського господарства. В усякому разі, саме такою була політика окремих василевсів доби «темних віків».

Контрольні питання

1. Як ви вважаєте, якими були причини того, що у Візантії VII–IX ст. переважало саме вільне селянство?
2. Порівняйте візантійську общину VII–IX ст. і західноєвропейські об'єднання селян того ж часу.
3. Оцініть, яким був рівень обробки землі та сільських знарядь праці у Візантії.
4. Яке значення у господарстві георга мало тваринництво і чому?
5. Які причини того, що в селі мало використовувалися водяні млини?
6. Яке місце в селі займали ремесла й промисли? Порівняйте їхню прибутковість із сільським господарством.
7. Як ви вважаєте, для кого і чому імператори знижували ціни на сільськогосподарську продукцію на шкоду селянам?

Увага, джерело!

З Життя Філарета Милостивого, укладеного Микитою Амнійським (близько 820 р.)

В одного чоловіка, який орав свою ріллю, здохнув віл. Подумавши про збиток, жорстокість і незговірливість позикодавців, коли справа стосується боргу, орач став засмучуватися, і плакати, і, скаржачись, волав до Бога: «Господи, немає в мене нічого, крім цієї упряжі волів, і через безліч лих моїх не знаю, як тепер прогудувати дружину і дев'ятьох малих дітей? Чим заплачу податі імператору? Звідки знайду гроші позикодавцю? Адже ти знаєш, владико, що волів я купив у борг. Що мені робити, не знаю. Кину будинок свій і втечу далеко звідси, поки мої позикодавці нічого не довідалися і не накинулися на мене, як дикі звірі...».

«Землеробський закон» – юридичний збірник приписів VII–IX ст.

10. Частка мортита – дев'ять снопів, частка ж земледавця – один сніп; той, хто намірився ділити інакше, нехай буде проклятий Богом.

30. Якщо хтось обрізає дзвіночок у бика чи вівці і буде впізнаний, нехай буде висічений, як злодій...

51. Якщо віл чи осел, наміряючися увійти до виноградника чи до саду, напоється на кілки огорожі, нехай буде невинний господар винограднику чи саду.

55. Якщо хто-небудь, убивши сторожового собаку, не зізнається, і відбудеться напад диких звірів на кошару, потім же буде впізнаний убивця собаки, нехай він відшкодує всю загиблу череду разом з вартістю собаки.

60. Той, хто входить під час жнив на чужу межу і краде снопи, колосся чи бобові, нехай буде позбавлений одягу і висічений.

61. Ті, хто входять до чужих виноградників і смоквичних гаїв заради того, щоб поїсти, нехай будуть безкарні: якщо ж заради злодійства, нехай будуть покарані побиттям і позбавлені одягу.

62. Ті, що крадуть плуг, чи сошник, чи ярмо, нехай будуть відповідальними за збитки за числом днів, починаючи від того дня, коли було здійснено крадіжку, за кожний день по 12 фоллів¹.

63. Ті, що підпалюють чи крадуть чужий віз, нехай заплатять у подвійному розмірі.

64. Ті, що підпалюють стоги чи тік з ворожої помсти, нехай будуть спалені.

65. Ті, що підпалюють сарай для сіна чи полови, нехай будуть покарані відсіченням руки.

66. Ті, що руйнують чужі будинки або самовільно роблять непридатною огорожу для того, щоб обгородити чи побудувати свої [будинки], нехай будуть покарані відсіченням руки.

68. Захоплений у житниці під час крадіжки зерна нехай буде висічений у перший раз сотнею батогів і відшкодує збитки обкраденому...

82. Якщо після того, як буде розділена земля села, хто-небудь знайде на своїй ділянці місце, придатне для зведення млина, і займеться цим, то не мають права хлібороби інших ділянок що-небудь говорити у відношенні такого млина.

Контрольні питання

1. Чому падіж вола надзвичайно засмутив орача? Чи міг селянин дійсно втекти і куди?
2. Кому селянин мав віддати частину врожаю?
3. Як ви вважаєте, хто такий мортит?
4. Яку інформацію про селянське життя, заняття і побут можна отримати зі статей «Землеробського закону»?
5. Спробуйте пояснити, від чого залежала міра покарання за різні злочини в селі. Аргументуйте свою відповідь.

¹Фолл (обол) – дрібна мідна монета, «мідяк». 12 фоллівів – вартість близько чотирьох короваїв хліба.

§ 9. Дві знаті

Бурхливі події «темних віків», перевороти, трагедії, майже безупинні війни увесь час підтримували стан непевності, в якому перебувало візантійське суспільство. Ці ж обставини посилювали соціальну мобільність, сприяли трансформації суспільних класів. Колишні багатії-сенатори остаточно стали групою вищих посадових осіб, яка не відіграла особливої політичної ролі. Навіть до найвищої столичної адміністрації Імперії могли потрапити різного роду авантюристи, оскільки головним, що вимагалось від претендента на посаду, була особиста відданість правлячому василевсу і вміння керувати. Разом з тим, зросла роль армії, що призвело до посилення значення військової провінційної адміністрації. Влада в Імперії балансувала між двома соціальними силами, які вступили в суперництво.

Столична аристократія

Усі ланки правління Візантією зосереджував «мозок» держави – Константинополь. Тут розташовувалися розкішна резиденція василевса та **логофесії** – чиновні відомства, своєрідні міністерства (секрети).

Частина з них була створена на основі колишніх фінансових канцелярій префектури преторія: скарбниці армії (**стратиотикон**), загальних фінансів (геніке трапеза) і приватних фінансів (ідике трапеза). Головною серед них у VII–IX ст. стала логофесія генікону. Вона встановлювала податкові ставки, відповідала за стягнення податків і державні фінанси. Іншими словами, **логофет генікону** був головою центральної державної скарбниці. Його роль була особливо важливою, оскільки Імперія мала колосальні витрати, з рівнем яких не могла й близько зрівнятися жодна сучасна їй християнська держава.

Візантія мала найрозвиненішу і найбільш розгалужену податкову систему усього середньовічного світу. Збори, податки, мита сплачували практично всі, за рідкісним винятком, коли звільнення від оподаткування надавалося як особливий привілей, вияв найвищої милості імператора. Але навіть тоді скасування податків не було для цієї особи повним, а завжди – частковим або тимчасовим. Традиційна візантійська «теорія оподаткування», що сягала римських джерел, ґрунтувалася на чотирьох головних принципах: справедливості, визначеності, зручності для платника і мінімальних суспільних витратах на процес стягнення податків.

Принципу взаємної відповідальності держави і приватного власника дотримувалися вже з часів Римської імперії. Візантійські імператори теж вимагали виплати податків з власності і вважали сплату недоїмок обов'язком підданих. Про жодні незалежні місцеві, міські бюджети не могло бути й мови. За ромейськими законами усі повинні були відбувати майнові повинності, а повноваження податкового апарату поширювалися на всю Імперію, незалежно від географічного положення або соціального стану платника. Уже едикт Юстина II від 569 р. наголошував, що від оподаткування не повинні бути вільними ні «будинки Бога», ні монастирі, ні будинки, що приймали жебраків – птохіони, ні знать, ні ті такі чиновники, які відповідають за стягнення державних податей і податків. Зміна розмірів податків залежала від довільного рішення влади і визначалася багатьма обставинами, які зазвичай склалися не на користь платника податків. Вибивати з них необхідне повинен був відповідний фіскальний апарат.

У провінційних ромейських центрах вже у VI–VII ст. діяли такі спеціальні імперські чиновники, як **аркарії**. Вони збирали гроші до каси відомства префекта преторія чи відомства коміта «священних щедрот». Після реформування цих відомств для складання і виправлення податкових списків-кадастрів з Константинополя до фем направлялися інспектори – **хартуларії** та **епопти**, які переміряли землю, розподіляли податки між спадкоємцями померлих, заносили до списків залишені землі й ті ділянки, які не приносили прибутків. На підставі складеного кадастру відбувалося збирання податків.

Стягнення податків здійснювалося й іншими чиновниками – **диїкітами** (**диойкітами**), які пізніше одержали назву **практорів**. Епопти і диїкіти були представниками центральної влади, вони приїжджали до тієї чи іншої феми лише на короткий термін (скласти, уточнити реєстри або зібрати податки). **Коммеркіарії** займалися закупівлею від імені держави ввезених на територію Імперії дорогих товарів, а пізніше – стягненням непрямих податків, причому дуже значних, насамперед, десятивідсоткового мита з торгівлі – **коммерсія**.

Цікавою є еволюція цієї посадової особи, функції якої були численними і мінливими. Спочатку (з середини VI і до початку VII в.), він відомий як коміт коммеркія. Це був спеціальний державний агент із закупівлі в імпортерів на кордоні Імперії коштовних східних товарів, насамперед шовку. До його обов'язку входив також контроль за виготовленням і продажем ромейського шовку і шовкових виробів, що було державною монополією. Пізніше коммеркіарій став, ймовірно, відповідати також за постачання армії продовольством, обмундируванням, озброєнням і необхідним спорядженням, а також за збір натуральних податків.

*З кризою, що охопила Імперію ромеїв у першій половині VII ст., змінюються і функції коммеркіарія, його повноваження обмежуються. Відтепер цей державний службовець згадується у зв'язку з особливим територіально-адміністративним округом – **анофікою**, який іноді об'єднував кілька провінцій, а ще пізніше – з фемою чи з відповідним бюро царських коммеркії (з 730 р.). До сфери його обов'язків входить контроль і регулювання міжнародної торгівлі шляхом стягнення податків і мита.*

З кінця VIII ст. *коммеркій став означати головним чином десятивідсотковий податок з вартості проданого товару. Відповідно посада *коммеркіарія асоціюється з його стягненням. До *коммеркія треба додати мита на транспорт, кораблі (за причалювання, стоянку на якорі в порту, за висадження на берег, за збереження вантажів на складі тощо). Крім того, з кожної угоди стягувався *пратикіон – податок за зважування, обмірювання, половину з якого платив продавець, а половину – покупець.****

До компетенції логофета генікону, який обов'язково був наділений певним царським саном, належало також керування окремими імператорськими маєтками, водопостачанням, державними копальнями. Ті, кого називали грецькою «епі тон ойкеакон», або **ойкісти**, керували царськими маєтками, іншими приватними імператорськими володіннями в провінціях, а контролери вод брали мито за користування водою з громадських водогонів. **Зигостати (зигіі – значить «ваги»)** стежили за вірним вмістом дорогоцінних металів – золота і срібла – в імперських монетах, які з VII ст. стали карбувати переважно в столичних оффіцинах, оскільки більшість провінційних монетних дворів було закрито.

Від генікону були відділені численні казначейства. Вони стежили за зберіганням і витратами державних коштів. Так, **сакелліон** – особиста скарбниця імператора – займалася, водночас, постачанням війська і флоту необхідними припасами і продовольством. Її голова **сакелларій** прийшов на зміну коміту «священних щедрот» і коміту приватного майна. Відомство **ідика** забезпечувало імператорський двір і армію провіантом і припасами, а також керувало державними майстернями, на чолі яких стояли **архонти ергодосія**. У скарбниці секрету ідіка зберігалися також дорогоцінні вироби, ювелірні прикраси, золототканий одяг, золото, шовк. Відомство **великого куратора** керувало приватними володіннями василевса, відповідало за справи імператорських доменів і окремі державні будинки для мандрівників – **ксенодохіони**, на чолі яких стояли начальники готелів – ксенодохи (від грецьк. «ксенон» – «гість»). Деякі з царських володінь і ксенодохіонів перебували під наглядом **куратора Манган**. Так називався й однойменний імператорський палац у Константинополі.

На чолі найбільшого столичного сирітського притулку Св. Павла стояв **орфанотроф**, дослівно – «харчувальник сиріт». Йому підпорядковувалися хартуларії, куратори і скарбник-**аркарій**.

В імператорській канцелярії працювали її глава – **протоасикрит**, його секретарі, що редагували імператорські акти, а **препоцит каніклія** (чорнильниці) у спеціальних місцях ставив на них знак, що підтверджував автентичність документів.

Логофет **дрому** був главою найважливішої монополії держави – пошти. Чиновники, маючи наказ василевса, могли для свого безпечного і швидкого пересування використовувати коней і візки поштових станцій, місць зміни коней, а при нагоді і переночувати там. Утримання «царських доріг» як повинність покладалася на населення, що мешкало поруч з такою дорогою чи станцією. Логофет дрому мав зв'язок з великими власниками, що з VII ст. стали керувати дорожнім господарством від імені государя; видав обслуго-

уванням посланців і чиновників, які розїжджали країною зі службовою метою; розпоряджався системою сигнальних вогнів – своєрідним світловим телеграфом; судив іноземців у Константинополі; через інспекторів, мандрівників і торговців збирав розвідувальну інформацію; відповідав за організацію прийомів іноземних послів і займався викупом полонених. У виконанні численних обов'язків логофету дрому допомагали глава **скринії варварів** («επί ο βαρβαρον»), тобто бюро, що займалося прийомом іноземних купців і послів на території Імперії, **протонотарій**, **хартуларій дрому**, відповідальний за податковий аспект поштової служби, а також корпус усних перекладачів-**ерміневітів**. Спеціальні чиновники – **епіскептити**, послані

9.1. Візантійські урядовці. Фрагмент мініатюри, арк. 2r, Повчання Іоанна Златоуста (Coislin 79), Національна бібліотека Франції, Париж. 1071–1081 рр.

в різні кінці Імперії, уважно стежили за всім, що відбувалося у провінціях, і регулярно відсилали донесення логофетові дромю.

За магістром оффікій були залишені лише придворні функції. Інші були розподілені між **доместиком схол** – главою корпусу царської сторожі, **квестором**, який очолював канцелярію, а також службовцем прохань і службовцем церемоній. Особливо важливою була посада квестора, який представляв судову владу, аж до X ст. укладав імператорські новели – нові закони, а також спостерігав у столиці за приїжджими провінціалами. Поряд з переписувачами, антиграфами й іншими канцелярськими чиновниками йому допомагали криті – цивільні судді, яких у разі потреби могли призначати і суддями фем.

Відомство логофета стратіотикону займалося військовими справами і витратами на армію, стежило за набором воїнів – стратіотів і обліком їхніх ділянок-стратій, за станом арсеналів, за солдатськими списками-реєстрами, виплатами військової платні, податками і податковими пільгами для солдатів. При цьому необхідні для військ кошти надходили з фінансових секретів. Крім того, військовий логофет стежив за постачанням армії конями і в'ючними тваринами під час походу, а також контролював скотарські центри Малої Азії, від яких залежало це постачання. Тій самій логофесії підлягали стратиги фем разом з їхніми хартуларіями, **хартуларії тагми** – найманих військ, які вели облік найманців, **легатарії**, які, ймовірно, мали поліцейські функції, **опціони**, які видавали платню солдатам тощо. За морський арсенал Константинополя відповідав офіцер-**кентарх**, легатарій і **екзартист**, тоді як озброєнням флоту відали службовці громадського **вестиарію** і царські нотарії.

Навіть стадами керувало спеціальне воєнізоване столичне відомство на чолі з **логофетом агели**, тобто главою стад. До його обов'язків входило спостереження за справною роботою кінних заводів-мітат, а також нагляд за солдатами, які, в свою чергу, стежили за погоничами й охороняли тварин на пасовищах. Війна з арабами постійно вимагала коней, крім того треба було забезпечувати все зростаючі потреби державної пошти у транспортних засобах, і імператорського двору, зокрема пишного царського кортежу, для якого відбирали найкращих тварин. Логофет агели зобов'язаний був до визначеного часу приганяти у військовий табір Малагіна біля малоазійської Нікеї коней, мулів, верблюдів, якими постачали стратіотів під час військового походу, причому, траплялося, продавали їх за завищеними цінами, незважаючи на невдоволення солдатів. Разом зі **ставлокомітом**, главою імператорських стаєнь, він укладав списки тварин, необхідних для конкретної військової експедиції, і враховував запас тварин, потрібний для непередбачених обставин.

Структура секретів – логофесії поступово ускладнювалася, їхня кількість зростала, і до X ст. перейшла за шість десятків. Незважаючи на певне дублювання функцій певних відомств, в цілому прекрасно організований і дисциплінований бюрократичний апарат дозволяв василевсу ефективно керувати величезною країною. Допомогу і підтримку імператору надавала вся численна константинопольська чиновна знать.

До складу столичної аристократії входили синклітики і придворні, а також службовці численних канцелярій. Усі вони, починаючи від простого

солдата і закінчуючи головним логофетом, призначалися і зміщалися василевсом, були виконавцями його волі, за справну службу нагороджувалися платнею, подарунками, або, навпаки, за порушення піддавалися тяжким покаранням, засланням.

*Ця рабська підпорядкованість чиновництва імператору найбільш яскраво виражалася в цікавому обряді, відомому для X ст., який, ймовірно, існував і раніше. Перед Великоднем, за п'ять днів до свята Входу Господнього до Єрусалиму (Вербної неділі), імператор збирав вищих сановників в одній із зал Великого імператорського палацу і, стоячи за величезним столом, власноручно вручав їм належну платню – **рогу** і подарунки (дорогоцінні чаші, розкішний, розшитий перлами одяг, мантії, відрізи тканини, «багатоцінну» пурпурову фарбу).*

«Книга церемоній» описує протокольний одяг 13 рангів вищих чиновників. Так, магістру, чиновнику верховного суду, вручали мантію, розшити золотими нитками, білу туніку, прикрашену золотом, плащ-гіматій з золотою облямівкою і пояс з дорогоцінними каменями. Йому належало вдягати це вбрання на офіційні заходи. Траплялося, щоб віднести на плечах усі ці знаки уваги самодержця, важкі мішки з золотими номісами, декому з вельмож доводилося брати з собою слуг.

Чиновникам нижчого рангу, що проходили за викликом повз стіл нескінченною юрбою, вручав дарунки і платню придворний сановник, начальник імператорських покоїв. Але кількість службовців була такою значною, що подібні роздачі, які тривали по чотири години на день, розтягувалися на цілий тиждень аж до Великодня.

Склад одного лише столичного центрального адміністративного апарату нараховував до 840-х рр. 605 чоловік – з них 592 одержували від 18 до 144 номісм, 236 – по 144 номісми; 88 – по 72 номісми; 236 – по 36 номісм; 32 – головним чином переписувачі-канцелярії імперських відомств – по 18 номісм). Це жалювання не надто відрізнялося від середнього рівня річних доходів деяких приватних ремісників, торговців, крамарів, заможних власників ергастиріїв – ергастиріаків, але натомість було стабільним заробітком, який не залежав від везіння чи мінливої, ненадійної кон'юнктури ринку, і, до того ж, ще й пов'язувався з володінням владою, яка у Візантії завжди цінувалася вище за гроші. Звідси і виникала привабливість будь-яких санів і службових посад, особливо царських.

Зв'язок чиновництва і василевса був обопільним. Адже імператор не меншою мірою залежав від колективної волі чиновників, які свято шанували традиції керування і непохитно трималися за звичні привілеї. Кожен з них посідав тільки йому відведене місце в ієрархічній структурі. Вона вважалася втіленням гармонії і порядку – **таксису** («божественного порядку») і протистояла атаксії – безвладдю, беззаконню. Місце, зайняте людиною на цій ієрархічній драбині, визначало її соціальний статус, прибутки, а також можливості кар'єрного зростання. Теоретично вважалося, що всі посади відкриті для будь-якої людини. Історія великої Імперії багата на випадки, коли люди незнатного походження займали високі державні посади. Вони

досягали висот влади за рахунок своєї енергії, освіти або завдяки увазі самого василевса чи впливових царедворців. Якщо все йшло добре, людина мала достатні здібності, одержала пристойну освіту і її супроводжувала удача, вона могла розраховувати на успішний розвиток кар'єри. Сама нестабільність життя веда до зростання соціальної мобільності, що посилилася вже з епохи Юстиніана.

Успіх у просуванні службовими сходами залежав від різних факторів. Освіта і знання законів давали непогані шанси зайняти для початку нехай незначну, але все ж перспективну посаду при дворі монарха або в одній з численних канцелярій. У джерелах часто трапляються розповіді про те, як батьки, іноді на останні гроші, споряджають і відсилають своє чадо для одержання освіти в Константинополь і просять високопоставленого родича чи знайомого допомогти їхньому сину і словом, і ділом.

Вступу чиновника на займану посаду передувала особлива церемонія. На ній «неофітам» вручали особливі відзнаки (різьблені пластинки зі слонової кістки, пояси, одяг особливих кольорів), характерні тільки для певного міністерства. А посвячені, у свою чергу, складали клятву на вірність імператору і православної вірі. Особливою пишністю й урочистістю відзначалася церемонія отримання вищих посад. На ній був присутній сам василевс. Схожий обряд проводився і щодо вищого константинопольського духовництва, яке також було невід'ємною частиною імперської ієрархічної драбини і вважалося подібним до чиновництва. Нерідко священники займали і державні посади. Так, наприклад, імператор Юстиніан II (685–695) призначив свого товариша Феодосія, який був ченцем, главою фінансового відомства. А кілька років по тому диякону церкви Св. Софії, Іоаннові, довірили командувати флотом.

Крім посад, вища і середня ланка ромейських чиновників обов'язково мала титули, сани – **аксіомата**. І ті, й інші нам відомі з «табелів про ранги» або **Тактиконів**, як називали такі списки ромеї. Один з них був складений у 842–843 рр., незабаром після смерті василевса Феофіла, за царювання його малолітнього сина Михаїла III і його матері, імператриці Феодори. Інший належав **атрикліну** – дворецькому, церемоніймейстеру василевса Лева VI Мудрого, Філофею, який уклав у 899 р. так званий «Кліторологій». З нього випливає, що до кінця IX ст. все чиновництво розділялося на 18 рангів, кожному з яких відповідав свій титул. Найвищі сани – **кесар, новіліссім** (тобто «найблагородніший»), **куропалат** – надавалися винятково найближчим родичам василевса. За ними йшли чини першого класу – **патрикії зости**, тобто патрикії з правом носіння поясу у вигляді знаку розрізнення, або оперезані – сан, що надавався придворним дамам, які, як і патрикії-чоловіки, не мали адміністративних обов'язків. Сюди ж належали також **магістр**¹, **вестіарій, проконсул (анфіпат), патрикії і протоспафарій** – старший воєвода. Власники цих титулів складали верхівку ромейської бюрократії,

¹ Так, наприклад, магістрів до кінця IX ст. було 12. Кожен з них отримував по 24 літри (288 номісм) золота на рік, два вбрання і подарунки на свята.

займаючи посади, приблизно рівні нинішнім міністерським, генеральським і полковницьким. Нижче протоспафарія йшли чини другого (**спафарокандидати**), третього (**спафарії** – «мечоносці», воєводи) і четвертого класів (**іпати**, **силенціарії** – «мовчальники», від силенціо – «тиша», тобто хранителі порядку в присутності імператора, **стратори** – дослівно з латини «попонщики», конюші, **кандидати** – царські охоронці, **мандатори** – посланці тощо). Наприклад, головний логофет зазвичай мав сан магістра, царського протоспафарія, патрикія, хоча серед них траплялися і власники більш низьких санів, скажімо, царського **остіарія** (воротаря). Стратиг феми, як правило, був царським протоспафарієм або спафарієм, а комеркіарій – іпатом. Але іноді власник сану не обіймав жодної посади.

Окремі спеціальні посади надавалися імператором певній обраній особі. Такими, крім посади августи – дружини імператора, стали посади **василеопатора** – дослівно «батька василева», який мав усю повноту адміністративної влади, **севастофора**, **ректора**, який ходив у білосніжному одязі з вінком із троянд, отримуючи чималий прибуток, а також **синкела**, постійного помічника і радника Патріарха, і, нарешті, службовця церемоній.

Поряд зі званнями, що надавалися «бородатим людям», у Візантії існували сани, якими нагороджували «безбородих» придворних, тобто євнухів. Вони теж були пов'язані з початковим внеском і передбачали одержання платні. Одним з найвищих був сан **проедра** або глави сенату, наступним був **вестарх** – голова вестіаріїв, власне **вестіарії**, євнухи-патрикії, **прімікірії**, остіарії – воротарі, **спафарокувікулярії** і **кувікулярії** – євнухи імператорської опочивальні, **ніпсистерії** – відповідальні за підготовку імператора до обмивання.

9.2. Візантійські сановники перед Феофано та її синами. Мініатюра, арк. 142v(a), Мадридська хроніка Іоанна Скілиці (Vitr. 26-2), Національна бібліотека, Мадрид. XII ст.

Зазвичай саме євнухам належали придворні функції **паракіомена** (дослівно: «того, хто спить поруч») – головного царського спальничого, який відповідав за безперерйну роботу палацу; **протовестіарія**, який здійснював нагляд за особистим гардеробом і скарбницею імператора; **пінкерна** – царського виночерпія, який прислужував за столом; **панія** – коменданта-управляючого або головного воротаря. Особливо важливою була посада паракіомена, який, тримаючи золотий жезл – дорогоцінну відзнаку своєї посади й урочисто ступаючи в оточенні озброєних охоронців з маслиновими гілками в руках, супроводжував імператора під час торжеств і процесій.

Відповідно до займаної посади й отриманого титулу вельможі повинні були розташовуватися в очікуванні василевса або розсаджуватися під час трапез за столом у імператорському палаці. Саме атриклінові доручалося суворо розрізняти значення чинів і стежити за відповідністю відведеного місця у палатах та за царським столом званню і достоїнству того посадовця чи вельможі, який там перебуває. Втім, треба враховувати, що високому званню не завжди відповідала висока посада: василевс міг обрати на важливу посаду особу з не надто високим титулом, якщо ця людина здавалася йому більш здібною та вірною.

Посада давала людині владу, але лише чин, титул, сан – те, що ромеї називали «аксіома» – визначали її становище, статус, порядок – «таксис» у суспільстві та роль у придворному церемоніалі. Коли кого-небудь іменували, представляли або рекомендували, то спочатку вказували ім'я і титул, а вже потому – займану посаду. Такий порядок склався через те, що посаду могли відібрати, сан же переважно вважався довічним, але, в жодному разі, не спадкоємним. Жалування чину у Візантії було особистою акцією василевса.

На практиці чимало титулів можна було купити. Імператор Лев VI наприкінці IX ст. навіть встановив визначені розцінки, тарифи на них. Сан відкривав шлях до вершин влади, піднімав престиж будь-якої людини. Купівля сану була свого роду інвестицією в майбутнє, можливістю захиститися від зрадливої долі, адже сплачена сума поступово, частинами поверталася покупцю за рахунок щорічних і, що важливо, гарантованих довічних виплат з імперської скарбниці.

Скажімо, платня «генерала» – протоспафарія складала один літр золота (72 соліди) на рік, тоді як ціна одержання «генеральського» сану – 12–18 літр, причому на ділі вона могла бути ще вищою через побори імперської канцелярії, що відала призначеннями і підвищеннями. Тільки найважливіші й найвищі військові та цивільні посади держави, які вимагали високої освіти, певних здібностей і ділових якостей, не можна було купити за гроші. Ці сановники перебували під особливим особистим контролем імператора. Втім, і сюди часом потрапляли люди випадкові, які далеко не завжди володіли особливими талантами, але домоглися прихильності василевса тим чи іншим способом.

Закон забороняв знатним особам займатися торгівлею, і, таким чином, це джерело збагачення, яке ставало усе більш привабливим з другої половини VIII ст. у зв'язку з певним економічним поживавленням, було для них офіційно

закритим. Натомість відповідно до свого титулу і посади державні службовці одержували платню – рогу, яка майже завжди виплачувалася золотом. Платня видавалася щорічно і поступово збільшувалася відповідно до просування посадовця службовими сходами. Коли чиновник виходив у відставку, на пенсію, йому одноразово сплачували визначену залежно від рангу суму грошей, а також він одержував певні судові, а іноді й фінансові пільги. Крім цього численне столичне чиновництво жило за рахунок прибутків від імператорських щедрот, подарунків до днів церковних і царських свят, усіляких хабарів, які іноді узаконювалися як «добровільні підношення». До того ж, чиновники мали право на певні збори з населення на свою користь. Так, судді отримували з позивачів *екстаги* – винагороду для себе і своїх слуг. Збирачі податків – практори – стягували на свою користь частину державного податку. Під час своїх поїздок країною посадовці перебували на повному утриманні місцевих жителів або окремих храмів, монастирів.

Зрозуміло, чому константинопольська аристократія була кровно зацікавленою в справній сплаті податків усіма платниками податків країни й активно підтримувала центральну державну адміністрацію, що слугувала гарантом її добробуту. Лише сильна влада василевса могла забезпечити їй регулярну платню, подарунки й інші джерела доходів. Показово також, які величезні суми витрачала держава, забезпечуючи цю правлячу рать.

Провінційна знать

До іншої групи візантійської знаті входила знать так само сановита, але провінційна. Вона складалася переважно з фемних військових командирів і великих місцевих землевласників, які мали відповідні титули. У руках цієї знаті зосереджувалася не лише військова, але й цивільна влада на місцях.

У деяких провінціях існували *архонти* – начальники міста, області або феми. Вони з'явилися, ймовірно, з кінця VII ст., з періоду правління Юстиніана II (685–695). Сфера компетенції архонтів залишається спірною, але зрозуміло, що вони були особливими посадовими особами, одноосібними головами провінційного чи міського управління й, одночасно, чиновники на державній службі. Будучи представниками центральної влади з числа заможних, впливових провінційних власників, землевласників середньої руки, власників нерухомості, вони були лідерами місцевої міської еліти, що перебували під імперською юрисдикцією, входили до імперської провінційної адміністративної системи. Такі архонти здійснювали цивільне і, ймовірно, військове керівництво, займалися питаннями оборони, керували ополченням стратіотів або очолювали військові ескадри, вирішували різноманітні питання місцевого управління, фінансів, виконання державних повинностей, контролювали дії іншої низової місцевої влади в інтересах Імперії. Отже, для візантійських земель термін «архонт» означав не просто начальника, але й обов'язково відповідну особу в адміністративному апараті, представника центральної влади у провінції, незважаючи на ступінь віддаленості, внутрішньої автономії того чи іншого архонтату. Необхідно зауважити, що певне самоуправління в жодному разі не виключало архонтат з сфери дії візантійської податкової системи, імперського законодавства і церковних інститутів.

В окремих провінційних центрах поруч з імперським архонтом можна було бачити так званих «батьків міста», протевонів – «передуючих», які походили з місцевої знаті й допомагали в управлінні містом як імперські службовці, можливо, без платні, але з імперськими титулами, як правило, не вищими за четвертий клас чинів.

Необхідно особливо наголосити, що архонтатом керували одноосібно, а не за допомогою колективного органу, як це було в античних греко-римських полісах, і сама посада архонта була державною службою, а не магістратурою. Архонти майже завжди розташовувалися на одному ієрархічному рівні й у VIII – першій половині IX ст. у більшості випадків прирівнювалися за своїм службовим становищем до середнього класу чиновників у сані спафаріїв (турмархів, хартуларіїв тощо), хоча спочатку, до кінця VIII ст., серед них траплялися і носії нижчого, четвертого класу титулатури (імператорські кандидати, стратори, іпати).

До останньої третини IX ст. імперські архонти зникли з таблицею чинів та посад і були замінені фемними стратигами. Ці «військові губернатори», які прийшли на зміну старим військовим магістрам, відігравали головну роль у фемах. Спочатку кожному з них, як правителю провінції, підкорявся фемний суддя, збирачі податків, архонти – «начальники» міст, інша місцева служива знать. Але згодом, побоюючись посилення впливу стратигів, імператори почали дедалі сильніше обмежувати владу цих всесильних функціонерів. Крім того, що великі феми розділялися на більш дрібні, василевси намагалися обмежувати перебування стратига в одній фемі кількома роками, після чого проводили ротачію чиновників, до того ж посадовцям суворо заборонялося без дозволу імператора здобувати землі й одержувати будь-які подарунки на території місця своєї служби. Таким чином, встигнути влитися до лав місцевої провінційної знаті таким чужинцям було нелегко.

Наприкінці IX ст. стратиг втратив низку повноважень. Він більше не був єдиним повновладним господарем фемі. Тепер його головним обов'язком залишилося командування військовими силами, розташованими на території

9.3. Ісус Навин. Стінопис, монастир Хосіос Лукас. Кінець X ст.

довіреного військово-територіального округу. Він також залишився суддею для своїх стратіотів. Цивільне ж управління поступово сконцентрувалося в руках **претора** – фемного судді, який докладно сповіщав про всі фемні справи безпосередньо василевса. Претор звільнився від тісної опіки стратига і став найбільш впливовою фігурою феми. Поруч з ним уже з 820-х рр. з'явилася також фігура фемного **протонотарія**. Останній належав до фемної фіскальної системи і координував її діяльність з військовою сферою, піддаючи, однак, не стратигів, а головному фінансовому відомству держави – сакеллі. Траплялося, цей функціонер поєднував свою посаду з функціями монетарія, який відповідав за роботу монетного двору, хоча на загал таких дворів залишилося в Імперії дуже небагато, оскільки випуск монет був остаточно сконцентрований у Константинополі.

Головним джерелом збагачення переважної більшості провінційної знаті було не лише їхнє службове становище, але й приватні маєтки – проастії, часом дуже великі. Щоб забезпечити своє господарство робочими руками, землевласники поступово поневолювали навколишнє сільське населення і прагнули розширити межі своїх володінь за рахунок селянських і приміських земель. Згодом вони почали поставляти на ринок усе більшу частину виробленого в їхніх маєтках, а втягувалися в ремесло і торгівлю, володіючи через рабів або довірених осіб ергастиріями в містах. Закони, що забороняли таку практику, ніхто не скасовував, але зацікавлені особи навчилися їх обходити, шкодячи таким чином інтересам держави. Остання було неспроможною зупинити корупцію, зрощування на місцях влади з підприємницьким капіталом.

Втім, багато в чому провінційна знать залежала й від центрального уряду. За дотримання певних умов для провінціалів існувала реальна перспектива кар'єрного росту і можливість досягнення вищих щаблів влади. До того ж, як власники почесних титулів і державних посад вони так само, як і столичні аристократи, одержували рогу золотою монетою, обдаровувалися дорогим вбранням, дорогоцінним посудом тощо. Згідно Тактикону 842–843 р., верхні чотири ранги службовців – кілька десятків фемних стратигів – одержували на рік від 2880 до 720 номісм, плюс іноді вони отримували доходи від збору комерція. Клісурархам сплачували по 360 номісм. Нижче за службовими сходами перебували турмархи фем, архонти великих областей, які, подібно до інших чиновників VI рангу, отримували по 216 номісм. Ксенодохи, гірокоми – наглядачі за будинками для літніх людей та інші, що належали до VII рангу, мали по 144 номісм річного прибутку. Чиновникам VIII рангу, до яких належали хартуларії флоту, протонотарії фем, протокарави – «старші кермові» та інші, одержували по 72 номісми. IX ранг складали загонові прапорносці-вандафори, посильні-мандатори схол тощо, яким сплачувалося по 36 номісм. Кентархи військових загонів (ванд), топотирити хор – «місцедоглядачі», які входили до X рангу чиновників, мали по 18 номісм. Нарешті найнижчий, XI ранг службовців – стратіоти гвардійських тагм і фемних ополчень, включаючи декархів (командирів «десятків») – одержував від однієї до 12 номісм на рік, та й то нерегулярно. Традиція попередніх століть залишилася незмінною – нижчі службовці мали в десятки і навіть сотні разів меншу платню, ніж їхні начальники.

Боротьба за лідерство

Протиріччя між економічними інтересами столичної аристократії і провінційної знаті почали виявлятися вже наприкінці VIII–IX ст., що ознаменувалися гострим суперництвом між цими угрупованнями за владу. Боротьба велася зі змінним успіхом.

Столична аристократія прагнула збільшення доходів скарбниці, за рахунок якої вона жила, і посилення контролю над провінціями. Основою ж процвітання фемної знаті було не лише службове становище й титули, але й великі маєтки. Через це провінціали домагалися розширення своїх земельних володінь, одержання різних фінансових, а часом і судових пільг, посилення впливу в провінційних містах. Це було угруповання, яке умовно можна назвати «яструбами», оскільки його представники, люди переважно військові або пов'язані з військовою сферою, були зацікавлені в процвітанні армії, веденні успішних воєнних дій, які приносили їм здобич, трофеї, нагороди. Їхня міць посилювалася в міру зростання ролі такої військової аристократії у війнах з арабами.

Василевси доби «темних віків» зазвичай діяли в інтересах того угруповання знаті, яке привело їх до влади. Інколи стратиги найбільш впливових фем (особливо найбільш великого Анатоліка) вчиняли військові заклоти й оголошували себе імператорами. У хід йшла не лише груба військова сила, але й інтриги, підступи, змови. Постійна ворожнеча «бюрократів» і «полководців» ослаблювала державу, відволікала від вирішення нагальних проблем, призводила до частих смут і переворотів, у яких Візантія змушена була жити, незважаючи на виразну тенденцію до посилення центральної самодержавної влади василевса.

Контрольні питання

1. Яким чином був організований державний апарат Візантійської імперії у «темні віки»?
2. Послугуючись підручником, спробуйте встановити, функції якого чиновника ранньовізантійської доби перейшли до логофета дромю.
3. У чому виявлялося посилення центральної влади до IX ст.?
4. Підрахуйте, скільки номісм треба було сплатити у якості річної платні всім службовцям столичного центрального апарату управління в IX ст.
5. На чому базувалася візантійська система забезпечення сановників?
6. Чи правильно було сплачувати фемним стратигам таку значну платню? Навіщо це робилося?
7. Що вам подобається у візантійській службовій ієрархії, а що – ні?
8. Назвіть причини суперництва столичної і провінційної знаті.
9. Порівняйте становище ромейської і західноєвропейської знаті. Що між ними подібного, а що відмінного? Чому?
10. Як ви вважаєте, чи можливий був компроміс між ворогуючими угрупованнями знаті?
11. На кого б ви зробили ставку на місці василевса: на «бюрократів» чи на «полководців»? Чому?

Увага, джерело!

Витяг з трактату «Кліторологій» атрикліна (дворецького) Філофея про візантійський церемоніал (899 р.)

зі вжитку. Вигадані ж з тих часів нові почесні титули призвели до значної плутанини у правильному визначенні значення цих посад, ми ж хочемо з часто темних настанов старих порядків і з нині існуючого придворного церемоніалу зібрати найважливіші... Насамперед пам'ятайте, мої друзі, що значення всіх мистецтв і навичок веде до корисної мети; так само і наука дворецького не переслідує якоїсь іншої доброї мети, ніж тільки як за допомогою строгого порядку і педантично точного розподілу місць, чітко відокремити один від одного різні ступені придворних чинів і вищих посадових осіб. Бо блискуче життєве становище або осяйне посадове достоїнство ніколи не постануть перед очима глядачів так наочно, як тоді, коли за викликом атрикліна власники їхні удостоються почесного місця за високим столом на обіді найвищих осіб, що складає предмет заздрості для багатьох. Якщо ж при влаштуванні найвищого обіду відбудеться з нашої вини помилка в етикеті або сум'яття, то це буде причиною смутку не лише для їх високостей і вищих сановників, але так само і ми, як старший майстер церемоній, осоромимо себе й будемо піддані прокльону глузувань. Тому, милі друзі, при виконанні цієї видної і відповідальної посади ми повинні прикласти всі старання і найбільш сувору сумлінність для точнішого вивчення порядку чинів, затямити їх у нашому розумі й установити та роз'яснити з педантичною сумлінністю поділ і підрозділ за чинами.

З твору «Антаподосис» (грецькою «розплата, відплата») иякона Ліутпранда (у миру Люцо чи Люзо), посла графа Беренгара, регента й управителя Північноїталійського королівства, про урочисту церемонію видачі платні ромейським сановникам у Великому імператорському палаці (949/950 р.)

Встановлювався великий стіл, десять ліктів у довжину і чотири в ширину. Стіл був покритий гаманцями, повними золотих номіс, на кожному з них стояв знак, що вказував на ту людину, якій цей гаманець призначався. Ці люди починали в строгому порядку проходити один за одним перед імператором: їх послідовно викликали, згідно званню їхньої служби. Першим викликали ректора палацу, на плечі (а не в руки) якого укладали мішки з золотими монетами і чотири скарамангія (церемоніальне вбрання). Після нього до столу підходили domestik schol і друнгарій флоту, перший з яких стояв на чолі сухопутної армії, а другий – на чолі морської. Вони мали рівний ранг і одержували рівну кількість номіс і скарамангій. Але отриманого було занадто багато, щоб нести його на плечах; не без зусиль, за допомогою свити, вони тягли отримане. Потім приймали магістрів, яких було двадцять чотири, кожному з них видавали по двадцять чотири літри золота і два скарамангії. Наступний розряд, що підходив до столу, – патрикії, кожен з яких одержував по дванадцять номіс і одному скарамангію. У тих, хто підходив за ними, я вже не знав титулів, як і не знав числа отримуваних ними монет. Відповідаючи на виклик, перед столом проходила нескінченна юрба протоспафаріїв, спафарокандидатів, кітонітів, манглавітів, протокаравів, кожен з яких, відповідно до свого звання, одержував сім,

шість, п'ять, чотири, три, два чи один літр золота. Церемонія, що починалася на п'ятий день Вербного тижня і тривала по чотири години на день, повторювалася і на шостий, і на сьомий день. Що ж стосується тих, чия платня була меншою, ніж один літр золота, то вони одержували її не від імператора, а від паракімомена. Церемонія видачі тривала весь тиждень перед Великоднем.

Витяги з «Еклоги» – візантійського законодавчого кодексу другої чверті VIII ст.

З передмови до «Еклоги»

Тих, котрі поставлені виконувати закон, ми переконуємо і разом закликаємо утримуватися від будь-яких людських пристрастей, але від здорового помислу висловлювати рішення щирої справедливості, не зневажати жебрака, не залишати без викриття сильного, неправду діючого, не так [поводитися], щоб лише напоказ, на словах звеличувати правду і справедливість, а на ділі віддавати перевагу несправедливості і хабарництву, як чомусь більш корисному... Ті, у душу яких не вкладено заздалегідь щирої справедливості, які чи то піддані підкупу грошима, чи сприяють дружбі, чи мстяться за неправду до себе, чи ж бояться [чужої] могутності, всі ті не можуть правити правого суду... Тому, усіяко намагаючись покласти межу такому злому наживанню, ми вирішили давати винагороду [платню] найславнішому квесторові і переписувачам, і секретарям, і всім службовцям у справах суддівських, для того, щоб вони вже нічого не брали з якої б то не було особи, яка судиться в них...

Титул XVII. Покарання за злочин

3. Того, хто піднімає повстання проти імператора або замислює зло, або бере участь у змові проти нього чи проти держави християн, негайно належить покарати на смерть як того, хто наміряється усе зруйнувати. Але для того, щоб хтось часто і через ворожнечу не карав кого-небудь на смерть без суду, [безпідставно] зівши на нього обвинувачення, що він піднімав голос проти царства, потрібно його (підозрюваного) взяти на місці під гарну охорону і донести про нього імператору, і як сам імператор врешті-решт розсудить і вирішить, так і зробити.

Контрольні питання

1. Чому візантійці надавали такого великого значення церемоніям і етикету? Яку роль у них відігравали титули?
2. За словами Філофея, який писав наприкінці IX ст., окремі титули з часом застаріли, натомість з'явилися нові. Як ви вважаєте, з чим це було пов'язано?
3. Спробуйте, використовуючи свідчення диякона Ліутпранда, підрахувати приблизну суму виплат, яку одержували на Великдень столичні візантійські сановники, якщо виходити з того, що в цілому посадовців було не менше двох тисяч.
4. На які недоліки, згідно «Екклосі», страждали візантійські суди? Що було зроблено для їхнього усунення?
5. Яким мав бути суддя згідно «Екклосі»?
6. Як візантійське законодавство ставилося до заколотників і чому передбачало таке суворе покарання за цей злочин?
7. Хто був вищим суддею в Імперії – квестор чи імператор?

§ 10. Иконоборство. Відступники чи реформатори?

Криза, що охопила візантійське суспільство у VIII ст., більше відома як «іконоборство», залишається одним із найскладніших моментів в історії імперії. Попри чисельні дискусії, серед дослідників досі немає остаточного бачення цієї проблеми. Головним чином, через брак джерел, висвітлення перебігу та наслідків багатьох подій залишається дискусійним, позаяк розуміння конфлікту, що виник навколо питання вшанування ікон знаходиться одразу в кількох площинах. Політичній – бо це було вигідним імператорові, який таким чином намагався впорядкувати свої стосунки з Церквою через секуляризацію та зменшення впливу монастирів. Церковній – бо на початку іконоборства реальною була загроза переведення окремими очільниками Церкви ікон як важливої частини життя практикуючого християнина у площину, що межувала з ідолопоклонством. Опосередковано вплив на іконоборчі процеси мали іудейська та мусульманська релігії, які забороняли іконографічне зображення Бога.

Лев III Ісавр

Ключове місце у історії іконоборчого руху у Візантії історія відвела засновнику Ісаврійської (Сирійської) династії – імператорові **Леву III** (717–741). Цей представник нової провінційної еліти, народився в місті Германікії – місцевості, що знаходилась на кордоні із землями арабського Халіфату. Власне боротьба з мусульманами розкрила у нього талант полководця і в поєднанні з працелюбністю та фортуною принесла посаду стратига фема Анатолія. Універсальність, комунікабельність, здатність до прийняття блискавичних рішень, наполегливість у досягненні мети будь-якими методами – ось основні характеристики людини, на яку чекала Візантія і яка розпочала процес глибоких державних реформ на тлі політики іконоборства.

Очоливши країну, ослаблену наслідками громадянської війни, Лев III був змушений одразу ж рятувати її від потужного нападу арабів, що, скориставшись сприятливою ситуацією, взяли в облогу Константинополь. Більш ніж 200-тисячна армія та флот, очолювані халіфом Сулейманом, розпочали тривалий штурм міста. Оборонці, натхненні опікою Богородиці та організаторськими здібностями імператора, попри епідемії та інші проблеми, змогли

подолати труднощі. В 718 р. араби, після численних невдалих спроб, зняли облогу. На додаток, значна частина їх флоту була знищена «грецьким вогнем», решту кораблів розкидав раптовий шторм, що почався в Егейському морі. Сукупність цих фактів була сприйнята візантійцями як очевидний факт підтримки їх зусиль Божим провидінням.

На тлі такої блискучої перемоги і спираючись на підтримку частини еліти та переважної більшості суспільства, Лев III розпочав втілення в життя амбітних планів, що мали на меті проведення у країні радикальних реформ. Першочергове завдання відводилось посиленню центральної влади та впорядкуванню її структури. Де-факто, Лев III здійснив повну модифікацію старого адміністративного права, яке використовували ще з часів доби імператора Юстиніана I.

Головний законодавчий акт доби Лева III, що дійшов до наших днів – збірник законів «Еклога». Цей документ юридично закріпив більшість питань розвитку економічних стосунків. Величезне значення він мав і для впорядкування родинних стосунків, зокрема визначав роль та місце жінки, захищав її та права дітей. Поряд з економічними змінами відбувався процес централізації влади. Відбулася адміністративна реформа, яка зобов'язала владу дбати про систему комунікацій та оборони. Значний резонанс в суспільстві викликали спроби імператора посилити боротьбу з корупцією та засиллям місцевих чиновників. Широку практику в системі покарань отримали такі показові явища, як каліцтво – обрізання вух, рук, носа чи осліплення.

Нові позиції в державній адміністрації здобули військові. У здійсненні реформ Лев III передовсім спирався на людей, яких він знав за спільною боротьбою з арабами. У багатьох випадках ці лідери поєднували посади військових начальників та керівників фем. Число таких адміністративних округів було доведено до 35. Через високу організованість та особисту відданість імператорові ці керівники не здійснювали жодних кроків, спрямованих на сепаратизм чи виявлення непослуху. Фактично, імператорові вдалось створити якісно нову грецьку державу, з добре розгалуженою системою управлінського апарату, продуманою фіскальною політикою, чітко виписаною ієрархією влади та завжди готовою до боротьби із зовнішньою загрозою армією.

Левові III довелось втілювати реформи у складних для країни зовнішньополітичних умовах. Попри поразку, яку візантійці завдали арабам в 718 р., останні і надалі продовжували залишатись грізною силою. Лише у 740 р. після знаменитої битви біля міста Акароін, що в Малій Азії, «арабська проблема» була усунена на багато років. Візантійці змусили арабів примиритися з існуванням християнської імперії та водночас змінили характер арабо-

10.1. Солід Льва III Ісавра. 717-741 рр.

європейських стосунків. На додаток, нова династія **Аббасидів** полегшила завдання візантійців, перенісши столицю Халіфату з Дамаску у віддалений від Константинополя **Багдад**.

Надійними союзниками ромеїв в іншій частині їхньої імперії стали хозари. Їхня держава існувала від другої половини VII ст. на землях Передкавказзя, Прикаспія та Поволжжя і була багатонаціональним утворенням. У 655–679 рр. вони підпорядкували собі територію Кримського півострова за винятком Херсона і його округи, де разом з Візантійською імперією створили своєрідну систему «двовладдя». На початку VIII ст. сюди стали стікатися, рятуючись від релігійних переслідувань, євреї переважно з Візантії. Єврейські купці-рахдоніти відразу використали географічні переваги розташування Хозарського хаганату. Захопивши Согд, араби наклали астрономічні подорожі на каравани з шовком, які рухалися «Великим шовковим шляхом». Євреї почали возити шовк з Китаю, оминаючи Согд та Іран, через Хозарію та Північне Причорномор'я прямо до Європи, створивши, таким чином, конкуренцію арабській та візантійській торгівлі. З арабами хозари зіткнулися в Закавказзі. Рівночасно вони продавали хутра, експорт яких від Оки та Ками через Волгу також йшов через Хозарію. Протистояння останньої з арабами та Візантією (хозари втрутилися у боротьбу за візантійський престол, сприяли скиненню з престолу Юстиніана II і приходу до влади Філіппіка Вардана у 711 р.) відбувалося в умовах пошуку внутрішнього балансу, який би дозволив консолідувати різноетнічні масиви хаганату. В цій ситуації єврейська еліта (рахдоніти зайняли ключові позиції в оточенні хагана) схилила хагана до прийняття юдаїзму. Хозарські хагани походили з тюркського роду Ашина і рабинам довелося попрацювати над доказом походження хагана від юдеїв, бо юдеєм не можна стати, ним потрібно народитися від матері-юдейки. Близько 730 р. хаган Булан першим з хаганів прийняв юдаїзм. В той же час основана маса хозарських племен залишилася язичниками. Вони і дали приносили жертви вогню і воді, шанували місяць і священні дуби бога неба і світла Тенгрі-хана, якому присвячували жертвних коней, кров'ю яких поливали священні дерева, а голову і шкіру вішали на сучки.

Арабська загроза для Хозарії все ж виявилася страшнішою, і вона почала шукати підтримку і союзу з Візантією. Попри певні релігійні та ідеологічні розбіжності, Лев III гідно оцінив значення хозарсько-арабського протистояння для оборони кордонів Візантії. спільних для обох країн питань. У 732 р., прагнучи закріпити цей союз, він одружив свого 17-річного сина Константина з дочкою хозарського хагана, котра під час хрещення отримала ім'я Ірина. З цього шлюбу народився майбутній імператор Візантії Лев IV Хозарин (775–780). Хозарсько-арабська війна 732–737 рр. завершилася повним розгромом хозар, хаган навіть мусив прийняти іслам, але вже до 754 р. вони відновили свої позиції і перехопили ініціативу у

боротьбі з арабами. Це протистояння було найбільш вигідним для Візантії.

Успіх в державних справах, спонукав Лева III розпочати другу (але зовсім не за значенням) частину реформ – коригування засадничих підвалин в стосунках Держава-Церква. Як глибоко віруюча людина, імператор прагнув стати для християн тим, чим для мусульман був його головний противник та антагоніст – халіф. Бажання поєднати світську та духовну владу у єдине ціле призвело його в наступних кроках до втілення засад **цезаропанізму** та гострого конфлікту між владою і Церквою, загострення суперечностей у середовищі монахів. На думку окремих дослідників відмова у VIII ст. від використання зображення Бога у візантійській естетиці була наслідком мусульманського та іудейського впливу. Мусульманський Пророк чітко зазначив, що «портрети є потворним витвором нечистого» (Коран, V, 92). На момент початку іконоборства на території імперії мешкала численна спільнота іудеїв та перебували релігійні секти на кшталт **павликіан**, що також не визнавали зображення божественного начала в релігійній практиці. Особливо помітно вплив на візантійське мистецтво позначився на прикордонних територіях. Власне з цього факту і виходить припущення, що Лев III, перебуваючи під впливом саме такої атмосфери, намагався активно втілювати їх в життя.

Цілковито протилежно виглядала ситуація на суто «грецьких» теренах, особливо в самому Константинополі. Тут було зібрано більшість реліквій, а жителі столиці були особливо переконані в власній богобранності та особливій опіці Богородиці. Перемоги чи нещастя, у більшості випадків жителі пояснювали втручанням Божественного провидіння. На жаль, інколи ці тлумачення все частіше почали межувати з ідолопоклонством. Схильні до містифікації подій, ромеї почали підміняти віру намаганням «задобрити» ту чи іншу ікону чи реліквію як шлях для досягнення успіху у справах.

Вселенський церковний собор, який на вимогу імператора було скликано у Трульському залі Великого імператорського палацу, в 692 р. узаконив використання ікон та водночас призвів до ще ширшої дискусії в Церкві. Фактично, на цьому соборі остаточно кристалізувались непримиренні табори, кожний з яких мав власне бачення проблеми.

10.2. Иконоборці знищують образ Христа.
Мініатюра, арк. 67r, Хлудовський Псалтир (ГИМ
гр. 129), Державний історичний музей, Москва.
850–875 рр.

Іконокласти (з грецьк. «іконоборці») вважали зображення Бога неприпустимим. Вони виходили із засади, що Бог Дух є недоступним для уяви людського розуму, не може бути зауважений людським оком і, таким чином, будь-які намагання передати його зображення саме в собі є єрессю. Натомість зображення людської подоби Ісуса Христа є шляхом до єреси несторіан, а божественної природи Спасителя – єресь монофізитів. Особливий протест у влади викликало поклоніння мощам святих, які зберігались у монастирях, й пошанування яких з часом перетворились на значний культ. Гострій критиці піддавали приклади своєрідної «конкуренції» між монастирями та монахами, котрі переконували, що лише проща до того чи іншого монастиря є шляхом до вирішення всіх проблем християнина.

Іконодули (з грецьк. «раби ікон»), прагнучи пояснити перед опонентами свою позицію, доводили, що предметом поклоніння є не матеріал з якого виконана ікона, фреска чи дошка, а глибинна духовна суть, яка стоїть за зображенням Божества. Як наслідок, практично до часу пізнього середньовіччя ми не знаємо прикладів підписування ікон їхніми творцями. Починаючи роботу, маляр (переважно більшість серед яких становили монахи) довгий час дотримувався посту та молився. І лише в момент духовного очищення та прояснення, він починав малювати лик Бога чи святих. Відсутність підпису вказувала, що зображення є формою божественної волі, котра опосередковано, через руку маляра переходила у художню форму. На їхню думку, ікона була для віруючого, неписьменного християнина тим, чим книга для освіченої людини. Попри розбіжність позицій між обома сторонами, всі вони погоджувались на вшанування хреста як символу християнства.

10.3. Св. Іоанн Дамаскин. Стінопис, монастир Діонісат, Афон. XVI ст.

Формальним початком іконоборства вважають 17 січня 730 р., коли на вимогу Лева III в імператорському палаці було зібрано раду, що складалась з числа вищих чиновників та духовенства. Цей **силенцій** (з лат. «silentium» – «тиша») заборонив вживання ікон та виніс рішення про їх усунення з монастирів та храмів. Проте перший крок в цьому напрямку був невдалим і навіть призвів до кривавих подій. За наказом імператора, офіцер гвардії почав збивати мозаїку «лик Христа», що знаходилася над входом до імператорського палацу. Обурений натовп кинувся на захист святині. Гвардія змогла відновити порядок лише вбивши багатьох людей. Більшість із загиблих в подальшому були визнані Церквою як святі. Під

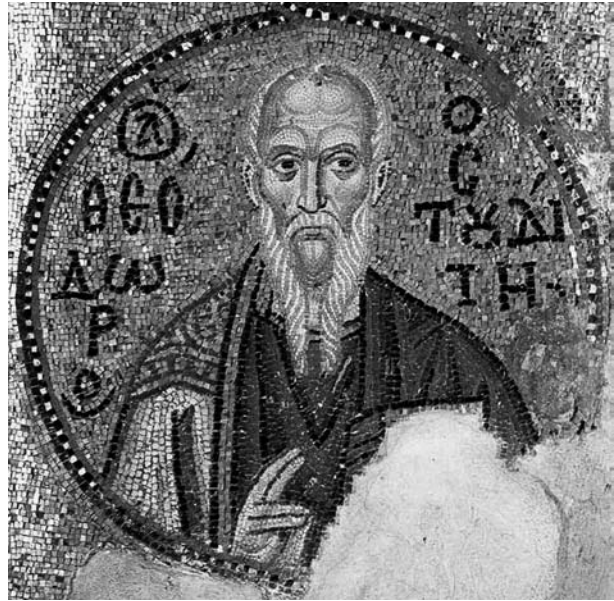
час заворушень, що виникли по усьому Константинополю згоріла знаменита громадська бібліотека, більшість працівників якої були монахами-іконодулами.

Поборюючи іконографічне зображення, Лев III окрім особистих завдань намагався впровадити нову естетику, що мала замінити «старе» мистецтво. Иконоборство призвело до початку революційних змін, насамперед у прикладному малярстві. Займаючи місце знищених ікон, нові зображення поставали перед глядачами переважно у вигляді світських сцен полювання, природи, значного поширення набрало використання як оздоб елементів багатой рослиної орнаментики. Наслідки цього процесу у змінній формі залишатимуться і у по-іконоборчій період та матимуть поширення за межами імперії. Для прикладу, у XII ст. візантійський імператор Андронік I, повернувшись з еміграції при дворі галицького князя Ярослава Осмомисла, наказав прикрасити свої палати саме сценами із полювання в придністровських степах.

Запроваджуючи іконоборство як державну політику, Лев III добре розумів, що переважна більшість монахів зустрине його рішення негативно. Наприкінці VIII ст., монахи число котрих сягнуло близько 100 тис. осіб, були потужною політичною та економічною силою. З їхнього середовища виходило чимало видатних постатей. Люди на взірець Іоанна Дамаскина та Феодора Студита могли не лише ефективно підтримати теологічну дискусію, але, що також було важливо, активно впроваджувати свої ідеї в життя, особистим прикладом та діями поширюючи їх серед прихильників, просто слугувати моральними авторитетами для суспільного загалу.

Константинопольський патріарх Герман виступив проти дій імператора. Він відмовився знищувати ікони і не підтримав рішення сіленція. Як наслідок, імператор змусив його відмовитись від сану. Після того, як Герман склав свої повноваження і відійшов у монастир, його місце зайняв Патріарх Анастасій, який зайняв лояльну до імператора позицію. Як наслідок – Лев III вповні зміг контролювати як світську, так і духовну владу.

Протистояння імператора та монахів призвело до розколу візантійського суспільства. Люди, дезорієнтовані подіями, що швидко розвивались, виявились не готовими до складного вибору та ламання усталених правил. Чи не вперше перед візантійцем постала категорична необхідність визначитись та продемонструвати своє ставлення до подій. Иконоборство вдарило в один з

10.4. Св. Феодор Студит.

Мозаїка, монастир Неа Моні, Хіос. 1042–1056 рр.

наріжних каменів існування Візантії – християнську віру. Більшість духівників, монахів, світської еліти стали на бік іконошанувальників. Країна виявилась поділеною не лише за політичним принципом, але й за географічним. Римський Папа, який представляв Західну частину, не підтримав рішення імператора та категорично відмовився переслідувати прихильників ікон. Ще напередодні 726 р. папа Григорій II намагався чинити кроки, котрі б унезапустили його від влади імператора. Його наступник активно підтримував монахів, що, рятуючись від переслідувань, перебралась на територію Італії та на околиці імперії, створюючи там центри опозиції. Це призвело до конфлікту, внаслідок якого Лев III конфіскував на користь держави частину папських земель на Сицилії та Півдні Італії. Для політичного врегулювання проблеми візантійці навіть пішли на союз з лангобардами.

Після смерті Лева III в країні відбулась спроба військового перевороту, однак його синові – **Константинові V** (741–775) вдалось перемогти узурпатора – зятя імператора на ім'я Артавазд, вірменина за походженням, і зайняти трон. Прагнучи максимально принизити Папу Анастасія, що підтримував узурпатора, молодий імператор наказав посадити його на осла лицем до хвоста та возити по константинопольському іподрому під вигуки екзальтованого натовпу.

Константин V Копронім

Імператор Константин V – одна з найколеритніших постатей у візантійській історії. Вже під час свого хрещення він отримав прізвисько Копронім («Лайноменний») через те, що «споганив хрещенську купіль». Патріарх, що проводив хрещення пророчо ствердив, що такий знак принесе Церкві чис-

10.5. Студійський монастир, Константинополь. 467 р.

ленні проблеми у майбутньому. Подальше розгульне життя, надмірне захоплення полюванням і конями призвело до отримання імператором другого прізвиська – Каваллін («Кобилатник»). Рішучий як і його батько, деспотичний та жорстокий Константин, залишив помітний слід в історії Візантії, занотований як його прихильниками так і численними відвертими ворогами.

Після зміцнення власних позицій, Константин V продовжив втілення в життя задумів свого батька. Щоправда, йому довелося на кілька років відкласти остаточне вирішення питання з монастирською опозицією. Насамперед, він завершив адміністративну реформу, впорядкував армію, завершив війни з Халіфатом. Лише у 754 р. імператор прийняв рішення про скликання Собору, на якому мав намір остаточно вирішити питання іконошанування та стосунків з Церквою. В історію цей Собор увійшов під назвою «безголовий», бо на нього не прибув жоден глава Церкви. Східні Патріархи були під владою мусульман, а Папа все більше демонстрував орієнтацію на Захід, зокрема франків. 388 єпископів, що були присутніми на соборі, під очевидним тиском імператора заборонили виготовляти та зберігати ікони. Офіційно залишилось лише одна форма поклоніння – Причастя. Як наслідок рішень Собору, в імперії було запроваджено низку законів, котрі обмежували прибутки монастирів, з'являлась можливість покарання монахів через світський суд. Першим наслідком цієї реформи стало відділення Італії від Візантії. Папа Григорій III, перебуваючи під тиском візантійців та їх союзників лангобардів, віддався під опіку франків. Його наступники продовжили та зміцнили розпочатий процес окциденталізації.

Натомість на території підконтрольній імператорові набув поширення процес нищення творів мистецтва, пов'язаних з іконографічною традицією. Часто він супроводжувався побиттям та репресіями проти самих прихильників ікон. Найбільшу кількість пам'яток було знищено в Константинополі та його околицях. Вціліли лише ті, що не мали релігійного характеру. Монахів виганяли з монастирів, найактивніших опозиціонерів кидали до в'язниць, траплялись навіть вбивства. Репресії особливо посилились після невдалого для іконоборців повстання 765 р. У 771 р. в Ефесі місцевий стратиг Михаїл Лаханодрокон, розважав себе тим, що примушував монахів до одруження під страхом тортур та смерті. Як наслідок, частина монахів була змушена втекти до Італії, на о. Кіпр чи шукати притулку на Балканах. Багато з них залишити імперію. Проте кажучи про іконоборство, не варто перебільшувати масштаби репресій. Вважають що число тих, хто постраждав, не перевищувало кількості осіб.

Послаблення іконоборства

У зовнішній політиці Константин V був змушений зосередити головну увагу на боротьбі проти Болгарської держави, яка утворилася на Балканському півострові після міграції орди Аспаруха з Північного Причорномор'я. Ліквідація болгарської держави стала його першочерговим політичним пріоритетом. Але йому вдалося лише завдати болгарам кілька серйозних поразок. На тлі внутрішніх протиріч вони подавалися народові як свідчення підтримки володаря Божественною силою, та правильності його рішень як у зовнішній так і у внутрішній політиці. Перебуваючи в одному з таких по-

ходів, Константин V помер у 775 р. Наступник – його син Лев IV – виявився енергійним та амбітним правителем. Проте, на відміну від батька, його ставлення до іконоборців було дещо «ліберальнішим». Корекцію курсу пояснюють впливом, який на імператора чинила його дружина – імператриця Ірина (780–790 та 797–802).

Вона походила з освіченої та побожної грецької родини з Афін. Її батько був вченою людиною, тому Ірина росла в середовищі поваги до думки інших людей. Лев IV обрав її поміж інших красунь, яких спrowadили до імператорського палацу з усіх земель Візантії. Саме Ірині належить ініціатива повернення Візантії до громадянського спокою та примирення ворогуючих сторін. У 780 р. після смерті Лева IV де-факто вона стала правителькою при малолітньому синові Константинові VI. Початок її правління супроводжувався складними зовнішньополітичними обставинами, що були спричинені нападом на імперію слов'ян, арабів та заколоту сицилійського правителя. Лише шляхом значних зусиль вдалось нормалізувати ситуацію. Проте, зайнята цими проблемами Ірина не була спроможна перешикувати правителю франків Карлу Великому підкорити союзу Візантії державу лангобардів та серйозно заявити про новий початок творення універсальної монархії, що об'єднувала навколо себе землі всього Заходу.

Візантіїці усвідомлювали небезпеку, що виходила зі сторони франків та наслідки втрати контролю над Італією, проте не мали достатніх засобів для виправлення ситуації. За таких умов, Ірина зосередила свою увагу на необхідності примирення країни і розпочала інтенсивну підготовку до відновлення культу. Спираючись на кола інтелектуалів, стару аристократію і використовуючи момент смерті перекonanого іконоборця Патріарха Павла, вона ініціювала скликання 786 р. у Константинополі нового собору. Завдання виявилось важким для втілення у життя. Частина військових, фанатично віддана пам'яті імператора Константина V, фактично зірвала цю спробу. Лише після нормалізації ситуації, в 787 р. собор таки розпочав свою роботу у провінційному місті Нікея. Як наслідок, культ ікон було повернено, імператор та його мати підписали встановлені собором канони.

Ця подія надала Ірині шанс увійти до історії як особі, що відновила політичну та духовну єдність країни. На жаль, її особистісні політичні амбіції та жага влади, дещо зіпсували її політичну репутацію. Невиправдана політика популізму, яку вона провадила, призвела до фінансового колапсу, який в поєднанні з зовнішньополітичними невдачами країни призвів до її відсторонення від влади. Особливо великого удару авторитет Візантії зазнав у 800 р., коли Папа проголосив Карла Великого імператором. Фактично, з цього моменту розпочинається остаточний процес розколу Церкви та європейської культури загалом. Спроба Ірини виправити ситуацію заручинами у 781 р. свого сина з дочкою Карла Великого була скоріше ознакою слабкості Візантії. Зрештою та ж Ірина кількома роками пізніше оголосила про розірвання цих заручин. Імператриця була усунена від влади в 790 р., коли

проти її регентства повстала частина військових, дислокованих в азіатській частині імперії.

Попри те, що візантійська економіка була відновлена низкою економічних реформ, правління Константина VI виявилось загалом невдалим і завершилося звичним для імперії придворним переворотом. В боротьбі за трон він був осліплений власною матір'ю у 797 р., а Ірина перебрала на себе титул «Василини». Проте, здомінована чоловіками Європа виявилась неготовою прийняти такий поворот подій як зрештою, і частина візантійських інтелектуалів. Як один з засобів порятунку ситуації та задля відновлення єдиної імперії, ромеї витворили навіть ефемерну ідею шлюбу Ірини з Карлом. До реалізації плану не дійшло через палацевий переворот, який здійснив у 802 р. чиновник, араб за походженням, Никифор I. В намаганнях відновити силу країни, він доволі сміливо вступив в конфлікт із Заходом та арабами і досягнув певних успіхів у боротьбі з болгарами. Однак несподівано, після вдалого походу на болгарське місто Плиску, Никифор та його син потрапили в пастку і загинули.

Означені вище обставини привели трон імперії зятя Никифора – Михаїла I. Однак і він, попри прізвисько «Сильнорукий», у 813 р., коли болгарські війська взяли в облогу Константинополь, був розгромлений. Прийшовши до влади, новий правитель – дієвий та жорстокий імператор Лев V Вірменин (813–820), на прізвисько «ассирійський дракон», вважав, що причина останніх поразок країни лежала у відновленні іконошанування та, відповідно, «Божій карі» за це. Незважаючи на спротив Патріарха та таких інтелектуалів, як Феодор Студит, Лев V розпочав реставрацію іконоборства. Ця політика тривала до кінця його правління, коли він був вбитий своїм приятелем, який

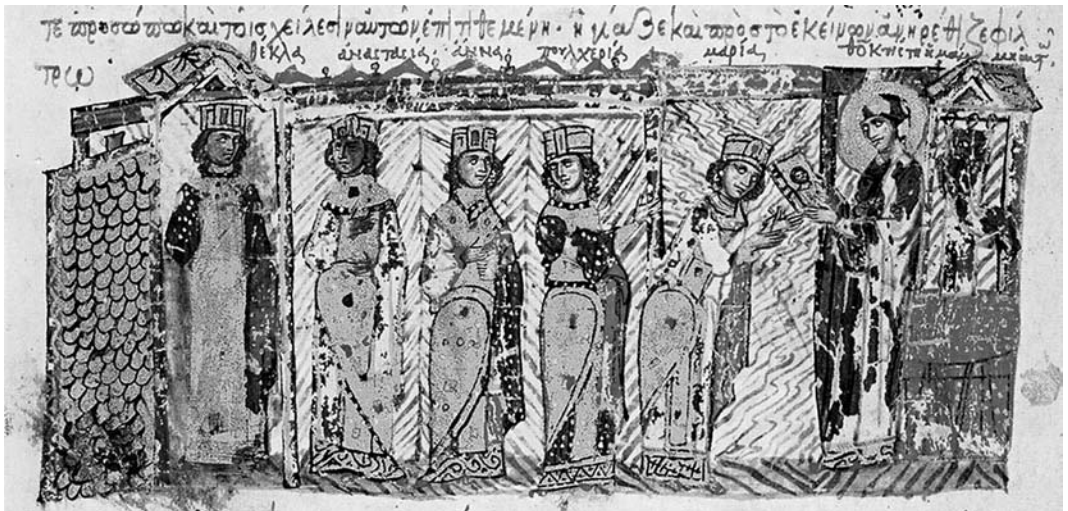
10.6. Сьомий Вселенський собор в Нікеї 787 р. Стінопис, монастир Сучевця. Бл. 1600 р.

прийняв ім'я Михаїла II. Цей шепелявий (недорікуватий) імператор-солдафон не дуже переймався тонкощами теологічних суперечок і його правління вважається періодом лібералізму щодо іконодулів. Проте, вже його син, імператор Феофіл (829–842), перебуваючи під впливом такого потужного вчителя, як Патріарх-іконокласт Іоанн Граматик, відновив репресії проти іконошанувальників, які припинила тільки його вдова та регентша при малолітньому синові Михаїлові III (856–867) Феодора (842–856).

За легендою, Феодору довгий час переслідував нічний кошмар, в котрому перед нею постійно з'являвся померлий чоловік, який мав вигляд злочинця. Імператриця була схильна пов'язувати цей знак із політикою чоловіка щодо Церкви. Тому, вона віддала наказ позбутись Іоанна Граматика та, скликавши у 843 р. новий Собор, відновила всі догмати щодо шанування ікон. Як один із знаків примирення, на Воротах Халки, що провадили до імператорського палацу, було відновлено мозаїку Христа, знищену ще за часів Лева III.

Повернення культу ікон означало примирення країни та посилення ортодоксальних грецьких позицій. Візантія остаточно попрощалась із впливами на її релігійну думку культури та світогляду Сходу та водночас втратила можливість контролювати процеси, що набирали сили на Заході, підконтрольному Папі.

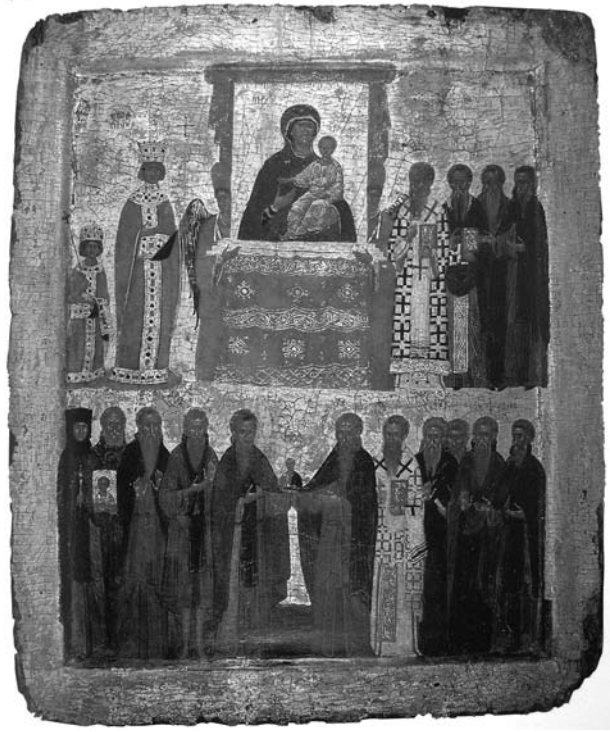
На тлі іконоборчих суперечностей Візантія пережила період громадянської війни. У 820 р. її розпочала надзвичайна харизматична постать, що увійшла до історії під ім'ям Фома Слов'янин. Використовуючи загальне незадоволення владою, він зумів зібрати навколо себе не лише її політичних опонентів та іконодулів, але й племена гунів, лазів, абазів, котрі жили на кордонах імперії. Добрий стратег Фома організував на підконтрольних йому

10.7. Феоктіста навчає онук шанувувати ікони. Мініатюра, арк. 44v, Мадридська хроніка Іоанна Скілиці (Vitr. 26-2), Національна бібліотека, Мадрид. XII ст.

теренах ефективну систему адміністрації, створив боєздатну армію. Він отримав підтримку від частини візантійської провінційної аристократії та халіфа. За наказом останнього Антіохійський патріарх проголосив бунтівника імператором. У 821 р. армія повстанців розпочала облогу Константинополя, яка тривала майже два роки. Лише завдяки технічній перевазі, зокрема застосуванню «грецького вогню», оборонцям вдалось виграти цю битву. Наслідком цієї війни стало ослаблення Візантії та втрата нею позицій морської потуги, що було викликано загибеллю більшості військових кораблів. Влітку 823 р. Фома зазнав ще й сухопутної поразки. В Константинополі відбулась його надзвичайно жорстка страта.

З періоду іконоборства Візантія вийшла іншою країною. Процес, започаткований Левом III, мав вплив на всі напрямки суспільної, культурної та економічної площин. Проте, очевидно, що іконоборство не може мати односторонньої оцінки, бо переживши його, країна модернізувала свій адміністративний устрій, змінила систему влади, згідно з якою імператори чітко декларували бажання домінувати над Церквою, визначили характер її розвитку та можливість тримати в покорі такі опозиційні інтелектуальні осередки. Змінилась і сама Церква. Іоанн Дамаскин, Феодор Студит з боку іконодулів та Іоанн Граматик з іншого, створили умови для широкої дискусії, яка, в підсумку, дала новий поштовх для європейської культури. Одним з найголовніших наслідків іконоборства став факт, що вперше за багато століть було значно змінено поняття «візантійського універсалізму». Хоча репресії чи заборони влади у більшості випадків не торкнулись становища пересічного візантійця, чи не вперше за свою історію більшість жителів були поставлені перед фактом необхідності осмисленого вибору світогляду. Велике значення іконоборство мало і для мистецтва. Ліквідація тисяч пам'яток сакрального характеру, що нав'язували до зображення Бога, призвела до відродження прикладного мистецтва, реабілітації професій театрального актора. Иконоборство як катарсис покращило діяльність державних інституцій, стабілізувало фінансове становище, укріпило самодержавну владу василевса, посилило віру та мир на кордонах імперії.

10.8. Торжество православ'я (Відновлення іконошанування). Ікона, Британський музей, Лондон. Бл. 1400 р.

Контрольні питання

1. Подайте характеристику зовнішньополітичного становища Візантії в період правління Ісаврійської династії.
2. Які аргументи використовували в релігійних суперечках іконоборці та прихильники ікон?
3. Яку мету переслідували василевси-іконоборці?
4. Чому монахи виступили проти іконоборства?
5. Яким чином ідеї іконоборців були близькими до релігійних постулатів іудеїв та мусульман?
6. Чим були події 820–825 рр. – повстанням чи звичайним переворотом з метою узурпації трону? Аргументуйте свою думку.
7. Які причини та наслідки постання Фоми Слов'янина? Що воно дало ромеям?
8. Які підсумки іконоборства?
9. Як могла б змінитись історія Близького Сходу, якщо б іконоборці перемогли іконошанувальників?

Увага, джерело!

З «Короткої історії» Никифора, Патріарха Константинопольського (806–814), про переслідування іконошанувальників за Лева III Ісавра (717–741)

Кажуть, що імператор (Лев III), довідавшись про землетрус та виверження вулкану на одному з островів неподалік від Криту¹, побачив в цьому знак Божого гніву та намагався вгадати, що є причиною цього. Тому він і повстав проти благочестивих та святих ікон, замисливши їх знищення, бо вважав через своє незнання, що нібито, від встановлення ікон та поклоніння ним, сталось це страшне знамення. І почав він навчати народ власним догматам. Проте, багато хто гірко оплакував зневаження Церкви. Саме тому, жителі Еллади і Кікладських островів, заперечуючи неблагочестя, повстали проти імператора. Зібравши чисельний флот, вони поставили над собою імператором певного чоловіка на ім'я Косьма та прибули до царственного міста (Константинополя). Жителі міста, вступивши з ними в бій, підпалили багато кораблів навколо Косьми. Побачивши свою поразку, (бунтівники) побігли до (свого) імператора. Один з його архонтів, на ім'я Агалліан, побачивши це і втративши віру у власний порятунок, разом з своїм військом занурився у морську безодню. Косьма ж та інший (бунтівник), Стефан, були схоплені та стяті...

...імператор зібрав навколо свого палацу величезний натовп з жителів міста, покликав тодішнього архієрея Константинополя, [Патріарха] Германа (715–730), і змушував його підписати [документ] про відмови від святих ікон. Той же відмовився і склав священство, промовляючи: «Без Вселенського собору я не голошу віру писемно». Повернувшись потім у свій батьківський дім, він завершив шлях свого життя. Після нього висвятили в архієреї Анастасія (730–754), який був кліриком Великої церкви (Св. Софії). Чисельні благочестиві, які не приєднались до імператорських догматів, потерпали від цього [Патріарха] великі кари та безчестя.

¹Острів Санторін.

З «Хронографії» Феофана (814–818 рр.) про переслідування іконошанувальників за часів правління Василевса Константина V (741–775)

...21 Серпня того ж четвертого індікціона (757 р.) на іподромі виставив він (Константин V) на посміховисько та на безчестя образ монахів, наказав кожному з них провадити за руку жінку і таким чином з'явитись на іподром, а між тим весь народ плював на них і робив над ними всілякі лихослів'я. 25 числа, приведені були на іподром відомі сановники числом 19 і представлені для видовища, як ті, що чинили злий задум проти імператора. Це неправда була. Їх підстерегла заздрість як мужів благовидних, сильних і вельми прославлених. Інших з них вбив за доброчесність їх, за те, що відвідували пустельника та прославляли його страждання...

З постанов Сьомого Вселенського собору в Нікеї (787 р.)

Окрім шанованого і живоносного хреста слід поміщати святі ікони, чи вони виконані з фарби, з мозаїки чи іншого матеріалу в священних храмах Божих, на освячених збанах і шатах, на стінах та дошках, в домах і на вулицях. Ікони, тобто зображення нашого Бога та Спасителя Ісуса Христа, пречистої Матері Божої, шанованих ангелів і всіх святих повинні утримуватись як святі спомини, слід їх шанувати та цінувати, проте не віддавати поклоніння котре належиться одному невидимому, неосяжному Богові. Всі, хто цьому стародавньому звичаю Церкви протидіє і стараються силою чи хитрістю зняти будь яку ікону, повинні бути відлучені².

Ми всі віримо, всі стверджуємо та підписуємо це. Це є віра апостолів, віра Церкви, віра православних, віра всього світу. Ми поклоняємось Святій Трійці, вшановуємо ікони. Хто цього не робить, хай буде відлучений. Відлучений кожний, хто називає ікону ідолами. Відлучені всі, хто має спілкування з тими хто не вшановує ікони. Вічна слава православним римлянам, Іоанну Дамаскину. Вічна слава Григорію в Римі. Вічна слава всім проповідникам істини.

«Книга царств» історика Генесія (середина X ст.) про повстання Фоми Слов'янина

Коли Фома дізнався, що Михаїл став імператором³, він, кажуть, швидко зібрав багато людей з метою підняти бунт проти нього. Тому що вже з самого початку вони радикально різнилились між собою. Михаїл, який був стратигом всього східного війська, був не гірший [Фоми], проте в нього був недолік, що він походив з місцевості, котра виховала багатьох афінганів⁴, як видається, ще й тому що був некрасномовним та вважався недостатньо відважним. Фому ж усі любили через те, що він не поступався ні в мужності, ні в поштивості та хоробрості, ні в кращих якостях Левові⁵, хоча й був за походженням зі скіфського роду, був вже людиною літньою та мав скалічену ногу. І він полонив збирачів податків,

² Відлучення – виключення їх з церковної громади.

³ Михаїл II Травл (820–829) став імператором одразу після вбивства Лева V Вірменина змовниками проти ночі на 25 грудня 820 г.

⁴ Секта, близька до еретиків – павликіан та іудеїв.

⁵ Імператор Лев V Вірменин (813–820).

наказавши забрати в них усі грошові збори, щоб розділити їх серед народу, та зібрати боєздатну армію проти Михаїла. І ніхто не залишався незадіяним, ні із Сходу чи Заходу, ні з іноземних племен, ані з місцевих, ані з сусідських, ані той, хто був невільником та ненавидів панів, ані з цілих народностей, котрі в різні часи вливались і йшли за ним, як за новим Ксерксом, який з'явився серед одно-вірців, одні по землі, інші морем. Так що потім й усі феми разом із стратигами вирішили приєднатись до нього... І настільки зросла кількість тих, хто пішов проти своїх співплемінників, що сарацини наважились грабувати всі острови та землі і захопили б їх повністю, якби потім Фома їх не забрав назад, завдячуючи своїй великій славі, без спротиву. Тому, що він вирішив увійти з сарацинами у відносини таким чином, що він зумів так хитро їх обійти, що вони були задоволені, вражені його великою силою. І він послав до них пропозицію миру чи краще союзу, якщо вони будуть стояти разом проти імператора. І так він створив союз з агарянами⁶, за згодою їх вождя, і був проголошений на царство Антіохійським Патріархом Іовом, потім з індами, єгиптянами, асирійцями, мідянами... та іншими різними народами, створив загальну армію та став володарем всього Сходу, і врешті, наблизився до провінції Фракія. Маючи намір шляхом облоги захопити Візантію, маючи добре озброєних вершників та піших металників каміння, а також воїнів з пращами та легко озброєних солдатів неймовірної сили, а на додаток, машини для облоги та велику кількість технічних засобів.

І ще, через те, що його численні атаки з боку материка були відбиті. Через те, що проти них виступив син імператора Феофіл⁷ і сильно розбив їх, а потім підійшов і сам його батько Михаїл і напав на противників.

Через це Фома, не маючи змоги протистояти тут, вступив у морський бій. Висунув велику кількість невеликих кораблів, проте і тут також зазнав поразки. Вони були знищені військовим вогнем⁸. ... Впродовж трьох років цей нещасний (Фома) продовжував бунт.

**Продовжувач Феофана
(середина X ст.) про відновлення
іконошанування імператрицею
Феодорою в 843 р.**

4. Дивись, як ця благородна жона, не ворог, а істинно помічниця чоловікові⁹, зібрала разом православних, які тільки були на землі, надала їм право на свободу слова і сказала: «О батьки і клір Божий, з великою прихильністю я дарую вам відновлення шанованих і святих ікон, отож будьте ласкаві і ви по-справедливості гідно вшанувати свою володарку... А прошу я для свого чоловіка та царя від Бога прощення, милості і прощення гріха. Якщо ж цього не станеться, не буде ані моєї з вами згоди, ані шанування і проголошення святих ікон і не отримаєте ви Церкву».

6. Вони вислухали її мову і, шануючи характер Августи (як ніяка інша була вона христоробівою), а також прагнучи впровадити поклоніння святим іконам, загальним присудом та думкою відповіли, що, якщо (гріх) все ж і є, знайде він прощення у Бога, і дали в тому письмове запевнення володарці.

⁶ Агаряни, тобто сини біблійного Агара, – араби, мусульмани.

⁷ Син Михаїла II, майбутній імператор Феофіл (829–842).

⁸ Мається на увазі «рідкий» або «грецький вогонь».

⁹ Мається на увазі імператор Феофіл (829–842) – переконаний іконоборець.

Отримавши Церкву, вона віддала святішому Мефодію¹⁰ чин первосвященника і в перше воскресіння святого посту¹¹ разом з самою володаркою здійснили все-нощні піснеспіви в святому храмі Всесвятої Богородиці у Влахернах, а зранку з моліннями вирушили у Великий храм Слова Божого. І відновила Церква свою красу, бо знову стали чинитися святі таїнства. І розцвіла Православна Церква і обновилась подібна на орла, згідно Писання, а всі еретики у всьому світі були піддані приниженню з ересіархом¹².

Контрольні питання

1. Яким чином Константин V, за свідченнями Феофана, боровся із своїми опонентами – іконошанувальниками?
2. Порівняйте рішення соборів 754 та 787 рр. До яких аргументів щодо ікон вдавались учасники обох Соборів і чим вони різнились?
3. Як ви думаєте, чому араби, згідно Генесія, підтримали Фому Слов'янина і підписали з ними союз?
4. Як ви думаєте, чому повстанці, маючи доволі великі засоби для боротьби, все ж зазнали поразки біля стін Константинополя?
4. Як, згідно «Продовжувача Феофана», пройшло відновлення іконошанування і чому? Яке значення для цього процесу мала імператриця Феодора?

¹⁰Мефодій I – Патріарх Константинопольський (843–847).

¹¹4 Березня.

¹²Єресіарх – керівник еретичного руху.

§ 11. Єресі та місіонерство

«Темні віки» були наповнені запеклими релігійними суперечками, які раз по раз виливалися в єресі. Траплялося, що опираючись офіційній владі і Церкві, єретики навіть бралися за зброю, хоча це було швидше винятком, ніж правилом. Матеріальне зло, вважали віруючі ромеї, не можна перемогти матеріальними засобами. Значно надійніше було покластися на Бога. Віра мала сама підказати шлях до порятунку. Почасти цим пояснюється та незбагненна для істориків, дивна на перший погляд «байдужість» офіційної ромейської влади щодо організації місіонерської діяльності серед язичників і невірних. Пихаті сноси візантійці зневажали варварів, їхні проповідники нечасто йшли до інших країн. Однак при цьому спроби місіонерських заходів, особливо щодо Хозарії, Русі, Морави, Болгарії, все ж здійснювалися, тим більше, що правителі цих країн найчастіше самі прагнули долучити свої народи до співтовариства християнських націй.

«Республіка» єретиків

Найбільшого поширення в межах Ромейської імперії, особливо в Малій Азії, набув рух павликіан.

Павликіанство виникло у VII ст. у Вірменії чи Сирії як релігійна секта, яка чимало перейняла з ідей перса Мані (бл. 216–276), засновника так званого маніхейства – вчення про боротьбу доброго і злого начал над світом та людиною. Свою назву павликіани отримали від людини на ім'я Павло, сина маніхейки, який стверджував, що Бог створив лише небеса і їхніх мешканців, а диявол, натомість, породив людину і земний світ. На його думку, Христос спочатку був праведником і сином простої жінки, а сином Божим став після своєї мученицької смерті. Господь послав його у світ, щоб сміливо боротися зі злом. Прибічники вчення Павла відмовлялися шанувати Діву Марію і святих, священними книгами визнавали лише Євангелія і не визнавали «байок» Старого Завіту.

Павликіани не визнавали тайнств хрещення і причастя, поклоніння іконам і хресту. Вони вважали хрест символом прокльону, тому що на ньому був розп'ятий Христос. Згідно з їхнім вченням, чернецтво і монастирі були «породженням диявола». Церква, що служила опорою державі, теж розцінювалася ними як служителька диявола. Деякі з павликіан дійшли до того, що вбачали у Сатані старшого сина Бога.

Варто наголосити, що павликіанство не було пасивним вченням, подібно до більшості інших єресей. Воно не просто заклиало до втечі від світу зла і повної відмови від земних радостей, але й зобов'язувало своїх послідовників брати активну участь у боротьбі з сатаною і прискорювати перемогу над ним. Це вчення, пов'язане із запереченням порочних земних порядків, несло заряд оптимізму, світлу віру в остаточну перемогу добра над світом зла.

У павликіанстві знайшли відображення погляди, надії і сподівання вільного селянства, його общинний дух. Повага до праці, визнання її обов'язковості¹, заклик до скромного трудового життя і презирство до багатства, ідеї взаємодопомоги здобули широку підтримку серед селянства і знаходили розуміння серед городян, дрібних торговців, ремісників. Ідеї загальної рівності виражалися у визнанні павликіанами небувалого – рівності між чоловіком і жінкою.

Павликіани заперечували існування духівництва як особливого стану, кліру. Їхніми духовними наставниками ставали проповідники, які своїм прикладом невибагливості й суворого дотримання всіх ідей та вимог вчення завойовували повагу й авторитет серед одновірців.

Близькість ідей павликіан та іконоборців пояснює, чому за василевсів-іконоборців ставлення до павликіан в Імперії було цілком толерантним. У них вбачали союзників і не переслідували як єретиків. Смерть імператора Феофіла поклала край цьому мовчазному співіснуванню.

843 р. став не лише роком поновлення іконошанування, але й початком грандіозних репресій проти павликіан. Уряд імператриці Феодори організував справжні «хрестові походи» в області їхніх поселень на сході країни, під час яких у ім'я торжества християнства було знищено до 100 тисяч єретиків. З нечуваною жорстокістю їх грабували, різали, топили, розпинали на дерев'яних стовпах. Ті, хто вижив під час різанини, заснували у вигнанні своє місто **Теффрику**.

Ця фортеця на східному кордоні Візантії перетворилася на столицю прихильників вчення Павла. Там вони створили своєрідну колонію, павликіанську «республіку», засновану на самоврядуванні релігійно-територіальних громад; висунули талановитих керівників і полководців – Карвея, який був ад'ютантом стратига Анатоліка, і Хрисохіра, який відрізнявся «мужністю і розумом». Було також створене фанатично віддане вченню павликіан військо, яке брало участь у лютих мусульманських набігах на ромейські землі. Кривно зацікавлені в ослабленні Імперії, арабські халіфи й еміри всіляко сприяли павликіанам, постачали їм зброю та харч.

Єретики так вкоренилися у східних областях Романії, що після захоплення багатого Ефеса з його великим торговим центром і щорічним ярмарком-панігіром навіть пропонували імператору Василію I (867–886) відмовитися від Малої Азії, тобто поділити територію держави.

Тільки в результаті низки виснажливих походів і кровопролитних битв імператорській армії вдалося у 872 р. зламати запеклий опір прихильників

¹«Якщо хто не хоче трудитися – то й не їж!» (за заповіддю апостола Павла).

11.1. Переслідування Павликіан. Мініатюра, арк. 69r;

Мадридська хроніка Іоанна Скілиці (*Vitr.* 26-2), Національна бібліотека, Мадрид. XII ст.

«апостола» Павла й захопити Тефрику, перед цим зруйновану землетрусом. Хрисохір загинув у бою, і задовольнити свою жагу помсти василевс зміг лише особисто розстрілюючи з лука виставлену на іподромі голову ненависного ворога. Тисячі ж уцілілих павликіан, що не побажали зректися вчення, поплавилися життям і були знищені фізично.

Втім, павликіанство не було знищене остаточно. Разом з біженцями воно поширилося на Балканах і пізніше злилося з рухом **богомилів**, подібним до нього своїми ідеями відмови від релігійних обрядів та церковної ієрархії, перекинулося на південь Франції, де дало паростки ересі катарів (грецькою «чистих», «довершених») або альбігойців – вченню, яке до XIII ст. за своєю популярністю буде впевнено конкурувати з християнством.

Болгарія та її хрещення

У далекому 681 р. хан Аспарух, вождь тюркського племені булгар, здійснив грандіозний тисячокілометровий перехід з Приазов'я через степи Північного Причорномор'я і з'явився в дельті Дунаю. Завдавши важкої поразки ромейській армії Константина IV, що намагалася перепинити йому шлях, він незабаром об'єднав придунайських слов'ян, які оселилися між рікою й гірським ланцюгом Балкан, і створив могутню державу, так зване Перше Болгарське царство з центром у **Плусці**. Цим було підірвано процес відновлення влади Візантії на Балканах і відтепер Імперія повинна була поділяти півострів з болгарами.

Незважаючи на періодичні військові зіткнення, боротьбу за прикордонні землі, сусідство з розвинутою Ромейською імперією сприяло налагодженню господарських і культурних зв'язків між двома державами. Різниця вірувань – язичництва в болгар і християнства у візантійців – не заважала їм обмінюватися посольствами, укладати торговельні договори, іздити у справах один до одного. Так, з 718 р. почав діяти договір, укладений раніше

василевсом Феодосієм III та Патріархом Германом з болгарським «володарем» Кермесієм (Кормісошем). Він дозволяв болгар з їхніми товарами відвідувати Константинополь і Фессалоніку, багаті візантійські торговельні ринки, за умови наявності у них відповідних письмових дозволів, своєрідних паспортів і печаток (сфрагідіїв та сигіліїв), що видавалися владою з обох боків. Як зазначив видатний вітчизняний візантиніст Ф. І. Успенський, це були вже відносини «культурних націй». Вбачати в описаному механізмі контролю вигоду лише для болгарської влади не доводиться, оскільки нагляд був обопільним: йому підлягали всі ромеї, які приходили до болгар, але й болгарі не могли його уникнути.

Уся друга половина VIII – початок IX ст. пройшли у вогні візантійсько-болгарських воєн, під час яких ромеї проникали зі своїми військами і величезним флотом на слов'янські й болгарські території. Вони відновлювали ромейські адміністративні структури і зміцнювали феми Елада і Фракія, придушували слов'янські заволодіння на Пелопоннесі, в околицях міста Патри. Феми, створені на землях, зайнятих слов'янами, зобов'язувалися платити данину і виставляти воїнські контингенти. Але у 811 р. болгарський хан Крум (802–815) влаштував фатальну пастку для армії василевса Никифора I Геніка. Війська, затиснуті в ущелині, зазнали величезних втрат, самого василевса було вбито, а його син і спадкоємець престолу, Ставракій, незабаром помер від смертельної рани, отриманої в цьому бою. 812–814 рр. стали періодом найвищих успіхів войовничого хана, який, за язичницькою традицією, зробив чашу з черепа вбитого ворога-василевса.

До рук болгарського государя потрапило кілька десятків ромейських міст і фортець у Подунав'ї, а ромейський кордон змістився на південь, за **Сердику** (Софію). Зокрема, Крум оселив у «Болгарії за Дунаєм» десятки тисяч полонених жителів **Адріанополя** й околиць цього великого укріпленого міста, що захищало Константинополь, і лише 837 р. ромейському флоту, що увійшов до дельти Дунаю, вдалося визволити частину «македонців» з неволі. Болгарський государ двічі брав в облогу Константинополь, і тільки раптова смерть Крума 814 р. врятувала столицю ромеїв від падіння. Але навіть на вершині своєї могутності «архігос» болгар вважав за потрібне повторити основні клаузули договору 716 р., «встановлені предками», а значить, залишалися незмінними причини, через які угоди не втратили своєї

11.2. Хрещення болгарського хана Бориса. Мініатюра, арк. 68v, Мадридська хроніка Іоанна Скілиці (Vitr. 26-2), Національна бібліотека, Мадрид. XII ст.

актуальності впродовж минулого сторіччя. Воістину, у долі обох народів тісно переплелися взаємна ненависть і взаємна прихильність, які, врешті-решт, вилилися у найважливішу подію їхнього спільного політичного і духовного життя.

Цього разу їй передували перемоги ромейської зброї. Візантіїці вже показали силу у війні з арабами і не лише виправили ситуацію, але й досягли чималого успіху, розгромивши війська еміра Мелітини, найбільшого форпосту мусульман на сході Малої Азії. Ромейська армія стояла біля кордонів Болгарії, а флот демонстрував свою міць біля берегів Далмації, де здавна зберігалися зони таких латинських поселень, як Спліт або Задар. Сутички з Венецією, важливим портом, що замінив сусідню з ним Равенну, теж склалися на користь візантійського контролю за цим регіоном Балкан. Мимоволі, поступово ромейська влада відновила низку єпархій, що зникли внаслідок слов'янських вторгнень. Внаслідок цього у 863/864 р., уклавши мир після чергової виснажливої війни з Імперією, болгарський цар Борис (852–889) прийняв від візантійців християнство, і після хрещення одержав ім'я свого хрещеного батька, правлячого на той момент василевса Михаїла. За ним охрестилися і його піддані. Хрещення цілої країни стало одним з найбільших місіонерських успіхів Імперії після VIII ст., відзначеного лише зусиллями поодиноких проповідників, таких, як **Стефан Сугдейський**, який намагався долучити до християнства населення південно-східного Криму.

Тепер православ'я поширилося в суміжній могутній державі, яка ледве не підпала під вплив папського Риму. Поразка останнього в цій боротьбі за Болгарію пояснюється значною мірою тим, що Константинопольський патріарх не став наполягати на тому, щоб мовою богослужіння в Болгарії була неодмінно грецька, хоча візантійці наполегливо вимагали дотримання винятково ромейських церковних традицій, що не зовсім подобалися болгарам. Папство ж не заважало йти на аналогічну поступку щодо латини. Тому вся церковна література в Болгарії стала перекладатися з грецької на слов'янську, зрозумілу і знатним, і пересічним болгарам. У цілому християнізація прискорила процес етнічного і державного об'єднання країни.

Отже, Болгарія, яка потрапила до сфери боротьби Константинополя і Риму за церковне верховенство над країною, одержала хрещення з рук ромейського духівництва, що мало величезне значення для збільшення впливу Імперії на Балканах. Тут близько 870 р. було створене архієпископство в македонському місті Охриді, що об'єднало 32 нових єпископства на чолі з грецькими архієреями. Життя болгар стало більш цивілізованим. Втім, перемогу не вдалося поширити далі на Захід. Болгарський успіх якийсь час залишався унікальним. Хитрий і безпринципний князь Борис-Михаїл прагнув домогтися для своєї новоствореної Церкви автономії, і з цією метою звернувся до владного Папи Миколи I, але наразився на відмову. Рим сам був не проти прибрати до рук Болгарську церкву. Однак це викликало роздратування Патріарха Фотія, який конфліктував з Римом. Микола I співчутливо ставився до «ігнатіан», прихильників Патріарха Ігнатія, поваленого Фотієм у результаті палацевих інтриг. Внаслідок інтриг і богословських суперечок Папа піддав Фотія анафемі, а Патріарх у 867 р. домігся від Константино-

польського синоду відлучення Миколи від Церкви. Уже після смерті Миколи Фотій примирився з його спадкоємцем, оскільки папство, позбавившись підтримки ослаблених **Каролінгів**, було неспроможне відбиватися від арабських рейдів без допомоги Імперії. При цьому обидві Церкви зберігали свої обряди і були формально рівними між собою.

Варто зазначити, що для Візантії, яка прагнула проповідувати Євангеліє «усьому Всесвітові», християнізація слугувала насамперед засобом політичного панування, можливістю розширити коло вірних василевсу людей. Втім, хрещення не обов'язково змінювало зовнішній вигляд, звичаї «варварів», робило їх менш небезпечними. Серед ромеїв поширювалися легенди про те, що новонавернені християни могли залишатися розпусниками і навіть «людоджерами». У хроніці Продовжувача Феофана глибокодумно зазначалося: «Нерозумно віддавати своє добро іншим і робити доступним для язичників те знання про суще, завдяки якому рід ромеїв став предметом замилування». Вважаючи себе особливим народом, пишаючись своєю культурою й освіченістю, візантійці, як зауважив відомий німецький візантиніст Ганс-Георг Бек, немов би вважали варварів не гідними християнства. Вочевидь, саме у цьому почасті криється пояснення стриманого ставлення держави до місіонерської діяльності за межами Імперії, її відносна незначна активність у справі навернення язичників. Це значною мірою відрізняло візантійське місіонерство від західного, яке діяло дуже енергійно й наполегливо, нерідко насаджуючи нову релігію вогнем і мечем.

Втім, у будь-якому разі, місіонерські заходи ромеїв, що зглянулися на «варварів», не завжди зазнавали поразки. Певні удачі проповідницької діяльності іноді ставали Візантії в нагоді під час військових конфліктів, забезпечували неучасть народів, що одержали віру від візантійців, у воєнних діях проти Імперії. Навернені ромеями народи, так само, як і самі візантійці, вважали християнство певною «державною релігією», прийняття якої сприймалося як ознака лояльності до Константинополя. Саме через це василевси завжди намагалися зробити так, щоб хрест передував мечу.

11.3. Болгарський цар Борис. Мініатюра, Євангеліє учительне Константина Преславського (Син. 262), Державний історичний музей, Москва. XII ст.

Константин та Мефодій

Успіхи ромейського місіонерства у IX ст. були значною мірою пов'язані з такими уславленими нині проповідниками і просвітителями, як Мефодій (до 820–885) і Константин (близько 827–869). Останній більше відомий під чернечим іменем Кирила, хоча він прийняв його лише незадовго до смерті.

Обидва брати були греками, дітьми Лева. З Житій Константина і Мефодія відомо, Лев був людиною з «багатого і доброго роду», відомого і василевсу, і всій області Фессалоніки. Він служив при стратигу фемним друнгарієм, тобто мав середній офіцерський чин, ймовірно, був командиром кількох сотень стратіотів і отримував близько шести літр золота на рік.

Константин і Мефодій народилися в місті Фессалоніці, навколо якої проживало чимало слов'ян. Завдяки такому сусідству брати прекрасно володіли як грецькою, так і слов'янською мовами, повсякдень чуючи їх з дитинства. І щонайголовніше, брати одержали дуже гарну освіту.

Константин, наймолодший з семи дітей Лева і його дружини Фотини, особливо виділявся здібностями і жагою знань. Після семи років, як стверджує укладач Житія, він був відданий «в навчання книжне» і виявив непересічні таланти. «Житіє Константина» повідомляє, що, крім грецької, він добре знав слов'янську, латинську, єврейську і арабську мови.

У віці не менше 14 років він був запрошений логофетом дрому, всесильним євнухом Феоктистом, який мав чималий вплив на імператрицю-вдову – регентшу Феодору, для продовження навчання до приватного гуртка вчених, що працював у Константинополі. Вивчення наук – граматики, геометрії, діалектики, риторики, астрономії, арифметики, музики здійснювалося тут під керівництвом найкращих наставників, у тому числі прославленого Лева Математика і високоосвіченого Фотія, знавця логіки, філософії, богослов'я, який з кінця 858 р. посяде престол Константинопольського патріарха. Цікаво, що невідомо, чи викладали учням богослов'я. Якщо вірити агіографові, Константин навчався разом з юним василевсом Михаїлом, перед ним були відкриті двері будинку Феоктиста й царського палацу, йому пророчили успішну кар'єру глави архонтату, а потім і стратига. Але він рано, у віці близько 20 років, став кліриком, ймовірно, прийняв духовний сан диякона або священика, а також отримав посаду патріаршого бібліотекаря (за іншими версіями – хартофілака-письмоводителя, архіваріуса, або «зберігача посудин» – скевофілака) і вчителя філософії (звідси його ім'я Філософ). Лагідний і сумирний за своєю вдачею, схильний до усамітнення і благочестиве життя Константин був засальним улюбленцем. Бажуючи присвятити себе чернечому життю, півроку він провів у монастирі на Босфорі.

У віці 24 років, тобто у 851 чи 852 р. (за іншою версією – у 855–856 рр.) Константин брав участь у посольстві царського секретаря (асикрита) Георгія на Схід, ймовірно, до еміра Мілітини, яка перебувала під владою арабів. Пізніше Константину довелося залишити Константинополь, мабуть, у зв'язку зі вбивством його високого покровителя, логофета дрому, який на початку 856 р. загинув від рук знатних змовників,

незадоволених тиранією Феоктиста. Кілька років Константин разом з братом Мефодієм, до цього начальником в одній зі слов'янських архонтій, а тепер ченцем, провів у монастирі на знаменитій чернечій горі Олімп у Віфінії, на північному заході Малої Азії.

Наприкінці літа 860 р., незабаром після відвідування Константинополя хозарським посольством і нападу на столицю флоту варварів – «безбожних росів», Константин за наказом василевса Михаїла III і Патріарха Фотія вирушив з місіонерсько-посольською місією до хагана хозар і його «першого радника», пеха, під час якої брати провели зиму 860–861 рр. в Криму, у візантійському Херсоні. Тут Костянтин зайнявся вивченням мов хозар, євреїв, **самаритян** і сирійців. Вивчення саме цих мов було для нього цілком актуальним завданням, оскільки значно збільшувало шанси успішного здійснення місії до Хозарії. Одночасно він розпочав пошуки мощів блаженного єпископа римського Климента, учня апостола Петра, якого, згідно з переказом, було дев'ять століть тому вбито у засланні в Херсонесі. Константину вдалося розшукати гробницю мученика і допомогти в організації перенесення раки до єпископального храму Херсону – великої базиліки Св. Апостолів Петра і Павла, що значно зміцнило дух городян, які постійно потерпали від нападів розбійних юрб різних варварів.

Навесні 861 р. місія вирушила морем, а потім сушею «до Каспійських воріт Кавказьких гір», до ставки хагана хозар, що знаходилася в Семендері у районі Дербенту в Дагестані. Константинові довелося витримати тут суперечку про віру з іудейськими богословами. Крім того, він, ймовірно, зібрав свідчення про існування християнських громад на території Хозарії з метою можливої організації в майбутньому хозарської єпископії. Охрестивши близько 200 чоловік і взявши з собою кільканадцять полонених ромеїв, відпущених хаганом на волю, брати суходелом повернулися до Херсону. Тут Константин ще побував у якогось місцевого «народу тувльського», наставляючи його у вірі й борючись з язичницькими оманами цих християн, після чого місія морем повернулася до Константинополя. Мефодій вирушив до монастиря Поліхрон, ймовірно, на півдні від малоазійського Олімпу, біля міста Кізика, де став ігуменом, а Константин перебував у знаменитій церкві Св. Апостолів (Апостолейоні), одному з головних храмів столиці й одночасно усипальниці візантійських імператорів і Патріархів, до **ліпсанотеки** («костехранительниці») якої були покладені привезені ним з Херсону частини мощів Климента Римського.

Невдовзі на братів чекала нова місія, цього разу до Великої Морави. Цю державу в IX ст. створили слов'яни, які жили вздовж ріки Морави, північного притоку Дунаю. Себе вони називали моравами, а свою державу, відповідно Велика Морави. Її територія охоплювала частину земель сучасних Чехії, Словаччини, Угорщини, а також південні частини Польщі і Німеччини. У Великій Мораві переважала латинська культура, вона була хрещена західними священиками, але 862 р. князь Морави Ростислав, який вважав каролінгську опіку надто важкою, вирішив захистити свою країну від дедалі сильніших франкських впливів. Для цього він звернувся до василевса Михаїла III з проханням надіслати йому місіонерів, особливо ж учителя, здат-

ного пояснити не латиною, а слов'янською мовою основи християнського віровчення. І імператор, і Патріарх відгукнулися. Їхній вибір зупинився на чудово освічених Константині і Мефодії. Брати з радістю погодилися. У 862 чи 863 р. вони вирушили до Морави, де пробули кілька років (за різними версіями від 3 років і 4 місяців до 4 років і 6 місяців), займаючись переважно перекладом на слов'янську мову Біблії, богослужбових книг і залагоджуючи стосунки з франкськими, німецькими священиками та Римським Папою. Показово, що місія мала при собі реліквії римського єпископа Климента, знайдені братами під час перебування в Херсоні, й, вочевидь, вважала його своїм заступником.

Швидше за все, на початку 867 р. Костянтин і Мефодій залишили Мораву і, ймовірно, повернулися у Візантію жити в своєму монастирі. Там їм стало відомо про палацовий переворот, вбивство Михаїла III (воно сталося 23 вересня), повалення проклятого раніше папою Миколаю I Патріарха Фотія (25 вересня) і обранні замість нього суворого аскета Ігнатія, який здобув прихильність народу. Новий імператор Василій I Македонянин і Патріарх бажали налагодження нормальних відносин з папським Римом, з якого Константин і Мефодій отримали письмове запрошення папи Миколи I. Крім того, перед братами постало найважливіше завдання: висвятити на єпископів

навчених ними учнів, і, таким чином, надати Мораві церковну організацію того напрямку, якого домагався слов'янський князь.

Шлях Константина і Мефодія лежав через Могабург біля озера Балатон – володіння слов'янського князя Коцела Паннонського (південно-західна Угорщина) і Венецію. Таким чином, внаслідок багатьох причин брати разом з імперською делегацією прибули до папського двору, де після раптової смерті Миколи I їх урочисто зустрів уже новий господар престолу Св. Петра, Адріан II, обраний Папою наприкінці 867 р. Тоді ж Константин і Мефодій привезли в Рим частину мощів блаженного Климента, після чого Папа освятив привезені з Морави «слов'янські книги», організував посвяту «учнів слов'янських» у пресвітери і диякони, а самих братів – у єпископи. Незабаром

11.4. Пам'ятник рівноапостольним Кирилу і Мефодію, Мукачево.

слабкий здоров'ям Константин занедужав і, прийнявши чернечий постриг, помер через п'ятдесят днів у Римі на 42 році життя. Він був похований у римській церкві – пізньоантичній базиліці Св. Климента, за переказом, побудованій на місці будинку мученика, мощі якого привезли до Риму брати.

Через кілька місяців після цього, у середині 869 р. Мефодій був відправлений Адріаном II як посланець-легат до князя Коцела, а після повернення до Риму наприкінці того ж року був рукопокладений Папою в сан римського архієпископа Паннонії. Останні роки життя йому довелося захищати слов'янське богослужіння у своїй єпархії і боротися з ворожістю франкських священнослужителів. 880 р. він з'явився в Римі, де Папа Іоанн VIII підтвердив спеціальною буллою дозвіл богослужіння слов'янською мовою. Через п'ять років земний шлях Мефодія завершився.

Головною з численних заслуг братів було те, що вже в Мораві вони не лише будували нові церкви, розширюючи сферу впливу православ'я, але й, що особливо важливо, дали слов'янам довершений підручник правої віри – Слов'янську Біблію, запровадили богослужіння слов'янською мовою, поширювали слов'янську писемність. Тут ними було створено школу з підготовки священників з місцевого населення, які вміли читати і писати слов'янською.

Складена для цього абетка одержала назву глаголиця. Її алфавіт відбивав фонологію давньослов'янської мови. Частину букв глаголиці було запозичено з грецького алфавіту, частину – з семітських мов¹, кілька ж знаків були новими. Згодом, у першій третині X ст., учні Константина створили ще одну, простішу за глаголицю абетку, тепер уже винятково на основі грецького алфавіту з додаванням кількох нових знаків. Її назвали кирилицею на честь Кирила Преславського – болгарського провідника реформ алфавіту. Цією абеткою ми послуговуємося дотепер. Вона поширена в Болгарії, Сербії, Білорусі, Росії, Україні і деяких інших країнах.

Діяльність Константина і Мефодія, за всієї неоднозначності оцінок успішності їхніх місій, має величезне значення для всієї слов'янської культури. Моравська церква в підсумку долучилася до Римської курії, але привезена братами в Мораву слов'янська писемність і переклад Біблії швидко розійшлися усіма слов'янськими землями. Тому Константин і Мефодій вважаються «первоучителями», просвітителями слов'ян, які принесли їм християнство і стали родоначальниками їхньої літератури. У слов'янських країнах братів почитають рівноапостольними святыми, тобто рівними самим апостолам Ісуса Христа, які несли світло християнства різним народам.

Англійський візантиніст Роберт Браунінг вірно зазначив з цього приводу: «Уродженці Фессалоніки, Кирило і Мефодій стали громадянами всесвіту. Вони постійно змінювали культурну карту Європи. Кожна дитина, від Чорногорії до Камчатки, що може написати своє ім'я, є, у якомусь поколінні, учнем цих двох братів».

¹Семітські мови – мови народів, що населяють частину Передньої Азії і частину Північної та Східної Африки: юдейська, самаритянська, арабська та деякі мови Ефіопії, а також низка мертвих мов – асиро-вавилонська та ін.

Контрольні питання

1. Порівняйте погляди павликіан, іконоборців і іконошанувальників. Що в них спільного, що відмінного?
2. Хто підтримував павликіан? Чому?
3. Чому павликіанський рух зазнав поразки?
4. Як ромеї здійснювали місіонерську діяльність і чим вона відрзнялася в різні століття?
5. Як ви вважаєте, що спонукало болгарського князя Бориса прийняти християнство від візантійців?
6. До чого призвела інтрига щодо незалежності Болгарської церкви і чи можна вважати конфлікт між Папою і Патріархом церковним розколом?
7. Чи нав'язували ромейські імператори християнство іншим народам силою?
8. Чому візантійці були зацікавлені в поширенні православ'я і що стримувало їхню місіонерську ініціативу?
9. Які політичні обставини могли змусити візантійців відправити 860 р. місію до Хозарії?
10. Перелічіть основні завдання подорожей Константина і Мефодія?
11. Яким є значення Візантії в історії слов'ян?

Увага, джерело!**З «Історії павликіанства» Петра Сицилійця (кінець IX ст.)**

Я хочу написати вам про так звану ересь маніхеїв і павликіан... По-перше, згідно з їхніми поглядами, визнається два первні – бог зла і бог добра. Один є творцем цього світу і володарем його; інший – майбутнього світу.

По-друге, вони вічну Діву [Богородицю] виключають з числа шанованих добрими людьми...

По-четверте, образ, вплив і сила шанованого і животворящего Хреста ними не визнається, і вони піддають його всіляким наругам.

По-п'яте, вони не визнають книги Старого завіту, називаючи пророків безумцями й ошуканцями...

По-шосте, ними відкидаються священнослужителі Церкви.

Продовжувач Феофана (середина X ст.) про розправу над павликіанами

[Імператриця] Феодора (842–856), маючи подібні досягнення на Заході, набула сильного бажання привести до правої віри на Сході павликіан, або викоринити їх і видалити з числа живих. Це принесло чимало лих нашій країні. Тому що вона послала декого з магістрів (Аргіра, Дуку і Судалу – так іменувалися її посланці); вони одних розіпнули на дереві, інших вразили мечем, третіх кинули до морської безодні. Так загинуло до 100 тисяч чоловік, як підраховується. Їхні статки був привезені і передані до імператорської скарбниці. Був у Анатолійського страстига (це був Феодосій Меліссин) якийсь муж, що числився на службі, на ім'я Карвеас, який обіймав посаду протомандатора, величався і пишався вірою цих самих павликіан. Коли він почув, що його батько був розп'ятий на дереві, ке-

рований нещастям і своєю завбачливістю, він втік разом з іншими 5 тисячами своїх спільників у єресі до тодішнього еміра Мелітини.

З «Життя Мефодія» (кінець IX ст.) V. Трапилося ж у ті дні, що Ростислав, князь слов'янський, зі Святополком² послали з Морави до цезаря Михаїла³, говорячи так: «Ми божою милістю здорові, і прийшли до нас багато учителів від італійців, і від греків, і від німців, і вчать нас по-різному, а ми, слов'яни, люди прості, і немає в нас (нікого), хто б наставив нас істині і дав нам знання. Так, добрий владику, надішли такого чоловіка, який нас наставить великій правді». Тоді цезар Михаїл сказав філософу Константинові: «Чи чуєш, Філософ, цю мову? Ніхто інший зробити цього не зможе, крім тебе. От даю тобі дарунки багаті і йди, узявши (з собою) брата свого ігумена Мефодія. Адже ви солуняни⁴, а солуняни всі чисто говорять слов'янською»... І коли минуло три роки, повернутися (брати) з Морави, учнів навчивши.

XV. ...Раніш же (ще), посадив з учнів своїх двох попів скорописців, переклав (Мефодій) швидко і повністю усі книги (біблійні) крім Маккавеїв, з грецької мови на слов'янську, за шість місяців... Закінчивши ж, гідну хвалу і славу віддав Богу, що дав йому таку благодать і вдачу... Адже лише Псалтир і Євангеліє з апостолом і вибраними службами церковними переклав спочатку з Філософом. Тоді ж і номоканон⁵, що значить правило закону, і книги отців⁶ переклав.

З «Життя Константина Філософа» (не пізніше 882 р.) І так 40 місяців провів (Константин) у Мораві й пішов рукопокласти учнів своїх. Прийняв же його на шляху Коцел, князь паннонійський⁷, і дуже возлюбив слов'янські букви, і навчився їх, і велику йому честь надав, і провів його далі. І не взяв ні в Ростислава, ні в Коцела ні золота, ні срібла, нічого іншого..., крім їжі. Тільки випросив в обох полонених дев'ятсот і відпустив їх (на волю).

XVI. Коли ж був він у Венеції, зібралися проти нього латинські єпископи, і попи, і чорноризці, як ворони на сокола, і спорудили тримовну єресь, говорячи: «Скажи нам, як ти тепер створив для слов'ян письменна й навчаєш ним, а їх не знайшов раніш ніхто інший... Ми ж знаємо лише три мови, на яких личить Бога за допомогою (особливих) письмен славити: єврейську, грецьку і латинську». Відповідав же їм Філософ: «Чи не йде дощ від Бога однаково на всіх, чи не сяє для всіх сонце, чи не рівно всі ми вдихаємо повітря? Як же ви не соромитеся лише три мови визнавати, а решті всіх народів і племен наказуєте бути сліпими і глухими?».

²Святополк – брат Ростислава.

³Імператор Михаїл III (856–867).

⁴Місто Фессалоніку інакше називали Солунь.

⁵Номоканон – «правило закону» – збірка настанов церковних соборів і цивільних візантійських законів, що визначали становище Церкви в державі.

⁶«Книги отців» – це праці Отців Церкви IV–V ст., найбільш відомими з яких були архієпископи Григорій Богослов (Назіанзин), Василій Великий (Кесарійський), Іоанн Хрисостом (Златоуст).

⁷Паннонія – провінція у складі Римської імперії, що займала західну частину Угорщини, північну Сербію та східну частину Австрії. Там існувало слов'янське князівство, в якому у 869 р. римським архієпископом став Мефодій.

Контрольні питання

1. Чому павликіани не визнавали Богородицю, символ хреста і книги Старого Завіту?
2. Що змусило павликіан узятися за зброю?
3. Чому візантійці з такою готовністю відповіли на заклик Ростислава надіслати наставників у вірі?
4. Як ви вважаєте, чому, коли мова зайшла про спорядження вчителів до слов'ян, вибір імператора припав на Константина і Мефодія?
5. Яку плату за науку зажадав у слов'янських правителів Константин Філософ? Чому?
6. Як ви вважаєте, чому латинське духівництво наполягало на використанні у богослужінні лише трьох мов?

Розділ ІІІ
Від могутності до занепаду
(X–XII ст.)

§ 12. Вершина величі. Македонська династія

Починаючи з середини IX ст. Візантія вступила в період, який характеризується політичним, економічним та культурним розквітом як у межах самої країни, та домінування імперії в стосунках із сусідами. Проте схилок активності Македонської династії де-факто став водночас початком кризи, що в результаті призвело до першого політичного краху країни ромеїв.

Василь I Македонянин

Засновником Македонської династії (867–1056) був простий македонський селянин, що прибув в столицю і зробив стрімку кар'єру – Василій I (867–886). Прийшовши до влади у 867 р. шляхом палацового перевороту, він зміг впровадити в систему візантійського державного апарату та імператорської влади нову філософію. Вперше на державному рівні було закріплено принцип династичного успадкування влади. Саме за часів правління Василія I, Візантія, попрощавшись з багатьма ознаками пізньоримського та навіть античного управління, набула багатьох рис європейської середньовічної монархії. Країна зміцнила систему державного апарату, покращила фінансову систему, а його спадкоємці зуміли врешті відвоювати Сирію і завоювати Болгарію, збільшити населення та територію, вийшовши на старий римський кордон по р. Дунай.

Чоловік з непересічними фізичними можливостями, правитель, який до кінця життя залишався малописемним, Василій I розпочав сходження на трон як і тисячі інших авантюристів, що вирушали до Константинополя у пошуках слави та багатства. Проте, на відміну від тих, кому Фортуна так і не посміхнулась, талант та вміння знаходити спільну мову з різними впливовими особами дозволили йому швидко увійти в товариство людей, наближених до імператора Михаїла III (842–867). Цей правитель, залишився в історії як п'яниця та «імператор-хуліган». Він оточив себе людьми, які аж ніяк не могли вважатись прикладом, гідним для наслідування. Василій Македонянин знайшов до імператора підхід через спільну для обох любов до коней. Призначений на посаду **протостратора** – керівника імператорських конюшень, він сповна використав її як шлях до імператорського палацу. Пройти таке випробування та вижити в умовах візантійського двору могла лише дуже вмотивована людина. Адже товариство, в якому йому доводилось проводити час, складалось з таких «друзів» імператора як «патріарх» Феофіл

на прізвисько «Гріл» («Поросся») та патриції Імерій. Останній особливо пишався вмінням гасити свічки на столі газами із власного заду.

Однак інтриги, змови, плітки – всі ці притаманні двору Михаїла III реалії виявились ідеальним середовищем для провінціала Василя. Увійшовши в довіру до імператора, з часом він усунув зі свого шляху конкурента – патрикія Василікіна, а потому, після чергової пиятики, що її імператор організував у палаці Св. Мами, разом з групою однодумців жорстоко вбив августа та посів його трон. Щоправда, попередньо він вже забезпечив собі становище співправителя, і тому цілком легітимно зайняв трон після того, як тіло нещасного Михаїла III було поховане змовниками на березі Босфору.

Швидко позбувшись решти «любих друзів» зі свого минулого, новий імператор виявив неабиякий талант в управлінні країною. У перші роки його керівництва головна увага була зосереджена на впорядкуванні системи влади, насамперед її централізації. Важливим став крок, що закріпив за його нащадками засаду престолонаслідування. Більшість нащадків засновника Македонської династії отримали в історії ім'я Порфірородних (Багрянородних). Назва походила від спеціальної кімнати в Великому імператорському палаці, де народжувались лише діти правлячого імператора. Багрянниця (Порфіра) – один з символів Христа, вважалась прерогативою винятково візантійських імператорів. Під страхом смерті, жодна інша людина в країні не мала права використання її в своєму одязі. Зрештою, сам одяг василевса, як і церемоніал прийняття іноземних послів та підданих за часів Василя I набув якісно нового значення. Було розроблено складну процедуру, що ґрунтувалась на утвердженні богообранності правителя, його позаконкурентності у порівнянні з іншими монархами. Саме церемоніал у Великому палаці так вражаюче впливав на чергові іноземні посольства, що прибували до двору. Про його красу та значення згадують і давньоруські джерела.

До числа важливих реформ імператора насамперед відносять ретельну ревізію законодавства, що незмінно діяло починаючи ще від Юстиніанової доби. До найголовніших документів, що їх було запроваджено до обігу, належать збірник

12.1. Христос коронує імператора Василя I та Євдокію-Інгеріну. Рельєф на віку скриньки, Палацо Венеція, Рим. Бл. 867 р.

ки громадянських та церковних законів під назвою «Василіки» (Царські) та «Епанагога» (886 р.). В останньому вперше в історії Візантії було здійснено спробу визначити форму стосунків між Церквою та державою.

Діяльність Василія I викликала в суспільстві двозначну реакцію. З одного боку, загал його підтримував. Спорудження численних церков, громадських споруд, підтримка сиротинців – все це мало позитивний відгук у селянських масах та серед міщан. З іншого, імператор розвинув негативну звичку, набуту ним ще з провінційного минулого, повсякчас вбачати ворогів у власному оточенні, ставитись з недовірою до всіх без винятку підданих, що значно утруднювало спілкування з ним. Можемо лише здогадуватись, який розвиток мала б держава ромеїв, якби не передчасна смерть Василія I, яка виявилась такою ж незвичайною, як і його життя. Під час чергового полювання на нього напав олень. Підчепивши монарха рогами за пояс, звір протягнув його за собою понад два десятки кілометрів. Через кілька днів після фатального випадку імператор Василій I помер від отриманих ран.

Лев VI Мудрий

Його син Лев VI (886–912), ставши імператором у двадцятирічному віці, продовжив укріплення нової династії. Його життя стало дивовижним періодом в історії Імперії та мало для неї значні наслідки. Цей талановитий правитель та вдалий воєначальник не мав щастя лише в одному – в особистому житті. Тричі одружений, він втрачав своїх дружин не отримавши такого бажаного спадкоємця. У відчаї, Лев VI відважився на заборонений для християнина крок – одружитись вчетверте. Цікаво, що цей канон церкви прийняла з подачі самого василевса, який першим же його і порушив. Шлюб з багату аристократкою Зоєю Карванопсіною приніс йому врешті довгоочікуваного сина – Константина, проте водночас розсварив з Константинопольським патріархом Миколаєм I Містиком (901–907). На Великдень Патріарх здійснив небачений раніше у візантійській історії крок – не пустив імператора до храму Святої Софії. Лише новий лояльний Патріарх Євфимій (907–912) таки визнав шлюб імператора з Зоєю дійсним. Повернувшись на патріарший престол з вигнання, Миколай I Містик доклав чимало зусиль, щоби довести законність успадкування престолу сином Лева VI (Патріарх був перш за все візантійським патріотом і діяв в інтересах Візантії).

Як і його батько, Лев VI вирізнявся доволі оригінальним характером. Особливе задоволення він отримував, коли вночі, перевдягнувшись простою людиною, вивчав життя свого народу, вештаючись вулицями Константинополя. Одного разу сторожа навіть схопила підозрілого «волоцюгу» та кинула його до буцегарні, що викликало в імператора великий захват та, як наслідок, закінчилось нагородою для пильних охоронців.

Лев VI продовжив розпочатий батьком процес укріплення влади імператора, позбавивши синкліт права на створення законів. За його часів з візантійського суспільного життя взагалі зникне саме поняття «демократія». Політичні партії відійдуть на друге тло, а вибори міського самоуправління були просто скасовані. Більшість з важливих в минулому суспільних інститутів збережуть

винятково репрезентаційне значення. У стосунках з Церквою було збережено стару систему, згідно з якою, залишаючись формальним її главою, імператор не матиме права зміщення чи призначення Патріарха без згоди духовенства.

До помилок правління цього імператора дослідники відносять кроки, що дозволили провінційній аристократії посилити свою фінансову могутність. Намагання Лева VI загравати з впливовими родами як шлях до укріплення власної влади та авторитету, розпочали процес децентралізації та утворення потужних олігархічних кланів, і, як результат, стали однією з причин занепаду Візантії. Втрата державою контролю над аграрним сектором призвела в майбутньому до зубожіння селян та, відповідно, до зменшення прибутків скарбниці.

Лев VI продовжив розпочату його батьком практику впорядкування законодавства. За його правління з'являється низка законодавчих актів: «Збірник ста тринадцяти законів, переглянутих та поправлених» або ж «Новелли», що дозволило врегулювати численні питання поточного життя візантійського суспільства. Проте, без сумніву, поміж іншими документами найвизначнішим твором, що дійшов до наших днів, стала «Книга Епарха» – збірник законодавчих актів, яким мав послуговуватися керівник міста. В цьому документі з вражаючою докладністю регламентувалась діяльність міських торговельно-ремісничих корпорацій, тлумачилась фіскальна система, засоби і можливості застосування покарань та штрафів.

12.2. Імператор Лев VI в проскінезі перед Христом. Мозаїка, церква Святої Софії, Константинополь. Початок X ст.

З метою впорядкування та підвищення ефективності війська під керівництвом Лева VI з'явилась низка військових трактатів – «Тактика», «Проблемата», «Навмахіка». Всі вони були спрямовані на покращення боєздатності війська, докладно тлумачили систему підготовки військових, описували тактику ведення війни. Саме за часів Македонської династії візантійське військо повернулося до свого кращого, боєздатного стану. Армія переживала процес ґрунтового реформування, переходу від її формування за фемним принципом до найманого війська.

Реформа була особливо важливою в зв'язку з амбіціями, що їх мала Візантія щодо перспектив відновлення своїх впливів на кордонах та розширення меж держави. Араби, болгари, численні племена, які атакували кордон Імперії на дунайському лімесі, змушували її шукати нової, ефективнішої моделі армії. Стратіоти – солдати, яких набирали з числа малоземельних селян, більше не могли нести подвійне навантаження – обробляти землю та водночас брати участь в тривалих військових кампаніях. Ускладнення озброєння, особливо захисного, спричинило його подорожчання, а водночас вимагало постійного тренування для вироблення навиків його використання. Неможливість придбати якісну зброю, відсутність професійної щоденної муштри перетворювало це візантійське військо на натовп випадкових людей, якими керували корумповані та ненадійні офіцери в ранзі логофетів, хартуларіїв та стратигів.

12.3. Христос коронує імператора Константина VII. Рельєф на пластині зі слонової кістки, Державний музей образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна, Москва. Середина X ст.

Професійне наймане військо в імперії почали запроваджувати починаючи з середини X ст. Для забезпечення його достатньою кількістю грошей чисельність солдат була скорочена в десять разів (з 250 тис. до 25 тис.), а імператор Никифор II Фока розпочав фіскальну реформу, що мала на меті підвищити платню військовикам. Головну роль у візантійській армії було визначено важкоозброєним вершникам, вкритим разом з конем металевию пластинами-забами. Більшість з цих вояків мали прибутки вище середнього, завдяки чому статус солдата в суспільстві значно зріс. Згідно із законом вони несли так званий «податок кров'ю». Як наслідок, їхні родичі та слуги звільнялися від інших податків. Ці візантійські лицарі отримали назву

катафракти або **кавалла**. Імперія хитнулася в бік створення типової для Європи феодальної системи, коли за службу своїм коштом військовий клас отримував певні території, населення яких забезпечувало можливість такої служби в рахунок державних повинностей. Проте, на відміну від західноєвропейських теренів, у Візантії так і не з'явилась система класичного васалітету. Починаючи з XI ст. структура війська зазнала чергової кардинальної зміни. В ньому з'являються численні іноземні найманці. Нормани-варанги, русичі, болгари, вірмени, франки, італійці, хозари, печеніги, формуючи спеціальні військові формування – **тагми**, вірою та правдою служили Імперії, інколи захищаючи її від колишніх співвітчизників. Часто ці загоны використовували як прикордонну службу.

Попри значні фінансові видатки, що їх вимагало військо, загроза, яка оточувала імперію видавалася набагато поважнішою. До 902 р. мусульмани захопили майже всю Сицилію, кілька разів робили спустошливі рейди на Апеннінський півострів та грабували Рим. З року в рік зростала сила арабів у Середземному морі. Влітку 904 р. мусульманські пірати загрожували нападом навіть Константинополю, захопили та пограбували Фессалоніку. Тисячі полонених християн були перетворені на рабів та продані в рабство.

Болгарський спалах

Іншим, «традиційним» для імперії ворогом залишалась Болгарська держава. У 894 р. державні чиновники з Фессалоніки Ставракій та Косьма своєю жадібністю спровокували торговельну війну з болгарськими купцями, коли перенесли їхній ринок з Константинополя та обклали значними податками. Під приводом захисту економічних інтересів своїх підданих болгарський цар Симеон розпочав військові дії проти Імперії.

Цей цар був людиною, яку добре знали в Імперії. У дитинстві відданий своїм батьком, царем Борисом-Михайлом, на виховання Константинополя, він досягнув таких блискучих успіхів, що отримав серед ромеїв прізвисько «напівгрек». Це була людина, яка добре знала та розуміла систему візантійського устрою, його сильні та слабкі сторони. Початок війни виявився для болгар вельми вдалим. В 896 р. під Булгарофігоном болгарські війська завдали візантійцям нищівної поразки та захопили майже всю провінцію Македонія. Симптоматично, що ставлячи перед собою кінцеву мету – отримання візантійського трону, він, так само, як і інші претенденти, прагнув насамперед стати «імператором ромеїв та болгар» ставлячи перших за статусом вище за власних підданих. В 913 р. погрозами Симеон таки змусив ромеїв визнати за ним титул «василевса болгар». Це лише посилило його політичні амбіції та прискорило процес нападу на Константинополь. Могутні мури міста та відсутність у нападників флоту дозволило місту оборонитись. Однак ромеї таки були змушені піти перед болгарським царем на низку поступок та навіть зобов'язались виплачувати йому данину. Лише шляхом дипломатичних переговорів, що їх провадила візантійська дипломатія за спиною Симеона, греки змогли організувати проти нього військову кампанію на Балканах, що змусила царя залишити Імперію в спокої. Його раптова смерть стала

для Візантії справжнім подарунком, а мир, який вдалось підписати з сином Симеона – Петром Коротким (927–968), нівелював чимало досягнень його батька та відновлював позиції ромеїв. На тлі внутрішніх протиріч та загрози з боку сусідів, Петро погодився на шлюб з онукою імператора Романа I Лакапіна – Марією, таким чином поєднавши себе з Візантією династичним зв'язком та зобов'язавшись охороняти кордон від нападів кочівників. Нормалізація стосунків з Болгарією була винятковою необхідністю на тлі нових загроз, що турбували Імперію. Зокрема, відчутною була небезпека з боку угорців, що перейшовши через Карпати, зайняли Паннонську рівнину, створили сильну державу та водночас претендували на лідерство в Центрально-Європейському регіоні.

Проте найважливішим та, водночас, найнебезпечнішим напрямком зовнішньої політики продовжував залишатись Близький Схід. На щастя для візантійців, період посилення їх країни співпав із занепадом Багдадського халіфату. Зайняті внутрішніми проблемами, мусульмани перестали загрожувати кордонам Візантії, а ромеї завдяки модернізованій та підсиленій армії захопили низку ключових міст Сходу. Узурпатор Роман I Лакапін (920–944), який прийшов до влади, одруживши юного Константина VII з своєю дочкою, виявився добрим полководцем і організатором. У 934 р. перед його армією схилилось місто-фортеця Мелітина. Під візантійське володіння перейшла Верхня Месопотамія, Килікія, острови Крит та Кіпр, Антіохія. Правителі Вірменії та Грузії визнали себе ленниками візантійського імператора.

Втім, не лише військовими успіхами та поверненням до старих кордонів імперії ромеїв уславився період правління Македонської династії. Загальний розквіт, що спостерігався в мистецтві, літературі, загально-гуманітарному циклі призвів до запровадження серед дослідників цього періоду світової історії поняття «Македонський ренесанс». Найбільшою зіркою цього процесу справедливо вважають імператора Константина VII Багрянородного (913–959). Сучасники характеризували його як правителя, що всією душею

12.4. Солід імператора Константина VII. 945 р.

був відданий науці та мав надзвичайну прихильність до людей науки та мистецтва. Ці риси імператора значною мірою були визначені особливостями його політичного сходження на престол. Правителем він став лише у віці сорока років, до цього моменту перебуваючи в «тіні» візантійської політики. Зрештою, можливо саме ця обставина фактично врятувала його фізичне життя. Починаючи з шестирічного віку Константин перебував між кількома впливовими групами, які прагнули керувати країною. Спочатку загроза походила від його дядька, василевса Александра, потім від його тестя – вірменина за походженням – Романа Лакапіна.

Можливо, спасіння для Константина полягало саме в тому, що він всіляко демонстрував узурпаторам прихильність до «неповажних» як для потенційного правителя-конкурента занять музикою, живописом та ремеслами. Його частіше можна було зустріти з опікунами в архівах чи бібліотеках, ніж у палаці з усіма його хитросплетіннями візантійської «підкилимної» дипломатії. Лише в 945 р., після того, як зажерливі конкуренти навзаєм винищили себе в боротьбі за візантійський престол, Константин намов би «випадково» посів належне йому за народженням місце автократора і, врешті, скориставшись традиціями своїх попередників, відправив рештки надокучливої опозиції у заслання.

Серед дослідників Македонської династії немає однозначного визначення характеристики Константина VII як правителя. Інколи можна почути голоси, що отримавши країну в період її економічного та політичного піднесення, цей імператор більше переймався її духовним розвитком, ніж збереженням та примноженням її авторитету. Проте посольства ромеїв до халіфа Кордови Абд-ар-Рахмана III, до германського короля Оттона I Великого, прийом Київської княгині Ольги та проведення обряду її хрещення вказують на протилежне. Загалом вдалою можна вважати і його фіскальну політику, що дозволила зберегти добрий платіжний баланс Імперії.

Однак очевидно, що до світової історії Константин VII увійшов в першу чергу як автор важливих політичних і філософських трактатів та ініціатор створення низки своєрідних енциклопедій. До числа останніх належать твір з права та сільського господарства (**«Геопоніки»**), лексики мови та військового мистецтва (**«Тактики»**), агіографії (**«Мінологій»**) – найповніше зібрання Житій святих магістра **Симеона Метафраста**).

Щоб полегшити сучасникам доступ до творів античних авторів, грецьких, римських та ранньовізантійських істориків та мислителів, він став ініціатором створення своєрідних витягів-**ексцерптів** (лат.). До нашого часу збереглися такі з них, як «Про посольства», «Про добродієність та гріх», «Про змови проти василевсів», «Стратегеми» («Про мистецтво полководця») та деякі інші.

Кілька оригінальних та важливих творів належать самому імператорові. Насамперед це трактат «Про феми». У

12.5. Тріумф імператора Василя II над болгарами. Мініатюра, арк. 3r, Псалтир Василя II (Marc. gr. Z 17), Національна бібліотека Марчіана, Венеція. Початок XI ст.

12.6. Імператор Василій II переслідує грузинського царя Георгія I. Мініатюра, арк. 195v, Мадридська хроніка Іоанна Скілиці (*Vitr.* 26-2), Національна бібліотека, Мадрид. XII ст.

ньому Константин піддав аналізу систему адміністративно-державного облаштування країни, подав характеристику її географічних регіонів. Наступний його твір – «Про церемонії» ще й в наш час викликає в дослідників неабиякий інтерес. Фактично це посібник, що впроваджує читача в особливості візантійського двору, еволюцію його діяльності починаючи з V ст.

Нарешті твором, що підсумовує кар'єру Константина VII як науковця і філософа, є трактат «Про управління імперією». Це своєрідний етнографічний довідник, який побудовано у формі діалогу з сином. Очевидно, він писався в розрахунок на наступника престолу Романа II. Повчання складається з 53 частин і своїм головним завданням вбачає представлення перед майбутнім правителем докладної характеристики (включаючи історичні, політичні та економічні аспекти) народів, котрі

жили поблизу північного кордону імперії. Документ фактично мав конфіденційний характер і є викладом візантійської зовнішньополітичної доктрини. Твори Константина VII Багрянородного були гідно оцінені лише наступними поколіннями правителів та особливо дослідниками його епохи.

У чомусь ідеаліст та романтик, Константин, готуючи ці надзвичайно важливі для країни та його наступників документи, не підозрював, що його зусилля не матимуть наслідків у короткотривалій перспективі. Його син Роман II виявився недалекоглядним легковажним правителем, який закінчив своє життя у 25-річному віці, за певними даними, доклавши перед цим руку до передчасної смерті свого батька.

Проте всі успіхи Візантії як у військовому, так і в економічному плані були б абсолютно неможливими без попередньо проведених реформ та зростання економічної могутності країни. Зростання кількості коштів та наповнення скарбниці забезпечувало можливість втілення в життя насамперед військових амбіцій. Романа II змінив енергійний правитель Никифор II Фока (963–969), піднятий на престол армією через одруження з вдовою Романа II, амбітною імператрицею Феофано. В історію цей непретензійний та аскетичний правитель з багатого та впливового клану малоазійських аристократів Фок увійшов як імператор-солдат. Провівши більшість свого життя у боротьбі

з мусульманами, він краще відчував себе на полі бою, ніж в атмосфері інтриг палаців. Никифор вступив в конфлікт з Церквою, вимагаючи визнати кожного воїна, який загинув в боротьбі з мусульманами, святим. В певному сенсі логіка його розумування на багато років випередила гасла хрестових походів західноєвропейського хрестоносного лицарства. Проте в той самий час, коли аскетична політика імператора викликала підтримку армії, вона ж таки збуджувала ненависть придворної аристократії. Головним чином причиною такого стану справ було збільшення імператором податків, необхідних для продовження війни. Чергову змову, під час, якої Никифор було вбито, активно підтримала все та ж Феофано. До влади прийшов її черговий фаворит – вірменин Іоанн на прізвисько Цимісхій («Туфелька»). Невисокий на зріст силач, веселий, харизматичний військовий вождь Іоанн I Цимісхій (969–976) продовжив процес зміцнення країни. Він вдало використав авантюрний похід на Балкани войовничого руського князя Святослава Ігоревича, якого втягнув у війну з болгарами далекоглядний Никифор II. Розгромивши Болгарію, Святослав хотів перенести центр своїх земель на Дунай. Іоанн Цимісхій завершив відвоювання Сирії, здобувши Антіохію, і, використавши помилки Святослава у захопленій Болгарії, завдав йому поразки й одночасно ліквідував Болгарське царство, приєднавши його до імперії. У 972 р. ромеї знову зосередили свої зусилля на фронті боротьби з арабами і таки змогли здобути Багдад. Повертаючись з цього походу в славі переможця імператор захворів тифом і помер.

До повного завоювання Болгарії було ще далеко. Чергову війну за визволення від ромейського панування розпочав Самуїл — син правителя Македонії. Відчайдушний та рішучий правитель, він витіснив з своєї території візантійські гарнізони, перевів під свій контроль всі македонські землі, а також частину Албанії, відновив Болгарський патріархат. Своєю столицею Самуїл обрав місто Охрид.

Хто зна, яким чином пішла б історія Болгарії та Візантії, якби в цій боротьбі доля не звела Самуїла з одним з найталановитіших візантійських правителів – імператором Василієм II (976–1025). Син імператора Романа II (959–963) мовчазний, підозріливий та водночас дуже дієвий правитель увійшов в історію під прізвишком Булгароктон (Болгаробивця). Його він отримав після знаменитої битви 1014 р., коли у верхів'ї річки Стримон болгарам було завдано нищівної поразки. Палаючи жагою помсти, Василій II віддав нечуваний за своєю жорстокістю наказ осліпити всіх 15 000 болгарських вояків, що потрапили в полон, залишивши на кожну сотню сліпців лише одного одноокого поводиря. Коли ці люди повернулись до Болгарії, цар Самуїл з розпуки від побаченого помер.

12.7. Гістаменон імператорів Василія II і Константина VIII. 976-1025 рр.

У 1018 р. в Охридї Василій II прийняв клятву вірності від членів болгарської царської родини. Слід віддати імператорові належне: він зберіг більшість привілеїв болгарської Церкви та місцевої еліти. Землі Першого Болгарського царства увійшли до фем Болгарія, Фракія, Македонія і Парістріон. Таким чином, Візантія повернула собі можливість знову вийти зовнішнім кордоном на Дунай.

Захоплення Болгарії стало важливим, однак лише початковим етапом зовнішньополітичної експансії Візантії. Василій II здійснив походи на Кавказ. Активно користаючи з важкого становища розрізнених вірменських держав, він де силою, де дипломатичними зусиллями підпорядкував їх своїй владі. В черговий раз було звернено увагу на Італію. На її Півдні, в Апулії та Калаврії, центром візантійського панування стало місто-фортеця Барі. Фактично за часів його правління Візантія повернула собі втрачені в минулому позиції. Відновив свою могутність і візантійський флот, який знову панував на Середземному морі, контролюючи такі важливі торговельні центри, як Венеція, Неаполь, Гаэта. Імперія знову повернула собі Північну Сирію з Антіохією, ромейські війська стояли на Дунаї, Тигрі та Євфраті.

Проте всі військові успіхи були б неможливими без ґрунтового реформування фінансових інститутів країни. І в цьому напрямку Василій II виявився надзвичайно ефективним. Йому вдалось провести фіскальну реформу, яка наповнила скарбницю грошима. Ходили легенда про підземелля імператорського палацу, де золото та дорогоцінне каміння лежало просто на землі. За приблизними підрахунками йому вдалось накопичити близько 200 тисяч талантів – близько 65 тон золота. Було запроваджено жорстку, якщо не сказати жорстоку податкову систему, коли у 993 р. в країні провели загальний перепис всього майна, що підлягало оподаткуванню. Війна вимагала коштів і, звичайно, імператор це добре розумів. Візантійська армія сягнула до 1025 р. близько 250 тис. І, як видавалося, у світі не було сили, що могла б з нею суперничати. Чи відчував на момент своєї смерті Василій II задоволення від своєї діяльності? Очевидно, так. Проте його успіхи в політиці та економіці були нівельовані особистим життям. Самітник та замкнена особа, він не створив власної родини і тому розпоряджатись створеними ним благами довелось вже зовсім іншим людям.

Контрольні питання

1. Які кроки здійснили імператори Македонської династії для посилення особистої влади володаря?
2. Чому Василій I та Лев VI проводили «очищення древніх законів»?
3. Які позитивні та негативні сторони мала політика Лева VI?
4. Яку політику проводили імператори-полководці, що в ній було спільного?
5. З якого часу і чому військова аристократія почала набирати все більшу силу?
6. Які зміни відбулись в ромейській армії в X–XI ст.? З чим це було пов'язане?
7. Чим прославився Константин VII Багрянородний? Наскільки справедливо вважають, що василевс займався науками на шкоду державним справам?

Увага, джерело!

Продовжувач Феофана (середина X ст.) про безчинства та святотатство Михайла III П'яниці (842–867)

38. Проте, що було найгірше, була у нього [Михайла] компанія, всі сатири, неприємні та розпусні лихослови, яких вповні можна було б назвати вакховими тіасотами¹. Цих людей возвеличував він та поважав і, принижуючи божественне, одягав їх у золототканий одяг священників, злочинно і святотатственно силував їх до виконання священних обрядів, їхнього провідника – Гріла іменем – називав патріархом, а одинадцять інших – митрополитами найзначніших та шанованих престолів. І вважав Михайл, що йому царство не в радість, якщо сам не буде в цій компанії, і тому призначив та називав себе митрополитом Колонії². А коли треба було співати та здійснювати таїнства, вони виконували гімни під кіфари, а на слова ієреїв інколи наслідуючи службу відповідали тихо і ясно, а інколи пронизливими та розпусними вигуками. Золочене начиння, перлинами прикрашене, вони наповнювали гірчицею та перцем і передавали спробувати бажаним, і таким чином знущались над непорочним таїнством³. Цей Гріл, сидючи на віслюку, здійснював урочисті виходи і красувався в оточенні свого діонісового збіговиська. І якось довелось йому зустрітись з блаженним Патріархом Ігнатієм⁴, котрий йшов на чолі святого кліру з церковними моліннями. Як побачив його Гріл, зрадів такій нагоді, почав своє брязкання, підібрав плащ, разом із спільниками вдарив сильніше по струнах і скерував лихослів'я на цих непорочних⁵.

39. І Феодору, свою матір, ще за її життя, коли вона перебувала в палаці⁶, покликав цар, щоб отримати від неї благословення, представив так, нібито він і є блаженний Ігнатій. Коли ж ця свята жінка в благочесті та страху Божому прийшла та лягла на підлозі, прохаючи помолитись за неї (вдало сховавши бороду, Гріл до певного часу приховував, хто він такий), він вчинив страшний шум та лихословив, що і накликало на нього прокляття Феодори та інших благочестивих людей. Пророчо, вона сказала Михайлові, що залишить його провидіння та рука Бога...

Витяг з законів імператора Василія I Імператор є уособленням законності та загальним благом для всіх підданих. Він нікого не переслідує, керуючись ворожнечею, і нікого не нагороджує за власною ініціативою, проте роздає нагороди в залежності від діяльності кожного.

¹Тіасот – учасник язичницької релігійної процесії бога вина та радості Вакха (Діоніса), який завжди з'являвся в супроводі п'яної компанії сатирів, селенів та менад.

²Колонія (Колоній) – кастрон та одночасно назва однойменної фемі на кордоні Малої Азії.

³Тобто над обрядом причастя, Євхаристією.

⁴Ігнатій – відомий аскет, Константинопольський Патріарх (847–858).

⁵Можна припустити, що опис процесії – не лише підступна видумка ворожого до Михайла хроніста. Про святотатство царя є відомості також в інших джерелах, зокрема в «Житіях Ігнатія». Вони засуджуються також в XVI каноні церковного собору 869/870 рр.

⁶Очевидно, йдеться про роки регенства августи Феодори (842–856). Після зречення вона та чотири неодружені сестри Михайла, за наполяганням Варди, були заслані в монастир. Імператриця, яка відновила іконошанування, померла після 867 р., оплакавши смерть безталанного сина.

Витяг з «Епанагоги» (886 р.) – короткого збірника законів, що слугував ваупом до права

Письмі, а також дотримання всіх догматів віри, що були викладені на семи Вселенських соборах. На нього також покладено обов'язок слідкувати за виконанням всіх відомих римських законів.

5. Імператор має бути прикладом відданості справжній вірі та набожності, він має виявляти значну наполегливість в служінні Господу й у всьому, що є дотичним до догмату про Святу Трійцю, а також в питаннях, які мають стосунок до постанов Церкви про єдиносутність Бога нашого Ісуса Христа, про триєдинство божественного начала та про двоєдинство начала божественного і людського в Ісусі Христі.

Титул III. Про Патріарха

4. На Патріарха покладено особливий обов'язок: повчати людей та навчати їх вірі. Патріарх повинен поводитись як з рівними і з сильними цього світу, так і з найнезначнішими з підданих імператора; він має виявляти милосердя, коли він когось судить, проте в стосунку до рецидивістів він має бути суворим та твердим; він повинен говорити без страху та сумніву перед імператором, коли мова йде про захист догматів віри.

5. Лише Патріарх має право і лише він один має давати пояснення всім повчанням і вченням Отців Церкви, а також всім постановам Вселенських соборів.

6. Що стосується основних ідей та засад християнської віри, які опрацьовані та затверджені Отцями Церкви в їхніх трудах і в рішеннях соборів, то лише один Патріарх може виносити рішення про їхню істинність...

7. Всі стародавні канони, всі стародавні постанови, положення, приписи та заповіді залишаються в силі в усі часи для всіх людей без винятку і для тих випадків, до яких їх застосовують.

...Мирська влада і священники співпрацюють між собою як тіло і душа, необхідні для державного управління таким самим чином, як тіло та душа в живій людині. В їхній взаємодії та згоді полягає процвітання держави.

З «Взяття Фессалоніки» Іоанна Камініата (бл. 905–908 рр. чи XV ст.) про здобич, яку захопили арабські пірати у місті

Титул II. Про імператора

4. На імператора покладено обов'язок захищати та всіляко підтримувати виконання заповідей, що містяться в Священному

Письмі, а також дотримання всіх догматів віри, що були викладені на семи Вселенських соборах. На нього також покладено обов'язок слідкувати за виконанням всіх відомих римських законів.

5. Імператор має бути прикладом відданості справжній вірі та набожності, він має виявляти значну наполегливість в служінні Господу й у всьому, що є дотичним до догмату про Святу Трійцю, а також в питаннях, які мають стосунок до постанов Церкви про єдиносутність Бога нашого Ісуса Христа, про триєдинство божественного начала та про двоєдинство начала божественного і людського в Ісусі Христі.

Титул III. Про Патріарха

4. На Патріарха покладено особливий обов'язок: повчати людей та навчати їх вірі. Патріарх повинен поводитись як з рівними і з сильними цього світу, так і з найнезначнішими з підданих імператора; він має виявляти милосердя, коли він когось судить, проте в стосунку до рецидивістів він має бути суворим та твердим; він повинен говорити без страху та сумніву перед імператором, коли мова йде про захист догматів віри.

5. Лише Патріарх має право і лише він один має давати пояснення всім повчанням і вченням Отців Церкви, а також всім постановам Вселенських соборів.

6. Що стосується основних ідей та засад християнської віри, які опрацьовані та затверджені Отцями Церкви в їхніх трудах і в рішеннях соборів, то лише один Патріарх може виносити рішення про їхню істинність...

7. Всі стародавні канони, всі стародавні постанови, положення, приписи та заповіді залишаються в силі в усі часи для всіх людей без винятку і для тих випадків, до яких їх застосовують.

...Мирська влада і священники співпрацюють між собою як тіло і душа, необхідні для державного управління таким самим чином, як тіло та душа в живій людині. В їхній взаємодії та згоді полягає процвітання держави.

58. В той час від тирана⁷ знову прийшов наказ: якщо будь-хто з в'язнів має сховані будь-де гроші, нехай оголосить про це та викупить собі спасіння. Якщо ж з'ясується, що він бреше, то така людина має бути страчена через відрубання голови.

Тиран віддав цей наказ, дізнавшись, що варвари з того часу, як увійшли в місто, не залишили живим нікого, за винятком людей, котрі стверджували, що вони мають у схованках гроші, що їх не виявили всі пошуки.

...Пошуки викупу затягнулись на десять днів, на додаток, з міста постійно довозились в гавань купи грошей та різного добра: дорогих шовкових тканин

⁷Керівник мусульманських піратів, Лев Триполійський.

та лляних, які за своєю тонкістю конкурували с павутиною; купи цих речей, навалених одна на одну, покривали всю землю, творячи цілі гори. Мідним та металевим начинням, а також шерстяними тканинами варвари не цікавились, не прагнучи їх набути...

61. Так були завантажені всі п'ятдесят чотири кораблі (варварів). Крім того, залишалось ще багато бранців, достойних, на думку варварів, відправки. Тому було використано кораблі, що належали місту, на котрих в нас купці насамперед перевозили хліб⁸, і були підняті з води ті, які ми затопили біля входу у гавань⁹. Це варвари зробили, використавши вельми вдалий засіб – блоки, які можна було запустити в дію за допомогою канатів, піднімали з дна кораблі. Отримавши, таким чином, додатково багато кораблів, вони завантажили всіх бранців, не залишивши в місті нікого з тих, кого мали забрати з собою. Я не знаю, чи хтось з цих юнаків голив з обличчя перший пух, і чи досягла зрілості хоча б одна дівчина. Всі вони були ще дуже юними, а більшості – навіть зовсім дітьми...

**Лев Диякон. «Історія» (після 992 р.).
Про обставини підписання мирного
договору князя русів Святослава
з імператором Іоаном Цимісхієм біля
фракійського Доростолу (Дрістра)
в червні 971 р.**

IX. 10. ...romeї вступили в бій з ворогами. Почалась гаряча битва, і скіфи не витримали натиску кінної фаланги. Оточені магістром Вардою, на прізвисько Склір, який з численними [воїнами] обійшов їх з тилу, вони почали втікати. Сам Сфендослав, поранений стрілами, втратив багато крові,

ледь не потрапив у полон; його врятував лише прихід ночі. Кажуть, що в цій битві полягло 15500 скіфів, [на полі] підібрали 20 тисяч щитів та дуже багато мечів.

Всю ніч провів Сфендослав у гніві та печалі, шкодуючи про загибель свого війська. Проте побачивши, що нічого вже не можна зробити проти непереможної зброї [romeїв], він вважав обов'язком розумного полководця не занепадати духом під тягарем несприятливих обставин та докласти всіляких зусиль до порятунку своїх воїнів. Тому він вислав на світанку послів до імператора Іоанна та став просити миру на наступних умовах. Тавроскіфи віддадуть ромеям Доростол, звільнять полонених, підуть з Місії¹⁰ та повернуться на батьківщину, а ромеї дадуть їм можливість відплисти, не нападуть на них по дорозі з вогнестрільними кораблями (вони дуже боялись «мідійського вогню»¹¹, який міг навіть каміння перетворювати на попіл), а крім того, забезпечать їх продуктами і будуть вважати

⁸Це могли бути кораблі зернового флоту, на яких до міста довозили зерно, що купували в Македонії і Фракії, звідки його, в свою чергу, могли вивозити, насамперед в Константинополь, що особливо потребував хліба після втрати в VII ст. Єгипту та Сирії.

⁹За допомогою цих затоплених кораблів, фессалонікійці марно намагались не дати кораблям піратів увірватись до порту міста. Згідно з арабськими джерелами, число затоплених кораблів сягнуло 60.

¹⁰Місія – Мезія, колишня римська та ранньовізантійська провінція, на території якої наприкінці VII ст. виникла Болгарія.

¹¹Грецький «рідкий вогонь».

своїми друзями тих, кого будуть висилати в торгових справах у Візантію¹², як було встановлено раніше.

11. Імператор з радістю прийняв умови [росів], підписав з ними союз та угоду і дав їм хліба – по два медимни¹³ на кожного. Кажуть, що з 60-тисячного війська росів хліб отримали лише 22 тисячі чоловік, які уникли смерті, решта 38 тисяч загинули від зброї ромеїв. Після утвердження мирного договору Сфендослав попросив у імператора дозволу зустрітись з ним для розмови. Монарх не ховався і, покритий позолоченими латами, під'їхав верхи до берегу Істра, провадячи за собою численний загін виблискуючих золотом озброєних вершників. Показався й Сфендослав, який приплив річкою на скіфському човні; він сидів на веслах і веслував разом з його свитою, нічим не відрізняючись від них. Ось якою була його зовнішність: середнього зросту, не надто високого і не надто низького, з кошлатими бровами та світло-синіми очима, кирпатий, безбородий, с густим, надто довгим волоссям над верхньою губою. Голова в нього була зовсім гола, проте з одного її боку звисало пасмо волосся – ознака знатності роду; міцна потилиця, широкі груди і всі інші частини тіла вповні співвідносні, проте виглядав він похмурим та диким. В одному вусі у нього була вставлена золота сережка; вона була прикрашена карбункулом¹⁴, обрамлена двома перлинами. Одяг його був білим та відрізнявся від одягу його свити лише чистотою. Сидячи в човні на лаві для веслярів, він поговорив трохи з монархом про умови миру та поїхав. Так закінчилась війна ромеїв з скіфами.

Глава VII. Про тренування

Воєнний трактат «Тактика»
Лева VI Мудрого (886–912)

кавалериста та піхотинця

...Тренуй військо наступними засобами та діями:

Перш за все, кожного стратіота в залежності від його спеціалізації.

3. Важкоозброєних піших skutatів, тобто тих, хто носить повне озброєння, слід тренувати в єдиноборствах один проти одного з використанням щитів та палок.

4. В метанні на далеку відстань дротиків, мартзобарбул¹⁵, котрі нині називають салівами, та сокир.

5. Так званих псилів слід тренувати наступним чином – в швидкісній стрільбі на відстані по вертикальному списові,

6. В метанні на далеку відстань дротиків та в стрільбі з пращі,

7. В ходьбі та бігові по рівній та пересічній місцевості. Кавалеристів слід вправляти в швидкісній стрільбі з луку, у вмінні швидко видобути стрілу з сагайдаку і сильно пустити її; для цього необхідно вміло триматися на коні.

8. Навчати піхоту в швидкісній стрільбі з луку на відстань чи по списові, або по іншому знакові.

9. Навчати швидкісній стрільбі з луку під час пересування верхи в керунку вперед, назад, направо, наліво. Навчати заскакуванню на коня.

¹²Константинополь.

¹³Близько 20 кг зерна, що їх вистачало приблизно на 1,5 місяці.

¹⁴Рубіном.

¹⁵Метальна зброя у вигляді коротких дротиків з свинцевими наконечниками.

10. Рухаючись на коні, швидко випустити з лука одну чи дві стріли, швидко сховати натягнутий лук в сагайдак, якщо він просторий, чи в інше місце, яке для цього визначене. Після того, як натягнутий лук буде схований в сагайдак, вихопити спис, який носять за плечима, і діяти списом; швидко закинути спис за плечі, знову вихопити лук.

12. Краще буде навчати стратіотів всьому цьому під час маршів у власній землі і намагатись робити це верхи на конях. В цьому випадку і марш буде успішно реалізований, і коні не стомляться даремно.

З твору «Антаподосіс» (грецьк. «розплата, покарання») диякона Ліутпранда (в світі Люцо або Люзо), спадкового дипломата, посла графа Беренгара, регента і управителя Північноїталійського королівства, про прийом у палаці василевса (949/950 р.).

В Константинополі до імператорського палацу безпосередньо дотична зала неймовірної краси, яку греки називають Магнавра, або ж Золота палата. Імператор Константин¹⁶ наказав впорядкувати її для прийому прибулих разом зі мною послів іспанського халіфа і Ліутфреда, багатого купця з Майнца, який тоді був висланий німецьким імператором. Перед тронем імператора стояло мідне, проте позолочене дерево, гілки якого наповнювали різного гатунку птахи, виконані з бронзи а також позолочені. З птахів виходила особлива, своя мелодія, а сидіння імператора було облаштоване так гарно, що спочатку воно здавалось низьким, майже на рівні землі, а потім трохи вищим, і врешті таким, що висить в повітрі. Колосальний трон оточували, у вигляді сторожі, мідні чи дерев'яні, в усякому випадку позолочені леви, які несамо-вито били своїми хвостами об землю, відкривали пащу, рухали язиком та з них виходив голосний рик¹⁷. Я сперся на плечі двох євнухів і так був приведений безпосередньо перед його імператорською величністю. На час моєї появи заревіли леви та птахи почали співати кожна свою мелодію. Я ж не виявив ні страху, ні здивування, оскільки ще раніше був ознайомлений деякими знавцями про всі ці речі. Після того як я, згідно зі звичаєм, втретє поклонився перед імператором, вітаючи його, я підняв голову та побачив імператора в зовсім інших шатах майже біля стелі зали, в той час як шойно бачив його на троні на невеликій висоті від землі. Я не міг зрозуміти, як це сталось: мабуть, його підняли за допомогою машини. Він не сказав ні слова, а якби й хотів щось сказати, то таке порушення церемоніалу вважалось цілком непристойним. Про життя і здоров'я Беренгара мене запитав логофет. Відповівши йому за звичаєм, я залишив зал аудієнцій та пішов назад до свого готелю.

Константин VII Багрянородний про церемонії при візантійському дворі

Глава 38. Церемоніал під час коронації

Всі виходять в парадному одязі – і весь синкліт, і магістри, і інші чини; вони беруть начиння, щоб супроводжувати владик. Коли ж їхні приготування закінчені, імператор, одягнувши свій багрянний ска-

¹⁶Мова йде про Константина VII Багрянородного.

¹⁷Механізми були виконані на зразок левів, що стояли на сторожі трону Соломона, мудрого біблійного ізраїльського царя.

рамангій¹⁸ і сагій¹⁹, виходить з Августею²⁰ в супроводі препоситів²¹ і рушає до самого Онопода²², і в Оноподі першими його зустрічають патрикії, і розпорядник каже: «Наказуйте!». Тоді вони оголошують: «На довгі роки й благі часи!». По тому, вони йдуть до великого Консistorія²³, де стоять консули й решта членів синкліту, і владики там зупиняються під балдахіном; тоді всі синклітики разом з патрикіями падають на коліна. Коли ж всі встають, владики подають знак препоситу, і силенціарій²⁴ каже: «Наказуйте!». Й у відповідь йому проголошують: «На довгі й благі часи!»

Звідси процесія рухається у храм²⁵, через Схоли²⁶, а дими в парадному одязі залишаються на своїх місцях, творячи лише хресне знамення.

І коли імператор входить в Орологій²⁷, завіса піднімається, і він йде в Мутаторій²⁸, де змінює колишні шати на дивітиссій і цицакій²⁹, а зверху накидають сагій, потім йде разом з Патріархом, запалює свічки в срібних воротах і входить в храм. Потім він йде в солею³⁰ й молиться перед святими воротами при запалених свічках, потім разом з патріархом входить на амвон³¹.

Тоді Патріарх здійснює молитву над хламидою, і після закінчення молитви кувуклії³² піднімають її і надягають на імператора. Тоді Патріарх здійснює молитву над вінцем і по її завершенні сам піднімає вінець і кладе на голову владики. І той же народ проголошує тричі: «Свят, свят, свят! Слава Господу в вишніх і мир на землі!». А потім: «Многая, многая літа великому царю і самодержцю!» – і далі по порядку.

З вінцем імператор входить в Мутаторій, а вийшовши звідти, сідає в крісло, тоді входять чини, падають на коліна і цілують ноги імператора... Тоді препосит проголошує: «Наказуйте!» і всі відповідають вигуком: «На довгі і благі часи!» і йдуть.

Цей звичай, як й інші святкування, встановлені для любові й співдружності.

¹⁸Скарамангій – парадний верхній одяг; царський скарамангій був білим, гаптованим золотом чи пурпуром.

¹⁹Сагій – плащ, який імператор одягає поверх скарамангія.

²⁰Августей (Августій) – велика (чи тронна) зала палацу Дафни.

²¹Євнухів, організаторів та розпорядників палацевого церемоніалу.

²²Онопод – одна з більших зал при вході до Великого палацу.

²³Консistorія – зала для офіційних прийомів у Великому палаці.

²⁴Сіленціарії – охоронці Великого палацу.

²⁵Храм Св. Софії, він же – Велика церква.

²⁶Схоли чи зали Схол – кімнати особливого призначення у Великому палаці.

²⁷Орологій – (дослівно «каплиця») – приміщення для приготування до молитви.

²⁸Мутаторій – приміщення для зміни одягу.

²⁹Дивітиссій і цицакій – парадний одяг візантійських імператорів і духовенства, фасон якого, як вважають, прийшов зі Сходу.

³⁰Солея – прохід, коридор.

³¹Амвон – узвишся в центрі храму, навколо якого розпочинається служба. Крім священників, лише імператор міг виходити на нього.

³²Кувуклії – слуги імператорської спальні.

Контрольні питання

1. Як візантійське законодавство розглядало владу імператора і чому?
2. Які обов'язки, згідно «Епанагоги», покладались на імператора і Патріарха? Як ви вважаєте, наскільки важко було дотримуватись їх на практиці і до чого це призводило?
3. Про що нам каже факт пограбування Фессалоніки, описаний Іоанном Камініатом? Чому арабські пірати змогли захопити це місто?
4. Що у візантійській армії доби Лева VI Мудрого можна віднести до традицій, а що – до нововведень?
5. Які якості були притаманними імператору Василію II? Як ви собі уявляєте цього василевса?
6. Що можна сказати про методи візантійської дипломатії X ст. на підставі прийняття іноземного посланця в палаці василевса?
7. Для чого ромеям був потрібний такий складний церемоніал коронації?

§ 13. «Могутні» та «убогі»

X–XII ст. стали періодом зародження і поступового зміцнення феодалних відносин у візантійському селі. Це був час, на який припадає масове збідніння селян, власників дрібних наділів, які намагалися працювати на себе. Частина з них, так звані «слабкі», одержали від сучасників характерну назву – «убогі», «бідняки» (*пеніти, апори*). Це було не так економічне поняття, як соціальне, оскільки ці люди не мали жодного впливу в суспільстві. Їхня роль у державі зводилася лише до виснажливої роботи на землі, причому переважно на землі чужій. До військової служби, що значно подорожчала, вони вже були неспроможні. Значна частина зубожілих общинників перетворилася на *париків* (наголос на першому складі), дослівно «присільників», орендарів і залежних людей, працівників *динатів* (у перекладі з грецької – «владарі» або «сильні», «могутні»). Ними були всі ті, хто мав гроші, землю і владу, оскільки багатство у Візантії передбачало наявність посади, чину, а значить, і могутності.

Від свободи до залежності

Селяни, виснажені важким тягарем податків і нестатками, продавали свою землю особам владним і чиновним. Особливо значних масштабів це набувало під час стихійних лих, неврожаїв. Роман I Лакапін із задоволенням використовував переваги і привілеї знатних родів, зокрема, одружив трьох синів зі спадкоємицями впливових сімейств, але при цьому першим зрозумів небезпеку знищення дрібних землевласників і розпочав запеклу боротьбу проти розростання великих маєтків.

Він видавав суворі закони, що контролювали купівлю землі аристократами і Церквою, й далекоглядно записав з цього приводу в одній з новел: «Занепад дрібного землеволодіння призведе до занепаду нашої скарбниці й нашого війська». Влада, втрачаючи платників податків, військовозобов'язаних, намагалася оголосити угоди динатів, пов'язані з придбанням нерухомості в цей час, недійсними.

Селянство теж стихійно пручалося процесам обезземелення, зубожіння. Відповіддю на це стала низка повстань, що охопили Південну Італію (920–921 р.), грецький Пелопоннес (921 р.), малоазійську Халдію (922 р.). Але особливо грізним виявився селянський рух у самому центрі Імперії – у фемі Опсикій у 932 р. Його очолив македонянин Василій, прозваний Мідна

рука. Цей бунтар уже був покараний свого часу відсіченням руки, але замінив її на мідний протез, до якого прикріпляв меч. Після перших успіхів повсталі, як завжди, були розгромлені, а схоплений Василій був прилюдно спалений у Константинополі.

Було потрібно терміново вживати заходів щодо впорядкування стану справ на селі. Треба було всіма способами перешкоджати великим землевласникам, «могутнім» – динатам скуповувати селянські землі й брати під своє заступництво все зростаючу кількість «убогих». Ціною значних зусиль поки що це вдавалося, про що свідчать перемоги ромейської зброї над арабами і русами. Впродовж X ст. імператори майже безрезультатно видавали все нові новели на користь апорів і пенітів – «бідних», прагнучи зберегти справних платників податків і забезпечити поповнення армії солдатами. Але могутність великих землевласників настільки зросла, що ці закони виявилися малодієвими. Часто ті люди, які повинні були наглядати за виконанням державних приписів, самі бажали заволодіти земельними угіддями. Тому до наступного століття греблю опору селян і центральної державної влади було остаточно прорвано хвилями неблаганних економічних і політичних обставин. Масове розорення общинників набуло розмаху стихійного лиха. Цьому значною мірою сприяло закріплене правом вільне розпорядження земельною власністю і все зростаючий податковий гніт держави. Адже для постійних військових кампаній Візантії були потрібні величезні кошти.

13.1. Мадіанітяни пожнуть ниву ізраїльську (біблійне пророцтво). Мініатюра, арк. 415v, Октоїх (Vatopediou cod. 602), монастир Ватопед, Афон. XIII ст.

Умови утримання землі у париків були різними. Частина з них одержувала наділи від землевласника-дината і сплачувала йому **хоропактон**, інша ж частина отримувала землю від держави, і тому була зобов'язана сплачувати податок, який стягувався відповідно до державних податкових кадастрів за фіскальними районами-дистриктами.

Необхідно наголосити, що тягар селянських податей і повинностей на користь держави був особливо важким. Саме він підривав благополуччя сільського населення, що було особливо болісним в аграрній країні, якою була Візантія. Селяни сплачували основний податок – **синону** – за користування земельним наділом. Спочатку його вносили продуктами (зерном), а з початку XI ст. – грошима. Стягувалася також подвірна або подушна подать – **капнікон**. Георг платив **енноміон** – «пасовищне» за користування пасовищем, а також податки на пасіку, бджолині вулики, худобу, сад, город, млин, дубовий гай, олійні дерева. Враховано було кожен лист на дереві, кожную волосину на голові, як невесело жартували самі общинники. За законом, сусіди повинні були платити навіть за тих, хто переховувався, уникаючи сплати податків. З 970-х рр. додався ще й **канонікон** – податок на користь Церкви, який брали грошима, зерном, борошном, вином, худобою, птицею подвірно. Втім, він був меншим, ніж десятина, яку вимагало собі західне духівництво. Судовий збір також став регулярним митом. Важким обов'язком для хліборобів був апліктон – прийом на постій і постачання продовольства численним роз'їзним чиновникам. Те ж саме доводилося робити і для і солдатів, які проходили через село й на користь яких виконували **мітатон**. **Ангарії** означали необхідність надавати волів і візки для державних потреб, утримувати і будувати дороги, мости, **кастроктисія** – зводити, ремонтувати фортеці, укріплення, військові табори, **катергоктисія** – будувати військові судна і надавати для цього деревину. Крім того, селяни платили побори землемірам, які встановлювали розміри їхніх володінь, збирачам податків – **диїкітам**, які одержували за свою працю платежі – **синіфію**, навіть нижчим податковим збирачам – **таксіотам**, що брали **елатикон** – «дорожнє» «за стомлення ніг», оскільки вони ходили від двору до двору, збираючи податки. Вже в першій половині VIII ст. за Лева III Ісавра стали збирати по два срібних кератії – **дікерат** (**дікератон**) на громадські потреби, передусім, на будівництво і відновлення оборонних стін, але згодом до цього додався **екзафолл** – аналогічний додатковий податок, розміром у шість мідних фоллів, тобто ще половина кератія. У підсумку, на кожному номісму державної податі надбавка перевищувала 20 %. Воістину, не було числа тим, хто годувався за рахунок села.

Правда, існувала особлива категорія селян – еккуссатів, що звільнялася від основних податків. Однак на їхні плечі лягало виконання спеціальних повинностей. Частина з них обслуговувала відомство пошти, що здавна функціонувало в Ромейській імперії. На великих трактах на певній відстані були розташовані станції з 4–6 швидкими верховими конями і необхідною кількістю в'ючних тварин. Їх постачали імператорські кінні заводи, найбільші з яких знаходилися в Малій Азії та Фригії. Держава

пильно стежила за прикріпленими до станцій конями. Селяни навколишніх сіл обслуговували поштові станції, виконували ямську повинність (зі своїми візками супроводжували чиновників, членів іноземних посольств, кур'єрів). Інші екскусати постачали продовольством імператорський стіл. Наприклад, селяни села Тември, з фєми Опсикій, постачали рибу до двору василєвса. І, звичайно, таке село не було єдиним.

Напевно, динати вдавались до підробки податкових книг – ізокодиків, куди заносилися платежі за усіма селянськими володіннями, у тому числі й общинним. Після правління Лева VI було вирішено, щоб особи, які робили записи в ізокодиках, супроводжували їх скрибією, підписом, що мало закрити динатам можливість робити будь-які приписки на свою користь

У будь-якому разі, збирачі податків були найненависнішими фігурами у візантійському селі, й саме з ними селяни справедливо пов'язували свої численні й тяжкі лиха. Податківці довільно підвищували податки, переслідували недоїмників, кидали їх до в'язниць, вчиняли всілякі насильства і жорстокості. В очах сучасників це були «огидні чоловічки», жадібність яких – причина усіх хвороб держави ромеїв: «...вони пожинають те, що не сіяли, і збирають там, де не орали, і поїдають, немов скибу хліба, нещасних селян». За всієї розумності візантійської податкової системи, податки, якими обклали сільськогосподарське населення, лише підривали його благополуччя. Це було найбільшою проблемою країни, що залежала від продуктів, вирощених на селянських землях.

До всього того, X – перша половина XI ст. виявилися вкрай екологічно несприятливим часом. То, затоплюючи поля, розливалися ріки; то землі перетворювалися на пустий солончак; то люті морози місяцями леденили землю і губили посіви; то наставала посуха, коли пересихали ріки і струмки. Скільки разів доводилося хліборобам здійснювати хресний хід, марно благаючи небесні сили дарувати дощ чи захистити від всепожираючої сарани!

13.2. Різьблена скринька зі слонової кості, Метрополітен музеум, Нью Йорк. X–XI ст.

Стихійні лиха буквально переслідували селян. За неврожаями неминуче слідував голод. Так, «великий голод» охопив Візантію після суворої зими 927/928 рр. 120 днів земля була скована льодом, що спричинило неврожай і викликало незмінну супутницю голоду – «морову виразку», чуму. Нещастя продовжувалося кілька років і вартувало Імперії втрати приблизно 10 % населення. У 1026 р. настала страшна посуха, а у 1028 р., навпаки, почалися безупинні зливи, що йшли всю зиму: загинуло багато тварин і плоди, збиті на землю, зогнили. У 1032 р. північно Малоазійські фемі Арменіак і Пафлагонію охопив голод, що супроводжувався чумою («моровою виразкою») і юрби людей, втрачаючи надію, втікали, переселялися на нові місця. З 1032 до 1034 р. незліченні хмари сарани спустошили поля у фемі Фракисій на заході Малої Азії. У 1037 р. жодна крапля дощу не впала на посіви, а потім випав сильний град, який розбивав навіть черепичні дахи...

Майже кожен другий рік приносив з собою нещастя, від яких, у першу чергу, страждали годувальники Імперії ромеїв – селяни-общинники. Доведені до розпачу поселенці залишали свої наділи і йшли в пошуках щастя до міст або переселялися до інших частин Візантійської імперії. Траплялося, багаті, могутні люди, незважаючи на протести громади, насильницьки захоплювали її володіння. Навіть за умов лихоліть динатам вдавалося зберегти і збільшити свої фінансові резерви. У голодні роки георги самі продавали свої ділянки багатіям за безцінь, а іноді просто віддавали за міру зерна. Чого не зробить доведена до розпачу людина! Збіднілі общинники поодиночки, а іноді й цілими селами, віддавалися під захист і заступництво динатів, стаючи їхніми париками. З законодавчої точки зору вони відрізнялися від незалежних селян, які, часом, працювали поруч з ними в тій таки родині чи тому ж маєтку.

Утім, не можна сказати, що парики були зовсім безправними. Вони мали нерухоме майно, нехай і на парицькому праві, і, крім того, могли одночасно орендувати землю за умови сплати ренти. Особливо важливо те, що парики могли придбати у власність землю. Так вони могли забезпечити себе необхідною кількістю орної землі або землі під виноградником. З цієї землі селяни сплачували податок безпосередньо до скарбниці, й ці землі не були обтяжені специфічними парицькими повинностями. Теоретично парики вважалися юридично вільними і повноправними підданими Імперії, могли продавати, здавати в оренду, залишати землю. Однак реально їхня правоздатність виявлялася все більш обмеженою, а залежність ставала не тільки економічною, але й особистою, як би це не суперечило офіційному праву і якою б слабкою не була сама залежність порівняно із становищем сервів чи навіть вілланів на Заході. Соціальний регрес був очевидним, як би не хотіли не помічати його окремі сучасні візантиністи.

Парик вже був людиною, яка часто-густо втратила право вільно розпоряджатися своїм наділом, якщо він взагалі в неї був. Тепер господарем земель стає динат, який виділяв селянину ділянку землі, допомагав з посівним матеріалом, тягловою худобою, знаряддями праці. Колишня зона селян-

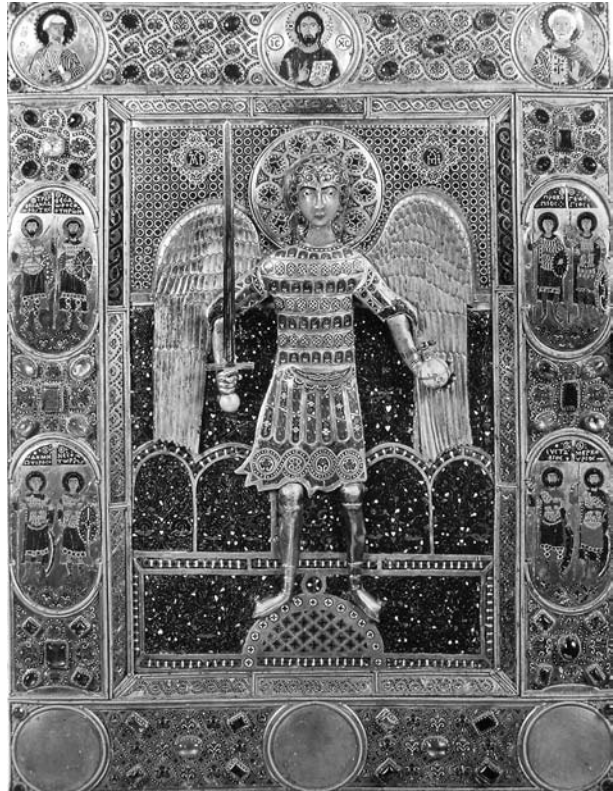
ської свободи, яка розквітла за доби «темних віків», танула, як весняний сніг під променями пекучого сонця.

Вільні общинники, особливо категорія середніх землевласників, були основою військової і фінансової могутності, процвітання Візантії у тому вигляді, в якому вона склалася за попередні сторіччя. І тому в X ст. й у першій половині XI ст. василевси Македонської династії, за всієї їхньої байдужості до вирішення соціальних питань, все-ж-таки видали низку законів, якими намагалися перешкоджати захопленню селянських наділів. Землі, відібрані в общинників у голодні роки без оцінки, пропонувалося повернути постраждалим безоплатно, продані ж належало викупити у розстрочку. Митрокомії, кожному її члену, нехай навіть це було немовля, надавалося право переваги і першочергової купівлі – **протемісис** – у

випадку продажу селянської землі. Купити землю у першу чергу мали право близькі родичі, а за їх відсутності – сусіди. За селянами, які залишали свої ділянки, впродовж 30 років зберігалось право власності на наділ.

Але імператорські постанови відкрито порушувалися. До того ж право «переваги», закон про термін давнини поширювалися і на розбагатілих общинників, які піднялися до рівня динатів: поняття «сусід» було досить невизначеним. Та й залежним селянам часом жилося набагато краще, ніж вільним общинникам, і вони не бажали повертати свій колишній ненадійний статус. Свобода за нових умов ставала тягарем. Письмові джерела не дарма свідчать, що селяни свідомо обирали статус парика. Добрий, дбайливий пан міг захистити від податкових зловживань, допомогти грошима, навіть вкласти їх у господарство свого «присільника», сподіваючись згодом одержати більший прибуток.

Тому, незважаючи на спроби держави обмежити відхід селян і повернути життя митрокомії в колишнє русло, становище змінилося мало. І тоді імператори самі поступово почали перетворювати вільних власників землі на париків, але вже державних. Еволюція стала незворотною. Послаблення ж громади пішло паралельно з ослабленням самої РOMEЙСЬКОЇ імперії.

13.3. Архангел Михаїл. Ікона, скарбниця Сан Марко, Венеція. Перша половина XI ст.

Милості государя

Імператор дарував чиновні посади, але насправді вони здобувалися за гроші, якими потім розпоряджалася держава. Суми ці були величезними, з огляду на те, що лише в одному Константинополі було кілька тисяч чиновників.

Вже імператор Лев VI встановив тарифи на звання, що варіювалися залежно від того, чи передбачалася платня, чи дозволявся доступ до царського прийому. Приміром, генеральська платня «старшого мечоносця» – протоспафарія дорівнювала одному літру золота (72 номісми), а ціна одержання посади була у 12–18 разів більшою, не враховуючи поборів імператорської канцелярії, що відала всіма призначеннями і підвищеннями. Але все одно така практика була вигідною чиновникам, тому що з відданої суми вони потім довічно отримували від держави відсотки. Це була їхня своєрідна «пенсія».

Вручали їм і парадне вбрання, вишите або виткане золотом, оздоблене перлинами і дорогоцінними каменями, причому, залежно від свята, орнамент і кольори були різними. Крім того, треба врахувати, що чимало посад передбачали платню і подарунки, що їх василевс робив на урочистій церемонії в певні спеціально визначені дні. Воістину, не повинні були

13.4. Корона Константина IX Мономаха, Угорський національний музей, Будапешт. 1043–1050.

збідніти руки монарха, що давали «милостиню». Це не могло залишитися без наслідків.

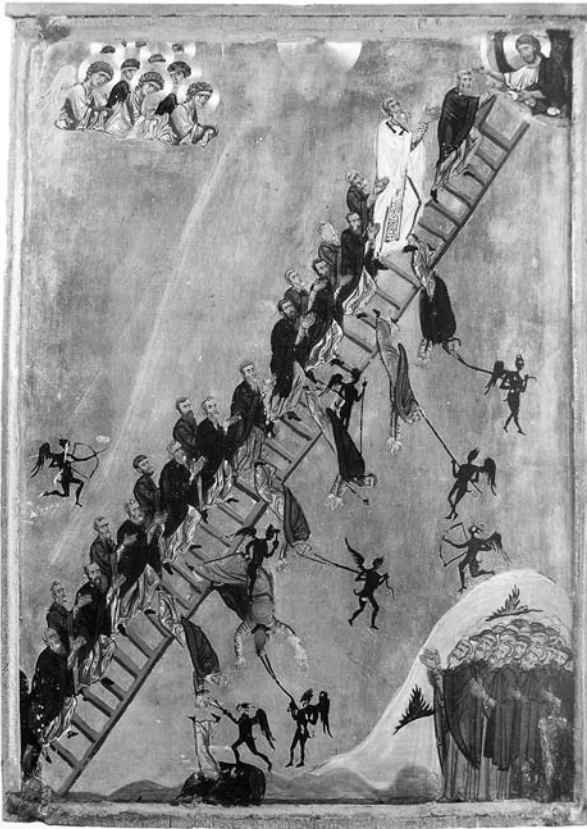
Справа в тому, що згодом василевс почав дарувати і частину своїх безмежних прав. Зокрема, розширенню земельних володінь візантійських магнатів і росту парикії особливо сприяли такі форми імператорського дарування як *арифмос* і *пронія*.

Арифмос (з грецької «число») передбачав дароване государем право поселення певного числа платників скарбниці на землях дината. Подібне явище виникло внаслідок безупинного множення кількості селян, нездатних самотужки обробляти наданий державою наділ. Щоб зовсім не втратити грошові надходження, василевси дозволяли монастирям або вельможам поселяти певне число таких нездатних платників на своїх землях як париків. З них держава одержувала податі, але значно менші, ніж з вільних селян.

Ще більшого поширення у Візантії набула така форма жалування умовного характеру, як *пронія* (у перекладі з грецької – «піклування, турбота»). Найбільш раннє її визначення відоме з податкового трактату, ймовірно, XI ст., де сказано, що *пронія*, а точніше, *проніастика*, – це «дарування від василевса на термін життя людини». Спочатку вона, переважно, була правом на збір податків з певної території. Проніар одержував частку з податку, мит, поборів за риболовство тощо, а фактично ж мав право контролю над землею, відданою йому в публічно-правову опіку. Накопичивши в такий спосіб кошти, він міг придбати нові ділянки землі, причому наділи, долучені *проніаром* до *пронії*, також припиняли обкладатися податком. Зазвичай *пронія* як певний «грант» дійсно надавалася пожиттєво, за якусь державну службу, військову чи цивільну, причому статус *проніарів* був різним, як високим, так і низьким. Однак та обставина, що *пронія* була системою опіки, пов'язаною з управлінням територією, населеною залежними селянами, призвела на практиці до того, що вона еволюціонувала, перетворюючись на умовну земельну власність на зразок західної **бенефіції**. Згодом, у XIII ст., вона перетворилася на спадкову власність, а її власники – на динатів-феодалів. Щоправда, на відміну від західноєвропейських сеньйорів, візантійські феодали були підконтрольними державі, яка на свій розсуд могла позбавити їх функції опіки. Однак доходи уряду від сільського господарства дедалі скорочувалися в міру того, як збільшувалася кількість звільненої від податків землі, що належала приватним і церковним землевласникам. Тому влада василевса поступово обмежувалася, імператорські скрині залишалися порожніми, держава біднішала, у той час як *проніари* все множили свої статки за рахунок доходу від *проній*. Серед їхніх володінь переважали тримання залежних селян-париків. Військову службу було дозволено замінювати на грошову виплату, за рахунок якої держава наймала професійне військо переважно з іноземців. Число солдат візантійців невпинно скорочувалося.

За монастирськими стінами

Близько 1000 р. у Візантії нараховувалося до 7 тисяч монастирів, а окремі історики вважають, що їх було у декілька разів більше. У будь-якому разі, за повідомленнями руського мандрівника Антонія, за часів імператора Мануїла I (1143–1180) на території Візантії діяло 14 тис. монастирів. Мало

13.5. Ліствиця Духовна св. Іоанна Ліствичника.
Ікона, монастир св. Катерини, Сінай. Кінець XII ст.

тання монастирів, василевс Никифор Фока у 963 р. видав закон, який за-суджував зло, що виникало внаслідок накопичення багатств монастирями. Передбачалося обмежувати розмір монастирських володінь, заборонялося надалі приймати грошові дарунки і створювати нові обителі. Але цей закон не міг бути втілений у життя вже через те, що сам уряд спонукував ченців облаштовуватися вздовж кордонів Імперії для поширення віри і для захисту держави. Наприклад, саме за Никифора Фоки з ініціативи його друга, Св. Панаса, почалося збільшення кількості монастирів на прославленій з того часу горі Афон на македонському півострові Халкидика, який увесь опинився під заступництвом імператора. Спочатку тут було зведено Лавру, де попервах дозволили жити лише п'ятю найбільш набожним і видатним ченцям зі 120 бажуючих. Але вже за кілька років іверські, тобто грузинські, аристократи звали **Івирон**, ще пізніше серби – **Хіландар**. Зрештою не лише на Святій Горі, але й в інших місцях процес збільшення монастирських маєтків, церковної земельної власності виявився незупинним.

Будь-яка обитель була, як правило, оточеним кам'яною стіною комплексом, куди можна було потрапити через єдині ворота. У центрі двору стояла монастирська церква, а навколо двору розташовувалися галереї, покої ігуме-

не половина ромеїв опинилися за стінами обителей.

Часом їх засновували за наказом Патріарха або василевса. Приватні особи теж могли організувати монастир з дозволу місцевого єпископа. Багато хто так і робив, залишаючи потому мирське життя й оселяючись у власному монастирі. Але в основному ряди чернецтва швидко поповнювалися за рахунок збіднілих селян, які прагнули позбавитися від землі та пов'язаного з нею податкового гніту. Статус вільної людини ставав усе більш непосильним тягарем.

Монастирі, дедалі збільшуючи число ченців, продовжували перетворюватися на великих землевласників, користуючись тим, що землі церков і монастирів, згідно світських законів і церковних канонів, були невідчужуваними, «святими». Ситуація, як і до початку іконоборства, знову ставала загрозливою для держави. Намагаючись відрегулювати зрос-

на, келії ченців, трапезна зі столами D-подібної форми, кухня, господарські будівлі, комори, майстерні, винокурня, кімнати для приїжджих гостей, без яких не обходився жоден монастир. Бібліотеку, для захисту від пожежі, намагалися розмістити в окремо розташованій вежі.

Життя за монастирськими стінами тяглося за своїм раз і назавжди встановленим розкладом. Пізно вночі, між першою та третьою годинами, ченців пробуджував звук дерев'яного молотка, яким стукали по підвішеній дерев'яній дошці – **симандру**. Позіхаючи і мерзлякувато горблячись від нічної прохолоди, вони йшли до монастирського кафоликону на утрєню – **месонік-тикон**, дослівно «середньоніччя». На світанку симандр знову тричі звучав, піднімаючи напівсонних ченців, які ледь встигли заснути, на читання «**години першої**» або заутрені. Тоді ж відкривалися ворота обителі, щоб місцеве населення могло бути присутнім на церковній службі. Потім кожного ченця чекала звична робота, – хто йшов орати, жати, збирати виноград або плоди, рибалити, хто трудився в майстернях, пральнях, у лікарні-носокоміоні або ксеноні, хто місив тісто. Близько дев'ятої години ранку симандр відбивав «**годину третю**», після чого можна було снідати і знову повертатися до роботи. Серед дня наставала «**година шоста**», а потім обід і дві години традиційного відпочинку, після чого працювали вже до заходу сонця. У другій половині дня, близько 15 години, читали молитви «**години дев'ятої**». Але частіше їх пропускали і за годину до заходу сонця служили вечерню – **гесперинон**, а після заходу – навечірню – **аподейнон**. А вже за кілька годин сну знову лунав бій симандра. Бурмочучи псалми, потрібно було вставати, щоб молитися і знову працювати, працювати, працювати на славу Господа й обителі, доки не прийде смерть. Тільки вона одна могла розірвати залізне коло монастирських годин, у яких, немов у ланцюгах, перебував будь-який чернець.

Такі ромейські монастирі-кіновії нагадували колективні маєтки. Причому збільшення їхнього числа було викликане не так зростанням релігійності і потягом ромейів до аскетичного життя, як постійним погіршенням становища селян і спробою врятуватися від непосильного податкового тягара. Ці селяни засновували невеликі обителі по десять-дванадцять чоловік. Важливо зауважити, що для візантійських ченців, якщо не враховувати монахів деяких самокерованих монастирів, фізична праця вважалася обов'язковою, тоді як у Західній Європі братії заборонялася займатися сільськогосподарськими роботами.

Пересічні візантійські ченці перетворювалися на монастирських париків, реальне становище яких мало чим відрізнялося від їхніх побратимів, що жили на державних чи динатських землях. Тільки й того, що їхнім паном вважався єпископ або ігумен.

Теоретично кіновія мала являти собою ідеальну єдність, засновану на принципах некорисливості і рівності. На ділі ж чернець усупереч принципу некорисливості міг, як виняток з правила, мати власне майно. Так, якщо знатний вельможя стригся в монахи, то при ньому могли перебувати його особисті слуги, йому відводили особливі приміщення, він мав можливість окремо харчуватися.

Ідеал рівності не дотримувався як за життя, так і після смерті. У монастирях склалася своя суспільна градація, що залежала від терміну чернечого служіння, форми монастирської діяльності, місця в управлінні обителлю. Одні ченці були зайняті в богослужінні, інші – у монастирському господарстві. Монахи розділялися також за «віковим» принципом на великосхимників, ченців малої схими і рясофорів-послушників. Подібний поділ чернечої братії зводився не лише до форми вітання, визначеного місця під час трапези чи на монастирському цвинтарі, де ігуменам належали особливі, привілейовані ряди, а великосхимників ховали окремо від простих ченців, у меморіях. Нерівність, у першу чергу, виявлялася в матеріальному плані: ченці різних категорій стали одержувати різного розміру платню і неоднакові суми грошей на придбання одягу. Колишня спільнота розкладалася під тиском своєкорисливості.

На практиці у Візантії монастирі не були єдиним цілим, як це було, скажімо, у Західній Європі. Кожна обитель була автономною одиницею, яка час від часу вступала з сусідніми громадами-монастирями в договірні відносини чи в територіальні об'єднання («конфедерації»).

Найбільш відомими об'єднаннями монастирів з X ст. стали громади на горі Латрос у Малій Азії (усього їх 12), засновані Павлом Новим, сином коміта флоту, завдяки дарункам Константина Багрянородного і болгарського

13.6. Монастир Хіландар, Афон.

царя; співтовариство скельних обителів Каппадокії; вибагливі, дивовижно мальовничі гірські монастирі Метеори над річковою долиною у Фессалії, а також група знаменитих Афонських монастирів – особливий, складний світ, який у підсумку вкрив своїми скитами 123 скельних виступи і вміщував близько 8 тисяч населення. Прорубуючи довгі сходи, вони ліпили свої будинки з каменю і дерев'яних рам на важкодоступних стрімчаках, немов ластів'ячі гнізда.

Свята Гора була присвячена її мешканцями Пречистій Діві, й на її честь жодна істота жіночої статі, так само як і безстатеві євнухи, діти, не повинні були ступати на землю півострова. Ця древня заборона діє й у наші дні. Втім, вона була не новою. Вже у IX ст. дядько Феодора Студита, Св. Платон, ушлявлений настоятель монастиря Саккудіон, що на горі Олімп, заборонив входити до обителі не лише жінкам, а й навіть тваринам жіночої статі.

Ченці Афону мали елементи загального управління в особі свого прота («першого»), старшого над скитами. Рада Афона, у якій були представники від кожного монастиря, облаштувалася у маленькій столиці – Каресі. Згодом вона могла скликати на збори сто двадцять чотири ченці і розподіляла між усіма щорічне дарування, що виділялося василевсом. Втім, попри все це, монастирі Афонської гори були автономними і керувалися власними статутиами, виявляючи унікальну розмаїтість.

Однак візантійське чернече співтовариство не мало настільки могутньої економічної бази і не задовольнялося настільки широкою корпоративною незалежністю, як монастирі Західної Європи. Слабкість його полягала в тому, що, незважаючи на урочисті запевнення законів, воно було тісно пов'язане з імператорською владою. Саме ця влада визначала межі економічної й адміністративної свободи візантійських кіновій, дозволяла їм жити за рахунок своїх господарств чи зборів з населення, що працювало на монастирських землях. Держава призначала багатьом монастирям так називані **солемнії** – щорічні видачі грошима або зерном. Іноді вони являли собою право стягнення визначеної, точно зафіксованої суми державного податку, що збирався з селян навколишніх сіл, не підлеглих монастирю. У такому випадку монастир ставав для цих селян патроном. Однак одержання подібних виплат змушувало ченців чітко відчувати свою матеріальну залежність від державної влади.

Часом монастирі одержували від государя певні податкові привілеї – **екскуссію**. Але й вона вважалася царською милістю. За державою завжди зберігалася можливість перегляду надання і право відібрати наданий привілей.

Не мали ромейські обителі і судового імунітету (незалежності від судової влади і юрисдикції над залежним населенням). Єдиним, на що могли розраховувати ченці, було виведення їх з-під компетенції провінційної влади і підпорядкування безпосередньо імператорському суду.

Широко практикували в Ромейській імперії, країні монастирів, такий привілей, як **харистикій**. Він надавався як умовне дарування монастиря або іншої церковної установи з усім її господарством у розпорядження світської чи духовної особи, зазвичай, довічно, рідше – на два-три покоління. У результаті харистикарій ставав патроном монастиря, а селяни, що працювали на нього, перетворювалися на париків харистикарія, який нещадно їх

експлуатував. Він одержував належні з обителі державні побори. Характеристикій давав можливість візантійським вельможам розширити свої володіння і за розумного ведення господарства наповнити свій гаманець дзвінкою монетою. Зрозуміло, що будь-який характеристарій розумів тимчасовість такого щедрого дарунку і квапився вичавити з нього все, що можна.

Схожими були і повноваження **ктитора** – засновника монастиря, яким міг стати будь-який заможний ромей, що побажав пожертвувати свої кошти на благо обителі. Щодо такого «підшефного» монастиря ктитор і його спадкоємець мали низку прав, які визначалися монастирським статутом. Головною при цьому була участь у прибутках обителі. Права ктиторства були подібними до характеристикія, але при цьому були спадковими, а тому ще більш бажаними.

Парики та динати

Втративши право власності на землю і перетворившись на парика, селянин став користувачем панської або державної землі. Родини париків складали головну робочу силу як у маєтках знаті, так і в імператорських володіннях. Наймана праця була малорозповсюдженою, а раби взагалі зникли з сільського господарства.

Податковою одиницею був **зевгаріон** – ділянка землі, що оброблялася парою биків або волів. Залежно від цього розрізняли париків-**зевгаратів**, які мали упряж для обробки землі площею від 100 до 200 модіїв (близько 9–18 га). Парики-**дуозевгарати** мали подвійний наділ, тобто два зевгаріони. Парики-**боїдати**, які володіли лише одним биком або волом (грецькою «бойос»), мали від 50 до 100 модіїв орної землі (близько 4,5–9 га). Ті, хто не мав землі, робочої худоби, тобто майна (грецькою «ктима»), зараховувалися до розряду париків-**актимонів**. Зазвичай вони займалися доглядом за худобою або якимось сільським промыслом, й у кращому випадку мали лише осла – єдину підмогу в господарстві.

Усі ці залежні селяни продовжували сплачувати державі податі, поголовний і основний земельний податок (**телос**), виконувати повинності. Навіть якщо динат одержував екскуссію – звільнення від податків, парики платили податки, тільки тепер вони через руки панського управителя, економа, який наглядав за ними, потрапляли до гаманця могутнього пана. Крім того, за користування землею селяни, як незалежні, так і парики, сплачували орендну плату чи ренту, яка звичайно складала від 30 до 50 % зібраного врожаю і вносилася, як правило, грошима. Все це разом узятє сприяло збільшенню податкових зборів у країні. Нарешті, селяни виконували різні відробіткові повинності – ангарії. Це міг бути ремонт панського будинку чи будівництво млина, рубання лісу або риболовля у ставку.

Господар парика міг змінювати розміри оплати за тримання наділу землі селянином і навіть міг змінювати види повинностей селян. Пани переселяли своїх париків з ділянки на ділянку. Парик переходив з рук до рук як приналежність маєтку під час продажів землі, дарувань, конфіскацій. У будь-який момент пан міг вигнати парика з ділянки землі, що знаходилася в його триманні. При цьому слабкою розрадою було для селянина те, що він міг забрати матеріал будівель, споруджених ним на цій землі.

За відсутності дітей і онуків у подружньої пари париків її майно переходило до пана, і навіть рідний брат не міг його успадкувати. Парик міг набувати права спадкового володіння землею, якщо він утримував свій наділ впродовж 30 років і справно виконував повинності. Але й тут господарі вдавалися до законного виверту: при поселенні на своїй землі париків вони зазвичай встановлювали 29-річний термін їхнього перебування в маєтку, щоб зберегти можливість більш вільно розпоряджатися парицькими родинами, так званими стасями. Парики одночасно з триманнями могли мати ділянки землі на правах повної приватної власності, але зазвичай це було рідкістю, а розміри особистих ділянок – незначними.

Натомість маєтки динатів – *ікоси* (дослівно – «будинки») часом займали дуже великі території, що включали як оброблювані, так і необроблювані землі. Деякі з них так розбагатіли, що могли вести невимовно розкішне життя. Наприклад, вдова Даниїліс, заможна землевласниця в районі пелопоннеських Патр, наприкінці IX ст. володіла 80 маєтками і деякими містами, а її виїзди супроводжувало 300 слуг. Вона заповідала свій величезний спадок імператорові Василію I Македонянину, який відразу після її смерті звільнив три тисячі рабів і відправив їх до Італії як поселенців. Імператора Василія II Болгаробойцю вразили багатство і розміри садиби малоазійського магната Євстафія Малейні, який запросив на відпочинок до свого маєтку ...усе військо василевса, тобто кілька тисяч воїнів! З цієї величезної території, за свідченням хроніста, можна було виставити три тисячі слуг. У заповіті землевласника середньої руки протоспафарія **Євстафія Воїли**, складеному в середині XI ст., зазначається, що він розпоряджався кількома сільськогосподарськими общинами, землі яких придбав на малоазійському прикордонні і, крім власного будинку, утримував монастир Св. Варвари, де були поховані його мати, дружина, син Роман і де він сам хотів бути похованим. До складу володінь протоспафарія входили орні землі, виноградники, сади і навіть степ, йому належали іригаційні канали, водяні млини, безліч худоби і близько 20 рабів, серед яких були переписувачі-каліграфи, оскільки Воїла заснував бібліотеку з 66 рукописних книг. Деякі орендарі його землі сплачували йому по 80 золотих на рік, не враховуючи частини продукції, а загальна цінність майна сягала 400 літрів (понад 28000 номіс). Провінційні магнати часом мали у своїх володіннях не лише корчми, лазні, церкви, каплиці з власними священиками, приватні мавзолеї, але і власний двір, а їхня челядь носила титули, що нагадували титули придворних імператора ромеїв. Іноді динати мали навіть власні збройні дружини, які, щоправда, були тимчасовими.

Найбільш відомими і могутніми землевласниками Візантійської імперії вважалися вихідці з аристократичних родів Дук, Склірів, Фок, Малейнів, Аргірів. Усі вони прагнули укорінитися в тій провінції, звідки вели походження, де прагнули придбати землі. Так, Дуки почували себе хазяями у Пафлагонії, на півночі Малої Азії, Фоки – у її центрі, великій Анатолії, Аргіри і Малейні мешкали на сході, у Каппадокії. Ці знатні родини поставляли до армії вищий командний склад і взагалі прагнули будь-яким способом зберегти за собою владні функції, а значить, багатство і престиж.

Аж до XI – початку XII ст. магнати-землевласники рідко жили поза містом, де вони мали великі маєтки. Але чим далі, тим більше аристократи

починають піклуватися про свої сільські домени, будують у них зручні будинки з лазнями і садами, і навіть обладнують маєтки оборонними спорудами. Зазвичай це були невеликі укріплення й охоронні вежі-сховища.

Панський будинок-ікос був зазвичай великою прямокутною кам'яною будівлею, зусібіч оточену терасою. Просторе приміщення для прийомів могло мати хрестоподібну форму й увінчуватися куполом, що спирався на чотири колони. Підлогу в будинку і на терасі старанно викладали дорогим мармуром, стіни прикрашали мозаїчними сценами, що зображували подвиги героїв «Іліади», Самсона та Давида, чудеса Мойсея тощо. Інтер'єр садиби багатого аристократа в сільській місцевості вражав своєю пишнотою. У спальнях стояли золочені ліжка, у вітальнях – столи, прикрашені інкрустаціями зі слонової кості, золота і срібла, з тонким, вишуканим розписом. Коли сутеніло, у палацах знаті запалювали воскові свічки і світильники, заправлені чистою маслиною олією, біля ложа курилися мускатний горіх, камфора, касія, амбра, мускус та інші екзотичні пахощі.

Біля будинку, як правило, знаходилася простора лазня під черепичним дахом, нерідко також багато оздоблена мармуром, з підлоговим опаленням – гіпокаустом. У межах садиби розташовувалися господарські будівлі. Комора складалася з двох частин – підвалу, де зберігалися різноманітні вина і швидкопсувні продукти, і верхнього приміщення, куди складали хліб. Окремі спорудження призначалися для зсипання зерна, соломи, полови. До комплексу садиби обов'язково входили стайня і хліви для худоби.

У маєтку були також виноградники. Сільськогосподарська енциклопедія X ст. «Геопоніки» вражає розмаїттям сортів вирощуваного винограду – білого, червоного, чорного, димчастого. За сортами ретельно стежили, займалися селекцією, щепленнями.

До панського будинку неодмінно прилягав великий парк-сад, де росли яблуні, груші, вишні, сливи, персики, айва, гранати, фісташкові й мигдальні дерева, смоківниці (інжир), каштани, волоські горіхи, навіть фінікові пальми і лимонні дерева. Весь вільний простір між деревами засаджувався декоративними квітами – трояндами, фіалками, ліліями, шафраном. Особливо ромеї любили троянди, вважаючи, що в їхній природі «є щось божественне». Розмаїття квіткових мотивів у мистецтві ромеїв підкреслює їхню пристрасть до садів і парків.

Важлива роль в ансамблі маєтку приділялася кам'яній церкві або більш скромній капличці. Іноді такий сільський храм навіть вінчав купол, поставлений на кілька колон. Без неї садиба була просто немислимою. Церкву намагалися облицювати всередині мармуром, забезпечити священними посудинами, богослужбовими книгами, рухомим майном, прикріпити до неї священика. За послані Богом багатства треба було молитися, добре розуміючи, що наявне сьогодні вже завтра може зникнути, як дим. «Сильний», як і останній «убогий», не міг почуватися стабільно. Все було примарним в бурхливому світі ромейського життя, в якому залишалося сподіватися лише на небесні сили.

Великі землевласники, найбільші багатії Імперії вкладали кошти в маєтки, що знаходилися неподалік від Константинополя, насамперед у Віфінії і Фракії, де розташовувалися їхні резиденції, а також сприяли розведенню худоби, особливо в Малій Азії. Однак треба враховувати, що лише половина того, чим володів динат, як правило, була рентабельною і приносила прибуток. Так, з 10 000 модіїв (приблизно 900 га) володінь Андроніка Дуки, брата імператора Михаїла VII, де в 1073 р., згідно з переліком, працювало 49 париків, можна було одержати 300 номісм, і це без врахування платні управителю і наглядачу. Джерела свідчать, що маєтки використовувалися далеко не найкращим чином. Орендарі і парики були не в змозі освоїти всі помісні землі, сади і пасовища. Земельна рента була відносно невеликою порівняно з тим, що могли дати високі посади і звання. Тому представники навіть наймогутніших родів повинні були просити милостей у імператора, що давало їм можливість швидко збагатитися, одержати почесну резиденцію в Константинополі. У свою чергу ця обставина дозволяла василевсу заручитися вірністю «могутніх».

Контрольні питання

1. Назвіть причини зубожіння селян у X–XI ст.
2. Яким чином держава захищала общинників? Чому здійснені заходи виявилися неефективними?
3. Як ви вважаєте, чому вільні селяни відмовлялися від свого статусу і добровільно переходили до категорії париків?
4. Чому візантійським чиновникам було вигідно здобувати посади за гроші?
5. Якими шляхами динати здобували землю? Чи грало насильство при цьому головну роль?
6. Назвіть основні форми земельних пожалувань у Візантії. Поясніть їхню сутність і принципові відмінності.
7. До чого згодом призводили імператорські правові пожалування?
8. Як ви собі уявляєте життя візантійського монастиря?
9. Порівняйте візантійський і західноєвропейський монастирі. Як ви вважаєте, чому між ними існували настільки істотні відмінності й у чому вони насамперед виявлялися?
10. Чому і яким чином динат міг перешкоджати переходу париків?
11. Чим відрізнялося становище парика від становища раба і вільного общинника?
12. У яких районах Візантії найбільш інтенсивно розвивалися найбільші динатські господарства?
13. Як ви вважаєте, чому володіння динатів були не надто прибутковими і рентабельними?
14. Яким чином «могутні» могли збільшити свої статки?
15. Порівняйте візантійське і західноєвропейське села X–XII ст.
16. Чи можна назвати ситуацію у візантійському селі X–XII ст. соціальною кризою?

Увага, джерело!**З новели імператора Романа I
Лакапіна (934–935 рр.)**

...Отже, нехай ніхто надалі з вищих і нижчих чинів цивільних, військових і церковних, ані сам собою, ані за допомогою якої-небудь по-середницької особи, не насмілюється вступити за допомогою купівлі, дарунку чи якимось іншим шляхом до якого-небудь селища чи села, купуючи цілком його землі або хоча б навіть частково, тому що всіляке таке придбання буде вважатися недійсним, а саме майно з усілякими покращеннями підлягаючим безоплатному поверненню колишнім власникам чи їхнім спадкоємцям, або у випадку відсутності таких – жителям того ж самого селища чи маєтку. ... Зловживання владою з боку таких осіб, які прибувають до села з численною челяддю, рабами й усілякого роду супутниками, не лише збільшує тяготи бідних і веде за собою повстання, переслідування, панщину, утиски, вимоги, але ... слугує безпосереднім і чималим державним збиткам і шкоді. Тому що саме селянське землеволодіння задовольняє дві істотні державні потреби, вносячи казенні податі і виконуючи військову повинність. Те й інше повинно буде скоротитися, якщо скоротиться число селян.

**Відомий ритор, Афіський
митрополит Михаїл Хоніат (близько
1138 – 1224 р.) про збирачів податків**

Ви, пишні громадяни Константинополя, не бажаєте виглянути з-за своїх стін і воріт, не хочете глянути на древні міста, що вас оточують, які чекають від вас справедливості; ви посилаєте до них одного за іншим податних збирачів з їхніми зубами звіриними (якщо говорити словами Мойсея), щоб зжерти останнє. Самі ж ви залишаєтеся в себе, віддаючись спокою і здобуваючи багатства з законів і судової діяльності, міста ж спустошують негідні фіскалі. Та й чого не вистачає вам? Хіба родючі рівнини Македонії, Фракії і Фессалії не дають вам хліб, хіба не вичавлюють вам вино Євбея, Птелерія, Хіос і Родос; хіба фіванські і коринфські пальці не тчуть вам одяг; хіба не вливають ріки всіх багатств у столицю, як у єдине море?

**«Геопоніки» – візантійська сільсько-
господарська енциклопедія X ст.****Глава 44. Про наглядача маєтку або
економа**

1. Той, кому довірена турбота про маєток, повинен бути прикладом для усіх у маєтку, щоб, дивлячись на нього, на його життя і поведінку, люди більше його поважали, ніж боялися. 2. Він повинен бути людиною поважною і доступною, за можливості утримуватися від вина (непомірне споживання вина відбиває пам'ять), не бути жадібним і ненаситним у гонитві за відсотками. Нехай він задовольняється малим і буде завжди готовий допомогти тим, хто має потребу в необхідному; нехай він пильнує і першим прокидається від сну... Під час роботи він діяльний і старанний, під час загального відпочинку люб'язний і поблажливий; він дозволяє відпочинок впродовж тижня, не дає на цей час жодних обтяжливих доручень, а змушує людей відпочивати, особливо на місячні і річні свята. 3. Він не приймає підрядів на чужі роботи, не бере поручительства за роботи на панській землі, не дає в борг усім з панських грошей і керується тільки панськими наказами.

Глава 47. Про здоров'я хлібороба

1. Добре, якщо в маєтку має своє перебування лікар. Якщо ж немає лікаря, ти будеш сам лікувати хвороби, що трапляються у твоїх людей, довідавшись про способи лікування в тих, хто хворий на подібні ж хвороби. 2. Людей, що живуть в одній і тій же місцевості і ведуть майже однаковий спосіб життя, якщо вони занедужають на однакові хвороби, і лікують однаковими засобами. 3. Краще, однак, попереджати хвороби працівників і в міру можливості вживати заходів проти захворювання заздалегідь.

Глава 49. Про те, що варто мати в селищі чи поблизу ковалів, теслярів і гончарів

1. Невигідно хліборобам ходити для виготовлення знарядь до міст. Постійна потреба в цих знаряддях перешкоджає такому ходінню, і часте відвідування міста робить працівника лівішим. 2. Тому потрібно мати в самих маєтках чи поблизу від них ковалів і теслярів. 3. Необхідніше ж за все мати гончарів, тому що можна бути впевненим, що в кожній землі можна знайти гончарну глину: чи на поверхні, чи в глибині, чи у відлюдних закутках селища ти знайдеш глину, придатну для виготовлення гончарних виробів.

**З переліку володінь Андроніка
Дуки, складеного у березні 1073 р.
патріаршим нотаріусом Адамом
Матзукієм**

Володіння Барі:

Доходи будинку:

Право випасу худоби на горі Св. Іллі і розташування їх у загоні, або фтинопорикон (осіннє право), 2 номісми.

Збір жолудів у лісі Олінфа, 114 номісм.

За траву для корму биків, волів, 5 номісм.

Збори Пантиза з сільської громади Вервілій, 1 номісма.

Маслинові дерева, 12 номісм...

Збір з монастиря Намата за 96,5 модіїв землі 4 номісми замість 9,5 номісм, що він повинний платити за оренду землі з розрахунку 1 номісма за 10 модіїв (близько 9 га).

Корчма – 6 номісм...

Фруктовий сад церкви, 1 номісма.

Фруктовий сад Філопотій, 1 номісма.

Фруктовий сад Олінфа, 1 номісма.

За оренду володінь Метанойя («Каяття»), 137,5 номісми.

За оренду землі Мандраклона, 14 номісм.

За оренду нового парика Іоанна Дескіна з Ефеса за 230 модіїв (близько 21 га), 24 номісми не заплачені, тому що він виїхав...

За оренду фруктового саду у володінні Прини, включаючи насіння і маслинові дерева, 10 номісм.

За оренду обробленої землі розміром у 500 модіїв (приблизно 45 га), не включеної до законної частини маєтку, по 1 номісмі за 10 модіїв – 50 номісм.

Податки з париків Бориса, Олінфа, Гами, Вервулідія, Галаїда: у розмірі з 2,5 до 4 номісм для тих, хто має упряж і землю (зевгарати), і півномісми для тих, хто має вола (боїдат) чи не має землі (актимон), або в цілому 67,5 номісм із 48

родин париків, на яких держава поступається власнику правом поголовного й основного земельного податку 37 номісм.

Опис кордонів.

**Частка париків у врожаї.
Зі збірника арифметичних задач**

Дано ділянку, з якої землевласник бере на свою користь $\frac{1}{3}$ частину, на цій ділянці висівається 6 модіїв; на іншій ділянці сіють 8 модіїв, з неї на користь землевласника йде $\frac{3}{4}$; на третій ділянці висівають 10 модіїв, на користь землевласника йде $\frac{1}{5}$. На всіх ділянках отримано врожаю 100 модіїв. Яка частка париків?

Вирішується задача так: на трьох полях засіяно 24 модії; візьми $\frac{1}{3}$ від 6, тобто 2, $\frac{1}{4}$ від 8, тобто 2, $\frac{1}{5}$ від 10, тобто 2, усього буде 6. Тепер помнож 6 на таке число, щоб добуток дорівнював числу 100, це буде $16\frac{2}{3}$; $6 \cdot 16 + 6 \cdot \frac{2}{3} = 100$. Візьми $\frac{1}{3}$ з 100, тобто $33\frac{1}{3}$. Потім помнож 8 на $16\frac{2}{3}$, буде $133\frac{1}{3}$; візьми $\frac{1}{4}$ частину, вийде $33\frac{4}{12}$. Так само помнож 10 на $16\frac{2}{3}$, буде $166\frac{2}{3}$, візьми $\frac{1}{5}$ вийде $33\frac{1}{3}$.

Якщо ж пан бере з париків $3\frac{1}{2}$ з 8 модіїв, і якщо парик одержав 60 модіїв, яка буде частка пана? Різниця між 8 і $3\frac{1}{2}$ дорівнює $4\frac{1}{2}$. Помнож $3\frac{1}{2}$ на 60, буде 210, розділи це число на $4\frac{1}{2}$, вийде $46\frac{2}{3}$. Це і буде частина пана.

**Доповідь начальника провінції
Ісааку II Ангелу (1185–1195) про
насильства дината Карантина**

...Ми приступаємо до вислуховування показань навколишніх людей. Не було жодного, хто не оплакував би сердечним болем свою образу і втрати. Одні вказували на відібрання і викрадення жител і виноградників, угідь і дерев; інші скаржилися на розкрадання ділянок, садиб, маєтків. Кожний біля наших ніг поклав грамоти на свої володіння. І от мені найприємніше видовище. Церкви розголосили, монастирі затрубили про насильницькі дії того чоловіка, сироти і вдови й інші класи і громади людей з гірким плачем оповідали про свої втрати – тоді радів і веселився кожний, хто одержав несправедливо захоплене в нього.

**Антіохійський патріарх Іоанн
(кінець XI – початок XII ст.)
про харистикії**

... Царі і Патріархи стали віддавати зруйновані монастирі чи ті, що руйнуються, і богодільні світським сановникам, спочатку у вигляді дарунку і не заради земної вигоди, але для відновлення і прикраси і заради душевної користі. З часом ворог домісив до цієї справи власну отруту, тобто любостяжання і пристрасть до мерзенного прибутку. Ухопившись за пристойний привід, тобто за вищезазначену і тимчасову здачу монастирів, що виправдовується обставинами, наступні царі і Патріархи почали вже дарувати у вигляді повного дарунку навіть заможні монастирі і богодільні, а потім з часом і ті з них, що були найбільш великими і прибутковими... Вони даровані мирянам і навіть жінкам...

14.... Одержавши у свою владу монастирі, він (харистикарій) негайно розпускає ненаситну утробу і кладе туди все, що належить монастирю: не тільки будинки, маєтки, худобу й усілякі доходи, але і самі храми, ігуменів і ченців він вважає своїми рабами і всіх і вся розглядає як свою набуту власність, усім

користається як своєю спадщиною. Великим храмам і церквам він приділяє яку-небудь маленьку частину з усього доходу, та й то, даючи, як своє задушне... Особливо зле, якщо з цим душогубним даром поєднується безвідповідальність. У такому випадку негайно припиняється встановлена ктиторами побожна служба, запалювання свічок, псалмоспів, роздача милостині, ...припиняється надання найнеобхіднішої їжі для ченців. Ще раніше руйнується будь-який монастирський порядок і чернече правило: ігумен втрачає свою владу; усім починає розпоряджатися харистикарій... Жодна чернеча дисципліна не може триматися за такого приниження духовної влади мирською. ...І всередині святої огорожі мирські люди вбивають (худобу), їдять м'ясо, співають пісень і роблять безкарно всілякі мирські справи.

15. ... Від бідності і нестатку чернець вдається до торгівлі і баришництва й усякого мирського заняття. Це робиться в чоловічих монастирях, а те, що буває в жіночих, ще гірше за те... Який при цьому можливий гарний порядок?

Контрольні питання

1. Якими шляхами відбувалося обезземелення селянства і які аргументи використовує Роман I для доказу необхідності збереження селянського землеволодіння?
2. Як ви вважаєте, наскільки справедливими є докори Михаїла Хоніата на адресу константинопольців?
3. Якими якостями мав володіти керуючий маєтком згідно з «Геопоніками»? Які порушення з його боку були найчастішими?
4. Навіщо в маєтку міг знадобитися лікар?
5. Чому в маєтках корисно було мати своїх ковалів, теслярів і гончарів?
6. Як ви вважаєте, до чого призводила конкуренція сільського і міського ремісничого виробництва у Візантії X–XI ст.?
7. Проаналізуйте, з яких джерел склалися доходи дината на прикладі володінь Андроніка Дуки, і які з цих джерел були найбільш прибутковими?
8. Розв'яжіть задачу: парик одержав 3 наділи землі: на першому він засіяв 4 модії, пан узяв $\frac{1}{3}$ частину; на другому – 12 модіїв, пан забрав $\frac{1}{6}$ частину; на третьому – 18 модіїв, пан узяв $\frac{1}{9}$ частину. Врожаю з усіх ділянок зібрано 100 модіїв. Яка частка парика і дината?
9. Чому Ісаак II Ангел організував слідство у справі Карантина? Як ви вважаєте, наскільки воно було ефективним і що могло загрожувати динату?
10. У чому Антіохійський патріарх Іоанн бачив зло харистикарної системи?

§ 14. «З варягів у греки та із грек...»

Саме так описав руський літописець головний напрямок руху товарів, що склався на кінець раннього середньовіччя – від суворого Північного моря до блакитного Середземномор'я. Багатство Імперії за часів її найвищого розквіту значною мірою залежало від торгівлі та ремесел. Її ринки і ярмарки, переважно зв'язані з тисячокілометровими трансконтинентальними водними і сухопутними торговельними шляхами, приваблювали різний люд, у тому числі й іноземців.

Країна міст

У X–XII ст. Візантія була найбільш «міською» країною усього європейського світу. В її межах налічувалося понад 400 міст, в яких проживало близько двох мільйонів чоловік (10 % від загальної кількості жителів Імперії).

Правда, населення міст, як і раніше, відносно рідко перевищувало 2–3 тисячі, але були і середні, по 6–10 тис. чоловік, такі як Херсон чи Сугдея в Криму, і значно більші, з десятками тисяч жителів: в Константинополі знову, як і за доби Юстиніана Великого, мешкало близько 500 тисяч, а в Фессалоніці, великому балканському портовому, ринковому центрі – близько 200 тис. чоловік¹.

Провінційні міста Ромейської імперії переживали в цей час справжній підйом: зростало виробництво ремісничих виробів, розширювалася торгівля між містами і областями Візантії, провадилося широкомасштабне будівництво. Зростали, перебудовувалися, обновлювалися старі центри, виникали нові. В них по-старому діяли міські ради, куди входили кілька представників правлячої верхівки і обов'язково єпископ або митрополит. Населення зверталося до цих посадових осіб для вирішення своїх приватних справ, укладення контрактів, оформлення торговельних операцій, сімейних шлюбів, заручин. Траплялося, що міщани брали в руки зброю і виходили на міські стіни, щоби допомогти гарнізону відбити ворогів. Один зі свідків нападу жорстоких норманів на Фессалоніку влітку 1185 р. писав, що «...любов до батьківщини перетворила жителів міста на левів».

Між міськими центрами Імперії ромеїв існувала своєрідна територіальна спеціалізація: з Гардикії (Фессалія) везли плуги та вози, з Фів, Спарти і

¹Для порівняння, в найбільших містах Німеччини навіть у XIV ст. населення рідко перевищувало 25 тисяч чоловік.

Коринфу (Пелопоннес) – килими, шовкові, фарбовані тканини, пергамен, з південномалоазійських міст Килікії – різноманітний одяг, в Фессалоніці старалися наймати будівельників, які славилися своєю майстерністю.

Десятки ремісничих професій були відомі у Візантії: катартарії (майстри, що очищували шовк-сирець), шовкоткани-сирикарії, фарбарі, кравці-рапти, плетільники кошиків, дубильники, шкіряники, ремінники-лоротоми, шевці-зангарії, скитотоми, хутровики, кушніри-гунари, мідники-халкевси, ковалі, майстри з виготовлення ножів, ключники, якірники, ювеліри по золоту і сріблу, торговці пахощами, барвниками і ліками – мірепси, миловари-сапонопрати, свічники-кируларії, зброярі, столяри, гончарі, склороби, ліпники з гіпсу, будівельники-ікодами, майстри з обробки мармуру, каменотеси та інші. Всі їхні обов'язки були точно визначені.

На великі і малі ярмарки, що влаштовувалися в містах, великих селищах, біля стін відомих, значних монастирів, з'їжджалися купці не лише з далеких провінцій, але і з віддалених заморських країн. Тут можна було зустріти арабського купця в чорному плащі і сандаліях цегельного кольору, який торгував шовковими тканинами, пахощами і спеціями; похмурого чорнявого болгарина, який намагався збути шкіри, льон і мед; жвавого,

14.1. Міський мур, Фессалоніка.

меткого венеціанця, який пропонував покупцям рабів і різноманітні вироби з металу та скла. Зазвичай такі торги, або, як їх називали візантійці, **пані-гіри** – «ігрища», приурочувалися до дня святого – покровителя цього міста (своєрідні дні міста) або до релігійних свят. Скажімо, в малоазійському Ефесі ярмарок здавна відбувався 27 грудня (день Св. Іоанна Богослова, який, за переказом, помер у цьому місті). У Фессалоніці (Македонія) торги починалися 20 жовтня (день Св. мученика Димитрія Стратилата) і тривали шість днів, у фракійському Адріанополі – 15 серпня (день Успіння Богородиці). В кожному місті був свій орієнтир, а часом і кілька.

Одним з найвідоміших ярмарків X–XII ст. у Європі став фессалонікський. Фессалоніка залишалася в той час другим за розміром і значенням містом Візантії, важливим торговельним центром, одним з найбільших портів Середземноморського басейну. Місто переживало апогей свого процвітання, збагачуючись, головним чином, за рахунок експорту власних та імпортованих з Константинополя товарів і збираючи астрономічні суми податків з ергастиріїв, ринків та імпорту. За словами очевидця, автора твору «Тимаріон», сюди на торги збиралися купці різних рас і етносів з усіх усюд Середземномор'я.

Під час ярмарку, що відбувався за стінами міста, два довгих ряди наметів і лотків тягнулися на значній території, залишаючи широкий прохід для юрми покупців. Бічні вулиці з таких самих наметів і лотків робили панігір подібним згори на тулуб гігантської стоноги. Багатоголосий гамір наповнював околиці: звідусіль лунали гучні вигуки метких купців, які усіяко вихваляли свій крам; було чути скрипіння возів, іржання коней, мукання биків, бекання овець...

Візантійські купці підтримували торговельні зв'язки з країнами Східного Середземномор'я, басейну Чорного моря, Передньої і Середньої Азії. Першокласний, «багатоцінний» пурпур, який видобували на егейському острові Кеос, а також той, що надходив з сирійського міста Тира, намагались отримати не лише афіняни і константинопольці, але й араби та венеційці. До Коринфу, Спарти, Фів, важливих центрів ткацтва, з'їжджалися купці з усіх кінців Імперії і з Аппенинського півострова, щоби закупити шовкові тканини. Їх відмірювали на вагу, зважаючи на великих нерівноплечних вагах – **кампанах**, до яких іноді привішували фігурні бронзові важки у вигляді жіночої голови, бюсту Афродіти або сидячого на троні імператора. У ромейські кольорові шовки і шиті золотими нитками тканини одягалися єпископи і абати, князі і правителі всієї Європи. Їх використовували для прикрашання палаців вельмож і церков, як і візантійські потири, ікони та інші предмети, що ними послуговувалися під час богослужіння.

З Аравії, Ірану, Середньої Азії і ще більш віддалених Індії, Цейлону, Тибету, Яви везли в Трапезунд, велике місто-порт, яке знаходилося на південно-східному березі Чорного моря, східну парфумерію, прянощі та спеції. Звідси ці товари розходилися по всій країні. Трапезунд заволодів контролем над сухопутною торгівлею зі Сходом і експортував власний шовк та срібні предмети. З Сирії, як і за ранньовізантійської доби, надходили пахощі, барвники,

шовк-сирець, високоцінні тканини, в тому числі бавовняні, одяг, килими з шерсті. Ми не можемо навіть уявити, якими саме вони були, оскільки до нашого часу не збереглося жодного такого килима.

Всупереч деяким твердженням, візантійські міста були світом вільної торгівлі, нев'янучої ринкової стихії, світом ромейського купця, наразі ще не пригніченого іноземною конкуренцією. Ціни визначалися державою лише на окремі найбільш важливі продукти і товари. Географічні особливості Візантії надавали переваги в розвитку насамперед приморським центрам-емпоріям. Це, своєю чергою, сприяло можливості піти шляхом розвитку, який відомий російський візантиніст Михайло Якович Сюзюмов умовно назвав «венеційським», тобто заснованим на морській торгівлі і пов'язаному з нею купецтві. Таким шляхом відбувався розвиток Венеції, адриатичних і північнонімецьких – ганзейських міст у Західній Європі за доби Високого Середньовіччя. Але з Візантією цього не сталося з низки причин, і, перш за все, через постійне суперництво військової провінційної знаті, що рано почала феодалізуватися. Втім, можливість «венеційської» моделі розвитку зберігалася для міст імперії ще доволі довго, до XI ст. включно.

14.2. Вівтар церкви Святої Софії, Фессалоніка.

Світ грошей

В економічному житті Візантії гроші мали широкий обіг. Сформувавшись вже на світанку зародження Імперії, ромейська монетна система проіснувала практично без змін впродовж багатьох століть.

В основі візантійської грошової системи доби класичного середньовіччя, як і раніше, лежали чотири одиниці: 1) золота монета, що йменувалася солідом, з часів Никифора II Фоки (963–969) отримала грецьку назву номісма, а з XI ст. стала називатися **іперпіроном**, **перпером** або **візантом** (остання назва з'явилася під впливом італійців); 2) срібна монета – міліарисій; 3) більш дрібна срібна монета – кератій; 4) мідна монета – фолліс, яку у просторіччі

²Більш детально про співвідношення різних номіналів монет див. у Додатку.

називали за старою грецькою звичкою оболом або лептою². Втім, так само називали і ще більш дрібні частини фоллісу – **нуммії**. Частками золотого були **семісс** – половина соліду і **тремісс** – третина соліду, які випускали аж до правління Константина V (740–775). Прийняті з часів Анастасія I (491–518) буквені знаки достоїнства фоллісів – М, К, І, Е, що означали кількість нумміїв, продовжували використовуватися аж до правління Василія I, коли їх замінили на божественні фігури, такі ж, як на золотих номісмах. Срібні візантійські монети трапляються нечасто, ймовірно, їх ніколи не було стільки ж, скільки золотих.

Усі грошові одиниці виготовлялися не карбуванням, а відливанням у формах. При цьому найбільш художніми були монети василевсів Македонської династії, коли на них зображували Христа й імператора, які сидять на троні або стоять, або Богородицю, іноді в супроводі апостолів.

Аж до середини IX ст., коли випуск золотих монет сконцентрувався в Константинополі, монети виготовляли також у оффіцинах Нікомідії, Фессалоніці, Сіракузах, а також в Антіохії та Карфагені до захоплення цих міст мусульманами. Не виключений аперіодичний випуск монет на деяких інших провінційних монетних дворах Балкан та Криму, що, зрозуміло, не варто розглядати як прояв якогось «сепаратизму» чи «самоврядування». Дозволи на подібного роду акції виходили винятково зі столиці Імперії.

Грошова система зазнавала перетворень, особливо з другої половини X ст., але ніколи не вмирала у Візантії навіть у найважчі для держави ромеїв часи. На відміну від країн Західної Європи, де багатства людини вимірювалися кількістю землі і васалів, візантійці, крім земель, маєтків, усілякого рухомого і нерухомого майна, усе-таки воліли акумулювати свої статки у монетах. Батьки заповідали своїм дочкам у першу чергу гроші і коштовності. Монастирі частіше одержували від держави грошові виплати, ніж землі. Вельможі отримували платню-рогу переважно грошима. Монетою стягували податки і штрафи, монетою оплачувалася государева служба і праця ремісника. Більшість угод купівлі-продажу теж відбувалися у грошовій формі.

Основним джерелом державного прибутку був земельний податок – **димосіос канон**, розміри якого коливалися залежно від вирощуваних культур і якості землі, що могла бути першої чи другої категорії, з іригацією або без. Земельний податок передбачав постачання зерном, древню аннону, яку вже з VI ст. замінили на синону – сплату грошима. Розмір її залежав від числа волів, використовуваних при оранці. З випасу домашньої худоби стягувався **енноміон**, з будинку, де жила родина, – капнікон – «подимне». До них додавалися численні **параколутемата** – додаткові, непрямі податки, також грішми, що бралися з кожної номісми основного прямого податку і ретельно вираховувалися за відповідною шкалою. З будь-якої угоди податкова адміністрація стягувала збір, що зазвичай відповідав 10 % від вартості товару. Разом з іншими прибутками від державного майна та монополій усе це становило значні кошти. Недаремно василевси ромеїв любили вражати іноземців своїми багатствами. Відкриваючи перед варварами комори, ризниці, скарбниці, де золото купами, тоннами було розсипане на підлозі, і тут же висіли й лежали дорогоцінні вбрання і гори сувоїв тканин, імператор поблажливо і зневажливо пропонував приголомшеному чужоземцеві взяти

стільки монет, скільки зможе віднести в руках і на спині. Зрозуміло, що такі витрати, довільне збільшення податків призводили до незбалансованості бюджету, але довгий час, аж до початку XIII ст., Імперія переживала тільки короткотривалі фінансові кризи.

Крім того, гроші слугували символом державної влади, засобом пропаганди. Недаремно новоспечений імператор поспішав зафіксувати на монетах власне зображення, яке вважалося своєрідною сакральною печаткою, що освячувала божественну законність його влади василевса ромеїв, тобто всіх християн. Часом соліди обрізали по краях, але тільки так, щоб – не приведи Боже – не пошкодити лик василевса: це нищило монету і суворо каралося законом. Стерті, поламані, пошкоджені монети проходили через руки мінняйлів – **трапезитів, каталлактів**, які зважували їх на рівноплічних вагах – зигіях, користуючись круглими, квадратними чи багатокутними пласкими бронзовими важками або невеликими круглими **ексагіями** зі скляної пасти, які було особливо важко підробити. Використання праці мінняйлів гальмувало грошовий обіг, але без них він був би неможливим.

На позиках грошей у борг під відсотки наживалися лихварі – **симодарії**. І, хоч їхня професія, як і раніше, не належала до числа поважних, держава була змушена миритися з такою практикою. Всі законодавчі спроби її заборонити незмінно закінчувалися в ромейському суспільстві поразкою. Єдине, що вдалося зробити, так це домогтися того, щоб відсоткова ставка позичок враховувала стан і заняття позичальника. Зі знаті брали 4,5 %, з підприємців, торговців, ремісників – 8,5%, з інших – 6,5%.

Втім, монета була не єдиною формою розрахунків. Натуральні надходження до скарбниці держави, для військ чи для робітників на громадських роботах (будівництво, ремонт укріплень, доріг, кораблів), так само як і стягнення орендної плати вином і зерном, також відігравали значну роль. Зерно, вино, маслинову олію також позичали. Запаси зберігалися в громадських сховищах, які відкривали за розпорядженням василевса у випадку голоду. Чиновникам і духовним особам на додаток до платні, отриманої грішми, передбачалися хлібні видачі з продукції громадських земель, іноді одяг, відрізи тканини з числа виготовленої за держзамовленням. Наприклад, завідувачеві лікарнею столичного монастиря Пантократора у XII ст. давали вісім номісм грошима на рік, а до цього – 50 модіїв пшениці, 60 модіїв ячменю і тисячу мір сіна. Плата натурою в цьому випадку була зовсім не меншою від грошової виплати, якщо виходити з того, що одна лише пшениця мала коштувати 4–5 номісм.

Про реальну купівельну спроможність візантійських монет судити доволі складно. З уривків повідомлень з різнорідних та різночасових джерел можна з'ясувати наступне. Так, за одну номісму можна було купити 12–18 модіїв пшениці, тобто близько 150 кг зерна. За візантійськими мірками, це місячна норма споживання на одну людину, але щоб заробити таку суму, простому найманому робітникові потрібно було працювати не менше місяця не покладаючи рук. Єдиною розрадою було те, що імперська влада намагалася стежити за стабільністю і доступністю ціні на хліб. Осел

коштував 3 номісми, рукописна книга оцінювалася в 20–30 номісм, за будинок у Константинополі давали 2–3 тисячі номісм. Вартість маєтку сановника середнього рангу оцінювалася в 150–300 солідів, тобто приблизно стільки, скільки три-шість середніх селянських господарств разом узятих, кожне з яких мало по парі плужних биків і сплачувало по одній-дві номісми податку на рік. Найманій робітник міг заробити на день від 12 до 100 фоллісів, у той час як стратиг фемі Анатолік одержував платню у 20 літр щорічно. За титул протоспафарія необхідно було сплатити від 12 до 22 літр, однак, ця ціна могла сягати 60 літр.

Ромейські монети перебували у обігу не лише на ринках Візантії, але й були відомі і дуже високо цінувалися далеко за межами «богохранимої» Імперії. Незважаючи на те, що закон забороняв їхній вивіз, номісми витікали з Візантії і, вочевидь, не лише з посольськими дарами. Археологи знаходять численні скарби візантійських монет на значній віддалі від ромейських кордонів.

Але у чіткій і доволі впорядкованій грошовій системі Візантії, вже починаючи з середини XI ст., почала прослідковуватися криза. Її першим передвістям стало рішення імператора Никифора II Фоки (963–969) запровадити поряд з номісмом традиційної ваги, так званим **гістаменоном** (тобто «стандартною»), золоту монету полегшеної ваги – **тетартерон**. Обидві монети перебували в обігу одночасно й брали участь у всіх виплатах. З середини XI ст. монетному кругу гістаменона почали надавати нерівну, тарілочкову форму, оскільки нові випуски все більше знецінювалися і таким нехитрим способом їх можна було відрізнити від більш ранніх і більш повноцінних. Крім того, як припускають, увігнута форма надавала тонким монетам міцності. Від цієї практики ромей вже не змогли відмовитися, і з кінця XI ст. її успадкував нова, ще більш знецінена золота монета, яку стали називати іперпірон, просто перепер або **трахі**, тобто «нерівна». Нумізмати називають таку монету скіфатною (від грецьк. «скіфос» – чаша).

Отже, замість стабільного повновагового золотого почали карбувати номісми набагато гіршої якості. Справа дійшла до «псування» монети, тобто до зменшення в монетах вмісту дорогоцінних металів. Номісми різних василевсів виявилися неоднакової якості, їхня цінність знижувалася з 24 кератіїв спочатку до 20, потім до 18, а наприкінці XI ст. – навіть до 8 кератіїв. Звідси виникло поняття «першочергової» монети, тобто тієї, яка приймалася першочергово. Серед множини металевих старих і нових грошей різної якості й достоїнства все важче було орієнтуватися, чітко визначити їхнє співвідношення, яке коливалося залежно від ринкової кон'юнктури. Єдиним, що відтепер залишалося на них незмінним, був портрет василевса, доповнений символами його влади і християнської віри.

«Книга Епарха»

Основним місцем діяльності візантійських ремісників був ергастирій, що слугував одночасно і майстернею, і крамницею для продажу готових виробів, а, траплялось, і житлом. Переважна більшість будівель у будь-якому

місті належала знаті. Тому ремісники зазвичай орендували приміщення під ергастирій, сплачуючи за його оренду щомісячно або відразу за рік. Купівля майстерні, яка у провінції коштувала по-різному, від двох-трьох номісм до кількох десятків солідів, була недозволеною розкішшю і була нерентабельною для більшості ремісників і торговців.

У такій лавці-майстерні-крамниці трудився сам господар, члени його родини, один-два найманих робітники – **місфії**. Помічниками майстра іноді були навчені ремеслу раби, які були особливо цінним майном.

Вільні наймані некваліфіковані працівники були нечисленними. З ними укладався контракт терміном на один місяць, і впродовж цього часу закон забороняв господарям інших ергастирійв переманювати місфія до себе. Протягом року працівник повинен був відпрацювати 280 днів, за що йому надавалася платня в середньому в розмірі двох десятків номісм. В будь-якому випадку це була сума, що дозволяла прожити порівняно безбідно.

У своїй роботі ремісник використовував прості знаряддя праці, і сама техніка виробництва, як і методи торгівлі, залишалися незмінними впродовж століть. Якість виробу значною мірою залежала від професійної вправності майстра. Головні професійні секрети справи звично передавалися від батька до сина.

Справжніми аристократами серед підприємців були **аргіопрати** – дослівно «сріблоторговці», а точніше, торговці коштовностями, посередники в угодах, лихварі. До них постійно зверталася знать і Церква, а держава залучала до виконання громадських служб, пов'язаних з фінансовими розрахунками. Дехто з них через це мав власні печатки – ознаку офіційного статусу. Печатки мали також окремі **халкопрати** – торговці міддю і виробами з неї, а також **кируларії** – свічкарі, ймовірно, тому, що їм доводилося періодично робити закупівлю воску і здійснювати продаж свічок в інтересах Церкви і держави, а не лише приватних осіб.

Відносно великими були державні ергастирії, у яких працювали люди, засуджені за злочини, а також вільні майстри, які одержували платню за свою працю. В них виготовляли зброю і воїнське спорядження, палацеве начиння і «рідкий вогонь», шовкові і шиті золотими нитками тканини, цінні барвники, пергамен тощо. Відомі печатки, що належали **архонту влаттія** – начальнику державної майстерні з виготовлення дорогого одягу, який призначався для видачі роги, а також для подарунків, у тому числі посольських.

Ремісники і торговці Константинополя, а також, ймовірно, й інших великих міст, зберегли успадкований від попередніх століть принцип об'єднання за професійними корпораціями – систимами або соматеями. Насамперед вони сприяли державі в організації контролю за міською економікою. Крім того, ці виробничо-торговельні союзи захищали інтереси їхніх членів від утисків вельмож, які відкривали через підставних осіб, посередників, власні ергастирії, а також від конкуренції ремісників і торговців, які стояли поза корпораціями і були подвійно небезпечними за умов вузького ринку з відносно малим числом покупців.

Одним з розповсюджених прийомів нечесної конкуренції був наступний спосіб. Треба було підмовити господаря приміщення підвищити орендну плату на орендовану конкурентом будівлю. Це змушувало ремісника збільшувати витрати на вироблену продукцію, і, відповідно, зростала ціна на готовий виріб. Подібні виверти строго каралися законом, але не переводилися.

Про константинопольські професійні асоціації ми знаємо завдяки знаменитій «Книзі Епарха» – «градоначальника» Константинополя, який видав усіма справами міста. Вона була укладена за правління Лева VI Мудрого у 911 р., і була статутом столичних корпорацій, що об'єднували торговців і майстрів 22 професій. Фактично ж таких об'єднань було більше, оскільки документ не дійшов до нас повністю. Наприклад, у ньому відсутні згадки про об'єднання гончарів, ковалів, мідників, теслярів і столярів, зброярів і деяких інших ремісників, які явно повинні були існувати, і навіть більше того – належати до числа найбільших корпорацій.

«Книга Епарха» передбачала, скільки ремісник кожної корпорації міг закупити сировини й інших необхідних йому товарів у приїжджого купця, регулювала відносини між схожими за своїми функціями систимами, забороняла займатися одночасно кількома професіями, сполучати спеціальності. Нею визначалися місця, де могли розташовуватися ергастирії певного профілю виробництва і торгівлі, обумовлювалися їхні розміри, умови праці, якість виробів, товарів, заробітна плата місфіїв, час торгівлі, відпускні ціни, розміри прибутків.

*Наприклад, пекар – **артопол**, дослівно «хлібовиробник», повинен був з кожної заробленої золотої номісми 4 срібних кератії витратити на утримання працівника, палення печей, а 19 кератіїв – на закупівлю й мелення зерна. І лише один кератій, тобто 1/24 номісми, становив його дозволений законом чистий прибуток – кердос.*

*Продавати коней в обхід систими **вофрів** заборонялося. За визначену плату вофри – знавці коней і ветеринари – оглядали тварину і призначали за неї купівельну ціну.*

Членство у систимах було добровільним. Етика праці передбачала: щоб увійти до відповідної корпорації, треба було відповідати певним визначеним стандартам майстерності, мати належний моральний рівень і сплатити вступний внесок. Порушення приписів каралося штрафом, тілесним покаранням або виключенням з систими, після чого знедолений мав заробляти собі на життя, як міг, у приватному порядку, як правило, працюючи на когось. Для прикладу, у IX ст. Студійський монастир у Константинополі наймав майстрів по металу, ткачів і шевців та реалізовував виготовлену ними продукцію.

На чолі кожної асоціації стояв старшина – простат. Він спостерігав за виробництвом і торгівлею, стежив за сплатою податків і мит до державної скарбниці, вирішував суперечки між майстрами, слідкував за поведінкою своїх підопічних в товаристві та побуті. За це старшина отримував визначену винагороду від членів свого професійного об'єднання.

Кожен простат відповідав перед єпархом Константинополя і підпорядковувався безпосередньо йому. Містоначальник за допомогою свого штату чиновників, серед яких головну роль відігравав перший заступник єпарха – симпон, стежив за закупівлею особливо важливої сировини і здаванням в оренду приміщень під ергастирії, за маркуванням пломбами виготовлених шовкових тканин і проставлянням клейма на всіх вагах і гирях. Продавати окремі товари без клейма у вигляді свинцевої пломби чи печатки, поставленої **вуллотом** – клеймильником з відомства єпарха, заборонялося і каралося штрафами.

Як і раніше, під особливим піклуванням міської влади перебували систими, від діяльності яких залежало нормальне повсякденне життя столиці: торговці хлібом (артополи), рибою (іхфіопрати), забійною худобою (проватемпори), яловичиною, бараниною (макелларії), свининою (хіремпори), вином на розлив (капілоси), готовим одягом (вестіопрати), покривалами, пов'язками (прандіопрати), бакалією (салдамарії або пантаполи). Останнім було дозволено влаштуватися по всьому місту, позаяк вони торгували такими важливими продуктами харчування, як сир, олія, борошно, мед, м'ясо, солена риба й овочі. Решті, як правило, відводилося певне місце, район. Постоялі двори-пандохіони і розпивочні-капілеї також були розкидані по всьому місту і пропонували бажаним вино і їжу. Однак в неділю та на свята їм не дозволялось відкриватися раніше восьмої ранку і належало загасити вогні, печі і зачинити двері о восьмій вечора. Влада зі зрозумілих причин особливо охороняли ринкові площі і боялася буйних пияків.

І, все ж, у Візантії не було бюргерства як організованої самокерованої громади, не було принципу міської свободи на противагу селу, не було самокерованих цехів, а, навпаки, існувала централізовано-державна регламентація виробництва і розподілу. Візантійське місто не знало міцної міської общини, бюргерського руху і міського самоврядування в їхніх розвинутих формах, подібних до тих, що стали відомі цивілізації середньовічного Заходу. У цьому полягали і плюси, і мінуси розвитку.

Плюсом була впорядкованість, організованість, а значить, стабільність. Константинопольська влада в першу чергу піклувалася про безперебійне постачання двору і столиці всім необхідним, заохочувала приїзд візантійських та іноземних купців. Щоб прискорити обіг, збільшити його інтенсивність і, разом з тим, дотриматися важливих для держави заходів безпеки, приїжджим не дозволялося затримуватися в столиці довше, ніж на три місяці, за чим стежив єпарх і підконтрольний йому особливий чиновник – **легатарій**. Винятки було зроблено лише для сирійців, які мали в столиці постійно діюче подвір'я і навіть власні будинки.

Парадоксально, але місцевим купцям-емпорам, як і раніше, непотрібно було їздити в далекі країни, ризикуючи життям: все, що було потрібно, до Константинополя привозили самі іноземці і провінційні торговці. Вивіз же окремих товарів, в тому числі тих, що виготовлялися у двірцевих майстернях, взагалі був заборонений. Це стосувалося зброї, дорогоцінних металів, заліза, пурпуру, певних видів шовкових тканин, забарвлених пурпуром.

Константинопольське ремесло не прагнуло завойовувати ринки. Більше того, вивізні мита у кілька разів перевищували ввізні, що втім, було нормою для середньовічної економіки.

*У столиці Імперії та її передмістях розташовувалися цілі торговельні колонії іноземних купців. Християни-сирійці воліли влаштовуватися на західній околиці у монастирі Хора, поруч з оборонною стіною Феодосія. Руси зупинялися в **емволі** монастиря Св. Мами за межами міста. Італійці оселялися в районі Софійської гавані, неподалік від імператорського палацу й іподрому, а також у глибині гавані Золотий Ріг, у Влахернах. Ймовірно, мали своє подвір'я і болгари, які часто відвідували Константинополь. На вулицях і площах міста було чути різномовний гамір, йшла метка торгівля. До пізнього вечора міняйли-трапезити не припиняли грошових розрахунків біля своїх столів з розкладеними на них купками монет, зважуючи і перераховуючи їх.*

З іншого боку, державний контроль не міг не перешкоджати розвитку приватної ініціативи. А нагляд був неминучим. Незалежно від того, входив городянин до корпорації чи трудився самостійно, він сплачував до скарбниці податки і мита з усіх видів свого майна і з будь-якого роду трудової діяльності. Платили за все, чим володіли: за приміську ділянку і за сад у місті, за майстерню і за крамничку, за корабель і за човен, за вівцю і за мула. Жоден товар на ринку не минав пильного ока і чіпких рук фінансового чиновника. Все майно було обкладене податками. Крім того, міщани відбували також певні повинності: ремонтували водогони, водозбірні цистерни, громадські будівлі, під час облоги займали відведені для них ділянки оборони. Візантійське місто давало своїм мешканцям багато, але й чимало вимагало натомість.

Контрольні питання

1. Як ви вважаєте, чим було викликане зростання провінційних міст Візантії?
2. Чому у Візантії в X–XII ст. часто проводилися ярмарки? Чим це було викликано?
3. З якими країнами і народами торгували ромеї у X–XII ст. і чим?
4. Поміркуйте, що могло заважати Візантії обрати «венетійський» шлях розвитку?
5. Яку роль в економічному житті Візантії відігравав грошовий обіг і чому?
6. Чому в ромейському суспільстві зберігалось негативне ставлення до лихварства, й у чому виявлявся контроль уряду за відсотковими ставками позик?
7. Чим ви поясните, чому Імперія довгий час уникала тривалих фінансових криз, хоча мала незбалансовані статті бюджету?
8. Як ви вважаєте, чиї інтереси насамперед обстоювали корпорації: ремісників і торговців чи держави?
9. Яка посадова особа Рима нагадувало єпарха Константинополя і чим?
10. Чому в Константинополі ввізні мита були нижчими за вивізні? Чи було це корисним для Візантії з економічної точки зору, або ж така політика була помилковою?
11. Порівняйте ромейські системи і західноєвропейські цехи. Чим вони відрізнялися?

Увага, джерело!

Візантійський анонімний сатиричний діалог «Тимаріон» (перша половина XII ст.) про ярмарку-панігіру у Фессалоніках.

V. Святкування на честь святого Димитрія тут (у Фессалоніках) відіграє таку ж роль, як у Афінах Панафінеї і у мілетян Паніонії³. У македонян це найважливіше святкування. Сюди збирається не тільки безліч людей з

цього племені і цієї землі, але сюди звідусіль збираються елліни, потім різні племена місян, які живуть аж до Дунаю і до кордонів скіфів, жителі Кампанії, Іберії, Лузитанії і країни кельтів по тамту сторону Альп, і, коротше сказати, всі береги океану посилають до мученика благочестивого прихильників і прохачів. Так велика його слава всюди по всій Європі. Я ж, як каппадокієць⁴, що живе за кордоном, ніколи раніше не бравши участі у святкуванні і знаючи про нього тільки з розмов, вирішив влаштуватися так, щоби бачити перед очима все видовище і щоби ніщо не уникнуло мого погляду. Заради цього я розмістився на пануючому над місцем святкування підвищенні і, сівши там, міг розглядати все, не поспішаючи. Тут переді мною розгорнулося наступне видовище: намети з товарами були розбиті рівними рядами одні напроти інших. Утворені таким чином довгі вулиці давали достатньо простору для проходячих ними юрм людей. Дивлячись на їхню густоту і порядок розташування, можна було би сказати, що це лінії, проведені мотузкою на далеку відстань з протилежних точок... І це було воістинно чудове видовище. Те, що в дійсності було двома рядами наметів, внаслідок густоти їх розташування і правильного порядку, нагадувало глядачеві одну живу істоту. Здавалось, що бачиш черв'яка, складеного з наметів, а поперечні провулки уявлялись його вусиками...

VI. Якщо ж ти питаєш мене, мій допитливий друже, що було всередині крамничок, коли я пізніше спустився з підвищення, щоби розглянути все поближче, то уяви собі всі види товарів, все, що може бути вироблене чоловічою або жіночою рукою з тканин і вовни; все, що привозиться з Беотії і Пелопонессу, і все, що торговельні судна привозять еллінам з Італії. Але багато товарів привозить і Фінікія і Єгипет, Іспанія і Геркулесові стовпи, де виробляються найкращі килими. Все це привозять торговці прямо з своїх країн у древню Македонію і Фессалоніки. Евксинський же Понт⁵ посилає свої вироби спочатку у Візантій⁶, і тим сприяє зі своєї сторони урочистості великого свята, оскільки звідти товари у великій кількості привозяться сюди кіньми і мулами. Все це я побачив, коли спустився. Але коли я сидів ще на своєму пагорбі, я дивувався від різноманітності і числа тварин, і їхнє змішане ревіння заклало мої вуха: коні іржали, бики ревіли, вівці бекали, свині верещали, а собаки гавкали, бо і вони супроводжують своїх господарів, захищаючи їх від вовків і злодіїв.

³ Панафінеї – свято, присвячене богині Афіні, на нього з'їжджалися люди з різних областей Греції. Паніонії – свято 12 іонійських союзних міст.

⁴ Каппадокія – обширна область на сході Малої Азії.

⁵ Мова про причорноморські міста, але не виключено, що тут малися на увазі купці з Русі.

⁶ Константинополь.

«Книга Епарха». 911 р.**III. Про трапезитів
(грошових мінйялів)**

1. Всякий бажаючий вступити в корпорацію трапезитів повинен представити поручництво людей чесних і шанованих в тому, що він нічого не вчинить проти законів, тобто не буде підпилювати і обрізати номісми і міліарисії, що він не буде їх підробляти і що якщо громадська служба завадить йому особисто займатися своїми справами, то він не помістить в свою контору нікого з рабів, хто би управляв нею замість нього, що може привести до великих зловживань. Той, хто буде викритий в цьому, буде покараний відсіченням руки.

2. Трапезити зобов'язані доповідати епарху про всіх помічених на площах і вулицях мішечників, щоби ними не було здійснено чого-небудь протизаконного. Якщо ж, побачивши їх, не доповідуть, то будуть піддані вищевказаному покаранню.

3. Трапезити не повинні зменшувати міліарисій, якщо він доброї проби і якщо він має повне зображення, але приймати його, як рівноцінний 24 оболам. Якщо він не належної проби, то приймається за справедливою розцінкою. Ті, що чинять інакше, будуть висічені.

4. Кожен трапезит повинен мати двох рабів, які допомагають йому в сортуванні монет, даючи за них поручництво, що якщо хто-небудь з них буде викритий у протизаконних діяннях, то той, хто виставив його разом з ним, зазнає відповідних покарань.

5. Будь-який трапезит, який виявить підроблену номісму і міліарисій і не передасть монету і власника епархові, буде висічений, поголений і засланий.

6. Мінйялам забороняється передавати свої рахункові книги і монети рабам і розміщати їх на площах і на вулицях, маючи від них прибуток. Їм так само забороняється залишати свої контори й поступатися своїми місцями іншим, коли вони виконують громадську повинність або (викликані) на службу імператору. Будь-який порушник буде висічений, обритий і підданий конфіскації майна.

Контрольні питання

1. Як ви уявляєте собі планування фессалоникійського панігіра?
2. Ви потрапили на ярмарок до Фессалоніки. Кого би ви там могли зустріти і що купити?
3. Як ви думаєте, чому автор «Тимаріона» говорить про себе як про іноземця, хоча живе в Каппадокії?
4. Що, згідно з Книгою Епарха, було необхідно для вступу до корпорації трапезитів?
5. За які злочини мінйялів карали найбільш строго і чому?

§ 15. Візантія і Русь: від конфронтації до співпраці

Серед сусідів Візантії з IX ст. міцні позиції зайняла міцніюча протодержава Куявія – Київський каганат. На її базі у 882 р. внаслідок об'єднання Славії і Куявії виникла потужна Київська Русь, яка контролювала весь шлях «з варяг в греки». Торговельні і військові контакти сприяли знайомству з ромейською культурою, що в результаті вело до прийняття християнства колишніми язичниками, включало їх до кола обраних народів.

Перші контакти

Контакти Візантійської імперії з північними народами, в тому числі зі східними слов'янами, якщо вірити ромейським джерелам, розпочалися уже на межі VIII–IX ст. Значна частина східних слов'ян, пов'язаних з дніпровським шляхом (сіверяни, поляни, радимичі), перебувала під гегемонією Хозарського каганату. Але з півночі дніпровський шлях почали опановувати норманско-скандинави, яких називали тут варягами. Вони принесли кращу зброю і військову організацію, допомогли слов'янам звільнитися від хозарської залежності. Варязькі вожді встановили і перші контакти з візантійськими володіннями на Чорному морі. І були вони не дружніми, більше того – кривавими.

В «Житті Св. Стефана Сурожського» (70–80-ті рр. VIII ст.), прихильника ікон, призначеного Константином V єпископом в Сугдею (Сурож), описується напад на Крим, який відбувся, коли «мало літ минуло» по смерті святого в другій половині 60-х рр. VIII ст. Велика руська рать, очолена князем Бравліном нищила візантійські володіння від Херсонеса до Керчі і «з багатою силою» підступила до Сурожа, який облягала десять днів. Проломивши ворота, нападники ввірвалися в місто і почали його грабувати. Князь намагався захопити багатства храму Св. Софії, але біля гробниці Стефана Сурожського його лице раптом зсудомило («обратися лице його назад»). Бравлін віддав наказ припинити грабунок, повернути награване і відпустити полонених. І обличчя князя знову стало нормальним. Тоді князь прийняв хрещення, яке здійснив наступник Стефана – єпископ Філарет. Більшість дослідників вважають, що в Житті відбиті реальні факти нападу на Судак руської дружини близько 790–810 рр. У Житті Бравлін названий новгородським князем (Новгород на той час не існував, окремі дослідники вважають Бравліна

одним з норманських конунгів Ладоги), але це, скоріше, вказівка на те, що похід, якщо він взагалі був, відбувся раніше, ніж Київ став центром великої слов'янської держави, незалежної від хозар.

В «Житті єпископа Георгія з Амастриди» (пом. бл. 808 р.) описується напад «варварів-росів, народу, як всі знають, жорстокого і дикого», які прийшли з моря і розорили околиці цього південночорноморського великого міста-порту, центра посередницької торгівлі, яке славалося своїми знаменитими панігірами. Лише чудесне знамення біля гробниці Георгія змусили вождя варварів припинити безчинства. Низка дослідників поставилися до цього повідомлення скептично, вважаючи, що згадка про русів була зроблена не автором Життя дияконом Ігнатієм, який писав до 842 р., а вставлена в текст набагато пізніше. Але, як справедливо зауважив американський дослідник А. Власто, спроектувати похід на Амастриду на X ст. легко, однак причини фальсифікації не виглядають переконливими. Похід на Амастриду відбувся між 820–838 рр.

Напади на чорноморське узбережжя Візантії, епізодами яких були напади на Крим та Амастриду, змусили Візантію вжити різноманітних заходів, в тому числі вдаватися до підтримки хозарського кагана, будівництва фортеці Саркел та створення окремої фемі Пафлагонія. Під 839 р. єпископ Пруденцій, один з авторів анналів Бертинського монастиря, залишив запис про прибуття в Інгельгейм (столицю Франкської імперії) до імператора Людовика Благочестивого (814–841) посольства «кагана росів». До двору імператора прибули власне послы візантійського василевса Феофіла – халкидонський єпископ Феодосій та спафарій Феофан. Разом з ними прибули руські послы, які поверталися додому з Константинополя. В листі до Людовика Благочестивого Феофіл просив допомогти руським послам повернутися додому, оскільки шлях, яким вони прибули до візантійської столиці, небезпечний через ворожі дикі племена. Але в процесі спілкування з послами кагана росів, франки виявили, що вони є шведами та запідозрили їх у шпигунстві (норманські дружини пустошили північно-західні

15.1. Похід Русі на Константинополь 941 р. Мініатюра, арк. 130r, Мадридська хроніка Іоанна Скілиці (Vitr. 26-2), Національна бібліотека, Мадрид. XII ст.

береги імперії франків, ріками проникаючи в глибинні райони). Посольство було затримане і подальша його доля невідома. Є всі підстави вбачати в «кагані росів» одного з перших князів Києва, скандинава Діра, за якого поляни позбулися хозарської залежності й здійснили першу спробу встановити мирні дипломатичні зносини з Візантією. Спроби приписати це посольство правителю Ладоги, які останнім часом мають місце, неаргументовані.

Проблеми Аскольдового хрещення

Низка джерел, вірогідність, яких не викликає сумнівів, повідомляють про похід русів на візантійську столицю у 860 р. За Хронікою Логофета, Продовжувача Георгія Амартола («Грішника»), похід відбувся у червні 860 р. Одна з малих візантійських хронік (так звана «Брюсельська хроніка») зберегла точну дату нападу русів – 18 червня 860 р. В Повісті Временних літ похід невірно датований 6374 р. (тобто 866 р.).

Флот русів, очолений київським каганом Аскольдом (Аскольдом і Діром згідно «Повісті»), налічував від 200 до 360 лодей (не менше 8 тис. воїнів) і раптово з'явився біля стін візантійської столиці. Нападники знали, що василевс Михаїл III перебував в цей час у військовому поході у Малій Азії, а ромейський флот – в експедиції проти Криту. Вони нажахали константинопольців, розорили околиці столиці і навіть почали переговори про умови її здачі. Лише заступництво риз Св. Богородиці, змогло, на думку сучасників, врятувати місто. Ризи зберігалися у Влахернському храмі і були винесені звідти Патріархом Фотієм, який з процесією обійшов стіни столиці. Нападники відмовилися від штурму, зняли облогу і відступили. Довідавшись від константинопольського єпарха про облогу столиці, Михаїл III спішно повернув назад, але руси вже відійшли. Імператор з Патріархом відбули молебень у Влахернському храмі, і, коли занурили в море покров Св. Богородиці, здійнялася буря, яка розкидала флот русів. Через якийсь час (бл. 863 р.) до Константинополя прибуло посольство русів з проханням миру та хрещення. З цим посольством Патріарх Фотій відправив єпископа, який бл. 866/867 рр. доповідав про успіхи своєї місії. Про це збереглося повідомлення в окružному посланні Патріарха Фотія до східних архієрейських престолів (866/867). Патріарх Фотій (бл. 810 – після 886 р.), один з найвидатніших Константинопольських Патріархів, різносторонньо освічений богослов, письменник і вчений, прекрасний знавець класичної літератури (його «Міріовівліон» включає ґрунтовний опис 280 книг, більшість з яких до нас не дійшли), а також інші джерела (зокрема традиція включення єпископів Русі до переліку кафедр константинопольської патріархії) надійно засвідчують «Аскольдове хрещення». Таким чином, офіційне хрещення русів відбулося, а воно, як відомо, могло бути тільки одне, без повторень. Тому з точки зору ромейів Русь вже була хрещена і пізніше «Володимирове хрещення» не знайшло відображення у візантійських джерелах.

Очевидно, що першому єпископу русів Михайлові Сирину вдалося небагато. Нову релігію прийняли князь та його оточення. Тоді, напевно, в Києві було збудовано першу християнську церкву Св. Іллі. Але більшість населення залишилися язичниками. Коли, після вбивства василевса Михаїла III і скинення Патріарха Фотія, новий василевс Василій I Македонян (867–886 рр.) добився від русів підтвердження мирної угоди, посланий Патріархом Ігнатієм

новий архієпископ Русі зустрівся з труднощами. При княжому дворі від нього зажадали чуда і на зібрані старійшин йому довелося його продемонструвати – вогонь не пошкодив Євангелія, яке було у металевій оправі. Лише після цього число охрещених почало множитися. Про успіхи християнізації за часів Василя I свідчать візантійські історики Продовжувач Феофана, Никифор Калліст Ксанфопул та інші.

Але язичницькі ідоли та їхні жерці – **волхви** не поспішали здавати свої позиції. Багатство ромеїв притягували жадібні погляди тих, хто хотів не стільки торгувати з зарозумілими «греками», скільки грабувати їх. У Аскольда були серйозні противники. В «Житті Патріараха Ігнатія» (798–877), складеному наприкінці правління василевса Лева VI Мудрого, міститься опис облоги Константинополя бл. 874 р. і пограбування його околиць «народом Рос» – «заплямованим вбивствами більше, ніж хто-небудь з скіфів». Напади продовжувалися і далі. Окремі варязькі вожді не звертали уваги на князя Аскольда. Зрештою вони впустили в Київ ладозького князя Олега і у 882 р. Аскольд був вбитий. На його могилі боярин Олма поставив ротонду Св. Миколая, що дозволило дослідникам припустити, що хресним іменем Аскольда було Микола. Язичество святкувало перемогу.

Візантійсько-руські угоди

«Повість Временних літ» розповідає про похід київського князя Олега на Константинополь у 907 р., який завершився укладанням угоди. У 912 р. була укладена угода новим посольством русів.

Угоди, в основному, стосувалися унормування стосунків між обома країнами, регламентували торгівлю руських купців в Константинополі і передбачали службу руських контингентів у візантійській армії. Цим угодам присвячена величезна наукова література. Імена руських послів (Карл, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуді, Руальд, Карн, Фреслав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид) не залишають сумнівів щодо переваги скандинавської еліти при руському дворі. Після досліджень О. Шахматова більшість науковців схиляється, що походу 907 р. взагалі не було, а мав місце тільки похід 911 р. з наступним укладенням миру. Текст угоди відповідає духу візантійського права, а також звичної практики норманів-варягів, і не викликає застережень щодо його автентичності. Частина дослідників, слідом за М. Брайчевським, вважає, що угода, укладена Аскольдом, була пізніше приписана літописцем Рюриковичів Олегові. За будь-яких умов візантійсько-руська угода була вигідною обом сторонам і знаменувала собою визначний успіх Русі. Купці-руси отримали право безмитної торгівлі в Константинополі, їм відводилося місце для проживання в передмісті ромейської столиці в емволі монастиря Св. Мами, неподалік від знаменитих Золотих воріт, виділялася спеціальна лазня, видавалися припаси і корабельні снасті на зворотній шлях. Крім того, був встановлений порядок обміну і викупу полонених, повернення рабів-втікачів і злочинців, особливо обумовлені ті, хто «працював» у Візантії.

Пізньою весною 941 р. від причалів Києва і Витичева відплив очолений великим князем Ігорем Рюриковичем (бл. 922–945) небачений раніше за розмірами флот з тисячі лодей, на просмолених бортах яких червоніли овальні

щити дружинників. Але підійти до столиці Імперії непоміченими не вдалося: спочатку стратиг Херсону в Криму, а потім болгари, які бачили пропливаючі повз їхні береги кораблі, попередили василевса Романа I Лакапіна про перехід флоту грізного противника. В Золотому Розі терміново почали вправляти флот, але більшої частини його на місці не було: як і раніше, судна виявилися задіяними у морському поході проти арабів. Тим не менше, візантійські дромони протовестіарія Феофана зустріли росів «грецьким вогнем». У морській битві поблизу Іерона флот Ігоря зазнав величезних втрат. Князь Ігор (по-скандинавськи Інгвар) – «дикий демон», «дикий вепр», як називали його візантійські автори, – втратив командування і повернувся до Києва з незначною частиною своїх військ. Піддавши пожежам і грабункам узбережжя Босфору і Пафлагонію, у вересні решта русів також вирішили повернутися додому через нестачу продовольства. Крім того, їх суттєво пошарпали ромейські війська, які підійшли з Македонії та Фракії. Прориваючись назад морем, більша частина уцілілих від попереднього розгрому людей русів була знищена ромейськими кораблями, які мали на озброєнні «рідкий (грецький) вогонь», біля берегів Фракії. За словами літописця, довелося «бачити страшне чудо»: море горіло разом з людьми, що гинули. Ті, хто вцілів, говориться у Житті Василя Нового, свідка походу, «...ледве врятувалися у свою землю, щоби розповісти про те, що з ними сталося».

Князь Ігор Рюрикович прагнув взяти реванш за свою поразку. Він намагався залучити до боротьби з Візантією угрів та печенігів. Влітку 944 р. знову стратиг Херсону і болгари послали попередження імператору. Не чекаючи підходу нового флоту та сухопутних військ, які рухалися берегом, василевс Роман Лакапін відправив до Ігоря послів. Було укладено нову угоду, яка знову відновила торговельні стосунки двох держав. Руська сторона брала на себе зобов'язання не чіпати «Херсонську країну» в Криму, не заважати херсонцям ловити рибу в гирлі Дніпра, захищати їх від можливих наскоків печенігів, чорних булгар і хозарів зі сторони Кубані та Приазов'я. Сам імператор отримав також право викликати на допомогу руське військо і, в свою чергу, зобов'язувався надавати військову силу руському князю, напевно, перш за все для захисту візантійських володінь в Криму. Судячи з тексту угоди 944 р., в оточенні князя Ігоря й надалі переважали скандинави-варяги, частина з яких вже була християнами. Християни присягали в церкві Св. Іллі, тоді як язичники клялися на зброї перед ідолами. Угода 944 р. була менш вигідною для Русі, візантійці використали перемогу своєї зброї. Тепер прибуваючі купці повинні були платити в'їзні і виїзні збори. Як і раніше, вони не могли залишатися в столиці довше трьох місяців, а нерозпродані товари могли залишати епарху, щоби він потурбувався про їх реалізацію і наступного року повернув отримані за це гроші. В місто руси могли входити групою не більшою за 50 чоловік, без зброї, тільки через одні ворота і тільки в супроводі царського чиновника. Видно, що ромеї боялися їх значно більше інших іноземців, на яких подібні обмеження не поширювалися.

Але, не покладаючись на самі лише угоди, ромейські дипломати намагалися будувати оборону за допомогою дружніх печенігів. Василевс Константин Багрянородний радив своєму синові, що вони, «...заохочені ...

через послання і дари, легко можуть нападати на землі русів». Ромеї часто практикували воювати чужими руками.

Крім того, схоже, ромеї децю змінили свою тактику місіонерства, яка раніше будувалася на сприйнятті варварів перш за все як «людей з бридким виглядом, але ще більш відштовхуючих своїм душевним складом». При цьому об'єктом місії були не стільки народ, скільки правителі варварів. Тепер ромейські місіонери старалися стати для варварів приятними, «своїми», – не показувати перед ними давню зарозумілість, погорду, не викривати і не картати, не говорити зверхньо і хвалькувато, не ухилитися від розповідей про Страсті Христові, які багатьом варварам видавалися ганебними. Очевидно, цим можна пояснити успіхи ромейської місіонерської діяльності не тільки стосовно Русі, але й аланів, угрів. Так, з 948 р. в Константинополі хрестилися видні угорські вожді. У 952 р. один з них, Дюла, повертаючись на батьківщину, взяв з собою монаха Єрофея, який був поставлений Константинопольським патріархом в єпископи Угорщини. Держава знову брала справу місіонерства у свої руки, хоча в подальшому візантійській Церкві не вдалось утримати свої позиції в Угорщині.

В середині X ст.¹ до столиці Імперії для владнання торговельних умов і політичних зв'язків приїхала вдова князя Ігоря, Ольга (регентка у 945–961/962 рр.). Ольга була рішучою, впевненою і розсудливою правителькою. Розуміючи, що з ромеями вигідніше мати мир, ніж війну, вона, очевидно, добивалася скасування не вигідних пунктів угоди 944 р. і повернення до більш ранніх вигідніших домовленостей. «Архонтисса Русі» Ольга – Ельга Росена, як на скандинавський лад її називали ромеї, прийняла християнство у візантійській столиці, отримавши при хрещенні ім'я Олени, в честь святої матері імператора Константина Великого, чиї заслуги в утвердженні християнства безсумнівні. Серед її наближених був священник Григорій. Повернувшись на Русь, Ольга спробувала провести більш широку християнізацію краю і «требища бісівські розрушила». Прийомом в Константинополі вона залишилася незадоволеною. Угода залишилася без змін, Візантія не вважала за необхідне йти на якісь поступки. Намагаючись вплинути на позицію константинопольського двору, Ольга у 959 р. відправила послів до противника Візантії, римського імператора Оттона I. Християнізація Русі, яку продовжила Ольга, так сама, як і місія присланого Оттоном I єпископа Адаальберта, провалилися. На Русі знову перемогли язичники і їхній лідер

¹ За Повістю временних літ поїздка княгині Ольги відбулася у 955/956 р., за Латинським анонімом – у 959 р., Константан VII в трактаті «Про церемонії» подає точні дати прийомів княгині 9 вересня та 18 жовтня, вказуючи дні тижня, які випадали на 946 та 957 рр. Навколо дати поїздки Ольги триває полеміка, найбільш активними учасниками якої є відомі російські вчені Г. Г. Литаврін (відстоює дату 946 р.) та О. В. Назаренко (957 р.). Нещодавно український дослідник Д. С. Гордієнко, проаналізувавши візантійську практику хрещення у X ст., прийшов до переконливого висновку, що княгиня Ольга була хрещена в ніч на 18 жовтня 957 р., а отже і її візит до Константинополя мав місце у 957 р.

молодий князь Святослав Ігоревич захопив владу. Ольга була усунена від регентства. Вона померла 11 липня 969 р.

Руський корпус

Візантійсько-руська угода передбачала взяття на візантійську службу окремих руських підрозділів. Напевно, йшлося, перш за все, про варягів-вікінгів, чия своєрідна морська піхота тримала в страху мало не всю тогочасну Європу. Хоча, без сумніву, у складі загонів «руського корпусу» у Візантії були і слов'яни.

Чи було виникнення Руського корпусу вперше обумовлене угодою 912 р., стверджувати важко. Бо ще у 910 р. у складі армії василевса Лева VI був окремий руський загін у 700 воїнів. Це військо цінувалося дуже високо. Русам платили по 10 1/3 номісми на воїна, що вчетверо перевищувало плату візантійським морякам-ківіреотам. Але регулярна присутність руських підрозділів у візантійському війську почалася після 912 р. Руські підрозділи брали участь у всіх важливих операціях візантійської армії. У 934 р. в ескадрі патрикія Косьми, яка була відправлена в Лангобардію, з 18 кораблів 7 були руськими з екіпажами в 415 воїнів. Ці ж 7 лодей були в наступному 935 р. включені в ескадру протоспафарія Епіфанія, скеровану до берегів Франції з посольством до провансальського графа Гуго. У 936 р. в експедиції на Крит брали участь 9 лодей з екіпажами 629 чол. У 949 р. в невдалій експедиції на Крит знову брали участь 9 руських лодей з екіпажами більше 600 чол. У 954 р. разом з болгарами та вірменами руський загін узяв участь у битві з сирійським еміром Сайф ад-Даула поблизу ал-Хасада. У 960 р. руси були в числі війська доместика схол Никифора Фоки в його експедиції на Крит. Під час цієї експедиції після семи місяців облоги у 961 р. було здобуто арабську столицю острова Хандак. У 964 р. руські лоді були послані вже імператором Никифором II Фокою у складі ромейського флоту на Сицилію. Перерву у подальшому використанні Руського корпусу викликали Святославові війни.

Запозичені на Русі у вікінгів кораблі-дракари мали прекрасні мореплавні якості, маневровість, могли йти на веслах і під парусом, низька осадка дозволяла їм плавати як по морю, так і по річках, екіпаж складав, залежно від розмірів судна, від 40 до 100 чол. В обтічній форми шоломах-касках, легких плетених кольчугах, запозичених у хозар, які повністю закривали верхню частину торсу, з круглими щитами, озброєні сокирами та мечами, руські екіпажі були неперевершеними майстрами абордажного бою.

Плани Никифора II

Русь давно розглядалася Імперією як могутня сила, якої треба було остерігатися і одночасно пробувати використати з максимальною вигодою для себе. Реалізувати цю програму наважився прославлений полководець, суворий, замкнутий в собі василевс Никифор II Фока

Після язичеського перевороту в Києві й усунення від влади Ольги, її син Святослав Ігоревич (правив самостійно у 962–972 рр.) у 964 р., провівши своє військо через землю в'ятичів, які були данниками Хозарії, завдав превентивного удару по Волзькій Булгарії та Буртасах. Наступного року

одночасно з огузами він вдарив по Хозарії з півночі. Було здобуто Ітиль в дельті Волги, Саркел, Семендер та інші центри на північному Каспії. Даниною були обложнені алани (яси) і близькі до них черкеси (касоги), які займали територію між Чорним морем і Каспієм до Терека, включаючи Маничську впадину, і межували з Тмутараканню, де з'явилися слов'янські осади. У Київського князя з'явилася реальна можливість «взяти в руські руки контроль над торговельними шляхами в Хорезм, Багдад, Константинополь по Волзі і Дону, на Керченській протоці, на Північному Кавказі, відкривши дорогу на Кавказ і міцною ногою стати в Криму» (В. Т. Пацуро).

Якби молодий Київський князь зумів закріпитися в щойно завойованих областях, Русь складала б уже поважну конкуренцію для Візантії у міжнародній торгівлі. Візантія перебувала у складних стосунках з іншим сусідом – Болгарією, якій за угодою 927 р. мусила платити трибут за оборону своїх кордонів від кочовиків. Загалом це була вже звична практика, оскільки війна коштувала імперії дорожче за сплату данини. Шляхом зближення з Болгарією Візантія прагнула добитися того, що їй не вдалося воєнним шляхом. Тому вона ревно слідкувала за діяльністю царя Петра. Мирна угода з агресивними угорцями і дипломатичний зондаж в 965 р. в Марбурзі при дворі римського імператора Оттона I насторожили візантійського василевса. У червні 967 р., інспектуючи прикордонні фракійські фортеці, Никифор II Фока відправив царю Петру листа, в якому жалівся, що болгари пропускають через свою територію угорців, які грабують візантійські землі. Болгарський цар відповів, що болгари просили допомоги проти тих самих угорців, але Візантія залишилася глухою, а тепер, коли Болгарія вирішила забезпечити себе від нападів і уклала з ними угоду, ромеї знову хочуть їх посварити. Злопам'ятний імператор затаїв злобу за таку різку і зневажливу відповідь. Никифор II задумав витончений план перетворення Болгарії в слухняного виконавця візантійської політики.

Всі приготування трималися в глибокій таємниці. Візантія підкреслювала своє дружнє ставлення до Болгарії. 28 червня 968 р. на трапезі у імператорському палаці болгарський посол був посаджений вище посла римського імператора. І, коли розгніваний кремонський єпископ Ліутпранд хотів залишити прийом, йому пояснили, що Візантія визнає за болгарським царем титул василевса (чого так добивався Оттон I) і тому його послам віддається перевага над послами інших володарів. 22 липня 968 р. візантійська армія виступила проти арабів. А тим часом син херсонського стратига Калокір, посвячений у плани імператора, прибув до Києва із завданням схилити князя Святослава до походу в Болгарію. Зрозуміло, що Никифор II не планував повного розгрому Болгарії, яка тоді знаходилася в апогеї свого розвитку і виглядала могутньою. Коли у царя Петра виникнуть проблеми, він неминуче звернеться до Візантії, і тоді з допомогою печенегів (як рекомендував в своєму трактаті Константин VII) руський напад буде відбито. Так імператор розраховував провчити болгар і відбити їм охоту шукати контакти з Оттоном, переконавши болгарську знать, що союз з Візантією – єдиний правильний курс зовнішньої політики цього краю.

Спроба російського історика А. Сахарова довести, ніби Никифор II намагався будь-якою ціною відвернути увагу Святослава від Криму, навіть ціною віддачі йому Подунав'я, погано враховує тодішню політичну кон'юнктуру. Функціонування грецьких портів у Криму було важливим для Київської Русі не менше ніж для Візантії. Святослав не мав сил аби закріпити за собою результати недавніх походів на Волгу. Війна з імперією та зупинка кримської торгівлі були для нього небажаними. Що ж до самої Болгарії, то після страшної поразки при Анхіалі (917 р.), Візантія не могла повірити, що ця сильна держава може так легко розсипатися. І вже ні в якому разі ніхто не збирався пускати на Балкани нового, ще могутнішого суперника.

Патрикій Калокір, розумний, честолюбний, досвідчений, знаючий різні мови, зокрема руську, херсонський протевон – «займаючий перше місце» у 968 р. (як блискуче довів С. Іванов) прибув до Києва. Він задумав не просто виконати місію, а з допомогою Святослава самому стати василевсом. Йому вдалося переконати київського князя, який, як справжній вікінг, дав втягнути себе в цю авантюру. 15 кентинаріїв золота (491,175 кг), привезених патрикієм, було достатньо для найму 10 тис. воїнів. Святослав зібрав значно більше.

Балканські війни Святослава

Приблизно наприкінці червня – на початку липня 968 р. Святослав Ігоревич форсував Дунай, під Доростолом розбив військо царя Петра і до кінця серпня зайняв Добруджу. Князь і його полководці Ікмар (Інгвар) та Сфенкел (Свенелд) діяли блискуче. Інгвар-Ігор, можливо, племінник князя Ігоря і двоюрідний брат Святослава, відомий з тексту угоди 944 р. Тому в тексті літопису він названий попереду Свенелда.

До кінця 968 р. Святослав зробився повним господарем Болгарії. 30 січня 969 р. помер цар Петро, його спадкоємець Борис II мусив заgravати з київським князем, вдаючи готовність скоритися. А сам Святослав вже планував перенести свою столицю у Переяславець на Дунаї.

Отримавши інформацію про успіхи Святослава, Никифор II вислав у Болгарію Никифора Еротика і єпископа Феофіла, які не знайшли нічого загрозливого для інтересів імперії. Тому імператор не спішив надавати військову допомогу болгарам, яку в нього просили, а тільки обмежився посиленням фракійських гарнізонів. Перша частина його плану була успішно реалізована, можна було реалізувати другу. Чудесно закручена політична інтрига стала приносити Імперії свої плоди і ускладнила становище Святослава.

Взимку 968/969 р. візантійські послани вирушили до печенігів. Навесні 969 р. печеніги обложили Київ. Сіверський воєвода Претич прорвався до міста, де з юними онуками перебувала княгиня Ольга, і уклав з печенігами перемир'я. Але печенізька загроза тривала, і Святослав мусив покинути Болгарію та швидким маршем вертати до Києва. Він зумів домовитися з печенігами, мир з кочовиками був необхідним для забезпечення тилів у Болгарії.

15.2. Балканський похід Святослава. Мініаютюра, арк. 178v, Хроніка Константина Манасії. Апостольська бібліотека, Ватикан. XIV ст.

Оголосивши про свій намір перенести столицю на Дунай, Святослав, напевно, зіткнувся з опозицією знаті, і мусив піти на поступки, посадивши своїх синів як удільних князів, відповідно, у Києві, Овручі та Новгороді. Київська знать мало співчувала болгарській авантюрі свого князя.

Візантія, тим часом, могла вважати свій план виконаним. Болгари з великими втратами тиснили руські гарнізони, виштовхуючи їх за Дунай, і візантіяцям не було потреби втручатися.

28 жовтня 969 р. візантійські полководці патрикій Петро і Михайло Вурце здобули Антіохію, яка була тоді одним з найбільших міст світу. Емір Алеппо став данником імперії. І в цей час найбільшого триумфу Никифора II його дружина Феофано і проедр Василь Ноф сприяли перевороту. Василевс був вбитий. Престол зайняв інший полководець Іоанн Цимісхій.

Навесні 970 р. новий імператор продовжив переможну війну в Сирії.

У Болгарії ж військо царя Бориса II підійшло до Переяславця. Довідавшись, що населення готове повстати проти руського гарнізону, воєвода Вовк покинув місто. Його військо, відступаючи з Болгарії, Святослав перехопив вже на Дністрі. На початку літа 970 р. він знову з'явився на Балканах. Тепер йому довелося штурмом брати Переяславець і наново завойовувати Болгарію. Болгарська столиця Великий Преслав здалася, туди увійшов гарнізон, очолений Свенеддом. Суверенітет Болгарії було ліквідовано, а становище царя фактично зведено до рівня руських племінних князів.

Ставши сюзереном Болгарії, Святослав відправив посольство до Візантії. Частина дослідників припускає, що князь вимагав виплати трибуту, який раніше належав Болгарії. Можливо, що мова йшла, перш за все, про визнання Візантією завоювання Болгарії. Імператор Іоанн Цимісхій відмовився визнати таке становище. Святославу було запропоновано «щоби він, отримавши обіцяну Никифором нагороду з нагоди походу проти мисян, вернув у свої володіння, до кіммерійського Боспору і залишив Місію».

Тоді Святослав зрозумів, що війни не уникнути. Основні візантійські сили облягали Алеппо. Третій рік тривав голод в районі візантійської столиці

і підвезення продовольства з Північного Причорномор'я ставало першорядним завданням. Тому Святослав вирішив скористатися проблемами Цимісхія і завдати удару першим. Крім того, час працював проти нього. Не всі болгари погодилися з втратою незалежності. В Македонії ще зимою 970 р. нобілі Комітопули утворили Західно-Болгарське царство. Можна було чекати виступів і на зайнятій території. Іоанн Цимісхій теж враховував цю ситуацію і як міг затягував час. Наприкінці літа візантійці здобули Алеппо. Відвоювання Сирії було завершено. Але потрібен був час, щоби перекинути війська, крім того армії потрібен був певний перепочинок.

Наприкінці літа 970 р. Святослав обложив Філіппополь (Пловдив). Ця фортеця була здобута після впертого опору. Згідно з візантійськими відомостями, безперечно перебільшеними, князь велів посадити на палі 20 тис. полонених болгар. Далі військо Святослава вторгнулось у Фракію. Напевно, князь сподівався підписати мир під стінами візантійської столиці.

У битві під Адріанополем авангард армії Святослава, в якому були і болгари, угорці та печеніги, зіткнувся з візантійцями. За даними Лева Диякона, у магістра Варди Скліра було 10 тис., у русів – 30 тис. Це теж, напевно, перебільшення. Обидві сторони приписували собі успіх у цій зустрічній битві. Більшого успіху досягли, все ж, візантійці. Руський наступ було зупинено, а командир авангарду, можливо двоюрідний брат Святослава – Ігор, загинув. Але битва при Адріанополі ще не дала відчутної переваги і Візантії.

Повстання Варди Фоки у Малій Азії змусило василевса перекинути сили Варди Скліра на його придушення. Обороняти Фракію залишився Іоанн Куркуас. Василевс міг підтримати його тільки спробою переговорів зі Святославом, частини якого почали з'являтися не лише у Фракії, але й у Македонії.

15.3. Облога Преслава. Мініатюра, арк. 166r; Мадридська хроніка Іоанна Скліци (*Vitr.* 26-2), Національна бібліотека, Мадрид. XII ст.

Повість временних літ навіть повідомляє про мир, за яким імператор нібито погодився на виплату контрибуції на військо Святослава і болгарського трибуту. В цьому немає нічого фантастичного. В ході переговорів імператор міг обіцяти все – тільки б виграти час.

Напевно, це йому вдалося, бо осінь 970 р. і зима 970/971 рр. пройшли відносно спокійно. Весною 971 р. Святослав вислав до Цимісхія посольство, щоби розвідати ситуацію. Імператор за цей час вирішив проблему Варди Фоки і дав перепочити своїм військам. Візантійський флот числом майже 300 суден вже рухався вздовж берегів Болгарії, щоб ввійти у Дунай і загрожувати Переяславцю та Доростолу. Основні ж сили візантійців зосередилися у Фракії і раптово з'явилися під Преславою. Балканські проходи виявились незахищеними. Язичник Святослав ніяк не очікував виступу візантійської армії саме на Пасху. Болгарська столиця була взята в результаті дводенного жорстокого штурму.

Цар Борис II скористався першою нагодою щоб перейти у візантійський стан. Так само вчинило і більшість його війська. Патрикій Калокір вночі втік з фортеці, а Свенелду вдалось вирватись з невеликим загonom. Слідом за Преславом добровільно здались грекам Пліска, Дінея та інші міста. Сміливий до відчайдушності, блискучий полководець Іоанн Цимісхій проявив себе не менш блискучим політиком. Після відвоювання Великого Преслава василевс зробив тонкий політичний хід – повернув царські права болгарському царю. Він, зрозуміло, не думав про реальне відновлення Болгарії. Йому потрібна була підтримка самих болгар проти завойовника Святослава. Цар Борис став в Константинополі почесним полоняником разом зі своїм братом Романом, якого кастрували. Бориса незабаром возвели в сан магістра, але знаки царського достоїнства – оброблену пурпуром тіару, багрянницю і червоні півчоботи, належні йому, як василевсові болгар, відібрали.

Невдачі прискорили розпад коаліції. Святослава покинули печеніги і угорці. Тоді київський князь вдався до жорстоких репресій. «Бачачи, що мисяни відстають від його союзу і переходять на сторону василевса і знаючи,

15.4. Візантійці переслідують військо Святослава. Мініатюра, арк. 167r, Мадридська хроніка Іоанна Скілиці (Vitr. 26-2), Національна бібліотека, Мадрид. XII ст.

що якщо вони всі приєднаються до нього, діла його закінчатся погано... скликав всіх знаменитих родом і багатством мисян, числом до трьохсот чоловік і звершив над ними жорстоке і нелюдське злодійство: наказав всім відрубати голови, а інших у кайданах кинути до в'язниці». Скилиця повідомляє про 20 тис. в'язнів, що, зрозуміло, перебільшено. Не уникали репресій і християни з київського оточення князя, яких Святослав підозрював у симпатіях до Візантії. Серед жертв був і його зведений брат Гліб.

Але репресії не принесли успіху і Святослав мусив стягувати свої розкидані війська до Доростолу. 23 і 25 квітня 971 р. безрезультатними атаками він пробував відкинути військо Цимісхія, однак врешті мусив відійти у Доростол. 28 квітня 971 р. візантійський флот блокував фортецю зі сторони Дунаю. В цей час князь думав лише про порятунок армії. Як писав Лев Диякон, *«муж гарячий і відважний, хоробрий і діяльний... розумів, що головним завданням розсудливого полководця є спроба за будь-яку ціну врятувати своїх людей і ніколи не падати духом перед лицем нещастя, з якими би нездоланними бідами він не зіткнувся»*. 65 днів тривала оборона Доростолу. 22 липня 971 р. в жорстокій битві Святослав здійснив останню спробу вирватись. Цимісхію вдалося відрізати його від фортеці і оточити, але виняткова мужність дозволила русам знову пробитись до фортеці.

Оцінюючи мужність супротивника і вважаючи своє завдання виконаним далеко краще, ніж було задумано його попередником, Іоанн Цимісхій погодився на мир зі Святославом. В числі загиблих під Доростолом був, напевно, і Калокір, інакше Цимісхій став би вимагати його видачі. За умовами миру Святослав зобов'язувався не зачіпати візантійських земель, зокрема кримських володінь, Болгарії, а також мав допомагати Візантії проти її ворогів у випадку нападу останніх. Крім того, він мав здати Доростол, відпустити полонених і негайно виступити до Києва. Імператор дозволив русам покинути Доростол на своїх суднах і видав їм на дорогу по дві міри хліба на кожного воїна.

Скилиця розповідає, що Святослав ще просив допомоги по забезпеченню проходу своїх військ до Києва, напевно, побоюючись печенігів. Цей же хроніст повідомляє, що Іоанн Цимісхій послав до печенігів єпископа Феофіла із завданням добитись підтвердження миру з Візантією і зобов'язання не нападати на Болгарію та пропустити військо Святослава. Печеніги згодилися на всі умови окрім останньої.

Після підписання миру обидва володарі зустрілись. Цю зустріч описали Лев Диякон та Скилиця. На мініатюрі Мадридського манускрипту хроніки Скилиці обидва розмовляють без свити, сидячи один напроти одного. Цимісхій в короні і зі скіпетром, Святослав – простоволосий. Лев Диякон писав, що князь приїхав на зустріч у простій вишитій сорочці і без свити. Був то міцний широкоплечий русявий чоловік з сірими очима, який носив оселедець та вуса, подібно до пізніших запорожців.

Зиму 971/972 рр. Святослав провів у Білобережжі, де були руські факторії, які згідно угоди 944 р. мали бути ліквідовані. З початком війни з Візантією їх відновили, але запасів тут ще було мало і військо голодувало. Навесні на знесилене військо напав печенізький князь Куря. До Києва Святослав не повернувся. Його балканська авантюра зробила Болгарію візантійською провінцією.

Світло Корсуня

Русь і Візантія не лише воювали. Для обох сторін взаємна торгівля була надзвичайно важливою. З ромейської «країни міст» з її розвиненим грошовим обігом, організованим ремеслом, торгівлею, чорноморсько-дніпровським шляхом «з варяг в греки» вивозилися найрізноманітніші вироби, прикраси, дорогі тканини, плащі-імагії, покривала-прандії, розшиті пояси, оливкове масло, вина, фрукти. Навіть войовничі печеніги – «поїдачі вошей» (фтірофаги), як зневажливо називали цих варварів ромеї, виступали посередниками у ділових, торговельних операціях між русами і ромеями по закупці шкір, хутра, льону, воску, отримуючи за це відповідну нагороду. Але головною статтею експорту Русі у Візантію залишалися невідьники-раби.

Відбувалися непрості процеси асиміляції північно-східних територій Русі, заселених угро-фінськими народами... Не менше двох караванів з сотень людей з купцями-русами проходили кожне літо по Дніпру і вздовж західного берегу Чорного моря в Константинополь, везучи рабів, зерно, мед, рибу, солону ікру, віск, шкіри, хутра. Горловину річкових комунікацій контролював Київ, що в основному визначило його політичну зверхність в умовах економіки, орієнтованої на зовнішню торгівлю. Так, то співпрацюючи, то воюючи, обидві держави і їх мешканці з найрізноманітніших прошарків все більше зближались, безпосередньо і ґрунтовно знайомилися, довідувалися про специфіку чужого життя, взаємно впливаючи одні на других. У будь-якому випадку, в середині X ст. при імператорському дворі були твердо впевнені, що Русь вже хрещена.

Василевс Іоанн Цимісхій помер від тифу у 976 р. Разом з тим серед ромеїв ходили чутки про те, що він був отруєний його підступним головним спальничим – **пакімоменом** і **проедром**, євнухом Василем Нофом, до слова, позашлюбним сином Романа Лакапіна від рабині-слов'янки (скиф'янки), свого часу кастрованим за наказом батька. Розумний і потайливий Василь Ноф давно грав важливу роль в політиці, інтригував і тепер розраховував зайняти головне місце при дворі. По суті справи, він правив замість законних представників Македонської династії – 18-річного Василія II і 16-річного Константина IX, синів безталанного Романа II і внуків Константина Багрянородного, які не могли повернути до двору з вірменського заслання навіть свою власну матір, августу Феофану.

Однак не минуло і півроку, як влітку 976 р. в Романії почався один з найбільших в її історії **апостасіїв** – антиурядових бунтів великої військово-земельної, головним чином, вірменської знаті, яка рвалася до влади. Кращий полководець Імперії, один з героїв війни проти Святослава, колишній **доместик схол** Сходу, стратиг величезної фєми Месопотамія, вірменин Варда, на прізвисько Склір («Жорстокий»), саме ім'я якого наводило жах на ворогів, і ще один видний полководець, Михайло Вурца, до 978 р. стали контролювати майже всю територію Малої Азії. Вони розбили в двох битвах послані проти них імператорські війська. В цій ситуації у 979 р. з Константинополя навіть вислали посольство до Києва до Ярополка Святославича, але останній був зв'язаний боротьбою з братом Володимиром.

Одночасно повстали завойовані болгари, завдавши ромеям чутливих ударів. Їх вели проти Візантії коміт Миколай Шишман, а після його смерті –

чотири сини-**комітопули**. З гір і рівнин Західної Болгарії вони прорвалися в Македонію і Грецію і невдовзі проголосили своїм царем Романа, законного спадкоємця болгарського царя, внука грізного Симеона. Спроба Василія II, який тільки-но почав правити самостійно, відмовившись від підготовленої військової кампанії на Євфраті, нанести удар по болгарам, закінчилася повним провалом – імперські війська були розбиті в Родопських горах біля фортеці Стопоніон. Після цього незадоволений командний склад армії, особливо вихідці із знатних східних сімейств, наполягли на обранні доместиком схол честолюбного каппадокійського вірменина Варди Фоки, племінника підступно вбитого імператора Никифора Фоки.

Саме Варда Фока допоміг впоратися з малоазійськими бунтівниками. У вирішальній битві він поранив у поєдинку Варду Скліра і змусив його втекти в столицю Халіфату – Багдад. Через вісім років, вже глибоким старцем, той повернувся в Романію з арабської тюрми, і Варда Фока знову з'єднався з ним. Але у вересні 987 р., хитрістю захопивши Скліра в полон, Фока, який сам мав давній досвід бунтівника, несподівано проголосив себе василевсом. Спираючись на фемне військо і флот, поповнивши свої війська добірними загонами іверів (грузин), отримавши допомогу від арабських емірів, узурпатор заволодів найбільшим містом на сході Імперії – Антіохією, а потім рушив на Константинополь. Одночасно болгари вирвалися на південний схід Балкан, очолені досвідченим стратегом, сміливим комітом Самуїлом. Він почав створювати нову болгарську державу, нав'язуючи ромеям війну. Римський імператор і німецький король обіцяв допомогу Болгарії в боротьбі з василевсами, його головними суперниками в претензіях на світове панування.

Над Константинополем було занесено меч і зі Сходу, і з Заходу, а сил відбити його хоча б з однієї сторони не було. Становище правлячої династії в особі похмурого, розчарованого в житті Василія II і його недалекого брата п'янички Константина IX виглядало катастрофічним. Втім, Константин вважався правителем лише номінально, насправді його цікавили лише жінки та вино, він нічим не міг допомогти братові. Колишній опікун братів і їхній двоюрідний дід (як бастард Романа Лакапіна), колись всесильний і впливовий паракімомен Василь Ноф був давно вигнаний за свої інтриги. Покластися не було на кого. Навколо династії затягувалася петля. Крайнім песимізмом були проникнуті слова василевса Василія в новелі від 4 квітня 988 р.: «До нинішнього дня жодного, навіть найменшого везіння ми не зустріли в нашому житті, але, навпаки, не залишилося такого нещастя, яке би ми не випробували». Все грізніше вимальовувалася кривава примара невмолимого краху, яка вдень та вночі сушила змучений мозок.

В цих умовах, які загрожували обом правлячим братам падінням, осліпленням або навіть смертю, останньою рятівною соломинкою для Василія II була угода з київським князем. Після невдачі посольства 979 р. у Києві відбулися значні переми. На престолі сидів Володимир Святославович (980–1015), який провадив активну зовнішню політику, на відміну від батька Святослава закріплюючи за собою приєднані племінні князівства. В серпні 986 р. ромейське посольство уже було в Києві. Для спасіння династії василевс в ці хвилини крайньої небезпеки був готовий обіцяти все, що загодно, в тому числі – немислима справа! – віддати за дружину бастардові

Святослава, синові наложниці-рабині Малуші, варвару-язичнику, який приносив у жертву християн, багрянородну принцесу, свою сестру Анну, представницю царської правлячої династії у п'ятому поколінні, руки якої безрезультатно добивався для свого сина і спадкоємця римський імператор і німецький король Оттон I. Такий хід був зовсім незвичним для візантійської практики. Зрозуміло, що послани василевса мусили при цьому вимагати, щоби князь Володимир прийняв християнську віру з Візантії і хрестився за грецьким обрядом. Але і сам Володимир, після невдалої спроби ідеологічно об'єднати різноплеменні князівства, створивши пантеон з богів різних племен під зверхністю Перуна-Одина – покровителя династії Рюриковичів, був готовий до цих перемін. Не лише слов'янізовані нащадки варягів-вікінгів, які зберегли перевагу серед знаті Київської Гори, а й верхівка недавно підпорядкованих князівств хорватів і древлян, «мужі кращі і нарочиті» хотіли зміни порядку і релігії, усвідомлюючи, що без цього неможливо зрівнятися з іншими потужними християнськими країнами. Для Володимира це був ще шанс мирним шляхом домогтися встановлення рівноправних відносин з Візантією, чого так добивалися його попередники. Тому василіки імператорів не отримали відмови.

З допомогою присланих 6 тис. воїнів, які поповнили Руський корпус, Василій II весною 988 р., переправившись з військами на азійський берег до Хрисополя, зміг нанести удар бунтівникам. Страшні сокири «скифів Тавру» зробили свою справу і біда, яка стрімко котилася до столиці, була відсунена. Смертельна для правлячої династії небезпека минула. Руський корпус, найнятий на службу, був направлений у Вірменію та Грузію. А хитрі ромеї не спішили видавати за північного варвара багрянородну наречену. Не бажаючи чекати, влітку того ж року князь Володимир, посадивши в лоді 6–8 тис. військ, вторгнувся у ромейські володіння в Криму, обложив головний опорний пункт імперії кастрон Херсон, який руси називали Корсунь, і після десятимісячної облоги, найпевніше всього навесні 989 р. змусив місто здатися.

Значний кримський порт, який вважався майже неприступним, місто-фортеця Херсон була успадкована візантійцями від Римської імперії. Місто тіснилося між двома бухтами на великому мисі, мало площу близько 30 га і населення близько 6–7 тисяч чоловік. З усіх боків, навіть з моря, місто було оточене потужними оборонними стінами загальною довжиною більше чотирьох кілометрів, висотою до десяти метрів і товщиною до трьох-чотирьох метрів, мало більше чотирьох десятків бойових веж і винесену перед основною передову фортечну стіну – протехізму.

Херсон відігравав дуже важливу роль для Візантії. Він служив головним, найбільш надійним опорним пунктом Імперії у Північному Причорномор'ї. Звідси ромеї торгували з неспокійним варварським світом, вели спостереження за ним, збирали політичну, розвідувальну інформацію. Стратиг Херсону, захищаючи місто і однойменну фему, тим самим охороняв кордони Візантії. Сюди надходили різноманітні відомості про задуми і пересування варварів, звідси стрімкі гостроносі тахідроми,

хитаючись від шалених ударів весел і небезпечно нахилиючись переповненими вітром парусами, прямували прямо через море до Константинополя з повідомленнями про ворожі нашієтя. Це було місце дипломатичних зносин з правителями варварів. Тут утримувалися заручники, чийе життя залежало від збереження і успіху візантійських посольств. Сюди висилали скинених імператорів і церковників, які потрапили в немилість, бунтівників і не в міру честолюбних вельмож, державних ворогів. Василевси були впевнені у своїх кримських підданих, які завжди брали діяльну участь у столичних подіях, в перипетіях боротьби за трон. Гіпотеза відомого польського історика Анджея Поппе про те, що Херсон став на бік малоазійських бунтівників і князь Володимир взяв його в покарання за зраду, виконуючи угоду з імператором, залишається дотепною здогадкою, яка не підтверджена джерелами.

*Херсон був центром всієї північночорноморської торгівлі Візантії. Тут проходив жвавий обмін з печенігами, які, в свою чергу, вели обмін з русами. Останні були частими гістьми в гирлі Дніпра і часом залишалися там на зиму, не звертаючи уваги на протести візантійців і тертя з херсонітами, які добували там рибу та ікру. Вартує врахувати, що не всі купці русів мали необхідні економічні можливості, щоби відправити свої лоді в Константинополь, їм простіше і вигідніше було потрапити в Херсон. Печеніги також купляли тут шовк, тканини, килими, пояси, вироби з металу, перець, зі свого боку пропонуючи ромеям шкіри, рабів, хутра, а також оброблений льон і віск, в свою чергу отримані ними від русів. Ці товари відразу ж переправляли в Константинополь та інші візантійські міста півночі Малої Азії. Предметом власної торгівлі херсонітів здавна служили сіль і риба. З Візантії вони везли тканини, прекрасний поливний (глазурований) посуд, пахощі, пряності. А у фемах **Вукеларії**, **Пафлагонія** і **Арменіак**, тобто на південному березі Чорного моря, купували хліб, вино та інше, що було необхідне не лише самому місту-торговцю, місту-посереднику, і без чого воно, маючи слабку аграрну базу, не могло існувати. Міцне вино власного виробництва, яке ромеї не споживали, також реалізовували сусіднім варварам.*

Позбутися феми Херсон – значило втратити дуже багато. Добре укріплене місто на чолі з стратигом Стефаном мужньо оборонялося. Але даремно херсоніти з надією вдивлялися в синю далечінь моря, очікуючи підходу грізних ромейських вогненосних кораблів з військами під пурпуровими імператорськими штандартами. В той же час Візантія ледве стримувала натиск болгарів. Бунтівники потерпіли ще одну поразку від імператорських військ біля Авідоса у квітні 989 р., не стало відчайдушного Варди Фоки, але на свободу з полону вирвався Варда Склір. Василевс міг лише надіятися на те, що кримський кастрон відіб'ється власними силами, і тягнув час. Але останній працював проти нього.

Русичі, влаштувавши табір з західної сторони міста, біля нинішньої Стрілецької бухти Севастополя, вперто намагалися звести земляну «приспу» – насип до оборонної стіни, щоби з її допомогою піти на штурм, тоді як херсоніти, зробивши під неї підкоп, виносили землю і зсипали її в місті.

15.5. Навернення князя Володимира. Мініатюра, арк. 103v(a), Мадридська хроніка Іоанна Скілиці (Vitr. 26-2), Національна бібліотека, Мадрид. XII ст.

Величезний горб ріс, облога затягнулася вже на шість місяців. Невідомо, чим би вона закінчилася, якби у Херсоні не стали активно діяти проруськи настроєні сили в особі деяких варягів на чолі з Іжберном (Жьдеберном) та херсонцем Анастасом, схоже, духовною особою. Саме вони повернули колесо історії, пославши в стан Володимира стрілу з секретними відомостями про те, як позбавити херсонітів подачі води із замського водопроводу і де перерізати таємний «земляний шлях», яким в місто поступали припаси. Через три місяці після того у відчаї херсоніти здалися, їхній стратиг з дружиною був страчений, дочка зґвалтована і «з mnogим майном» віддана Іжберну. Цей же варяг, який став княжим «ближнім», боярином, разом з воєводою Олегом був посланий в Константинополь.

Отримавши від них страшну звістку про падіння Херсону, Василій II був змушений відправити до Володимира свою 25-річну сестру Анну, незважаючи на її сльози та відчай. Незвична спека сушила з того часу землю, яку трусили землетруси, налякавши всіх «вогняні стовпи» палахкотіли в небі, по якому 20 днів переміщалася нова «зірка», комета – зловісні дая ромеїв знамення здобуття «тавроскіфами» міста². Втім, Херсон не надто сильно постраждав в ході військових дій. Русичі постаралися зберегти його в цілості в якості викупу за наречену «багряної» царської крові. Археологи зафіксували шари пожеж і руйнувань з другої чверті XI ст., коли в Херсоні відбувся потужний землетрус, але не з часів Корсунського походу. Більше того, Володимир, якщо вірити агіографу Якову Мніху, який писав майже через сто років після цих подій, наказав збудувати ще одну церкву «на горі» – храм Іоанна Предтечі, очевидно, на підвищеній західній частині городища.

²Про ці знамення розповів хроніст Лев Диякон у своїй «Історії», написаній після 992 р.

Сам князь прийняв останнє обов'язкове «оглашення» і потім хрестився, скоріше всього, як вимагалось, в суботу перед Пасхою 989 р. на «торзі» – великій агорі в центрі міста. Очевидно, це відбулося у хрестовидному храмі-кафоліконі Св. Василя, над залишками якого у другій половині XIX ст. вибудували пам'ятний Собор Св. Володимира³. Князь отримав хресне ім'я – Василь (з того часу всі Рюриковичі стали отримувати два імені – княже і хресне), справив вінчальний обряд і вирушив до Києва. З ним пішли дружинники, які хрестилися одночасно з князем в херсонському храмі Богородиці, поїхали священники з Візантії, вивізни частину корсунських ікон, церковних реліквій, святих мощей (серед них мощі одного з перших римських пап Св. Климента, який помер на засланні у Херсоні у 101 р.), і почалася остаточна загальна християнізація Русі.

З приводу місця хрещення Володимира існує кілька версій, породжених різномірною інформацією джерел. Згідно з однією, він прийняв християнство у Херсоні (Корсуні), за іншою – у Києві, причому за два роки до завоювання Корсуня і за рік до приїзду нареченої Анни, за третьою – у Василькові, неподалік від Києва. Можливо, що всі з них містять частку правди, бо у X ст. оглашення і хрещення язичників за константинопольським ритуалом не проводилося одноактно і одночасно: основному тайнству задовго до цього передувала процедура введення в церкву через молитви оглашення, після чого людина вважалася «нехрещеним християнином», а потім наставало перше довгочасне оглашення, з супутнім навчанням в якості оглашеного першої категорії, і друге, коротке, не менше 10 днів, вже напередодні власне хрещення, коли над кандидатом читали молитви і вершили чин «зречення сатани і залучення до Христа». Швидше за все, Володимир, який завчасно готувався до цієї важливої події, пройшов повний термін і хрестився з дотриманням усіх церковних правил, що повинно було служити гарантом щирості і серйозності його намірів.

Хрещення Русі

Таким чином, покинувши язичество, київський князь став родичем «найхристиянніших василевсів», через що він і його спадкоємці були включені в коло нових високих зв'язків. Тепер василевс Візантії тримав себе і вів переговори з великим київським князем як рівний з рівним. В свою чергу, Володимир Святославич перевершив своїх попередників Аскольда та Ольгу, провівши хрещення всієї Русі.

Силою меча Володимир поборов і обновив душу свого народу, який вже давно став на шлях хрещення, давши остаточну утвердитися в країні новій могутній вірі, новому закону і звичаям, науці, книгам, храмам.

³Слідом за російським істориком С. А. Беляєвим в курси лекцій та підручники потрапило твердження щодо хрещення князя Володимира у великій базиліці-кафоліконі на північному березі міста (Уваровська базиліка), але з аналізу писемних джерел та історичної топографії міста випливає, що Уваровська базиліка носила назву Св. Апостолів Петра і Павла і не мала відношення до вказаного в літописах місця хрещення – храму на площі-агорі посеред міста, «де торг вели корсуняни».

Короткий запис в одній з візантійських Малих Хронік свідчить, що ромеї відзначили факт масового хрещення на Русі вже до осені 989 р., але на цю тему особливо не розписувалися, очевидно, через те, що віднеслися до того, що відбувалося, як до завершення давно звершеної справи, яка тягнулася ще з часів князя Аскольда, відколи Візантія стала постійно висвячувати Київських митрополитів, першими з яких були ромеї Михайло Сирин і Лев (Леон). До слова, в XI ст. майже всі митрополити Русі залишалися греками і, значить, були провідниками імперської політики Візантії, яка прирівнювала всіх християн до своїх підлеглих. Але на Русі, як і у Візантії, церква була в підпорядкуванні світської влади. І вже незабаром митрополитам довелося ставати провідниками політики київських князів.

Впродовж 990–996 рр. артіль візантійських майстрів, в тому числі з Херсона, вибудували на Старокиївській горі, на території княжого дитинця поряд з так званим Південним палацом видимий здаля перший великий кам'яний храм на Русі, прикрашений тими іконами, реліквіями, хрестами, а може і мармурами, які були привезені з Корсунського походу. Виходячи з результатів розкопок, його почали зводити як базиліку, але пізніше змінили початковий задум на хрестово-купольну церкву. Вона повинна була стати і стала матір'ю всіх храмів Русі. Довший час тут служили херсонські священики. Церква отримала спочатку ім'я Св. Климента Римського, мошці якого були в ній положені, а пізніше – Богородиці Десятинної, оскільки на її утримання була встановлена князем «десятина», яку отримував староста і економ – управитель церкви. Першим з них, згідно збереженої традиції, був поставлений «княжий протопоп» Анастас Корсунянин (той самий, який вказав місце розташування херсонського водопроводу). Йому довелося прожити у Києві до 1018 р., а потім піти в Польщу разом з військами князя Святополка Володимировича і його тестя, польського короля Болеслава Хороброго, який втрутився на стороні свого зятя в усобицю між спадкоємцями покійного Володимира.

А першим єпископом Новгороду у 996–999 рр. також став корсунянин – Іоаким (Яким), присланий Константинопольським патріархом.

Прийняття Руссю християнства не зробило її монархією візантійського типу, хоча князі намагалися цього досягнути. Надто сильними тут виявилися пережитки військової демократії. Тим не менше прийняття християнства дозволило укріпити, вдосконалити державну владу і територіальну єдність, поступово трансформувати віче, як орган верховної влади, в княжу думу, схожу з візантійським синклітом, а головне, отримати статус великої держави і стати нарівні з найбільшими християнськими державами середньовічної Європи. На Русь перестали дивитись як

15.6. Златник князя Володимира,
988–1015 рр.

15.7. Портрет князя Володимира на банкноті 1 гривня зразка 1992 р.

на невідому землю варварів. Вона сама перетворювалася в імперію, поряд з Візантією і Німеччиною ставала тою силою, навколо якої групувався світ того часу. Розпочався широкий культурний обмін Київської Русі з державами Центральної і Західної Європи. Значення цього обміну важко переоцінити. Візантія ж в образі християнської православної Русі отримала надійного союзника. Північна загроза її кордонам тимчасово щезла. Русь же стала частиною візантійської цивілізації, засвоївши всі її основні базові компоненти.

Контрольні питання

1. Який торговельний шлях зв'язував Візантію і Русь? Чому він отримав таку назву?
2. Як ви вважаєте, чому руські купці, які торгували у Візантії, охоче приймали християнство?
3. Чому Аскольдові не вдалося поширити християнство на весь Київський каганат?
4. Чим угода 944 р. була гіршою для Київської Русі від попередніх угод?
5. Чи було правильним рішення Святослава прийняти візантійську пропозицію і напасти на Болгарію?
6. За яких обставин відбулося хрещення князя Володимира? Чи можна його вважати справою випадку?
7. Чим для Візантійської імперії був цінний Херсон?
8. Хто більше виграв від прийняття християнства Руссю – сама Русь чи Візантія?
9. Чим можна пояснити майже повне мовчання візантійських джерел про хрещення Русі в кінці X ст.?

Увага, джерело!**З «Житія Георгія Амастридського»
Ігнатія Диякона
(770/780 – після 845 рр.)**

Була навала варварів, русів – народу, як всі знають, у вищій ступіні дикого і грубого, що не має у собі жодних слідів людинолюбства. Звірячими звичаями, нелюдськими вчинками, показуючи свою кровожерливість вже одним своїм виглядом, ні в чому іншому, що властиво людям, не знаходячи такого задоволення, як у смертовбивстві, вони – цей згубний і по суті, і по імені народ, – почавши розорення від Пропонтиди⁴ і пройшовши інше узбережжя, досягнув нарешті і до батьківщини святого⁵, витинаючи нещадно будь-яку стат'ю і будь-який вік, не шкодуючи старців, не залишаючи без уваги малих дітей, але проти всіх однаково озброюючи смертовбивчу руку і поспішаючи всюди пронести загибель, скільки на це у них було сили. Храми руйнуються, святині паплюжаться: на місці їх [нечестиві] жертovníки, беззаконні узливання та жертви...

Варвар, вражений цим⁶, обіцяв все зробити якнайшвидше. Надавши вільність і свободу християнам, він доручив їм і прохання прощення перед Богом і перед святим. І ось влаштується щедре запалення світильників, і всенощне стояння, і піснеспів; варвари звільнюються від божественного гніву, влаштується певне примирення і домовленість їх з християнами, і вони вже більше не ображали святині, не топтали божественні вівтарі, вже не відбирали нечестивими руками божественні скарби, уже не безчестили храми кров'ю. Одна гробниця була достатньо сильною для того, щоби викрити безумство варварів, припинити смертовбивство, зупинити звірство, привести [людей], більш лютих, ніж вовки, до лагідності овець і змусити тих, які поклонялися гаям та лугам, шанувати Божественні храми. Чи не бачиш силу гробниці, яка поборолала силу цілого народу?

**З окружного послання патріарха
Фотія східним ієрархам
(кінець 866 – початок 867)**

Але ж не тільки цей народ перемінив минуле нечестя на віру в Христа, але і навіть сам, ставши для багатьох предметом численних розповідей і всіх залишивши позаду в жорстокості і кровожерливості, той самий так званий [народ] Рос, ті самі, хто – завоювавши живучих навколо них і від того надмірно загордившись – підняли руку на саму Ромейську державу! Але однак нині і вони перемінили язичеську і безбожну віру, в якій перебували раніше, на чисту і справжню релігію християн, самі себе добровільно поставши в ряд підданих⁷, і стали проявляти гостинність замість недавнього грабунку і великої наглості супроти нас. І при цьому настільки запалив їх пристрасний потяг до віри – знову виголошує Павло: *Благословен Господь во віки!*, – що прийняли вони у себе єпископа і пастиря і з великим старанням віддаються християнським обрядам.

⁴Мармурового моря.

⁵Георгія, єпископа Амастриди.

⁶Чудесними знаменнями біля гробниці Св. Георгія.

⁷Прийняття християнства традиційно розглядалося у Візантії як формальне входження до числа «підданих» Імперії.

З Хроніки Логофета, Продовжувача Георгія Арматола

Руси ж, вриваючись всередину церков, багато вчинили вбивств християн і неповинну кров пролили. Було ж кораблів 200, що оточили град і великий страх тим, хто був там, сотворили. Цар же побачив, коли зміг прийти: і з патріархом Фотієм у Влахерну прийшов і тут Господа молив. Там же з піснями святої Богородиці винесли омофор, в море краї омочили, і в тиші з суші вітер налетів і в морі хвилі підняв і буря вчинилася і безбожної Русі кораблі поглинула, мало їх втекло від біди.

З Брюссельської хроніки

В його [Михаїла III] царювання 18 числа червня місяця 8 індікта у 6368 р. [860], на 5 році його правління, прийшли руси з двомастами кораблями, які заступництвом Всехвальної Богородиці були християнами приборкані, вщент переможені і знищені.

З Повісті Временних Літ (ПВЛ)

В літо 6374 [866]. Рушив Аскольд і Дір на Греків, і прийшов в чотирнадцятий рік Михайла-цесаря. А цесар був у поході на агарян. І коли дійшов він до Чорної ріки, епарх послав йому вість, що русь іде на Царград. І вернувся цесар. А ці [руси], в середину Суда увійшовши, вчинили вбивство багатьох християн і Царград двомастами кораблів оточили. Цесар же ледве в город увійшов, і з патріархом Фотієм у церкві святої Богородиці, що є у Влахернах, всю ніч молитву творили. А тоді, божественну ризу святої Богородиці зі співами винісши, у море вмочили полу. Була тиша, і море заспокоїлося. Одразу знялася буря з вітром, і знову встали великі хвилі, і кораблі безбожних русів розметало, і до берега пригнало і побило їх, що мало їх вибавилося з такої біди і до себе повернулося.

З «Життєпису імператора Василя I» Костянтина Багрянородного (середина X ст.)

Але і народ русів, непереможний і безбожнійший, він, схилений до згоди значними підношеннями золота, срібла і шовкового одягу і уклав з ними мирну угоду, переконавши також приєднатися до рятівного хрещення і вмовив прийняти рукоположеного від патріарха Ігнатія архієпископа. Той, з'явившись в країну згаданого [народу], був після такого діяння прихильно прийнятий народом. Бо коли архонт цього племені зібрав підданих на збори і сів на чолі зі своїми старійшинами, більше інших прихильними до поганства через довгу звичку, сперечаючись про свою віру і про віру християнську, закликали недавно прибулого до них ієрея і закидали запитаннями: що він проповідує і чого намірений вчити їх? І після того як той, простягаючи книгу Євангелія, розповів їм про деякі чуда Спасителя нашого і Господа і привів їм приклади чудодійства Господнього зі старозавітної історії, руси відразу сказали: «Якщо і ми не побачимо чого-небудь подібного, особливо ж того, що розповідаєш ти про трьох отроків в печі, взагалі не будемо вірити тобі, і більше не будемо звертати слух свій до промов твоїх». Він же, поклавшись на істину Того, Хто сказав: *чого попросите во ім'я Моє, отримаєте і віруючий в Мене діла, які творю Я, і сам звершить, і більше сих сотворить*, коли треба цьому звершитися не напоказ, а для спасіння душі, сказав їм: «Хоча

і не можна спокушувати Господа Бога, але все ж, якщо від душі зважилися ви звернутися до Господа, просіть, чого хочете, і Господь сповна зробить це заради віри вашої, хоча ми самі прості і мізерні». Вони ж попросили кинути в розведене ними багаття саму книгу християнської віри, тобто Божественне і Святе Євангеліє, і якщо залишиться воно непошкодженим і незгорілим, то звернуться вони до Господа, що Його він проповідує. Коли це було сказано і іерей, вознісши очі і руки до Бога, проголосив: «Прослав Ім'я Твоє, Ісусе Христе, Боже наш, і нині в очах всього цього народу» – книга Святого Євангелія була вкинена в огненне багаття. Після довшого часу, коли вогонь було погашено, виявили, що Святий том залишився недоторканим і непошкодженим, не діставши від вогню жодної шкоди, так що навіть накладки на книжних застібках не перетерпіли жодного зіпсуття чи пошкодження. Бачачи це і будучи враженими величі чуда, варвари без коливань приступили до святого хрещення...

**Пам'ять на апостола Фому Симеона
Мегафраста (X ст.) як приклад
тактики візантійського місіонерства**

...З таким настроєм і способом життя він [Фома] потрапив до індів, і скоро слава про нього досягла найбільш віддалених [частин цього] народу. Коли [Фома] побачив, що ними володіють забобони, які висушили найбільші глибини їх душі, він не відразу кинувся викривати, не вдався до звинувачень, вирішив не користуватися таким засобом як суворість. Бо ж він знав: те, що вкорінено в наших душах довгою звичкою, нелегко піддається знищенню, але скоріше змінюється під впливом переконання, ніж сили. Тому він більше вдавався до лагідності, доброї манери і приємних слів. Він являв їм свою велич і достоїнство не з допомогою зарозумілості, пихатості і багатослів'я, а ділами і знаменнями, вельми прикрашений смиренномудрістю, цією визначальною рисою Христа. Тому він намагався вести до богопізнання тим, що сам викликав подив своїми справами, був добродушний і поміркований в думках – тим-то він і викликав повагу у індів. Вони взялися розпитувати його, хто він, якого роду, яка у нього віра і чого він хоче. [Фома] же, маючи всередині себе вчителем Христа, м'яко і скромно відповідав, що родом він з юдеїв, учень великого Мойсея, того самого Мойсея, що бесідував з Богом, а крім того, він учень Христа, який з'явився для спасіння світу і який прийшов оголосити про вічне життя і спасіння душ; ті, які повірять в це, стануть причетними до неосушимої благодаті. На додаток до цього він розповів про всі чуда, пов'язанні зі сходженням Христа і Бога Слова і Його земним існуванням; і про самі Страсті, які багатьом видаються ганебними, і про Силу Воскресіння і вознесіння на небо. Він казав: «Я призначений Його учнем і помічником, возвісником про чуда, вісником і благовісником про Його богочоловічий домоустрій. Проголошуючи його чоловіколюбство по відношенню до людей і безмірну до них жалість, я дійшов до вас вільними ногами. Я був причетником Його тайн і слугою, і на власні очі переконався в тому, що кажу. Я не [тягну] силою тих, хто відмовляється, але приймаю в обійми тих, хто добровільно повірив».

З Повісті Временних Літ (ПВЛ) У літо 6420 [912]. Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти угоду між Греками і Руссю. І послав він, мовлячи: «Згідно з другою угодою, що відбулася при тих цесарях, Льві й Олександрові, ми, від народу руського – Карл, Ингельд, Фарлоф,

Вермуд, Рулав, Гуді, Руальд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лідул, Фост, Стемид, – послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих князів, до вас, Льва, і Олександра, і Константина, великих за волею Божою самодержців, цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка від багатьох літ була межі християнами і руссю, за бажанням наших князів і за велінням, і від усіх, що є під рукою його [Олега], суших русів. Наша світлість, більше від інших за волею Божою хочачи зберегти і засвідчити таку дружбу, яка була межі християнами і руссю, багато разів насправді прагнули не лише просто на словах, а на письмі і з клятвою твердою, клявшись оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і по закону нашому».

Угоди, які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі:

По першому слову замирімося з вами, греки, дружимо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочині од тих, що перебувають під рукою наших світлих князів, і подбаємо, наскільки сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і на завжди дружбу немінливу й бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіть таку ж дружбу, незваблिवу й непорушну, до князів світлих наших руських і до всіх, що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так:

[Злочин] нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб мали віру до цих доказів; а коли вони йому, будуть не йняти віри, нехай не клянеться та сторона, яка прагне, щоб не вірили; а коли поклянеться по вірі своїй – буде кара, якою й виявиться провина.

Про це: якщо хто уб'є, християнина русич чи християнин русича, нехай умре там, де вчинить вбивство. Якщо ж утече той, що вчинив убивство, якщо є він імушим, то частину його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімушим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре.

Якщо ж ударить мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар нехай дасть п'ять літрів срібла по закону руському; якщо ж той, що так учинив, буде неімушим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе навіть ту саму одягу свою, у якій він ходить, а про решту нехай поклянеться по своїй вірі, що інший ніяк [не може] допомогти йому; після цього за провину хай не стягують.

Про це: якщо украде русич що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русича, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть ні християни, ні руси, але ще нехай забере своє той, який втратить. А якщо віддається в руки крадій, нехай буде він взятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрійно.

Про це: якщо ж, хто, русич християнинові, чи християнин русичеві, завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай поверне потрійно.

Якщо викинутий буде корабель вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений буде нами, русичами, то якщо хто збереться спорядити корабель з

добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий корабель, чи бурюю, чи земною перепоною затриманий, не може добратися до своїх місць, то ми, русичі, допоможемо гребцям того судна і допровадимо з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо вчиниться така сама біда судну руському, то ми, греки, проведемо його в Руську землю; і хай продають товар того судна; і якщо може продати що з корабля, ми виволочимо їм. А коли ми, русичі, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цесаря вашого. То ми, пропустимо з честю їх [і] проданий товар корабля їхнього. Якщо ж станеться кому з того корабля в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русичами, або взято буде що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніше кари.

Про цих: якщо полоняник з обох країн затримується чи русами, чи греками, проданий в ту країну, і якщо знайдеться чи русич, чи грек, що викуплять і повернуть викуплену особу у свою країну, то візьмуть ті, які його купили, ціну його або візьмуть за нього, що вважається на торзі на день ціною челяднина. Так само якщо з війська взятий буде тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і оддана буде ціна його, як уже сказано, що й на торзі.

Коли ж потрібно [цесареві вашому] на війну іти і якщо виникне вам потреба, а ці [русичі], захочуть віддати честь вашому цесареві. – то коли ж будь-який час скільки їх прийде і схочуть вони зостатися у цесаря вашого своєю волею, – нехай вони будуть.

Про полонення русами [тих], які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також і ще про полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, – цих продають по двадцять золотих і хай прибудуть вони в Греки.

Про це: якщо украдений буде челяднин руський, або втече, або насильно проданий буде і скаржитися стануть русичі, – хай підтвердиться це челядником, нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо вони втратили челяднина і скаржаться, – нехай позивають і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий не дасть учинити цей розшук, – нехай буде він винним.

Про русичів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх не матиме, хай поверне [цесар] майно найближчим родичам в Русь. Якщо ж учинить заповіт, – той візьме спадщину його, кому він запише успадкувати майно; хай успадкує його з русичів, що тут торгують, і з різних, що прибувають в Греки і надовго залишаються.

Якщо злочинець [не] повернеться в Русь, – нехай скаржаться русичі християнському цесареві і схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять русичі грекам, якщо де-небудь станеться таке.

На підтвердження ж і непорушність бути межі вами, християнами, і руссю, цю мирну угоду учинили ми, і ви, обидва [цесарі], новим написанням на двох хартіях, – цесаря вашого і своєю рукою, [а цесар] присягальним чесним хрестом і святою єдиносушою трійцею істинного Бога нашого засвідчив і дав нашим послам. Ми ж клялися цесарю вашому, од Бога сущому, за законом і звичаями народу нашого не переступати ні нам, ні іншому з країни нашої встановлених угод договору про мир і дружбу. І це написання дали ми обом цесарям вашим для підтвердження, що договору бути на укріплення і засвідчення існуючого

межи нами миру, місяця вересня в другий [день], а в індікт п'ятнадцятий, у рік від сотворення світу 6420.

З трактату Константина VII Багрянородного «Про управління імперією» (середина X ст.)

Кн. 53. ...Якщо жителі фортеці Херсон коли-небудь повстануть або задумають вчинити противне царським повелінням, треба тоді, скільки знайдеться херсонських кораблів в столиці, конфіскувати їх разом з вмістом, а моряків і пасажирів – херсонітів зв'язати и ув'язнити в домах праці. Тоді треба послати трьох василіків: одного на узбережжя феми Арменіака, другого – на узбережжя феми Пафлагонія, третього – на узбережжя феми Вукеларії, щоби захопити всі судна херсонські, конфіскувати і вантаж, і кораблі, а людей зв'язати і замкнути в державні в'язниці і потім доповісти про ці справи, як їх можна влаштувати. Крім того, треба, щоби ці василіки перешкоджали пафлагонійським і вукеларійським кораблям і береговим суденцям Понт перепливати через море в Херсон з хлібом або вином, чи яким-небудь іншим продуктом, або з товаром. Тоді також і стратиг повинен взятися за справу і відміряти десять літр, тих що видаються фортеці Херсон з скарбниці, а потім стратиг піде з Херсона, відправиться в іншу фортецю і там розміститься.

[Знай], що якщо херсоніти не приїжджають у Романію і не продають шкіри та віск, які вони купують у пачинаків (печенігів), то вони не можуть існувати.

[Знай], що якщо херсоніти не привозять зерно з Амісу, Пафлагонії, Вукеларіїв і зі схилів Арменіаку, то не можуть існувати.

З Життя князя Володимира особливого складу (70-і рр. XI ст.)

...Князь же Володимир, швидко зібравши своїх воїнів: варягів і словен, і кривичів, і чорних болгар, пішов на Корсунь, грецький град. І затворилися корсуняни в граді. І став Володимир на тій стороні міста в лимані, на віддалі польоту стріли від міста⁸. І твердо билися містичі. І сказав Володимир містичам: «Якщо не здастися, буду стояти тут три роки і більше». Вони ж не послушали його. І стояв Володимир під містом шість місяців; і не втомилися корсунці від голоду. Був же в Корсуні муж-варяг, на ім'я Жьдеберн. Він же пустив стрілу в полк до варягів і крикнув: «Донесіть стрілу цю князеві Володимирі». Написав же на стрілі наступне: «Княже Володимир, приятель твій Жьдеберн велику тягу має до тебе, но в тому тебе повідомляю: хоча будеш стояти ти зі своєю воїнською силою під містом рік або два, чи три, не зможеш ти голодом виснажити Корсунь, бо корабельщики приходять шляхом підземним з питтям і кормом в місто. Шлях же той знаходиться на схід від розташування твоїх військ»⁹.

Князь же Володимир розвідав цей шлях і наказав його перекопати. І люди корсунські страждали від голоду і водної спраги і через три місяці здалися. І увійшов Володимир в місто і дружина його...

⁸ «Лиман» цілком відповідає Стрілецькій бухті, розташованій за 300 м по прямій на північний захід від міста.

⁹ В оригіналі джерела – «земляний шлях». Мова могла йти про якийсь насип, зроблений херсонітами через заболочену Карантинну балку. Остання дійсно знаходилася на схід від табору русичів.

З Повісті Временних Літ (ПВЛ) ... В літо 6496 (988) пішов Володимир на Корсунь, град грецький, і затворились корсуняни в місті. І став Володимир на тій стороні міста біля пристані, на віддалі польоту стріли від міста, і билися міцно з міста. Володимир ж обложив місто. Люди в місті стали знемагати, і сказав Володимир: «Якщо не здастесь, то простою три года». Вони ж не послухалися. Володимир же, приготував військо своє, наказав присипати насип до міських стін. І коли підсипали вони, корсунці, підкопавши стіну міську, викрадали підсипану землю і носили її до себе у місто і зсипали посеред міста. Воїни ж присипали ще більше, і Володимир стояв. І ось якийсь муж корсунянин, іменем Анастас, пустив стрілу, так написав на ній: «Перекопай і перейми воду, іде вона трубами з криниць, які за тобою зі сходу». Володимир же, почувши про це, подивився на небо і сказав: «Якщо збудеться це, хрещуся!». І відразу ж повелів копати на переріз трубам і перейняв воду. Люди знемагали від спраги і здалися. Володимир ввійшов у місто з дружиною своєю і послав до царів Василя і Константина сказати: «Ось взяв вже ваше місто славне. Чув же, що маєте сестру дівицю; якщо ж не віддасте її за мене, то вчиню столиці вашій те ж, що і цьому місту!». І, почувши це, впали у відчай царі. І послали йому вість таку: «Не пристало християнам видавати жінок за язичників; якщо хрестишся, то її отримаєш, і царство небесне осягнеш, і з нами єдиновірцем будеш. Якщо ж не зробиш цього, то не зможемо видати сестру за тебе». Почувши це, сказав Володимир посланим до нього від царів: «Скажіть царям вашим так: я хрещуся, бо ще раніше випробував закон ваш і люба мені віра ваша, мужі». ... І послухали царі, і послали сестру свою, сановників і пресвітерів. Вона ж не хотіла іти, кажучи: «Іду як в полон, краще б мені тут померти». І сказали їй брати: «Може бути, наверне тобою Бог Руську землю до покаяння, а Грецьку землю врятуєш від жакливої війни. Чи не бачиш, скільки зла наробила грекам Русь? Тепер же якщо не підеш, то зроблять і нам те ж, що в Корсуні». І ледве змусили її. Вона ж сіла на корабель, попрощавшись з ближніми своїми з плачем і відправилась через море. І прийшла в Корсунь, і вийшли корсунці назустріч їй з поклоном, і ввели її в місто, і посадили її в палаті... За Божественним Промислом захворів в той час Володимир очима і не бачив нічого. І хвилювався сильно і не знав, що зробити. І послала до нього цариця сказати: «Якщо хочеш позбутися від хвороби цієї, то хрестися поскоріше; якщо ж не хрестишся, то не позбудешся недуги своєї». Почувши це, Володимир сказав: «Якщо справді збудеться це, то воістину великий Бог християнський». І велів хрестити себе. Єпископ же корсунський з попами цариці, огласивши, хрестив Володимира. І коли возложив руку на нього, відразу ж прозрів він. Відчувши своє раптове зцілення, Володимир прославив Бога: «Тепер пізнав я Бога істинного». Багато ж з дружинників, побачивши це, хрестилися. Хрестився ж він у церкві святого Василя, а стоїть церква та в місті Корсуні посеред міста, де збираються корсунці на торг; палата ж Володимира стоїть біля краю церкви і до наших днів, а цариці палата – за вівтарем. Після хрещення ж Володимира привели царицю для звершення шлюбу¹⁰. І не знаючі ж істини, кажуть, що хрестився Володимир у Києві, інші ж кажуть у Василеві, а інші і по іншому кажуть...

¹⁰Швидше за все, Володимира і Анну вінчав присланий з Константинополя ієрей або архієпископ Херсонський, оскільки у 988–989 рр. київська митрополічна кафедра не була зайнятою, а митрополит Іоанн з'явився на ній не раніше 990 р.

Після всього цього Володимир взяв царицю, і Анастаса, і священників корсунських з мощами святого Климента, і Фіва, учня його¹¹, взяв і посуд церковний, і ікони на благословення собі. Поставив і церкву в Корсуні на горі, яку насипали посеред міста, викрадаючи землю з насипу; стоїть та церква і донині. Від'їжджаючи, взяв він і двох мідних ідолів і чотирьох мідних коней¹², що і зараз стоять за церквою святої Богородиці¹³ і про які дурні думають, що вони мармурові. Корсунь же віддав грекам як віно¹⁴ за царицю, а сам повернувся до Києва.

...Потім жив Володимир у християнському законі і задумав створити церкву Пресвятої Богородиці, і послав привезти майстрів з грецької землі. І почав її будувати і коли закінчив будувати, прикрасив її іконами, і доручив її Анастасу Корсунянину, і поставив служити в ній Корсунських священників...

З «Хроніки» саксонського єпископа Тітмара Мерзебурзького (бл. 975–1018)

VII. 72. Продовжу розповідь і торкнуся несправедливості, сотвореної королем Русі Володимиром (rex Ruscorum Wlodemirus). Він взяв дружину з Греції на ім'я Олена¹⁵, раніше просватану за Оттона, але підступним чином у нього забрану¹⁶. Через її наполегливість він (Володимир) прийняв святу християнську віру, яку добрими вчинками не прикрасив, бо був великим і жорстоким розпусником і вчинив велике насильство над зніженими данайцями¹⁷. Маючи

¹¹ У 861 р. в Херсоні з допомогою Константина Філософа, одного з творців слов'янської азбуки, були віднайдені мощі одного з перших християнських мучеників римського єпископа Климента, який помер тут на засланні в 101 р., і його учня Фіва, який був присутнім при цій смерті.

¹² Напевно, античні статуї, які збереглися на агорі візантійського Херсону.

¹³ Київська кам'яна церква Св. Климента Римського або Богородична, вона ж Десятинна, яка була збудована до 996 р. і доручена Володимиром Анастасу як старості, економуправителю. Назва Десятинна походить від того, що князь дав новому храму, який мав стати матір'ю всіх церков Русі, «від земель і від градів своїх десяту частину», «і вдасть десятину Настасу Корсунянину».

¹⁴ Шлюбний викуп.

¹⁵ Помилка німецького хроніста – грецьку царівну, дочку василевса Романа II і августи Феофано, звали Анна. В неї була ще старша сестра, можливо, на ім'я Олена.

¹⁶ Оттон I, імператор Римської імперії германської нації, у 967 р. сватав за Анну свого сина, майбутнього Оттона II, але отримав категоричну відмову від її вітчима василевса Никифора II Фоки. Це стало причиною війни між Німеччиною і Візантією на Півдні Італії. Врешті Оттон I був змушений задовольнитися шлюбом сина з Феофано, племінницею василевса Іоанна I Цимісхія, наступника Никифора Фоки, тобто просто з однією з родичок правлячого імператора, а не законною «багрянородною» представницею правлячої Македонської династії. За візантійськими канонами, шлюб «порфірогеніти» з «варваром», не ромеєм, був немислимим.

¹⁷ «Данайцями» (Danaï) вчений хроніст на античну манеру називає греків (ромейв). Розпутність, «женолюбство» Володимира підтверджують літописці: «І був він ненаситний на блуд, і, привівши до себе замужніх жінок і дівчат, він насилував їх» (Іпатівський літопис).

трьох синів¹⁸, він дав у дружини одному з них¹⁹ дочку нашого притіснителя герцога (dux) Болеслава²⁰, разом з якою з поляками був присланий Рейнберн, єпископ Колобжезький²¹... Згаданий король [Володимир], дізнавшись, що його син за намовою Болеслава вирішив таємно проти нього виступить, схопив того [єпископа] разом з тим [своїм сином] і [його] дружиною і заключив кожного в окрему темницю. В ній святий отець, сумлінно хвалячи Господа, звершив таємно те, чого не міг відкрито²²...

VII. 73. ...Сей єпископ, який отримав в двоякій непорочності (тілесній і духовній), притулок на небесах, сміється над погрозами беззаконника, спостерігаючи полум'я відплати, яке терзає цього розпутника, так як, за свідченням вчителя нашого Павла, Господь карає перелюбників. Болеслав же, довідавшись про все це, не переставав мстити, чим тільки міг. Після цього названий король помер у похилих літах²³, залишивши свою спадщину двом синам²⁴, тоді як третій²⁵ до тих пір знаходився у темниці, а потім, сам вислизнув, але залишив там дружину, і втік до тестя.

VII. 74. Згаданий король [Володимир] носив венериний набедерник, посилюючий вроджену схильність до блуду. Але Спаситель наш Христос, заповідаючи нам перепоясувати чересла, палке джерело згубних надмірностей, розумів утримання, а не будь-яку спокусу. Почувши від своїх проповідників про палаючий світильник²⁶ (Лука 12, 35), названий король змив пляму содіяного гріха, старанно творячи щедрі милостині. Бо написано: подавайте милостиню,

¹⁸ Насправді у Володимира були сини: Вишеслав (від Олови, дочки одного з скандинавських конунгів), Ізяслав (від полоцької княжни Рогнеди), Святополк (від вдови Ярополка Володимировича), Святослав (від Малфріди, турівської княжни), Ярослав (від Рогнеди), Мстислав (від перемишльської княжни Аделі), Всеволод (від Рогнеди) Станіслав та Судислав (від Аделі), Борис та Гліб (від болгарської княжни) та Позвізд, не рахуючи дітей від численних наложниць. Святополк справді був третім сином Володимира.

¹⁹ Святополку (981 – після 1015), в хрещенні Петру, князю туровському, землі якого межували з Польщею. Шлюб було укладено між 1008–1012 рр.

²⁰ Княжну Болеславу (бл. 991 – після 1018), дочку польського короля Болеслава Хороброго (992–1025), який воював проти Німецького королівства.

²¹ Колобжег, місто в землях поморських слов'ян на балтійському побережжі, де у 1000 р. за сприяння римського імператора і німецького короля Оттона III (983–1002) була утворена місійна єпископія.

²² Мова йде про смерть Рейнберна в ув'язненні у Києві, яку Тітмар представив як мученицьку: єпископа допитували і він зізнався у зраді Святополка, бо знав про неї, як духівник його дружини. «Відкрито» стати мучеником першому Колобжезькому єпископу не вдалось у своїй єпархії, звідки він був вигнаний в результаті язичеського повстання і знайшов притулок при дворі польського короля.

²³ Володимир помер у своїй приміській резиденції у Берестові 15 липня 1015 р. у віці 53 років або трохи старшим. Під кінець життя він хворів і, можливо, виглядав старшим за свій вік.

²⁴ Схоже, що Тітмар мав на увазі Бориса та Гліба, яких батько в останній рік наблизив до себе після ув'язнення Святополка і підготовки походу проти Ярослава.

²⁵ Святополк.

²⁶ Тобто про стриманість і очікувану нагороду після пришествя Спасителя Ісуса Христа. Тітмар ледь не дослівно цитує слова євангеліста Луки (12:35–40).

тоді все буде у вас чисто. Він довго правив згаданим королівством²⁷, помер глибоким старцем і похований у великому місті Києві (Києва) в церкві мученика Христового папи Климента²⁸ поряд із згаданою своєю дружиною – саркофаги їх стоять посеред храму²⁹. Владу його ділять між собою сини, і у всьому підтверджується слово Христове, бо, боюсь, наступить те, чому передбачено звершитися устами небрежливими – бо сказано: всяке царство, яке розділилося само в собі, опустіє³⁰...

²⁷ Великий князь київський у 980–1015 рр., князь новгородський (970–980).

²⁸ Тобто у Десятинній (Св. Богородиці) церкві, де зберігалися мощі Св. Климента.

²⁹ Тітмар, який писав восени 1018 р., користувався інформацією учасників походу до Києва, які бачили обидва саркофаги. Його інформація побіжно підтверджує інформацію ПВЛ, яка відносить смерть княгині до 1011 р., тоді як авторитетний візантійський хроніст Іоанн Скилиця (після 1040 – перше десятиріччя XII ст.) у своєму творі «Огляд історій» (за 811–1057 рр.) відніс її смерть до 1020 р.

³⁰ По смерті Володимира Святославича розпочалася кривава усобиця між його синами, однією з головних осіб якої був Святополк, прозваний за братовбивство Окаяним. Переможцем з цієї усобиці вийшов Ярослав Мудрий, якому вдалося відновити єдність Русі лише у 1036 р. по смерті брата Мстислава.

Контрольні питання

1. Що спільного в розповідях агіографів про нашествя варварів на Амастриду і Сугдею, і про що це може говорити?
2. Як за Патріархів Фотія та Ігнатія була утворена Київська митрополія? На які прийоми візантійських місіонерів X ст. вказує текст Симеона Метафраста про проповіді апостола Фоми у Індії?
3. Які пункти в основному містили візантійсько-руські угоди першої половини X ст.?
4. Які заходи радив вживати Константин VII у випадку непокори херсонітів? Чому вони були ефективні?
5. Порівняйте розповіді про обставини здобуття Корсуна в джерелах. В чому вони співпадають і в чому розходяться? Як ви вважаєте, чому?
6. Які моменти у відомостях Корсунської літописної розповіді про хрещення князя Володимира видаються правдивими, а які викликають сумнів?
7. В чому звинувачує і як виправдовує правителя Русі Володимира Тітмар Мерзебурзький і наскільки справедливі ці звинувачення та виправдання?

§ 16. Переломне XI століття

Час від смерті Василя II до воцаріння Алексія I Комніна (з 1025 р. до 1081 р.) є надзвичайно суперечливим для візантійської історії. Російська історіографічна традиція, підхоплена Георгієм Острогорським, вбачала велич держави у розмірах території та твердості державного управління, тому поставила на цьому періоді тавро занепаду.

Якщо Василій II правив майже одноосібно близько 50 років, жорстоко придушуючи будь-які зазіхання на престол, то за наступних 56 років один одного змінили 13 імператорів. Володіння Візантії на 1025 р. простягалися від Дунаю до Євфрату, а у 1081 р. влада імператора вже не поширювалася на Південну Італію та Малу Азію, між Балканами і Дунаєм існували автономні державні утворення, що не підкорялися Константинополю. Значно послабилася роль стратіотського війська, заміною для якого ставали загони найманців. Поступово занепадав колись слашний флот. Звідусіль імперію оточували нові сильні вороги: нормани підривали візантійську могутність в Італії; відчувши безкарність, все далі і далі вглиб Анатолії просувалися турки-сельджуки; печеніги, а за ними узи-торки та половці переходили через Дунай, і не тільки грабували та спустошували балканські землі, але й претендували на заселення екологічно сприятливої для їхнього кочового господарства території між Гемом (Балканським хребтом) та Дунаєм. Неспокійно себе вели і болгари, серед яких все більшого поширення набуває богомільська єресь.

Послаблювалася центральна влада, посилювалася могутність місцевої знаті. Знаковим для того часу була і девальвація¹ візантійської золотої номісми – від традиційних 24 каратів золота у монеті вагою 4,55 г до 8 каратів (тобто від 999,9 до 333 проби). Здавалося б, всі ознаки занепаду, глибокої кризи наявні. Однак сучасна візантиністика позиціонує ці роки швидше як добу корінних змін.

Влада, суспільство, реформи

Василій II вчасно не подбав про продовження Македонської династії. Він був бездітним холостяком, а його молодший брат, співправитель та наступник Константин VIII (1025–1028) мав трьох дочок – Євдокію, Зою

¹Зменшення офіційного золотого вмісту грошової одиниці країни та зниження її курсу по відношенню до валют інших країн.

і Феодору. Перша стала монахинєю, а дві інші на час смерті свого дядька вже вийшли з дітородного віку, і теж були незаміжними. Будучи у свій час гарантією проти зазіхань на владу Василія II, ця династична лакуна стала приводом жорстокої боротьби за престол.

Народ Константинополя надзвичайно любив і поважав Македонську династію, за правління якої Константинополь пережив розквіт, і навіть нехаризматичні Зою і Феодора тричі шлюбом і двічі усиновленням «освячували» нових візантійських імператорів. Мешканці столиці були настільки прив'язані до «македонців», що коли Михайл V Калафат (1041–1042) мав необережність відсторонити Зою, відразу ж заплатив за це тронем. Зі зреченням Михайла VI Стратіотіка (1056–1057), останнього імператора, до воцаріння якого були причетні племінниці Василія II, аристократичні роди отримали можливість утворення власних царських династій. Перемозу святкували Дуки (1059–1078) і Комніни (1057–1059; 1081–1185). Імператори, які ненадовго переривали цю традицію – Роман IV Діоген (1068–1071) та Никифор III Вотаніат (1078–1081) узаконювали своє царювання через шлюби з представницями роду Дук (Євдокією Макремволітією та Марією Аланською відповідно). Саме воцаріння Алексія I Комніна було компромісом між Дуками і Комнінами, скріпленням його шлюбом з Іриною Дукеною. Отже, якщо у 1056 р. перервалася Македонська династія, то відразу їй на зміну прийшла інша. Династична політика, основа римської політики з часів Принципату, знову взяла гору.

У візантійському суспільстві, в усіх його прошарках, тривав процес трансформації. Поволі відходила в минуле абсолютна вертикальна мобільність, часи, коли людина могла пройти шлях від конюха до імператора. Але можливість піднятися по соціальній драбині завдяки своїм талантам та наближеності до впливових осіб у XI ст. все ще велика. Імператори, починаючи від Константина IX Мономаха (1042–1055) і закінчуючи Михайлом VII Дукою (1071–1078) робили сенаторами багатьох «людей агори», намагалися призначати на відповідальні посади керуючись не походженням кандидатів, а їхніми здібностями. Характерною рисою XI ст. стають **парадинасти** – всесильні імператорські міністри, радники, розпорядники – євнух Йоан Орфанотроф; протовестіарій, майбутній Патріарх Константин Лихуд та його приятелі – **Михайл Псел** і Йоанн Ксифилін; євнух Никифориця; Борил і Герман – раби Никифора Вотаніата. Ці люди часто керували державою замість імператорів, зміщували їх, зводили на престол своїх родичів, друзів. З утвердженням на престолі Алексія I всі важливі пости посідають винятково родичі імператора.

Аристократичні роди, яких російський візантиніст Олександр Каждан нарахував для XI–XII ст. аж 340, впродовж усього XI ст. намагалися закріпити за собою всю повноту влади у державі. Вважається, що основна боротьба за владу точилася між угрупованнями чиновницької аристократії (до яких, серед інших, належали роди Аргірів, Кируларіїв, Макремволітів), переважно грецької за походженням, та військовою аристократією (Діогенами, Торніками, Вурцями та іншими), яка мала кавказьке, слов'янське, норманське,

арабське чи турецьке коріння. Проте шляхетські родини не були закритими для перехресних шлюбів, представники столичної знаті часто намагалися стати воєначальниками, а ушавлені у боях полководці воліли бачити своїх синів цивільними службовцями високого рангу.

*Візантійська аристократія суттєво відрізнялася від західноєвропейської – у XI ст. вона тільки поступово набирає ознак родовитості, її багатства не зводяться до земельних угідь, а безпосередньо залежать від наближеності до імператора, від місця в державній системі управління. Імператор міг відібрати землі в будь-якого династа чи монастиря і будь-кому подарувати. Більше того, навіть чиновники на місцях, без відомо імператора, могли вільно розпоряджатися чужою власністю. Земельна власність була позбавлена будь-яких гарантій, і навіть зміна її титулу (наприклад, перехід у спадок) часто вимагала схвалення владою. Будь-яка земля розглядалася як державна, а отже і підлягала оподаткуванню. Саме держава в особі імператора була найбільшим набувачем благ від землі, земельної ренти, саме державна влада (а не власність у будь-якій її формі) була джерелом багатства. Чиновницька платня, святкові подарунки, пожалування **солемнія** (права на отримання державних податків з майна або платників), **харистикія** (права розпорядження монастирським майном та доходами), **пронії** (права збирати державні податки з певної території) та патронатних прав на села і монастирі – ось основні джерела грошових надходжень візантійської аристократії. Будучи непевними у власному майбутньому, побоюючись репресій, візантійські магнати змушені були включатися у боротьбу за престол не стільки з честолюбства, скільки намагаючись зберегти статки та статус своєї родини. Поразка бунтів Георгія Маніака (1043 р.), Георгія Торніка (1047 р.), Василякі (1078 р.) та багатьох інших воєначальників на фоні успіху Ісака та Алексія Комнінів засвідчувала, що стати імператором, спираючись на військо, можна лише за умови політичної підтримки великих аристократичних родів Візантії.*

Візантійські автори, які залишили нам свої твори про той час – Михаїл Пселл, **Катакалон Кекавмен**, **Іоанн Скилиця** – звертали свою увагу переважно на людей, які так чи інакше були причетні до важливих державних справ. Однак існував чималий прошарок провінційної знаті, людей, яких джерела називають «архонтами», «гідними довіри». Саме на них трималося життя візантійських провінцій. Мешканець грузинської області Тайк (Тао) **Євстафій Воїла**, назавжди увійшов до історії, уклавши у 1059 р. заповіт, з якого можна довідатися про обсяг його маєтків та про події з його життя.

Постать цього візантійського «боярина», як його назвав білоруський історик Володимир Бенешевич, стала знаковою для свого часу, символізуючи перенесення джерел економічного процвітання з столиці до провінції. Поки у столиці тривала кривава боротьба за владу, країна жила своїм, повноцінним життям. Археологічні знахідки свідчать про розквіт невеликих міст на Балканах, пов'язаний зі зростанням місцевого ремесла –

шовкопрядіння, миловаріння, скловаріння, гончарства тощо. На фоні занепаду військового флоту зростає чисельність торгового – узбережжя Мармурового моря та його островів буквально всіяне портами, до яких прямують невеличкі судна торговців. Фіви, Коринф, Афіни, Лакедаймон (Спарта) та багато інших міст активно розбудовуються, у них формуються зародки місцевого самоврядування. Водночас, попри зведення марнославними імператорами нових церков, руйнуються інженерні споруди столиці, зокрема система водопостачання та каналізації. Занепадає столичне ремесло та торгівля столичних купців, монополію яких починають підривати не тільки провінційні, але й іноземні купці. Імператори вже не так допомагають столичним виробникам та торговцям, але контроль з боку держави за їхньою діяльністю все ще жорсткий, і податки не зменшуються. Чим, як не гальмом для ділової активності в Константинополі можна вважати діюче з початку X ст. строге обмеження кількості нотаріусів у місті до 24? У той час, як в італійських містах їх діяли сотні.

Якщо у європейських провінціях імперії процвітають ремесло і торгівля, то Схід перетворюється на величезну житницю, тут немає такої кількості міст, і життя вирує навколо великих центрів, таких як Іконій. Земельні володіння імператора, великих магнатів, монастирів розростаються. Вотчинні господарства виробляють все більше зернових, вина, олії, м'яса для продажу. Вільна селянська община поступово зникає, як і упорядкована у X ст. система управління державним аграрним господарством. Натуральні та відробіткові повинності селян переростають у грошові. Державна система збору податків перетворилася з інструменту управління державою на годівницю для чиновників. Рятуючись від державних митарів, селянські та міські громади все більше намагаються знайти заступництво місцевого володаря, як це зробили мешканці села Атзіком, звернувшись до Михаїла Пселла. Загальною тенденцією часу стає децентралізація.

Василій II залізною рукою стримував відцентрові тенденції, але не залишив наступникам відповідей на нові виклики часу, як зовнішньо, так і

16.1. Імператриця Зоя. Мозаїка, церква Святої Софії, Константинополь. Середина XI ст.

внутрішньополітичні. Держава потребувала реформ – військової, адміністративної, податкової. Та нові імператори часто не мали для їх проведення хисту, часу та відповідної опори.

Імператори від Константина VIII до Михаїла V намагалися, тією чи іншою мірою, продовжувати традиції Василя II. Необхідно було утримувати величезний бюрократичний апарат, боєздатне військо на величезній території, щедрими роздачами та грандіозними будовами гарантувати лояльність Церкви і населення столиці. Все це, а також апетити численних родичів та наближених, вимагали величезних витрат на фоні постійного дефіциту грошових засобів. Константин VIII не знайшов кращого способу поповнення скарбниці, як стягнути податки за два голодні роки з часів правління свого попередника. Роман III Аргір (1028–1034) скасував обов'язок магнатів платити алліленгій, посиливши оподаткування села. Особливо прославився як збирач податків євнух Іоанн Орфанотроф, який висунувся ще за Василя II, але найбільшого впливу набув за Романа III та свого брата Михаїла IV. Він відновив аерикон, штраф за невідповідність правилам відстані між будинками, відомий з часів Юстиніана, а також запровадив ряд нових стягнень. Одночасно натуральний податок, запроваджений Василієм II на слов'янських землях, було замінено грошовим, що стало однією з причин заворушень на Балканах.

Уперше за ціле століття візантійської історії системні реформи намагався провести Константин IX, хоч його заходи викликали неоднозначну оцінку як сучасників, так і візантиністів. Одне зі звинувачень на його адресу стосується розформування 50-тисячного грузинського фемного війська, і перетворення стратіотів на оподатковуваний прошарок населення, тобто на звичайних селян. Однак чи була це ліквідація, чи просто констатація факту відсутності на середину XI ст. у Візантії чи, принаймні, у частині її провінцій фемного війська як такого?

Фемне військо, основою якого у X – на початку XI ст. були привілейовані поселенці-стратіоти з їхніми невідчужуваними ділянками та правом отримувати грошові (рога) та натуральні (опсоній та ситиресій) блага від держави за військову службу, з низки об'єктивних та суб'єктивних причин (перш за все ускладнення конструкцій важкого броньованого озброєння та їхнє значне подорожчання) перестало бути основою візантійської військової могутності. Його місце займає професійне військо, **тагмата**, загони найманців-іноземців. Але неможливо було і зберігати пільги для неіснуючого або небоєздатного прошарку стратіотів, і оплачувати найманих вояків. Альтернативою для них могли б стати муніципальні дружини (як у Генуї та Венеції) та лицарські загони великих магнатів (як у решті тогочасної Європи), однак держава воліла зберігати монополію на військо і правильність цього вибору демонстрували неодмінні придушення центральною владою, попри всю її «слабкість», численних повстань окремих міст та аристократії.

Іншим нововведенням Константина IX став суд **«епі тон крісеон»**, який повинен був слідкувати за діяльністю фемних суддів, **«крітай тон фема-**

тон». За часів активного воєнного наступу імперії всією повнотою влади у підпорядкованій йому фемі був наділений стратиг, однак демобілізація країни висунула на перший план проблеми цивільної адміністрації, у центрі якої саме і був суддя фемі. Велика зацікавленість Константина Мономаха у доброму функціонуванні цивільної адміністрації спонукала його до заснування у 1047 р. юридичної школи, на чолі якої став **номофілакс** (сторож законів) Іоанн Ксифілін.

Розширення території імперії, демографічне та економічне зростання, комутація натуральної ренти у грошову, оподаткування стратіотів, посилення динаміки грошового обігу у Візантії на фоні «монетного голоду» у Європі вимагали негайних заходів з боку уряду. І таким кроком стала девальвація номісми з 24 до 18 каратів, тобто зменшення її золотого вмісту на чверть. Це дозволило збільшити обсяг карбування монет і принаймні частково задовольнити попит на неї, у тому числі з боку платників податків.

Намагаючись упорядкувати фінанси імперії, Константин IX не тільки провів девальвацію номісми, запровадив оподаткування стратіотів, але й посилив контроль за звільненими від грошових зборів землями знаті, скорочував пожертвування для Церкви. Попри нарікання його сучасників на його бездумні будівельні проекти та фінансування особистих забаганок, головну частину видатків складали витрати на війну.

Більшість заходів Константина Мономаха хоч і не були популярними, мали цілеспрямований характер, і були покликані врятувати Імперію від занепаду. Однак його смерть у січні 1055 р. поклала край і його реформам, і, як писав відомий візантиніст М. Анґолд, «наступні 50 років не виказують нічого схожого на імперську політику, а є лише реакцією на події».

Наступники Константина IX зіткнулися з тією ж проблемою, що і він. Оборона Імперії потребувала значних витрат. Треба було або змиритися з територіальними втратами та постійними рейдами кочівників, або ж розпочати наступ на майно та привілеї Церкви, великих земельних магнатів, чиновників. Але це означало викликати проти себе сильне незадоволення, яке могло означати відсторонення від влади, ув'язнення у монастирі чи навіть смерть. Ісаак I Комнін (1057–1059) конфіскував землі монастирів і аристократів, призначав наглядачів за діяльністю колегій столичних ремісників і купців. У результаті він отримав сильну опозицію з боку Патріарха, столичних чиновників, міського плебсу і змушений був зректися престолу. Константин X Дука (1059–1067) економив на військових витратах, зате тішився підтримкою синклітиків та простих городян. Роман IV вишукував кошти для війська, використовуючи власні доменіальні володіння, але це не врятувало його від заколоту, зради, полону, звірячого осліплення і смерті.

Порівняно тривале правління Михаїла VII Дуки (1071–1078) давало ще один шанс на втілення таких необхідних змін. Їхнім провідником виступив євнух **Никифориця**. Джерела, а за ними й історики, розходяться в оцінці

16.2. Імператор Константин ІХ Мономах.
Мозаїка, церква Святої Софії, Константинополь.
Середина ХІ ст.

цього діяча. Крім традиційного зазіхання на майно церкви та спроб обмежити державні пожалування магнатам, ним було запроваджено державно монополію на торгівлю хлібом, зосереджену у місті Родесто у Фракії. Всі купці були зобов'язані здавати зерно за фіксованою ціною на державний склад – **фундак**, отримуючи за це певні преференції у торгівлі. Як відзначав британський дослідник Пол Магдаліно, це була не так спроба замінити ринкові відносини державною монополією, як намагання контролювати товарно-грошові потоки з метою їх подальшого оподаткування. Мала бути створена мережа таких фундаків на найбільших торгових площадках Імперії. Никифориці належить і низка нововведень у військовій сфері, зокрема заснування малоазійського корпусу так званих «безсмертних» – афона-

тів, синів воїнів, загиблих у бою, і у зовнішній політиці – використання **сельджуків** для придушення бунту очільника найманців Русселя.

Однак фіскальні заходи були настільки непопулярними, що спричинили низку заколотів і привели, врешті-решт, до падіння Михаїла VII та його управителя. Никифорицю схопили і закатували до смерті, намагаючись дізнатися де заховані його міфічні багатства.

Можливо, всі спроби централізації Імперії у ХІ ст., пов'язані з «наведенням порядку» у фінансах, обмеженні апетитів магнатів і Церкви, намагання втримати територіальну цілісність Візантії, були боротьбою проти течії, і тому зазнавали невдач. Суттєвою перешкодою для успішних реформ була зовнішня загроза, що нависала над Візантією, немов меч над Дамоклом.

У ворожому оточенні

Мир, залишений Василієм II своїм наступникам, не був міцним. Наприкінці царювання йому довелося і гасити пожежі бунтів у власному стані (Никифора Фоки та Никифора Ксифія), і дальніми військовими експедиціями умиряти сусідів, як от володаря Абхазії у 1021 р. Розросла територія Візантії трималася купи лише завдяки военній силі, а дипломатія, якій відводив таку важливу роль Константин Багрянородний у стосунках з зовнішнім світом, відійшла на другий план.

Найслабшими позиції Імперії були у Південній Італії. Області Апулія та Калаврія, якими керував візантійський **катепан**, були надто відірвані від решти Імперії, і не могли за короткий час отримувати бажане військове підкріплення. Доводилося покладатися на місцеву ломбардську знать та норманів, які з'явилися тут у 1017 р. Боротьбу проти візантійського панування активно підтримувало місцеве грецьке населення, протестуючи проти високих податків та обов'язку служити у ромейському війську.

У 1039 р. візантійське військо на чолі з Георгієм Маніаком за участі варязьких найманців, ломбардців та норманів здійснило вдалу спробу відіібрати в арабів Сицилію, але розлад серед союзників та відкликання грецького воєначальника звели успіхи нанівець.

Нормани під патронатом герцога Салерно повели успішний наступ на візантійські землі. Военні перемоги «солдатів фортуни» підкріплювалися політичними, з васалів місцевої аристократії вони перетворилися на сюзеренів, здобувши прихильність німецького імператора, а згодом і Папи. Найбільших успіхів у боротьбі проти візантійців, ломбардців та інших норманських вождів досяг Робер де Отвіль на прізвисько Гвіскар (Підступний). У 1057 р. він успадкував титул графа Апулії. На той час під владою Візантії залишалася більшість міст Калаврії та вузька прибережна смужка Апулії. Незважаючи на те, що населення Калаврії було переважно грецьким за мовою та обрядом, ця область впала першою. У 1060 р. після тривалої облоги гарнізон міста Реджіо капітулював перед Робером Гвіскараром. Боротьба за Апулію велася з перемінним успіхом. Константин X відіслав до Італії експедиційний корпус, який не тільки відбив у норманів більшу частину Апулії, але й взяв в облогу столицю норманів – місто Мельфі. Рішучий перелом відбувся у 1068 р., коли Роман IV, занепокоєний ситуацією в Малій Азії, залишив італійських греків напризволяще. Рештки візантійських військ в Італії знайшли прихисток у місті Барі, яке впродовж трьох років витримувало облогу Гвіскара. Незважаючи на героїчну оборону міста під командуванням катепана Стефана Патерана та дві експедиції, споряджені Романом IV, нормани, які взяли на озброєння спершу чужі для них облогові машини, перемогли. Їхній флот блокував підходи до Барі. У квітні 1071 р. Барі відкрив для них свої ворота.

Візантія за часів Алексія I Комніна робила спроби знову утвердитися в Італії, але вони не мали успіху. Для грецького населення Південної Італії перехід під владу норманів означав і витіснення грецького церковного обряду.

Азійські володіння Візантії на початку XI ст. охоплювали всю Малу Азію по лінії Трапезунд – Антіохія. Порівняний спокій цих територій був забезпечений, в тому числі, існуванням на периферії грузинських і вірменських князівств.

Прагнучи до все більшого територіального розширення Імперії, Константинополь не міг змиритися з автономним існуванням цих державних утворень. Користуючись у якості формального приводу тим, що грузинський цар Давид III підтримав повстання Варди Фоки, Василій II примусив його «подарувати» свої землі Імперії. У 1001 р. Давида III було отруєно. Син,

16.3. Михайл Пселл повчає імператора Михаїла VII. Мініатюра, арк. 254r; Євангеліє св. Іоанна Калвіта (Pantokrator cod. 234), монастир Пантократор, Афон. XII ст.

онук та правнук Давида намагалися боротися проти візантійської експансії, та військові дії Константина IX на Кавказі поклали край опору грузинського царя Баграта IV. В якості запоруки дружніх намірів Грузії, у 1065 р. до Константинополя прибула його донька Марта (Марія Аланська), майбутня наречена Михаїла VII.

Подібна тактика була застосована і щодо вірменських князівств. У 966 р. до складу Візантії увійшла давня вірменська область Тарон. Згодом «добровільно» до Імперії відійшли князівства Васпурукан (1021 р.), Ані (1045 р.) та Карс (1065 р.).

Фактичний перехід під владу Візантії відбувався, як правило, за допомогою воєнного примусу, але його підстави завжди мали принаймні вигляд законних. Крім того, вірменським та грузинським володарям за їхні втрачені володіння імператори надавали інші землі у межах імперії, придворні титули та гроші.

Більш відверто Візантія діяла на сирійському напрямку. У 1030 р. Роман III спорядив проти міста Алеппо військову експедицію. Проголосивши метою мало не звільнення Єрусалиму, імператор зазнав нищівної поразки. Ситуацію врятував військовий талант Георгія Маніака.

Історія підняття та загибелі цієї видатної особи у дечому передає дух часу. У 1031 р. араби, окрилені перемогою над Романом III, розпочали набіги на сусідні з Сирією візантійські фєми. Падіння міста Телуха, де був страстигом тоді нікому не відомий Георгій Маніак, здається, було наперед вирішеним. Та цей велетень (зростом близько 2 м) приспав пильність нападників, і внаслідок нічної вилазки не тільки знищив їх, але і захопив всю здобич, яка дісталася арабам після поразки візантійського імператора. Дізнавшись про це, імператор призначив Маніака катепаном міста Самосати. Розвиваючи успіх, Маніак на свій страх і ризик захопив Едесу. На короткий час під владу імперії підпало і місто Алеппо. Згодом Маніак вдало відбивав набіги арабів, наводив страх на вірменських володарів. Вдало одружившись, отримавши титул патрикія, Георгій Маніак здобув значні земельні володіння у Малій Азії і став сусідом родини Склірів. У 1038 р. було вирішено відрядити його для наведення порядку у Південній Італії та відвоювання Сицилії. Відомий своєю жорстокістю, твердим характером, схильністю до прямої дії, Георгій Маніак зумів на-

лаштувати проти себе норманів, познущався над швагром імператора Стефаном, за що був відкликаний до Константинополя та кинутий до в'язниці. У 1042 р. новий імператор вирішив, що не слід такому воєнному генію пропадати, і відправив Маніака до Апулії, де той за короткий час вогнем і мечем повернув під візантійську владу немало міст. Однак за час відсутності Маніака у родинному гнізді його дружину спокусив Роман Склір, брат коханки Константина IX. Побоюючись його гніву, Маніака знову викликали до столиці. Та цього разу Георгій Маніак вирішив повернутися туди як імператор. Висадившись зі своїм військом на Балканах, він завдав кількох поразок загонам імператора. Успішна битва, що мала стати вирішальною, була перервана ударом списа, який потрапив в бік Маніака. Голову узурпатора привезли до Константинополя, і вивісили над Іподромом. Так закінчився шлях воїна, який міг стати василевсом. Ім'я Маніака досі носить фортеця у Сіракузах, містечко на Сицилії, грецький монастир поблизу вулкану Етна.

У 1043 р. було здійснено останній похід Русі проти Візантії. Син Ярослава Мудрого Володимир, керований мотивами, які досі точно не встановлені (серед версій – допомога повсталому Маніаку, відстоювання торговельних привілеїв руських купців, боротьба за самостійно церковну митрополію, просто грабіжницький рейд), зібравши доволі велике військо з новгородців та варягів, вирушив морем на Константинополь. Константин IX спершу пропонував владнати все мирно, але умови Володимира Ярославовича були надто вже неприйнятними. Справу вирішив візантійський військовий флот та несподіваний штурм. Експедиція Русі зазнала поразки. Стосунки скоро були відновлені, бо близько 1046 р. донька від першого шлюбу (чи племінниця?) Константина IX стала дружиною Всеволода Ярославовича.

Два тюркських народи – сельджуки та печеніги були основною зовнішньою загрозою Візантії впродовж всього XI ст.

*Як оповідає арабський історик Ахмед ал-Балазурі, батьком Сельджука, людини, від якої турки-сельджуки отримали свою назву, був Тукак, хозарський воєначальник. Залишившись сиротою, Сельджук виховувався хозарським ханом, однак за дикий нором був вигнаний, і, прихопивши з собою кінне військо з свого племені **киник** (що належало до огузів, як і літописні торки), у 955 р. переселився в околиці міста Дженд у Середній Азії. Використовуючи постійну боротьбу між численними правлячими династіями Ірану і Середньої Азії, онук Сельджука Тогрул-бек зумів спершу опанувати Хорасан, історичну територію Персії, що включала частини сучасних Афганістану, Таджикистану та Туркменістану, а згодом як тріумфатор увійшов до Багдаду (1055 р.). Спершу сельджуцьких володарів не цікавили території Рума (Візантії), на рівнини Анатолії спрямовувалася деструктивна енергія туркменських кочових племен. У 1045 р. вони під час одного з своїх рейдів дійшли до озера Ван. У 1047 р. візантійське військо ледве відбило набіг кочівників на Феодосіополь. Через два роки було атаковано Ані, згодом Карс, Малатею, Севастію. Наступник Тогрул-бека, Алп-Арслан (Лев) у 1064 р. на чолі великого війська перейшов річку Аракс,*

своєрідний Рубікон у стосунках з Візантією, і зруйнував місто Ані, застерігаючи візантійських володарів від союзу з Фатимідами. На зворотному шляху було пограбовано Едесу та Антіохію. Кочівники вже не тільки грабували, але й переносили сюди свої вежі. Ситуація ускладнювалася тим, що вірмени та сирійці-монофізити не були лояльними до Візантії, чому сприяла не тільки втрата суверенітету їхніх володарів, але й спроби Патріарха Константина Лихуда (1059–1064) об'єднати вірменські та сирійські церкви під владою Константинополя.

Покласти край набігам сельджуків мав намір Роман IV Діоген. У 1068–1069 рр. він укріпив підступи до Сирії і Месопотамії, посилив залогу низки міст Анатолії. На той час султан Алп-Арслан не планував бойових дій проти Візантії, зосередившись на завоюванні Єгипту. Рейди на малоазійські фемі Візантії часто здійснювалися загонами, що не підпорядковувалися володарю сельджуків.

Навесні 1071 р. Роман Діоген, зібравши велике різношерсте військо, у

16.4. Христос коронує імператора Никифора III Вотаніата (Михайла VII Дуку) та Марію. Мініатюра, арк. 1(2bis)v, Повчання Іоанна Златоуста (Coislin 79), Національна бібліотека Франції, Париж. 1071–1081 рр.

якому були, серед інших, франки (західноєвропейські найманці), варяги, руси, болгари, узиторки, печеніги, алани, араби, грузини та вірмени, а також жалюгідні рештки фемного війська, вирушив на Схід.

У плани василевса входило захопити фортеці Манцикерт та Ахлат, посилити їхні гарнізони. З цією метою він розділив своє військо, сам рушив на Манцикерт, а другу частину під командуванням Йосифа Тарханіота скерував на Ахлат. Цей корпус зіткнувся з передовими загонами війська Алп-Арслана, і, замість того, щоб відійти до Манцикерта, відступив до міста Мелітина. Зазнав поразки і загин Никифора Василякі, відправлений на допомогу Тарханіоту. За цих умов розпочався розлад у таборі Романа IV. Частина узів перейшла на бік сельджуків. Незадоволення висловлювали і західні найманці. Алп-Арслан підійшов до Манцикерта, який вже перебував у руках візантійців, і запропонував мир, та

його пропозицію було відкинуто. 19 (26?) серпня 1071 р. військо Романа Діогена було розгромлене, а він сам потрапив у полон. Однією з головних причин поразки була змова проти імператора, організована Дуками.

Воєнне значення поразки візантійського війська під Манцикертом було мізерним. Значно серйознішими були політичні наслідки. Новий імператор не наважувався робити якісь серйозні кроки на Сході. Туди було скеровано норманського найманця Руссея де Байєля, який відразу ж підняв бунт проти Константинополя. Він, а також Никифор Вотаніат, Никифор Врієній та Никифор Мелісин, у боротьбі за престол відкрили для турків брами малоазійських міст, навіть тих, у яких ще були міцні залоги. У 1079 р. на колишніх землях імперії в Анатолії було утворено **Румський султанат** зі столицею в Нікеї. Схід для Візантії було втрачено, хоч і не остаточно, але імперії вже ніколи не вдасться утвердитися тут надовго. Шагренева шкіра володінь Константинополя звузилася до балканських фем, але і на Балканах було неспокоїно, головним чином через печенігів.

Візантія у IX–X ст. вдало використовувала печенігів проти своїх суперників – Русі, Болгарії, угорців. Надійним захистом від набігів кочівників з-за Дунаю для Імперії було існування Першого Болгарського царства. Болгари не тільки контролювали обидва береги Нижнього Дунаю та нижню течію Дністра, де було збудовано низку фортець, але й налагодили з кочівниками дружні стосунки. Є підстави вважати, що частина печенігів навіть інтегрувалася до вищих верств болгарського суспільства. Грецький візантиніст Ніколас Ікономідес на підставі так званого «Ескоріальського тактикону» та результатів розкопок румунських археологів зробив висновок про те, що близько 1000 р., коли ромеї відновили свій кордон по Дунаю, їм так і не вдалося опанувати його лівий берег. Більше того, було залишено одну з головних стратегічних фортець – Пекуюл луй Соаре. Кочівники стали безпосередніми сусідами Імперії.

Перший у XI ст. напад печенігів на Візантію датується 1026 (1027?) р. Можливо, його безпосередньою причиною став ряд надзвичайно засушливих років. Перша хвиля рейду накрила фему Болгарія, було спустошено райони міст Відин, Белград, Бранічево, Ніш. У 1032 р. печеніги атакували всю Мезію до Фессалоніки. На цьому шляху кочівники подолали Дунай у Південно-Західній Болгарії, на довготі Софії перетнули Балкани і рушили вздовж річки Струма. Через рік нападу було піддано ще й Фракію і Македонію, у 1036 р. – добре укріплену Добруджу на західному узбережжі Чорного моря, де налічувалося понад 30 візантійських фортець. Вціліли лише ті укріплення, які мали річкове або морське сполучення. На думку окремих дослідників спустошення Добруджі було настільки сильним, що подолати його змогла лише Османська імперія, переселивши сюди у XVI ст. шиїтських полонених.

Візантія не могла нічого протиставити печенігам у військовому плані. Те, що з 1036 до 1046 (1048?) р. не було зафіксовано жодного нападу, було результатом нищівної поразки печенігів від Ярослава Мудрого під Києвом та мирного договору, який греки уклали з печенігами. Константин IX вирішив

перехопити ініціативу, і в середині 40-х років XI ст. запросив на службу Імперії вождя печенігів **Кегена**, який повстав проти печенізького володаря **Тираха**. (Прямою аналогією до цих подій є запрошення Юстиніаном I утигурів для боротьби к кутригурами у VI ст.). Кеген прийняв християнство, йому було надано титул патрикія та передано три фортеці на берегах Дунаю. Він взяв зобов'язання охрестити свою орду і захищати Імперію. За власною ініціативою чи керуючись вказівками рومهїв, Кеген розпочав набіги на землі Тираха.

Взимку 1046 (1048?) р. Дунай покритися товстим шаром льоду, і величезна орда Тираха перейшла річку, розпочавши нову масштабну печенізько-візантійську війну, яка тривала до 1053 р. Ромеї всіма силами намагалися перетворити печенігів на своїх союзників, християнізувати їх та заохотити до заняття землеробством. Тираху надали ті ж привілеї, що й Кегену. Проте ворожнеча між печенізькими володарями, небажання кочівників служити у візантійському війську далеко від рідних пасовищ та займатися землеробством, неприйняття ними християнства руйнували всі плани візантійців. Переселившись у межі Імперії, вони, до свого розгрому Алексієм I Комніном у 1091 р. під Лебурном, залишалися постійним джерелом нестабільності на Балканах. Часто їхні загопи загрожували самому Константинополю. Постійна загроза з боку печенігів була одною з головних перешкод ефективної політики протидії сельджукам, сприяла відокремленню сербських земель (з 1042 р.). Прорив печенігами дунайського кордону Візантії привів на її землі узів-торків (1064 р.) та половців, які у 1077 р. перейшли Дунай щоб до самої монгольської навали були одним з головних чинників історії Північного Причорномор'я.

Печеніги допомагали мало не всім заколотникам, починаючи з Лева Торніка, брали участь у походах угорських володарів проти Візантії, підтримували заворушення у балканських фемах. Внаслідок повстання придунайських міст 1072–1074 рр. у фемі Парістріон виникли автономні державні утворення, керовані вождями Челгу, Татушем (Халі), Сеславом і Сацею, синтез кочового і осілого суспільств. Етнічним слідом печенігів, узів та половців на Нижньому Дунаї є існування **гагаузького** народу.

Агресивна зовнішня політика Візантії кінця X – середини XI ст., головною метою якої було територіальне розширення Імперії, зазнала поразки. Було здійснено перехід від наступу до оборони. Захоплення Болгарії, анексія вірменських та грузинських князівств, конфлікти з Фатимідським Єгиптом, порушення рівноваги сил у Південній Італії обумовили появу на візантійських землях кочівників – печенігів та сельджуків, сприяли утвердженню норманів у Південній Італії та Сицилії. Занепад фемного війська та перехід до професійного, з опорою на іноземних найманців, викликав постійну внутрішню нестабільність і не сприяв зовнішнім успіхам. Імперія відчувала постійний брак коштів для оплати найманців, умиротворення агресивних сусідів. Водночас будь-які прагнення до автономізації з боку великих магнатів та окремих міст нещадно придушувалися Константинополем. Надмірне прагнення до централізації послабило Імперію, привело до відмови від опори на власні сили, до надмірної залежності від зовнішньої допомоги, що, врешті-решт, спричинило падіння Константинополя у 1204 р. та розпад Імперії.

Церковний розкол

Серйозні прорахунки візантійської дипломатії стали однією з причин розколу Західної та Східної Церков, передумови до якого формувалися впродовж семи століть.

Від початку становлення християнської Церкви на теренах Римської імперії саме столичний єпископ користувався найбільшим авторитетом серед християн. У Римі в 64 р. прийняв мученицьку смерть Св. Петро, якому, згідно Євангелія, Христос вручив ключі від Церкви (Матвія 16: 16–19). Статус Риму як столиці також сприяв виділенню його особливої ролі серед чотирьох інших апостольських міст (Єрусалим, Ефес, Антіохія та Александрія). Один з перших наступників Св. Петра (якого вважають першим римським єпископом), Папа Климентій I (бл. 88 – бл. 97) вперше втрутився у справи іншої – Коринфської церкви, де виникли ієрархічні суперечки. Згодом Папа Віктор I (189–199) впорядкував святкування Великодня. Лист Папи Стефана I (254–257) до Коринфського єпископа у справах повторного хрещення віровідступників уже засвідчував міцний авторитет римського первосвященника. Імператор Константин Великий сприймав єпископів усіх церков як рівних, однак стежив за тим, щоб Римський єпископ мешкав в умовах, гідних столиці, у зв'язку з чим пожалував йому фамільний палац, звів перший у Римі собор (нині – Латеранський собор Сан Джованні) та розпочав будівництво собору Св. Петра.

Правління Константина Великого було ознаменоване проведенням Нікейського собору (325 р.), на якому було сформовано систему церковної адміністрації, що у загальних рисах збереглася донині. Тоді ж постала кафолицька (Вселенська) церква, яка претендувала на універсалізм та відмежовувала себе від еретиків – аріан, донатистів та інших.

Згідно з шостим каноном Нікейського собору, митрополити Риму, Александрії та Антіохії були поставлені вище інших церковних ієрархів, сьомий канон закріплював почесну першість Єрусалиму (без права управління іншими митрополитами). Було узгоджено певні межі церковної юрисдикції. За Александрією було закріплено Єгипет, за Антіохією – Схід, Килікію та Кіпр, за Римом – увесь латинський Захід та Північну Африку. Сфера впливу римського єпископа поширювалася на колишні римські провінції Іллірик та Фракію.

Політичний вплив Риму у зв'язку з перенесенням столиці поволи падав, тоді як зростало значення Константинополя. На II Вселенському соборі (381 р.) було закріплено домінуюче становище Патріарха граду Константина серед ієрархів Східних церков. Антіохія та Александрія змушені були поступитися. Халкидонський собор 451 р. підтверджував такий стан речей, віддавши під владу Константинополя єпархії Азії, Понту (Чорноморського регіону) та Фракії.

Константинопольські патріархи, маючи опору в імператорській владі, не змирилися зі статусом «другий після Риму». Перші серйозні конфлікти між двома церковними престолами розпочалися у V ст., на пруга у стосунках Риму і Константинополя постійно зростала. Причини

для цього були головно політичними. У основних догматичних питаннях зберігалася єдність навіть у часи іконоборства.

Візантійські імператори, слідуючи традиції ще Давнього Риму, де релігія і держава не були відокремленими, постійно намагалися втручатися у справи Церкви. Якщо у Константинополі це їм вдавалося (за винятком випадків з особливо норавливими патріархами), то римські папи, користуючись територіальною відокремленістю, уміло цього уникали. Однією з причин було й те, що імператори майже нічим не допомагали Риму під час нападів численних варварських племен.

Поступово формувалися й культурні відмінності між двома частинами імперії. З IV ст. Східна Римська імперія почала переходити на грецьку мову, тоді як у Римі панівною залишилася латина. За словами Св. Григорія Назіанзинна (бл. 329–389), «східні» богослови стали сприймати «західних» як іноземців. Формувався феномен візантійської культури, що опиралася на глибоку релігійність.

Коли на Сході утвердилася як основне обрядове богослужіння служба Св. Іоанна Хрестома (Златоуста), до Заходу ця практика не дійшла. Різнилися і способи приготування хліба для таїнства Євхаристії та інші теологічні аспекти, які сформувалися відповідно на Сході та Заході. Відчуженню обох Церков сприяв також іконоборський період.

У VIII ст. візантійський імператор забрав з-під юрисдикції Римського папи Іллірик, Південну Італію та Сицилію. Пряму загрозу Риму склали лангобарди. За цих обставин римські ієрархи все частіше звертали погляд на франків. У 800 р. Папа Лев III коронував Карла Великого як Римського імператора, що, з точки зору візантійських імператорів, порушувало їхнє право називатися єдиними правонаступниками Римської імперії. Імператор Никифор (802–811) наказав Патріарху порвати з римським престолом. На Заході з'явилися і набули поширення подробиці, покликані довести абсолютну теократичну владу Римського папи – так звані «Дар Константина» та «Декреталії Псевдоісидора». Претензії Константинопольського ієрарха на першість були оперті на легенду про Св. апостола Андрія Первозванного як засновника Візантійської церкви, що сформувалася у VI ст.

Якщо у IV–VIII ст. передумови церковного розколу тільки формувалися, то у IX та XI ст. йому було суджено остаточно оформитися на фоні зіткнення кількох яскравих особистостей – Папи Миколая I Великого і Патріарха Фотія та Папи Лева IX і Михаїла Кируларія.

Патріарх Фотій (858–867; 877–886), чоловік освічений, талановитий та владолюбний, став константинопольським ієрархом завдяки політичним інтригам. Зважаючи на протести насильно зміщеного попереднього Патріарха Ігнатія (847–858; 867–877), Фотій звернувся до Римського папи з проханням залагодити конфлікт. Папа Миколай I (858–867), який за особистими якостями не поступався Фотію, відправив на Константинопольський собор у 861 р. двох **легатів** з наказом не визнавати Фотія Патріархом. Однак папські посланці піддалися на візантійські пропозиції і виступили на боці чинного Патріарха. Папа цього рішення не визнав і по-

збавив Фотія сану. Вогонь суперечностей роздмухували взаємні образливі послання, а також, що важливіше – проблема церковної приналежності новонавернених болгар. Хоч останні були хрещені Візантією (865 р.), болгарський князь Борис з політичних міркувань вислав посольство до Папи і попросився під римське крило. Папа схвально сприйняв цю пропозицію, і Болгарія перейшла під папське церковно-адміністративне підпорядкування.

Скликаючи східних Патріархів судити папу, Фотій чи не вперше в історії римо-константинопольських церковних стосунків звернувся до розгляду відмінностей у практиці обох церков як до «ересей» з боку **латинів** – а саме: внесення змін до Символу Віри (додання слова *filioque*, тобто твердження про сходження Святого Духа не тільки від Отця, але і від Сина), суботнього посту, відділення першої седмиці Великого посту від решти посту та вживання під час неї молочних продуктів, целібату та повторного миропомазання священників.

*Filioque вперше на Заході було додано у молитву «Вірую» ще у VI ст. на хвилі боротьби з аріанами. Офіційно Символ Віри тривалий час не змінювався, і тільки Карл Великий на Соборі у місті Аахен у 809 р. прийняв цю зміну, однак Папа її не затвердив. За словами знаного російського історика Церкви Олексія Барміна, час, коли слово *filioque* потрапило до Символу Віри Римської Церкви, залишається нез'ясованим. Виходячи з єдності Св. Трійці це доповнення було логічним, але його прийняли без Вселенського собору, що було серйозним порушенням діючих правил.*

На Соборі 867 р. Фотій домігся засудження Папи Миколая I і відлучення його від церкви, але сам, через зміну політичних обставин у Візантії (вбивство імператора Михаїла та початок правління Василя I Македонянина), був зміщений з церковного престолу. Новий василевс відразу відновив приязні стосунки з Римом. На той час болгари знову передумали і вже виказали свою прихильність до Константинополя.

Після смерті Патріарха Ігнатія найкращою кандидатурою наступника в очах імператора виявився скинутий перед тим з ганьбою Фотій. Триумфуючи, новий Патріарх вирішив перетворити своє піднесення на приниження для Римського папи, для чого знову зібрав у Константинополі собор (879–880 рр.). Папа Іоанн VIII (872–882), дізнавшись про рішення собору, знову наклав на Фотія анафему.

Церковний конфлікт XI ст. мав значно серйозніші наслідки.

Як добра дружба починається з сутички, так і довга ворожнеча починається з короткої дружби. Папа Лев IX (1049–1054), який від початків свого перебування на римському церковному престолі не тільки активно боровся за чистоту Церкви, але й виступав захисником гнаних та знедолених, скликав у 1050 р. у містах Сіпонті та Салерно церковний собор, де вислухав чимало нарікань на діяльність норманів на півдні Італії. З метою спільної боротьби з цими завойовниками, ним було укладено союз з візантійським катепаном Південної Італії та Сицилії Аргіром. Однак спільні військові дії виявилися невдалими, і 18 червня 1053 р. нормани

здобули перемогу над папським військом біля фортеці Чівітате. Папа потрапив до полону, де був змушений визнати права норманських володарів на Сицилію та Південну Італію. Якщо додати до цього тотальне запровадження латинського обряду на всіх цих територіях, які донедавна у церковному та політичному плані належали Візантії, то стає зрозумілою реакція Константинополя.

Константинопольський патріарх Михаїл Кируларій (1043–1058), людина шляхетного походження та надзвичайних амбіцій, до свого вступу на патріарший престол ледве не став імператором (1040 р.). Його владолюбство повною мірою проявилось і в церковній діяльності. У відповідь на латинізацію Церкви Південної Італії та Сицилії він поставив вимогу перейти на грецький обряд латинському духовенству Константинополя, і, отримавши відмову, звелів припинити діяльність всіх західних церков та монастирів у столиці. Водночас, на його прохання охридський архієпископ Лев уклав послання проти латинів, яке було направлено від імені патріарха єпископу Апулії, а також «самого найповажнішому папі». З цього почалося листування Римського папи та Константинопольського патріарха, сповнене водночас і взаємними звинуваченнями у відступі від канонів, і закликами до примирення. *Oleum addere camino*, тобто додаванням олії до вогню стали гострі викривальні твори Никити Стифата з критикою західного обряду.

Врешті-решт, у відповідь на посольство з Константинополя, яке мало вмовити Папу укласти новий союз проти норманів та подолати церковні суперечності, на початку 1054 р. до візантійської столиці з Риму вирушили папські легати – кардинал Гумберт, диякон Фредерік та єпископ Петро з Амальфі. На час їхнього прибуття до столиці ромерів Папи Лева IX вже не було серед живих.

Кардинал Гумберт з перших днів свого перебування у Константинополі перейшов у наступ. Показово ігноруючи Патріарха, основний акцент він зробив на переговорах з імператором Константином IX. Після релігійного диспуту кардинал змусив Никиту Стифата зректися своїх випадів проти Папи та західного обряду. Намагаючись принизити легатів, Патріарх хотів змусити їх сісти позаду рядового грецького духовенства на церковному соборі, що був скликаний для владнання суперечок. Однак папські послани не погодилися, і, сподіваючись підбурити народ візантійської столиці проти Патріарха, пішли на радикальний крок, який поклав початок розділенню народів Європи.

16 липня 1054 р. у Св. Софії під час богослужіння, на якому був присутній Патріарх Михаїл Кируларій, папські легати, продемонструвавши буллу з папською гербовою печаткою, підійшли до вівтаря і звернулися до присутнього в храмі люду з викривальною промовою проти Патріарха. Після цього на престол було покладено буллу з анафемою самого патріарха, а також охридського архієпископа Лева, **сакелларія** Константиана, «хто богохульно топтав ногами жертвні дари Латинян; і всім їхнім прибічникам у вищевказаних помилках та упередженнях». Легати залишили храм, виходячи з якого символічно струсили зі своїх ніг порох (Див. Матвія 10:14).

Маючи, на їхню думку, добру мету – поставити на місце Патріарха, який навіть на думку самих візантійців був не надто добрим пастором для церкви і постійно намагався втрутитися у державні справи, папські легати звинуватили у серйозних ересях (числом 10) не його самого, а всю грецьку Церкву, фактично ставили під сумнів її правовірність.

20 липня Михаїл Кируларій скликав собор, на якому були присутні 12 митрополитів та два архієпископи грецької Церкви. Собор проголосив анафему не тільки «проти нечестивої хартії, але і проти тих, хто працював над нею – радою, чи навіть тільки голосом».

Взаємні анафеми (слід взяти до уваги, що в ряді досліджень і в популярній літературі зустрічаються твердження про взаємні анафеми Церков, що не відповідає дійсності: легати відлучили Патріарха, а останній – легатів і їх прибічників), підсилені різницею у церковному обряді, світоглядними відмінностями, політичними конфліктами, що переросли після 1204 р. у пряме протистояння «греків» та «латинян», зумовили церковний розкол. Незважаючи на численні спроби його подолання, до яких слід віднести і твори охридського архієпископа Феофілакта Болгарського, датовані 1091–1092 рр., і Ліонський (1274) та Ферраро-Флорентійський (1438–1445) собори, церковної єдності так і не було досягнуто. Особливо болісним було церковне протистояння для України. Недаремно саме на нашій землі відбулися два інші об'єднавчі собори – Берестейський (1596) та Ужгородський (1646). Взаємну анафему 1054 р. було знято лише 7 грудня 1965 р. Папою Павлом VI (1963–1978) та константинопольським патріархом Афінагором I (1948–1972). Однак єдність християнської Церкви все ще під питанням.

Контрольні питання

1. Чому великі візантійські землевласники намагалися захопити трон у Константинополі, а не вдовольнялися владою над власними землями, як це робили західні феодалі?
2. Які процеси відбувалися в економіці Візантії у XI ст.? Чи можна цей період назвати часом економічного занепаду? Обґрунтуйте відповідь.
3. Які імператори намагалися проводити реформи? У чому ви бачите причини їх неуспіху?
4. Які нові вороги з'явилися на кордонах Візантійської імперії у XI ст.? Чим вони були небезпечні для Візантії?
5. У чому, на вашу думку, полягають причини частих поразок військ Імперії у XI ст.?
6. Які заходи, крім воєнних, використовували ромеї для приборкання своїх ворогів? Чому Імперія намагалася християнізувати печенігів?
7. Які причини «великої схизми» 1054 р.? Подумайте, чому розкол не відбувся раніше?
8. Чи можна було уникнути розділення Вселенської Церкви чи хоча б зменшити його наслідки? Як розкол вплинув на долю народів Європи?
9. Назвіть головні прояви церковної політики Константинополя у XI ст.

Увага, джерело!

**Константин Багрянородний
про печенігів у трактаті «Про
управління імперією» (949–953 рр.)**

ця – апокрисіарія з відповідними і гідними [цього] народу дарами і брати у них заручників і [печенізького] посла, які прибудуть у Богом бережений цей град [Константинополь]...

4. [Знай], що доки василевс ромеїв перебуває у мирі з печенігами, ні руси, ні турки [угорці] не можуть нападати на державу ромеїв за законом війни, а також не можуть вимагати у ромеїв за мир великих и надмірних грошей і багатств, [бо вони] побояться, що василевс використає силу цього народу [печенігів] проти них, коли вони виступлять на ромеїв. Печеніги, пов'язані дружбою з василевсом и спонукані його грамотами і дарами, можуть легко нападати на землю русів и турків [угорців], забирати в рабство їх жінок і розоряти їхню землю...

8. [Знай], що в стороні Булгарії у напрямку до області Дніпра, Дністра і інших річок що там є розташований народ печенігів. Коли послано звідси василіка з кораблями, то ... знайшовши їх, він повідомляє [печенігів] через свою людину, перебуваючи сам на кораблях і ... охороняючи на суднах царські речі. Печеніги сходяться до нього, і, коли вони зберуться, василік дає їм своїх людей у якості заручників, але і сам дістає від печенігів їхніх заручників і тримає на кораблях. А потім він веде перемовини з печенігами. І коли печеніги принесуть василіку присягу згідно свого закону, він вручає їм царські дари... Так що слід домовлятися з ними, щоб, коли у василевса з'явиться в них необхідність, вони виконали службу проти русів або проти болгар або проти турків [угорців], бо вони в стані воювати зі всіма ними і, неодноразово нападаючи на них, стали тепер [для них] страшними...

**Напис на печатці 1050–1051 рр.,
знайдений у Силістрії (Болгарія)**

[Аверс] Святий Іоан Продром [Бюст] /
[Реверс] Боже допоможи Іоанну Кегену,
магістру і архонту Падзінакії.

**З «Хронографії» Михаїла Пселла
про перше засідання синкліту за
імператора Ісаака Комніна у 1057 р.**

...Було встановлено трон, і сенатори розмістились з обох боків від нього, імператор ще нічого не встиг сказати, а ... сенатори були вже охоплені страхом: одні закрижаніли від переляку і застигли, немовби їх вдарила блискавка, зсохлі, підупали духом і бездушні, інші з мирним виглядом робили один рух за іншим – у тиші переступали з ноги на ногу, притискаючи руки до грудей, опустивши голову. Згодом один, а за ним і всі інші відчули нездоланний страх, вони намагалися буди якнайменш помітними, і коли імператор всього лиш дивився на кого-небудь перед собою, дихання решти завмирало, а зміни на обличчі того, на кого дивився імператор, були помітні навіть неозброєним оком.

**Про битву при Манцикерті з
«Історії» Михайла Атталіата
(бл. 1030–1100 рр., писав бл. 1080 р.)**

Прихід послів [сельджуків] ще не був ні скасований, ні відкладений, а деякі з наближених імператора [Романа Діогена] переконували його відхилити мир, як брехливий по суті і радше марний, ніж такий, що обіцяв би вигоди. Адже султан, казали вони, боїться [нас], бо не має значних сил і, очікуючи на військо, що слідує за ним, виграє час, щоб з'єднатися з рештою сил. Ці слова штовхали імператора на війну. Таким чином турки [сельджуки] просили в себе про справу миру, а імператор, кинувши бойовий поклик, несподівано переміг їх у [першій] сутичці. Чутки про це, досягнувши ворогів, вразили їх. Поки що ж вони, озброївшись, відігнали безпомічний натовп [своїх] в запілля, а самі у той же час зробили вигляд, що вишикувалися в бойовому порядку. Але більшість з них [одразу] почала втікати, побачивши вишикувані у порядку і військовій величі фаланги ромеїв. Турки відступили назад, а імператор попрямував слідом за ними зі всім військом [і переслідував їх], поки не настав вечір. Однак, не зустрічаючи у ворогів спротиву і знаючи, що у таборі відсутні кіннотники і піша сторожа, бо в імператора не було з собою достатньо війська, щоб і тут залишити захист, [до того ж] більшість воїнів, як вище згадувалося, були втомлені ще раніше, імператор вирішив не продовжувати більше переслідування, щоб турки, влаштувавши засаду, не напали на незахисний табір. Разом з тим він враховував, що, якщо він продовжить свій шлях, ніч застане його під час повернення, і тоді турки, будучи добрими стрільцями з лука, змінять свій напрямок на протилежний. Тому, повернувши імператорський стяг, він сповістив, що слід згадати про повернення. Стратіоти ж, які опинилися далеко від своїх фаланг, побачивши поворот імператорського прапора, вирішили, що імператор зазнав поразки. Багато хто, втім, переконує, що дехто з тих, хто замишляв недобре проти імператора, [зокрема] двоюрідний брат Михайл, пасинок імператора, давно затаївши проти нього злий умисел, сам сіяв серед стратіотів такі чутки, і відразу ж захопивши своїх [воїнів], адже йому по доброті імператора було довірено немалу частину війська, повернувся, як утікач, то табору. Наслідуючи його, і сусідні з ним загони один за одним без бою втекли, а за ними і інші. Тоді імператор, побачивши беззмістовну та безпричинну втечу, зупинився разом з людьми, що його оточували, закликаючи, як завжди, своїх [воїнів] припинити втечу. Але ніхто не підкорився.

Ті ж з ворогів, що стояли на пагорбах, побачивши несподівану біду ромеїв, повідомили султану про те, що відбувається, і переконували його повернути на ромеїв. І ось після повернення султана відразу і несподівано для імператора битва розпочалася. Наказавши своїм оточуючим не піддаватися і не впадати у відчай, імператор довго і мужньо захищався. Серед інших же [воїнів] поза укріпленнями табору, яких затопила хвиля паніки, стояв різноголосий крик, панувала безладна втеча, і ніхто там не сказав потрібного слова. А якщо і говорили, то один про те, що імператор хоробро борониться з воїнами, що ще в нього залишилися, і що варвари вже на вернуті до втечі, інші ж сповіщали про його загибель чи полон, треті ж теревенили зовсім про інше, і приписували перемогу то одній, то іншій стороні, доки не почали багато з каппадокійців, які були у поході з імператором, дезертирувати звідти цілими загонами.

Про те ж, як я сам, намагаючись відвернути поразку, став на шляху втікачів і багатьох з них затримав, нехай розкажуть інші.

Після цього багато хто з імператорських конюхів, які поверталися з кінями, на питання про те, що сталося, відповідали, що не бачили імператора. І яке ж було сум'яття, і плач, і горе, і жах нестримний, і пил до небес, і нарешті турки, що насунули на нас звідусіль! Тому кожен, скільки у нього знайшлося завзяття, або стрімкості, або сил, довірив втечі власний порятунок. Вороги ж, переслідуючи утікачів по п'ятах, одних убивали, інших взяли живими, і третіх розтоптали кінями...

Такими були справи з рештою війська. Але вороги, що оточили імператора, зовсім не легко його перемогли. Маючи командний і стратіотський досвід, знайомий з багатьма небезпеками, він виявив сильний спротив нападаючим, убивши багатьох [з них]. Нарешті його поранили мечем в руку, а згодом і кінь його впав від стріли, і йому [Діогену] довелося битися пішим. І ось до вечора, зовсім втомлений, він змирився і став полоненим.

Контрольні питання

1. Які взаємні вигоди витікали з союзу Візантії з печенігами?
2. Як синклітики, столичний правлячий клас, ставилися до василевса Ісаака Комніна, чому вони його побоювалися?
3. Чи випадковою була поразка Романа IV Діогена?

§ 17. Загадка Комнінів

З кінця XI ст. у Візантії спостерігається спроба змінити державну владу. Наступні сто років, на які припадає час правління імператорів династії Комнінів (наголос на другому складі), деякі візантиністи влучно визначають як період «вестернізації», тобто «озахіднення» ромейв. Він був позначений розвитком візантійських провінційних міст, великих динатських і монастирських господарств, домінуванням провінційної аристократії і зростанням кількості й значення найманців у війську. Тоді ж було здійснено спробу надати феодального характеру державній владі і суспільству, однак в остаточному підсумку вона виявилася безуспішною, і вже наприкінці XII ст. ромейські імператори знову повернулися до звичного шляху зміцнення традиційних форм влади. За нових умов це стало згубним для Візантії, змушеної зі змінним успіхом вести боротьбу на два фронти – з хрестоносцями і сельджуками.

Царський клан

Впродовж короткого правління Никифора Вотаніата (1078–1081) спроби узурпації престолу продовжувалися. Намісник адриатичного Диррахія, Никифор Василакі, підняв заколот, захопив Фессалоніку, але був виданий власними сподвижниками.

Потім повстав брат Михаїла VII, Константин Дука, але василевсу вдалося домовитися з військами безталанного узурпатора, який теж був виданий і засланий. Нарешті, малоазійський аристократ, Никифор з відомого могутнього сімейства Меліссинів, зробивши своєю базою Нікею, рушив на Константинополь, але не встиг: у 1081 р. в столиці відбувся черговий палацевий переворот і трон захопив Алексій Комнін, племінник василевса Ісаака Комніна, якого обожнювала армія. Никифор Меліссин після цього задовольнився титулом кесаря і передачею йому у володіння другого міста Імперії – Фессалоніки. Никифор Вотаніат змушений був зректися престолу і постригтися в ченці, непокоячись не стільки через втрату трону, скільки через те, що відтепер йому не доведеться їсти досхочу м'яса.

Алексій I (1081–1118) завдяки дружині, Анні Далассині, мав зв'язки з багатьма аристократичними сімействами, що підтримали його. Він був хоробрим, талановитим полководцем, діяльним, але потайливим правителем.

Саме йому було призначено стати засновником останньої великої династії – Комнінів. Її представники перебували при владі з 1081 до 1185 р. Їхній герб – корона на лазуровому полі, яку тримають дві руки, понад сторіччя осіяв Візантію.

Імператорові дісталася жахлива спадщина. Видатний англійський історик XVIII ст. Едуард Гіббон справедливо писав, що «...небесне правосуддя, разом з вадами попередників Алексія, саме за часів його царювання обрушило на Імперію всі нещастя, яких тільки може зазнати держава, що занепадає». Розхитаним було все – фінанси, управління, армія. Василевсові й іншим його спадкоємцям з дому Комнінів довелося діяти у надзвичайно складний для ромеїв час. Візантія стояла над прірвою загибелі: знесилена внутрішніми смутами, з порожньою скарбницею, вона протистояла таким нещадним і небезпечним ворогам, як нормани, печеніги і сельджуки. Як образно і разом з тим влучно зазначив Вальтер Скотт, керувати своїми провінціями, що розпадаються, Алексій I «...міг не більше, ніж здихаючий кінь може рухати кінцівками, на яких уже розсілися ворони і яструби, що мучать здобич».

Але імператорові, що прийшов до влади, вдалося впоратися із заколотами знаті і відновити міць війська. Він звернувся до народу з закликом надати матеріали і робочі руки для будівництва кораблів, вимагав постачати війська в походах безкоштовним хлібом, забезпечувати притулком і транспортом. І, хоча ці міри зробили армію вкрай непопулярною серед цивільного населення, візантійці незабаром змогли зупинити натиск ворога, самі перейшли в наступ і забезпечили Ромейській державі ще століття слави і процвітання.

За правління перших трьох найбільш енергійних представників нової династії – Алексія I, його сина Іоанна II (1118–1143) та онука Мануїла I (1143–1180), – Візантія розширила свої кордони і знову опинилася серед найбільших світових держав. Як і колись, держава ромеїв у XII ст. вражала західних мандрівників багатством і небаченою розкішшю палаців і храмів, мистецтвом ювелірів і ткачів, освіченістю підданих. Те, що відбулося, вважається візантійським феноменом. Імперія ще раз показала всьому світу, що вона здатна, немов казковий фенікс, відроджуватися з попелу.

Але услід за несподіваним злетом, у коротке п'ятиліття царювання Алексія II

17.1. Гістаменон імператора Алексія I Комніна. 1081-1092 рр.

(1180–1183), сина Мануїла, і Андроніка I (1183–1185), найбільш своєрідного і скандального з останніх Комнінів, Візантія пережила новий політичний занепад. Немов блискавка вдарила у стовбур могутнього ззовні дерева, яке всередині виявилось спорохнявілим. До сьогодні залишаються не розгаданими остаточно причини такого стрімкого злету і такого ж швидкого занепаду Ромейської імперії, ця загадка останньої дійсно великої візантійської доби – епохи Комнінів.

Перші три василевси з нової династії мали неабиякий розум, енергію і дипломатичний хист, були обдарованими політичними діячами, невтомними воїнами. Їхнє життя минало не у розкішних покоях Великого палацу, а в походах, коли доводилося продиратися крізь зарості, перетинати обпалені сонцем степи і ночувати під відкритим небом.

У своїй політиці вони зробили ставку не на столичну чи провінційну знать, які були однаково хиткими опорами, а на родину – своєрідний клан з родичів і близьких друзів. Близько 25 родин (Дуки, Врієннії, Палеологи, Кондостефани, Врани), як і самі Комніни, зміцніли ще за часів Василія II Болгаробойці, були пов'язані родинними і дружніми узами з новим імператорським домом і займали тепер усі ключові посади. Вони володіли незліченними багатствами, маєтками, що скоріше нагадували міста, утримували свиту, яку міг собі дозволити не всякий монарх. Їм належали фортеці, села, ринки, прекрасні палаці, кораблі та інші цінності.

Старі аристократичні, переважно вірменські роди – Скліри, Фоки, Аргіри, Куркуаси – зійшли з політичної сцени. Значною мірою це пояснюється тим, що їхні володіння знаходилися, в основному, у Малій Азії, зайнятій сельджуками.

Вищі посади у Візантії тепер обіймали люди незнатного походження, які не відрізнялися вишуканою мовою і гарними манерами, але були віддані династії й були обдаровані розумом та енергією.

Ось деякі з них. Полонений мусульманин, який прийняв хрещення, Іоанн Аксук почав свою кар'єру прислужником у палаці, а за Іоанна Комніна став командувачем війська – великим домашником і мав такий вплив, що навіть члени імператорського роду під час зустрічей з ним спішувалися, зійшовши з коней.

Іоанн Каматир («Працьовитий») мав колосальний вплив при дворі Мануїла I. Він зовсім не був схожий на витонченого вельможу, який проводив дні у вишуканих бесідах і за книгою. Атлетичної статури, хоробрий і честолюбний, Іоанн, як переказували, і пальцем не торкнувся філософії. Натомість він уславився своєю ненажерливістю й умінням випити. Одного разу він, заради забави, осушив, «немов бик», цілий таз води і виграв суперечку з імператором. Для того, щоб поїсти улюблених ним зелених бобів, Іоанн готовий був серед ночі переплисти річку. Під час п'ятки він охоче співав і танцював, при цьому ніколи не втрачаючи ясності думки, чим викликав захват іноземних правителів, до яких Каматир їздив з посольством.

Іоанн Путиційський, почавши службу з дрібного чиновника, зумів дослужитися до посади глави фінансового відомства. Він досяг такої

могутності, що, за переказами, затверджував або, навпаки, розривав у клоччя царські постанови. Особливо винахідливим був Іоанн у справі пошуку нових джерел державних прибутків.

Над його скнарістю потішалися. Одного разу, поважно прямуючи константинопольським ринком у супроводі свити, логофет помітив новеньку підкову, що валялася в пилуці. Він негайно послав слугу підібрати її, але ледь той доторкнувся заліза, як закричав від болю. Виявилося, що підкову спеціально розжарили і підкинули, щоб познущатися над дріб'язковістю всесильного імператорського скарбника.

Іоанн Путиційський відрізнявся суворістю вдачі: легше, здавалося, розжалобити камінь, ніж його. Але зате він мав рідкісну чесність – логофета неможливо було підкупити дарунками і приношеннями, що для звиклих до хабарництва ромеїв було дуже дивним.

На противагу вищій місцевій знаті, що продемонструвала свою низьку боєздатність, Комніни стали підтримувати іноземних західних лицарів, які приходили на службу до василевсів і знайшли у Візантії другу батьківщину. Не пов'язані з ромейською аристократією, вони вірно служили імператорам, тому що їхній добробут цілком залежав від милості і щедрості государя.

XII сторіччя, в цілому достатньо благополучне в плані екологічних і кліматичних умов, майже не знало випадків голоду і стало сприятливим для сільського господарства, у якому остаточно затвердилося велике землеволодіння. Крім того, династії вдалося спертися і на міське населення Візантійської імперії. Василевси піклувалися про міста: відбудовували зруйновані і занепалі, навіть зводили нові. Це була відносно коротка, але яскрава епоха розквіту багатьох провінційних центрів, які дещо зменшили абсолютну роль Константинополя, що продовжував залишатися суперполісом.

Реформи Комнінів

Якщо вірити хроністу **Іоаннові Зонарі**, вже Алексій I бачив себе «... не управителем, а господарем, вважаючи і називаючи імперію власним будинком». Таким чином, це був відхід від колишніх державних порядків і прийомів управління.

Василевси з роду Комнінів дійсно вважали, що престол Імперії ромеїв – надбання їхньої родини, а сама Романія – їхній власний дім. Тому лише сам автократор міг призначати собі спадкоємця, уже не зважаючи на думку синкліту і війська. Було відкинуто чимало давніх традицій, які сягали часів фемного ладу і навіть спадщини Римської імперії. Візантія стала набувати очевидних рис феодальної монархії.

Проявом розриву зі старою системою стала поява наприкінці XI ст. нової ієрархії титулів. Тепер вона мала суто аристократичний характер і поширювалася не на всіх чиновників, як колись, а лише на вищі прошарки знаті, та й то не на всі. Колишні основні титули візантійської служилої знаті – магістр, анфіпат, патрикій і протоспафарій практично вийшли з ужитку. Отже, за бортом аристократичних розрядів було навмисно залишено значну

частину константинопольських вельмож. Нові ж титули **севастократор**, **протосеваст**, **севаст** надавалися лише членам царського роду і найближчим знатним соратникам. Звання **новеліссимів**, **куропалатів** і **проєдрів** надавалися аристократам другого порядку, як правило, вищим сановникам, придворним. Рядові чиновники були тепер виведені поза межі «табелі про ранги».

Правлячий клас набув нових форм, а управління Імперією – усіх характерних рис останньої фази візантійської історії. З цього часу родовитість, родинна близькість до правлячого імператора, до його клану висувуються на перший план, шляхетність крові стає еталоном знатності. До IX ст. ромеї знали лише цінність чеснот, що залежали від Бога. Тепер стала відчуватися потреба в попередниках, цінність зв'язків з відомою родиною. Саме приналежність до роду, а не, як раніше, займана посада, визначала місце людини в суспільстві. Кращі офіцери армії прагнули одружитися з жінками з родин, близьких до царської, й у такий спосіб долучитися до високої аристократії. Поняття «чиновник» – архонт і «знатна людина» перестали бути словами-синонімами. Але, попри все, багатоступінчасті ієрархічні сходи з сеньйорів і васалів, притаманні класичному феодализму, у Візантії так і не склалися.

Романія мала розгалужений, громіздкий і доволі дорогий бюрократичний апарат. Щоб зменшити тягар витрат на його утримання, Комніни скоротили і спростили адміністративне управління державою. Численні чиновники змушені були шукати собі інші заняття, ставали адвокатами або землевласниками в провінції.

За всією адміністрацією, секретами (відомствами) стежив таємний логофет, що з XII ст. став зватися **великим логофетом**. З цією посадою все частіше поєднувалися функції першого міністра й одночасно фаворита імператора – **месадзона**. Крім того, важливу роль продовжували відігравати логофет дромю, який відав іноземними справами, і єпарх Константинополя.

Управління державою, монополізоване кланом Комнінів, усе більше зосереджувалося в палаці і лише в палаці. Недарма придворні займали першорядне місце в ієрархічній градації Візантії та в армії. Натомість синкліт і народ Константинополя остаточно втратили своє колишнє значення і права. Недарма членами синкліту ставали навіть окремі члени столичних торговельно-ремісничих об'єднань. Сенатори в кращому випадку залишалися «співрозмовниками» василевса, до яких він то прислухався, то цілком ігнорував. Феодалізація суспільства призвела також до того, що євнухи на решті були відсторонені від влади.

Василевси стали більш ефективно використовувати державні і податкові засоби. Вони росли за рахунок завоювань, земель, що перейшли у власність держави, конфіскації майна численних заколотників. Усе це не розпродавали за низькими цінами, як колись, а організовували імперські кураторії з громадських земель, на яких селили державних париків. Податкову систему теж вдалося пристосувати до нових умов панування великої земельної власності. Саме право власності на землю асоціювалося у свідомості візантійців зі сплатою з цієї землі податків. Несплата податків сприймалася як відсутність власницьких прав.

Набагато більше уваги приділялося провінційним містам, що стали опорою Комнінів. Вони укріплюють своє становище, хоча залишаються порівняно невеликими, рідко перевищуючи 10 тис. жителів, якщо не враховувати такі старі великі поліси як розквітлі Фессалоніка, Смирна і міста Сходу – сирійські Антіохія, Едесса, вірменський Ані біля озера Ван. У деяких провінційних містах, таких як грецькі Фіви і Коринф, активно працюють шовкоткацькі ергастирії, продукцію яких прямо на місці охоче закупають італійські купці. Виробництво предметів розкоші в основному концентрується в Константинополі, який все ще залишається найбільшим ринком. Історик **Микита Хоніат** писав, що міське населення групувалося навколо «справ», «занять» (*грецьк.* «техна»), а техніти столиці, у свою чергу, були організовані в системи і силлоги, тоді як ринковий люд – агораї збирався у факції, щоб захистити одного зі своїх від засилля адміністрації. Отже, політична і соціальна роль городян все ж не була зовсім незначною, а їхня чисельність збільшувалася, з огляду на повільне демографічне зростання, яке почалося з XI ст. В усякому разі, Константинополь знову сягнув своїх максимальних показників населення, що наближалось до 400 тис. жителів.

Зростання виробництва сприяло збільшенню податкових надходжень. Крім того, вже за Алексія I на основні податки стали накладати додаткові, які складали майже чверть від суми основного податку. Щоправда, зросли і зловживання через систему відкupu або оренди податків. Селян ще більше обтяжували повинностями, серед яких значилися укріплення мостів, ремонт доріг, постій солдат та інші. Проте в скарбницю стікалися доходи з імператорських доменів і маєтків, що дедалі зростали, мита з іноземних купців. У країні фактично зникає рабство. Показово, що на якийсь час загасають народні рухи. Вони трапляються, як, наприклад, повстання «голих» на острові Корфу в 1147 р., коли через тягар податків бідняки змовилися з норманами, але не мають масового характеру.

Вдалося покращити і розхитані фінансові справи Імперії, відновити відносну стабільність золотої і срібної монети, хоча при цьому довелося піти на значне знецінення грошей, тобто девальвацію: позначилися нестача дорогоцінних металів на момент економічного росту і дефіцит імперських фінансів. Справа в тім, що чимало провінцій виявилися завойованими, і надходження податків з них припинилося саме тоді, коли військові витрати особливо зросли. Відтепер номісма чи іперпірон, як її тепер усе частіше називали, лише на третину складалася з золота, а іншою домішкою до неї було срібло. Срібний міліарисій фактично припинив існування і був замінений новою увігнутою монетою, що називалася трахі («нерівна») і яка лише на 6 % складалася зі срібла. Проте ці гроші продовжували широко використовувати в міжнародній торгівлі впродовж наступних ста років.

Другий з Комнінів – Іоанн (1118–1143) відзначився особливо богоугодним і високоморальним життям. Він навіть одержав прізвисько Калоян, тобто «Калеіоанн» – «Прекрасний Іоанн». Успадкувавши краді якості Алексія I, він і правив гідно, справедливо, намагаючись не вдаватися до звичайного в той час катування супротивників, страчував лише за необхідності, був

помірним у всьому і навіть не терпів лихослів'я. Іоанн намагався заручитися підтримкою інтелектуальної еліти, представників якої охоче брали до канцелярії, запрошували до двору для написання промов, призначали на важливі церковні посади.

Взагалі, усі Комніни були показово благочестивими, старанно «підгодовували» вірне їм духівництво, надаючи щедрі пожалування, дарунки, париків і прагнучи одночасно всіляко перешкодити посиленню незалежної Церкви і чернецтва. Константинопольський патріарший престол тепер займали їхні ставленики, а імператори втручалися навіть у вирішення догматичних питань. Даючи однією рукою, іншою вони іноді брали, не вважаючи ганьбою зазіхнути, через нестачу коштів, на церковне майно.

Але особливо багато уваги було приділено відновленню і збереженню армії й військового апарату Імперії. Намісники одержали титул дуки, їхні підлегли – катепана. Військово-морським флотом командував **мегадука** («великий дука», «адмірал»). Два доместики – Сходу і Заходу – називалися **великими доместиками**.

Старе селянське ополчення тепер відігравало допоміжну роль, набір новобранців був ускладнений. Але для зміцнення боєздатності війська запроваджували все нові види податків. Ускладнення озброєння, особливо захисного, коштувало дуже дорого, а його застосування вимагало постійних тренувань. Професійну армію, належно забезпечену і чисельну, ставало дедалі складніше утримувати. Щоб зменшити тягар утримання військових з'єднань, не включених до регулярної армії, Комніни пішли на відчайдушний крок. Вони вирішили зробити службу прибутковою, особливо для офіцерського складу,

17.2. Імператор Іоанн II Комнін та Ірина обабіч Богородиці з Дитям. Мозаїка, церква Святої Софії, Константинополь. Бл. 1118 р.

ставши на шлях організації нових державних земель, що надавалися на засадах пронії. В основі цього поняття, що стало соціально-економічним явищем, лежала сукупність дарованих імператором правових привілеїв. Так стала зростати велика земельна власність, на яку були покладені зобов'язання державної, насамперед, військової служби. По суті, це був різновид феодалізму. Проніари повинні були перебувати до армії повністю озброєними, на конях, і приводити з собою солдат, набраних серед селян. Ці ж селяни, що жили на землі проніара, сплачували йому всі податки і збори, що дозволяло таким поміщикам розбагатіти. Однак подібні войовничі аристократи, тимчасово трохи зміцнивши збройні сили Імперії, незабаром показали себе нездатними до війни. Та й видалення селян з маєтків призвело до скорочення одержуваної від них продукції, так потрібної державі для армії. Тому основною ударною силою остаточно стали броньовані катафракти, важко-озброєні воїни зі списами, мечами та залізними булавами, які набиралися з високооплачуваних іноземних найманців, лицарів, оскільки Імперія змушена була долати відставання від західного лицарства, чия панцерна кавалерія почала домінувати на полях битв.

Після запровадження відповідного обладунку і важкого довгого списа, ромейське озброєння ні в чому не поступалося зброї західних лицарів, яких василевс Мануїл Комнін називав «сталевими казанами», на противагу грекам – «глиняним горщикам». Це був той самий хауберк – залізна кольчуга з каптуром і кольчужні штани, що пристібалися до поясу. Голову прикривав гостроверхий куполоподібний шолом широко розповсюдженого норманського типу з наносником, але все ще без відкидного забрала. Бойового коня також покривала захисна попона з нашитими металевими пластинами-забами.

У візантійському війську, як і в XI ст., служили нормани, англо-сакси (інгліни), франки, німці, болгари, руси, араби (сарацини), а також печеніги й інші кочівники, які постачали легку кавалерію. Особливо виділялися чудові норманські вершники, «скіфська» кіннота, аланська піхота і «британська» сокироносна гвардія. Влада все більше нарощувала масштаби найму іноземців на військову службу в регулярні військові з'єднання, хоча для підтримки їхньої боєздатності і військової дисципліни їм треба було обов'язково регулярно платити. Частина цих людей, особливо з Заходу, вербували, коли вони проходили через Константинополь, здійснюючи паломництво до Єрусалиму. Крім того, василевси охоче поселяли у Візантії полонених, поневолених сельджуків, «агарян» (турків), «пеонів» (угорців), далматів, сербів: одержавши волю, вони теж зараховувалися до військових списків. Вплив іноземців в армії швидко зростав, даючи привід робити про греків несправедливий висновок як про народ, позбавлений військової мужності. Іспанський єврей-мандрівник Веніамін з Тудели записав з цього приводу в другій половині XII ст., що «...вони подібні до жінок, у яких відсутня сила військового опору». Ймовірно, це перебільшення. Однак треба мати на увазі, що з часу остаточної катастрофи феодального ладу аж до остаточної загибелі Візантії військова організація Імперії дійсно не мала життєздатної соціальної основи в самому візантійському суспільстві.

*Не прийнявши повною мірою феодалної системи формування війська, Візантія, подібно до італійських міст-комун, змушена була утримувати найману армію, з тією різницею, що не віддавала її повністю до рук **кондотьєрів**, а ставила командирами представників родового клану, близького до трону, і намагалася, де це було можливим, зберегти залишки старої системи.*

Піклуючись про кавалерію, імператори купували відмінних бойових коней в угорців і сельджуків. Не довіряючи заколотним полководцям, Комніни самі очолювали військо або призначали головнокомандувачів з числа родичів.

Уже до початку XII ст. Візантія відновила могутні військово-морські сили. Ромейські ескадри знову нараховували до тисячі судів. Мегадука перебував під невсипущим наглядом василевса. Реформа флоту зробила його цілком найманим – екіпажі кораблів більше не комплектували за принципом набору в морських фемах. Широке застосування «рідкого вогню» і косоного вітрила забезпечило успіхи на морі. Зрозуміло, усе це треба було підтримувати і розвивати, що вимагало великих коштів і посилювало податковий пресинг.

Поворот до Заходу – біда зі Сходу

Комніни зробили чимало в справі зміцнення Візантійської імперії. До середини XII ст. держава ромеїв стала однією з найсильніших і найбагатших держав Середземномор'я. Імператори мали професійну армію і могутній флот, достатньо коштів у скарбниці.

На користь Візантії вдалося повернути навіть Перший хрестовий похід західних лицарів (1096–1099), спрямований на відвоювання в сельджуків Єрусалима і Святої землі. Його спровокували імператор Алексій I Комнін кількарязовими проханнями про допомогу і Римські папи своїми закликами допомогти східним братам. У підсумку незлічимі як пісок збройні прочани «воїнства Христова», відомі нам як хрестоносці, вторглися на територію Імперії кількома сухопутними маршрутами, що перетиналися в Константинополі. Але після певних хвилювань, навіть боїв з латинами, Алексій, за допомогою тих же латинів, войовничих графів, що не встояли перед величезними багатствами, які надавав їм імператор, зумів у підсумку потіснити сельджуків. Наприклад, василевс до глибини душі вразив Боемунда Тарентського, очільника італійських норманів, обдарувавши його золотом, сріблом, шовками, складеними в кімнаті так рясно, що туди неможливо було ввійти. Розуміючи, що він має справу не з простими найманцями, імператор щодня, як пише хроніст, посилав армії хрестоносців стільки золота, що лише два, а часто і чотири чоловіки могли його віднести, і це не враховуючи окремих сум, на які годували солдатів. На кожній зупинці воїни знаходили припаси і царських посланців з багатими подарунками. Оскільки сила була ще на боці ромеїв, і лицарі потребували допомоги, Алексій I досить спритно зумів впоратися з ворожістю цих озброєних прочан, домігся від їхніх вождів клятви вірності і навіть скористався їхньою присутністю, знову закріпившись в Малій Азії. Міста, нещодавно втрачені візантійцями, були повернуті їм хрестоносцями.

Північномалоазійська Нікея перестала бути столицею Румського султанату і повернулася під владу Імперії. Сельджуки змушені були відсунути свою столицю до південного сходу, у **Коній** (древній Іконій) у глибині малоазійського плато. Були відвойовані території великих багатих ядрових фем – Вукеларії, велика частина Арменіака й Анатоліка, і майже вся Пафлагонія. Кордон Візантії на південному узбережжі Чорного моря знову проходив на схід від Трапезунда. Західні області Малої Азії з кращими орними землями, а також з такими значними містами як Смирна, Ефес, Мілет, Сарди і Філадельфія знову перебували в руках візантійців. Вдалося врятувати оточений сельджуками порт Атталію, найважливіший південний військово-морський центр Імперії. Лише конфлікти з хрестоносцями в північній Сирії, відмова Алексія вчасно прийти на допомогу західним союзникам позбавили ромеїв шансу отримати Антіохію. Західні вожді стали розповсюджувати чутки про те, що імператор нібито видає сельджукам на знищення загони хрестоносців, і хоча не всі в це вірили, взаємна ворожість почала зростати.

Для досягнення своїх цілей Комніни поклалися не лише на силу зброї, а й на гнучку дипломатичну гру. Династичні шлюби, що були в X ст. рідкістю, тепер стають одним з розповсюджених засобів, який перетворював заклятих ворогів Імперії на її вірних союзників. Візантія раніше не уклала союзницьких договорів з іншими державами, перебувала в «блискучій ізоляції». Горді ромейські монархи не визнавали жодного іноземного правителя гідним партнером у політичній грі, свідомо принижували послів під час пишних палацевих прийомів. Але з кінця XI ст. ситуація різко змінилася: Романія постійно створює коаліції. То разом з німецьким государем Конрадом III і венеціанцями проти буйних сицилійських норманів і зміцнілого французького короля, то, навпаки, у боротьбі проти Венеції та імператора Священної Римської імперії Фрідріха I Барбаросси ромеї шукали підтримки Генуї та Мілана, а потім – французів і англійців.

Як і колись, василевси не гребували сіяти ворожнечу між своїми ворогами і вдавалися до щедрих дарунків і ще більш щедрих обіцянок, завойовуючи серця своїх супротивників, підсилюючи коливання серед «варварів».

До початку 70-х років XII ст. зовнішня політика Візантії досягла значних успіхів. Попередній період «героїчної оборони», що тривав до кінця XI ст., давно пішов у минуле. Печеніги були розгромлені, половці налякані. Угорщина і Сербія визнали панування ромеїв. Сельджуки були відтиснуті і не зважувалися відкрито підняти зброю. Комніни усе більш активно втручалися в італійські справи. Захід став головним напрямком їхньої політики. Тут особливо відзначився імператор Мануїл I (1143–1180), сповнений войовничості й амбіційних планів.

Вродливий, ставний, світловолосий, як усі Комніни, Мануїл мав незвичайно темний колір шкіри, успадкований від матері – угорської князівни. Василевс був дуже сильним і фізично міцним. Одного разу на лицарському турнірі, влаштованому хрестоносцями в Антіохії, він, на подив тих, хто

зібрався, з такою силою вибив списом із сідла свого супротивника, що той, перелетівши через коня, повалив на землю іншого лицаря. Імператор розділяв зі своїми війнами всі негаразди похідного життя: міг стрімко долати десятки миль, спати на купі хмизу під зливою, робити нічні переходи, освітлюючи дорогу смолоскипами.

За словами талановитого візантійського історика Микити Хоніата, дуже боячись західних народів – «людей зарозумілих, неприборканих і вічно кровожерливих», Мануїл Комнін був переконаним шанувальником західних звичаїв, більше схожим на лицаря, ніж на візантійського монарха. Відповідно до цього він перебудував Влахернський палац, влаштовував турніри, запрошував західних лицарів і радників. Імператор до самозабуття любив веселоці, музику, розкішні бенкети, полювання. Перегони на іподромі, які так любили константинопольці, тепер були замінені лицарськими змаганнями в присутності прекрасних дам. Величезна кількість найманців-латинів буквально заповонила візантійський двір: їм Мануїл довіряв найвідвідаліші посади. Імператор, на відміну від своїх попередників, не намагався силою знищити латинські держави на Сході, а, навпаки, зблизився з королями Антіохії та Єрусалима. Він хотів стати їхнім незамінним союзником і тому всіляко підтримував хрестоносців, занепокоєний зростанням могутності султанів, що володіли Єгиптом.

Чимало важило те, що обидва рази василевс був одружений із західними принцесами. Першою його дружиною стала сестра Конрада III – Берта фон Зульц, яка одержала ім'я Ірина. Друга дружина імператора ромеїв – Марія, донька антіохійського князя Раймунда де Пуатьє, французька за батьком і сицилійська норманка за матір'ю, була красунею, «зіркою Сходу», як її називали. Нарешті, малолітній син василевса, Алексій II, був заручений у 1179 р. з Агнесою (у православ'ї Анною), дочкою французького короля Людовика VII Молодого. Західна політика ставала велінням часу.

Мануїл прагнув відновити колишню могутність Римської держави і завдати ударів на випередження, особливо – зупинити західну небезпеку. Микита Хоніат не випадково порівнював його зі старанним хліборобом, який висапує бур'яни до того, як вони розростуться. Його особливо тривожили нормани Південної Італії. Король Сицилії Рожер II пограбував багаті грецькі міста Коринф і Фіви, а ремісників вивіз. Тільки за допомогою венеціанців Мануїлові вдалося здобути фортецю, споруджену норманами в Корфу. Він раз по раз здійснював військові походи проти сербів і угорців. Василевс мріяв про єдину Імперію, єдину Церкву і єдиного монарха в особі самого себе, але в умовах мінливого світу це було цілковитим анахронізмом, більш того, – небезпечною утопією. Він прагнув поширити на невізантійські землі дії ромейських законів, що змінювало політичний простір Візантії. Мануїл І навіть зважився сперечатися з честолюбним Фрідріхом I Барбаросою за титул імператора Священної Римської імперії. Довго не маючи спадкоємця, він готовий був, видавши дочку Марію за угорського принца Белу, зробити останнього своїм спадкоємцем, що дало би змогу приєднати до Візантії потужне Угорське королівство.

Однак експансіоністським задумам василевса не судилося збутися. Час величезних універсальних імперій минув, настала пора національних монархій, чого не розумів ні імператор, ні його оточення. Колишні союзники ромеїв в Італії в особі венеціанців і Римського папи перетворилися на зятя ворогів. Венеціанський конгрес 1177 р. згуртував проти Візантії всіх її західних ворогів і став більшою загрозою, ніж посилення сельджуків у Малій Азії. Тим часом зовнішня ситуація різко погіршилася. Заворушилися болгари і слов'яни на півночі Балканського півострова. Усе складніше стало стримувати сепаратистські прагнення вірменів, які втікали від сельджуцьких нападів і закріплювалися на півдні Малої Азії, у Кілікії. Самі сельджуки визнали владу Імперії, але їхній султан Кілідж-Арслан II, обласканий Мануїлом і з пишністю прийнятий у Константинополі, скористався довірливістю імператора і заволодів значною частиною підконтрольної ромеям території, за яку тепер треба було боротися.

Лихо прийшло зі Сходу. Ранньою осінню 1176 р. величезна ромейська армія, що виступила в грандіозний похід на територію сельджуків, була оточена у фригійських горах турками і повністю розгромлена при Міріокефалі. Ця несподівана жорстока поразка ознаменувала собою відмову Візантії від активних дій у Малій Азії і новий перехід до глухої оборони. Залишалося лише горювати і згадувати, як все трапилось.

Візантійське військо на чолі з Мануїлом I рушило в напрямку сельджуцької столиці Іконія з наміром взяти її в облогу. Султан Кілідж-Арслан II віддав наказ уникати відкритих сутичок з ромеями, але знищувати все на їхньому шляху: палити села, отруювати цистерни, колодязі, джерела, скидаючи туди трупи і нечистоти.

Змушена все необхідне везти з собою, візантійська армія мала величезний обоз з майже 5 тис. возів з провіантом, зброєю, матеріалами для облогових, металевих машин й іншим військовим скарбом. Шлях до Іконія пролягав через ущелину біля зруйнованої фортеці Міріокефал у малоазійській Фрігії. Саме тут 17 вересня 1176 р. і відбувся грандіозний бій, що закінчився розгромом ромеїв. Затиснута з усіх боків горами, візантійська армія виявилася захопленою зненацька і розрізана сельджуками на три частини. Ромеї мужньо стримували натиск, але в кривавому, божевільному сум'ятті було втрачено всі важелі керування військом, що гинуло. Сам імператор з уламком списа в руці, боровся, немов рядовий каваларій, без прапора й охоронців, підставляючи під удари, що сипалися з усіх боків, щит, у якому стирчали десятки стріл. Він лише випадково не потрапив у полон і не розділив долю нещасливого василевса Романа Діогена. Бій тривав увесь день, і лише вночі Мануїл запросив миру у Кілідж-Арслана, який з радістю погодився, тому що і турки зазнали величезних втрат.

Через два дні вцілілі почали відступ. На полі бою залишилося ядро ромейської армії. «Видовище, що постало перед очима, – писав Микита Хоніат, – було гідним сліз, або, краще сказати, зло було таким великим, що його неможливо оплакати: рови, доверху наповнені трупами, у ярах цілі пагорби вбитих, у куцах гори мерців; усі трупи були скальповані, а у багатьох вирізані дітородні органи. Говорять, це зроблено було для того,

щоб усі тіла здавалися грецькими, тому що багато полеглих було і з боку турків. Ніхто не проходив без сліз і стогонів, ридали всі, називаючи за іменами своїх загиблих друзів та родичів». «Через безліч трупів ущелини зробилися рівинами, долини перетворилися на пагорби, гаї ледь було видно», – таку картину намалював очевидець тієї кровопролитної битви, що коштувала життя багатьом візантійцям.

Усі надії на повернення земель Анатолії було втрачено. Причини невдач, що трапились, і нових, що наближалися, вбачаються насамперед у тому, що у своїй діяльності Комніни обмежилися півзаходами, піддавши традиційні форми державної організації лише відносному, а не радикальному оновленню. Крім того, ромейська влада обрала невірний вектор зовнішньої політики. Показово, що в бесіді з імператором тодішній Патріарх Михаїл III Анхіальський (1170–1179) сказав, що для порятунку душі краще скоритися селджукам, ніж відступникам-римлянам. У цих словах виявилася закладеною вся програма майбутніх подій, що закінчилася через 250 років загибеллю Імперії. З цього погляду Візантія була приречена вже тоді, коли, здавалося, перебувала на вершині успіхів.

Примара сили

До кінця правління Мануїла I у Візантії почало відчуватися зростання напруженості. Запобіжні військові заходи не принесли бажаного результату. Нескінченні війни, величезні задіяні сили, витратні експедиції спустошували скарбницю, армія була стомлена безупинними походами і битвами, у флоту вистачало засобів лише на захист морської торгівлі й охорону узбережжя від латинських і мусульманських піратів. Василевсу просто в обличчя кидали звинувачення в тому, що він, подібно вампіру, до сп'яніння п'є християнську кров, вичавлює останні сили зі своїх підданих.

За царювання Мануїла I опозиція в особі відтиснутої від влади колишньої столичної чиновної аристократії обмежувалася лише глузуваннями на адресу імператора, але вже після його смерті (24 вересня 1180 р.) розгорілася запекла боротьба, у яку виявилися втягненими всі прошарки візантійського суспільства. «Здається, немов божественною волею було вирішено, щоб разом з імператором Мануїлом Комніним померло все здорове в царстві ромейів, і щоб із заходом цього сонця всі ми були занурені в непроглядну п'тьму», – записав за кілька років знаменитий проповідник Євстафій Фессалонікійський, який, подібно до більшості сучасників, дуже точно відчував фатальну точку перелому на гірше. Попередній зовнішній блиск був суто поверхневим, бо, власне кажучи, далеко не все складалося на краще.

Василевс залишив владу своєму 11-річному синові Алексію. Але, зайнятий іграми і задоволеннями, він лише звався царем. Державні справи виявилися зовсім розстроєними, скарбниця безсовісно розкрадалася прото-севастом Алексієм Комніним, племінником покійного василевса, фаворитом і коханцем вдови регентші-імператриці красуні Марії Антіохійської.

У XII ст. поряд зі зростанням раціоналізму, потягом до практичних занять стала зростати дуже небезпечна для ромейів тенденція – байдужість до християнства. Письменники епохи Комнінів всі частіше скаржилися на

храми, що стоять пустою, єпископів, які лихословлять, ченців, які снують у натовпі і сваряться на ринках, священників, які опоганюють себе непотребством, навіть пролиттям крові. Розсипався той міцний духовний стрижень, на якому довгий час трималося ромейське суспільство, а за цим бовваніло щось гірше, ніж внутрішні труднощі, політичні інтриги і зовнішні невдачі.

Вже після переможних війн Никифора Фоки, розгрому арабів на острові Крит, плавання в східній частині Середземного моря стало безпечним, але від такої зміни виграли більше італійці, ніж ромеї. В умовах замкнутого простору Чорного моря Константинополь не міг втратити своєї ролі обов'язкового посередника. Однак василевси сприяли ввезенню товарів до столиці й нічого не робили, щоб заохочувати вивіз товарів. Більш того, вивезення низки товарів було узагалі заборонено. Це призвело до того, що італійці стали витіснити грецьких купців з торгівлі, перехоплювати підприємницьку ініціативу у свої руки.

Назовні все процвітало. Капелан Людовика VII, чернець Одо Дейльський, який супроводжував французького короля під час Другого Хрестового по-

ходу, попри всі його негативні відгуки про «хитрих і підступних» константинопольців, відзначав надзвичайну дешевизну товарів у місті. Дещо пізніше Веніамін з Тудели, який відвідав візантійську столицю, чув, що купці з їжджаються до візантійської столиці з усіх кінців світу і, за переказами, прибуток від усіх крамниць, ринків і стягнутих торгових мит лише за один день сягає 20 тисяч золотих монет! Однак ця видимість благоденства була оманливою. У XII ст. візантійське місто, за висловом відомої уральської візантиністки Маргарити Поляковської, уже мало риси «стомленості», а пільги італійським купцям, надані Комнінами, посилили цю втому. Варто особливо наголосити, що місто, як будівельна цегла візантійського суспільства, знову почало втрачати свою міцність.

17.3. Імператор Мануїл I Комнін та Марія.
Мініатюра, арк. IIr, Акти церковного собору 1166 р.
(*Vat. gr. 1176*), Апостольська бібліотека,
Ватикан. 1166 р.

Іноземці в той час набули важливої ролі у Константинополі, який розглядався ними як східне, а не європейське

місто. Особливо впливовими були венеціанці, чий бойовий клич – Viva San Marco! – можна було почути на всіх морях. Ромейські імператори, які потребували сильного флоту, особливо в боротьбі з загарбниками норманами, неодноразово вдавалися до допомоги Республіки Св. Марка. В обмін за цю обтяжливу послугу вони вже з 1082 р. надали купцям Венеції право безмитно торгувати у всіх містах Візантії, включаючи її столицю. Це ставило їх у більш вигідне становище, причому не лише щодо західних конкурентів, але й щодо самих ромеїв, які повинні були терпіти таку несправедливість.

У Константинополі латини населяли цілі квартали. Їм належали численні крамниці, склади, комори і окремі пристані, які ставали найбільш затребуваними. Ці квартали розташовувалися по іншій бік Золотого Рогу і тому називалися Пера (дослівно – «вище», «по той бік») і Галата (за часів античності – «Сиқи»). У них проживало близько 60 тис. іноземців, переважно італійських купців. Забувши, що вони знаходяться не вдома і не в завойованій країні, латини поводитися гордо й зухвало, грубо ставилися до ромеїв. Населення столиці, незадоволене правлінням регентки, яка сама була західного походження, люто ненавиділо цих безцеремонних, нахабних чужоземних торгашів. Достатньо було дрібниці, щоб спалахнуло повстання.

Одного погожого травневого дня 1182 р. у Константинополі розігралися драматичні події. Підігріті як патріотичними настроями, так і жагою поживи, городяни почали грабувати і палити будинки ненависних італійців. Латинів убивали, не звертаючи увагу ні на стать, ні на вік, жінок твартували. Тих, хто намагався врятуватися на кораблях, наздоганяли і спалювали «рідким вогнем», на суші втікачів зустрічали мечем. Не щадилися і церкви католиків, їхні благодійні установи, госпіталі, де перебили навіть хворих. Колишні розкішні і квітучі італійські квартали відразу перетворилися на руїни.

Латини, яким вдалося врятуватися від жахів цього погрому, що одержав назву «Константинопольської бані», не залишилися в боргу. Вони пограбували і спалили багато візантійських міст і селищ на берегах Босфору і Принцевих островах. Більше того, повернувшись на батьківщину, італійці стали волати про відплату. Як вірно зазначив Федір Успенський, подіями 1182 р. було «...якщо не посіяне, то полите зерно фанатичної ворожнечі Заходу до Сходу».

На хвилі цього бунту імператорський престол посів двоюрідний брат покійного Мануїла I – 60-річний Андронік I Комнін (1182–1185), який підійшов до Константинополя з військами Пафлагонії і давно замишляв зле проти свого кузена. Перше, що він зробив, коли через рік затвердився на троні, – наказав вбити вдову Мануїла Марію і її сина Алексія II. Хлопчика задушили тятивою луку, голову відрубали, причому у вухо всунули воскову сережку з печаткою нового василевса, а тіло у свинцевій труні потопили у морі. Його 13-річну наречену, доньку французького короля Агнесу-Анну, узурпатор забрав собі за дружину.

Андронік є однією з найбільш колоритних фігур візантійської історії. Його життя виявилось фантастичнішим за будь-який пригодницький роман. Цей сміливий авантюрист, легковажний і пристрасний, красивий і витончений, красномовний і дотепний, об'їздив багато країн Європи й Азії, навіть брав участь у бенкетах і полюванні на турів у Ярослава Володимировича Осмомисла (1153–1187) – могутнього правителя Галицького князівства (Андронік був сином севастократора Ісаака Комніна та Ірини Володарівни, тітки галицького князя), одержав від князя кілька міст «у розраду», перед цим, невдоволений угорськими планами Мануїла I, ховався при дворах сельджуцьких султанів, де набрався від «варварів» звички до кривавих звірств, займався розбоєм купецьких караванів, одну за одною спокушав знатних дам, таких, як сестра Марії, антіохійська князівна Филипа, або Феодора, вдова короля Єрусалима Балдуїна III, з якою він мав дітей. Дев'ять довгих років Андронік провів в ув'язненні у вежі Анема – найстрашнішій темниці Константинополя, куди він потрапив за зв'язок із племінницею імператора Мануїла і за політичні інтриги. Але і там його заколотна душа не знала спокою. Завдяки своїй винятковій сміливості і кмітливості Андроніку двічі вдавалося втекти з в'язниці. Першого разу він скористався покинутою ринвою, але вже на протилежному березі Босфору був схоплений. Друга втеча виявилася більш вдалою: цього разу хитрун зміг добути ключі від тюремних замків.

Атлет і воїн, добре освічений і чарівний, особливо з жінками, які його обожнювали, спритний дипломат і прекрасний актор, він поєднав у собі лицарську шляхетність, безрозсудну сміливість і щедрість з рідкісним підступництвом і жорстокістю. Без найменших зусиль Андронік проливав потоки сліз: благоговійно цілував коліна Патріарха Феодосія (1179–1183), твердо вирішивши, що доможеться його скинення. Вже прийшовши до

17.4. Джентіле Белліні. Процесія на площі Сан Марко. Галерея дель Академія, Венеція. 1496 р.

влади, він лив сльози на могилі Мануїла I, якого люто ненавидів, а дружину і сина збирався знищити.

Спочатку Андроніка, незважаючи на криваву узурпацію трону, зустріли радісно, складали на його честь захоплені пісні. Хитрий і досвідчений демагог, він наказав вивісити в одній з константинопольських церков своє зображення, на якому василевс був представлений у селянському одязі, з косою в руках – немов справжній мужицький цар. Здібний правитель, василевс міг врятувати Візантію, але лише прискорив її загибель.

До кінця життя узурпатор перетворився на лютого тирана і загруз у масових репресіях. Жахливою виявилася його смерть.

11 вересня 1185 р. до будинку вельможі Ісака Ангела, 35-річного златовологого красеня, направився начальник царської охорони Стефан Айохристорит з кількома стражниками, щоб заарештувати господаря, безпідставно запідозреного у замаху на імператора. На відміну від інших жертв, що безмовно давали вести себе на заклання, Ісаак вирішив не здаватися. У чому був, у якійсь домашній сорочці з довгими фалдами, напівголий, він, схопивши меч, вистрибнув із другого поверху прямо на спину свого коня і щодуху помчав на обімлілого Стефана Айохристорита і стражників, які кинулися врозсіп. Розкrojивши мечем начальника царської охорони, він помчав вулицями Константинополя до храму Св. Софії, шукаючи біля його вівтаря порятунку, і одночасно закликаючи жителів Константинополя до скинення ненависного імператора. Миттєво зібрався величезний натовп, що рушив на палац. Рішучий Андронік, який не очікував такого повороту подій, намагався організувати з варязькою охороною опір, стріляв з лука по юрбі, вбив кількох людей, але цим лише ще більше розлютив нападників. Тоді повантаживши на корабель золото, юну дружину Агнесу, а заодно прихопивши наложницю-флейтистку, він спробував втекти з бурхливого міста до «тавроскіфів», ймовірно, до знайомого йому Галицького князівства. Однак буря і зустрічний вітер не дали вітрильнику пройти Босфор.

Андронік був схоплений і помер жахливою смертю. Йому відрубали кисть правої руки і запроторили до в'язниці, де він провів кілька днів без будь-якого догляду і їжі. Потім за нього взялися знову: Андроніку викололи одне око, посадили голим на облізлого верблюда і погнали вулицями столиці під палючими променями сонця. Натовп, який колись прославляв, боготворив його, тепер проводжав імператора гнівними образами. Микита Хоніат з несхваленням пише, що «дурні й нахабні жителі Константинополя, особливо ковбасники і шкіряники», били недавнього царя ціпками, кидали в нього камінням, обмазували лайном, обливали сечею й окропом. Особливо в цьому зловтішалися чоловіки і батьки збещечених ним жінок. Усі муки Андронік I зносив з надзвичайною стійкістю, лише іноді повторюючи: «Господи, змилуйся! Навіщо ви розтворюєте зламану тростину?!». На іподромі його підвісили за ноги, кололи в пах кинджалами і знущалися доти, доки нещасний не забився в агонії. Труп останнього з Комнінів удостоїли поховання в церкві Св. Марії Панахрантус (нині мечеть Фенарі-Іса) лише через кілька днів, та й то виявивши милість.

З приходом до влади опорою Андроніка стали декласовані елементи, жадібні до влади і грошей пройдисвіти: крамарі і корабельники, які заздрили багатим і заповзятливим латинським купцям; дрібні, іноді напівписьменні чиновники, що мріяли про блискучу кар'єру; відставні дипломати тощо. В цілому, Андроніка підтримували ті, хто хотів погріти руки на нестабільності, і кого влаштувала атмосфера повалень, опал і страт, що відкривала дорогу до вершин влади найбільш бездарним і темним особистостям.

Разом з тим, щоб здобути собі славу освіченого царя і борця з несправедливістю, Андронік I став підтримувати юристів, вчених, поетів, скоротив надмірні витрати двору, повів рішучу боротьбу з корупцією в державі: був заборонений продаж посад, підвищена платня намісникам провінцій, збирачі податків поставлені під невисипущий контроль. Найменші зловживання владою негайно каралися, звичними стали гучні процеси і страти винних. Тоді навіть говорили, що жадібні податкові чиновники розбігалися від одного імені василевса, як від чарівного заклинання. Імператор зменшив податки, під страхом смертного покарання скасував «берегове право» – давній звичай, що дозволяв прибережним жителям, насамперед динатам, грабувати викинуті бурею кораблі. Заходи Андроніка дозволили в короткий термін підняти занепаді торгівлю, підприємництво, сільське господарство.

Але так тривало недовго – адже державна система управління залишалася старою. А імператор не меншою мірою потребував коштів, ніж його попередники. Фінансова криза виявлялася в поступовому, усе більшому знецінюванні іперпірону. У ньому дедалі зменшувався вміст дорогоцінного металу, а кількість знецінених, скіфатних монет, які було легко відрізнити за їх увігнутою, блюдцеподібною формою, зростала. Практично такий «золотий» обмінювали вже тільки на чотири трахі поганого срібла, тобто офіційна вартість монети знизилася утричі порівняно з часами панування «долара середньовіччя». Привілеї венеціанцям довелося відновити, так ще й заплатити за їхні втрати в 1182 р. Незабаром Андронік змушений був переглядати податкові ставки убік збільшення надходжень: він потребував усе більших коштів.

Василевс безжалісно знищував усіх, хто стояв на його шляху, міг йому загрожувати, і тим самим розпалював інтриги незадоволеної знаті. Жертвами його підозрливості стали чимало аристократів, яких він саджав на кіл, спалював, вішав, страчував мечем, осліплював, відправляв до монастирів, у вигнання. Він фізично винищив Комнінівський клан, з яким впродовж останнього сторіччя був пов'язаний захист кордонів Імперії. Той соціальний прошарок, що висунув, підтримав Комнінів і перетворився на опору Візантії, зазнав нещадної розправи.

Жорстокого удару було завдано і провінційним містам. Незабаром хвиля нечуваного за масштабами терору захайснула і простих громадян. Країною ширилася практика доносительства. Через це, за словами Микити Хоніата, «брат не дивився на брата, і батько кидав сина». Причому імператор рідко вдавався до таємних убивств, надаючи перевагу створенню судових справ, і доручав суддям виносити вироки. У Константинополі вивішувалися проскрипційні списки «зрадників батьківщини» із зазначенням роду страти, що

чекала на незадоволених. Загальна ненависть змусила забути навіть колишні заслуги царя.

Трирічне правління василевса ознаменувалося поверненням до старого політичного порядку, заснованого на твердій бюрократичній централізації, але без колишнього могутнього фінансового підживлення. «Протистояння новаторства і консерватизму виявилось в трагічній оголеності» – підсумовував Олександр Каждан. За періодом «комнінівських реформ» настала реакція. Більше того, режим Андроніка зруйнував усе, що з такими зусиллями творили його попередники. Він відмовився від непослідовних, несміливих спроб перебудувати Імперію за зразком західноєвропейських держав. Можливість врятувати Візантію було втрачено.

Як наслідок, за царювання останнього Комніна Ромейська імперія пережила низку зовнішньополітичних невдач. Угорщина захопила Далматинське узбережжя, важливе для Візантії в стратегічному відношенні. Зміцніла Сербія стала тіснити ромеїв у їхніх північно-західних володіннях. Від Імперії відокремився острів Кіпр, одна з найбагатших її провінцій. Чинячи помсту за погром 1182 р., сицилійські нормани на чолі з графом Танкредом, підбурювані опальними візантійськими вельможами, восени 1185 р. висадилися на Балканах, взяли в облогу порт Диррахій і, незважаючи на запеклий опір, захопили Фессалоніку, сплюндрували її святині, перерізали безліч греків і поглумилися над тілами, поклавши їх в обіймах з трупами тварин.

Армія агресорів рухалася до «цариці міст» – Константинополя. В Егейському морі хазайнували пірати, острів Егіна став кублом морських розбійників. «Строкатий ланцюг ударів долі», за словами мемуариста Євстафія Солунського, призвів до того, що колишня слава Візантії відразу розсіялася на очах сучасників, які зі здивуванням запитували, куди ж поділися міць і багатства ромеїв?! Імперія, яка здавалася непорушною, почала на очах розвалюватися, поступово обмежуючись простором навколо столиці-мегаполісу.

17.5. Христос коронує короля Сицилії Рожера II. Мозаїка, церква Санта Марія дель Аммірагліо (Марторана), Палермо. Середина XII ст.

Контрольні питання

1. У чому полягає для істориків загадка роду Комнінів?
2. На кого змогла спертися нова династія? Чому?
3. Які зміни відбулися в системі управління Імперії ромеїв за часів правління Комнінів?
4. Порівняйте систему титулів IX і XII ст. Які процеси у візантійському суспільстві відбивала нова титулатура?
5. Чому у Візантії не склалася феодална ієрархічна градація, подібна до тієї, що існувала в середньовічній Західній Європі?
6. Як ви вважаєте, що можна віднести до числа реформ Комнінів, і на що вони були спрямовані?
7. Якими засобами користувалися василевси для розширення кордонів Візантії? Що в них було нового?
8. Які землі вдалося відвоювати ромеям у сельджуків і арабів? Яким чином?
9. Чому прагнення Мануїла I відновити Римську імперію були приречені на невдачу?
10. Подумайте, чому Імперія програвала кожного разу, коли приділяла недостатньо уваги східним провінціям? Згадайте подібні випадки.
11. Які причини ослаблення Візантії до кінця XII ст.?
12. Як ви вважаєте, чи було випадковим повстання константинопольців 1182 р. проти латинів? Доведіть свою точку зору.
13. Як ви вважаєте, які риси характеру Андроніка I позитивні, а які викликають осуд?
14. На кого у своїй політиці спирався Андронік I? Чому?
15. У чому ви вважаєте головні помилки останнього Комніна?
16. Назвіть зміни в грошовій системі Візантії протягом XII ст. Про що вони свідчать?

Увага, джерело!

З «Алексіади» візантійської принцеси Анни Комніної (1083 – близько 1153/54 р.) про її батька, василевса Алексія I Комніна, і його дії проти латинів

Алексій був не надто високим, і розмах його плечей цілком відповідав зросту. Навстоячки він не створював сильного враження на навколишніх, але коли він, грізно блискаючи очима, сидів на імператорському троні, то був подібним до блискавки: таке всеохоплююче сяйво йшло від його обличчя й від усього тіла. Дугою згиналися його чорні брови, з-під яких очі дивилися грізно і разом з тим лагідно. Блиск його очей, сяйво обличчя, шляхетна лінія щік, на які набігав рум'янець, одночасно лякали і підбадьорювали людей. Широкі плечі, міцні руки, опуклі груди – весь його героїчний вигляд вселяв в більшість людей захват і здивування. У цьому чоловікові сполучалися краса, витонченість і неперевершена велич. Якщо ж він вступав у бесіду, то здавалося, що його вустами говорить полум'яний оратор Демосфен. Ланцюгом доводів він захоплював слух і душу, був чудовим і непереможним у промовах, так само, як і в бою, однаково вмів метати списа і зачаровувати слухачів...

XI. 10. Вирушивши в похід на Єрусалим, франки, прагнучи до завоювання сирійських міст, багато чого обіцяли єпископу Пізи¹ за підтримку в досягненні своєї мети. ...Імператор, одержавши про це звістку, наказав будувати кораблі у всіх областях Ромейської імперії². Чимало кораблів він став споруджувати в самому царственному місті. Сам же він час від часу робив об'їзди на монері³ і вказував будівельникам, що і як варто робити. Знаючи досвідченість пізанців у морських битвах і побоюючись бою з ними, імператор розмістив на носі кожного корабля бронзову чи залізну голову лева чи якої-небудь іншої тварини, – позолочені, з роззявленою пащею, голови ці являли собою страшне видовище. Вогонь, що викидався по трубах у ворога, проходив через їхні пащі, і здавалося, начебто його викидають леви чи інші звірі. ...Загальне командування флотом він доручив Ландульффу і призначив його, як найбільш досвідченого в морській війні, великим дукою.

Залишивши столицю у квітні⁴, вони з ромейським флотом прибули до Самосу, причалили до суші і зійшли на берег, щоб покрити кораблі асфальтом і збільшити цим їхню міцність. Довідавшись, що повз пройшов пізанський флот, вони відчалили і поспішили слідом за ним...

Тим часом ромейський флот не вступив у бій з пізанцями у правильному бойовому строю, а напав на них швидко і безладно. Сам Ландульф першим підплив до пізанських кораблів, але невдало метнув вогонь⁵ і досяг лише того, що вогонь розсіявся. Коміт на ім'я Елеїмон відважно атакував з корми великий корабель, однак його судно зачепилося за кермо ворожого і не змогло відплисти. Елеїмон потрапив би в полон, якби негайно не кинувся до снарядів, не кинув у пізанців вогонь, влучивши у ціль. Потім він швидко повернув корабель і негайно підпалив ще три величезних варварських кораблі. Тим часом раптово розгулявся вітер, схвилював море, став тріпати кораблі і загрожував от-от потопити їх (хвилі вирували, реї скрипіли і вітрила рвалися). Варвари, налякані вогнем (адже вони не звикли до снарядів, завдяки яким можна направляти полум'я, що за своєю природою підіймається вгору, куди завгодно – вниз і вбік) і бурєю, вирішили рятуватися втечею...

З опису Одо Дейльського, капелана французького короля Людовіка VII Молодого і ченця монастиря Сен-Дені, який відвідав Константинополь у складі хрестоносців у середині XII ст.

...Константинополь – слава греків – насправді багатший, ніж про нього говорять, він має форму трикутного вітрила. ...Море оточує місто з двох боків. По прибуттю праворуч знаходиться рука Святого Георгія (Золотий Ріг), ліворуч – ріка, що витікає звідтіля і простягається приблизно на чотири милі.

Далі знаходиться палац, який називають Влахернським, він споруджений на не-

¹ Піза – місто-держава у Північній Італії, одна з могутніх середньовічних морських республік, що довго суперничала з Венецією та Генуєю.

² На початку XI ст. у Візантії існувало шість морських фем, які надавали так званий фемний флот. Але до 1099 р., часу, про який йдеться у розповіді, територія всіх цих фем майже повністю була зайнята сельджуками и норманами. Тому постачати флот тепер повинні були всі області Імперії, а незабаром він взагалі стане найманом.

³ Корабель з однією лінією весел.

⁴ 1099 р.

⁵ Мається на увазі відомий «рідкий вогонь» – горюча суміш, яка скеровувалася на ворога зі спеціальних труб-сифонів.

великому узвишші, але тим не менш захоплює своєю архітектурою, багатством і розмірами і дає можливість своїм господарям насолоджуватися потрійним задоволенням від потрійного пейзажу – сільського, морського і міського. Його зовнішня краса практично не порівнянна ні з чим, а внутрішня її ще й перевершує. Усе прикрашено золотом і мармуром різних відтінків, розташованим з великим смаком, і я не знаю, що важливіше – його вартість чи краса, витонченість мистецтва чи цінність матеріалів. Третій кут трикутника зайнятий полями, але він захищений подвійною стіною з вежами, що простягається від моря до палацу приблизно на дві милі. Ця стіна не надто значна, і її вежі не високі, але я думаю, що місто може пишатися своїм численним населенням і традиційним спокоєм. Усередині стін – оброблювана за допомогою плуга і мотики незайнята земля, яка дає жителям всілякі овочі. Підземні акведуки приносять до міста прісну воду у великій кількості. Але місто, разом з тим, брудне і сморідне, багато з його куточків приречені на вічний морок. У підсумку багатим дістаються красиві будинки на вулицях, біднякам і чужоземцям – бруд і морок. Там відбуваються вбивства, крадіжки й інші злочини, яким необхідна темрява. У цьому місті живуть без закону, усі багаті тут королі, майже всі бідняки – злодії, і злочини тут відбуваються без страху і скритності, тому що злочин залишається таємним і безкарним. Місто перевершує всі інші як за багатством, так і за пороками.

З опису Константинополя іспанського єврея-мандрівника Веніаміна з Тудели (друга половина XII ст.)

принців. Країна по-справжньому багата тканинами, хлібом, м'ясом і вином. Ніде у світі не знайдеш подібного процвітання.

...Жителі міста дуже багаті золотом і дорогоцінними каменями, вони звикли до шовкового одягу, прикрашеного золотою вишивкою, вони їздять на конях і схожі на

«Ромейська історія, що починається з царювання Іоанна Комніна» Микити Хоніата (близько 1155 – 1217 рр.) про роздачу земель за умови несення військової служби

вступають на військову службу, попередньо випробувати, чи здорові і чи сильні вони тілом, чи вміють стріляти, і потім уже вносити до списків. Але цей імператор (Мануїл I) усі гроші, які повинні були йти на утримання воїнів, збирав до себе в скарбницю, як воду в ставок, а голод військ лікував даруваннями париків, скориставшись справою, вигаданою колишніми імператорами, що лише зрідка допускалася для таких воїнів, які часто розбивали ворогів. Через це він, сам того не помічаючи, і послабив військо, і перевів безліч грошей на бездіяльні черева, і призвів до кепського стану ромейські провінції.

У ромейів прийнято за правило – та я вважаю, що це правило має силу й у варварів⁶, – давати на забезпечення воїнів платню і здійснювати їм часті огляди, щоб бачити, чи добре вони озброєні і чи піклуються належним чином про коней, а людей, що знову

За цього порядку речей кращі воїни втратили змагання в небезпеках, тому що те, що спонукало їх виявляти військову доблесть, не було вже, як колись, чимось особливим, що представляється їм одним, а зробилося доступним для усіх.

⁶ Тут маються на увазі бенефіції (від лат. *beneficium* – «благодіяння») – умовні земельні пожалування, що надавалися королем або імператором на час несення військової служби власним коштом.

**Зі «Скороченого викладу царювання
Іоанна та Мануїла Комнінів»
візантійського історика Іоанна
Кіннама (бл. 1143 - після 1176) про
втечу з ув'язнення майбутнього
василевса Андроніка I**

Книга 5. 11. Він [Андронік Комнін] не раз якимось дивним способом втівав з темниці ... Так одного разу досяг він вже, кажуть, ріки Сангарія⁷, де, змушений холодом, ввійшов в одну бідну халупу. Але люди, які жили в ній, відразу ж впізнали його за зовнішнім виглядом... Землероби оточили його і, незва-

жаючи на жахливий опір з його боку і запевнення, що він не Андронік, зв'язали його і відвезли до Візантія, де знову закували його в ланцюги і замкнули в темниці. В останній же раз він зробив відтиски ключів на воску, і послав їх дружині та сину; а вони, за допомогою інших, які взяли в цьому участь, приготували залізні ключі і відразу переслали до нього. Отримавши їх, він, кажуть, негайно після заходу сонця (такий час і був призначений для виконання наміру), підстеріг відсутність сторожі і втік. До стіни темниці, в якій він утримувався, прилягав двір; а у дворі, в місці найменше втопанім, сама собою росла дуже висока трава. Сюди і сховався втікач, як заєць, і скрутив у клубок все своє тіло. Коли настала вже ніч, і нічний сторожі потрібно було, як звично, оточити темницю, прийшов і той, кому ввірено було від василевса охороняти Андроніка. Поставивши сторожу і спробувавши міцність затворів, що робилося звично кожен день перед відходом до сну, він старався дізнатися, чи не вчинено тут чогось поганого; але переконавшись, що немає нічого підозрілого, пішов і віддався сну... Потім в глибоку ніч прийшов [Андронік] до кінця двору, де заліз на замикаючу його стіну, котра хоч була і не дуже висока, зате стояла так близько до моря, що хвилі, які піднімалися на ньому від південного вітру, часто розбивалися об її поверхню. До вершини цієї стіни прив'язав він мотузку і, схопившись за неї, спустився на берег... В ту ж хвилину, для прийняття його, наблизився човен, що плів морем, на який посадили його і привезли додому. Дома скинув він ланцюги, якими були закуті його ноги, і відразу, сівши знову на корабель, поплив на ньому за міські стіни. Там знайшов він приготованих для себе коней, на яких сів і поїхав.

Контрольні питання

1. Наскільки опис зовнішності Алексія I у «Алексіаді» відповідає сучасним поняттям про чоловічу красу? Як ви думаєте, чим керувалася Анна, коли писала про свого великого батька?
2. Яку інформацію про «грецький вогонь» і його використання можна отримати з опису морського бою ромеїв з пізанцями? Що змінилося з моменту винаходу цієї горючої суміші наприкінці VII ст.?
3. З чим в описах Константинополя доби Комнінів можна погодитися, а з чим ні? Чиє враження, на ваш погляд, є більш правдивим – Одо Дейльського чи Веніаміна Тудельського?
4. Як ви вважаєте, наскільки справедливі слова Микити Хоніата на адресу імператора Мануїла I? Чи дійсно це була помилка імператора?
5. Про які якості Андроніка говорить оповідання Іоанна Кіннама про його втечу з в'язниці?

⁷Ріка в Малій Азії.

§ 18. Розпад імперії

Час від 1185 р. до 1204 р. надзвичайно насичений у «передмонгольській» історії Європи та Близького Сходу. Зростає роль морських та сухопутних комунікацій, а з ними взаємовплив різних держав і народів. Помітним є економічний та демографічний підйом. Централізована влада часто відступає перед регіональними вождями. На цьому тлі проростали перші провісники нового часу – товарне виробництво, кредит, масштабна міжнародна торгівля.

Візантійська імперія не могла залишатися осторонь загальноєвропейських віянь. Тривалий час зовнішні загрози і відцентрові тенденції, що суттєво збільшилися порівняно з попереднім століттям, уміло стримувалися нащадками Алексія I Комніна. Однак зі смертю імператора Мануїла I клубок внутрішніх та зовнішніх проблем Візантії став загрожувати самому її існуванню. Останні Комніни (1180–1185) та Ангели (1185–1204) не змогли дати адекватної відповіді на виклики часу. За чверть століття перед падінням Константинополя імперія втратила Кіпр, Сербію, Болгарію, майже не контролювала Малу Азію і частину земель на південь від Балкан. Грецькі міста Балканського півострова були беззахисними перед набігами чужинців. Легітимність не тільки імператорської, але і державної влади в цілому в очах мешканців Візантії прямувала до нуля. Всі прошарки візантійського суспільства були охоплені апатією. Візантійська імперія як єдина держава припинила своє існування ще до того, як 12 квітня 1204 р. учасники IV Хрестового походу штурмом захопили Константинополь.

Час випадкових людей

Якщо прихід до влади Андроніка I був до певної міри передбачуваним, зважаючи на його видатні особисті якості, то Ісаак II Ангел (1185–1195, 1203–1204), як і всі його послідовники до 1204 р. опинилися на троні значною мірою випадково.

Перед тим, як спробувати заарештувати Ісаака Ангела, Стефан Айохристофоріт повідомив Андроніку I, що магія свідчить про небезпеку для імператора з боку людини, ім'я якої починається на «Іс». І хоч Андронік, маючи на думці кіпрського узурпатора, покепкував з нього, Айохристофоріт все ж здійснив спробу арешту, яка закінчилася народним збуренням і інтронізацією Ісаака II.

Незадовго до свого осліплення Ісаак, як пише Микита Хоніат, теж відвідав провісника долі – юродивого Василька, який своїми діями передрік, що чекає на імператора. Змову проти нього очолив його рідний брат Алексій, подія досі нечувана в історії Візантії. Хоч Ісааку повідомляли про змовників і Алексія, той відмовлявся повірити. У 1195 р., під час походу на бунтівних болгар, Ісаака II схопили і заточили до монастиря, де й осліпили. Група царських сановників та родичів ніби насильно схопила Алексія та проголосила його імператором.

Алексій III Ангел (1195–1203) правив під іменем Комніна, бажаючи надати своєму царюванню величі імператорів цієї династії. Залишивши серед живих Ісаака та його сина Алексія, як виявилось, Алексій II припустився помилки, оскільки син Ісаака у 1201 р. (1202 р.?) на пізанському кораблі втік до Західної Європи. У 1203 р. за допомогою хрестоносців йому вдалося повернути престол для себе і для свого німецького батька, однак Алексій IV Ангел (1203–1204) не впорався ні з урядуванням, ні з виконанням своїх обіцянок західним лицарям, а отже був скинутий Алексієм Мурзуфлом і задушений у в'язниці у лютому 1204 р. Алексій V Мурзуф зміг побути на престолі місяць і кілька днів 1204 р., коли після взяття Царгорода хрестоносцями був змушений втекти до свого тестя, Алексія III, який його і осліпив, все ще маючи надію повернути собі престол.

Безславна історія престолоуспадкування Візантії перед падінням столиці, поведінка імператорів від Андроніка I до Алексія V, їхні марнотратство, лінь, сліпа жорстокість, нездатність захистити державу перед зовнішньою загрозою означали втрату легітимності в очах народу, Церкви, володарів інших держав. На цьому фоні численні повстання місцевих вождів та воєначальників, відокремлення чи автономізація були закономірними.

Великі шанси на успіх мало повстання візантійського воєначальника Алексія Врани, переможця норманів, які напали на Фессалоніку. Врана мав потужну підтримку власної родини, що володіла землями у Македонії і Фракії. Вдало використавши протестні настрої з боку рибалок Пропонтиди, залучивши до свого війська половців та болгар, Алексій Врана на початку 1186 р. мало не взяв штурмом Константинополь. Владу Врани до його загибелі визнавали як західні, так і східні провінції. Лише військо латинів під командуванням імператорського швагра Конрада Монферратського та допоміжні загони сельджуків врятували Ісаака II. Придушення заколоту супроводжувалося жорстоким погромом мешканців рибальських селищ та передмість столиці латинами. Ці події викликали заворушення константинопольських ремісників проти латинів, яке вилилося у вуличні бої. Стало зрозумілим, що імператорська влада у Візантії тримається на латинських мечях та сельджуцьких шаблях.

Тричі у Малій Азії з'являлися люди, які видавали себе за сина Мануїла I. Претендували на імператорську владу Василій Хотза, племінник Андроніка I Ісаак Комнін, Константин Татикій, Константин Ангел, Іоанн Комнін на прізвисько Товстий. «І цим не обмежувалося число бунтівників! Навпаки, постійно з'являлися вони то тут, то там, у такій кількості,

18.1. Срібний грош болгарського царя Івана Асена I. 1189–1196 рр.

що й важко їх перерахувати, ніби земля їх родила» – писав Микита Хоніат.

Більш відчутним для Імперії був регіональний та національний сепаратизм. Ісаак Дука Комнін назавжди відділив від Візантії Кіпр. У 1191 р. острів був захоплений англійським королем Річардом Лев'яче Серце, який передав його Гі де Лузіньяну, нащадки якого правили островом до XV ст. У 1188 р. у Філадельфії проголосив себе імператором і навіть почав карбувати власну монету Феодор Манкафа, фактично відокремивши від Імперії малоазійську провінцію Лідію та прилеглі регіони. Хоч Ісаак II шляхом переговорів переконав Манкафу відступитися, після 1204 р. Манкафа знову став володарем Філадельфії. Припинилися контакти Константинополя з Трапезундом. Князь Килікії Левон I (1187–1219) для отримання королівської корони в обхід Константинополя уклав церковну унію з Римом.

У Македонії та Фессалії утвердилися незалежні володарі Іванко та Добромир Хриз, бунтівники Іоан Спиридонакі та Мануїл Каміца теж не без успіху намагалися заснувати на Балканах власні князівства. На південь півострова центральна влада теж не поширювалася – тут правив Лев Стур. Завдяки наполегливим зусиллям великого **жупана** Рашки Стефана Немані (1170–1196) була здобута незалежність Сербії. Однак найбільше клопоту візантійським імператорам завдавала Болгарія.

Восени 1185 р. до Ісака II з доволі скромним проханням – надати їм пронию та зарахувати до стратіотів з відповідним звільненням від податків з'явилися два конюших імператорських стаєнь, брати Асен та Федір, які походили зі знатного роду¹ з Північної Болгарії. Однак імператор відмовив, до того ж у досить різкій та образливій формі. Брати повернулися у рідні краї, і навесні 1186 р., скориставшись святом заснування у місті Тирново храму Св. Димитрія, при великому скупченні місцевого люду оголосили про відновлення болгарської держави. Федір, як старший брат, на честь останнього болгарського царя узяв ім'я Петра

¹Походження братів – болгарське, волоське чи половецьке досі викликає суперечку серед істориків.

і титул володаря болгар і волохів. Сміливий вчинок братів Асенів співпав з черговим підняттям податків, які мали бути витрачені на шлюб візантійського імператора з Маргаритою Угорською. Важливим був і духовний фактор. Після падіння Фессалоніки Балканами ширилися розмови, що Св. Димитрій, покровитель цього міста, залишив його, і став на бік мешканців Болгарії. Доказом було чудесне перенесення ікони святого з Греції до Турнова.

На хвилі загального піднесення, користуючись цілковитою підтримкою місцевого болгарського та волоського населення, задунайських половців (які, за словами угорського історика Іштвана Васарі, були основною ударною силою повстання), а також галицького князя Ярослава Володимировича, який після загибелі родича Андроніка Комніна з союзника Візантії перетворився на її ворога, брати Асені вже у 1186 р. зуміли вицент розбити два експедиційних корпуси, вислані для замирення регіону. Після дворічної виснажливої війни Ісаак II змушений був визнати незалежність Болгарії. Незважаючи на інспіроване Константинополем убивство спершу Асена, а згодом і Петра, волосько-болгарсько-половецька держава вистояла, і під керівництвом молодшого брата з Асенів – Калояна (1197–1207) значно розширила свої володіння коштом візантійської імперії та Угорщини.

Отже, на час наближення хрестоносців до Константинополя територія Візантії скоротилася до меж мешкання переважно грецького населення, але навіть і ці землі не контролювалися імператором повною мірою.

Центр і периферія

Чим був обумовлений такий швидкий розпад Імперії після 1185 р.? Невже тільки бездарністю імператорів, їхнім марнотратством? Економічним занепадом? Зовнішніми загрозами?

Ще в XI ст. спостерігалася тенденція до регіоналізації Візантії, яка у XII ст. тільки посилилася. Вона була спричинена різними факторами, серед яких – економічна основа існування того чи іншого регіону, природно-географічні чинники та етнічний склад населення, близькість до впливових сусідів Візантійської імперії.

Більшість території Малої Азії була у підпорядкуванні Румського султанату. За Візантією залишалися, головним чином, прибережні землі. Причорноморські Трапезунд і Синоп з прилеглими землями тяжіли до Грузії, Килікія, яка була візантійською лише формально – до близькосхідних держав хрестоносців. Портові міста Егейського моря (такі, як Смирна), зважаючи на занепад візантійського військового флоту у своїй життєдіяльності залежали від італійських торгових республік, внутрішні ж землі Анатолії змушені були домовлятися з сельджуками. Довгі роки існування анатолійських провінцій у якості фронт'єра, тобто прикордонних територій, виробили у них власні способи захисту, серед яких був і арсенал дипломатичних заходів з нейтралізації сельджуцьких вождів, і залоги численних прикордонних фортець, укомплектовані найманцями, і прикордонні поселенці – **акрити**.

Константинополь міг з більшим чи меншим успіхом збирати тут податки, однак ефективно захищати ці землі з моря чи суші він не міг, всі зусилля центральної влади були скеровані на гасіння частих балканських «пожеж».

Ядром балканських володінь Візантії були землі на південь від Балкан, населені переважно греками. У трикутнику, сформованому Фівами, Афінами та Коринфом, процвітало ремесло. «Внутрішня» Греція з центром у місті Лариса виробляла великі обсяги сільськогосподарської продукції на експорт та для внутрішнього споживання. Найбільшим містом регіону була Фессалоніка, одночасно ремісничий і торгівельний центр.

Землі на північ від гір Стара Планіна до Дунаю були заселені болгарськими землеробами та волоськими пастухами. Значними були сліди присутності кочівників – у Добруджі ще з XI ст. були поселення печенігів, у XII ст. сюди приходять кумани (половці). Економічно ці землі були пов'язані з чорноморськими портами, а також з Угорщиною, Галицьким князівством та Половецьким степом (Дешт-і-Кипчак). Оскільки регіон був прикордонним, візантійські магнати не наважувалися селитися тут і вести господарство. У великій мірі, регіон жив своїм власним життям.

Те ж можна сказати про сербські та албанські землі, які часто мали тісніші зв'язки з Венецією та Угорщиною, ніж з Візантією, до якої вони формально належали.

Джерелом постійних проблем для центрального уряду був і сам Константинополь. Іноземці, які відвідали місто у XII ст. були вражені водночас і його величчю, що була виражена у архітектурі, та занепадом, який проглядав через занедбані комунікації, бідні квартали, повсюдне злочинство. На відміну від X ст., Царгород перестав бути власне грецьким містом. Якщо руські князі Олег та Ігор мусили воювати за право тимчасового мешкання у межах Константинополя невеликої кількості руських купців, то у XII ст. мандрівник, за словами візантійського письменника **Іоанна Цеца**, міг зустріти тут у великій кількості персів, арабів, аланів, євреїв, скіфів (мешканців Північного Причорномор'я), латинів. Останні (венеціанці, пізанці, генуезці, німці та інші) були особливо численними, викликаючи постійне збурення серед мешканців Константинополя своїми привілеями та багатством. Царгород став притулком і для багатьох мігрантів з інших регіонів Візантії, які шукали тут легкого хліба (Іоан Цец, зокрема, згадує про «відомих хіоських злодіїв»).

На фоні занепаду ремесла та переходу як зовнішньої, так і внутрішньої торгівлі до рук іноземців, все більше мешканців Константинополя бідніли та маргіналізувалися. Зубожіння супроводжувалося духовним занепадом. Для прикладу, багато чоловіків приймали постриг не з релігійних причин, а заради звільнення від податків.

У середовищі чиновництва процвітав **непотизм** (кумівство), **симонія** (продаж церковних посад), хабарництво, здирництво, зловживання службовим становищем.

Микита Хоніат розповідає, як якийсь Іоан Лагос (дослівно з грецької «засць»), отримавши у своє розпорядження преторіанську в'язницю, вирішив збагачуватися не тільки коштом передач, які приносили в'язням, але й випускаючи на ніч злодіїв, і розділяючи їхню здобич. Імператор знав про ці

злочини, але дивився на них крізь пальці. Одного разу поплічники Лагоса схопили ремісника, побили його та побрили, що для візантійця була величезною ганьбою. Це викликало серйозні заворушення у Константинополі, які було придушене лише за допомогою іноземних найманців – варягів-сокирників.

Іншого разу до заколоту дійшло після того, як царські службовці заарештували багатого міняйла Каломодія у спробі відібрати його численні скарби, зароблені «у важких і далеких мандрах». Натовп константинопольських торговців увірвався до Св. Софії, вимагаючи зустрічі з Патріархом Іоанном Каматиром. Той перейнявся настроями бунтарів і долею самого Каломодія, і допоміг звільнити його.

Грабіжництвом не гидували й самі імператори. Так, Алексій III спорядив морську експедицію під командуванням Константина Франгопула, яка безсовісно пограбувала купецьку флотилію у Чорному морі. Пограбовані купці зверталися і до Патріарха, і в суди, і до самого імператора, добиваючись правди. Зрештою, змушені були звернутися за заступництвом до сельджуцького султана Рук ед-Діна.

Влада перестала виконувати свої функції. Збираючи податки, вона не могла захистити мешканців Малої Азії від сельджуків, Македонії та Фракії – від половецьких набігів, прибережні міста – від норманів та венеціанців, купецькі флотилії – від піратів. Місцеві володарі змушені були шукати інших засобів для захисту своїх територій, і не чекали допомоги з Константинополя. Економічні зв'язки регіонів не були зав'язані на столиці Візантії. Імперія не могла перетворити економічний розквіт XII ст. на власну користь, ставши гальмом для розвитку власних земель. Відмовившись від політики підтримки столичного ремесла і торгівлі, імператори втратили підтримку мешканців Константинополя. Потрібний був лише поштовх, щоб могутня Імперія розпалася на шматки. І цей поштовх надійшов ззовні.

Ворог біля воріт

За царювання династії Комнінів Імперія вела активну зовнішню політику. Мануїл I підтримував безпеку володінь Візантії численними міжнародними договорами, що часто скріплювалися династичними шлюбами. Його неповнолітній син Алексій був одружений з французькою принцесою, донька Марія Багрянородна – з Реньє Монферратським, нащадком могутніх північноіталійських князів. Угорський король Бела III (1172–1196) був зобов'язаний візантійському імператору короною. Своє невтручання у справи престолоусадкування у випадку зайняття престолу його сином Алексієм Мануїлу гарантували сельджуцький султан Кілідж-Арслан II та володарі держав хрестоносців на Близькому Сході. Однак узурпація влади спершу Андроніком Комніном, а згодом Ісааком та Алексієм Ангелами порушила тонку систему дипломатичних противаг, що вибудовувалася роками.

Угорський король не визнавав Андроніка, і в 1181 р. окупував Далмацію, його загони спустошували райони міст Белград, Бранічево і Ніш. Стосунки з Угорщиною вдалося покращити лише Ісааку II, який одружився з угорською принцесою.

Сум'яттям на константинопольському престолі скористалися і нормани. Під приводом захисту прав на царювання Алексія II (насправді це був самозванець) сицилійський король Вільгельм II (1166–1189) захопив Диррахій та Фессалоніку. І хоч врешті-решт нормани були розбиті, захоплення другого за розміром міста в імперії потягло за собою проголошення братами Асенами болгарської держави та заколот Алексія Врани.

Візантія у XII ст. не залишала намірів повернути собі хоча б частину італійських володінь. Особливо активну політику проводив у цьому напрямку Мануїл I. Частково її успіх був опертий на постійні тертя, що існували між Папою, італійськими містами, німецькими імператорами та норманами. Після тривалої боротьби Фрідріха I Гогенштауфена з Ломбардською лігою міст, німецький імператор досяг примирення і з Папою, і з бунтівними містами. У 1189 р. не залишивши спадкоємців помер норманський король Вільгельм II, і прямими претендентами на сицилійський престол стали Гогенштауфени – імператори **Священної Римської імперії**. Норманська знать не хотіла підпорядковуватися німецькому імператору, і висунула короля зі свого середовища – Танкреда ді Лечче (1190–1194), під командуванням якого у свій час було захоплено Фессалоніку. Ісаак II, побоюючись посилення Гогенштауфенів, підтримував Танкреда. Та все ж німецькому імператору Генріху VI вдалося оволодіти Сицилійським королівством. Візантія ж втрачала своїх союзників і поволі перетворювалася з суб'єкта на об'єкт міжнародних відносин.

Священна Римська імперія (*Sacrum Romanum Imperium*) та Імперія ромеїв (*Βασιλεία τῶν Ῥωμαίων*) були суперниками не тільки через те, що їхні володарі заперечували право один одного називатися імператорами. Сфери впливу обох держав перетиналися і в Італії, і на Балканах. Добра нагода втрутитися у справи Константинополя випала Фрідріху I під час Третього хрестового походу.

У 1187 р. єгипетський султан Юсуф ібн-Айюб, відомий у Європі під іменем Саладін, захопив Єрусалим, що дало привід Папі Григорію VIII закликати до організації чергового хрестового походу. На заклик відгукнулися, серед інших, французький та англійський королі, австрійський герцог та німецький імператор. Сицилійський король Вільгельм II запропонував хрестоносцям морський шлях через Сицилію, однак Фрідріх I надав перевагу сухопутному – через Угорщину та Візантію. З Ісааком II було укладено Нюрнберзький договір, де василевс зобов'язувався безперешкодно пропустити тридцятитисячне німецьке військо через Балкани і Малу Азію, забезпечуючи його в дорозі всім необхідним за помірну плату. Натомість Фрідріх I Барбаросса обіцяв не застосовувати силу проти Візантії та її мешканців. Однак обидві сторони постійно порушували свої обіцянки. Ісаак II підтримував дружні стосунки з Саладіном, а Фрідріх I – з сельджуцьким султаном. Було зрозуміло, що цілі обох імператорів не співпадають.

Наслідком проходу німецьких хрестоносців через візантійські володіння стало посилення становища Сербії, Болгарії і Килікії. Випадкова

смерть Фрідріха I у водах килікійської річки Салеф у 1190 р. визначила невдачу Третього хрестового походу.

Наступник Фрідріха I Барбаросси, імператор Генріх VI (1190–1197), володіючи інформацією про реальне військово-політичне становище Візантії, застосував до Ісаака II мову не переговорів, а ультиматумів. Він, погрожуючи війною, вимагав від Візантії поступитися територіями від Диррахія до Фессалоніки, компенсувати витрати Фрідріха I, виділити флот на допомогу хрестоносцям. Ісаак II змушений був не тільки видати свою доньку Ірину за брата німецького імператора – герцога Філіпа Швабського, але й визнати його своїм наступником на престолі. Жорсткі вимоги було поставлено і до Алексія III, якому німці допомогли стати імператором. Для задоволення цих вимог (сплачувати понад 520 кг золота щорічно) василевс обклав мешканців своєї держави особливим «німецьким податком» – **аламаніхоном**, а коли зустрів жорсткий спротив, змушений був конфіскувати золоте церковне начиння і грабувати гробниці імператорів. Невідомо, чим би закінчилося збирання викупу для німецького імператора, якби той раптово не помер.

Перебуваючи в ув'язненні, скинутий імператор Ісаак мав можливість зустрічатися з різними людьми, у тому числі з іноземцями, вести листування. В одному зі своїх листів до доньки Ірини, чоловік якої, Філіп Швабський, став новим німецьким королем (1198–1208), він просив помститися за свою образу. І хоч сам Філіп, заклопотаний боротьбою всередині Священної Римської імперії, не міг на той час активно цікавитися візантійськими справами, втеча з Константинополя сина Ісаака, принца Алексія стала каталізатором створення потужної міжнародної коаліції проти Алексія III. Фоном для існування такої коаліції стала організація Четвертого хрестового походу.

Четвертий хрестовий похід було проголошено Папою Інокентієм III у 1198 р. На відміну від попереднього походу, володарі найбільших європейських держав не відгукнулися на заклик Папи. Ініціативу перехопило лицарство. Відправною точкою організації походу став лицарський турнір у місті Екрі, організований 22-річним графом Тібо Шампанським. Його і було обрано вождем походу. Хрестоносці вирішили, що основною метою слід зробити не Сирію і не Палестину, а Єгипет, оскільки саме звідти походила головна небезпека для держав хрестоносців. Найкоротшим шляхом до Єгипту був морський, арабський флот у Середземномор'ї давно втратив свої позиції. З метою досягти домовленостей про надання необхідної кількості суден, до Генуї та Венеції було надіслано емісарів, серед яких був і майбутній історик походу **Жофруа де Вілардуен**. Генуя не виявила зацікавлення, а от венеціанський дож **Енріко Дандоло** (1193–1205), незважаючи на глибоку старість та сліпоту, із запалом взявся допомогти хрестоносцям. Звичайно, не безкоштовно. У квітні 1201 р. вожді хрестоносців та Венеція досягли домовленості, за якою республіка Св. Марка зобов'язувалася надати флот для перевезення до Єгипту 33,5 тис. воїнів, утримувати їх протягом року. За це хрестоносці повинні були заплатити 85 тис. срібних марок. Крім того, Венеція отримувала

половину майбутньої здобичі. Договір було скріплено благословенням папи, який поставив і свою умову – не проливати християнської крові. Венеція настільки серйозно поставилася до походу, що заборонила своїм громадянам брати участь у міжнародній торгівлі.

Однак навесні 1202 р. виявилось, що лицарі не змогли ні зібратися у Венеції у достатній кількості, ні внести необхідної суми. У результаті, дожу не вартувало великих зусиль умовити вождів хрестоносного ополчення децю змінити маршрут і захопити місто Задар (24 листопада 1202 р.), тим більше, що місце романтичного Тібо Шампанського посів більш прагматичний Боніфацій Монферратський. Щоправда, частина хрестоносців відмовилася допомагати Венеції у штурмі Задару і повернулася додому. Інокентій III теж засуджував зміну маршруту і погрожував відступникам анафемою.

Венеціанців він таки відлучив, тим більше що в їхній участі в поході годі було шукати релігійних поривів. До походу, незважаючи на папську заборону від 1198 р., вони активно торгували з мусульманами зброєю, корабельним лісом і навіть служили навігаторами на судах «невірних». Відомим був випадок, коли венеціанці відмовилися безкоштовно перевезти до Європи звільнених Саладіном християнських бранців, і єгипетський султан сам змушений був розрахуватися за них.

18.2. Жан Леклерк. Дож Енріко Дандоло закликає до Хрестового походу. Палаццо Дукале, Венеція. 1621 р.

Не дивно, що венеціанці першими пристали на пропозиції від посланців царевича Алексія та Філіпа Швабського, які прибули в Задар на початку 1203 р. Син скинутого та осліпленого Ісаака II обіцяв хрестоносцям у разі, якщо вони допоможуть йому утвердитися на константинопольському престолі, винагороду у 200 тис. марок, а також суттєву допомогу у здійсненні їхньої головної цілі – звільненні Єрусалима. Серед щедрих обіцянок була й обіцянка подолати церковний розкол. Подальші події покажуть, що дії хрестоносців тільки поглибили його.

Не всі однозначно підтримували задум йти на Константинополь, незгідні масово залишали табір хрестоносців. Енріко Дандоло та Боніфацій Монферратський спільними зусиллями переко-

нали вождів хрестоносців у благородності місії скинути узурпатора, і 23 травня 1203 р. флотилія у складі 60 галер, 100 транспортів для коней і 50 великих пасажирських суден попрямувала до столиці Візантії. До того часу обіцянки Алексія було закріплено договором. Крім самих хрестоносців, ряди яких поріділи, у поході брали участь 10 тисяч венеціанських військових і моряків. У Венеції та її дожа були свої порахунки з Константинополем.

Венеціанська республіка, отримавши у 1082 р., у критичний для імперії час, важливі привілеї від василевса, намагалася не тільки їх зберегти, але й розширити, досягаючи цього будь-якими можливими засобами. Так, коли Іоанн II відмовився підтверджувати хрисовул свого батька, венеціанці розпочали проти Візантії морську війну без правил, грабуючи купецькі морські каравани, захоплюючи портові міста в Егейському морі. Оскільки грецький військовий флот не міг протистояти венеціанському, імператор пішов на поступки і у 1126 р. таки затвердив привілеї «друзів-ворогів». Мануїл I перед загрозою чергової війни з норманами розширив ці привілеї ще більше. Зокрема, було збільшено площу діяльності венеціанців у столиці Імперії, до територій, де вони могли вести безмитну торгівлю було додано острови Крит та Кіпр. У 1149 р. під час облоги острова Корфу між союзниками – греками та венеціанцями – мало не вибухнув серйозний військовий конфлікт. Венеціанці, користуючись всіма благами договору з Константинополем, часто відмовлялися виконувати свої функції союзників, а деколи чинили відверто ворожі дії. Наприклад, у 1168 р. вони атакували флот Анкони, міста, яке було в особливо дружніх стосунках

18.3. Папа Інокентій III. Стінопис, монастир Сакро Спеко, Нарні. Бл. 1219 р.

18.4. Імператор Алексій IV. Мініатюра, арк. 294r, Історія Іоанна Зонари (*Mutin. gr. 122*), бібліотека Естенсе, Модена. XV ст.

з Візантією, у 1170 р. вчинили заворушення у Константинополі, пограбувавши генуезький квартал. За таких умов Мануїл I йшов на свідоме зближення з конкурентами Венеції – Генуєю і Пізою. 12 квітня 1171 р. одночасно по всій Імперії розпочалися арешти венеціанців. Ті, хто не встигли втекти, потрапили до в'язниць. Їхнє майно було розграбовано, причому до скарбниці потрапила лише невелика частина, решту ж розікрали виконавці репресій.

Венеція безрезультатно намагалася повернути *status quo* силою та численними посольствами (в складі одного з них був і Енріко Дандоло). 1182 р. датується новий погром іноземців у Константинополі, але венеціанці від нього постраждали найменше, бо на той час їхня діяльність у столиці Візантії так і не була відновлена. Лише з

приходом до влади Андроніка I венеціанці почали повертати собі колишнє становище у межах Імперії. Крім того, їм було обіцяно компенсацію за завдані збитки. Союзний договір і договір про компенсацію були укладені вже за Ісаака II у 1189 р. Імператор зобов'язувався виплатити за 6 років близько 14 кентинаріїв золота (бл. 460 кг), передати венеціанцям торгові площі та пристані французів і німців, службовцям візантійської скарбниці заборонялося навіть заходити на територію венеціанських купців. Алексій III, хоч і довго впирався, теж змушений був поступитися і поновити договір з Венецією. Та все ж венеціанці, навчені гірким досвідом 1171 р. не почували себе в Імперії у безпеці, тим більше, що василевси намагалися постійно зіштовхнути їх лобами з пізанцями та генуезцями.

Погодившись на авантюру зі скиненням Алексія III, венеціанці сподівалися посісти монопольне становище у торгівлі та навігації у Східному Середземномор'ї, а також компенсувати собі всі збитки, завдані Мануїлом I.

У тому, що претенденти на престол, використовуючи іноземних найманців, брали на приступ стіни Константинополя, не було нічого нового. Так вчинив і Алексій Комнін у 1081 р. Його воїни три дні плюндрували візантійську столицю, не жалиючи навіть церков і монастирів. Та вперше при цьому претендент був маріонеткою в руках війська, яке заповзялося йому допомогти.

Спершу хрестоносці сподівалися, що греки самі визнають Алексія IV, і застосувати силу не доведеться. Кілька днів вони проводили під стінами Константинополя демонстрацію військової могутності. Однак 17 липня 1203 р. таки довелося розпочати штурм. Алексій III робив кволі спроби захищатися, але навіть маючи перевагу у війську, був настільки демора-

лізований, що не вірив у власний успіх. Так, йому вдалося з загоном у 8,5 тисяч воїнів здійснити вилазку проти 3,5 тисяч атакуючих, але він дав команду на відступ. Врешті решт, прихопивши чималий скарб, Алексій III втік, і імператором знову було проголошено Ісаака II. Співправителем був його син Алексій IV.

Не було нічого дивного у тому, що легковажний, хвалькуватий Алексій IV не зміг виконати обіцянки, що їй було дано хрестоносцям. Ціною надзвичайних зусиль йому вдалося назбирати близько 100 тисяч срібник марок. Для цього було запроваджено нові податки, не гребував імператор і конфіскацією золота та коштовних каменів з окладів ікон. Зростала напруга між жителями Константинополя і хрестоносцями. В одному з епізодів греки завзято обороняли від латинів мечеть. Наприкінці 1203 р. хрестоносцям перестали постачати продовольство. Відкрите зіткнення було невідворотним, й Ісаак та Алексій Ангели могли його очолити, але не наважувалися, а натомість вирішили приборкати мешканців столиці за допомогою латинів. Вести переговори з хрестоносцями про проведення каральної акції у Константинополі доручили Алексію Дуці Мурзуфлу, але він замість цього очолив повстання проти Ангелів.

Новообраний імператор відмовився виконувати договір Алексія IV з хрестоносцями і почав активно готуватися до оборони. Тоді Енріко Дандоло та Боніфіцій Монферратський вирішили взяти місто приступом, а після цього розділити і саму Імперію. Договір про розподіл здобичі та розподіл Візантії був настільки детальним і продуманим, що важко було повірити в те, що він був укладений поспіхом.

12 квітня 1204 р. після недовгої облоги хрестоносці увірвалися до Константинополя. Місто було охоплене пожежею. Грабунок і насильство продовжувалися 3 дні і 3 ночі. Навіть західні очевидці цих подій були вражені безчинствами хрестоносців, для греків це були дні не тільки фізичних страждань, але й національного та релігійного приниження, що надовго закарбувалися у народній пам'яті. Навіть зараз ці події стоять поряд з різнею в Ізмірі, яку влаштували турецькі солдати у 1922 р.

Церковний розкол, який існував з 1054 р. на рівні Папи і Патріарха, виріс до рівня непримиренності, як і ненависть до латинян. Візантійська імперія розпалася, і, здавалося, вже назавжди.

*18.5. Джакоппо Тінторетто.
Взяття Константинополя 1204 р.
Палац Дожів, Венеція. XVI ст.*

Контрольні питання

1. Схарактеризуйте царювання династії Ангелів.
2. Порівняйте правління Комнінів і Ангелів.
3. Чому Візантія опинилася у такому жалюгідному стані до моменту IV хрестового походу?
4. Чому василевси нехтували інтересами візантійських торговців і надавали пільги італійським купцям?
5. Згадаєте, якому візантійському імператорові вдалося підкорити Болгарію, і за яких обставин? Як ви думаєте, чому у 1187 р. Візантія визнала незалежність Болгарського царства?
6. Що привело хрестоносців до воріт Константинополя? Які сили й чому були зацікавлені в його падінні?
7. До яких заходів ви вдалися б на місці василевса ромеїв, щоб урегулювати ситуацію й захистити Константинополь від хрестоносців?
8. Оцініть поведження лицарів у захопленому місті. Чому вони не вважали його злочинним?
9. Згадайте, які народи облягали Константинополь? Як ви думаєте, чому вони не змогли підкорити столицю ромеїв, тоді як в 1204 р. це вдалося зробити не настільки численним хрестоносцям?
10. Які події із сучасного міжнародного життя нагадують завоювання Константинополя хрестоносцями і які уроки залишила нам трагедія візантійців?

Увага, джерело!

Візантійський історик Микита Хоніат (бл. 1155 – 1217) у «Ромейській історії» про братів Ангелів – Ісаака II і Алексія III

Він (Ісаак II) жив чудово й любив пригощати гостей. Його стіл був істинно солонівським, також і вдягався він подібно Соломону, завжди у новий одяг, і кожен його бенкет представляв собою гори хліба, царство звірів, море риб й океан вина. Постійно приймав він через день освіжаючі ванни, натирався запашними помадами, пирскав парфумами, завішувався безліччю різних убрань, був наче модель якогось корабля, і завивав [волосся]. Нарядившись таким чином, подібно закоханому у свою красу павичеві, і ніколи не дозволивши собі два рази на тиждень [вдягнути] той самий одяг, він щодня виходив зі своїх палат, як наречений зі спальні, або як світле сонечко з прекрасного моря. Люблячи забави й тішачись піснями ніжної музики, цар наповнив палац блазнями й карликами, відчинивши також двері для всіляких комедіантів, дурнів і піснярів... Найбільше він був зайнятий спорудженням величезних будинків і так завзято прагнув до здійснення задуманого, що при цьому по більшій мірі не зважав на кошти... Тим часом, коли він вирішив побудувати у Влахернському палаці вежу, частково, як він говорив, для захисту й оборони палацу, а частково й для власного у ній мешкання, то розламав кілька церков, що віддавна спокійно стояли на березі моря, перетворив на руїни безліч прекрасних будинків у столиці, фундаменти яких де-не-де й досі є видовищем, що мимоволі викликає сльози, і зовсім зрівняв із землею чудові будинки державного казначейства, всі вибудовані з випаленої цегли.

...Брати Ангели ... у багатьох справах несумлінно розпоряджалися владою; але особливо вони грішили користолюбством, не втрачали нагоди витягати гроші навіть із несправедливих джерел, і до того ж не берегли багатств, що збирали, але сипали їх обома руками на пишну придворну обстановку й дорогоцінні костюми, більше ж усього витрачалися на коханок і на рідню, зовсім марну в справах державного керування. Таким чином, вони не тільки пригноблювали й спустошували римські міста, накладаючи на них нові, нечувані податки, але й, як тільки можна було, очищали і латинів. Між іншим, порушуючи мирні договори з Венецією, вони часто накладали на венеціанців різні грошові побори, брали з їхніх кораблів контрибуції й розсварювали їх з пізанцями; так що нерідко можна було бачити, як посеред самого Константинополя, або у відкритому морі, громадяни обох республік схоплювалися між собою у затягій битві, поперемінно перемагаючи, або ж будучи переможені, і відповідно грабували своїх суперників, або піддавалися їхньому грабунку.

«Ромейська історія» Микити Хоніата про імператора Алексія V Дуку Мурзуфла

Будучи людиною хитрою і водночас самовпевненою, він уміщав всю свою управлінську мудрість у скритності, і розраховував за її допомогою, на загальний подив, стати згодом, через століття, рятівником своєї батьківщини, бо, як він говорив, царю варто діяти не необачно й без розрахунку, але обачно та неквапом... Дука виявив, що царська скарбниця не тільки не переповнена через край, або навіть не тільки зменшилася наполовину, але зовсім спорожняла, і тому негайно по [своєму] воцарінні почав жати, де не сів, і збирати, де не розкидав. Він обклав важкими податками всіх осіб у сані кесарів і севастократів, які займали колись, за правління Ангелів, вищі урядові посади, і отримані кошти спрямовував на державні витрати. Насамперед і більш за все бажав він остаточно відбити латинів, вважаючи цю справу легкою; через це збільшив дерев'яними надбудовами висоту прибережних стін міста, обгородив земляні ворота² укріпленнями і власним прикладом заохочував військо. Багато разів, оперезавшись мечем, з мідною булавою в руках, він власноручно відбивав ворожі напади, сам хоробро й зненацька нападав на ворогів, коли вони, розсіявшись, блукали в пошуках продовольства. Цим він дуже подобався городянам.

З «Історії завоювання Константинополя» ченця Гунтера з монастиря Періс, що писав у 1207–1208 рр. за розповідями свого абата Мартина, який повернувся з хрестового походу

XVII. ...Потім кораблі [хрестоносців] з прилаштованими на них вежами, наблизились, наскільки було можливо, до стін [Константинополя]; і в той час, як кілька сміливців ползли по сходою догори, герольди голосно проголосили: той, хто першим підніметься на ворожі стіни, одержить сто марок винагорода. І тоді ти побачив би, як усі з шаленством стали прагнути того, що призначалося лише одному, – і не стільки через прагнення до обіцяних грошей, скільки з любові до Бога і заради загального блага, і для завершення розпочатих трудів...

²Земляними воротами, на противагу прибережним, називалися всі ворота, що виводили на суходіл.

[Зламавши ворота, хрестоносці ввірвалися до міста]

XVIII. З радісним лементом ринулися у відкриті ворота ті, хто був на кораблях, зробивши вигляд, начебто погрожують ворогам смертю списами, мечами, пращами, стрілами й усякого роду метальною зброєю, а [насправді] не маючи взагалі жодного бажання [влаштувати] кровопролиття; як розгублених овець, погнали вони ворогів по всіх площах міста, і ті бігли в такій безлічі, що навіть простір широких вулиць був їм затісний для втечі; [наші] накинулися на них з такою стрімкістю, що не давали їм ні передихнути, ні озирнутися. І хоча вони могли вбивати скільки завгодно, ...було вбито лише небагатох [із греків]. Хрестоносці по своїй волі зглянулися над ними, ще й через те, що ченці, які перебували з ними у таборі [у тому числі], звичайно, Мартин [Періський] та інші, часто застерігали їх не бруднити, наскільки це можливо, своїх рук у крові. Проте у той день³ було вбито біля двох тисяч городян, але [вони загинули] не від [рук] наших, а від [рук] тих франків, італійців, венеціанців, німців і інших, які вже раніше жили в місті, але під час облоги були запідозрені в зраді, і тому що з'єдналися з нашими, то піддалися вигнанню греками [з Константинополя]. Пам'ятаючи цю несправедливість, вони найжорстокішим чином мстили [тепер] грекам за свою образу...

Тільки тоді, коли всі вороги були переможені й обернені на втечу, і найжалюгіднішим чином вигнані з міста, і тільки після того, як ворота були якнайретельніше замкнені, переможцям дозволено було зайнятися грабунок, але не раніше від цього: під погрозою страти [букв.: втрати голови] було заборонено до повної перемоги думати про грабунок. Отже, вони знайшли всюди й удосталь таку кількість грошей у золоті й сріблі, таку пишноту шляхетних каменів й одерж, такий надмір дорогоцінних товарів, таку масу продовольчих припасів, такі чудові, наповнені всіляким добром будинки, що всі вони раптом перетворилися із прибульців і жебраків на багатих городян.

Тим часом згадана вище пожежа спустошила майже третину міста: тому що в той час, поки всі, городяни й прочани, були поглинені настільки важкою небезпекою⁴, [там] не знайшлося нікого, хто міг би погасити вогонь, що поширювався безперешкодно⁵ ...

[У наступному розділі розповідається про полювання за константинопольськими святими реліквіями абата Мартина Періського].

«Ромейская історія» Микити Хоніата про розгарбування Константинополя латинами у 1204 р.

Ворог понад усі очікування побачив, що ніхто не виступає проти нього зі зброєю в руках і ніхто не пручається: навпаки, усе залишається відкритим навстіж, провулки

й перехрестя не захищені, ніде ні найменшої небезпеки й повна воля ворогові. Жителі міста, передаючи себе в руки долі, вийшли назустріч латинам із хрес-

³За Гунтером, хрестоносці увірвалися до Константинополя 18 квітня 1204 р.

⁴Тобто битвою.

⁵Насправді ж, Константинополь у 1203–1204 рр. підпалювався хрестоносцями тричі. Лицар з французького м. Ам'єн Робер де Кларі (бл. 1170 – після 1216), у своїх спогадах «Завоювання Константинополя» зауважив, що на другий день після взяття міста хрестоносці, побоюючись нападу греків, виробили план підпалу міста з підвітряної сторони і «всі барони пристали на цей задум».

тами й святими зображеннями Христа, як це робилося в урочистих і святкових випадках; але й це видовище не пом'якшило душі латинів, не вблагало їх і не приборкало їх похмурого й лютого духу: вони не пожаліли не тільки приватне майно, але й, оголивши мечі, пограбували святині Господні, і звуком сурм спонукували коней іти вперед. Не знаю з чого почати й чим скінчити опис усього того, що зробили ці нечестиві люди. О жах! Святі образи безсоромно потоптані! О горе! Мощі святих мучеників покидані у різні мерзенні місця! Але що страшно промовити, і що можна було побачити: Божественне Тіло й Кров Христові розлиті були й розкидані по землі. Деякі з них розбивали дорогоцінні чаші: їхні прикраси ховали за пазуху, а з них пили, як з келихів. О предтечі Антихриста й провісники його нечестивих справ, в очікуванні яких ми перебуваємо! ... Про розгарбування храму (Св. Софії) не можна й слухати байдуже. Святі аналої⁶, заткані коштовностями й надзвичайної краси, що зачаровувала, були розрубані на шматки й розділені між воїнами разом з іншими чудовими речами. Коли їм було потрібно винести з храму священні посудини, предмети незвичайного мистецтва й надзвичайної рідкості, срібло й золото, яким були обкладені кафедри, амвони й [царські] ворота, вони ввели в притвори храмів мулів і коней із сідлами; тварини, лякаючись блискучою підлоги, не хотіли ввійти, але вони били їх й у такий спосіб опоганювали їхнім калом і кров'ю священну підлогу храму.

...Хіба могли пожаліти дружин, дочок і дів, присвячених Богові, ті, які не пожаліли Самого Бога? Важко було зм'якшити благаннями й умилювати варварів, роздратованих і сповнених жовчі до того, що ніщо не могло протистояти їхній люті: якщо хто й робив таку спробу, те його вважали божевільним і глузували з нього. Хто скільки-небудь їм суперечив або відмовляв у вимогах, тому загрожував ніж; і не було нікого, хто б не зазнав у той день плачу. На перехрестях, у провулках, у храмах – усюди скарги й плач, ридання, стогони, лементи чоловіків, виття жінок, грабежі, перелюбство, полон, розлука друзів. Шляхетні покривалися безчестям, старці плакали, багаті блукали пограбованими. Все це повторювалося на площах, у завулках, у храмах, у підвалах. Не було місця, що залишалося б недоторканим або могло служити притулком для страждальців.

...Тим часом низька чернь і вулична сволота збагачувалася через пограбування святинь, що розпродавали латинам. Вороги ж віддавалися бенкетам і звеселянню, маючи при цьому охоту осміяти й поглумитися над грецькими звичаями: так, вони ходили по вулицях, убравшись без усякої причини у широку одягу, а шиї коней прикрасили полотняним убором; білі стрічки, які розвішувалися по плечах, вони прив'язували до морд тварин і з таким оздобленням роз'їжджали по місту. Інші носили письмові приладдя, каламарі й тримали в руках зошити, ніби бажаючи осміяти наших письменників. Більшість же бавилася тим, що саджала на коней задом наперед збезчещених ними жінок, зав'язавши їм волосся у вузол і відкинувши їх назад; крім того, вони прикрашали коней жіночими головними уборами й локонами й цілі дні ласували й пили, пригощаючись вишуканими наїдками й дорогими стравами; інші ж об'їдалися вітчизняними блюдами, як-от: яловичі лопатки, відварені в горошку; горохова каша зі свинячим салом, приправлена часником, і соус, приготований з різних гострих соків. Після розділу награбованого вони не робили жодної різниці між

⁶Аналой – високий столик для читання стоячи.

святими й звичайними предметами, але обертали все для свого споживання, без усякої поваги до Божества й релігії, так що користувалися іконами Спасителя і святих як стільцями й лавами.

З листа Римського папи Інокентія III до імператора Латинської Романії Балдуїна I (1204–1205), написаного незабаром після узяття Константинополя хрестоносцями

...Ви, не маючи жодного права, ні влади над Грецією, нерозважливо відхилилися від вашого чистого наміру, кинулися не на завоювання Єрусалима, а на завоювання Константинополя, віддавши перевагу земним благам перед небесними... І мало було вам вичерпати до дна багатства імператора й обібрати малих і великих, ви простягнули руки до майна церков й, що ще гірше, до [головної] їхньої святині, зносячи з вівтарів срібні дошки, розбиваючи ризниці, привласнюючи собі ікони, хрести й реліквії, для того, щоб Грецька Церква відмовилася повернутися до Апостольського престолу, убачаючи з боку латинів лише бузувірства й справи диявольські, і мала б право ставитися до них з відразою, як до собак...

Жофруа де Вілардуен (бл. 1150–1213).

«Взяття Константинополя»

(Із записок видного проводиря хрестоносців, продиктованих ним наприкінці життя (після 1207 р.) французькою мовою. У їхній основі лежали щоденникові замітки, що велися автором з 1201 р.)

LV. 250. ...і настільки значна була здобич, що не можу вам і описати, скільки було там золота й срібла, начиння і дорогоцінних каменів, і шовкових одягів і матерій, і хутр і соболів, і різних багатств, що будь-коли на землі існували. Істинно свідчить Жофруа де Вілардуен, маршал Шампані, що з тих пір, як існує світ, ще не було

стільки захоплено в жодному місті.

251. Кожний вибрав собі житло до смаку, а було їх там досить. І от розмістилися прочани й венеціанці, і раділи вони доволі честі й перемозі, Господом їм дарованій, тому що той, хто досі був бідний, став багатим й пишним. ...І воістину повинні були вони Господа нашого славити, тому що було їх не більше двадцяти тисяч воїнів, а з Божою допомогою перемогли вони чотириста тисяч, а то й більше людей, і взяли наймогутніше місто світу (а було воно і досить великим містом) і найукріпленіше.

LVI. 252. І наказав по всьому війську маркіз Боніфацій Монфератський, проводир війська, барони й дож⁷, щоб було зібране все награбоване в одне місце, як те вирішено було й скріплене клятвою, а хто того не зробить – тому загрожує відлучення. І були визначені три храми, куди зносити здобич, і поставили там охорону з найнадійніших французів і венеціанців. І кожний став приносити свою здобич і складати до загальної купи.

253. Одні несли з охотою, інші підневільно, бо жадібність є коренем усіх лих, і багатьох вона не відпускала. І стали найжадібніші потроху затримувати здобич при собі, і зменшилася любов Господа до них. О Боже, як шляхетно поводитися вони досі, і через те дарував їм Господь честь і підняв над іншими людьми...

254. ...Те, що було в храм принесено, зібрано було разом і поділено між французами і венеціанцями, як це раніше клятвою скріплено було. І знайте,

⁷ Дож Венеційської республіки Св. Марка, Енріко Дандоло.

що після поділу прочани сплатили венеціанцям решту п'ятдесят тисяч марок сріблом і зверх того поділено було межі усіма добрих сто тисяч. І знаєте як? Прості кінні воїни одержали у два рази більше, ніж піші, а лицарі у два рази більше, ніж прості кінні воїни. І знайте, що жодній людині ще не діставалося більше ні по чину, ні по заслугах, хіба що він украв.

255. ...І поміркуйте тепер, якою великою була здобич, якщо без того, що було приховано, і без того, що було віддано венеціанцям, залишилося чотириста тисяч марок сріблом і добрих десять тисяч коней, як бойових, так і тяглових. Так була поділена константинопольська здобич, як ви вже про це чули.

Контрольні питання

1. Чому в словах Микити Хоніата звучить осуд на адресу Ісаака II?
2. Як ви вважаєте, для чого Ангели намагалися посварити між собою венеціанців і пізанців? Яку мету вони переслідували?
3. Які заходи вживав Алексій V Мурзуфл для порятунку Константинополя від західних чужинців і наскільки ефективними вони видаються?
4. Чим могли б виправдати свої злочини латини, які розграбували Константинополь?
5. У чому можна вірити розповіді абата Гунтера Периського, а в чому – ні?
6. Як поводитися жителі столиці під час описуваних подій і хто з них особливо постраждав?
7. Наскільки можна довіряти опису розгрому Константинополя, залишеному Микитою Хоніатом? У чому видно біблійні аналогії?
8. Що засуджував Папа Інокентій III у листі до першого латинського імператора Константинополя?
9. У чому розповідь Микити Хоніата розходиться з розповіддю Жофруа де Вілардуена про поділ константинопольської здобичі?
10. На підставі наведених даних письмових джерел вирахуйте, скільки здобичі в середньому випало на кожного учасника IV Хрестового походу.

§ 19. Візантія і Русь: нові горизонти

Утвердження християнства на Русі відкрило нові горизонти у стосунках між Візантією та Руссю. Потужний культурний та ідеологічний вплив Імперії став невідворотнім. Русь з цього часу стала повноправною частиною Візантійської православної цивілізації. Але політичні взаємини не могли не коливатися залежно від політичної кон'юнктури. Втім, хоча мали місце й недовгі періоди конфронтації, Русь залишалася важливим стратегічним партнером і союзником Візантії.

Кінець руського корпусу

Руський корпус чисельністю 6 тис. воїнів став однією з основних частин візантійської армії. У 991–999 рр. він всюди супроводжував василевса Василя II. У 999 р. корпус особливо відзначився при здобутті Шейзара, Рафанеї і Едесси, про що було згадано арабським хроністом з Антіохії ібн Яхья. Корпус став у нагоді і при завершенні завоювання Болгарії.

У 1018 р. корпус відзначився в боях з арабами на Сицилії і в Апулії у битві при Каннах, де були розгромлені французькі нормани Мелоса. Візантійські хроністи Скилиця та Кедрин повідомляють, що в цей час дядько Святополка Саренг допоміг флоту василевса захопити східні області Крима. За першого ж натиску її архонта Георгія Цула, відомого за молівдовулами стратига Херсона и протоспафарія Боспора, було взято в полон. *Дядько*, звичайно, не родич князя Святополка Володимировича, а його пестун-кормилець, який очолив цю експедицію в Крим, щоб забезпечити своєму вихованцю візантійську підтримку в умовах боротьби за спадщину Володимира Святославича.

Інший візантійський хроніст Микита Хоніат розповів, що під час усобиці між спадкоємцями Володимира у Візантії з'явився загін із 800 дружинників, очолених родичем покійного князя Хрисохіром (Золоторуким). Хрисохір пропонував прийняти його на службу. Візантійським посадовцям він видався підозрілим і вони, про всяк випадок, запропонували скласти зброю і розпочати переговори. Хрисохір відмовився, силою прорвався до острова Авідос, розбив пропонтидського стратига, дійшов до острова Лемнос, де був оточений візантійським флотом. Там він знову відмовився скласти зброю і загинув з більшістю своїх воїнів. За версією М. Баумгартена, Хрисохір міг бути молодшим сином князя Володимира Святославича – Позвідом.

У 1030 р. київський корпус в битві з арабами під Алеппо врятував імператора Романа III. У 1031 р. ці воїни склали ядро війська доместика схол Георгія Маніака, яке облягало Едессу. Наступного 1032 р. цей важливий пункт в Сирії було здобуто. У 1034 р. корпус включили до війська патрикія Микити, яке діяло в районі Дергри на вірменському кордоні. 17 березня 1041 р. київський корпус взяв участь у битві при Маларі.

В руському корпусі служили і скандинавські принци та їхні прихильники, які знайшли притулок при дворі Ярослава Мудрого. Серед них виділявся двоюрідний брат норвезького короля Олафа Товстого – Гаральд Сігурдсон (1015–1066), майбутній король Норвегії Гаральд III та зять Ярослава Мудрого. В складі корпусу він воював у Малій Азії, на Сицилії, в Африці та Італії. У 1040 р. при здобутті Пірея принц Гаральд розписався рунами на мармуровій статуй лев. Цього лева венеційський полководець Ф.-Д. Морозіні (1618–1696) у 1687 р. перевіз до Венеції, де він стоїть досі. Відважний полководець Гаральд Сігурдсон був також прекрасним поетом-скальдом.

Василевс Михаїл V перетворив Руський корпус у імператорську гвардію. У 1042 р. він був осліплений, і престол посів його полководець Константин Мономах, який одружився з 64-річною Зоєю, дочкою Константина VII, своєю давньою коханкою. У 1043 р. в Італії підняв бунт популярний у військах полководець Георгій Маніак. Частини гвардії, які були в Італії, приєдналися до нього. Василевс Константин IX Мономах віддав наказ розформувати решту гвардії у столиці. Принцу Гаральду з 500 воїнами вдалося вирватися і повернутися на Русь. Георгій Маніак зложив голову у битві при Фессалоніці, де загинуло більшість воїнів корпусу. Сучасники вбачали в повстанні Маніака мало не спробу київського князя за допомогою Руського корпусу здійснити переворот у Візантії. За інформацією Зонари був навіть убитий посол князя Ярослава Володимировича. Руський корпус перестав існувати.

Суперечності за Ярослава Мудрого

Вбивство посла та розформування Руського корпусу не могли залишитися без уваги Києва. Михаїл Пселл розповідає також про вбивства руських купців. На Афоні біля руського монастиря були пограбовані склади та причали.

На початку літа 1043 р. великий флот, очолений найстаршим на той час сином Ярослава новгородським князем Володимиром Ярославичем і воєводою Вишатою, вийшов у море. В його складі був і принц Гаральд та інші гвардійці, які вирвалися з Константинополя і готові були помститися Константинові Мономаху. Скилиця оцінював руський флот у 100 тис. воїнів, ближчий до реальності, мабуть, Атталіат, який писав про 400 лодей (16–20 тис. воїнів).

Воєвода Вишата Остромирич хотів від гирла Дунаю рухатися суходолом, але перемогла думка Гаральда, Гардара та інших вікінгів, які радили на лодях ввійти в Мармурове море і відразу напасти на столицю. Флоту Володимира Ярославича вдалось без проблем дійти до Константинополя. За даними Пселла, князь вимагав викуп по 1 тис. номісм на лодь. Переговори результатів не дали, але дозволили візантійцям зібрати свої кораблі. Володимир позбувся

19.1. Богородиця Оранта і Причастя апостолів. Мозаїка, церква Святої Софії, Київ. Перша половина XI ст.

вигоди маневру, підказаного Гаральдом. Два флоти стали один проти одного, причому Володимир та Вишата загородили вихід з бухти Золотий Ріг. Після довгого протистояння від візантійського строю відділились 2 чи 3 трієри під командою Василя Феодорокана і пішли на прорив, застосовуючи металеву артилерію і «грецький вогонь». Їх однак відразу оточили лоді, почали балками пробивати високі борти, ламати весла і зближуватись до абордажного бою. Тоді імператор, який з берега спостерігав за битвою (у його світі був і Михаїл

Пселл, який описав цю битву), кинув на Володимира весь свій флот. Греки масово викидували через сифони запальну суміш. Крім того, на допомогу їм прийшла і природа. Штормовий вітер підняв хвилі і погнав їх на лоді Володимира Ярославича. Стрій було порушено і легкі лоді почало кидати на скелі. Лодь князя Володимира Ярославича теж розбилася об скелі і сам князь врятувався тільки дякуючи мужності командира іншої лоді Івана Творимирича. Про продовження битви вже не могло бути і мови. Частина екіпажів розбитих лодей опинилась на березі. Щоб зібрати їх і вивезти, Вишата добровільно висадився слідом за ними. Володимир продовжив відступ морем. Константин IX послав навздогін йому 14 дромонів, але ця ескадра була розбита при зустрічі з флотом русів. Рештки свого флоту князь Володимир Ярославович вивів назад до Києва. Воєвода Вишата зібрав екіпажі розбитих суден і рушив суходолом до Дунаю. Біля Варни його оточив стратиг Кекавмен. Сили були нерівні. Вишата і близько 800 воїнів потрапили в полон. Їх привели в Константинополь і більшість осліпили.

Конфронтація з Візантією тривала до 1046 р. і закінчилася новою угодою, скріпленою шлюбом Всеволода Ярославича з Марією, племінницею Константина IX. Імператор відпустив полонених. Було відновлено і чинність попередніх угод. Київський корпус знову з'явився у візантійському війську. В 1046–1047 рр. з його допомогою було придушено бунт Льва Торніка. В 1047 р. корпус воював проти норманів в Південній Італії, в 1050 р. захищав від печенігів Фракію і Македонію, а у 1053 р. вже брав участь у війні проти грузинського царя Баграта IV.

На цьому суперечності не припинилися. У 1051 р. без згоди Патріарха собором руських єпископів був поставлений митрополитом пресвітер княжої церкви на Берестові Іларіон.

Цьому визначному діячу належить знаменита промова «Слово о законе и благодати...и похвала кагану нашему Володимеру» (яка була виголошена в Десятинній церкві з нагоди канонізації Володимира, як думав М. Приселков, або ж 26 березня 1049 р. в церкві Благовіщення на Золотих воротах на честь завершення будівництва оборонних споруд граду Ярослава, як вважав М. Розов). Основна тема «Слова» – перевага християнства над юдаїзмом, показана через перевагу Нового Завіту над Старим. Закон, за Ілларіоном, слуга і предтеча Благодаті, яка є слугою майбутнього нетлінного життя. Носієм благодаті є Христос. Саме хрещення Київської Русі було актом Благодаті, дарованої Св. Володимиру через божественне натхнення. З великим запалом писав майбутній митрополит про рідну землю «яже вѣдома и слышима есть всѣми концы земли». Ілларіону належать ще «Молитва», «Ісповідання віри», «Повчання священникам», з якого зберігся уривок та ще 11 творів, де його авторство ймовірно, але не безперечно. Напевно він брав участь і у редагуванні «Уставу Ярослава» – основного юридичного церковного документу, в якому багато положень відрізняються від грецьких номоканонів.

Чи було поставлення митрополитом Ілларіона спробою Ярослава добитись автокефалії для Київської церкви? Ілларіон поставив у 1052 р. тмутараканським єпископом Миколу. Майже немає сумнівів, що ці землі стали християнськими раніше за Київ і належали до сурозького митрополита. Ставлячи єпископа Миколу, київський митрополит підкреслював, що його юрисдикція поширюється на всі землі, підвладні Ярославу Володимировичу. Спроба Ярослава (якщо така була) добитись автокефалії Київської церкви закінчилась невдало. Ілларіона не визнав Патріарх, а по смерті Ярослава його наступники відмовилися від цієї ідеї. Наступні митрополити були поставлені Патріархами.

Спроба Володимира Мономаха

Ярославичі залишалися союзниками Візантії. У нещасливій битві при Манцикерті (19 серпня 1071 р.) у складі візантійського війська були «скіфи» – переяславські та чернігівські дружини. Константинопольська патріархія погодилася на канонізацію князів Бориса і Гліба, хоча київський митрополит Георгій (бл. 1062 – бл. 1080), вчений теолог, сумнівався у святості князів і був проти урочистостей з нагоди перенесення їх мощей в храм-усипальницю у Вишгороді, які відбулися у 1072 р.

Володимир (1054–1125), старший син Всеволода Ярославича, на честь Константина IX, якому доводився внучатим племінником, був прозваний Мономахом. Його сестра Янка у 1074 р. була заручена з візантійським царевичем Константином Дукою. Царевич загинув у битві з норманами при Диррахії у 1081 р. Шлюб не відбувся. Янка повернулася з Візантії черницею. У 1089 р. з нею приїхав поставлений київським митрополитом скопец Іоанн III. Всеволод Ярославич збудував для дочки в Києві окремий Андріївський (Янчин) монастир.

*Візантія, змінюючи свою політику, скріплювала шлюбними угодами союзні стосунки з сусідніми країнами. У 1104 р. дійшло до такого союзу. За **акафістом** Св. Варвари великий князь київський Святополк Ізяславич (1050–1113, займав київський престол у 1093–1113 рр.) одружився з візантійською принцесою Варварою Комнін, дочкою василевса Алексія I Комніна. Варвара Комнін померла в Турові в 1125 р., але була похована у Києві у Михайлівському золотOVERХому монастирі, заснованого мужем), куди свого часу привезла з Константинополя мощі Св. Варвари. За **синадиком** цього монастиря її ім'я – Ірина. З візантійських джерел дочка Алексія I з іменем Варвара чи Ірина незнана. Дружиною Святополка Ізяславича могла бути лише Євдокія. Можливо, Варвара – чернече ім'я княгині. Проблема ця дискусійна.*

У 1089 р. у Візантії з'явився самозванець Лжедіоген, який видавав себе за куропалата Лева Діогена, сина Романа IV та Євдокії. Справжній принц Лев Діоген загинув у 1087 р. в битві з печенігами. Самозванець був схоплений, ув'язнений у Херсоні, звідки зумів втекти, пробрався до половців і з допомогою хана Тугоркана у 1092 р. рушив на Візантію. При облозі Адріанополя його підступом захопили в полон і відразу осліпили. Але самозванцеві знову пощастило і він втік та зумів пробратися на Русь. Володимир Мономах, який у 1113 р. утвердився в Києві, визнав його спадкоємцем візантійського престолу і видав за нього дочку Марину. У великого київського князя з'явилася можливість спробувати посадити на візантійський престол свого сателіта. У 1116 р. київське військо, очолене одним з старших синів Володимира Мономаха – В'ячеславом Володимировичем, перейшло Дунай. Однак при облозі Доростола Лжедіоген загинув від випадкової стріли. Від його шлюбу з Мариною Володимирівною народився син – Василь «Маринич», доля якого невідома.

Стосунки з Візантією були відновлені вже невдовзі. У 1122 р. новий союз було скріплено шлюбом принца Алексія Комніна, сина василевса Іоанна Комніна з внучкою Володимира Мономаха Доброневою, яка у Візантії отримала ім'я Ірини. Її батько, старший син Володимира Мономаха – Мстислав-Гаральд (1076–1132, займав київський престол у 1125–1132 рр.) вислав до Візантії половецьких князів, які пробували чинити опір його централізаторській політиці.

Його син Ізяслав, ставши великим князем київським (1146–1149, 1150, 1151–1154), у боротьбі зі своїм суперником – дядьком князем Юрієм Довгоруком, сперся на союз з Угорщиною та Польщею, якому Юрій Довгорукий протиставив союз з галицьким князем Володимирком Володаревичем, підтриманий Візантією. Тоді Ізяслав Мстиславич без згоди Патріарха собором руських єпископів поставив митрополитом Кліма Смолятича (1147–1156), який був «книжник і філософ, яких не знала земля руська». З обранням нового митрополита не погодився тільки новгородський єпископ Нифонт, який очолив церковну опозицію. Після утвердження у Києві Юрія Довгорукого, митрополит Клим Смолятич змушений був схоронитися на Волині у князя Мстислава Ізяславича. Юрій Довгорукий добився його зміщення, патріарх прислав митрополита Константина I (1156–1159). Першою справою цього ієрарха було скликання нового собору у Києві, на якому було проклято по-

кійного великого князя Ізяслава Мстиславича і знищено все, зроблене митрополитом Климентом. Правда, дозволили служити ієреям та дияконам, посвячених цим митрополитом. В іншому митрополит Константин продемонстрував суворість і твердість. У 1149 р. у Київ з Константинополя приїхав єресіарх Мартин, вчення якого було викладено у книзі «Правда». Собор 1157 р. засудив єресь Мартина, якого заарештували і передали Константинопольському патріархові Луці ХризOVERгу. Після повторного осудження Мартин був спалений у Константинополі.

Прокляття пам'яті Ізяслава Мстиславича за неканонічне поставлення Клима Смолятича дорого обійшлося митрополитові Константину I. Після приходу до влади Ростислава Ізяславича (1154, 1159–1167) його племінник – волинський князь Мстислав Ізяславич поставив вимогу повернення Климента. Після довгих переговорів князі погодилися на компроміс. Константин I та Климент Смолятич мали бути зміщені, а патріарх мав поставити нового митрополита. У Візантії, щоб не загострювати стосунки з руськими князями, погодилися з таким рішенням. Митрополит Константин виїхав до Чернігова, де майже відразу ж помер. Перед смертю він вручив чернігівському єпископу Антонію заповіт, у якому просив не хоронити його, а залишити тіло собакам. Єпископ хотів було виконати волю покійного, але князь Святослав Ольгович велів поховати нещасного митрополита у чернігівському соборі Св. Спаса поруч з могилою великого князя Ігоря Ольговича. Можливо, що помираючи, митрополит картав себе за те, що в угоду Юрію Довгорукому прокляв його суперника.

Митрополит Феодор (1160–1162), присланий з Константинополя, невдовзі помер і на його місце прислали Іоанна IV (1163–1166). Але відразу ж у 1163 р. великий князь Ростислав Мстиславич повернув назад поставленого Патріархом без його згоди митрополита. У суперечку втрутився імператор. Патріарший престол пообіцяв в подальшому погоджувати призначення з київськими князями. Ростислав Мстиславич погодився на компроміс і митрополит Іоанн IV повернувся на свою кафедру.

Наступний митрополит Константин II (1166–1172/до 1184) зіткнувся з багатьма проблемами. У 1159–1168 рр. серед руських теологів розгорнулася дискусія навколо практики постів. Зачинателем її був ростовський єпископ Леон, який виступив за впровадження візантійської практики і пропонував не дозволяти вживати м'ясо у середу та п'ятницю навіть тоді, коли на ці дні випадало Різдво. Його підтримали митрополити Константин I, Феодор, а потім Константин II, чернігівський єпископ Антоній та переяславський єпископ Антоній. Але руська знать, яка мала великий вплив на церковну ієрархію, отримала більшість, вона стояла за печерським ігуменом Полікарпом. Він дозволяв на свята їсти сир, масло, яйця і молоко. Обидві сторони виступали з проповідями, посланнями і «Словами». Собор, скликаний Константином II у 1168 р. не прийшов до одностайної думки. Ієрархи настоювали, щоби кожен сам вирішував у своєму діоцезі. Тоді митрополит своєю владою ув'язнив ігумена Полікарпа і заборонив у середу та п'ятницю вживати м'ясо, сир, масло і молоко, навіть якщо на ці дні випадали свята. Знову у релігійні суперечки втрутилися князі. З Чернігова прогнали єпископа Антонія, за те, що він на соборі стояв проти Полікарпа. Андрій Боголюбський пояснював розгром

Києва у 1169 р. військами коаліції боротьбою проти неправди митрополічої, хоча під час погрому чи не найбільше постраждав саме Печерський монастир, ігумен якого знаходився в опозиції до митрополита. Скоро Полікарпу повернули ігуменство, а дискусія потроху вщухла, погоджуючись із звичною руською практикою.

Митрополит Константин II рішуче протистояв проти спроб володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського, сина Юрія Довгорукого, утворити окрему володимирську митрополію. Його підтримав і Патріарх. У Візантії і надалі виступали проти спроб розділення руської митрополії. Ідея єдиної церкви і єдиної держави залишалася домінуючою. Претендент на цю митрополію єпископ Федір був виданий київському митрополитові Константинові II. Нещасному відрубали праву руку, викололи очі та відрізали язика.

Фактор Галицького князівства

Візантія завжди приділяла увагу Нижньому Подунав'ю, через яке різноманітні кочовики вторгалися в причорноморські та болгарські області, що перебували під її контролем. Після страшної поразки під Манцикертом (1071) Імперія була змушена концентрувати свої сили на сході. Не маючи достатньо сил, щоб опанувати область у межиріччі Дністра та Серета, ці своєрідні ворота між морем та Карпатами, Візантія, на слушну думку російського візантиніста Г. Литавріна, не заперечувала проти опанування цієї області сильним галицьким князем, виділяючи стосунки з ним окремо від стосунків з Києвом.

Знаменитий шлях «з варяг в греки» через протидію печенігів, а пізніше половців, почав втрачати своє значення і у XII ст. практично занепає. Через Галицьку землю проходив не менш знаменитий «буришиновий шлях» (Вісла-Сян-Дністер та Німан-Південний Буг-Дністер), який з'єднував Балтійське та Чорне моря. По Дністру лежала і найкоротша дорога до Візантії, через Нижнє Подунав'я можна було вийти більш безпечно сухоходом до візантійських міст. У кінці XI ст. руху цим шляхам заважали печеніги. 29 квітня 1091 р. на березі р. Маріци біля фортеці Хірини василевс Алексій I Комнін з допомогою половецьких ханів Тугоркана і Боняка розгромив печенізьке військо. Дочка імператора Анна так оцінила цю битву: «В той день відбулося децю незвичайне: згинув цілий народ разом з жінками і дітьми, чисельність якого складала не 10 тисяч чоловік, а виражалась у величезних цифрах». Серед учасників битви Анна називає 5 тисяч гірських жителів, які прибули на допомогу імператору. Відомий візантиніст В. Васильєвський вбачав в них дружину тербовельського князя Василька Ростиславича. Тербовельська дружина тухалась по Серету і мусила переходити гори, йдучи на з'єднання з василевсом, тому і потрапила в «горяни». Тербовельський князь не менше від Візантії був зацікавлений в усуненні з Дністровського Пониззя печенігів. Крім того, активний союз з Візантією дозволяв Ростиславичам стримувати Угорщину, яка на той час зблизилась з їхніми противниками.

20 липня 1104 р. було закріплено перший випадок прямого політичного союзу Візантії з окремим руським князівством. Дочка старшого з Ростиславичів перемишльського князя Володаря – Ірина була видана за сина василевса Алексія Комніна – севастократора Ісаака. Немоżliво навіть припустити, щоби подібна політична комбінація не була вигідною для Імперії, а трапилася випадково. До цього часу володіння галицьких князів наблизилися до Нижнього Подунав'я. Про це свідчить грамота князя Івана Ростиславича месемврійським купцям від 20 травня 1134 р., де згадуються його володіння в Пониззі Дністра та Дунаю, в числі яких Малий Галич (Галац), Бирлад і Текуч.

Грамоту вперше ввів в науковий обіг відомий румунський історик і філолог-славіст Богдан Петричейку Хаждеу (1836–1907). Оригінал і первинна копія грамоти втрачені ще у ХІХ ст. Автентичність грамоти князя Івана Ростиславича визнавали П. Голубовський, М. Дашкевич, М. Грушевський, П. Мутафчієв, В. Пашуто, О. Насонов, М. Левченко, А. Фроловський, О. Зимін, В. Потін, М. Браїчевський, Р. Рабінович, Л. Войтович та О. Майоров. Румунський історик І. Богдан, який першим засумнівався в автентичності грамоти, виходив з постулату, що звенигородський князь Іван Ростиславич не міг володіти Бирладом і Пониззям Дністра та Пруту. Адже за рішенням Любецького снєму 1097 р. Володар Ростиславич та його нащадки отримали західну частину пізнішої Галицької землі з Перемишлем, а Василько Ростиславич – східну з Теребовлею. Але Іван Ростиславич був сином теребовельського князя Ростислава-Григорія Васильковича і володів Звенигородом, що знаходився у Теребовельському князівстві (на Стрині та на Дністрі між впадінням Серету та Збручу археологами досліджено кілька Звенигородів, які могли бути центрами уділу князя Івана Ростиславича). І. Богдана підтримав російський лінгвіст О. Соболевський, довівши, що текст грамоти написаний в орфографічних і лінгвістичних традиціях молдовських і болгарських документів ХІV–ХV ст. (болгарських документів ХІІ–ХІІІ ст. у розпорядженні дослідника не було, а подібні молдовські документи в цей період просто не існували). Висновок О. Соболевського тільки дозволяє припускати, що до Б. П. Хаждеу потрапив список з грамоти, виготовлений у ХІV–ХV ст., або ж фальсифікат, зроблений в цей період, через намагання продовжити традицію торговельних пільг для деяких міст, при фабрикації якого були використані достовірні джерела і відомості (Р. Рабінович). Але для подібної фабрикації потрібно було мати під рукою достовірні документи. Хто міг в Молдові у ХІV–ХV ст. знати про князя Івана Ростиславича? Наступники І. Богдана та О. Соболевського (П. Панайтеску, М. Мохов, М. Котляр, П. Павлов, В. Спінеї, С. Каїтанов, Б. Перхавко) поважних аргументів не висунули, посилаючись переважно на попередників.

Відомий географ ХІІ ст. Абу Абдаллах Мухаммед ібн Мухаммед ал-Ідрізі (1100–1165) у своїй географічній енциклопедії «Розваги втомленого в подорожах по областях», написаній при дворі сицилійського короля Рожера ІІ (1130–1154), в країні ар-Русія в числі восьми відомих йому міст називає місто Галісція [Галич]. Виходячи з опису сицилійського географа, Галісція ал-Ідрізі ототожнюють з Галичем на Дунаї, тобто Галацом.

Територія Нижнього Подунав'я, Подністров'я і Попруття як частина Русі згадується і в такій цікавій пам'ятці, як «Список руських городів дальніх і ближніх», первісний варіант якого укладений ще на початку XIII ст., а остаточний варіант сформований у 1375–1381 рр. (але не пізніше 1409 р.). Тут розміщені такі міста як Дичин, Кілія, Білгород, Яський торг, Романів торг, Немеч, Сучава, Сереті. Дичин (Дцин) як місто, куди відійшли бирладники після нападу на Олешія, згаданий у Іпатіївському літописі. Як Дисина це місто згадано ал-Ідрісі (суперечка навколо деяких розходжень джерела успішно вирішена А. Плахоніним). Яський торг, згаданий вперше під 1412 р. у валайській грамоті та у польського хроніста Я. Длугоша, пов'язаний з аланами-ясами, які з'явилися у цьому регіоні з середини XIII ст. після походу ординців хана Бату. Нині це місто Ясси в Румунії.

Археологічні знахідки в дельті Дунаю, зокрема у Діногетії поблизу Галаца (Малого Галича) містять елементи руської матеріальної культури і датуються широким діапазоном X–XII ст.

Що ж стосується локалізації самого Бирлада (місто Бирлад на р. Бирлад поблизу Дунаю, на думку румунських археологів, має слабкі шари XII–XIII ст., в яких відсутні давньоруські матеріали), то, беручи до уваги доволі чисельну наявність виробів давньоруського походження (шиферних пряслиць, лунниць, колтів, металевих браслетів, скляних перснів і браслетів, янтарних бус, енколпіїв, нашийних хрестиків, керамічних ясь-писанок), враховуючи дані топоніміки, лінгвістики і писемних джерел, можна погодитися, що літописний Бирлад («Ескі-Бирлад» – «Старий Бирлад») знаходився на березі Дунаю в Добруджі поблизу сучасного Хіршова (Р. Рабинович).

Про давню належність цих територій до Галицької землі свідчить і ряд інших аргументів, зокрема топонімічних, а також включення вірменських парафій у Сереті, Сочаві (Сучаві) та Молдові до львівської вірменської єпископії у кондаку від 13.08.1388 р. католикаса Теодороса II, із згадкою про Львів, як «найблагословеннішу, що охороняється Богом, столицю, славному матір міст християнських королів», що відбиває часи Галицько-Волинської держави. Зрештою, давні молдовські грамоти писані староукраїнською мовою, а молдовські літописи – церковнослов'янською (аж до реформи господаря Василя Лупу у 1636 р. ця мова залишалася офіційною). Якщо слов'янську церковну номенклатуру (поп, вечерня, утрєня тощо) у румунській церкві ще можна пояснювати давньоболгарськими впливами на цей регіон, то використання руської мови в діловодстві нічим, окрім давньої і довгої політичної належності Нижнього Подністров'я і Попруття до Галицького князівства, пояснити не вдасться.

За археологічними матеріалами основне населення Пониззя Дністра складала нащадки слов'ян-тиверців і гето-даків [волохи]. Літописи згадують «вигінців» (можливо бояр, які з різних причин змушені були покинути свої володіння) та бродників. Деякі дослідники вважають бродників окремим племенем. Але вони могли бути просто корпорацією, яка обслуговувала броди, перевози і переволоки, стоянки біля порогів на низу Дністра, Пруту, Бугу і

Дніпра. За свою роботу вони брали плату з купецьких караванів, а, крім того, напевно, займались і мисливством та рибальством. Зимою *бродники* сходилися в міста, де проживали свій заробіток. Звичайно, що вони мусили мати якусь свою військову організацію для оборони від кочовиків. Їхні старшини поповнювали ряди місцевих феодалів. Чисельність цієї корпорації, напевно, була невеликою, але в джерела вони потрапили, оскільки відігравали в цих місцях помітну роль.

Зрозуміло, що це різнорідне осіле населення потребувало військового захисту від постійної сваволі кочовиків якоїсь держави, будучи готовим взамін навіть добровільно віддавати певну частку своїх продуктів, а етнічно його елементи, принаймні значна їх частина, були близькі до сусідньої Галицької держави.

У 1148 р. розгорнулася половецько-візантійська війна, основні події якої відбувалися саме в межиріччі Серету і Бирладу. Галицькі князі, схоже, виступали на стороні Візантії, бо на початку 1150-х рр., за повідомленням візантійського хроніста Іоанна Кіннама, галицький князь Володимирко Володаревич був союзником василевса Мануїла I. Коли у 1158 р. суперник галицького князя Ярослава Осмомисла бирладський князь Іван Ростиславич, втікаючи з Олешшя, дійшов до Дичина на Дунаї, де стояв візантійський гарнізон, його змусили скласти зброю. Візантії не стали драгувати свого галицького союзника. У 1161 р. Іван Берладник був отруєний у Фессалоніці.

Потім ситуація змінилася. У 1164 р. війна Угорщини з Візантією закінчилась миром. За умовами цього миру спадкоємець угорського престолу Бела мав прибути в Константинополь як почесний заручник. Василевс Мануїл Комнін відразу ж заручив з ним свою дочку Марію. З'явилась ідея візантійсько-угорської унії, яка була небезпечною для Галицького князівства. Тому Ярослав Володимирович, не вагаючись, підтримав претендента на візантійську корону двоюрідного брата василевса Андроніка Комніна. Андронік Комнін був сином Ісаака Комніна та Ірини Володарівни і, схоже, володів руською мовою. По матері він доводився дядьком галицькому князю.

У 1164 р. Андронік втік з візантійської столиці. «...і лише він досяг кордону Галицької землі, де розраховував знайти пристанище, як потрапив у пастку деяких мисливців народу волохів», які мало не передали його візантійським властям. Однак принцу вдалося дістатися до галицького князя, де він здобув підтримку, що, на думку того ж Іоанна Кіннама, було порушенням галицько-візантійської угоди.

Вже наступного 1165 року відбувся обмін посоль-

19.2. Фундаменти Успенської церкви, Крилос (Давній Галич). 1157 р. (Сучасний вигляд)

ствами. Візантійське посольство привезло послання василевса Мануїла Комніна, яке починалося фразою: «*Ми не станемо наслідувати Тобі в неприязні, яку Ти без будь-якої потреби показав стосовно нас, відкинувши слова і угоди, в яких Ти клявся раніше*». Це пряме свідчення про наявність кількох угод, які підтверджували союзні стосунки, причому мова йде про угоди, укладені вже за правління Ярослава Володимировича. Поряд з тим Візантія пропонувала компроміс. Конфронтація не була вигідною обом сторонам.

Галицький єпископ Кузьма поїхав до Константинополя, де отримав не тільки гарантії для Андроніка, але й нове підтвердження союзу. Галицький князь також відмовився від ідеї шлюбу своєї дочки з королем Угорщини Стефаном III, яким мав бути скріплений галицько-угорський союз. Її заручили з принцом Белою, майбутнім королем Белою III, але видали за князя Мстислава Ростиславича, батька Мстислава Удатного. Наслідком цієї поїздки було і розширення володінь руського монастиря на Афоні у 1169 р., а також згадка Русі у візантійсько-генуезькій угоді 1169 р.

Євстафій Солунський згадує про часті посольства галицького князя до василевса Мануїла. «Скіфська кіннота», яка брала участь у нещасливій битві візантійського війська проти сельджуцького султана Кілідж-Арслана II при Міріокефалі 17 вересня 1176 р., була, напевно, галицького походження.

Візантія розглядала галицького князя як *hypospondos*, що за візантійською вселенською термінологією прирівнювалось до давнього – союзний Риму народ – *socii populi Romani*. Цікаво, що найбільше свідчень візантійських авторів відноситься до Галицького князівства, володар якого часом протиставляється володарю Києва і розглядається як цілком самостійний. Ці тісні зв'язки з Візантією ілюструє також граффіті в Константинополі на мармуровій балюстраді хорів собору Св. Софії: «*Матфей попъ галицький*».

Кампанія 1187 р.

Конфронтація між Візантією і Галицьким князівством наступила лише після загибелі Андроніка Комніна (1185), коли до влади прийшла нова династія Ангелів. Для галицького князя Ярослава Осмомисла кривавий і безпощадний василевс Андронік Комнін був перш за все близьким родичем та союзником.

На загибель Андроніка Комніна галицький князь відреагував посольством, про яке згадує Микита Хоніат. Не знайшовши порозуміння з новим імператором Ісааком II Ангелом, князь Ярослав Володимирович вирішив підтримати повстання в Болгарії.

Навесні 1186 р. брати Петро і Асень підняли повстання у Болгарії, яка залишалася візантійською провінцією. Після перших же невдач болгарські вожді відступили за Дунай, а навесні 1187 р. продовжили боротьбу. З ними прийшли «*кумани, народ досі вільний, негостинний і дуже войовничий, і ті, що походять з Вордони, які сміються з смерті, гілка тавроскіфів, народ милій богу війни*». Згадуючи шість разів тавроскіфів у своїй «Історії», Микита Хоніат постійно мав на увазі руських. «Вордона» може бути спотвореною назвою «бродників», як вважав Ф. Успенський. З участю бродників в цих подіях погоджується і М. Бібіков. «Вордона» може бути і спотвореною назвою Бирладі. Можливо, що сам галицький князь підштовхнув болгарських

сепаратистів після загибелі Андроніка Комніна, а коли ті опинилися у скрутному становищі – надав необхідну допомогу.

Докладно аналізуючи аргументи противників версії Ф. Успенського, зокрема грецького історика Ф. Малінгудіса, які вважають, що болгарським повстанцям допомагали тільки кумани-половці, Г. Литаврін прийшов до беззаперечного висновку, що «восени 1186 р. у критичний момент розвитку повстання ... військову підтримку повсталим разом з половцями надали руські».

Низка дослідників, особливо румунських, дотримуються версії «волоського» походження Асенів. Поза сумнівами активна участь волохів у цьому повстанні. Територія Бирладсько-Дністровської волості мала змішане слов'янське і волоське населення, тоді як у самій Болгарії присутність волоських масивів не доведена, що і змусило болгарських істориків сумніватися в ролі волохів у повстанні Асенів.

Новий василевс Ісаак Ангел відразу ж вирішив задушити повстання болгар з двох боків. Угоду з Угорщиною було скріплено шлюбом василевса з юною Маргаритою, дочкою Бели III. Угорський король зайняв ворожу позицію щодо болгарських повстанців та їхніх союзників.

Картина безпосередньої участі галицьких військ у болгаро-дунайській кампанії 1186–1187 рр., як звернув увагу М. Тіхоміров, розгорнена автором «Слова о полку Ігоревім»¹. Фраза «по Дунаю гради укріпив, купцями населив, торгуючими через море во Греки...» відбиває результати діяльності галицького князя Ярослава Володимировича в Нижньому Подністров'ї та Подунав'ї.

Далі у «Слові» читаємо, що Ярослав «заступив королю шлях, замкнув Дунаю ворота». Це явне свідчення блокади проходів у Болгарію. Замкнуті Дунаю ворота найкраще було в районі Залізних воріт, в ущелині, де Дунай, затиснутий відрогами Трансільванських Альп і, підступаючими до них з другого боку, горами Магоча.

Фраза «меча бремени чрез облаки» означала певний реальний факт, спогади про який могли оживити у сучасників картину переправи катапульта і

¹Останнім часом з новою силою розгорнулися дискусії навколо довіри «Слову о полку Ігоревім» як автентичній пам'ятці, тобто історичному джерелу. Однак ні нова праця Е. Кінана, ні опублікована через сорок років після написання книга О. О. Зиміна, не змогли довести підробку цієї пам'ятки в кінці XVIII ст. Блискуча праця російського лінгвіста А. Залізняка спростувала спроби довести залежність «Слова» від більш пізньої «Задонщини». Крім того залишається ряд проблем, зокрема мечів харалужних (знахідки в с. Харалуг на Волині слідів металургійного виробництва і криці, з якої можна було виготовляти мечі, тоді як знайдені археологами на території Русі клинки належать до імпортованих, а також сумнівність версій етимологій назви «харалуг» і явне незрозуміння цього терміну автором «Задонщини» є поважними аргументами на користь автентичності «Слова», враховуючи, що інформацію про мечі харалужні, як і про особливості шоломів латинських жоден фальсифікатор у XVIII ст. не міг знати) чи топографічних реалій околиць Пліснеська в «мутному сні Святослава» («дебра Крисаня» виявилася реальним топонімом на оболоні Пліснеська, як і Вороняки та Бусова гора). На сьогодні немає підстав відкидати свідчення «Слова» як наративного джерела кінця XII ст.

19.3. Керамічна плитка з Давнього Галича, Львівський історичний музей. XII ст.

ті тих, «що походять з Вордони, які сміються з смерті, гілки тавро скіфів», тобто галицької допомоги.

Ярослав Володимирович справді «*підпер гори Угорські своїми залізними полками*». Як свідчать дослідження львівського археолога М. Рожка, карпатська лінія оборони була неприступною і тому пізніші походи угорського війська на Галич відбувалися в її обхід через Сянок і Перемишль.

Позиція галицького князя Ярослава Володимировича і його безпосередня допомога болгарським повстанцям у найскрутніші моменти змусила Ангелів визнати незалежність Болгарської держави. Половецька допомога, яка постійно підтримувала болгарських повстанців, очевидно, пропускалася через підконтрольні Галицькому князівству території Нижнього Подністров'я і Нижнього Подунав'я.

Роман та Анна

Період галицько-волинської конфронтації був короткочасним. Відновлення візантійсько-галицького союзу відбулося в часи Романа Мстиславича близько 1200 р. Новгородський боярин Добрина Ядрейкович, пізніший перемишльський єпископ, бачив тоді в Константинополі галицьке посольство у складі Твердяти Остромирича, Недана, Домажира та Негвара.

Це посольство уклало новий союз Візантії з галицько-волинським князем Романом Мстиславичем, скріплений шлюбом цього князя з Анною, дочкою Ісаака II Ангела.

Походження другої дружини Романа досі залишається однією з найбільших дискусій серед істориків, оскільки джерела не дозволяють однозначно цього зробити. Вони не називають навіть її імені. Ім'я княгині Анна встановлено на підставі того, що у 1289 р. на її могилі у Володимирі внук Мстислав Данилович спорудив каплицю, освятивши її іменами Іоакима та Анни.

Одні історики вважають Анну дочкою волинського боярина (В. Папуто, Н. Полонська-Василенко, М. Котляр, О. Головка), інші – візантійською аристократкою Марією Каматир, сестрою дружини василевса Алексія III Ангела Єфросинії (Г. Граля, Е. Домбровська, Д. Домбровський), ще інші дочкою візантійського василевса Ісаака II Ангела та Маргарити-Марії, дочки угорського короля Бели III, або першої дружини (Й. Майлат, М. Бамгартен, В. Двожачек, Д. Швенніке, О. Каждан, Л. Махновець, Е. Горанін, А. Свєжжавський, Л. Войтович, М. Фонт, Я. Дашкевич), вагаються до якої родини її віднести, підкреслюючи, що вона була «ятрівкою», тобто братовою, угорському королеві Андрієві II, а також була споріднена з польською та візантійською династіями (С. Соловійов, М. Грушевський, С. Томашівський, О. Прєсняков, В. Ісенбург, П. Грицак, І. Крип'якевич, Г. Штокль, Б. Влодарський, Н. Пушкарьова).

Тим часом версія про візантійське імператорське походження матері короля Данила дозволяє пояснити практично всі загадкові моменти пізніших подій: дозвіл константинопольської патріархії на повторний шлюб князя Романа при сумнівному розлученні; грецькі імена дітей та внуків Романа Мстиславича, незвичні для Рюриковичів (Данило, Саломея, Іраклій, Лев); визнання Анни угорським та польським дворами, військом та боярами; її звернення до угорського короля Андрія II (який прийняв вдову і її сина Данила «як милого сина свого»). Відтак стає яснішою причина загибелі Романа у поході на допомогу німецькому королеві Філіпові IV Гогенштауфену, який був одружений з Іриною, старшою дочкою Ісаака II Ангела, тобто сестрою Анни. Стає зрозуміло й наявність речей візантійського походження серед польських коронаційних регалій: вони могли туди потрапити лише після пограбування княжої скарбниці у Львові Казимиром III у 1340 р.; поява у Белзі ікони Богоматері візантійської роботи, яка нині відома як Матір Божя Ченстоховська. Походження Анни з родини ромейських василевсів пояснює і візантійські елементи у ранньому гербі Галицько-Волинського князівства (двоголовий орел, виставлений на вежі в Холмі), а також незвичну як для жінки високу роль Анни, що, зрештою, і привело до її усунення на вимогу галицького боярства у 1211 р. Отож найпевніше, Анна була дочкою василевса Ісаака II Ангела та його другої дружини Маргарити-Марії, дочки угорського короля Бели III².

Візантійській владі залежало на союзі з Романом Мстиславичем через загрозу половецько-болгарської коаліції. Алексій III Ангел, який вів війну з іонійським султаном, якому погрожували кайзер Генріх VI, вимагаючи передачі земель від Диррахія до Фессалоніки, венеціанський дож і Папа Інокентій III, болгари та їхні союзники половці, просто не мав більше до кого звернутися окрім Романа, так як, скинувши брата Ісаака II, він розірвав союз з Угорщиною. Шлюб Романа з дочкою Ісаака II не тільки давав Візантії надійного союзника проти половців, але й нормалізував її стосунки

²Останнім часом російський історик О.Майоров, використовуючи нову аргументацію, підтвердив походження другої дружини Романа з родини Ангелів. За його версією вона була дочкою Ісаака II від першого шлюбу, Єфросинією-Анною.

з Угорщиною. Після здобуття Галича, на який претендували угорці, Роман мусив і сам шукати тісних контактів з Візантією. Шлюб з дочкою Ісаака II найкраще вирішував цю проблему.

Уже у 1200 р., за свідченням Микити Хоніата, столицю Імперії врятувала «богом призвана фаланга» князя Романа Мстиславича. У наступні роки цей князь організував ще ряд походів проти половців, зокрема у 1203 р. Це підтверджують і інші візантійські джерела, такі, як Федір Скутаріот та Єфрем Мніх (останній навіть називає чисельність війська галицького князя – 10 тис.). Союз Ангелів з князем Романом був чи не найбільшим і єдиним успіхом їх в цілому провальної зовнішньої політики. За польським хроністом Длугошем та Густинським літописом, василевс Алексій III Ангел втік у 1204 р. до Романа у Галич. Аналіз джерел, що збереглися, не дозволяє зовсім відкинути таку можливість. В цей найскрутніший для династії Ангелів момент Галицько-Волинська держава залишалася єдиним союзником Візантії.

Ангели шукали тіснішого союзу і з іншими руськими князями. Ще у 1194 р. за майбутнього василевса Алексія IV (1183–1204) була видана Євфімія Глібівна, дочка Гліба Святославича, тоді переяславського князя, одного з старших синів великого князя київського Святослава Всеволодовича.

Контрольні питання

1. Схарактеризуйте роль Руського корпусу у Візантії в XI ст.
2. Які були причини конфронтації Русі та Візантії за Ярослава Мудрого?
3. Як Візантія поставилася до спроби володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського утворити окрему володимирську митрополію?
4. Чому Візантія виділяла стосунки з галицькими князями в системі стосунків з Руссю?
5. Яку роль у створенні Другого Болгарського царства відіграла Балкансько-Дунайська кампанія 1187 р.?
6. Які докази візантійського походження другої дружини Романа Мстиславича?
7. Яку вигоду отримала Візантія з союзу з галицько-волинським князем 1200 р.?
8. Які Ви знаєте родинні зв'язки Рюриковичів з візантійськими імператорами? Про що вони свідчать?

Увага, джерело!**З «Хронографії» візантійського історика Михаїла Пселла (1018 – після 1078)**

ХС. ...Незліченна, якщо можна так сказати, кількість руських кораблів прорвалася силою або ухилилася від чатуючих на них на дальніх підступах до столиці суден і ввійшла в Пропонтиду. Хмара, яка несподівано піднялася з моря, затягнула туманом царське місто. Дійшовши до цього місця, хочу розповісти, чому вони без будь-якого приводу зі сторони автократора пустилися у плавання і рушили на нас походом.

ХСІ. Це варварське плем'я весь час кипить злобою і ненавистю до Ромейської держави і, постійно вигадуючи то одне, то друге, шукає приводу для війни з нами. Коли помер вселяючий в них жах автократор Василій, а потім скінчив відміряний йому вік і його брат Константин і завершилося благородне правління, вони знову згадали про свою давню ворожість і почали мало-помалу готуватися до майбутніх війн. Але і царювання Романа порахували вони достатньо блискучим і славним, до того ж і не встигли завершити приготування; коли ж після недовгого правління він помер і влада перейшла до маловідомого Михаїла, варвари спорядили проти нього військо; вибравши морський шлях, вони нарубали десь в глибині своєї країни ліс, витесали човни, маленькі і трохи більші, і поступово, зробивши все у таємниці, зібрали великий флот і готові були рушити на Михаїла. Поки все це відбувалося і війна тільки загрожувала нам, не дочекавшись появи русів, попрощався з життям і цей василевс, за ним помер, не встигнувши утвердитися в палаці, наступний, влада же дісталася Константинові, і варвари, хоча і не могли ні в чому звинуватити нового царя, пішли на нього війною без будь-якої причини, щоби тільки приготування їх не виявилися даремними. Такою була безпричинна причина їхнього походу на автократора.

ХСІІ. Непомітно проникнувши у Пропонтиду, вони перш за все запропонували нам мир, якщо ми погодимося заплатити за нього великий викуп, назвали при цьому і ціну: по тисячі статирів на судно з умовою, щоби відратовувати ці гроші не інакше як на одному з їхніх кораблів. Вони вигадали таке, чи то думаючи, що у нас течуть якісь золотоносні джерела, чи через те, що в будь-якому випадку мали намір битися і спеціально виставляли нездійсненні умови, шукаючи підходячу причину для війни³. Тому, коли послів не удостоїли ніякою відповіддю, варвари зібрались і спорядились для битви: вони настільки уповали на свої сили, що розраховували захопити місто з усіма його жителями.

ХСІІІ. Морські сили ромеїв в той час були невеликі, а вогненосні судна, розкидані у прибережних водах, в різних місцях сторожили наші межі. Автократор стягнув в одне місце залишки колишнього флоту, з'єднав їх разом, зібрав вантажні судна, спорядив кілька трієр, посадив на них досвідчених воїнів, і в надлишку спорядивши кораблі рідким вогнем, вишикував їх у протилежній гавані проти варварських човнів, а сам разом з групою вибраних синклітиків на початку ночі прибув на кораблі в ту ж гавань; він урочисто сповістив варварам

³Інший хроніст Скилиця подає зовсім інші причини війни. Внаслідок якоїсь сварки в Константинополі був вбитий знатний русич. Довідавшись про це, князь Володимир Ярославович, зібравши своє та союзне військо і, відмовившись прийняти пробачення послів Константина Мономаха, рушив у Візантію на чолі 100-тисячної армії.

про морську битву і на світанку установив кораблі в бойовий порядок. Зі свого боку варвари, ніби покинувши стоянку та табір, вийшли з гавані, розміщеної напроти нас, віддалившись на значну віддаль від берега, вишикували всі кораблі в одну лінію, перегородивши море від однієї гавані до іншої і, таким чином, могли уже і на нас напасти, і наш напад відбити. І не було серед нас людини, яка би дивилася на те, що відбувається, без сильного душевного неспокою. Сам я, стоячи біля автократора (він сидів на горбі, який похило спускався до моря), здалеку спостерігав за подіями.

XCIV. Так вишикувалися противники, але ні одні, ні другі битви не розпочинали, а обидві сторони стояли без руху зімкненим строем. Пройшла вже більша частина дня, коли василевс, подавши сигнал, наказав двом нашим великим суднам, потихеньку просуватися вперед до варварських човнів; ті легко і струнко поплили вперед, списоносці і каменемети підняли на їх палубах бойовий крик, металники вогню зайняли свої місця і приготувалися діяти. Але в цей час маса ворожих човнів, відділившись від решти флоту, швидким ходом кинулися до наших суден. Потім варвари розділилися, оточили зі всіх сторін кожну з наших трієр і почали знизу піками дірявити ромейські кораблі; наші в той же час зверху закидували їх камінням і дротиками. Коли ж у ворога полетів і вогонь, який палив очі, одні варвари кинулися в море, щоби плисти до своїх, інші зовсім розгубилися і не могли придумати, як врятуватися.

XCV. У цей момент був даний наступний сигнал і у море вийшло багато трієр, а разом з ними і інші судна, одні позаду, інші поряд. Тут вже наші підбадьорилися, а вороги з жахом застигли на місці. Коли трієри пересікли море і наблизилися до самих човнів, ворожий стрій розсипався, ланцюг розірвався, деякі кораблі насмілилися зостати на місці, але більша частина з них кинулася втікати. Тут раптом сонце притягнуло до себе знизу туман і, коли горизонт очистився, перемістило повітря, яке здійняло сильний східний вітер, що спінив хвилями море і погнав водяні вали на варварів. Одні кораблі здиблені хвилі накрили відразу, інші ж довго ще волочили по морю, а потім кидали на скелі і на крутий берег; за деякими з них пустилися навздогін наші трієри, одні човни вони пустили під воду разом з командою, а інші воїни з трієр продірявили і напівзатопленими притягнули до найближчого берега. І влаштували тоді варварам справжнє кровопускання, здавалося ніби вилитий з рік потік крові зафарбував море.

З Повісті Временних Літ (ПВЛ) В літо 8551 [1043]. Послав Ярослав Володимирович сина свого на Греків і дав йому воїв многих, а воєводство доручив Вишаті, отцю Яновому.

І рушив Володимир на Царград у човнах, і пройшли вони на Дунай, а від Дунаю пішли до Царгороду. І знялась буря велика, і розбила кораблі русі. І княжий корабель розбив вітер, і взяли князя на корабель Івана Творимирича, воєводи Ярославового. Інші вої Володимирові викинуті були на берег, числом шість тисяч. І коли хотіли вони повернутися в Русь, то не пішов з ними ніхто з дружини княжої. І сказав Вишата: «Я піду з ними». І висадився він з корабля до них, сказавши: «Якщо живий буду – то з ними, якщо ж загину – то з дружиною». І пішли вони, маючи намір [добратися] до Русі.

І була вість грекам, що побило море русь, і послав цар на ім'я Мономах, услід за руссю чотирнадцять суден. Тоді Володимир з дружиною, побачивши,

що вони йдуть за ними, пішовши назад, побив судна грецькі. І вернулися вони в Русь, сівши на кораблі свої.

Вишату ж схопили з викинутими на берег. І привели вони їх до Царграду і осліпили багатьох русів. А по трьох літах, коли настав мир, одпущений був Вишата в Русь до Ярослава.

**З грамоти звенигород-
дністровського князя Івана
Ростиславича (20 травня 1134 р.)**

... а на исъвозъ разным товаром тутошным, и оугръськым, и руськым, и чесь[кым], а то да платет николижь разве оу Малом оу Галичи.

**Зі «Списку руських городів дальніх і
ближніх» (початок XIII ст., в редакції
1375–1381 рр., не пізніше 1409 р.)**

... На Дунаи, Видычев град, о седми стенах каменных, Мдин. И об ону страну Дунаа. Тернов, ту лежитъ святаа Пятница. А по Дунаю, Дрествин, Дичин, Килиа. А на

устъ Дунаа, Новое село, Аколякра. На море, Карна, Каварна. А по се истороне Дунааа. На усть Днестра над морем, Бельгород, Черн, Яський торг на Пруте реце, Романов торг на Молдове, Немечъ в горах, Корочюнов камень. Сочява. Серет. Баня. Чечюнь. Коломыя. Городок на Черемоше. На Днестре Хотень. А се болгарский и волоский грады.

**Візантійський історик Микита Хоніат
(бл. 1155–1217) в «Ромейській історії»
про розписи палат, які збудував
Андронік Комнін у Константинополі
біля храму Сорока мучеників**

Живопис представляв кінську їзду, полювання з собаками, крики птахів, гавкіт собак, погоню за оленями і травлю зайців, пробитого списом кабана і пораненого зубра (цей звір більший казкового ведмедя і плямистого леопарда і водиться переважно

у тавроскіфів), сільське життя з його палатками, нашвидко приготований обід із спійманої здобичі, самого Андроніка, власними руками розрубуючого на частини м'ясо оленя або кабана і ретельно піджарюючого його на вогні, й інші предмети в цьому ж роді, які свідчили про життя людини, в якій вся надія на лук, меч і прудкого коня.

Зі «Слова о полку Ігореве» (бл.1187 р.)

Галичкы Осмомысль Ярославе!
Высоко съдиши
на своемъ златокованнѣмъ столѣ,
подперъ горы Угорскыи
своими железными плѣки,
заступивъ королеви путь,
затворивъ Дунаю ворота,
меча бремени чрезъ облакы,
суды ряда до Дуная.
Грозы твоя по землямъ текутъ,
отворяеши Киеву врата,
стрѣляеши съ отня злата стола
салтъани за землями.

Із Іпатіївського літопису (XIII ст.) По смерті ж великого князя Романа, вікопомного самодержця всієї Русі, який переміг усі поганські народи, мудрістю розуму додержуючи заповідей Божих, ... Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав Отрока⁴ в Обези за Залізні ворота⁵, а Сирчан⁶ зостався коло Дону, рибою живлячись.

Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом із Дону, забравши землю їх усю і загнавши окаянних агарян. По смерті ж Володимировій остався у Сирчана один лиш музика Ор, і послав він його в Обези, кажучи: «Володимир вже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою. Мов же ти йому слова мої, співай же йому пісні половецькії. А якщо він не схоче, – дай йому понюхати зілля, що зветься Євшан».

Той же не схотів вернутися, ні послухати. І дав [Ор] йому зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Да лучче єсть на своїй землі кістьми лягти, аніж на чужій славному бути». І прийшов він у землю свою. Од нього родився Кончак, що зніс Сулу, пішо ходячи, котла носячи на плечах.

Отож Роман-князь ревно наслідував [Володимира] в цім і старався погубити іноплеменників...

Контрольні питання

1. Як пояснював причини нападу руського флоту на Візантію у 1043 р. Михаїл Пселл?
2. Чому відрізняється розповідь літописця від розповіді Михаїла Пселла?
3. Що можна сказати про Андроніка Комніна на підставі фрагментів з Іоанна Кіннама та Микити Хоніата?
4. Що можна сказати про Балкансько-Дунайську кампанію 1187 р. на підставі фрагменту «Слова»?
5. Як відзначив літописець заслуги князя Романа Мстиславича у боротьбі з половцями?

⁴Отрок – половецький хан, який після походів Володимира Мономаха вивів свою орду через Аланію в Грузію.

⁵Залізні ворота – Дербентський прохід через Кавказькі гори.

⁶Сирчан – один з половецьких ханів, сучасник Отрока.

§ 20. Торжество православ'я

В історії візантійського мистецтва, як і в політичній історії Візантії, період між остаточною перемогою іконошанування (843) та латинським завоюванням Константинополя (1204) вважається «класичним», тобто таким, коли остаточно сформувалися і визначились риси явища. Цей період називають *середньовізантійським* або *постіконоборчим*. Прийнятий також його поділ на два етапи, які іменують за прізвищами двох основних середньовізантійських імператорських династій, відповідно, *македонським* (друга половина IX – перша половина XI ст.) та *комнінівським* (друга половина XI–XII ст.) І хоча такий поділ виправданий, все ж слід пам'ятати, що в період між 843 та 1204 рр. в розвитку мистецтва не було радикальних «переламів». Середньовізантійське мистецтво сприймається як певна цілість, підпорядкована єдиній системі уявлень. Ця система була сформульована у VIII ст. внаслідок іконоборчої полеміки і зафіксована в постановах VII Вселенського собору та писаннях апологетів іконошанування, передовсім Іоанна Дамаскіна. Цілість не означає однорідності. Чим більше пам'яток мистецтва стають доступними для вивчення, тим картина ускладнюється, засвідчуючи співіснування на перший погляд несумісних течій та підходів. В середньовізантійський період візантійське мистецтво здобуває «міжнародний вимір». Візантійські митці працюють в Єрусалимі, Чефалу, Палермо, Венеції, Києві та Новгороді. Непідконтрольні (а іноді навіть ворожі) візантійцям міста в XI–XII ст. стають осередками візантійської культури, головним центром випромінення якої залишається Константинополь.

Після погрому

Іконоборство – остання єресь, яка мала підтримку імператорської влади. Надалі конфлікти візантійської Церкви з імператором виникали лише довкола питання унії з Римом, проте ці конфлікти ніколи не мали таких значних наслідків для мистецтва, як іконоборча криза. Не існує навіть приблизних оцінок того, скільки ранньовізантійських мозаїк, стінописів, ікон та рукописів було знищено в роки переслідування іконодудів. Репресій зазнавали і художники, які малювали святі образи. З іншого боку, немає підстав розглядати понад столітній період іконоборства як суцільну білу пляму в історії мистецтва. Мистецтво існувало, причому імператори-іконоборці його

20.1. Богородиця з Христом.
Мозаїка, церква Успіння Богородиці,
Нікея. IX–X ст. (знищено 1922 р.)

активно фінансували. Змінилась лише тематика. На місце антропоморфного образу Бога та сонму святих прийшли абстрактні символи, орнаменти та світські образи. Після відновлення іконошанування твори мистецтва іконоборців своєю чергою зазнали систематичної ліквідації. На фотографії мозаїки в апсиді церкви Успіння Богородиці в Нікеї (пам'ятку втрачено 1922 р.) добре помітно, як довкола відновленого у IX ст. образу Богородиці проступає контур «іконоборчого» Хреста (іл. 20.1).

Процес відновлення іконошанування був поступовим. Щойно через чверть століття після того, як імператриця-регентка Феодора іменем свого неповнолітнього сина імператора Михаїла III відновила іконошанування, в апсиді головного храму імперії –церкві Святої Софії в Константинополі – на висоті понад 30 м від підлоги було виконано мозаїку – монументальний образ Богородиці на престолі. 29 березня 867 р. Патріарх Фотій виголосив натхненну проповідь, наголошуючи на значенні цього образу як символу відновлення іконошанування. Напис, виконаний в апсиді церкви, інформував, що мозаїку наказали встановити імператори (саме так, у множині). На той час Михаїл III, вже проголосив своїм співправителем свого майбутнього убивцю – Василя I, засновника Македонської династії.

Часто всупереч усім несприятливим обставинам, часто коштом можливості реально здійснювати владу, представники Македонської династії змогли утримати престол до середини XI ст., роблячи важливий внесок в життя Імперії. З-поміж них в історії мистецтва на особливу згадку заслуговує Константин VII Порфирогеніт. Він був по-

20.2. Молитва Ісаї. Мініатюра, арк. 435v,
Паризький Псалтир (Par.gr.139), Національна
бібліотека Франції, Париж. Друга половина X ст.

збавлений політичної ваги більшу частину свого життя, яке відповідно присвячував не палацовим інтригам чи військовим походам, а наукам та мистецтвам. З його патронатом пов'язаний найвідоміший візантійський рукопис, так званий *Паризький Псалтир* зі збірки *Національної бібліотеки Франції в Парижі* (*Par. gr. 139*). Рукопис датується другою половиною X ст. Великий формат (37x26,5 см), як для рукопису, призначеного не для літургійного, а для приватного ужитку, свідчить про високий ранг замовника.

Паризький Псалтир оздоблюють чотирнадцять розкішних ілюстрацій, кожна з яких посідає окрему сторінку. Їм притаманна надзвичайно майстерна живописна техніка з багатою тональними нюансами палітрою і натуралістичним стилем, що проявляється, зокрема, в гармонійних пропорціях фігур, світлотіньовому моделюванні форми, застосуванні повітряної перспективи і, відповідно, створенні ілюзії глибини простору. Усе це викликає асоціації з розписами давньоримських віл в Помпеях. Що такі асоціації не випадкові, підтверджує й іконографічний аналіз мініатюр Паризького Псалтиря. Поруч з біблійними персонажами тут співіснують напівоголені персоніфікації місця і часу, запозичені з античної міфології.

Розглянемо детальніше одну з мініатюр – «*Молитва Ісаї*» (іл. 20.2). В центрі постать пророка Ісаї, який підносить руки і погляд до правиці Господа, що посилає пророкові промінь білого світла з невеликого сегмента неба у правому верхньому куті композиції. Ліворуч, за спиною Ісаї, жіноча фігура, вбрана в темний пеплос; над її головою здіймається аркоподібним покривом темна шаль, а лівою рукою вона елегантно притримує згашений і нахилений додолу смолоскип. Інскрипція ідентифікує цю постать як персоніфікацію ночі. Навпроти, праворуч від Ісаї, зображено хлопчика, який іде назустріч пророкові, несучи запалений смолоскип. Напис ідентифікує цього персонажа як світанок. Таким чином, молитву Ісаї, яку він складає на світанку, потрактовано як сюжетну композицію за участі аж чотирьох персонажів – Ісаї, який власне молиться; Господа, чия присутність позначено символічно правицею в сегменті неба; Ночі, в образі молодої жінки; та Світанку в образі хлопчика. Іконографія подібних образів була запозичена з арсеналу античного мистецтва. Ілюстрації Паризького Псалтиря суперечать стереотипному уявленню про візантійське мистецтво як абстрактне і схематичне.

Паризький Псалтир вважається центральною пам'яткою так званого Македонського ренесансу – періоду інтенсивного зацікавлення спадщиною античної цивілізації, що припав на X ст. Оскільки до діячів цього ренесансу належали імператори Македонської династії Лев VI Мудрий та Константин VII Порфірогеніт, то звідси і прикметник – македонський. Назва, можливо, не надто вдала, коли взяти до уваги, що біля витоків цього явища стояли люди, потерпілі від утвердження Македонської династії на престолі: убитий кесар Варда, який заснував константинопольський університет (так звану школу Магнаври) з кафедрою гомерівських студій, та зміщений з престолу Патріарх Фотій, чий

інтерес до античності виявився, зокрема, у 87-ми томах його бібліотеки (загалом вона нараховувала 280 томів, більшість належала християнським авторам), для якої він уклав так званий Міробібліон, коментований покажчик з критичними анотаціями книг. Македонський ренесанс не «не вийшов» за межі імператорського двору та середовища софістикованої константинопольської аристократії. Це явище проявилось лише в книжковій ілюмінації та оздобі предметів розкоші. Серед пам'яток мистецтва, що їх зачисляють до проявів Македонського ренесансу, окрім Паризького Пслатиря на першочергову згадку також заслуговує датований кінцем X ст. сувій Ісуса Навина зі збірки Апостольської бібліотеки у Ватикані (Vat. Par. gr. 431).

Концепція Македонського ренесансу найкраще сформульована в роботах німецько-американського візантиніста Курта Вейцмана, який, зокрема, писав: «Художній вираз Македонського ренесансу полягає не лише в достеменному копіюванні та у виразному відчутті стилю і змісту творів античного мистецтва, але також і в змішуванні християнських тем і стилів з античними. Метою було об'єднати античний тілесний світ з християнською позаземністю і згармонізувати класичну концепцію краси з християнським трансценденталізмом».

Постіконоборчий період був добою найбільшого розквіту мистецтва книжкової мініатюри. Порівняно з ранньовізантійським періодом кількість збережених матеріалів значно більша, а порівняно з пізньовізантійським – вища технічна якість та розмаїтіший репертуар. До найвідоміших середньовізантійських ілюстрованих рукописів з величезними ілюстрованими циклами належать виконаний бл. 985 р. *Менологій Василя II з Апостольської бібліотеки Ватикану (Vat. gr. 1613)* – 430 мініатюр та датований другою половиною XII ст. *рукопис Хроніки Іоанна Скілиці з Національної бібліотеки в Мадриді (Vitr. 26–2)* – 574 мініатюри.

Рукописи у Візантії, а особливо ілюстровані рукописи, це дещо інше, ніж друкована книга в сучасній культурі. Створення рукопису було не бізнесом, а справою служіння Богу. Скрипторії були в основному при монастирях і переписуванням та оздобленням книг займались монахи. Матеріальна винагорода покривала в основному видатки на матеріали. Час виготовлення книги залежав від її обсягу і міг тривати від кількох місяців до кількох років. За підрахунками американського візантиніста Кіріла Менго вартість манускрипта обсягом 300–400 аркушів у X ст. сягала від 15 до 20 номіс (за пергамен та роботу писаря). Для порівняння: звичайний робітник міг заробити за рік від 6 до 10 номіс. Тобто робітникові треба було відкладати 100 % своєї зарплатні впродовж 2–3 років, щоб купити одну книгу.

Навіть приблизного числа візантійських ілюстрованих рукописів, що збереглись до нашого часу, не знає ніхто. За оцінками фахівців, йдеться про тисячі (!) екземплярів. Найбільші колекції візантійської рукописної книги зберігаються у Національній бібліотеці у Відні, Апостольській бібліотеці у Ватикані, Національній бібліотеці Франції в Парижі, Британському музеї в Лондоні, Історичному музею у Москві, Бібліотеці Мар-

чіана у Венеції, та в монастирях на Афоні та Синаї. Доступ до рукописів обмежений з огляду на шкоду, яку заподіює їм кожне розгортання. З розвитком електронних медіа питання «оцифрування» цього найбільшого за обсягом корпусу пам'яток візантійського мистецтва може стати справою найближчого століття.

Купол і хрест

В постіконоборчий період змінився характер відправи візантійської літургії. Якщо в ранній період під час літургії відбувались численні процесії, то в постіконоборчу епоху драматичні елементи концентруються на виходах духовенства з вітваря до громади вірних (тобто так як це є в наш час). Ці переміни корелюються з розвитком візантійського храмового будівництва. Говорячи образно, якщо літургійна драма занурюється у вітвар, то простір храму розгортається перед вітварем.

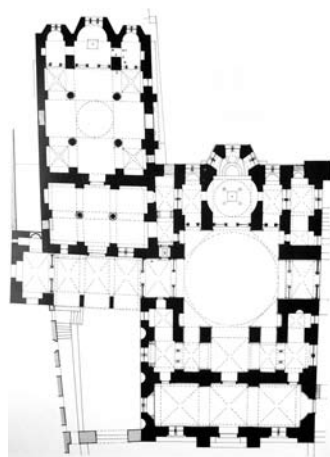
На зміну видовженому укладу ранньовізантійської базиліки, приходять центричний наблизений до квадрату план. Над цим квадратом вивиснується просторовий хрест півциліндричних склепінь, які перетинають споруду по осях захід-схід, та південь-північ. А над хрестом здіймається вузький (якщо порівнювати з ранньовізантійськими) на високому барабані купол. Це не купол-шатро Святої Софії в Константинополі, а радше купол-вежа. Змінюється і вигляд східного фасаду церкви, тепер не одна, але три апсиди виступають з товщі муру акцентуючи: віму (вітвар), професіс (жертovníк, приміщення, де відбувається приготування Святих Дарів) та дияконник (приміщення для зберігання церковного начиння). Із півдня та півночі центральний об'єм храму можуть обрамлювати бічні приділи (з окремими апсидами) та обхідні галереї, а із заходу – нартекс. У середньовізантійській період зароджується інтерес до декору фасадів, зокрема поширюється змішана кладка, коли ряди каменю чергуються з рядами цегли. Для облицювання стін в інтер'єрі споруди, як і в попередній період, використовують плити кольорового мармуру. Склепіння та арки акцентуються різьбленими карнизами.

Середньовізантійська архітектура складається з виразних геометричних форм: півсфери купола, циліндра його барабану, трикутників пандативів, чвертьсфер тропів, півциліндрів склепінь просторового хреста, кубічного об'єму мурів. Ця малозрозуміла суміш напівзабутих слів зі шкільного підручника геометрії та словника архітектурних термінів вказує на «аналітичний» характер середньовізантійської архітектури, її згармонізовану складність.

Головним явищем середньовізантійської архітектури є *хрестовокупольна система*. Назва умовна, проте влучна, оскільки акцентує увагу на двох основних компонентах практично кожного середньовізантійського храму: просторового хреста і купола, що здіймається над ним. Генеза хрестовокупольної системи достеменно нез'ясована. Найдавніші приклади походять ще з доіконоборчих часів, проте період масового розповсюдження розпочинається у IX ст. В історіографії поширене поняття «хрестовокупольний тип храму», проте коректність такого словосполучення дискусійна, адже хрестовокупольна сис-

20.3. Монастир Хосіос Лукас. X–XI ст.: а) вид зі сходу

б) план

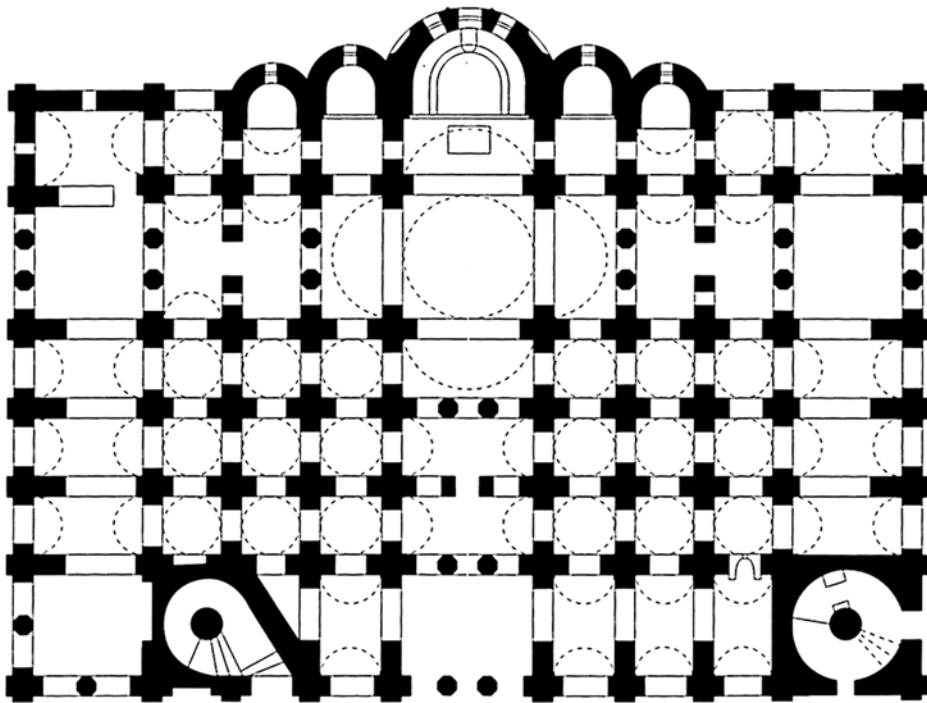
с) купол церкви Панагії

д) купол кафедрального собору

20.4. Церква Святої Софії, Київ. 1030-ті роки: а) екстер'єр

б) план

тема насправді включає храми декількох типів. Це можна проілюструвати на прикладі двох церков *монастиря Хосіос Лукас у Фокиді* (іл. 20.3) – найбільшої з поміж збережених у Греції монастирських фундацій XI ст. (монастир присвячено не євангелістові Луці, але місцевому святому монахові). *Церква Панагії*, перша церква монастиря Хосіос Лукас датується другою половиною X ст.; на початку XI ст. до неї з південного боку прибудовано більший *кафоликон*. В обох спорудах застосовано хрестовокупольну систему, проте коли дивитись на креслення їхніх планів (іл. 20.3b), і особливо коли опинитися в середині кожної споруди, то здається що відмінностей більше, ніж подібності.

Церква Панагії репрезентує тип *храму на чотирьох колонах*. Як його часто називають «елегантний» або «аристократичний» варіант хрестовокупольної системи. В середньовізантійську епоху цей тип храму був популярний в Константинополі та на території Греції. Споруди цього типу компактних розмірів. Колони розділяють наву церкви Панагії на дев'ять компартментів, а купол здіймається лише над центральним компартментом, тобто перекриває лише 1/9 частину нави.

Натомість кафоликон Хосіос Лукас належить до іншого варіанту хрестовокупольної споруди, який умовно називають *храм на восьми опорах* або *октагональний тип*. Особливістю цього типу є неподілений жодними опорами чи перегородками простір нави, над якою панує порівняно широкий купол, що опирається на октагональну основу.

Між типом храму на чотирьох колонах та храмом октагонального типу існує принципова відмінність у вирішенні опори купола. Основу опорної конструкції купола храму на чотирьох колонах творять власне чотири колони, розставлені квадратом в центрі нави. На колони опираються краї чотирьох півциліндричних склепінь просторового хреста. Простінки між склепіннями вимурувані у формі сферичних трикутників. Це так звані пандативи або вітрила, які забезпечують перехід від квадрату нижніх опор до кола, основи циліндричного барабану купола (іл. 20.3с). Натомість в октагональному типі південне і північне рамено просторового хреста виходять за межі стін нави, а над кутами нави влаштовані чотири півкруглі ніші, так звані трюми. Простінки між чотирма трюмами та чотирма склепіннями просторового хреста заповнюють вісім пандативів, і відтак формується кругла основа купола (іл. 20.3d).

Якщо діаметр купола церкви Панагії лише бл. 3,5 м., то в кафоликоні цей вимір сягає бл. 9 м. Кафоликон Хосіос Лукас найбільший зі збережених храмів цього типу. Його підкупольний простір справді вражає монументальністю (спрацьовує контраст із порівняно низьким склепінням нартекса), проте виміри храму помірні 16x27 м, а висота до зеніту купола лише бл. 16 м.

Свої основні «великі» будівельні проекти візантійці завершили в ранню епоху. Після іконоборства великомасштабні церкви будуються хіба на замовлення «сусідів Візантії». Коли перед середньовізантійськими архітекторами поставало завдання будівництва таких споруд, то вони обирали інші підходи, ніж застосовані для церков монастиря Хосіос Лукас.

Споруджена у 1030-х роках *церква Святої Софії в Києві* (іл. 20.4) утричі ширша і удвічі довша від кафоликона Хосіос Лукас. Виміри київського храму бл. 56x44 м. З конструктивного погляду він нагадує тип храму на чотирьох колонах, проте замість елегантних колон основою опорної конструкції купола тут слугують масивні хрещаті стовпи. Ці стовпи утримують купол бл. 7,5 м в діаметрі на висоті бл. 29 м. Оскільки в київській Святій Софії окрім центрального є ще дванадцять куполів, то його план викликає асоціації з кристалічною решіткою (іл. 20.4b). Це коли дивитись на креслення, а коли зайти у середину, то сегментований на численні компартменти, в периферійних частинах затемнений простір храму нагадує радше щільну забудову середньовічного міста з яскраво освітленою великою центральною площею – середохрест'ям. Середохрестя з півдня і півночі від бічних приділів відмежовують потрійні двоярусні аркади, така ж аркада первісно була і з заходу. Із півдня, заходу і півночі храм обрамлюють подвійні обхідні галереї. Західний фасад акцентовано двома симетричними вежами. Сучасний вигляд екстер'єру Святої Софії втратив свій візантійський характер, в ньому домінують західноєвропейські барокові форми початку XVIII ст. Проте всередині вірних зустрічає первозданна візантійська хрестовокупольна система, оздоблена коштовними мозаїками та майстерним стінописом.

Сяйво Небес

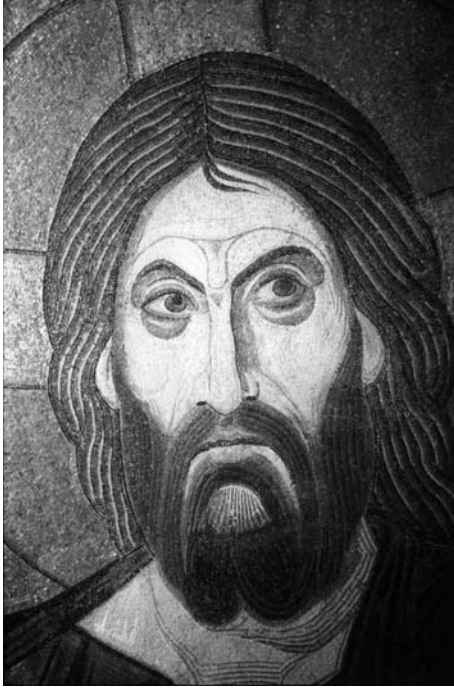
Патріарх Фотій, візантійський ерудит IX ст., один з чільних діячів так званого Македонського ренесансу, у 10-ій **гомілії**, виголошеній з нагоди освячення одного з нових константинопольських храмів, так описує іконографічну програму його оздоблення: «...у куполі кольоровими кубиками мо-

20.5. Христос Пантократор. Мозаїка, церква Святої Софії, Київ. 1030-ті роки

20.6. Купол церкви Панагії Аракіотісси, Лагудера, Кіпр. Бл. 1192 р.

20.7. Христос Пантократор. Мозаїка, монастир Дафні. Бл. 1100 р.

заїки зображено людський образ, що має риси Христа. Здається, що він оглядає землю і впорядковує її уклад та уряд, так вдало натхненний художник через форму та колір зобразив творцеву турботу про нас. На увігнутих сегментах поруч з вершиною півсфери зображено сонм ангелів, що супроводжують нашого спільного Господа. Апсида, що підіймається над святилищем, виблискує образом Богородиці, яка простягає свої непорочні руки за нас і дарує імператору захист та перемогу над ворогами. Апостоли та мученики, і пророки теж, і патріархи заповнюють та прикрашають всю церкву своїми образами».

Кожному типу образів відводилось певне місце у храмі. Купол належав образу Христа та ангелам; **конха** апсиди – Богородиці; стіни – апостолам, мученикам, пророкам та отцям Церкви. Фотій лише не згадує про сюжетні композиції, які займали верхні ділянки стін, трюми та склепіння просторового підкупольного хреста. Цю схему можна

виявити в основі усіх іконографічних програм збережених середньовізантійських ансамблів храмової декорації, попри те, що жоден з цих ансамблів не є копією іншого. Інтер'єри двох середньовізантійських церков справді складно переплутати. Це пояснюється не стільки прагненням до оригінальності, як умовами, за яких ця система функціонувала. Храми відрізнялися за функцією (наприклад, митрополичий, міський, монастирський тощо), параметри їхнього архітектурного середовища також були різними (план, масштаб), впливав також вибір техніки (мозаїка чи стінопис, або ж і мозаїка, і стінопис), проте вирішальна роль належала людям – замовникам, які фінансували, богословам, які «програмували», та митцям, які втілювали проект у життя.

Щоб побачити усі збережені пам'ятки середньовізантійської храмової декорації, за наявності відповідних фінансових ресурсів, у сучасних умовах достатньо одного місяця часу. До основних ансамблів мозаїк належать: Хосіос Лукас (перша половина XI ст.) Свята Софія в Києві (1030-ті роки), Неа Моні на острові Хіос (середина XI ст.), Дафні (початок XII ст.), Марторана в Палермо на Сицилії (середина XII ст.), Санта Марія Ассунта на острові Торчелло (XII ст.) Основні ансамблі стінопису: Панагія тон Халкеон в Фессалоніках (бл. 1028 р.), Свята Софія в Києві (1030-ті роки), приділи та крипта Хосіос Лукас (середина XI ст.), Свята Софія в Охриді (середина XI ст.), церква

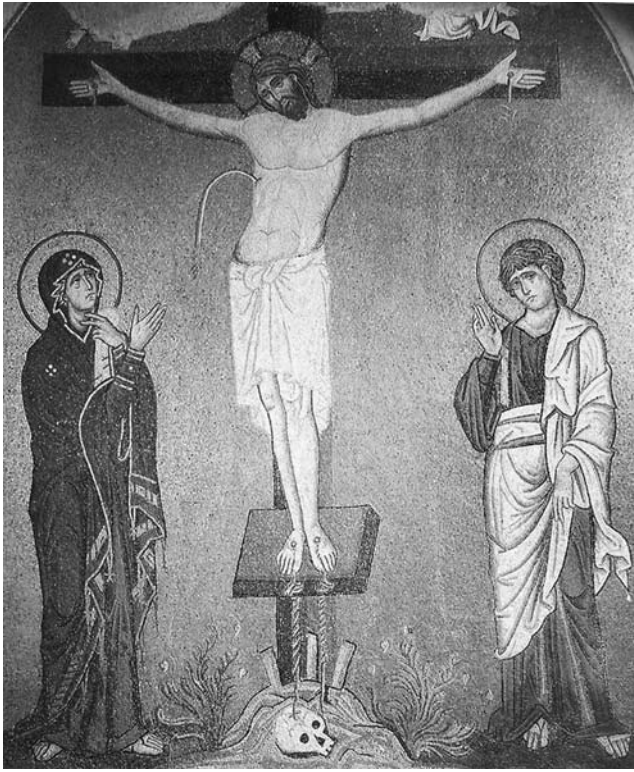
Св. Пантелеймона в Нерезі (бл. 1164 р.), Дмитрієвський собор у Володимирі на Клязьмі (кінець XII ст.), церква Панагії Аракіотіссі в Лагудері на Кіпрі (бл. 1192 р.) Середньовізантійські мозаїки також збереглися і в головному храмі візантійської світу – Святій Софії в Константинополі: це розрізнені композиції, виконані впродовж другої половини IX – початку XII ст.

10-та гомілія Патріарха Фотія є важливим та унікальним джерелом, адже містить живі враження, які хрестовокупольна система і її оздоблення справляли на свого сучасника – візантійця пост-іконоборчої епохи: «Але коли ... заглянеш в саму церкву, якою радістю, а враз і трепетом, і захопленням переповнюєшся! Це так, наче потрапив на саме Небо, і ніхто не загороджує входу з жодного боку, і освітлює все краса в усіх формах, сяючи довкола як безліч зірок, тож ти цілковито вражений. Відтоді здається, що все є в урочистому русі, і що церква крутиться довкола своєї осі. Бо крутячись в різні боки і відчуваючи постійне хвилювання через розмаїття побаченого, здається, що власний стан є властивий довколишнім об'єктам».

Найперше Фотій говорить про «відкритість», відчуття відсутності бар'єрів між глядачем та образами, від чого виникає ілюзія потрапляння на Небеса. В середньовізантійських мозаїках домінує золоте тло, яке, здається, «виштовхує» зображені на ньому постаті у простір храму, в той простір, у якому перебуває глядач. Це не ілюзія глибини простору, в який не можливо зайти, але відсутність перешкоди для образу, який входить у світ глядача.

Австрійський візантиніст Отто Демус назвав постіконоборчу систему декорації візантійського храму «класичною», вказуючи на її досконалість та гармонійність, невідому в ранній період й порушену в пізній. Англomовна праця Отто Демуса «Byzantine Mosaic Decoration. Aspects of Monumental Art in Byzantium» (1948), своєю чергою, стала класичною і обов'язковою для всіх, хто вивчає візантійське мистецтвом. Головний принцип, на якому ґрунтувалась ця система, Отто Демус визначив як «встановлення сокровеного зв'язку між світом вірних та світом образів». А про що, власне, йдеться, допоможе зрозуміти наступна цитата: «Образ не відокремлений від глядача ... а відкривається у реальний простір, перед собою, в якому глядач перебуває і рухається. Простір глядача та простір, в якому існують і діють святі, це один і той самий простір... Візантійський храм ... у своїй цілості є іконою, що утілює концепцію божественного світопорядку. Лише в цьому середовищі, спільному для святих і для глядача, останній може відчути себе свідком священних подій і співрозмовником святих. Вони не відрізані від нього; він тілесно замкнений у величну ікону церкви; він оточений сонмом святих, і бере участь в подіях, що постають перед його очима».

Система декорації середньовізантійського храму в дослідженні Отто Демуса розглядається передовсім як художня система, і голо-

20.8. Розп'яття. Мозаїка, монастир Дафні. Бл. 1100 р.

Хронологічний (храм – це ілюстрований «церковний календар»). Врешті, беручи до уваги роль, яку відігравав інститут імператорської влади

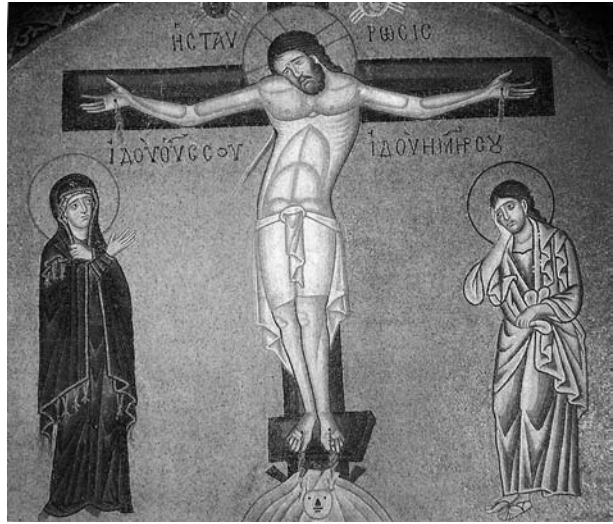

20.9. Богородиця (фрагмент композиції Розп'яття). Мозаїка, монастир Дафні. Бл. 1100 р.

вну увагу зосереджено на її формальних аспектах; це посібник, який вчить, як треба «дивитись» середньовізантійське монументальне малярство. Попри те, дослідження Отто Демуса найчастіше згадують у зв'язку з іншим питанням: як розуміти систему візантійської храмової декорації? Дослідник виокремив три підходи до її інтерпретації: 1) Ієрархічно-космічний (храм – це космограма, репрезентація перед вірними ієрархії божественної світобудови). 10-та гомілія Патріарха Фотія це приклад такого підходу; 2) Топографічний (храм – це образ Святої землі й кожна його частина відповідає місцю, пов'язаному з життям Христа); 3) У відновленні культу образів, можна ставити питання про позалітургійний чи навіть політичний підхід до інтерпретації постіконоборчої системи храмової декорації. У будь-якому випадку як система, тобто як цілість, утворена із взаємопов'язаних одиничних елементів, вона існує лише в уяві глядача, який повинен володіти певним рівнем компетентності, щоб «побачити» набір образів на стінах храму як ієрархію, щоб встановити смислові зв'язки між ними. Чим вищий рівень компетентності, тим більше взаємозв'язків відкриваються. Проте чи усі із цих взаємозв'язків були передбачені творцями системи? Чи ті взаємозв'язки, які вони не передбачили, проте які може побачити глядач, є лише витвором його

фантазії? Чи виникли вони випадково? А якщо ні, то хто був їхнім творцем?

По-друге Патріарх Фотій говорить про ілюзію обертання простору храму. Відчуття цього кругового руху настільки сильне, що його може пережити навіть сучасна людина, життя якої проходить під інтенсивним тиском візуальної реклами і сприйняття якої, отже, порівняно зі сприйняття візантійця IX ст. можна назвати «пригніченим». Відчуття цього руху настільки сильне, що його фіксують фотографії зроблені з-під центра купола середньовізантійського храму – непорушної точки, довкола якої, здається, обертається цілий всесвіт. Цей рух, який на початку XI ст. був розмірний та урочистий, як це помітно на фотографії купола Святої Софії в Києві (іл. 20.5), під кінець XII ст. став стрімким та вихороподібним, про що свідчить репродукція купола церкви Панагії Аракіотісси в Лагудері на Кіпрі (іл. 20.6).

20.10. Розп'яття. Мозаїка, монастир Хосіос Лукас. Перша половина XI ст.

В переважній більшості середньовізантійських куполів домінує погрудне зображення Христа, який у лівій руці тримає закриту книгу, а правою благословляє. Від IX ст. цей образ почали окреслювати епітетом Пантократор (грецьк. Вседержитель). Епітет первісно належав Богові Отцю, проте це не означає, що в куполах середньовізантійських церков зображався Бог Отець. Бог Син розділяв цей епітет з Богом Отцем і в куполах бачимо саме Христа, про що недвозначно свідчать інскрипції. Найвідоміший візантійський Пантократор «панує» в куполі кафоликону монастиря Дафні (іл. 20.7) Американський візантиніст Томас Ф. Метьюз, використовуючи свідчення візантійських авторів та теорію психологічного програмування, запропонував складну інтерпретацію значення образу Пантократора, згідно з якою цей образ в куполі храму слугує трансформації вірного у досконалу особу во Христі під час Причастя, яке приймається у підкупольному просторі.

Стилістика середньовізантійського монументального малярства також зазнала динамічного розвитку. Якщо в пам'ятках IX–XI ст. (доби Македонської династії), превалює жорстка і лінійна манера, що веде свою генезу з мистецтва доіконоборчого періоду, то в пам'ятках XII ст. (епохи династії Комнінів) з'являється емоціоналізм та витонченість, що знайдуть свій подальший розвиток у пізньовізантійському мистецтві.

Різницю між стилістикою Македонської епохи та епохи Комнінів можна проілюструвати, порівнявши *мозаїки* двох вже згадуваних грецьких монастирів: *Хосіос Лукас у Фокиді* (перша половина XI ст.) та *Дафні поблизу Афін* (початок XII ст.) Візьмемо для прикладу сцену «Розп'яття», яка в обох храмах відтворена в ідентичному іконографічному ізводі: у центрі хрест із розп'ятим Христом, ліворуч (з точки зору глядача) Богородиця, праворуч – Св. Іоанн Богослов (іл. 20.8 та 20.10). Що змінюється, так це власне стиль. Пропорції людських фігур еволюціонують від приземкуватих до видовжених; пози і жести – від нековирних до органічних; обличчя змінюють вираз – із завороженого на чуттєвий. У Хосіос Лукас композиція зорієнтована горизонтально її єдність досягається завдяки грубому домінуванню масивного темного хреста із постаттю Христа, який зображений в крупнішому порівняно з посталями Богородиці та Іоанна масштабі. Натомість в Дафні композиція організована по вертикалі й відчуття єдності досягнуте завдяки вивіреним рухам персонажів та єдиній системі пропорцій. Модулювання форми стає м'яким, з делікатними тональними переходами. Цікава деталь в «Розп'ятті» з Дафні – перехід від тіні до світла на правій щочі Богородиці модельовано так званим «шахматним» прийомом – симетричним чергуванням світлих і темних кубиків (іл. 20.9). Це дуже ори-

20.11. Оплакування. Стінопис, церква св. Пантелеймона, Нерезі. Бл. 1164 р.

гінальна деталь, яка свідчить, що автор цієї мозаїки експериментував і вів пошук нових засобів виразності.

Найекстремальніший вияв емоціоналізму стилю епохи Комнінів у монументальному малярстві – *стінопис церкви Св. Пантелеймона в Нерезі* (бл. 1164 р.) Яскравий приклад – сцена «*Оплакування*» (іл. 20.11) – найвідоміша з цього ансамблю й взагалі найвідоміша візантійська стінописна композиція XII ст. На передньому плані на всю довжину горизонтально простягається мертве тіло Христа; Марія, утримуючи його на своїх колінах, торкається щого до щого Сина; Іоанн Богослов, зігнувшись, прикладає до щого Христову лівицю; ноги Христа підтримують Йосиф Аримафейський та Никодим; в небі чотири ангели динамічними жестами привертають увагу до сцени, яка розгортається на тлі плавного каскаду похилих гір та темно-синього неба. Нервовість, неспокій та драматизм пронизують цю сповнену смутку сцену: пропорції фігур ультравидовжені, анатомія деформована, складки драперій та локони волосся деталізовані, обличчя вкриті зморшками, гіперболізовано виражають страждання.

Процес стилістичного розвитку візантійського монументального малярства не був лінійним: відмінні стилістичні тенденції співіснували в одному часі. Так. «суворий» стиль Хосіос Лукас (перша половина XI ст.) зустрічається і в пам'ятках початку XII ст., попри появу на той час емоціоналізму Дафні, а «динамічний», як його називають, стиль Нерезі наприкінці XII ст. конкурує принаймні з двома відмінними манерами – так званим «елегантним» стилем або «ман'єризмом Комнінів» (приклад: Панагія Аракіотісса на Кіпрі), та протилежним за формальними характеристиками так званим «монументальним» стилем (приклад: Хосіос Давид у Фессалоніках). При цьому в деяких ансамблях, як, наприклад, каплиці Богородиці та трапезній монастиря Св. Іоанна Богослова на острові Патмос, спостерігається співіснування усіх трьох стилістичних напрямів. Складна картина усього стилістичного розмаїття середньовізантійського монументального малярства найгрунтовніше висвітлена в працях грецької візантиністки Дули Мурікі.

Панагія

Автор IX ст. Георгій Нікомедійський, уявляючи емоційний стан Богородиці при покладенні Христа до гробу, приписує їй такі слова: «*Тепер тримаю Його бездиханного, кого колись давно тримала на своїх руках як найдорожчий скарб, кого солодких слів я дослухалася...*». Тут зіставлено два протилежні за характером емоцій часові моменти – материнські страждання при погребінні та радощі в часи дитинства Христа. Американський візантиніст Генрі Меґвайр показав, що подібний риторичний прийом у середньовізантійський період було залучено до арсеналу засобів художньої виразності образотворчого мистецтва.

Дивлячись на датовану другою половиною XII ст. *ікону Богородиці з колекції Візантійського музею в Касторії* (іл. 20.12), пригадаймо вищезгадану сцену «*Оплакування*» в церкві Св. Пантелеймона в Нерезі й особливо сповнений страждання образ Богородиці, яка притуляє щого

20.12. Богородиця з Дитям та «Не ридай мене мати». Двостороння ікона, Візантійський музей, Касторія. XII ст.

до обличчя мертвого Христа (іл. 20.11). На фронтальній стороні ікони з Візантійського музею в Касторії Богородиця зображена з Христом, коли він був ще дитиною, проте на її обличчі бачимо вираз страждання, що вражає не менше, ніж в сцені «Оплакування» з Нерезі. Три динамічні складки над переніссям, глибокі гострі асиметричні тіні під очима та губами контрастно вирізняються на молодому обличчі Марії. Її права рука, намальована так прозоро, що крізь неї просвічуються складки мафорія. Колорит вирішений на драматичному зіставленні світлої охригла і темно-червоного кольору мафорія, і металічному відблиску двох велетенських кругів срібних німбів (сріблення німбів збереглося у дуже незначних фрагментах). Марія вказує на Сина, проте її відведений вбік схвильований погляд закликає глянути на зворот ікони. На звороті образ мертвого Христа, вирішений у графічній манері на контрасті жовтої плоті та синього тла. Очі Ісуса закриті, голова безсило схилена на груди; позаду вивищується темний силует хреста; руки не розпростерті, але витягнуті вздовж тіла як для погребіння; велетенський круг жовтого німбу «скочується» в нижній лівий край, нагадує сонце, що заходить. Ікона з Візантійського музею в Касторії – це найраніший приклад такого образу Христа в іконописі. Грецький варіант його назви – Άκρα Ταπεινώσεως («Крайнє приниження»), слов'янський – «Не ридай мене мати». Внизу на рамі

ікони помітні три ушкодження, які свідчать, що до цієї ікони кріпилася спеціальна триніа. Цю ікону виносили під час церковних процесій й дві її сторони були видимі вірним, являючи два протилежні часові відтинки: на фронтальній стороні Христос ще дитина на руках Матері, на звороті – мертвий на хресті.

У середньовізантійський період виникає особливий образ Богородиці з Дитям, в якому тема щастя материнства і тема болі втрати сплетені воедино: Марія притуляє щоку до щоки Сина, як у сцені оплакування. Найвідоміший і один з ранніх прикладів цієї іконографії, датована початком XII ст. *ікона Володимирської Богоматері з Державної Третьяковської галереї в Москві* (іл. 20.13).

Назва ікони походить від міста Володимира на Клязьмі, що у Російській Федерації. До Володимира ікона потрапила з Вишгорода – північного форпоста Києва, а до Києва її було привезено з Константинополя. Цей маршрут ікони реконструюється на підставі повідомлення Київського літопису під 1155 р., згідно з яким князь Андрій Юрійович (Боголюбський), ідучи на княжіння в Суздальську землю, «без отчої волі взяв він із Вишгорода ікону святої Богородиці, що її доправили з Пирогощею із Царгорода в одному кораблі, і накував на неї більше тридцяти гривень золота, oprіч каменю дорогого і великого жемчугу. Прикрасивши, він поставив її в церкві своїй святої Богородиці у Володимирі». Власне на цій розповіді ґрунтуються відомості про ранню історію пам'ятки. На підставі опосередкованих доказів час її привезення до Києва визначають на початок 1130-тих років. Вивезена до Володимира ікона прославилась як чудотворна, тож одержала ім'я від міста, де зберігалася. 1395 р. ікона Володимирської Богоматері врятувала Москву від нашествия Тамерлана. В популярній літературі можна зустріти твердження, що це російська ікона. Насправді Володимирська Богоматір – це візантійська ікона; її російська назва пов'язана не з походженням, а з історією.

Від оригінального живопису в цій пам'ятці збереглись лише лики Богородиці та Дитя (межа між оригіналом та пізнішими реставраціями добре помітна на репродукції). Що привертає увагу найперше – це погляд Богородиці. Оскільки лик Богородиці затемнено і модельовано дуже м'яко, а лик Дитя висвітлено та модельовано фактурно, то виникає відчуття відмежованості Її погляду від земного світу перед іконою. В очах Богородиці смуток і жаль.

20.13. Володимирська Богоматір. Ікона, Державна Третьяковська галерея, Москва. 1130-ті роки.

Якщо порівнювати ікону з Візантійського музею в Касторії (іл. 20.12) та ікону Володимирської Богоматері (іл. 20.13), то при загальній подібності – Богородиця тримає на руках Дитя – цілком очевидно, що в цих пам'ятках відтворено дві різні композиційні схеми. А якщо взяти до уваги весь корпус зображень Богородиці у візантійському мистецтві, то виявиться, що таких схем значна кількість. Російський візантиніст Никодим Кондаков на початку XX ст. здійснив спробу «іконографічної класифікації» образу Богородиці у візантійському мистецтві. Дослідник виокремив низку «іконографічних типів», яким дав умовні назви. Так, ікона з Касторії за класифікацією Кондакова належить до типу **«Одигітрії»**, а Володимирська Богоматір до типу **«Елеуси»**. В сучасній історіографії питання іконографічних типів трактується неоднозначно.

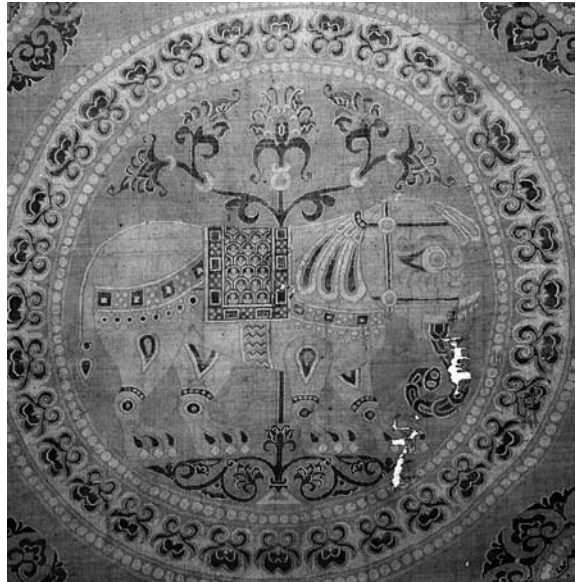
В історіографії співіснує декілька альтернативних підходів як щодо номенклатури іконографічних типів образу Богородиці, так і щодо розрізнення самих типів. Наприклад, іконографічний тип, відтворений на іконі Володимирської Богоматері (Богородиця торкається щокою щоки Сина), в науковій літературі може називатися: «Елеуса», «Глікофілуса», рос. «Умиление», англ. «Mother of Tenderness». Остання назва також може поширюватись на зображення, коли Дитя наче виривається з обіймів Марії, що, своєю чергою, може розглядатися як окремий тип «Кіккотісси» або рос. «Взыграние младенца». Зображення Богородиці в позі Оранти з медальйоном на грудях, в який закомпоновано образ Христа, може іменуватися «Влахернетиса», «Платитера», «Епискеписис», «Нікополя», «Знамение» (рос.), «Воплочення». А такий загальновизнаний тип, як «Одигітрія» (Богородиця тримає Дитя на лівій руці, а правою вказує на Нього), може розподілятися на два варіанти – «прямий» та «ніжний», або ж узагалі на два окремі типи, власне «Одигітрію» та «Перівлепту». Цю строкатість підходів неможливо уніфікувати й особливо яскраво вона помітна в колективних працях, як наприклад каталозі виставки «Mother of God. Representations of the Virgin in Byzantine Art» (музей Бенакі, Афіни 2000 р.) – найактуальнішого фундаментального виданням з питань іконографії Богородиці у візантійському мистецтві.

Якщо уявити ситуацію, що сучасний дослідник прийшов до майстерні візантійського іконописця і спробував би замовити йому ікону Богородиці послуговуючись сучасною номенклатурою іконографічних типів, то в кінцевому результаті одержав би не той образ, на який сподівався. Річ у тому, що «імена» візантійських іконах (зафіксовані в інскрипціях), мають або топографічне походження (вказують на місце перебування), або ж запозичені з богословських текстів, проте їх не слід пов'язувати з визначеним типом образу, оскільки однакові образи можуть підписуватись по різному і навпаки різні образи можуть мати однакове ім'я. У Візантії не існувало уявлення про «іконографічні типи образу Богородиці», але існували власне Її ушлявлені образи, які були зразками для численних реплік.

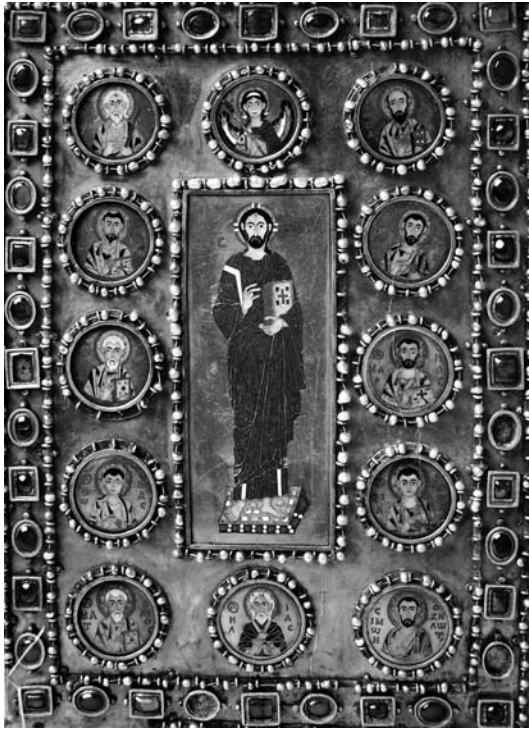
Найушавленішою богородичною іконою візантійської столиці була Одигітрія. Згідно з даними візантійських джерел, цю ікону намалював євангеліст Лука ще за життя Богородиці. У V ст. ікону перевезено зі Святої Землі до Константинополя, до храму Одигон, від якого і одержала свою назву. З грецької храм Одигон перекладається як храм «поводирів сліпих». При храмі було чудодійне джерело, що повертало втрачений зір. Ця історія вважається легендарною, з огляду на пізні походження джерел, в яких вона зафіксована. Монастир Одигон згадується у візантійських джерелах починаючи з другої половини IX ст. Зображення Богородиці, яка тримає Дитя на лівій руці, а праву звертає до нього у візантійських іконографічних матеріалах зустрічається від початку VIII ст. Ім'я Одигітрії на подібних зображеннях вперше з'являється в середині XI ст. 1206 р. ікона брала участь в коронації латинського імператора Генріха Фландрського в церкві Святої Софії, а 1261 р. – в урочистому параді Михаїла VIII Палеолога з нагоди звільнення візантійської столиці від латинян. 1453 р. турецькі яничари розрубали ікону на чотири частини. Одигітрія загинула разом із Візантійською імперією, проте її копіям немає числа і створюються вони до сьогодні.

Розкіш

Коли 1204 р. хрестоносці захопили Константинополь, то вони не поспішали віддати шану його святиням, але увесь вільний від святкування перемоги час присвятили грабунку. Монах Гунтер Периський записав свідчення абата Мартина, який повернувшись з Четвертого хрестового походу оповідав, що в Константинополі вони «знайшли всюди і без ліку стільки грошей в золоті та сріблі, і таку благородних каменів та шат розкіш, і таку силу-силенну коштовних товарів, і достобіса наїдків і припасів, і такі прекрасні наповнені добром будинки, що всі вони раптом перетворились зі злиденних прибульців на багатих міщан». Маршал Жоффрау де Вільлардуен згадував про здобуття візантійської столиці практично в ідентичних виразах: «здобич була такою значною, що не можу вам її сказати, скільки там було золота й срібла, начиння й коштовних каменів, і шовкових шат й матерій, і хутра й соболів, та різних багатств, що коли не-будь існували на землі».

20.14. Фрагмент шовкової тканини, Домшацкамер, Аахен. Початок XI ст.

20.15. Оправа Євангелія, Національна бібліотека Марчіана, Венеція. Кінець X – початок XI ст.

Візантійський шовк цінувався на рівні із золотом. В середньовізантійський період на виробництво і продаж шовку існувала державна монополія, закріплена у IX ст. в так званих «Василіках», законодавчому кодексі, укладеному з ініціативи засновника македонської династії Василія I. Особливо цінувалися шовкові тканини забарвлені пурпуром – моллюском, який давав відтінки червоної частини спектру від рожевого до фіолетового. Такі тканини заборонялося експортувати і призначались вони виключно для потреб імператорського двору. Їх навіть використовували в ролі «інструмента дипломатії», надсилаючи в подарунок іноземним правителям. Шовкові тканини використовували передовсім для виготовлення одягу, але також й для облаштування інтер'єрів.

У церквах катанетасмами завішували простір між колонами на темплонах, воздухами накривали Святі Дари, хоругви виносили під час процесій. Церковні тканини багато декорували, часто з використанням золотих та срібних ниток і навіть коштовних каменів. Техніки декору також були різноманітними: ткацтво, вишивка, аплікація. В літургійному текстилі застосовувались типові іконографічні формули, відомі в монументальному малярстві та іконописі. Найдавніші зразки візантійського літургійного текстилю датуються кінцем XII ст. – це два шовкових,

Для візантійського суспільства розкіш була частиною ідентичності. Навіть у пізній період, коли Імперія стояла на порозі загибелі, константинопольський двір намагався не втрачати принаймні ілюзії власної розкоші. За доби правління Македонської династії, коли справи йшли вгору, коли настав «другий золотий вік» Імперії, візантійська розкіш була не ілюзорною, але матеріальною, як ніколи.

Предмети розкоші втілювали велич, славу та силу Імперії. Виробниками цих предметів були придворні ергастирії, в яких працювали кращі майстри, які мали можливість ознайомлюватись і переймати досягнення своїх колег з усіх-усюд цивілізованого світу. Константинопольський ринок був «асамблеєю об'єднаних націй» середньовіччя, де бували купці з найвіддаленіших країн, у тому числі з Китаю.

Саме з Китаю у Візантію було завезено культуру шовкопряда. Ві-

оздоблених золотою вишивкою малих воздуха з кафедральної скарбниці в Хальберштадті зі сценою Причастя Апостолів.

Середньовізантійські шовкові тканини оздоблюються, як правило, рослинними та зооморфними мотивами, джерела яких вказують на мистецтво Сходу. Типовою є рапортна композиція: кілька смуг, що складаються з повторюваних крупномасштабних зображень, наприклад, орлів, левів чи навіть слонів, вільний простір між якими іноді заповнено дрібним орнаментом. Поширеним було також закомпоновання зображень у медальйони. До кращих зразків середньовізантійського світського текстилю належить датована початком XI ст. *шовкова тканина з Домшацкамер в Аахені* (іл. 20.14). Ця тканина оздоблена зображеннями слонів, закомпонованими у медальйони діаметром 91 см. За підрахунками фахівців, щоб виткати один такий медальйон, слід було здійснити 1440 окремих маніпуляцій.

Крім Константинополя в середньовізантійський період текстильне виробництво розвивалося у Фессалоніці, Фівах та Коринфі. 1147 р. норманський король Роджер II заснував першу в Західній Європі шовкопрядильню, в якій працювали візантійські майстри з Пелопоннесу. А в XIV ст. світовим лідером у виробництві текстилю стає Італія, де діють кілька конкуруючих центрів: Венеція, Генуя, Флоренція.

На відміну від середньовізантійського текстилю, знахідки якого рідкісні з огляду на нетривкість матеріалу, емалі – інший яскравий вияв візантійської розкоші – представлені у дуже значній кількості. Славу Візантії принесли так звані **перегородчасті емалі**. Ця техніка західноєвропейського походження, проте візантійці швидко її освоїли й в постіконоборчий період досягли вершин майстерності. Технологія виготовлення така: до золотої пластини (основи) припаювали поставлені на ребро тонкі золоті перегородки, якими викладали рисунок; проміжки заповнювали легкоплавкою скляною кольоровою масою (власне емаллю); після цього виріб випалювали і полірували.

З огляду на довговічність та стійкість матеріалів, з яких їх виготовлено, візантійські емальєрні вироби виглядають так, наче щойно покинули майстерню. Ця їхня особливість сприяла розповсюдженню підробок. Сучасна технологія – флюоресцентна спектрометрія в рент-

20.16. Фрагмент Пала д'Оро, базиліка Сан Марко, Венеція. Початок XII ст.

генівських променях – дозволяє ідентифікувати хімічний склад виробу. Якщо виявлено присутність, скажімо, солей уранію, то це свідчить, що досліджуваний предмет не є візантійською роботою, але підrobкою XIX ст., коли згаданий барвник почали застосовувати.

Для найдавніших візантійських перегородчатих емалей (VIII – перша половина X ст.) характерне темнозелене напівпрозоре емальєрне тло. Від середини X ст. поширюються вироби з неемальєрним, але золотим тлом: тобто емаллю виконується лише фігура, яка вмонтовується у золоту пластину. Такі вироби вважаються «типово візантійськими», до кращих зразків належить датована кінцем X – початком XI ст. *оправа з Національної бібліотеки Марчіана у Венеції* (іл. 20.15). Наприкінці XII ст. знову стає популярним кольорове емальєрне тло, проте на відміну від ранніх виробів це тло виконується у непрозорій емалі.

Найбільші за розміром візантійські емалі прикрашають золотий вівтар базилики Сан Марко у Венеції – *Пала д’Оро*. Цей монументальний (висотою понад 2 м і шириною понад 3,5 м) ансамбль, в якому поєднано

20.17. Енколпiон св. Димитрія, Бри-танський музей, Лондон. XII–XIII ст.

золото, коштовні камені, 83 великі і 78 дрібні емальєрні пластини, створювався у кілька етапів. У центрі його нижньої частини датований початком XII ст. емальєрний медальйон діаметром близько 40 см (!), в якому зображено Христа на декорованому справжнім коштовним камінням престолі з піднятою до гори правицею та розгорнутою на лівому коліні книгою, сторінки якої, як і величний хрещатий німб довкола голови Христа, також виблискують сяйвом самоцвітів (іл. 20.16). Численні складки золотим павутинням вкривають виконані емалями синіх тонів хiтон та гiматiй. Також великі за розміром шість пластин (шириною понад 30 см), що їх 1209 р. було додано до верхньої частини Пала д’Оро. Вони зображають шість євангельських сцен: Вїзд в Єрусалим, Зiшестя в Ад, Розп’яття, Вознесiння, Зiшестя Св. Духа та Успiння Богородицi. Як припускають, ці пластини первiсно прикрашали епiстиль темплона кафолікону монастиря Пантократора в Константинополі, тобто це фактично iкони в емалi. Варто звернути увагу, що якщо емальєрна декорація основної частини Пала д’Оро була замовлена в Константинополі, то згадані шість пластин були викрадені з

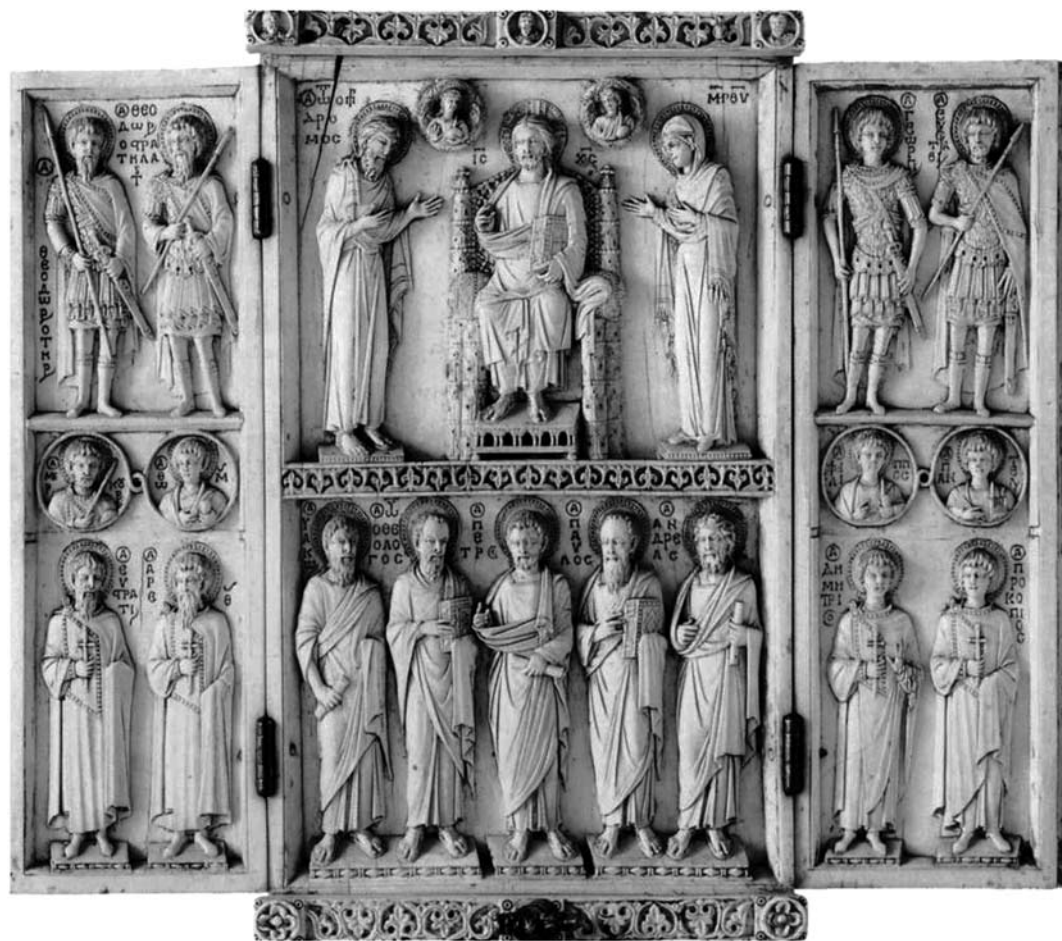

20.18. Камея, Лувр, Париж. Перша половина XII ст.

Константинополя. Загалом візантійські емалі дуже цінувались на Заході й їх навіть включали до декорації інсигній. Візантійські емальєрні пластини оздоблюють корону імператорів Священної Римської імперії зі збірки Світської та церковної скарбниці Кунстгісторіше Музеум у Відні (друга половина X ст.) та Священну корону Угорщини зі збірки Національного музею у Будапешті (1074–1077 рр.).

На відміну від знаменитого Пала д'Оро більшість візантійських емальєрних виробів невеликого розміру. Серед них особливу групу складають так звані **енколпіони** – амулети, які одягалися на шию для захисту від нечистих сил. Прямокутні, округлі чи у формі хрестів вони мали в середині спеціальну камеру або декілька камер, в які клали частки мощей та інші реліквії. Цікавий приклад – *енколпіон Св. Димитрія з колекції Британського музею в Лондоні* (іл. 20.17). Відкривши цей округлої форми предмет можна бачити квадратні дверцята, оздоблені мініатюрним емальєрним зображенням Св. Димитрія, який лежить в гробниці зі складеними на грудях руками. Над тілом святого висить лампада. Як припускають, цей енкалпіон містив ампулу з кров'ю чи миром, взятими з гробниці Св. Димитрія у Фессалоніці. Оригінальний верх медальйону втрачено, а низ оздоблено погрудним образом Св. Георгія. Святий воїн

зображений в розповсюдженому в середньовізантійський період іконографічному ізводі тримаючи в правій руці піднятий лезом до гори меч. Характерно, що тло довкола фігури виконане не в золоті, а в непрозорій емаї. Це вказує на пізні датовання виробу: XII–XIII ст.

20.19. Арбавільський триптих, Лувр, Париж. Середина XI ст.

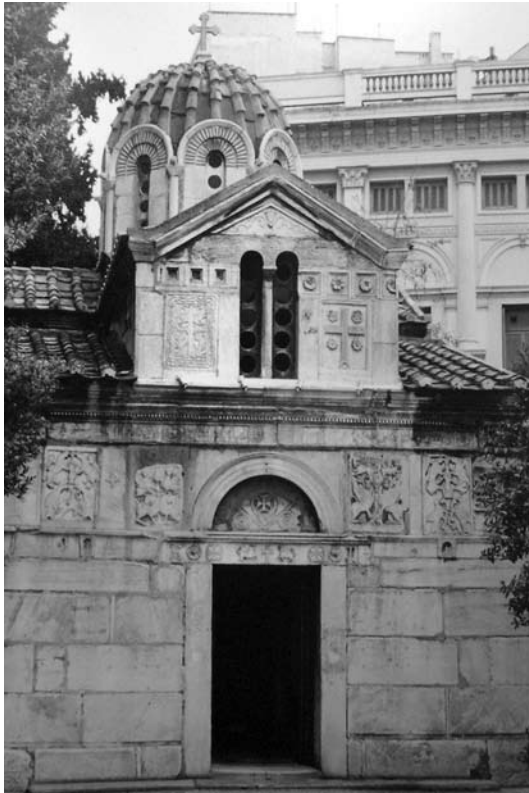
20.20. Шкатулка Веролі, музей Вікторії та Альберта, Лондон. Друга половина X ст.

Спорідненими за функцією з енколпіонами були підвісні образки, які також носили на шиї, проте вони не містили камер для мощей. Одним з кращих прикладів об'єкту такого типу є датована першою половиною XII ст. в позолоченій срібній оправі двостороння *різьблена по лазуриту інкрустована золотом каменя зі збірки Лузру в Парижі* (іл. 20.18). На фронтальній стороні в повен зріст зображений Христос тримаючи в лівій руці книгу, а праву відводячи в бік у жесті благословення; на звороті – Богородиця-Оранта. Обидві фігури фланковані стилізованими деревцями (характерна деталь, що вказує на ієрархію образів – деревця біля Богородиці мають лише по три гілки, в той час як біля Христа по чотири). Ці деревця, німби, інскрипції та окремі деталі одягу інкрустовані золотом, яке контрастно вирізняється на яскравому насиченому синьому тлі лазуриту. Мистецтво гіптики – різьби по коштовних та напівкоштовних каменях у Візантії було на дуже високому рівні. Звернімо увагу, наскільки виразна пластика згаданої камеї, як вправно майстер оперує об'ємом, з якою скрупульозністю опрацьовано деталі.

Поширеною є думка, що після періоду іконоборства скульптура як вид мистецтва у Візантії занепадає. Пам'ятки середньовізантійської гіптики спростовують цю тезу, і не лише вони. В середньовізантійській період скульптура розвивається в одній зі своїх основних форм – у рельєфі. Продовжується започаткована ще в ранню епоху, а точніше, успадкована від давньоримських часів, традиція різьблення по слоновій кістці. Вироби з цього матеріалу відзначаються надзвичайно майстерною технікою виконання та рафінованою стилістикою. Їх переважно асоціюють з імператорським замовленням. Серед них, зокрема, і датована другою половиною X ст. так звана *шкатулка Веролі з Музею Вікторії та Альберта в Лондоні* (іл. 20.20), оздоблена рельєфами на античну міфологічну тематику. Виразний натуралістичний стиль та еротичний акцент в тематиці цього виробу не узгоджується зі стереотипними уявленнями про візантійське мистецтво. Було запропоновано навіть гіпотезу, що ця шкатулка складена з фрагментів, виготовлених ще в епоху пізньої античності. Справді, при уважному огляді помітно, що шкатулка нагадує конструктор, адже

20.21. Богородиця Оранта.
Мармурова ікона, Археологічний музей,
Стамбул. Середина XI ст.

20.22. Мала Митрополія, Афіни. XII ст.

центральної на завісах і, отже, могли її закривати. Навіть у відкритому вигляді триптих має доволі скромні розміри (24 см заввишки та 28 см завширшки), що свідчить про його призначення для приватної молитви. Центральна панель розділена на два яруси. У верхньому зображено композицію Деїсіс: Христос на престолі, а обабіч Богородиця та Іоанна Предтеча звертаються з молитвою за людство. В нижньому ярусі п'ять апостолів: Яків, Іоанн, Петро, Павло та Андрій. Постаць Петра центральна і відповідає постаті Христа у верхньому ярусі, що підкреслено подібністю жестів і навіть фізіономічних рис. На бічних панелях з обох боків образи святих закомпоновані попарно (по дві пари в повен зріст і по одній парі погрудно в медальйонах). На звороті центральної панелі мотив хреста в оточенні райських кущів на тлі зоряного неба. Арбавільський триптих, на відміну від шкатулки Веролі, – це твір християнського мистецтва, пов'язаний з релігійним культом. Проте натуралізм стилю, притаманний копійованим з пізньоантичних зразків рельєфам шкатулки Веролі, рівною мірою характеризує і Арбавільський триптих. Образи його центральної панелі різьблені у дуже високому рельєфі, вони об'ємно вирізняються на тлі. Їхні пропорції близькі до натуральних, жести та постава природні, у трактуванні окремих постатей виразно застосовано прийом контрапосто, складки драперій виявляють, а не приховують анатомічну будову тіла.

складена з окремих блоків, проте такий характер виробів притаманний саме для середньовізантійської епохи, що пов'язано з економією слонової кістки (в період VII–IX ст. слонова кістка не надходила на Константинопольський ринок, а відновлені в період правління Лева VI поставки аж ніяк не забезпечували попит).

Різьбленні шкатулки – один з двох основних видів виробів зі слонової кістки, що збереглись від середньовізантійської епохи, другим видом є так звані триптихи. Якщо в декорації шкатулок превалюють світські мотиви, то на середньовізантійських триптихах представлено виключно християнську тематику. Серед них найвідоміший датований серединою XI ст. так званий *Арбавільський триптих з колекції Лувру в Парижі* (іл. 20.19). Це фактично мініатюрний вівтар, що складається з трьох панелей: ширшої центральної та двох вдвічі вужчих бічних, що кріпились до

Основна маса середньовізантійських виробів зі слонової кістки датуються Х ст., пам'яток XI ст. порівняно менше. Візантійцям дедалі складніше було здобувати сировину, і від Х ст. улюбленим матеріалом для різьблення невеликого формату приватних рельєфних ікон стає **стеатит** – світло-зелений камінь.

Ікони зі стеатиту, рельєфи на слоновій кістці й тим більше камеї – це об'єкти малих розмірів, втім, в середньовізантійський період розвивалось і мистецтво монументальних різьблених ікон. Їх різьбили у невисокому рельєфі на прямокутних, інколи з аркоподібним завершенням мармурових плитах близько двох метрів висотою. Крайці приклади середньовізантійських мармурових ікон збереглись на території Італії і, зокрема, на стінах базилики Сан-Марко у Венеції. Серед рельєфів, що оздоблюють західний фасад цього храму, привертає увагу образ Св. Димитрія, який зображений в рідкісному іконографічному ізводі, сидячи на престолі та оголюючи меч. До відомих також належить знайдений у Константинополі під час розкопок на території монастиря Св. Георгія в Манганах рельєф із образом Богородиці Оранти, тепер зберігається в Археологічному музеї у Стамбулі (іл. 20.21). Рельєф датують XI ст. Стан збереження фрагментарний, проте помітно, що права долоня має отвір у центрі. Деталь зустрічається на кількох інших рельєфах XI–XII ст., що зображають Богородицю Орнату. Як припускають такі рельєфи могли встановлюватись на спеціальних фонтанах або купілях: до отворів на долонях Богородиці підводилась вода із священних джерел. Подібний образ «в купілі» згадано при описі Влахернського монастиря в «Книзі церемоній» Константина VII Порфирогеніта.

Число збережених монументальних ікон-рельєфів порівняно незначне. Більшість була знищена після турецького завоювання візантійських територій з огляду на особливо вороже ставлення ісламу до об'ємних антропоморфних зображень.

Тематика рельєфів, якими оздоблювано візантійські храми, могла бути не лише християнською. Наприклад, на фасадах так званої Малої Митрополії в Афінах (іл. 20.22) камерних розмірів церкви XII ст. по периметру під карнизом

20.23. Розп'яття та Покладення до гробу. Стеатитова ікона, Ермітаж, Санкт-Петербург. XII ст.

в стіни вмонтовано рельєфи двох типів: 1) середньовізантійські, декоровані зооморфними мотивами та 2) пізньоантичні поховальні з характерними для них образами, в тому числі оголеними.

Стеатит має високу щільність, що добре для деталізації зображення, проте це водночас м'який камінь, який зношується, тому переважна більшість середньовізантійських стеатитових рельєфів втратили значний відсоток свого первісного об'єму. Іноді їх «реставрували», прикладом чого слугує дуже цікава невеликого формату (лише бл. 24 см висотою та бл. 15 см шириною) *стеатитова різьблена ікона зі сценами Розп'яття та Покладенням до гробу зі збірки Ермітажу в Санкт-Петербурзі* (іл. 20.23). Ікону виготовили у XII ст., проте згодом було виконано нові інскрипції й підправлено окремі деталі: місцями поглиблено складки одяжі та змінено форму зачісок і борід. Нові інскрипції виконані латиною, а в результаті змін лик Христа виглядає не типово як для візантійської іконографії. Припускають, що після захоплення Константинополя 1204 р., ця іконка потрапила у володіння когось із латинян, хто і замовив її реставрацію.

1204 р. візантійська розкіш, ту що візантійці не встигли вивезти до нової резиденції в Нікеї та в провінції, *«широкими ріками потекла»* на Захід, в домівки та храми тих, хто брав участь в Четвертому хрестовому поході, хто, згідно з цитованим вище висловом одного з поміж них, за один день раптом перетворився *«зі злиденних прибульців на багатих міщан»*.

Контрольні питання

1. Чому середньовізантійський період в історії мистецтва називають також постіконоборчим?
2. Як проявились наслідки іконоборства для візантійського мистецтва?
3. Наскільки швидким був процес відновлення іконошанування після 843 р.?
4. Що таке Македонський ренесанс?
5. Як в середньовізантійський період розвивалось мистецтво ілюмінації рукописів?
6. Що таке пандативи і тромпи?
7. Який зв'язок між розвитком літургії та архітектури?
8. Що таке хрестовокупольна система з конструктивної точки зору? Які особливості її варіантів?
9. Які основні риси іконографічних програм декорації хрестовокупольних храмів?
10. Які можливі підходи до інтерпретації системи декорації візантійського храму?
11. Яке значення образу Пантократора в куполі середньовізантійського храму?
12. Поясніть різницю між стилістикою візантійського малярства Македонської епохи та епохи Комнінів?
13. Як слід розуміти поняття іконографічного типу образу Богородиці?
14. Які особливості розвитку придворних ремесел у Візантії?
15. В яких формах у Візантії розвивалось мистецтво скульптури?

Увага, джерело!**З постанов VII Вселенського собору в Нікеї (787) про святі образи**

... ми постановляємо цілком чітко і відповідально, що як вшановується зображення Животворящого Хреста, так вшановуються і святі образи, мальовані фарбами чи виконані в мозаїці чи зроблені з інших відповідних матеріалів; їх слід виставляти в святих церквах Бога, на святих престолох і тканинах, на стінах та дошках, вдома і публічно; це є образи Господа Бога і Спаса Ісуса Христа і нашої Непорочної повелительки святої Богородиці і поклоняємих ангелів і кожного зі святих людей. Чим частіше їх бачитимуть в творах мистецтвах, тим більше, ті хто їх бачитиме будуть їх пам'ятати і сумуватимуть за тими, хто був прикладом, і віддаватимуть цим образам данину шани і поклоніння з повагою. Звичайно, це не повне поклоніння згідно з нашою вірою, яке повністю віддається лише божественній природі, але воно нагадує те, яке віддається зображенню Чесного і Животворящого Хреста, а також святим книгам Євангелій та іншим священним культовим об'єктам. Більше того, люди заохочуються вшановувати ці образи, даруючи ладан та свічки, як було благочинно встановлено давнім звичаєм. Бо шана, яка віддається образам, проходить через нього і досягає моделі, і той, хто вшановує образ, вшановує особу, яку репрезентує образ... Анафема тим, хто наважується застосовувати до вшановуваних ікон слова у Святому Письмі, сказані проти ідолів...

З 17-ої гомілії Патріарха Фотія про новостворений образ Богородиці в апсиді церкви Святої Софії в Константинополі (867 р.)

Сьогодні ... образ Матері повстає з глибин забуття ... Христос прийшов до нас у плоті і Його носила на руках Його Мати. Це споглядається, удостоверяється і проголошується на іконах, бо повчання розповсюджується по закону самопобачення і схиляє глядача до безсумнівної згоди. Якщо хтось ненавидить, як його вчать зображення, то чому він раніш не відкинув із ненавистю проповідь Євангелія? Адже, подібно як слово через слух, так форма через зір накреслюється на скрижалях душі, даючи тим, чия свідомість не затьмарена зловіщими доктринами, образ знань співзвучний благочестю. Мученики терпіли за свою любов до Бога, засвідчивши своєю кров'ю силу своєї страсті, і пам'ять про це зберігається у книгах. І на іконах можна бачити їхні подвиги, бо зображення ясніше репрезентує мучеництво цих блаженних для нашого пізнання. Інші спалили себе живцем, складаючи жертву молитви і поста й інших трудів. Й ікони й слова, розповідають про це, але радше глядач, ніж слухач, буде схильний наслідувати. Діва тримає на своїх руках Творця як немовля. Той хто побачив це, а не той, хто лише чув про це, буде вражений більше величчю таїнства й встане для виявлення невимовного захоплення, що притишує будь-які слова...

З «Життя імператора Василя» про церкву Неа в Константинополі (бл. 880 р.)

83. ...побудував він прекрасну Божу церкву, в якій поєднались мистецтво, багатство, гаряча віра, неймовірна наполегливість й куди зібрано було все найпрекрасніше: розповідям про неї, знаю, повірити складно, але власними очима переконатись легко. Наче прекрасну й гарну вбрану наречену, оздобив він її

перлами, золотом, срібла сіянням, а ще різноколірного мармуру розмаїттям, мозаїчними композиціями та одежею шовкових тканин й привів до Христа, безсмертного нареченого.

84. Її дах з п'яти півкуль складається, золотом сяє і оздоблений прекрасними образами наче зорями всередині, а ззовні – міддю, яка нагадує золото. Стіни з обох боків оздоблені багатим відтінками мрамуром, вітвар – золотом і сріблом і коштовним камінням і перлами. Темплон, що відокремлює святилище від решти храму, включаючи колони та балку вгорі, а також синтрон, що в середині святилища, ступені перед ним і самі святі престоли – усе це зроблено зі срібла позолоченого, з коштовного каміння, в дорогі перлини вбраного. Підлога навантажена тканинами шовковими і сидонської роботи розпластаними. Так усе те красувалось і рябіло розмаїттям відтінків мрамурових плит під ногами, вервечками мозаїк, що їх обрамляли, гармонійністю співставлень, надміром краси в усьому присутньої...

З «Хронографії» Михаїла Пселла (1018–1097) про образ Христа, за допомогою якого імператриця Зоя пророкувала майбутнє

Міняючи колір, воно відповідало на питання, що ставились йому і своїми розмаїтими відтінками провіщало наступні події. Справді, Зоя зробила кілька пророцтв, вивчаючи цей образ. Тож, якщо вона натрапляла на щастя або ж коли її спіткали клопоти, вона негайно зверталась до свого образу, в одному випадку – щоб засвідчити вдячність, в іншому – щоб просити про послугу. Я особисто бачив, як вона в моменти великого переживання, стискала цей священний предмет в своїх руках, розглядала його, розмовляла з ним так, наче він справді був живим й називала його ласкавими іменами. Тоді іншого разу я бачив її, як вона лежала ниць, а її сльози омивали землю, а руками вона біла себе в груди, роздираючи одежу. Якщо бачила, що образ поблід, вона ішла пригнічена, але якщо він ставав полум'яно червоним, його німб відсвічував прекрасним промінням, вона не гаяла часу, щоб розповісти імператору, і напроорочити чого ждати від майбуття.

66. ...Вона зробила для себе образ Ісуса, моделюючи його з найбільшою точністю, якою могла (якщо це взагалі можливо). Маленьке зображення, прикрашене блискучим металом, здавалося майже живим.

Михаїл Псел про чудо піднесення завіси над образом Богородиці у Влахернах (1075 р.)

З правого боку церкви, коли заходити до неї дивлячись на схід, висить ікона дуже міцно припасована до стіни... Завіса виткана коштовними нитками з образами на каймі висить перед нею. В цій самій частині є вітвар, з якого до ікони звертаються відповідно до прийнятих звичаїв між кліру та людей.. Дивна річ стається з іконою на шостий день тижня після заходу сонця. В той час всі покидають церкву... Всі двері святилища зачинено і вірні стоять в притворі перед дверима... Двері відчиняють і всі, хто стояв зовні, можуть увійти. Як вони заходять з почуттям радості, змішаним зі страхом, покров перед іконою раптово підіймається догори, так наче порух вітру зрушив його. Ті хто цього не бачили, не вірять, що таке відбувається. Всі, хто були свідками цього, вбачають в цьому парадокс, що маніфестує присутність Святого Духа.

Опис святинь Константинополя в «Аноніма Меркати» (бл. 1100 р.)

Тут описано всі священні предмети, які знаходяться у Великому палаці святого і великого Константина, і мощі святих, упокоєнні в святих церквах і монастирях, які є в гарді Константинополі. Різних святих, але не всіх описав я. Та й хто би міг перерахувати священні мощі, які є в царському граді? ...

1. ...у Великому палаці в храмі Святої Марії Богородиці перебувають такі реліквії. Святий убрус, на якому є лик Христа, нерукотворний. Його послав Христос Ісус до Авгара, царя Едесси, і коли побачив Авгар цар святий лик Христа, негайно uzдоровився від хвороби своєї.... [Також] святий Кераміон, на якому явився лик Христа зі святого убруса...

4. В частині палацу поруч зі Святою Софією, на морському березі коло Великого палацу є монастир Пресвятої Марії Богородиці. А в тому монастирі – свята ікона Пресвятої Богородиці, що зветься Одигітрією, що перекладається «та, що вказує шлях», тому що колись було двоє сліпих, яким явилась Марія, відвела їх в церкву свою і просвітила їхні очі, і вони побачили світло. Цю ікону Пресвятої Марії Богородиці написав святий Лука Євангеліст, зі Спасителем на руках Ї. З цією іконою Богородиці відбувають процесії щовівторка по всьому місту, з великими почестями, співами і гімнами. Багато людей ходить з нею: чоловіки попереду, а жінки позаду...

49. Біля Пресвятої Марії Влахернської, в другій церкві... де піднімалась завіса перед іконою Святої Марії не рукою людською, але Божою Благодаттю. У вівтарі тої церкви є срібна скринька, а всередині лежить пояс Святої Богородиці...

Імператор Іоанн II Комнін у «Типіку монастиря Пантократора» (1136 р.) про ікону Богородиці Одигітрії

Я хочу, щоб свята ікона моєї найчистішої повелительки й Богородиці Одигітрії була принесена до монастиря на день наших поминань – а саме, улюбленої дружини моєї величності, а також моєї величності, та мого улюбленого сина і василевса, пана Алексія, якщо він захоче бути похованим зі мною – і в той час як Ї святу ікону вноситимуть, нехай усі, хто ідуть за нею, читають за нас ектенію і «Господи, помилуй» повторюють тридцять разів. Тоді ця свята ікона має бути поставлена в храмі Безплотного біля наших гробів, і в цю ніч нехай творять агрипнію монахи і клір, і на наступний день божественна літургія нехай буде відправлена при святій іконі, і щоб після відпуску ектенія знову читалась за нас при зібранні людей...

Нікіта Хоніат (бл. 1155 – 1217) у «Ромейській історії» про ікону Богородиці Одигітрії

Зрадник, побачивши, що не може вдертись у місто таємно, і що його задуми не вдаються, ні облога з суходолу, ні підступні дії в місті не приводять до цілі, вирішив діяти інакше – або голодом змусити здатись царствене місто, приставивши до нього величезну й сильну осадну машину.... або напасти на місто з сильним і чисельним флотом. Але він замислив у своєму умі те, чому Бог не судив здійснитись. Імператор Ісаак, впевнившись, що все населення міста вірне

йому і не лише не бажає воцаріння Врани, але проклинає останнього, поставив на міських мурах непоборне укріплення і нерушиму загороду – ікону Богоматері, що її називають за монастирем Одигон, якому вона належить, Одигітрією, і вирішив зі свого боку розпочати наступальні дії....

Контрольні питання

1. Які аргументи на користь іконошанування висунули отці VII Вселенського собору?
2. Чому в постановах VII Вселенського собору при обґрунтуванні іконошанування згадується зображення Животворящого Хреста?
3. Як Патріарх Фотій пояснює співвідношення образу і слова в проповіді Євангелія?
4. На чому робить головний акцент автор «Життя імператора Василя» в описі церкви Неа? Про що це свідчить?
5. Чи узгоджуються ритуали імператриці Зої з дефініцією ікони, як її визначили Отці VII Вселенського собору? Чому?
6. З'ясуйте який іконографічний ізвод образу Богородиці відтворює чудо піднесення завіси у Влахернах?
7. Які відомі ікони згадано в описі Константинопольських святинь в «Аноніма Меркаті»?
8. Чому імператор Іоанн II Комнін вимагав присутності ікони Богородиці Одигітрії на поминальних службах?
9. Про яку функцію ікон у Візантії розповідає уривок з «Ромейської історії» Микити Хоніата? Чому образ міг зупинити ціле військо?

Розділ ІV
Шлях до загибелі
(XIII–XV ст.)

§ 21. На уламках краху

Факт захоплення хрестоносцями Константинополя у 1204 р. став для візантійців моментом серйозного зламу, наслідки котрого були очевидними в усіх сегментах суспільної свідомості. Відголос падіння великого Міста завдав країні значної політичної, економічної та культурної шкоди. Ромеї вже не змогли досягнути колишньої величі, хоча окремі «просвітління» в середовищі візантійської еліти ще будуть спостерігатись в період «Палеологівського відродження». Натомість для більшості ромеїв факт втрати держави розглядався ще й як велика особиста трагедія. Непоодинокими були випадки, коли вину за це нещастя суспільний загал покладав винятково на візантійську знать. Як приклад цього знаємо факти, що значна її частина, залишивши після падіння столиці свої палаци, була не вельми прихильно зустрінута у провінції.

Латинські держави

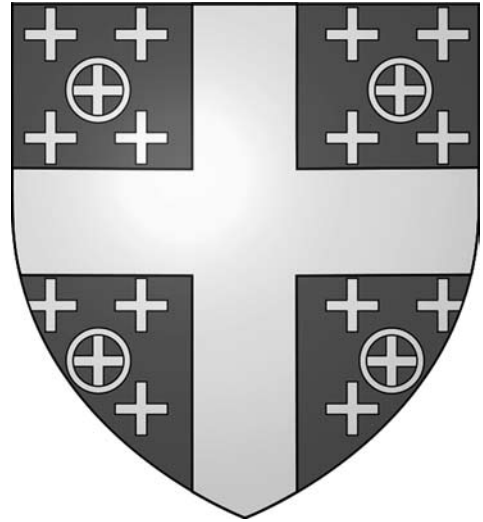
Акція поділу Візантії була жорстко регламентована та спланована. Ініціатором угоди, підписаної у березні 1204 р., виступала Венеція. Як завжди у попередніх походах вожді хрестоносців не змогли домовитися і кожен вирвав свій шматок. На території колишньої Імперії було, перш за все, утворено Латинську імперію (Романію) з центром в Константинополі (1204–1261). Але кращі частини колишньої Візантії опинилися за її межами: Фессалонікське королівство (1204–1224), Афіно-Фіванське герцогство у Центральній Греції (1204–1458), Ахейське (Морейське) князівство на Пелопонесі (1205–1456). Кращі з Іонійських островів зайняла Венеція.

Від початку свого утворення латинські держави залишались слабкими та невпорядкованими. Кількість лицарів, що утримували та захищали їхні головні адміністративні центри, була порівняно невеликою. Для прикладу, в Морей таких було близько 450, в Афінах джерела нотували лише «кількасот» франків. Саме герцогство створив бургундський лицар Оттон де Ла Рош, який спочатку видавав себе за васала Фессалонікського короля. Економіка цих аморфних утворень цілковито контролювалась венеціанцями. Останні не лише володіли стратегічно важливими островами Крит, Корфу, торговими шляхами, але й монополізували управління діловими дільницями великих міст. Проте слід мати на увазі, що попри загалом грабіжницький характер, їхня діяльність інколи відчутно поживлявала торгівлю у регіоні.

Однак з часом ставало все більш очевидним, що латинські держави не матимуть довготривалої перспективи. Їхні керівники та ідеї, що вони сповідували, були абсолютно чужими для більшості населення цих країн. Спроба тримати ситуацію під контролем виключно за допомогою військової сили та репресій не могла дати бажаний ефект. Головна і принципова помилка рицарів полягала в тому, що, прагнучи створити систему, взоровану на західноєвропейській (переважно французькій) моделі суспільних відносин, вони ігнорували факт неможливості її реалізації у специфічному візантійському середовищі. Вони навіть і не пробували зрозуміти менталітет та звичаї місцевого населення.

Першим імператором Латинської імперії був обраний фландрський граф Балдуїн I (1204–1205). Прагнучи легітимізувати своє перебування на поствізантійському троні він бачив себе як наступника Юстиніана I та династії Комнінів. В намаганні наслідувати великих попередників, Балдуїн розпочав із зовнішніх ознак імператорської влади. Він носив оксамитові чобітки і гаптований орлами плащ. Навіть грамоти цей володар підписував червоними чорнилами та скріпляв печаткою, де на одній стороні було написано грецькою: «Балдуїн, деспот», а з іншого – латиною: «Балдуїн, християнніший імператор милістю Божою, правитель римський, вічний Август». Такого ґатунку зображення та написи мали демонструвати усім претендентам на візантійську спадщину, що саме латинський імператор є легітимним наступником ромеїв. Водночас, він майже цілковито ігнорував інтереси старої ромейської знаті, і навіть тієї її частини, яка таки виявляла схильність до колабораціонізму.

На противагу старій еліті, наблизеним до нього особам з числа нових завоювання Балдуїн I щедро дарував візантійські титули. Один з найвідоміших хрестоносців – Конон де Бетюн став протовестіарієм, а неймовірно хитрого дожа Венеції, 85-річного Енріко Дандоло було удостоєно титулу деспота. До речі, саме останнього історія справедливо вважає одним з найголовніших ідеологів захоплення Константинополя. За словами невідомого автора, що написав на початку XIII ст. «Повість про взяття Царгорода хрестоносцями», Енріко Дандоло мав щодо ромеїв надзвичайно негативне ставлення, що ґрунтувалось в тому числі на тлі його особистій трагедії. Адже свого часу саме за наказом імператора Мануїла Комніна венеціанця було позбавлено зору. Попри каліцтво, Дандоло виявився непересічним політиком та талановитим організатором. Республіка Св. Марка надійно контролювала у Латинській Романії практично всі ключові посади. В 1205 р. в Константинополі підписано акт, згідно з яким у випадку виникнення проблем імператор мав підпорядкуватись рішенням суду вибраного венеціанцями та франками.

21.1. Герб імператорів
Латинської імперії

21.2. Імператор Феодор II Ласкарис.
Мініатюра, арк. 294r; Історія Іоанна
Зонари (*Mutin. gr. 122*), бібліотека
Естенсе, Модена. XV ст.

В усіх державах латинів гострим залишалось питання візантійської Церкви. Згідно з договором 1206 р., у Латинській імперії Церкві мала належати п'ята частина всіх маєтностей. Проте насправді її майно часто в брутальний спосіб передавалось латинським єпископам, а Патріархом було призначено венеційця – Томазо Морозіні. Опір серед православних священників та особливо чернецтва, незадоволеного спробами насильницького запровадження целібату та майновими утисками, постійно зроставав, що відповідно призводило до наступних репресій та, водночас, сприяло творенню у візантійському середовищі образу Церкви-мучениці. Тим часом, на тлі безсилля світської влади, Церква де-факто залишалась єдиним інститутом, що зосереджував навколо себе наростаючу опозицію. В умовах нестабільності, консерватизм візантійської Церкви та відданість населення православ'ю, ви-

явилися тими унікальними чинниками, які посилювали та консолідували опір суспільства завойовниками.

Більш-менш із розумінням ставились до ромеїв у Фессалонікському королівстві та, особливо, в Ахейському князівстві. Правителі цих областей не часто, але таки вступали у родинні стосунки з представниками місцевої знаті, залучали їх до себе на службу. В результаті таких шлюбів з'явилося покоління напівфранків-напівгреків, котрих називали **гасмулами**. Утворилась навіть своєрідна двомовна група інтелектуалів, що сприяла знайомству Західної Європи зі світом грецької цивілізації. Архієпископ коринфський Гійом Мербеке переклав з грецької на латину твори Аристотеля, Гіппократа, Архімеда, Птолемея і Прокла. Що цікаво, в той час, коли латиняни недолюбливали гасмулів, візантійці вважали їх добрими воїнами і активно залучали на військову службу.

*Спроби перенесення латинами на візантійський ґрунт західних форм правління та проекти творення «Нової Франції» в кінцевому результаті часто завершувались будівництвом замків для лицарів, насильницьким запровадженням незрозумілих, архаїчних феодальних порядків та грабунком, в тому числі культурних цінностей. Микита Хоніат залишив нам спогади про випадки руйнування латинами античних пам'ятників та переплавлення на метал статуй (*Nic. Chon. Hist. P. 647–655*). Грабіжницьке ставлення до підданих викликало закономірний опір населення. Весною 1205 р. вибухнуло повстання у Фракії і Південній Македонії. Отримавши підтримку з боку болгарського царя Калояна, греки розгорнули таку ак-*

тивність, що лицарі з провінцій, полишивши свої замки, втекли під захист могутніх стін Константинополя. 14 квітня 1205 р. поблизу Адріанополя відбулась битва, в якій об'єднані сили болгар та греків перемогли військо латинів. Балдуїн I потрапив в полон, де невдовзі помер. Його наступники продовжували згубну традицію утримувати владу на обмеженій території і були повністю залежними від зовнішньої допомоги Римських пап та чергових загонів лицарів і паломників, які прибували із Заходу Європи. Безвладдя та хаос, запанувавши на значній частині колишньої Імперії, продовжували поглиблювати кризу та руйнувати головні засади суспільних відносин.

Імперія у вигнанні

Тим часом в на південному Сході колишніх земель Імперії ромеїв набирала сили найнебезпечніша з військового та політичного огляду для Латинської Романії держава – «Імперія у вигнанні» – Нікейська імперія. Процес її створення супроводжувався характерними для візантійської політичної культури процесами, однак все ж мав певні відмінності на тлі загрози, що виходила із сторони латинів.

Після падіння Константинополя, навіть за умов поневолення візантійський політичний світ не мав єдності. Рештки країни, непідконтрольної латинам, поділили між собою заможні та впливові лідери з родин Дуків, Ангелів, Палеологів та Комнінів. Хроніст Микита Хоніат, даючи характеристику цим людям, говорив, що жоден з них не став «рятівником та загальним визволителем» для власного народу. Лише шляхом тривалих взаємних поступок та порозумінь греки таки змогли відновити втрачені позиції. З часом першість серед них захопив деспот Феодор Ласкарис (1204–1222), зять імператора Алексія III Ангела. Попри значні зовнішні та внутрішні труднощі, він зміг створити в Нікеї міцний державний і релігійний центр. За його активної участі у Нікеї було проведено вибори Патріарха, який перебрав на себе титул Константинопольського (в старій столиці було поставлено латинського Патріарха). Цей факт правонаступництва було визнано не лише найближчими сусідами, але й такими віддаленими географічно правителями, як правитель Галицько-Волинської Русі Данило Романович, який, прагнучи висвятити свого печатника Кирила на митрополита, скерував останнього саме до Нікеї.

Створена на уламках Візантії, Нікейська імперія проіснувала п'ятдесят сім років до відновлення Імперії у Константинополі. Попри те, що весь час її буття був наповнений війнами, пошуком союзників, подоланням внутрішніх протиріч, давні історики відзначали, що мало де можна було зустріти таку кількість видатних інтелектуалів та митців, як при дворі нікейських володарів. Саме тут зароджувались перші паростки пізньовізантійського **гуманізму**. Нікея стала для ромеїв цікавим феноменом та прикладом не лише політичного, але й духовного відродження.

Нікейський правитель Феодор Ласкарис походив з багатой родини. Невеликий на зріст, трохи косоокий, з гострою невеликою борідкою, він відрізнявся серед своїх сучасників наполегливістю, енергійністю та ще-

*дрістю. У своїй «Хроніці» **Георгій Акрополит** особливо відзначав останню його рису, проте водночас вказував на схильність імператора до раптових вибухів гніву та слабкість щодо жінок. Цьому імператорові неможливо було відмовити й у відвазі та винахідливості. Під час битви біля Антіохії в 1210 г., коли загинула вся франкська частина імператорського війська, до Феодора наблизився іонійський султан Кей-Хосров і могутнім ударом збив його на землю. Не розгубившись, Ласкарис підсік мечем ноги в коня супротивника і, атакувавши, вбив ворога. Цей поєдинок у підсумку і вирішив перебіг битви. Перелякані сельджуки втекли з поля бою.*

Впродовж десяти років від моменту виникнення Нікейська імперія змогла військовим та економічними шляхами підпорядкувати собі малі грецькі державні утворення в Малій Азії та просунути кордони на Захід, обмеживши, таким чином, владу Латинської імперії невеликою територією навколо Константинополя. Важливим та промовистим фактом стало миропомазання Феодора Ласкариса на імператора новим Константинопольським патріархом. Таким чином, було запроваджено нову для греків традицію, що утвердилась під впливом західноєвропейського церемоніалу. Проте зовнішні атрибути Нікейської держави всіяко підкреслювали правонаступництво щодо Константинополя. На грошах нікейські імператори позначались поряд з Богоматір'ю, Христом та святими. Місцеві василевси перебрали на себе звання «порфірогенет», хоча жоден з них не був народжений у спеціальній кімнаті в Константинополі.

Завданню консолідації нації сприяв той факт, що більшість греків розглядали Нікею як закономірного правонаступника Імперії. Політичні та економічні успіхи нікейців, наче магніт, притягували сюди всіх, хто був незадоволений латинським правлінням. Такі багаті міста імперії, як Смирна наповнювались кваліфікованими майстерними ремісниками, квітла торгівля. В Нікеї візантійці знову відчували себе єдиним народом зі зрозумілими прагненнями та чітко окресленими стратегічними цілями. Першою серед них мало стати повернення до Константинополя.

*Нікея ефективно організувала систему захисту власних кордонів. Їй вдалось зберегти та розвинути низку фортець, заснованих ще в часи Комнінів. Головну роль в обороні відігравали акрити – військові поселенці, щось на кшталт прикордонної сторожі. Образ Дигениса Акрита – романтичного, напівказкового героя, народженого зі змішаного християнсько-мусульманського шлюбу, людини, що протистойть ворогам, захищаючи Батьківщину, став популярним і за межами грецької держави. Перебуваючи в постійному контакті з латинами та мусульманами, акрити та ще одна група військових – стратіоти – кінні солдати, що набирались з вільних селян, значно вдосконалили візантійську військову техніку. Вони вдало переймали кращі зразки західної зброї, зокрема замінивши круглі візантійські щити подовгуватими європейськими тарчами, взяли на озброєння **арбалети**, а водночас використовували більш легке східне лицарське спорядження, яке забезпечувало більшу мобільність.*

По смерті Нікейського імператора Феодора Ласкариса престол зайняв його син Іоанн III Дука Ватац (1222–1254). На тлі сприятливих для імперії обставин він продовжив працю свого батька. В доволі короткі терміни йому вдалось створити в країні дуже цікаву модель управління економікою, яку характеризують як державний протекціонізм. Більшість сучасників та істориків вважають його одним з найвдаліших прикладів «імператорів-економістів». Створені ним численні державні господарства отримували колосальні прибутки, наповнюючи скарбницю. Імператор всіляко підтримував експорт продуктів власного виробництва і водночас практично повністю обмежив імпорту, насамперед предметів розкоші. Є свідчення, що побачивши свого сина на полюванні в дорогому імпортованому одязі, він в присутності свити та гостей у жорсткій формі зробив йому суворе зауваження.

Наповнена грошима скарбниця дозволяла нікейцям уважно слідкувати за подіями на зовнішньому фронті, адже військове протистояння греків з латинами не припинялось. В 1242 р. імператор Іоанн III отримав контроль над Фессалонікою, захопив території у Фракії та Македонії. Ситуація була сприятливою і для подальших кроків, проте його просування зупинила нава на Балканський півострів монголо-татар.

Від нападу Нікею врятував лише початок внутрішньої боротьби за владу всередині монгольської держави. Крім того, перемога монголів над сельджуками призвела до того, що на східному кордоні Нікеї з 1243 р. встановився відносний мир. На жаль, саме в цей момент талановитий імператор Іоанн III помер від сильного приступу епілепсії. Його син – Феодор II Ласкарис (1254–1258) продовжив розпочату попередниками справу. Економічна та військова потуга Нікейської імперії змогла вже рівнятися Візантії Константинопольській. Однак греками не було досягнуто головного завдання – повернення Міста. Спадкова епілепсія також не залишила Феодору шансу на довге панування. По смерті він залишив малолітнього сина та при ньому регента Георгія Музалона. Останній швидко був усунутий амбітним та талановитим ставлеником аристократії Михаїлом Палеологом. Саме цей постаті і припала місія повернення грецької держави до Константинополя.

21.3. Деспотисса Епіру Феодора з сином Никифором. Рельєф на саркофазі, церква св. Феодора, Арта. Після 1270 р.

Уламки великої держави

Окрім Нікеї, на прикордонних периферіях Візантійської імперії виникли ще два грецьких державних утворення, що намагались відродити славу минулого. Трапезундська імперія та Епірський деспотат також прагнули до домінуючої позиції у грецькому світі.

Столицею імперії, що знаходилась під правлінням представників династії Комнінів, було місто Трапезунд. Великий торговий порт та ремісничий осередок, воно мало вигідне географічне розташування і було однією з найважливіших ланок у торгівлі між Сходом та Заходом. За сприяння грузинської цариці Тамари (1184–1213), онуки імператора Андроніка I (1183–1185) Алексій та Давид прийняли титул Великих Комнінів. Більшість населення цієї країни становили лази, вірмени, греки. Початок творення державності був доволі успішний. Давид утвердився аж до провінції Пафлагонії, де його із захватом зустріло місцеве населення, сподіваючись на захист від нападів франків та турок. Йому також вдалось заволодіти Керасунтом, Амастридою і Синопом. На жаль, посилення імперії штовхнуло її на конфлікт з Нікеєю. Проте Ласкарису вдалось укласти союз з іконійськими сельджуками та спільними зусиллями розбити сили правителя Алексія біля міста Самсун. Його брат Давид також зазнав від нікейців поразки. Щоб захистити свою столицю Іраклію він погодився на васальну залежність від Латинського імператора Генріха I. Це одразу ж негативно позначилось на його авторитетові серед власного населення. З часом ситуація для братів лише погіршилась. Давид був вбитий під час нападу на Синоп турків, а Алексій передав своїм наступникам країну, яка, окрім зовнішніх ворогів, мала великі проблеми зі **схоларіями** і **месохалдіями** – аристократами, що прибули в країну після падіння Константинополя разом з Комнінами і вступили в конфлікт з місцевими магнатами. Серед наступних,

21.4. Константинополь (ліворуч) та Трапезунд (праворуч). Фрагмент мініатюри, арк. IV, Лекціонарій (Med. Palat. 244), Бібліотека Медічі Лауренціана, Флоренція.

переважно короткотермінових правителів Трапезунду, слід відзначити Мануїла III, який, скориставшись послабленням держави сельджуків, звільнився від союзницьких обов'язків і перетворив свою столицю на розвинутий торговельний та культурний центр. Проте, з моменту нападу монголів, значення Великих Комнінів починає занепадати, а в XV повністю зникає. Трапезундська імперія стала васалом **османів**. Після падіння Константинополя в 1453 р. вона зможе проіснувати лише ще вісім років.

Засновником Епірського деспотату, або ж Арти, став Михайл I Ангел Комнін (1204–1215), двоюрідний брат василевсів Ісаака II і Алексія III Ангелів. За складом свого населення Епір виглядав ще химернішим, ніж Трапезундська імперія. Греки, слов'яни, албанці, волохи, цигани були об'єднані Михайлом I Ангелом не в останню чергу тому, що він перебував у сімейних стосунках з багатьма представникам місцевої верхівки. Сильний вплив на умовність та слабкість центральної влади деспотату зі столицею в місті Арта мав складний гірський характер її території і слабкість комунікацій. Попри те, Михайл I Ангел таки зумів встановити в 1217 р. контроль над Фессалоніками. Після його смерті, його наступник – Федір Ангел Комнін у 1224 р., повністю відібравши у латинів Фессалоніку, перебрав на себе титул імператора і навіть розпочав конфлікт за владу з Іоанном III Ватацом. Так тривало аж до поразки, яку він отримав від болгарського царя Івана Асеня II в 1230 р. Федір потрапив в полон і був осліплений. Деспотат розпався на дві частини зі столицями в Арті та Фессалоніці. В 1246 р. Нікея знову захопила Фессалоніки, а кілька років пізніше і Епір став її васалом. Остаточо питання його приєднання до Константинополя вирішив вже Михайл VIII Палеолог після вдалої для нього битви 1259 р. у Македонії, біля міста Касторія.

У підсумку усі грецькі держави, що утворились на руїнах Візантійської імперії, прагнули до відновлення грецького панування. Проте об'єктивно ні Трапезунд, ні Епір не змогли відіграти в історії реставрації Імперії такого ж значення, як Нікея. Лише остання зуміла шляхом глибоких економічних та військових реформ здобути достатньо сили для відродження держави ромеїв.

Контрольні питання

1. Як ви вважаєте, чому Латинські імператори вважали себе наступниками василевсів?
2. Як хрестоносці ставились до місцевого населення? Порівняйте ситуацію візантійського та західноєвропейського селянства?
3. Як ви вважаєте, чому держави латинів були приречені на зникнення?
4. На які сили спирався у своїй політиці імператор Феодор I Ласкарис?
5. Поясніть, яким чином Нікея в короткому часі перетворилась на сильну державу?
6. Чому Епір та інші грецькі держави не змогли скласти Нікейській імперії гідної конкуренції?

Увага, джерело!

Микита Хоніат (бл. 1155–1217) в «Ромейській історії» про становище Імперії в період латинського панування

Міста, до того часу більші та відомі, чисельні, – невеликі міста, проте гідні уваги, врожайні поля та пасовища, прекрасно квітучі сади, що багаті непересихаючими джерелами, високі й з усіх сторін помітні будинки, збудовані з великою майстерністю та прикрашені яскравими фарбами, різноманітні чудові лазні, плодоносні дерева в садах, ниви із хлібом, що дозріває та багато іншого, виробленого часом, що прикрашає наше життя і робить землю приємною, багатою дарами (природи) і бажаною, – все це ми бачимо як пустелю, знелюднілим, населеним одними східними та дикими звірами. Будь хто, побачивши все це, б'є себе в груди, проливає сльози і посипає голову попелом, скаже, що настала загальна погибель чи якийсь інший – новий порядок в природі, згідно з яким Бог наказує рости садам, рослинам і сіяти насіння як і завше, якщо навіть немає людини, котра б могла ними користуватись. Як в мене вистачає красномовства та сил на ретельне перерахування всіх тих бід, чи сили голосу щоб розповідати про це тим хто далеко? О, який я нещасливий письменник, які лиха я повинен зберегти для пам'яті, які біди свої та своїх співплемінників я повинен передавати! Хто може витримати все це спостерігаючи, що вороги захопили такі трофеї? У минулі часи переможці в битвах, котрих рухали почуття любові до людей, не вважали, що ненависть повинна тривати вічно, і тому влаштовували трофеї з дерева та каміння... Проте тепер варвари, котрим по волі Бога, ми передані на муки, залишають демонстративно знищені міста та інші свідчення своїх перемог... Ті, що прийшли із Заходу, дійшли до великої тиранії, так як таке лихо прийшло попри нас? Ми потерпаємо від грабунків..., заслать, вбивств і тисяч інших лих.

Історик і мемуарист Георгій Пахімер (1242 – бл. 1310) в «Історії про Михайла і Андроніка Палеологів» (1308 г.) про організацію захист східних кордонів Нікейської імперії

З... А, врешті, змусив персів (турок) волею чи неволею повернути, вступали в гори, скликали звідусіль багато жителів, котрі вирізнялись силою, і захистивши їх сильними стінами та непереборними перешкодами, довіряли їм охорону римських кордонів.

4. Зрештою, ці гірські жителі, як такі, що можуть зчинити бунт, якщо б якимось чином колись напали на них вороги, і нічим не зобов'язані для дотримання вірності, коли б боротьба, при слушній нагоді, виявились вище їх сил; не залишались без будь-якого над ними догляду: всі вони звільнені від податків, знатніші з них взяті на утримання, а ті, котрі могли мати підступні задуми, отримали царські грамоти. З плином часу вони розбагатіли, і багатство текло до них рікою. Проте, чим більшими були їх засоби для життя, тим сміливіше вони виступали проти ворогів і через те збирали величезну здобич. Їхнє заняття – організовувати засади по ночах і кожного дня вбивати та грабувати ворогів. Як наслідок, рухаючись за втікачами вглиб їхньої країни, забирали в них все, що складало їхній сенс життя, і насильно перевозячи це додому, користувались здобиччю на свій власний розсуд.

**«Ромейська історія» Никифора
Григори (бл. 1293–1361) про
господарську діяльність імператора
Іоанна III Дуки Ватаца**

лі, котра б надавалась для хліборобства та виноградарства, проте лише стільки, скільки вважав достатнім для царського стола і скільки говорило йому його добре серце; земля була визначена також для утримання старців та вбогих і для лікування хворих всілякими хворобами; разом з тим він призначив наглядачів, котрі добре знали на хліборобстві та виноградарстві, і щороку почав зберігати та громадити більшу частину врожаю. На додаток; він зайнявся ще й розведенням коней, корів і овець, а також свиней, і щороку став отримувати від всього цього більший приплив. До такої справи він схиляв і інших вельмож, щоб кожний вдома знаходив в себе все, що треба; і не мав потреби класти користолобну руку на людей простих та бідних, і щоб таким чином римська держава очистилась від неправд. І ось за короткий час комори у всіх переповнились плодами; дороги, вулиці, всі хліви, стійла і загороди наповнились худобою і стадами домашньої птиці... Підсумовуючи: коли ті, що доглядали стада птиці, продали від неї яйця, що накопичились впродовж року; то за короткий час залишилось від продажу стільки грошей, на них була створена для цариці корона, прикрашена надзвичайно дорогими каменями та перлами. Цар і називав її яечною короною, власне тому, що виготовив її на гроші отримані за яйця.

**«Хроніка синграфа» великого
логофета Георгія Акрополіта (бл.
1217–1282) про зовнішню політику
Іоанна III Дуки Ватаца**

носив ім'я діда свого, імператора Феодора Ласкариса, – котрому було в той час 11 років; а у Асана¹ була дочка, на ім'я Єлена, від його дружини – угорки, якій був дев'ятий рік. Імператор відправив посольство до болгарського царя з пропозицією шлюбного союзу між дітьми і договору про родичання і взаємну допомогу один одному. Асан прийняв посольство; союз і договір були підписані і скріплені клятвою обох.

6. ... Отримавши безпеку та відпочинок від довготривалих воєн, Римляни звернули свою турботу власні надбання та внутрішні справи. Сам цар (Іоанн III) відрізав собі зем-

51. ... імператор Іоанн показав ще більшу мудрість в тому, що знайшов засіб досягнути разом двох цілей – і знесилити ворогів, і захистити свою владу. Власне, у нього був син від імператриці Ірини, який Феодора Ласкариса, – котрому було в той час 11 років; а у Асана¹ була дочка, на ім'я Єлена, від його дружини – угорки, якій був дев'ятий рік. Імператор відправив посольство до болгарського царя з пропозицією шлюбного союзу між дітьми і договору про родичання і взаємну допомогу один одному. Асан прийняв посольство; союз і договір були підписані і скріплені клятвою обох.

**«Хроніка синграфа» Георгія
Акрополіта про Епірського
правителя Феодора Комніна Ангела**

своїй владі значну частину римських володінь, що частково були зайняті італійцями, частково захоплені болгарами, одягнув порфіру і став носити червоні сандалії, хоча на нього сильно розсердився за це митрополит фессалонікський Константин Месопотаміт, за що цей захисник канонічних постанов був підданий багатьом нападам та переслідуванням. Проте архієпископ болгарський,

21. Поміж тим Федір Комнін ..., не бажаючи залишатись в тому становищі, котре займав вже, але мріючи про імператорську гідність, коли став власником Фессалонік і підкорив

¹ Болгарського царя Іоанна II Асеня.

Димитрій, погодився рукоположити на нього царську корону, кажучи, що він самодостатній і не зобов'язаний нікому давати звіт (в своїх діях), і тому може помазати на царство кого би, коли б і де б він не захотів. Проголошений імператором, Федір провадив справи по царському: призначив деспотів, великих севастократорів, протовестіаріїв – словом весь царський штат. Проте погано знаючи внутрішні звичаї царського двору, він ввів у себе болгарські порядки, чи краще сказати – варварські. Тут не було ні чину, ні величності, ні древніх звичаїв, котрих дотримувались при дворах. Він немало шкодив Іоанну². Цей імператор погодився вважати його другим після себе і учасником царської влади, залишив його володіти землею (котрою він вже володів) з умовою, щоб ні на що більше не висував своїх претензій; а він між тим посилювався все більше і більше (за рахунок імператора Іоанна).

Контрольні питання

1. В чому Микита Хоніат вбачав головні нещастя його країни? Наскільки його твори є достовірними?
2. Яким чином було облаштовано охорону кордонів Нікейської імперії? Що можна сказати про спосіб життя акритів?
3. Чому імператор Іоанн III приділяв таку пильну увагу облаштуванню економіки держави?
4. Чому Федір Ангел, проголошений Фессалонікським імператором, називав себе Комніном?

²Нікейському імператору Іоанну III Дуку Ватацу.

§ 22. «Повернення батьківщини»

Латинська Романія, проіснувавши 57 років, припинила існування у 1261 р. Встановлений політичний режим виявився нежиттєздатним, він тільки поглибив відчуження завойовників від завойованих. Відновлення Візантійської імперії означало повернення ромеям Константинополя. Але як місто, знелюдніле, бідне, спотворене пожежами і грабунками, лише нагадувало колишню пишну «столицю світу», так і сама Візантія, що постраждала за десятиліття окупації, втратила половину своєї території, адміністративну машину, армію, бойовий флот, не могла воскресити колишню могутність. На сході визрів новий ворог в особі войовничих тюркських племен, а латинський Захід, як і раніше, прагнув зламати віру і владу ромеїв.

Боротьба за спадщину

Щойно утворившись, Латинська імперія, Епірське царство, Нікейська імперія, а також Болгарія розпочали запекле суперництво за ромейську спадщину – візантійські володіння на Балканах.

У боротьбу були втягнуті Сербія, Угорщина, Сицилійське королівство, Іконійський султанат сельджуків. Не гребували нічим: віроломство й обман, порушення урочистих клятв і укладених договорів, підкуп і шантаж були звичними справами. Шлюби ріднили учорашніх ворогів, перетворювали їх на союзників, але і вони не гарантували успіху в цій кровопролитній сутичці за землі поваленого велетня.

Поперемінно Романія, Епірське царство, Болгарія захоплювали лідерство на Балканах. Але так само швидко вони занепадали і поступалися місцем черговому зміцнілому супернику. Одна лише Нікейська імперія постійно підсилювалася і піднімалася над усіма іншими. Доля сприяла молодій грецькій державі, що мала всі підстави стати законним спадкоємцем Ромейської імперії.

У 1225 р. Іоанн III Ватац вщент розгромив латинів біля стін малоазійського містечка Пиманіон. Після цього він почав рішуче виганяти їх з Малої Азії. Тепер уже не грекам, а католикам доводилося відбиватися. У підсумку лицарі зуміли утримати за собою лише азійський берег Босфору навпроти Константинополя і сусіднє місто Нікомідію з округою.

Через п'ять років у битві при Клокотниці на річці Мариці болгарський цар Іван II Асень завдав нищівної поразки епірському деспоту Феодору Ангелу Комніну, якого захопили у полон. Це поклало кінець його домаганням

на роль поновлювача Імперії ромеїв. Але у 1241 р. і сама Болгарія ослабла і стала данницею монголів, хижі орди яких, прокотившись через понівечену, сплюндровану Русь, накинулися на приголомшену, охоплену чварами Західну Європу. Вони ж зруйнували Сельджуцький султанат у Малій Азії, на землі якого в Анатолії налетіли розрізнені, нечисленні, але войовничі тюркські кочові племена, що прагнули зберегти свою незалежність.

Латинські держави на Сході теж виявилися нежиттєздатними. Зсередини їх роздирали протиріччя, а ззовні на них тиснули мусульманські султанати, зокрема, Єгипет, який нагромадив у своїх руках величезні багатства і міць. У підсумку в 1244 р. остаточно занепало Єрусалимське королівство хрестоносців.

Тим часом Нікейська імперія, зосередивши сили, перейшла в наступ. Вступивши в союз з болгарським царем Іоанном II Асенем, василевс Іоанн III Ватац продовжив вигнання «франків» вже не лише з Малої Азії, але й з багатостраждальних Балкан, які нагадували вируючий казан. Імператор відвоював Адріанополь, захопив величезну територію в Північній Фракії і Македонії, у 1246 за допомогою жителів зайняв Фессалоніку, а після – частину Епірського царства. До 1254 р. кордони держави простягалися на Балканах від Чорного до Адріатичного моря. Сельджуки, яких тіснили монголи, зберігали мир з Нікеєю. Бойовий флот Іоанна III – навтикон, хоча й поступався майстерністю італійському, панував на Гелеспонті, контролюючи протоки.

За роки свого правління талановитий нікейський імператор у два рази збільшив територію Нікейської держави, тоді як Латинська Романія, по суті, обмежувалася Константинополем. Його захистом залишалися лише стіни і венеційський флот, що перешкоджав будь-якому нападові чи блокаді. Убогість же правителів дійшла до того, що Латинський імператор Балдуїн II змушений був віддати венеціанським купцям свого сина Філіпа, щоб забезпечити собі позику.

Феодор II Ласкарис, син Іоанна Ватаца, успадкував від батька не лише все досягнуте, але й важку форму епілепсії, якою він теж страждав. Він став суперечливим правителем. З одного боку, імператор захоплювався науками (його вчителем був відомий вчений Никифор Влеммід). Він наполягав на тому, що «...якими б не були потреби війни і захисту, необхідно знаходити час на оброблення саду освіти». З іншого боку, імператор був украй властолюбним і неприступним. Заради вигоди для армії він конфіскаціями розорив найбільш знатних людей, кинувши їх до в'язниці й осліпивши. Єдиним, хто мав на нього вплив, був друг Георгій Музалон, до слова, людина не надто знатного походження. Коли у віці 36 років Феодор II помер, регентом при його семирічному синові, Іоаннові IV, став саме Музалон. Однак уже на 9-й день, під час поминального богослужіння по Феодору, Музалона вбили прямо в церкві, і регентство перейшло до рук улюбленця армії, великого коноставла Михаїла Палеолога, одруженого з племінницею Ватаца. Йому вже давно пророкували славу рятівника батьківщини, тим більше, що ситуація вимагала енергійного правителя: із заходу загрожувала ціла коаліція латинських ворогів Нікеї.

Спочатку в нового государя, проголошеного співправителем малолітнього Іоанна IV, все складалося добре. У 1259 р. біля македонського міста Пелагонії об'єднані сили деспота Епіра, короля Сицилії, франкського князя пелопоннеської Ахеї (Ахайї) і короля Сербії були вщент розгромлені військами

під командуванням Іоанна Палеолога, відправленого в похід братом. Ахейський князь потрапив у полон і визнав залежність від Нікейської імперії, що одержала три найбільших фортеці на Пелопоннесі (Містру, Іраклеон, портову Монемвасію – найважливіший пункт візантійської провінції Мореї) і одну – в Греції (Майну). Сил, здатних протистояти Нікеї, на Балканах більше не було. Залишалося повернути столицю колишньої Візантійської імперії, до якої прагнули просунутися всі суперники, змушені при цьому боротися як один з одним, так і з латинами. Втім, Микита Хоніат писав про наявність серед нікейської аристократії політичних сил, що не схвалювали подібні прагнення влади і радили не квапитися з відвоюванням Константинополя. У дусі віянь нового часу прихильники таких поглядів проповідували перевагу поліархії – багатовладдя. Як знати, чи не були вони праві?

Однак у 1260 р. Михаїл Палеолог спробував здійснити прорив в політичній сфері – повернути Константинополь, але спроба виявилася невдалою. Наступного року, сподіваючись одержати допомогу від флоту Генуї, імператор уклав з нею договір у Німфеї, царській резиденції, розташованій неподалік від західномалоазійського міста Смирни. Згідно з угодою, генуезці, у випадку завоювання Константинополя, одержували ті пільги, якими раніше користувалися їхні суперники венеціанці. Василевс зобов'язувався надати їм право безмитної торгівлі, а також заборонити прохід у Чорне море кораблів інших латинів (особливо Венеції).

Але до допомоги генуезців в оволодінні столицею справа дійти не встигла. У 1261 р. нікейський полководець Алексій Стратигопул якось випадково, ненароком відняв у латинів найзаповітніший трофей – Константинополь.

Захоплення міста відбулося зовсім несподівано. Влітку 1261 р., направляючись в черговий похід проти епірського деспота, ромейський воєначальник вирішив підступити до столиці і лише налякати латинів, з якими в цей час було укладено перемир'я. Але виявилось, що головні сили імператора Романії разом з венеційським флотом відправилися на захоплення невеликого острова Дафнусій неподалік від південного узбережжя Чорного моря. У Константинополі залишився лише нечисленний гарнізон. Підбадьорений підтримкою місцевих жителів, Алексій Стратигопул вирішив захопити місто. У ніч на 25 липня за допомогою городян жменька хоробрих греків проникла в столицю, що безтурботно спала, через занедбаний водопровід, і відкрила ворота решті війська. Після короткої сутички латини були зім'яті. Останній імператор Романії Балдуїн II (1228–1261) ганебно втікав, забувши у поспіху навіть символи своєї влади – корону і меч.

Хрестоносці, що повернулися після невдалого походу, вжахнулися: на стінах Константинополя вони побачили греків. Не сподіваючись на власні сили, латини забрали дружин і дітей, сіли на кораблі і відпливли. Як колись несподівано для себе вони здобули Константинополь, так само несподівано його і втратили.

Спекотного дня, 15 серпня 1261 р. Михаїл Палеолог урочисто вступив до древньої столиці через знамениті Золоті ворота і пішки, з непокритою

головою та покірним виглядом, пройшов до Студійського монастиря на південному боці міста. Попереду василевса несли чудотворну ікону Одигітрії (Богоматері) – покровительки Константинополя, яка, здавалося, вкотре дивом врятувала місто. Несподіваний триумф не випадково мав релігійне забарвлення і ще більше підкреслював ейфорію, що панувала тоді у візантійському суспільстві. Він ввійшов в історію як «мегістис еортис» – «найбільше свято», яке відтепер буде щорічно святкуватися за «еллінським звичаєм».

«Вічне місто» знову стало столицею і символом Імперії ромеїв. Патріарх здійснив повторне коронування Михаїла Палеолога і його дружини Феодори у храмі Св. Софії. Їхній син, трирічний Андронік, був проголошений василевсом і законним спадкоємцем престолу. Усі ці акції символізували поновлення грецької Романії і сприяло зміцненню імператорської влади.

З приводу повернення «акрополя Всесвіту» в Константинополі на radoцях влаштували урочисте святкування. Народ радів від усвідомлення своєї єдності і приналежності до «богообраної» Імперії, яку оберігали Небесні сили. Щасливий полководець Алексій Стратигонул удостоївся нечуваних почесей: він був увінчаний дорогоцінним вінцем, обдарований титулом кесаря, який надавався лише родичам василевса. Більш того, його ім'я повинні були впродовж року поминати у всіх церквах Візантії поряд з ім'ям імператора.

Через кілька місяців, на Різдво, Михаїл Палеолог, боячись претендента на трон, наказав осліпити 10-річного Іоанна IV (1258–1261), законного василевса, спадкоємця Ласкарисів, порушивши клятву вірності. Імператорський секретар, прославлений ритор **Михаїл Оловол** за співчуття до долі нещасного, був покараний відрізанням язика та губ, а потім осліплений. Пізніше Михаїл Палеолог не міг пробачити собі, і вважав усі лиха розплатою за тяжкий гріх. Розгніваний Патріарх, суворий аскет Арсеній Авторіан (1261–1264), на якийсь час навіть відлучив імператора від Церкви, хоча втратив через цей конфлікт із царем патріарший трон. Таким чином, початок правління нової династії Палеологів, що стало найбільш тривалим, але останнім в історії Візантії, був затьмарений жорстоким злочином.

Воскресіння

Відроджена Імперія мало нагадувала колишню велику централізовану державу. Під її владою залишилися лише частина Фракії і Македонії, Фессалоніка з округою, кілька міст на Пелопоннесі, деякі острови Егейського моря. Те, що візантійський історик Георгій Пахімер на початку XIV ст. назвав «поверненням батьківщини» – «алосис тис патрідос», відбулося формально.

У Малій Азії Михаїлу VIII Палеологу належали володіння Нікейської імперії, але її населення швидко втратило довіру до імператора, правління якого нічим не нагадувало часи колишнього процвітання за Ласкарисів. Ще важливіше, що Трапезундська імперія зберігала незалежність. Північ Фракії і Македонії перебували в руках болгар і сербів, які вели військову експансію і були налаштовані проти Візантії. Латини відстояли області в Середній Греції і на Пелопоннесі. Епір виявляв особливу ворожість і не прагнув до єднан-

ня. Можна було цілком очікувати, що такої ж позиції буде дотримуватися і Папа. На морях панував флот італійських республік. Найголовніше, більшість греків зовсім не вважала василевса своїм законним государем, що робило відновлену Імперію крихкою і віщувало її розпад.

Латинське завоювання завдало серйозного удару по візантійській аристократії і послабило бюрократію. Адміністративна машина безповоротно втратила свою міць. Власне, справа була не лише в її силі. Як вірно зазначила англійська візантиністка Тамара Тальбот Райс, «навіть зусилля численних сумлінних і чесних людей, що продовжували служити їй, не могли відновити віру в адміністрацію і майбутнє країни».

Колись пишна і розкішна столиця ромеїв, що горіла три рази під час подій 1203–1204 р., являла собою сумну картину руйнування і спустошення. Знелюднів навіть центр міста. Населення було нечисленним і бідним, а торгівля перебувала в руках генуезців, які закріпилися у своєму кварталі Галата. Цистерни, виноградники, сади – усе перебувало в запустінні, стало цвинтарем. Витвори мистецтва, які раніше прикрашали «царицю міст», були розпродані і роздаровані жалюгідними Латинськими імператорами. Іподром був майже цілком знищений. Навіть у імператорському Влахернському палаці стало неможливо жити через кухонний чад, що просякнув його стіни: кухарі латинських вельмож готували для своїх панів просто в палатах. Обпалені вогнем жахливих пожеж, розграбовані і напівзруйновані стояли церкви і монастирі Константинополя. У густонаселеному колись місті з'явилися пустирі, що поросли бур'яном.

Воїстину, перший імператор нової Візантії, Михаїл VIII Палеолог (1261–1282), отримав гіркий спадок.

Михаїл Палеолог (дослівно «Древньомовний») походив зі стародавнього роду, відомого з середини XI ст. Він став засновником останньої славної візантійської династії, яка з деякими перервами перебувала при владі з 1261 до 1453 р. Це була людина дії, енергійний політик, тонкий інтриган, досвідчений полководець і здібний дипломат. За словами Никифора Григори, доля дала йому чимало, щоб перевершити у всьому всіх його царствених попередників, але цього не сталося з багатьох причин.

Першою турботою василевса стало відновлення зруйнованого Константинополя і поліпшення добробуту константинопольців. Будівництво велося з великим розмахом, коштів для нього не шкодували. З колишньою пишнотою прикрашалися церкви і монастирі, імператорські палаці і громадські будівлі. У короткий термін були відремонтовані й укріплені фортечні стіни та вежі, зведена нова стіна, що оперезала Акрополь і, за традиціями часу, перетворила його на цитадель.

До столиці швидко стікалося населення, йшли нащадки й учні тих майстрів, які втекли звідси від розгрому 1204 р., поверталася знать. Вельможам виділялися щедрі видачі зі скарбниці для відновлення їхніх палаців, надавалися ділянки під сади і виноградники, добре, що місця вистачало. Усім цим був викликаний могутній вибух архітектурної активності в столиці, хоча перебороти картину загального спустошення й занепаду остаточно

так і не вдалося. Золотий серпанок слави, немов серпанок заходу сонця, передвіщав ніч.

Імператор прагнув відродити престиж світової держави. Призабуті ідеї універсальної «Богообраної Імперії» знову були відроджені, що за нових умов виявилось вкрай згубним. Непомірні кошти йшли на утримання розкішного двору в Константинополі, численний штат чиновників, потреби дипломатії – багаті дарунки Римським папам і іноземним правителям, відправлення і прийом послів.

Михайл Палеолог щедро дарував своїм родичам і наближеним особам чини, маєтки, смітив грошима, роздавав дорогі подарунки і прониї. Особливо важливо наголосити, що останні тепер були визнані спадкоємними – таку високу ціну довелося заплатити за відданість прониарів. Це посилювало і без того гостру економічну кризу на селі, поглиблювало соціальну і майнову диференціацію суспільства, вело від централізації держави до роздробленості. Землевласники осіли у своїх маєтках, виявилися звільненими від сплати земельного податку. У дещо спотвореному вигляді феодалізм все ж утверджувався у Візантії.

Військова кар'єра почала вважатися непривабливою. Незважаючи на обов'язковий призов з маєтків, світських і церковних, армія все більше поповнювалася іноземними найманцями, платня яким спустошувала скарбницю.

Давня традиція, а ще більше відкуп прониарів від служби і неухильне скорочення місцевих людських ресурсів змушували владу йти саме цим шляхом. Візантійські війська включали латинів, тюрків, половців, монголів, сербів, болгар, валахів, грузинів, аланів, албанців. Варто зазначити, що тепер, у нових умовах, вони дедалі гірше асимілювалися і найчастіше зберігали свою мову, звичаї, вірування. При цьому чисельність армії сягала 15–20 тисяч, що було за тих часів чималим тягарем для скарбниці. Флот, що споряджала союзна Генуя, нараховував 50–75 бойових кораблів і також коштував імперії значних сум. Італійці нічого не робили безкоштовно.

Усе, що так тяжко накопичували дбайливі Нікейські імператори, зникло раптово. Як зазначав сучасник, Михайл VIII «...черпав зі скарбниці обома руками і марнував те, що збиралося так старанно». Тим часом святкова ейфорія «повернення батьківщини» досить швидко минула, а фінансова рівновага Імперії стала вкрай хиткою. Податкові надходження до скарбниці скоро-

22.1. Печатка Михайла VIII Палеолога. 1261–1262 рр.

чувалися. Щоб впоратися з фінансовими труднощами, Палеолог вдавався до крайніх заходів: псування монети, конфіскації майна опальної знаті, штрафів, що стягувалися з населення з приводу і без нього. Намагаючись девальвувати вартість монети, він наказав вилучити усе золото із обігу і переплавити його нібито для того, щоб відлити нові монети з зображенням Богородиці-захисниці. Народ розорювали також спекуляція хлібом, жадібність, некомпетентність чиновників і збирачів податків – практорів. Селяни, які десятиліттями страждали від постійних воєн і грабунків латинів, йшли на землі магнатів і перетворювалися там на париків. У візантійському селі панувало спустошення й убогість. У розореній у 1264 р. монголами Фракії, за переказами, швидше можна було побачити дикого звіра, ніж вола чи орача.

Перехід міжнародної морської торгівлі до рук Венеції та Генуї позбавив ромейську державу значних митних надходжень. Особливо активізував цей процес договір, укладений з генуезцями у Німфеї у 1261 р., ще перед відвоюванням Константинополя. Тепер північне передмістя ромейської столиці Галата перетворилося на генуезьку колонію зі своїм портом і гарнізоном.

Михайл VIII припустився ще однієї серйозної помилки в зовнішній політиці, недооцінивши турецьку небезпеку. Ця помилка дорого коштувала Візантії.

Василевс свідомо знехтував захистом східних рубежів, вважаючи це справою другорядною. Головний заслін кордону, акритів, він обклав податками, став нерегулярно виплачував їм платню. Акрити, у свою чергу, почали ухилитися від несення прикордонної служби, перебігали до турків, а часом піднімали повстання. Оборона східних кордонів Візантії розпалася, тепер вороги безкарно грабували ромейські землі.

Погляди імператора були звернені на Захід, де він вів війни, нескінченні і марні, з латинськими баронами Пелопоннесу й Атики, незалежними правителями Фессалії й Епіру.

Спроба примирення з Заходом

Нестача коштів не дозволяла Михайлові VIII, за усіх його військових талантів, вести тривалі війни. Розорена, оточена з усіх боків ворогами, країна гостро потребувала миру. Із власними Патріархами василевс мав погані стосунки, і не стільки отримував від них допомогу, скільки зазнавав принижень, епитимій. Прихильники скинутого Патріарха Арсенія Авторіана – **арсенайти** – відкрито паплюжили імператора. Вони відкидали будь-яке втручання імператора у внутрішні справи Церкви. Їх масово підтримували азійські ромеї, які не пробачили Михайлові VIII осліплення Іоанна IV і узурпацію трону.

Треба було виявляти чималу дипломатичну вправність, щоб за таких умов сприяти відродженню держави, вносити розбрат в ряди ворогів, серед яких найбільшою загрозою був брат французького короля Людовіка IX Святого, амбіційний Карл Анжуйський, який не лише захопив південь Італії і Сицилію, й у союзі з князем Ахейським і герцогом Афінським зазіхав на володіння Візантії. Нейтралізувати цю загрозу можна було лише розраховуючи на підтримку Римського папи, який претендував на керівництво єдиною

Церквою. Звідси відчайдушний крок Михаїла Палеолога – примирення з головним, як йому здавалося, супротивником греків – папським престолом. Бажаючи з його допомогою встановити, нарешті, мир з латинським Заходом, Імператор підтримав ідею **унії** (у перекладі з латини – «союз, єднання») православної і католицької Церкви.

6 липня 1274 р. у Франції в Ліоні з Папою Григорієм IX був підписаний відповідний документ. Відбулася, як усім здавалося, найбільша подія. Візантійська сторона пішла на значні поступки, визнала католицький Символ Віри – Кредо, верховенство Римського пастиря над усім християнським світом і погодилася поминати Папу під час богослужіння. Натомість Григорій IX пообіцяв примирити країни Заходу з Візантією і надати їй необхідну допомогу.

Але далі слів справа не пішла. Об'єднання фактично залишилося на папері. Воно не виправдало всіх надій василевса. Щоправда, Михаїлові VIII вдалося укласти союз з католицьким Арагоном, могутньою феодальною державою Піренейського півострова, яка впевнено перемагала в боротьбі за гегемонію на Середземному морі, і з його допомогою, а також за допомоги інтриг і золота, впоратися з Карлом Анжуйським. Навесні 1282 р. на Сицилії спалахнуло антифранцузьке народне повстання, відоме як «Сицилійська вечерня», анжуйці були перебиті і вигнані. Сицилія запросила арагонського принца, але анжуйці залишилися у Неаполі і розпочали тривалі, виснажливі війни з арагонським королівським домом і візантійцями.

Найголовніше, справжнього примирення між Ромейською імперією і католицькими країнами досягти так і не вдалося. Не мусульмани, а християни-католики залишалися найлютішими ворогами православних християн. Військові дії в Західній Греції й на островах Архіпелагу спалахнули з новою силою. Більше того, нав'язана василевсом Ліонська унія надовго розколола ромейів на ворогуючі табори, призвела до смуту, послабила візантійське суспільство. Більшість православного духовництва, особливо пересічні священники, а також чернецтво, не визнали її. Вони відмовлялися поминати Римського папу в храмах і, тим більше, змінювати освячений століттями порядок богослужіння. Проти церковної єдності виступала велика частина віруючих, які не забули пляндровання церков хрестоносцями. З недовірою до союзу Церков віднеслося дрібне ремісничє і торговельне населення ромейських міст, інтереси якого ущемляли заповзятливі італійські купці, а також візантійські селяни, які добре пам'ятали лихоліття принизливого латинського панування.

Верхівка Церкви і вірний Палеологу Патріарх Іоанн XI Векк (1275–1282) виступав зятим прихильником Ліонської унії, незважаючи на падіння своєї популярності і загальну ненависть. Унію підтримували лише придворна знать, чиновництво, вищі православні ієрархи, частина візантійської інтелігенції, а також ті купці, які вели прибуткову для них торгівлю з Заходом. Але голос ворогів унії – арсенаїтів – звучав усе голосніше, прихильники Векка могли триматися лише за рахунок репресій.

Незабаром дискусії і зіткнення перенеслися на вулиці, площі і ринки Константинополя. У місті, на зразок антиурядових «листівок», по-

ширювалися памфлети і пасквілі, що ганьбили василевса-відступника і наближених до нього осіб. Новий літературний жанр одержав назву **василографія**. Імператор у величезних кількостях збирав доноси, так звані просангеліаїс, на супротивників Ліонської унії, переслідував і жорстоко карав невдоволених. Причому монарх не щадив навіть власних родичів з числа тих, хто не розділяв його точку зору. Стаючи все більш підозрілим і жорстоким, він сіяв терор. Щедрі обіцянки, на які колись був таким щедрим василевс, тепер виявилися геть-чисто забутими.

Ромеї не пробачили Михайлові VIII унію. Його син і спадкоємець, Андронік II Палеолог (1282–1328), не зважився взяти тіло батька (відновника Візантійської імперії!), що помер під час чергового походу проти латинів, для поховання до столиці, побоюючись народних виступів. Тіло імператора було нашвидку поховане десь у фракійському степу.

Незабаром стало зрозуміло, що об'єднання західної і східної Церкви не відбулося. Вже в 1281 р. ромеї і латини зійшлися у запеклій битві біля Белграда, якій імператор прагнув надати характеру «священної війни», розуміючи, що у випадку поразки можливим стане відновлення ненависної Латинської Романії. В усіх церквах візантійці молили про перемогу – і вона прийшла. Тоді ж новий Римський папа Мартин IV відлучив василевса від Церкви, як головного винуватця фактичного розриву Ліонської унії, государя, що не зумів дотриматися слова. При цьому сам Папа нічого не зробив для переконання латинських політиків у важливості об'єднання церков.

За часів правління Андроніка II Палеолога супротивники унії були повернуті з заслань і звеличувалися як мученики за православ'я. Іоанн XI Векк відправився до монастиря і зрікся патріаршества. Але і чотири наступні Патріархи (з 1282 по 1301 р.) не змогли відновити мир у грецькій Церкві. Візантія входила у XIV ст., втративши колишні надії.

Народження османів

У зовнішній політиці Андронік II теж змінив орієнтацію батька і перейшов до глухої оборони. Військових здібностей він не мав, полководцям не довіряв, тому віддавав перевагу заняттям літературою, а вищі державні посади надавав людям цивільним, серед яких можна було знайти таких знаменитих вчених-енциклопедистів, гуманістів, як **Никифор Хумн** і **Феодор Метохіт**.

Спорожніла скарбниця і не менш порожня надія на вигідне використання кораблів італійців змусила василевса розпустити з такими труднощами відновлений візантійський бойовий флот – навтикон, зменшивши його кількість до 20 суден. Це ще більше укріпило становище італійських купців у Візантії і змусило піти на прив'язку номісми до італійського гроссо, що означало остаточну втрату міжнародного значення ромейської монети. Крім того, згорання ромейського флоту негайно активізувало піратство, а незаконних грошей усе рівно не вистачило на утримання сухопутних військ. Тоді василевс прийняв ще одне фатальне рішення – перестав займатися організацією власної армії, зменшивши її до 3 тис. каваларіїв, і скоротивши до мінімуму витрати на утримання найманців.

Тим часом правління Андроніка II виявилось відзначеним новим випробуванням для Візантії. На Балканах різко зросла загроза з боку християнської, але від цього не менш небезпечної Сербії, а на Сході почав міцніти черговий ворог – турки з роду Османів, під натиском монголів змушені піти зі своєю ордою з середньоазійського Хорасану. Сподіваючись покінчити з залежністю від монголів, вони оселилися біля самого візантійського кордону на малоазійській річці Сангарій, не набагато далі, ніж за 100 км від Константинополя. Перед ними лежала вся найбагатша Віфінія, але спочатку турків було небагато і вони не здавалися страшними. Маючи хоча б відносно справну армію, їхнє просування можна було зупинити, якби взятися за це вчасно.

Формування нового державного утворення – османського бейліка – почалося в другій половині XIII ст. Султан сельджуків, страждаючи від натиску монголів, що громили його державу, подарував прикордонну область – удж – на північному заході Анатоліка

22.2. Андроник II Палеолог перед Христом. Хрисобула (ВХМ cod. I), Візантійський і християнський музей, Афіни. 1301 р.

вождю одного з тюркських племен огузів, Ертогрулу. Скориставшись подальшим послабленням Іконійського султанату сельджуків, син Ертогрула, енергійний і жорстокий Осман I Гази (1288–1326) вціент розбив ромейське імператорське військо біля Нікомідії і заснував нову династію турецьких султанів, нащадкам яких буде призначено сколихнути світ і правити до 1923 р. Об'єднані під його головуванням племена одержали назву турки-османи. Вони були спаяні мусульманством і мали своє своєрідне «чернецтво» – дервішів, що об'єднувалися в ордені.

Невелика держава османів почала, подібно до ракової пухлини на тілі Візантії, досить швидко розростатися, перетворившись на постійну і страшну загрозу. У свою чергу, ще недостатньо зміцніли османи вбачали в Імперії загрозу для себе і

своїх завоювань, розуміючи, що вони опиняться в безпеці, лише цілком знищивши свого супротивника і його столицю. Суперництво між обома силами привело до того, що вже до другої третини XIV ст. майже весь величезний півострів Мала Азія був втрачений ромеями. За ними залишилися лише окремі «точки на карті» – міста Нікея, Нікомідія, Сарди, Магнесія, Смирна, Філадельфія, які турки захоплювали в міру необхідності.

Були проведені військові перетворення, що зміцнили боєздатність османської армії. До піхотного ополчення так званих азебів було додано піше регулярне військо («яя» або «йайа») і кіннота («мюселлем»), що вербувалася серед кочівників. Кожен воїн за свою службу одержував від султана **тимар** або **замет** – прибуткове земельне володіння, село чи села на умові виконання служби і, отже, був зацікавлений у нових і нових загарбаннях. У свою чергу міць султана залежала від збільшення числа **тимаріотів** і їхніх багатств, можливості платити податки до скарбниці і утримувати своїх воїнів, латників. Саме цією цілком прозаїчною обставиною пояснюється розбійницька політика османської держави, що прагнула поглинути Візантію, інші країни Середземномор'я і стати могутньою державою, грабійницькою імперією.

«Каталонська кампанія»

Не маючи власних сил, у відчаї Андронік II вирішив найняти для боротьби з турками великий воїнський контингент каталонців під командуванням тамплієра Рожера де Флора. Так почала свій відлік «каталонська кампанія», що принесла візантіяцям не очікуваний порятунок, а руйнування і численні нещастя.

Німець за походженням, Рожер переробив своє справжнє прізвище Блюм на іспанський манер – де Флор. Марнославний авантюрист, який у молодості не гребував піратством, Рожер де Флор мав організаторські і полководницькі здібності. Він був одним з «лицарів храму» – ушавленого, багатого ордена тамплієрів, створеного під час Хрестових походів для захисту палігримів.

Його різношерсте військо складалося з піратів, що орудували в Середземному морі, різноплемих загонів найманців і просто шукачів пригод та легкої наживи. Ядро дружини де Флора складала згуртована суворою дисципліною каталонська важка піхота, – знамениті альмугавари, які славилися високими бойовими якостями. Вони служили королю Сицилії, але до моменту запрошення на службу візантіяцями саме залишилися без діла після закінчення війни між французами-анжуйцями й арагонцями.

У вересні 1303 р. близько 6 тис. іспанських найманців на 36 кораблях прибули до Константинополя. Андронік II, зазнавши значних витрат, заплатив їм за чотири місяці наперед, подарував Рожеру де Флорові титул мегадуки, а пізніше – кесаря, і віддав у дружини свою племінницю, Марію. Каталонцям була обіцяна висока платня.

Наступного року іспанське військо висадилося в Малій Азії і почало переможний марш, наносячи одну за одною нищівні поразки туркам, які

ще не мали у своєму розпорядженні значних сил. Несучи величезні втрати, знекровлені загони османів відкочували в глиб півострова.

Ромеїв охопила радість, але, як виявилось, передчасно. Незабаром з'ясувалося, що каталонці ніякі не визволителі, а звичайні жорстокі завойовники, які не розрізняють ні християн, ні мусульман. Їхньою головною метою було збагачення за рахунок візантійців. Вони безбожно грабували, обкладали поборами на свою користь грецьке населення. Іспанські найманці жадали від Андроніка II сплати величезної суми – 300 тисяч золотих «платні». Крім того, Рожер де Флор дав ясно зрозуміти василевсу, що нікому не збирається віддавати захоплені землі.

За допомогою золота імператору все-таки вдалося переправити жадібних прибульців до Фракії. У 1305 р. ненависний ромеям де Флор був убитий у Константинополі за потурання Михаїла, що завідував армійськими справами, сина і співправителя Андроніка II. Довідавшись про загибель у палаці Михаїла свого проводиря, альмугавари стали мститися за його смерть і повернулися проти свого наймача. Вони розгромили візантійське військо, сам спадкоємець престолу був поранений і ледь врятувався втечею до фортеці Дидимотики, а каталонці, найнявши на допомогу турків, ще два роки грабували землі південної Фракії, страшенно спустошили Македонію, а потім обрушилися на Фессалію.

Навесні 1311 р., на грецькій р. Кефісі біля Копаїдського озера в Беотії вони завдали поразки війську афіно-фіванського герцога й вбили його. Тутешня франкська держава пала, а разом з ним і франкське панування. Але ромеї не виграли і від цього. У Центральній Греції виникло Каталонське герцогство, що незабаром стало васалом Сицилійського королівства. Влада каталонців на цій території зберігалася понад 70 років. Вони стали ще одним небезпечним і неспокійним сусідом Візантії.

Контрольні питання

1. Як ви вважаєте, чому частина нікейської знаті перестала вважати повернення колишньої столиці Імперії першочерговим завданням?
2. Чи лише випадок допоміг ромеям захопити Константинополь у 1261 р.?
3. Які території втратила відновлена Візантійська імперія?
4. Чому державна скарбниця так швидко спорожніла за Михаїла VIII Палеолога?
5. Яких серйозних прорахунків припустився Михаїл VIII у своїй політиці, і чим це загрожувало Візантії?
6. Назвіть причини укладання Ліонської унії 1274 р.
7. Чому більшість ромеїв відкинули унію?
8. Як ви вважаєте, які аргументи могли наводити прихильники і противники Ліонської унії?
9. Коли, чому і де з'явилися турки-османи в Малій Азії?
10. Чим можна пояснити швидке зростання могутності турків-османів?
11. З чим була пов'язана «каталонська кампанія» і чому імператор ромеїв не шукав допомоги в себе в країні?
12. Які наслідки мала «каталонська кампанія» для Візантії?

Увага, джерело!

**«Хроніка синграфа» великого
логофета Георгія Акрополита
(близько 1217–1282 рр.)
про захоплення греками
Константинополя**

далік від Константинополя, здійснити напад на це місто і підвести свій загін до самих його воріт, щоб налякати латинян, що тут розташовувалися... Тим часом кесар Алексій Стратигопул несподівано вночі підійшов до Константинополя. Оскільки він мав при собі кілька таких людей, що з різних причин покинули раніше Константинополь і детально знали це місто, то він, розпитуючи їх, довідався, що у стінах міста є один прохід, яким може пройти усередину міста озброєний воїн, і без усяких зволікань узявся за діло. Цим проходом спершу ввійшов один, за ним другий, третій, і так далі до п'ятнадцяти, а незабаром зайшли і багато інших... У такий спосіб кесар Стратигопул і всі, що перебували з ним, римляни і скіфи¹ (тому що у війську його були і вони) опинилися у місті. Бувши враженими несподіванкою події, що відбувалася, мешканці міста почали клопотатися, як тільки могли, лише про свій порятунок...

86. Імператор жив тоді в Метеорії², як раптом уночі поширилася чутка про взяття Константинополя. Чутка ця йшла від одного служителя рідної сестри імператора, Ірини, перейменованої в чернецтві на Євлогію, що прибув з околиць Візантії; – він дорогою довідався, що Константинополь узятий римськими військами. Сестра імператора якомога швидше відправилася до імператора і знайшла його сплячим, тихенько штовхнула його рукою і голосно проговорила: «Государю! Ти взяв Константинополь! Христос дарував тобі Константинополь!».

**«Ромейська історія» Никифора
Григори (близько 1293–1361 рр.)
про стан Константинополя після
латинського панування**

Сама столиця являла не що інше, як рівнину руйнування, наповнену уламками і руїнами, – розкидані будинки і незначні рештки на величезному попелищі. І колись багато разів затятий вогонь знищував красу Константинополя і руйнував його кращі будинки, коли ще латиняни намагалися поневолити його. Потім, коли був поневолений, він не бачив від них жодного піклування, і навіть вдень і вночі зазнавав усілякого винищування; оскільки латиняни не вірили, що залишаться в ньому назавжди... Отже, першою справою, що найбільше турбувала владу, було – очистити місто, знищити його неподобства і повернути йому, за можливості, колишню красу, – відновити ще не що зовсім зруйновані храми і наповнити позбавлені мешканців будинки.

Никифор Григори про Ліонську унію

Тим часом Патріарх Йосип (1266–1275), не приймаючи єднання, поступається своїм престолом кому завгодно, і, незабаром виїхавши зі столиці, оселяється у монас-

¹ Маються на увазі половецькі та монгольські найманці.

² Замок Палеологів.

тирі Архістратиґа, біля Босфору... Чимало було й знатних людей, що дуже міцно трималися свого переконання, яке суперечило царським наказам. Поставлений у таке скрутне становище, цар вирішив йти однією дорогою з двох, якщо вже крайня необхідність не допускає іншого результату, тобто або всіх погодити із собою, або всіх визнати ворогами. Отже, спочатку він намагався вкрадливими словами і ласками заманити і затягти уми, незгодні з ним, говорячи, що це справа розсудливості, а не бажання новизни. А бути розсудливим – значить уживати заходів проти нещастя раніше, ніж вони настали... Якщо, додавав він, прийдуть вороги, то для Константинополя, який у багатьох місцях ще зруйнований і лише відновлюється, і, якщо можна так висловитися, мало по малу воскресає з мертвих, настануть нещастя більш тяжкі, ніж колишні; вороги зробляться господарями не тільки храмів, але й, швидше за все, – наших дітей, дружин, майна; а самі пограбовані пани перетворяться з вільних на рабів не тільки тілом, але й душею, і, поступаючись силі необхідності, будуть виконувати волю ворогів. Справа дійде до того, що нікому буде вже відстоювати вітчизняні звичаї і законположення, так само як священні правила і догмати, а все легко зіпсується і знищиться. Передбачаючи це, я і стаю покірним виконавцем того, чого вимагає розсудливість. А розсудливість вимагає того, щоб у крайнощах віддавати перевагу меншому злу перед більшим і більшій вигоді перед меншою. Говорячи так, цар одних переконав, інших ні. Тому, покинувши переконання, він пішов іншим шляхом – насильством. З волі царя, воно застосовувалося в багатьох і різноманітних видах: позбавлення статку, заслання, в'язниця, осліплення, батоги, відсічення руки...

**«Каталонська кампанія» в описі
Никифора Григори**

...Що ж стосується латинів, які йшли з кесарем Рожером, то вони, проходячи через міста, що залишилися в нещасних римлян, вчиняли як можна гірше; вони накинулися, як на ворогів, на тих, ким були покликані, говорячи на своє виправдання, що не одержують зі скарбниці визначеної річної платні, і що перш, ніж померти з голоду їм самим, необхідно вморити тих, котрі їх закликали, а своїх обіцянок не виконали. Таким чином, можна було бачити не лише як грабувалося майно жалюгідних римлян, як гвалтувалися дівиці і заміжні жінки, як були катовані старі і священники (неприятна і безжалісна рука латинян була винахідливою щодо тортур), але часто і те, як над головою римлянина блискав оголений меч, погрожуючи йому негайною смертю, якщо не оголосить, де зберігаються його гроші. Римляни або віддавали все, і самі залишалися ні з чим; або ж, не маючи чим відкупитися, валялися по дорогах з відсіченими частинами тіла, являючи собою жалюгідне видовище, випрошуючи в перехожих скибку хліба чи який-небудь обол, і не маючи жодних інших засобів для підтримки життя, крім язика і струмків сліз. Довідався про це і цар³... Він бачив, що закликані ним чужоземці спустошують римські володіння більше, ніж вороги, що вони для римлян справжнє боже покарання. Але бачив і те, що не може помститися їм за всі їхні образи, тому що його полки викликала лише сміх своєю нечисленністю...

Контрольні питання

1. За яких обставин відбулося звільнення Константинополя?
2. Чому Константинополь опинився у такому жалюгідному стані під час латинського панування?
3. Якими доводами скористався Михаїл VIII для переконання супротивників унії? Наскільки його аргументи були переконливими, а дії – виправданими?
4. У чому причина розгнужданості каталонців у Малій Азії, згідно з розповіддю Никифора Григори? Чи дійсно василевс не міг протистояти їм?

§ 23. Світ маєтків та сіл

Складними й суперечливими стали для візантійського села XIV–XV ст. його історії. Сприятливі умови колишніх часів відійшли в минуле. Від постійних воєн, як зовнішніх, так і внутрішніх, перш за все страждали саме селяни: горіли села, витолочувалися поля, кралася худоба, гинули самі землероби. Хто лише не замірявся на їхнє життя та майно – серби і болгари, турки й латиняни (грецькою – латини, як візантійці узагальнено називали усіх європейців). Не завжди похристиянськи вчиняли й багаті співвітчизники, сутяжництвом, обманом чи силою відбираючи землі у георгів.

Візантійське село неухильно рухалося до укріплення феодалізму. Останні століття існування Імперії ромеїв стали часом встановлення панування великих маєтків динатів та монастирів, які різними способами отримували нові землі й залежних селян-париків. Землеволодіння вільних общинників зменшилося до мінімуму й становило тепер лише незначну частку усіх земельних маєтностей.

Боротьба за землю

У пізній Візантії володіння динатів та монастирів швидко зростали коштом земель вільних колись землеробів-георгів, орендарів та общинних угідь. Земельний фонд став надзвичайно рухомим, що було наслідком загострення боротьби за землю як за джерело прибутку. Оскільки у правовій державі, якою залишалася Романія, фактор грубої сили, примусу не був вирішальним, способи розширення меж маєтків були найрізноманітнішими: купівля ділянки у зубожілого орача, перехоплення земель митрокомії, отримання від імператора у тримання пронії – права визискування податків з певної території та контролю над нею в обмін на військову службу власним коштом, що з часом перетворилося на **гонікон**, умовну обмежену власність, тобто маєтність, змішану з правом володіння. Проніар, власне, розпоряджався землею, наданою йому: у свою чергу передавав її, віддавав у оренду, обмінював або навіть продавав, хоча подібні дії не були передбачені імператорськими постановами. Крім того, йому інколи дарувалося право на переважну закупівлю продуктів у місцевих мешканців, що призводило до розширення приватних прав. Подібні ситуації виходили з-під контролю держави, яка була не в змозі стати на перешкоді новим явищам такого роду, ані, принаймні, легітимізувати їх, номінально пов'язавши із традиційною системою.

Братія, що «зрелася світу», також прагнула примножити власність своїх обителів. Збереглися численні свідчення пожалування монастирям колишніх проній чи заміни монастирських земель на проніарські, тоді як монастирські поверталися до скарбниці. При цьому обмін, очевидно, відбувався з урахуванням інтересів монастиря. Монастирські архіви показують, що ченці не гребували підробленням грамот і часом сутяжничали через кілька фруктових дерев, а то й застосовували силу проти особливо впертого георга чи бідної вдови.

Акти монастирів на горі Афон свідчать, що між 1296 і 1333 рр. монахи купували виноградники вельми далеко від своїх обителів, навіть у македонських Серрах, платячи за кожен від однієї до 24 номісм. Їм дарували імператорські хрисовули з жалуванням землі чи частини десятини з урожаю, з правом заселити ці землі елевтерами й забезпечити сплату податків. Так, Лавра Св. Афанасія отримала у 1345 р. стару фортецю Контія та імператорські землі навколо неї на егейському острові Лемнос за умови відбудови фортеці й поселення на цій території людей, зобов'язаних охороняти острів. У неспокійні часи великий монастир, що володів маєтками-метохіями і навіть укріпленнями, мав можливість захистити від нападу ворога і, таким чином, створював умови для економічної діяльності й сплати податків. Власники дрібних та середніх проній не мали таких можливостей, й тому змушені були передавати землі великому власнику чи монастирю. Вже у XIII ст. з'явилося чимало феодальних по суті маєтків, які простяглися на десятки кілометрів, і в межах яких їхні власники почували себе фактично незалежними правителями. Історія зберегла для нас імена деяких з них: Савва Асіден з Самсона, поряд з Мілетом, Феодор Манкафа з іншого малоазійського центра – Філадельфії. У XIV ст. у грецькій Фессалії існувало чимало напівзалежних від василевса можновладних «князьків», які володіли величезними масивами орної землі. Зворотню ж стороною зростання вотчин-ікономій було значене скорочення державних доменів та числа париків – платників податків.

Влада, що балансувала між двома силами, – столичною бюрократією та земельною аристократією, які становили її соціальну базу, більше не перешкоджала землевласникам залучати селян на свої землі. Завдяки імператорським пожалуванням, землевласники отримували право стягувати податки з селян на власну користь. Фактично в цьому випадку податки виконували функції приватної феодальної ренти. Одночасно розширювалися судові та адміністративні привілеї-імунітети. Зі збільшенням розмірів володінь динатів розширювалися і їхні права розпоряджатися особою парика. Не випадково тепер його стали називати «природжений парик», наголошуючи на споконвічності цього статусу.

Справа швидко йшла до завершення наступу протофеодалів на селянську общину, самоуправління якої вони підпорядкували і використовували для потреб свого помістя. Якщо раніше правом переваги при купівлі землі у односельчан користувалися члени митрокомії, то тепер це право остаточно перейшло до дината.

23.1. Імператор Трапезунда Алексій III Комнін та Феодора обабіч св. Іоанна Предтечі, Хрисобула (Dionisiou Chrys.), монастир Діонісат, Афон. 1374 р.

намагалися судитися або ж вдавалися до крайніх заходів: підпалювали монастирські будівлі, били надто ласих до земних благ монахів, ночами влаштовували потрави на панському полі, саботували виконання панщини, відмовлялися платити податки динату чи прониару, втікали з маєтків.

За умови регулярної виплати землевласнику ренти (податку), парик міг залишити маєток, тимчасово чи постійно оселитися на інших землях чи навіть перебратися до міста. Залежні селяни допускалися до участі у судочинстві, виступаючи і як сторони у процесі, і як свідки. Вони давали свідчення проти свої панів і підписували грамоти у якості свідків. Парик у будь-який момент міг прийняти постриг і присвятити себе служінню Богу. Нарешті, він міг перейти до розряду париків-втікачів. Однак на практиці такі переходи чи втечі були нечастими: динати зі зрозумілих причин не бажали втрачати працівників й вигадували різноманітні хитрощі й формальності, щоб утримати їх. Крім того, всі, хто залишав свою ділянку, як і раніше, повинні були сплачувати податок, що тяжів над залишеним господарством.

Якщо, помираючи, селянин-землероб, або *агроїк*, як його тепер називали, не залишав після себе спадкоємців, то, згідно із законом, 1/3 його ділянки діставалася вдові покійного, а решту 2/3 ділили між собою Церква та пан селянина. Це право отримало назву *авіотикії* і нагадувало таке ненависне західно-європейському залежному селянству право «мертвої руки».

Багато хто з власників стверджував, що парики належать своєму пану «...до останнього їхнього подиху». Інколи динати і монастирі отримували від василевса грамоту, яка дозволяла їм судити своїх селян, або ж самовільно присвоювали таке право. Не випадково інколи для позначення прониї використовувався термін *«деспотейя»*: «опікування» перетворилося на «панування». Воно було достатньо відчутним й нерідко викликало протест.

Хоча знать часто-густо діяла доволі безцеремонно стосовно общинників, не потрібно думати, що агроїки покірливо підкорялися насиллю. Доведені до розпачу, селяни

Об'єднуючим центром боротьби була митрокомія, яка згуртовувала навколо себе землеробів. Нерідко общинники спільними зусиллями вели довготривалі й доволі дорогі тяжби проти динатів, сподіваючись на чесність суддів, відстоювали свої наділи й пасовиська; чим могли, допомагали сусіду, що потрапив у біду. Не усі серця озлоблювалися через тяготи життя.

Ціна залежності

Пізньовізантійське селянство поступово перетворювалося на порівняно однорідну масу залежного і вільного сільського населення. Агроїки мали власну землю, але ця земля часто поєднувалася з париським триманням. Таких, очевидно, було більшість. Але, попри все, чимала кількість селянських наділів стояла покинутою. Багато хто продавав свої наділи, малосімейні і самотні – ставали париками-втікачами, що підлягали поверненню, або ж орендували землю. Ті, хто позбавлявся земельної власності, найчастіше перетворювалися на **аніпостатів** – незаможних париків і платили своєму пану за користування наділом чи брали землю в оренду за умови сплати десятини врожаю натурою або грошима. Не випадково в системі землекористування париків тепер переважала саме оренда на умові сплати ренти власнику землі. Дарування землі у пронию теж спричиняло посилення експлуатації платників податків. Але імператорська влада, вже не маючи змоги утримувати армію, вимушено запроваджувала такий специфічний візантійський варіант феодалізму.

У своїх маєтках візантійські феодалі практикували різні форми ренти: відробіткову, натуральну і грошову. Розміри і форми податі з париків були відмінними у різних областях Імперії і навіть у окремих маєтках.

Відробіткова рента в одних маєтках складала 12 днів відробітків на рік, в інших – один раз на тиждень і визначалася звичаєм, як і натуральний податок, який, як правило, сплачувався хлібом і вином. Але динати усе-таки воіли одержувати грошову ренту. Її основною частиною був **телос** – подушно-майновий податок з будинку, землі і господарства парика, що включало також рухоме майно: тяглу й нетяглу худобу, бджолині вулики, рибальські човни. Розміри податку встановлювала держава, передаючи право їх стягнення динату, або ж вони визначалися суто середньовічним фактором – феодальною традицією, звичаєм. Телос мало змінювався впродовж століть, але грошова рента зростала за рахунок усіляких додаткових платежів.

23.2. Землемири. Мініатюра, акр. 383r; Октоїх (Vatopediou cod. 602), монастир Vatoped, Афон. XIII ст.

Наприклад, зевгаратикій, що у XI ст. складав незначну суму, у XIV ст. уже сягав 20 % всього грошового податку. Спочатку він був десятиною з зевгари – волячої запряжки, достатньої для обробки однойменного повного, нормального селянського наділу. Але у XIII–XIV ст. його первісне значення забулося, і зевгаратикій стягувався незалежно від кількості волів, якими володів господар.

Додаткові побори були дуже різноманітними: десятина з овець, свиней, бджіл; плата за рибальство і полювання, випас на гірських пасовищах і в дубових галях; внески за користування панською м'якою льону чи пресом для чавлення маслинової олії. Останні були ідентичні західноєвропейським **баналітетам** – правам, яке зобов'язувало підданих користуватися за відповідну плату виключно млином, давильним пресом та іншими засобами феодала тощо. Тепер ромейські селяни з лишком «надолужували» втрачені за попередні сторіччя класичні можливості феодалного визиску.

Однак навіть у своїй пізній стадії цей ромейський феодалізм мав незавершені риси. Велике значення зіграла при цьому неоднозначна роль централізованої державної влади у Візантії. З одного боку, держава надавала земельні дарування, роздавала привілеї динатам, поступалася податками з селян на користь землевласників. Така політика сприяла феодалізації. Але, водночас, державне втручання у приватні справи феодалів, право конфіс-

23.3. Бійка за землю. Мініатюра, акр. 383v, Октоїх (*Vatopediou cod. 602*), монастир Ватопед, Афон. XIII ст.

кації земель до державної скарбниці, скасування податного імунітету, привілеїв призводили до незавершеності процесу феодалізації. Іншими словами, нові явища були підлеглі традиційному правопорядку.

На порозі Нового часу

У XIV ст. візантійські селяни опинилися в особливо важкому, по суті, екстремальному становищі: до частих набігів зовнішніх ворогів додалися внутрішні негаразди. Незважаючи на це, працьовиті орачі, як і раніше, обробляли поля та виноградники, насаджували нові сади й влаштовували загати для поливання городів, вдосконалювали прийоми і знаряддя праці, годували країну.

Джерела малюють нам нелегкі, часом по своєму героїчні будні простого народу.

У різних місцевостях Візантійської імперії з'явилася безліч розбійників і грабіжників. Часом, володіючи міцними замками, вони підстерігали на путівцях і вузьких гірських стежках мандрівників, які ризикнули їхати без охорони.

Один такий лиходій, на ім'я Ікарій, орудував на егейському острові Евбеї, жахаючи навколишніх мешканців. Охоплені панічним страхом, агроїки наважувалися виходити до ріллі тільки під захистом дужих і добре озброєних вартових.

23.4. Встановлення межі на полі. Мініатюра, акр. 384r, Октоїх (Vatopediou cod. 602), монастир Ватопед, Афон. XIII ст.

У той же час у XIII–XIV ст. відбувся значний підйом хліборобства. Нові центри господарської діяльності селян виникали відповідно до напрямку легальної міграції чи в найближчому місті, або ж у сільській місцевості – у радіусі сусідніх поселень, часто на периферії села чи в іншому селі, на орендованій землі. Крім того, міграційні процеси показують, що до обробітку залучалися усе нові й нові землі, і тому ці процеси не можна оцінювати як один із симптомів економічної кризи. Вони, швидше, свідчать про появу окремих елементів внутрішньої колонізації, хоча великих територій, як це було у свій час на Заході, ця колонізація не охопила. У будь-якому разі, залежні селяни легально переміщалися за відсутності певного контролю з боку держави за їхніми діями. Власники могли захочувати поселення у своїх володіннях таких селян, які зберігали свої податкові зобов'язання за покинутим місцем проживання, що знаходилося на території інших власників. Цим легальні переселенці відрізнялися від селян-втікачів, які припиняли сплачувати податки. Легальна міграція, що створювала для власника більш сприятливі умови організації виробництва, відносилася до низки таких явищ, як податковий і адміністративний імунітет, приватна оренда і надання пільгових умов для залучення селян.

Важливо підкреслити, що динати і монастирі перетворювали свої маєтки на надзвичайно вигідні товарні підприємства, які виробляли сільськогосподарські продукти для продажу на ринку. Проніари переймалися виключно прибутковими господарськими турботами. Від військових обов'язків, пов'язаних з їхніми землями, вони воліли відкуповуватися сплатою податків. Як їм здавалося, прийшов час робити гроші, а не розмахувати мечем. Продовольство, особливо хліб і вино, користувалося якнайширшим попитом на зовнішньому ринку: воно йшло на експорт до північнобалканського Дубровника та італійських міст – центрів транзитної морської торгівлі.

Ринкова кон'юнктура склалася дуже сприятливо для ромеїв. Вона стимулювала розвиток землеробства: орні поля у вотчинах великих феодалів сягали в цей час дуже значних розмірів. Так, Менікійському монастирю, що розташовувався неподалік від міста Серри у Македонії, належало у XIV ст. чотири тисячі модіїв (близько 330–360 га¹) орної землі, тоді як під виноградники відводили лише 70 модіїв (близько 6 га): ця обитель спеціалізувалася на вивезенні зерна.

Часто енергійні і заповзятливі динати та ченці виступали посередниками у хлібній торгівлі між селянами й іноземними купцями. Вони скуповували зерно на місцевих ринках у хліборобів і продавали його латинцям, отримуючи від цієї нехитрої операції дуже високі прибутки.

Не тільки зерно і вина йшли на ринок, але й продукти скотарства і птахівництва. Особливо багато у Візантії розводили овець і свиней. У маєтках динатів існували цілі птахоферми. З'явилася навіть деяка спеціалізація ско-

¹ 1 модій – 0,083 – 0,09 га.

тарства: грецька Фессалія здавна славилася швидкими, як вітер, конями, у Фракії розводили витривалих робочих мулів.

Не стояла на місці й агротехніка. Уже давно агроїки-хлібороби використовували систему трипілля.

Поле тепер розділялося не на дві, а на три частини – клини. Одна засівалася яровими, інша – озимими, а третя залишалася під паром. На наступний рік перше поле «відпочивало», друге йшло під озими, а третє – під ярові. І так повторювалося щорічно. Така сівозміна набагато менше виснажувала землю і підвищувала врожайність.

Почастішали випадки застосування гною як добрива. У XIV–XV ст., незважаючи на лихоліття, у Візантії поширилися і почали широко застосовуватися вітряні млини, які споруджували паралельно з водяними.

Село мало власних майстерних столярів і гончарів, ткачів і кравців, бондарів і човнярів. І вже зовсім немислимо було обійтися без власного коваля – майстра на всі руки, здатного виготовити все, що завгодно – від поясної пряжки до сошника. Рівень сільських ремесел значно виріс. Нерідко сільські парики-ремісники успішно конкурували з міськими майстрами.

Але найбільш яскравим свідченням того, що візантійське село стояло на порозі Нового часу, була поява нової фігури – сільського підприємця. Найчастіше поміщик не обтяжував себе веденням господарства: весь свій маєток він здавав в оренду заможним селянам. А вони, у свою чергу, розбивали поля на дрібні ділянки і здавали їх у суборенду безземельним

23.5. Оранка. Мініатюра, акр. 383r; Октоїх (Vatopediou cod. 602), монастир Ватопед, Афон. XIII ст.

і малоземельним селянам, тим самим отримуючи від цього стабільний прибуток. Однак до рівня фермера-орендаря Візантія так і не встигла дійти.

Існування повної безумовної власності на землю, тривале переважаюча грошової ренти, товарно-грошових відносин, майнової диференціації селянства, наявність підприємців і розвинутих у торговельному відношенні центрів, здавалося, повинні були сприятливо позначатися на розвитку господарства. Але елементи передкапіталістичних відносин, що розвивалися на Заході в XIV–XV ст., у пізній Візантії були повністю чи майже відсутні. Навпаки, з часом візантійський феодалізм ставав усе більш схожим на класичний західноєвропейський феодалізм, який на той час був уже пережитком минулого. Тенденція посилення активності і самостійності власника у пізній Візантії виявилася не настільки інтенсивною, щоб перебороти гальмуючий фактор держави з її розгалуженою системою контролю і регламентації, тобто панівний правопорядок, у якому стягування податків розглядалося як явище першорядної важливості. Тому в цій ситуації, що визначала розвиток країни, не змогли поширитися ні феодальний, ані ранньокапіталістичний уклади.

Контрольні питання

1. Які зміни відбулися у візантійському селі впродовж XIII–XV ст.?
2. Яким чином динати і монастирі розширювали межі своїх володінь? Як до цього ставилися общинники?
3. Порівняйте становище париків і залежних селян Західної Європи у XIII–XV ст.
4. Яку роль у боротьбі агроїків з динатами відігравала митрокомія?
5. Назвіть і схарактеризуйте форми ренти, до яких удавалися динати у своїх маєтках.
6. З чим був пов'язаний інтенсивний і складний процес переміщення земель у селянському середовищі пізньої Візантії?
7. Які нововведення з'явилися у візантійському селі у XIII–XV ст.?
8. Як ви думаєте, чому вітряні млини були більш прогресивними, ніж водяні?
9. Що сприяло розвитку хліборобства у Візантії у XIII–XIV ст.?
10. Як ви вважаєте, чому західноєвропейське ремесло майже цілком сконцентрувалося у місті, а у Візантії спостерігається інша картина?
11. Про що свідчить поява процесів міграції і внутрішньої колонізації у пізній Візантії?
12. Дайте оцінку вивозу товарної сільськогосподарської продукції з Візантії.
13. Чому поява сільського підприємця є свідченням прогресу у візантійському селі XIII–XIV ст.? Як ви можете пояснити значення цього явища?
14. Дайте оцінку рівня розвитку пізньовізантійського села.
15. Що стримувало розвиток передкапіталістичних відносин у пізній Візантії?

Увага, джерело!

Іоанн Апокавк (середина XII ст. – 30-і рр. XIII ст.) – письменник за покликанням і суддя з обов'язку служби – про один зі своїх вироків

Константин М., що служив у преславною пана Константина Цирифна, прийшов до мене сьогодні і розповів наступне: «Пан мій призначив мене керуючим пронією²... За своєю ретельністю і завбачливістю я спо-

стерігав і за оранкою полів цієї пронії, і за збором жолудів, тому що настав час займатися і тим, і іншим. Селяни ж, розповідає він, що не входили до складу цієї пронії, намагалися під керівництвом Герменея обробити одну ділянку землі, якою дорожив мій пан. Однак за допомогою різних слів, суперечок і навіть рукопашних сутичок я тоді прогнав їх з цього місця. Інший же їхній набіг на жолуді не могли зупинити ні слова, ні лайка, ні що-небудь інше, образливе для слуху. І тоді я змушений був вирвати ціпок в одного з тих, хто збирав жолуді – це був Вратана – і став насамперед відганяти від жолудів; але мимоволі ударив Вратану ціпком по пальцях; б'ючи у груди, живіт та в інші ще більш хворобливі місця, я виждав, щоб він, таким чином, припинив нахилитися до жолудів. Він же миттєво і всупереч моїм очікуванням випустив дух і відійшов до царства мертвих, не відповідаючи на поштовхи ні впродовж півгодини, ні впродовж години. Справа в тому, що як тільки ціпок вдарив у груди, душа людини негайно відлетіла».

Це розповів ридаючий Константин і був визначений умисним убивцею; прийняв він довічну епитимію...

Пожалування імператором Андроніком II Палеологом Леву Котеаніцу володіння зі звільненням від податків

Тому що наблизений моєї царственості Лев Котеаніц, який виявив вірність і відданість моїй царственості й що у різний час виявився дуже корисним... і у боротьбі проти ворогів, що загрожували великою шкодою

областям і містам моєї царственості, звернувся до моєї царственості з проханням подарувати йому хрисовул на одержання землі, що знаходиться в Преасниці й відібраної у різних волохів, моя царственість прихильно прийняла його звертання і подарувала цей хрисовул... Силою цього хрисовула моєї царственості цей пан Лев Котеаніц буде володіти землею Преасниці, як показано, вільної від усяких повинностей, маючи право продавати, дарувати, обмінювати, відчужувати священним храмам, давати дарунки і робити все інше, що божественні благочестиві закони дозволяють робити власникам. Він буде володіти нею без усякого збитку..., вільний від будь-якої вимоги..., і ніхто не буде мати права вступати на його землю і заподіювати йому який-небудь збиток. Заради цього подарований моєю царственістю даний хрисовул моему наближеному пану Леву Котеаніцу, його дітям і спадкоємцям у єдине і безперешкодне володіння в місяці травні поточного 6-го індікту 6801 р. (1293 р.), до чого наша благочестива і богохранима сила приклала печатку.

Андронік у Христі Богу вірний імператор і самодержець ромеїв Палеолог.

²Тут пронія – маєток.

Контрольні питання

1. Чому управитель прониєю Константин потрапив до суду? Як це відбулося?
2. Як ви думаєте, навіщо селяни збирали жолуді і чому їх неможливо було відігнати навіть ціпком?
3. Як ви вважаєте, чи було б покарано Константина, якби він убив не вільного общинника, а залежного селянина-парика?
4. Як ви думаєте, за які заслуги василевс Андронік II подарував землі Леву Котеаніцу?
5. Які права на землю, згідно з імператорським хрисовулом, були даровані Леву Котеаніцу? До чого вело надання імператором таких прав?

§ 24. Згубна конкуренція чи плідна співпраця?

У XIV–XV ст. ромейське місто опинилося у несприятливих умовах для свого розвитку. На його добробуті позначилися все зростаюча турецька небезпека, піратство і розбій на торгових шляхах, внутрішній безлад у країні, втрата колишнього значення державної влади. Лише іноземні «вливання» імітували видимість активного міського життя. Вперше в історії Візантії місто не переважало над селом. Але й тепер міське життя не вмерло остаточно, воно знало періоди розквіту й занепаду. Візантійська знать стала зливатися з найбагатшими купцями, рятуючи свої капітали у італійських банках. Багаті приватні особи зуміли зберегти свої статки навіть напередодні катастрофи візантійської держави.

Історики дискутують

Візантиністи по-різному оцінюють стан ромейських міст в останні століття існування Імперії. До сьогодні ця загадка залишається невирішеною й чекає на свого дослідника.

Найбільші дискусії серед фахівців виникають з приводу торговельних взаємин греків та італійців. Згубно чи, навпаки, сприятливо позначалися співробітництво і конкуренція між ними на економіці країни і, зокрема, на розвитку ромейських міст?

Вже у 1082 р. Алексій I Комнін під загрозою численних ворогів попросив у Венеції фінансову допомогу і флот. За борги довелося розплачуватися десять років. Венеціанцям було надано пільги у деяких ромейських містах, що привернуло до Імперії інших західних торговців. Цьому ж сприяли Хрестові походи, що відкрили дорогу західним кораблям у сирійські порти, колись закриті для них століттями. Константинополь втратив монопольне становище центрального ринку між Сходом і Заходом.

Відновлення Імперії за Палеологів відбулося завдяки генуезцям, які одержали за це винагороду. У 1261 р. василевс Михаїл VIII Палеолог уклав з Генуєю договір у Німфеї (Німфаніоні), надавши купцям цієї могутньої морської республіки неоціненні привілеї: право користуватися протоками Босфор і Дарданелли і мати доступ до усіх ромейських портів, а також право безмитно торгувати на всій території Романії. Через

сім років подібну угоду було укладено і з Венецією. Її купцям також гарантувалася безмитна торгівля і безпека плавання у територіальних водах Імперії.

Минуло не так багато часу, як заповзятливі і спритні італійці стали почувати себе повними господарями у ромейських землях і водах. Генуезці в основному орудували у Константинополі, на Чорному й Азовському морях, а венеціанці розпоряджалися не тільки у грецькій столиці, але й на островах

Егейського моря, що належали їм, у таких торговельних центрах, як Корон і Модон на Пелопоннесі, а також північніше – у Центральній Греції, Фессалії та Епірі. Ще одним важливим ринком і опорним пунктом для латинських купців стала Фокія на заході Малої Азії. Міжнародну торгівлю було значною мірою зосереджено в руках італійців та каталонців.

Одні дослідники вважають, що пізньовізантійське місто увійшло до смуги занепаду, яка тривала аж до падіння Візантії у 1453 р. Причому головну провину за це вони покладають на торговельно-підприємницьку діяльність генуезького та венеціанського купецтва. Адже італійці не платили митних зборів і податків, що ставило місцевих торговців у дуже нерівні умови з їхніми іноземними колегами, призводило до підриву позицій ромейського ремесла і торгівлі, позбавляло бюджет країни значних надходжень від міжнародної торгівлі, яка розвивалася усе більш інтенсивно. Часом це навіть викликало зіткнення, військові конфлікти як між греками і латинами, так і між самими італіками. Експорт поступово перейшов до рук іноземців, так що навіть такі ромейські продукти, як, наприклад, вино з Фракії, транспортували на італійських кораблях.

Оскільки ромеї не вивозили товари за кордон, а, згідно з давньою звичкою, чекали на покупців, італійські факторії стали активно користуватися з цього

24.1. Райці. Мініатюра, арк. 3в, Гірничий закон Ново Брдо (Belgr. 465), Архів сербської академії наук і мистецтв, Белград. XVI ст.

недоліку. Вони наблизилися до джерел виробництва і, зайнявши Імперію, замінили продаж візантійських виробів своїми власними. Прибутки, таким чином, йшли до чужих рук. Італія швидко утверджувалася у ролі центра текстильної промисловості. Вільно торгуючи у Візантії привізними дешевими тканинами, вона збивала ціни на набагато більш якісний візантійський товар. У підсумку капітали, якими могли розпоряджатися візантійці, зменшувалися. Ромейські торговельні судна стали використовуватися тільки для місцевих перевезень. Західні торговельні флотилії пригнічували Візантійську імперію й підривали її економічні позиції.

Інша частина істориків упевнена в тому, що оцінювати стан пізньовізантійських міст настільки однозначно негативно не варто. Дійсно, окремі з міст Імперії з різних причин переживали занепад і втратили своє колишнє значення центрів ремесла і торгівлі. Але цей процес торкнувся далеко не всіх міст Візантії.

Візьмімо, для прикладу, візантійське місто Філадельфію, що в Малій Азії. Оточене кільцем володінь войовничих мусульман, у XIV ст. воно пережило кілька жорстоких турецьких облог. Але в проміжку між ними господарське життя в місті знову оживало. Ремісники, що складали славу Філадельфії, залишали фортечні стіни і бралися за свої звичні справи, вулиці міста заповнювалися юрбами народу, усюди йшла жвава торгівля. І подібні випадки не поодинокі.

Що ж стосується наслідків проникнення італійців та інших західноєвропейців до економічного життя Візантії, то вони були різними для окремих областей і регіонів Імперії у різний час. Це залежало, насамперед, від стану самих ромейських міст. Поступившись місцем венеціанцям та генуезцям у міжнародній торгівлі, ромейські купці зберегли досить міцні позиції у місцевій торгівлі й у торгівлі на середній відстані. Вони активно займалися прибережним, каботажним плаванням, і, траплялося, поєднували свої капітали з іноземними мореплавцями. Незважаючи на ворожість греків щодо латинів, в економічних питаннях вони були схильні до ділового співробітництва, часто ставали посередниками. Візантійці переймали більш передові для того часу прийоми і методи комерційної діяльності у генуезців та венеціанців, виступали молодшими партнерами італійських купців у торговельних угодах, одержували свою і, часом, чималу частку

24.2. Зброя і обладунок воїна. Стінопис, монастир Грачаніца. XIV ст.

24.3. Зброя і обладунок воїна. Стінопис, монастир
Грачаниця. XIV ст.

в прибутках, поміщали гроші в італійські банки і, таким чином, зберігали свої статки від мінливості нестабільного життя. Дані латинських архівів показують, що частка греків навіть у міжнародній торгівлі не була настільки малою, як думали раніше. Та й економічні наслідки надання торговельних пільг латинам були не такими згубними, як може здаватися, оскільки обсяг торгівлі у східному Середземномор'ї залишався порівняно невеликим. Він аж ніяк не міг дозволити іноземцям здобути у Візантії засоби, які б у майбутньому стали підґрунтям для іноземного панування у Імперії.

Шляхами підприємців

Пізньювізантійське місто, **асті**, поліс або кастрон, як його називали, як і раніше, славилася майстерністю своїх ремісників. Ергастирій – індивідуальна майстерня-крамниця – залишався основною формою організації ремісничого виробництва і торгівлі, підприємництва, діяльність якої не підпадала під надто жорстку регламентацію з боку влади.

У цей час функціонувало не менше 20 галузей ремесла і було відомо близько 90 професій ремісників. Серед них ми бачимо ювелірів і кравців, перлинників і кораблебудівників, шовківників і хутровиків, свічників і гончарів, ковалів і мідників...

Особливою пошаною і повагою серед ромеїв користалися зброярі. Їхня професія нараховувала 15 спеціальностей: алебардники, баллістарії, виготовлювачі сагайдаків, кинджалів і мечів, луків, облогових машин, праці, стріл, списів, латники, панцирники, шоломники, шпорники, щитники, гарматні майстри. Уславленими центрами військового виробництва Візантії були Константинополь і вже згадувана Філадельфія.

Не відставали за популярністю від зброярів і будівельники. Згідно з пізньювізантійськими задачами, вони могли розраховувати спорудження веж з цегли і вапна висотою від 15 до 200 м! Витворами умілих рук ікодомів були розкішні палаци (палатія) імператора і знаті, тріумфальні арки і чудові храми, портики і закриті галереї, що тяглися майже всіма вулицями міста і дозволяли будь-якому подорожньому пройти столицею, не побоюючись дощу чи сонячних променів, спортивні майданчики і казарми, фортеці і канали, дамби і хвилерізи. Усього їй не перелічити.

Але що особливо дивує, так це комерційна активність і заповзятливість ромейських ченців. Монастирі у містах володіли різноманітними майстерня-

ми, крамницями і навіть цілими ринками, мали власні кораблі і мали частку у солідних прибутках, отримуваних від видобутку заліза і срібла.

Візантія прямо чи, частіше, опосередковано торгувала з багатьма країнами – Єгиптом, Далмацією, Болгарією, Кіпром, Руссю, Трапезундською імперією, Каталонією, що славилася своїми моряками, з найбільшим світовим портом – Барселоною, південно-причорноморськими та італійськими містами.

Візантійські купці продовжували здійснювати торговельні подорожі, хоча тепер їхній ареал зменшився, обмежуючись переважно землями Імперії. Торгівля стає значною мірою стаціонарною. На сухопутних дорогах і морських шляхах чигали усілякі небезпеки: турки і розбійники, пірати і розбурхана стихія. За умов різкого скорочення власного флоту, чимало ромейських моряків, позбавлених роботи, змушені були, щоб вижити, найматися на турецькі кораблі або ж починали займатися розбоєм. Втім, у XIII–XIV ст. на території ромейської держави все ще діяло 16 великих торговельних шляхів, існування яких говорить саме за себе.

Прокладена римлянами за доби античності «дорога Ігнатія» (Via Egnatia) чи, як її стали називати ромеї, «димосія леофорос» – «велика державна дорога» з'єднувала Константинополь через македонські Серри, Фессалоніку, Гераклею (болгарський Бітоль-Монастир), Ліхнід (Охрид) і Диррахій (албанський Дуррес) з ближньою Італією, перетинаючи увесь Балканський півострів зі сходу на захід. Не менш знаменита «царська дорога» зв'язувала Константинополь з розташованими північніше македонськими і фракійськими містами – Адріаноподем, Філіппоподем (Пловдивом) і самим центром Північних Балкан – Сердікою (Софією). Від столиці дорогою, що веде через Севасту, можна було потрапити у Вірменію, а уздовж західного узбережжя Малої Азії – до портів Егейського моря, у Ефес та Смирну.

По таких трансконтинентальних трасах можна було подорожувати тижнями. Рух на них то посилювався, то скорочувався, але ніколи не припинявся. Скажімо, щоб дістатися з Трапезунда до Константинополя верхи на коні, треба було витратити не менш 20 днів. Подорож же морем тяглася від 8 до 19 днів, – як пощастить з погодою. Від сирійської Антіохії до Ефеса на крайньому заході Малої Азії було приблизно 30 днів шляху. Комерційний караван, що прямував з берегів Адріатики, з Дубровника, у Константинополь, діставався мети за 25 днів, тобто йшов зі швидкістю в середньому 25–30 км за один перехід. Венеціанським галерам було потрібно на один день менше, щоб доплисти туди ж, минаючи острів Корфу і пелопоннеські Патри.

Крім того, безліч другорядних доріг виводило на головні торговельні траси Балкан, зв'язуючи їх з такими відомими міськими центрами як Вероя (Стара Загора), Одес (Варна), Месемврія (Несебр), Анхіал (Бургас) та іншими, розташованими на Чорному морі.

Серед іноземних купців користувалися значним попитом ромейські вина, зерно, худоба, сіль, чорна ікра, рукописні книги, аптекарські товари, шовкові тканини (останні, щоправда, тепер були популярними переважно серед правителів християнського Сходу, а не Заходу). Самі ж візантійці

імпортували вироби з металу, скла, мило, більш дешеві, ніж вітчизняні, італійські фарбовані тканини й уславлене в усьому середньовічному світі міцне фландрське сукно.

Константинополь, – гордість греків і предмет захвату й заздрощів іноземців, – навіть після втрати свого монопольного становища ринкового центру між Європою та Азією, продовжував залишатися одним з найбільших торгових центрів Середземномор'я. Сюди з'їжджалися купці з Європи й Азії: генуезці, венеціанці, флорентійці, пізанці, провансальці і каталонці, торговці із Сирії, Сицилії, Сардинії, Корсики. Які тільки товари не зустрічалися на галасливих і багатолюдних константинопольських ринках! Тут торгували пшеницею, ячменем, бобовими, рисом, фісташками, мигдалем, горіхами, винами, маслиною олією, рибою, цукром, медом, сушеними фруктами, прянощами й іншими продовольчими товарами. У продаж йшли льон, вовна, шовк, бавовна, усілякі тканини, дивовижні вовняні килими, хутра, шкіри, залізо, свинець, мідь, срібло і золото, перли, корали, мило, віск, смола, сірка...

*У звичайний час, коли лиха ненадовго полишали Імперію, ціни на товари не були надто високими. Так, з пізньовізантійських задачників відомо, що фунт м'яса (близько 300 г) коштував усього лише **аспр**, по суті, мідяк, у якому була зовсім незначна кількість срібла. За ту ж ціну можна було придбати чотири десятки яєць, але курка коштувала набагато дорожче – 40 аспрів, тобто майже іперпір (перпер), хоча в цьому «золотому», що мав блюдцеподібну, нерівну форму, золота майже не залишилося – його замінила лігатура, домішки не так срібла, як міді й олова. Мед коштував 143 аспри за кентинарій (56 кг), але значно більше цінувалися прянощі – за фунт перцю віддавали в п'ять разів більше, ніж за фунт м'яса. На цьому тлі раптово низько оцінювався кінь – усього у три чверті перпера, тоді як за морський вантажний корабель треба було викласти 100 нехай знецінених, але «золотих», тобто вартість величезного табуна більш ніж у 130 коней. Зрозуміло, чому ромейські торговці зерном купували судна, які потім продавали наприкінці морехідного сезону. Так було набагато рентабельніше.*

Однак у цілому темпи економічного розвитку Візантії стали знижуватися, що поступово вело до застою, а потім і до відсталості. Відставання, що намітилося у торгівлі і підприємництві, було наслідком цього занепаду, а не його причиною. Колишні структури виробництва, механізми обміну Романії виявилися не пристосованими до передових змін, що відбулися у середземноморському світі, який виходив на шлях капіталістичного розвитку. Візантії була життєво необхідна перебудова, щоб впоратися з ворогами, які насадили звідусіль, і хоча б зрівнятися із Заходом, який впевнено й остаточно виривався вперед.

Під владою феодалів

Ремісниче і торговельне життя усе ще било ключем не лише у серці Імперії ромеїв – її столиці, але й у інших містах: Фессалоніці, найбільшому центрі Македонії, у добре захищеному пелопоннеському порту Монемвасії,

а до захоплення турками – й у західномалоазійських центрах Смирні, Ефесі, Нікеї, Брусі.

Але лихом візантійських міст було те, що всіма справами міського населення, тих, кого називали **астікон**, заправляли «могутні» – феодали і духовенство, які мали прямі чи опосередковані контакти з імператорським двором. Їм належали не тільки маєтки, сади і виноградники у передмістях, але і майстерні, млини, крамниці, ринки, пекарні, портові споруди. У руках знаті тепер перебували адміністрація і вся повнота влади.

Нижче них, між багатіями і зневажуваними незаможниками, перебував щільний прошарок тих, кого самі ромеї описували за допомогою прикметника «середні», грецькою – **месі**. Це були городяни, середні і дрібні землевласники, що віддавали свою землю у оренду, ремісники, торговці, крамарі, трактирники, комерсанти, майно яких іноді суперничало з власністю знаті, але які не мали представництва ані в міському правлінні, ні, тим більше, зв'язків при дворі, і змушені були миритися із самоуправством феодалів, які мало рахувалися з розпорядженнями усе більш слабкої, безавторитетної центральної адміністрації.

*Розповідають, що сонячним осіннім днем 1288 р. у Константинополі на продаж пригнали велику отару овець з 600 голів. Біля міських воріт на неї вже чекали слуги могутнього вельможі, **деспота** Іоанна. Вони силоміць відокремили 150 овець, а торговців худобою, які намагалися боронити своє майно, побили. Не допомогло навіть втручання служителів градоначальника – єпарха. Втім, воротарі вчасно встигли зачинити ворота. Тоді слуги аристократа взяли за сокири й*

24.4. Кинжал з Анатолії, Мистецька фундація фурусії, Вадуц. Середина XIII ст.

алебарди. Мала зчинитися кривава сутичка, але єпарх стримав своїх сокироносців.

Наступного дня на місці події з'явився сам розгніваний деспот. Цього разу він відокремив 200 овець і наказав гнати їх до свого будинку, не звертаючи уваги на крики, стогони і скарги пограбованих торговців. Єпарх виявився неспроможним протистояти такій відкритій сваволі.

Лише окремі візантійські міста одержали право самоврядування. Наприклад, Монемвасії, найбільшому порту Пелопоннесу, було дароване самоуправління, а також привілей безмитно торгувати в Константинополі й інших ромейських містах. Деякими муніципальними привілеями послуговувалися міста Адріанополь (Фракія), Верроя і Мельник (Македонія), Іоанніана і Кроя, що розвивалися в XIII–XIV ст. Вони одержали від імператора право стягнення податків і стали фактично автономними. Але верства, аналогічна західному патриціату, – шар багатіїв-підприємців, які здійснювали міське самоврядування, тут так і не склався. Задавлені державою і знаттю, візантійські міста в масі своїй не отримали справжніх комунальних свобод, власної організації, здатної протистояти засиллю динатів і корумпованих чиновників. У цьому полягає ще одна істотна причина, яка доповнювала швидко наповнювану «скарбничку» обставин загибелі Візантії.

Контрольні питання

1. Які існують точки зору на долю візантійського міста XIII–XV ст.? Якими аргументами послуговуються історики? Що викликає найбільші суперечки в цьому питанні?
2. Згадаєте, за яких обставин було укладено Німфейський договір 1261 р.?
3. Якими привілеями володіли венеціанські і генуезькі купці на території Візантії? Як ви думаєте, що допомогло їх одержати?
4. Як ви вважаєте, чому зброярі мали особливий авторитет, а їхнє ремесло було настільки розвинутим у пізній Романії?
5. Що ви можете сказати про озброєння ромейської армії в XIV–XV ст. на підставі поділу професії зброярів?
6. Назвіть професії ремісників, що існували у пізньовізантійському місті, і порівняйте їх з попередньою епохою.
7. З якими країнами і чим торгувала Візантія у XIII–XV ст.?
8. Спробуйте встановити, чи подорожчало життя ромейів порівняно з епохою раннього середньовіччя. Порівняйте ціни «темних століть» і XIV–XV ст.
9. Як ви думаєте, з чим був пов'язаний приплив прошарку «могутніх» у візантійські міста?
10. Чому місця були політично безправними і навіть не мали назви як окрема соціальна верства?
11. Як ви думаєте, згубно чи плідно позначалася торговельна конкуренція між греками та італійцями на економіці ромейської держави? Аргументуйте свою відповідь.
12. Що вело Візантію до занепаду?

Увага, джерело!

Видатний візантійський учений-гуманіст і політичний діяч Димитрій Кидоніс (близько 1324–1397/98) про Візантію

ораторських виступів, щоб захоплюватися діяннями імператорів.

... ми не маємо права з багатьох резонів ставитися до себе з презирством. Тому що тут і міста великі, і військо численне, і звичай змушували варварів кидатися на втіки, і закони, і гідні змагання у вигляді

Клятвена грамота Михайла Гавриїлопула¹ жителям фортеці Фанари (1295 р.)

були чи є стратіотами, то вони залишаються і несуть ту ж саму військову службу і не вимагаються на іншу, тобто на варту цаконську². Потім (вони просять), щоб в околицях їхньої міцності ні я не переселяв албанців, ані жоден із наступних спадкоємців моїх, за винятком тих, котрі (уже) живуть за силою хрисовула і царського указу в тих володіннях, що вони одержали від фанаріотів за царським велінням, а також – я не жадаю всіх цих фанаріотів у похід куди-небудь впродовж трьох років. Після того ж, як минуть три роки, нехай вони виконують службу стратіотів, а не іншу, саме цаконську. Так само і й усі місцеві (мешканці) нехай несуть службу в фортеці Фанари, а не в іншому місці... І ця фортеця Фанари нехай не переходить під владу кого-небудь (іншого), і я не введу (сюди) франкську охорону, але вона залишиться під владою моєю і моїх наступників за спадкуванням. Так само ці фанаріоти аніскільки не мають і не піддаються стягненню з них якого-небудь податку, саме ямської повинності, збору хлібом (печеним), вином і олією, пасовищного податку, чи десятини за свиней, чи будівництва фортечних стін в іншому місці й у фортеці, за винятком, звичайно, того, що владарювання моє має від них обов'язкову для них військову службу і митний податок, шлюбний податок і житній. А якщо хто-небудь буде звинувачений у невірності чи непокорі, то нехай позивається перед усіма архонтами і карається тільки він за свій злочин, але ніхто інший, і ніхто інший з роду його – чи сини, чи брати, чи друзі його.

Архонти фанаріоти, великі й малі, світські і клірики, хрисовулати та екскусіати, з усією ретельністю просять, щоб одержати їм грамоту владарства мого: якщо деякі

Хрисовул імператора Андроніка II Палеолога про жалування привілеїв іспанським купцям (1320 р.)

каталонськими купцями Беренгарієм, Бонатом Ренці, Вільгельмом Бертуліні і Томазо Подіо..., царственість моя дарує цей хрисовул, за яким визначає, щоб названі купці і всі інші спокійно і надалі перебували б там, куди вони

Тому що найвищий король Рагуни, Валенсії, Сардинії, Корсики, граф Барселони, божественний друг моєї царственості пан Яків надіслав моїй царственості лист із

¹Михайл Гавриїлопул – представник могутнього роду, наприкінці XIII ст. певний час (1295–1296 рр.) іменувався «володарем Фессалії» й мав резиденцію у грецькому місті Фанарі поблизу Кардиці.

²Цакони (лакони) – легкоозброєний загін (у південній частині Пелопоннесу).

приходять із землі найвищого короля і шановного друга моєї царственості, щоб вони могли вільно з'являтися у Богом врятованому, Богом звеличеному і богохранимому Константинополі й у інших місцях моєї царственості, усюди, де хочуть, й укладати там свої угоди безперешкодно і непорушно...

Контрольні питання

1. Чим славиться, на думку Димитрія Кидоніса, його батьківщина? Як ви думаєте, чи можна з ним погодитися?
2. Спробуйте визначити значення термінів «хрисовулати» і «екскусіати».
3. Які гарантії і чому надавав Михаїл Гавриїлопул фанаріотам?
4. Що можна сказати про рід занять і господарське життя мешканців міста-фортеці Фанари?
5. Яким був характер податків фанаріотів і про що він свідчить?
6. Які права надавав Андронік II іспанським купцям? Порівняйте їх з привілеями, якими користувалися в торгівлі генуезькі та венеціанські купці.

§ 25. Спроба реваншу

Початок XIV сторіччя у збіднілій Ромейській імперії був ознаменований міжособною боротьбою, що спалахнула між василевсом Андроніком II Палеологом (1282–1328) і його онуком, Андроніком Молодшим. Проте європейські провінції ще процвітали і, спираючись на них, Візантія могла існувати. Однак на голови нещасних ромеїв у 1341–1354 р. впади нові трагічні, жахливі нещастя. Візантію знекровила братовбивча жорстока війна, породжена, з одного боку, кривавим суперництвом візантійської аристократії за престол, а з іншого, – прагненням народу до суспільної перебудови. У боротьбу виявилися втягненими войовничі і підступні сусіди греків – серби, болгари і турки. Результати громадянської війни стали жалюгідними для Царства ромеїв: тисячі убитих, захоплених у полон, розорені й перетворені на пустелю колись квітучі європейські області Імперії, назавжди втрачені землі й надії на порятунок. І це на тлі небезпеки зі Сходу, що невблаганно насувалася на Візантію. Турки-османи, підкоривши Азію, перейшли у наступ і готувалися до стрибка через чорноморські протоки. Джин османської загрози, значною мірою за потурання ромейської знаті, вирвався на волю!

Розбрат онука і діда

Обурений легковажною поведінкою, розпустою і скандальними любовними пригодами Андроніка Молодшого, імператор Андронік II Палеолог позбавив безпутного спадкоємця права на престол.

Не довго думаючи, зазолотний і буйний Андронік виступив проти свого діда і василевса ромеїв. Його підтримали видні феодали, великі землевласники з їхніми аристократичними кланами – Іоанн Кантакузин, Алексій Апокавк, Феодор Синадин.

Андронік Молодший – майбутній імператор Андронік III (1328–1341) – вважався діяльною, жвавою людиною, яка не терпіла етикету розміреного і нудного життя візантійського двору. Він мав вродливу, лицарську зовнішність, обожнював полювання, забави з ловчими птахами і собаками, кінні перегони, жінок і витрачав на розваги надзвичайні суми. Саме під час одного з таких любовних побачень було випадково убито його брата Мануїла, іншого онука Андроніка II. Сварка, що спалахнула внаслідок

25.1. Срібний василікон імператора Андроніка III Палеолога. 1328–1341 рр.

цього з царственим дідом, не викликала і тіні каяття у вітрогона. Безтурботний і самовпевнений, молодший Андронік настільки повірив у прихильність Бога, що, покладаючись на Його милість, навіть відмовився від послуг охоронців.

Міжусобиця, що спалахнула між Андроніком II Палеологом та Андроніком Молодшим, продовжувалася, з перервами, сім років, до 1328 р., і завершилася переможним вступом на трон і церковною коронацією нового василевса, Андроніка III Палеолога. Старий імператор під тиском онука відрікся від престолу, ще два роки жив у палаці, а потім був пострижений у ченці і ще через два роки помер як чернець Антоній. Але чвари у царській сім'ї відкрили шлях на територію Візантії болгарам, сербам, туркам і монголам, що, не побоюючись відсічі з боку символічної за чисельністю візантійської армії, робили свої спустошливі набіги на землі ромеїв. Внаслідок цього Фракію, колись найбагатшу візантійську провінцію, особливо придатну для вирощування зерна, було спустошено, багато її сіл розграбовано й спалено. Ромеям довелося вести тут часті і кровопролитні війни. Ще більш безуспішно вони намагалися повернути свої колишні позиції в Малій Азії, де під ударами турків

волали про допомогу значні північні центри – Нікея і Нікомідія. Таким чином, Візантія все більше перетворювалася з Імперії на європейську державу Балканського півострова, але й тут її тиснули вороги, особливо серби, які не відчували ще спільної небезпеки зі Сходу, яка нависала над Балканами.

З перемогою Андроніка III уся повнота влади опинилася в руках могутнього фракійського магната Іоанна Кантакузина, якому молодий імператор безмежно довіряв. Адже, власне, золото цього вельможі допомогло Андроніку Молодшому перемогти в боротьбі з дідом і одягнути порфіру.

Іоанн Кантакузин (1295/6–1383) був обдарованим дипломатом, тонким політиком і видатним полководцем. Про його казкові багатства ходили легенди. Іоанн і його мати Феодора за знатністю і розмірами статків цілком могли суперничати з Палеологами. Центром їхніх великих володінь, площею близько 100 кв. км, була могутня фракійська фортеця Дидимотика, навколо якої розташовувалися укріплення й маєтки цього сімейства. Розповідають, що під час міжусобиці Кантакузини втра-

тили тільки однієї худоби до 25 тисяч коней, 50 тисяч овець, 70 тисяч свиней, але це лише незначною мірою зменшило їхні колосальні статки. Показово, що найбільш частими словами, що зустрічаються в мемуарах Іоанна, написаних ним на схилі літ у чернецтві, стануть термін «кердос» – прибуток, грошова вигода, а також страх, обман і заздрість. Це були вогненні слова-знамення трагічного для Візантії XIV ст.

За допомогою Іоанна Кантакузина Андронік III досяг найбільших, хоча і короткочасних, успіхів на Заході: було відновлено імператорську владу у Фессалії, відкинута болгар, Епірське царство й Албанія визнали себе васалами Імперії. Ромейському флоту, що трохи покращив свій стан, вдалося зміцнитися на Егейському морі. Територія від узбережжя Мармурового моря до Адріатики ще могла вважатися візантійською. У густо заселеній Македонії площа оброблених земель досягла максимуму, Фессалоніка суперничала з Константинополем, а Монемвасія у Пелопоннесі – з латинськими портами Короном, Модоном і Кларансом.

Однак небезпека, що загрожувала ромеям зі Сходу, зводила ці переваги нанівець. Турки-османи, яких більше не стримували каталонці, оволоділи такими великими західномалоазійськими містами, як Ефес і Смирна. Для того, щоб зняти турецьку облогу з Нікеї, у 1329 р. візантійська армія висадилася на малоазійському березі Босфору. 10 червня при Філокрені вона не змогла вистояти перед дикою люттю османської кінноти і зазнала жорстокої поразки. Андроніку III ледве вдалося врятуватися втечею й уникнути ганебного полону.

Незважаючи на опір ромеїв, особливо запеклий у Віфінії, на ближніх підступах до Константинополя, черговий султан з роду Османів захопив у 1329 р. місто Брусу (сучасна Бурса) і зробив її своєю столицею. Це вирішило подальшу долю малоазійських володінь ромеїв: у 1331 р. упала виснажена тривалою облогою Нікея, у 1337 р. на милість переможця здалася Нікомідія. Таким чином, загинули центри, що колись складали славу Нікейської імперії. Візантійців було фактично вигнано з Азії. Іраклія Понтійська і далека Філадельфія – останні великі східні ромейські володіння – були приречені. «Гробарі» Імперії, турки-османи, готувалися до масового переходу через останню водну перешкоду – протоки. Вони вже стали частими непрошеними «гостями» у Фракії та Македонії, все краще пізнаючи європейські дороги Романії.

«...проти видатних славою й родом»

У країні, оточеній з усіх боків зовнішніми ворогами, у 1341 р. спалахнула довга громадянська війна, причому найважча й найбільш руйнівна за всю історію Візантії. У неї виявилися втягненими усі верстви ромейського суспільства.

На одному полюсі перебувала провінційна знать, династи, які бажали розширити і зміцнити свої права та привілеї й, так чи інакше, штовхали Візантію до безодні феодальної роздробленості. Ідейним вождем і нахненником цих кіл став розумний, наділений багатьма талантами Іоанн Кантакузин, регент при вдові померлого Андроніка III Анні Савойській

і його дев'ятирічному сині василевсі Іоанні V Палеологу (1341–1391). У 1341 р. прихильники Кантакузина навіть проголосили його імператором, хоча він сам і визнавав право Іоанна V на трон і підписував хрисовули його ім'ям поряд зі своїм.

Інша сторона була представлена столичним чиновництвом і купцями, ремісниками і підприємцями, моряками і селянами, тобто всіма тими, хто страждав від всевладдя і сваволі динатів. Як навколо символу опору, вони згуртувалися навколо законного василевса Іоанна V і його матері Анни Савойської. Душею урядової партії став Патріарх Іоанн XIV Каліка (1334–1347), а організатором – відомий флотоводець, Алексій Апокавк, людина незнатного походження, що піднялася завдяки своїм здібностям. Таким чином, виник, хоча і тимчасово, антидинатський союз міст, селянства і центральної влади. Городяни, яких душило економічне і політичне засилля феодалів, сподівалися обмежити привілеї останніх і розширити власні права. Єдиним фронтом з містами виступила й основна маса сільського населення.

Вікова ненависть проти утисків і свавілля «видатних славою і родом» знайшла вихід у погромах: динатів били, позбавляли майна, їхні будинки руйнували, а захоплених у полон у кайданах конвоювали у Константинополь. Уся Фракія і Македонія були охоплені вогнем народного гніву. Селяни розгромили і розграбували найбагатші маєтки Кантакузинів: розтягалися переповнені зерном й іншим добром комори, кралися незліченні череди худоби. Та ж доля спіткала маєтки більшості феодалів.

Особливо велике антидинатське повстання розгорнулося в 1341 р. у великому фракійському місті Адріанополі, де добре знали і люто ненавиділи Кантакузинів і їхніх прихильників. Приголомшені такою ненавистю, попервах вони намагалися домовитися про мир, але Алексій Апокавк наказував убивати або заковувати в ланцюги будь-яких парламентарів і послів, ширячи терор проти кантакузинів. Навіть стара мати Кантакузина, Феодора, загинула в темниці. Війська Іоанна VI безуспішно намагалися узяти Фессалоніку, відбиваючись при цьому від сербів і болгар, і тільки неочікувана підмога в особі найманців турецького еміра Умура, що надійшла з незнацька, допомогла їм перейти у наступ, повернути численні фракійські міста і замки, остаточно розоривши їх.

Порятунок для обраних

Постійні розбрати і бідність у ромейському суспільстві посилили релігійні суперечки навколо *ісихасму* – містичного духовного вчення, джерела якого походять ще з монастирів Єгипту та Сирії IV ст. У своєму початковому значенні це слово означало «внутрішній спокій, умиротворення, споглядання, відчуженість». Ісихастський рух значно поширився у XIV ст., коли його відродив афонський ченець-подвижник, богослов Георгій Синаїт (близько 1265 – після 1341 р.).

Полум'яний послідовник Синаїта, великий візантійський вчений і богослов *Григорій Палама* (1295/96–1359 р.), який у 20 років покинув усе – навчання, блискучу придворну кар'єру і відійшов до монастиря на Афоні, підтримав і розвинув нове вчення про «священномовчання». У підсумку воно вилилося в складну теолого-філософську систему і стало називатися *пала-*

мізмом. На Русі послідовниками цієї аскетичної практики й ідеології стали Св. Сергій Радонезький і Св. Кирило Белозерський, що багато в чому визначило спрямованість православ'я, спроби створити «монастир у миру».

Григорій Палама вважав, що Бог – надбуттєвий, невидимий, непізнаний і неназваний, найвище благо і форма форм. Тільки містичне єднання з Господом через молитву і прийняття євангельських заповідей заміняє страх перед Богом любов'ю і робить доступним духовний порятунок. Палама стверджував, що Бога можна пізнати завдяки особливій енергії, що виходить від Господа і проявляється у світі як певне Божественне Світло, подібне тому, яким променів перед апостолами Христос на палестинській горі Фавор. Побачити його можливо лише в результаті екстазу, особливого напруження волі, занурення в себе, і не звичайним зором, а «внутрішнім оком» – духовним розумом, оскільки це Світло є проявом божественної енергії, як і мудрість, милість і любов Божя.

Афонські ченці навіть винайшли своєрідний спосіб, містичну «техніку» єднання з Богом. Вона полягала в багаторазово повторюваній довгій тихій чи навіть безмовній молитві «Ісусе Христе, Сину Божий, помилуй мене», яку треба було вимовляти в особливій позі, притискаючи підборіддя до грудей, фіксуючи погляд на пупку і щораз довше затримуючи видих. Уповільнення дихання вела до збільшення концентрації вуглекислого газу в організмі, внаслідок чого на грані втрати свідомості під час молитовних пильнувань з'являлися настільки бажані божественні відіння. Але при цьому лише обрані, найбільш благочестиві праведники, зайняті безупинним моральним самовдосконаленням свого внутрішнього світу, могли уловити Фаворське Світло і пізнати Бога, й, відповідно, врятуватися.

Однак одностаиноного визнання ісихасму не відбулося. Відомий математик і філософ Варлаам з Калаврії (бл. 1290–1350 р.) виступив з різкою критикою ідей і методики цього вчення. Він уперто доводив, що Бог невидимий, а значить, ніхто не може побачити і Його Світло, обвинувачував учителя «безмовності» в тому, що він, відокремлюючи енергії від Бога, створює нових несправжніх богів, яким і поклоняється. Варлаам, сучасник таких найбільших італійських письменників-гуманістів як Петрарка і Бокаччо, жорстко висміяв практику ісихастів молитися у чеканні появи Фаворського світла в особливій позі, дивлячись на живіт. Він знущально називав ісихастів «омфалонпсихами» («пуподушниками»).

25.2. Св. Григорій Палама. Стінопис, монастир Ватопед, Афон. 1371 р.

Після тривалої і запеклої полеміки перемогу все-таки здобули ісихасти. Церковний собор 1351 р. у Влахернському палаці урочисто проголосив ісихасм офіційною доктриною, тобто офіційним канонічним вченням візантійської Церкви. Його настанови були включені в Синодики Православ'я – особливу церковну службу, під час якої піддавалися анафемі супротивники навчання Палами, всі інші вороги православної Церкви і виголошувалася вічна пам'ять її ревнителів. Сам Григорій після смерті в 1338 р. був зархований до лику православних святих.

До перипетій релігійних дебатів, як уже не раз бувало, було втягнуто якнайширші верстви простого народу, який прагнув відстояти віру своїх предків і бачив у натиску турків передвістя кінця Імперії. Прихильники Кантакузіна, бажаючи стабілізувати внутрішньополітичний стан Імперії, стали під прапор паламізму і підтримали ісихастів. Для урядової партії, навпаки, був характерний антипаламізм і вірність ортодоксальному православ'ю. Меч віри знову було виїнято з піхов, щоб кряти і чужих, і своїх.

Визнання ісихасму мало не тільки релігійне, політичне, але й культурне значення для Візантії. Гору взяла консервативна тенденція, різко ворожа Римській Церкві й культурі католицького Заходу. Крім того, заклики ісихастів до відходу від активного життя, до смиренності, покірності, непротивленні злу силою негативно впливали на ромейів, вели їх від боротьби з турецькою небезпекою у світ відстороненої молитви.

Фессалонікська республіка (1342–1349 рр.)

Найгостріша боротьба городян проти засилля знаті розгорнулася в цей час у Фессалоніці. Вона завжди залишалася найбільшим торговельним і ремісничим центром Візантії, ще одним «оком Імперії». Це було місто майстерних ремісників, купців і мореплавців.

Але й тут, як і в інших містах, усі найважливіші питання вирішували могутні магнати і духовенство, ігноруючи інтереси інших городян. Деякі аристократи були настільки багатими, що на власний кошт утримували гарнізон величезного, за середньовічними мірками, міста: у XIV ст. у Фессалоніці мешкало близько 40–50 тис. чоловік.

Нарешті, у 1342 р. народний терпець увірвався. Скориставшись війною двох Іоаннів – V-го і VI-го, городяни повстали і проголосили Фессалоніку республікою. На чолі бунтівників стала партія *зилотів* (у перекладі з грецької – «ревнителі»). До неї входили багаті торговці і підприємці, ремісники і моряки, середньої руки землевласники і селяни округи. Вони вигнали з міста близько тисячі прихильників Кантакузіна, інших же вбили або заарештували. Свавілью й буйству повстанців воістину не було меж.

Майже сім років після цього місто жило за своїми власними законами і мало повну незалежність. Зилоти створили міське самоврядування: усі громадяни їхньої «республіки» одержали можливість брати участь у народних зборах і обирати посадових осіб.

Влада у Фессалоніці була поділена між двома архонтами. Один з них, Михайл Палеолог, був главою зилотів. Він очолював міське самоврядування і міг скликати народні збори для вирішення особливо важливих і складних

питань. Усі відповідальні посади Фессалонікської «республіки», звичайно, посіли зилоти, що часто не відзначалися знатним походженням. Іншим архонтом був родич (син або брат) Алексія Апокавка, Іоанн Апокавк, який представляв константинопольський уряд. Він командував гарнізоном «республіки». Основну збройну силу складали відважні і бувалі моряки. Кожен архонт мав при собі раду.

Зилоти були прихильниками законної влади і партії Алексія Апокавка, а також затятими антипаламітами. Вони запропонували центральному уряду допомогу в боротьбі проти непокірливої знаті.

За своє коротке правління зилоти втілили в життя низку воістину демократичних реформ: встановили загальну рівність перед законом, конфіскували майно знаті та монастирів і використали його на спільне благо жителів міста, підкорили своїй владі Церкву, анулювали борги бідноти лихварям, звільнили населення від деяких податків. Нарешті, вони організували ополчення, забезпечили його зброєю й коштами, відбудували напівзруйновані міські стіни.

Ймовірно, зилоти, якби їм вдалося домогтися кардинальних змін і успіхів, могли допомогти здійснити кардинальну перебудову суспільства і вивести Візантію з того глухого кута, у який вона зайшла. Однак історія – експеримент, який не можна повторити при провалі.

Контрольні питання

1. Як ви думаєте, наскільки справедливими були домагання Андроніка Молодшого на імператорський престол і чи виграла від цього Візантія?
2. Яким було зовнішнє становище Імперії за правління Андроніка III?
3. Назвіть і схарактеризуйте протиборчі табори візантійського суспільства у період громадянської війни.
4. Чому у Візантії спалахнула громадянська війна? Чи можна було її уникнути і яким чином?
5. Чому для центральної влади була важливою підтримка міст?
6. Порівняйте, яким чином і коли склався союз міст і уряду у Візантії та Західній Європі.
7. У чому полягала головна ідея вчення ісихасму? Вона була шкідливою чи корисною для пізньовізантійського суспільства і православ'я?
8. Як ви думаєте, чому прихильники Іоанна Кантакузина підтримали вчення Григорія Палами?
9. Інтереси яких шарів Фессалоніки відстоювали зилоти?
10. Як ви вважаєте, що вдалося і чого не вдалося зробити зилотам за час їхнього правління?
11. Як називався устрій держави зилотів? Чому?
12. З якою громадянською війною в історії Візантії можна порівняти події 1341–1349 р.? Що в них було спільного й відмінного?

Увага, джерело!

«Ромейська історія» Никифора Григори (бл. 1293–1361) про напади турків при Андроніку II Палеологу Старшому (1282–1328)

зовсім мізерними. Тоді цар пішов іншим шляхом, – правду сказати, – слизьким, але, як на тодішнє важке і лихоліття, не дуже відповідним меті. Він вирішив за потрібне збільшити щорічні побори зі своїх підданих, щоб одну частину щорічно використовувати на різні потреби, а іншу витратити на ворогів – сусідів і на неї купувати мир з ними. У цьому випадку, втім, він вчинив точнісінько так, якби хтось, бажаючи подружитися з вовками, перерізав собі в багатьох місцях жили і дозволив вовкам пити його кров і насичуватися.

...Напади турок ставали частішими й частішими, внаслідок чого становище римської держави ставало усе гіршим і гіршим. Усі знаряддя оборони, і власні, й одержувані царем зі сторони, з волі Божої, виявлялися

«Історія» Іоанна Кантакузина (1295–1383) про повстання в Адріанополі (1341 р.). Автор писав про себе під псевдонімом Христодул, від третьої особи

замислив переворот; дехто відкрито виступав проти. Розгнівана знать не тільки паплюжила їх лайкою, але й веліла покарати батогами. Народ якийсь час терпів свавілля знаті, хоча у нього було чимало прихильників, тому що не було вождів, що збуджували б народ. Коли ж настала ніч, якийсь Вран, людина з народу, землекоп, який ледь здобував засоби до життя, і двоє інших, що приєдналися до нього, які називалися Мугдуф і Франгопул, обходили будинки простолюдинів і вмовляли їх повстати проти знаті. Вони переконували не тільки помститися за свою образу, але й розграбувати майно знаті. Зібравши чимало народу, вони напали на знатних і заволоділи усіма, за винятком деяких, котрі, передчуваючи змову, встигли сховатися. Зачинивши полонених у міські вежі і розставивши варту, народ, коли настав день, пішов до будинків полонених, грабував їхнє майно, руйнуючи їхні будинки, ламаючи не лише дерев'яні частини будівлі, але в сказі руйнуючи й стіни дощенту... Багато хто хотів використати цей рух народу у власних інтересах. Багато ж хто, кому винні були гроші, обвинувачувалися боржниками в кантакузинізмі... Повсталі склалися з бідняків і грабіжників. Спонукувані бідністю, вони зважувалися на все, й штовхали до цього народ, лицемірно показуючи свою прихильність до Палеолога² і називаючи себе його найвідданішими слугами... Усі міста спільно повстали проти знатних... Ті, хто ненавидів Кантакузина і виступав проти нього з обвинуваченнями і прокльонами, вважалися вірними громадянами... Усі розсудливі й помірні в мові негайно бралися під підозру...

Коли до Адріанополя прибули листи імператора Кантакузина, які він повелів розіслати й в інші міста з повідомленням про свій вступ на престол, знать добре сприйняла ці листи і веліла зачитати їх на зборах народу¹. Народ же сприйняв їх з обуренням і

¹ Під народом автор розумів широкі соціальні верстви, до яких входили ремісники, солдати, купці, об'єднані своїми опозиційними діями відносно динатів в умовах соціально-політичної кризи у Імперії та громадянської війни.

² 19-річного законного василевса Іоанна V Палеолога (1341–1376, 1379–1391).

Потім уся Ромейська імперія була охоплена найдикішою і важкою боротьбою. Народ готовий був повставати з найменшого приводу і наважувався на найжахливіші дії, тому що ненавидів багатих за їхнє погане поводження з ними в мирний час і тепер сподівався, крім всього іншого, захопити їхню власність, яка була значною.

«Програма золотів» з обвинувачувальної промови відомого богослова-містика Миколи Кавасили (бл. 1320–1397/1398), друга і радника імператора Іоанна Кантакузина

Богу і годувати бідних. Якщо, крім того, за допомогою цих коштів ми озброїмо воїнів, що йдуть померти за закони, за захист укріплень, хіба це не краще використання, ніж якби ці кошти були даремно витрачені ченцями і священниками, яким на прожиття досить небагато чого і небагато чого для інших потреб, і які залишаються в себе вдома під захистом, не наражаючись на жодну небезпеку? Захист твердинь і законів є найбільш необхідним, і це – справа воїнів. Хіба ми робимо несправедливість, якщо наказуємо на ці гроші відремонтувати дах, підняти розхитаний будинок, охороняти поля і власність, годувати тих, хто вмирає за волю?

...Якщо з цих грошей ніхто нічого не бере особисто для себе, якщо нічого не витрачається на особисті нестатки ні з майна кліру, ні монастирів, але якщо за допомогою цих грошей відновлюються стіни, біжать вороги, захоплюються трофеї, і народ користується дивним спокоєм, хто насмілиться критикувати і гудити наші дії?

З богословських наставлянь Григорія Палами (перша половина XIV ст.)

...Зло, яке завжди шукає можливості відвернути нас від високого, зачаровує наші душі і сплітає нас непорушно із суєтними людьми. Воно дає нам великий і глибокий простір, просторість його знань, як воно спонукує інших до багатства чи хибної слави і тілесних задоволень, перед чим ми все життя будемо займатися пошуком речей і не знайдемо в собі досить сил, щоб очищати душу вихованням, основний принцип якого – страх перед Богом, щоб покаятися після тривалої молитви і прийняти євангельські заповіді. При з'єднанні з Богом одночасно через молитву і прийняття Його завітів страх замінюється любов'ю, і біль при молитві, ставши радістю, породжує квітку осяяння. І, як запах цієї квітки, знання загадок Бога доступне тому, хто може його винести. Ось дійсна освіта і знання, яке людина, віддана любові до суєтної філософії, обдурена цими побудовами і теоріями, не бачить з самого початку, тобто страх перед Богом. Саме цей страх є принципом мудрості і божественного споглядання, страх не може жити в душі разом з якимись іншими почуттями. Він очищає її і шліфує через молитву, щоб зробити схожою на чисту дощечку, підготовану для дарунків розуму.

... Що дивного, якщо, беручи майно монастирів, ми його використовуємо на те, щоб годувати бідних, допомагати священникам, прикрашати церкви? Того, що залишається ченцям, достатньо для їхніх потреб. Ми не суперечимо намірам дарувальників: вони не мали іншої мети, крім тієї, щоб служити

...Зло, яке завжди шукає можливості відвернути нас від високого, зачаровує наші душі і сплітає нас непорушно із суєтними людьми. Воно дає нам великий і глибокий

Містична практика єднання з Богом, винайдена афонськими ченцями у XI ст.

Замкнувши двері своєї келії, сядь у кутку її, відверни думку свою від усього земного, тілесного і скороминушого. Потім схили підборіддя твоє на груди свої і спрямує почуттєве і щиросердне око своє на пупок твій; далі, стисни обидві ніздрі твої так, щоб ледь можна було дихати, і відшукай очима те місце серця, де зосереджені всі здібності душі. Спочатку ти нічого не побачиш крізь тіло твоє; але, коли проведеш у такому становищі день і ніч, тоді – о, чудо! – побачиш те, чого ніколи не бачив, – побачиш, що навколо серця поширюється Божественне Світло.

Контрольні питання

1. Чому Никифор Григора гудив спосіб, яким Андронік II намагався боротися з турками? У чому його помилковість?
2. «Війна двох Іоаннів» – це привід чи причина громадянської війни?
3. Чому в Адріанополі спалахнуло повстання? Хто був призвідником?
4. Які верстви суспільства брали участь у повстанні 1341 р. в Адріанополі?
5. Чи правильно Іоанн Кантакузин пояснив причини народного руху у своїх мемуарах?
6. Чим зилоти виправдовували конфіскацію майна монастирів?
7. Як ви вважаєте, наскільки справедливими були дії зилотів?
8. У чому Григорій Палама бачив виховання, освіту і знання? На яких принципах він пропонував їх будувати?
9. Що необхідно було зробити, на думку афонських ченців, щоб з'єднатися з Богом? Що нагадує така містична «техніка»?

§ 26. «Піррова» перемога знаті

У першій половині XIV ст. уряд Константинополя не скористався гарячою підтримкою широких народних мас ромеїв і при цьому припустився кількох серйозних помилок, що, в підсумку, привели його, а разом з ним і країну, до вкрай критичного стану.

Втрачені можливості

Найголовнішим і найважливішим союзником центральної влади у боротьбі з динатською вольницею були міста. Але надії і сподівання городян залишилися непочутими в Константинополі.

Конфісковане майно кантакузиністів Алексій Апокавк щедрою рукою роздавав своїм прихильникам, фаворитам, новому нобілітету. До речі, цей найбільш непримиренний ворог Іоанна VI погано скінчив: він загинув у 1345 р., коли був забитий ув'язненими під час відвідування столичної в'язниці, де скніли його вороги.

Незважаючи на інтереси батьківщини, обидві ворогуючі партії, заручники фатальних обставин, закликали на допомогу то сербів на чолі зі Стефаном Душаном (1331–1355), то болгар Івана Олександра (1331–1371), і, що особливо недалекоглядно – тюркські загони, сельджуків, а потім і османів. У 1346 р. честолюбний і талановитий сербський правитель Стефан Душан, заволодівши землями Македонії і Греції, проголосив себе царем сербів і ромеїв і був коронований як василевс. Його держава була напівгрецькою. Візантія опинилася між сербами й османами, а на морі – між ворогуючими Генуєю і Венецією. Доля того, що залишилося від великої Імперії, а також сам результат тривалої сутички двох угруповань знаті, таким чином, виявилися в руках хижих і войовничих сусідів. Саме вони стали переможцями у боротьбі. Ромеї задихалися від навали все нових і нових загонів іноземців, особливо турків, які ділили її землі на уджі, прикордонні райони, бейліки й емірати, нещадно грабували, убивали, гнали в полон місцевих жителів. Так що про яку-небудь підтримку греками тієї чи іншої ворогуючої сторони вже не могло бути й мови, настільки країна була розореною і знекровленою.

У боротьбі зі своїми внутрішніми ворогами Іоанн Кантакузин вдався до допомоги Умура, правителя турецького емірату Айдін. У 1345 р. він навіть уклав союз з одним з османських правителів – Орханом і віддав

йому за дружину власну дочку, Феодору. Заради перемоги своєї партії і досягнення честолюбних задумів він пішов на безпрецедентне приниження Візантії: дочка християнського імператора, хоч і самозваного, відправилася до гарему мусульманина – «невірною і варвара». Честь гордих ромеїв вкотре була зганьблена.

За словами історика й антикантакузиніста Никифора Григори, коли Іоанн VI вирішив закликати турків, то в приступі сказу він кинув фатальну, по-своєму пророчу фразу: «Якщо не я, то і він (Іоанн V) нехай не царює! Нехай узагалі не буде над ким царювати!». Але навіть якщо таких слів не було, сучасники цілком справедливо вказували на його провину. Не будучи «туркофілом», саме Кантакузин першим став використовувати у внутрішніх міжусобицях турецькі загони як військових партнерів, маючи ефемерну подобу влади над ними, і, що особливо прикро, почав селити своїх хижих союзників у Фракії, тим самим «вказавши їм шлях» до володінь ромеїв. Утім, цим грішив не тільки він. Справедливості заради треба зазначити, що імператриця Анна Савойська, що діяла від імені свого сина Іоанна V, теж намагалася наймати загони турків, що не так служили їй проти Кантакузина, як грабували візантійські землі і спустошували околиці Константинополя.

Зрештою, 3 лютого 1347 р. Іоанн Кантакузин зі своїми військами переможно вступив до столиці Імперії, де лютували голод і злигодні. Він оголосив своїм супротивникам амністію і був цього разу офіційно коронований у храмі Богоматері Влахернської. Відповідно досягнутого компромісу, Іоаннові VI Кантакузину впродовж десяти років повинна

була належати вся повнота влади у Ромейській державі. Потім Іоанн V Палеолог ставав його співправителем.

26.1. Іоанн Кантакузин. Мініатюра, арк. 123v, Рукопис богословських праць Іоанна VI Кантакузина (Par.gr. 1242). Національна бібліотека Франції, Париж. Бл. 1375 р.

У 1349 р. надійшла черга і приреченої Фессалонікської «республіки»: оточені кільцем облоги, зилоти не змогли довго опиратися. Іоанн VI вкотре закликав собі на допомогу сербів і турків, які й довершили справу. «Республіка» героїчно відстоювала незалежність, але сили явно були нерівними. Таємний кантакузиніст, архонт Алексій Метохіт, здав місто урядовим військам обох василевсів, попередньо нацькувавши бідноту на міських моряків, головну опору зилотів. Останній оплот антифеодалної боротьби впав. А з ним розвіялися і слабкі надії врятувати зникаючу, агонізуючу Імперію ромеїв від за-силля динатів та іноземців.

Нищівний удар

Прихід до влади угруповання провінційної знаті на чолі з Іоанном VI Кантакузином став нещастям для візантійської держави. Динати перемогли, але їхня перемога виявилася «пірровою». Як і горезвісний епірський полководець стародавності, вони залишилися без сил.

Війна 1341–1347 рр. завдала Ромейській імперії доленосного смертельного удару. Господарство, фінанси країни були зруйновані. Держава помітна зубожіла. Від колишнього процвітання Фракії й інших балканських провінцій не залишилося і сліду. На дорогах лютували розбійники. Більшість островів Егейського моря були втрачені. До того ж у 1348 р. до Візантії, як і до всієї Європи, дістався смертоносний вал «чорної смерті» (пандемії чуми), від якої загинуло близько 1/3 населення і без того знекровленої Імперії. Особливо постраждав багатолюдний до цього Константинополь: до XV ст. у столиці залишилося всього близько 40–50 тисяч чоловік, – кожен десятий з колишніх мешканців.

Ще у 1343 р. Анна Савойська, мати Іоанна V, заклала венеціанцям за 70 тисяч дукатів дорогоцінні камені з імператорського вінця, який василевси ромейів уже ніколи так і не змогли викупити. Місце коштовностей і золота в пишних шатах візантійських монархів заступили позолота і майстерні скляні підробки. На званому бенкеті в царському палаці після коронації Іоанна Кантакузина пили вже не з золотих і срібних чаш, а з олов'яних, і їли на глиняному посуді.

26.2. Руїни Містри, Пелопоннес.

Щоб підняти і відродити колишню могутність Царства ромеїв необхідна була підтримка тих передових сил (ремісників, купців, підприємців, ділових кіл), з якими саме і воював Кантакузин. Виходець з династських кіл, він діяв в інтересах династів: роздавав їм володіння та привілеї, тим самим підсилюючи децентралізацію і без того ослабленої державної влади. Цілі області Іоанн VI дарував і віддавав під управління своїх родичів. Так, грецьку Фессалію він віддав племіннику Іоаннові Ангелу; старшому сину, Матфею, – Адріанополь, а потім також велику територію від Дидимотики до Христополя; інший син, Мануїл, одержав відібрану у латинських хрестоносних баронів візантійську провінцію Морею на півдні Греції з її столицею, відомим з середини XIII ст., розвиненим містом-фортецею, **Містрою**, розташованою на крутому схилі гірського хребта Тайгета за кілька кілометрів від занепакої стародавньої Спарти. Її жителі тепер укрилися за стінами цього відвойованого у франків міста. Відзначимо, що маленький, майже незалежний деспотат Містри – останнього міста, заснованого у Візантії, керований одним з молодших дітей ромейського імператора, буде відігравати важливу роль у міжнародному культурному житті наступного століття. Але важливо інше – колективне керування Імперією стає системою.

1348 – початок 1349 р. принесли Візантії нове приниження: генуезці маленької укріпленої колонії у Пері-Галаті на північному березі Золотого Рогу, до рук яких вислизало дві третини митних зборів, буквально на очах константинопольців двічі палили і без того нечисленні візантійські кораблі. У відповідь Іоанн VI збільшив митні збори з італійців, у п'ять разів знизивши їх для вітчизняних купців. На зібрані гроші він зумів вибудувати флот, з яким генуезці вже побоялися зв'язуватися, якнайшвидше пішовши на укладання миру. Втім, це був лише короткочасний успіх. Спроба василевса ромеїв відстояти незалежність на морі провалилася. Усім було зрозуміло, що Візантія не витримає нерівної боротьби з італійцями. Тепер Генуя і Венеція самі зустрілися у сутичці за контроль над водами Чорного й Азовського морів, на узбережжях яких вони мали такі важливі торговельно-підприємницькі укріплені центри, як Каффа (нинішня Феодосія) і Тана (Азов).

Очолити Імперію, Кантакузин, як і очікувалося, змушений був розпочати

26.3. Срібний гроссо дожа Раньєрі Зено. 1253–1268 рр.

боротьбу зі своїми колишніми союзниками, великою землевласницькою аристократією, яка допомогла йому зійти на трон і, зрозуміло, розраховувала на вдячність нового імператора. Однак той повів запізнілу боротьбу з децентралізацією і динатською вольницею. Як і раніше, розраховуючи на допомогу мусульман, Кантакузин почав селити найманців-турків навколо столиці, тим самим лише збільшуючи загальне роздратування своєю політикою. Внаслідок цього у 1352–1354 р. молодий Іоанн Палеолог за допомогою італійців став захоплювати Егейські острови. У Візантії спалахнула нова чвара, яка з'їла останні крихти з і без того порожньої скарбниці, навіть гроші на відновлення Великої церкви, подаровані в 1350 р. московським князем Семеном Гордим. Всі вони пішли на виплати турецьким найманцям.

Втомлений від незчисленних кривавих усобиць, засуджений громадською думкою, Кантакузин припинив опір, у 1354 р. відрікся від престолу і постригся в ченці. Втім, і після цього йому вдалося зберегти достатній політичний вплив і авторитет. Його місце на троні «достроково» зайняв зять, Іоанн V Палеолог, до якого перебігли незадоволені колишні кантакузиністи.

Ця зміна мало що дала країні, тому що, за словами одного з останніх ромейських істориків, Михаїла Дуки, новий автократор поступався колишньому за всіма показниками: «Був він дуже легковажною людиною і не глибоко цікавився іншими справами, крім гарненьких і красивих жінок і [питання], котру з них і як упіймати у свої тенета». Втім, схоже, бідну Візантію були вже не в змозі врятувати ні генії, ні посередності.

У рік, коли у Візантії відбулася зміна правителів, страшний землетрус зруйнував стіни міста-фортеці Галліполі на європейському березі протоки. Відтепер шлях до Фракії був відкритий. Турецький прес міг тепер тиснути на Імперію не зустрічаючи жодних перешкод.

Того ж таки року закінчився тривалий період громадянської війни у Візантії, а разом з ним завершилася її історія як світової суверенної держави. У західних володіннях країни панували серби, східні стали жертвою турецької агресії, на островах і в самому серці Імперії, Константинополі, хазяйнували жадібні і пихаті італійці.

Перемогу здобула урядова партія, яку ще не так давно підтримував народ. Але час було безповоротно втрачено.

26.4. Золотий флорин Флоренції. 1348–1367 рр.

Внаслідок громадянської війни і ворожих нападів, які посилилися до середини XIV ст., була розорена, вигнана чи загинула значна частина земельної аристократії, з рядів якої походили посадові особи Імперії. Інше знекровлене населення Візантії не змогло надати відчутну допомогу Іоаннові V у боротьбі з османами, що входили в силу й бажали загарбання все нових і нових земель.

Останнім візантійським імператорам вдалося зберегти вагу іперпіра не меншою за два грами, але вміст золота в ньому зменшився до чверті, а потім – до третини. Замість зображення Христа чи Богородиці на ньому з'явилися сцена коронації чи малюнок міста. Західні золоті монети, особливо венеціанські дукати і флорентійські флорини, заповнили ромейський ринок. За Іоанна V Палеолога візантійці відмовилися від випуску власної золотої монети. Іперпір остаточно знецінився, втратив характер міжнародної валюти і поступився місцем розмінним срібним монетам невисокої проби. Але і їх катастрофічно не вистачало. За висловом Никифора Григори, у імператорській скарбниці були лише «повітря, пил і епікурові атоми». Армії теж не існувало. Уже навесні 1355 р. дожеві Венеції радили просто анексувати залишки Візантійської імперії, щоб вони не стали здобиччю турків.

Історія Імперії ромеїв вступила у фінальну фазу, і її існування впродовж наступного сторіччя нагадувало тривалу агонію. Якщо до середини XIV ст. у ромеїв ще теплілися надії на вдалий розвиток подій, то тепер від них не залишилося й сліду. Візантія зробила ще один крок до безодні, переступивши рубікон своєї непростой долі. Залишалося тільки сподіватися на чудо і молити небеса про допомогу.

Контрольні питання

1. Чому провінційна знать на чолі з Іоанном Кантакузином змогла здобути перемогу над урядовою партією?
2. Військовою допомогою яких іноземних держав користувалися протиборчі угруповання в ході громадянської війни? Як ви думаєте, чим це було викликано і чи було це виправдано?
3. Як ви оцінюєте союз Іоанна Кантакузина з турками-османами? Чому?
4. Які причини падіння Фессалонікської республіки?
5. Чому перемога динатів у громадянській війні виявилася, по суті справи, поразкою?
6. Проаналізуйте підсумки громадянської війни 1341–1354 рр. у Візантії.
7. У чому проявилася зміна системи керування Імперією?
8. Як ви думаєте, що могло врятувати Імперію ромеїв від турецької агресії?
9. Чому XIV ст. для Візантії стало сторіччям втрачених можливостей?
10. Поясніть, чим громадянська війна 1341–1354 рр. відрізнялася від звичайної міжусобної чвари?
11. Чому ромеї не змогли протистояти турецькому вторгненню до їхніх європейських володінь?
12. Як ви вважаєте, чи змінило б хід історії захоплення залишків візантійських володінь Венецією?

Увага, джерело!

«Ромейська історія» Никифора Григори (бл. 1293–1361) про повстання у Фессалоніці (1343 р.)

Жителі Фессалоніки, зачинившись з чередами усередині стін, і самі відчували брак продовольства, і не мали засобів для харчування тварин. Оскільки щоденно помирили одні за одними, і гнилизна отруювала повітря, мешканці міста важко переносили все це і переходили до повстання. Для тих, у кого були земельні володіння, важко було, коли спустошували поля. Ті, у кого були череди дрібної худоби, биків і в'ючних тварин, також сильно турбувалися, боячись спустошень, що могли відбуватися у їхньому майні і втрачаючи надію на допомогу. Ті, котрих пригнічувала бідність і розладжувала їхній душевний стан, прагнули до змін і смут; заздрість спрямовувала їхні погляди на багатих людей і потужно змушувала замишляти злодіяння проти них. До них, що розкололися на дві частини, приєдналася ще третя з простолюду. Ця частина нічого не розуміла в праві і несправедливості, легко йшла за тими, хто закликав її до зброї, і з упертістю прагнула небезпечних злодіянь. Цей простолюд не бажав підкорятися ні власному керуванню, ні законам стародавніх мужів... Подібно до того, як судна, що йдуть проти вітру по морських хвилях, гинуть разом з людьми, так і ці руйнують будинки багатіїв, жорстоко і безрозсудно заносючи свої мечі над головами ворогів...

Слова вченого і месадзона Іоанна V Палеолога, Димитрія Кидоніса, сказані ним з амвона храму Св. Софії на адресу Іоанна VI Кантакузина

... тільки слово нікому не підвладне і судить про усіх. Проклятий час наш, і нечувані грабунки полчищ, що постійно закликаються, Омара-бея й Урхана¹. Настав час Божого заступництва, бо народ, очікуючи Божого Суду, зневірюється. Багато християн зробилися посіпаками турків. Простолюд віддає перевагу солодкому життю магометан, а не християнському подвижництву. Ми стали посміховиськом проклятих, які питають: «Де Бог ваш?». Пресвята Богородиця! Усі ми втрачаємо: маєтки, гроші, тіла наші й надії. Ні на що не уповаємо, крім допомоги від твоєї, Богородиця, руки.

З листа Георгія Інеота (перша половина XIV ст.) про турецький набіг на Фракію в 1326–1327 р.

Але понад те нас спонукувало ридати, безутішно вболівати і стогнати при вигляді сіл, знищених слугами злочинного Мухамеда, при вигляді благоговійно шанованих образів святих, утоптаних у бруд. О, які численні джерела, які численні ключі були зіпсовані з нелюдським божевіллям... Що належить сказати? Це потребувало б трагедії Есхіла і Софокла: я думаю, однак, що надлишок нещастя зовсім за-тьмарив би їхню мову.

«Історія» Іоанна Кантакузина (1295–1383) про заворушення в Імперії після повстання у Фессалоніці

Повстання поширилося Ромейською імперією як жахлива злаякісна хвороба і заражало багатьох, хто раніш здавався поміркованим і справедливим. Бо в мирний час і міста, і

¹Омар-бей – емір турецького князівства Айдина, що у Малій Азії, Урхан – вождь османів.

окремі особи бувають більш мирними і менш схильними здійснювати безчестя і ганебні справи, тому що не стикаються з умовами жахливої необхідності. Але війна, що позбавляє людей їхніх щоденних потреб, є жахливим вчителем і вчить тому, що раніше здавалося неймовірним і страшним.

...Знатні і члени середніх класів були цілком розорені; перші тому, що вони були прихильними до Кантакузина; другі – або тому, що вони не співпрацювали із заколотниками, або з заздрості, щоб вони їх не пережили. Людська природа, завжди готова робити несправедливості стосовно законів, здається потім неспроможною керувати людським шаленством.

Контрольні питання

1. Які причини, на думку Григори, призвели до повстання у Фессалоніці? Як ви думаєте, чи правий він?
2. Що мав на увазі Никифор Григора, говорячи, що жителі Фессалоніки розкололися на дві частини?
3. У чому Димитрій Кидоніс обвинувачував Іоанна Кантакузина? Наскільки справедливі його докори?
4. Якою постала перед очима Георгія Інеота Фракія і яке головне лихо їй загрожувало?
5. Чому, згідно з Іоанном Кантакузином, у Ромейській імперії поширилися повстання? Чи можна з ним погодитися?
6. Як ви думаєте, хто найбільше постраждав у Візантії в ході громадянської війни 1341–1354 рр.?

§ 27. Між Сходом і Заходом

У той час, як Ромейська імперія марнувала свої сили на внутрішню боротьбу і зовнішнє суперництво із Сербією, Болгарією, на сутички з італійськими республіками, міць її головного і нещадного ворога – Османської держави – зростала з року в рік. Турецькі султани тепер уже мріяли цілком підкорити Візантію, яку вони назвали Румелією. Стародавнє пророцтво стверджувало, що тільки після завоювання Константинополя османи зможуть опанувати усім світом. Прагнення якомога швидше здійснити цю волю Аллаха підігрівало експансіоністські плани турків.

Трагічна ситуація, у якій опинилася Імперія, обтяжувалася тяжким становищем її фінансів, злиденністю населення, демографічним спадом. Єдиною зброєю греків проти османів залишалася дипломатія. Вони із затаятою наполегливістю шукали допомоги й підтримки в монархів і правителів Європи, але, як показав час, їхні зусилля були марними.

Безперервна війна

Смертоносний вал пандемії чуми 1348 р. трохи затримав проникнення турків до Європи. Він прокотився половиною тогочасного світу і винищив чималу частину населення, у тому числі й турецького.

Але з другої половини XIV ст. османи вже ні на мить не давали перепочинку візантійцям, наносячи удар за ударом. Візантійці були втягнуті в чергову і найстрашнішу для них перманентну війну, яка тяглася десятиліттями і розгорталася по наростаючій, несучи все нові втрати.

У 1355 р. помер амбіційний сербський цар Стефан Душан, єдиний правитель, здатний промірятися силами з турками, після чого його погано спаяна, створена силою зброї імперія розпалася. За два роки потому під ударом османських військ Сулеймана-паші упав значно поруйнований землетрусом Галліполі біля Константинополя, а в 1359 р. вороги здійснили першу спробу напасти на саму столицю ромеїв. Досить міцні стіни міста виявилися їм ще не під силу: штурм був відбитий, але усі розуміли, що він не останній.

Після захоплення володінь Імперії в Малій Азії турки розпочали масштабне завоювання Балкан, перекидаючи сюди свіжі контингенти своєї непереможної кінноти – сипахів і нещодавно створеного 6-тисячного еліт-

ного регулярного військового корпусу **йеничери (яничарів)**. Кадри для нього спочатку набирали серед військовополонених, обернених у рабство, а потім серед відібраних, примусово навернених до ісламу хлопчиків із християнських родин скорених народів. Маючи нелегкий досвід життя, вони, одержавши волю, цінували її, тим більше, що заступництво султана робило їхнє становище привілейованим. Згодом яничари стали найбільш ревними бійцями й опорою трону, перетворившись у своєрідний символ султанської Туреччини.

Сміливий полководець і спритний політик султан Мурад I (1362–1389) почав підкоряти Фракію, тобто землі, що простягалися аж до Константинополя. У 1365 р. під ударами кривої шаблі воїнів Пророка упав головний форпост ромеїв на Балканах – центр перетину найважливіших доріг, могутня фортеця Адріанополь. Замість Бруси султан зробив її своєю резиденцією і новою столицею Османської держави, що підкреслювало претензії турків на завоювання Європи. Стародавнє місто було перейменованим на Едірне. З цього часу османи більше не залишали Фракію. Незабаром вона уся опинилася в руках безжалісних загарбників, які нещадно грабували християн і не щадили ні старого, ні малого. За словами сучасника, ці колись благословенні і густо заселені землі, житниця країни, перетворилися на неживу пустелю.

1371 р. османи перемогли сербів у битві на фракійській річці Мариці, а за два роки самі ромеї схилили голови перед турецькою чалмою, ставши данниками і, більш того, васальними союзниками султана. Іоанн V Палеолог приніс присягу Мураду I, відтепер не тільки фактично, але й формально припинивши бути «автократором ромеїв».

27.1. Двоголовий орел. Подея патріарха Павла, Метрополітен музет, Нью Йорк. 1366–1384 рр.

Відтепер візантійцям доводилося разом з османським військом брати участь у походах султана, брати в облогу і штурмувати колишні ромейські міста! Так вони збільшували силу турків і зменшували свою.

Символом чорних змін стала навіть вимушена зміна герба візантійських імператорів. Давно звичного орла довелося змінювати на двоголового, оскільки на символ василевсів спокусився німецький імператор, який вирішив використовувати одноглавого орла на своєму гербі. Щоправда, ромеї й тут постаралися не осоромитися, заявивши, що прийнята ними зміна символізує східні і західні території Римської імперії. У такому вигляді цей герб перейшов через династичні шлюби до монархічних династій Австрії і Росії.

Але на ділі ще одна голова смертельно пораненого орла не додала йому сили.

На додаток до навислих над Імперією хмар труднощів зовнішньо-політичного й економічного характеру, в самій Візантії було неспокоїно. Зубожілими жителями було майже неможливо керувати. Демографічний спад, викликаний смутами і турецькими завоюваннями, став необоротним. Його не міг переломити навіть прихід на територію Малої Азії нових тюркських племен, що поповнили населення. Низький рівень матеріального становища підданих василевса ромеїв значно підсилював політичну нестабільність.

У 1373–1379 рр. у результаті боротьби за примарну владу, чергової сімейної міжусобиці Палеологів, підтримуваної османами, яким була вигідна нестабільність у ромейському суспільстві, держава розкололася на уділи. Відтепер вона виглядала як низка територій, відділених одна від одної. У Константинополі правив імператор Іоанн V, але через складну політичну ситуацію він часто був лише пасивним спостерігачем. Інші ще підвладні йому землі василевс розділив між синами. Заколотному Андроніку, який постійно умишляв лихе проти батька і навіть на певний час засадив його до в'язниці, дісталися кілька фракійських міст неподалік від столиці (Селімврія, Іраклія, Редесто й інші). Юний Мануїл, непримиренний супротивник турків, одержав у володіння Фессалоніку, а Морея (так стали називати Пелопоннес з XII ст.) відійшла Феодору, найрозумнішому і найталановитішому з братів.

Феодор Палеолог незабаром зможе об'єднати під своїм началом весь Пелопоннес. Столиця Мореї – Містра переживе небувалий зліт мистецтва і стане останнім оплотом освіти і чудової візантійської культури. Деспотія розвивалася за рахунок зусиль етнічно строкатого населення, що включало місцевих греків, значну кількість «латинів» і нащадків змішаних шлюбів, яких називали гасмулами, переселенців з числа слов'ян, пастухів-албанців, євреїв, циган і, нарешті, турків. Деспоти Мореї зможуть захопити останні латинські володіння на території Візантії, крім пелопоннеських портів Корон і Модон, що належали Венеції. Вони навіть спробують вийти за Коринфський перешийок і відвоювати Афіни, і лише втручання османів, що відправилися грабувати Пелопоннес, зупинило цю останню спробу ромейської експансії. Перетворившись згодом у фактично незалежний деспотат, єдиний зі здатних до серйозного опору, Містра здобуде в XV ст. славу великого інтелектуального центра мирської культури як у Візантійській імперії, так і в Італії, але її зліт усе-таки буде підрубано ятаганом турецького завоювання.

У 1389 р. сербський князь Лазар з боснійцями, на яких давно напосідали турки, спробували перепинити шлях турецькому вторгненню на Косовому полі, відомому також як «Поле чорних дроздів». Тут 15 липня відбулася історична битва, що стала трагічною для Сербії. Турки втратили Мурада I, заколотого на початку бою сербом, якому вдалося прокрастися до намету султана, але князь Лазар зі своїми союзниками все одно був розгромлений

і страчений. Нищівна поразка, як би високо чи низько не оцінювати її значення, зумовила важку долю балканських народів. Незабаром після цієї кривавої битви було втрачено увесь Балканський півострів, а християнські держави, що вижили, такі як Валахія і Молдавія, стали васалами турків або були ними поглинені. Саме так сталося через три роки з Македонією, а ще через рік – з Болгарією, окупованими османами.

Будь-яка спроба опору закінчувався провалом. Мануїл, син Іоанна V, що закріпився у Фессалоніці, зібрав війська Фессалії, але у відповідь в 1387 р. розгніваний султан напав на Фессалоніку. У 1390 р. упав останній важливий центр опору греків у Малій Азії – місто-фортеця Філадельфія, уславлена своїми зброярами, причому туркам при цьому допомагали грецькі загони, які Мануїл змушений був послати султану Баязиду I (1389–1402), сину убитого на Косовому полі Мурада I. Але навіть така відверта підтримка не допомогла ромеям. У 1394 р. Фессалоніка, друге за розмірами й багатством місто Візантії, ще раз було розгромлене, частина його населення жорстоко вирізана. З цього ж року османи почали чергову облогу Константинополя, сподіваючись узяти його змором. Цього разу блокада християнської твердині тривала з перервами довгих сім років. У столиці почалися голод і хвороби. Лише море, як і раніше, ще рятувало ромеїв. Турки поки не могли конкурувати з майстерними візантійськими й італійськими моряками, які доставляли у Константинополь продовольство, зброю і підкріплення.

Хрестовий похід проти османів, у якому брав участь цвіт християнського лицарства Угорщини, Франції, Німеччини, Чехії, Польщі і Венеції, обернувся трагедією. У битві під Нікополем на Дунаї, 25 вересня 1396 р. могутнє об'єднане християнське військо європейських народів, очолене угорським королем і майбутнім імператором Священної Римської імперії Сигізмундом, було наголову розбите Баязидом I (1389–1402), талановитим полководцем, який ще раз підтвердив своє прізвисько Йилдирим – Блискавичний, дане йому за блискучі військові удари. Скориставшись недисциплінованістю французьких лицарів, турки переломили на свою користь хід на початку невдалого для них бою й у підсумку полонили 10 тис. хрестоносців. Вони стратили усіх, крім 300 найбільш знатних. Коли Сигізмунд, що врятувався у Константинополі, повертався через Дарданелли, султан вишикував на берегах протоки залишених в живих бранців, які слали прокльони вслід королівській галері.

Наприкінці XIV ст. багатьом здавалося, що з Візантією вже покінчено. Навіть традиційно вірна Москва вагалася, чи вважати васала османів духовним провідником православного світу і спадкоємцем Константина Великого.

Марні сподівання на Захід

Останні сподівання і надії ромеї покладали на дипломатію, яка здавна виручала Імперію. Візантійські монархи шукали допомоги і підтримки у католицьких правителів Європи проти турків-османів, що стали непереможними. Вперше в історії Ромейської імперії василевси відправилися на Захід не з метою заморського військового походу, а щоб принижено благати допомогти зупинити натиск синів Османа, що показали усім свою непереборну силу.

Вже у 1366 р. Іоанн V Палеолог відвідав угорського короля Лайоша I Великого (1342–1382) у надії знайти в його особі вірного союзника. Але християнський король, хоч і вшанував належною увагою вінценосного правителя, обмежився дуже туманними обіцянками. Не принесла успіху і поїздка напівздітненого, обтяженого боргами Іоанна V до Італії, яка відбулася після тривалого обміну послами і листами між імператором і Папою римським Урбаном V (1362–1370). Василевс навіть прийняв з благословення Папи католицизм, але допомога у вигляді організації хрестового походу і надання грошових субсидій так і залишилася на словах. Реальне прийняття католицького Символу Віри, при якому не був присутнім жоден грецький ієрей, не могло стати серйозною підставою для укладання унії двох Церков. У Візантії воно не викликало жодного відгуку – відчайдушний вчинок Іоанна зустріли з повною байдужістю і про нього швидко забули.

Ще більш енергійні заходи зі зближення з західноєвропейськими країнами починав Мануїл II Палеолог (1391–1425), натхненний філософ і невдалий дипломат, який у своїх численних листах молив християнських государів про порятунок. Але тільки великий князь московський Василій I надіслав гроші та французький король Карл VI Валуа (1380–1422) відрядив на допомогу 1200 латників на чолі з відважним маршалом Бусіко, який побував у турецькому полоні. Значну частину правління, з 1399 по 1403 р., імператор провів поза столицю, у довгих роз'їздах і марних спробах створити антиосманську коаліцію.

10 грудня 1399 р. Мануїл II на кораблях Бусіко залишив голодний, блокований османами Константинополь, щоб, за прикладом батька, Іоанна V Палеолога, відправитися у вояж Західною Європою у надії організувати рятівний хрестовий похід проти мусульман. Спочатку він відвідав багаті італійські міста Венецію, Падую, Мілан, Флоренцію, а потім прибув до двору короля Карла VI Валуа, слабкого і нездорового монарха. У Парижі василевс теж викликав цікавість, його зустрічали з великою помпою: сам Карл VI, канцлер, парламент, вище духовенство і величезна юрба ошатних городян. Незважаючи на ті нещастя і приниження, що спіткали Візантію в останнє сторіччя, європейці шанували ромейського імператора як государя найбільш древньої і уславленої спадкоємщиці великої Римської імперії.

27.2. Сім'я імператора Мануїла II Палеолога. Мініатюра, арк. 2r, рукопис творів Діонісія Ареополіта (MR 416), Лувр, Париж. Бл. 1408 р.

Мануїлові II відвели розкішні апартаменти палацу, на його честь влаштовували чудові свята і пишні прийоми, розважали, дарували подарунки, навіть виділили грошову ренту, що було дуже доречно для зубожілого монарха. Хоч переговори і не принесли очікуваних результатів, усе-таки василевсу більше подобалося жити при веселому і галантному французькому дворі, ніж у власній голодній, злиденній, озлобленій столиці.

Після Парижа василевс відвідав дощовий, туманний Лондон. Тут Мануїлові II надали не менше пошестей, але, зайнятий боротьбою з феодалними магнатами, лордами, Генріх IV Ланкастер, як і французи, не квапився з висилкою королівських солдатів на далекий Схід. Місяць минав за місяцем, рік за роком, а далі урочистих промов, здравниць і щедрих, але порожніх обіцянок справа не йшла. Не виключено, що результативності переговорів заважало те, що ромейський імператор жадав допомоги, але розглядав зміну віри, католицизм як тяжкий гріх, злочин, зраду вітчизні, неможливість вважати себе добродесною людиною.

На зворотному шляху Мануїл Палеолог ще на довгі два роки затримався в співчутливому, привітному Парижі, віддаючись ледарству і позуючи художнику, що писав портрет царя. Його вже залишила будь-яка надія організувати новий хрестовий похід проти турків. Вважаючи лиха, що випали, наслідком гріхів самих ромейів, він уповав лише на милосердя...

У кінцевому підсумку василевс так ніде і не одержав реальної допомоги, навіть обіцянок про підкріплення, і повернувся на свою батьківщину, що гинула, ні з чим. Західні правителі змирилися із загибеллю старезної Імперії і лише чекали зручної можливості розділити те, що від неї лишилося. Власне візантійські володіння звелися лише до Константинополя і пелопоннеської деспотії Мореї, а населення не перевищувало 50 тис. чоловік. Відчуття близької катастрофи, остаточної загибелі вітчизни стало таким сильним, яким не було ніколи.

Контрольні питання

1. Як ви вважаєте, чому Візантія так швидко поступалася позиціями перед натиском турків?
2. Які землі були втрачені ромеями до кінця XIV ст.?
3. Які заходи здійснювали візантійські імператори для організації відсічі османам?
4. Згадайте, коли і звідки в ромейів з'явився герб у вигляді орла? Коли ще змінювався герб у візантійських імператорів?
5. Хто з ромейських імператорів першим став розраховувати на допомогу Заходу? Чи правильною була така політика?
6. Як ви вважаєте, держави католицької Європи не могли надати реальну допомогу Візантії у боротьбі з мусульманами чи просто не хотіли?
7. Які країни відвідав Мануїл II Палеолог під час своєї тривалої подорожі Європою і чому він обрав саме їх?
8. Ви опинилися в почті Мануїла II. З ким би ви могли познайомитися і що побачити під час свого вояжу Західною Європою на межі XIV–XV ст.?

Увага, джерело!

«Записки яничара» серба, ймовірно, артилериста Константина Михайловича з Островіци (друга половина XV ст.)

ніякого замка жодному з вельмож не віддаючи; і те місто, що має управління і замок у ньому, султан, зайнявши своїми людьми², також тримає сам. А тих яничарів, що знаходяться в замку, він постачає сам, щоб вони на випадок облоги не мали нестатку... А іншим часом, коли немає облоги, кожний годується від своєї служби. Платню вони одержують від двору кожну чверть року без затримки, а одяг їм дають один раз на рік... І так вони постачають султанські замки, а також і всю турецьку державу від найвищої людини до найбільш незначної, будь то багатий чи бідний, кожен дивиться на руку султана, бо султан візьме в одного, коли захоче, і дасть іншому³...

Спогади Никифора Григори (бл. 1293 – 1361) у «Ромейській історії» про Константинополь середини XIV ст.

і величні будинки патріархату, що зруйновані чи зовсім знищені.

38. *Про управління, яке існує в Турецькій землі.* Порядок і управління в Турецькій землі насамперед ґрунтується на тому, що султан усі замки в усіх своїх землях, зайнявши їх яничарами¹, міцно тримає у своїй руці,

... легко уявити падіння порядку речей і руйнування імперії, тому що усім впадало в око, що імператорські палаци і палати знатних лежали в руїнах і служили відхожими місцями для перехожих і клоаками; так само оточували великий храм Св. Софії, ... були

Придворний юрист англійського короля Генріха IV Ланкастера (1399–1413), що був свідком пишного прийому, влаштованого на честь приїзду Мануїла II

Я подумав, як сумно, що цьому великому християнському государю доводиться через сарацинів⁴ їхати з далекого Сходу на найдаліші на Заході острови у пошуках підтримки проти них... О, Боже, що сталося з тобою, стародавня слава Риму?

¹ Яничари – регулярна султанська гвардія, привілейований корпус в османському війську; існували з XIV ст. до 1826 р.

² Люди, що входили до складу турецького гарнізону, називалися мустафізи – «охоронці фортеці».

³ Хоча у Туреччині уся земля вважалася державною власністю й формально не могла передаватися у спадок (про це говорить і Константин), насправді вже у XIII ст. у Сельджукському султанаті феодальні володіння набували характеру *феодів*, тобто спадкових володінь. У XIV–XV ст. ці володіння ділилися на хасси, якими наділялися *везіри*, члени султанської сім'ї, привілейовані кіннотники-сипахи. Їхні власники складали основну військову опору султана. У свою чергу, сипахії ділилися на *зеамету* (по кілька сіл) і *тимару* (1–2 села). Якщо власники хассів і зеаметів мали податковий та адміністративний імунітет, то тимарити були його позбавлені. Крім того, існували вакфи – невідчужувані земельні володіння мусульманського духовенства, які також мали податковий та адміністративний імунітет. За особливі заслуги у безумовне володіння надавалися також мульки, часом доволі великі.

⁴ Маються на увазі турки.

Поради Мануїла II своєму старшому сину і співправителю Іоаннові VIII Палеологу (1392–1448) щодо церковної унії

Сину мій, безсумнівно і достовірно відомо нам від самих нечестивих (тобто турків), що їх дуже лякає, як би ми не домовилися і не об'єдналися з франками, тому що вони думають, що якщо це відбудеться, то їм буде

заподіяне через нас велике зло християнами Заходу.

Отож про собор⁵: піклуйся і клопочи про нього, і особливо тоді, коли тобі необхідно залякати нечестивих. Але не починай нічого для того, щоб здійснити його, тому що я не бачу, щоб наші здатні знайти який-небудь спосіб об'єднання, миру і єдності, але вони прагнуть тих звернути до того, щоб ми стали як колись. А оскільки це майже неможливо, боюся, як би не відбулася ще гірша схизма – і тоді б ми розкрилися перед нечестивими.

Контрольні питання

1. У чому, за словами Константина з Островіци, полягала особливість організації управління завойованих османами територій?
2. Чим відрізнялося військо яничарів від ромейського і західноєвропейського війська?
3. На чому, за даними джерела другої половини XV ст., ґрунтувалася міць турецького султана? Яку добу в історії самої Візантії це нагадує?
4. Чому Константинополь у середині XIV ст. виявився в тому жалюгідному стані, який описував Никифор Григора?
5. Чи можна вірити сучаснику, що оцінював ставлення до візантійського василевса на Заході? З чим воно було пов'язане?
6. Яку важливу пораду дав імператор Мануїл II своєму сину? На чому ґрунтувалися його політичні міркування і наскільки вони були вірними?

⁵Йшлося про можливість скликання Вселенського собору, на якому мало відбутися об'єднання православної та католицької Церков.

§ 28. «Приречений острів»

До кінця XIV ст. Візантійська імперія скоротилася до європейських передмість своєї столиці і кількох островів у північній частині Егейського моря. Більше захищати було нічого. Але у 1402 р., коли «граду Константина», а разом з ним і ромейській державі, здавалося, залишалося жити вже зовсім недовго, увесь християнський світ надихнула радісна звістка – військо османів було жорстоко розгромлене.

Візантійці на якийсь час звільнилися від тісної «опіки» турків, змушених зайнятися власними проблемами. Як виявилось надалі, доля послала ромеям лише недовгий перепочинок перед рішучим наступом мусульман. Вони виявилися занадто слабкими, щоб скористатися останнім шансом для порятунку. Болісні сумніви, непевність, релігійні суперечки усе більше охоплювали візантійське суспільство, одна частина якого чекала порятунку від турецької загрози з католицького Заходу, а інша, значно більша, не хотіла йти на жодні компроміси, вважаючи, що останні ведуть до загибелі батьківської віри, а значить, і душі.

Короткий перепочинок

Несподіване звільнення того, що залишилося від Візантії, прийшло з того самого тривожного Сходу, звідкіля його найменше можна було очікувати. У Париж, де в той час утішався королівськими обіцянками і лицарськими бенкетами Мануїл II, прилетіла приголомшлива звістка – армія непереможного султана Баязида I зазнала нищівної поразки.

Емір Самарканда, Тимур (1370–1405), не будучи Чингізидом, був змушений правити від імені поставлених ним ханів. Це не завадило йому не лише відродити роздроблений улус Чингізидів, але й спробувати відродити монгольську державу в колишніх кордонах, для чого він розпочав серію грандіозних завойовницьких походів. Каліцтво коліна, через яке він одержав прізвисько Тимурленг чи Тамерлан – тобто «Кульгавий Тимур», також не зашкодило йому завойовувати багаті держави Центральної і Середньої Азії, здійснити походи в Індію, розгромити Золоту Орду на півдні Русі, у Поволжі, Приазов'ї і Криму, заповонити своїми загонами Афганістан, спустошити Месопотамію і Сирію, створивши собі голосну і криваву славу непереможного полководця. Так, у 1387 р. під час походу

в Іран за його наказом у місті Ісфагані було відрубано голови 70 тис. чоловік мирного населення і з цих голів складена велика піраміда. В Індії в 1398 р. він наказав убити 100 тис. полонених тільки тому, що їх важко було вести на велику відстань до Середньої Азії. У Багдаді в 1401 р. за один день було вирізано 90 тис. мешканців міста. За найменших спроб скореного населення дати відсіч Тимур наказував закопувати людей живцем. Своєю безмірною жорстокістю, винятковою навіть для суворих часів середньовіччя, він викликав жах серед сусідніх народів. Усюди, де проходили його війська, вони сіяли смерть і залишали мертву пустелю. Нарешті надійшла черга османів, яким дісталося за те, що вони витиснули з Малої Азії інших мусульманських емірів.

28 червня 1402 р. у битві біля Ангори (сучасної Анкари) у центрі Анатолії зійшлися дві сильні армії. Чисельна перевага була на стороні Тимура, крім того йому вдалося схилити до зради деяких турецьких емірів, незадоволених султаном Баязидом I. Турецька армія була розчавлена, а її проводир, гроза всіх християн, Баязид, був захоплений у полон. Посаджений у залізну клітку, яку Тамерлан усюди возив за собою, гордий турок незабаром помер, покінчивши життя самогубством. Але «Залізний кульгавий» не зміг закріпитися на землях османів і повернувся в Середню Азію. Під час підготовки до походу в Китай грізний завойовник помер у 1405 р. Строката держава Тимура, скріплена лише силою його війська,

28.1. Христофоро Буондельмонті. План Константинополя. Мініатюра, арк. 123r; Книга острів Архипелаг (Cod. Marc. lat. xiv, 45), Бібліотека Марціана, Венеція. 1420 р.

відразу розпалася. Його син, султан Шахрух (1405–1447), зберіг під своїм контролем лише Середню Азію, Іран і Афганістан. Однак і Османська держава опинилася в безодні міжусобиць претендентів, що суперничали за трон султана і потребували будь-якої допомоги, у тому числі і з боку Візантії. Так один кривавий і жорстокий ворог упав жертвою іншого, ще більш могутнього і нещадного, якому теж прийшов швидкий кінець.

Доля надавала ромеям ще один шанс, але в кінцевому підсумку вони не змогли скористатися ним. Те, що відбулося, стало лише відстрочкою невідворотного. У країні панувала анархія, чвари охопили останній візантійський оплот на півдні Греції – Морею. Постійно ворогуючі венеціанці і генуезці нахабно втручалися у внутрішні справи греків, сіючи нові зерна розбрату.

Втім, користуючись з того, що Османська держава на п'ять років загрузла у громадянській війні (1413–1418 рр.), Візантія ненадовго повернула собі Фессалоніку з околицями і територію на узбережжі

Мармурового моря. Але смути в турків досить швидко припинилися. Молодий султан Мурад II (1421–1451) виявився рішучим правителем, гідним продовжувачем політики свого діда – Баязида Блискавичного. Він зміцнив Османську державу і перейшов у наступ на Візантію. У 1421 р. Імперія знову стала данницею мусульман, а в 1430 р. стародавня, уславлена Фессалоніка, незважаючи на допомогу венеціанців, знову потрапила під владу османів, тепер уже назавжди. Після семи років блокади у ній залишилося не більше 10 тис. жителів. Не кращим було становище в інших центрах. Чума і військові нещастя звели населення Коринфа, Патр і навіть Містри до кількох тисяч жителів, а в Афінах їх не набралось б і тисячі.

Дискусії про віру

Новому василевсу ромеїв Іоаннові VIII Палеологу (1425–1448) дісталася на правду жалюгідна спадщина. Фактично Імперія остаточно розпалася на незалежні від Константинополя уламки – наділи, що, немов острови, лежали посеред бурхливого навколишнього моря ворожого до них світу.

Особисті нещастя василевса збільшували почуття розпачу – від хвороби померла дружина Іоанна, імператриця Анна «з Росії», дочка Московського князя Василя I, онука Дмитрія Донського. Імператор не міг покластися навіть на рідних братів, – і деспота Мореї, Феодора, що відверто вичікував смерті василевса, і неспокійного честолюбця, деспота Дмитра, що відрізнявся особливо буйним характером. Але найсумнішим було інше – не тільки в родині імператора, але і серед ромеїв не було єдності. Значною мірою ослабленню Імперії сприяло своєрідне «дисидентство». У Візантії утворилося кілька партій, що пропонували свої варіанти порятунку батьківщини, яка стояла над прірвою загибелі.

Латинофіли («західники») вважали унію з католицькою Церквою і можливу допомогу західних держав у вигляді хрестового походу проти турків єдиним виходом. З їхнього погляду, Папа повинен був стати духовним главою і лідером об'єданого християнського світу. Цю партію підтримувала придворна знать, фракійські і морейські феодалі, окремі представники вищого кліру й інтелігенції. Їхньою теологічною основою, зрозуміло, було католицизм, перевагу якого латинофіли готові були визнати й у яке найчастіше переходили з ідейних переконань, а зовсім не заради «почесті і дарунків», як вважало чимало сучасників. Деякі з них навіть стали монахами-**домініканцями**. Вони усіяко акцентували увагу на християнській єдності Заходу і Сходу й намагалися перебороти глуху стіну взаємних обвинувачень у хибності релігійних переконань. Разом з тим, визнаючи рівність і можливість партнерства, вони ставилися до латинських «варварів» поблажливо, якщо не з зарозумілістю й зневагою. Звичайно, латинофілів очолював сам імператор.

Ще більш численною і впливовою була **православна** чи **ортодоксальна** партія. Вона категорично виступала проти зближення із Заходом і принизливої, як вважалося, унії з католиками. Прихильники ортодоксів бачили причини всіх лих ромеїв у покаранні Богом за численні гріхи, зокрема, за церковний розкол, закликали до щирого покаяння і планували у відбитті натиску турків обпертися лише на православний світ. Духовним провідником цієї течії став відомий антилатинський полеміст, **Марко Євгенік** (бл. 1394–1445), митрополит

28.2. Портрет імператора Іоанна VIII Палеолога. Мініатюра, арк. 30v, Псалтир та Новий Заповіт (Sinait. cod. 2123), монастир св. Катерини, Синай. XVI ст.

половині XIV – на початку XV ст. Вони сподівалися, що турецькі правителі принесуть на багатостраждальну візантійську землю порядок і стабільність, стануть заступниками ромеїв. Тривалі прикордонні контакти тюрк і ромеїв в Анатолії супроводжувалися культурною і політичною взаємодією сторін, змішанням етносів і мов. Візантійці переймали чимало мусульманських імен і титулів, а тюрки – грецьких. Ця ж ситуація з початком османської експансії повторилася і на Балканах. Більше того, спроби Візантії і європейців відбити османську загрозу призвели лише до росту антилатинських і антивізантійських настроїв на Балканах. Багато сербів, валахи, албанці, не в змозі протистояти османам, стали приєднуватися до них і боротися на їхньому боці проти інших балканських правителів. Почастішали випадки змішаних шлюбів. Самі турки всіляко сприяли переходу християн у мусульманство і навіть розробили особливу святкову церемонію, яка супроводжувала зречення віри батьків.

За таких обставин правильно вирішити саме питання віри здавалося єдиним порятунком від суворої долі. Але розбрід у головах і душах віщував загибель суспільства і був наслідком кризи державного устрою та вкрай складного міжнародного становища Романії.

Друга унія

Як би не було йому важко, Іоанн VIII все-таки зважився на союз з папським престолом, підтримавши ідею унії Церков. Остання карта у політичній грі після довгих зволікань була, нарешті, розіграна.

24 листопада 1437 р., підкоряючись наполяганням латинської сторони, ескадра з восьми прикрашених кораблів вийшла з константинопольської

західномалоазійського міста Ефеса. Православну партію підтримували вище і середнє духовенство, ченці, велика частина візантійських підприємців, що страждали від конкуренції італійців. Константинопольські Патріархи – Євфимій II (1410–1416) і Йосип II (1416–1430) вагалися: то підтримували ідею унії, то виступали за строге дотримання православ'я. Більшість греків жагуче ненавиділи латинофілів, що часто призводило до рукопашних сутичок, які тільки ще більше посилювали напругу.

Але найголовнішим було інше – серед ромеїв траплялися і *туркофіли*, ті, хто вважав, що краще вже підкоритися сильному мусульманському султану, ніж ледве жити в підданстві у слабого православного василевса. Основу цієї партії складали насамперед тюркські шари візантійського суспільства – хрещена тюркомовна знать, вільні земельні власники, духовенство, власники нерухомості, численні воїни, парики, кількість яких значно зросла у другій

бухти і взяла курс на Італію. На борту знаходилися почесні гості: сам імператор, його брат, Димитрій, якого небезпечно було залишати в столиці, Патріарх Йосип II, представники вищого ромейського духовенства, світської знаті і низка інтелектуалів.

8 лютого 1438 р., після тривалої, складної і небезпечної виснажливої зимової подорожі, православна делегація, що включала латинофілів і ортодоксів, дісталася Венеції. Тут вона могла переконатися, що на Заході теж панує безлад.

Треба було вирішувати – чи йти далі до Папи в Феррару, чи відвідати собор, що вже діяв у швейцарському Базелі. У будь-якому випадку потрібно було не баритися з вибором, тому що венеціанці, хоч і були союзниками Папи, все ж побоювалися роздратування турецького султана, і не бажали, щоб візантійці довго затримувалися в їхньому місті. Після деяких вагань було обрано шлях на Феррару. 8 квітня 1438 р. тут розпочалося засідання Вселенського собору. Наступного року під приводом близької чуми його перенесли до Флоренції, й тому він одержав у істориків назву Ферраро-Флорентійський.

Собор 1438–1439 рр. став релігійним диспутом з найбільш спірних питань – про сходження Св. Духа, про Євхаристію, про **чистилище**, про верховенство Папи. Почавшись досить стримано, він переріс у запеклу полеміку між проуніатськи налаштованими «західниками» і антилатинською православною партією. Атмосфера зборів дуже нагадували масовий психоз. У нервовій обстановці справа ледь не доходила до рукоприкладства, вивували емоції. Поважні отці Церкви часом опускалися до базарної лайки, якій позаздрили б завсідники брудних, задимлених таверн.

28.3. Церква Санта Марія дель Фйоре, Флоренція.

*Латинофілів чи латинофронів, тобто людей, які симпатизували латинським поглядам, більш того, навіть мислячих по-латинськи, на соборі як оратор представляв блискучий ерудит гострий на язик **Віссаріон**, митрополит Нікейський, а «рупором» ортодоксів був ревнитель православ'я, чорнявий експансивний грек Марко Євгенік (Ефеський). Перші погоджувалися зняти догматичні протиріччя, прийнявши латинський варіант і ждали об'єднання з Римською церквою за будь-яку ціну для порятунку Візантійської імперії від турків. Другі теж вважали, що об'єднання можливе, але тільки шляхом переконання латинів у істинності вірвання грецької Церкви, і, не маючи, по суті справи, жодного плану порятунку, поклалися лише на Бога.*

Власне головних догматичних протиріч було три: в католицькому символі віри за наполяганням імператора Карла Великого було додано,

що Св. Дух сходить і від Сина (це уточнення впливає з суті Св. Трійці, але воно було введено католиками оминаючи вселенські собори, через що не визнавалося православними), католики запровадили вчення про Чистилище і для здійснення таїнства Євхаристії готували не хліб на заквасці, а прісний хліб (опрісноки). Щодо верховенства Папи, то тут заради спасіння Вітчизни більшість була готова поступитися, в інших питаннях сторони були готові відстоювати свої позиції. Найсумнішим було те, що ні ті, на інші не готові були йти на жодні поступки.

Марко Ефеський так написав про абсолютно марні суперечки собору: «Говорити це, здавалося, – співати глухим вухам чи кип'ятити камінь, або сіяти на камені, чи писати на воді, чи інше подібне, що говорить в прислів'ях стосовно неможливого». У пориві гніву Віссаріон обізвав свого опонента «біснுவатим». Марко, не залишившись у боргу, кричав йому вслід: «Ти виродок, і таке твоє поводження!».

Частина делегатів стала розбігатися з собору, а щоб зробити інших поступливішими Папа римський Євгеній IV (1431–1447) наказав припинити видавати грекам-ортодоксам обіцяне грошове утримання, а інших, навпаки, стали запрошувати на бенкети і задаровувати подарунками. Єдиний компроміс, на який Євгеній пішов для ромеїв, полягав у визнанні справжньої Євхаристії не тільки на опрісноках, як у латинів, але і на квасному хлібі. Інші головні питання – про Символ Віри, про чистилище, про примат Папи були затверджені у католицькій редакції. Якщо б цю унію вдалося реалізувати, це була б значна перемога Папського престолу, яка знаменувала б відновлення єдності християнського світу.

Візантійська делегація пішла на ці поступки, сподіваючись на військову допомогу західних держав. Літнім днем 1439 р., у понеділок, 6 липня, у Флорентійському соборі Санта Марія дель Фйоре відбулося урочисте проголошення унії православної і католицької Церков. Митрополит Ефеський Марко Євгенік був єдиним, хто не підписав її текст, за що після повернення поплатився двома роками тюремного ув'язнення на острові Лемнос. Інші ромеї на чолі з самим похилого віку василевсом підходили, схиляючи коліна, і цілували руку Євгенію IV. Відбулося те, про що всі попередні Папи не могли і мріяти. Пихаті і горді греки поступилися своєю основною доктриною Богообраності заради спасіння залишків Батьківщини.

Під тиском обставин делегація ромеїв визнала Папу римського намісником Христа на землі, «пастирем і учителем усіх християн», а католицьке віровчення єдино вірним. Єдине, що залишили в розраду Патріархам, – право самостійно ухвалювати рішення з питань віри без звертання до Риму.

У свою чергу, Євгеній IV пообіцяв Іоаннові VIII постійно утримувати в Константинополі 300 добірних воїнів і дві галери, а у випадку особливої потреби надіслати ще 20 галер на півроку і 10 галер на рік. Найголовніше ж: якщо Візантії буде загрозовувати смертельна небезпека, Папа зобов'язався організувати хрестовий похід проти мусульман, захистити греків.

Але, як траплялося й раніше, усі зобов'язання і урочисті обіцянки латинів залишилися на папері. Принесені на вівтар перемоги Риму гордість і честь ромеїв виявилися даремною жертвою. Бездіяльність Риму і католицьких держав привела до того, що майже все духовенство і народ відкинули унію, відвернулися від її захисників як від відступників. Марко Ефеський невдовзі після смерті у 1456 р. був долучений до лику православних святих, тоді як деякі клірики, що підписали унію, стали монахами-домініканцями Пери-Галати, а митрополит Нікейський Віссаріон закінчив свої дні **кардиналом** при Папському дворі, безуспішно борючись за організацію хрестового походу проти турків. Так само закінчилася кар'єра і ще одного учасника Флорентійського собору і прихильника унії київського митрополита Ісидора, який не зумів утриматися на своїй єпархії. Для більшості ромеїв перемогла думка, що виживання батьківської Церкви, збереження її чистоти від «латинської ересі» є набагато важливішою, ніж турбота про долю минулої земної держави і виживанні Імперії. Турки, звичайно, – зло, але далеко не гірше: за усієї їхньої жорстокості і кровожерливості, на віру, а значить на душу, вони не зазіхають. Союз же з західною Церквою стане згубним для душі, але не зможе гарантувати навіть порятунок тіла від упокорення османам. Затявшись у своєму небажанні прийняти і на ділі реалізувати унію, вони відмовилися від свого останнього шансу. Рим також не використав шансу на з'єднання церков. Хрестовий похід проти турків, який завершився розгромом під Варною у 1444 р., був напрочуд погано організованим і тримався на ентузіазмі польсько-угорського короля Владислава Ягеллончика. Лише блискучий дипломат і вчений Еней Сільвій Пікколоміні, ставши папою Пієм II (1458–1464), взявся організувати хрестовий похід на визволення здобутого вже турками Константинополя, але і йому смерть завадила реалізувати цю ідею.

Контрольні питання

1. Чому Візантія на початку XV ст. одержала перепочинок від турків? Наскільки вона була тривалою і чи можна було нею скористатися для порятунку держави?
2. Які політичні партії існували у візантійському суспільстві в першій половині XV ст., і яким чином вони сподівалися врятувати Імперію від турецького поневолення?
3. Серед кого знаходили собі прихильників туркофіли і чому настільки швидко росли такі настрої?
4. Ви потрапили у Візантію початку XV ст. До якої течії ви б долучилися і що б зробили для відродження колишньої могутності Імперії?
5. Чому Іоанн VIII пішов на союз з римським престолом?
6. Згадаєте, яка унія передувала Ферраро-Флорентійській?
7. Назвіть умови Ферраро-Флорентійської унії.
8. Які зобов'язання брав на себе Папа римський перед василевсом? Як ви думаете, чому вони виявилися не виконаними?
9. Доведіть, що унія католицької і православної Церков була необхідна або ж, навпаки, непотрібна і шкідлива для Візантії.
10. Згадайте, з яких питань віри і богослужіння у православних і католиків раніше виникали суперечки.
11. Чому більшість ромеїв не прийняли унії?

Увага, джерело!

Імператор Мануїл II Палеолог (1391–1425) про втечу на Захід одного з вождів латинофілів

Звичайно, я маю на увазі тебе, що зволів батьківщині чужу країну. Ти вважаєш для себе потрібним спробувати допомогти всіма способами тій чужій країні, яка у своїй жадібності тепер утримує тебе. Це цілком очевидно наочно доводить, що ти не любиш, як належить, землю, що народила тебе. Не думай, що ти виконав тут свої обов'язки стосовно неї, представляючи її в трагічно піднесеному вигляді і залишаючись поза досяжністю стріл. Отож, тобі варто розділити з нещасливою батьківщиною її небезпеки і допомогти справами в міру можливості, якщо для тебе важливо виявити себе воїном, чистим від підозри в дезертирстві.

З «Щоденника» німецького мандрівника Ганса Шильтбергера (початок XV ст.) про церемонію, організовану турками-османами при добровільному переході християн в іслам

Коли християнин хотів стати невірним¹, то він повинен був насамперед підняти один свій палець перед усіма і сказати слова: «Лаллах ілаллах Мохамад русул уллах». Німецькою це означає: «Бог всемогутній і Мохамед його щирий пророк». Як скаже це, невірні відводять його до найвищого їхнього священика² і він вимагає повторити вищепописані слова перед ним, а після цього повинний зректися християнської віри. ...Після цього священик наказує всім солдатам повісити на себе зброю і прийти до нього, а в кого кінь, той повинен бути на коні. Повинні прийти також всі священики з цього місця. І коли народ збирається, головний священик саджає на коня того, котрий став невірним. Простий народ³ має їхати або йти перед ним, а священики після нього. Разом з ними їдуть музиканти, сурмачі та барабанщики, і возять його по всьому місту, а два священики їдуть поруч з ним. Невірні кричати в один голос і вихваляють Мохамеда і коли дістануться якої-небудь вулиці, обидва священики говорять йому такі слова: «...Є один Бог, Месія (Христос) Його слуга і Марія – Його служниця, а Мохамед найулюбленіший Його пророк». Після того, як його проведуть по всьому місту, заводять його в храм⁴ і його обрізають. Якщо бідний, збирають йому багато подарунків і великі пани надають йому особливу пошану і забезпечують його багатством, що вони роблять тільки для того, щоб залучити більше християн до їхньої віри. Так само, коли яка-небудь християнка змінює віру, приводять її до головного священика, і вона повинна сказати вищесказані слова. Після цього священик бере пояс жінки, розрізає його і робить з нього хрест, який жінка топче протягом трьох годин, відрікаючись від своєї християнської віри і після говорить вищесказані слова.

Григорій Мамма, майбутній Патріарх Константинопольський, учасник Ферраро-Флорентійського собору

Я знаю, що, якщо ми розпочнемо єднання з Римською Церквою, нас проклянуть перш, ніж ми доберемося до Венеції, якщо не розпочнемо, проклянуть все одно. Так краще з'єднатися, і нехай проклинають!

¹ Мусульманином.

² Тут і далі автор називає «священиками» служителів ісламу.

³ Мусульмани.

⁴ Мечеть.

**Візантійський історик Михайло
Дука (близько 1400–1470) про
прибуття ромейської делегації після
укладання унії**

... Відразу ж після того, як архієреї зійшли з трирем, населення Константинополя за звичаєм вітало їх і запитувало: «Ну, як наші справи? Як собор? Чи одержали ми перемогу?» Але ті відповідали: «Ми продали нашу віру, обміняли благочестя на безчестя, зрадили чисту жертву і виявилися азіатами». Ці й інші, ще більш ганебні і ниці слова, говорили вони. І хто це був? Ті, хто поставив свій підпис у договорі: Антоній Гераклеїський і всі інші. А якщо хто-небудь запитував у них: «Навіщо ви підписали (договір)?» – вони відповідали: «Тому що боялися франків». І коли знову запитували в них, чи катували франки кого-небудь, чи били, чи кидали у в'язницю, (ті відповідали): «Ні». «Тоді чому ж?» – «Сама рука підписала, – говорили вони, – най її буде відрубано! Сам язик погодився, нехай буде вирваний!». Нічого іншого вони не могли сказати. Адже деякі архієреї заявляли під час підписання договору: «Не підпишемо, поки ви не дасте нам досить грошей». Ті дали, і вони вмочили перо (у чорнило). На них була витрачено незліченну кількість грошей, відлічених у руки кожного з отців. Потім, розкаявшись у цьому, вони, однак, не повернули срібла. Стосовно ж їхніх заяв про те, що вони продали свою віру, то (варто помітити): вони зробили більший гріх, ніж колись Іуда, бо той повернув срібляники.

**З листа східних Патріархів Іоаннові
VIII Палеологу (1425–1448) з
приводу укладеної унії**

Якщо ти тимчасово поступишия латинам, думаючи одержати від них допомогу своїй імперії, а тепер відмовляєшся від нечестивого вчення і знову тримаєшся православної віри своїх предків, то ми будемо молитися за порятунок твоєї імперії й особливо душі твоєї... Якщо ж будеш вператися і захищати догмати чужі Церкві нашій, то не тільки припинимо згадування твоєї держави в молитвах, але і додамо ... важку спитимію, щоб мова чужого і згубного вчення не поширилася у Христовій Церкві. Ми не можемо пасти Церкву православну, як найманці...

Якщо ти тимчасово поступишия латинам, думаючи одержати від них допомогу своїй імперії, а тепер відмовляєшся від нечестивого вчення і знову тримаєшся православної

Контрольні питання

1. Як ви вважаєте, наскільки справедливими є докори Мануїла II на адресу лідера латинофілів?
2. Про що свідчить поява в турок-осман особливі церемонії зречення християн і переходу їх в іслам?
3. Поясніть зміст слів Григорія Мамми.
4. За яких обставин, відповідно до розповіді Дуки, відбулося укладання унії?
5. Як ви вважаєте, чому православні архієреї пішли на укладання союзу з католиками?
6. Яку позицію займали східні Патріархи стосовно Ферраро-Флорентійської унії? Чим вони при цьому керувалися?
7. Як ви думаєте, чи прислуховувався Іоанн VIII до думки Патріархів?

§ 29. Останній бій Імперії

Хрестовий похід, організований європейськими народами проти мусульман, приніс християнам одну з найважчих поразок. Похмурим, холодним осіннім днем 10 листопада 1444 р. різнорідна 30-тисячна хрестоносна армія, порушуючи перемир'я, зненацька напала на турків і була знищена ними під Варною на березі Чорного моря. Її гарячі вожді, очолені юним польсько-угорським королем Владиславом Ягелончиком, і представник Папи, кардинал Джуліано Цезаріні, загинули, поховавши із собою надію руками латинів позбутися ворогів Візантії на Балканах. Ромеї залишилися віч-на-віч з могутнім супротивником, що готував рішучий удар – захоплення стародавньої християнської столиці – Константинополя. Ніхто і ніщо не могло вже остудити войовничий запал синів Османа і їхнього султана Мехмеда II. Він вирішив будь-що-будь домогтися здійснення пророцтва, що давно надихало турків, і тим самим покласти кінець ситуації, яка, внаслідок найрізноманітніших причин, стала фатальною для решток ромеїв.

У пошуках виходу

До середини XV ст. від колишньої візантійської держави залишилася тільки «голова без тулуба», столиця без країни. Якщо раніше Ромейську імперію можна було перетнути тільки за кілька довгих місяців шляху, тепер же її можна було спокійно пройти від краю до краю за кілька годин. Останні «уламки», – окремі острови Егейського моря, далеку пелопоннеську Містру і невелику Трапезундську імперію, – можна було не брати до уваги. Начебто тріпотливе серце смертельного хворого, Візантія стиснулася для останнього удару, щоб після цього зупинитися назавжди.

У 1449 р. ромейську корону отримав деспот захопленої за три роки до цього турками Мореї, черговий імператор – Константин XI Палеолог Драгаш (1449–1453), який палко мріяв врятувати те, що залишилося від Імперії.

Костянтин IX був сином Мануїла II і сербської князівни Єлени Драгаш. Він не відзначався високою освітою, відрізнявся запальним характером, але мав шляхетну душу, здоровий глузд і дар переконувати слухачів. Крім того, василевс був хоробрим воїном і вмів дотримувати слова. Візантійцям не було чого соромитися свого імператора.

Василевс відчував, що йому не уникнути бою за Константинополь. Тому він відразу ж узявся готувати місто до тривалої облоги: ремонтувати стіни і вежі, що постаріли від часу і в багатьох місцях обвалилися, розчищати завалені сміттям рови, запасатися продовольством, паливом, у міру можливості озброювати городян.

Тривожні побоювання Константина XI були цілком обґрунтованими: турецьким султаном став Мехмед II Фатіх (у перекладі з арабської – «Завойовник») (1451–1481). Інтерес до науки, грецької та візантійської філософії, захоплення математикою, астрономією, знання чотирьох мов, включаючи грецьку й латину, нітрохи не вплинули на його вдачу і не перешикодили прославитися у якості жорстокого, віроломного правителя і непереможного полководця. Найбільшою слабкістю войовничого османа, якщо не рахувати двох гаремів з жінок і красивих хлопчиків, була пристрасть до завоювань і військових звитяг у ім'я Аллаха. Розповідають, що, запрягнувшись оволодіти Константинополем і увінчати цим об'єднання всіх захоплених турками земель, він ані на хвилину, ні вдень, ні вночі не мав спокою, все плануючи скорення стародавньої столиці ромеїв.

Будучи сином султана Мурада II від наложниці і побоюючись інших, більш законних претендентів на трон, перше, що він зробив після смерті батька – віддав наказ убити свого дев'ятимісячного зведеного брата. Про безсердечність нового государя складали легенди. Йому нічого не варто було відрубати голову прислужнику, щоб показати італійському художнику Белліні, який працював над портретом султана, як виглядають м'язи обличчя трупа. Розшукуючи викрадача дині з султанського саду, Мехмед, не роздумуючи, велів різати животи 14 рабам, які працювали в цьому саду, щоб таким звірячим способом знайти доказ у шлунку нещасного винуватця. Зрозуміло, знесилені ромеї, які стояли на порозі національної трагедії і повною мірою випили чашу приниження переможених, не могли чекати пощади від такого правителя.

Давно було зрозуміло, що фатальний час наближається. Вже у 1396 р. на малоазійському березі Босфору турки побудували могутню і добре озброєну артилерією фортецю **Анатолі-Хіссар**. У 1452 р. Мехмед II наказав якнайшвидше,

29.1. Півставратон імператора Константина XI Палеолога. 1449–1453 рр.

використовуючи камені з навколишніх зруйнованих монастирів, звести подібне укріплення і на європейському березі протоки – **Румелі-Хіссар**. А це означало, що Константинополь, який гостро потребував причорноморського хліба, у будь-який момент могли відрізати від баз постачання, і тоді його жителів чекала б голодна смерть. Жоден корабель не міг прослизнути протоки, узяті під приціл турецькими гарматами. Капітанів італійських суден, що зважилися на це, обстрілювали, топили, а моряків, що рятувалися вплавав, чекала страта. Почалася справжня підготовка турків до військової кампанії й облоги.

Зовсім зневірившись, Константин XI зважився в обмін на допомогу латинів знову піти на укладання унії Церков. Але відновлений союз не приніс очікуваного результату і лише підсилив роздратування народу.

У листопаді 1452 р. з Риму до Константинополя прибув легат Папи Миколи V (1442–1455), грек з Фессалоніки, який прийняв унію, кардинал Ісидор, митрополит Київський і всієї Русі (1437–1458), який колись головував на Ферраро-Флорентійському соборі. Привезена ним підмога була незначною, переважна більшість воїнів, які прибули з ним, були найняті його власним коштом. 12 грудня в храмі Св. Софії Ісидор урочисто відслужив месу за католицьким обрядом, тим самим символізуючи союз східних і західних християн.

Але противники унії зібрали величезну юрбу, яка з криками: «Не потрібно нам ні допомоги латинів, ні єднання з ними!» розбіглася містом, б'ючи уніатів і католиків, які потрапляли під руку. Ненависть ромеїв до латинів була настільки великою, що навіть мегадука візантійського флоту Лука Нотара, почесний громадянин Венеції і Генуї, де він розмістив велику частину своїх статків, говорять, кинув крилату фразу, що стала пророчою: «Краще побачити в місті царюючою турецьку чалму, ніж латинську тіару». Хто міг подумати, що після падіння Константинополя його спочатку пригроблять, щоб потім стратити за наказом султана разом із синами і зятем, а дочка Анна скінчить свої дні у Венеції?

Нерівні сили

Незважаючи на вкрай важке становище Візантії, на Заході не квапилися надати допомогу цьому «кораблю, що гине». Там ще не віддунали останні залипи столітньої війни, і, після закінчення довгого Базельського собору (1431–1449), нарешті фактично завершилася «Велика схизма» в католицькій церкві, яка тривала з 1378 р. і відзначалася одночасним понтифікатом двох, а і трьох пап, які воювали один з одним, шукаючи підтримки у різних світських володарів і втягуючи їх у цю боротьбу. Взаємне суперництво європейських володарів не дозволило їм помітити реальність османської загрози. Спочатку Мехмед II не видавався західним правителям серйозним супротивником, здатним подолати стіни міста, які виявилися не під силу його батьку, султану Мураду II.

Лише Генуя і Венеція, які добре усвідомлювали становище у цьому регіоні, надали невелику підтримку захисникам Константинополя. На велику радість городян на початку 1453 р. на двох великих судах при-

був загін генуезьких добровольців з 400 важкоозброєних воїнів під командуванням талановитого хороброго кондотьєра¹ Іоанна (Джованні) Джустиніані з Хіосу, на прізвисько Лонго («Довгий»). Імператор призначив його полководцем і головнокомандувачем, пообіцявши у якості платні за службу острів Лемнос. Незабаром прибули ще кілька венеціанських кораблів.

Греки Мореї, які загрузли в міжусобиці й були підкорені турками, не змогли надіслати підмогу обложеної столиці. Власні ж сили ромеїв були незначними. Разом із загонами іноземних найманців, константинопольськими венеціанцями і каталонцями, лучниками, яких оплачував Папа, і греками-добровольцями, захисники столиці нараховували не набагато більше 7 тисяч воїнів, які мали захищати від 50 до 70 тис мешканців. Візантійсько-італійський флот з 26 суден, який мав такі переваги, як «рідкий вогонь» і високу майстерність мореплавців, опинився у пастці – турки замкнули його у гавані Золотого Рогу.

Натомість армія султана, яка готувалася до облоги Константинополя, була величезною. Вона нараховувала 150–200 тисяч чоловік, з них 30 тисяч були відбірними яничарами. До весни 1453 р. Мехмед II побудував флот з 80 військових і 300 вантажних кораблів, необхідних для перекидання десанту і доставки спорядження, і почав збирати його під Константинополем. Створена турками артилерія була найкращою в Європі. Давно застарілі візантійські гармати не йшли у жодне порівняння з гарматами мусульман. Вони не мали спеціальних лафетів і при пострілі гармати руйнували стіни власного міста.

За будь-яких розрахунків виходить, що на одного захисника Константинополя припадало ніяк не менше, ніж 20 ворогів. Правда, як з'ясувалося пізніше, султан не знав про це і перебільшував чисельність своїх супротивників. І все-таки останні надії і сподівання ромеїв покладали на перевірені часом могутні потрійні фортечні стіни своєї стародавньої

29.2. Констанцо да Феррара. Медаль султана Мехмеда II. Бл. 1478–1480 рр.

¹ Кондотьєри (від італійського «кондотта» – договір чи наймана плата) – у Італії XIV–XVI ст. командири військових загонів, які винаймалися разом з сформованими ними загонами на службу містами-комунами та государями.

столиці, подолати які свого часу виявилися неспроможними авари, араби, болгари і руси. Захисники були прекрасно озброєні, забезпечені всім необхідним – від хліба до арбалетних стріл, мали велику кількість металевих машин, протиобложних механізмів, запаси ядер і селітри для пороху та «рідкого вогню». Вони розраховували на обіцяну італійцями військову допомогу, яка, здавалося, мала от-от з'явитися, і горіли бажанням боротися до кінця, розуміючи, що іншого виходу немає. Нарешті, спрацював психологічний фактор: за довгі століття в усьому світі звикли вірити в непереможність столиці Візантії. За приреченістю ще марили надії, які аж ніяк не здавалися порожніми.

У зашморгу облоги

На початку квітня 1453 р. кільце турецької облоги охопило «град Константинополь» і з суші, і з моря. Почався відлік останніх днів героїчної оборони, яка тривала майже два місяці. Незважаючи на свою нечисленність, останні захисники міста мужньо боролися за свою свободу і християнську віру, демонструючи чудеса героїзму і роблячи, здавалося б, неможливе.

Важкий час об'єднує. Пліч-о-пліч за Константинополь боролися усі, хто міг тримати зброю в руках: пан і жалюгідний бурлака, купець і чернець, ремісник і учень, православний і католик. Не маючи зміни, вони після бою валилися з ніг від втоми, тоді як турки, за словами російського літописця Нестора-Іскандера, билися без відпочинку, не даючи захисникам жодного перепочинку, кидаючи вперед усі нові й нові контингенти військ.

Воїни півмісяця, немов одержимі, рвалися в Константинополь. Їхня лютя розбивалася об стійкість ромеїв, що були готові дорого продати своє життя. Зі стін і веж візантійської столиці на турків летіли камені, лилася кипляча вода і смола, з ревінням викидалися язички «рідкого вогню». Ворогів уражали стрілами і списами, змітали пострілами великих бомбард, заряджених камінням. Уже перший штурм показав, що обложені не збираються стати легкою здобиччю мусульман.

29.3. Авари в образі турецького війська. Стінопис, монастир Молдовиця. 1537 р.

Ще більше розчарування принесло османам 20 квітня. З острова Хіос до Константинополя поспішала ескадра з трьох генуезьких галер і візантійської триреми, що везли до столиці військо і продовольство. Перед входом у Золотий Ріг маленька флотилія прийняла нерівний бій з турецькими кораблями, яких нараховувалося 150, і здобула блискучу перемогу. Десятки суден мусульман, підпалені «рідким вогнем», пішли на дно. У той день зганьблений султан втратив близько 12 тис. добірних моряків. Переможна ескадра під радість греків, що спостерігали за боєм зі стін Константинополя, увійшла до затоки Золотого Рогу. Турки були осоромлені. Гнів султана був настільки великим, що він власноручно побив золотим жезлом командира турецького флоту болгарина-ренегата Палдада-оглу, звільнив його з посади, а все майно нещасного флотоводця роздав яничарам. Ніхто не думав, що це була остання перемога ромейської зброї.

«Гармати вирішили все»

Сили візантійців танули день у день, тоді як воїни Пророка, подібно неблаганним хвилям припливу, нестримно рвалися до міста. За масштабами використання новітніх способів ведення війни, особливо застосування порохової артилерії, облога Константинополя не знала рівних і стала найбільшою подією XV сторіччя.

Вчителями і наставниками турків у військовій справі стали самі європейці. Так, під керівництвом знаменитого угорського майстра ливарних справ Урбана, який покинув жебрака василевса, вони відлили чимало гармат, одна з яких мала велетенські розміри, що перевищували габарити знаменитої «Цар-пушки». Її довжина досягала 8 м, діаметр жерла перевищував півтора метри, а стріляла вона кам'яними ядрами по 1200 фунтів (понад 350 кг) на відстань 500 м! Щоб перетягти цю дивовижну гармату Урбана з майстерні біля Адріанополя до стін Константинополя знадобилося 60 пар волів, дві сотні людей і два місяці часу. Вона була поставлена на спеціальний станок напроти константинопольських воріт Романа, на головній ділянці прориву османів.

Скорострільність цієї артилерії була низькою. Кожна гармата робила не більше 15–20 пострілів за день. Гранічна дальність за нинішніми мірками теж була вкрай незначною – 180–200 м. Але сила враження при цьому наводила жах. Незвичним до ревіння гармат ромеям здавалося, що на них валиться саме пекло, тоді як ворогам це додавало впевненості у власній непереможності.

Горда душа Мехмеда II не могла знести ганьби попередньої морської поразки. Незабаром він винайшов доволі хитромудрий, відважний план, який зміг відновити його престиж полководця і вирішив на його користь подальший хід облоги. Через пагорби Галати султан зумів переправити свій флот у Золотий Ріг.

У ніч на 22 квітня, у короткий термін, турки, зігнавши безліч невільників, спорудили дерев'яний настил довжиною кілька кілометрів.

Будівництво велося біля стін генуезької Галати, але підступні і боягузливі торгаші повелися зрадницьки щодо захисників християнської твердині. Вони не сповістили вчасно обложених і не перешкоджали приготуванням ворога. Більш того, забігаючи вперед, слід зазначити, що до кінця облоги галатці уже відкрито допомагали Мехмеду, розраховуючи на його прихильність у майбутньому і недалекоглядно забуваючи, що мають справу з рідкісним брехуном і хитруном.

Змазавши поміст і котки бичачим жиром, турки під звуки труб і гуркіт барабанів за попутного вітру за кілька годин перетягнули свої кораблі з розпущеними вітрилами з затоки Св. Устя до Золотого Рогу. Яким же був жах ромейів, коли наступного ранку вони побачили 80 кораблів супротивника під стінами своєї столиці! Адже саме звідси, з північного, прикритого водами бухти, і тому слабо захищеного боку, ніхто не чекав нападу. Захисникам міста довелося ще більше розтягти свою оборону. До того ж під загрозою опинився і візантійський флот, який до цього переховувався за залізним ланцюгом у затоці Золотого Рогу. Спроби спалити ворожі судна не мали успіху: сміливців, які потай підпливали до них, турки схопили і стратили.

За наказом Мехмеда у гавані було збудовано плавучий поміст зі з'єднаних суден, на якому розмістили турецькі гармати, що почали систематично руйнувати оборонні стіни Константинополя, обвалюючи їх цілими ділянками. Після семи тижнів бомбардування вони зяли численними проломами. Різко зросли втрати й у самому місті. Як писав пізніше сучасник тих сумних подій, знатний ромей з острова Імвроса, **Михайл Критовул**, «...результат бою вирішили гармати».

Повна блокада і хвороби, зрадництво генуезців Галати, які почали переговори з султаном за спиною ромейів, значно погіршили і без того важке становище захисників міста, послабили їхній бойовий дух.

28 травня Константин XI провів останню військову нараду, благав командирів триматися, пам'ятати про святині, беззахисних жінок і дітей, просив у своїх латників прощення. Увечері того ж дня в храмі

29.4. Османська гармата, Форт Нельсон. 1464 р.

Св. Софії священики, що примирилися в страшну годину, усі разом, і католики, і православні, провели урочистий молебень, а імператор та інші воїни причастилися і одяглися у свої найкращі шати. Багато хто плакав, прощався з близькими і, готуючись до смерті, займав місця на фортечних мурах.

Вирішальний штурм

29 травня 1453 р., ще вночі, перед світанком, лавина турецьких військ пішла на черговий запеклий приступ. Для багатьох християн і воїнів півмісяця він став останнім.

Спершу гору брали ромеї, але їхні сили швидко вичерпувалися. Замість башибузуків – іррегулярної легкої піхоти, що складалася з усякого наброду, Мехмед кинув у бій свої кращі частини – спочатку панцирні загони анатолійських турків, а потім яничарів, і особисто довів їхню колону до рову, заваленого купами трупів.

У розпал бою чи то стрілою, чи то свинцевою кулею виявився важко поранений Джустиніані, якому василевс довірив загальне керівництво обороною. Його переправили на човні в Галату, де він незабаром помер. На певний момент контроль над боєм було втрачено, італійці, залишившись без свого проводиря, розгубилися, стали покидати свої місця. Паніка посилилася, коли пішли чутки, що Джустиніані втік.

І ось турки увірвалися на стіни напівзруйнованого міста і над вежею Св. Романа на північно-західній околиці столиці здійснюється зелений мусульманський стяг. Тим часом бій не затихав, а, здавалося, розпалювалося з новою силою. Немов бурхлива ріка під час повені, озвірілі османи, подолавши нарешті стіни, вдерлися до Константинополя, змітаючи на своєму шляху всі перешкоди.

Імператор Константин XI, щоб не зганьбити себе полонем, віддав перевагу почесній смерті у бою з варварами. Зі жменькою хоробрих воїнів, серед яких був його родич, Феофіл Палеолог, він кинувся в гущавину битви біля воріт вежі Романа. Більше живим його не бачив ніхто. Василевс загинув, як простий солдат, з мечем у руках, розділивши долю своїх співгромадян і не зганьбивши ім'я останнього царя ромеїв боягузством. Після бою порубане тіло Константина XI знайшли серед купи мертвих і пізнали тільки за пурпурним поножжям і сандаліям із золотими орлами. Відрізана голова останнього василевса ромеїв була виставлена на іподромі, а тіло за наказом султана поховали з імператорськими почестями на одній з міських площ.

Три дні і три ночі тривав жахливий погром древньої християнської столиці. Залишки ромейського війська були перебиті, багато жителів Константинополя загинуло під ударами кривих турецьких ятаганів, тисячі і тисячі греків були продані в неволю. Чудом врятувався митрополит Исидор, який зі своїм загоном брав участь в обороні. Він зумів пробратися в Галату, а звідти в Італію, де помер у 1462 р.

Згідно з легендою, на знак своєї перемоги над християнами Мехмед II Фатіх верхи на білому арабському скакуні в'їхав до храму Св. Софії. Вражений його красою і величчю, він звелів перетворити величезну будівлю на мечеть, яка дотепер прикрашає стародавнє місто. По її кутах височіють видні здалеку чотири мінарети, які, немов сторожа, охороняють величну брамку.

29.5. Штурм Константинополя, Історичний музей
Панорама 1453 р. Стамбул.

Захоплення мусульманами «граду Константина» знаменувало собою фінал довгої агонії – повну катастрофу Візантійської імперії. Відтепер гордий і величний Другий Рим став столицею Османської держави, одержавши нову назву – Стамбул (турецькою – Істанбул)².

Незабаром долю поваленої ромейської столиці в 1456 р. розділили Афіни. Знаменитий Парфенон, храм Богородиці, як і Св. Софія, став мечеттю. У 1460 р. загинуло те, що залишалося від

Мореї, де остаточно розсварилися брати загиблого імператора, а рік потому, після коротких переговорів османського візира з главою місцевих туркофілів, **Георгієм Амірутци**, без бою здався Трапезунд. Усе сімейство Великих Комнінів було вивезене до Константинополя і в 1463 р., главу роду Давида було страчено. У 1475 р., після шестимісячної облоги, за запеклістю і масованим використанням артилерії рівної константинопольській, було знищено останню грецьку державу в Південно-Західному Криму – князівство **Феодоро** з однойменним головним містом-фортецею на гірському Мангупі. Знать держави було вирізано мало не вщент. Рівночасно було здобуто генуезькі колонії в Криму – Кафу, Солдайю та інші. Наступного року настала черга Епіру в Греції, одного з останніх уламків трагічної катастрофи.

Уже до цього в Азії османи завоювали Месопотамію, Вірменію і західну частину Грузії. Вони захопили Сирію, Палестину й Аравію з древнім містом Меккою. Султан був проголошений халіфом – духовним главою всіх мусульман. У результаті завоювань турків утворилася велика Османська імперія, що розкинулася від Євфрату до Адріатичного моря, увібравши у себе всі землі поваленої Візантії.

Уроки загибелі

Ромейська імперія, проіснувавши понад тисячу років, зникла. Це спричинили внутрішні і зовнішні, об'єктивні і суб'єктивні фактори, що сплелися у тугий вузол смертоносної петлі. Насамперед, варто зазначити, що візантійська держава трималася на двох основах – грошах і централізованій адміністративній системі. Поки те й інше функціонувало справно, Імперія була непереможною. Для того, щоб вижити, вона лише змінювала податкову

²Назва Істанбул чи Стамбул походить від спотвореного грецького виразу «іс тін полін» – «до міста, у місто». Так ромеї відповідали на запитання турків про дорогу до столиці Імперії.

систему, спосіб формування армії, поняття чиновництва і знаті, принципи спадкування трону.

Однак феодалні усобиці, релігійні чвари, занепад економіки країни, що стрімко наростав, розвал фінансової системи, злиденність підданих, втрата військового захисту, розчарування в правителях, голод і часті спалахи чуми підірвали життєві сили Візантії, не дозволили пристосуватися до нових обставин і пережити ще одне чудо відновлення, подібне до колишніх.

За монархічної самодержавної системи благополуччя держави значною мірою залежить від особистості правителя. Приклади з історії Візантії переконливо свідчать, що найнесприятливіші часи наставали саме тоді, коли царська влада виявлялася ослабленою міжусобною боротьбою чи регентством. Сутички ж прихильників Іоанна V Палеолога й Іоанна VI Кантакузіна кинули країну в кошмар громадянської війни і позбавили останніх надій.

Візантійці не зуміли пристосувати низку настанов нової ідеології, зокрема, такий її напрямок, як латинофільство, що виявлялося в спробах унії з Заходом, до системи традиційних уявлень і системи світогляду. Візантійська еліта виявилася роз'єднаною, посилилися її відцентрові настрої, що призвело ще більшого ослаблення Імперії, яка йшла до загибелі, і свідчило про кризу візантійської цивілізації.

Ромейська влада мала під своїм началом професійні військові сили, переважно найманців, але армія і флот дедалі зменшувалися, а артилерії було явно недостатньо, щоб зрівнятися з іншими «вогнепальними імперіями» середньовіччя, що нарощували міць. До негативних явищ варто віднести формування системи колективного керування країною, зміцнення позицій феодалної знаті за Палеологів, зростання великого землеволодіння, уникання великими землевласниками сплати податків, передача проній у спадок, незалежно від служби, зростання надлишкових і невиправданих витрат для сплати данини. Никифор Григора образно зазначив з цього приводу, що Ромейська імперія нагадувала йому «...людину, яка, щоб задобрити вовків, у багатьох місцях свого тіла розтинала жили, щоб задовольнити хижість цих звірів, напоївши їх власною кров'ю».

Золота візантійська монета з доби Комнінів дедалі знецінювалася і втратила авторитет поза межами Імперії. Це призвело до зростання цін, поглиблення економічної кризи, злигоднів населення. Якщо в період раннього середньовіччя прибутки візантійської держави складали не менш 7–8 млн. номісм, а до другої чверті XI ст. щонайменше подвоїлися, то вже за Андроніка II Палеолога (1282–1328) вони ледь сягали мільйона, який, до того ж, складався з наполовину знецінених золотих – іперпирів.

Однак найглибше лихо Візантії, та й не тільки її, а й усіх суспільств, що йдуть слизьким шляхом «цивілізації», полягало не в цьому збіднінні, а в тому, що влада все більше відокремлювалася від народу і з кінця XIII ст. припинила видавати нові правові норми, спрямовані на створення нових структур. Патріотизм перетворювався на порожній звук, віра залишала серця, а поняття самопожертви на благо батьківщини викликало сміх. І коли усім стало все одно, що буде з країною, вона остаточно пала.

Цьому сприяла, перш за все, міжнародна обстановка, яка була в останні три сторіччя існування Імперії вкрай несприятливою. Саме вона зіграла вирішальну роль у припиненні існування в цілому все-таки життєздатної, з великим інтелектуальним потенціалом, здатної до перебудови держави. Зі Сходу на ромеїв невблаганно тиснули спочатку сельджуки, а потім турки-османи, яким провидінням було призначено стати гробарями давньої Імперії, що йшла до занепаду. Внаслідок різних причин Візантії не вдалося одержати істотної допомоги від православних держав – Русі, Вірменії і Грузії.

Примирення з католицьким Заходом, безумовно, могло б допомогти Візантії оговтатися і цього разу. Але розгарбування Константинополя у 1204 р. сприяло зростанню антилатинських настроїв, небажанню співпрацювати з Заходом за жодних умов з будь-яких питань. Та й сам Захід, який дедалі більш впевнено зміцнювався економічно і військово, потай плекав власні плани і, по суті справи, байдуже споглядав нещастя християнського Сходу. Його морські міста-республіки, осліплені корисливими торговельними інтересами, не усвідомлювали, що Візантія є єдиним бастіоном, який захищає їх від агресії з боку мусульман. Церковний розкол, що відкрито проявився з другої половини XI ст., ширився від сторіччя до сторіччя і вів до все більшого нерозуміння між Сходом і Заходом і глибокого взаємного озлоблення. Столітня війна між Францією й Англією, яка набула характеру міжнародного конфлікту, завершилася лише в рік падіння Константинополя і відвернула найбільші країни Європи від діяльної участі в ромейських справах. Нарешті, постійні зіткнення греків зі слов'янськими державами Балканського півострова послабили обидві сторони перед обличчям спільної згубної небезпеки.

Ромеї з творців історії перетворилися на заручників обставин і були розчавлені величезною вагою віддалених першопричин, корені яких, немов бур'яни, сягали темної глибини століть. Як наслідок, у 1453–1461 р. під ударами турків-османів залишки колишньої світової держави – Візантійської імперії – припинили своє існування. Велика трагедія, що розігралася на берегах Босфору, справила на сучасників не менше враження, ніж свого часу падіння стародавнього Риму. Звістка про загибель Константинополя облетіла всі держави і народи Європи, нікого не залишивши байдужим. В одних вона викликала сум і гнів, в інших – злотику й сміх. Але при цьому всі відчували, що значила для них Візантія, об кордони якої, як об щит, розбилосся чимало армій жорстоких завойовників.

Тепер держави Балкан і Західної Європи отримали могутнього і небезпечного ворога, з яким їм доводилося боротися на суші і на морі впродовж наступних століть. Італійці позбавилися своїх привілеїв на території колишньої Ромейської імперії. Було зруйновано генуезькі укріплення у Галаті, у бухті Золотого Рогу, знесено стіни, що оточували колонії латинів у Константинополі.

Османи зберегли пристрасть до завоювань християнських земель, у 1526 р. вони захопили Угорщину, яка чинила запеклий опір, через три роки вперше обложили Відень. Турки перекрили торговельний шлях на Схід, спричинивши вкрай серйозну кризу тогочасної світової торгівлі, змусили європейських мореплавців шукати заміну Середземномор'ю і Чорномор'ю в

інших морях і океанах. Це підштовхнуло до великих географічних відкриттів, початку ери колоній і складання світового ринку.

Падіння Константинополя перервало споконвічні культурні зв'язки Візантії з Європою. Разом з тим, почалася потужна еміграція на Захід. Туди, зокрема, їхало багато грецьких науковців і письменників, несучи з собою ту спадщину еллінської культури, яка сторіччями зберігалася в Імперії. Ці вчені, мислителі, що рятувалися від кривої шаблі османів в Італії й інших державах Європи, зіграли серйозну прогресивну роль у підготовці європейського Відродження. Але все це, звичайно, не могло йти у жодне порівняння з тими непоправними збитками, яких було завдано розвитку загальноєвропейської культури внаслідок загибелі Імперії. Падіння її столиці стало загальним нещастям для всіх християн, які з тугою і смутком оплакували смерть Візантії.

Візантія пройшла довгий, славний і важкий історичний шлях, сповнений яскравими подіями і трудовими буднями. Її виживання впродовж понад тисячоліття французький візантиніст Жан-Клод Шейне справедливо назвав осяйним подвигом, гідним захвату. Вона створила оригінальну і витончену цивілізацію середньовічного світу, яка могла б ще багато чим збагатити людство. Для численних народів і держав ромеї були вчителями і зразком для наслідування. І не випадково, що, втративши свою дороговказну зірку, православний Схід довго задовольнявся роллю старанного учня католицького Заходу.

Контрольні питання

1. Як розвивалися події в Імперії ромеїв після приходу до влади Константина XI?
2. Як ви вважаєте, чому перед обличчям суворої небезпеки візантійці не захотіли укласти унії з католиками?
3. Яким було співвідношення сил ромеїв і турків перед облогою Константинополя в 1453 р.?
4. На що сподівалися захисники столиці і наскільки обґрунтованими були ці надії?
5. Що ви можете розповісти про останню перемогу ромеїв на морі?
6. Ви опинилися в обложеному османами Константинополі. Що б ви могли побачити і що розповісти своїм нащадкам про захист християнської столиці?
6. Як ви думаєте, чому сучасник тих подій писав, що «... гармати вирішили все»?
7. Коли почався останній штурм Константинополя? Що вам найбільше запам'яталося?
8. Яким чином турецькі кораблі опинилися у затоці Золотого Рогу?
9. Коли остаточно пала Візантійська імперія? Чи можна було цього уникнути?
10. Виділіть основні причини й основні наслідки падіння Візантії.
11. Яку роль відіграла Візантія в середньовічному світі і чому її існування можна назвати подвигом?
12. Чи відомі вам імперії, які проіснували так само довго, як Візантія?

Увага, джерело!

Відповідь султана Мехмеда II (1451–1481) імператору Константину XI Палеологу (1449–1453) з приводу будівництва турками на європейському березі Босфору фортеці Румелі-Хісар у серпні 1452 р.

Від твого міста не віднімаю нічого. За межами свого рову твоє місто (Константинополь) не має нічого. Якщо я побажав збудувати фортецю на березі Босфору, ти не маєш права заважати мені. Усе мені належить: і фортеця на азіатському боці, заселена турками, і землі на захід (на європейському боці), незаселені, тому що ромеї не мають права селитися на них. Хіба ви не знаєте, як під час наступу угорців на Варну³ мій батько⁴ мав труднощі з переправою через протоку, а ваш імператор⁵ привів франкські судна в Дарданелли, на роздратування мусульман і на втіху гяурів? Тоді мій батько запрягся вибудувати фортецю на європейському березі, і я виконую його задуми. Не заважайте мені розпоряджатися в моїх володіннях і скажіть своєму царю, що нинішній султан не такий, як колишні, і легко стерпить те, у чому вони мали утруднення. Якщо ж ще хто з'явиться до мене у цій справі, з нього буде здерто шкіру.

З «Великої хроніки» візантійського мемуариста, придворного василевса Константина XI, Георгія Сфрандзі (1401 – близько 1478), про численність військ, що брали участь у битві за Константинополь

Розділ 3. ... Ще 10 квітня, поразивши свій флот і сухопутне – кінне і піше – військо, емір (султан Мехмед II) знайшов, що трирем, бірем, монорем, швидкохідних кораблів і невеликих суден було в нього до 420 вимпелів, а війська, що боролося на суші, – 258 тисяч чоловік. Для опору їм мужів усередині міста такого величезного розміру було 4973, крім іноземців, яких ледь нараховувалося 2000...

З «Повісті про взяття Царьграду» (кінець XV – початок XVI ст.) Нестора-Іскандера, росіянина, очевидця падіння Константинополя, солдата турецького допоміжного війська

Від шуму гармат і пищалей, що стріляли, від дзвону і лементу людей, що билися, від блискавок, що спалахували від зброї, від плачу і ридання міських жителів, дружин і дітей здавалося, що небо і земля з'єдналися і похитнулися. Не можна було чути один одного: крики, плач і ридання людей з'єдналися з шумом битви і передзвоном дзвонів у єдиний звук, схожий на сильний грім. Від безлічі вогнів і стрілянини з гармат і пищалей згуслий дим покрив місто і війська; люди не могли бачити один одного; багато хто задихався від порохового диму.

³Йдеться про невдалий хрестовий похід 1443–1444 рр., вождями якого були король Польщі та Угорщини Владислав III Ягеллончик, трансильванський воєвода Янош Хуняді та кардинал Джуліано Чезаріні.

⁴Султан Мурад II.

⁵Василевс Іоанн VIII Палеолог.

Візантійський історик Михайл Дука (бл. 1400–1470) про облогу Константинополя. Добре обізнаний автор перебував на дипломатичній службі в генуезьких правителів на о. Лесбос

ще в Адріанополі, відправили послів, звіщуючи про щирю до нього дружбу і відновлюючи написані раніше договори. І він відповідав, що він – друг їх і не забув свою любов до них, тільки щоб не виявилися вони помічниками міста... А тиран у свою чергу думав: «Дозволю я, щоб змія спала, доти, доки вражу дракона, і тоді один легкий удар по голові, і в неї потемніє в очах». Так і сталося...

Розділ 38. ... Часто, вискакуючи за рив, ставали ромеї до рукопашного бою з турками, іноді відступаючи, іноді ж захоплюючи полонених. Але це не приносило ромеям користі, тому що, на правду сказати, один ромей був проти двадцяти турків... А галатські генуезці ще до приходу тирана⁶, що перебував

Хроніст Георгій Сфрандзі (1401 – бл. 1477) про поведження імператора Константина XI в останні години оборони Константинополя

допомогу Божу не було. Пришпоривши коня, поскакав він туди, де йшла густа юрба нечестивців: як Самсон напав він на чужоземців і в першій же сутичці прогнав нечестивців від стін. Чудове чудо це бачили всі, хто там знаходився і дивився. Як лев, скрегочучи зубами і тримаючи в руці оголений меч, він заколов ним безліч ворогів, і кров їхня рікою стікала з ніг і рук його.

Отже, коли все це⁷ побачив нещасливий імператор, володар мій, то, проливаючи сльози, став він кликати на допомогу Бога, а воїнів спонукував відважніше битися. Але вже жодної надії на спільні дії воїнів і на

Михайло Дука про загибель Константина XI

кого з християн, щоб зняти з мене голову?». Тому що він був зовсім покинутий усіма. Тоді один з турків, вдаривши його в обличчя, поранив його, але і він вдарив турка у відповідь; інший же з турків, який опинився за царем, завдав йому смертельного удару, і він упав на землю. Бо вони не знали, що це цар, але убивши його, залишили як простого воїна.

Розділ 39. ... Цар же, зневірившись, стоячи і тримаючи в руках меча й щита, сказав наступне гідне скорботи слово: «Чи немає

Михайл Дука про трагедію в храмі Св. Софії

доян – прибіг, щоб дістатися своїх жител і подбати про дітей і дружини. Коли вони проходили кварталами Тавра і пробігали повз колону Хреста, їх, окроплених кров'ю, запитували жінки: що сталося? А коли почули жінки огидну ту мову: «Недруги всередині стін міста й убивають ромеїв», спочатку не вірили цьому, і, по правді сказати, навіть ляляли і виказували презирство, як віснику, що накликав нещастя. Бачачи ж позад цього іншого, а після нього – іншого, усіх забризканих кров'ю, зрозуміли, що наблизилася до вуст чаша Господа.

Отже, коли був ранній ранок і день світив ще, як вовк очима, дехто з ромеїв під час вторгнення турків до міста і втечі громадян

⁶Султана Мехмеда II.

⁷Йдеться про прорив турок через ворота Св. Романа.

І тоді усі жінки і чоловіки, ченці і черниці побігли до Великої церкви, несучи на руках дітей своїх, залишивши будинки свої тим, хто бажав увійти. І можна було бачити, що вулиця заповнена ними, повна людей. . . . Але хіба могли усі вбігти до Великої церкви? За багато років перед цим чули від деяких лжепророків, як місто буде здане туркам і як вони увійдуть всередину з великою силою і як будуть посічені ними ромеї скрізь – аж до колони Великого Константина. Після ж цього ангел, що зійде з неба, несучи меч, передасть царство, разом з мечем, якомусь безвісному чоловіку, знайденому тоді сплячим біля колони, дуже простому і бідному, і скаже йому: «Візьми меч цей і помстися за народ Господа». Тоді турки кинуться навтіки, а ромеї, вражаючи, будуть переслідувати їх: і виженуть їх з міста, і з областей заходу і сходу, до меж Персії. . . . Вирішили ромеї тепер здійснити те, що давно було задумане, і говорили: «Якщо ми залишимо позад себе колону Христа, ми уникнемо прийдешнього гніву Божого». З цієї причини і побігли до Великої церкви. Отже, величезний храм той в одну годину зробився повним як чоловіків, так і жінок: і внизу, і вгорі, і в бічних прибудовах, і у будь-якому місці юрба незліченна. Защипнувши двері на запори, стояли, очікуючи порятунку. . . .

. . . Турки, розбігаючись в усі боки, вбиваючи і беручи в полон, прийшли нарешті до храму, коли ще не минула перша година ранку⁸, і, побачивши, що ворота замкнені, не гаючись зламали їх сокирами. Коли вони, озброєні мечами, увірвалися всередину і побачили незліченну юрбу, кожний став в'язати свого бранця, тому що не було там того, хто б заперечував чи не віддавав себе, як вівця. Хто розповість про те, що трапилося там? Хто розповість про плач і крики дітей, про зойки і сльози матерів, про ридання батьків, – хто розповість? Турок відшукує собі більш приємну; ось один знайшов вродливу черницю, але інший, більш сильний, вириваючи, уже в'язав її. . . . Тоді рабиню в'язали з панею, пана з невільником, архимандрита з воротарем, ніжних юнаків з дівами. Діви, яких не бачило сонце, діви, яких батько ледь бачив, тягнулися грабіжниками; а якщо вони силоміць відштовхували від себе, то їх убивали. Тому що грабіжник хотів відвести скоріше на місце і, віддавши в безпеці на збереження, повернутися і захопити другу жертву і третю. Насильничали грабіжники, ці месники Божі, і усіх можна було бачити в одну годину зв'язаними: чоловіків – мотузками, а жінок – їхніми хустками. І можна було бачити безупинно виходячи з храму і зі святилищ храму ряди, подібні до черед і гуртів овець: плачуть, стенають і не було того, хто б пожалів. Про храм же як я міг би розповісти вам? Що сказав би чи що прикинув? Прилип язик мій до гортані моєї. Не можу я зітхнути, тому що запечаталися уста мої. В одну хвилину розграбували собаки святі ікони, вкравши з них прикраси, намиста і браслети, а також шати святої трапези. Блискучі лампади – одні псують, інші – забирають; дорогоцінні і священні сховища для посуду – золоті і срібні, і з іншої коштовного матеріалу речовини виготовлені – в одну мить усі забрали, залишивши храм пустельним і пограбованим і нічого не залишивши.

**З «Записок яничара» серба
Константина з Островіци
(між 1497–1501 р.)**

Розділ 46. *Про християн, що знаходяться під турками.* Християн турки називають гяури, і султан знає чисельність усіх, хто

⁸«Першу годину» ромеї рахували від сходу сонця. Тобто, мова йде про шосту годину ранку.

перебуває під владою турків, і скільки їх у кожній землі. Султанові платять данину щороку з кожної християнської голови сорок аспрів⁹, що складає один золотий; у рік султан одержує цієї данини кілька сотень тисяч. А якщо хто може заробити гроші, той дає (султану) ще один золотий на рік, за винятком дітей і жінок; і все це, не враховуючи інших доходів, що надходять до нього (султана) у його скарбницю з моря, із землі та зі срібних гір¹⁰. Християни ж дають своїм панам, під якими вони перебувають і яких вони називають тимарерлер¹¹, половину султанської данини, і до того ж з десяток голів усякої худоби або зерно. Роботи ж ніякої вони ні на султана, ні на свого пана не виконують і не вступають на службу. Якщо ж військо султана йде по його землі, то ніхто з воїнів не сміє травити посіви, заподіювати будь-яку шкоду чи без оплати в когось щось узяти, навіть якщо цього було мало, що коштувало менше дрібної монети. Турецькі володарі не вибачають цього один одному, не бажаючи, щоб бідним було заподіяно збиток [як язичникам, так і християнам]. А якщо хто-небудь візьме навмисне без оплати, він платить життям, тому що султан хоче, щоб бідні жили спокійно. Християни, які перебувають під владою султана, повинні постачити десятки тисяч в'ючних тварин чи коней, провіант, віддаючи це своїми руками, після чого над ними панують по справедливості, не заподіюючи їм шкоди. Під таким те управлінням усі живуть. [Так продовжується здавна і до нинішнього часу].

**Вірменський поет XV ст. Аракел
Багешський про загибель Візантії**

Переможне ім'я – Візантія!
Шанували тебе, Візантія,
Усі племена і народи.
Сьогодні ти стала жалюгідною
І сліз гідною, Візантія.
І всюди почули
Про горе твоє, Візантія,
Змінилася сумом
Радість твоя, Візантія,
В усьому світі
Про тебе говорять, Візантія.
Оточили тебе невірні
І опоганили, Візантія,
Стала посміховиськом ти
Для сусідів – язичників, Візантія.
Як виноградник розкішний
Ти цвіла, Візантія,
Сьогодні плід твій став негідним,
Колючкою став, Візантія.
Візантія, Візантія!

⁹ Аспр – дрібна срібна монета.

¹⁰ Копалень, розробок для видобутку срібла.

¹¹ Тимарерлер або *тимаріот* – власник *тимара*.

Контрольні питання

1. Чим аргументував своє право на будівництво фортеці Румелі-Хіссар Мехмед II і наскільки справедливе його обґрунтування?
2. Яким було співвідношення військових сил ромеїв і турків? Як би ви організували оборону ромейської столиці, маючи таку незначну кількість воїнів?
3. Як ви собі уявляєте, зі слів Нестора Іскандера, облогу Константинополя?
4. На що розраховували генуезці Галати у своїй подвійній політичній грі, про яку пише Дука?
5. Що ви можете розповісти, виходячи зі свідчень різних джерел про останні години життя візантійського імператора Константина XI? Як він себе проявив?
6. Чому ромеї шукали захист від яничарів у храмі Св. Софії і на що вони сподівалися?
7. Порівняйте розповідь Михаїла Дуки про захоплення Константинополя турками з описом розгарбування міста латинами в Микити Хоніата (§ 20). Що у них спільного і відмінного?
8. Чому сучасники вважали правління турків-османів справедливим? Чи можна погодитися з таким думкою Константина з Островиці, якщо виходити тільки зі свідчень, що наводяться ним?
9. Які почуття викликала в Аракела Багешського Візантія і її загибель? У чому правий поет?

§ 30. Візантія і Русь: продовження

Втрата Імперією політичного впливу на Центрально-Східну Європу, падіння торговельного шляху «з варяг в греки», зменшення значення «бурштинового шляху» не припинили контактів Візантії з руськими князівствами. У попередні періоди ці зв'язки були настільки інтенсивними, що розірвати їх не змогли ні короткочасна Латинська імперія, ні фактор Золотої Орди. Руські князівства в нових умовах залишалися особливо важливим стратегічним партнером і союзником Візантії. А Візантія, особливо в церковному, ідеологічному та культурному відношеннях залишалася життєдайним джерелом ідеї відродження Русі.

Фактор Золотої Орди

Трагедія Імперії, якою завершився період правління Ангелів, не відбилася на церковних зв'язках Києва та патріархату. Присланого ще за Ангелів митрополита-грека Гавриїла, який дав дозвіл на розлучення галицько-волинського князя Романа Мстиславича з першою дружиною Предславою, дочкою київського князя Рюрика Ростиславича, змінив на київській кафедрі митрополит-грек Діонісій. За нього почала розгортатися конфронтація у стосунках з папським престолом.

Після появи Латинської імперії Римський папа Інокентій III розгорнув активну діяльність в напрямку підпорядкування православних Церков. Папа коронував болгарського та сербського царів і, схоже, пропонував корону Романові Мстиславичу, але останній, скоріше як родич Ангелів і союзник Штауфенів, відмовився. Позиція галицько-волинського князя, а також активність хрестоносців у Прибалтиці, яка зачіпала інтереси Полоцька, Смоленська та Новгороду, закінчилася новим витком конфронтації, відзначеним буллою Інокентія III від 7 жовтня 1207 р. Поряд з цим, Київська митрополія не робила жодних спроб відділення, подібно до епірської чи болгарської церков, залишаючись у підпорядкуванні нікейських патріархів. Митрополит Матфей (до 1210–1220) зосередився на досягненні компромісів між князівськими угрупованнями. Йому вдалося помирити Ольговичів з Мономаховичами ціною уступки Рюриком Ростиславичем Києва взамін на тимчасове зайняття головного престолу Ольговичів – Чернігова, який, у свою чергу, уступив Рюрику взамін Києва Всеволод Святославович Чермний. Це був перший та єдиний компроміс подібного виду. У 1212 р. митрополит добився компромісного

30.1. Пам'ятник королю Данилу, Львів.

в Тирново була відновлена патріархія. Літом 1237 р. з Нікеї прибув черговий митрополит Йосиф (1237 – бл. 1239). Цей ієрарх, напевно, загинув під час монгольської навали за незначних обставин. Під час облоги та штурму Києва восени 1240 р. в столиці не було ні митрополита, ні князя (місто обороняв намісник галицько-волинського князя Данила Романовича тисяцький Дмитро).

Довгий час на Русі не було митрополита взагалі. Монгольське завоювання взагалі обірвало на певний час зв'язки з Нікеєю. В цей період чернігівський князь Михайло Всеволодович, який претендував на Київ і великокнязівський престол, а пізніше був замучений ординцями і канонізований церквою, чи його тодішній суперник галицько-волинський князь Данило Романович, послали на захід ігумена Петра Акеровича, якому після довгих блукань вдалося виступити на Ліонському соборі 1245 р. Західні джерела називають його архієпископом Русі, хоча більшість дослідників погоджуються, що посланий не посідав митрополичого достоїнства. Він не знав латини, грецької та гебрейської мов, але, розмовляючи з Папою через перекладача, вразив останнього своїм знанням Святого письма. Місію Петра Акеровича слід розглядати в одному руслі з ініціативами церковного діалогу, які впродовж 1220–1238 рр. поступали з Нікеї (Папа тоді ще не був готовий віддати Константинополь, сподіваючись, що латини його утримають, через що ці переговори зайшли в тупик). Монгольська навала і фактор Золотої Орди підштовхнув ці процеси, які завершилися

миру володимиро-суздальського князя Юрія Всеволодовича з тими ж Ольговичами та відпущення з суздальських тюрем полонених рязанських князів. У 1215 р., коли між Юрієм та Костянтином Всеволодовичами дійшло до чергового суперництва, приводом до якого стало поставлення ростовським єпископом Пахомія, духівника князя Костянтина, митрополит погодився на утворення окремої володимирської єпископії, куди поставив креатуру князя Юрія – ігумена Рождественського монастиря Симона.

Цю ж політику продовжив митрополит Кирило II (1224 – до 1237), вчений книжник, присланий Патріархом з Нікеї. Представників Києва не було на Нікейському соборі 1220 р., але Київ не протистояв, подібно до Епірської та Болгарської церков, спробам владнати суперечки з латинами. Не було також жодних спроб піти шляхом Болгарії, де у 1235 р.

Ліонською унією 1274 р. На Русі цей фактор послужив поштовхом для перемовин з Римським папою галицько-волинського князя Данила Романовича, який сподівався з папською допомогою звільнити Русь від монголів, через що і прийняв корону як король Русі (а не Галичини і Володимирії, як його конкуренти, угорські Арпади).

Хоч доля Константинополя уже була вирішена, однак відроджена Візантія опинилася не в колі давньої ойкумени візантійської православної цивілізації (грузинських, болгарських, сербських та руських держав), а в тісному оточенні ойкумени Монгольської імперії. На політичну арену вийшов грізний фактор Золотої Орди – потужного політичного утворення в Центральній-Східній Європі, яке на початках номінально входило до складу Монгольської імперії. Скоро, повівши боротьбу за Азербайджан з другим монгольським політичним утворенням, іранською державою Хулагуїдів, Золота Орда відшукала союзників в особі єгипетських султанів. Обоє в страшних обіймах затиснули відроджену Візантію. Особливо небезпечними були обійми з боку Золотої Орди, яка запанувала у Причорномор'ї і почала опановувати Нижнє Подунав'я.

За таких умов ті руські князівства, правителі яких намагалися якось відродити хоча б частину Київської Русі, відновили контакти з Нікеєю, а потім Константинополем. Галицько-волинський князь Данило Романович, який також претендував на Київ і великокнязівське достоїнство, бл. 1245–1246 рр. добився поставлення нового митрополита Кирила III (1245/1246–1280), який до того був його канцлером (печатником).

Але Візантія не могла нічим допомогти руським князівствам. Тому галицько-волинський князь Данило Романович звернувся по допомогу до Заходу. У 1253 р. в Дорогичині папський легат єпископ Опізо коронував князя королівською короною як «короля Русі». Цьому актові передували довгі переговори, розпочаті папським послом до Монгольського хана Пано де Карпіні і абатом Генріхом, посланим до князя у 1246 р. Цей абат Генріх у 1248 р. ризьким архієпископом за згодою князя був висвячений на ятвязького єпископа, його діяльність у ятвязьких землях, залежних від Данила Романовича, тривала у 1354–1255 рр. Одночасно з коронацією у 1253 р. було укладено унію між королівством Русі і папським престолом, напевно на тих самих умовах, на яких було укладено римсько-болгарську унію 1204 р., тобто зі збереженням східного обряду.

Спроба унії церков, на яку пішов король Данило, провалилася. Папа Александр IV, який у кінці 1254 р. змінив померлого Іннокентія IV, погано орієнтувався у східних справах. Його цікавило більше запровадження римської меси у галицьких церквах (з цього огляду він виділяв литовського короля Міндовга, який до того був язичником і форма літургії для нього не грала ролі), ніж організація реальної допомоги королю Данилу. Для Русі спроба унії 1253 р. була ланцюгом у подібних заходах як самої Візантії, так і інших православних країн.

Подібно як і у Візантії, унія з Римом не була однозначною і для оточення короля Данила. Його покинув соратник, колишній печатник

(канцлер), а тепер митрополит Кирило III. Ще з осені 1250 р. цей ієрарх перемістився на північ до Суздаля. Самому митрополитові важко було підтримувати контакти з Візантією. Монгольське завоювання супроводжувалося величезною втратою книг, в тому числі найнеобхідніших, наприклад Кормчої книги (збірника норм церковного права). У зв'язку з цим митрополит був змушений звернутися до болгарського князя (деспота) Якова-Святослава, свояка болгарського царя Константина Асеня і зятя василевса Іоанна IV Ласкаріса, за повелінням якого у 1262 р. писець Іоанн Драгослав зняв копію з Сербської кормчої, яка була відправлена київському митрополитові.

Улус Ногая

Внук Бувала, одного з молодших братів Бату-хана, темник (командир тумена, з'єднання в 10 тис. воїнів) Ногай, який відзначився у війні проти Хулагуїдів на Кавказі у 1262–1266 рр., у 1264 р. за дорученням золотоординського хана Берке здійснив похід проти Візантії з метою визволення з полону ординського союзника сельджуцького султана Ізз-ед-Діна. З цього успішного походу розпочалося піднесення Причорноморського улусу Ногая з центром у Ісакчі в дельті Дунаю.

Незабаром улус Ногая включав усе Причорномор'я з від дельти Дунаю до Азовського моря з Кримом. Владу Ногая визнали всі галицько-волинські та придніпровські князі. Невдовзі улусбек розпочав власну політику. Уже у 1270 р. він допоміг болгарському царю Константину Теху в боротьбі з тим же султаном Ізз-ед-Діном, який намагався установити контроль над західною частиною Анатолійського півострова. Для Візантії такі дії султана становили страшну загрозу, тому Палеологи звернулися до своїх болгарських союзників, а ті – до Ногая. У 1273 р. василевс Михаїл Палеолог вже сам звернувся до Ногая. Він хотів відібрати у болгар важливі чорноморські порти Месемврію та Анхіал. Візантія пішла на небувалий крок: золотоординському темникові була віддана позашлюбна дочка імператора Євфросинія, що фактично було визнанням його легітимності як правителя. Ногай зібрав 30-тисячне військо, з яким вторгнувся у Болгарію. Продовжуючи цю політику, він до 1280 р. зробив своїми васалами всі три болгарські держави – Тирновське царство, Відинське і Бранічевське князівства. Болгарський цар Георгій I Тертер (1280–1292) після походу Ногая у 1291 р. змушений був віддати свою дочку за сина Ногая Джекі, а потім вислати свого сина і співправителя Тодора Святослава заложником у Ісакчі в ставку Ногая. У 1292 р. після розгрому сербського претендента Шишмана, якого підтримував Ногай, правитель чорноморського улусу сам вторгнувся у Сербію. Король Стефан Мілутін мусив визнати свою залежність від Ногая, приславши в заложники сина та великих бояр.

Ногай зміщав і ставив золотоординських ханів. Він карбував власну монету. Візантію улусбек намагався повністю контролювати. Спроба ухилитися від цього контролю була покарана походом 1297 р., в якому взяли участь і болгарські війська. Взнявши під контроль не тільки дунайську, а й чорноморську торгівлю, Ногай піддав руйнації генуезькі факторії в Криму у 1299 р. Оскільки Генуя була союзником Візантії, Ногай віддавав перевагу її супернику Венеції та єгипетським купцям.

Врешті золотоординські хани взялися за улусбека. Хан Телебуга (1287–1291) в цій боротьбі загинув. Його наступник Тохта (1291–1312), посаджений на престол Ногаєм, розгромив його 15 вересня 1300 р. в низов'ях Південного Бугу чи Дністра у місцевості Куқанлик (Куяльник?). Ногай загинув, а його син Турі та внук Кара-Кішек ще кілька років чинили опір. Улус Ногая впав, а з ним зник і ординський контроль над Візантією.

Утворення Галицької митрополії

З допомогою Ногая князь Лев Данилович (1264–1301) розширив кордони Галицько-Волинської держави, включив до неї Люблінську землю і частину Закарпаття. Галицькі князі володіли Києвом. Збереглися і якісь володіння у Нижньому Подунав'ї. Скориставшись боротьбою ординців з нащадками Ногая, наступник Лева – Юрій Львович (1301–1308) прийняв королівський титул, декларуючи звільнення від ординської опіки.

30.2. Лука Долинський. Портрет князя Льва, Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, Львів. Кінець XVIII ст.

Одним з перших кроків короля Юрія Львовича було утворення окремої Галицької митрополії. Візантія опиралася утворенню на теренах колишньої Русі нових митрополій. Імперія намагалася будь-якою ціною зберегти церковну єдність цих земель. Але «королю Русі», як титулувався Юрій Львович, в Константинополі не відмовили. Візантія сама прагнула якнайшвидше позбутися ординського контролю і підтримала кроки в цьому напрямку короля Юрія. Згідно з грамотами Константинопольського патріарха Афанасія I (1289–1293, 1303–1309) та василевса Андроніка II у 1303 р. була утворена

Галицька митрополія. Нова митрополія отримала 81 місце в ієрархії константинопольської патріархії (на 10 місць нижче київської). До її складу ввійшли єпископії територій, які були на той час вільні від ординської опіки (галицька, володимирська, перемишльська, луцька, турівська і холмська). Першим галицьким митрополитом став Нифонт.

По його смерті у 1305 р. король Юрій послав в Константинополь ігумена Спаського монастиря Петра Ратенського як кандидата на галицьку митрополію. Був це також знаний маляр (згодом, вже у XVI ст. написану ним ікону Богородиці під час пожежі московського Кремля рятували як найбільшу цінність), а, можливо, і скульптор (з ним до Москви потрапила дерев'яна фігура Миколи Можайського, найближчі аналоги якої – надгробки архієпископів Магдебургу – не могли бути доступними тодішнім

московським майстрам, тоді як у Львові вже була потужна німецька колонія і костел Марії Сніжної). Його висвячення за часом співпало зі смертю Київського митрополита Максима (який перебував у Володимирі на Клязьмі). Патріарх Афанасій I скористався з цього і висвятив Петра також і в митрополити київські. На практиці це означало знову злиття обох митрополій. Митрополит Петро змушений був більшу частину своєї діяльності (1308–1326) присвятити північно-східним землям. Захворівши під час перебування в Москві, він там і помер і був похований в недобудованому Успенському соборі Кремля. Московські князі негайно цим скористалися і невдовзі у 1339 р. добилися його канонізації. Св. Петро Ратенський став покровителем Московської держави. При його раці, як колись при раці Св. Климента в Києві, стали ставити митрополитів.

Галицько-волинський князь Юрій-Болеслав Тройденович у 1331 р. знову добився поставлення окремого галицького митрополита Гавриїла. Після вигаснення династії Романовичів розпочалася довга боротьба за Галицьку спадщину. Скориставшись цим, київський митрополит Феогност (1328–1353), який перебував постійно в Москві, після смерті галицького митрополита Федора (1337–1347) повторно приєднав Галицьку митрополію до Київської.

Стосунки з руськими князівствами

Київські митрополити, які перебралися до Москви, відігравали значну роль в боротьбі Московських князів за об'єднання північно-східних земель колишньої Русі під своєю егідою. Спираючись на авторитет Константинопольської патріархії, митрополити допомагали Московським князям долати опір Тверських, Рязанських, Суздальських і Ростовських князів.

Рівночасно більшість українських та білоруських земель, де ще зберігалися удільні князівства, опинилися в складі конфедеративного Великого князівства Литовського. Ці землі вимагали окремого митрополита, причому вимагали, щоб він титулувався київським і тримав кафедру у Києві (Київське удільне князівство проіснувало до 1471 р.). В Константинополі, як могли, відстоювали єдність руської митрополії.

Вже у 1330 р. була зроблена перша спроба посадити окремого митрополита Київського Феофіла. Останні два роки свого життя митрополит Феогност хворів і його функції фактично виконував ставленик Московського князя Семена Гордого, син московського боярина Федора Бяконта, Алексій, поставлений Феогностом у 1352 р. володимирським єпископом (Володимир на Клязьмі формально залишався столицею північно-східних земель, хоча великі князі володимирські переважно сиділи в Москві). Тоді Волинський князь Дмитро-Любарт Ольгердович (волинський єпископ Афанасій спротивився політиці князя і мусив закінчити свої дні в еміграції у Москві) та інші українські і білоруські князі послали в Константинополь Феодорита, якого патріарх Філофей не захотів висвятити. Феодорит покинув Константинополь і знайшов підтримку у Тирново, де болгарський Патріарх висвятив його на митрополита Київського у 1353 р. Феодорита визнав навіть новгородський архієпископ. Константинопольський

патріарх Філофей відразу направив в Новгород Великий грізне послання, вимагаючи підпорядкування Алексію, висвяченому ним у митрополити всея Русі згідно настольної грамоти Патріарха від 30 червня 1354 р.

Невдовзі у Константинополі сталися зміни. Політична кон'юнктура вимагала примирення Візантії, Болгарії і набираючої сили Литви. Було досягнуто компромісу. Феодорит покинув свою кафедру. Патріарх Каліст (1350–1353, 1355–1363) погодився поставити митрополитом всея Русі присланого великим князем литовським Ольгердом Гедиміновичем Романа (1354–1361). Ольгерд навіть ненадовго перейшов у православ'я (за Києво-Печерським пом'яником його хресне ім'я було Дмитро). Роман тримав кафедру у Новгородку ближче до корінних литовських земель. Алексію вдалося добитися включення Києва до його діоцезу. За Романом залишилися туровська, полоцька, володимирська, луцька, перемишльська, галицька єпископії.

У липні 1361 р. Патріарх Каліст знову займався проблемами розмежування «Київської» (з центром у Москві) митрополії всея Русі та «Литовської» (з центром у Новгородку) митрополії всея Русі. І хоча Брянське князівство, престол якого посів син Ольгерда – Дмитро-Бутав, тяжіло до Великого князівства Литовського, Патріарх віддав Брянську єпископію під юрисдикцію Алексія.

Сама терплячи від розвалу, Візантія намагалася зберегти хоча б церковну єдність колишньої Русі. По смерті Романа нового українсько-литовського митрополита константинопольський патріарх не поставив. У 1364 р. на константинопольський престол повернувся Патріарх Філофей. Він відразу ж написав грамоту про приєднання українсько-литовської митрополії до київсько-московської. Але після перемоги Ольгерда на Синіх Водах, коли кордони Литви почали наближатися до Чорного моря, Патріархові не дали відправити цю грамоту. Але митрополит Алексій повністю зайняв промосковську позицію, отримавши при цьому повну підтримку Константинополя. У 1370 р. князів, які не хотіли разом з Москвою воювати проти Литви, Патріарх відлучав від Церкви. Подібну грамоту отримав навіть великий князь смоленський Святослав Іванович (1359–1386), який ніколи не був московським васалом.

Позиція митрополита Алексія зачепила не тільки Ольгерда Гедиміновича, але й великого князя тверсько-

30.3. Митрополит Петро з житієм. Ікона, музеї Московського кремля, Москва. 1480-ті роки.

го Михайла Олександровича (1364–1399). В своєму зверненні до Патріарха у 1371 р. Ольгерд вимагав поставлення окремого київського митрополита, якому були б підпорядковані також смоленська, новосильська та новгородська єпархії. Рівночасно до Патріарха звернувся польський король Казимир III, який долучив до свого королівства галицьку частину королівства Русі, декларуючи її широку автономію (для цієї території навіть карбувалися окремі «руські» монети), він побоювався українсько-литовських впливів. Патріарх Філофей задовольнив прохання польського короля. У серпні 1371 р. Патріарх поставив Антонія митрополитом галицьким. До складу відновленої Галицької митрополії було включено Холмську, Турівську, Володимирську, Луцьку, Перемишльську і Галицьку єпархії. Очевидно, що юрисдикція галицького митрополита поширювалася і на все Подністров'я, яке раніше належало до Галицького князівства, бо у 1371 та 1376 рр. митрополит Антоній здійснив хіротонії молдавських (угро-валашських) єпископів Йосифа та Мелетія. Від великого князя тверського Патріарх відмахнувся обіцянкою церковного суду над митрополитом Алексієм, до якого, звичайно, не дійшло. Алексія також спонукали більше часу перебувати у Києві та Литві.

Митрополит Алексій продовжував залишатися промосковським політиком до своєї смерті у 1378 р. Але Константинопольська патріархія, яка слухняно виконувала вимоги імператорського двору, мусила піти на поступки великому князеві литовському. В кінці 1376 р. Патріарх Філофей поставив митрополитом литовським та українським Кипріяна з правом успадкування титулу митрополита всея Русі по смерті Алексія. В Москві права Кипріяна, який прибув до Києва і був визнаний українськими та білоруськими єпископами і князями, не визнали. Однак і вмираючий Алексій відмовився благословити на наступництво печатника і княжого духівника Митяя-Михайла. По смерті митрополита Алексія Митяй за наказом великого князя московського Дмитра Івановича став без поставлення виконувати митрополичі функції, чим викликав спротив навіть російських ієрархів, в числі яких був впливовий ігумен Сергій Радонезький. Великий князь і претендент Митяй спробували поставити митрополита без згоди патріарха помісним собором, але на ньому виступив проти Суздальський єпископ Діонісій. Обидва претенденти зібралися в Константинополь. Московській стороні вдалося затримати Діонісія, Митяй же через володіння Мамаєм дістався до Криму і помер літом 1379 р. на кораблі поблизу Константинополя, в околицях якого саме тоді розгорнулися морські баталії флотів Генуї та Венеції.

Кипріян (бл. 1330–1406) походив з болгарського Турнова, звідки перебрався до Константинополя, де став близьким до Патріарха Філофея (1353–1354, 1364–1376), навіть його келійником. Ще у 1374 р. він успішно виконав місію примирення литовських і тверських князів з митрополитом Алексієм і взяв участь у перенесенні з Вільна в Константинополь трьох новомучеників-християн, вбитих Ольгердом ще у 1347 р. і канонізованих Філофеєм у 1374 р. Цю важку місію, образливу для Гедиміновичів, він виконав блискуче і заслужив повагу у литовських та українських князів, які підтримали його кандидатуру.

Прибувши у 1376 р. до Києва уже в ранзі митрополита, Кипріян став добиватися прав на Новгород та Псков, які також опиралися московській експансії. По смерті Алексія він спробував реалізувати свої права на всю митрополію, але був схоплений біля Москви і висланий. В своїх посланнях до Сергія Радонезького та Федора Симоновського митрополит піддав анафемі великого князя московського. Але в Москві не зважали на ці відлучення і Кипріян поїхав добиватися правди у Константинополь. Там вже всі проблеми вирішив за добрі гроші супутник померлого Митяя – Пімен, поставлений Патріархом Нілом. Патріарх залишив за Кипріяном сан митрополита Малої Русі і Литви, але у випадку його смерті саме Пімен мав злучити єпархії під своєю владою (1379 р.).

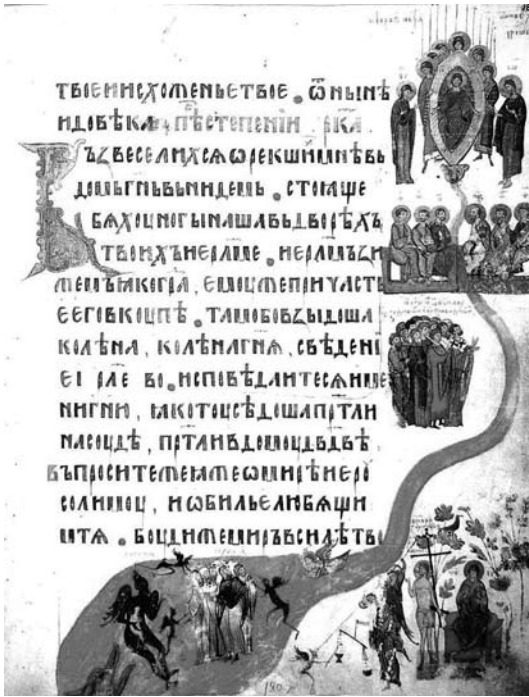
Кипріян повернувся до Києва, де несподівано у 1381 р. отримав пропозицію великого князя Дмитра Донського прибути до Москви. Після перемоги над Мамаєм московському князеві потрібна була підтримка з боку церкви у його подальших планах. Князь не захотів визнавати Пімена, якого поставили без його згоди. Пімена затримали в Коломні і відправили на заслання у Чухлому.

23 травня 1381 р. Кипріян приїхав до Москви і з головою поринув у творчість, взявшись за написання потрібної московським князям літератури, в першу чергу Життя митрополита Петра. Однак йому не дуже довіряли. Втікаючи перед Тохтамишем, Дмитро Донський залишив в Москві митрополита, а потім звинуватив останнього у здачі столиці і прогнав.

Пімен зайняв митрополічну кафедру (1382–1385), а Кипріян повернувся до Києва. Звідти він дістався Константинополя, де зумів переконати нового Патріарха Антонія, який у лютому 1389 р. позбавив сану Пімена і відновив Кипріяна в сані митрополита всієї Русі. В кінці 1389 р. Кипріян повернувся до Києва, а наступного року прибув до Москви, де на цей раз не ризикнули противитися рішенням патріархії. Кипріян до своєї смерті (1406 р.) відіграв провідну роль як у Московській державі (де у 1392 р. змусив великого князя Василя Дмитровича підписати Статутну грамоту про розмежування князівських і митрополічних прав і володінь), так і в литовських та українських землях. Константинопольська патріархія переважно підтримувала всі його заходи.

Продовжував Кипріян добиватися прилучення і Галицької митрополії. Для владнання справ туди у 1397 р. з Константинополя прислали віфлеського єпископа Михаїла. Кипріянові вдалося добитися повної ліквідації цієї митрополії. За підтримкою короля Владислава Ягайла митрополічий престол обіймав Луцький єпископ Іоанн (1393–1404), але він так і не отримав патріаршого благословення і по його смерті Візантія знову відродила єдину Київську митрополію.

І далі Константинополь залишався вірним своїй політиці повної підтримки московських князів. Чи була це надія на сильного союзника, який

30.4. Страшний суд. Мініатюра, арк.180r;
Київський Псалтир (ОЛДП. F 6),
Російська національна бібліотека,
Санкт-Петербург. 1397 р.

зможе допомогти врятувати вмираючу Імперію, чи просто вірність традиційній політиці збереження єдності Київської митрополії, невідомо. В політичній ситуації більш реальною виглядала поміч Литви та Польщі, які просили окремого митрополита. У Константинополі поставили вченого грека з Пелопоннесу Фотія (1408–1431), який у 1409 р. прибув до Києва, а вже через півроку опинився в Москві, де став підтримувати політику місцевих князів. За його ініціативи було укладено останній московсько-візантійський союз, скріплений у 1411 (чи 1414) р. шлюбом дочки великого князя Василя Дмитровича Анни з спадкоємцем візантійського престолу Іоанном Палеологом, майбутнім Іоанном VIII (Анна померла від епідемії у 1417 р.). Виконуючи доручення патріархії, Фотій відвідав українські землі у 1411–1412 рр., був у Луцьку та Галичі. Але невдовзі йому довелося виїхати до Москви, а у 1414 р. його не пропустили до Константинополя

через литовські землі. У 1420–1421 рр. він знову отримав нагоду об'єднати київську митрополію, хрестив у Слуцьку князя Семена Омельковича, приїздив в Галич, до Львова, Володимира Волинського, Вільна та Смоленська. Востаннє в західній частині митрополії він був у 1430 р., прибувши з великим князем московським до Луцька на заплановані коронаційні святкування Вітовта Кейстутовича.

Великий князь литовський Вітовт Кейстутович (1392–1430), при якому Велике князівство Литовське досягло найбільших територіальних розмірів аж до чорноморських берегів, не бажав підпорядкування своїх земель митрополиту, який знаходився б під контролем Московських князів. Кандидатом було обрано племінника митрополита Кипріяна болгарського книжника Григорія Цамблака (бл. 1364 – бл. 1450), який отримав блискучу освіту у Константинополі, а пізніше був у Сучаві «пресвітером великої церкви Молдавської». Вітовт організував у Новогрудку собор, на якому полоцький, чернігівський, луцький, володимирський, перемишльський, смоленський, гомельський і туровський єпископи обрали Григорія Цамблака митрополитом, відправивши Фотію грамоту з відмовою у послушенстві. Григорій був відправлений в Константинополь, де, однак, відмовилися посвятити його у митрополита. Вітовт відправив до

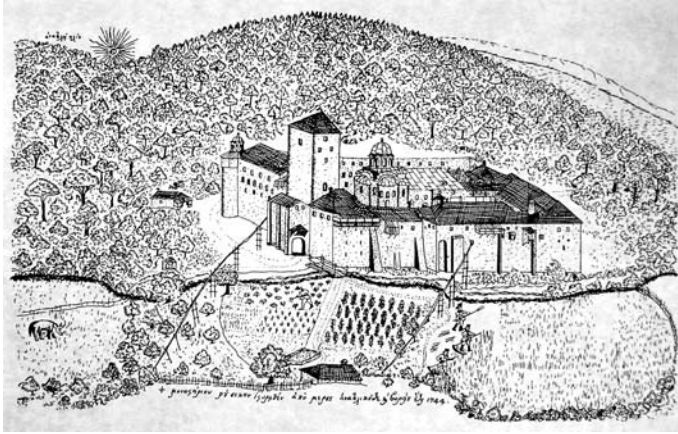
василевса і Патріарха наступне посольство, а коли воно також не дало результатів, 15 листопада 1416 р. собор у Новогрудку висвятив Григорія Цамблака як митрополита київського і литовського. Виконуючи волю Вітовта Кейстутовича митрополит Григорій Цамблак у 1417 р. прибув на Констанцький собор, де зайняв самостійну позицію, не бажаючи підпорядковуватися Папі. В Москві відразу ж скористалися з самого факту присутності митрополита на соборі у Констанці, звинуватили у зраді православ'я і оголосили його анафему.

Повернувшись з Констанци, Григорій Цамблак переніс свою кафедру до Вільна. Але Вітовт був невдоволений його поведінкою на соборі. Почалися конфлікти митрополита і з окремими єпископами. Коли протистояння розгорілося, Григорій Цамблак покинув Литву і знайшов притулок у Сербії в Дечанському монастирі, де став ігуменом, а бл. 1431–1432 рр. повернувся до Молдавії, де відіграв велику роль в утвердженні використання слов'янських богослужбних книг.

Великий князь литовський Свидригайло Ольгердович також добився поставлення окремого київського митрополита, якому були би підпорядковані єпархії на території, що входили до складу Великого князівства Литовського. Ним у 1432 р. став Смоленський єпископ Герасим. Запальний гарячий Свидригайло не зміг простити Герасиму переходу на бік узурпатора польського ставленика Зигмунта Кейстутовича, звинуватив його в єресі і наказав спалити в 1435 р.

У 1437 р. Константинопольський патріарх призначив ігумена константинопольського монастиря Св. Дмитрія грека Ісидора митрополитом Київським і Московським. Візантія залишалася до кінця вірною собі, бажаючи будь-якою ціною зберегти єдність Київської митрополії. Ісидор приїхав до Москви і вже незабаром відбув на Ферраро-Флорентійський собор, де став одним з найактивніших прихильників унії 1439 р. Як візантійський патріот, він хотів, перш за все, допомогти врятувати рештки своєї країни. У 1440 р., вже як кардинал, він повернувся до Москви, але невдовзі у 1441 р. мусив її покинути. Великий князь Василій Темний та його оточення не сприйняли ідеї єднання Церков. Не надовго затримався Ісидор і в Києві, повернувшись невдовзі до Риму. У 1458 р. він уступив Київську митрополію, тепер повністю відділену від Московської, болгарському книжникові Григорію II, отримавши від Папи єпархію в Італії. Ісидор був учасником останньої оборони Константинополя, прибувши із спорядженим на свій кошт загоном, і чудом unikнув полону та загибелі. У 1458 р. вже в Італії він отримав від Папи номінальний титул Патріарха Константинопольського.

В цілому впродовж XIV – першої половини XV ст. у своїх стосунках з князівствами, які виникли на місці Київської Русі, Візантія постійно і незмінно підтримувала Московських князів, а поставлені нею митрополити допомагали останнім у всіх їх політичних кроках. Створення і пізніше відновлення Галицької митрополії, як і періодична поява українсько-литовських митрополитів, були швидше винятками з правил, до яких патріархію змушували обставини.

30.5. Василь Григорович-Барський.
Рисунок монастиря св. Пантелеймона на Афоні. 1744 р.

*Серед істориків триває дискусія щодо ролі в цей період руського монастиря Св. Пантелеймона на Афоні. А. Турилов та інші вважають, що з другої половини XIII ст. зв'язки з руськими землями повністю обірвалися і монастир залишився руським лише за назвою. Візантійська влада постійно підтримувала монастир, про що свідчать **хрисовули** василевсів*

Андроніка II (1312 р.) та Іоанна VII (1354 р.). У Візантії були зацікавлені в збереженні цього важливого центру культурного та ідеологічного впливу на руські землі. Крім того, на Афоні був проміжний пункт зупинки і склади для руських купців. Якщо потік прочан і товарів зі східних князівств обірвався, то з західних руських земель він не припинявся ніколи.

З 1379 р. основним центром східної торгівлі став Львів. Навіть Тевтонський Орден тримав тут великий янтарний склад, який оцінювався у 3200 пруських марок (його було продано аж у 1400 р.). Звідси янтар вивозився до Константинополя і на Близький Схід. Більше того, після успіхів Вітовта Кейстуовича на чорноморському побережжі об'єми торгівлі навіть зросли. Так у 1415 р. на прохання візантійського імператора та Константинопольського патріарха через порт Хаджибей (Одеса) було відправлено партію зерна для Візантії. З того часу було налагоджено торгівлю зерном і з Кіпрським королівством. Зерно сплавляли на судах від Устя поблизу Львова (при впадінні Щирка в Дністер) по Дністру повз Монкастро (Білгород-Дністровський), яке належало генуезцям, до Хаджибея (Одеси). З Хаджибея до Константинополя зерно перевозили візантійські кораблі. Тривала торгівля янтарем та іншими товарами (в першу чергу європейськими сукнами) через сухопутні шляхи, головним чином через Валахію. Львівські купці отримали відповідні хрисовули від таласького господаря Мірчі Старого у 1390 та 1409 рр. Господар Влад II Дракула хрисовулом від 1439 р. дозволив їм проїзд через свої землі після сплати головного мита в Римніку, а також місцевих шляхових мит. З тих часів бере початок потужна візантійська (грецька) колонія у Львові, розквіт якої припадає вже на післявізантійські часи.

У XIV–XV ст., коли безпосередні зв'язки з Візантією почали слабнути, досягнення візантійської цивілізації («Палеологівський ренесанс») стали поступати в руські землі через Болгарію. В культурному відношенні руські землі продовжували залишатися візантійською ойкуменюю.

Контрольні питання

1. Які зміни в становище і політику Візантії вніс фактор появи Золотої Орди?
2. Яке значення в історії Причорномор'я у другій половині XIII ст. мав улус Ногая?
3. Як відбилася на становищі Візантії торговельна політика Ногая?
4. Чому Візантія пішла на утворення окремої Галицької митрополії у 1303 р.?
5. Яка роль у піднесенні Московської держави митрополита Петра Ратенського?
6. Чому, на вашу думку, Візантія послідовно підтримувала Московських князів і виступала проти Литви та Твері?
7. Чи можна назвати позицію Візантії у стосунках з князівствами Центрально-Східної Європи виваженою і виправданою?
8. Які зміни відбулися в торговельних стосунках?

Увага, джерело!

З грамоти Патріарха Іоанна XIV митрополитові Феогносту (липень 1339 р.)

Преосвященний митрополит Руський, і пречистий, у Святому Дусі возлюблений брат і співслужитель нашої мірності: благодать і мир від Господа нехай буде з твоїм святительством. Отримали ми писання твоєї святості, з повідомленням і підтвердженням про бувшого перед тобою архієрея [Петро Ратенський] тої ж святійшої Церкви, як він прославлений від Господа і явлений справжнім його угодником, так що від нього звершаються великі чуда і цілюються різні хвороби. І ми про се возвеселились і возрадувались духом і вознесли Господу належне славословіє. А як твоя святість і від нас шукала настанов в тому, що слідє учинити з такими святими мощами; так і самому тобі відомо, якого чину і звичаю дотримується в подібних випадках Церква Божа: то отримавши тверде і безсумнівне підтвердження і відносно сего [святого], твоя святість нехай поступить в даному випадку за тим же самим статутом Церкви: вшануй і ублажи угодника Божого піснеспівами і священними славословіями і передай сіє на часи майбутні, в хвалу і славу Господа, Прославляючого прославляючих Його. Благодать Божа нехай буде з твоєю святістю. Місяця липня індікту 7.

З грамоти Константинопольського патріарха Філофея до руських князів (червень 1370 р.)

Так як благородніші князі руські всі погодились і уклали угоду з великим князем всієї Русі кир Димитрієм, зобов'язавшись страшними клятвами і цілуванням чесного і животворящего хреста, в тому, щоби всім разом іти війною проти чужих наших віри, ворогів хреста, не віруючих у Господа нашого Ісуса Христа, але погано і безбожно поклоняючихся вогню¹, и великий князь згідно своєї клятви і угоди, укладеної з тими [князями], не дорожачи своїм життям і

¹ На той час більшість Гедиміновичів були православними і одружені з православними Юриківнами. Сам Ольгерд Гедимінович під кінець життя вернув до язичества.

ставлячи вище всього любов до Господа і обов'язок воювати за Нього і вражати ворогів його, приготувався і очікував їх, а вони, не боячись Господа і не лякаючись клятв своїх, переступили їх і цілування хреста, так що не тільки не виконали взаємної угоди і обіцянки, навпаки з'єдналися з нечестивим Ольгердом, який, виступивши проти великого князя, загубив і розорив багатьох християн: то князі ці, як порушники заповідей Божих і своїх клятв та обіцянок, відлучені [від Церкви] преосвященним митрополитом київським і всея Русі, у Святому Дусі возлюбленим братом і співслужителем нашої мірності. Признаючи у всьому цьому вельми важкий гріх проти християн, мірність наша зі своєї сторони має цих князів відлученими, так як вони діяли проти священного християнського співжиття, і оголошує, що вони тільки тоді отримають від нас прощення, коли виконають свої обіцянки і клятви, ополчившись разом з великим князем на ворогів хреста, потім придуть і припадуть до свого митрополита, і вмолять його писати про це до нашої мірності; і коли митрополит напише сюди, що вони звернулися і принесли справжнє і чисте покаяння; тоді вони будуть прощені і нашою мірністю. І нехай вони знають, що відлучення є віддаленням і повним відчуженням від святої Божої Церкви, і нехай принесуть справжнє і чисте покаяння, щоби отримати в тому прощення від нашої мірності.

На оригіналі чесною патріаршою рукою написано: місяця червня, індікту 8.

З грамоти Константинопольського патріарха Філофея до великого смоленського князя Святослава Івановича (червень 1370 р.)

Благородніший великий князь смоленський, кир Святослав. Мірність наша довідалася, що ти погодився і уклав угоду з великим князем всея Русі, кир Димитрієм, зобов'язавшись страшними клятвами і цілуванням чесного і животворящего хреста, в тому, щоби тобі ополчитися на ворогів нашої віри і хреста, які поклоняються вогню і віруючим у нього. І великий князь, як умовився і домовився з тобою, був готовим і чекав на тебе; але ти не тільки не зробив, як обіцяв і клявся, але переступивши клятви, угоду, обіцянку і цілування хреста, ополчився разом з Ольгердом проти християн, і многі з них були вбиті і розорені, за що преосвященний митрополит київський і всея Русі, во Святому Дусі возлюблений брат і співслужитель нашої мірності, відлучив тебе – і вчинив добре і правильно: бо тих, хто так поступає, тобто порушує свої клятви, обіцянки і цілування хреста, ніби не було Господа, Судячого в правду і Караючого злочинців, належить піддати такому покаранню і забороні. Отже добре вчинив митрополит, що відлучив тебе і мірність наша має тебе відлученим за те зле діяння, і ти тоді тільки можеш отримати від нас прощення, коли усвідомиш, яке зло вчинив, звернешся і розкаєшся по справжньому і чистосеречно, і з сльозами прибіжиш до свого митрополита, просячи у нього прощення, і коли [митрополит] напише сюди до нашої мірності. Знай же, що відлучення віддаляє і повністю відчужує людину від святої Божої Церкви, і померле тіло його, чоловіка відлученого, залишається нерозрушимим в образі його злого діяння. І тому попіклуйся, щоби правдиво розкаятися і усвідомити своє прогрішення; і коли ти, разом з митрополитом, напишеш сюди і будеш просити пробачення, тоді і від нашої мірності отримаєш прощення і розрішення від гріха і удостоїшся молитов і

похвал; тоді і Господь простить тебе, в чому ти согрішив перед Ним, і буде твоїм Помічником у княжінні і в усьому житті.

На оригіналі чесною патріаршою рукою написано: місяця червня, індікту 8.

**З хрисовулу василевса Іоанна
VII Палеолога монастирю
Пантелеймона на Афоні (1354 р.)**

Царю вірному і боголюбивому пристойно і властиво підтримувати установи, створені во славу Господа і його угодників, і турбуватися про їх облаштування, а ще більше тих, які присвячені догляду душ, і доставляти засоби до життя терплячим в них потребу монахам, через яких особливо догоджується Господь; через що і велике мати за них піклування і турбування не лише пристойно, але й необхідно, і чим більше добropорядності, тим славніше. В цьому проявляє себе і благочестя і любочестя царське. Тому і моя від Господа царськість, взявши в особливу увагу чесну обитель, що знаходиться на святій горі Афонській, шановану во ім'я великого в мучениках і цілителя Пантелеймона і називаєму обитель Русів, потребууючу в великому піклуванні і сприянні, і турбуючись про безбідність і достаток живучих в ній монахів, так щоби вільними від будь-якої турботи і живучи не веселячись, вони одного Господа слухали і возносили свої чисті славословія, і належно молилися про державу нашу, — дарує сим благочестивим хрисовулом словом нашим тій чесній обителі село, при ріці Стримоні, називаєме Анциста, зо всім його пасовищем і володінням, тобто з трьома при ньому тяглами, доходом його, млинами і всіма правами. Рівним чином і село Егідомісту зо всім його пасовищем і володінням, також і село Довнікію зо всіма його правами і льготами і з божественним храмом во ім'я Св. Мучениці Кіріакії з належною землею, виноградним точилом і всім володінням його. Рівним чином ошчасливлює і дарує царське моє родове село Іоанна Мізгіди, називаєме Драгошта зі всім його вигоном і об'ємом його вищеназваної обителі. Крім того, і друге тягло біля монастиря Ваймін, відомого під іменем святого Георгія в Сомбрі. А також всередині богохранимого граду Серр тягло іншого монастиря святого Георгія, званого Лукаря. Через що пред'явленням і силою даного хрисовула моєї царскості буде влада і розпоряджатися чесна ця обитель Русів названими метохами панствено і владно, невід'ємно, непохитно, непрестанно і неперервно у всі будучі часи. І ніхто із збирачів поголовного податку країни тої або з громадських чиновників і всіх взагалі не може і в самій найменшій степені причинити угіддям тим ні шкоди, ні образи, ні простерти на них руку загарбницьку і хижацьку, ні інший який би то не було напад вчинити, утиски і претензії. І нехай збережеться все це, і нехай буде взагалі нетурбоване і нетривожене від повинностей по статті про хлібне постачання війська, тобто зевгаратного, разом з подібними ж повинностями на побудову фортець і від всякого іншого і будь-якого податку і повинності, існуючих по всій області моєї царскості чи пізніше маючих бути вигаданими повинностями чого-небудь повністю нетривожи́мо і беззбиткове. Крім сього царскість моя визначає, щоби чесна ця обитель рівним і подібним чином, як володіла в силі древніх хрисовулів та інших документів метохами, лежачими всередині богохранимого міста Фессалоніки, в поза біля Каламарії і Аравенікії нетурбовано і нетривожено, так володіла би ними і далі. На такий кінець даний хрисовул моєї царскості

виданий і дарований означеній чесній обителі Русів у вересні місяці наставшого 7 індікту 6862 (1354) року. В чому наша благочестива і богохранима держава підписана.

Іоанн во Христі бозі вірний василевс і автократор ромеїв Палеолог.

З «Історії Польщі» Яна Длугоша (1415–1480)

буллами, які їх підтверджували, а турки їх всіляко мучили і гнобили; їм потрібна щедра допомога зерном. Владислав же, польський король у святому співчутті, документально засвідчує допомагати. Він дає і щедро дарує прохану кількість зерна, яке їм потрібно отримати в його королівському порту Кочубеїв (Хаджибей).

Крім того, у той час прибули до польського короля Владислава послы патріарха і грецького імператора з листом та олов'яними

буллами, які їх підтверджували, а турки їх всіляко мучили і гнобили; їм потрібна щедра допомога зерном. Владислав же, польський король у святому співчутті, документально засвідчує допомагати. Він дає і щедро дарує прохану кількість зерна, яке їм потрібно отримати в його королівському порту Кочубеїв (Хаджибей).

З «Хроніки польської, литовської, жемайтської і всієї Русі» Мацея Стрийковського (бл. 1547–1582)

християнським милосердям) король з простору Русі, а Вітовт з обширу Литви відправляли Дніпром² до Хаджибея, котрий був портом на Чорному морі (що належав тоді Литовській державі), достачу збіжжя та живності.

В той час [1415] приїхали від імператора та Патріарха Константинопольського послы, які благали допомоги продовольством, бо турки, що зміцнилися в Адріанополі жорстоко нападали на них і мучили облогою Константинополь. Тому (керуючись

християнським милосердям) король з простору Русі, а Вітовт з обширу Литви відправляли Дніпром² до Хаджибея, котрий був портом на Чорному морі (що належав тоді Литовській державі), достачу збіжжя та живності.

Контрольні питання

1. Чому, на вашу думку, Патріархія без перевірки відразу ж погодилася на канонізацію митрополита Петра Ратенського?
2. Яку аргументацію висував Патріарх, підтримуючи відлучення князів, накладене митрополитом Алексієм?
3. Яка різниця між посланнями Патріарха до князів і до великого смоленського князя зокрема?
4. Які основні привілеї дарував імператорський хрисовул афонському монастиреві Св. Пантелеймона?
5. Чому у XV ст. Візантії та Кіпрському королівству потрібно було довозити зерно аж з українських земель?

²З Київського та інших князівств, які входили до складу Великого князівства Литовського, зерно возили по Дніпру.

§ 31. Відблиск у сутінках

Заключний період історії візантійського мистецтва хронологічно співпадає з епохою правління останньої династії візантійських імператорів – Палеологів. Мистецтво цього періоду, отже, називають *мистецтвом епохи Палеологів або пізньовізантійським мистецтвом*. Мистецтво епохи Палеологів залишається менше дослідженим, ніж мистецтво попередніх періодів. В узагальнюючих працях з історії візантійського мистецтва цей період розглядається переважно дуже стисло, що не відповідає його історичному значенню. Адже спадщина пізньовізантійського мистецтва відіграла вирішальну роль у формуванні пост-візантійського мистецтва країн «Православного Сходу» і вплинула на розвиток ренесансного мистецтва «Латинського Заходу».

Ренесанс?

За доби Палеологів кордони імперії стрімко звужувались, як і зменшувався вплив її правителів. Від колишньої потуги залишалась лише ідеологія: всупереч політичній реальності візантійці і надалі трактували своє «царство Ромейв» як всесвітню гегемонію.

Абсурдні амбіції, однак, сприяли розвитку культури і мистецтва. У нечисленних візантійських містах, передовсім Константинополі, Фессалоніці та Містрі заможна візантійська еліта фінансувала створення пам'яток мистецтва надзвичайно високої якості та майстерності. Сфера впливу візантійської культури охоплювала чим раз ширші терени, виходячи далеко за межі не лише політичних кордонів імперії, але й еклесіальних кордонів Константинопольського патріархату. Якщо, з погляду політичної історії, правління Палеологів – це час агонії, то з погляду історії культури – цю епоху часто називають добою відродження. Проте коли подивитись на мистецтво епохи Палеологів через призму соціального контексту, в якому воно створювалось і функціонувало, то його можна порівняти радше із відблиском останніх променів сонця на небосхилі Візантії, коли її землю вже вкривали сутінки смерті.

Хронологічно епоху Палеологів і, відповідно, пізньовізантійське мистецтво, окреслюють дві важливі події політичної історії: 1) 15 серпня 1261 р. імператор Михаїл VIII Палеолог урочисто вступив до відвойованого у латинян Константинополя, відновивши статус міста як столиці

Імперії; 2) 29 травня 1453 р. османський султан Мехмет II завоював Константинополь, ліквідувавши Візантійську імперію як державне утворення. 2004 р. у музеї Метрополітен в Нью Йорку відбулась всесвітня виставка творів пізньовізантійського мистецтва, організатори якої «підняли» верхню хронологічну межу для поняття «пізньовізантійське мистецтво» до 1557 р., тобто року запровадження наукового терміну Byzantium.

На початку XX ст. в історіографії запроваджено термін «ренесанс Палеологів» (відродження Палеологів), який мав дещо ширше значення ніж просто відродження візантійської культури після шести десятиліть латинського панування в Константинополі. Цей термін вказував на аналогію розвитку пізньовізантійської культури та синхронної їй ренесансної культури італійських міст XIV–XV ст.: аналогія полягає у зацікавленні спадщиною античної цивілізації. У сучасній історіографії концепція «ренесансу Палеологів» вважається дискусійною. В історії Візантії ніколи не було періоду «забуття» спадщини Античності. Як візантійська державність виросла з римської, так і візантійська культура постала на основі переосмислення античної. Це переосмислення відбувалось впродовж цілої історії Візантії в розмаїтих проявах. Деякі з цих проявів мали «класицизуючий» характер, тобто максимально наближалися до античних прототипів, інші можна визначити як «антикласичні», тобто такі, що розвивались у «протилежному напрямку», проте вихідний пункт в цих двох великих річищ візантійської культури був спільний і співіснували вони на всіх етапах її історії. Впродовж XX ст. відбулось переосмислення історичної ролі візантійської культури і мистецтва. На зміну негативних оцінок і звинувачень в консерватизмі та стагнації приходить розуміння значення Візантії як «моста», завдяки якому став можливий «перехід» античних досягнень в європейську культуру Нового часу і цей перехід відбувся значною мірою саме тоді, коли візантійська культура ввійшла в свою заключну фазу.

31.1. Деїсис. Мозаїка, церква Святої Софії, Константинополь. 1260-ті роки.

31.2. Ісус Христос. Фрагмент композиції Деїсис. Мозаїка, церква Святої Софії, Константинополь. 1260-ті роки.

Воскресіння

Після здобуття Константинополя Михаїл VIII Палеолог розгорнув масштабну програму відбудови візантійської столиці. Відновлювались фортифікації та житлові квартали, реставрувався імператорський палац і навіть було відбудовано мечеть.

Церква Святої Софії – головний храм візантійського світу, символ візантійської ідентичності, не міг залишитись без оновлення. Це було питання політичного престижу. Від цих оновлень збереглась монументальне *мозаїчне панно «Деїсіс»* (гр. – Моління) на західній стіні південної галереї церкви (іл. 31.1). Панно датують 1260-ми роками, тобто першим десятиліттям реставрації візантійської імперії після латинського панування. Мозаїка відтворює стандартну іконографічну схему: у центрі – Христос на троні, обабіч Богородиця та Іоанн Предтеча звертаються до Христа з молитвою за людство. Цей твір вражає м'яким моделюванням рис облич, які сприймаються живими та об'ємними. Композиція виконана в техніці мозаїки, проте кубики такі дрібні, їхня тональна градація така широка, що з віддалі обличчя здаються «мальованими» фарбами, а не «складеними» з частинок. Мозаїка розташована в нижній зоні стіни, тобто безпосередньо на рівні глядача, проте її масштаб відповідає радше образам, що розташовувались в апсидах храмів (площа понад 30 м²). Перед мозаїкою було влаштовано спеціальну огорожу, яка обмежувала доступ до зображення. Це дозволяло при огляді запобігти оптичним деформаціям, які неодмінно виникають, коли підійти до образу надто близько. Майстер враховував найдрібніші нюанси, так, при уважному огляді помітно, що контури німбів та фігур викладені кубиками, вмонтованими під гострим кутом (30°), щоб краще відбивати світло і увиразнювати постаті на тлі (іл. 31.2).

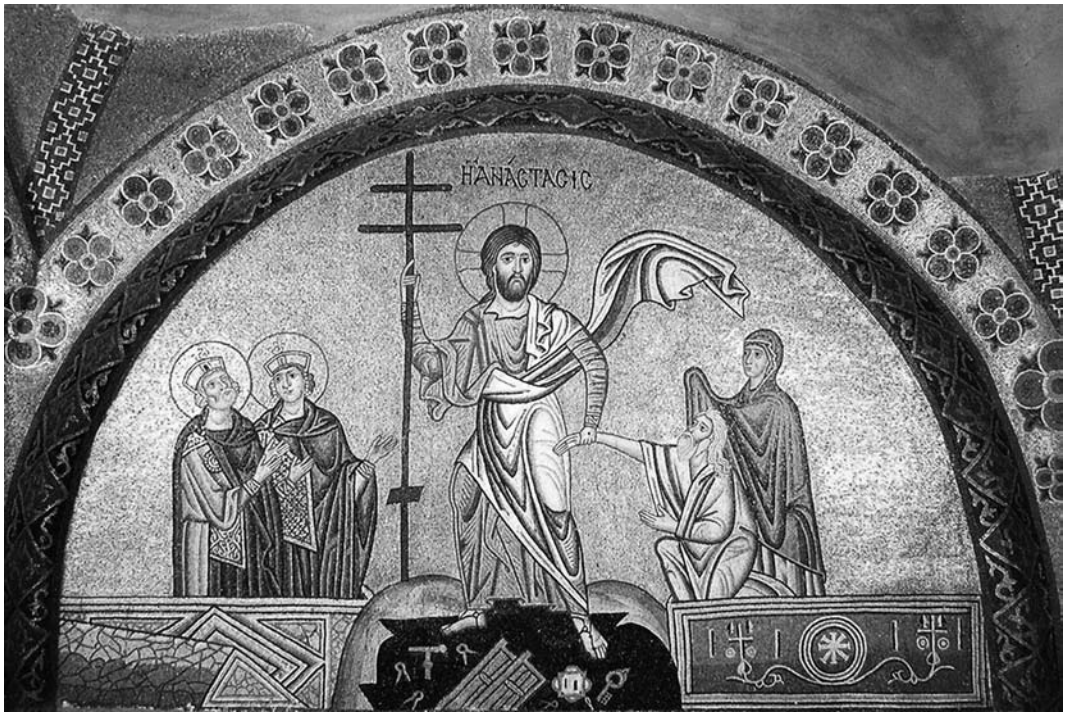
Пізньювізантійські ансамблі мозаїк нечисленні. Їхнє датування не виходить за межі першої половини XIV ст. В Константинополі, окрім згаданої композиції «Деїсіс» в церкві Святої Софії, мозаїки також збереглись у: церкві Св. Феодори (турецька назва Кіліссе Джамі), бл. 1300 р.; каплиці монастиря Памакарісти (турецька назва Фетіє Джамі), бл. 1310 р.; кафоликони монастиря Христа Хора (турецька назва Кахріє Джамі), бл. 1320 р. Константинопольським майстрам також приписують виконання мозаїчних ансамблів у церкві Паригоріссі в Арті, бл. 1290 р. та церкві Святих Апостолів у Фессалоніці, бл. 1315 р. або після 1329 р. Остання монументальна візантійська мозаїка створена 1355 р. – образ Христа Пантократора в куполі Святої Софії в Константинополі. Ця композиція не збереглась і відома за описом Никифора Григори. Поруч з мистецтвом монументальної мозаїки в пізньювізантійський період розвивається і мистецтво мозаїчної ікони. Таких ікон відомо декілька десятків, більшість мініатюрні і вражають скрупульозністю та віртуозністю свого виконання, адже складаються зі смальтинок розміром з гречане зерно.

Окрім імператора, внесок у відновленні візантійської столиці зробили представники заможної аристократії. Феодор Метохіт (1270–1332),

31.3. Зішестя в Ад (Воскресіння). Стінопис, монастир Христа Хора (Кахріє Джамі), Константинополь. Бл. 1320 р.

найвпливовіший політичний діяч часів правління імператора Андроника II Палеолога, його месадзон та великий логофет, узяв під особистий патронат *монастир Христа Хора* (турецька назва Кахріє Джамі). Кафолікон монастиря було розбудовано і оздоблено мозаїками та стінописом бл. 1320 р. Метохіт завершив своє життя ченцем, прийнявши постриг у монастирі, який за власним зізнанням вважав важливішим «*понад усе на світі*». З південного боку кафолікону монастиря Христа Хора споруджено так званий **пареклесій** – видовжену в плані каплицю, вздовж стін якої влаштовано арксолії – аркоподібні ніші для захоронень. З поховальною функцією пов'язана і тематика настінної декорації. У *консі апсиди пареклесія* домінує монументальна *стінописна композиція «Зішестя в Ад»* (іл. 31.3) (її грецька назва – Η ΑΝΑΣΤΑΣΙΣ – означає «Воскресіння»). Згідно з апокрифічною оповіддю після смерті на хресті Христос розбив браму пекла і звільнив першопредків людства – Адама і Єву та біблійних праведників. Цей сюжет розкриває роль Христа як спасителя людства. У центрі – вбраний в білу одежу Христос на тлі біло-синього ореолу світла. Енергійним рухом він підіймає з гробів Адама і Єву. Праворуч і ліворуч дві групи праведників, серед яких бачимо Іоанна Предтечу та старозавітніх царів Давида і Солома. Дія розгортається на тлі гірського пейзажу. Ламані маси скель здіймаються над групами праведників, у той час як за ореолом світла, що оточує постать Христа, розкривається безмежний простір темно-синього «космічного» неба.

31.4. Зішестя в Ад (Воскресіння). Мозаїка, монастир Хосіос Лукас. Перша половина XI ст.

Порівнюючи іконографію сцени «Зішестя в Ад» в апсиді пареклесія монастиря Христа Хора в Константинополі (початок XIV ст.) з аналогічними композиціями середньовізантійської епохи, наприклад мозаїкою в *нартексі кафедрального монастиря Хосіос Лукас* (перша половина XI ст.) (іл. 31.4), можна зауважити суттєву іконографічну відмінність: якщо в Хосіос Лукас Адам і Єва зображені разом і Христос виводить їх із гробів несучи хрест, то в пареклесії монастиря Христа Хора першопредки людства зображені обабіч Христа, оточеного ореолом світла. Таке нове розташування дозволяє виразніше, з погляду емоційного впливу на глядача, розгорнути дію в просторі, що поруч із натуралістичними елементами стилю (пейзаж, пропорції та жести персонажів) витворює відчуття реальності зображення. Це не просто «візуальна схема», яку слід «читати», але картина, на яку слід дивитись. Білий ореол світла вказує на інший – «метареальний» вимір мистецтва епохи Палеологів, адже біле світло, що оточує постать Христа за своєю природою божественне, яке відкривається лише «духовному зору».

Поняття палеологівського стилю охоплює сукупність особливих рис трактування художньої форми в пам'ятках пізньовізантійського живопису, що відрізняє їх від пам'яток попередніх періодів. Пропорції людських фігур мають наближені до натуральних, децю видовжені пропорції, порівняно маленькі голови, ступні ніг та кисті рук. Тіла закутані в роздуті драперії, маси яких сегментовано каскадами ламаних складок. Особлива роль належить яскравим висвітленням, завдяки яким фігури сприймаються

об'ємними і якщо говорити про монументальний живопис, то здається, що вони виступають з площини стіни. Впродовж XIV ст. поширюється тенденція акцентувати форму на відкритих ділянках тіла (передовсім біля очей) яскравими висвітленнями у вигляді коротких тонких паралельних штрихів – так званих движків. За цією ознакою ікону епохи Палеологів можна легко відрізнити від давніших пам'яток. Обличчя позначені емоціоналізмом широкого спектру, від умиротвореного просвітленого виразу до надміру драматичних переживань. Колористична гама багата відтінками і нюансами, часто базується на контрастних зіставленнях, як, наприклад, синього і пурпурового чи зеленого і червоного. В сюжетних композиціях зростає роль розповідних елементів і збільшується кількість персонажів. Впроваджуються сучасні побутові деталі, передовсім у зображенні костюму. Дія розгортається на деталізованому тлі, насиченому архітектурними та пейзажними елементами, які виконують не лише семантичну функцію (означають місце дії), але також відіграють важливу роль в формальній організації сцени, підсилюють виразність постатей переднього плану. Результат – це образ, який за своїми властивостями близький до бачення видимого світу як об'ємної і динамічної структури. Синхронно аналогічні формальні пошуки здійснювали представники так званого проторенесансу в Італії.

Ностальгія

Невдовзі після 1261 р. в Константинополі біля церкви Святих Апостолів було встановлено новий монумент (пам'ятник не зберігся і відомий лише за описом) – височезну колону увінчували статуї архангела Михаїла та імператора Михаїла VIII Палеолога. Василевс, стоячи навколішках, підносив Архангелу модель відвойованого Константинополя. Імперська риторика, відповідно до поширеного шаблону, вихваляла Палеолога як «Нового Константина», порівнюючи діяння визволителя столиці зі звершеннями її засновника, що жив майже тисячу літ тому.

Пізньовізантійському світогляду була притаманна ностальгія, ностальгія за минулою величчю. Це знайшло свій прояв і в мистецтві, в оздобленні рукописів і, найвиразніше, в пізньовізантійській архітектурі.

В епоху Палеологів не було будівельних проектів, які за своїм масштабом могли б зрівнятися з ранньовізантійськими на зразок церкви Святої Софії в Константинополі, не спостерігається й притаманна середньовізантійській архітектурі динамічність в пошуку нових конструктивно-просторових вирішень. Пізньовізантійська архітектура має радше «ретроспективний» характер, адже повторює форми споруд, що виникли в попередні періоди. Так знову поширюється ранньовізантійська базилика, і в той же час центричні середньовізантійські хресто-купольні споруди не втрачають популярності. Проте це не означає, що пізньовізантійська архітектура була позбавлена оригінальних рис. Однією з таких рис архітектури є тенденція до видовженості пропорцій: співвідношення ширини і висоти споруди змінюється на користь висоти, як наслідок, руйнується притаманне для попередніх періодів відчуття просторого інтер'єру. Для фасадів пізньовізантійських церков притаманний інтригований декор

31.5. Церква Богородиці Пантанасси, Містра. 1428 р.

розмаїтих фактур та виразне вертикальне і горизонтальне членування. Уступчасті обрамлення вікон та аркоподібних ніші, багатогранні апсида та барабани куполів, контрфорси і пілястри, численні карнизи – усе це розмаїття архітектурних елементів поєднується з чергуванням рядів кам'яної та цегляної кладки, причому цегляні ряди часто перетворюються на декоративні орнаментальні фризи. Цей багатодекорований екстер'єр є, можливо, найочевиднішою рисою, що дозволяє легко відрізнити пізньовізантійську церкву від раніших споруд, проте цю рису також можна трактувати як прояв «ностальгічного еkleктизму», адже використання цегли як декоративного засобу зародилось ще в архітектурі XI ст.

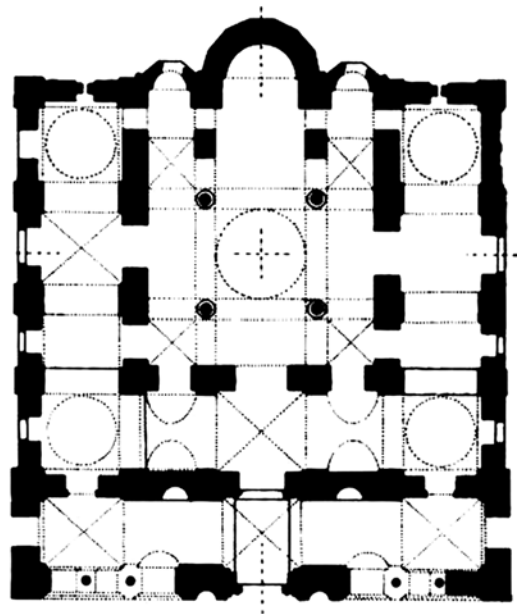
Після 1261 р., попри активну реставраційну будівельну діяльність, нові споруди в Константинополі поодинокі. Серед них найвідоміша південна церква монастиря Ліпса (турецька назва Фенарі Іса Джамі). Цей компактний храм, замислений як фамільна усипальня Палеологів, був споруджений 1282 р. на кошти імператриці Феодори, дружини Михаїла VIII. В пізньовізантійський період Константинополь втрачає роль провідного центру розвитку візантійської архітектури. Основи досягнення палеологівської архітектури натомість пов'язані з регіональними центрами.

Серед кращих зразків пізньовізантійської архітектури – церква Святих Апостолів у Фессалоніці (іл. 31.6). Сучасна назва цього храму має пізнє походження. Дендрохронологічний аналіз деревини, використованої при будівництві церкви, вказав на 1329 р., що ставить під

31.6. Церква Святих Апостолів, Фессалоніка. 1310–1314 рр. або бл. 1329 р.:
а) екстер'єр (вгорі); б) план (внизу).

сумнів прийняте в літературі ранне датування церкви 1310–1314 рр., ґрунтоване на документальних даних. Пропорції церкви вражають гармонійністю та елегантністю. Над спорудою здіймається високий центральний купол, визначаючи головну вертикальну вісь. Зі східного фасаду експресивно виступає висока і масивна семигранна центральна апсида, що визначає головну горизонтальну вісь. Ця динамічна об'ємно-просторова композиція вмонтована в статичне обрамлення бічних галерей та нартекса, на кутах яких влаштовано чотири менших куполи. Поверхню стін оживляють арки, пілястри та фактури декоративної кладки.

Найповніше уявлення про пізньовізантійську архітектуру дають храми Містри, колишньої столиці деспотства Мореї на півострові Пелопоннес (іл. 31.5). Храми Містри – це наочний підручник з пізньовізантійської іконографії та архітектури. Найвідоміші та найкраще збережені ансамблі Містри – церкви Перівлепти (кін. XIV ст.) та Пантанаси (поч. XV ст.). Сьогодні Містра – це музей під відкритим небом, літом сонячним, а зимою похмурим. На схилі порослої лісом гори замість стежок – мощені каменем вулиці та руїни житлової забудови, над якими вивищуються мури неприступного замку і куполи давніх храмів. Коли дощ, то Містра вкривається туманом. Крізь цей туман видно сяйво запалених свічок у вузьких вікнах церков і чути літургійний спів. Місто-привид оживає.

За межами митрополії

Впродовж XX ст. в дослідженнях візантійського і поствізантійського мистецтва широко застосовувався поділ на так звані «школи». Цим поняттям можуть окреслювати як специфічний стилістичний напрям, що притаманний пам'яткам, доволі віддаленим у часі і просторі, так і групу пам'яток, близьких хронологічно і територіально, проте відмінних за стилем. Ключовим для пізньовізантійського періоду є поняття «македонської школи», що його запровадив французький візантиніст Габріель Мілле, відрізняючи стиль цієї школи від столичного мистецтва за такими характеристиками, як «більший реалізм» та «наочніша експресія».

Головний осередок македонської школи – Фессалоніка. Саме з цього міста, за даними джерела XVIII ст., так званої «Ермінії», походить **Мануїл Панселін**, легендарний грецький митець, якому ченці Святої гори Афон приписують численні стінописи та ікони, що збереглись в їхніх монастирях. В історіографії широко дискутувалося питання, коли власне жив Мануїл Панселін. Висловлювалось навіть припущення, що це неісторична постать. Пізнє датування творчості Панселіна – XVI ст. – сьогодні не популярне. Зусиллями грецьких дослідників утвердилось уявлення про Панселіна як головного представника македонської школи, який творив на межі XIII–XIV ст. З його творчістю асоціюють *ансамбль стінопису церкви Протатон в Карії, столиці Афону, датований бл. 1290 р. (іл. 31.7)*

Михайл Астрапа та **Євтихій** – двоє інших представників македонської школи, чиї підписи віднайдено в ряді ансамблів на території північного сусіда Візантії – держави сербського короля Мілутіна (1282–1321). Ці підписи мають прихований характер, так, в *церкві Богородиці Перівлепти в Охриді* (бл. 1295 р.) вони виконані на одягах святих воїнів. На території сучасних Сербії, Косово та Македонії збереглась значна кількість ансамблів пізньовізантійського стінопису, серед яких на першочергову згадку заслуговують *церква Богородиці Левішкі в Прізрені* (бл. 1310–1313 рр.); *церква Христа Пантократора в монастирі Дечани* (бл. 1350 р.); *церква Богородиці в монастирі Матеїч* (бл. 1356–1360 рр.); *церква Успіння Богородиці в монастирі Грачаніца* (1370 р.); *церква Св. Димитрія в Марковому монастирі* (1376–1381 рр.).

Для пізньовізантійських митців не існувало політичних кордонів. Найдалі на північ серед відомих на ім'я грецьких художників-емігрантів добрався Феофаніс, відомий як **Феофан Грек** (за слов'янізованим варі-

31.7. Введення Богородиці до храму. Стінопис, Протатон, Афон. Бл. 1290 р.

антом свого імені). Головний його твір – розписи церкви Преображення на Львоній вулиці в Новгороді (1378 р.). Похмурі і драматичні образи цього ансамблю вважаються одним з радикальних виявів творчого новаторства в пізньовізантійському мистецтві.

На території України цілісний ансамбль пізньовізантійського мистецтва зберігся в церкві Вознесення Господнього в Лужанах. В даний час об'єкт реставрується і, за попередніми даними, стінопис нави та апсиди датується XIV ст. (раніше виявлені розписи нартекса відносяться до середини XV ст.) З діяльністю галицьких майстрів пов'язують низку ансамблів першої половини XV ст. створених на території Польщі під патронатом короля Владислава II Ягайла, серед яких найвідоміший – замкова каплиця Св. Трійці в Любліні (1418 р.) За стилем та іконографією це пізньовізантійський стінопис, система якого адаптована до готичного архітектурного середовища. У 2008 р. засоби масової інформації повідомили про відкриття стінопису ймовірного авторства Феофана Грека в церкві Св. Дмитрія в Феодосії в Криму.

Найбільшою і порівняно мало вивченою скарбницею пізньовізантійського мистецтва вважається острів Крит, який від 1210 р. перебував у володінні Венеції. На Криті за орієнтовними даними збереглось понад півтисячі розписаних церков та каплиць, значна кількість яких відноситься до пізньовізантійської епохи. Саме на Криті в XV ст. формується найпродуктивніша в Греції школа пост-візантійського малярства (так звана «критська школа»), яка поєднала італійські ренесансні новації з візантійськими традиціями.

Преображення

1499 р. на острові Крит в Іракліоні було укладено контракт між венеційськими купцями та трьома місцевими іконописцями на виконання дев'ятисот (!) ікон. Оскільки терміни виконання замовлення були обмежені, ці троє іконописців найняли четвертого, в обов'язки якого входило малювати по сім облич Богородиці денно.

«Іконописна продукція» в пізньовізантійську епоху мала «масовий» характер. Масовість, втім, не означала девальвацію святості та художньої якості. Ікони і надалі були об'єктами оточеними шаную і пієтетом, а серед збережених пам'яток чимало надзвичайно виразних і майстерних з мистецького погляду образів.

До кращих зразків іконопису епохи Палеологів належить *ікона Христа Пантократора з колекції Ермітажу в Санкт-Петербурзі* (іл. 31.8).

31.8. Христос Пантократор. Ікона, Ермітаж, Санкт-Петербург. Бл. 1363 р.

Ікона була написана бл. 1363 р. й призначалася для вкладу в монастир Пантократора на Святій Горі як пожертва від двох урядовців – великого стратопедарха Алексія та великого примікирія Іоанна. Їхні мініатюрні портрети уміщено внизу на полях. Іконографія образу Христа, який у лівій руці тримає книгу, а правою благословляє, підносячи долоню на рівень грудей. Подібний тип ікон відомий від ранньовізантійської епохи, і з погляду іконографії Пантократор 1363 р. практично ідентичний з аналогічним образом, датованим VI ст. з монастиря Святої Катерини на Синаї (іл. 5.13). Різниця, що найперше впадає у вічі, – це спосіб освітлення лику. Якщо в ранньовізантійській пам'ятці обличчя яскраво освітлене, то в пізньовізантійській іконі поданий на золотому тлі темний

сидуєт Христа наче просвічується зсередини тонкими золотими штрихами. Пантократор 1363 р. поруч з синайським сприймається як «рентгенівський знімок» поруч зі звичайною фотографією. Цей новий світловий стиль ікони Христа Пантократора 1363 р. вважається одним з найяскравіших проявів у пізньовізантійському мистецтві **ісихазму** – радикальної аскетичної практики богопізнання.

Пізньовізантійське суспільство роздирали два великі релігійні конфлікти. Перший, який тривав до останніх днів турецької облоги 1453 р., пролягав між прихильниками та противниками унії з Римом. Другий конфлікт, пік якого припав на період громадянської війни 1330-х років і завершився після собору 1351 р., пролягав між прихильниками та противниками ісихазму. Обидва конфлікти були взаємопов'язані, оскільки юніоністи не сприймали ісихії, а ісихасти вороже ставились до унії. Питання, яким чином релігійні конфлікти могли проявитись в релігійному мистецтві, не позбавлене сенсу, проте відповідь на нього не може бути однозначною і завжди залишається можливість для спростування будь-якої інтерпретації.

Визначна пам'ятка пізньовізантійської рукописної книги безпосередньо пов'язана з ісихазмом – *рукопис богословських праць Іоанна VI Кантакузина* зі збірки Національної бібліотеки Франції в Парижі (Par.gr. 1242). Цей об'ємний (437 арк.) манускрипт було завершено бл. 1375 р. в скрипторії монастиря Одигон в Константинополі.

Пізньовізантійська книжкова ілюмінація в основному представлена декоративними заставками та портерами євангелістів. Масштабні візуальні розповіді в епоху Палеологів рідкість. Після 1340-х років взагалі спостерігається зменшення співвідношення ілюстрованих рукописів щодо неілюстрованих. Зростає, натомість, число точно датованих пам'яток, що полегшує класифікацію недатованих матеріалів. До числа кращих пізньовізантійських рукописів з ошатним живописним оздобленням, зокрема, належать: Діяння Апостолів з Апостольської бібліотеки у Ватикані (Vat. gr. 1208), бл. 1300 р.; Типікон монастиря Богородиці Доброї Надії зі збірки Лінкольн коледж в Оксфорді (Cod. gr. 35), 1327–1342 рр.; збірник праць Псевдо-Діонісія Аеропагіта з колекції Лувру в Парижі (Ms. Ivories A53), 1403–1405 рр.

Представник заможного аристократичного клану Іоанн Кантакузин став імператором в результаті спустошливої громадянської війни 1341–1347 рр. і першу річницю його правління відзначено урожаєм «Чорної смерті» (епідемії чуми), хвиля якої надійшла із Заходу 1348 р. Страждання і біль утрат – це норма тогочасного візантійського життя. Згаданий рукопис Par. gr. 1242 було створено вже коли Кантакузин відійшов від державних справ і закінчував своє життя ченцем під ім'ям Йоасаф в одному з константинопольських монастирів. Розглянемо детальніше дві мініатюри з цього манускрипту.

Перша, уміщена на *арк. 5v*, має комеморативний характер і зображає *церковний собор 1351 р.* (іл. 31.9). На цьому соборі ісихазм було проголошено офіційним вченням візантійської церкви. В центрі засідання – Кантакузин, вбраний в розкішний темний сакос, поверх якого накладено золотий лорос. Голову увінчує імператорська стемма, в руках скипетр та аккакія. Обабіч імператора чотири ієреї в білих стихарях, поверх яких накинута декорована хрестами поліставрії та омофори. Першим, по праву руку від Кантакузина, зображений Патріарх Константинополя Калліст I, далі з краю – сам Григорій Палама, головний ідеолог ісихастського руху. На другому плані бачимо інших учасників собору, як представників кліру так і світських осіб. Мініатюра повторює типову іконографію сцен Вселенських соборів, засвідчуючи рівень богословських та еклесіальних амбіцій Кантакузина, вказуючи на велику традицію участі візантійського василевса у справах церкви.

Початки формування іконографії сцен Вселенських соборів відносяться, згідно зі свідченнями письмових джерел, принаймні до VIII ст., проте основний етап розвитку цієї теми припадає на пізньовізантійський період. Ці сцени були засобами репрезентації доктрини Візантійської Церкви,

31.9. Церковний собор 1351 р. Мініатюра, *арк. 5v*, Рукопис богословських праць Іоанна VI Кантакузіна (*Par.gr. 1242*), Національна бібліотека Франції, Париж. Бл. 1375 р.

засобами пропаганди Ортодоксії. Найбільшого розповсюдження цикли Семи Вселенських соборів набули в монументально-малярстві – мистецтві громадському за характером, призначеному охопити впливом значну кількість глядачів. Від епохи Палеологів збереглось 16 таких циклів: 2 на території Греції, 7 – Сербії, 3 – Косово, 2 – Македонії, 1 – Румунії.

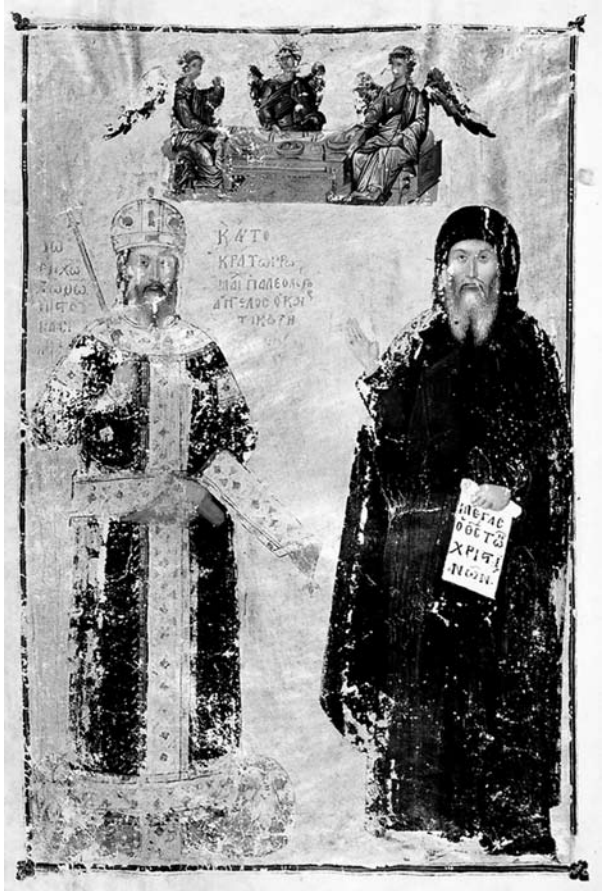
Друга мініатюра, про яку піде мова, в кодексі *Par. gr. 1242* розташована на *арк. 123v*. Це символічна композиція з подвійним портретом Кантакузіна (іл. 31.10), який одночасно постає в образах імператора і ченця. Ліворуч – імператор, вбраний у ті ж розкішні шати, що й на соборі 1351 р., а праворуч – чернець у темній рясі

з покритою камілавкою головою. Йоасаф тримає в лівиці сувій із написом ΜΕΓΑΣ Ο Θ[Ε]ΟΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ («Великий Бог Християн»), а правицею вказує на зображену вгорі у центрі трапезу трьох Ангелів, в образі яких Господь з'явився Авраамові. Характерна деталь: архангел у центрі має хрещатий німб, що вказує на його ототожнення з другою особою Святої Трійці – Ісусом Христом.

Гостинність Аврама або Старозавітня Трійця – іконографічний сюжет, особливо популярний в пізньовізантійський період. Це зображення трьох ангелів, які сидять за столом, приймаючи трапезу в домі Аврама. Серед пізньовізантійських зображень Трійці найвідоміша ікона поч. XV ст. з Державної Третьяковської галереї в Москві. Цей твір традиційно приписують московському іконописцю Андрію Рубльову (1360/1370–1430).

Мініатюра з подвійним портретом Кантакузина в кодексі Par.gr. 1242 передує аркушам, відведеним для полемічних послань проти ісламу, і її символічне значення здається очевидним – вона розкриває роль догмату про Святу Трійцю як доказ божественності Ісуса Христа в полеміці з послідовниками Мухамеда, для яких Христос був лише пророком. Проте, окрім цього, пов'язаного з текстом рукопису богословського послання, мініатюра також розповідає про особисту долю Кантакузина, який змінив державний скіпетр на чернечу рясу.

З історичної перспективи в цьому образі можна вбачати алегорію преображення Візантії із приреченого державного утворення на незламну твердиню духу, яка протривала до наших днів – у православних монастирях Афону, Метеори та багатьох інших місцевостей, на просторах у кілька разів більших від теренів, що коли-небудь опинялися під політичною владою василевсів земного «царства Ромеїв».

31.10. Подвійний портрет Іоанна-Йоасафа Кантакузина. Мініатюра, арк. 123v, Рукопис богословських праць Іоанна VI Кантакузина (Par.gr. 1242), Національна бібліотека Франції, Париж. Бл. 1375 р.

Контрольні питання

1. Чи правомірно використовувати термін «ренесанс» для характеристики розвитку візантійського мистецтва епохи Палеологів? Чому?
2. Яка суспільна верства стала головним покровителем мистецтва за доби Палеологів? Як це позначилось на характері розвитку мистецтва?
3. Які основні об'єкти було відреставровано в Константинополі після 1261 р.?
4. Чому мистецтво монументальної мозаїки у Візантії від середини XIV ст. занепадає?
5. Порівняйте пізньовізантійський стінопис «Зішестя в Ад» в пареклесії монастиря Христа Хора в Константинополі та середньовізантійську мозаїку на цей сюжет в кафоликоні монастиря Хосіос Лукас. Які спільні, а які відмінні риси у стилістиці цих творів?
6. Які основні риси палеологівського стилю у візантійському живописі?
7. Як відрізнити пізньовізантійську ікону від давніших ікон?
8. Як ностальгія за минулою величчю Імперії проявились в мистецтві епохи Палеологів?
9. Які особливості пізньовізантійської архітектури?
10. Як ви розумієте поняття школа у стосунку до пізньовізантійського мистецтва?
11. Чи належать виконані грецькими майстрами розписи церков на території сербської держави короля Мілутіна (а тепер на території Косово та Македонія) до культурної спадщини сербського народу? Чому?
12. Як ісихазм проявився у пізньовізантійському мистецтві?

Увага, джерело!

Феодор Метохит про монастир Христа Хора в Константинополі (1320-ті роки)

Цей монастир важив для мене понад усе на світі; так є зараз і буде завше. Цей плід шляхетної любові до добрих речей і прекрасних забезпечив справді цінну поживу і добробут для душі...

Стефан Новгородець про процесії за участю ікони Богородиці Одігітрії в Константинополі (1348–1349)

Ту ікону кожного вівторка виносять. Дивне то видовище: тоді сходиться весь люд і з інших міст приходять. Ікона та дуже велика, майстерно окована, і співці кращі перед нею гарно співають і весь люд з плачем вигукує: «Господи, помилуй!»

Одному чоловіку ставлять ікону на плечі стойма, а він руки розпростає, наче його розіп'яли, і очі у нього закояються так, що дивитися страшно, і по площі його кидає туди й сюди, і крутить його в різні сторони, і він навіть не розуміє, куди його ікона носить. Потім другий підхоплює її, і з ним буває теж саме, а потім третій, і четвертий підхоплюють, і вони співають з дияконами спів великий, а народ з плачем кличе: «Господи помилуй!». Два диякони тримають рипіди, а інші кіот перед іконою. Дивне то видовище: сім чоловіків чи вісім поставлять ікону на плечі одному чоловіку, а він, Зволенням Божим, ходить, наче нічим не навантажений.

Никифор Григора про мозаїчний образ Христа в куполі церкви Святої Софії в Константинополі (після 1355 р.)

...коли хто захоче подивитись на образ знизу, то не зможе поглядом осягнути і визначити в умі його істинних розмірів, бо зір часто обманюється через відстань між глядачем та об'єктом, який він споглядає ...

Висота голови від zenіту до кінчика бороди 28 долоней, ширина – 14, перший палець має довжину 8 і пів, інші відповідно у пропорції. Кожне око – 3 долоні, а ніс близько – 8. Тепер, коли я подав ці основні виміри, кваліфікованіші художники зможуть, використовуючи подібності пропорцій, вирахувати точно довжину і ширину інших членів і частин як і цілісний уклад цього святого образу Спасителя.

Заповіт критського іконописця Ангела Акотанта (1436)

Через гріхопадіння нашого пращура Адама, всі ми приречені на смерть та гниття, і немає людини, яка б жила, та не стрінула

смерті. Задля того, і я, Ангел Котант, художник, як людина умируща і підвладна смерті, напередодні відплиття до Константинополя, складаю цей заповіт і роблю розпорядження щодо свого майна ... Моїй дитині, що має народитись, якщо буде хлопець, я хочу щоб він найперше навчився читати і писати, а після того мистецтва малярства, і якщо він вивчить останнє, я заповідаю йому мої прориси та всі писання про ремесло, але якщо він не навчиться цього – я маю на увазі ремесла – тоді я заповідаю мої прориси, тобто рисунки та всі писання про ремесло моєму братові Іоаннові ... І мої книги я заповідаю моїй дитині, якщо буде хлопець, щоб він міг навчитись читати і передав їх своєму синові, але якщо він помре в дитячому віці, хай книги буде продано ... Я також хочу, щоб голову Св. Катерини, круглу ікону, було передано після моєї смерті ченцям на Синай і щоб ті виносили її щороку в день святої [Катерини] на згадку про мене. А ще я хочу, щоб дві ікони, ті що в моїй кімнаті, тобто Воскресіння Христове та інша, Різдво Христове, були після моєї смерті взяті до [церкви] Христа Кефала [в Кандії] й виставлені по середині на підставці, яку я приготував для цього: Воскресіння на Великдень, а Різдво на день Різдва ... і нехай після цього повертаються в мій дім. Хай моя дитина, хлопець чи дівчина, наглядає за цим дійством щороку доки житиме. Але якщо дитина помре, я заповідаю ці дві ікони, Воскресіння та Різдво, [церкві] Христа Кефала, і нехай за милостиню, що я залишаю замовлять дві рами з дверцятами для зберігання [ікон] і повісять їх високо ... Якщо дитина, яка має народитись, помре, я заповідаю моєму братові Іоанну велику ікону Христа, яка висить в портику навпроти дверей ...

Висловлювання візантійця Григорія Меліссина під час Ферраро-Флорентійського собору (1438–1439 рр.) про католицькі образи (за Сильвестром Сіропулом)

Як заходжу до церкви латинян, то не вшановую святих, що там зображені, бо не впізнаю їх. Переважно впізнаю Христа, але навіть його не вшановую, бо не розумію понять, що ними його образ підписано. То ж хрещуся і вшановую знак, що я його сам сотворив, але не те, що бачу довкола.

Симеон Фессалонікійський про католицькі образи (XV ст.)

Які інші новації вони запровадили супроти традицій Церкви? Хоча святі ікони були набожно встановлені во славу їхніх божественних прототипів і відповідного вшанування з боку вірних... і вони промовляють до нас образотворчими засобами кольору та інших матеріалів (які творять щось на зразок алфавіту), – ці люди, які перекручують все, як було сказано, часто підсолоджують святі образи у спосіб, що суперечить традиції. Замість мальованих шат і волосся, вони оздоблюють їх людським волоссям та одягом, що не є образом волосся та шат, але справжнім волоссям та одягом людським, а отже не образом прототипу. Таке оздоблення нешанобливе і справді вороже до святих ікон...

З «Життєписів» Джорджо Вазарі (1550 р.) про пізньовізантійських митців-вчителів флорентійського живописця Чімабуе

Вони не прагнули розвивати мистецтво, і, як можемо переконалися сьогодні, малювали роботи не в досконалому давньогрецькому стилі, але в ущербному сучасному стилі їхніх часів...

Контрольні питання

1. Чому Феодор Метохит фінансував відбудову монастиря Христа Хора?
2. Що Стефан Новгородець повідомляє про культ ікони Богородиці Одигітрії в пізньовізантійському Константинополі?
3. Знаючи, що образ Христа в куполі церкви Святої Софії в Константинополі сягав 11 м, перевірте точність вимірів, які подає Никифор Григора.
4. Прочитавши заповіт іконописця Ангела Аконтанта, складіть перелік справ, про які він турбувався після смерті.
5. Як ви вважаєте, Григорій Меліссін був щирим у своїх зізнаннях? Чи необізнаність з іконографією достатня підстава, щоб не вшановувати чужу святиню?
6. Порівняйте висловлювання Симеона Фессалонікійського про католицькі образи та Джорджо Вазарі про візантійські? У чому відмінність підходів до критики?

Додатки

а. Історія публікації писемних джерел з історії Візантії

На тлі середньовічної історії Європи та Середземноморського регіону Візантія залишила по собі чимало матеріальних та духовних ознак присутності – нарративні джерела, актові пам'ятки, археологічні артефакти, папіруси, епіграфічні (надписи), нумізматичні та сфрагістичні матеріали тощо. Писемні пам'ятки дійшли до нас давньо- і середньогрецькою мовою, латиною, іншими мовами Імперії. У Європі ранньомодерній та Нового часу пам'ятки грецькою мовою найчастіше перекладали латиною. Ближче до новітніх часів зростає число перекладів візантійських писемних джерел національними мовами. Значна частина цих пам'яток опублікована, попри це чимало з них чекають ще своїх дослідників та видавців.

Першими увагу на візантійські джерела звернули діячі доби Відродження в процесі збору пам'яток античної писемності. Представники гуманістичної історіографії волею обставин були пов'язані з Візантією, їх єднала пам'ять про перебування у складі Римської імперії, спільна антична культурна спадщина, тривалі політичні та релігійні контакти Візантії та Італії. Папська бібліотека містила чимало грецьких рукописів, навколо неї століттями гуртувались інтелектуали, просякнуті духом грецької культури, які і перекладали грецькі пам'ятки (Палатинська хроніка – VIII ст. – наслідування «Хроніки» Іоанна Малали; «Chronicon venetum» Іоанна Диякона – IX ст., «Трьохчастинна хронографія» Анастасія Бібліотекара – IX ст.). Візантійські джерела використані у хроніці Андреа Дандоло (XIV ст.). Була і зворотна сторона цього зв'язку – посилення латинофільських настроїв серед церковників і світських інтелектуалів в Імперії ромеїв у XIII–XV ст. Падіння Константинополя у 1453 р. посилювало переселення візантійських учених до Італії.

У XV ст. в гуманістичних гуртках та академіях Риму, Венеції та при дворах окремих впливових правителів Італії концентруються як самі грецькі інтелектуали, так і привезені ними збірки візантійських рукописів. Гуманісти кінця XIV–XV ст. (Джованні Ауріспа, Гуаріно, Франческо Фільельфо) відзначилися у збиранні грецьких рукописів, на основі яких, наприклад, постала флорентійська колекція Лоренцо Медичі. Римські первосвященники Миколай V та Євгеній IV скуповували грецькі рукописи до і після взяття Константинополя турками, й укомплектовували ними

Ватиканську бібліотеку. На початку того ж XV ст., завдячуючи діяльності таких осіб, як Мануїл Хрисолор, Іоанн Аргіропуд, Георгій Геміст Плифон та Віссаріон Нікейський, набули системності заняття грецькою філологією та літературою.

Водночас у середовищі гуманістів формується новий тип історіографії, особливістю якої була вимога праці з першоджерелами. У їхній схемі всесвітньої історії ранньовізантійська епоха зараховувалася до античності. Одним із напрямків роботи гуманістів став переклад пізньоантичних/ранньовізантійських джерел латиною (Прокопій, Агафій; так, Леонардо Бруні переклав «Готські війни»). Падіння Візантії 1453 р. спонукало звернути увагу і до її пізнішої історії.

Головним осередком у XV ст., де інтерес до минулого Візантії був особливо помітним, була Венеція, яка тривалий час мала статус одного із центрів грецької освіченості. У 1472 р. Віссаріон Нікейський подарував республіці понад 900 томів своєї бібліотеки, яка і склала підґрунтя венеційського зібрання візантійських рукописів (бібліотеки св. Марка). Наприкінці цього століття, із зародженням книгодрукування, венеційській типографії Альда Мануція судилось стати першим центром видання грецьких книг (візантійських авторів), друкарня займала важливе місце у цьому процесі аж до кінця XIX ст.

Пік зацікавлення гуманістичної історіографії історією Візантії датується першою третиною XVI ст. Тоді ж у її руслі з'являються перші контури підходу, який мав на меті докладнішу критику та глибоке прочитання джерел, їхній історичний та філологічний аналіз.

З Італії інтерес до Візантії перекинувся до інших європейських країн (Франції, Німеччини та Іспанії). Так, Іоанн Ласкаріс, який викладав грецьку мову у Флоренції в академії Медичі, доставляв грецькі рукописи до Франції.

Такою ж діяльністю займався кіпріот Антоній (рукописи потрапили до Аугсбурга, інша частина, куплена іспанським королем Філіпом II, стала перлиною збірки бібліотеки Ескуріала, ще частину придбав імператор Фердинанд I). Інтересу до візантійських джерел передувало викладання грецької мови: у Франції за Людовика XI викладав Георгій Гермонім (його учнем був славнозвісний гуманіст Гійом Бюде, який поклав початок грецьким студіям у Франції), у німецьких землях – Йоганн Райхлін, в Нідерландах – Еразм Роттердамський.

Особливе місце у справі публікації візантійських пам'яток належить Франції – від 1507 р. розпочалося друкування грецьких книг у паризьких типографіях (передовсім у типографії Етьєнів), масштаби видань зросли із відкриттям 1539 р. Паризької королівської типографії. Король Франциск I був фактичним творцем теперішньої Національної бібліотеки, відомої багатими грецькими рукописними фондами. Західніше, у Швейцарії грецьку вченість досліджували у колегії «трьох мов» Лувенського університету, з другого десятиліття XVI ст. грецькі книги публікують у Базелі.

З німецьких вчених справу видання візантійських джерел розпочав Ієронім Вольф (1516–1580) – секретар та бібліотекар родини банкірів Фуггерів в Аугсбурзі. Він опублікував серію творів візантійських істориків (Нікіту

Хоніата, Никифора Грегору, Лаоніка Халкокондила), прагнучи цим кроком подати сучасникам візантійську історію «повністю» (Nisephorii Gregorae Byzantina historia... / Ed. H. Wolfius. Basileae). Видання І. Вольфа передруковували у Франції та Італії. Продовженням публікації джерел та джерелознавчих студій стало видання Мартіна Крузія «Turcograeciae libri octo...» (Basileae, 1584) – перша спроба вивчення візантійських джерел до історії тюркських народів. У тому ж таки столітті спостерігаються прояви серйозного зацікавлення пам'ятками візантійського права (видання Галоандра та Леоунклавія). У середині XVI ст. з'явилося перевидання збірки І. Вольфа та низка подібних передруків.

Станом на середину – третю чверть XVI ст. знижується інтерес до політичної історії, натомість поглиблюються філологічні методи дослідження та вивчення текстів, що було передумовою народження так званого ерудитського напрямку в європейській історіографії.

Ця доба європейської історіографії припадає на кінець XVI – початок XVIII ст. До минулого територій, що входили до складу Османської імперії існував певний політичний інтерес, мала свої зацікавлення церква (діяльність грецької колегії св. Афанасія в Римі). Спостерігається посилення інтересу до збірки візантійських авторів у Ватиканській бібліотеці. Особливі успіхи у візантинознавчій царині належать двом монашим конгрегаціям – бенедектинців («мавристів» – Ж. Мабільйон, М. Буке, Б. де Монфокон) та єзуїтів («болландисти» – Д. Пето, Ж. Болланд). Паралельно над виданням візантійських пам'яток працювали і світські вчені Ш. Дюканж у Франції, Л. Мураторі в Італії.

Особливим був інтерес до візантійської історії у Франції, яка в цей час переживала укріплення абсолютистської монархії. Майже символічно, що Людовік XIII вивчив грецьку мову і переклав твір «Настанови» диякона Агапіта імператору Юстиніану. Інтерес цей живився як зацікавлення прикладом «примітної міцності [візантійської] монархії» так і зовнішньополітичними чинниками у Середземноморському регіоні. Усе це сприяло захопленню колекціонуванням грецької книжності – про це свідчать збірки кардинала Дж. Мазаріні, Н. Фуке, грецька колекція Ж.-Б. Кольбера, які поступово перейшли до фондів Королівської (згодом Національної) бібліотеки у Парижі.

За прямої підтримки верховної влади у Луврській типографії організовано друк грецьких книг, навіть віддано для цих цілей спеціальний «королівський» грецький шрифт. Зокрема, від 1645 р. розпочалося видання зводу візантійських істориків (Corpus Byzantinae Historiae – Corpus Parisinum). Видавці прагнули публікувати тексти за кращими рукописами, з докладними коментарями, діяльність курував Ф. Лаббе. Видання тривало до 1711, з'явилося 42 томи in folio, окремі твори були випущені вперше («Хронографія» Феофана, хроніки Георгія Синкелла, Михаїла Гліки та ін.).

Переклад візантійських джерел дедалі активізувався: Ш. Фабро переклав латиною «Василіки» та коментарі Феофіла на «Інституції» Юстиніана (1643), Ф. Лаббе 1671 р. завершив перше монументальне видання актів вселенських соборів, Ш. Лек'єн опублікував колекцію матеріалів з історії східних церков (1740).

Вагомі успіхи були у публікації та вивченні агіографічної літератури, осередком якого стало антверпенське товариство болландистів, яке від 1643 р. зусиллями Ж. Болланда та Г. Росвея розпочало видавати «Acta Sanctorum». Видання було підготовлено з застосуванням наукової критики і виходило до 1794 р., відновилося у 1837 р., вже у Брюсселі, і триває донині. Помітним явищем у запровадженні в науковий обіг візантійських джерел у XVII ст. стали публікації проф. Лейденського університету Іоанна Меурсія. Він першим надрукував «Тактику» Лева, грецький текст хроніки Манасії, листи Феоділакта Болгарського.

Інтерес до історії імперії ромеїв мав місце і у постренесансній Італії. Хранитель Ватиканської бібліотеки Н. Алеман віднайшов «Historia arcana» Прокопія, публікація якої привернула до себе особливу увагу. Наступник Алемана Лев Алляцій вперше опублікував низку пізньовізантійських авторів. Поява певного доробку у цій царині спричинила появу перших джерелознавчо-історіографічних робіт. Розпочалось порівняльне та систематизоване вивчення цих джерел.

«Агресивний» раціоналізм доби Просвітництва, безмежна віра у можливості людського розуму змінили ставлення до джерел. Повернення інтересу до політичної історії стимулювало поглиблення історичної критики джерел і подолання формальної, філологічної. Усе це поєднувалося зі зневажливим ставленням до середньовічної епохи. Візантія у схемах просвітників була осередком застою, феодалізму, церковності і деспотизму, «гіршою з держав».

Відомі учені тієї епохи Ф. Лебо і Е. Гіббон запропонували висвітлення історії Візантії як історії поступового падіння величі Римської імперії. Інтерес до візантійських джерел у Франції на тлі негативної суспільної opinio зменшився. Все ж едиційна робота не припинилась – публікувався юстиніанове зведення законів, наприкінці XVIII ст. видаються окремі пам'ятки візантійської літератури.

Німецька історична думка тієї епохи представлена публікаціями Іоганна Альберта Фабріціуса, який випустив 14-ти-томне видання пам'яток візантійської літератури (*Bibliotheca Graeca*. Hamburg, 1705–1728). Уперше було опубліковано трактат Константина Багрянородного «*De Ceremoniis Aulæ Byzantinæ*» (1751–1754) ляйпцігзьким ученим-елліністом та сходознавцем Іоганном Райске.

В Італії центром публікації візантійських джерел залишалася Венеція, де у 1722–1733 рр. перевидається паризький корпус візантійських джерел (*Byzantinae Historiae Scriptores*. Venetiae) та звід актів соборів (*Mansi J. D. Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*. Vol 1–31), виданий у Флоренції та Венеції у 1759–1798 рр. (Наприкінці XIX ст. – на поч. XX ст. видання соборних актів, доведене Дж. Мансі до Флорентійського собору 1438 р., було продовжене аббатом Мартеном та архієпископом Луї Пті. Зараз воно складається з 53-х томів).

В епоху романтизму, який породив ідею історизму і визначив XIX ст. як століття істориків, продовжувалась справа видання візантійських джерел.

Вивченню цих матеріалів сприяв загальний підйом історії як науки, який проявився у появі історичних товариств, журналів, проведенні чисельних

археологічних досліджень і, зокрема, публікаціях нових зведень історичних джерел.

Романтизм сприяв підвищенню інтересу до філології, вивчення літературних пам'яток середньовіччя. Зацікавлення базувалося на здобутках класичної філології, представники якої ставали часто причетними до едиції ромейських пам'яток. Засновник історико-критичного методу Б.Г. Нібур вважав філологію засобом пізнання історії народів. У 1829 р. учений з групою німецьких філологів-емліністів (І. Беккер, Ф. Шопен, Л. Діндорф), які здобули визнання за видання античних авторів, вирішили перевидати паризьке зібрання візантійських істориків. Реалізація задуманого проекту обійняла майже сім десятків років, світ побачили 50 томів видання (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. *Vonnae*, 1829–1897). Корпус, який за місцем видання здобув назву Боннського, мав низку переваг у порівнянні з Паризьким – у виданні розширена критика, опубліковано окремі відсутні у попередньому корпусі твори (Лева Диякона, Сфрандзі, Константина Багрянородного). Паралельно у Бонні К. Мюллером видавалися витяги із грецьких істориків до VII ст. включно (*Fragmenta Historicorum Graecorum*. *Vonnae*, 1841–1870. Vol. 1–5). У той же час представники німецької «історичної школи права», а саме брати Гаймбахи та К. Цахарія фон Лінгенталь активно публікували візантійські юридичні пам'ятки (*Jus graeco-romanum*. 7 vols. *Lipsiae*, 1856–1884 – перше зведення греко-римського права).

У Франції першої половини XIX ст. публікуються: вірші Мануїла Філа (видані Е. Міллером), промови Нікіти Хоніата, «Хроніка» Манассії. Ж.А. Бюшон опублікував у 1840 р. текст і переклад Морейської хроніки, а Брюне де Прель – французький текст цієї хроніки у 1853 р. Однак, насамперед, французька візантиністика XIX ст. відома іншим, без перебільшення фундаментальним виданням джерел. Аббат Жан-Поль Мінь поставив завдання опублікувати твори латинських та грецьких отців церкви (*Patrologiae cursus completus*). У ході реалізації ідеї, публікація включила твори християнських (переважно візантійських) авторів (до XV ст. включно) загалом, а не лише отців церкви. Грецька частина (*Series graeca* – PG) складалася із 166 томів і виходила у Парижі впродовж 1857–1866 рр. Твори передруковувались із різноманітних видань, насамперед бенедектинських, укладачі намагались підшукувати кращі видання, однак в окремих випадках списки першоджерел бажали кращого. Грецький текст оригіналів супроводжувався перекладом латиною. До грецької серії у 1879–1883 рр. Дорофеем Схоларієм в Афінах видано «Ключ» – «Κλεις πατρολογίας...» (іменний та предметний покажчики). У 1912 р. було опубліковано індекс томів PG.

У час наростання національно-визвольних рухів народів Балканського півострова у середовищі інтелектуалів зростає інтерес до історії власного народу, а внаслідок цього і до опрацювання візантійських джерел, в яких містилися матеріали до національної історії. Характерно, що і в новий час окремі історіописці цього регіону перебували під певним впливом візантійських історіографів. Приміром, одна з праць другої половини XVIII ст. авторства Йоанна Стани (опублікована у Венеції у 6-ти томах)

мало чим різнилась від зразків середньовічної анналістики, адже виклад матеріалу був побудований на перекладі новогрецькою мовою найважливіших істориків та хроністів Візантії. З плином часу в історичній думці балканських народів формується критичний підхід до опрацювання візантійських матеріалів.

У Російській імперії на початку XIX ст. також було помітне зростання інтересу до візантійських джерел. Цьому сприяли як пошуки власної ідентичності так і підтримка зв'язків із духовно близьким християнським Сходом. Організатор російської духовної місії в Єрусалимі архим. Порфирій (Успенський) вивіз до імперії чималу колекцію давніх книг і рукописів. Активно зростало число візантійських рукописів Синодальної бібліотеки. На початку XIX ст. М. Строев віднайшов слов'янський переклад Георгія Амартола. Вивченням візантійських пам'яток займалися Ф. Круг, А. Меньшиков, С. Дестуніс. На пропозицію Російської Академії наук кілька російських елліністів розпочали перекладати візантійських авторів з боннського, однак волею обставин видало переклад вже духовне відомство (*Византийские историки, переведенные с греч. при Санкт-Петербургской духовной академии*. В 10-ти тт. Санкт-Петербург, 1858–1863). Впродовж XIX ст. зростало число візантійських рукописів Московської синодальної бібліотеки.

У час панування позитивістського напрямку в історіографії (70–90-ті рр. XIX ст.) складається більшість візантиністичних національних шкіл у Західній та Центрально-Східній Європі, а візантинознавство утверджується як самостійна галузь історичної науки. Посилені вимоги до критичного аналізу історичних джерел та перевірки фактів посприяли також активізації едиційної роботи з ромейськими пам'ятками, велике число яких вводиться до наукового обігу.

В останній третині XIX ст. більшість відомих юридичних пам'яток, переважна частина актового матеріалу XIII–XIV ст., було опубліковано Ф. Міклошичем та Й. Мюллером (*Acta et diplomata Graeca Medii aevi sacra et profana*. 6 vols. Vienna, 1860–1890), введено до наукового обігу більшість монастирських статутів (типіконів), розпочалась публікації збірок актів окремих монастирів. У той же час зароджується візантійська папірологія. Серед найвідоміших джерельних публікацій цього часу привертає увагу видання Ж. Ніколем «Книги Епарха» (1893–1894), також побачили світ чимало напучень та підручників, географічних описів, єпархіяльних списків, публікувалися твори раніше не видані, або відомі за неповними списками. Науковій громадськості стали доступними чимало пам'яток художньої літератури (*Sathas K. Bibliotheca Graeca medii aevi*. Vol. 1–7. Venetiae, 1872–1894), фрагменти творів візантійських письменників. Опубліковані добірки листування візантійських державних діячів. Чимало авторів були перевидані. Збільшилось число виданих пам'яток агіографічної літератури.

Надалі публікувались серії джерел, насамперед від 1870 р. з'являються нові критичні видання античних та візантійських авторів (*Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana*) у видавництві Бенедикта Тойбнера.

Суттєво розширилися уявлення про східний вектор зовнішньої політики Ромеї із появою у другій половині XIX ст. чималої частини відомих джерел сирійських, арабських, вірменських, грузинських, ефіопських – хроніки Захарія Ритора, «Церковної історії» Іоанна Ефеського, хроніки Єшу Стилита, твори Яхї Антіохійського та ін. (від 1903 р. і до сьогодні видається *Corpus scriptorum christianorum Orientalium*).

На початку XX ст. дослідження візантиністів все частіше перетинаються із студіями фахівців з пізньої античності. Саме спеціалісти у цій галузі публікують у той час докладні наукові видання кодексів Феодосія (*Theodosiani libri XVI / Ed. Th. Mommsen, P.M. Meyer. Vol. I–II. Berolini, 1905*) та Юстиніанового зводу (*Corpus Juris Civilis / Ed. P. Krueger; Th. Mommsen; R. Schoell; W. Kroll. Vol. I–III. 1888*).

У Франції кінця XIX – початку XX ст. серед публікацій джерел виділяється видання учнем Ш. Діля Г. Мілле візантійських пам'яток Містри, Дафні, Афона та Трапезунда. У німецькій візантиністиці, особливо тісно пов'язаній з антикознавством та класичною філологією, особливу увагу приділяли вивченню візантійської літератури, яку дослідники кінця XIX ст. трактували як християнізовану класику. Це уявлення спростував К. Крумбахер, який довів – література ромеїв є самостійним, оригінальним явищем. Праця цього видатного вченого «Історія візантійської літератури» (*Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches. München, 1891*) досі не втратила ролі основного довідкового посібника з візантійських джерел і літератури. Англійська візантиністика на межі століть широко публікувала східні джерела до історії Візантії. Здобутками у галузі едиції джерел італійська історіографія, в якій переважали філологічно-історичні зацікавлення, значною мірою завдячує інституціям пов'язаним з Ватиканом. Так, Папський інститут східних студій (у Римі) від 1896 р. у виданні «*Orientalia Christiana Analecta*» та «*Orientalia Christiana Periodica*» публікував окремі візантійські пам'ятки. Чимало ромейських джерел з'явилися у ватиканській серії «*Studi e Testi*». У зв'язку із специфікою тривалого візантійського минулого Італії цікавими для візантиністів були видання джерел до пізньоантичної та середньовічної історії італійських земель. Італійська історіографія також відзначилася публікаціями пам'яток візантійського права. Серед грецьких візантиністів означеного періоду особливі успіхи у справі видання джерел належали публікатору рукописів Афону С. Лампросу а також К. Сафосу, який 1872–1894 видав семитомний звід візантійських пам'яток.

Публікацією джерел до історії Візантії також займався В. Васильєвський, визнаний основоположник російської візантиністичної школи. Йому належить видання «Стратегікону» Кекавмена за єдиним рукописом Синодальної бібліотеки, збірки документів Іоанна Апокавка. З періодичних видань Російської імперії джерела часто публікувались у «Православном Палестинском сборнике» (1881–1917 рр., за радянських часів відновлений 1954 р.). Чимало середньовічних грецьких писемних пам'яток у цей час було опубліковано А. Пападопуло-Керамевсом, Г. Дестунісом, П. Успенським, В. Регелем (*Fontes rerum Byzantinarum / Ed. V. Regel et N. Novosadskij. Petropoli, 1892–1917; Analecta byzantino-rossica / Ed. V.*

Regel. Petropoli, 1891). В. Ернштедт заснував у Російській імперії студії з грецької палеографії та папірології. Паралельно публікувалися арабські (В. Розен), сирійські (П. Коковцев) та ефіопські (Б. Тураєв) джерела до історії Візантії. Особливо цінною була публікація витягів з творів Ях'ї Антіохійського (Імператор Василій Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского. Санкт-Петербург, 1883). Їх органічно доповнювали видання М. Марром та Г. Церетелі інших східних джерел, зокрема і грузино-вірменських пам'яток щодо історії Візантії.

Критичний напрямок, який проявився у сербській історіографії від 1870-х років, сприяв активному вивченню і публікації джерел, насамперед законодавчого матеріалу та монастирських грамот. Стоян Новакович наприкінці ХІХ ст. опублікував Законник Стефана Душана, згодом середньовічні грамоти, тобто документи, які давали чималий матеріал до вивчення аграрних та суспільно-економічних відносин не лише у середньовічній Сербській державі, а й у Візантії. Від середини ХІХ ст. розпочинається широке видання джерел до історії Румунії, серед яких з'являються пам'ятки що мають стосунок до історії Візантії. Румунський учений С. Літзіка опублікував каталог грецьких рукописів Румунської Академії Наук (1909).

За останню третину ХІХ – поч. ХХ ст. накопичився актовий матеріал з історії Візантії, дані епіграфіки, папірусів. Зібрані матеріали розпочали публікувати після завершення Першої світової війни.

Накопичена століттями джерельна база з історії Візантії дозволила переорієнтуватися візантиністам з розрізненого вивчення окремих пам'яток чи джерел на проблемний підхід, зробила можливими синтетичні студії, які характеризувались використанням сукупного матеріалу джерел. Інша особливість роботи з джерельним матеріалом періоду від 1920-х років і властива сьогодні – зміщення інтересу з великих нарративних пам'яток чи законодавчих документів епохи ранньої та розвинутої Візантії до вивчення пізньовізантійських пам'яток. Збільшення кількості наукових періодичних видань з візантинознавства розширило можливості публікації джерел у цих друкованих органах. Зростання міжнародної координації наукових візантинознавчих установ призвело до організації міжнародних видань джерел, написів, актового матеріалу (Rouillard G., Collomp P. Actes de Lavra. T. I. (897–1178). Paris, 1937; Archives de l'Athos. T II. Paris, 1945; розпочалось видання Corpus Bruxellense візантійських істориків). Мали місце спроби випуску у 1924–1932 рр. тритомного «Корпусу грецьких джерел» (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit).

Французька історіографія у цей час велику увагу приділяла виданню літературних джерел, було розпочато публікації серії літературних пам'яток у «Collection Byzantine publiée sous le Patronage de l'Association Guillaume Budé». Німецька візантиністика мала особливі успіхи у вивченні літератури і джерел епохи Палеологів. За участі Ф. Дельгера Мюнхенська та Віденська академії видали регест державних актів і дипломів (Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453. Bd. 1–5. München–Berlin, 1924–1995). В Італії провідні позиції і надалі займали студії з візантійської філології.

Помітні видання візантійських пам'яток С. Дж. Меркати, який філологічні студії завжди поєднував з докладними палеографічними дослідженнями. У міжвоєнній Бельгії в едиційній галузі продовжувалася діяльність Товариства болландистів.

Попри переважно несприятливу для візантійських студій кон'юнктуру у СРСР продовжували публікуватися візантійські писемні пам'ятки. Особливо цінним для візантинознавства був випуск Ф. Успенським та В. Бенешевичем «Вазелонських актів» (Вазелонские акты. Материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии XIII–XV веков. Ленинград, 1927), Г. Церетелі видав окремі твори Іоанна Італа, видавничою роботою займались В. Регель, В. Бенешевич, В. Істрін. До широкого наукового обігу були введені чимало арабських джерел до історії Візантії. Надалі зростала публікація джерел вченими Грузії та Вірменії, увага яких до історії Візантії була пов'язана із вивченням власної історії. Зокрема, у Грузії провідними упорядниками-видавцями візантійських джерел були К. Кекелідзе, С. Каухчішвілі та А. Гамкрелідзе. Під керівництвом Комісії з публікації іноземних джерел про Грузію Академії наук видали 8-ми томні «Сведения византийских писателей о Грузии» (Georgica. Scriptorum Byzantinorum Excerpta Ad Georgiam Pertinentia. Тбилиси, 1936–1970).

Візантійські пам'ятки публікують в Центральній та Південній Європі. У Греції як додаток до «Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher» (видання відновлене 1962 р.) виходило видання «Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie» (Bd. 1–31. 1921–1939). 1931–1936 рр. у Афінах видано 6-ти томне зведення пам'яток візантійського права. Югославська наука міжвоєнного часу збагатилась виданим В. Мошиним цінним актовим матеріалом із пізньовізантійського періоду. В Угорщині Відділ класичної філології Угорської академії розпочав публікацію творів візантійських істориків, важливих для вивчення історії Угорщини. Д. Моравчик видав 1934 р. добірку відомостей візантійських джерел про Угорщину та угорців (A Magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1934).

У другій половині ХХ – на поч. ХХІ ст. триває активна видавнича діяльність, адже залишається чимало візантійських писемних пам'яток, які потребують введення до наукового обігу. У післявоєнний час вийшла низка оглядів видань джерел. Були продовжені міжнародні видання актів і монастирського актового матеріалу, розпочато видання «Tabula Imperii Romani», зведення грецьких джерел («Corpus Fontium Historiae Byzantinae»).

У Великій Британії продовжувалось видання оксиринхських папірусів, налагоджено публікацію рукописів з Антиної. Французькому візантинознавству характерне активне залучення мусульманських джерел до висвітлення історії Візантії. Центр вивчення і дослідження візантійської історії та цивілізації продовжив видання серії монастирських актів (Collection «Archives d'Athos». Т II–IV, 1945–1968). З'явилася низка інших серійних видань джерел до історії Візантії: серія публікацій колекцій документів та досліджень «Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen

Age» (від 1958); колекція «Le monde Byzantin» (Т. I–IV), публікація документів у колекції «Bibliothèque Byzantine» (видає Паризький університет). Християнські джерела виходили у серії «Sources chrétiennes». Видатний французький вчений П. Лемерль організував продовження видання Афонських актів. Здобутки у вивченні і публікації текстів має Французький католицький інститут візантійських досліджень, зокрема видання В. Грюмелем Регестів, актів Константинопольського патріархату. Італійські вчені публікують матеріали Ватиканської бібліотеки, пам'ятки агіографічної літератури, папірологічні дані.

Багаті колекції рукописів пізньовізантійської епохи, які містяться в Австрійських архіво- та книгосховищах надали вченим цієї країни унікальні можливості з вивчення та видання пам'яток палеологівської епохи. Особливо відзначилась у цьому плані група дослідників під керівництвом Г. Гунгера. Бельгійське товариство візантинознавчих досліджень випускає «Corpus bruxellense historiae Byzantinae», за католицькою конгрегацією болландистів зберігається провідна роль у вивченні і публікації пам'яток агіографічної літератури – видання «Analecta bollandiana» (1882–2009 pp. – 127 томів). У 1965–1972 pp. перевидані «Acta Sanctorum». У Голландії школа права Гронінгенського університету відіграє провідну роль у справі видання та коментування візантійських правових джерел.

У 1955 р. засновано центр з видання грецьких авторів від античності до падіння Константинополя. Грецька історіографія має здобутки в царині видання актового матеріалу (з Афону, Патмосу та Синаю), публікує тематичні підбірки відомостей візантійських джерел.

У СРСР було видано каталоги грецьких та сирійських рукописів радянських сховищ. З розпадом Радянського Союзу науковці Російської Федерації особливо активно включилися в справу перевидання публікацій джерел з дореволюційної а інколи й радянської епохи (характерною є робота у цьому напрямку видавництва «Алетейя»).

До відновлення єдиної Німеччини візантинознавчі студії велись у НДР та ФРН. У соціалістичній Німеччині по війні відновилося видання текстів у серії «Bibliotheca Teubneriana». Робоча група з візантинознавства при Інституті греко-римських старожитностей стала випускати «Berliner Byzantinische Texte». Виходили нові критичні видання джерел. У ФРН Ф. Дельгер провадив видання і вивчення документів державних архівів і канцелярій. У 1975 р. розпочалася публікація малих візантійських хронік П. Шрайнером (Die byzantinischen Kleinchroniken).

Помітною подією болгарської візантиністики стала публікація візантійських джерел з історії Болгарії (Грьцки извори за българската история. Т. I–XI. София, 1954–1983). Їм передував вихід у 1956 р. «Вибраних джерел з історії Візантії» під ред. Д. Ангелова та П. Тівчева. Роботу у такому ж напрямку провів Інститут візантинознавства Сербської академії наук, який видав «Византијски извори за историју народа Југославије» (Т. I–VI, 1955–1986). У Румунії В. Греку була видана серія пізньовізантійських джерел «Scriptores byzantini». У 1970 р. та 1975 р. у рамках серії «Джерела до історії Румунії» (т. 2 і 3) вийшли переклади візантійських джерел. В Угорщині Д. Моравчик спільно із Р. Дженкінзом опублікував

нове критичне видання «*De administrando imperio*» Константина Багрянородного (I. Budapest, 1949; II. Budapest–London, 1967). Угорські вчені опублікували каталог грецьких рукописів Будапештських бібліотек. Матеріали до історії імперії ромеїв відображені і в джерельних публікаціях турецької історичної науки (від 1964 р. – серія «*Belgeleger*»). У 60–70-х роках минулого століття завдяки діяльності Е. Цолакиса, А. Карпозіоса, Е. Саргологоса вийшли твори Продовжувача Скилиці, Йоана Мавропода, житіє Кирила Філеота.

Відкриття нових візантійських писемних джерел для візантиністики – подія унікальна. Рідко, але такі події стаються. Так, грецьким вченим Н. Ікономідісом у бібліотеці Ескоріал у Мадриді було віднайдено і згодом опубліковано невідомий до того візантиністам тактикон, який згодом отримав назву «Ескоріальського» (*Un taktikon inédit du X-e siècle. Codex Scorialensis gr. R-II 11*).

Характерним для сучасної візантиністики є нове, розширене і доповнене перевидання уже відомих джерел. Так, тривалий час зразковим виданням «Алексіади» Анни Комніної було видання Б. Лейба (Париж, 1937–1945), згодом з'явилося уточнене видання Едгара Сьютера (Лондон, 1969). Найновіше видання «Алексіади» було здійснене Д. Райншем та А. Камбілісом у 2001 р. у Берліні.

На перший погляд, у морі видань писемних візантійських джерел досить легко загубитися. Однак досліднику на допомогу приходять бібліографічні видання. Доволі детальний огляд джерел до історії Візантії містить монографія Й.п.Караянопулоса та Г. Вайса (*Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324–1453)*. Wiesbaden, 1982), бібліографію перекладів візантійських текстів станом на 1982 р. – видання В. Шуле (*Bibliographie der Übersetzungen griechisch-byzantinischer Quellen*. Wiesbaden, 1982).

Окремі візантійські писемні пам'ятки публікувались і в Україні. Найпомітніші здобутки у цій царині київських учених, представників Університету св. Володимира та Київської духовної академії.

Професор Київського університету Ф. Терновський видав «Акты русского на святом Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеимона» (Київ, 1873). Публікацією, яка досі не втратила цінності, залишається спільний з В. Оболенським переклад – «Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта» (Київ, 1884). Інший професор університету св. Володимира Т. Флоринський у книзі «Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П. И. Севастьянова» (Київ, 1880) опублікував південнослов'янські та візантійські документи з рукописних сховищ Святої Гори.

Професор Київської духовної академії О. Дмитрієвський після наукових мандрівок християнським Сходом опублікував витяги з літургійних рукописів («Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. Т. I. Тупіка. Ч. I: Памятники партиарших уставов и ктиторские монастырские Типиконы». Київ, 1895; Т. II. Еухологія. Київ, 1901). Фахівець з патрології цього ж науково-навчального закладу К. Попов опублікував праці єпископа Фоніки давнього Епіру блаженного Діадоха (Київ, 1903). Видання творів отців Східної Церкви про-

довжив професор С. Єпіфанович, який в останні роки існування закладу встиг опублікувати джерельні матеріали пов'язані із постаттю Максима Сповідника («Материалы к изучению жизни и творений преп. Максима Исповедника». Київ, 1917).

Говорячи про публікацію візантійських джерел в сучасній Україні слід задати про серію «Джерела християнського Сходу», яку з 1999 р. публікує видавництво Монастиря монахів Студитського уставу «Свічадо». У серії публікуються твори отців та учителів Церкви, зокрема Феодора Студита, Кирила Єрусалимського, Іоанна Златоуста, Василя Великого, Миколая Кавасілі та ін., а також тематичні витяги-збірки з творів візантійських церковних авторів. Частина творів перекладена з давньо- і середньогрецької мови, частина з російської мови. «Джерела християнського Сходу» можуть бути надзвичайно корисними для навчального процесу. Зважаючи на успіхи класичної філології та на відродження інтересу до візантиністики в нашій державі, важливим завданням є публікація візантійських джерел до історії України.

β. Нарис розвитку світової візантиністики

Інтерес до історії та культури Східної Римської імперії сягає своїм корінням у часи середньовіччя. Своїм минулим почали цікавитися ще самі візантійці. Твір патріарха Фотія, Μυροβιβλίον (букв. Тисяча книг), містить реферативні огляди та цитати з історичних, філософських, релігійних творів його попередників. Імператор Констянтин Багрянородний у трактатах «Про феми», «Про церемонії», «Про управління імперією» проявив значне зацікавлення історичною та культурною спадщиною власної країни. Збірник Παλατινὴ Ἀνθολογία, укладений на поч. X ст. Констянтином Кефалою, складається з античних та візантійських епіграм, упорядкованих за жанрами і є чи не першим взірцем комплексного опрацювання такого роду візантійської спадщини. З того ж часу походить перший візантійський енциклопедичний словник, Σουδα.

Увага до власної культурної спадщини була невід'ємною рисою візантійців, і вони принесли її з собою у вигнання, коли через наступ турків-османів чимало освічених греків залишили свою батьківщину.

Вигнанець Варлаам Каламбрійський (бл. 1290–1350) вчив грецької мови Петрарку. Учень Варлаама, Леонтій Пилат, привив смак до грецької культури Джованні Бокаччо. З XIV ст. у Флоренції розпочинається систематичне вивчення грецької мови, утворюється осередок учених-гуманістів. Зацікавлення Візантією помітно зростає у західному світі у зв'язку з Ферраро-Флорентійською унією (1438–1445) та падінням Константинополя у 1453 р. У 1476 р. в Італії з'являється перша грецька друкована книга – «Граматика» Константина Ласкаріса (1434–1535). Услід за увагою до грецької мови з'являється великий інтерес до грецьких рукописів. Їх дбайливо збирають, опрацьовують, розпочинають видавати (Див. § Історія публікації писемних джерел з історії Візантії).

Накопичення у основних центрах освіти та науки Західної Європи XVII–XVIII ст. значного масиву візантійських текстів, як рукописних, так і виданих, ставить перед вченими завдання коментування джерел, розробки методики їх вивчення та допоміжних історичних дисциплін. Переломним етапом від копіювання грецьких текстів до їх вивчення стала діяльність Ш. Дюканжа, чий праці – «Glossarium ad scriptores mediæ et infimæ græcitatatis» (словник грецької середньовічної мови, написаний на основі опрацювання понад 600 візантійських творів), «Constantinopolis christiana in De Byzantin histori scriptoribus» (топографія Константинополя), «De familiis byzantinis»

(візантійська генеалогія), і досі зберігають свою наукову цінність. Інші французькі вчені Жан Мабільйон (1632–1707) та Бернар де Монфокон (1655–1741) започаткували вивчення відповідно візантійської дипломатики і палеографії. Німецький античник і арабіст Йоган Райске всередині XVIII ст. видав цінний коментар до праці Константина Багрянородного «Про церемонії».

Поштовхом до нової хвилі зацікавлення візантиністикою стало грецьке повстання проти Османської імперії 1821 р., яке завершилося здобуттям Грецією незалежності. З'являються нові серії видання візантійських джерел, синтетичні праці з історії Греції, такі як дослідження Георга Фінлея (1799–1875), що охоплювала період з 146 р. до н.е. до сучасності, та К. Гопфа (1832–1879), яка розпочинала розгляд з середньовіччя, К. Паппарігополуса (1815–1891) «Історія грецького народу», де історія Візантії ставала частиною історії греків. Активно досліджуються візантійська палеографія (В. Гардгаузен), право (Захарія фон Лігенталь).

До певного часу предметом вивчення науковців були радше самі грецькі тексти, а візантиністика мала філологічний характер. Сама ж Візантія вважалася рудиментом Римської імперії. Однак поступово візантиністика перестала бути допоміжною наукою для класичних філологів, теологів та істориків-енциклопедистів. З точки зору концепції історії науки Томаса Куна (1922–1996), візантиністика у середині XIX ст. переживала період складання парадигми (тобто визнаної концептуально-теоретичної моделі, що призначена для вирішення певного кола задач у рамках т.зв. «нормальної науки» і має розроблені рішення-аналогії, власні методи, термінологію). Становленню її як окремої галузі історичної науки сприяли у своїх К. Крумбахер, В. Васи́льєвський, Дж. Б'юрі, А. Рембо.

Творцем німецької візантиністики є Карл Крумбахер. Його зацікавлення Грецією розпочалося з гімназійних років, коли до рук йому потрапила книжка про грецьке повстання 1821 р. Будучи студентом класичної філології Мюнхенського університету, він самостійно опанував новогрецьку мову, а після поїздки до Греції, де він копіював візантійські тексти, остаточно обрав для себе сферу наукових зацікавлень. Головною його працею є «Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Ostroemischen Reiches» (1891) («Історія східноримської літератури від Юстиніана до кінця Східноримської імперії»). Ця фундаментальна праця остаточно відокремила вивчення візантійських писемних джерел від античних, окреслила основне коло пам'яток візантійської літератури, класифікувала за жанрами та періодизувала їх. К. Крумбахером було засновано перше фахове візантиністичне видання – «Byzantinische Zeitschrift» (1892), яке досі є основним бібліографічним довідником для спеціалістів, а також Інститут візантиністики і Семінар з середньовічної і новогрецької філології при Мюнхенському університеті. З 1898 р. почала виходити спеціалізована серія досліджень «Byzantinische Archiv».

По смерті К. Крумбахера його посаду у Мюнхенському університеті обійняв Аугуст Гайзенберг (1869–1930), фундатор (разом з Л. Венгером) візантійської папірології. А. Гайзенберг намагався поєднати філологічну школу К. Крумбахера з традиційно сильною для німецької історіографії політико-правовою школою. Інший учень К. Крумбахера – Пауль Маас (1880–1964)

розробляв проблеми візантійської палеографії. Карл Дітеріх (1869–1935) залишив по собі ґрунтовну розвідку з історії середньовічної грецької мови. Важливе місце серед німецьких візантиністів посідає Франц Дельгер (1891–1968), учень А. Гайзенберґа і його наступник на кафедрі у Мюнхенському університеті. Він є автором численних публікацій з різних проблем історії Візантії, видавцем джерел. Особливе місце в його творчості посіла візантійська дипломатика.

Ганс Георг Бек (1910–1999), наступник Ф. Дельгера, звернувся до історії візантійської літератури, церковного життя імперії. Г.Г. Бек чи не вперше звернув увагу істориків на те, що феномен Візантії неможливо збагнути вивчаючи лише її державно-політичні інститути. Без розуміння ролі Церкви, релігійної традиції, своєрідного мислення візантійців їх історія так і залишиться таємницею для дослідника («Історія православної церкви в Візантійській імперії»). У 50–70-х рр. ХХ ст. Г.Г. Беком було сформовано власну школу, з якої вийшли Г. Вайс (видання разом з Г. Караянопулосом довідника з візантійського джерелознавства – «Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz»), Г. Принцінг (джерелознавство, історія стосунків Візантії з балканськими сусідами), П. Шпек (іконоборство), П. Шрайнер (пізня Візантія). Певними здобутками могла пишатися тогочасна візантиністика Східної Німеччини (НДР), представлена іменами Й. Ірмшера, Г. Кепштайна, К. Мачке та ін.

Німецька візантиністика вивчає також візантійське право (Д. Зімон, А. Бургманн), історію візантійської церкви (Ф. Тіннефельд, Г. Подскальскі). Зараз, крім Мюнхена, візантиністичні студії ведуться у багатьох німецьких університетах, зокрема у Берліні (Семинар з візантійської та новогрецької філології, Д. Райнш), Гьоттінґені (Christliche Archäologie und Byzantinische Kunstgeschichte, А. Арбайтер; видання «Göttinger Beiträge zur Byzantinischen und Neugriechischen Philologie»). У Берліні з 1956 р. виходить серія монографій «Berliner byzantinische Arbeiten». Німецькі інститути з середини ХХ ст. організовують видання каталогів печаток (В. Зайбта, А.-К. Васіліу, П. Шпека, К. Зоде, Х. Ставракоса та В. Булгакової).

У Росії візантиністичні студії були започатковані Василем Григоровичем Васильєвським (1838–1899), випускником Санкт-Петербурзького університету. У 1872 р. на сторінках «Журнала Министерства Народного Просвещения» вийшов його твір «Византия и печенеги», одна з перших робіт, присвячених конкретному відрізку історії Візантії не тільки в російській історіографії, але й у візантиністиці в цілому. «Византия и печенеги» стала з ряду причин парадигмотворчою для галузі. В. Васильєвський вперше використав теоретичні досягнення візантиністики, які до середини ХІХ ст. полягали, в основному, у виявленні, критиці та публікації візантійських джерел, для вирішення обмеженої хронологічно, географічно і навіть «етнічно» проблеми. «Византия и печенеги» стала своєрідним зразком. Згодом з-під пера російського вченого вийшло ще кілька знакових робіт, він посприяв появі у 1894 р. щорічника «Византийский Временник», який досі є флагманом російської візантиністики.

В. Васильєвським було створено школу російських візантиністів. Одним з найталановитіших учнів В. Васильєвського був Олександр Васильєв (1867–1953). Після захисту докторської дисертації «Византия і араби»,

О. Васильєв приймав активну участь у роботі Російського Археологічного Інституту у Константинополі. Перебуваючи на еміграції (з 1928 р.), О. Васильєв очолював Інститут ім. Н. Кондакова у Празі, в останні роки життя був головою Міжнародної асоціації візантиністів. Великим досягненням О. Васильєва, крім вивчення арабо-візантійських стосунків та історії готів у Криму, є написання загальних праць з історії Візантії. Ряд інших учнів В. Васильєвського займалися вивченням писемних і епіграфічних джерел (В. Регель, П. Безобразов, Х. Лопарєв), соціальної історії Візантії (Б. Панченко), загальної історії Східноримської імперії (Ю. Кулаковський) тощо.

Значною подією для світової візантиністики стала поява у 1884 р. монографії Миколи Скабалановича (1848–1918) «Византийское государство и церковь в XI в.», де автор на основі не лише грецьких, але і латинських та східних джерел подав цілісну картину політичної історії імперії у 1025–1081 рр.

Важливу роль у становленні російської історіографії відіграв Федір Успенський (1845–1928). У 1888 р. він запропонував царському уряду створити Російський Археологічний Інститут у Константинополі (РАИК). Ідея, у т.ч. за підтримки російського посла у Туреччині О. Нелідова, була реалізована у 1895 р. Турецький султан Абдул Хамід II надав РАИК право проводити розкопки на всій території імперії. РАИК функціонував до 1914 р., побачили світ 16 томів офіційного видання Інституту – «Известия РАИК». Одним з співзасновників РАИК був історик візантійського мистецтва Никодим Кондаков (1844–1925)

Успішний поступ російської візантиністики був підірваний Першою світовою війною, революцією і Громадянською війною.

Незважаючи на переслідування церкви та духовних учбових закладів, візантиністика у більшовицькій Росії певний час ще існувала. У 1917–1925 рр. з'явилися 3 томи видання «Византийский Временник», вийшов останній том зібрання творів В. Васильєвського, деякі праці О. Васильєва, Ф. Успенського. Однак після смерті останнього наукова діяльність візантиністів у СРСР фактично припинилася, багато вчених змушені були виїхати в еміграцію, ті що залишилися, потрапили під маховик репресій.

Розуміння важливості візантиністичних студій у СРСР прийшло до радянського керівництва у роки Другої світової війни, коли було зроблено поступки Російській Православній Церкві, розгорнуто патріотичні і російські націоналістичні гасла. У 1943 р. при Інституті історії у Москві було створено візантиністичну групу на чолі з Є. Косминським, куди увійшли Н. Пігулевська, Б. Горянов, М. Массон та ін. вчені. У 1947 р. за редакції керівника групи і Б. Грекова вийшов 26 (1 «оновлений») том видання «Византийский Временник».

Радянська візантиністика була загнана у вузькі рамки марксистської методології, тому головним її напрямком стала соціально-економічна історія. Відмітною рисою робіт радянських візантиністів з зовнішньополітичних питань історії Візантії було протиставлення її Заходу, підкреслення негативної ролі папства, яке мало відтіняти протистояння країн Варшавського договору і НАТО. Історія Візантії перетворювалася на історію «дружньої» країни, яка протистояла агресивному натиску Заходу.

Незважаючи на жорсткі ідеологічні шори та вимоги цензури, радянська візантиністика мала чималі здобутки у вивченні історії та культури Візантії. Найбільш знаними у світовій візантиністиці є імена О. Каждана (згодом емігрував на Захід), Г. Курбатова, Г. Літавіна, М. Левченка, О. Скржинської, З. Удальцової, В. Арутюнової-Фіданян, М. Бібікова, С. Карпова, І. Медведева, В. Уколової, В. Хвостової, А. Чекалової, І. Чічурова.

Своєрідним підсумком багаторічної праці радянських візантиністів стало видання у 1967 р. тритомника «Історія Візантії» під ред. С. Сказкіна. У 1984–1991 рр. побачив світ тритомник «Культура Візантії». З'явилося чимало перекладів візантійських джерел, у т.ч. з детальними коментарями.

У 1991 р. ще одним символом падіння Берлінської стіни між Заходом та СРСР стало проведення у Москві XVIII конгресу візантиністичних студій, обрання академіка Г. Літавіна віце-президентом Міжнародної асоціації візантиністів.

Ще у радянський час крім Москви і Ленінграда (Санкт-Петербурга), візантиністичний центр з'явився у Свердловську (Єкатеринбурзі). Зараз петербурзька група візантиністів активно вивчає спадщину російської дореволюційної візантиністики, публікує архівні документи, група, що діє у Московському державному університеті займається вивченням історії стосунків Візантії з Північним Причорномор'ям (виходить збірник «Причерноморье в средние века». У Єкатеринбурзі традиційно вивчають соціально-економічну історію Візантії.

Відродження інтересу французьких вчених до історії Візантії пов'язане з творчістю професора Сорбонни Альфреда Рембо (1842–1905). Йому належать праці «L'Empire grec au Xe siècle» («Грецька імперія у X ст.»), «Études sur l'histoire byzantine» («Нариси з візантійської історії»). У цих та інших дослідженнях французький візантиніст підняв питання про значення Візантії для Європи в цілому, показав високий рівень культури, спільні риси у розвитку Західної Європи і Візантії. Остаточо розвіяв уявлення про Візантію як про нікчемний релікт Римської імперії Шарль Діль (1859–1944), автор понад 300 праць з історії Візантії. З його ініціативи у Паризькому університеті у 1899 р. було створено кафедру історії і цивілізації Візантії. Учнями Ш. Діля були відомі візантиністи Луї Бреє (1868–1951), автор тритомника «Le Monde byzantin» («Візантійський світ»), Фердинад Шаландон (1875–1921), який основні праці присвятив династії Коминів. Завдяки Жустіну Сабатьє у 1863 р. з'явився перший фундаментальний опис візантійських монет («Description générale des monnaies byzantines»), Густав Шлюмбреже (1844–1929) видав каталог візантійських печаток («Sigillographie de l'Empire byzantin»), який тривалий час служив для ідентифікації нових знахідок у межах т.зв. «візантійського світу». Друкованим органом французьких дослідників історії Візантії стають журнали «Revue historique» (засн. у 1876 р.) та «Echos d'Orient» (засн. у 1897, у 1943–1945 виходив як «Études byzantines», з 1945 р. донині – як «Revue des études byzantines»). Ще одним французьким візантиністичним виданням є «Travaux et Mémoires», який виходить з 1965 р. при Центрі дослідження візантійської історії і цивілізації.

Відмітною рисою французьких візантиністів стало використання всіх типів джерел (а не тільки писемних), увага до політичної історії та

історії інститутів влади. Протягом 1937–1945 рр. у Парижі вийшли 3 томи «Алексиади» Анни Комніної, перекладені на французьку Бернаром Лейбом (Leib). Французька дослідниця Сесіль Моррісон (Morrison) (1940 р.н.), уклавши каталог візантійських монет Національної бібліотеки в Парижі, розробила принципово нову схему їх класифікації, яка замінила застарілу систему В.-В. Рота. В. Лоран (1896–1973) та Ж.-К. Шейне є авторами каталогів візантійських печаток («Le corpus des sceaux de l'empire byzantine», «Sceaux de la collection Zacos»).

Значні досягнення у французькій візантиністиці належать Полю Лемерлю (1903–1989), який вивчав економіку та етнічну історію Візантії, стосунки Візантії і Заходу (окрема його робота присвячена візантійському XI ст., «Cinq études sur le XIe siècle byzantine»), французькій дослідниці грецького походження Гелені Арвайлер (1926 р.), авторці розвідок з історії адміністративного устрою Візантії та блискучої монографічної роботи «Візантія і море».

Топографія Константинополя вивчалася у працях Р. Жанена, церковна історія – Г. Барді, Р. Гіана, П. Готье, А. Гійомона, Б. Флюзена. Зовнішньою політикою Візантії цікавилися М. Балар, А. Гійу, Ф. Тірє. Ж. Дагрон.

Фундатор британської візантиністики Дж. Б'юрі (1861–1927) не визнавав сам термін «Візантія», він розглядав Візантію до 800 р. як пізньоримську, а з IX ст. як східноримську державу. Це не завадило йому у своїх дослідженнях відтворити структуру візантійського державного управління, адміністрації, дати досконалий опис податкової системи імперії.

Один з учнів Дж. Б'юрі, Н. Бейнз (1877–1961), вивчав ранню історію Візантії, інший, В. Міллер, видав монографію про латинське панування на Балканах після IV Хрестового походу. Історію східного християнства вивчали Б. Кідд, Дж. М. Гассі (редакторка тому «The Byzantine Empire» з серії «Cambridge Medieval History»). Тривалий час настільною книгою вчених, які займалися візантійською нумізматиною, було двотомне видання Варвіка-Вільяма Рота (Wroth) (1958–1911) «Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum». Традиції В. Рота були продовжені у дослідженнях і каталогах британських вчених М. Томпсон, Х. Гудакра, Д. Меткалфа.

Значний внесок до англійської візантиністики зробив сер Стівен Рансімен (1903–2000), який досліджував історію хрестових походів, історію Церкви, правління імператора Романа I. Сер Димитрій Оболенський (1918–2001) увійшов до візантиністики з захищеною у 1942 р. у Кембриджі дисертацією про богумілів, згодом зацікавився культурними та політичними зв'язками середньовічних слов'янських держав з Візантією. Його досягнення на цій ниві проявилися у виданнях «Візантія і слов'яни» та «Візантійська співдружність націй». У 1971 р. на черговому візантиністичному конгресі ним було запроваджено нову термінологію для позначення візантійського кордону *limes* та *limen*. Термін *limes* позначає чіткий кордон, часто означений географічним бар'єром, тоді як *limen* – буферна зона, найбільш сприятлива для культурного та будь-якого іншого взаємообміну.

Британську візантиністику ХХ ст. неможливо уявити без імен С. Манго (археологія, історія літератури, культури і мистецтва), Д. Телбот-Райса (історія мистецтва), Р. Браунінга (запровадження в обіг нових писемних джерел),

Д. Ніколь (Візантія і Захід, гендерні студії), А. Бріера (Трапезундська імперія), М. Енґолда (історія імперії у X–XIII ст.), Д. Хелдона (історія Візантії у VII ст., військова історія), М. Генді (нумізматика), М. Мак-Корміка, П. Маґдаіньо (доба Комнінів), Дж. Шепарда (редактор «The Cambridge History of the Byzantine Empire», 2008) тощо. Учень Дж. Шепарда, П. Стефенсон – автор одного з останніх досліджень з візантійського прикордоння («Byzantium's Balkan Frontier»).

У Бельгії інтерес до візантійської спадщини мав підґрунтя у вигляді діяльності болландистів, однак творцем модерної бельгійської медієвістики є Анрі Грегуар (1881–1964), учень К. Крумбахера, ініціатор заснування журналу «Byzantion» (виходить з 1924 р.). Особливістю школи, заснованої А. Грегуаром, був критичний підхід до джерел, ставлення під сумнів їх достовірності. Сам А. Грегуар виявив не одну фальшивку серед писемних джерел, його учень – американський візантиніст українського походження Ігор Шевченко (1922–2009) довів фальшиве походження т.зв. «Записки готського топарха». Учень І. Шевченка, Едвард Кінан, директор візантиністичного центру в Дамбартон Окс у 1998–2007, ставить під сумнів достовірність «Слова о полку Ігоревім».

Зараз візантиністичні кафедри існують в Брюсселі, Генті, Люттіху і Льовені. Функціонує об'єднання бельгійських візантиністів – Société Belge d'Etudes Byzantines. До числа знаних бельгійських візантиністів належать П. Карлін-Гайтер, Ж. Гаріте, Ж. Леманд, Ф. Масаї, М. Матьє, П. Оргельс, А. Леруа-Моліньєн.

Голандська візантиністика бере свій початок від творчості класичного філолога Дірка Крістіана Гесселінґа (1859–1941), який вивчав візантійську поезію. У 1907 р. вийшла його основна праця – «Essai sur la civilisation byzantine». Учениця Д.К. Гесселінґа, С. Антоніаду, заснувала візантиністичних інститут у Венеції. Голандська візантиністика відома школою історії права (Г. Селтема, Б. Столте). Зараз візантиністичні дослідження проводяться в університеті м. Амстердам (з 1968 р. виходить журнал «Byzantinische Forschungen»), Лейден, Гронінген.

На Півночі Європи візантиністика теж викликає значний інтерес. У Данії К. Гоеґ започаткував дослідження у галузі візантійської музикології. У 1935 р. у Гельсінкі вийшла книжка фінського дослідника Г. Зіллакуса «Zum Kampf der Weltsprachen in oströmischen Reich». Візантійська література та грецька філологія вивчаються в університеті Уппсали, з 1986 р. виходить фахове видання «Studia Byzantina Upsaliensis». Про стан розвитку сучасної скандинавської візантиністики свідчить те, що XIX Міжнародний конгрес візантійських студій пройшов у 1996 р. в Копенгагені.

Початок візантиністичних студій у Австрії було покладено К. фон Міклошичем та Й. Мюллером, які видали цінні збірки візантійських джерел, у т.ч. документів Константинопольського Патріархату. Г. Герстінґер займався історією візантійського мистецтва, Е. фон Іванка – церковною історією. Завдяки Гербертові Гунґеру, досліднику візантійської політичної історії, палеографії, папірології, дипломатики, з'явився візантиністичний центр у Віденському університеті. Його справа була продовжена учнями – О. Крестеном, Й. Кодером, В. Гьорандером, В. Зайбтом, Е. Траппом. Органом

Австрійського візантиністичного товариства є видання «Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik» (у 1951–1968 pp. – «Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft»). У Відні виходить серія досліджень «Wiener Byzantinische Studien».

Польська візантиністика виросла з патристики, якою займалися Л. Штернбах, Г. Пшихоцький, Т. Сінько, Я. Сайдак. У післявоєнний період оформилися наукові центри в університетах Варшави (В. Церан, Р. Таубеншлаг, К. Куманецький, О. Юревич, Т. Васілевські), Познані (Г. Лабуда), Лодзі (Х. Еверт-Капессова), Кракові (М. Саламон).

У ХІХ ст. здобули незалежність від Оттоманської Порти, крім Греції, Сербія, Румунія, Болгарія, завершилося об'єднання Італії, автономний статус у складі дуалістичної монархії отримала Угорщина. Оскільки історія цих країн була тісно пов'язана з візантійською, інтерес до візантиністики був очікуваним.

Основи грецької візантиністики були закладені Н. Ламбросом (1851–1919), автором «Історії Греції з найдавніших часів до падіння Константинополя» та К. Сафасом, видавцем візантійських писемних джерел. Перші друковані видання та наукові центри грецької візантиністики з'явилися не раніше ХХ ст. Можливо, це було пов'язано з певним скептицизмом, з яким ставилися грецькі історики до Візантії, вважаючи існування цієї держави причиною чи не всіх бід грецького народу у середні віки та у новий час. У 1914 р. у Афінах відкрився Візантійський музей. У 1904–1919 виходить журнал «Νέος Ἀθηνομνημῶν» Н. Ламброса, видання «Βυζαντίς» візантиніста і історика Церкви Н. Веїса не проіснувало і 3 років. Натомість у 1920 р. ним було засновано славнозвісний «Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher», який видавався спершу в Берліні, згодом Афінах, а з 1962 р. – у Фесалоніці. З 1924 р. виходить орган Товариства візантиністичних досліджень «Ἐπετηρίς τῆς Ἐταιρείας τῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν», засноване учнем К. Крумбахера Ф. Кукулесом. Інший учень К. Крумбахера, професор Афінського університету К. Амантос, залишив численні праці з політичного і культурного життя Візантії, з історії візантійської грецької мови.

Вивченням візантійської економіки і суспільства займався А. Андреадіс (1873–1960), середньовічної грецької мови – Г. Хадзідакіс, М. Тріантафілідіс, Е. Кріарас, візантійською палеографією – А. Сігалас, Л. Політес. Спробу марксистської інтерпретації історії Візантії («Історія візантійської аристократії») було здійснено Я. Кордатосом. Подією для світової візантиністики став вихід у 1959 р. у Мюнхені праці І. Караянопулоса «Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung», присвяченої структурі державного управління Візантії.

Центрами вивчення історії та культури Візантії зараз є кафедри при університетах Афін, Яніни та Фесалоніки (в останньому з 1969 р. здійснюється видання журналу «Βυζαντινά»). У 1968 р. на базі монастиря Влатадон з'явився центр патристики.

Для італійських науковців історія Візантії мала тим більшу вагу, що у свій час Західна і Східна Римські імперії становили єдине ціле, а в VI–IX ст. частина Італії перебувала під владою Константинополя. У Італії за XIV–XIX ст. було зібрано значну колекцію візантійських рукописів. Їх опрацювання і видання стало завданням для кардиналів Анжело Маї (1782–1854), Джованні

Меркати (1866–1957). Брат останнього, учень К. Крумбахера, Сільвіо Джузеппе Меркати (1877–1963), професор візантійської літератури та новогрецької мови Папського східного інституту, згодом професор візантійської філології та історії Римського університету, заснував Інститут візантійських і новогрецьких досліджень та започаткував спеціалізоване видання «*Studi bizantini e neoellenici*» (1924 р., з 1963 – «*Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*»). Праця Джорджджо Паскалі (1885–1952) «*Storia della tradizione e critica del testo*» стала важливим кроком вперед для методології критики грецьких текстів.

Італійська візантиністика ХХ ст. представлена іменами Р. Кантареллі («*Poeti bizantini*»), Б. Лаваньїні («*Saggio sulla storiografia greca*»), А. Пертучі (автор критичного видання твору «Про феми» К. Багрянородного), М.-Е. Колонні («*Gli storici bizantini dal IV al XV secolo*»), Е. Фольєрі («*Initia hymnorum ecclesiae Graecae*»), М. Джіганте («*Filodemo nella storia della letteratura greca*»), Л.-М. Позитано («*La tradizione manoscritta delle Quaestiones physicae di Teofilatto Simocata*»), Дж. Скіро («*Barlaam Calabro. Epistole greche*»), К. Капіцці («*L' imperatore Anastasio I*»), Дж. Кавалльо («*Il calamo e il papiro. La scrittura greca dall'età ellenistica ai primi secoli di Bisanzio*») та ін. Крім згаданого римського інституту, візантиністичні центри існують у Палермо (Сицилійський візантійський та новогрецький інститут), Венеції (Грецький інституту візантійських та поствізантійських студій, видання – «*Θησαυροπότα*»), кафедри історії Візантії функціонують при університетах Риму, Мілану, Неаполя, Падуї та Трієста.

Однією з основних проблем угорської історіографії була і залишається проблема «набуття батьківщини» (угор. *honfoglalás*). Саме тому професор Клаужського (згодом Будапештського) університету В. Печ (1854–1923) розпочав збирати та опрацьовувати повідомлення візантійських джерел, без яких середньовічна історія угорців не могла досліджуватися. Учень В. Печа Е. Дарко створив перший огляд візантійсько-угорських стосунків, Р. Варі вивчав візантійську військову літературу, зокрема тактикон імператора Лева Мудрого. Учень Е. Дарко, Геза Фехер-старший (1890–1955), досліджував протобулгарські написи.

Найбільші досягнення угорської візантиністики пов'язані з ім'ям Дьюлі Моравчика (1892–1972). Здобувши блискучу освіту (Будапешт 1910–1914, Рим 1911, Париж 1913, Мюнхен 1913), Д. Моравчик під керівництвом видатного угорського лінгвіста З. Гомбоца звернувся до теми праісторії угорців, а також їх стосунків з Візантією. Ці заняття раптово перерваа Перша світова війна, у ході якої угорський вчений опинився у російському полоні спершу у Красноярську, а згодом у Іркутську. Перебування у тюркомовному середовищі стимулювало розвиток його наукових зацікавлень. Здійснивши вдалу втечу з полону, вчений привіз з Росії наукові записи з турецької граматики, значно поглибив свої знання російської, новогрецької та турецької мов. У 1934 р. він видав фундаментальну монографію «Візантійські джерела з угорської історії». У 1942 р. це дещо перероблене та перекладене на німецьку мову видання виходить під назвою «Візантійські джерела до історії тюркських народів». Наступного року вийшов другий том цього дослідження, присвячений залишкам мов тюркських мов у візантійських джерелах. Так постала «Бізантінотурціка», справа всього життя Д. Моравчика. Друге,

доповнене видання 1958 р. було особисто представлено Д. Моравчиком на XI Міжнародному конгресі візантиністичних студій у Мюнхені.

«Бізантінотурціка» Д. Моравчика була кардинально новим явищем як у візантійському джерелознавстві, так і у джерелознавстві взагалі. Угорський візантиніст створив науково-довідкове видання, що охоплює майже всю сукупність писемних візантійських джерел, де є згадки про тюркські народи. Унікальне поєднання в одній особі спеціаліста з історії Візантії, тюрколога та класичного філолога дозволило зробити переворот у тюрко-візантійських студіях. Крім того, Д. Моравчик у співпраці з Р. Дженкінсом здійснив видання «Про управління імперією», видав монографію «Візантія і мадяри», своєрідний підручник візантиніста «Вступ до візантології».

Знані у світовій візантиністиці імена й інших угорських вчених – М. Дьоні, П. Енгеля, З. Кадара, Ш. Садецькі-Кадош, Т. Олайош. Угорська візантиністика не має власного спеціалізованого видання, і візантиністичні праці у різний час виходили в журналі «Körösi Csoma Archivum» (1918–1943), виданнях угорської Академії Наук – «Acta Antiqua», «Acta Archaeologica», «Acta Orientalia», «Acta Historica» тощо.

Головним завданням молодого румунського історіографії був пошук власної ідентичності, провідною була тема походження румунського народу, історія заселення румунами земель Східної Європи, у т.ч. тих, через які велися територіальні суперечки, важливими аргументами в яких були свідчення візантійських джерел.

Видатний румунський вчений і поет Ніколае Йорга (Iorga) (1871–1940) розпочав свій науковий шлях з видання джерел з історії Румунії. Йому належить нова версія автохтонної гіпотези походження румунського народу, яку він обґрунтував з залученням широкого кола історичних, етнографічних, археологічних, лінгвістичних матеріалів. Предметом досліджень румунського вченого-ерудита стали методика аналізу візантійських джерел, локалізація історичних подій, згадуваних у візантійських джерелах. Створений у 1913 р. Н. Йоргою у Бухаресті Інститут південно- та східноєвропейських студій функціонує досі і є одним з провідних візантиністичних центрів Європи (видання – «Revue des Études Sud-Est Européennes»). Праця Н. Йорги «Візантія після Візантії» поклала початок поствізантійським студіям у світі.

Інший румунський візантиніст, учень Карла Крумбахера, Ніколае Бенеску (1878–1971), багатолітній професор Клужського університету сформулював новаторський підхід до вивчення історії регіону. Книга Н. Бенеску «Візантійські правителі Парістріону (Парадунавону) і Болгарії» увійшла до своєрідного «золотого фонду» світової візантиністики, і досі активно використовується не лише східноєвропейськими вченими.

Свій внесок у румунську візантиністику зробили й учні Ш. Діля. Історик мистецтва І.-Д. Штефанеску (1886–1981) зосередив свою увагу на вивченні впливу Візантії на мистецтво середньовічної Румунії. Орест Тафрала (1876–1937) не тільки залишив по собі численні пр.-аці з історії Візантії («Bizanțul și influența lui asupra țării noastre»; «Thessalonique des origines au XIVe siècle»), але і заснував у Ясах археологічний музей, де представлено візантійські старожитності. Підтвердженням авторитету румунської візантиністики стало проведення у 1924 р. у Бухаресті першого міжнародного візантиністичного конгресу.

Серед візантиністів ХХ ст. помітне місце займають імена румунських вчених – Г. Бретяну, Е. Франчеса, Е. Стинеску, А. Еліана, А. Мадгеару. Однак найбільших результатів було досягнуто на ниві вивчення неписемних матеріальних пам'яток під час масштабних розкопок, які розпочалися відразу після Другої світової війни. У 1956 р. розпочав роботу Інститут археології АН Румунії, з 1963 р. – Інститут досліджень Південно-Східної Європи. Роком раніше було утворено Асоціацію візантиністичних студій. У 60-х–80-х рр. ХХ ст. виходять збірники за результатами археологічних розкопок окремих об'єктів («Діногетія», «Істрія», «Капідава», «Пекуюл луй Соаре» та ін.), а також узагальнюючі дослідження, такі як третій том «Історії Добруджі» Шт. Штефенеску та Й. Барні, монографії П. Діакону про печенігів і куманів на Нижньому Дунаї, «Циркуляція візантійських монет у карпато-дунайському регіоні» К. Преда. Вийшли другий і третій томи «Fontes Historiae Daco-Romanae», де було поміщено переклади візантійських джерел з історії Нижнього Дунаю. Зараз неабияким авторитетом у візантиністиці користуються румунські дослідники візантійських монет – Е. Оберлендер-Тирновяну, Г. Менуку-Адамештяну.

Болгарська історична наука перебувала у тісному зв'язку з російською та українською медієвістикою. З наукою і освітою Російської імперії були безпосередньо пов'язані болгарські історики Спиридон Палаузов (1818–1872) та Марін Дрінов (1838–1906). Один з найвидатніших болгарських медієвістів Васіл Златарскі (1866–1935) був учнем В. Васильєвського.

Перші кроки у вивченні болгарського середньовіччя були зроблені чеським істориком Константином Іречеком (1854–1918). Син чеського вченого Йозефа Іречека, внук словацького славіста П.-Й. Шафарика, К. Іречек залишив помітний слід у європейській історіографії. У своїх дослідженнях К. Іречек найбільше уваги приділяв історико-етнографічним аспектам історії Балкан, висвітлював вплив Візантії на слов'янські народи у середньовіччі, був одним з фундаторів болгарської археології.

В. Златарскі, значення якого для болгарської медієвістики можна порівняти зі значенням М. Грушевського для медієвістики української, залишив значний науковий доробок, частина якого досі не втратила наукового значення. Головний його твір – тритомна «Історія Болгарії в середні віки», побудований на широкому джерельному матеріалі. Не менш ретельним у розгляді візантійських джерел був інший болгарський візантиніст – Петр Мутафчієв (1883–1943). Йому належить і видання загальної історії Візантії до 1204 р. В. Бешеваїєв вивчав візантійську епіграфіку, І. Дуйчев – візантійські писемні джерела з огляду на історію Болгарії, а також візантійсько-слов'янські стосунки. Д. Ангелов присвятив свої праці історії богумильства, аграрній історії Візантії, формуванню болгарського народу. Економічну історію Візантії вивчала Г. Цанкова-Петкова, археологічні джерела – Л. Дончева-Петкова, В. Велков. Монографія В. Типкової-Заїмової «Долни Дунав – гранична зона на византийския Запад» стала поворотним пунктом для вивчення історії регіону. Помітний вклад у болгарську візантиністику належить дослідникам візантійських писемних джерел І. Божилову, В. Гюзелеву, нумізматичних – Г. Атанасову, сфрагістичних – І. Йорданову.

Зараз при Софійському університеті функціонує Науковий центр ім. І. Дуйчева, з 1962 р. виходить фахове видання «Byzantinobulgaria».

Тенденція до прив'язки візантиністичних студій до національної історії збереглася і в історіографії народів Югославії. З-під пера сербського історика Станое Станоевича (1874–1937) на поч. ХХ ст. вийшла праця «Византија и срби», Фердо Шишич (1869–1940) описав стосунки Візантії з хорватами. У 1905 р. в Белграді було створено кафедру візантиністики, з 1907 р. почав виходити журнал «Старинар», який до появи «Зборника Радова Византолошког Института» (1952) був головним друкованим органом югославської візантиністики. Чи не першим сербським візантиністом був С. Новакович, автор досліджень з історії сербсько-візантійських та сербсько-турецьких стосунків.

У 1933 р. до Белграда з Німеччини переїхав Георг Острогорський (1902–1976). Спершу він викладав історію Візантії на історичному відділенні філософського факультету, згодом очолив Візантійський семінар і кафедру візантології. У 1938 він став керівником Інституту Кондакова, що переїхав з Праги до Белграда. У 1948 р. ним було організовано Византолошки інститут, Інститут візантиністики Сербської АН. Головною працею Г. Острогорського є «Geschichte des byzantinischen Staates». Учнями Г. Острогорського є більшість сербських візантиністів другої половини ХХ ст. – Н. Радойчич, В. Мошин, Б. Фер'янчич, А. Максимович, Ф. Барішич.

Творцем чеської візантиністики був Ярослав Бідло (1868–1937), дійсний член НТШ у Львові, учень В. Васильєвського та Ф. Успенського. Йому належить твір «Візантійська культура». М. Вайнгарт зробив огляд і філологічний аналіз церковнослов'янських перекладів візантійських хронік, у першу чергу обох редакцій хроніки Георгія Амартола. У 1929 р. ним було засновано журнал «Byzantinoslavica», який і досі є одним з взірцевих фахових видань Старого Світу. Учень Я. Бідло та Ш. Діля, Франтішек Дворнік (1893–1975) продовжував дослідження візантійсько-слов'янських стосунків, головним чином церковних. Ф. Дворнік був палким прихильником подолання церковного розколу, і для прискорення цього процесу навіть видав спеціальну монографію про патріарха Фотія. У 1938 р. він змушений був емігрувати на Захід, і працював спершу у Великій Британії, а згодом у візантиністичному центрі Дамбартон Окс у США.

Доля чеського візантиніста Ф. Дворніка – яскрава ілюстрація життєвого шляху багатьох візантиністів ХХ ст., які змушені були емігрувати, рятуючись від тоталітарних режимів (більшовицького – Г. Острогорський, Н. Кондаков, О. Васильєв та десятки інших; нацистського – А. Грегуар, Е. Штайн; радянського – О. Каждан; «чорних полковників» у Греції – Н. Ікономідіс, Е. Захаріаду тощо).

Значний імпульс чеській візантиністиці дала діяльність емігранта з Росії Н. Кондакова. Вчений зумів згуртувати навколо себе потужну групу візантиністів. З 1926 р. почало виходити видання Семінару (згодом Інституту Кондакова) – «Seminarium Kondakovianum». Всього до 1941 р. вийшло 11 томів, останні три роки «Seminarium Kondakovianum» видавався в Белграді.

Глобальні події ХХ ст. – обидві світові війни, революція в Росії, розпад СРСР і зникнення Варшавського договору мали неабиякий вплив на поступ світової візантиністики. Потужна хвиля еміграції з Російської імперії

послабила візантиністичні студії у Радянському Союзі й одночасно посилила їх у Чехословаччині, Югославії, США.

Без перебільшення можна сказати, що візантиністика у США була створена емігрантами і постійно ними посилювалася. Започаткував візантійські студії у Сполучених Штатах емігрант з Росії О. Васильєв, розвивали грецькі історики П. Караніс (вивчав стосунки візантійської держави і церкви), С. Вріоніс (греко-візантійська спадщина на Балканах та у Малій Азії), адміністративна система Візантії, сфрагістика), бельгієць Анрі Грегуар, українець І. Шевченко (суспільство і культурне життя у пізній Візантії), чех Ф. Дворнік, емігрант з СРСР Олександр Каждан (соціальна структура візантійського суспільства, «Оксфордський словник Візантії»).

Незважаючи на досить пізній старт, американська візантиністика за ХХ ст. вийшла на провідні позиції у світі, американські вчені охоплюють чи не більшість галузей візантиністики. Так, Р. Дауні займався ранньовізантійською історією, Р. Дженкінс – джерелами Х ст., А. Лаою – економічною історією Візантії, гендерною проблематикою, стосунками з Заходом часів Палеологів, Е. Кітцінгер та П. Ундервуд вивчали історію візантійського мистецтва.

Основним центром вивчення історії Візантії у США є Дамбартон Окс у (м. Вашингтон), який функціонує при Гарвардському університеті. Інститут має спеціалізовану візантиністичну бібліотеку, збирає візантійські рукописи, монети, печатки. Володіючи найбільшою у світі колекцією візантійських монет, Візантиністичний центр у Дамбартон Окс зусиллями А. Белінджера (1892–1978) та Філіпа Гірсона (1910 р.н.) у 1966–1973 видав 3 перших томи «Каталогу візантійських монет колекції Дамбартон Окс та колекції Вітмора». Останніх два томи каталогу Дамбартон Окс, які стосувалися монет 1081–1453 рр. вийшли у 1999 р. Каталог візантійських монет, підготовлений спеціалістами з Дамбартон Окс, є найповнішим з тих, що нині існують. Те ж можна сказати і про каталог візантійських печаток, підготований до друку Н. Ікономідісом, Дж. Несбітом та Е. МакГіром («Byzantine Lead Seals»).

У Дамбартон Окс з 1941 р. видається щорічник «Dumbarton Oaks Papers», виходить серія видань «Dumbarton Oaks Studies». У штаті Пн. Кароліна виходить журнал «Greek, Roman and Byzantine Studies» (з 1974 р.), певну частку візантиністика займає у публікаціях журналу «Spraeculum». Інші центри візантиністичних досліджень США зосереджені у Берклі, Чикаго, Блумінгтоні, Анн Арбор, Принстоні, Рутжерсі, Нью-Брунсвіку, Медісоні тощо.

Координацію діяльності візантиністів всього світу забезпечує створена у 1955 р. Міжнародна асоціація візантиністичних студій. (Association Internationale des Études Byzantines) з центром в Афінах. Міжнародні візантиністичні конгреси з 1961 року стали проводитися кожні 5 років (XII – Охрид, 1961 р.; XIII – Оксфорд, 1966; XIV – Бухарест, 1971; XV – Афіни, 1976; XVI – Відень, 1981; XVII – Вашингтон, 1986; XVIII – Москва, 1991; XIX – Копенгаген, 1996; XX – Париж, 2001; XXI – Лондон, 2006). До того такі зустрічі не мали якогось точного графіку (I – Бухарест, 1924; II – Белград, 1927; III – Афіни, 1930; IV – Софія, 1934; V – Рим, 1936; VI – Алжир, 1939, так і не відбувся

через початок Другої світової війни); VI – Париж, 1948; VII – Брюссель, 1948; VIII – Палермо, 1951; IX – Фессалоніка, 1953; X – Стамбул, 1955; XI – Мюнхен, 1958. Наступний конгрес відбудеться у 2011 р. у Софії.

На поч. ХХІ ст. візантиністичні дослідження у світі виходять на принципово новий рівень, що пов'язано з поглибленням міжнародної співпраці у цій галузі. Науковці з країн Старого Світу проходять стажування у Дамбартон Окс, американські вчені беруть участь у європейських проектах. Власні візантиністичні школи створені в Австралії, Японії, у багатьох країнах, що розвиваються. Історична спадщина Візантії настільки глибока, що існує безліч питань, які чекають своїх дослідників.

γ. Візантинознавство на українських теренах: від XIX ст. до сучасності

Русь, прийнявши християнську культуру з Візантії, разом з цим здобувала певні знання про минуле цієї величної держави. Ці знання включалися в літописи, церковні акти, проявлялися в полемічній літературі в різноманітних формах культури. Однак становлення візантиністики як науки на українських землях розпочалось щойно у XIX ст. Осередки візантинознавства та окремі вчені, котрі студіювали питання історії Візантії, з'являються в головних інтелектуальних центрах підросійської України: у трьох університетах – Харківському, Київському, Одеському, у вищому духовному освітньо-науковому закладі – Київській духовній академії, а також у Ніжинському історико-філологічному інституті.

Вже у перші роки існування Харківського університету (заснований у 1804 р.) з'явилася низка робіт, які опосередковано стосувалися візантійської історії у двох аспектах – впливі римсько-візантійського права на європейські народи та культурній спадщині Візантії. З цих публікацій виділялася праця професора юриспруденції Іллі Тимковського «Порівняння Юстиніанових законів з російськими» (1808), яка, на жаль, не збереглася.

Активніше візантинознавчі дослідження почали розвиватися вже з середини XIX ст., коли з'явилися праці з історії візантійсько-слов'янських взаємин, внутрішньополітичної та церковної історії Візантійської імперії. Першою ластівкою стала магістерська дисертація філолога Миколая Лавровського «Про візантійський елемент у мові договорів руських з греками» (1853). Молодий вчений, провівши докладний текстологічний порівняльний аналіз і прослідкувавши відношення текстів угод до відповідних грецьких пам'яток, доволі переконливо доводив візантійське походження цих договорів. Візантійсько-болгарські відносини вивчав професор Марін Дрінов. Його доробок у цьому напрямку сконцентрований у докторській дисертації «Південні слов'яни і Візантія у X ст.» (1876).

Однією з найяскравіших постатей харківської візантиністики того часу був професор Олександр Зернін, який перед прибуттям на Слобожанщину захистив у Петербурзі магістерську дисертацію на візантиністичну тематику. У Харкові вчений підготував три масштабні наукові праці біографічного характеру, дві з них були присвячені діяльності василевсів («Імператор Василій I Македонянин» 1854 р. і «Життя та літературні праці

імператора Константина Багрянородного» 1858 р.), третя – патріарху Фотію («Нарис життя Константинопольського патріарха Фотія» 1858 р.). Змістовну і об'ємну працю залишив професор Василь Надлер – «Юстиніан і циркові партії у Візантії» (1876). Професор кафедри церковної історії Амфіан Лебедев написав кілька статей з проблем конфлікту між Східною та Західною церквами у IX ст.

Після завершення навчання у Новоросійському університеті та недовгої праці у ньому до інтелектуального осередку Слобожанщини 1893 р. перейшов на роботу на кафедру теорії й історії витончених мистецтв Єгор Редін. Дослідник захистив у Харкові магістерську дисертацію «Мозаїки равеннських церков» (1896), у якій переконливо довів причетність останніх до візантійського мистецтва з слідами незначних західних впливів, а невдовзі і докторську «Християнська топографія Козьми Індікопова за грецькими і руськими списками» (перша частина опублікована по смерті дослідника у 1916). Основна ж увага дослідника концентрувалась на інтересі до давньоруської культури, основи якої він бачив у візантійській спадщині. Є. Редін активно співробітничав у Російському археологічному інституті в Константинополі.

У перші десятиліття XX ст. плідно працював у галузі візантинознавства Євген Черноусов, автор низки статей з історії економіки, культури Імперії ромеїв. Лейтмотивом його наукової творчості в цьому напрямку було утвердження позитивного погляду на Візантію, що виявилось вже в його пробній лекції «Основні риси державного і суспільного устрою Візантії» (1909).

У 1819 р. було засновано Київську духовну академію. У цьому закладі, як структурі духовного відомства, основний акцент у розробці історії Візантії робився на церковно-історичній та історико-богословській проблематиці. Візантієзнавство формувалося у цьому середовищі паралельно із еволюцією самої системи російської богословської науки як її органічна складова і коректно розглядати його саме у цьому контексті.

Одним з перших церковних істориків Академії був протоієрей Миколай Гроссу, якому належать розвідки про співпрацю та конфлікти державної влади та церкви, спроби церковної унії з Римом, історію еретичних рухів у Візантії тощо. Ієромонах Анатолій (Грисюк) досліджував небагату на джерела, а тому складну і маловивчену історію сирійського чернецтва (до середини VI ст.).

Дослідників з КДА цікавили також теми на стику візантиністики і славістики, насамперед, кирило-мефодіївська проблематика. Підвищений інтерес до теми пояснюється знаковою роллю солунських братів у культурній спадщині слов'янства, яка підсилювалася низкою ювілейних дат, котрі випадали на другу половину XIX ст. У цьому напрямі ґрунтовні дослідження розпочав професор Олексій Воронов («Главнейшие источники для истории свв. Кирилла и Мефодия», 1876–1877), предметом наукового зацікавлення якого стало критичне вивчення джерел з історії слов'янських Першовчителів. Окремі питання стали предметом жвавої і плідної дискусії з іншим дослідником кирило-мефодіяни у закладі – Іваном Малишевським, автором докладного життєпису двох братів («Святые Кирилл и Мефодий»). Над окремими аспектами кирило-мефодіяни І. Малишевський

продовжив роботу у ряді статей. З візантинознавчих зацікавлень ученого можна також виділити опрацювання певних проблем із історії становлення ортодоксії у ранній Візантії.

Наступною історико-богословською дисципліною, в межах якої здійснювалися візантиністичні дослідження в Академії, була патрологія-патристика (предмет – вивчення життєвого шляху, богословських творів отців та учителів церкви). Після поодиноких розвідок про богослов'я східних отців церкви, що належали Константину Скворцову (середина XIX ст.) у КДА наприкінці XIX–на початку XX ст. спостерігається підвищений інтерес до постатей візантійських богословів. Зачинателем докладних розробок у цьому напрямі став Константин Попов, який опублікував (1903) грецький текст з паралельним російським перекладом творів єпископа Фотіки Діадоха (V ст.) та свідчень джерел про нього, доводячи, реальність існування цієї особи. Він же автор кількох статей, де аналізуються різні аспекти учення єпископа Діадоха.

Певним досягненням досліджень про діяльність отців церкви у Візантійській імперії була монографія Миколи Гроссу (1907) – дослідження життя, церковно-політичної діяльності, літературної й богословської спадщини відомого візантійського церковного діяча епохи іконоборства Феодора Студита (згодом була доповнена перекладом дванадцяти похвальних слів преподобного). Продуктивними були дослідження 1913–1917 рр., які виявилися останніми студіями про візантійських отців церкви у Київській Духовній Академії. Монографія Тимофія Ляценка «Св. Кирило, архієпископ Александрійський. Його життя і діяльність» (1913) – докладне відтворення біографії та діяльності на ранньому відтинку життя цього отця, про який збереглося обмаль документальних даних. Одну із основних складових теології Григорія Нісського – есхатологічне вчення – у надзвичайно обширній історичній ретроспективі проаналізовано у монографії (1914) Михаїла Оксіюка. Подібно в контексті всього візантійського богослов'я постать Максима Сповідника розпочав всебічно вивчати Сергій Єпіфанович. Через скрутні часи нестабільності в державі вдалося видати лише невелике дослідження про св. Максима Сповідника (1915), а також згодом опублікувати маловідомі джерельні матеріали до його життя (1917). Біографію та діяльність одного з діячів давньої церкви, єпископа Тарса Діадора, досліджував на основі тоді ще неопублікованих джерел Миколай Фетісов (1915).

Візантієзнавство в Академії було представлено й іншими галузями історико-богословського знання. Активні дослідження з візантійської літургії в Академії започаткував Олексій Дмитрієвський. Його доробок становлять наукові розвідки та публікації (1895, 1901) віднайдених ним невідомих чи малознаних богослужбових матеріалів (Типіконів та Євхологіїв) з православного Сходу, які були визнані і донині залишаються базовими для досліджень візантійської літургії у російській, європейській і американській візантиністиці. Студії з середньовічної грецької богослужбової практики продовжив учень О.Дмитрієвського Миколай Пальмов – автор монографії про чини монашого постригу (1914). Докладне тлумачення історії формування Типікону у Східній церкві подав у своїх розвідках Михаїл Скабалланович. Окрім досліджень з літургії, в Академії проводилося докладне вивчення інших

пам'яток візантійської культури, часто з мистецтвознавчим ухилом, насамперед, у працях Миколая Петрова. Пам'ятки проповідницької (гомілетичної) літератури ромеїв були предметом вивчення Василя Певницького. Розробкою проблем історії церковного права Візантії займався Петро Лашкар'єв.

Кілька видатних імен в історії візантинознавства залишив і університет св. Володимира. Ознайомлення з їх спадщиною слід розпочати з постаті професора Володимира Іконникова (1841–1923). Автор фундаментального видання з історії історичної науки у молоді роки захистив докторську «Спроба дослідження про культурне значення Візантії в російській історії» (1869).

Докторська дисертація Філіппа Терновського, який розпочав свій науковий шлях після закінчення Московського університету у стінах Київської духовної академії, «Вивчення візантійської історії і її тенденційні додатки у древній Русі» (1875–1876), присвячена аналізу рецепції східним слов'янством інформації ромейських історичних пам'яток у суспільно-політичному та духовному житті від часів Київської Русі до петровських реформ. Вже по смертю (у 1885 р.) видано його фундаментальну працю «Російська та іноземна бібліографія з історії Візантійської церкви IV–IX ст.», у якій зібрано та охарактеризовано досягнення у царині вивчення історії східної церкви епохи вселенських соборів у російській та світовій історіографії.

Еволюціонував від філолога-класика до історика-візантиніста Юліан Кулаковський. Його широкі наукові інтереси підкріплювались паралельно докладними археологічними дослідженнями античних та візантійських пам'яток Криму, які разом з писемними джерелами стали підґрунтям для написання монографії «Минуле Тавриди» (1906). З інших праць, які б характеризували візантинознавчі зацікавлення вченого, слід згадати низку різноматичних статей щодо історії Візантії і спільний з Альфредом Сонні переклад ранньовізантійського джерела – праці «Res Gestae» Амміана Марцелліна. Головний внесок Юліана Андрійовича – публікація у 1910–1915 роках 3-томної «Історії Візантії» (виклад доведено до 717 р.). Попри архаїчний літописний виклад, який ґрунтувався на матеріалах візантійських хронік та документальних свідчень, і за який авторові дорікали рецензенти, книзі все ж судилось стати першою спробою узагальнюючого викладу історії Візантійської імперії на теренах Російської імперії.

Багаторічний декан історико-філологічного факультету Тимофій Флоринський досліджував історію пізньої Візантії через призму стосунків цієї держави із балканськими слов'янами. Зокрема, цій проблематиці присвячена його магістерська дисертація «Південні слов'яни і Візантія у другій чверті XIV століття» (1882), дослідження «Константин Порфірородний як письменник про південних слов'ян перед судом новітньої критики», «Політична і культурна боротьба на грецькому Сході у першій половині XIV ст.» (1883), а також пізніша монографія «Пам'ятки законодавчої діяльності Душана, царя сербів і греків» (1888). Побіжно торкався окремих проблем візантинознавства медієвіст Федір Фортинський.

На півдні України, регіоні де у свій час розташовувались кілька колишніх візантійських володінь, був свій осередок візантинознавства, який знаходився в Одесі, в Новоросійському університеті (відкритий у 1865 р.).

З початком роботи університету у ньому існувала кафедра грецької словесності, у 1888 р. було створено Історико-філологічне товариство у складі якого функціонував Візантійський відділ на чолі з Ф. Успенським, а від 1898 р. – Візантійсько-слов'янський відділ (під керівництвом Василя Істріна).

Певні наукові напрацювання у питаннях візантійсько-слов'янських стосунків мав вже перший декан історико-філологічного факультету Віктор Григорович. Однак формування потужної науково-організаційної бази стало можливим насамперед завдяки роботі у закладі двох візантиністів світового масштабу – Н. Кондакова та Ф. Успенського. Н. Кондаков, випускник Московського університету, обійняв у 1870 р. кафедру теорії та історії мистецтв і пропрацював у Одесі до 1887 р. У 1918–1920 рр. його вдруге занесло до Південної Пальміри, тепер вже виром Громадянської війни. Тут він продовжив працю над третім томом «Іконографії Богоматері». Ґрунтуючись на дослідженні матеріалів зібраних у мандрівках християнським Сходом, Н. Кондаков зарекомендував себе як один з кращих світових фахівців з історії візантійського мистецтва. 1876 р. в Одесі було опубліковано його фундаментальну докторську дисертацію «Історія візантійського мистецтва за мініатюрами грецьких рукописів». У стінах Новоросійського університету вчений підготував двох відомих фахівців у галузі історії ромейського мистецтва – Єгора Редіна та Дмитрія Айналова (уродженця Маріуполя, фахівця з візантійського мистецтва, який, закінчивши навчання в Одесі працював у різноманітних навчально-наукових закладах Росії). Обидва учні Н. Кондакова, пов'язані дружніми стосунками, опублікували у співавторстві кілька розвідок на візантинознавчу тематику («Киево-Софійський собор. Дослідження мозаїчного і фрескового живопису», 1889).

Два десятиліття (1874–1894) плідного у науковому плані життєвого шляху віддав Одеському університету Ф. Успенський. У часи праці в Україні вченим була написана докторська дисертація «Утворення Другого Болгарського царства» (1879) та «Нариси з історії візантійської освіченості» (1891).

Визначні досягнення у царині візантинознавства також належать професору кафедри російської мови та словесності (1897–1907) Василю Істріну. Науковець залишив по собі праці, в яких проаналізовано впливи візантійських зразків на давньоруську літературу. Особливою заслугою В. Істріна було формування в Одеському університеті наукової школи. Його учень Олександр Ристенко опублікував магістерську роботу «Легенда про св. Георгія і дракона у візантійській і слов'яно-російській літературі» (1909), зібрав і підготував (станом на 1915 р.) матеріали для монографії про рукописи Життя Нифонта Константського, опубліковані лише наприкінці 1920-х років («Матеріали з історії візантійсько-слов'янської літератури та мови»). Як філолог у царині візантинознавства працював інший учень В. Істріна – Сергій Вілінський, головною працею якого є двотомне дослідження давньоруського перекладу грецького Життя Василя Нового (докторська дисертація захищена у 1914 р.).

Також в Одеському університеті у перші півстоліття його діяльності візантиністичної та суміжної проблематики у своїх працях торкалися Микола Розенталь (докторська дисертація «Соціальні основи язичницької реакції

імператора Юліана (Відступника)», Миколай Красносельцев (фахівець з літургійної проблематики), Володимир Яковлев (дослідник давньоруських літературних пам'яток, зокрема збірника «Ізмарагд»), Олександр Доброклонський (автор фундаментальної монографії про Феодора Студита). Всі ці праці зберігають наукове значення досі.

Добрі передумови для розвитку візантинознавства були створені у (реорганізованому 1875 р. з Ніжинського юридичного ліцею) Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька з класичним і словесним (філологічним відділенням).

Для підготовки майбутніх фахівців з історії Візантії було надзвичайно сприятливим деклароване покликання закладу як «розсадника» класичної філології. 1882 р. – у НІФІ також відкрито історичне відділення, де дедалі більша увага стала приділятися викладанню всесвітньої історії. Перед світовою війною та у перші її роки у Ніжинському історико-філологічному інституті князя Безбородька здобував освіту Митрофан Левченко – один з засновників радянської візантиністики, автор першої «Історії Візантії» у марксистському трактуванні (1940).

Характерним прикладом студіювання історії Візантії у стінах закладу була діяльність професора Франца Режабека, чеха за походженням. Учений, будучи учнем академіка Ф.Успенського, розпочав наукову кар'єру із захисту кандидатської дисертації «Ліутпранд Кремонський і його посольство в Константинополь» у стінах Одеського університету і деякий час працював тут. З 1904 р. у бібліотеках Відня та Берліна працював з новітньою літературою з візантійського воєнного мистецтва, результатом чого стала історіографічна розвідка «Про розробку деяких розділів Візантійської історії». 1906 р. він був обраний екстраординарним професором по кафедрі загальної історії у Ніжині. Сучасні дослідники стверджують, що у його працях «... чітко простежується самоідентифікація Ф. Режабека з російською історичною школою, навіть більше, зі своєю українською» (Київ, Одеса), позаяк із представниками Санкт-Петербурзької (В. Васильєвський) паралелі не проводяться».

Розпочинав візантійські студії у Ніжинському історико-філологічному інституті Євгеній Черноусов, який незабаром перейшов працювати до Харківського університету. Достеменно відомо, що ще викладаючи у Ніжині, учений уклав у рукописі монографію «Партії іподрому в Константинополі» (1895). У роботі він акцентував увагу на ролі циркових партій як органу народного представництва, який заявляв під час спортивних змагань урядовцям та імператору своє бачення тих чи інших подій.

Національна революція а також нетривала українізація духовного, державного та суспільного життя більшовиками у 1920-х роках створили передумови для появи офіційних українських наукових осередків візантинознавчих студій.

Ці організації функціонували та трансформувались у структурі Української Академії наук (перейменованої у червні 1921 р. у Всеукраїнську Академію наук). На початку існування УАН, коли розроблялися програми наукових досліджень, засновники інституції відводили візантинознавству вагоме місце серед напрямів досліджень. Передбачалося, що минуле Візантії вивчатимуть у різних аспектах, планувалось створення окремої кафедри.

Оскільки після руйнації колишньої освітньої системи у Києві залишилися без зайнятості чимало фахівців старої школи, насамперед представники професорсько-викладацької корпорації Київської духовної академії, наукова та освітня діяльність котрих була прямо чи опосередковано пов'язана з візантиністичними студіями, то завдяки цій обставині були у наявності кадри для такої роботи в УАН.

До розробки візантинознавчої проблематики активно долучився в українській столиці петроградський візантиніст та історик церкви Іван Соколов, який з 1919 р. працював в УАН співробітником зі спеціальних доручень та був членом Археографічної комісії. Дослідник розробляв у той час проблеми культурних відносин України та Грецького Сходу у візантійський період, вивчав вплив Візантії і слов'янських народів на українську церковну традицію, культуру та письменство. Сучасними дослідниками з'ясовано, що І. Соколов опікувався створенням при УАН кафедри візантинознавства, почав розробляти університетський підручник з історії Візантії, у якому, як планувалося, особлива увага б приділялася взаємовідносинам Візантії та України-Русі. Паралельно вчений викладав замість померлого Ю. Кулаковського загальний курс історії Візантії та спецкурси у Київському університеті, читав курси візантинознавчого спрямування в інших київських вишах. І після повернення до Петрограду вчений підтримував контакт з Українською Академією.

Розробкою проблем історії візантійського мистецтва займалася Софійська комісія УАН/ВУАН. Метою діяльності цього підрозділу були комплексні роботи з реставрації та дослідження фресок і мозаїк, вичитування графіті Софії Київської, опрацювання архіву та здійснення розкопок. Провідна роль в організації досліджень належала Федору Шміту, його зачинання продовжив Олексій Новицький. Становить інтерес для візантинознавства доробок інших членів комісії, зокрема І. Моргілевського та М. Макаренка.

З поіменованих осіб на окрему увагу заслуговує Федір Шміт. Мистецтвознавець, вивчав архітектуру та мистецтво Константинополя та давньої України. Він автор низки статей з історії мистецтва ромеїв. Федір Іванович чимало років був ученим секретарем Російського археологічного інституту в Константинополі. На вітчизняних теренах працював у Харківському та Київському університетах, до середини 1920-х років працював в Україні, очолював музейну секцію Всеукраїнського комітету охорони пам'яток і старовини Наркомосу УРСР, був головою Археологічної та Софійської комісій, заснував Київський археологічний інститут.

Історія Візантії була предметом дослідження на кафедрі історії української церкви у зв'язку із всесвітньою історією церкви (невдовзі замінена кафедрою історії культурно-ідейних течій на Україні), яку від січня 1920 р. очолював професор Київської духовної академії, на той час викладач кількох київських вишів та активний працівник Міністерства віросповідань (у часи Гетьманату) Федір Міщенко. За дорученням УАН професори І. Соколов та М. Мухін отримали завдання розшукувати в архівах і рукописних зібраннях Києва (в майбутньому ці пошуки мали провадитись і в Константинополі) матеріали з історії церкви.

Безпосередній ж осередок візантинознавства організаційно оформився значно пізніше, попри те, що про його створення йшлося в академічних установчих документах. Візантійська комісія з'явилася у квітні 1926 р. як складова історично-філологічного відділу ВУАН. Метою її появи було задекларовано вивчення візантійського та поствізантійського впливу на Україну, щоправда працівники комісії займалися і проблемами історії безпосередньо Візантії. На першому засіданні Комісії головою призначили Федора Міщенка, заступником голови обрано М. Сагарду.

Група вчених підготувала до публікації перший випуск «Візантійського збірника», однак видання так і не побачило світ. Члени Комісії склали бібліографічний покажчик візантинознавчої літератури і зведений каталог візантійських творів та грецьких рукописних матеріалів, які зберігалися на території України та Росії. У Всенародній бібліотеці України, де працювало чимало учасників Комісії, було ухвалено створити Візантологічний гурток. Проводився відбір джерел для запланованого видання «Согрус візантійських джерел про Україну». Ще одним результатом роботи Комісії було створення Візантологічного кабінету. Наприкінці 1927 р. Комісії було передано дві кімнати по вул. Короленка. Від того ж часу засідання комісії відбувалися спільно з етнологічним відділом ВУАН.

До складу Візантологічної комісії увійшли чи брали участь в її роботі: випускник Санкт-Петербурзької духовної академії Микола Сагарда (перед тим викладав візантинознавчі предмети в університеті св. Володимира та Українському державному університеті; залишив по собі в рукописі першу частину праці «Візантійські джерела до слов'яно-руської «Пчелы»), Михайло Оксіюк, гебраїсти з Київської духовної академії Володимир Рибинський, Г. Попович, В. Іваницький; а також Петро Кудрявцев (візантинознавчі праці: «Росія і Царград. Три моменти в літературній історії питання», докладна рецензія на працю В. Барвінка), професор Київської духовної академії Микола Мухін, професор Володимир Барвінок, професор Київського художнього інституту І. Моргілевський, О. Дмитрієв, О. Подулях (два останні – професорські стипендіати проф. Ф. Міщенка), Ю. Діяковський та ін.

Перші труднощі становлення української візантиністики одразу ж виявились на засіданнях Комісії – частині доповідей був притаманний інформаційно-бібліографічний характер, водночас чимало з них становили самоцільні наукові дослідження. Особливо популярними був цикл доповідей П. Кудрявцева під загальною назвою «До історії візантійських впливів на Україну». Засідання Комісії відвідували чимало сторонніх слухачів. Однак, лише окремі доповіді в подальшому були опубліковані в Записках Першого (історично-філологічного) відділу ВУАН.

З кожним роком Комісії ставало дедалі складніше провадити наукову діяльність. Ідеологічно чужа для радянської держави установа отримувала жалюгідне фінансування, постійний бюрократичний тиск та часті реорганізації у ВУАН поволі зводили роботу комісії нанівець. Очевидно, що за таких умов наукове ядро Візантійської комісії не зуміло створити власної школи і залишити учнів та послідовників. Науковці Комісії зуміли опублікувати лише кілька статей на візантинознавчу тематику. Характерно, що вже 1928 р. з

рядів ВУАН, як колишнього професора Київської духовної академії, а отже на думку влади політично неблагонадійного, було виключено голову Комісії Федора Міщенка. За рішенням Історико-філологічного Відділу ВУАН від 1 січня 1930 р. Візантійська комісія була перетворена на Комісію з вивчення Близького Сходу та Візантії. Після перетворення Комісії формальним її головою став Агатангел Кримський, а заступником, по-суті реальним очільником, викладач Ніжинського інституту народної освіти Кость Штеппа – креатура нових сил, які прийшли до ВУАН підпорядковувати її під нові порядки (для вироблення з ВУАН нової, радянської структури). Саме йому, а не П. Кудрявцеву, спеціально було доручено редагувати другий варіант збірника, до питання про видання якого знову повернулись. Незабаром П. Кудрявцев передав К. Штеппі невелике майно Комісії. Від попередньої наукової групи до нової перейшла робота зі складання картотеки бібліографії візантинознавчої літератури та каталогу візантійських творів та джерел, однак і тут цей проект не вдалося завершити. Хоч все ж певну роботу К. Штеппа у рамках Комісії намагався провадити і доручене поле діяльності не було цілковито чужим для нього. Секретарем нової комісії став Г. Лозовик. Він за собою намагався закріпити імідж представника нової радянської науки і згодом в статті «Виучування Візантії в радянській історичній науці» висловився про діяльність Комісії надзвичайно зневажливо, вказавши, що вона не розгорнула достатньої роботи, доповідачі (безособово означені як «дехто») виступали з «неглибокими, епізодичними і нецікавими» доповідями, але справжні мотиви викривальних інвектив Г. Лозовика очевидно концентрувались у словах, що «Ніхто [з Комісії – О.Ф., А.Д.] не уявляв собі як слід завдань візантології в комплексі марксієвської історичної науки».

У лавах ВУАН, яка за задумом державно-партійного керівництва поступово перетворювалась на ідеологічний орган, все частішали «чистки». У серпні 1933 р., відповідно до резолюції пленуму ЦК КП(б)У, члени Близькохідної комісії були звинувачені в недостатній боротьбі з антимарксистськими теоріями. До Києва скерували групу для перевірки діяльності, після чого комісія припинила існування.

Ще один науковий осередок в тогочасній Україні, де студіювали історію Візантії – Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови (1922–1930). Учені кафедри частково намагалися продовжити традиції дослідження минулого Візантії, закладені у Ніжинському історико-філологічному інституті.

Коротка (хоч і доволі насичена) історія Візантійської комісії, затягнутий у часі процес її утворення та недовготривалість існування, мимоволі спонукає проаналізувати місце цього наукового осередку в контексті функціонування тодішньої радянської візантиністики. Очевидно, що візантиністичні студії в Росії мали дещо кращі умови для існування, аніж в радянській Україні: видання «Візантійського временника» було поновлено 1923 р., при АН СРСР була створена Візантологічна комісія, існувала Русько-візантійська історико-словникова комісія тощо. Водночас візантинознавство вважалося в СРСР у міжвоєнний період не пріоритетною галуззю гуманітарного знання, представникам якого постійно пригадували близькість до царського режиму та малоцікаву для марксистської науки проблематику. Усе ж з часом, коли центри

радянської візантиністики розвинули масштабну наукову роботу, значною мірою відновили провідні позиції колишнього російського візантинознавства, про відновлення подібного осередку в Україні навіть не йшлося.

Приїзд до Львова молодого професора М. Грушевського і утворення Наукового товариства ім. Т. Шевченка, яке з 1892 р. почало регулярно видавати свої «Наукові записки» у Львові, спричинилися до започаткування візантологічних студій, в першу чергу з проблем стосунків Русі та Візантії і візантійського культурного впливу.

Після українсько-польської війни 1918–1920 рр. поступово наукове життя в краї почало відроджуватися. Сприяли цьому також східноукраїнські та російські емігранти, в першу чергу Іван Огієнко та В'ячеслав Заїкін. Цей інтерес підживлювався у середовищі української греко-католицької історіографії та інтелектуальних колах близьких до неї. Науковими та науково-освітніми осередками, які об'єднували згаданих вчених були: Національний музей у Львові, заснований митрополитом А.Шептицьким (1905), Богословське наукове товариство (1923), Львівська Греко-католицька Богословська Академія (1927), науковий осередок львівського василіанського монастиря Св. Онуфрія. Візантинознавчі роботи публікувалися на сторінках переважно львівських видань: «Записок Наукового товариства імені Тараса Шевченка», кварталника «Богословія», «Записках Чину св. Василя Великого», «Новій Зорі», «Збірках Національного музею у Львові», а також у серійному виданні «Праці Богословського наукового товариства». Значимості дослідженням додавали можливість дослідникам (українським історикам церкви) здійснювати археографічні експедиції архівосховищами та книгозбірнями Європи. Українські дослідники також публікували свої праці у польських, чеських та ватиканських виданнях.

Візантиністичної проблематики церковні та навколоцерковні вчені торкалися насамперед, коли займались передумовами та обставинами офіційного хрещення Русі, стосунків Київської держави із Сходом. Щоправда, даною проблематикою цікавились як складовою у їхньому розумінні уявного багатомікового розвитку унійних процесів на українських теренах. Ряд дослідників (о. А. Іщак, о. Т. Коструба, М. Чубатий, С. Томашівський), піддаючи сумніву визначальність візантійських впливів на процес хрещення Русі і акцентуючи натомість на універсалістських витоках українського християнства, прийшли до дискусійних висновків, які відбивали атмосферу міжконфесійних суперечок.

Цікавою тогочасною особливістю західного регіону України було перенесення наукових дискусій про значення східно- та західнохристиянських духовно-культурних впливів на сторінки преси, де дискусія про те, який культурно-цивілізаційний вибір для України є органічним набула гостро полемічного характеру (насамперед, на сторінках «Нової Зорі»).

Попри фінансові та інші труднощі, вчені, які працювали в Галичині, мали змогу дещо активніше розвивати візантійські студії, якщо порівняти із станом цієї галузі гуманітарного знання на радянській Україні у 1930-і роки. Вони мали змогу не лише знайомитися з останніми досягненнями світової візантиністики, але й брати участь у заходах і форумах європейських вчених-візантиністів. Так, на IV-му Міжнародному конгресі Візантійських

студій (Софія, 1934) були присутні Іван Йосафат Скрутень та викладач Львівського університету Іларіон Свенціцький (1876–1956). Його стаття про візантійські свинцеві печатки з колекції м. Львова (*Byzantinische Bleisiegel aus Sammlungen von Lwow*, *Известия на българското историческо дружество*, 1940) використовувалася дослідниками, які займалися проблемою адміністративного устрою Візантії X–XII ст. Частина відомих польських візантиністів (Т. Сінко, Т. Закжевський, Я. Сайдак, А. Штернбах) були викладачами Львівського університету Яна Казимира.

Володимир Сас-Залозецький представляв Львівську Богословську академію на V-му Міжнародному Конгресі (Рим, 1936), де в рамках роботи історико-мистецької секції виголосив реферат «Про відношення церкви св. Сергія і Вакха до церкви св. Віталія». В. Сас-Залозецький був професійним мистецтвознавцем, який сформувався як вчений на Заході, а згодом і сам викладав у центральноєвропейських вищих школах, був добре знаний в європейській науці, публікуючи свої основні праці німецькою, французькою та іншою мовами. Він читав у Богословській академії (1929–1939) у курси християнської археології, історії світського, церковного (у світовому та українському масштабах), християнського мистецтва, організував семінари, де знайомив студентів з візантійською культурою. Погляди В. Сас-Залозецького були сформовані під впливом ідей віденської школи, насамперед Макса Дворжака. Дослідник залишив низку міркувань про роль візантійського чинника (який вважав основоположним етапом розвитку для усього східноєвропейського регіону) в українському мистецтві. Згодом, після еміграції на Захід, вчений активно залучатиметься до візантинознавчих наукових зібрань, й надалі активно публікуватиме праці на візантиністичну проблематику.

Крім Львова, на Заході України активно розвивалася візантиністика і в Чернівцях. Так, у 1922 р. з ініціативи В. Греку у Чернівецькому університеті постала кафедра візантиністики.

Після закінчення Другої світової війни у СРСР почалося поступове відродження вивчення історії Візантії, пов'язане, в тому числі, з прискореним процесом «імперіалізації» офіційної радянської ідеології. Україна фактично лишилася осторонь цього процесу через надмірну централізацію, фактичну узурпацію вивчення всесвітньої історії столичними академічними установами, провінціалізацію української історичної науки, головним завданням якої негласно вважалося виключно вивчення історії Радянської України.

Переживши суперечливий, проте доволі плідний період становлення у 20-х рр. минулого століття, вона як наукова галузь була разом з різними галузями сходознавства «репресованою» уже на початку тридцятих. У повоєнний період, коли візантинознавчі студії зосередилися у Москві, Ленінграді та Свердловську, в УРСР єдиним виключенням став Одеський університет, де працювали такі непересічні дослідники, як А. Готалов-Готліб, М. Копиленко, П. Каришковський. Звичайно, візантійської проблематики торкалися десятки інших талановитих українських істориків, археологів та мистецтвознавців, проте вона ніколи не була основною тематикою їхніх наукових студій. Все це, очевидно, й обумовило той факт, що розбудова сучасної візантиністики в Україні почалася лише після 1991 р.

Тривалий час єдиною написаною та виданою в Україні працею монографічного характеру, яка безпосередньо стосувалася саме Візантійської імперії, була книга С. Сорочана. Її високий науковий рівень було належним чином оцінено зарубіжними спеціалістами. Значним здобутком стали і написані у жанрі високої науково-популярної книги праці з історії Херсонесу, де ключове місце займають саме розділи з історії міста у візантійський період його існування, і, особливо, спеціальна монографія з історії візантійського Херсону у другій половині VI – першій половині X ст. Зроблені на херсонеському матеріалі висновки, з урахуванням певної місцевої специфіки, безумовно стануть у нагоді при більш широкому вивченні феномену континуїтету чи дисконтинуїтету, трансляції і тягості провінційного візантійського міста на різних етапах існування імперії. Очоливши кафедру у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, С. Сорочан формує «харківську школу», найбільш яскравими представниками якої є К. Бардола (досліджує візантійську податкову систему IV–IX ст.), А. Домановський (розробляє проблематику державного контролю та регулювання торгівлі у ранньосередньовічній Візантії), О. Латишева (вивчає історію релігійного життя візантійського Херсону VI–X ст.), М. Фомін (досліджує поховальний чин ранньовізантійського Херсону), та ін. Візантиністичні студії в Україні (у контексті медієвістики) стали предметом досліджень С. Лимана.

Важливим осередком візантинознавства в Україні є також Крим, де на базі низки наукових установ, таких, як Національний заповідник «Херсонес Таврійський», Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Кримське відділення Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, Кримський філіал Інституту археології НАН України та ін., працюють провідні науковці, візантиністичні дослідження яких відомі далеко поза межами України. Це, передусім, розвідки М. Алексеєнка, який спеціалізується на вивченні візантійської сфрагістики, переважно на матеріалах середньовічного Херсону; праці О. Герцена, Ю. Могаричева, та В. Науменка з проблем адміністративно-територіального та церковного устрою візантійської Таврики та візантійсько-хозарських стосунків, І. Завадської з історії християнства у ранньовізантійському Херсонесі, О. Айбабіна з етнічної історії Криму візантійського часу, М. Храпунова, який досліджує історію візантійської адміністрації середньовічного Херсону та багатьох інших дослідників, яких важко визначити як «чистих» візантиністів через віддання переваги в їхніх працях невізантійському матеріалу.

У Львові візантійська проблематика в післявоєнний період знайшла відображення передовсім у працях академіків Ярослава Дашкевича, Ярослава Ісасевича і Якіма Запасака. Важливим осередком вивчення пізньовізантійського та поствізантійського іконопису залишався Національний музей у Львові, де працювала Віра Свенціцька. У роки незалежності візантиністика почала розвиватись і у Львівському національному університеті імені Івана Франка, де 1998 р. було засновано кафедру візантології (завідував Василь Откович). 2003 р. у результаті реорганізації створено об'єднану кафедру історії середніх віків та візантиністики, яку очолила Раїса Шиян, а з 2006 р. очолює Леонтій Войтович. Наукові зацікавлення викладачів кафедри охоплюють різноманітні аспекти історії візантійської цивілізації з особливим акцентом на українських

(руських) джерельних матеріалах. Зокрема слід згадати монографії Леонтія Войтовича про генеалогію княжих родів Центрально-Східної Європи, де значну увагу приділено зв'язкам з візантійськими династіями, Ігора Лиля про історію грецької громади Львова, Назара Козака про княжі портрети в мистецтві Київської Русі, Олега Вуса про військо-інженерне будівництво Візантії в Криму, дисертаційні дослідження Олега Файди про візантиністику в Київській духовній академії та Миколи Мельника про стосунки Візантії з кочівниками Північного Причорномор'я. Візантійська тематика присутня і в публікаціях колег з кафедри давньої історії України – Романа Шуста, Ольги Щодри, Василя Кметя. Всіляко сприяє розвитку візантиністики у Львівському університеті ректор Іван Вакарчук.

Важливим осередком розвитку візантиністики у Львові є також Український Католицький Університет. Ректор УКУ, учень Ігора Шевченка о. Борис Гудзяк – автор монографії про стосунки Константинопольського патріархату та Київської митрополії в поствізантійський період. З 2007 р. в УКУ діє Кафедра класичних, візантійських і середньовічних студій (КлаВіС), яку спочатку очолив о. Юрій Аввакумов, а з 2010 р. очолює Андрій Ясіновський, автор дисертаційного дослідження про роль візантійської та поствізантійської спадщини у формуванні української культури ранньомодерної доби. Бібліотека УКУ містить найповнішу у Львові колекцію наукових монографій та періодичних видань з візантиністики, яка включає, зокрема, приватні книгозбірні Ганса-Георга Бека та Ігоря Шевченка. В Інституті українознавства НАН України візантиністичні студії розвиваються зусиллями музикознавця Юрія Ясіновського та історика мистецтва Володимира Александровича.

Розвивається візантиністика також у Одесі, де у цій царині плідно працюють не лише історики (насамперед О. Луговий, який досліджує історію військового контингенту найманців варантів і росів у візантійському війську X–XII ст.), але також юристи – Є. Харитонов (вивчає історію візантійського приватного права), В. Форманюк (формування візантійської системи шлюбно-сімейного права за ранньовізантійської доби), Т. Харитонova (систематизація права у Візантійській імперії за правління Юстиніана I), Р. Достдар (рецепція принципів візантійської Еклоги сучасним українським законодавством). Цікавляться візантиністичною тематикою і в Чернівцях – О. Филипчук вивчає присутність і роль руських найманців у Візантії.

У столиці України – Києві – в другій пол. XX ст. візантиністика розвивалась переважно у зв'язку з дослідженнями культури та історії княжої доби і в першу чергу візантійських церков міста – Святої Софії, Десятинної, Михайлівського Золотоверхого, Спаса на Берестові та ін. У цьому зв'язку слід згадати публікації Андрія Білецького, Сергія Висоцького, Григорія Логвина, Петра Толочка. Сьогодні археологічні дослідження найактивніше провадить експедиція Гліба Івакіна. Вивченням грецьких рукописів у книгозбірнях Києва займається Євген Чернухін. В Інституті сходознавства НАН України історіографію історії Візантії досліджують Л. Матвеева та Е. Циганкова. Для повернення до наукового обігу спадщини Ю. Кулаковського багато зробив український дослідник Андрій Пучков.

Хоча в Україні не існує спеціалізованого періодичного видання з візантиністики, проте, дослідження цього профілю зараз друкуються в числен-

них фахових виданнях з археології, історії та мистецтвознавства. Важливу роль у відродженні візантиністики відіграють такі українські часописи, як «Херсонесский сборник» (Севастополь), «Материалы археологии, истории и этнографии Таврики» (Сімферополь), «Древности» (Харків), «Бахчисарайский историко-археологический сборник» (Сімферополь) та «Боспорские исследования» (Керч), «Сугдейский сборник» (Судак), «Дриновский сборник» (Софія, Харків), «Хазарский альманах» (Київ, Харків), «Східний світ» (візантиністиці у цьому журналі було присвячено спеціальний випуск у 2002 р.), «Археологія» (Київ), Український історичний журнал (Київ), «Сходознавство» (Київ), «Студії мистецтвознавчі» (Київ), «Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство» (Львів), «Літопис Національного музею у Львові». Є певні напрацювання у справі публікації в Україні спеціальних тематичних збірок з історії Візантії. Дві найбільш відомі з них також було видано до згаданого ХVІІІ Міжнародного конгресу візантиністів (Византийская Таврика: Сборник научных трудов (к ХVІІІ конгрессу византинистов). Київ, 1991; Южная Русь и Византия: Сборник научных трудов (к ХVІІІ конгрессу византинистов). Київ, 1991).

Візантиністика є необхідним напрямком української історичної науки не лише як предмету «у собі», але й з огляду на значення візантійської цивілізації для формування української культури та ідентичності.

д. Хронологія найважливіших подій

313 р. – Міланський імператорський едикт, який прирівняв у правах язичництво і християнство.

325 р. – Перший Вселенський собор у Нікеї. Осуд аріанства. Прийняття Символу віри, який визначає рівність природи Бога Отця і Бога Сина.

11 травня 330 р. – Проголошення Нового Рима – Константинополя столицею Східної Римської імперії та освячення її.

381 р. – Другий Вселенський собор у Константинополі, який затвердив Нікейсько-Константинопольський Символ віри.

392 р. – Імператорський едикт Феодосія Великого, що заборонив язичницькі обряди.

395 р. – Остаточний поділ Римської імперії на Західну і Східну.

431 р. – Третій Вселенський собор в Ефесі, що засудив несторіанство.

438 р. – Видання Кодексу Феодосія.

449 р. – Монофіситський церковний собор в Ефесі.

451 р. – Четвертий Вселенський собор у Халкидоні, який засудив монофіситів. Визнання двоєдиної природи Христа.

528 – 535 р. – Законодавчі реформи Юстиніана I. Створення «Зведення цивільного права».

532 р. – Повстання «Ніка» у Константинополі.

532 – 537 р. – Спорудження Великої церкви (храму Св. Софії) у Константинополі.

533 - 555 р. – Завойовницькі війни Юстиніана I. Відвоювання Італії і часткове захоплення Іспанії.

553 р. – П'ятий Вселенський собор у Константинополі, який засудив несторіанські тексти (Три глави) і підтвердив рішення попередніх чотирьох соборів.

80-і рр. VI ст. – Вторгнення південних слов'ян у межі Візантії.

Кінець VI ст. – Утворення Равеннського (584 р.) і Карфагенського екзархатів.

614 р. – Узяття Єрусалима персами. Руйнування Фессалоніки слов'янами.

622 – 628 р. – Переможні війни василевса Іраклія проти персів.

626 р. – Облога Константинополя об'єднаними силами аварів, слов'ян та персів.

10-20-і рр. VII ст. – Реформи адміністративного устрою Візантії. Виникнення перших фем.

636–642 рр. – Арабське завоювання Сирії, Палестини, Месопотамії і Єгипту, східних провінцій Візантії.

636 р., 20 серпня – Нищівний розгром арабами ромейської армії на р. Ярмук у Сирії.

651 р. – Створення канонічного тексту головної священної книги мусульман – Корана.

Бл. 668–675 рр. – Перша облога арабами Константинополя, одна з найбільших в історії столиці.

680–681 рр. – Шостий Вселенський собор у Константинополі, який засудив монофелітів.

681–1019 рр. – Перше Болгарське царство.

691 / 692 р. – П'ято-Шостий (Трульський) Вселенський собор, що відбувся у Трульській залі Великого імператорського палацу в Константинополі. Розглядається як продовження П'ятого Константинопольського собору 553 р.: прийняті 102 канони.

697–698 рр. – Араби захопили майже усю візантійську Північну Африку і Карфаген.

708–716 рр. – Арабско-берберське завоювання Піренейського півострова.

717–718 рр. – Друга арабська облога Константинополя.

726 р. – Офіційна підтримка василевсом Левом III іконоборства. Початок іконоборського руху.

740 р. – Нищівний розгром ромеями арабів при Акроїні у Малій Азії.

741 р. – Видання василевсами Левом III і Константином V вибірки законів – «Еклоги».

751 р. – Захоплення лангобардами Равеннського екзархату в Північній Італії і візантійського герцогства (дукату) Рима, що відокремилися від Імперії.

754 р. – Церковний собор в Іерії, передмісті Константинополя, що засудив іконошанування.

787 р. – Сьомий Вселенський собор у Нікеї проти іконоборців, на якому востаннє взяли спільну участь представники Західної і Східної Церков. Остаточне узаконення поклоніння іконам.

815 р. – Церковний собор, що підтвердив рішення собору 754 р. Початок другого етапу іконоборства.

820–823 р. – Повстання Фоми Слов'янина.

827–902 р. – мусульманське завоювання візантійської Сицилії.

843 р., 1 березня – Остаточне урочисте відновлення шанування ікон імператрицею Феодорою і церковним собором.

860 р. – Перша в історії облога Константинополя росами. Місія Константина Філософа і Мефодія в Криму та у хозар.

863 р. – Місія Константина Філософа і Мефодія в Мораві.

864 р. – Хрещення царя Болгарії Бориса у православну віру.

872 р. – Перемога імператорських військ над павликіанами. Захоплення Тефрики і загибель Хрисохіра.

80-і рр. IX ст. – Видання законодавчого збірника «Епанахога».

894 р. – «Економічна війна» між Болгарією та Візантією.

Початок X ст. – Видання збірників законів «Василіки» і «Прохірон».

904 р. – Захоплення і розгарбування Фессалоніки мусульманськими піратами, які припливли з Сирії.

907, 911 р. – Договори між Київським князем Олегом і василевсами Левом VI Мудрим та Александром.

911 р. – Укладення «Книги епарха».

927 р. – Укладання Візантією мирного договору з болгарським царем Петром.

941 р. – Похід Київського князя Ігоря на Візантію.

944/ 945 р. – Договір між князем Ігорем і василевсами Романом II, Константином і Стефаном.

945-961/962 рр. – Регентство княгині Ольги в Києві.

957 ? р. – Поїздка княгині Ольги до Константинополя і її хрещення.

972 р. – Договір між Київським князем Святославом і василевсом Іоанном Цимісієм.

988–989 р. – похід князя Володимира на Херсон у Криму і хрещення Київської Русі.

1018–1085 рр. – Падіння Першого Болгарського царства і візантійське панування в Болгарії.

1026 (1027?) р. – Печеніги вперше вторглися на територію Візантії

1038–1157 рр. – Сельджуцька династія емірів, а потім султанів, в Ірані та Передній Азії.

1043 р. – Війна Візантії з Руссю.

1046 (1048?)–1053 рр. – печеніго-візантійська війна на Балканах

1054 р. – Початок поділу Християнської Церкви на західну – римо-католицьку і ортодоксальну (православну).

1071 р. – Розгром візантійців військами турок-сельджуків при Манцикерті у Вірменії. Взяття візантійського міста Барі в Італії норманськими військами Роберта Гвіскара.

1077–1307 р. – Династія султанів Сельджукидів Рума.

1090–1091 р. – Напад на Константинополь печенігів разом з військами Чахи, сельджуцького еміра Смірни. Відбиті імператором Алексієм Комніним за допомогою половців.

1096–1099 р. – Перший Хрестовий похід.

1098 р. – Утворення західними хрестоносцями князівств Едесси й Антіохії у Сирії.

1099 р. – Узяття Єрусалима хрестоносцями і заснування ними Єрусалимського королівства.

1110 р. – Осуд богомилів у Константинополі.

1111 р. – Надання важливих торговельних привілеїв італійцям з Пізи.

1122 р. – Повний і остаточний розгром печенігів візантійською армією.

1126 р. – Підтвердження візантійцями привілеїв, наданих Венеції.

1169 р. – Договір Візантії з Генуєю.

1170 р. – Договір Візантії з Пізою.

1176 р. – Битва під Міріокефалі. Розгром ромейської армії сельджуками Іконійського султанату.

1187 р. – Визнання Візантією Другого Болгарського царства.

1204 р., 12–13 квітня – Узяття Константинополя латинами-хрестоносцями. Припинення існування Ромейської імперії. Заснування Латинської імперії.

1214 р. – Договір у Німфеї (Німфаіоні): поділ Малої Азії між латинами і Нікейською імперією.

1225 р. – Розгром Іоанном III Ватацем латинів під Пиманіоном.

1259 р. – Битва під Пелагонією. Перемога імператора Михаїла VIII над антинікейською коаліцією у складі військ Епірського деспотату, герцога Ахайї і короля Сицилії.

1261 р. – Німфейський договір Михаїла VIII з Генуєю. Початок панування генуезців на Чорному морі.

1261 р., 25 липня – Повернення ромеями Константинополя, узятого в латинів без бою. Падіння Латинської імперії. Відновлення Візантії.

1265 р. – Нові привілеї, надані візантійцями Венеції.

1268 р. – Новий договір Візантії з Генуєю.

1274 р. – Ліонський собор: унія західної і східної Церков.

1291 р. – Місто-фортеця Містра стає столицею грецького деспотату Морея у Пелопоннесі.

1302 р. – Розгром візантійців турками-османами при Нікомідії.

1303–1307 рр. – «Каталонська кампанія».

1331 р. – Розгром візантійців турками-османами в битві під Філокреною. Падіння Нікеї.

1341–1349 рр. – Громадянська війна у Візантії і рух зилотів у Фессалоніці.

1351 р. – Церковний собор у Константинополі. Перемога ісихастів-паламитів.

1354 р. – Турецький султан Сулейман, син Орхана, захоплює Галліполі, передмістя Константинополя на європейському березі Дарданелл.

1389 р. – Османи перемагають сербів у битві на Косовому полі.

1394–1402 рр. – Блокада Константинополя турками-османами.

1422 р. – Облога Константинополя турецьким султаном Мурадом II.

1430 р. – Остаточне захоплення Фессалоніки османами.

1438–1439 р. – Ферраро-Флорентійський собор: підтвердження унії Церков латинів, ромеїв, вірменів і яковитів (сирійців).

1446 р. – Завоювання османами Еллади.

1453 р., 7 квітня – 29 травня – Облога й узяття Константинополя османськими військами Великого Турка – султана Мехмеда II Фатиха. Падіння Візантійської імперії.

1460 р. – Остаточне скорення турками-османами залишків деспотату Мореї на півдні Греції.

1461 р. – Падіння Трапезундської імперії.

1475 р. – Падіння християнського князівства Феодоро в південно-західному Криму.

1476 р. – Падіння Епіру в північно-західній Греції.

**є. Перелік правителів (пізньоримських,
візантійських імператорів, правителів
Латинської, Нікейської, Трапезундської імперій,
Мореї, Епіра, Фессалоніки, Фессалії, Афіно-
Фіванського герцогства і Ахейського князівства¹)**

Константин I Великий (306–337)
Ліциній (308–324)
Валент (316)
Крисп (317–326)
Калоцер (333–334?)
Делмацій (335–337)
Константин II (337–340)
Констант (337–350)
Констанцій (337–361)
Деценцій (350–353)
Непоціан (350)
Ветракій (350)
Магнецій (350–353)
Константин Галл (351–354)
Сільван (355)
Юліан II Відступник (361–363)
Іовіан (363–364)
Валентиніан I (364–375)
Прокопій (узурпатор, 365–366)
Валент (364–378)
Марцелл (узурпатор, 366)
Граціан (317–383)
Фірма (узурпатор, 372–375 ?)
Валентиніан II Флавій (375–392)
Феодосій I Великий (379–395)
Магн Максим (узурпатор, 383–388)
Флавій Віктор (узурпатор, 384–388)

¹Тут наведено також імператорів Західної Римської імперії. Першим суто ромейським імператором став Аркадій (бл. 377–408, імператор з 383 р., до 395 р. – з батьком, Феодосієм I).

- Євгеній Флавій (узурпатор, 392–394)
Гонорій (395–423)
Марк (узурпатор, 405–407)
Граціан (407)
Константин III Флавій Клавдій (407–411)
Приск Аттал (узурпатор, 409–410, 414–415)
Максим (узурпатор, 409–411, 420–422)
Іовін (узурпатор, 411–412 / 413)
Севастіан (узурпатор, 412–413)
Констанцій III Флавій (421)
Іоанн (423–425)
Валентиніан III (424–455)
Петровій Максим (455)
Паладій (455)
Авіт (455–456)
Майоран (457–461)
Лівій Север (461–465)
Міжцарів'я, Імперія під управлінням германського вождя Рицимера (465–467)
Прокопій Антемій (467–472)
Олібрій Аніцій (472)
Гліцерій (473–474)
Юлій Непот (474–475)
Ромул Августул (475–476)
Аркадій (383–408)
Феодосій II Каліграф (408–450)
Маркіян (450–457)
Лев I Старший, або Фракійський (він же – Макелла («М'ясник»)) (457–474)
Лев II молодший (473–474)
Зинон Ісаврієць (474–491; 475–476 – поза Константинополем)
Василіск (475–476)
Анастасій I Діокор («Різноокий») (491–518)
Юстин I (518–527)
Юстиніан I Великий (527–565)
Юстин II (565–578)
Тиверій II (574–582)
Маврикій (582–602)
Фока (602–610)
Іраклій I (610–641)
Константин III Іраклій (641)
Іраклеон (Іраклій II) Константин (641)
Констант II (Константин) Іраклій (641–668)
Константин IV Погонат («Бородатий») (668–685)
Юстиніан II Ринотмет («Безносий») (685–695 і 705–711)
Леонтій (695–698)
Тиверій III (Апсимар) (698–705)
Філіппік (Вардан) (711–713)

- Анастасій II (Артемій) (713–716)
Феодосій III (715–717)
Лев III Ісавр або Сирієць (717–741)
Константин V Копронім або Каваллін (741–775; 742–743 – поза Константинополем)
Артавасд (742–743)
Лев IV Хозарин (775–780)
Ірина (780–790 і 797–802)
Константин VI (790–797)
Никифор I Генік (802–811)
Ставракій (правив 2 місяці та 6 днів) (811)
Михаїл I Рангаві («Сильнорукий») (811–813)
Лев V Вірменин (813–820)
Михаїл II Травл («Заїка») (Амореянин) (820–829)
Феофіл (829–842)
Феодора (II) (842–856)
Михаїл III П'яниця (856–867)
Василій I Македонянин (867–886)
Лев VI Філософ (886–912)
Александр (912–913)
Зоя I Карвонопсина («Чорноока») (914–919)
Роман I Лакапін (919–945)
Константин VII Порфирогеніт («Багрянородний»)(945–959)
Роман II (959–963)
Феофано (963)
Никифор II Фока (963–969)
Іоанн I Цимісхій (969–976)
Василій II Булгароктон («Болгаробійця») (976–1025)
Константин VIII (1025–1028)
Роман III Аргір (1028–1034)
Михаїл IV Пафлагон («Пафлагонянин») (1034–1041)
Михаїл V Калафат («Конопатник») (1041–1042)
Зоя II і Феодора Порфирогенити (1042)
Константин IX Мономах (1042–1055)
Феодора Порфирогеніта (знову) (1055–1056)
Михаїл VI Стратіотик (1056–1057)
Ісаак I Комнін (1057–1059)
Константин X Дука (1059–1067)
Євдокія Макремволитиса (1067/1068 і 1071)
Роман IV Діоген (1068–1071)
Михаїл VII Дука Парашінак («За пінакій») (1071–1078)
Никифор III Вотаніат (1078–1081)
Алексій I Комнін (1081–1118)
Іоанн II Калоян («Прекрасний») Комнін (1118–1143)
Мануїл I Комнін (1143–1180)
Алексій II Комнін (1180–1183)
Андронік I Комнін (1183–1185)

Ісак II Ангел (1185–1195 і 1203–1204)
 Алексій III Ангел (1195–1203)
 Алексій IV Ангел (1203–1204)
 Алексій V Дука Мурзуфл («Насуплений») (1204)

Латинська імперія (Константинополь)

Балдуїн I Фландрський (1204–1205)
 Генріх (Анрі) Фландрський (1206–1216)
 П'єр де Куртене (1217)
 Іоланта (сестра Анрі, дружина П'єра) (1217–1219)
 Роберт де Куртене (син Іоланти) (1219–1228)
 Іоанн (Жан) де Брієнь (1231–1237)
 Балдуїн II (брат Роберта) (1228–1261) (1231–1237–Іоанн де Брієнь)

Імператори Нікейської імперії

Константин (XI) Ласкарис² (1204–1205)
 Феодор I Ласкарис (близько 1205–1221 / 1222)
 Іоанн III Дука Ватац (1221 / 1222–1254)
 Феодор II Ласкарис (1254–1258)
 Іоанн IV Дука Ласкарис (1258–1261)
 Михаїл VIII Палеолог (1258 / 1259–1261)

Імператори Візантійської імперії після її відновлення

Михаїл VIII Палеолог (1261–1282)
 Андронік II Палеолог (1282–1328)
 Михаїл IX Палеолог (1295–1320)
 Андронік III Палеолог (1328–1341)
 Іоанн V Палеолог (1341–1391, з перервами в 1376–1379 і 1390)
 Іоанн VI Кантакузин (1347–1354)
 Андронік IV Палеолог (1376–1379)
 Іоанн VII Палеолог (1390, регент у 1399–1403)
 Мануїл II Палеолог (1391–1425)
 Іоанн VIII Палеолог (1425–1448)
 Константин XI Палеолог Драгаш (1448/1449 – 29 травня 1453)

Деспоти Морей

Мануїл Кантакузин, син Іоанна VI (1348–1380)
 Матфей Кантакузин, син Іоанна VI (1380–1383)
 Дмитрій Кантакузин, син Матфея (1383)
 Феодор I Палеолог, син Іоанна V (1383–1407)
 Феодор II Палеолог, син Мануїла II (1407–1439, з 1428 – разом із братами
 Константином і Фоמוю)
 Константин Палеолог (1428–1449)
 Фома Палеолог (1443–1460)
 Дмитрій Палеолог (1449–1460)

²Факт його обрання лишається дискусійним.

Імператори Трапезундської імперії

Алексій I (1204–1222)
Андронік I Гід (1222–1235)
Іоанн I Асух (1235–1238)
Мануїл I (1238–1263)
Андронік II (1263–1267)
Георгій (1267–1280)
Іоанн II (1280–1297)
Феодора (сестра Іоанна II, 1284–1285)
Алексій II (1297–1330)
Андронік III (1330–1332)
Мануїл II (1332)
Василій (1332–1340)
Ірина Палеолог (1340–1341)
Анна Анахутлу (1341, 1341–1342)
Михаїл (1341, 1344–1349)
Іоанн III (1342–1344)
Алексій III (1349/1350–1390)
Мануїл III (1390–1412)
Алексій IV (1412–1429)
Іоанн IV Галоян (1429–1458)
Давид (1458–1461)

Епірське царство (деспотат)

Михаїл I (1204–1215)
Феодор (1215–1224) (восени 1224 р. захопив Фессалоніку і незабаром проголосив себе імператором)
Михаїл II Ангел (1231–1271) (син Михайла I, племінник Феодора Дуки)
Никифор (1271–1298)
Фома (1296–1318)
Миколай Орсіні (1318–1323)
Іоанн Орсіні (1323–1335)
Никифор II Ангел (1335–1340) (у 1340 р. Емірське царство було приєднане до Візантії Андроніком III), а у 1348 р. – сербським королем Стефаном Душаном. Упав під ударами турків-османів у 1476 р.

Фессалоніка

Боніфацій I Монферрат (король) (1204–1207)
Деметрій Монферрат (1207–1224, формально до 1230)
Феодор Дука (імператор) (1224–1230)
Мануїл (1230–близько 1237)
Іоанн (близько 1237–1244)
Димитрій (1244–1246)
У 1246 р. Фессалоніка була підкорена Нікейським імператором Іоанном III Дукою Ватацем.

Фессалія

Іоанн I (севастократор) (1271–1296)

Константин (1296–1303)

Іоанн II (1303–1318)

У 1318 р. Фессалійська держава розпалася, а в 1348 р. була підкорена сербським королем Стефаном Душаном.

Афіно-Фіванське герцогство

Отгон де Ла Рош (1204–1225)

Гвідо (1225–1263)

Жан I (1263–1280)

Вільгельм I (1280–1286)

Гвідо II (1287–1308)

Вальтер I (1308–1311)

Манфред Сицилійський (1312–1317)

Вільгельм II Сицилійський (1317–1338)

Жан Рандаццо (1338–1348)

Фредерік Рандаццо (1348–1377, з 1355 р. король Сицилії Фредерік II)

Марія (1377–1381)

Педро IV (1381–1387), король Арагону

Неріо I Аччаюоллі (1387, формально з 1394–1402)

Антоніо I (1402–1435)

Неріо II (1435–1439, 1441–1454)

Антоніо II (1439–1441)

Франческо (1451–1454)

Франко (1455–1458). Герцогство було завойоване турками, а останній герцог загинув.

Ахейське князівство

Вільгельм I де Шалепліт (1206–1209)

Жоффруа I де Віллардуен (1209–1226/1231)

Жоффруа II де Віллардуен (1226/1231–1246)

Вільгельм II де Віллардуен (1246–1278)

Карл I Анжуйський (1278–1285), король Сицилії і Неаполя. Після нього князівством управляли намісники Неаполітанських королів, останні носили титул Ахейських князів. У 1432 р. деспот Мореї Фома Палеолог приєднав залишки князівства до Мореї.

ζ. Перелік Константинопольських патріархів

Єпископи Візантія (з IV ст.):

Пров (293–306)
Митрофан (306–314)
Олександр (314–337)

Константинопольські єпископи й архієпископи:

Павло I (337–339, 341–342, 346–351)
Євсевій Нікомедійський (339–341)
Македоній I (342–346)
Євдоксій Антіохієць (360–370)
Демофіл (370–379)
Євагрій (379)
Григорій I Богослов (379–381)
Максим Кінік (381)

Константинопольські Патріархи:

Нектарій (381–397)
Іоанн I Хрисостом («Златоуст») (397/398–404)
Арсакій Тарсянин (404–405)
Аттік (406–425)
Сисиній I (426–427)
Несторій (428–431)
Максиміан (431–434)
Прокл (434–446)
Флавіан (446–449)
Анатолій I (449–458)
Геннадій I (458–471)
Акакій (472–489)
Фравіта, чи Фраїт (він же Флавін II) (489–490)
Євфимій I (490–496)
Македоній II (496–511)
Тимофій I (511–518)
Іоанн II Каппадокієць (518–520)
Єпифаній (520–535)
Анфімій (Анфім) I (535–536)

Мина (Мена) (536–552)
Євтихій (552–565 і 577–582)
Іоанн III Антиохийський (Схоластик) (565–577)
Іоанн IV Ніститис («Постник») (582–595)
Кириак (595/6–606)
Фома I (607–610)
Сергій I (610–638)
Піпп (638–641 і 654)
Павло II (641–653)
Петро (654–666)
Фома II (667–669)
Іоанн V (669–675)
Константин I (675–677)
Феодор I (677–679, 686–687)
Павло III (688–694)
Каллінік I (694–706)
Кір (705 чи 706–711/712)
Іоанн VI (712–715)
Герман I (715–730)
Анастасій (730–754)
Константин II (754–766)
Микита I (766–780)
Павло IV (780–784)
Тарасій (784–806)
Никифор I (806–815)
Феодот I Меліссин Кассітера (815–821)
Антоній I Кассімаат (821–837)
Іоанн VII Морохарзаній (Грамастик) (837–843)
Мефодій I (843–847)
Ігнатій (847–858 і 867–877)
Фотій (858–867 і 877–886)
Стефан I (886–893)
Антоній II (Кавлеа) (893–901)
Микола I Містик (901–907 і 912–925)
Євфимій I (907–912)
Стефан II (925–928)
Трифон (928–931)
Феофілакт (933–956)
Полієвкт (956–970)
Василій I Скамандрин (970–974)
Антоній III Студит (974–979)
Микола II Хрисоверг (979–991)
991–996 р.-вакантний.
Сисиній II (996–998)
999–близько 1001 р.-вакантний
Сергій II Мануїлит (1001–1019)
Євстафій (1019–1025)

Олексій III Студит (1025–1043)
 Михаїл I Кируларій (1043–1058)
 Константин III Лихуд (1059–1063)
 Іоанн VIII Ксифилін (1064–1075)
 Косьма I Єрусалиміт («Єрусалимлянин») (1075–1081)
 Євстратій Гаріда (1081–1084)
 Микола III Кирдиніат (Граматик) (1084–1111)
 Іоанн IX Агапіт (1111–1134)
 Лев Стиппіот (1134–1143)
 Михаїл II Куркуас (Оксеїт) (1143–1146)
 Косьма II Аттик (1146–1147)
 Микола IV Музалон (1147–1151)
 Феодот II (1151–1153)
 Неофіт I (1153–1154, один місяць)
 Константин IV Лихуд (Хлиарин) (1154–1157)
 Лука Хрисоверг (1157–1169/70)
 Михаїл III Анхіалський (1170–1177)
 Харитон Євгеніот (1177–1178)
 Феодосій I Ворадіот (1178–1183)
 Василій II Филаконул Каматир (1183–1187)
 Микита II Мунтан (1187–1190)
 Леонтій Феотокит (лютий–жовтень 1189)
 Досифей Єрусалимський (лютий 1189 і 1189–1192)
 Георгій II Ксифиллін (1192–1199)
 Іоанн X Каматир (1199–1206)
 Михаїл IV Авторіан (1206–1212)
 Федор II Іриник (1212–1215)
 Максим I (6 місяців) (1215)
 Мануїл I Харитопул Сарантин (1215–1222)
 Герман II (1222–1240)
 Мефодій II (3 місяці) (1240)
 Близько 1240–біля-1243/4 р.-вакантний.
 Мануїл II (1244–1255)
 Арсеній Авторіан (1255–1260 і 1261–1267)
 Никифор II (1260–1261)
 Герман III (кілька місяців) (1267)
 Йосип I (1268–1275, 1282–1283)
 Іоанн XI Векк (1275–1282)
 Григорій (Георгій) II Кіпрський (1283–1289)
 Панас I (1289–1293 і 1303–1311)
 Іоанн XII Косьма (1294–1303)
 Нифонт I (1311–1315)
 Іоанн XIII Глікис (1316–1320)
 Герасим I (1320–1321)
 Ісая (1323–1334)
 Іоанн XIV Каліка (1334–1347)
 Ісидор I (1347–1349)

Калліст I Святогорець (1350–1354 і 1355–1363)
Филофей Коккін (1354–1355 і 1363–1376)
Макарій (1376/7–1379 і 1390–1391)
Ніл (1380–1388)
Антоній IV (1389–1390 і 1391–1397)
Калліст II Ксанфопул (кілька місяців) (1397)
Матфей I (1397–1402 і 1403–1410)
1402–1403 р.-вакантний.
Євфимій II (1410–1416)
Йосип II (1416–1439)
Митрофан II (1440–1443)
Георгій III Мамма(с) Мелиссин (1443–1450)¹
Панас II (1450–1453)
Георгій (Геннадій II) Схоларий (1454–1456, 1458, 1464–1465)
Ісидор II (1456–1462)
Софроній I Сиропул (1463–1464)

¹У 1454–1459 рр. Мамма був «латинським» Патріархом Константинополя.

η. Візантійські грошові одиниці, одиниці вимірів та їхні еквіваленти

Грошові одиниці

- 1 солід (номісма) золота = 12 міліарисіїв срібла
- 1 солід = 250 фоллів (фоллісів) міді (V ст.)
- 1 соліда = 180 – 210 фоллів (VI ст.)
- 1 солід = 23 кератії срібла (VI ст.)
- 1 солід (номісма) = 2 семісси золота = 3 тремісси золота = 4 срібні монети
- по 1/4 соліда = 6 півтреміссів срібла = 24 силікви (кератії) срібла (VI ст.)
- 1 номісма = 24 кератії срібла (середньовізантійський період)
- 1 номісма = 1 динар золота
- 1 номісма = 15 дирхемів срібла
- 1 семісс = півномісма золота = 6 міліарисіїв = 12 кератіїв
- 1 тремісс = 1/3 номісми = 4 міліарисії = 8 кератіїв
- 1 міліарисій = 1,25 дирхема срібла
- 1 міліарисій = одна тисячна золотого літра (фунта)
- 1 міліарисій = 2 кератії = 24 фолли (середньовізантійський період)
- 1 кератій = 7,5 – 8 фоллів (VI ст.)
- 1 кератій = 12 фоллів (середньовізантійський період)
- 1 літра (пізньоримський лібр; фунт) срібла = 5 номісм
- 1 літра золота = 72 номісми (до XI ст.)
- 1 літра золота = 96 номісм (XII ст.)
- 1 літра золота = 144 номісми (початок XIV ст.)
- 1 іперпір (перпер) = 4/5 номісми (1092-1204 рр.)
- 1 іперпір = 12 трахей (трахі) з електра (сплаву золота і срібла) = 48 білонових трахей (трахі) = 864 мідних тетартерони (кінець XI ст.)
- 1 перпер = 12 трахей з електра = 288 / 384 білонові трахеї (трахі) = 768 (?) / 1728 (?) (XII-XIII ст.)
- 1 перпер = 7–9 аргіріїв срібла (XII-XIII ст.)
- 1 «венеціанський перпер» = 2 венеціанських срібних дукати-метапани = 12 грошей (кінець XIII – перша половина XIV ст.)
- 1 перпер = 12 срібних василіконів = 96 білонових торнезе = 384 мідні трахеї (трахі) = 384–768 мідних ассаріїв (кінець XIII – перша третина XIV ст.)
- 1 перпер = 21,5 чи 18 кератіїв срібла.
- 1 аспр з електру = 1/3 перпера (після 1092 р.)

1 аспр низькопробного срібла = 1/16 розрахункового перпера (XII–XV ст.)

1 ставрат = 8,45 г. чистого золота = 2 півставрати = 192 мідних терпуг = 576 (?) фелларо (XIV – перша половина XV ст.)

1 ставрат = 16,9 г срібла = 2 ставрати = 4 півставрати = 16 аспрів (після реформи 1367 р.)

1 «пелітик» = 1 деньє латинських князівств Греції (XIV–XV ст.)

1 кентинарій = 100 літр золота = 7200 номісм

1 літра (фунт) срібла = 12 номісм = 144 міліарисії

1 солід = 12 гексаграм срібла (VII ст.)

1 гексаграм = 6 скрипул = 1 срібна монета вагою близько 6,5–6,8 м (615–680-і рр.)

1 півтремисс срібла = 1/6 соліда (VI ст.)

1 півселіква срібла (demisiliqua) = 1/2 кератії

1 пентаграм срібла = 20 фоллів (кінець VII ст.)

1 сикль (siklos) = 4 фолли (оболи)

1 фолл (обол) = 1 лепта (lepta) = 1 нумій (noumia) («мідяк»)

1 напівфолл = 20 нумій

1 деканумій = 10 нумій

1 пентанумій = 5 нумій

1 фолл (обол) = 1 лепта («мідяк»)

Міри ваги

1 пізньоримський лібр (літра, фунт) = 327,45 г (при оцінці ваги і вартості коштовностей, золотих монет)

1 пізньоримський лібр (літра, фунт) = 322,2 г (при платежах)

1 літра (фунт) = близько 324 г (IV–VI ст. За Еріхом Шильбахом)

1 літра (фунт) = близько 322 г (VI–VII ст.)

1 літра (фунт) = близько 320 г (VII–IX ст.)

1 літра (фунт) = близько 319 г (IX – початок XIII ст.)

1 літра (фунт) = не більш 319 г (XIII–XV ст.)

1 унція (oungkia) = 1/12 літри = 27 г

1 номісма (nomismata) = 3,79–4,55 г

1 секстула = 4,55 г

1 скрипула = 1,14 г

1 сикль = 1/4 унція (6,8 г)

1 фолл (обол) = від 13,64 до 6,82 г

1 талант = 50 літр = 16,3 кг

1 кентинарій = 100 літр = 32,7 кг

1 кентинарій (пізньовізантійський) = 176 фунтів = 56,1 кг

1 артаба = 3 модії = 80 фунтів (літр)

1 артаба = близько 25 кг (інший варіант – 29, 4 кг)

1 медимн = 8–10 кг

1 модій візантійський = 7,4–7,5 кг

1 малий модій = 6,528 кг

1 великий модій (сатон) = близькосхідно-римський = 9,792 кг

1 аннонний модій = близько 10 кг

- 1 подвійний модій (sporismos modios) = 40 літр = 13,056 кг
 1 хойник (хлібна міра) = 1 кг 305,6 г

Міри об'єму

- 1 медимн = 52,53 л (за іншими даними – 72 л)
 1 «медимн» = 1 модій (середньовізантійський період)
 1 пінакій = 1/4 медимна
 1 кентинарій = близько 37 – 39 л (для сипучих тіл)
 1 артаба = 29,11 л
 1 міра (to sakion, modion) = 8,754 л
 1 римський модій = близько 8,7 л
 1 модій = 1/6 медимна
 1 модій = близько 9 – 18,5 л
 1 модій = 0,017 м³
 1 аннонний модій = 11,389 л
 1 морський модій = 17,084 л
 1 табірний модій (modius castrensis) = 17,511 л
 1 міра вина (stathmos) = 30 літр = близько 12,9 л
 1 мала міра вина (mina) = 3 літри = 1,29 л
 1 хойник = 1,094 л
 1 літра = 0,43 л
 1 кнідіон = 4 секстарії = 2,2 л
 1 секстарій = 0,547 л
 1 ксест римський = 0,54 л
 1 ксест ранньовізантійський = 0,408 л (для вина) – 0,453 л (для олії)
 1 ксест італо-римський і нікомідійський = 20 унціям = 0,544 л
 1 ксест олександрійський і понтійський = 2 фунти (літра) = 0,725 л
 (для олії)

Міри площі

- 1 модій = 0,083 – 0,09 га
 1 модій = 839,42 м²; 888,73 м²; 939,18 м²; 1279,78 м²
 1 модій = близько 0,2 акра
 1 модій = 3 югера
 1 стремма (stremma) = 1 модій
 1 югер = 0,25 га (2519 м²)
 1 плефр = 1/2 югери (1260 м²; за іншими даними – 0,095 га)
 1 зевгар = 8 – 20 га

Міри лінійні

- 1 палеста = 77 мм
 1 фут (стопа) = 0,2963 – 0,4684 м
 1 римський фут = 0,296 м
 1 грецький фут = 0,315 м
 1 візантійський фут (пус) = 16 дактилів («пальців») = 0,3123 м (за Еріхом Шильбахом)
 1 великий фут = 0,6246 м

-
- 1 лікоть (pechys, pechon) = 0,3123 м
 - 1 ступня (podos, poys) = 0,3083 м
 - 1 оргія (orguias) = 1,85 - 2,1 м (ділилася на 9 спитів або 108 дактилів)
 - 1 сокар (сокарій) = 10-12 оргій
 - 1 схоніон = 10 оргій (до середини XI ст. – 21,1 м, після – 21,7 м).
 - 1 стадія = 176,6 м (трапляються коливання від 150 до 189 м)
 - 1 римська миля = 1481 м
 - 1 гавдіон (gaudion) = 3 римських милі = 4443 м
 - 1 візантійська миля = 1574,16 м
 - 1 перська миля = 1598 м
 - 1 арабська миля = 1917,6 м (VII – X ст.)
 - 1 день пішого шляху (odon emeras) = близько 37 км

Θ. Хронологізований перелік агіографічних джерел (персоналії)

IV століття

Євсевій Памфіл (330-ті рр.). Життя Блаженного василевса Константина (324–337)

Панас (кінець IV ст.). Житіє Антонія Єгипетського (бл. 275–373)

Анонім (друга половина IV ст.). Житіє Пахомія Великого (бл. 290–346)

Григорій (кінець IV ст.). Елогіум (надгробний панегірик) Григорію Назіанзину (329 – бл. 390)

Григорій (кінець IV ст.). Житіє Григорія Богослова, Патріарха Константинопольського (329 – бл. 390)

Григорій Ниський (335–396). Житіє Макрина (IV ст.)

V століття

Анонім (V ст.?). Повість про убитих Синаїтів – мучеників (IV ст.)

Анонім (V ст.). Житіє і чудеса Василія Великого (бл. 330–379)

Анонім (V ст.). Житіє Афанасія Великого, єпископа Олександрійського (бл. 295–373)

Анонім (V ст.). Житіє Григорія Ниського (бл. 335–395)

Анонім (V ст.?). Житіє Євпсихія (IV ст.)

Анонім (V ст.). Апокрифічна легенда про Авгара (IV–V ст.)

Анонім (V ст.). Житіє Фоки Синопського (IV ст.)

Анонім (V ст.). Житіє Паїсія Великого (IV ст.)

Тимофій, Патріарх Олександрійський (V ст.). Чудеса муч. Міни (IV–V ст.)

Палладій Єленопольський (початок V ст.). Діалог на житіє Іоанна Хриостома (341/7–407)

Анонім (перша половина V ст.). Житіє Єпифанія, єпископа Кіпрського (помер 402/403)

Марко Диякон (бл. 350–430). Житіє Порфирія, єпископа Газького (помер 419/420)

Каллінік (помер бл. 446). Житіє Іпатії (366–446)

Анонім (V ст.). Житіє Паїсія Великого (V ст.)

Герондій (?) (помер бл. 484). Житіє Меланії Молодшої (Римлянки) (383–439)

Анонім (друга половина V ст.?). Достопам'ятні перекази про Пимона Великого (помер бл. 450)

Антонін (остання третина V ст.). Житіє Симеона Стилїта (389–459)

Анонім (V ст.). Житіє Іоанна Кушника (V ст.) (перекладене у другій половині IX ст. Анастасієм Бібліотекарем)

Мартирії Saints Notaires (V–VI ст.).

Анонім (кінець V – початок VI ст.). Житіє Даниїла Стилїта (409–493)

Анонім. Житіє св. Анїни (друга половина V ст., померла до 500 р.)

Олександр Чернець (V – перша половина VI ст.). Сказання про знаходження і воздвиження Св. Хреста (IV ст.)

VI століття

Євгиппій (511 р.). Житіє Св. Северина (V ст., римська європейська провінція Норик)

Анонім (VI ст.). Житіє Макарія Римського (V–VI ст.)

Анонім (до 532 р.). Житіє диякониси Олімпії (Олімпіади) (367/368–408)

Анонім (середина VI ст.). Житіє Маркелла (помер 469)

Анонім (VI ст.). Житіє Маркіяна Економа (помер 473)

Кирило Скіфопольський (524–568/569). Житіє Євфимія Великого (377–473)

Кирило Скіфопольський (524–568/569). Житіє Іоанна Мовчальника (V ст.)

Кирило Скіфопольський і Павло Елладський (VI ст.). Житіє Феогнія, єпископа Віталійського (помер 522)

Кирило Скіфопольський і Феодор, єпископ Петрейський (VI ст.). Житіє Феодосія Великого (Кіновіарха) (423–529)

Кирило Скіфопольський (друга третина VI ст.). Житіє Сави Освяченого (бл. 439–532)

Кирило Скіфопольський (друга третина VI ст.). Житіє Аврамія, єпископа Кратейського (помер бл. 543–553)

Кирило Скіфопольський (560-і рр.). Житіє Кириака Пустельника (помер 556)

Сергій, єпископ Ресафи (Сергіополїса) (? (VI ст.). Martirium Арефи з товаришами (523 р.)

Анонім (друга половина VI ст.). Житіє преп. Марфи (померла 551)

Анонім (невдовзі після 564 р.). Житіє Миколи Сїонита (перша половина VI ст., помер 564)

Палладій (?). (друга половина VI чи VII ст.). Житіє Григентія, єпископа Омїритського (помер 552)

Авеа Даниїл (друга половина VI – початок VII ст.). Житіє Андронїна й Афанасія з Антіохії (друга половина IV ст.)

Авеа Даниїл (друга половина VI – початок VII ст.). Повість про Євлогія-каменотеса (VI ст.)

Авеа Даниїл (друга половина VI – початок VII ст.). Житіє Анастасії Патриції (померла 567)

Євгиппій (VI ст.?). Житіє Северина (VI ст.)

Анонім (кінець VI ст.). Житіє Симеона Стилїта Нового або Молодшого (Дивногорця) (521–592)

- Анонім (VI ст.). Житіє Мар-Авгена (VI ст.?)*
Анонім (VI ст.?). Житіє Ксенофонта і Марії (VI ст.)
Анонім (не пізніше VI ст.). Житіє Марії Антіохійської (IV ст.)
Іоанн Клімак (бл. 525 – після 600). Сходи райські (з біографією святого, написаною його учнем, ченцем Даниїлом Раїфським)
Євстратій Пресвітер (кінець VI – початок VII ст.). Житіє Євтихія, Патріарха Константинопольського (552–582)
Євстратій Пресвітер (кінець VI – початок VII ст.). Житіє Голіндухи (помер 591)
Анонім (VI–VII ст.). Житіє Єфросинії Олександрійської (V ст.)
Анонім (VI–VII ст.). Житіє Маркела Акиміта (помер 485)
Григорій, Папа римський (Великий, або Двоєслов) (540–604). Співбесіди про життя італійських отців

VII століття

- Софроній Єрусалимський (бл. 560–641/644). Житіє Іларіона Великого (помер бл. 371)*
Софроній Єрусалимський (бл. 560–641/644). Житіє Герасима Йорданського (помер бл. 475)
Софроній Єрусалимський (бл. 560–641/644). Житіє Марії Єгипетської (померла бл. 522–528)
Софроній Єрусалимський (бл. 560–641/644). Чудеса муч. Кіра й Іоанна (кінець VI – початок VII ст.)
Феодор, єпископ Пафа Кіпрського (бл. 625 р.). Житіє Спиридона Триміфунтського (помер бл. 348)
Георгій (?) (друга чверть VII ст.). Житіє Феодора Сикеота (помер 613)
Іоанн Родоський (VII ст.). Passiones Artemii (помер бл. 350)
Іоанн Родоський (VII ст.). Чудеса Артемія (570–660-і рр.)
Анонім (не раніше VII ст.). Житіє Марії (Марини) і її батька Євгенія (V–VI ст.)
Леонтій Неапольський (бл. 590–668, напис. у другій чверті VII ст.). Житіє Симеона Юродивого (помер 590)
Леонтій Неапольський (620–640-е рр.). Житіє Іоанна Милостивого, архієпископа Олександрійського (610–619)
Георгій, Патріарх Олександрійський (бл. 630 р.). Житіє Іоанна Хрисостома (341/7–407)
Антоній (друга чверть VII ст.). Житіє Георгія Хозевіта (помер 625)
Анонім (друга чверть VII ст.). Чудеса Богородиці (про 626 р.)
Анонім (VII ст.). Житіє Сахдони (VII ст.?)
Анонім (друга третина VII ст.). Житіє Анастасія Перса (помер 628)
Анонім (друга половина VII ст.). Житіє Григорія, єпископа Assoy (Ефеська митрополія) (середина VII ст.)
Анастасій Апокрисіарій (остання третина VII ст.). Житіє Максима Сповідника (580–662)
Георгій з Рішайни (кінець VII ст.). Житіє Максима Сповідника (580–662)
Анонім (не пізніше VII ст.). Коротке житіє Єфросина-кухаря
Анонім (VII ст.). Житіє Аліпія Стилїта (VII ст.)

Іоанн, архієпископ Фессалонікійський (бл. 610–641) і його анонімний продовжувач (кінець VII ст.). Чудеса Димитрія Фессалонікійського (VII – початок VIII ст.). (перша частина – 580–610 р.; друга частина – 610-і і 670-680-і рр.)

Анонім (не раніше VII ст.). Життя єпископів Херсонських (IV–V ст.)

Анонім (до VIII ст.). Життя Петра Афонського (VI–VII ст.)

Анонім (VII ст.?). Життя Петра, єпископа Аргівського (Argivorum) (VII ст.)

Анонім (VII ст.?). Життя Трифіллія Кіпрського (VII ст.)

Анонім (не раніше кінця VII ст.). Спогади про Папу Мартина I (649–655)

Анонім (рубіж VII–VIII ст.). Коротка історія про вчинене проти блаженного Мартина, колишнього Папи Рима, а також преп. Максима і його учня (640–660-і рр.)

Анонім (кінець VII–VIII ст.). Грузинське життя Максима Сповідника (580–662)

VIII століття

Анонім (бл. 720). Життя Давида Фессалонікського (помер бл. 538)

Симеон Ієромонах (друга чверть VIII ст.). Мучеництво 60 мучеників Єрусалимських (бл. 724.) («кесарейська» редакція – за рукописом X ст.)

Іоанн Дамаскін (675 – помер до 754). Життя Петра Нового, мученика Капетолійського (перша третина VII ст.)

Іоанн Дамаскін (675 – помер до 754). Життя Варлаама і Йосафа (перша половина VIII ст.)

Марин Неапольський (VII–VIII ст.?). Життя Прокла (VII ст.?)

Микита (друга третина VIII ст.). Життя Андрія, архієпископа Критського (помер бл. 712–720)

Анонім (друга половина VIII ст.). Життя Іоанна Постника, Патріарха Константинопольського (582–595)

Никифор Скевофілакс (друга половина – кінець VIII ст.). Про перенесення мощів Феодора Сикеота (помер 613)

Константин, єпископ Тія (кінець VIII ст.). Розповідь про перенесення мощів вмч. Євфимії (730-і рр.)

Анонім (переклад з арабської кінця VIII ст.). Життя Іоанна Дамаскіна (675 – помер до 754)

Анонім (кінець VIII ст.). Життя Павла Кайумського (середина VIII ст.)

Анонім (кінець VIII ст.). Життя Лева Катанського (помер 785)

Анонім (кінець VIII ст.). Життя Косьми, єпископа Майумського (помер 787)

Анонім (кінець VIII ст.). Мучеництво Вакха (помер 788)

Іоанн Сабанісдзе (кінець VIII ст.). Мучеництво Або Тбілели (VIII ст.)

Елія, єконом Великої церкви (кінець VIII ст.). Чудеса св. Марії

Леонтій (кінець VIII – початок IX ст.). Життя Стефана Савваїта (помер наприкінці 790-х рр.)

Стефан Савваїт (кінець VIII ст.). Сказання про мучеництво святих отців-савваїтів (убиті в 796/797 р.)

IX століття

- Стефан Дамаський (початок IX ст.).* Житіє Романа новомученика (731–780)
- Анонім (початок IX ст.).* Житіє Анфуси з Мантинея (Віфінія) (750–770-і рр.)
- Стефан Диякон (816 р.).* Житіє Стефана Нового (помер 764/765)
- Анонім (початок IX ст.).* Чудеса муч. Ферапонта Кіпрського (790–806)
- Микита з Амнія (821/822).* Житіє Філарета Милостивого (бл. 702–792)
- Анонім з Амастрії (перша половина IX ст.).* Житіє Іоанна Готського (помер 791)
- Єпифаній Чернець (кінець VIII – перша половина IX ст.).* Діяння і ходіння апостола Андрія
- Феодор Студит (перша чверть IX ст.).* Похвала Арсенію Великому (354–412)
- Феодор Студит (між 815–825 р.).* Похвала Платонові, ігумену Саккудійського монастиря (Віфінія) (помер 814 р.)
- Анонім (перша половина IX ст.).* Вірменське житіє Стефана Сугдейського (Сурожського) (бл. 700 – бл. 760-го рр.)
- Анонім (перша половина IX ст.).* Синаксарне житіє Стефана Сугдейського (Сурожського) (бл. 700 – бл. 760-го рр.)
- Феостирикт (друга чверть IX ст.).* Житіє Никифора Мідікійського (помер бл. 813 чи 824 р.)
- Мефодій, Патріарх Константинопольський (843–847).* Житіє Феофана Сповідника (бл. 752–818)
- Ігнатій Диякон (IX ст.).* Житіє Тарасія, Патріарха Константинопольського (784–806)
- Ігнатій Диякон (?) (IX ст.).* Житіє Георгія Амастридського (помер 807)
- Ігнатій Диякон (IX ст.).* Житіє Никифора, Патріарха Константинопольського (806–815, помер 829)
- Анонім (після 842 р.).* Житіє Іоанна Психаїта (помер бл. 820–829)
- Анонім (бл. середини IX ст.).* Житіє Філарета (помер 831 р. у Палермо)
- Михайло Монах (друга половина IX ст., скоріше, після 868 р.).* Житіє Феодора Студита (759–826)
- Анонім (850-і рр.).* Мучеництво 42-х Аморійських мучеників (про 838 р.)
- Савва (бл. середини IX ст.).* Житіє Макарія Пелекитського (780–842)
- Анонім (середина IX ст.).* Житіє Мефодія, Патріарха Константинопольського (843–847)
- Анонім (850-і рр.).* Житіє Михайла Синкелла (761–845/846)
- Петро і Савва (середина – друга половина IX ст.).* Житіє Іоаннікія Великого (бл. 754–846)
- Савва Монах (друга половина IX ст.).* Житіє Петра Атрського (Атроа) (Віфінський Олімп, 773–837)
- Ігнатій Диякон (?) (IX ст.).* Житіє Григорія Декаполита (помер 842)
- Анонім (друга половина IX ст.).* Житіє Микити Патрикія (761–836)
- Анонім (невдовзі після 860 р.).* Житіє Афанасії Егінської (перша половина IX ст.)

Анонім (після 869 р.). Житіє 10 мучеників Константинопольських (про 729/730 р.)

Анонім (IX ст.). Житіє св. Климента, єпископа римського (помер 101)

Константин Філософ (помер 869). Перенесення мощів св. Климента (про 860–861 рр.; відредаговане у 870-і рр.)

Анонім (кінець IX ст.). Діяння Давида (716–783/793), Симеона (763–843/844) і Георгія (764–844), мітиленських братів (о. Лесбос)

Анонім (870–880-і рр.). Житіє Антонія Нового (785–865)

Анонім (870-і рр.). Житіє Феодори імператриці (померла бл. 867)

Микита Магістр (кінець IX ст.). Житіє Феоктисти Лесбійської (помер 872)

Петро, єпископ Аргоса (кінець IX ст.). Житіє Панаса, єпископа Мефонського (помер 878)

Анонім (кінець IX ст.). Житіє Євстратія, ігумена Авгарського (помер бл. 885)

Феофан (кінець IX ст.). Житіє Йосипа Гімнографа (816–886)

Анонім (кінець IX ст.). Житіє Феофано імператриці (886–897)

Анонім (кінець IX ст.). Житіє Іллі Спілеота (IX ст.)

Василій (кінець IX ст.). Житіє Іларіона Грузина (860–888-і рр.)

Василій Емесський (бл. 900 р.). Житіє святителя Феодора, архієпископа Едеського (перша половина IX ст., помер 860)

Василій Емесський (бл. 900 р.). Житіє Юхимія Нового (823–898)

Анонім (IX ст.). Житіє Феодора, ігумена константинопольського монастиря Хора (504–595)

Анонім (IX ст.). Чудеса св. Георгія (з VII до IX ст.)

Микита Давид Пафлагон (880-і рр.). Житіє Ігнатія, Патріарха Константинопольського (847–858, 867–877)

Микита Давид Пафлагон (кінець IX – початок X ст.). Похвала св. Андрію

Микита Давид Пафлагон (кінець IX – початок X ст.). Похвала Іоакимфу Амастрідському

Микита Давид Пафлагон (кінець IX – початок X ст.). Похвальне слово пророку Даниїлу

Микита Давид Пафлагон (кінець IX – початок X ст.). Енкомій Григорію Назіанзину (329 – бл. 390).

Георгій (бл. 900 р.). Житіє Феодори Фессалонікської (812–892)

Анонім (893–901 р.). Житіє Павла Нового, Патріарха Константинопольського (помер 784)

Анонім (кінець IX – початок X ст.). Житіє Євариста Студита (819–897)

Анонім (кінець IX–X ст.). Житія Константина Філософа (Кирила) (помер 869) і Михаїла (Мефодія) (помер 885)

Анонім (IX–X ст.). Житіє Арсенія Великого (359–412)

Анонім (IX–X ст.). Житіє і мучеництво Константина Грузина (IX ст.)

X століття

Анонім (X ст.). Житіє муч. Ілії Нового (помер 795)

Никифор (початок X ст.). Житіє Антонія Кавлеа, Патріарха Константинопольського (помер 901)

Анонім (бл. 924 р.). Житіє Миколи Студита (793–868)

Анонім (X ст.). Синаксарне житіє Феофілакта Нікомедійського (кінець VIII – перша половина IX ст.)

Анонім (X ст.). Чудо св. Георгія з болгариним (друга половина IX ст.)

Анонім (X ст.). Житіє Власія Аморійського (Ченця) (помер 912) (слов'янський рукопис XI–XII ст.)

Анонім (бл. 920–925 р.). Житіє Євфимія (померла 917) = Псамафійська хроніка

Павло, архієпископ Монемвасійський (середина X ст.). Житіє Марфи, ігумені Монемвасійської (друга половина IX ст.)

Георгій Мерчулі (951 р.). Житіє Георгія Хандзтійського (759–861)

Анонім (відредаговане у 976–1025 р.). Житіє Марії Нової (померла 902/903 р.)

Анонім (середина X ст.). Житіє Димитріана, єпископа Кіпрського (кінець IX – початок X ст.)

Константин (середина X ст.). Житіє Петра, єпископа Аргоського (852–922)

Никифор Пресвітер (бл. 950–959 р.). Житіє Андрія Дурного (Юродивого) (помер бл. 936) (існує думка про створення Житія наприкінці VII ст.)

Григорій (960-і рр.). Житіє Василя Нового (бл. 870–944/952)

Анонім (бл. 962 р.). Житіє Луки Нового Елладського (Стиріота) (бл. 892–953)

Анонім (кінець X ст.). Житіє Павла Латрського (бл. 880–955/956)

Феофілакт Охридський(?) і Дмитро Хоматіан (друга половина X ст.).

Житія Климента Охридського (помер 916)

Анонім (не раніше 980 р.). Житіє Ірини, ігумені Хрисовалантона (бл. 850–930)

Анонім (кінець X ст.). Житіє Луки Стилїта (879–979)

Анонім (X ст.). Житіє Агапіта Синадського (перша половина IV ст.)

Анонім (X ст.). Житіє Ананія, єпископа Мелітинського (V ст.)

Анонім (X ст.). Житіє Германа, ігумена Козинїта (IX ст.)

Анонім (X ст.). Житіє Фотія Фессалійського (друга половина IX ст.)

Іоанн Агіолит (X ст.). Житіє Василя Анкірського (X ст.)

Анонім (X ст.). Житіє Михайла Малєїна (X ст.)

Симеон Метафраст (помер бл. 987 р.). Житія:

– Миколи, архієпископа Мир у Лікії (IV ст.)

– Спиридона Тримифунського (помер 348)

– Єфрема Сирина (306–378)

– Амфілохія, єп. Іконійського (помер 394)

– Анронїна і Афанасія (379–395)

– Іоанна Хрисостома (341/7–407)

– Арсенія Великого (кінець IV – початок V ст.)

– Євфросинїї Олександрійської (померла 470)

– Аполлінарїї (померла 470)

– Маркіяна Економа (померла 473)

– Євфимія Великого (377–473)

- Авксентія (бл. 408–474)
- Євсевії (Ксенії) Міласької (померла 475)
- Феодори Олександрійської (померла 480)
- Даниїла Столпника (409–493)
- Матрони Пергської (420–524)
- Сампсона Ксенодоха (помер 530)
- Ксенофонта і Марії (VI ст.)
- Авраамія і Марії (VI ст.)
- Потапія (VI ст.)
- Марина (Марії) і Євгенія (VI ст.)
- Анастасія Перса (помер 628)
- Стефана Нового (помер 764/765)
- Андрія, похованого в Суді (en krisei) (помер 767)
- Феофана (помер 841) і Феодора Написаних (помер 844)
- Іоаннікія Великого (754–846)
- Феоктисти Пароської (IX ст.)
- Галактіона й Єпістимії

XI–XIV століття

Анонім (між 965 – 1037 р.). Житіє Нифонта Констанцького.

Анонім (початок XI ст.). Житіє Афанасія Афонського (помер бл. 1000 р.)

Яків Монах (XI ст.?). Житіє блаженного Володимира (помер 1015)

Варфоломій (помер бл. 1065). Житіє Ніла з Рессано (Калаврійського) (910–1005)

Чудеса ікони Св. Марії Римської (Римської Богородиці) (бл. 860–1060 р.)

Георгій (друга половина XI ст.). Житіє Лазаря Галесійського (бл. 967–1054 р.)

Анонім (середина XII ст.). Житіє Никона Метаноїте (помер 998)

Феодор Продром (бл. 1100–1170). Житіє Мелетія Молодшого.

Григорій Кіпрський (XIII ст.). Похвальне слово єпископу Євфимію Мадитському (помер бл. 990)

Максим Диякон (бл. 1300 р.). Чудеса муч. Косьми і Даміана

Никифор Калліст Ксанфопул (бл. 1300 р.). Житіє Євфросинії Нової (854–922)

Константин Лукіт (бл. 1298–1330 р.). Енкомій Св. Євгенію [Трапезундському] (перша половина XIII ст.)

Іоанн Лазаропул (бл. 1340–1364). Синописис чудес Св. Євгенія (перша половина XIII ст.)

Константин Акрополит (XIV ст.). Житіє Варвари (перша третина IX ст.)

Константин Акрополит (XIV ст.). Житіє Євдокима Праведного (бл. 807–840)

І. Термінологічний словник

Авака – 1) торговий прилавок; 2) маленька дощечка з пронумерованими отворами, у які, за завданням вчителя, учень поміщав пальці, щоб навчитися рахувати.

Авва – єврейською «батько», «отець» – прийняте у ранньовізантійський час позначення настоятеля **монастиря** або особливо шанованого старця з числа ченців.

Август – титул, що походить від імені Август (від *лат.* *augere* – «множити»). Він пов'язувався зі жрецьким титулом авгур і означав «примножувач благ» або «величний»; надавав своєму носію священства. Імператори іменувалися А. починаючи з Октавіана, спадкоємця Юлія Цезаря, якому сенат **Рима** дарував цей титул 16 січня 27 р. до н.е.

Августа – офіційний титул візантійської імператриці, яка народила імператорові дітей.

Августал – імператорський представник у провінції, **вікарій діоцезу Єгипет**, намісник (**префект**) Єгипту з другої половини IV ст. За візантійської доби було два А. – Верхнього і Нижнього Єгипту. З 539 р. вони були скасовані, а територія Єгипту розділена на п'ять частин. На чолі двох з них – **Александрії** і Фіваїди – стояли августали. Інші назви – **префект августал**, **епарх Александрії**, **архонт Александрії**, **кір Александрії**.

Августеон (Августій) – центральна площа **Константинополя** з одноіменним палацом, що внутрішніми переходами був з'єднаний з **Великим імператорським палацом**. А. одержав свою назву від августи Єлени, матері Константина I Великого. Поруч з ним був розташований **Милій**.

Аверс (від *лат.* *adversus* – «звернений обличчям», «передній», «лицьовий») – лицьовий бік монети (порівн. **реверс**).

Авіотикій – право на спадщину, що нагадувала західноєвропейське право «мертвої руки».

Автокефалія (від *грецьк.* «аутос» – «сам» і «кефале» – «голова») – у православ'ї – адміністративна самостійність церковної організації, незалежність однієї помісної Церкви від іншої. Перші автокефальні Церкви виникли на території Римської імперії й у сусідніх з нею державах. У IV ст. утворилися чотири автокефальні Церкви: Константинопольська, Александрійська, Антіохійська, Єрусалимська. Пізніше від Антіохійської відокремилися Кіпрська і Грузинська. Див.: **Патріарх**.

Автократор (від *грецьк.* «аутос» – «сам» і «кратор» – «правитель») – 1) самодержець, цар; автократія – самодержавство, самовладдя; 2) титул імпе-

ратора в Нікейській імперії і Фессалоніці; за правління Палеологів у XIV ст. надавався також співімператорам (імператорам, що об'єдналися).

Агапе – колективні трапези одновірців, що виникли вже за часів раннього християнства. Відбувалися спочатку за традицією **евреїв** у суботу, а з II ст. н. е. – у неділю. Узаконені як свято **Константином Великим**. Інколи влаштовувалися на могилах св. мучеників до VI–VII ст. включно, при цьому відбувалися узливання в саму гробницю.

Агафій Міринейський (Софіст) – константинопольський **ритор** і **схоластик**, знавець **законів** і судових суперечок, який продовжив у VI ст. історію воєн **Прокопія** з 552 до 558 р. Народився в малоазійському укріпленому портовому місті Мірини в родині ритора близько 531 р. Його батько переселився до Константинополя, де став адвокатом. У 554 р. А. закінчив свою загальну освіту в Александрії й того ж року повернувся до Константинополя. Займався поетичною творчістю, віршовано викладав еротичні міфи (книга «Дафніяка»), збирав і систематизував епіграми. Очевидно, виконував магістратські обов'язки. На честь А., його брата і батька від імені столиці була поставлена статуя, що у VI ст. було рідкістю. До написання історичної праці А. приступив після смерті Юстиніана I, але праця залишилася незакінченою і не доведеною до 577 р., як планував автор. Помер у 582 р. Див.: **історики Візантії**.

Агела – череда. Див.: **логофет агели, ставлокоміт**.

Агіасма – святиня, свята вода, що освячується у свято Богоявлення, або будь-яке джерело святої води. Див.: **свята православні великі і дванадцяті**.

Агія трапеза – див.: **трапеза**.

Агіографія (від грецьк. «агіос» – «святий» і «графо» – «пишу») – дослівно «святописання», від церковної літератури, що являє собою життєписи (Життя) святих, діяння **мучеників**. Це був різновид виховного читання для **монахів** і мирян. Автори, укладачі таких творів – агіографи, переважно ченці, зображували Життя святих у межах сучасної їм історії і повсякденного життя, хоча і без ускладнюючих історичних деталей. За умови відповідного критичного підходу і поправки на час складання Життя, агіографічна література надає цінну інформацію як історичне джерело. Найбільш відомі твори цього жанру: зібрання розповідей **Палладія Єленопольського** з Єгипту (близько 364 – помер до 451), відоме під назвою «Лавсаїк», тому що було присвячено Лавсові, наближеному імператора Феодосія II; збірки про життя святих і слова святих ченців з Єгипту, відомі за назвою «**Патерик**» («Книга отців») і «**Апофтегмата**» (Aporhthegmata), тобто «Сентенції», «Вислови»; «Історія боголюбців», складена в другій чверті V ст. істориком Феодоритом Кірським; написана сирійською мовою збірка розповідей про життя палестинського ченця Кирила Скіфопольського; розповіді про святих отців Софронія, Патріарха Єрусалимського (близько 560–641/644); «Життя східних святих» Іоанна Ефеського (бл. 507–585); збірка «Луг духовний» (грецьк. «Лимонарь») палестинського ченця Іоанна Мосха (на прізвисько Євкрат – «Анісове вариво»), який наприкінці VI – впродовж першої чверті VII ст. написав понад триста історій про життя аскетів; розповіді, у тому числі біографія Патріарха Александрії Іоанна Милостивого (611–619) і Житіє Св. Симеона Юродивого, складені

Леонтиєм Неапольським з Кіпру в другій половині VII ст.; яскраві життєписи IX–X ст. (про Феофана Сповідника, Філарета Милостивого, Феодора Студита, Стефана Нового, Григорія Декаполита, Патріархів Константинополя Тарасія, Никифора, Ігнатія, Євфимія, подвижника з Пелопоннесу Никона Метаноїта). У другій половині X ст. 148 Житій були зведені в корпус – Мінологій, укладений Симеоном Метафрастом, який переказав їх. Крім того, існували інші короткі резюме Житій святих, зібрані за днями церковного календаря, що теж називалися мінології або синаксари. У XIII–XIV ст. агіографія вироджується і стає лише вправою в письмі, до якої вдавалися такі письменники як Георгій Акрополит, Патріарх Григорій Кіпрський, Никифор Хумн, Константин Акрополит, Никифор Калліст Ксанфопул, Никифор Григора. Найбільші **агіологи**, що займалися виданням і науковим аналізом цієї спадщини: Аф. І. Пападопуло-Керамевс, В. В. Латишев, І. І. Пом'яловський, Хр. М. Лопарєв, П. В. Безобразов, О. П. Рудаков, Іп. Делайє, Ж. Да Коста-Луйєт, Фр. Алкін, С. В. Полякова.

Агіолог – спеціаліст, що займається вивченням **агіографії**.

Агора – місце для зборів, міська площа, що оточувала будівлі адміністративного, суспільного, торговельного призначення (див.: **платея**, **форос**). В античну епоху на ній зводили храми, вівтарі, а в середні віки – церкви, молельні, **мартирії** і **меморії**.

Аграммати – з грецьк. «неграмотні», ті, хто не вмів ні читати, ні писати, значний прошарок населення, що визначалося **законом** і Церквою як олігограммати (з грецьк. «малограмотні»).

Агридій – окреме поле чи хутір, селянський наділ, що відокремився від громади й оброблявся тими власниками, які жили на ньому; у XIII–XV ст. – залежне від землевласника поселення.

Агрипнія – переддень, нічна служба, що передувала урочистій церемонії.

Агроїкою – пізньовізантійські селяни-хлібороби.

Адскриптицій (енапограф) – **колон**, який був приписаний до маєтку і не мав права залишити землю, на якій сидів. Податки за нього сплачував власник маєтку. За **законом** імператора Анастасія (491–518), орендар, що прожив на землі великого власника 40 років, ставав **енапографом**.

Адерация (лат.) – у фінансовій політиці метод, що дозволяв скоротити державні витрати з постачання імператорських службовців чи населення міст шляхом спрощення механізмів стягування податків і розподілу отриманих від оподаткування засобів. У вузькому сенсі А. – переведення натуральних платежів і виплат у грошові. Головним чином А. піддавали військову **аннону**.

Акакія – інша назва – анексикакія (грецьк.); **інсигнія**, частина парадного імператорського вбрання – вузький шовковий або полотняний мішечок з пилом, який візантійський імператор тримав у лівій руці під час особливо урочистих процесій, виходів до церкви. Була символом тлінності всього земного, нагадуванням про власну смерть.

Аканф (акант) – рід рослин з сімейства акантових, що росте в Середземномор'ї. Його лист з кількома гострими кінцями нагадує ведмежу лапу, й у стилізованому вигляді широко зустрічався в грецькій, римській і візантійській архітектурі, мистецтві.

Акатія – невелике вітрильне судно, що могло слугувати як для перевезення вантажів, так і для військових потреб.

Акафіст (від *грецьк.* «акафістос» – «несидячий») – вид церковного хвалебного піснеспіву на честь Христа, Богоматері і святих, при виконанні якого під час служби ті, хто моляться, повинні стояти. А. створює у віруючих відчуття співучасті в службі.

Акведук (від *лат.* «аqua» – «вода» і «ductus» – «веду») – водогін, перекритий зверху для запобігання забрудненню і випаровуванню. У місцях зниження рівня земної поверхні, у долинах А. прокладався на характерних аркових прольотах з каменю і цегли. А. були відомі вже в стародавні часи на Близькому Сході. Великі гідротехнічні споруди вперше почали будувати римляни. Найдовший А. довжиною 132 км був споруджений у Карфагені у II ст. за правління римського імператора Адріана. А. вів воду від джерела через резервуар до міського розподільника (колектора), який за малого рівня води забезпечував лише громадські потреби. При більш високому рівні вона починала надходити також до громадських купалень, *терм*, і лише при повному рівні забезпечувалися приватні споживачі. Близько 100 міст Римської імперії одержували питну і технічну воду за допомогою А., частково успадкованих Візантією.

Акія – колона бойового шикунання, ряд воїнів, що стоять у потилицю один за одним. Її завершував солдат, що йменувався *урагом*.

Акламації – ритмічні, іноді римовані вигуки, гасла, які викрикувала юрба ромеїв під час імператорських тріумфів, процесій, ігор на *іподромі*. Їх складали *грецьк.* «супроводжуючий, наступний за, відповідальний» або «слуга» – нижчі церковні особливі посадові особи – *мелісти* зі штату *димархів*.

Аколуф – дослівно – служитель, який допомагав священику під час служби (див.: *церковна ієрархія*); 2) слуга поховальної процесії; 3) адміністративна посада, що з'явилася приблизно в IX ст. у штаті *друнгарія арифми*, а у XI–XII ст. стала придворною. А. періодично виступав як командувач військами, у тому числі міг бути відповідальним за *варангів*, супроводжував василевса, йдучи поперед нього.

Акривія канонів – протилежний *економії* принцип візантійського права; полягав у визнанні того, що церковні *канони* вищі за світські *закони*.

Акрит – незалежний дрібний землевласник-воїн, який одержував землю і право на податкові пільги в обмін на обов'язок охороняти кордони від набігів спочатку *арабів*, а пізніше *сельджуків*.

Акрополь (з *грецьк.* «верхнє місто») – 1) підвищена частина давньогрецького міста, зазвичай укріплена. Наприклад, акрополем називався старий центр античного міста Візантія, а пізніше і Константинополя, розташований на пагорбі в східній частині міста; 2) укріплена частина візантійського міста, що іноді йменувалася східним терміном «куле»; 3) внутрішнє укріплення, яке прилягало до міської оборонної стіни.

Акростих – загальна сума податей з податної одиниці; писалася в ряд на полях писцевої книги.

Аксиомата (*грецьк.*) – звання, *титул* у візантійській службовій ієрархії (див.: *таксис*).

Актимон – дослівно з грецьк. «без майна», категорія податного незаможного селянина-**парика**, у якого не було орної землі і землеробської робочої худоби (порівн.: **воїдат**, **зевгарат**, **дизевгарат**). Носив також назву **капнікарій**. Серед останніх розрізняють тих, хто мав ослів, і тих, які взагалі не мали жодної худоби.

Актуарій (лат.) – військовий чиновник високого рівня, належав до штату військових чинів, насамперед військових **магістрів**, розпоряджався сферою постачання військових частин, вів офіційні справи з цивільними особами.

Акуфій – зброя: довгий і тонкий меч, за формою нагадував дзюб чаплі; призначався для пробивання розповсюдженого на Сході кольчужного захисного обладунку.

Александр з Тралл – автор численних трактатів з медицини, брат архітектора константинопольської **Св. Софії, Анфімія** (VI ст.). Жив у Римі.

Алліленгій – «кругова порука», обов'язок громади виконувати державні повинності і сплачувати податки за покинуті односельцями землі і за своїх незаможних членів (або **динатів** – за своїх залежних людей). У 1001 р. Василь II поклав А. на великих землевласників, зобов'язавши їх відповідати за недоїмки залежних людей.

Алоніатікон – збір з молотьби, додаткова грошова рента на користь великого землевласника в пізній Візантії.

Альфа й омега – перша й остання букви грецького алфавіту, що характеризують початок і кінець світу, божественну природу Христа, могутність Господа. Цей символ часто поєднується з **хрисмою** або **хрестом**, розташовуючись обабіч останнього.

Амвон – кам'яний, мармуровий підвищений майданчик або східчастий поміст із балконом, обнесений невисокою огорожею, де під час церковної служби розташовувалися **диякони, анагност** – читець **Євангелія** під час богослужіння, півчі; з нього священник проголошував проповідь, **ектенії**, іноді здійснював обряд **причащення**, триразово палаючою свічкою осіняв хресним знаменням новіціатів, які пройшли обряд «заперечення сатани і єднання з Христом», що передує **хрещенню**, після чого вони переставали бути **оглашеними**. А. символізував **Голгофу**, на якій був розп'ятий Ісус Христос, або камінь, що відсунув ангел від гробниці Спасителя і з якого розповів жонам-мироносицям про його воскресіння. Спочатку А. розташовувався в середині храму, з XV ст. – у центрі північного боку. У сирійських церквах А. мав форму **екседри** з лавою для кліру і називався **віма**. На сьогодні роль А. у церкві виконує виступ **solei** навпроти «святих» («царських») врат, висунутий у центрі храму.

Амвросій Медіоланський (333/334 або 339/340–397) – отець Церкви, архієпископ Медіолана (Мілану), автор низки догматичних і практико-аскетичних творів.

Амулет – невеликий предмет, що наділяється надприродною силою, здатністю захищати, охороняти його власника від усіляких нещасть, ворожих, чаклунських впливів тощо.

Амфод – житловий квартал візантійського міста з вулицями, що прилягали до нього.

Анагност – дослівно «читець, декламатор»; розряд нижчих кліриків у штаті як єпископії, так і підлеглого їй церковного округу (приходу, **хорепіскопії**), що займали у візантійській церковній ієрархії ступінь, який передує **іподиякону**. До їхнього обов'язку входило читання **Євангелія** з **амвону** і службові церковні піснеспіви.

Анаграфевс – посада, багато в чому подібна до посади **епопта**; так у Візантії називали чиновників, що відали розшуком осіб, які не були внесені до податних списків і через це не сплачували податки.

Анадендрадій – оранжерея поруч з першою великою тронною залою – **Трикліном Магнаври** у **Великому імператорському палаці** в Константинополі.

Аналой (аналогій) – високий столик з похилим верхом, на який у церкві кладуть богослужбові книги й **ікони**.

Анапографи (лат. **адскриптиції**) – закріплені за землею орендарі, **колони**, приписані до податкового **цензу** маєтку (податки за них сплачував їхній пан).

Анастасій Синаїт – церковний діяч, письменник, виступав з осудом **несторіан, монофіситів, монофелітів і свреїв-юдеїв**, помер після 700 р.

Анахорет – **пустельник, чернець**. Анахоресис – відхід від світу, зречення його з метою ведення праведного, довершеного життя.

Анафема (грецьк. «відставлення») – у християнстві найвище покарання для віруючого, могутній інструмент духовного впливу, ритуальне **відлучення від Церкви**, виключення з громади віруючих і прокляття від імені Бога, відлучення від Церкви (**афарисмос**). Йому піддавався будь-який віруючий, який злісно порушував церковні догми, не визнавав **канони**.

Ангарія – повинність: 1) спочатку обов'язок поставляти волів, в'ючних тварин і візки для державної пошти, переїзду чиновників та іноземних послив, а також лагодити і утримувати в порядку дороги і мости (у пізній Візантії частково переведений на гроші); див.: **парангарія**; 2) відробіткова рента, переважно у вигляді оранки, на землі великого власника (у XIV–XV ст. переведена в грошову форму).

Ангоб – обмазка з білої чи кольорової глини, що наносилася на керамічний виріб до випалу. Крім декоративного значення, мав на меті збільшити водонепроникність виробу.

Андрій Критський – диякон у Константинополі у VII–VIII ст. Залишив 23 твори, що характеризують його як талановитого письменника, оратора. Див.: **тропар, канони**.

Андрон – парадне приміщення в будинку, де відбувалися трапези чоловіків; чоловіча частина будинку.

Анепігност – див.: **ксенопарик**.

Аніпостат – незаможний селянин у пізній Візантії. Порівн.: **еніпостат**.

Анна Комніна – народилася у 1083 р. Молодша дочка Алексія I Комніна (1069–1118). Відрізнялася честолюбством і високою освітою. Після смерті батька здійснила спробу перевороту, брала участь у змові проти свого брата, василевса Іоанна Комніна (1118–1143), але він не вдався через відмову її чоловіка, **кесаря** Никифора Врїєннія. Була піддана опалі і заслання. Вже

будучи старою, переживши свою матір, августу Ірину, і чоловіка, незадовго до своєї смерті близько 1153 / 1154 р. закінчила писати хвалебні історичні мемуари про свого великого батька – «Алексіаду», що обезсмертила її ім'я. Див.: **історики Візантії**.

Аннона – 1) податкове постачання продовольства з Єгипту для утримання населення Рима, а потім Константинополя; 2) найважливіший державний податок у вигляді комбінації подушної податі і земельного податку, що стягувався у ранній Візантії з землевласників; за формою стягування і розподілу міг бути як натуральним (у вигляді продуктів харчування тривалого зберігання – зерно, солонина свинина, олія, сіль, вино, а також одяг, фураж, дрова), так і грошовим; у зборі брали участь різні збирачі від **куріалів** до військових **аппариторів**, а також численні посередники (одержувачі, приймальники, комірники, супроводжуючі, охорона); відповідальними за збір і зберігання були правителі провінцій разом з їхніми оффіціями; 3) забезпечення продуктами харчування війська і чиновного апарата провінції (завжди в множині – аннони); замінена імператором Анастасієм Діокором (491–518) на **хрисотелію**; див.: **димосіос канон**.

Антаблемент – верхня частина споруди, що спирається на колони, складовий елемент архітектурного ордеру. Поділяється на **архітрав**, **фриз** і **карниз**. Зустрічається неповний А. без фриза.

Антидор – благословлений хліб, його частина. Див.: **проскура**.

Антиканфар – різновид податку.

Антимінс (від *грецьк.* «анти» – «замість» і *лат.* «mensa» – «стіл») – покриття **престолу** у вигляді плату – квадратного шматка розшитої полотнини або шовку, в одному куті якого були прикріплені мощі святого або їхні фрагменти. Освячений **єпископом**, дозволяє освячувати **Причастя** навіть на звичайному столі. У згорнутому А. (або ілітоні) лежить губка, що слугує для збирання часток на А. і **дискосі**. А. загорнутий у ілітон (*грецьк.* «обгортка»). Див.: **речі церковного вжитку**.

Антифон (від *грецьк.* «антифонос» – «що звучить у відповідь, що відгукується, вторить») – в церковному богослужінні попереми́нний спів соліста і хору або двох хорів (напівхорів), одна з найдавніших форм церковного співу тексту **псалмів**. У православному богослужінні під А. розуміється вірш, що попереми́нно співається, коли наспів, виконаний одним голосом чи хором, точно повторюється й іншим. Такі А. співаються на всіх церковних службах: на вечірні, на утрени; на **літургії** співаються антифони повсякденні, образотворчі і святкові. Тексти їх містилися у відповідних книгах – **Мінеях**, **Тріоді**, **Ірмології** й **Апостоли**. Згідно з літургійним коментарем Константинопольського **патріарха** Германа (+ 733 р.), «антифони це пророцтва, що передвіщали прихід Божого Сина».

Антоній (бл. 251–356) – видатний єгипетський **аскет**, святий, зачинатель руху пустельників.

Анфимій з Тралл – математик, інженер і архітектор VI ст., один з будівельників храму **Св. Софії** в Константинополі. Брат досвідчених лікарів **Діоскора** й **Александра з Тралл**, а також знаменитого граматака Митродора і знавця законів, судді Олімпія з Тралл.

Анфіпат – на думку деяких візантиністів, *грецьк.* еквівалент *лат.* звання **проконсул**; візантійський почесний придворний **титул**, що займав ранг між **магістром** і **патрикієм**; надавався за особливі заслуги перед імператором. Був запроваджений за правління Феофіла (829–842) і вживався до кінця XI – початку XII ст.

Анфракоп – виготовлювач деревного вугілля (див.: **ксилокоп**).

Апліктон – обов'язок селян постачати продовольство чиновникам під час їхніх поїздок.

Апографевс – переписувач.

Аподипнон – канонічна **година** після вечірньої трапези. Існує великий А. під час Великого **посту** і малий А. – в усі дні року, крім днів посту.

Аподоместик – екс-**доместик**.

Апоіпат – екс-**консул**, почесний візантійський **титул**, що з'явився за імператора Маркіяна (450–457).

Апойкія – дослівно з *грецьк.* «виселок», назва будь-якої давньогрецької колонії, які виводили з метрополії у VII–V ст. до н. е., за часів Великої грецької колонізації в Середземному, Чорному й Азовському морях.

Апокаліпсис (*грецьк.* «розкриття», «одкровення») – заключна частина в **Біблії**. Книга **Нового Заповіту**, написана **апостолом** Іоанном Богословом в заслання на егейському острові Патмосі в часи гонінь імператора Доміціана (81–96).

Апокопт – бенкетний стіл для вищих персон.

Апокрисіарій – чиновник, який доставляв адресатові відповідь свого пана (імператора, **префекта**, **єпископа**), посланник високої світської чи церковної особи, посол.

Апокрифи – (від *грецьк.* «ховати, приховувати») – ранньохристиянські твори, що не ввійшли до складу Священного **канону** християнства.

Апокрія – візантійська маслениця, що тривала три тижні перед Великим **постом**.

Аполітикион – **тропар**, що співається під час вечірньої служби.

Апологетикон – виправдувальне пояснення.

Апор – бідняк, незаможний селянин. Порівн.: **пеніт**, **птохі**.

Апостасій – заколот проти уряду. Обґрунтовувався необхідністю поставити замість «поганого» самодержця «доброго», який, як правило, обіцяв поліпшити становище народу. Тому А. нерідко переплітався із селянським рухом.

Апостат – *грецьк.* слово, що позначає того, хто живе поза божественним, а отже, і поза імператорським порядком, хто зрікся православ'я чи став заколотником.

Апостоли (*грецьк.* «посланці») – 1) у християнстві дванадцять учнів, обраних Ісусом Христом Його супутниками і свідками Його воскресіння (за винятком зрадника-Іуди). Вони були послані у світ для проповіді **Нового Заповіту** і склали основу ранньохристиянської громади. Павло (до хрещення – іудей Шавл чи Савл) був приєднаний до них як апостол язичників (народів); 2) однойменна книга з уривками з Послань (в основному Святого Павла) і Діяннями апостолів, розташованими в тому порядку, у якому належить їх читати протягом року; також називається Праксапостол.

Апостратиг – відставний *стратиг*.

Апофіка (апотека) – первісне значення терміну – магазин-крамниця, торговельний склад, сховище, місце концентрації і перерозподілу сировини, вантажів. У VI–VII ст. – візантійський державний митний склад і одночасно митний адміністративний округ, до якого входили міста чи провінції, де виконував свої обов'язки призначений візантійський чиновник – **коммеркіарій**. З 730 / 731 року А. були замінені системою **коммеркій** – державних бюро митної реєстрації і збору імперських мит.

Апоффегмата – короткі оповідання, сентенції з життя отців-пустельників перших століть християнства, зібрані в одному томі, читанням яких займалися і *монахи*, і миряни з метою спасіння душі. Див.: **агіографія**.

Апоепарх – почесне візантійське звання невисокого рангу, що надавалося колишнім **епархам** чи іншим знатним особам.

Аппаритор – нижчий службовець будь-якого *оффікію*. Приміром, наприкінці IV ст. в оффікіі **коміта** Сходу було до 600 А.

Апсида (абсида) (*лат.* «apsis», «absis», «absida», від *грецьк.* «апсид» – «склепіння, арка») – напівкругла чи підковоподібна ніша з напівкуполом, напівсклепінням, що слугувала свого роду акустичною мушлею. У християнських храмах і **базиліках** прикривала звичайно звернений на схід злегка піднятий вівтарний виступ (*віму*), де знаходився **престол**. Відповідала Віфлеємській печері, де народився Христос, і печері, де Він був похований. У **баттистеріях** в апсидах часто розташовували хрещальну **купіль**. Зовні А. мала напівкруглу, полігональну (частіше п'ятикутну) форму або була схована в прямій східній стіні.

Аргіровул – жалувана грамота, скріплена срібною печаткою. Надавалася імператором, частіше – **деспотом**.

Аргірокоп (від *грецьк.* «аргірос» – «срібло» і «копос» – «коваль») – срібних справ майстер, ювелір.

Аргіропрат (від *грецьк.* «аргірос» – «срібло» і «пратос» – «торгую») – торговець ювелірними виробами, коштовностями, перлами. Одночасно міг займатися міняльними і лихварськими операціями.

Арефа Кесарійський (близько 850–940 рр.) – визначний візантійський церковний і політичний діяч початку X ст., учень Патріарха Фотія, письменник, збирач і переписувач стародавніх рукописів, один з ідеологів ромейської аристократії, **архієпископ** Кесарії Каппадокійської.

Аріани – послідовники вчення александрійського **пресвітера Арія**, який вважав, що син Божий (Христос) є творінням Бога і за своєю сутністю є нижчим від Бога і посередником між Богом і іншими створіннями. Засуджені як **еретики єпископом** Александрії, а пізніше на Нікейському церковному **соборі** (325 р.). Остаточо переможені після Вселенського церковного собору 381 р. Більшість германських народів (готів, герулів, гепідів, вандалів, лангобардів та ін.) прийняли християнство в аріанському варіанті і вели боротьбу з ортодоксальною церквою. Див.: **Арій**.

Арида – дослівно з *грецьк.* «свердло», різновид захисної споруди у вигляді вигнутої півмісяцем дамби, поставленої проти течії ріки. Див.: **фракта**.

Арій (близько 256/280–336 рр.) – відомий ересіарх, засновник вчення, згідно з яким Ісус Христос не рівний Богу Отцю, але створений ним. Див.: **аріани**.

Ариститирій – одна з **камар Хрисотрикліна**, що знаходилася поруч з покоями імператриці і слугувала її особистою їдальнею. Часто після урочистих обідів у великих залах сюди подавався десерт (дулкюн).

Аристон – перша трапеза (сніданок).

Арифма (арифмос) – 1) дослівно «числа», візантійський гвардійський корпус особливого призначення, одна з **тагм** професійного імператорського війська (див.: **друнгарій арифма**), що стежила за безпекою Імператора, відала захистом **Великого імператорського палацу**, охороною **іподрому**, місць судових розглядів; 2) дароване імператором право на поселення визначеної кількості платників податків на землях **динатів**.

Арка – 1) каса (з *лат.*); 2) архітектурна конструкція **напівкруглої** або **стрільчастої** форми.

Аркарій – фінансовий імперський чиновник у ранній Візантії, що збирав грошові податки до каси відомства **коміта священних** щедрот або **префекта** преторія. Пізніше зустрічається в значенні скарбника якої-небудь установи (наприклад, **орфанотрофіона** – сирітського будинку).

Аркосолій – невисока глуха **арка** в стіні, під якою у костниці розташовували останки покійних. А. були особливо поширеними в херсонеських невеликих квартальних храмах – усипальницях XII–XIV ст.

Арсенаїти – прихильники Патріарха Арсенія, які виступили проти унії католицької і православної Церкви і василевса Михаїла VIII Палеолога.

Арула – глиняна або металева жаровня, на якій готували їжу й біля якої грілися.

Архіварій (архіваріус) – зберігач найважливіших документів, зазвичай з числа **дияконів**.

Архідиякон – духовний сан у християн, старший з **дияконів**, помічник **єпископа** під час богослужіння, найчастіше – **чернець**.

Архієрей – у східному християнстві узагальнена назва вищих церковних діячів (**єпископів, архієпископів, митрополитів, Патріарха**) з числа «чорного духівництва», тобто **монахів**.

Архієпископ (від *грецьк.* «архі» – «старший», «головний» та «єпископос» – «наглядач», «охоронець») – один з вищих титулів у Церкві, проміжний між **єпископом** і **митрополитом**, глава церковної області, що включає підлеглих йому єпископів. Підкорявся безпосередньо **Патріарху**.

Архімандрит (від *грецьк.* «архі» – «головний» і «мандра» – «загородь для худоби, вівчарня») – стосовно чернечої громади, суспільства як череди Христової) – високий чернечий сан, почесний титул **ігумена** найважливішого **монастиря** області, якому місцевий **єпископ** міг передавати нагляд за іншими чернечими обителями.

Архістратиг – титул архангелів Михаїла і Гавриїла, які були главами (**стратигами**) небесного воїнства.

Архітектон – керівник будівельних робіт, будівельників та тесль, фахівець, навчений технічній стороні будівельної справи, але не маючий такої академічної, теоретичної підготовки, як **механік**.

Архітрав – нижня з трьох частин **антаблемента**, головна балка, що перекидає прогін між колонами, в дорійському ордері – широка і гладка балка, в іонійському і коринфському – балка, розчленована на горизонтальні смуги.

Архомени – ті, хто підкоряються **архонтам**.

Архонт – дослівно «начальник»; 1) представник виконавчої влади в грецьких державах; 2) у Візантії – правитель, глава адміністративно-територіальної одиниці – **архонтії**; 3) у більш широкому сенсі – представник цивільної чи військової знаті, державний службовець високого рангу, чиновник, начальник; поняття, що часто уживалося візантійцями не лише стосовно своїх, але й іноземних правителів.

Архонт властії – візантійський чиновник, завідував державними **ергастиріями** в Константинополі, що виготовляли дороги, у тому числі шовкові вироби для видачі **роги**, дипломатичних подарунків і на потреби двору.

Архонтія (архонтат) – форма провінційного управління, особливий різновид адміністративної області, що визнає залежність від Візантійської імперії, але зберігає певну автономію. Провінційний **архонт** контролював виконання зобов'язань місцевих органів управління перед Імперією. А., як правило, лежали на кордонах Імперії і були населені як греками, так і іншомовними стосовно греків народами. Зі зміцненням фемного ладу на периферії Візантії, А., як правило, еволюціонували у **фемі**. Відповідно це веде до зникнення посади провінційних архонтів, що зникають з **Тактиконів** до кінця IX ст. У X–XI ст. термін А. зберігся для позначення сільських і податних округів нижчого розряду на території окремих провінцій Балканського півострова і Малої Азії.

Асикрит (асекретис) – секретар таємної канцелярії імператора (термін виник у VI ст.). А. виконував різні доручення, у тому числі і дипломатичному характеру; входив до верхівки імператорської канцелярії, відомства **про-тоасикрита**; займав положення вище за **нотаріїв**.

Аскет – людина аскетичного поведіння, що поділяє ідеї **аскетизму**.

Аскетизм – (від *грецьк.* «аскете» – «той, хто вправляється») – відмова від світу і навіть від своїх близьких, придушення бажань, обмеження в їжі та сні, стримування плоті, заповідання собі фізичних страждань з метою співучасті у стражданнях Христа і для спокути гріхів. За визначенням Аврелія Августина, одного з прославлених **Отців Церкви** V ст., А. – це любов до Бога, доведена до зневаги до себе. Засновником візантійського А. був Ориген, відомий письменник, Отець Церкви (III ст.).

Асоматос – з *грецьк.* «безтілесний», ангел.

Асти – термін, яким позначали пізньовізантійське місто.

Астикої – пізньовізантійське міське населення.

Астрагал – плюсна кістки барана чи вівці біля копита. Загострений з двох боків, був собою кістяною «биткою» для гри в «бабки», що полягала в тому, що гравці кидали її так, щоб накрити А. супротивника і забрати його собі. Переможцем вважався той, хто зібрав більшість А.

Атаксія – безвладдя і беззаконня, повна протилежність **таксису**.

Атриклін – візантійський придворний чиновник, дворецький і церемоній-мейстер, розпорядник, який відповідав за організацію і дотримання протоколу

царських прийомів, званих трапез, **кліторіїв**. До його обов'язків входило стежити за порядком запрошення і розміщення чинів на бенкеті. **Триклінієм** називалася трапезна в палаці, зал прийомів. Див.: **Тактикон**.

Атріум (грецьк. «аула») – двір перед західним фасадом храму, оточений стінами або портиками з трьох-чотирьох боків (трипортик, квадрипортик). Забезпечував доступ з вулиці і слугував місцем збору процесій. В А. зазвичай містилася невелика водойма – фіал. Після ранньовізантійської доби не будувався, будучи заміненим на **нартекс (пронаос)**.

Афанасій Афонський – відомий аскет, подвижник, долучений до лику святих; у 961–963 рр. організував один з найпрестижніших **монастирів Афона** – **Лаєру**. Помер близько 1000 р.

Афанасій Великий (близько 295–373) – Отець Церкви, непримиренний ворог **аріанства**, полеміст і богослов, **єпископ Александрії** з 326/328 до 373 р. (з перервами). Автор численних апологетичних і догматичних церковних творів про тлумачення **Біблії** і практику **аскетизму**.

Афанатої – дослівно з грецьк. «безсмертні», добірна імператорська гвардія з дітей знатних воїнів.

Афедрон (лат. «латрина») – громадський туалет.

Афесія – різновид податку.

Афон – вузький гористий півострів на північному сході Греції в Егейському морі, східний виступ півострова Халкидики, багатий на мармур. Розташований між устями рік Вардару і Струми. Висота над рівнем моря 2033 м. Тут, на вкритих лісами, мальовничих схилах скель, на окремих стрімчаках, з VII ст. ст. з'явилися відлюдники, а починаючи з 960-х рр. стали розростатися **монастирі, лаєри, скити** і храми. Найбільшими, широко відомими серед них стали **Лаєра Св. Афанасія Афонського, Івирон, Хіландар**. Вони ж мали кращі майстерні з переписування книг, бібліотеки, сховища документів. Весь півострів перебував під заступництвом влади візантійського імператора, який мав право призначати прота, тобто главу цієї своерідної «чернечої республіки» з понад ста обителів, що надало А. незалежність від релігійного співтовариства. У 1312 р. Андронік II видав **хрисовул**, який перевів півострів з підпорядкування **василевса** до відання патріархату. А. одержав ще одну назву – Свята Гора і став центром візантійської духовності. Управління Церквою допомогло йому залишитися незалежним за турків-османів, дозволило ченцям жити так, як вони живуть і донині. Сьогодні це центр паломництва усього православного світу.

Афорисмос – з грецьк. «відділення», церковне покарання. Див.: **відлучення від Церкви**.

Ахіропоїетос – грецьк. «нерукотворний». Епітет, даний **іконам Богородиці** або Христа, про надприродне походження яких говорить переказ (наприклад, ікона Богородиці в монастирі **Панагія Одигітрія** в Константинополі, написана Святим Лукою, або ікони Христа, привезені до столиці з Каппадокії за правління Юстиніана I).

Аерикон – 1) різновид податку (дослівно «повітряний», «податок з повітря»); 2) судовий збір.

Базилика (грецьк. «царський будинок») – 1) в античних Афінах так звалася крита галерея, де засідав **архонт** – базилей (цар – звідси «басиліон»); 2)

пізніше – греко-римський громадський будинок для зборів, пристосований до богослужіння. Один із найбільш ранніх прикладів церковної архітектури. Як тип храму склалася в IV ст., здобувши визнання по всій території Римської, а потім Візантійської імперії завдяки простоті конструкції, яка, водночас, забезпечувала гарну видимість і чутність служби, що відбувалася всередині будинку. Типова Б. являла собою прямокутну в плані будівлю, що мала зі східного боку вівтарну частину з однією, рідше – трьома **апсидами**. На Сході (Сирія, Месопотамія, Закавказзя) до апсиди з двох боків часто прилягають додаткові богослужбові приміщення (**пастофорії**). Інтер'єр прямокутного залу поділявся на 3–5 повздовжніх частин – **нефів** колонами або стовпами, причому центральний неф був зазвичай ширшим і вищим за інші, і був покритим двосхилим черепичним дахом. Перекриття бічних нефів були односхилими. У верхній частині стін середнього нефа, що піднімалися над перекриттями бічних, влаштовували ряд вікон, чим забезпечувалося гарне освітлення головної зали, де відбувалися основні богослужбові церемонії. У стінах апсиди іноді теж були вікна, як правило, три, що відповідало символу Трійці. Вхід до Б. вів із західного боку, через поперечну кімнату – «прихожу», **нартекс** або **пронаос**. У VI ст. з'явилася традиція прибудовувати перед ним ще один зовнішній нартекс (**екзонартекс**), що виходив в обгороджений двір – **атріум** (грецьк. «аулу»). Над бічними нефами всередині храму, на другому поверсі, іноді знаходилися приміщення другого ярусу – **хори** (**гінекей**), куди знизу вели кам'яні сходи, прибудовані до стіни. Розрізняють «елліністичний» тип базиліки – із кроквяним перекриттям, центральним нефом, значно піднятим над бічними нефами, і вікнами у верхній частині стін. Він існував до другої половини VI ст. Його поступово витісняє «східний» тип базиліки – найчастіше склепінна й укорочена споруда, іноді без **нартексу**, з нечисленними вікнами. Функціонально розрізняються базиліки звичайного культу, призначені для відправлення **літургії Євхаристії**, і базиліки замиські, які іноді відігравали роль «критих цвинтарів». Зазвичай їх будували над могилою мученика чи поруч з **мартирієм, криптою**, і призначали для могил віруючих (поховання ad sanctos).

Балліста – бойова метальна установка торсійної дії, що приводилася в дію силою пружності скручених волокон (сухожилля, мотузок та ін.). Складалася з квадратної рами і натяжного пристосу з жолобом для укладання метального снаряда. З Б. вели стрільбу прямим наведенням списами, стрілами, кам'яними і свинцевими ядрами, а також ядрами з запальною сумішшю. Стріла довжиною 0,9 м на відстані 200 м пробивала щит, виготовлений із залізної пластини (3 мм) і дерева (25 мм). Крім стаціонарної і мобільної Б. (коробалісти) на озброєнні римської і візантійської армії були переносні, ручні баллісти.

Баллістарії – солдати обслуги бойових металевих машин – **балліст**.

Бамбакін – бавовняна тканина.

Баптидіон – знак відмінності **магістра**: прикрашений перев'яз на обидва плеча.

Баптистерій (дослівно – «занурювальня», хрецьальня, купіль) – приміщення з водоймою, невеликим басейном при християнському храмі, поруч з ним (але не всередині нього), іноді в бічній **апсиді** або **нефі**, для здійснення

обряду **хрещення**. Звичайно складається з одного, рідше – двох-трьох приміщень з півночі чи півдня від церкви. У Римській імперії Б. почали споруджуватися не раніше IV ст. Поступово, зі зменшенням кількості дорослих охрещуваних, до IX ст. Б. витіснився купіллю, яка встановлювалася в самому храмі, у **нартексі (пронаосі)** або у західній частині бічного нефа. Практика будівництва стаціонарних Б., окремих від храму, зберігалася в роменів аж до пізньовізантійського періоду, хоча існує версія, що їх припинили будувати з VI ст. У окремих хрещальнях під підлогою влаштували поховання, і тоді вони одночасно виконували роль **мартиріїв**.

Бастагарій (лат.) – воїн, який ніс гужову (візницьку) службу у відомстві **коміта священних щедрот**.

«Батько міста» (грецьк. «патар полеос», лат. «pater civitatis») – нерегулярна, почесна вища муніципальна посада в деяких греко-римських містах II–III ст. Як муніципальний службовець «батько міста» обирався місцевими жителями з числа тих куріалів, що пройшли всі ступіні муніципальних посад. Іноді обиралися відразу кілька «батьків міста», серед яких відомі навіть жінки. У IV–VII ст. ця посада одержала поширення в багатьох візантійських містах, де за дорученням і під контролем державної адміністрації «батьки міста» організовували виконання громадських робіт, були судьями з дрібних кримінальних справ, у рамках, визначених **законом**, вирішували фінансові справи міста. Останнє свідчення про існування «батька міста» відноситься до візантійського Херсона X ст. Очевидно, поступово відбулося перетворення «патар полеос», як муніципального чиновника, з громадського виборного посадовця на службовця державної адміністрації. Зокрема, аналогічну назву в ранньосередньовічній Візантії мав **епах** міста.

Бей – титул турецького воєначальника, феодалного землевласника, державного чиновника.

Бейлербей – військово-адміністративний начальник великої провінції в турків-османів (ейялета або бейлербейліка), командувач її військами. Бейлербеям підкорялися **санджабеки**.

Бейлік – 1) турецьке князівство, володіння бея; 2) посада бея.

Біблія (від грецьк. «книга») – священна книга в юдаїзмі і християнстві, давня пам'ятка писемності, що створювався протягом великого історичного періоду – з XIII ст. до н.е. до II ст. н.е. Б. складається з двох частин: **Старого Заповіту** і **Нового Заповіту**. Старий Заповіт визнається як Священне Писання іудеями і християнами. Новий Заповіт – тільки християнами.

Бібліофілак(с) – дослівно з грецьк. «страж книги», бібліотекар.

Бічний вівар (парекклесій) – додаткове приміщення, іноді прибудоване до християнського храму з боку північного або південного фасаду, для відправлення **літургії**, поминальних чи поховальних служб, що обов'язково мало самостійний **вівар** і **престол**. Як правило, освячувалося в ім'я того чи іншого святого або мученика Церкви.

Било – підвішена до гілки дерева або стіни дерев'яна, зазвичай горіхова дошка, брус (**симандр, симантрон, ксилон** – дослівно «дерево»), або металевий диск, по якому били киянкою. Довгий час використовувалася в **монастирях**, храмах аж до появи із середини IX ст. дзвонів, які стали, під впливом Заходу, звичними у пізньовізантійських храмах.

Благодать (грецьк. «харисма») – у християнському віровченні – божественна милість, дарована людині. У ранніх християнських громадах під Б. найчастіше розумівся дар чудотворення, пророцтва тощо. Згодом християнське віровчення стало розглядати Б. як необхідну умову для порятунку, що надається віруючим лише через Церкву і духівництво, наділених особливою Б. – **священством**.

Богомили – одна з найпоширеніших християнських дуалістичних **ересей** X–XIV ст., особливо популярна на Балканах, у Болгарії, де виникла за часів правління царя Петра I (927–967). Засновником секти джерела називають попа Богомила. Б. вважали, що в часи Старого Завіту людьми управляли сини Сатанаїла, старшого сина Бога, посилаючи на них Всесвітній потоп, Вавілонське стовпотворіння й інші біди. Лише Ісусу, який загинув на хресті як смертна людина, ціною своєї Божественності, вдалося скинути Сатанаїла в пекло. Матеріальний світ, таким чином, не може бути Божим творінням, а тому від нього слід відректися. В царство Боже можна ввійти через крайній аскетизм. Вчення Б. близьке до **мессаліан**, **павликіан** і **альбігойців** (катарів), які особливу увагу приділяли особистому удосконаленню, безпосереднім стосункам кожної людини з Богом, особистим молитвам і містичному досвіду, рішуче відкидали церковну ієрархію, християнські обряди і духівництво, тим самим стаючи в опозицію до Церкви. Б. також не шанували хрест і храми, головну церкву Імперії – **Св. Софію** вважали місцем перебування Сатани – глави грішних ангелів, молилися у власних будинках, у **Євхаристії** вбачали звичайну їжу, категорично відмовлялися від будь-яких зовнішніх проявів культу, самі сповідували, причому як чоловіків, так і жінок. Вони вдягалися як **монахи**, а їхня секта мала аскетичний характер. Жінки брали участь у окремих таїнствах Б., при посвяченні неофітів. Відомості про теологію Б. походять з творів «Бесіда проти богомилів» Косьми Пресвітера (X ст.) і «Догматичне всеозброєння» Зигавіна. Посилення Б. в Імперії особливо непокоїло імператорську владу наприкінці XI ст., що призвело до переслідувань і страт еретиків.

Богородичник – літургійна книга, що містить 46 **канонів** по сім-вісім віршів відповідно до кількості днів тижня на честь **Богородиці**.

Боїдат (воїдат) – податний пізньовізантійський селянин-парик, який мав неповну упряж, тобто одного вола для обробки наділу орної землі. Порівн.: **зевгарат**.

Боспор – назва фракійського походження, що дослівно означає «коров'ячий брід». Існували: 1) Фракійський Б. – протока між Європою й Азією (сучас. **Босфор**); візантійці називали його просто **Стенон**, тобто «Протока»; 2) Кіммерійський Б. – нині Керченська протока між півостровом Крим і Таманським півостровом; 3) античне Боспорське царство, що розташовувалося з обох боків Керченської протоки. Його столицею було місто Пантікапей, що знаходилося на місці нинішньої Керчі (Корчева русів). З початку VI ст. Б. увійшов до складу Візантійської імперії, і під цією назвою малася на увазі або частина східного Криму, або колишній Пантікапей (ймовірно, уже з IV ст.). Візантійські автори іменують місто «Воспором» (відповідно до читання за системою Рейхліна, де грецька буква «b» вимовляється як «в»). Наприкінці VI ст. місто входило до складу **дуката**, командування якого знаходилося в

Херсоні. Питання про повне включення Б. до складу Хозарського каганату наприкінці VII–IX ст. залишається дискусійним. У цей час письмовими і сфрагістичними джерелами тут зафіксовані **архонт, єпископи**, у тому числі **інопсифій** Георгій. Судячи з візантійських печаток-**молівдулів**, у X–XI ст. Б. був центром однойменної візантійської **фемі**.

Босфор – протока довжиною 30 км і шириною три-чотири кілометри, що з'єднує **Пропонтиду** з Чорним морем (сучасна назва Геллеспонт або, турецькою, Богази; ромейська назва – **Стенон**). Обидва її береги мають безліч мисів, кіс, гаваней, але навігація ускладнена течією убік Чорного моря і потужними, небезпечними вирами.

Бронтології – твори астрономічно-астрологічного і метеорологічного змісту, які містили пророцтва.

Брумалії – стародавнє язичницьке свято, яке відзначали у Константинополі ще у VII ст. Жінки і чоловіки ходили вулицями переодягненими, в масках.

Вактерія – див.: **рабда**.

Валанія – купальня, лазня. Див.: **терми**.

Валнітор – візантійське придворне звання (сан, посада чи почесна функція?). Термін відомий винятково за свинцевими печатками. Його виводять від *лат.* «balnitor» («balneator»), що ідентично *грецьк.* «валанеус» (банщик) і порівнюють із придворним **евнухом – ніпсистиарієм**, який мав почесну функцію бути присутнім під час купання імператора.

Ванд (банд) – *грецьк.* «вандон» – військовий загін, основна структурна одиниця візантійського війська, підрозділ **турми**, рівнозначний **тагмі**. У різний час чисельність В. коливалася від кількох десятків до кількох сот воїнів. Наприклад, у X ст. вона нараховувала, згідно з військовим трактатом Никифора Фоки, 50 кавалеристів, але взагалі могла бути і більшою – від 200 до 400 чоловік. На чолі кожного десятка стояв **декарх** – «десятник», а командував вандом **коміт**.

Вандофор – солдат, якому було доручено носити прапорний символ **ванди (тагми)**. Зазвичай у кожному загоні їх було двоє.

Варда – **кесар**, дядько і найближчий радник Михаїла III. Організував вищу школу в палаці **Магнаври** у 863 р. Див.: **Лев Математик**.

Вардарій – візантійський царський чиновник, який служив у **фемах**, де були судноплавні ріки, і наглядав, ймовірно, за річковою торгівлею.

Варлаам з Калаврії (близько 1290–1350 рр.) – філософ першої половини XIV ст., що прибув до Візантії з Італії, протиставляв себе **ісихастам**, заявляв, що істина християнства може бути збагнена розумом. Незабаром після смерті підданий анафемі на церковному соборі 1351 р. разом з іншими противниками ісихасму – Акіндином і **Никифором Григорієм**. Див.: **Калаверія**.

Варсануфій Великий – відомий палестинський **аскет**, за походженням єгиптянин. Близько 540 р. вирушив до **монастиря** Св. Серида (між Аскалоном і Газою). Дав обітницю мовчання, яку виконував у строгому самотництві до своєї смерті, тримаючи себе ув'язненим у клітці. Відомий численними відповідями, які надавав на запитання учнів і прочан у письмовому вигляді. Збереглося 850 відповідей В. і його учня Іоанна, зібраних **аввою** Дорофієм у книгу, видану **монахами Афона** у 1803 р. Ці відповіді переважно стосу-

ються завдань і правил чернечого життя. В. помер наприкінці VI ст. Пам'ять В. щорічно відзначається 6 лютого.

Василевс – грецьк. «цар». Офіційний **титул** візантійських імператорів починаючи з 626 р.

Василеопатор – дослівно «батько **василевса**». Цей високий **титул** був запроваджений імператором Левом VI Мудрим (886–912) у 899 р. для свого фаворита Стиліана Заутца.

Василій Великий (Кесарійський) (329–379) – ушлюблений каппадокійський богослов, **містик**, один зі славнозвісних Отців Церкви, автор багатьох творів, **гомільї**, бесід, у тому числі «Принципів» чернечого життя. Брат **Григорія Нисського** і **єпископ** Кесарії Каппадокійської. Див.: **Григорій Назіанзин**.

Василік – дослівно з грецьк. «царський чоловік»; 1) імператорський посланець з розпорядчо-виконавчими функціями; 2) царський податковий чиновник.

«**Василіки**» – дослівно «Царські книги», кодекс цивільного, кримінального, державного і церковного права з 60 книг, підготований і виданий спеціальною комісією на чолі з протоспафарієм Симватієм наприкінці правління Василія I Македонянина (867–886). Включав основні діючі **закони**. Текст В. із середини X до XIII ст. включно доповнювався численними **схоліями** – приписками, юридичними поясненнями, але в цілому був краще систематизований, ніж Звід цивільного права, укладений за правління Юстиніана I, і зберігав свій офіційний характер до падіння Імперії. Посібником до користування В. є **Типукіт**.

Василікій – **панегірик** на честь **василевса**.

Василікон критеріон – верховний царський суд, який прийшов на зміну **консисторії**.

Василіса – імператриця.

Везир – вищий урядовий сановник Османської імперії, уповноважений султана з керування державними справами (везир-азам – великий везир). Ранг В. мали також правителі великих провінцій держави, члени дивана – державної ради при султані, глава фінансового відомства.

Велика церква – так візантійці іменували головний і найбільший храм Імперії, знаменитий константинопольський собор **Св. Софії** – Премудрості Божої. Це грандіозна багата споруда, зведена у 532–537 рр. на місці згорілої базиліки, існує в Стамбулі й сьогодні, перетворена турками-османами на мечеть (Айя-Софія) з чотирма високими мінаретами з боків. У храмі Св. Софії служили **літургію** Константинопольські **Патріархи**, тут звичайно відбувалася коронація візантійських імператорів, знаходилася патріарша резиденція і зберігався архів найважливіших церковних документів.

Великдень – головне християнське свято, день чудесного воскресіння з мертвих Ісуса Христа на третій день після Його страти. У ранньому християнстві збігався з юдейським В. I Вселенський собор християнської Церкви в 325 р. постановив, що В. повинен відзначатися в першу неділю після весняного рівноденства і повного місяця, неодмінно окремо від дня святкування юдейської пасхи. Таким чином, християнський В. – перехідне свято, що

випадає у візантійському календарі на різні дні в період з 22 березня до 25 квітня. Див.: *Дванадцяті свята*.

Великодня хроніка – складена в першій половині VI ст., висвітлює події від Адама до 629 р. Автор, можливо, був служителем *Великої церкви*. Див.: *Історики Візантії, Ніка*.

Великий андуміаст – військовий генеральний інтендант, помічник *великого доместика* у пізньовізантійській армії.

Великий доместик – глава вищого командування армією в пізній Візантії.

Великий друнгарій стражі – представник вищого командування у пізній Візантії, до обов'язків якого входила охорона військових таборів.

Великий етеріарх – див.: *етеріарх*.

Великий імператорський палац – інша назва – Священний палац. Величезний асиметричний комплекс споруд (близько 100 тис. кв. м або навіть більше) у південно-східній частині Константинополя, на березі *Босфору* і *Пропонтиди*, між храмом *Св. Софії, Іподромом, Вуклеоном* і морськими стінами. Почав створюватися з IV ст., особливо активно добудовувався за Юстиніана I, Феофіла, Василя I, і залишався головною царською резиденцією до кінця XI ст., коли ця роль перейшла до імператорського палацу в північно-західній частині столиці – у *Влахернах*. В. і. п. мав парадні вестибулі (*Халки, Скіла*), численні будівлі з нескінченною анфіладою залів, палат, покоїв – *триклінів, кувікл*, а також храми, *каплиці*, сади – кипії, оранжерею (*Анадендрадій*), криті і відкриті *цистерни* для води, доріжки, галереї, веранди, навіть три в'язниці (*Халки, Нумера, Фіала*) і *Циканістурій* – просторий іподром для верхової гри в *циканіон* (поло). Див.: *Месокіпій, Нова Церква, Орологій, Онопод, Панфей, Портик августея, Сигма, Соломонів трон, Триклін Августея, Триклін 19 Акувітів, Триклін Кандидатів, Триклін Схол, Триклін Екскувітів, Триклін Юстиніана, Триконх, Типетон, Триклін Магнаври, Халки, Христотриклін, Храм Пресвятої Богородиці Фара, Церква Господа*.

Великий стратопедарх – член вищого командування в пізній Візантії; відповідав за озброєння і постачання військ.

Великий Триклін Магнаври – див.: *Магнаври*.

Венети – «сині», одна з двох найбільш впливових *факцій*-партій *Іподрому*, верхівка якої складалася переважно з аристократів. Пересічні члени, стасіоти (дослівно «бунтарі») виступали проти уряду, часто в союзі з факцією *прасинів*. Див.: *дими*.

Вестіарій – 1) особиста імператорська скарбниця, куди збирали переважно натуральні надходження (тканини, одяг, інші ремісничі вироби). Її очолював *протовестіарій* – старший вестіарій, високопоставлений чиновник, *титул* якого виник у XI ст.; 2) чиновник більш низького рангу – вестіарій (веститор), з числа тих, що відали гардеробом і особистою скарбницею імператора; входили до складу царської свити; як чин з'явився у X ст.

Вестіарити – загін палацевої сторожі, що охороняв імператорський *вестіарій*.

Вест, вестарх – високі *титули*, значення яких змінювалося впродовж X–XII ст.

Вестіопрат – торговець шовковим й іншим дорогим вбранням.

Вітварна перепона – невисока, не вища за один метр, огорожа (грецьк. «**канкелла**», рос. «тябло», від грецьк. «**темплон**»), що відокремлювала відкритий вітварний простір (**віму**) від середньої частини ранньосередньовічного візантійського храму. Розташовувалася перед апсидою або висувалася в **неф**, нерідко в плані мала букву П. Зазвичай такий парапет був дерев'яним або складався з різьблених мармурових, кам'яних плит, у яких залишався прохід до **вівтаря**. Він називався «святими вратами» (в українській церкві «**царськими вратами**»). У ранньовізантійський період над такими огорожами почали споруджувати колони, до яких кріпилася завіса. Її відкривали перед службою, а після закінчення – закривали. З другої третини IX ст. зверху і між колонами стали розміщати образи Христа, Іоанна Хрестителя і Богоматері, а згодом також інших шанованих святих, тобто виник іконостас (від грецьк. «ікон» – «образ», «**ікона**», і «стасіс» – «місце стояння»). Він став тією символічною межею, яка немов би розділяла землю і небо, точніше, царство небесне, до якого мав прагнути кожен щирий християнин.

Вівтар (рос. «алтарь», від лат. «alta ara» – «високе місце», грецьк. «віма» або «вома», лат. «sanctuarium») – узвишшя, місце жертвоприношення богам, героям, а також померлим, яке влаштовувалося в «святих місцях». У християнському храмі В. було місце в **апсиді**, що підіймалося над підлогою в східній частині храму на висоту однієї – трьох сходинок, де відбувалися головні богослужбові церемонії. Тут, у вітварному просторі, відділеному **вівтарною перепонною**, розташовувався **престол** (він же – **Агія трапеза**), на якому служили божественну **літургію**, а біля північної стіни іноді стояв жертвник (**фісиастеріон**) – «жертвний стіл», на якому священник здійснював **проскомідію**. У деяких храмах поруч з В. знаходилися **пастофорії**, де з VIII ст. зазвичай розміщували **дияконник** і **жертвник**. Мирянам вхід до В. був обмежений, і повністю він був доступним лише **кліру**. В. уявлявся візантійцю тронем Господа, вогні В. – зірками, **фіміам** – подувом і пахощами Св. Духа.

Вігла – варта.

Відлучення від Церкви (афорисмос або екскомунікація) – покарання, що накладається архієреєм (**Патріархом, єпископом**) у випадку серйозних провин (кровозмісний шлюб, розлучення тощо). Полягало в тимчасовому або довічному вилученні з лона Церкви, громади віруючих (**синаксіс**) і позбавленні деяких прав, привілеїв і духовних благ (відпущення гріхів, відвідування **літургії**, прийняття **Євхаристії (причащення)**, поховання за християнським обрядом тощо).

Відспівування – заупокійне церковне богослужіння, яке один раз здійснювалося над тілом померлого. Після читання **Євангелія священник** зачитував особливу **молитву**, у якій просив у Господа відпущення **гріхів** покійного, після чого під церковні співи відбувалося прощання родичів і близьких. Вони мали стояти поряд з покійним з запаленими свічками і молитися разом зі священником. Над дітьми, які прийняли **хрещення**, але померли до семирічного віку, здійснювалося особливе В. за дитячим чином, як над непорочними і безгрішними. Покійного виносили з храму обличчям до виходу (ногами вперед) і при цьому співали **Трисагійон**. Над останками,

викопаними з могили і потім наново похованими, чин В. не повторювався, а здійснювалася **панахида**. Див.: **треби**.

Вікарій – 1) цивільний правитель, намісник **діоцезу**, області, на які розподілялися **префектури** пізньої Римської імперії; 2) офіцерський чин у піхоті; 3) особа, що заміщувала вищого церковного ієрарха.

Вікарний єпископ (іпопсифій) – перший помічник і заступник єпархіального **архієрея**, ще не рукоположений у **єпископи**.

Віла (від *лат.* «velum») – дослівно «завіса». Завіси були частиною палацевого оздоблення і відігравали значну роль у палацевих церемоніях: у царському палаці ними закривали василевса під час парадних прийомів, відокремлювали одне приміщення від іншого, саме приміщення від дверей, портика чи галереї. Для підкреслення особливого благоговіння перед особою імператора під час церемоній за завісами шанобливо чекали прийому групи придворних і сановників. З цієї причини «вілами» різного ступеня (семи рангів) стали іменуватися чини, що стояли за тими чи іншими завісами. Існувало сім рангів таких вельмож.

Вілофірон – з *грецьк.* «порт'єра». Розсувна завіса перед **темплоном (іконостасом)**. Під час деяких моментів богослужіння темплон закривали.

Віма (також **пресвітеріон**, *лат.* «presbyterium», «sanctuarium») – підвищена східна частина церкви перед **апсидами**, де знаходився **престол**. В. відгороджувала від простору храму **вітарна перепона**. У сирійських церквах В. називали монументальний **амвон** у формі **екседри**.

Віндикація (*лат.*) – конфіскація.

Віндики – призначені до усіх ромейських міст за імператора Анастасія Дикора (491–518) урядові чиновники-заступники, які підпорядковувалися **префекту преторія**. Вони збирали низку державних податків і стежили за розподілом міських фінансів членами міських рад, з яких не була знята майнова відповідальність за надходження податків.

Вірсодепс – дубильник (від *грецьк.* слова «вірси» – «шкіра»).

Вірча грамота – документ, виданий від імені імператора ромейів, що підтверджував повноваження посла, який її пред'являв.

Властель – представник землевласницької знаті. Див.: **динат**.

Влаттій («пурпур») – від *грецьк.* «влатта». Дорогі тканина, завіси, переважно шовкові, у фарбуванні яких використовувався **пурпур**. В. відігравали певну роль у візантійській дипломатії: імператори нерідко підносили їх у дарунок правителям інших народів і країн.

Влахернський храм Богоматері – один їх найстаріших, розкішних і найбільш шанованих християнських храмів Константинополя, що знаходився на однойменній північно-західній околиці міста, неподалік від міської стіни і кінця бухти Золотий Ріг. Побудований за правління імператора Лева I (457–474). **Богородиця** вважалася захисницею і покровителькою міста. Найбільш шанованою **реліквією**, пов'язаною з нею, була накидка (**омофор** – широкий і довгий «плат», руською – «покрів»), який, за переказом, Діва Марія незадовго перед смертю подарувала одній удові. Реліквію перенесли з Палестини до Константинополя вже за імператора Аркадія (383–408), а в 474 р. поклали до ківотії (ковчегу, скриньки) у храмі Богородиці Влахернської. Пам'ять про цю подію святкується церквою 2 липня. У моменти найбільшої небезпеки

ковчег з накидкою в урочистій процесії проносився візантійською столицею. У стінах самого храму здійснилося чимало найважливіших історичних актів, поки він не згорів у 1434 р. З церквою Діви Марії Влахернської пов'язане і одне із найзначніших православних свят – Покрова Пресвятої Богородиці, що святкується 1 жовтня.

Влахерни – 1) північно-західна околиця Константинополя, що примикає до **Золотого Рогу**; 2) однойменний імператорський палац, відбудований у XII ст. замість занедбаного **Великого імператорського палацу**, у частині приміщень якого був улаштований смітник.

Воїдат – див.: **боїдат, зевгарат**.

Водоосвячення – християнський церковний обряд освячення води шляхом трикратного занурення хреста, читання молитов і співу. Вода може освячуватися в храмі, будинках, природних водоймах, ріках, джерелах, колодязях, посудинах тощо. Православна Церква розрізняє Велике В. та Мале В. Велике В. відбувається двічі: у січні, напередодні церковного свята Богоявлення (**Спифанії**) і в саме свято, одне з **Дванадцятих**, на річках чи джерелах, для чого організовується церковна процесія, яка називається «ходом на Йордан». Мале В. здійснюють частіше: у дні храмових свят, перенесення св. **моців** і в будь-який час удома за бажанням віруючих.

Воски – дослівно «ті, хто пасеться», подвижники, найперше свідчення про яких належить **Созомену**. Він назвав засновниками цього виду подвижництва ченців біля гори Тигор неподалік від міста **Нісібиса** на ромейсько-іранському кордоні (Ватфей, Євсевій Варгій та ін.). Назва «що пасуться» дане їм тому, пише Созомен, тому, «що вони не мають жител, не їдять хліба і вареної їжі, і не п'ють вина. Мешкаючи в горах, постійно вихваляють Бога в молитвах і співах, відповідно до статуту Церкви. Коли ж настає час їжі, кожний з них, узявши серпа, вирушає бродити горами, подібно до тварин, і харчується рослинами». У VI ст. така форма пустельництва поширилася у Сирії, Палестині і Фінікії.

Воффи – оцінювачі коней, посередники під час їхнього продажу. У Константинополі IX–X ст. були об'єднані в особливу **систиму**, центром діяльності якої був кінний ринок Амастіана.

Воцерковлення – обряд, що передував **хрещенню**, що робив того, хто його пройшов, «нехрещеним християнином». Див.: **оглашенні**.

Всенський собор – надзвичайний церковний з'їзд представників усіх помісних і провінційних (країн і областей) Церков в особі їхніх представників – **Патріархів**, єпископів чи їхніх заступників. У випадку відсутності останніх на соборі, від їхньої Церкви задалегідь повинне було надійти повідомлення про згоду з будь-яким рішенням **собору**. В. с. збирав імператор після того, як до нього надходили прохання від ієрархів Церкви. Рішення В. с. (акти, **канони**) вважалися вищими церковними **законами**, а підпис імператора надавав постановам собору значення державних указів.

Всеношна (цілонічне пильнування) – православна служба на великі (**Дванадцяті**) церковні свята і недільні дні, що складається з вечірні, **літанії**, утрени (**орфос**) і першої **години**, об'єднаних в одну службу. Статут наказує здійснювати В. уночі, звідси назва.

Вукеларії (Вукелларії) – 1) особистий загін солдатів на службі ромейського великого власника, особи, зазвичай полководця; 2) **фема**, створена у 767–768 рр. на півночі Малої Азії. Головне місто – Анкіра.

Вуколеон – дослівно з грецьк. «биколев»; скульптура, що зображувала боротьбу бика і лева; аналогічна назва первісно надавалося одному з виходів **Великого імператорського палацу**, який вів до Мармурового моря, а потім поширилася на палац доби Юстиніана I, розташований біля цього виходу, на частину берега, що знаходився біля Великого палацу, а пізніше, з XIII ст., на найбільший палац. В палаці Вуколеон розміщувалася одна з константинопольських в'язниць, а поруч – захищена укріпленими стінами гавань, яка прикривала царські кораблі.

Булот – службовець відомства **епарха Константинополя**, який опечатував товари, що підлягали митному огляду, буллою (свинцевою печаткою) за допомогою спеціального приладдя – **вулотирія**.

Булотирій – приладдя у вигляді залізних кліщів. На плоских поверхнях затискача були вирізані написи і зображення, які відтискували на двох круглих свинцевих пластинках, діаметром близько 20 мм, вкладених до В., пропустивши між ними шнур. Див.: **молівдули**.

Входи – процесії духівництва у візантійській **літургії**. Розрізняють Великий Вхід – внесення Св. Дарунків у вигляді червоного вина і просфорного хліба з **жертovníка (професіса)** до центральної частини вівтаря і покладання їх на **престол**. Малий Вхід, що з'явився з 570-х рр., – винесення **Євангелія з дияконника**.

Галата – див.: **Пера; Сики**.

Галея – невелике швидкохідне судно, яке використовувалося для розвідки, патрулювання і виконання спеціальних доручень. Термін Г. уперше з'явився на рубежі IX–X ст. у військовому трактаті «Тактика Лева».

Галіада – невелике швидкохідне вітрильне судно, яке могло використовуватися для риболовлі, перевезення вантажів, пасажирів, у військових цілях. Термін відомий з IX ст., але застосовувався ромеями до суден попереднього часу.

Галілеянин – християнин, послідовник Ісуса Христа, що народився в іудейській Галілеї – області Палестини.

Гасмули – нащадки змішаних шлюбів у пізньовізантійській південній Греції (**Містра**).

Гелепола – облогова машина, що являла собою високу вежу на котках, на поверхах якої розташовувалися каменеметальні знаряддя, стріломети і таран. При підході до стіни ворожого укріплення, з Г. перекидувався штурмовий місток, по якому висаджувався десант. У XI ст. Були сконструйовані спеціальні важелі з поліспастиами, з допомогою яких обложені звалювали Г.

Генік (генікон) – головне фінансове і податкове відомство (**секрет**), що виникло у Візантії у VII ст. Очолювалося **логофетом генікона**. Чиновники геніка відали стягненням податків.

Геніох – візник, погонич, що керував четвіркою коней на колісниці **іподрому**.

Геопоніки – візантійська сільськогосподарська енциклопедія, складена

за правління Константина VII Багрянородного (913–959) на основі більш ранніх матеріалів.

Георг – «орач», вільний селянин-общинник.

Георгій Акрополит (близько 1217–1282) – відомий візантійський історик, викладач філософії, науковець і державний діяч, який досяг посади **великого логофета**; радник імператорів Іоанна Ватаца, Феодора II Ласкариса і Михаїла VIII Палеолога, хроніст Нікейської імперії, відобразив у своїй «Хроніці синграфа» події 1203–1261 рр. Див.: **історики Візантії**.

Георгій Амартол (у перекл. з грецьк. «Грішник») – за правління Михаїла III (842–867) написав у чотирьох книгах всесвітню хроніку від Адама до смерті імператора Феофіла (842 р.). Ця хроніка мала численні продовження.

Георгій Аміругці (початок XV ст. – 1475 р.) – трапезундський мислитель, політик і дипломат, письменник і поет, людина авантюрного й егоїстичного складу, але з глибокими науковими знаннями й оригінальним мисленням. Жив у Трапезунді. Брав участь у засіданнях Ферраро-Флорентійського собору і був прихильником **унії**. Після її неприйняття у Візантії перейшов на бік ортодоксів. Листувався з **Марком Євгеніком, Іоанном Євгеніком** та італійськими гуманістами. Після здачі Трапезунда османам у 1461 р., ймовірно, приєднався до туркофілів і привернув увагу Мехмета II Фатиха своєю освіченістю і панегіриками на честь султана. Як гуманіст та індивідуаліст, Г. А. був прибічником раціоналізму в науці, підкреслював значення дослідного знання, багато займався математикою, астрономією, географією і медициною. Він скептично ставився до релігії й ідеї мучеництва за віру, дотримувалася пантеїзму, поважав античну науку.

Георгій Геміст Плифон (близько 1360–1452 рр.) – видатний філософ і богослов XV ст., послідовник Платона, творець нової релігії, культ і літургія якої були подібні до колишнього язичництва. Народився в Константинополі, де здобув блискучу освіту, був учнем **Димитрія Кидоніса**. Значну частину свого життя прожив у Містрі, де займався викладацькою діяльністю. Серед його учнів був один з останніх візантійських істориків **Лаонік Халкокондил**, філософ і богослов **Віссаріон Нікейський**. Г. Г. П. був присутній на Ферраро-Флорентійському соборі з приводу **унії**, налагодив зв'язок з італійськими гуманістами, знайомив їх з філософією Платона. Він зацікавив своїми ідеями відомого мецената Козимо Медичі, і з його допомогою організував Платонівську Академію у Флоренції. Після закінчення собору Г. Г. П. повернувся до **Містри**, де обійняв посаду судді, обов'язки якого виконував до кінця своїх днів. За життя гонінням не піддавався, але після смерті його найважливіша філолофсько-релігійна праця «Закони» була спалена як проповідь еретичних поглядів.

Георгій Кедрин – візантійський історик кінця XI – початку XII ст., автор всесвітньої хроніки від створення світу до початку правління Ісака Комніна (1057 р.), переказував **Феофана** Сповідника й **Іоанна Скилицю**. Див.: **історики Візантії**.

Георгій Монах – див.: **Георгій Амартол**.

Георгій Пахимер (1242 – близько 1310 рр.) – великий чиновник, **дикайофілак**, пізньовізантійський інтелектуал, вчений-енциклопедист та історик, твір якого, написаний у 1308 р., охоплює події від 1255 до 1308 р. і є

продовженням **Георгія Акрополита**. Особливо докладно описує правління нікейських імператорів і Михаїла VIII Палеолога, виявляючи гідну подиву поінформованість щодо «громадської думки» Імперії. Відомий також як автор «Підручника з чотирьох наук» (арифметики, геометрії, астрономії й музики). Див.: **історики Візантії**.

Георгій Пісида – **диякон Великої церкви** в Константинополі за правління **василевса** Іраклія (610–641), у віршах описав походи василевса Іраклія проти **персів**, автор богословських поем. Див.: **історики Візантії**.

Георгій Синкел – **синкел Патріарха**, жив наприкінці VIII – початку IX ст., написав хроніку від створення світу до правління римського імператора Діоклетіана (284 р.), яку продовжив і завершив його друг, **Феофан** Сповідник. Див.: **історики Візантії**.

Георгій Сфрандзі (1401 – близько 1477 рр.) – близька особа трьох імператорів з дому Палеологів, дипломат і царедворець, близький друг і довірена особа останнього візантійського імператора Константина XI. Свідок розгрому Константинополя османами в 1453 р. Викупившись з дружиною з турецького полону, втік на о. Корфу, де знайшов притулок у монастирі. Син і дочка загинули в турецькому гаремі. У монастирі Г. С. жив до самої смерті, і на схилі років написав в ортодоксально-православному дусі історичний твір «Хроніку», що охопила події 1258–1477 рр. Вона дійшла в двох редакціях – великій («Велика хроніка») і короткій («Мала хроніка»). Див.: **історики Візантії**.

Герменевт – перекладач, товмач. Г. як корпус входили до державного відомства з управління варварами й до **логофесії дрома**, обов'язково перебували в світі візантійських послів-дипломатів.

Гі (*грецьк.*) – земля, країна.

Гіматій (імадій) – широкий плащ, що обертався навколо тулуба і носився древніми греками і візантійцями як верхній одяг.

Гімн – спів, написаний ритмічними або римованими віршами. Кращий збірник церковних Г. належить **Романові Солодкоспівцю**. До кінця VIII ст. Г. користувалися такою любов'ю в Західній Європі, що король франків Карл Великий замовив переклад вибраних Г. латиною.

Гінекарій – ткач державної корпорації, у ранній Візантії підлеглої **комі-ту священних щедрот**. Див.: **монетарій, мурилегул, конхіліолегул**.

Гінекей – 1) жіноча половина будинку; 2) жіноча майстерня, звичайно ткацька; 3) галереї верхнього ярусу ранньосередньовічного християнського храму, що слугували місцями для жінок.

Гіперкерастн – воїни для охоплення ворожих флангів.

Гіпокауст (від *грецьк.* «гіпо» – «під», «унизу» і «каустос» – «нагрітий») – різновид центрального опалення, у якому гаряче повітря, що виникає в печі-топці, проходило через систему каналів, отворів чи труб під особливим чином облаштованою високою підлогою з метою нагрівання приміщень. Система відома з I ст. н. е. і використовувалася насамперед у **термах** і окремих багатих будинках.

Гіпоком – конюх.

Гіроком – відповідальний за старечий притулок.

Гірокомія – богодільня, притулок для самотніх старих, калік.

Гітонія – квартал у місті.

Година (грецьк. «орай») – 1) яке-небудь богослужіння добового циклу ([літургійна або канонічна] година; звідси назва книг, що містили відповідні **чинопослідування**: «Часовник» або «Часослов», «Літургія Годин»). Тому літургисти схильні вводити уточнюючу термінологію, розділяючи богослужіння добового циклу на «великі години» (Утреня і Вечірня – найбільш тривалі) і «малі години» (усі інші); 2) слово «години» використовується в значенні однієї з так званих «тимчасових служб», а також богослужінь добового циклу, що забирають час між «великими годинами» (постійними для більшості літургійних обрядів є Година третя – близько 9 години ранку, Година шоста – біля полудня і Година дев'ята – близько 15 години дня; іноді до них додаються Година перша – близько 6 години ранку, Година дванадцята – близько півночі тощо); 3) за античною традицією час визначали за «вартами ночі», коли впродовж ночі відбувалися чотири зміни варти (їхня тривалість змінювалася залежно від пори року), і ніч відповідно розбивалася на чотири відрізки, що звалися: «перша варта ночі», «друга варта ночі» і т. д.

Гомаріатик – особливе мито, що стягувалося з товарів або вантажів, упакованих у тюки.

Гомілії – настанови, розмови-бесіди (проповіді) духовних осіб, священників, що містять тлумачення окремих уривків **Біблії**.

Гомоусіус – грецьк. слово, яке означало, що Бог Отець і Бог Син подібні за своєю природою, «єдиносущні». Санкціоноване як найважливіший **догмат** Першим Нікейським (325 р.) і Другим Константинопольським (381 р.) церковними **соборами**. Див.: **Символ Віри**.

Гонатіон – див.: **епігонатій**.

Гонікон – спадкоємне володіння, власність, наприклад, спадкоємна **пронія**.

Гоплітарх – головнокомандувач піхоти під час військового походу. Див.: **таксіарх**.

Гороскоп – встановлення розташування сузір'їв у певний момент і тлумачення їхнього впливу на долю людини чи результат якого-небудь заходу. При цьому треба було вміти визначити центри – чотири точки на небі, що мали особливо важливе значення для Г. Див.: **астрологія**.

Гостія (лат. «жертва») – у християнському богослужінні спочатку означала всі принесені до вівтаря дарунки, а в період з IX до XI ст. поняття звузилося і стало позначати освячений хліб (**проскуру**) під час обряду **причащення**.

Грамаатист – викладач школи початкового ступеня.

Гріх – вчинок (поведінка) людини, що полягає в неприйнятті чи порушенні релігійних заповідей.

Григорій Назіанзин (329/330–390) – найбільший каппадокійський богослов, **Отець Церкви**, письменник, друг **Василія Великого**, **єпископ** Сасими, Назіанза, а пізніше **архієпископ** Константинополя (379–381); голова II Вселенського собору (381 р.). Написав 45 бесід-**гомілій**, 244 листа і близько 18 тис. віршів, всі вони мали велике теологічне значення.

Григорій Нисський (335–394) – знаменитий богослов і філософ, автор догматичних творів, чудовий оратор, Отець Церкви, брат **Василія Великого**, проживав у **Понті**.

Григорій Пакуріан – знатний вірменин XI ст., користувався авторитетом у Вірменії та Грузії, **доместик схол** на Заході, заснував і організував **монастир** у Болгарії, для якого склав статут-**типик**.

Григорій Палама (1295/96–1359) – знаменитий філософ, богослов і **містик**, учень **Феодора Метохіта**, а пізніше послідовник **Григорія Синаїта**, провідник **ісихасму** і творець релігійного вчення – **паламізму**, офіційно прийнятого Православною Церквою.

Григорій Синаїт (близько 1265 – після 1341 рр.) – афонський **монах**, духовний учитель, подвижник і богослов, засновник **ісихасму**.

Дванадцять свята – дванадцять основних православних свят (за григоріанським календарем): Різдво Христове (7 січня), Богоявлення чи Водохрещення Господнє (19 січня), Стрітєння Господнє – приношення дитини Ісуса до Єрусалимського храму (15 лютого), Благовіщення Пресвятої **Богородиці** (7 квітня), Вхід Господень до Єрусалиму (16 квітня), Вознесіння Господнє (1 червня), Трійця чи **Пятидесятниця**, Преображення Господнє (19 серпня), Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня), Різдво Пресвятої Богородиці (21 вересня), Воздвиження Хреста Господня (27 вересня), Введення до храму Пресвятої Богородиці (4 грудня). Див.: **Свята православні великі і дванадцять**.

Деїсеон – церковна посада, начальник клопотань.

Деїсус – іконне зображення **Богородиці** й Іоанна Хрестителя (Предтечі Христа) у молитовних позах перед Христом у центрі – символ прохання («deisis»), втілює ідею заступництва двох найбільш шанованих святих за людей перед обличчям Бога.

Декан – прислужник, воротар.

Декарх – молодший командир візантійського війська, під командуванням якого перебували 10 воїнів – **декархія**. Розміщувався в передній (лицьовій) шерензі бойового шикування; за ним у потилицю один одному стояли його солдати. Див.: **ванд**.

Декархія – «десяток», найменший підрозділ візантійської армії на чолі з **декархом**.

Декуріон – середній **куріал**, основний виконавець майнових куріальних повинностей. За соціальним положенням відрізнявся від принципалів **курії** і від нижчого прошарку куріалів, які з низки причин мали менше прав і обов'язків у курії, ніж Д.

Делатор (*лат.*) – донощик. Доноси стосувалися питань, що цікавили імператорську владу: доноси на незаконне володіння і доноси на дії, які припинювали імператорську велич. Д. одержував винагороду, що іноді сягала розмірів половини майна, відібраного за доносом до **фіску**. Оскільки Д. переслідували виключно особисті корисливі цілі, доноси зазвичай не стільки допомагали **закону** восторжествувати, скільки налаштовували громадську думку проти влади, яка широко користувалася послугами Д. Влада намагалася виставити їхню діяльність таким чином, щоб завуалювати власну майнову зацікавленість, виставивши в негативному світлі одних лише доносителів. Незважаючи на застереження, обмеження частки Д., і моральний осуд їхнього користолюбства, доноси як приватноправове явище зникли лише зі зникненням самої візантійської держави.

Демони – в уявленні ромеїв потойбічні істоти, які прагнуть порушити божественний порядок і збити людей зі шляху до порятунку. Їм належала значна роль у народних віруваннях, оскільки Д. не лише приносили нещастя, але і могли мати важливу інформацію.

Дервіші – інститут, що нагадує чернечий, форма організації мусульманських містиків-суфіїв. Д. були об'єднані в ордени, що остаточно склалися до X ст. Вони намагалися утримуватися від шлюбного життя, але обітницю безшлюбності не давали. Їхній спосіб життя описаний сербом Константином з Островіци в «Хроніці про турецькі справи» (друга половина XV ст.): «...їх (дервішів) храми називаються медресе, схожі на наші монастирі; вони мають такий статут: ходять голі й босі і нічого не мають на собі, крім шкіри оленя чи якої-небудь іншої тварини. А деякі носять одяг з повсті, за своїм звичаєм. Залізними ланцюгами вони оперізуються хрест-навхрест і ходять з головою головою; дітородні члени вони оковують залізом, палять вогнем руки і ріжуться бритвами; у чому ходять, у тім і сплять, не п'ють ні вина, ні якогось квасу; ніколи нічого не їдять на обід, але завжди злидарюють, а що після обіду залишиться – віддають жебракам; так само вчиняють вони з вечерею. І ніколи вони не мають нічого свого, лише ходять по різних місцях, як блаженні, і щодня під час вечірні танцюють, сходяться у коло, один одному поклавши руку на плече, киваючи головами, підскакуючи на ногах і голосно викликаючи...: «Немає Бога, крім Аллаха»; і вони дуже швидко повертаються і так сильно кричать, що їх далеко чути,... і цей їхній танець зветься сама; ...у цьому танці з них тече піт, а з рота йде піна...; і від сильного виснаження вони падають один за одним; і так, натрудившись, кожен іде до свого барлогу».

Деспина – «володарка, пані», імператриця; **титул** відповідав одній зі звичайних назв імператора чи його високого родича – **деспот**.

Деспот – 1) «владика, пан», високий **титул**, що мав сакральний зміст, оскільки в літургійних формулах чи канцелярській мові пов'язувався зі згадкою Христа, **Патріарха**; 2) одна з назв царственного глави держави; з X ст. цей придворний титул набув підлеглого характеру щодо титулу **василевс**; 3) у пізній Візантії – намісник **деспотату**, місцевий князь, зазвичай найближчий родич імператора з молодшої гілки царської родини, у першу чергу брат. З правління Мануїла I Комніна став вище титулу **севатократора**, що до цього слідував одразу після імператора.

Деспотат (деспотія) – 1) влада імператора; 2) сукупність владних повноважень особи, наділеної титулом **деспот**; 3) у пізній Візантії – область, що перебувала під владою деспота, який присягав на вірність імператору, але реально діяв як автономний цар (Див. Мореї, Фессалоніки).

Дефенсор – 1) **екдик**, він же *defensor civitatis, defensor loci, defensor plebis, defensor rei publicae, advocatus rei publicae*; 2) важкоозброєний кавалерист – **катафракт**.

Дефенсор сенату – дослівно з *лат.* «захисник сенату», представник майнових інтересів збіднілих провінційних senatorів нижчих рангів у місті, на території якого розташовувалися senatorські володіння. Призначався з числа відставних senatorів і великих провінційних землевласників. Забезпечував дотримання senatorських привілеїв при оподаткуванні.

Дефенсор церкви – особа, що займалася виявленням порушень канонічного права на церковній території. З 60-х рр. V ст. почав брати участь в обранні на церковні посади, що мали безпосереднє відношення до використання церковного майна (наприклад, **економа**) і з'ясуванні соціального статусу осіб, що зверталися до церкви за допомогою. Очевидно, не був **кліриком**, але мав високий авторитет серед священнослужителів і входив до **церковної ієрархії**.

Джизья – подушний податок, який в ісламських країнах зобов'язані були сплачувати ті, хто не прийняв **мусульманство**.

Дивітиссій – довгий одяг із широкими рукавами, який одягався через голову; у IX–XI ст. парадне вбрання знатного ромея чи **василевса**.

Дигнітарії (лат.) – носії вищих посад у ранній Візантії, наприклад, ректори провінцій і **коміти**.

Дидаскал – вчитель («ікуменікос дидаскалос» – «вселенський учитель»), який викладав у граматичній або риторській школі (**пайдевтуре**).

Диїкіт, двоїкіт (практор) – візантійський адміністратор, у VII–VIII ст. – високий чин у провінційній адміністрації, пізніше фінансовий чиновник відомства **логофета генікону**, збирач податків, переважно поземельних. З початку XI ст. функції Д. передані **практору**, хоча титул продовжує зустрічатися до XIV ст.

Дикайофілак (дикеофілак) – старший суддя.

Диканикій – див.: **рабда**.

Дикастирії – установи світського суду в Константинополі.

Димарх – особа, яка очолювала один з **димів**; термін відомий з початку VII ст. У придворному церемоніалі належав до імператорської ієрархії, мав сан **іпата** і навіть **протоспафарія**, мав власний штат посадових осіб з **хартуларіїв, нотаріїв** і навіть **меліста** – автора **акламацій**.

Дими (від грецьк. «димос» – «народ») – самоврядні громадські організації в Константинополі і деяких ранньовізантійських великих містах, що об'єднували населення кварталів навколо команд наїзників на міських **іподромах**. Були чотири основні кольори **факцій** – партій (в одязі цих кольорів виступали візники на перегонах) – **венети** (сині), **прасини** (зелені), **русини** (червоні) і **левки** (білі) (останні два в VI ст. злилися з венетами і прасинами). У ранній Візантії, до VII ст. включно, Д. стежили за міським благоустроєм, організацією міських свят, формували народне ополчення і захищали своє місто. Під час соціальних і релігійних криз брали участь у повстаннях і церковних чварах, представляючи народ перед обличчям влади. Насправді ж їхні проводирі знаходилися в руках влади.

Димитрій Кидоніс (близько 1324–1397/98 рр.) – один із найбільш талановитих і плідних письменників, політичний діяч XIV ст., наближений до імператора Іоанна Кантакузіна і його спадкоємця Іоанна V Палеолога, знавець західної науки, прихильник зближення Візантії з Заходом, супротивник **ісихасму**, автор похвального слова на славу тих, хто загинув під час громадянської війни у Фессалоніці у 1346 р., а також численних бесід і листів. Запідозрений у прихильності до католицизму, виїхав до Венеції, а потім на Крит, де і помер.

Димоти – члени **димів**. Як представники народу, заможних громадян, зайнятих розвагами, були членами циркових партій (**факцій**). До кінця VII ст. перестали бути елементом політичного життя, остаточно ставши лише організаторами й учасниками урочистих придворних церемоній, під час яких вони виражали вірнопідданські почуття. Див.: **дими**.

Димосіон – візантійська державна скарбниця.

Димосіос канон – основний прямиий земельний державний податок, розміри якого залежали від виду вирощуваних культур і якості оброблюваної землі (першої, другої категорії, з іригацією чи без). Включав **аннону** – постачання зерном, яку з VI ст. замінили спочатку на **хрисотелію**, а потім на **синону** – сплату за це грошей; **енноміон** – податок на домашню худобу, який коливався залежно від кількості тварин; **капнікон** – податок з будинку, родини, вогнища, а також додаткові податки – **параколутемата**.

Динати – дослівно з *грецьк.* «могутні», «сильні», «**власелі**». Так у Візантії з X ст. почали називати багатих, знатних землевласників, власників багатьох **проастієв**, **ікосів**. Це був правлячий клас, який володів і грошима, і адміністративною владою. Д. використовували свій авторитет і вплив для тиску на людей, що стояли на соціальній драбині нижче за них.

Диойкіт – див.: **диікіт**.

Диокесис – фінансова адміністрація, що вела регіональні реєстри, кадастри земель і податків, якими вони були обкладені.

Дипнон – друга (вечірня) трапеза (обід). Див.: **аподипнон**.

Диптих – подвійна пластинка: 1) виготовлялася на замовлення **консула** під час оголошення про його призначення (див.: **спортула**); 2) атрибут **священника**, на внутрішньому лицьовому боці якого були написані імена живих і мертвих, за яких священник молився під час божественної **літургії**.

Дискос – блюдо, на яке в церкві кладуть освячений хлібець-проскуру, що означає євхаристичну жертву. Див.: **Євхаристія**.

Диякон – перший ступінь священства. Помічник **священника**, **пресвітера** чи **єпископа** в проведенні богослужінь, але не має права самостійно здійснювати основні обряди (**тайнства**); див.: **церковна ієрархія**.

Дияконник (*грецьк.* «діаконікон», *лат.* «diacanicum») – бічне приміщення біля **вівтаря**, що перебувало під наглядом **диякона** і призначалося для зберігання **речей церковного вжитку**, священних книг, літургійного вбрання (риз) і перевдягання священнослужителів у них. Спочатку розташування його не було строго фіксованим (праворуч чи ліворуч від центральної **апсиди**, поруч з **нартексом**). Після VIII ст. Д. розташовувався, як правило, праворуч (з півдня) від головної апсиди і поєднувався з нею проходом.

Діадема – один з різновидів імператорської **корони** (пов'язки), що ввійшла у вжиток вже за доби еллінізму. Часто – синонім слова «корона». Мала вид високої корони або золотого обруча, іноді прикрашеного золотими кульками і маленьким хрестом спереду.

Діатарій – старший якого-небудь приміщення імператорського палацу (див.: **євдомарій**).

Діатриба – промова на моральні теми чи памфлет.

Дієра – антична назва корабля з двома рядами веслярів.

Дізевгарат – податний селянин, який мав більшу за звичайну ділянку землі, яку можна було обробити за допомогою двох пар волів (**зевгарій**).

Дікєрат (дікєратон) – дослівно «два кератії», додатковий податок, запроваджений василевсом Левом III (717–740) переважно для будівництва і ремонту оборонних стін. Стягувався в розмірі 1 **міліарисія** з кожної **номіси**. Як податок існував і у X–XI ст. Порівн.: **екзафол**.

Діонісій Ареопагіт – учень **апостола** Петра. Йому приписують містичні філософські трактати, виправлені наприкінці V чи початку VI ст., де пояснюється зв'язок церковного порядку на землі з небесною ієрархією. Цей твір значно вплинув на розвиток теології і філософії на Сході і на Заході.

Діоскор з Тралл – знаменитий лікар VI ст., брат **Александра й Анфімія з Тралл**.

Діоцез – територіально-адміністративний підрозділ пізньої Римської імперії, округ, менший за **префектуру**.

Дієтарикій – службове приміщення **Хрисотрикліна**, де **папій** зберігав ключі.

Догмат віри – «думка, вчення, постанова», затверджені церковним керівництвом основні положення віровчення, обов'язкові для віруючих. До таких відноситься християнський Д. про **Трійцю**, про непорочне зачаття Діви Марії, про відродження Христа з мертвих і його вознесіння на небо тощо. Будь-який сумнів в істинності Д. визначається Церквою як **єресь**. Див. також **Символ віри**.

Доктор (лат.) – вчитель.

Домен – земля, що перебувала у власності магната.

Доместик – **титул** і одночасно посада, що відносилася до цілого класу чиновників: 1) у IV–VI ст. – помічник намісника провінції чи воєначальника; 2) воїн загону придворної гвардії, що зберегла в VI ст. лише церемоніальні функції; 3) у VII–X ст. – командир **тагми** (крім Т. **арифм**); 4) з середини VIII ст. до 60-х рр. X ст. – Д. схол Сходу чи Заходу – фактично головнокомандувач імператорськими військами цих областей, відповідно в Малій Азії на Балканському півострові; спочатку – начальник однієї з **тагм**; у IX–X ст. – один з вищих рангів серед офіцерських чинів у військах фем (після **стратиґа Анатоліка**, попереду інших стратигів); 5) Д. великий – командувач військом у XI–XIV ст., іноді глава уряду; 6) Д. **фєми** – ад'ютант **стратиґа**, фемний офіцер; 7) Д. стін – начальник військових частин, що охороняли оборонні стіни Константинополя; 8) Д. нумерів – начальник, що відповідав за константинопольські в'язниці; 9) Д. богоугодних закладів – управитель казенними **монастирями**, лікарнями, будинками для подорожніх тощо; 10) Д. хору – голова церковного хору (у константинопольському храмі **Св. Софії** було кілька Д. хорів); 11) довірена особа, слуга.

Доместикій – у пізній Візантії – чиновник, який стежив за виконанням наказів імператора.

Донатив – грошовий дарунок, який надавався воїнам новообраним імператором.

Донощик – див.: **делатор**.

Дорифор – дослівно з *грецьк.* «списоносець»; охоронець імператора, відомого воєначальника або посадової особи, яка мала статус вищого офіцера.

Дром – відомство (*секрет*) зовнішніх зносин, пошти, збору розвідувальної інформації і передачі імператорських наказів. Очолювався *логофетом*, який у IX–XI ст. керував «*скринією* варварів», тобто особливим бюро, що займалося прийомом іноземців, послів або купців на території Імперії.

Дромон (дослівно з *грецьк.* «той, що біжить») – основний різновид візантійського довгого і важкого бойового корабля. Міг йти під вітрилом і на веслах, уміщав до 230 веслярів і 60–70 воїнів. Імператорські Д. оснащувалися закритими казанами з мідними трубами – сифонами для метання «*рідкого вогню*» під тиском гарячої пари.

Друнга (міра) – бойова частина, що включала до свого складу кілька *ванд (тагм)* і очолювалася *друнгарієм*. До X ст. – візантійський військовий підрозділ, що складав третину від *турми*.

Друнгарій – 1) командир військового підрозділу – *друнга*, офіцер середнього розряду (між *комітом* і *турмархом*); 2) Д. флоту – командувач імператорськими бойовими кораблями, що охороняли Константинополь (на відміну від провінційного флоту морських фем, що утримувався за їхній рахунок); 3) Д. вігли (він же ніктепарх, «нічний епарх») – з 791 р. начальник варти імператорського палацу, *іподрому* і суду, а також нічної варти Константинополя; у X–XI ст. перетворюється на суддівську посаду; 4) Д. *арифма* («числа») – командир цієї імператорської *тагми*, пізніше – великий друнгарій; під його керівництвом перебували топотиріт, *хартуларій*, *аколуф*, *коміти*, командири полків, *кентархи*, прапороносці; 5) Д. Ківіріотів – *стратиг* морської *фемі Ківіріотів*, часто командував усім фемним флотом; 6) Д. *ванди* – командир невеликого військового загону, що входив до складу тагми.

Дука (*лат. дукс*) – 1) намісник однієї або кількох провінцій у пізній Римській імперії; 2) високий *титул* в армії і на флоті (Д. флоту); 3) «військовий губернатор» області, частіше прикордонної (у ранній Візантії було не менше 13 *дукатів*, що стали формуватися з 534 р.); поєднував військову владу з цивільною, мав широкі адміністративно-територіальні повноваження, керував військом і цивільною адміністрацією, призначав і зміщав чиновників, командував комендантами міст і фортець (*трибунами* чи *комітами*), *хартуларіями*, у даному випадку військовими адміністраторами, що керували окремими частинами дуката, контролював дії судових інстанцій, видав військово-інженерними роботами і громадським будівництвом, фінансами і стягненням податків, стежив за церковним управлінням; 4) у X–XII ст. – військовий намісник області-дуката, адміністративної одиниці на окраїні Імперії, який мав також права цивільного адміністратора. Іноді в дукат поєднували кілька віддалених *фем* (див.: *катепан*), але одночасно були і Д. невеликих місцевостей, що мали особливе воєнно-стратегічне і політичне значення.

Дука Фокійський (близько 1400–1470 рр.) – письменник XV ст., виходець з вищої аристократії Візантії, довго жив у Новій Фокії, потім на о. Лесбосі. Був поміркованим латинофілом, за дорученням володаря острова генуезців Гаттелузи здійснював низку важливих дипломатичних місій, пре-

красно володів, крім грецької, італійською, турецькою мовами. У 1462 р. пережив облогу османами рідного міста Мітилени на Лесбосі. Падіння Константинополя він не бачив, але доволі яскраво описав історію ромеїв і **османів** з 1341 по 1462 р. Завойовників Д. Ф. ненавидів і завжди зберігав відданість православної релігії. Див.: **історики Візантії**.

Дукат – 1) прикордонний округ; 2) одна з назв пізньовізантійської золотої монети – **візанта**; 3) золота монета, з XIII ст. карбувалася у Венеції.

Дулопарики – близька до **париків** категорія залежних селян (дослівно «раби-присильники»).

Духівництво – особлива, організована за ієрархічним принципом група професійних служителів культу. Див.: **церковна ієрархія**.

Дуценарій (лат.) – дослівно «двухсотник» (за величиною окладу в 200 грошових одиниць), у ранній Візантії – імперський чиновник середньої адміністративної ланки, службовець придворної **скрині**, мав тісний зв'язок зі структурами **фіску**.

Евлогія – див.: **евлогія**.

Егемон – див.: **ігемон**.

Едикт – імператорський указ, розпорядження. Див.: **закон**.

Екдик – грецьк. еквівалент лат. «дефенсор»: 1) «попечитель», офіційний представник на місцях імператорської влади, судовий виконавець, представник інтересів хліборобів і дрібних землеволодільців міської округи в провінційному суді. Інститут «міських захисників» (defensor civitatis) спочатку з'явився в Єгипті (332 р.) і до кінця IV ст. став обов'язковим у всіх містах Імперії. Е. обирався на п'ять років з числа відставних чиновників середнього імперського рівня в **курії** громади і затверджувався на посаді **префектом преторія** і самим імператором. Це була одна з найбільш важливих міських магістратур, виконавець якої знав **закон**, був наділений судовою юрисдикцією, передусім у сфері оподатковування, зокрема, спостереження і контролю за діями державних чиновників при розподілі і стягуванні податків з городян, а також у сфері захисту церковних прав у світських судах. Міг виступати як суддя щодо майнових позовів «вартістю» до 20 **солідів**. Крім того, Е. виконував низку незначних функцій адміністративного, поліцейського і релігійного характеру (право спостереження за нижчими кліриками). Як правило, обирався представниками муніципальної і церковної верхівки міста з числа духовних осіб. Вважається, що посада дефенсора у Візантійській імперії зникає до кінця VI ст., однак у візантійському Херсоні відома знахідка **молівдула** міського Е. кінця IX – початку X ст.; 2) один з нижчих санів **кліриків** (див.: **церковна ієрархія**).

Екзактор – (від лат. «exigo» – «стягую»), рядовий збирач загальнодержавних податків і невеликих недоїмок з них. Звичайно обирався з числа небагатих **куріалів**. Порівн.: **сусцептор**.

Екзарх – 1) великий візантійський чиновник, який мав усю повноту військової і цивільної влади над **екзархатом**. До кінця VI ст. Е. іноді називали головнокомандувача великого війська або командувача флоту. Е. і **стратиг** – синоніми. Пізніше титул Е. (ексарх) втрачає чітке значення, під його власниками мали на увазі вищих посадових осіб, безпосередніх представників імператорської влади; 2) церковний титул, який з V ст. як

особлива відзнака надавався **митрополитам** і **архієпископам** Константинопольському, Александрійському, Кесарійському, Каппадокійському, Ефеському, Антіохійському; пізніше Е. називалися архієпископи найбільш значних митрополій, які стояли на чолі митрополитів, а також послі **Папи** римського та інших **Патріархів**, митрополита Фессалоніки (з кінця IV ст. до початку VII ст.) та ін. Е. називали також тих представників духовництва, яким Патріархи, митрополити і єпископи передавали іноді частину своїх адміністративних прав з керування **монастирями**, церковними округами або **єпархіями**. Е. стежив за життям духовництва, залагоджував суперечки і непорозуміння, втручався до справ монастирського господарства, обстежував стан церковних будівель, **речей церковного вжитку** тощо. Термін діяльності Е. залежав від наданих йому прав; 3) старшина професійної корпорації, **систими** або **соматейі**.

Екзархат – територія, створена при перегруповуванні кількох старих провінцій, одна з великих окраїнних територіально-адміністративних одиниць, віддалена область, що знаходилася в найбільш небезпечних і стратегічно важливих частинах Імперії. Перші Е. з'явилися в другій половині VI ст., після завоювань Юстиніана I (Равеннський – в північно-східній Італії, Карфагенський – у північній Африці). Див.: **екзарх** (1).

Екзафолл – додатковий податок на ремонт і будівництво місцевих укріплень, міських оборонних стін (складав б **фоллів**, тобто половину **кератія** або чверть **міліарисія** з **номісми** державної податі). Стягувався разом з **дікератом**.

Екзегетика, герменевтика (від *грецьк.* «герменевтикою» – «той, хто роз'ясняє, тлумачить») – мистецтво тлумачення текстів (класичної древності, **Біблії** та ін.), вчення про принципи їхньої інтерпретації.

Екзонартекс – зовнішній притвор у церкві. Див.: **нартекс**.

Екзорцист – вигонитель демонів, був необхідний **єпископу**; у **церковній ієрархії** стояв нижче за **анагоностів**. У першій половині IV ст. зникає з церковних посад. Функції Е. переходять до **монахів**, які зціляли одержимих дотиком рук чи молитвами.

Екклесіарх – церковний чиновник, який стежив за збереженням і дотриманням у порядку культових місць і всього, що відносилось до церковних церемоній.

Еклога – див.: **закон**.

Економ (іконом) – 1) управитель маєтку – **ікосу**; 2) пресвітер або один з найбільш впливових **монахів**, який відав господарством, майном **єпархії**, церкви або **монастиря**; іноді – представник **ігумена**, який керував підлеглим невеликим монастирем, так званим **метохом**.

Економія – див.: **ікономія**.

Ек просопу (*грецьк.* «від імені...») – «виконуючий обов'язки» або «помічник-заступник», чиновник, якому імператор або інша вища посадова особа постійно або тимчасово довіряли свої повноваження і дозволяли діяти від свого імені у визначеному місці. До кінця X ст. так позначали: 1) безпосередніх представників візантійського імператора в провінціях, що не мали на той момент **стратиґа**; 2) посланців **василевса** з контролюючими функціями щодо діяльності обласних правителів; 3) представників

стратига **фемі** з повним обсягом повноважень на частині військово-адміністративного округу або переважно з адміністративно-фіскальними функціями; 4) спеціальних представників центральних відомств у провінціях з функціями контролюючого або ревізійного характеру, особливо тих, які мали відношення до фінансів і збору податків. У **Тактиконах** вони займають місце за стратигами фем і належать, як правило, до сану імператорських **протоспафаріїв**. Ек просопу як заступники могли бути в **митрополитів, єпископів, логофетів**, стратигів. У XI–XII ст. так називають дрібних фіскальних і судових чиновників у містах і віддалених провінціях Імперії.

Ексагій – важок, сплюснена гирка зі скляної пасти або металу (міді, бронзи, рідко – заліза).

Екседра (грецьк.) – напівкругла в плані споруда, перекрита склепінням. Окремий випадок слововживання: зала **палатія** з нішею – екседрою або **амвон** у деяких сирійських церквах, що має форму напівкруглої платформи з лавою (**віма**).

Екскомідій – грецька **туніка**, що залишала відкритими праве плече і праву руку; одяг рабів, ремісників, простого люду.

Екскувіт (екскувітор) – воїн придворної варти, організованої, ймовірно, за імператора Лева I. Згодом ця варта стала однією з **тагм** – частин (корпусів) імператорської гвардії, що підкорялася до VIII ст. **коміту** Е. З VIII ст. на чолі Е. стояв **доместик**, а згодом два доместики – Сходу і Заходу. Під їхнім керівництвом перебували **топотирит, хартуларій**, скрибони (командири полків), **протомандатори, мандатори, легатарії**, прапорносці і синатори (унтер-офіцери).

Екскусіат – той, хто одержав від **василевса екскуссію**.

Екскусіократор (від грецьк. «екскусія» – «влада» і «кратер» – «володіти», «мати») – дослівно «власник влади». Одне з візантійських найменувань правителя іноземного народу.

Екскуссія – звільнення державою від деяких обов'язків. Слово вживалося в значенні майнового, податкового, адміністративного або судового імунітету (недоторканності), хоча у Візантії про повне звільнення говорити не можна.

Екстраордин – законний вид обкладання; містив у собі все, що уряд накладав на платників податків у якості додаткового зобов'язання, крім регулярних податків і повинностей. Законною підставою для Е. вважалися додаткові витрати держави, що визнавалися обов'язковими (армія, управління, соціальна допомога). Податному населенню було простіше пояснювати необхідність застосування Е., ніж додаткових податків – «понадоголошеного» (*superindictum*), які зазвичай були перевищенням основного податку – **канону**. Від додаткового обкладання податками і повинностями потрібно відрізняти «понадстягування» (*superexactio*) і «понадвимагання» (*superpostulatio*), які прирівнювалися **законом** до вимагання. **Коллаторам** дозволялося подавати до суду позови проти таких збирачів. Звичайно ними були **актуарії** і **приміпларії**.

Екскерпти – уривки з творів стародавніх авторів. Див.: **історики Візантії**.

Ектагі – внесок, що стягувався з особи, яка з'являлася перед судом. Е. сплачувалися суддям, його розміри не були чітко визначені й на практиці могли бути доволі значними.

Екфесис – едикт віри, прийнятий василевсом Іраклієм у 638 р.

Екфрасис – літературний жанр, «промова», присвячена пафосному опису твору мистецтва, архітектури, міста. Див.: **Іоанн Євгенік**.

Елатикон – додатковий податок на користь нижчих збирачів – таксіотів, помічників збирачів податків «за стомлення ніг» (0,5 **міліарисія** з **номісми** державного податку).

Елевтер – *грецьк.* «вільний», незаможний селянин, колон, який не мав землі і тому не був записаний до державних кадастрів. З цієї причини він був вільним від сплати податків державі. Див.: **левтер** (2).

Еллін – грек; у розумінні візантійців – будь-який язичник незалежно від етнічної при належності. Е. могли називати як араба, так і китайця чи нехрещеного слов'янина. Іноді зустрічається в значенні «юдей».

Елогіум – надгробний панегірик.

Емвол – крита галерея, великий портик або критий простір між двома будинками.

Емпор – купець, який здійснював зовнішню торгівлю.

Емпорій (дослівно «ринок») – спеціально обладнане для ведення далекої оптової торгівлі місце, звичайно на березі моря, де надавалися митні і складські пільги.

Емфітевсис – довгострокова оренда землі, а в деяких регіонах – обіцянка не віддавати орендаря під суд. Поновлювалася за умови поліпшення землі.

Емфітевт (емфітевкарій) – довічний орендар.

Енапограф – приписний колон або орендар, який прожив на землі власника не менше 40 років і не мав права переходу до іншого землевласника. Див.: **адскрипції**.

Еніпостат – заможний селянин у пізній Візантії. Див.: **аніпостат**.

Енколпійон – нагрудний двостулковий хрест із зображенням Розп'яття, **Богородиці**, святих, всередину якого вкладалися частки священної **реліквії, мощів** (*російськ.* «складень», «мощевик»). Набув особливого поширення з IX–X ст.

Енкомій – похвала, похвальне слово, хвалебна промова, іноді – «затрапезне слово», тост.

Енноміон – податок, що стягувався з громади за користування пасовищами; його розмір залежав від кількості домашніх тварин; див.: **димосіос канон**.

Енспонди – див.: **соції**.

Епанагога – див.: **закон**.

Еортологія – богословська наука про церковні свята, розділ **літургіки**.

Епарх (іпарх) – містоначальник (у пізній Римській імперії – **префект міста**), один з вищих цивільних чиновників імперської адміністрації. Посада була заснована в Константинополі у 359 р. До його обов'язків належала турбота про благоустрій міста, постачання городян усім необхідним і, насамперед, основними продуктами харчування – хлібом, рибою, м'ясом, вином

за твердими цінами, наведення порядку в місті за допомогою відповідного адміністративного і поліцейського апарату – **секрету** Е. (до нього входили помічник Е. – **симпон**, **логофет преторій**, судді 14 районів столиці, два протоканкелларії з їхніми канкелларіями – канцеляріями, центуріон – начальник військової команди, чотири **епопти** міста – контролери кадастрів, списків, **екзархи** – глави деяких торгово-ремісничих об'єднань, **нотарії**, 12 гітоніархів – глави міських кварталів, **вуллоти** – клеймувальники вантажів і товарів, **парафаллассит** – наглядач порту). У Константинополі під контролем Е., що підкорявся безпосередньо імператору, перебували міські ремісники і торговці, організовані у відповідні **систими** і **соматейї**. Він здійснював нагляд за в'язницями, лікарнями, жебрацькими будинками, іноземцями, контролював поведінку городян на вулицях і площах міста. Е. належала вища судова і поліцейська влада з цивільних і кримінальних справ у столиці та її околицях радіусом до 100 миль (близько 160 кілометрів). Е. іноді фактично очолював уряд, особливо у випадку відсутності імператора в місті. До кінця XI ст. ця посада стала втрачати своє значення. Поряд зі столичним Е. були провінційні, в окремих містах.

Епарх війська – головний постачальник (інтендант) армії.

Епарх двору – див.: **префект преторія** Сходу.

Епібола (епівולי) – дослівно «прикидка, надбавка», винайдена фіском примусова система, що накладала на селян обов'язок сплачувати, крім звичайного поземельного податку, також додатковий податок за залишені землі відповідного округу, власники яких утекли.

Епіват – той, хто експлуатував судно, пасажир.

Епівולי – див.: **епібола**.

Епіграфіка – допоміжна історична наука, яка вивчає написи, зроблені на твердих матеріалах (кам'яних, мармурових плитах, архітектурних деталях, надгробках, посудинах тощо).

Епік – див.: **інік**.

Епікомпій – полотняний мішечок з монетами, призначеними для роздачі.

Епітоми – див.: **закон**.

Епод – магічний містичний текст (ім'я, комбінація букв, закликання ангелів, Христа, **псалом**, молитва), за допомогою якого хотіли закликати на допомогу ті чи інші божественні сили.

Епопт – 1) чиновник головного державного податкового відомства (**генікона**); займався складанням і виправленням податкових (податних) списків, тобто відав кадастром, на підставі якого здійснювалося стягнення податків; 2) службовець **секрету епарха**.

Ерарій – сукупність імператорського майна. Термін застосовувався з початку 80-х рр. IV ст. поряд з терміном **фіск**.

Ерагстиріаки – власники **ерагстиріїв** у місті.

Ерагстирій (*грецьк.* «робоче місце») – крамниця, майстерня, питний заклад, цирюльня, нотаріальна контора, будівельний майданчик або інше місце, де постійно, досить регулярно відбувалася робота будь-якого роду. Іноді був одночасно складським приміщенням і житлом власника або орендаря.

Ергат – некваліфікований ремісник, робітник (порівн.: **техніт**).

Ерголаб – будівельний підрядчик, доглядач робіт, посередник між клієнтом і робітниками; одержував і розподіляв платню, відповідав за постачання будівельних матеріалів. Іноді Е. міг відігравати роль архітектора, але більше був менеджером, який приймав фінансові й інші неархітектурні рішення.

Ерима – термін, яким позначали укріплене поселення, мале або велике, часто взаємозамінний із **фрурою** у сенсі захищеного місця. У Візантії так називали як дрібні укріплення, так і важливі імперські центри, Афіни і Коринф.

Есхатологія (від *грецьк.* «есхатос» – «останній», «кінцевий» і «логос» – «слово», «вчення») – релігійне вчення про кінцеву долю людства і світу, що є складовою частиною багатьох релігій. Розрізняють індивідуальну Е. – вчення про загробне життя кожної людської душі, і загальну Е. – вчення про мету космосу й історії, та їхнє завершення.

Етеріарх – командувач палацової гвардії охоронців імператора, до якої входили **варанги**.

Етерія – загони особистої гвардії, охоронців імператора; на відміну від **манглавітів**, склалися здебільшого з іноземних найманців (велика і середня Е.). Перебували під командуванням **етеріараха**. У широкому розумінні «етери» – це наближені, товариші, сподвижники.

Етнарх – начальник союзницького війська (див.: **соції, енспонди**).

Етнос – народність всередині чи за межами Імперії.

Ефестирида – плащ.

Евагрій з Понту (346–399) – відомий грецький містик, учень аскета Макарія Єгипетського, жив у Єгипті в Нітрійській пустелі, автор такого відомого твору, як «Сентенції».

Евагрій Схоластик (536 – після 594) – ритор і адвокат з Антіохії, сирійський **церковний історик**, близький до Антіохійського **Патріарха**. Був заможною людиною, землевласником, мав багато залежних селян, слуг, секретарів. Зазнав безліч поневірянь, втратив через чуму першу дружину, дочку, від чого став сумніватися в істинності християнської віри, але за допомогою знаменитого стовпника Симеона Молодшого зумів перебороти свою духовну кризу. Автор «Церковної історії», у якій описав різні події правління візантійських імператорів від Феодосія II до Маврикія (з 428 до 594 рр.). Його твір – єдине джерело, яке послідовно викладає й інтерпретує історію візантійської Церкви від Халкидонського собору (451 р.) до релігійного едикту Юстина II (571 р.) з точки зору православ'я.

Євангеліє (від *грецьк.* «блага звістка») – літургійна книга, розподілена в порядку читання за днями і тижнями церковного року. Його ще називають Євангеліє Апракос. Не плутати з **Новим Заповітом, Тетраєвангелієм, Октамеухом**.

Євангеліон – молитовник, літургійна книга, що містить уривки з **Нового Заповіту** в тому порядку, у якому їх потрібно читати впродовж церковного року.

Євангелістріон – книга, що являє собою тексти **Нового Заповіту**, переписаного у вигляді щоденних уроків.

Євдом – передмістя на південно-західній околиці Константинополя, на європейському березі **Пропонтиди**, приблизно за п'ять кілометрів від Зо-

лотих воріт. Тут відбувалися паради, військові огляди, розташовувався один з імператорських палаців, **монастирі**, церкви, у тому числі знаменитий храм Іоанна Хрестителя.

Євдомарій – дослівно «тижневик» (від *грецьк.* «євдомас» – «тиждень»), придворна посада, носіям якої доручалося вдень і вночі чергувати при дворі. Такого роду службовці підпорядковувалися **примікурію** і **папію**, зберігачу ключів від усіх дверей імператорського палацу. Підлеглими папія були шість **діатаріїв**, які завідували окремими покоями. Діатарії служили позмінно: кожна група на чолі з примікирієм чергувала протягом тижня, звідки і походить їхня назва.

Євергесія – влада **василевса** як священне благо.

Євлогія (від *грецьк.* «благословення») – освячений предмет, наділений особливими спасительними властивостями завдяки зображенню на ньому святого мученика чи хреста з відповідним закликком благословення або внаслідок внутрішнього вмісту (св. вода, частки мощів, порох з могили мученика тощо). Такі пам'ятні церковні **реліквії** мали вигляд невеликої свинцевої ампули з частками **мощів**, глиняного або скляного флакона зі святою водою, порошком з могили мученика, теракотового образка чи воскової плакетки з зображенням святого, мученика, якому був присвячений храм. Ці своєрідні літургійні «сувеніри» були особливо популярними у Візантії до епохи **іконоборства** й охоче купувалися прочанами, мандрівниками. Особливо поширеним був звичай освячувати олію як через дотик до мощів, так і через наливання її у лампади, що горіли перед мощами. Освячений **єлей**, **миро** відвозився прочанами у Є. і вживався для лікування. Прочани іноді дарували його своїм знайомим чи шанованим особам. Крім звичаю відвозити єлей, існував звичай набирати в глиняні посудини воду зі святих місць. На деяких Є. робили написи «Єлей древа життя святих місць Христових», «Благословення Господа від святих місць Христових», «Благословення Господа на вас», «Благословення **птохіона** Святого Фоки» тощо.

Євнапій з Сард (345–420 рр.) – візантійський хроніст, затятий язичник, захисник імператора Юліана (316–363), який відстоював старих богів. Уклав розповідь про події 270–404 рр., але твір зберігся у фрагментах. Див.: **історики Візантії**.

Євнухи – чоловіки, хлопчики, які зазнали **кастрації**. Є. варварського походження привозили з-поза меж Візантії, вони підлягали купівлі-продажу, на відміну від Є. ромейського походження. Іноді матері самі кастрували дітей або до цього змушувала хвороба, наприклад, серйозне венеричне захворювання, через яке лікарі вважали доцільною кастрацію. З огляду на поширеність венеричних хвороб, особливо в містах, такі випадки траплялися достатньо часто. У Візантії Є. використовувала знать в якості слуг будинку, насамперед на жіночій половині. Дуже багато Є. служило в цивільній, військовій, церковній і особливо придворній адміністрації (див.: штат **кувуклія**, **китона**, **примікурії**, **препосити**, **остіарії**, **ніпсистерії**, **валнітори**, **вєстіарії**, царські **протоспафарії-оффіціали**, **севастофори**, **паракімомен**, **проедр**, **папіій**). Часом їм надавали надзвичайно високі **титули** і довіряли важливі посади в структурі Церкви, в армії, у цивільній адміністрації. Вони могли бути присутніми на церемоніях, обіймати, за рідкісним винятком, усі

громадські посади, але не могли претендувати на імператорський престол. Є. можна було знайти серед воєначальників, **Патріархів**, **митрополитів**, **кліриків**, **монахів**. Таким чином, Є. зустрічалися на всіх соціальних рівнях, і ромеї не виокремлювали їх в особливу групу, сприймаючи як «подобу» ангелів, пародію на ангельську безтілесність. Вони поступово втрачали своє унікальне становище разом з феодалізацією візантійського суспільства в XII–XIII ст., а також під впливом упереджень, що прийшли з Заходу, згідно з якими Є. стали вважати фізично неповноцінними.

Євсевій Памфіл (близько 260–339 рр.) – він же Євсевій Кесарійський, **єпископ** Кесарії Палестинської, церковний діяч і письменник епохи Константина Великого, автор численних творів різного жанру, у тому числі біографії Константина I і першої «Церковної історії», завершеної в першій половині 325 р. Вона охоплювала період від Пришестя Христа до перемоги Константина над **Ліцинієм** (Лікінієм). Його твори надзвичайно потужно вплинули на візантійську літературу і громадську думку. Див.: **церковні історики**.

Євсевія – 1) молитва, вшанування творіння Бога і його земних прихильників; 2) сукупність наряду думок і поведження праведних візантійців.

Євстафій Воїла – **протоспафарій**, службовець **Хрисотриклінія** і **консул**, відомий за своїм заповітом, складеним у середині XI ст., у якому описуються придбані ним володіння на кордоні Малої Азії, куди він перебрався з Каппадокії.

Євстафій Роман – див.: **Піра**.

Євстафій Фессалонікійський – **митрополит** Фессалоніки, **диякон Великої церкви** в Константинополі, вчитель **риторики**. Написав коментарі до античних текстів, у тому числі до «Іліади» та «Одиссеї» Гомера. У 1175 р. був призначений **архієпископом** Фессалоніки, написав розповідь про розгарбування Фессалоніки **норманами** в 1185 р., різні бесіди, **гомлії**, релігійні вірші, твори на теми **аскетизму** і необхідності реформувати монархічний лад, листи.

Євстратій – **митрополит** Нікеї, візантійський філософ XII ст., учень **Іоанна Італа**.

Євтаксія – порядок, встановлений Богом на землі, проти якого ніхто не повинний повставати. За цей порядок відповідає влада.

Євтихій – Див.: **монофісичство**.

Єфімія – 1) славослів'я, якими супроводжувався ритуал проголошення імператора; 2) благословення (відповідає *лат.* «benedictio»).

Євхаристія (*грецьк.* «віддяка») – головна частина християнської Божественної **літургії**, одне з найважливіших церковних **таїнств**, що уособлює Вечерню Господню, на якій освячуються хліб (**проскури**) і вино – Святі Дари. Приймаючи їх, віруючі з'єднуються з Христом, з його плоттю і Кров'ю (див.: **причащення**).

Євхологій – одна з найстаріших богослужбових книг візантійської Церкви, по суті поєднання Службеника і Требника, священнодійств і молитов на різні **треби** – приватні служби. Іншими словами, це був молитвослов і одночасно требник, що містив виклад церковних обрядів, чинопослідувань і порядку їхнього проведення.

Ектенія (грецьк. «прохання») – низка протяжних закликів до молитви, що вимовлялись **дияконом** чи **пресвітером**; входять до складу богослужбових **канонів**.

Слей – освячена олія оливи (див. **миро**). У візантійській церковній обрядовій практиці освячений Є. поряд зі святою водою відігравав особливо велику роль. Відповідно до його призначення існували різні види Є.: при водохрещенні використовували заклиналий Є., під час хвороби – освячений молитвою лікарський засіб, а в таїнстві він уживався як знак Божої благодаті. Освячуючи воду й Є., архієрей повинен був схилити голову перед судиною з олією, тричі дмухнути на неї і стільки ж разів перехрестити, читаючи молитву, після чого, зануривши скіпу в судину з олією, зробити нею три хрести у воді.

Спархія (від грецьк. «володарювання, керівництво») – церковно-адміністративна територіальна одиниця в християнській Церкві, що складається з кількох «благочинних округів», які, у свою чергу, поділяються на окремі приходи. Керівництво Є. здійснює **архієрей** (**митрополит, архієпископ, єпископ**), благочинними округами керують благочинні, **пресвітери**. На території однієї **провінції** могло бути кілька Є. (**єпископії**).

Спигонатій (гонатіон) – прямокутний плат, складений у вигляді ножа; прикріплювався до пояса священика на знак того, що він є не лише наставником, але й суддею, який знає як карати духовно.

Єпископ (грецьк. «наглядач») – вищий ієрарх, **архієрей**, глава **епархії** (**єпископії**). Йому не дозволялося одружуватися, як парафіяльному священику, і тому Є. часто брали із середовища **монахів**, причому з найбільш активної їх частини. Серед Є. виділяють старших Є. або **архієпископів**.

Єпископія – кафедра **єпископа**. Звичайно синонім **епархії**.

Єпискептит – наглядач, управитель у маєтках.

Єспитрахіль – приналежність богослужбового вбрання, широка прикрашена стрічка, перекинута через ший, що спускалася по грудях до ніг нижче колін. Підперізувалася поясом і служила символом благодаті священства, частиною священних одягів.

Єспитроп – опікун імператора.

Єресь (від грецьк. «вибір, відбір») – особливий напрям думок, відступ від панівного віровчення, який розходиться з офіційними **догмами**.

Жертовник (грецьк. «професис») – спочатку – узвишся, **стіл** для жертвопринесення, до якого віруючі несли пожертвування. У візантійський час – «жертвний стіл» (**фіціастеріон**) поруч з північною стіною вівтаря або власне приміщення, як правило, ліворуч (на північ) від центральної **апсиди**, що сполучається з нею. Призначався для початкової частини **Євхаристії** – приготування **священиком** і **дияконом** Св. Дарів – хліба і вина для освячення на «жертвному столі», а також слугував місцем відпочинку літургійної процесії Великого **Входу**, що почав здійснюватися з останньої чверті VI ст.

Закон (лат. «lex», грецьк. «номос») – нормативно-правовий акт, виданий або затверджений імператором. Основні візантійські збірники З.: Кодекс Феодосія II; **Звід цивільного права** (**Corpus juris civilis**) – публікувався комісією з юристів за Юстиніана I протягом п'яти років (528–533 рр.) і складався

з Кодексу (компіляція законів, що діяли з 196 р.), Інституцій (приспособовані до нового законодавства витяги з текстів римських юристів, своєрідний підручник права), Новели (закони, прийняті після Кодексу); Еклога – вибірка законів, здійснена Левом III Ісавром і Константином V у 726–741 рр.; Землеробський закон (створений між 533 і 572 рр.), Морський закон, Стратіотський (Військовий) закон, Мойсеїв закон; Додаток до Еклоги (середина VIII ст.); Еклогадій, чи Розширена Еклога (час правління Никифора I Геніка); Приватна Розширена Еклога (кінець VIII – перша половина IX ст., чи 829–870 рр., можливо, південноіталійського походження); Епанатога (з'явилася, швидше за все, у 879–886 рр.); 60 книг Василік і зібрання 113 новел Лева VI (кінець IX ст.); Прохірон – короткий посібник з права (907–908 рр., або 870–879 рр.); Книга епарха (офіційно оформлена у 911 р.); Еклога, змінена за Прохіроном (середина X – середина XII ст.); Епітома законів (920-і рр.); Великий синопсис Василік – оглядовий алфавітний довідник до Василік (середина – кінець X ст.); Еклога законів (остання третина X ст.); Піра (дослівно з *грецьк.* «досвід, навчання») – зібрання з юриспруденції, записане зі слів константинопольського судді Євстафія Ромея (перша третина XI ст.); Типукіт (дослівно з *грецьк.* «Що є де») – предметний покажчик до Василік, укладений суддею Михаїлом Патцисом (кінець XI ст.); Синопсис законів **Михаїла Пселла**; юридичний трактат **Михаїла Атталіата** (приблизно 1074 р.); анонімні схолії XI–XII ст. до витягів з перших десяти книг Василік; Малий синопсис Василік (XIII ст.); **«Шестикнижжя»** судді **Константина Арменупула** (приблизно 1345 р.); Поширений Прохірон (кінець XIII – початок XIV ст.).

Захарія – адвокат, ритор або схоластик, **єпископ** Мітилени, написав у 518 р. історію Церкви сирійською мовою, що охоплювала 450–490 рр. Див.: **церковні історики**.

Звід цивільного права – див.: **закон**.

Зеамет – умовне земельне пожалування в турків-османів з доходом від 20 тис. до 100 тис. акче – срібних монет (у другій половині XV ст. зі 100 дирхемів – 312 грамів срібла чеканилося 330 акче).

Зевгарат – **парик**, який мав відповідне господарство, **зевгаріон** орної землі і пару волів для її обробки. Див.: **воїдат**.

Зевгаратикій – грошова рента з власника **зевгаріона**, земельний податок, що у XI ст. стягувався в порівняно невеликих розмірах, але помітно зріс в XIV ст.

Зевгаріон (зевгар) – 1) орна запряжка з пари волів; 2) форма організації землеволодіння, повний або нормальний наділ орної землі, який селянська родина була здатна обробити власними силами за допомогою пари волів; залежно від місцевості і якості землі – від 80 до 270 модіїв (близько 8–24 га); 3) селянський двір; 4) фіскальна одиниця. Селянин, який володів 3. землі, зараховувався до податної категорії **зевгаратів** або монозевгаратів.

Зигії – рівноплечі ваги з двома чашками на коромислі. Призначалися для зважування за допомогою **ексазіїв** монет, а також пахоців, гомеопатичних ліків, барвників та ін. коштовних товарів.

Зигостат – державний фінансовий чиновник, який контролював вагу і вміст золота у візантійській монеті.

Зидоти – «ревнителі»; 1) назва народної партії в Єрусалимі в I ст. н.е.; 2) демократична партія, яка відстоювала інтереси міського плебсу і залежного селянства, перебувала при владі у Фессалоніці, повстала проти Іоанна Кантакузіна в 1342–1349 рр. Мала програму соціально-економічних і суспільно-економічних реформ, яку спробувала здійснити, але була розгромлена.

Змійовик – металевий литий амулет із зображенням християнських персонажів на лицьовому боці та змії або змієногого персонажу на зворотньому. Особливо широко розповсюджені в середньовізантійський період, у X–XII ст., у тому числі за межами Візантійської імперії.

Золотна нитка – найтонша металева фольга (біть) зі сплаву золота і срібла, навита на органічну основу, чотиригранна або кругла в розрізі. Використовувалася для тканної парчі. Секрет виготовлення таких ниток втрачений.

Золотий Ріг (Хрисокерас або просто **Керас**) – витягнута вузька затока Босфору, яка обмежувала Константинополь з північно-східного боку і за формою нагадувала трохи вигнутий ріг. Проникає вглиб Фракії майже на 7 км і сягає глибини до 30 м. Вхід до бухти, який сягав в найбільш широкому місці 560–570 м, перекривали залізними ланцюгами, прикріпленими до плаваючих колод, щоб кораблі ворога не могли проникнути до неї. Це була головна гавань столиці, на березі якої жили моряки, вантажники, корабельники, іноземці. Там же розташовувалися порти, склади і верфі.

Золоті ворота – в'їзд до Константинополя у південно-західній частині міських стін, виводив на магістральну дорогу Ігнатія, що йшла через усі Балкани. Ворота одночасно були тріумфальною аркою. Їхній центральний проліт був прикрашений статуями Геракла, Прометея і різними барельєфами. Звідти подорожанин потрапляв на центральну вулицю міста – Меси («Серединну»).

Зороастризм – вогнепоклонство, давньоіранська релігія, що виникла в VII–VI ст. до н.е. Основна ідея З. – залежність світового порядку від боротьби добра і зла, яку відбивають світло і південь, життя і смерть.

Зосим – податковий і рахунковий юрист у палаці за Феодосія II, узагальнив і продовжив простою мовою історію **Євнупія із Сард** до 410 р. Писав з позицій захисника язичництва. Див.: **історик Візантії**.

Зоста патрикія – дослівно «оперезана патриція», вищий жіночий **титул** і придворне звання у візантійській сановній ієрархії, яке давало право на вільний вхід до імператорського палацу. Належала до першої **віли** вельмож і, як правило, була дружиною відповідної титулярної особи. У «Кліторології» – **тактиконі** Філофея 899 р. – посідає місце між **куропалатом** і **магістром**. Див.: **патрикій, патрикисса**.

Іатр – лікар, найчастіше мав книжкову освіту та фармацевтичні знання, міг ставити діагноз і призначати лікування відповідно до нього.

Іатрина – лікарня, як правило міська.

Івирон – великий **монастир**, заснований у X ст. грузинами на **Афоні**.

Ігемон – градоначальник, пан.

Ігумен – сан священнослужителя з **монахів**, настоятель візантійського **монастиря**, який обирався з вищих ченців. Те ж – **кафигумен**.

Ідик – приміщення, де знаходилося відомство приватного майна імператора, скарбниця Великого палацу, де зберігалися імператорські гроші й коштовності. На чолі відомства стояв чиновник з тією же назвою – ідик.

Іерей – див.: **священик**.

Іерокл – візантійський географ V ст.

Ієродиякон – **монах** із саном **диякона** (порівн.: **церковна ієрархія**).

Ієромонах – **монах**, який одержав сан **священика** (порівн.: **церковна ієрархія**).

Ізокодик – податкова книга.

Ісуса Навина книга – старозаповітна історична книга Священного писання, що містить оповідання про завоювання **євреями** землі Ханаана – землі Обітованої, про поділ її між колінами – племенами Ізраїлевими і про останні діяння та смерть проводиря євреїв – Ісуса Навина, служителя пророка Мойсея.

Іканати – корпус імператорської гвардії, створений у 809 р. для Ставракія, сина василевса Никифора I Геніка, з дітей найбільш знатних сімейств; див.: **тагми**.

Ікіт (грецьк.) – домашній раб.

Ікодом – ремісник – будівельник садиб, будинків, храмів та інших громадських споруд (від грецьк. «ікос» – будинок).

Ікона – дослівно з грецьк. «образ», будь-яка форма живописного зображення святих релігійних сюжетів (обличчя Святої Трійці, ангелів, святих, священних подій), зроблена на дерев'яній дошці або виготовлена з металу, кістки чи сланцю. Священне зображення мало бути виконане за строгими правилами, до того ж рукою благочестивого майстра. Це були предмети публічного і приватного культу, їм приписувалися надприродні, чудесні властивості (захист міст, лікування тощо).

Іконоборство – релігійно-політичний рух, що виник у Візантії в 730 р. й був скерований проти шанування **ікон**. Його головною метою було зміцнення світської влади й ослаблення впливу Церкви. У 754 р. Ієрійський церковний собор оголосив іконошанування **єрессю**. Спроба повернення до ортодоксального православ'я була розпочата імператрицею – регентшею Іриною на VII Вселенському соборі у вересні 787 р. у Нікеї. Нікейський собор піддав **анафемі** іконоборців, що не покаялися, і відновив іконошанування. З 815 р. І. розгорілося з новою силою. Але вже після смерті зятятого іконоборця василевса Феоділа (829–842), його вдова, імператриця-регентша Феодора (842–856), на початку 842 р. остаточно повернула державу на курс іконошанування. Після цього було проведено ґрунтовне чищення **кліру**, причому основних завдань І. – ослаблення і підпорядкування Церкви і чернецтва імператорській владі – було досягнуто. Необхідно пам'ятати, що між дослідниками існують значні розбіжності щодо походження цього руху, його причин, характеру, рушійних сил, соціального складу, значення.

Іконом – див.: **економ**.

Ікономія (грецьк.) – 1) слово застосовувалося ромеями для позначення діяльності Христа на землі і було синонімом грецьк. терміна «**пронойя**» – «провидіння, піклування, турбота»; 2) найкраще державне управління, здійснюване імператорами на виконання їхніх прав піклування про підданих; 3) принцип

візантійського світського права, який виправдовував наявність у світському законодавстві статей, що суперечать церковним **канонам**. Відповідно до принципу I., людина – істота недосконала і, зглянувшись до її слабкостей, а також надаючи перевагу меншому злу перед більшим, імператори вводять менш суворі, ніж канони, **закони** (наприклад, розлучення є гріхом, але гірше, коли подружжя живе у ненависті і зрештою доходить до вбивства; відповідно, світська влада дозволяє розлучення). Див.: **економія**.

Ікос – «будинок», масток, у більш широкому сенсі – володіння.

Іліак – відкритий дворик поруч з будинком або посеред будинку.

Іллюстрії, магніфіки, глоріози – ранньовізантійські почесні звання («сіятельні», «величнійші», «найславніші»). «Сіятельним» зазвичай величали **синклітика**.

Інвентар (поховальний) – предмети, покладені в могилу разом з тілом покійного. У християнській традиції від поховального інвентарю відмовилися не відразу. Звичай класти до могили особисті речі зберігався довгий час, у деяких районах – впродовж усього середньовіччя.

Інгумація – поховання тіла в землі, в одязі, з супровідними речами (**інвентар**) або без них.

Індикт (індиктiон) – 1) слово, що позначало або 15-літній період, або рік цього періоду. За I. у Візантії велося літочислення, датувалися письмові акти або події. Рахунок за цими циклами склався в римському Єгипті при перевірці списків податкового обкладання, був повсюдно запроваджений до вжитку з 312 р. і став обов'язковим з 537 р. Для встановлення року I. потрібно число років «від створення світу» (5508 + рік від Р. Х.) розділити на 15 – залишок і дасть рік індикту (якщо розподіл без залишку – 15-й I.). Рік за I. починався з 1 вересня; 2) обов'язок обкладання податками.

Інсигнії – знаки влади (значки, прикраси, особливі предмети) у римлян і візантійців. До таких у ромейів належали вінець (**стемма**), пурпурні сандалії або чобітки, взування яких було актом проголошення і відповідало коронації.

Інституції – див.: **закон**.

Інталії – камені з врізними зображеннями; звичайно вставлялися в персні і використовувалися як печатки.

Іоанн Аргіропул (1414/15–1487 рр.) – молодший сучасник і послідовник **Віссаріона Нікейського**. Народився у Константинополі, але більшу частину життя провів у подорожах між Італією та Візантією. Після участі у Флорентійському соборі залишився в Італії, викладав грецьку мову та літературу в Падуї і Флоренції, читав лекції з філософії й етики Аристотеля, перекладав його праці латиною. Дотримувався латинофільських поглядів, перейшов у католицизм. Опинився в Константинополі під час завоювання його османами, звідки спромігся втекти до Флоренції, втративши рідних. Подібно до Віссаріона Нікейського, безуспішно намагався організувати хрестовий похід проти турків, і з цією метою їздив до дворів можновладців Франції та Англії. Дав освіту багатьом відомим італійським гуманістам. Помер у Римі.

Іоанн Дамаскін (676 – помер до 754 рр.) – один із найвідоміших візантійських богословів, апологет іконошанування, займався питаннями догматики, моралі, аскетизму, коментарів та історії. Відомий своїми теологічним

творами, серед яких виділяється «Джерело знань» – збірка творів, зібрання всіх основних принципів християнства, перший підручник православного віровчення. Його «Ієра» («Священне») у трьох книгах складена з книжкових цитат, розподілених за предметами, і може слугувати своєю єдиною енциклопедією ромейського суспільства.

Іоанн Євгенік (близько 1400 – близько 1455 рр.) – церковний діяч, письменник і науковець, подібно до свого брата, **Марка Євгеніка**, був затятим супротивником **унії** і латинофілів. За антиуніатську діяльність був висланий з Константинополя, де він мешкав, до свого рідного Трапезунда. Писав численні богословські трактати, церковні гімни, поетичні епітафії і **екфрасиси**. Після падіння Константинополя під ударами османів написав «Плач» про загибель столиці Візантії, який незабаром був перекладений слов'янською мовою і був дуже популярним на Русі.

Іоанн Златоуст – див.: **Іоанн Хрисостом**.

Іоанн Зонара – візантійський чиновник, начальник імператорської гвардії (великий **друнгарій вігли**), **протоасикрит** і хроніст першої половини XII ст. Усамітвився у **монастирі** Агіа-Глікерія (Св. Гликерії) на Принцевих островах у Мармуровому морі. Його твір починається зі створення світу і закінчується 1118 р. Відомий також життєписами святих, численними коментарями до творів Отців Церкви, соборів, церковного права. Див.: **історики Візантії**.

Іоанн Італ – богослов і філософ родом з Лонгівардії, учень і послідовник **Михайла Пселла** в сфері освіти, одна з найцікавіших фігур Візантії другої половини XI ст. Був **інатом філософів**. Через світські, по суті, язичницькі («еллінські») елементи своєї філософії, яку він спробував відокремити від теології, був звинувачений Церквою в ересі й засуджений у 1082 р., а його вчення піддане анафемі. Жодних відомостей про подальшу долю Іоанна Італа немає. Залишив після себе велику літературну спадщину (93 твори).

Іоанн Кантакузин – найбагатший візантійський феодал, узурпатор, василевс (1347–1355 рр.). Змушений був зректися влади, усамітвився у **монастирі Мангани** в Константинополі, потім – на горі **Афон** і прийняв ім'я Іосаф. Автор хроніки 1320–1356 рр., у якій вихваляє самого себе. Помер у 1383 р. у глибокій старості, до кінця днів зберігаючи політичний вплив. Див.: **історики Візантії**.

Іоанн Каппадокійський – виходець з низів, родом з Каппадокії, що став чиновником фінансового відомства; у 531–541 рр. обіймав посаду **префекта преторія**.

Іоанн Кіннам – візантійський історик XII ст., імператорський секретар, супроводжував імператора Мануїла Комніна (1143–1180) у його військових походах, автор історичного твору, що охоплює період 1118–1176 рр. Див.: **історики Візантії**.

Іоанн Клімак (Листвичник, він же – Синаїт або Схоластик) (близько 525 – після 600 рр.) – **монах** палестинського Синая, автор надзвичайно популярного наставлення з чернечої **містики** – «Листвичка» (шкіряні чотки для молитви, своєрідні «сходи» – сходження до Бога), яке мало надзвичайний успіх. Див.: **агіографія**.

Іоанн Ксифілін – виходець із Трапезунда, учень **Іоанна Мавропода** в Константинополі, був призначений **номофілаком** (хранителем **закону**) з моменту створення посади в 1045 р. і главою нової школи права, а потім **Патріархом** (1064–1075 рр.). Знавець церковного права, автор безлічі **гомільй**.

Іоанн Листвичник – Див.: **Іоанн Клімак**.

Іоанн Лід – народився в 490 р., чиновник **префектури преторії**, автор творів про стародавній римський календар, про небесні знаки і про римські магістратури.

Іоанн Мавропод – **єпископ** Євхаїта у XI ст., прийшов до Константинополя з Пафлагонії, відкрив школу, де, завдяки своїм енциклопедичним знанням, став кращим викладачем, ритором. Його учнями були **Михайл Пселл**, **Константин Ліхуд**, **Іоанн Ксифілін**.

Іоанн Малала (491–574 рр.) – сирійський ритор («малала») і хроніст, який народною мовою описав події від створення світу до 563 р., початку епохи Юстина II (565–578). Див.: **історики Візантії**.

Іоанн Мосх (538–619/620/634) – палестинський **монах**, мандрівник, спостережливий оповідач, агіограф кінця VI – першої чверті VII ст., автор відомої збірки розповідей про життя святих отців «Луг духовний» (Лимонар). Помер у Константинополі або у Римі, куди виїхав після взяття персами Єрусалима в 614 р. Див.: **агіографія**.

Іоанн Скилиця – чиновник і візантійський хроніст, який помер наприкінці XI ст. Його твір продовжив хроніку **Феофана Сповідника** і був доведений до 1078 р. Початок цієї хроніки був переписаний **Георгієм Кедриним**. Див.: **історики Візантії**.

Іоанн Філопон – автор трактату про **астролябію**, викладав у Александрії в VI ст., філософ, послідовник давньогрецького вченого Аристотеля.

Іоанн Хрисостом (341/7–407) – видатний проповідник і діяч візантійської Церкви, який прославився своїм красномовством, за що й заслужив прізвисько «Златоуст» (*грецьк.* «Хрисостом»). У своїх проповідях і **гомільях** виступав соціальним миротворцем, приділяв особливу увагу підвищенню рівня моральності ромейів, поліпшенню сімейних відносин, вихованню дітей, пом'якшенню соціальної нерівності, організації загальнокорисної діяльності городян. Написав трактати про священство, чернецтво та ін. Обіймаючи посаду **архієпископа** Константинопольського (15 грудня 397/26 лютого 398–404 рр.), займався реформаторською діяльністю, боровся за сувору церковну дисципліну, чим викликав невдоволення кліру, впав у немилість августи Євдоксії, дружини імператора Аркадія, був засуджений собором «При Дубі» у 403 р. і засланий до занедбаного вірменського містечка Кукуз, де закінчив своє життя у злиднях. Відомий як один із найбільш шанованих проповідників, Учителів Церкви, долучений до лику святих.

Іоанн Хузівіт – єгипетський і палестинський аскет VI ст. Народився у єгипетському місті Фіви; з Фіваїди перебрався до Хузівського **монастиря**, що знаходився в палестинській пустелі Хузива на краю гірської ущелини, на північ від великої дороги з Єрусалима до **Єрихону**. Проживаючи у монастирі, вів подвижницьке життя, славився чудесами, зціленням хворих. Всупереч своєму бажанню, був рукоположений **єпископом** Кесарії Каппадокійської,

але через якийсь час (до 536 р.) залишив кафедру, щоб повернутися до колишнього життя аскета.

Іоанн Цец (близько 1100–1185 рр.) – викладач граматики, секретар і блискучий науковець, письменник, поет, автор поем, надгробних промов, листів. Особливо знаменитий своїми «Історіями» – коментарями до різних творів.

Іоанн Ефеський (близько 507–585 рр.) – **церковний історик** і агіограф VI ст., **монофізитський єпископ**. Див.: **агіографія**.

Іофесія – усиновлення. Зазвичай з її допомогою боролися зі скороченням родин через дитячу смертність, а також регулювали ситуацію з численними позашлюбними дітьми.

Іпагога – транспортне судно, призначене для перевезення кінноти.

Іпаспист – цитоносець.

Іпат – *грецьк.* еквівалент *лат.* «**консул**». До 541 р., коли була скасована посада консула, це був **титул**, що надавався членам **синкліту**, тобто відповідав сенаторській посаді. Пізніше, аж до початку XII ст., візантійський почесний титул не надто високого рангу, який був нижчим за **снафарія**. Лише в період з кінця X ст. – близько 1039 р. існувала посада «іпата», пов'язана з юриспруденцією.

Іпат філософів – великий державний чиновник, який відав справами вищої світської освіти у Візантії, на кшталт ректора університету в Константинополі.

Іпертим – **титул**, що спочатку мав світський характер. За правління Комнінів став надаватися переважно духовним особам.

Іпик – термін, що застосовувався для позначення жителів, поселенців, у тому числі і вільних селян-общинників, колоністів. Див.: **епік**.

Іпірет – будь-який службовець, зокрема, помічник сільського старости (**прота**) або слуга у міняли (**трапезита**).

Іперпірон – див.: **перпер**.

Іподиякон – помічник **диякона**. Див.: **Церковна ієрархія**.

Іподром – споруда для змагань з перегонів кінних колісниць (від *грецьк.* «іппос» – «кінь» і «дромос» – «біг»). Був у кожному великому ромейському місті, а в Константинополі їхнє число сягало п'яти. Найбільший знаходився біля **Великого імператорського палацу**. Він був перебудований з більш ранньої аналогічної споруди Константином Великим, який обладнав його імператорською ложею – **кафісмою**. Як і в пізньоримський час, арена І. мала вигляд видовженої підкови, розділеної уздовж невисоким бар'єром, на якому були розташовані статуї й обеліски. Арену, за винятком тієї частини, де були стартові ворота, оточували яруси сидінь, що утворювали півколо (стиму). Тут не лише спостерігали за змаганнями колісниць (див.: **дими**), але і відзначали державні урочистості, свята, тріумфи, влаштовували театральні, мімічні вистави, іноді ганебні ходи. У столиці й деяких провінційних містах Візантії іподроми зберігалися до XI–XII ст.

Іпомністикон – звертання, нагадування.

Іпопсифій – кандидат у єпископи або особа, яка була обрана єпископом, але ще не одержала рукоположення (**хіротонії**). Див.: **церковна ієрархія**.

Іпостратиг – помічник *стратиґа*, молодший стратиг. До IX ст. термін найчастіше застосовувався щодо командувача військами фем. Після цього часу I. – просто помічник стратиґа.

Ірмологій – літургійна книга, у якій зібрані всі ірмоси, тобто зразки *тропарів* за ритмом і мелодією. Див.: *антифон*.

Ісапостола – дослівно «рівний *апостолам*», *титул* візантійських імператорів з VI ст.

Ісидор Пелусіот (350–436 рр.) – знаменитий єгипетський аскет і церковний письменник; народився в *Александрії*, очевидно, у знатній родині, близькій до деяких *єпископів*, здобув прекрасну класичну освіту; став *монахом-пустельником*, а потім *ігуменом монастиря* біля Пелусія (Перемуна), центра єпархії, міста на східному рукаві Нілу, поруч із Синайською пустелею. Активно захищав від нападок свого вчителя, *Іоанна Хрисостома (Златоуста)*, і чимало зробив для його долучення до лику святих. Був супротивником *Несторія* і *Євтихія*. Богословські тлумачення I. П. мають уривчастий характер у формі листів (послань), яких він написав близько 10 000, але збереглося їх 2090.

Ісихасм – 1) чернечо-пустельницька практика кінця III–IV ст., пов'язана з повним відходом від мирського життя і молитовною зосередженістю, умиротворенням духу, що давало можливість, якщо того побажає Бог, прямо спілкуватися з Ним; 2) психосоматичний метод творення «Ісусової молитви»; 3) паламізм – система богословських понять, вироблена *Григорієм Паламою*, послідовником *Григорія Синаїта* і *Симеона Нового Богослова*; 4) політичний I. – соціальна і культурна програма, розроблювана з XIV ст. деякими візантійськими політичними діячами і підтримувана владою.

Історики Візантії – світські і духовні письменники, які писали або в жанрі історії, за періодами або правліннями імператорів, або в популярному з другої половини VI ст. жанрі *всесвітньої хроніки*, коли виклад подій починався від Адама або ставав продовженням твору попереднього хроніста. Основні серед них: наприкінці IV ст. – Евнапій з Сард, який оповідає про період 270–404 рр.; у V ст. – Олімпіодор Фіванський – про період 407–425 рр., Пріск Панійський з Фракії – про період 433–472 рр., Малх Філадельфієць – про період 306–480 рр.; язичник Зосим з його «Новою історією» – про період з 285 до 410 р.; у VI ст. – сирійський ритор, християнин Йешу Стилїт з його хронікою *всесвітньої історії до 518 р.*; інший сирієць Іоанн Малала (у перекл. з сирійськ. «Ритор») – про події від створення світу до 574 р.; анонімний сирійський автор «Едеської хроніки»; столичний чиновник, викладач Іоанн Лід, який уклав історію імператорської адміністрації; Прокопій Кесарійський (близько 500 – після 565 рр.), написав 8 книг про війни імператора Юстиніана з персами, вандалами і готами до 554 р., а також створив трактат про численні споруди цього імператора і памфлет проти нього («Таємна історія»); константинопольський ритор і адвокат Агафій Міринейський або Схоластик (близько 531–582 рр.), який продовжив працю Прокопія до 558 р.; Менандр Протиктор, військовий чин при дворі імператора Маврикія (582–602), висвітлює період 558–582 рр. (його праця дійшла в уривках); у VII ст. – Феофілакт Симокатта (помер після 630 р.) – про події з кінця VI ст. до 628 р.; невідомий автор «Великодньої хроніки», який довів виклад подій від

створення світу до 629 р.; Георгій Пісида, описав у поемах війни імператора Іраклія (610–641); вірменський історик Себеос, який торкався східних походів Іраклія і початку війни з арабами до 661 р.; у VIII ст. – Патріарх Никифор, який охопив у «Короткій історії» 602–769 рр.; у IX ст. – Георгій Синкел, що довів виклад від створення світу до 284 р.; Феофан Сповідник, друг Синкела, який продовжив опис подій до 813 р.; монах Георгій Амартол («Грішник»), що розповів у 846–847 рр. хроніку світу від Адама до 842 р.; анонім, який уклав «Книгу понтифіків», що охоплює події до 872 р.; у X ст. – Константин Багрянородний, який описав життя свого діда Василя I (867–886), уклав трактати «Про феми» (компіляція з адміністративного устрою Візантії), «Про управління імперією» (про навколишні народи і їх стосунки з імперією), «Про церемонії візантійського двору»; ексцерпти-виписки з античних і візантійських авторів, розділені на 53 книги («Оголошення імператора», «Посольства», «Стратегеми», «Звичаї і вдачі», «Чеснота і порок») (значна їхня частина втрачена); константинопольський чиновник Йосип Генесій з його «Книгою царств» («Правління»), що охоплює період 813–866 рр.; анонім, відомий як Продовжувач Феофана, швидше за все, кілька авторів, які у X ст. описали правління візантійських імператорів з 813 до 866 р.; анонім, який за правління Никифора II Фоки завершив твір, відомий під умовною назвою Монемвасійська хроніка (про події 569–806 рр.); Лев Диякон, сучасник Василя II, описав історію подій з 959 по 975 рр., насамперед ромейсько-болгарські війни цього періоду; так звані хроніки «сім'ї Симеона Логофета» (власне хронографія Симеона Логофета або Магістра, хроніка Псевдо-Симеона, редакції хроніки Продовжувача Георгія Амартола – про події з 842 до 948 рр., хронографія Псевдо-Лева Граматика, завершена в 1013 р., а також включена до неї анонімна хроніка IX ст. про Лева Вірменина) (див.: Симеон Метафраст); у XI ст. – Феодосій Мелітинський, чия всесвітня хроніка збереглася в уривках до 948 р.; філософ і державний діяч Михаїл Пселл, що розповів у «Хронографії» про імператорів, що правили з 976 по 1077 рр.; адвокат і суддя на іподромі – Михаїл Атталіат, який описав події 1034–1079 рр.; Іоанн Скилиця, який продовжив розповідь Феофана Сповідника, доведену анонімним автором до 1078 р.; Никифор Врїєнній, зять Алексія I Комніна (1081–1118), який торкнувся періоду 1070–1079 рр.; його дружина, Анна Комніна, яка описала історію свого батька, Алексія Комніна; у XII ст. – Георгій Кедрин, компілятор Феофана Сповідника й Іоанна Скилиці, який довів виклад до 1057 р.; Константин Манасси (помер близько 1187 р.), який написав віршовану хроніку, доведену до подій 1081 р.; Іоанн Зонара (помер близько 1150 р.), високопоставлений чиновник, що пішов у ченці, склав хроніку подій від створення світу до 1118 р.; монофіситський Патріарх Михаїл Сирієць (1126–1199), який залишив свою «Хроніку»; Михаїл Гліка, автор всесвітньої хроніки до 1118 р.; Іоанн Кіннам, який написав історію 1118–1176 рр.; у XIII ст. – Микита Хоніат, який залишив докладну розповідь про події 1118–1206 рр.; Георгій Акрополит, який описав добу Нікейської імперії (1203–1261 рр.); Феодор Кизикський, який довів виклад до 1261 р.; Георгій Пахімер, який висвітив історію 1255–1308 рр.; у XIV ст. – Єфрем, який склав віршовану історію починаючи з Юлія Цезаря і до 1261 р.; Никифор Григора, написав об'ємну «Римську історію» (про 1204–1359 рр.); Іоанн Кантакузин з його чотирма кни-

гами «Історій» (1320–1356 рр.); у XV ст. – Михаїл Дука Фокейський, перший історик турецького панування (1341–1462 рр.); Георгій Сфрандзі з острова Корфу, який розповів про події історії 1258–1477 рр.; Лаонік Халкокондил з Афін, який описав 1298–1463 рр.; Михаїл (?) Критовул з острова Імвроса, який написав панегіричний твір про захоплення Константинополя султаном Мехметом II у 1453 р.

Ітомасія – зображення трону, зайнятого **Євангелієм** і Хрестом; він готувався (*грецьк.* «ітомос») для Другого пришествя Христа (*грецьк.* «**парусія**») і Страшного суду.

Іешу Стилїт – сирійський хроніст VI ст. Особливу увагу приділив всебічному висвітленню життя міста Едесси у V–VI ст. Див.: **історики Візантії**.

Йосип Генесій – хроніст середини X ст., автор замовленої йому **Константином Багрянородним** «Книги царств» («Правління»), що стосується подій 813–866 рр. Див.: **історики Візантії**.

Йосип Гімнограф (Піснєписець) – залишив рідну Сицилію перед вторгненням арабів, став **ієромонахом** у Константинополі, можливо, на кілька років опинився в засланні в Херсоні, прославився як автор і редактор релігійної поезії. Помер приблизно в 880 р.

Каваларій (*грецьк.*) – кінний воїн (кавалерист).

Кадастр – податний список (села, володіння, округу, феми та ін.), куди заносилися відомості про платників податків – кількість членів родини, площа і кількість їхніх угідь, поголів'я худоби, недоїмки тощо.

Кадильниця (кадило) – священна посудина, звичайно з бронзи, яка висить на довгих ланцюжках; слугує для куріння **фіміаму** у певний момент богослужіння, для чого у неї поміщують розжарене вугілля і посипають його зверху ладаном або смирною. Іншим варіантом кадила є **кація**. Див.: **речі церковного вжитку**.

Калам – очеретяне або кістяне «перо», загострена паличка, якою писали, вмочуючи її в чорнило. Візантійці, на відміну від західноєвропейців доби середньовіччя, не користувалися пташиними перами для письма.

Калемдал – металевий або дерев'яний довгастих футляр, пенал для **калама**. Носили підвішеним до пояса або на шії.

Каліпітра – імператорська шапка з дорогої матерії, прикрашена дорогоцінними каменями.

Камара – будь-яке склепінне приміщення. Могло бути як приміщенням рибної крамниці, лазні, так і парадним палацевим приміщенням.

Камелавкій – візантійський парадний імператорський головний убір у вигляді шапочки.

Камісій – один з видів простої довгої **туніки**. К. могли носити як **монахи** і нижчий **клір**, так і світські чиновники невисокого рангу. Придворні носили К. з льону і більш дорогої тканини, прикрашеної вишивками.

Кампан – нерівноплечні ваги-безмен у вигляді бронзового штиря з поділками, на одному кінці якого підвішувалася гиря, а на іншому – предмет, що зважується. Призначалися для зважування великих вантажів – тканин, намиста, свічок тощо.

Кандидат – (від *лат.* «*candidatus*» – «одягнений у біле») 1) у ранньовізантійський час – солдат імператорської охорони, який носив білий одяг; загін кандидатів очолювався **примікирієм**; 2) **титул** нижче **іпата** і **стратора**; зазвичай пов'язаний з незначними посадами на військовій і цивільній службі.

Кандидатиса – вельможна дама, яка належала до сьомої **віли** (слідувала після **снафарис** і **страторис**).

Кандид Ісавр – візантійський історик V ст. Див.: **історики Візантії**.

Каниклій – зберігач імператорської чорнильниці, брав участь в оформленні імператорських грамот. Секретаріат «начальника чорнильниці» виконував канцелярські послуги для імператора й інших посадових осіб, займався імператорською кореспонденцією.

Каниский – дослівно «корзинка»; мала церемоніальне і дипломатичне значення дарів послів імператору у вигляді коштовностей або дорогих речей. Також так називали щось на зразок оброку, що доставлявся залежним селянином-париком своєму пану. У церковній практиці цей термін означав добровільне підношення парафіянина храму у вигляді натурального продукту, а згодом і в грошовій формі.

Канкела – ажурна балюстрада, невисока перешкода.

Канкеларій – службовець канцелярії.

Канон (від *грецьк.* «канон» – «норма», «правило») – 1) основний прямий поземельний податок, розмір якого визначався на основі оцінки **цензу** нерухомого майна будь-якого права власності не частіше одного разу на п'ять років; збирався щороку разом з іншими виплатами; у ранній Візантії його розкладкою і збором займалися спеціальні відділи – **скринії** двох найважливіших фіскальних відомств – **коміта священних щедрот** і **коміта приватного майна**; 2) норма хлібного забезпечення Консантинополя; 3) рента згідно з орендним договором; 4) звід приписів, що мають характер **догматів**; 5) церковне правило, нормативний акт, виданий або схвалений органами вищої законодавчої влади Церкви – **соборами єпископів**, Помісними чи Вселенськими, який регулює церковні правовідносини, догматику, культ; 6) частина **літургії** (до складу входять **ектенії**, піснопіви – **акафісти**); 7) жанрова форма літургійної поезії, різновид церковної поеми-гімну складної конструкції, складається з 9 пісень (од), складених з однакової кількості строф, з однаковим розміром: 1-ша строфа кожної оди називається ірмосом, інші (4–6) – тропарями; засновником цієї нової форми, що прийшла на зміну **кондаку** у VIII–IX ст., вважають Андрія Критського в VII–VIII ст.

Канонізація – долучення Церквою померлої людини до лику святих, мучеників, блаженних.

Канонікон – церковна подать, стала регулярно стягуватися з X ст.

Канфар – посудина для пиття у формі кубка з двома ручками, звичайно на високій ніжці-підставці.

Капела – храм з вітварною частиною, у центрі півкола якого містилася гробниця з мощами мученика, що слугувала **престолом**. Зараз К. (*італ.* «*sarrella*» – «**каплиця**») – невелика культова споруда для приватних богослужінь, молитов і збереження релігійних **реліквій** у католицьких і англіканських церквах. Див.: **боковий вітар**.

Капіт – дослівно з *лат.* «голова»: 1) одиниця оподаткування (див.: **капітація**); 2) складова продовольчого пайка державних службовців (**аннони**).

Капітація (*лат.*) – прямий подушний натуральний податок у ранній Візантії. Стягувався разом з **канон**ом і **анноно**ю. Одиницею обкладання була одна або кілька «голів» (*capitum*), під якими розумілися і чоловіки, і жінки, і худоба (як правило, велика), а іноді також **югум**. Величина К. вираховувалася на основі цензової оцінки робочої сили визначеної земельної площі. З цієї причини К. сплачували не лише власники землі, але всі піддані імператора, які мали стосунок до сільськогосподарського виробництва, навіть сенатори, церкви, ветерани, хоча вони мали при цьому різні пільги щодо цього податку.

Капітель (від *лат.* «caput» – «голова») – архітектурний елемент, що завершує колону. Типи і декор К. пов'язані з основними архітектурними ордерами. У ранньовізантійській час переважали капітелі іонічні, коринфські, композитні, тобто ті, що поєднували елементи тих і інших. Композитна К., прикрашена дрібнозубчастим ажурним **аканфом**, часто називається феодосіанською (за ім'ям Феодосія II). Пізньою фазою розвитку ранньовізантійської К. є К. у вигляді імпосту – блоку каменю у формі переверненої усіченої піраміди. На його грані звичайно наносили рельєфні зображення хрестів, іноді в колі.

Каплиця – у Візантії частина церкви, що примикає до основного приміщення, або відокремлена мала церква без **престолу** для здійснення всіх церковних служб, молінь, крім власне Божественної **літургії**. У К., що мають меморіальне призначення, нерідко були облаштовані **столи** і лави для віруючих.

Капнікон (від *грецьк.* «капнос» – «дим») – прямий податок, що стягувався на державні потреби у Візантії IX–X ст. з кожного будинку чи родини, вогнища (див.: **димосіос канон**). У першій третині IX ст. він складав відносно невелику суму в один-два срібних **міліарисії**.

Капнікарій – див.: **актимон**.

Кардинал – вищий церковний чин у католицькій Церкві. Колегія К. дотепер обирає чергового **Папу** римського.

Карниз – складова частина **антаблемента**, горизонтальний профільований пояс, призначений для захисту стіни від води, що стікає з даху.

Кастрація – небезпечна операція, що здійснювалася шляхом видалення мошонки і не завжди закінчувалася вдало. Проте була дуже поширеною, тому що збільшувала ціну раба і давала вільній людині доступ до кар'єри **євнуха**. Той, хто піддався такій операції, значною мірою втрачав волосяну рослинність на тілі і отримував досить високий, тонкий голос. Незважаючи на те, що К. була заборонена вже в римську епоху і за **законами** Юстиніана I її виконавців і посібників засуджували до робіт на рудниках, конфіскації майна, попит в Імперії на євнухів залишався стабільно високим.

Кастроктисія – державна повинність селян з ремонту і будівництва військових споруд, укріплень-кастра, таборів. Відома з X ст., пізніше була замінена грошовою сплатою.

Кастрон – дослівно «фортеця» (від *лат.* «castrum»). Звичайна назва будь-якого міста, що нерідко зустрічається у візантійських джерелах, написаних

грецькою мовою. Іноді сполучалося зі словом «**поліс**» («місто»), «**полісмата**» («містечко»), як синонім К., але могло означати і суто військове укріплення, фортецю-притулок, укріплену резиденцію, частину міста – цитадель (див.: **фрура**). Див.: **охірома**.

Катагога – публічний будинок, де жили **порни** – проститутки.

Катакалон Кекавмен – знатний воєначальник високого рангу, представник великого візантійського сімейства вихідців з Тайка (Вірменія). Відомий як автор «Стратегікона, або порад і оповідань», твору, що був написаний між 1075–1078 р. у вигляді щоденника або спогадів.

Каталакт – див.: **трапезит**.

Катаракта – зовнішні, підвісні фортечні ворота, що опускалися і піднімалися за допомогою блоків.

Катаргарій – ремісник, фахівець з обробки шовкової пряжі (**метакси** – сировини) і підготовки її до виробництва, процесу ткацтва. Одержував напівфабрикат від **метксопрата** і продавав йому ж готову до використання пряжу.

Катастасії – палацеві церемонії, якими відав однойменний розпорядник-церемоніймейстер, а загальне керівництво здійснював **препосит**. Див.: **протопрепосит**.

Катафракт (каваларій) – 1) панцирний кінний воїн з допоміжної частини ромейської армії, завербований на Сході. Був одягнутий у броню (куртку, обшиту металевими або кістяними пластинами-бляхами на кшталт риб'ячої луски), настегенник, наручі, поножі, конічний шолом з маскою; озброєний довгим важким мечем, списом-**контосом**, великим щитом, сидів у напівсідлі або легкому сідлі й керував конем за допомогою шпор і вуздечки. У римській армії К. (вони ж – **клібанарій**) були запозичені у **персів** у II ст. У візантійців набули поширення у VI ст., хоча вже до кінця цього сторіччя термін К. вийшов зі вжитку і броня почала вважатися обов'язковою переважно для командного, офіцерського складу і солдат першої лави бойового шиккування; 2) загони закутих у важку пластинчасту броню і кольчугу К., **каваларіів** або **клібанофорів**, стали доволі численними у ромейській армії з кінця X ст. Вони склалися з розбагатілих **стратиотів**, фемної знаті, а з XI ст. – переважно з найманців-іноземців. Наступальне озброєння пізнього К. складало контарій-спис, парамірій-меч, сидиреравда-залізна булава. Залежно від того, чим краще володів К., він входив або до розряду контарарів-списників, або сидиреравдів-булавників, або парамірів-мечників. Захисний обладунок К. складався з касиса – залізного шолома з отворами для очей, який закривав обличчя, клібанія – панцирної кіраси з рукавними покрывами по лікті, манікели – шкіряних наручнів від кисті до ліктя з пришитими залізними бляхами-забами, халкотуви – броньованих поножей, кремасмата – шкіряного продовження панциря з нашитими забами, які покривали спину, стегна і живіт. Поверх обладунку надівався епілорик – плащ з розрізами на пахвах. Кінь К. до колін був покритий кентуклою – повстяною попоною, яка залишала відкритими лише очі та ніздрі, а також нагрудником з волячої шкіри.

Катепан (від грецьк. «катепано» – «той, хто нагорі», «верховний»): 1) спочатку, у VIII–IX ст., командир військового підрозділу в провінції (такий підрозділ міг бути сформований і з іноземців); 2) у X–XII ст., зі створенням поряд

з **фемами** нових адміністративних одиниць – **катепанатів**, К. (їх іноді називали **дуками**) стали намісниками важливих у стратегічному відношенні прикордонних округів, де вони, подібно до **стратигів**, мали всю повноту військової і цивільної влади; 3) з IX ст. – начальник будь-якого царського відомства, **василиків**; 4) начальник варті **Христотриклінія** – «Золотої палати», одного з головних приміщень **Великого імператорського палацу**; 5) К. титулів (аксіомата) – один з вищих придворних **титулів** епохи Комнінів, ймовірно, чиновник, що відав даруванням санів іноземцям.

Катепанат – у X–XI ст. – територія під командуванням цивільної чи військової особи – **катепана** (наприклад, К. Італія виник у X ст. на місці трьох **фем** – Калаврії, Луканії і Лонгівардії).

Катерга – дослівно з *грецьк.* «важкий корабель», названий так тому, що він рухався на веслах і був придатний як для морського, так і, особливо, річкового плавання проти течії.

Катергоктисія – повинність з будівництва військових суден і доставка для цього деревини й інших необхідних матеріалів.

Катехумени – у перекл. із *грецьк.* «оголошені» (**оглашенні**).

Католикос – глава вірменської Церкви.

Кафісма – трибуна на **іподромі**, призначена для імператора. Мала два поверхи: нагорі розташовувалася власне ложа, звідки василевс спостерігав змагання, а внизу – невелика приймальня. К. сполучалася з **Великим імператорським палацом** за допомогою кручених сходів (кохліа) і була захищена бронзовими дверима, що перепиняли шлях до Палацу на випадок небезпеки.

Кафоликон (кафолик) (від *грецьк.* «всесвітній») – соборний храм, «загальна» церква, тобто церква, що залежить від **єпископа**, на протигагу приватній церкви. К. іменувалися міські парафіяльні собори і головні монастирські, до яких були приписані особи духовного сану і де **літургія** (богослужіння) відбувалася щодня.

Кахріє-Джамі – турецька назва маленької церкви Хора в Константинополі. Знаменита своїми виразними **мозаїками** і стінними **фресками**, що зображують цілі серії сцен з життя Христа і Діви Марії. Створені в 1305–1315 рр. Патроном будівництва церкви був **Феодор Метохит**.

Кація – ручна **кадильниця** (див.: **речі церковного вжитку**).

Кватродецимани – з *лат.* «чотирнадцятидесятники». Так називали членів численної християнської секти, що святкували Великдень, подібно до юдеїв, 14 нісана, першого весняного місяця, на який би день тижня це число не випадало. Таких сектантів, що покаюлися, при поверненні до православної Церкви потрібно було не хрестити заново, а лише здійснити обряд **миропомазання**. У Візантії час від часу робилися спроби їх викорінити, але заходи проти К. ніколи не сягнули тієї жорстокості, з якою знищували **павликіан**, секту, ворожу до будь-яких церковних установ.

Квезитор – чиновна посада, створена Юстиніаном після заколоту Ніка для спостереження за людьми, що прибувають до Константинополя.

Квестор – висока придворна посада, юридичний радник імператора, начальник палацу, голова **консисторія**. Вища судова посада Імперії в IX–X ст.

Квестор священного двору – висока посада юридичного радника при дворі імператорів пізньої Римської імперії; голова **консисторія**.

Кекавмен – див.: **Катакалон Кекавмен**.

Келія – житло **ченця**, одного чи декількох. Це могла бути проста невелика кімната, печера або цілий будинок з усім майном. Див.: **лавра**.

Кентарх – 1) сотник, молодший офіцерський чин у візантійській армії; 2) командир військового корабля-**дромона**.

Кенургій – дослівно «новий будинок», розкішна палацева зала, розташована неподалік від Хрисотрикліна, побудована Василієм I Македонянином. Його стелю, покриту мозаїкою з зображенням славних діянь василевса, підтримували 16 різьблених колон з фессалійського мармуру.

Кераміда – покрівельна глиняна черепиця.

Кераміон – християнська святиня, **кераміда** з відбитком лику Ісуса Христа.

Кердос (*грецьк.*) – поняття, що означало в ромеїв дохід, прибуток.

Керкета (керкетон) – патруль, зокрема нічний.

Кесар (від *лат.* «цезар») – один з найвищих римсько-візантійських **титулів**, спочатку відносився до самого імператора, з початку IV ст. (за Діоклетіана) – до «молодшого» імператора-співправителя, спадкоємця августа. З V до кінця XI ст. титул К. надавався синам і найближчим родичам імператора, ймовірним спадкоємцям престолу або комусь іншому у якості виняткової відзнаки. Часто служив сходинкою в досягненні царської влади. К. носив різновид **корони – кесарикій**, мав дуже вагомні привілеї, у тому числі право під час урочистих церемоніальних виходів знаходитися поруч з василевсом, брати участь у царській трапезі, робити видачі зі скарбниці тощо. Після титулу кесар йшов **новиліссим**. Церемонія посвяти в ці чини відбувалася особливо помпезно в палацевому **Тирбуналіі**. К. залишався першим сановником Імперії до правління Алексія I Комніна, який наприкінці XI ст. запровадив титул **севастократора** і поставив його вище за титул К.

Кесарикій (стефанія) – кесарський вінець.

Кимітирій – особливе сховище, схованка; могила чи гробниця. Звичайно цим словом ромеї позначали колективне поховання.

Кирило Скіфопольський (524–568/59) – відомий агіограф VI ст. з міста Скіфополя в Сирії, **монах** Нової Лаври, заснованої Св. Савою неподалік від Єрусалима. Див.: **агіографія**.

Кируларії – виробники і продавці воскових свічок (від *грецьк.* «кирія» – «віск», «свічки»).

Китон – внутрішні покої палацу, кімната взагалі й імператорські покої, опочивальня; іноді назва державної скарбниці.

Китоніт – придворна посада, що надавалася **євнухам**. К. охороняв **китон** (імператорські кімнати) і підкорявся **паракімомену**, голові служби китона.

Ківорій (*лат.* «сiborium», *грецьк.* походження) – своєрідна «парасолька» на чотирьох стовпах, а точніше, навіс, балдахін, відкрита конструкція з мармуру, каменю, дерева або металу, закріплена на колонках над церковним **престолом**, єпископським **троном**, іноді хрещальною **купіллю** як прообраз неба.

Кіновар – фарба пурпурного, тобто багряного-червоного кольору.

Кінонія (грецьк.) – візантійське професійне, ділове «товариство», союз, найчастіше з метою отримання часткового прибутку його учасниками.

Кір – 1) дослівно з грецьк. «пан», «хазяїн», «государ»; 2) ранньовізантійський **титул**, що відповідав вищому класу чиновних звань; 3) позначення деяких іноземних правителів, близьке за змістом до **топарха**; 4) посадові особи в Херсоні кінця VIII–X ст., що мали імперські сани (**іпат, снафарокандидат**); 5) невелике місто в провінції Перша Сирія (діоцез Схід) неподалік від Антіохії (див.: **Феодорит Кірський**).

Кіріотис – власність, наприклад, на землю.

Клавікулла (захаб) – фланги основної і передової оборонних стін, що заходять один за одного, утворюють прохід до укріпленого міста або фортеці.

Клави – 1) у римлян – пурпурні смуги на тозі сенатора або вершника; 2) у Візантії – посадові знаки розрізнення у вигляді нашивок на одязі (найчастіше на рукавах) різної форми і кольору. Імператорським К. був **тавліон**.

Клариссим – «ясновельможний»; **титул**, носити який в епоху принципату могли лише сенатори, а в пізній Римській імперії і ранній Візантії титул К. надавався звичайно намісникам провінцій.

Клепсидра – водяний інструмент для виміру часу, заснований на краплинному принципі.

Клієнтела (лат.) – заступництво. Див.: **патроцинія**.

Клімата – грецьк. слово середнього роду (тому загальноприйняте написання – клімати невірне): 1) у широкому значенні – зони поверхні землі, межі яких, за записами Косьми Індикоплова, на півночі та на півдні визначаються різницею в тривалості дня; 2) термін, що застосовувався в IX–X ст. візантійцями на позначення регіону, де лежали Херсон і Кримська Готія (Готфія). Ним позначали області Кримського півострова, що входили до складу Візантійської імперії або перебували під її домінуючим впливом, обмежені територіально фортецями Херсоном з заходу і Боспором зі сходу. У вузькому значенні – адміністративні одиниці (округи, «дистрикти», **архонтії**), на які поділялася кримська територія. З 840–841 рр. до 860-х рр. – назва **фемі** в Тавриці, пізніше змінена на Херсон.

Кліо – у грецькій міфології одна з дев'яти **муз**, покровителька історії.

Клір – узагальнена назва священнослужителів Церкви. На відміну від **мирян**, клірики мають особливий статус у структурі Церкви і виконують низку специфічних функцій. Позиції та ролі усередині К. розчленовані за ієрархічним принципом. К. складають священнослужителі і церковнослужителі. Священнослужителі мають духовний сан: їм притаманна **благодать священства**. Відповідно до християнської традиції, інститут священства встановлений Христом через **апостолів**. З цього часу в Церкві діє принцип «апостольської наступності», згідно з яким властивість священства, отримана першими священнослужителями від апостолів, передається від одного покоління до іншого за допомогою **рукоположення**. Священнослужителі розділені на кілька ступенів: нижчий ступінь утворює дияконат, середній – пресвітеріат (**священники**), вищий – єпископат. Ступені, у свою чергу, мають градації (серед **дияконів** православ'я виділяє: **диякона, про-**

тодиякона, архідиякона, ієродиякона); серед пресвітерів – **пресвітера, протопресвітера**; серед єпископів – **єпископа, архієпископа, митрополита, Патріарха**. До функцій священнослужителів належать: здійснення **таїнств** і богослужінь, проповідь віровчення (учителювання), керівництво релігійно-моральним життям мирян. Церковнослужителі духовним саном не володіють. До них належать: співці, псаломщики, паламарі-читці (**анагности**), паламарі, служки, до функцій яких входить надання допомоги священнослужителям під час богослужінь і таїнств.

Клірик (від грецьк. «клерос» – «жереб», «доля») – загальна назва будь-якої духовної особи, церковнослужителя, священнослужителя (див.: **клір**). Слово К. походить від ідеї, що служіння Богу є особливим жеребом, долею.

Клісура – 1) автономна адміністративна одиниця менша за фему (звичайно стратегічно важлива фортеця або невеликий район) на чолі з клісурхом; 2) гірська ущелина, долина, прохід (дефіле) або перевал, як перегорожені укріпленнями, так і без них.

Кліторій – офіційний урочистий обід для званих персон, який влаштувався в імператорському палаці під час урочистих випадків. На К. допускалося суворо визначене число осіб відповідно до ієрархічного порядку чинів і титулів. Його опис можна знайти в «Кліторології» Філофея, царського **протоспафарія** та **атрикліна** (складений у 899 р. він увійшов у вигляді 52-ї глави II книги до трактату «Про церемонії», складеного Константином Багрянородним у середині X ст.). Особливою честю було завершення К. в **Ариститирії**, куди подавали десерт.

Когнитор (лат.) – повірник за судовими позовами у пізній Римській імперії і ранній Візантії.

Когортал (лат.) – помічник, ранньовізантійський адміністратор низького соціального статусу при різних штатних провінційних чиновниках, а також при діючих у провінції представниках інших відомств.

Кодекс – див.: **закон**.

Кодик – копії з цінних документів, грамот, які використовувались для повсякденних потреб.

Коллатор (лат.) – провінційний землероб, платник податків у ранній Візантії.

Коловій – **туніка** без рукавів.

Колон – 1) у лат. мові синонім слова «rusticus» чи «agricola» (хлібороб у широкому сенсі); у ранній Римській імперії – поселенець, орендар землі; 2) з IV ст. – особисто вільний селянин, який не міг залишити оброблювану землю. За часів пізнього Риму, особливо на Заході, **колонат**, поряд з рабською працею, – основа сільськогосподарського виробництва. З VII ст. К. у візантійських джерелах не згадується.

Колонат (від лат. «colere» – «обробляти землю») – форма правової і соціальної залежності римських хліборобів-орендарів; закріпилася до початку пізньої Римської імперії. К. розвився з господарства **колонів** з II ст. до н. е., коли орендарі й орендодавці були ще юридично незалежними; укладений між ними договір міг бути розірваний. У пізній античності в зв'язку з кризою рабовласницького господарства і невігідністю рабської праці К. став основною формою експлуатації хліборобів у сільському господарстві.

Колт – ювелірна прикраса у формі місяцевидної підвіски.

Коміт – *титул* багатьох візантійських посадових осіб, переважно військових (К. rei militaris – командувач частинами регулярної армії, розміщеної в провінції; К. **екскуєтів** – начальник імператорських охоронців; К. **священних щедрот** (comes sacrarum largitionum) – глава царських скарбниць, головний державний скарбник, видав роздачею нагород; К. **приватного майна** (comes rei privatae) – чиновник, який видав експлуатацією і збором доходів з державного і приватного майна імператора; К. особистого майна (comes rei patrimonii) – особа, що віддала особистим майном імператора й віддавала частину доходів з них на державні потреби (посада створена імператором Анастасієм і скасована Юстиніаном I); К. **федератів** – воєначальник федератів, підлеглий військовому **магістру**; К. ванди – командир середнього рангу, який очолював **ванду (тагму)**; К. міста або фортеці; К. **схол, арифма, іканатів** – командир відповідних гвардійських підрозділів, **тагм**; К. «намету» – комісорт, начальник «штабу» **стратиґа фемі**, щось на зразок інтенданта, під час військових походів видав також сторожовою службою і чергував при імператорському наметі; К. **етерії** – дружини охорони; К. ставла (sacri stabuli), тобто стаєнь – головний конюший імператора, придворний чиновник високого рангу, який відповідав за утримання коней і мулів в імператорському палаці і столиці); на Заході К. (comes) – граф.

Комітати – основна польова армія в ранній Візантії, воїни, які служили під командуванням військових **комітів**.

Комітопул – син **коміта**, правителя області в Західній Болгарії в XI ст.

Коммерцій (коммерціон) – 10% мито з особи, яка займається торгівлею, сукупність державних непрямих торгових мит, податків на оборот і продаж товарів й одночасна назва імперського митного пункту у Візантії після 730/731 р. Такі пункти прийшли на зміну системі **апофік (апотек)** й існували до XII ст.

Коммерціарій – чиновник візантійського відомства фінансів, збирач **коммерціона** й, одночасно, контролер торгівлі з іноземцями. Ця посада зазнала з межі V–VI ст. до XII ст. певної еволюції, у процесі якої дещо змінилося коло функцій її власників: від закупників і розподільників **метакси**, посередників у торгівлі шовком-сирцем, до збирачів податків і мит (з 730/731 р.).

Компультсор (лат.) – збирач податкових недоїмок у ранній Візантії.

Кондак – слово «кондакіон» означає «паличка, на яку намотується сувій». Так називають особливий поетичний жанр, обсягом від 18 до 24 великих строф, так званих ікосів, об'єднаних однаковою метричною структурою і наскрізним рефреном. Це релігійний піснеспів у формі короткого гімну чи поеми, пов'язаний з певним церковним святом, коли відбувається **літурґія**. Творцем К. вважають у першій половині VI ст. Романа Солодкоспівця. З VIII–IX ст. К. був змінений **канонам**.

Кондомініум (дослівно з лат. «співволодіння») – особлива форма провінційного управління на периферії Візантійської імперії. Характерними рисами були: нейтральний у цілому політико-адміністративний статус області, що управлялася місцевими органами влади під контролем представників

учасників угоди, демілітаризованість зони, отримування рівних часток від оподаткування і ведення торгівлі.

Кондотьєр – від італійського слова «кондотта» – «наймана плата». Так у середньовічних італійських містах-державах називали найманців і їхніх проводирів – полководців, які набирали за платню солдатів на службу.

Кондуктор (*лат.*) – орендар у пізній Римській імперії і ранній Візантії.

Коноставл – великий К. – командувач найманцями в Нікейській імперії і за **Палеологіє**, один з вищих військових чинів.

Консистерія – дорадчий орган при імператорі, до якого входили вищі сановники, обрані з волі государя. К. скликалася на розсуд імператора, у ній обговорювалися всі основні державні справи. Згодом була перетворена на **василікон критеріон**. Див.: **квестор священного палацу**.

Константин Акрополит – син **Георгія Акрополита**, жив у XIV ст., писав послання і життєписи святих. Див.: **агіографія**.

Константин Арменопул – **номофілак** і суддя у **Фессалоніках** XIV ст., укладач юридичного трактату **«Шестикнижжя»**. Див.: **закон**.

Константин Багрянородний – **василевс** (913–959 рр.). Вчений-енциклопедист і плідний письменник. Написав історію правління свого діда Василія I, трактат про управління Імперією для свого сина Романа, замітки про історичну, адміністративну географію і про придворний церемоніал.

Константин Манасси – **митрополит** грецького міста Навпакта, жив у XII ст. Автор численних творів у віршах та прозі, всесвітньої хроніки, доведеної до 1081 р., роману, біографії Орігена (III ст.), епіграм, довгої повчальної поеми тощо. Див.: **історики Візантії**.

Консул – вища цивільна посада в римській республіці. Два К., що керували державою, обиралися на рік, за ім'ям К. у Римській імперії вели відлік років. За часів Імперії К. – високий почесний **титул**, отримання якого було пов'язане з важкими повинностями: влаштування за власний кошт видовищ, торжеств, розваг, роздач народу грошей в перший тиждень січня. У пізній Римській імперії і ранній Візантії консулат став суто формальним, не пов'язаним з реальною владою, зміна К. відбувалася до 10 разів на рік. Черговому К. вручалася **спортула** і замовлявся **диптих** зі слонової кістки, на якому писалося оголошення про його призначення. З 541 р. Юстиніан I припинив призначення К., але і після його смерті деякі імператори оголошували себе К. Цей почесний титул був остаточно скасований у IX ст. Див.: **іпат**.

Контакаріон – книга для літургії, що містить **контакіони**, які співали протягом служб церковного року.

Контакіон – **тропар**, що містить короткий зміст сюжетів церковного святкування.

Контоманіка – **туніка** з короткими рукавами.

Конфесія – приналежність до будь-якої Церкви, релігійної організації, що має своє віровчення, культову практику й організаційну структуру.

Конха – 1) ніша в стіні (від *грецьк.* «раковина»), у якій міг стояти трон або крісло; 2) напівкупол, що звичайно перекривав головну **апсиду** християнського храму; сприяла акустичному поширенню звуку в залі під час

богослужіння. Церковна К. символічно трактується як «труна» Христа й одночасно як віфлеємська печера, де Ісус з'явився на світ.

Конхіліологул – збирач пурпурних молюсків. У ранній Візантії К. прикріплювалися до відповідної державної корпорації, підконтрольної **коміту священних щедрот**. Див.: **мурилегул, пурпур, гінекарій, монетарій**.

Корнікуларій – дослівно з *лат.* «фланговий»; секретар **оффіція префекта преторія** або **вікарія**, агент зі службових державних справ, керував різними роздачами у Константинополі.

Корона – найважливіший атрибут імператорської влади. У ранній Візантії К. являла собою розшиту перлами пов'язку (**діадема**). З часів Юстиніана I імператори носили священну **стемму**. Вінець **кесаря** – **кесарикій** на відміну від стемми не мав хреста і підвісок. **Севастократори** теж носили більш скромний, ніж стемма, вінець (**стефанію**). З XI ст. К. набула вигляду стемми з тулією-тіарою і хрестом нагорі. Імператори носили також **камелавкій** – різновид вінця, а також парадну шапку – **каліптру**. З XIV ст. відома і корона **деспотів**, яка називалася **стемматогіроном**.

Косьма Єрусалимський – один з кращих авторів літургійної поезії, мав прізвисько Мелод і жив у VIII ст.

Косьма Індикоплов – моряк і торговець з Александрії, який здійснив у 522 р. плавання до Малабарського узбережжя Індії (звідси прізвисько), письменник, автор географічного трактату «Християнська топографія». Близько 552 р. описав різні країни, які відвідав або про які знав, але космогонічні уявлення будував на відомостях з **Біблії**.

Косьма Сицилійський – вчитель **Іоанна Дамаскіна** і **Косьми Єрусалимського**, жив у VIII ст.

Кохлія – криті кручені сходи.

Кратер – велика відкрита чаша з двома ручками, використовувалася для змішування вина з водою. Стародавні греки і візантійці пили вино, як правило, розведеним теплою водою. У церковному побуті така посудина відіграла роль красовулія (див. **речі церковного вжитку**), необхідного під час здійснення **тайнства причащення**.

Крепіді – взуття на зразок сандалій з товстою підошвою і легким дірчастим верхом.

Крипта (*лат.* «скупта», *грецьк.* походження) – підземне приміщення, зазвичай під вівтарною частиною церкви, призначене для особливо шанованих поховань або мощів святих, мучеників; часто слугувало гробничною **каплицею**, у якій могли збиратися віруючі для проведення меморіальних служб.

Крифолог – приймальник зерна, що звозилося до Александрії для відправлення до Константинополя у ранній Візантії.

Ксенодохіон – будинок для подорожніх (від *грецьк.* «ксенон» – «гість»), готель, звичайно при **монастирі**. Інша розповсюджена назва візантійського постоялого двору – **ндохіон**, дослівно «той, що приймає всіх».

Ксенон – готель, але найчастіше лікарня, зазвичай при **монастирі**. Див.: **носокоміон, иатрина**.

Ксенопарик (анепигност) – **парик** – «гість», не внесений до **кадастрів** (наприклад, той, хто тільки-но осів на нових землях), іноді спеціально звільне-

ний від податків і повинностей. Такі пільги залучали на землі динатів нових людей, які зрівнювалися зі звичайними париками після чергового складання кадастру, тобто теж ставали залежними.

Ксилокоп – дроворуб (від *грецьк.* «ксилос» – «дрова», «хмиз», «трусок»). Нерідко був виготовлювачем деревного вугілля (див.: *анфраккоп*).

Ксилон – див.: *било*.

Ктитор (*грецьк.* «творець») – засновник монастиря або храму, вкладник коштів у їхнє будівництво і оздоблення. Користувався стосовно нього низкою прав (частка в доходах і т.п.), міг бути церковним старостою. Після смерті відспівувався *монахами*. Права ктиторства подібні до *харистикія*, але спадкоємні.

Кувікула – спальні покої.

Кувікуларій – придворний охоронець (звичайно *свнух*), який ночував поруч зі спальнею імператора; брав участь у різних придворних церемоніях і обрядах і, крім своїх безпосередніх обов'язків спальничого, виконував різні важливі доручення імператора.

Кувуклій – 1) імператорська опочивальня; 2) штат придворних *свнухів*, очолюваний *препоситом*, а з IX ст. – *паракімоменом*; прислужували безпосередньо імператору, відігравали роль камердинерів.

Кувуклісій – 1) посадова особа на службі *Патріарха*, камердинер, який допомагав йому вбиратися в шати і під час процесій ніс патріарший жезл; 2) церковнослужитель лівого хору в церкві, який належить до розряду читців (*анагностів*); під час богослужіння тримав жезл архієрея або раку (кувуклін) з мощами (див.: *остіарій*; *церковна ієрархія*); судячи з печаток, міг бути *дияконом*, *іподияконом*, *ігуменом*, *ченцем*, *хартофілаком*, *хартуларієм* 3) «спальничий», придворний сан невисокого рангу, не обов'язково реально виконувана посада.

Купіль – невеликий басейн або водойма (*лат.* «piscina»), призначений для хрещення, цілком або частково заглиблений у підлогу чи прибудований до стіни. Форми різноманітні: прямокутна, квадратна, кругла, полігональна, хрестоподібна, T-подібна. У окремих регіонах (*Мала Азія*, Крим, Закавказзя) застосовувалися портативні, переносні купелі з мармуру або каменю.

Куратор – попечитель, чиновник, управитель володінь, палаців, маєтків тощо; див.: *ойкист*.

Кураторія – домен, частка майна імператора. Див.: *ойкист*.

Куріали (декуріони) – міські землевласники, власники, об'єднані в особливий стан з тією ж назвою (третій після сенаторів і вершників імператорського *Рима*), повноправні члени міської громади. На К. лежала відповідальність за збори податків (недоїмки вони сплачували з власних коштів), їм було заборонено залишати свої *курії*. Від особистих обов'язків куріалів були звільнені відставні державні чиновники, *єпископи*, воїни-ветерани, лікарі, вчителі, *ритори*, *клірики* й орендарі імператорської землі. На початку X ст. цей стан, який фактично не існував з VII ст., був законодавчо скасований імператором Левом VI Мудрим.

Курія – 1) міська рада, орган муніципального управління, до складу якої входили *куріали*. Члени К. обирали зі свого середовища міських магістратів, а також виконували функції державних службовців середнього і нижчого

рівня (розкладка податків і повинностей на жителів міської округи, збір і транспортування податків, організація роботи поштової служби, контрольно-ревізійні функції). Магістратські обов'язки здійснювалися за рахунок виконавців. В II–V ст. К. поступилася державі функціями самоврядування (переважно в галузі міських фінансів), а у здійсненні державних функцій знижувала свій рівень, перетворюючись на залежного помічника. Держава була зацікавлена в збереженні К. як гаранта виконання адміністративно-фінансових функцій певного роду, але проводила непослідовну політику щодо них. Тому вже до початку VI ст. у низці дрібних міст К. остаточно зникли. Функції управління в них перейшли до рук немуніципальної знаті; 2) рада зі знаті, світської або церковної, у середньовічній Західній Європі.

Куропалат – у VI ст. «начальник охорони палацу», мажордом. Згодом – високий придворний **титул**, який надавався зазвичай родичам імператора. З 60-х рр. XI ст. передував санам **протопроедра** і **проедра**.

Курсор – легкий кавалерист. Див.: **прокляст**.

Куртина – ділянка оборонної стіни, що з'єднує між собою сусідні вежі або бастіони.

Кустода (лат.) – особа з релігійними обов'язками, охоронець церкви або святого місця.

Лабарум – 1) прапор, за переказом, виготовлений Константином Великим за зразком, що з'явився йому на небі під час видіння; мав вигляд дзвоника з хрестоподібною поперечиною, де під монограмою Христа у вінку був привішений плат із зображенням Константина і його синів; лабаруми стали одним з основних типів прапорів у християнській Імперії; до них входять богослужбові корогви; 2) християнська монограма з перших двох букв імені Христа (XP).

Лабіда – вона ж **тарвада**, **ошуканка**. Див.: **потир**, **Причащення**, **речі церковного вжитку**.

Лавра – 1) група маленьких кімнат, приміщень (**келій**), приписаних до **монастиря**. З'явилися в Палестині в IV ст., звідки поширилися у **Сирії** та **Малій Азії**; 2) назва одного з головних монастирів **Афона**, заснованого в 961–963 рр. **Афанасієм Афонським**.

Лавсіак – велика зала, один із **триклінів**, що приєднувався у **Великому імператорському палаці** до **Хрисотрикліна** і Юстиніанова Трикліна. Побудований за Юстиніана II. Мав безліч дверей, пов'язаних з іншими приміщеннями палацу. Тут розташовувалися сановники в очікуванні щоденного прийому у Хрисотрикліні.

Ладан («ліван») – пахуча речовина кількох сортів: білий з гори Ліван у Палестині; чорний, який збирався в Лікії, на південно-західному узбережжі Малої Азії; ладан з Кіпру. Застосовувався для кадиння й у медичній практиці, як ліки-антисептик, що заліковують рани.

Лазні Зевксиппа – найбільш розкішні лазні в Константинополі з чудовими статуями всередині. Знаходилися на початку **Месу**, неподалік від **Мілія** й **Августеона**. Тут завжди було багатолюдно, оскільки ромеї збирались у **терми** як до клубу.

Ланціарій – списник.

Лаонік Халкокондил (близько 1423–1500 рр.) – історик зі знатної афінської родини, одержав класичну грецьку освіту, більшу частину життя провів

в Афінах, але здійснював далекі подорожі. Головною темою його історичної праці стала історія становлення держави **османів**, з'ясування причин їхнього піднесення, а також опис опору турецькій навалі з боку албанців, угорців, слов'ян. Л. Х. зібрав важливі дані про різні країни і народи, створив портрети правителів, у т.ч. Тимура (Гамерлана). Див.: **історики Візантії**.

Латини – грецька збірна назва всіх народів Європи. Це поняття остаточно увійшло до вжитку в ромейському світі з XII ст. Тоді ж візантійці стали розглядати Захід як єдиний простір.

Лев Граматик – візантійський хроніст XI ст.

Лев Диякон – візантійський історик кінця X – першої чверті XI ст., супроводжував Василя II у його війнах проти болгар, описав історію подій з 959 до 975 рр. Див.: **історики Візантії**.

Лев Математик (початок IX ст. – 869 р.) – видатний візантійський науковець, який заклав основи алгебри, використання букв як арифметичних символів. Здобув освіту в Константинополі, потім на егейському острові Андрос. Відзначався широтою знань, відомий як механік, винахідник **Соломоногового трону**, а також світлового телеграфу. Він також написав «Короткий курс медицини». Викладав у приватній школі в Константинополі, пізніше у державній школі при **монастирі** Сорока Мучеників, куди був призначений імператором Феофілом (829–842), пізніше керував вищою школою, відкритою в константинопольській **Магнаврі кесарем Вардою**, радником імператора Михаїла III (842–867). Світські інтереси Л. М. не завадили йому стати **архієпископом** Фессалоніки, де він виступав як прихильник **іконоборства**.

Левки – див.: **дими**.

Левтер (елевтер) – 1) (лібер) юридично вільний (на відміну від **адскриптиція**) **колон** за пізньоримської доби; 2) селянин, не записаний до державного кадастру, який сплачував державні податки (як правило жив на землі **дината**).

Легат – 1) у Римській імперії – командир легіону; 2) довірена особа імператора в провінції; 3) надзвичайний і повноважний посол **Папи** римського; 4) розпорядження заповідача про передачу якій-небудь особі (зазвичай рабу) певної частки майна.

Лемма – рукописний заголовок.

Леонтій Неапольський (близько 590–668 рр.) – великий візантійський агіограф, мешкав на Кіпрі в VII ст. Автор Життя Александрійського **архієпископа** VI ст. Іоанна Милостивого і Симеона Дурного (Юродивого), а також твору проти **євреїв**. Див.: **агіографія**.

Лепрозорії – будинки для прокажених. Лепра, як хвороба, викликана важким порушенням обміну речовин, стресами, нервовим виснаженням, дисбалансом вітамінів в організмі людини, була дуже широко поширена в середні віки і вважалася вкрай небезпечним, заразним захворюванням, яке вимагало ізоляції хворого.

Жиця – вона ж **лабіда**, **тарвада**. Див.: **Речі церковного вжитку**.

Ліваній (314 – близько 393 рр.) – грецький ритор з Антіохії, чудовий оратор, викладач красномовства; у неперевершеному аттичному стилі написав 143 бесіди і 1604 листи.

Лімес – римський прикордонний оборонний вал, система фортифікаційних споруд; найбільш відомий Л. рейнсько-дунайський. Уздовж Л. жили солдати і **лімітани** – селяни, які в обмін на зобов'язання з захисту кордону отримували податковими пільгами.

Лімітан – солдат прикордонної служби, наділений земельною ділянкою.

Ліпсанотека – дослівно з грецьк. «кісткосховище», «костотека»; місце при храмі або в **мартирії**, у якому зберігали **моці**.

Лісис – резолюція **василевса**, відповідь на який-небудь запит.

Літанія (від грецьк. «моління», «богомілья») – урочисте молитвослів'я про дарування небесної допомоги, прототипом якого послужили деякі псалми (особливо псалом 135 «Славте Господа, бо Він благий»). Була відома у візантійському богослужінні вже з останньої третини IV ст. Л. відбувалася під час урочистого церковного ходу всередині або за межами церкви, під час хресного ходу, коли співалися псалми й інші церковні піснеспіви – **антифони**.

Літія – поминальна молитва або у вигляді короткої панихиди (молитви за покійних), або у вигляді обряду, здійснюваного в західній частині храму під час святкової **всеношної** церковної служби. В останньому випадку освячували хліб або пшеницю, вино, **слей**.

Літра – візантійська назва римського фунта, основна одиниця ромейської монетної ваги (327, 45 р.): 1 літра = 12 унціям = 72 **номісмам**.

Літургіка – релігійна, богословська література. Вона писалася і переписувалася з IV до XV ст. і представлена такими церковними творами, як Старий Заповіт, **Новий Заповіт** (тексти чотирьох євангелістів), Книга Діян **апостолів**, Послання апостолів, Апокаліпсис, або Одкровення Іоанна Богослова, розділений на 62 глави, книги для священнодійств (**Псалтир** – збірка молитов і **гімнів**, цілком читався протягом одного тижня; синаксис – уривки з Нового Заповіту для фіксованих церковних свят; Четві мінеї – уривки з Нового Заповіту для пересуваних свят; Праксапостол або просто **Апостол** – книга, що об'єднувала Діяння і Послання апостолів), книги для хору (**Типикон** – уривки для читання і правила для церковних церемоній, тексти для трьох **літургій** – **Іоанна Златоуста**, Василія Кесарійського і Передосвячених Дарів з молитвами; **октоїх**, параклетик – «утішник», **Триодь**, пентикостаріон, мінеї – «місячні», еклога – «вибірка»), панегирики – дві книги с уривками для читань під час фіксованих свят із проповідями для пересуваних свят, **синаксарі**, **мінології**, збірки **гомліій**, призначені для циклу пересуваних свят (найвідоміші були складені Константинопольськими **патріархами** Германом II у XIII ст., Іоанном XIII Глікою, Іоанном XIV Калікою і Філофеєм у XIV ст.), **часослов**, **євхологій**, **дияконікій**, **стихерарій**, **Богородичні**, **гермологіон**, **контакаріон**, твори Отців Церкви, головних церковних авторитетів східного християнства IV–VIII ст. Розділом Л. є **еортологія**.

Літургія (грецьк. «загальна справа», «спільна служба») – 1) грошова повинність, що накладалася державою на багатих громадян у давньогрецьких полісах; 2) з II ст. цим словом у значенні «служба» почали називати основне християнське богослужіння, здійснюване єпископом або **священником (пре-світером)**. Складається з двох частин: Л. оголошених (огашених) (катехуменів) – літургії Слова, і власне Л. – літургії вірних (літургії **Євхаристії**) – головної частини служби, під час якої здійснюється **Євхаристія (Причастя)**,

приноситься безкровна жертва в ім'я порятунку людей, а також з **тайнств** (**треб**) і громадських церковних служб. Розрізняли Л. Св. Василя Великого, Передосвячених Дарів або Св. Іоанна Златоуста, і Св. Григорія Великого. Для кожної служби були свої молитви. Вечерня, навечірня, опівнічниця (за-утреня), утреня (**орфос**), перша, третя, шоста і дев'ята **години** складають служби церковного добового кола. Особливий вид Л. – стаціональний – являв собою процесії від однієї церкви до іншої, у яких служили церковну службу і молилися. Стацією міг виступати і **мартирій** або **меморій**, у якому не було віттаря і, відповідно, не служили Божественну Л.

Ліхнія (грецьк.) – свічник, світильник; у переносному значенні – Церква.

Логограф – рахівник.

Логофет – дослівно з грецьк. «той, хто наказує», візантійська посада керуючого відомством (логофісією) у Константинополі (раніше «логофетами» називали звичайних провінційних фіскальних чиновників, рахівників). З VII–VIII і до XII ст. існували: Л. **генікона** – скарбниці, фінансового відомства, що відповідало за розподіл і збір податків по всій території Імперії; Л. **дрома** – пошти, зовнішніх зносин, державного листування, політичного розшуку (відомий з VIII ст.); Л. **стратіотикона** – набору і постачання солдат; Л. **агели**, тобто глава черід, столичного відомства, що існувало в VIII–X ст. і постачало коней, мулів, верблюдів для військових експедицій та інших державних і царських потреб; Л. **преторіїв** у відомстві **епарха**. Л. **секретів** (великий Л.) – одна з вищих посадових осіб у державі, довірена особа імператора, фактично – глава кабінету уряду, найбільш рання згадка про неї відноситься до 1088 р. У Нікейській імперії і пізній Візантії великий Л. був главою уряду, вів дипломатичні справи.

Лор – деталь парадного церемоніального імператорського вбрання – прикрашена довга і широка смужка тканини, яка носилася у вигляді перев'язу. У ранній Візантії Л. (що походив від трабеї римських **консулів**) одягався попереду на праве плече і складним чином обмотував тіло, а вільний кінець Л. звішувався з лівої руки. Пізніше, коли Л. став дуже важким від золота і каменів, його роз'єдали на кілька частин – опліччя (**маніакій**, схожий на барми російських царів) і нашивки – попереду посередині плаття і на лівому рукаві або пристебнуті позаду або збоку.

Лоротом – ремісник, який готував шкіру для ременів збруї.

Лох – поряд з **декархією** найменший військовий підрозділ; 16 воїнів-піхотинців, які стояли у шереду, у потилицю один до одного; частина **паратаксії**.

Лохаг – командир **лоха**.

Лутра – купальня, ванна. Див.: **терми**.

Магістр – 1) М. мілітум (magister militum, **стратилат**) – в пізній Римській імперії вища військова посада, створена Константином I; глава штабу, офіцер імператора, головнокомандувач у тому чи іншому регіоні Імперії; 2) головнокомандувач візантійською армією з резиденцією в Константинополі (magister militum in praesenti); 3) М. кінноти (magister equitum), часто розглядався як magister militum in praesenti; 4) М. піхоти (magister peditum) – один з головних військових магістрів; 5) М. мілітум Сходу – головнокомандувач військами, розташованими на значній території Імперії від південного узбе-

режжя Чорного моря до півдня Малої Азії; 6) М. мілітум Фракії – головнокомандувач військами Фракії; 7) М. мілітум Вірменії – головнокомандувач військами на території Вірменії; посада заснована за Юстиніана I; 8) М. оффікій – начальник служб двору, перший міністр у пізньоримську епоху, керував зовнішньою політикою, видав організацією посольських прийомів, очолював палацеву гвардію, керував поліцією, видав особистою охороною імператора, охороняв арсенали Константинополя, контролював зброярні, керував чотирма імператорськими канцелярськими відділами (**скриніями**), видав державною поштою; у VII ст. втратив більшість цих повноважень; 9) у Візантії VII–VIII ст. – один з вищих **титулів**, як правило, не пов'язаний з виконанням певних функцій чи відповідальною посадою. Найчастіше надавався радникам василевса. Згідно з **Тактиконом** 899 р., одночасно могло бути кілька М., але не більш 12 (у X ст. їх стало 24). Серед них виділявся протомагістр – перший М. Вже до середини IX ст. титул М. став суто декоративним почесним званням і взагалі зник наприкінці XI – початку XII ст.

Магістріан – повсякденна назва чиновника, який перебував в підпорядкуванні **магістра** оффікій і направлявся з різними дорученнями до провінції, інспектував морські перевезення, зброярні, державну пошту. По завершенні терміну служби такі чиновники (*agens in rebus*) на рік або два призначалися начальниками канцелярій **префектур преторія**, префектури Константинополя, а також начальниками канцелярій **вікаріїв** і воєначальників.

Магістриса – вельможна дама, яка належала до другої **віли**.

Магія – (*грецьк.* «чаклунство»), сукупність уявлень і обрядів, в основі яких лежить віра в можливість впливу на людей, тварин, предмети і явища реального світу за допомогою особливих засобів, відмінних від повсякденної практичної діяльності.

Магнавра – дослівно «велика зала» (від *лат.* «*magna aula*») або **Великий триклін Магнаври**, величезна тронна палата **Великого імператорського палацу**, побудована Константином Великим у північно-західній частині палацевого комплексу, південніше храму **Св. Софії**, на березі моря. Вона призначалася для найважливіших і урочистих прийомів. У її східній частині була облаштована **конха** з площадкою, до якої вели сходи з зеленого мармуру; на площадці стояв імператорський трон і крісло **Патріарха**, а позаду знаходилися чотири колони. По боках конхи розташовувалися склепінні приміщення – **камари**. В одній з камар знаходилися покої імператора, куди він приходив, щоб приготуватися до прийому. У 863 р. за Михаїла III у Великому Трикліні Магнаври розмістили константинопольську вищу школу («школу Магнаври»).

Мазарис – автор-сатирик початку XV ст.

Макелларії – м'ясники, основним інструментом яких була макелла – широкий ніж-сікач. Торгували будь-яким м'ясом (яловичиною, бараниною, козятиною) крім свинини, яку продавали **хіремпори**.

Максим Сповідник (580–662) – палестинський **монах**, один з найбільш відомих богословів-філософів і **містиків** християнського Сходу. Автор багатьох творів, у тому числі, «Посвяти у таїнство», де він пояснює символіку церковної **літургії**. Борець проти **монофелітства**. Помер в заслання на

Кавказі мученицькою смертю і був долучений до лику святих. Див.: **Миколай Кавасила**.

Максим Плануд (близько 1255–1305 рр.) – у чернецтві Михаїл, перекладач з латини, укладач великої збірки епіграм. Викладав у столичних монастирях Хора й Акаталепта, написав передовий для свого часу підручник з арифметики, де використовував арабські цифри.

Малакатарій – дослівно «розминач шкіри», ремісник, який готував вищі сорти шкіри і продавав її тим, хто виготовляв взуття.

Малх Філадельфієць – автор всесвітньої хроніки, від якої дійшли лише фрагменти. Народився в V ст. у Філадельфії, в Палестині. Див.: **історика Візантії**.

Мангани – район на східній околиці Константинополя, на березі **Босфору**, де розташовувалася резиденція Патріарха Ігнатія (помер у 877 р.), що пізніше перейшла до імператора Василія I. Він перетворив її на розкішний «імператорський будинок», прибутки від якого йшли на приватні потреби. В палаці М., зокрема, знаходилося відомство **куратора** М., який у IX–X ст. контролював державні **ксенодохиони**. Тут же згодом з'явився **монастир** Св. Георгія, або монастир М., заснований Константином Мономахом. Див.: **Іоанн Кантакюзин**.

Манглавіти – загін особистих охоронців імператора, озброєних палицями-кйиками (манглавіа), мечами і сокирами; супроводжували василевса в церемоніях і ходах, відчиняли двері палацу зранку (порівн.: **етерія**). Пізніше ця посада стала почесною.

Мандатор – «вісник» або «посланець», один з нижчих чиновних **титулів** і одночасно невисока посада у військовому або цивільному відомстві; мав поліцейські функції, служив при відомствах **логофетів, стратигів, доместиків**.

Мандій – простора накидка з дорогих тканин, яку носили імператори, прикрашена різнобарвними смугами за назвою «потами» (з **грецьк.** «потоки», «ріки»).

Мандра – дослівно «кошара для худоби, овець», у переносному значенні – місце подвижництва або **монастир**.

Мандиліон (мандилій) – він же Спас Нерукотворний, найважливіша християнська святиня, льняний плат з відбитком обличчя Ісуса Христа. За однією легендою, своєрідна **ікона-реліквія** була виконана для правителя Абгара, який жив у Едессі, за замовленням цього володаря; за іншою версією – сам Христос зробив відбиток свого обличчя, витершись платом. М. був знайдений у 544 р. в одній з фортечних веж під час облоги Едесси персами. Йому приписують порятунок міста.

Маніхеї – послідовники релігійного вчення, яке синтезувало в собі багато елементів **іудаїзму**, християнства, **зороастризму** і **буддизму**. Засновником його став у середині III ст. **перс** (вавілонянин) Мані (близько 215–277 рр.). Набуло згодом значного поширення від **Рима** до Китаю, було запозичене окремими еретичними течіями у Візантії і за її межами, наприклад, **мес-саліанами, павликіанами, богомилами**. Проіснувало до XII ст. В основі вчення Мані лежало уявлення про те, що людина з'явилася в момент боротьби бога світла і бога мороку, і тому поєднує в собі два начала – добре і зле.

Душу її взято з царства світла, а тіло з царства пітьми і зла. Світ є ареною боротьби світлого і темного первнів, а людина повинна всіляко сприяти добру, ведучи високоморальний, аскетичний спосіб життя, аж до відмови від шлюбу і народження дітей. М. вживали тільки рослинну їжу, заперечували **хрещення** і багато інших християнських **тайнств** і обрядів. Проте віра в нематеріального Бога, який протиставлявся матеріальному світу, віра в загробне життя і відплату на потойбічному світі зближали маніхейство з християнством і дозволяли йому чинити значний вплив. З самого початку М. зазнали переслідувань з боку офіційної Церкви і держави, але особливо тиск на них посилювався за правління Юстина I і Юстиніана I.

Мануїл Філ (близько 1275 – близько 1345 рр.) – на початку XIV ст. автор епіграм, що мали успіх. Жив в Ефесі, їздив до Персії, Аравії, Індії, виконував дипломатичну місію на Русі, написав кілька поем про властивості дивовижних тварин і рослин – про єдинорога, віслюка-кентавра і зле чудовисько катовлепта, схожого на лева і бика, який завжди дивиться вниз.

Манускрипт – дослівно з *лат.* «пишу рукою», так називається будь-який рукописний документ, книга.

Марк Євгенік (близько 1394–1445 рр.) – **митрополит** Ефеса, полеміст і богослов, лідер православної партії, противник **унії** Церков, брат **Іоанна Євгеніка**. Після смерті, у 1456 р. був долучений до числа православних святих.

Мартирій (від *грецьк.* «мартис» – «свідок», «мученик», *лат.* «martyrium») – 1) твір з жанру **агіографії**, у якому описується мученицька смерть святого з невеликою «передісторією»; 2) пам'ятна для християн святиня, місце поховання святого або мученика, перетворене на об'єкт культу, храм або **каплицю**, молитовню. Споруда звичайно мала **хрестоподібну**, прямокутну чи круглу в **плані** форму з куполом.

Машикули (*франц.*) – бійниці, розміщені у верхній частині стін і веж середньовічних оборонних споруд.

Мегадука – великий **дука**, за доби пізньої Візантії – командувач (адмірал) флоту (посада створена в 1094 р., її спочатку обіймав Іоанн Дука, дядько василевса Алексія I Комніна).

Меліст – автор **акламацій** у штаті **димарха**.

Меморій – дослівно «місце пам'яті». Зазвичай гробнична споруда, своєрідний «критий цвинтар», не обов'язково призначений для відправлення божественної **літургії**. М. міг бути споруджений на честь пам'яті якогось чуда, здійсненого Богом на цьому місці (теофанічний М.).

Менандр Протиктор – молодший офіцер при дворі імператора Маврикія наприкінці VI ст., продовжив історію після **Агафія Міринейського**, твір якого узяв за зразок. Див.: **історики Візантії**.

Менса (*лат.* «mensa») – стіл для різних літургійних потреб, у тому числі в ранньовізантійському поховальному обряді у вигляді кришки над гробницею або над входом у склеп.

Менсуратори – землеміри, топографи.

Мера – з'єднання візантійської армії, яке складалося з 2–3 **мір** (**хіліархій**) і налічувало 6–7 тис. воїнів. У візантійській армії, що діяла на окремому стратегічному напрямку, було, зазвичай, три М.: права, середня і ліва. Серед-

ньою мірою звичайно командував **іпостратиг** – заступник командувача. М. описані вперше в «Стратегиконі» Маврикія.

Мерарх – командир з'єднання – «міри» – у візантійській армії. М. титулували також **стратилатом**.

Месадзон – найближчий до імператора вельможа, головний радник **василевса** в пізній Візантії, за статусом подібний до першого міністра.

Меси – дослівно «Середня», «Серединна»; вулиця Константинополя, яка відіграла роль центрального проспекту і брала початок від **Милія** поряд з **Великим імператорським палацом**. Близько половини своєї довжини вона роздвоювалася: одна її частина йшла на північний захід, паралельно до бухти **Золотий Ріг** і виводила до воріт Селімврія, інша повертала на південний захід і закінчувалася біля **Золотих Воріт**. Частина вулиці між Великим палацом і **форосом** (форумом) або **агорою** Константина була діловим і ринковим центром.

Месокипій – дослівно «Серединний Сад», великий сад, насаджений поруч з **Новою церквою**, п'ятикупольною палацевою церквою, побудованою за правління Василія I у східній частині комплексу **Великого імператорського палацу** на місці старого **Циканістурія**.

Метакса – шовк-сирець у вигляді напівфабрикату, необробленої шовкової нитки або вже готова до виробництва шовкова пряжа. Цим же терміном позначали **шовк** (інша назва – **сирика**, олосирика).

Метаксопрат – торговець шовком-сирцем, **метаксою**.

Метатор (*лат.*) – вимірювач житлових приміщень для накладання повинності постою.

Метох – сільське поселення, що складалося з невеликої обителі та кількох селянських дворів; підпорядковувалося, як правило, великому монастирю або **динату**.

Метрит – чиновник фінансового відомства.

Механік – **титул** інженера-архітектора в ранньовізантійський період (IV–VI ст.). Надавався людині із широкою академічною освітою, знанням математики, геометрії.

Микита Анкірський – **митрополит** малоазійської **Анкіри** (сучас. *турецьк.* Анкара) у XI ст. Йому приписують численні трактати – про **синод**, обрання **єпископів** та інші.

Микита-Давид Пафлагон (Микита Пафлагонський) – відомий письменник, агіограф; народився в другій половині IX ст., здобув гарну освіту, навчався в **Арефи Кесарійського** і листувався з ним; автор «Життя Патріарха Ігнатія», яке стало памфлетом на **Патріарха** Фотія; писав памфлети проти василевса Лева VI і Патріарха Євфимія, був звинувачений у **ересі**. Див.: **агіографія**.

Микита Хоніат (близько 1155–1217) – імператорський **логофет**, найзначніший візантійський історик XIII ст. родом з малоазійського міста Хон, автор великої «Ромейської історії, що починається з царювання Іоанна Комніна». Описав 1118–1206 рр. Див.: **історики Візантії**.

Миколай Кавасила (близько 1320–1397/1398) – богослов і **містик** першої половини XIV ст., суперник **Григорія Палами**. Прийняв ім'я своєї матері (справжнє ім'я Миколай Хамаст); племінник Ніла Кавасила, **архієпис-**

копа Фессалоніки (1361–1363 рр.). Навчався в Константинополі, активний учасник політичного і релігійного життя, послідовний **ісихаст**, друг і радник імператора Іоанна Кантакузіна. Відомий завдяки своїм семи книгам «Життя у Христі», де містилися настанови про шляхи пізнання Бога через чесноти, молитву і медитацію, досліджувалася природа православного духовного життя. У його «Поясненні божественної літургії» давалося трактування християнських символів, богослужбових дій і молитов. Засуджував пустельницьке життя і був близький за поглядами до **Симеона Нового Богослова** і **Максима Сповідника**.

Миколай Містик – один з найосвіченіших ромеїв, учень і близька особа **Патріарха Фотія**, царський секретар, вихователь і опікун юного **Константина Багрянородного**, **Патріарх** Константинополя (901–906/907 рр.), зняв з себе сан під загрозою судового процесу про зраду, початого василевсом Левом VI Мудрим. Вдруге перебував на патріаршому престолі з 911/912 по 925 рр. і керував Імперією. Його численні листи арабському еміру Крита, **василевсу** Романові I Лакапіну, царю Симеону Болгарському, **Папі** римському, вірменським **нахарарам**, знатним **лангобрадам**, **стратигам**, **єпископам**, **монахам** та іншим є винятковим історичним джерелом. Усього відомо 163 листи, іноді достатньо великі. Долучений Церквою до числа святих (річниця відзначається 16 травня).

Милій – «географічний центр» Імперії. Своєрідна тріумфальна арка з аркадами на чотири сторони світу, під якою стояв позолочений милевий прикордонний кам'яний стовп. М. знаходився в центрі східної частини Константинополя, поруч з **Августеон**, храмом **Св. Софії** і **Великим імператорським палацом**. Від цього місця символічно відраховувалися відстані до всіх міст і кордонів Імперії. Через М. імператор йшов під час Великодньої процесії і зупинявся, щоб вислухати славослів'я **димів**.

Миро – суміш маслинової олії (**елею**), білого виноградного вина і пахоців, що освячується Патріархом або архієпископом раз на рік, у Великий четвер на Великодньому тижні. Вживається для **тайнства миропомазання**. Ним обов'язково супроводжується обряд (чин) вінчання, соборування, причащання, **хрещення** (див. **треба**), очищення від «скверни».

Миропомазання – завершальна частина обряду **хрещення**; полягала в помазанні хрещеного освяченим **елеєм (миром)**, після чого відбувалося його одягання в біле вбрання й участь в **Євхаристії (причащанні)**. Здійснювалося або в приміщенні хрещальні, або поруч з нею, у спеціальному приміщенні (**хрисмаріоні**).

Миряни, парафіяни, паства – члени Церкви, які не мають духовного сану, «паства» (на відміну від **кліру**), що складають основну масу віруючих.

Митрокомія – корпорація селян, які несли колективну відповідальність за сплату земельного податку з території, і сільська громада, жителі якої були сконцентровані в одному селі або жили окремо. Див.: **хоріон**.

Митрополит – вищий духовний сан у православній Церкві, вища ступінь єпископства. У церквах з патріаршою системою правління – другий після **Патріарха** духовний чин у **церковній ієрархії**. Від нього залежало певне число підлеглих йому **єпископів**. Головував на помісному соборі (**синоді**).

Митрополія – адміністративно-церковна територія.

Михаїл Анхіал – **Патріарх** Константинополя (1170–1178 рр.), керував кафедрою філософії у вищій школі, створеній **василевсом** Константином IX Мономахом у 1045 р.

Михаїл Агталіат – великий чиновник XI ст., родом з Агталії (Анталії). Був адвокатом і суддею на **іподромі**, написав юридичний трактат, історію подій, що відбулися між 1034 і 1079 рр., а також склав **Типикон** для **монастиря** і благодійних установ, створених ним. Див.: **закон, історики Візантії**.

Михаїл Гліка – автор всевітньої хроніки (до смерті **василевса** Алексія I Комніна, 1118 р.), богословських творів і словника. Див.: **історики Візантії**.

Михаїл Кривовул – знатний грек-рenegат, який належав до знаті островів Егейського моря, видний політичний діяч-туркофіл, пішов на службу до султана й одержав від нього посаду намісника егейського острова Імврос. Будучи людиною широко освіченою, описав падіння Константинополя в «Історії Мехмета II», що охоплює період 1451–1467 рр. Проголошував непорушність турецького панування і виправдовував необхідність співробітництва з османами. Свій твір М. К. подарував султану, але тому він не сподобався і не був виданий. Його єдиний рукопис так і залишився в безвісті в бібліотеці султанського Сераля в Стамбулі і був відкритий лише в новий час. Див.: **історики Візантії**.

Михаїл Оловол – імператорський секретар, ритор і оратор при дворі Нікейського імператора Михаїла Пелеолога, автор релігійних віршів, великих бесід, античних поем, коментаря на першу книгу «Аналітики» Аристотеля. Осліплений за наказом імператора в 1261 р.

Михаїл Пселл (1018–1097) – знаменитий візантійський письменник, політик і філософ-енциклопедист, «типовий представник епохи прихованих інтриг, кривавих двірських переворотів і запеклої битви за трон, яку справедливо називають епохою «ораторів і євнухів» (Андре Гійу). Походив з небагатої, але знатної родини колишніх **консулів** і **патрикіїв**. Під опікою матері здобув гарну початкову, а потім вищу освіту в Константинополі, чудово знав античну філософію і літературу, цікавився **астрологією** й окультними науками, складав бесіди, писав листи, вірші, блискуче, але неглибоко працював у всіх цих жанрах. Почав свою кар'єру з найскромніших сходинок адміністративного апарату, був адвокатом у Філадельфії у Фригії. З 1041 р. обіймав у столиці різні високі чиновні посади, був секретарем і довіреною особою кількох імператорів, що змінювалися на троні, впродовж тридцяти років входив до всіх урядів. Він брав активну участь у придворних інтригах і домогся санів **іпертима** й **іпата філософів**. Його викладання мало успіх. Через інтриги Никифориці, фаворита Михаїла VII (1071–1078), був відсторонений від двору, усамітнівся у **монастирі**, але продовжував займатися викладацькою і літературною діяльністю. Залишив після себе велике число творів риторичних, філософських, поетичних та історичних, серед яких особливо виділяється його «Хронографія», напівмемуарний історичний твір, що зберіг опис придворного життя з 976 по 1077 рр. Будучи вкрай амбітною, марнославною людиною, перебільшив своє значення як державного чиновника, але, як видатний науковець, самобутній «артист-

тичний» філософ, прихильник живої, оригінальної думки, творець нового гуманістичного погляду на життя, здійснив значний вплив на культуру свого часу. Серед його сучасників були такі відомі літератори Візантії як **Іоанн Маєропод**, **Константин Ліхуд**, **Іоанн Ксифілін**, а учнем – **Іоанн Італ**. Див.: **історики Візантії**.

Михаїл Хоніат (близько 1138–1224 рр.) – ритор, письменник, старший брат **Микити Хоніата**, з 1182 р. – **митрополит** Афін. У старості бідував і був паралізований.

Мінарет – (араб «світитися», «маяк»); невід’ємний елемент культової архітектури ісламу, висока вежа зі спеціальною площадкою, з якої священнослужитель (муедзин) закликає **мусульман** на молитву. **Мечеть** може мати кілька мінаретів.

Мінологій (мінологіон) – 1) церковний календар у вигляді таблиці, що містить на кожен день свято або пам’ятну подію, яку потрібно святкувати; 2) книга, що містить короткий переказ Житій святих, розташованих за церковним календарем, синонім **синаксаря** або старослов’янських **Четьїх міней**; 3) найбільш відомий збірник Житій святих, складений у другій чверті XI ст. (раніше історики відносили його до часів Василія II). Див.: **агіографія**.

Мінускул – різновид книжкового письма на **пергамені**; складався з малих літер, з’єднаних зв’язуваннями (лігатурами); остаточно склався до середини IX ст., застосовувався поряд з **унціалом**.

Міми – один або два актори без театральних масок, які грали короткі сценки з повсякденного життя, нерідко на фривольні теми. Відсутність масок давала їм можливість передавати стан героя виразом очей або обличчя, а не лише словами. Цей різновид мистецтва виник на острові **Сицилія** в античну епоху як вистава народного театру, але з часом набув прозаїчної і поетичної літературної форми. Вистави М. залишалися популярними й у ранній Візантії, але, засуджувані Церквою, занепали з кінця VII ст. Відроджуватися почали за доби **іконоборства**, причому за підтримки імператорів – іконоборців, які намагалися використовувати масові дійства М. для потреб офіційної пропаганди, для висміювання іконопочитателів.

Мініатюра – ілюстрація до рукописної книги.

Міра – з’єднання візантійської армії, яке складалося з кількох тагм і звично нараховувало 2–3 тис. воїнів. Такі з’єднання також називалися хіліархіями. Вперше описані у «Стратегіконі» Маврикія. Див.: **мера**.

Мірарх – командир **міри**, також титулувався: **дукс** чи **хіліарх**.

Міріада – одиниця рахунку, дорівнювала 10 000.

Мірепси – торговці **миром** й іншими пахощами, пряностями, гомеопатичними ліками, барвниками.

Місіонер – проповідник релігії, який посилається панівною Церквою до іновірців.

Містагогія – див.: **містерія**.

Містерія (містеріон) – **тайнство**, одне з означень **Євхаристії**.

Містик – дослівно «секретний, таємний»; 1) особистий секретар і таємний повірений, як правило, імператора; спочатку – підлеглий **протоасикрита**; з IX ст. – начальник власної канцелярії імператора, висока придворна посада; 2) той, хто поділяв ідеї **містицизму**. Див.: Василій Кесарійський, Григорій

Палама, Діонісій Ареопагіт, Євагрій з Понта, Іоанн Клімак, Максим Сповідник, Миколай Кавасила, Симеон Новий Богослов, Симеон Фессалонікійський, Феодор Студит.

Містицизм (у перекл. з *грецьк.* – «таємничі обряди, таїнство») – віра в можливість безпосереднього контакту з надприродними силами; у християнстві – пошук єдності з Богом, Його осягнення шляхом споглядального життя.

Місфій – найманий робітник, зобов'язаний одержувати за свою працю поденну заробітну плату – місфос.

Мітат (**мітатон**) – державна повинність з прийому на постій солдатів і командирів візантійської армії.

Мітата – 1) оригінальний візантійський інструмент обміну. Спочатку суто адміністративні митні і складські торговельні прикордонні заклади VI–VII ст. У IX ст. – подоба факторії приїжджих купців, де вони могли і проживати, напівдержавні, напівприватні торговельно-складські будинки, колективні ринки, які періодично поновлювали і припиняли свою роботу. У М. короткочасно зберігались і виставлялися привезені з інших міст товари, а розподіл цих товарів з метою наступного продажу здійснювався привілейованими, «обліковими» місцевими міськими торговцями, об'єднаними у відповідну **систиму** або «товариство» – **кінонію**. Залишок нерозпроданих у такий спосіб товарів їхні власники могли реалізувати самі. Зацікавленість усіх сторін породжувалася звільненням купівлі-продажу через М. від сплати **коммерсія**. За допомогою М. влада здійснювала контроль і облік оптової купівлі-продажу деяких видів ремісничих товарів, сировини, домагалася зниження конкуренції і цін, обмежувала можливості для спекуляції з боку приїжджих і взагалі інтенсифікували товарообіг. Крім Константинополя, М. існували лише в найбільших, важливих торгових центрах Імперії; 2) кінний завод, де розводили і утримували коней.

Модератор (*лат.*) – керуючий.

Мозаїка – мистецтво складання зображень зі шматочків каменів різного кольору, кераміки, мармуру, скла. У Римській імперії використовувалася переважно для прикраси підлог, у християнський період – храмів, мартиріїв, меморіїв. У настінній М. використовували **смальту**, шматочки пофарбованої скляної пасти. Особливо популярна в IV–VII ст., хоча смальта стала широко застосовуватися пізніше, з IX ст.

Молівдовул – грамота, скріплена свинцевою навісною печаткою (буллою або **молівдулом**).

Молівдул – свинцева печатка, що привішувалася до документів, листів, або кріпилася до мішків з вантажем. Печатки виготовлялися з двох тонких кружалаць свинцю розміром близько 2–2,5 см, які, пропустивши між ними шнур або мотузку, закладали в **буллотирій**. Ним сплющували обидва кружки в один, причому на обох боках печатки карбувалися вирізані на буллотирії зображення хреста, Ісуса Христа, Богоматері, святих, мучеників, дуже рідко – зображення замовника печатки, і написи, які звичайно повідомляють ім'я, посаду і сановний чин замовника. На сьогодні відомо понад 60 тис. візантійських печаток, але опублікована лише порівняно незначна їхня частина. Див.: **сфрагістика**.

Молитва – форма релігійного звертання до істот, у які вірять, виражена внутрішньою або чутною мовою.

Монархія – в уявленні візантійців – законне і справедливе правління імператора.

Монастир – громада **монахів**, які об'єдналися на підставі спільних релігійних поглядів для спільного проживання за особливими правилами, зафіксованими у монастирських статутах (**Типиконах**). Ззовні М. виглядає як комплекс культових, житлових і господарських приміщень, обнесений огорожею або стіною з одними воротами. М. як співтовариство ніс колективну відповідальність перед державою (володіння, сплата податків).

Монах (чернець) – дослівно з грецьк. «самотній», пустельник (**анакорет**) або член **монастиря**, який живе за його правилами і присвятив себе Богу. Див.: **постриг**, **схима**.

Монера (монерія) – судно з одним рядом весел. Термін почав вживатися з IX ст. замість узагальнюючого – **дромон**. Використовувалося переважно для патрульної служби і спеціальних завдань командувача флоту.

Монетарій – працівник державного монетного двору, що виготовляв гроші. У ранній Візантії був прикріплений до корпорації, підконтрольної **коміту священних щедрот**.

Монодія – плач за покійним, надгробна промова, літературний твір на смерть якої-небудь особи.

Монозевгарат – податна категорія селян, власник **зевгаріона**.

Моноксил – дослівно з грецьк. «однодеревка», човен, видовбаний з дерева (з нарощеними дошками бортами – лодя, ладдя).

Моностратиг – **стратиг** великої **фемі**, якому підкорялися інші страстиги навколишніх фем.

Монофелітство (від грецьк. «монос» – «один» і «фелема» – «воля») – догматичне релігійне вчення, що виникло на початку VII ст., стверджувало, що Христос мав **дві природи (суті)** – божественну і людську, але **єдину волю (божественну)**. Це був компроміс між **монофіситством** і ортодоксальним християнством, спроба об'єднати православний світ. Імператор Іраклій у 638 р. своїм едиктом заборонив говорити про одну або дві енергії Христа, але встановив догмат єдиної волі, запропонований Патріархом Сергієм. **Папи** римські заборонили М. Імператор з цієї нагоди викликав Папу на свій суд і засудив його антиромейські дії. В остаточному підсумку М. було засуджено в 680/681 р. на Шостому Вселенському соборі в Константинополі.

Монофіситство (від грецьк. «монос» – «один» і «фісиси» – «природа», «єство») – догматичне релігійне вчення, суперечки про яке почалися з 448 р. Засновником М. вважають константинопольського **архімандрита** Євтихія або Євтиха (звідси євтихіанство). Він вчив, що після Втілення Христу була притаманна **лише одна суть або природа – божественна**, а його людське єство було лише удаваним, тобто божественна природа Спасителя цілком поглинула людську. На Четвертому Вселенському церковному соборі 451 р. у малоазійському місті Халкидоні М. засудили як ересь. Частина східних провінцій Візантії (Єгипет з його **коптами**, Сирія, Палестина, Вірменія, Месопотамія) продовжували відстоювати М., вдаючись до провінційних заколотів, що підготувало окупацію цих провінцій арабами. Своєрідною модифікацією

М. стало **монофелітство**. Власне термін «монофісити», зустрічається з кінця VII ст., назви ж конкретних течій М. – набагато раніше. У ході тривалої еволюції це вчення розділилося на десятки тлумачень. У широкому сенсі М. існує донині у формі нехалкидонських Церков, до яких відносяться коптська (єгипетська), ефіопська, вірменська, антіохійська (сиро-яковітська) і малабарська. Див.: **Трисагіон**.

Монтаністи – послідовники Монтана в малоазійській Фригії в другій половині II ст., який строго дотримувався вчення християнської Церкви, але вважав, що вчення Одкровення треба морально вдосконалювати за допомогою множення постів, відмови від шлюбу, заборони другого шлюбу, особливого шанування мучеництва. Члени секти М. видавали себе за щирих духовних послідовників Христа – спіритуалів. Монтан, його пророки і пророчиці провіщали страшні кровопролитні війни, близькість кінця світу. Містичне вчення М., не будучи **ерессю**, було засуджене церковними соборами, однак набуло значного поширення в провінціях Азії і в Африці. Наприкінці IV–V ст. окремі секти цієї форми азіатського християнства можна було зустріти у Фракії, у малоазійській Галатії і переважно в Константинополі. Декрет Лева III Ісавра наказав М. хреститися, але частина їх вдалася до самоспалення в храмах, де збиралися.

Морта – форма оренди землі за десяту частину врожаю. У пізньовізантійський період М. набуває грошової форми.

Мортит – селянин, який орендує наділ за **морту**.

Мощі (слов'ян. «мертве тіло», «прах»); сама форма слова акцентує чудотворну силу – «моць» тілесних останків святого й іноді використовується у однині) – у **християнстві** – останки святого або тіла будь-якого покійного, які були об'єктом вшанування, поклоніння. Візантіяці застосовували на позначення М. слова «ліпсана» – «кості», «сома» – «тіло», «скінон» – «обитель душі». Вшанування М. почалося за доби раннього християнства і набуло особливого значення до VI ст., за доби середньовіччя. Для **ромейв** це були, передусім, кості, позбавлені плоті, не обов'язково нетлінне тіло (тоді як для народів, що прийняли християнство пізніше, святість визначалася нетлінністю, неушкодженістю, цілісністю тіла). Більше того, нетлінність у окремих випадках навпаки сприймалася ромеями як вказівка Господа на гріховність померлого. У Візантії діяла масштабна програма збирання М. письмові джерела, особливо **агіографія**, містять чимало описів знаходження (віднайдення), перенесення, повернення, покладання М., чудес, що відбувалися на могилах святих, які стали місцем **паломництва**. На М., що перебували у **вівтарі** або під вівтарем (**престолом**), у криптах, будували церкви, частинки М. зберігалися у християнських храмах, **мартиріях, каплицях, капеллах**, вкладалися у **хрести, релікварії** – **раки, кувукліни**, ковчеги, дорогоцінні скриньки, **енколпіони, евлогії, амулети**. М. святих, навіть у розчленованому вигляді, цінувалися дорожче за золото і дорогоцінності, оскільки вважалося, що будь-яка окрема частинка містить у собі всю святість цілого, зберігає **благодать**, священну енергію, якою володів святий, і тому їй притаманна чудодійна сила (візантійська практика розчленовування **реліквій** згодом розповсюдилася і на Заході). **Протестантизм** відкинув культ М. як прояв ідолопоклонства, але Православна і Католицька Церкви підтримують поклоніння М. Див.: **ліпсанотека, ad sanctos**.

Музи – у грецьк. міфології дочки верховного олімпійського бога, Зевса, – богині-покровительки наук, поезії, мистецтв.

Мурилегул (лат.) – збирач, на якому в ранній Візантії лежала повинність з видобутку пурпуруносних равликів. М. були прикріплені до відповідної корпорації і, як і **монетарії**, **конхіліолегули**, **гінекарії**, підпорядковувалися **коміту священних щедрот**. Див.: **пурпур**.

Мутаторій – 1) приміщення, де імператор перевдягався перед урочистими, церемоніальними виходами (від лат. «muto» – «змінювати»). Такі кімнатки були при кожному тронному залі; 2) прибудова на південному боці константинопольської **Великої церкви**, де візантійські імператори зазвичай відпочивали і роздягалися після служби.

Наварх – командир з'єднання кораблів.

Навікуларій – морський купець, як правило, член могутньої корпорації александрійських судовласників і капітанів, які займалися в ранній Візантії перевезенням зерна з Єгипту в Константинополь через Александрію й о. Тенедос в Егейському морі. Мав рідкісний імператорський привілей звільнення від сплати податків та зборів.

Навклір – капітан корабля або судновласник, який, як правило, займався також торгівлею.

Навт – будь-який член команди корабля, моряк, включаючи **навкліра**.

Навтикон – пізньовізантійський бойовий флот.

Нагірне місце – церковний термін, що означає простір на схід від **престолу** храму. Зазвичай там знаходилася кафедра, тобто крісло **єпископа**, з якого він вимовляв проповіді (див.: **синтрон**, **церковна ієрархія**).

Назарей – 1) юдей, який прийняв християнство (за назвою містечка Назарет в юдейській Галілеї, де, згідно з євангельським переказом, жив у дитинстві Ісус Христос); 2) **монах**, як особливий прихильник християнського вчення.

Наос – центральна частина церкви, що знаходиться між **нартексом** (**пронаосом**) і **вітарем**; слово позначало також власне церкву.

Нартекс (від грецьк. «очерет») – інша грецьк. назва – **пронаос**, приміщення, що передує **наосу** церкви. Насправді це **притвор**, витягнутий в ширину довгий, низький вестибюль християнського храму, розташований перед головним входом. Після першої частини **літургії** (літургії оглашених) до Н. виходили **оглашенні** та різні категорії покараних, розкаюваних, представники інших віровчень. Тут же влаштовували обряди хрещення, водоосвячення, поховальні і поминальні служби, привілейовані поховання. У великих церквах Н. з заходу іноді передує ще одне приміщення – **екзонартекс** (зовнішній нартекс), також рівне за шириною всім трьом нефам, але часто оформлене у вигляді відкритого портика або галереї перед **атріумом** (аулою).

Нахарари – глави вірменських родів, князі.

Неа Екклесія – див.: **Нова церква**.

Негоціація (лат.) – торгівля або грошові операції.

Некрополь – дослівно з грецьк. «місто мертвих», цвинтар, сукупність поховань. В античну епоху розташовувалися на околиці міста чи

поселення, обов'язково за межами житлової зони. Лише після перемоги християнства, з VI–VII ст. окремі гробниці і цвинтарі почали влаштовувати посеред міста, на площах, біля церков, **каплиць** і в них самих. За правління імператора Лева VI ця практика набула остаточного законодавчого закріплення.

Немесій – **єпископ** сирійського міста Едесси в V ст. Автор твору «Про природу людини», відомого в середні віки, перекладеного латиною Альфаном з Салерно і Бургондіо з Пізи.

Несторіани – послідовники еретичного вчення – несторіанства, що виникло в 30-і рр. V ст. і поширилося завдяки енергійній підтримці Константинопольського **Патріарха Несторія**. За уявленнями Н., Христос був людиною, яка стала месією, тобто на певний час, уже після свого народження, поєднала божественну і людську природу. Тому матір Ісуса можна вважати не **Богородицею**, а лише «людинородицею». Рим в особі **Папи** Селестина I і Александрія в особі теолога **Кирила Александрійського** виступили проти Н. Єресь була засуджена на Третньому Вселенському соборі в Ефесі в 431 р.

Несторій (близько 381–451 рр.) – виходець з Антіохії, єпископ Константинополя в 429–431 рр., творець несторіанської ересі. Перебував під впливом Антіохійської теологічної школи, принижував божественне начало Христа, вважаючи, що Бог не міг народитися від плоті й страждати у плоті.

Неф (грецьк. «корабель») – основна частина **базиліки**, призначена для тих, хто молиться. Візантійці вважали Н. видимим небом для християнської громади. Це було приміщення для «вірних». Н. будувалися якомога довгими, щоб шлях порятунку був реально, фізично відчутний. Прямокутна форма церков на зразок корабля повинна була навіювати віруючим переконання, що тільки церква може привести до небесного притулку через море життя. Навіть ритм рядів колон, якими відокремлювалися один від одного Н., відрховував, насамперед, шлях порятунку: **«Я – двері, коли через мене хто ввійде – врятується»** (Євангеліє від Іоанна IX, 9). В міру порятунку ті, хто молився, розподілялися по базиліці: хто «біля кращих стовпів», хто лише біля входу. Звичайно в храмах був центральний Н. і бічні по боках від нього, відділені рядами колон або стовпів.

Никифор (близько 758–829) – Константинопольський **патріарх** (806–815), активний борець з **іконоборством**, помер у вигнанні. Автор «Короткої історії» (з лат. «Бревіарій»), невеликого історичного твору, що охоплював події 602–769 рр. Складений, імовірно за все, у 775–787 рр., або пізніше, але не за часів патріаршества. Відомий також хронологічною таблицею подій від Адама до смерті автора в 829 р. Див.: **історики Візантії**.

Никифор Влемід – філософ XII ст., який займався питаннями універсальності – загальних понять, намагався сполучити реалізм і номіналізм, тобто ідеалістичні та матеріалістичні уявлення.

Никифор Врієнній – **кесар**, чоловік **Анни Комніної** (1083 – бл. 1153/54 рр.). Автор невеликої сімейної хроніки Комнінів, що охоплює 1070–1079 рр. Не підтримав прагнення дружини захопити владу після смерті Алексія I Комніна в 1118 р. Див.: **історики Візантії**.

Никифор Григора (1295–1359 рр.) – видатний візантійський науковець, історик, прихильник **Феодора Метохита**, захоплений науковими пошуками і філософією Платона. Сумнівався в непогрішності розуму. Написав трактат про **астролябію** (більш повний, ніж трактат на ту ж тему **Іоанна Філопона**), і ще один – про датування пересувного свята **Великодня**. Автор деяких Житій. Через протистояння **ісихасму** та його прихильникам був ув'язнений до константинопольського **монастиря** Хора, де написав «Ромейську історію», що стосується 1204–1359 рр. Див.: **агіографія, історики Візантії**.

Никифор Калліст Ксанфопул – на початку XIV ст. написав історію Церкви у 18 книгах, яку довів до смерті імператора Фоки в 610 р. Автор Житій деяких святих IX–X ст. Див.: **агіографія, церковні історики**.

Никифор Уран – автор військового трактату, X ст.

Ніка – 1) вигук, що означав «Перемагай», «Перемога»; ним члени церковних партій і глядачі на іподромі підбадьорювали своїх візників і вітали переможця; 2) назва одного з потужних повстань, що відбулося в Константинополі 11–18 січня 532 р. як заколот церковних партій, обурених жорстокістю центральної адміністрації. Заколотники об'єдналися на захист семи засуджених до смерті **димотів**. Вони влаштували заворушення у столиці, вбиваючи представників влади, грабуючи і спалюючи будинки. Поступово виступ церковних партій переріс в народне повстання проти вищих державних чиновників, а потім і проти самого імператора Юстиніана I. 15 січня повсталі проголосили імператором племінника імператора Анастасія, **патрикія** Проба, однак, не знайшовши його, коронували 18 січня на форумі Константина іншого небожа Анастасія – Іпатія, якого підтримувала також група опозиційних Юстиніанові сенаторів. У той же день заколот був придушений у результаті раптового нападу урядових військ на повсталих, що зібралися на іподромі. 19 січня Іпатій і його брат Помпей були обезголовлені за наказом Юстиніана, а їхні трупи кинуті в море. Центр Константинополя сильно постраждав під час заворушень, що коштували життя 30–35 тис. чоловік. Події повстання «Ніка» описані **Прокопієм Кесарійським, Іоанном Малалою, Феофаном** Сповідником, а також анонімним автором **«Великодньої хроніки»**. Див.: **історики Візантії**.

Ніктепарх – нічний **епарх** (*інарх*).

Нід Анкірський – **ігумен**, автор декількох трактатів про **аскетизм** і мораль. Помер приблизно в 430 р.

Ніпсистиарій – дослівно «мийник» (від *грецьк.* «нізо» – «мити»). Придворна посада, носій якої подавав імператору золотий рукомийник для обмивання (див.: **Портик Августея**). Звичайно Н. були палацевими **евнухами**.

Ністіа – див.: **посада**.

Нова церква (Неа Екклесія) – побудована близько 880 р. на території **Великого імператорського палацу** і присвячена Христу Спасителю, архангелам Михаїлові та Гавриїлові, пророку Іллі, **Богородиці** і Св. Миколаю. Розкішно оформлений мозаїками в техніці **opus sectile** і кольоровим мармуром храм виглядав у **плані** як рівнораменний хрест, чотири рукави якого і середохрестя були перекриті куполами. Тут були зібрані головні **реліквії**, що мають відношення до **Старого Заповіту**, тоді як реліквії, пов'язані з **Новим Заповітом**, зберігалися в палацевому **храмі Пресвятої Богороди-**

ці Фара, побудованому в середині VIII ст. Церква була зруйнована під час латинського завоювання Імперії.

Новіліссим – один з найвищих візантійських придворних **титулів**. Був наступним після **кесаря**.

Новела – закон, що з'явився після видання «Кодексу». Вперше «новими законами» («*novellae leges*») назвали конституції, що виходили після видання Кодексу Феодосія II (438 р.). Важливе значення мають Н., що складають заключну частину законодавства Юстиніана. Найдавніші збірки Н. – Епітоми Юстиніана, що містять 122 новели Юстиніана I, і Аутентикум, що містить 134 новели, видані між 535 і 556 рр. Найбільш поширене сучасне видання Н. було розпочате німецьким науковцем Р. Шеллем і закінчене після його смерті Г. Кроллем (*Corpus juris civilis*. – Berolini, 1870–1904. – Vol.3: *Novellae*). У цьому виданні дається текст грецької збірки законів і латинський переклад.

Новий Заповіт – частина **Біблії**, збірка священних книг християн. Християнські богослови назвали ці книги Н. З., на відміну від зводу священних книг іудеїв, названих Старим Заповітом. Н. З. включає чотири священні книги – **Євангелія** (від Матфея, Марка, Луки й Іоанна), що розповідають про земне життя Ісуса Христа, його страждання, смерть і Воскресіння, про його чудотворення і повчання; «Діяння **апостолів**», що розповідають про поширення християнства; 21 Послання апостолів, що включають вчення про організацію і побут ранньохристиянських громад; «Одкровення Іоанна Богослова» (Апокаліпсис), що зображує картини кінця світу і Страшного суду. Поява Н. З. датується не пізніше, ніж другою половиною I ст. н. е. Остаточне затвердження новозаповітного **канону** відбулося в 364 р. на церковному соборі в Лаодикії Сирійській.

Номоканон – зібрання двох типів нормативних актів: церковних **канонів** (**апостолів**, святих отців, **соборів**) і світських **законів**. Збірка законів під такою назвою була зібрана у VI ст. Іоанном Схоластиком з Антіохії і незабаром переглянута й обговорена **Патріархом** Константинопольським. Видана у 883 р. **Патріархом Фотієм** книга складалася з 14 титулів (розділів), де йшлося про різні питання, починаючи з суто релігійних і закінчуючи управлінням церковною власністю. 85 додаткових пунктів говорили про вчення, а заключний розділ містив перелік світських законів, що поширюються на Церкву. Відомий також ще один Н. з 15 титулів.

Номофесія – дотримання **законів** божественних і людських, яке забезпечувало функціонування судової системи Візантії.

Номофілак(с) – дослівно «страж **закону**», «охоронець закону», суддя. Посада була заснована в 1045 р. **василевсом** Константином IX Мономахом для **Іоанна Ксифіліна**, який став главою школи права в Константинополі.

Носокоміон – монастирська лікарня. Див.: **ксенон**, **іатрина**.

Нотарій – 1) нижчий службовець візантійської імператорської канцелярії, різних світських і церковних відомств у Константинополі та провінції. Н. займався переписуванням, укладанням і зберіганням документів, тобто був ідентичним **тавуларію**. Окремі з них були переписувачами приватних осіб; 2) один з нижчих санів **кліриків** (див.: **церковна ієрархія**).

Нумер (*лат.*) – військовий підрозділ. Див.: **тагми**.

Нумерарій (лат.) – рахівник у ранній Візантії. За законом, Н. не повинен був нічого купувати і не мав права укладати угоди.

Оат – сховище документів, грамот-хартій казначейства (**сакелли**) на території **Великого імператорського палацу**; назва пов'язана, ймовірно, з овальною формою приміщення.

Оглашенні (по-грецьк. «катехумени») – люди, які проходили підготовку до церковного обряду **хрещення** (див.: **треба**). Обряд починався з так званого **воцерковлення**, коли читалися особливі молитви, після чого кандидат ставав «нехрещеним християнином». Потім відбувалося тривале перше оголошення, яке супроводжувалося підготовкою до чину хрещення, навчанням основам віри. Воно завершувалося коротким другим оголошенням, коли над кандидатом не менш 10 днів читалися відповідні церковні закляття.

Одигітрія – дослівно з грецьк. «Путівниця», одне з імен **Богородиці**.

Ойкист – 1) чиновник **кураторії**, керуючий часткою імператорського майна (грецьк. «епі тон йокеакон»); 2) керуючий маєтком, будинком-ікосом.

Ойкумена – населений світ, сукупність областей землі, заселених людиною. За уявленнями візантійців, це був цивілізований простір, який перебував в оточенні варварських земель.

Ойнохоя (грецьк. «глек для розливання вина») – глек з однією ручкою і горловиною, що має три стоки, це дозволяло наливати вміст відразу в три чаші.

Октава – мито, восьма частка вартості товару, виставленого на продаж.

Октавар (лат.) – у ранній Візантії збирач **октави**.

Октатеух – перші вісім книг **Нового Заповіту**.

Октогон – купольна споруда центричного **плану**, що іноді має вісім граней, виражених зовні («вільний октагон») або включених до квадратного плану, з півкульними склепінними нішами (**екседрами**) на кутах.

Октоїх – церковно-богослужбова книга, що містить у собі служби (стихарі, **канони**) на кожен день тижня, розподілені на вісім голосів (з грецьк. «окто» – «вісім», «іхо» – «тон»). Див.: **літургіка**.

Олімп – прославлений центр східного чернецтва, однойменна гора у Віфінії (2559 м), відома у візантійський час своїми **монастирями** і **скитами**. Біля її підніжжя знаходилися відомі термальні джерела і ромейське місто Пруса (Бруса).

Омологія – усний або письмовий контракт між замовником і підрядчиком-**ерголабом** (або наглядачем) будівництва.

Омофор – 1) головне покривало **Богородиці**, священна **реліквія**; 2) наплічник – широка і довга смуга з шовкової тканини, яка була розшита хрестами і одягалася **Патріархом, митрополитом** навколо шиї поверх інших одягів на ознаку того, що він носить своїх підопічних на плечах, як мати дітей.

Онагр – з лат. дослівно «дикий осел», бойова метална машина торсійної дії, різновид балісти, яка з'явилася у IV ст. О. складався з прямокутної горизонтальної рами, посередині якої був натягнутий туго скручений канат. Вставлений у канат важіль відтягувався вниз обслугою; на кінець важеля

кріпилася праща з ядром. Коли відпущений канат із силою випрямлявся, важіль викидав ядро з пращі. Використовувався для метання невеликих снарядів вагою близько 2 кг, які металася на відстань до 350 м. Снаряди виготовляли з каменю або свинцю або глини. Бойова обслуга О. складалася з командира і чотирьох воїнів. Машина транспортувалася биками. Вперше О. описаний Амманом Марцеліном.

Онтологія – філософське вчення про буття.

Опінатор (лат.) – скарбник невеликої військової частини (**нумери**), збирач військової **аннони** в ранній Візантії. Зібране розподілялося опінаторами серед солдатів і командирів підрозділу відповідно до встановлених пайкових норм.

Опсикій (від лат. «obsequium» – «свита, що супроводжує військовий корпус») – 1) назва гвардійського військового підрозділу, що супроводжував імператора; після військових дій під командуванням **василевса** Іраклія була розквартирована як особливий військовий округ у Віфінії для захисту Константинополя; 2) візантійська військово-адміністративна область на північному заході Малої Азії з центром у стародавньому місті Нікея. Очолювалася **комітом**, за рангом рівним **стратигові**. Створена близько 680 р.

Опсоній – державна субсидія, яка видавалася зі скарбниці кому-небудь (церкві, **монастирю**) або прибуток з державних земельних ділянок, який потрібно було мати кожному воїну **фемі** – ополченцю з числа вільних селян, власників таких стратіотських (солдатських) наділів.

Оптимати – 1) дослівно «кращі», елітні військові корпуси; 2) невелика візантійська **фема** на крайньому північному заході Малої Азії, заснована в 740 р. або 775 р. Напроти неї через протоку Босфор знаходився Константинополь. Головне місто – стародавня Нікомідія.

Опціон (лат.) – 1) молодший командир у пізньоримській армії; 2) начальник загону **федератів**; 3) позаштатний помічник військового чиновника, звичайно **актуарія**; видав постачанням, доставкою провіанту і його розподілом у загоні; 4) службовець логофесії стратіотикона, який видавав солдатську платню; виконував роль рахівника або секретаря.

Оранта (від лат. «organs» – «той, хто молиться») – фігура, зображена в молитовній позі, з піднятими догори руками.

Орбікій – автор військового трактату, жив у VI ст.

Оривасій Пергамський – лікар імператора Юліана (361–363 рр.), уклав медичну енциклопедію у вигляді виписок з творів знаменитих лікарів стародавності – грека Гіппократа і римлянина Галена.

Орологій – західна вхідна **камара Хрисотрикліна** зі срібними вхідними дверима. Назву одержала, ймовірно, завдяки годиннику, що там знаходився, («орос» – грецьк. «година»).

Ортодоксія – грецьк. «правильне висловлювання, православ'я», затверджене вищими церковними авторитетами віровчення.

Орфанотроф – дослівно з грецьк. «годувальник сиріт», посада доглядача **орфанотрофіона**.

Орфанотрофіон – з грецьк. – «будинок для сиріт», «сиротинець». Зокрема, так називався великий сирітський притулок Св. Павла в Константинополі, перебудований у 1032 р., значно розширений і обладнаний Алексієм I

Комніним. Займав великий міський квартал, приймав і утримував немовлят, старих та інвалідів, фінасувався з податкових надходжень, володів земельними угіддями, мав свою систему управління, керував грузинським жіночим монастирем, початковою школою.

Орфос – утрєня, церковна служба, з якої починається денний цикл *літургії*; складова *всеношної*.

Остіарій – воротар; 1) входив до складу церковнослужителів так званого лівого хору церкви, належав за своєю посадою до складу читців-*анагностів*; під час літургії тримав жезл архієрея (див.: *куеуклісій*; *церковна ієрархія*); 2) царський придворний службовець; одночасно посада і сан, який звичайно надавався *євнуху*; був підлеглим *прімікірія*.

Отці Церкви (святителі) – традиційна назва видатних діячів раннього християнства, авторів численних апологетичних (II – початок III ст.), антиеретичних, коментаторських, історичних та інших творів так званої святоотецької літератури (II–VIII ст.), яка називалася патристикою (від лат. «pater» – «батько»). Православ'я визнає О. Ц. Афанасія Великого (Александрійського), Василя Великого, Григорія Нисського, Григорія Назіанзина, Іоанна Хрестома (Златоуста) та ін. У творах О. Ц., що включаються ортодоксальним християнством до «Священного писання», відбиті найважливіші риси церковної ідеології та практики.

Оффіціал – див.: *протоспафарій*; *протоспафарисси*.

Оффікій – відомство, канцелярія, служба.

Оффіцина – монетний двір.

Охірома – термін, що позначає міцну топографічну позицію у важкодоступній місцевості, об'єкт, у тому числі природний, з оборонними функціями, змішане поняття «міста» і «фортеці». Міг мати тимчасовий характер. Див.: *кастрон*, *поліс*.

Павло Новий – засновник *монастирів* у X ст. на горі Латрі в західній частині Малої Азії.

Павло Егінський – відомий лікар VII ст.

Павликіани – секта, найбільше число членів якої в VII–X ст. проживало у Сирії, Вірменії, на сході Малої Азії та у Фракії. За однією з версій, їхня назва походить від імені Павла, одного з двох синів маніхейки Каллініки. Сповідували віру в нематеріального, духовного Бога Добра і владику матеріального світу, Диявола, які борються між собою (порівн.: *маніхеї*). Не визнаючи офіційної Церкви, чернецтва, влади, П. надавали особливу перевагу *апостолу* Павлові і прагнули повернутися до джерел євангельського християнства. Придушені і вигнані з Малої Азії, вони опинилися під захистом мусульманського еміра Мелітини і боролися проти Імперії. До середини IX ст. створили своєрідну «республіку» зі своїх громад з центром у вірменській фортеці Тефрика і контролювали значну частину Малої Азії. Майже цілком знищені імператором Василієм I Македонянином під час жорстоких воєн. Ті, хто залишилися, пішли до Мелітини, звідки загрожували набігами на ромейські землі. Останнє переселення П. до Фракії відбулося за імператорським наказом у 972 р. Тут вони започаткували вчення *богомилів*. Вчення П. і маніхеїв настільки близькі, що візантійські автори, як правило, не розрізняли ці секти.

Пайдевтира – школа.

Пайдейя, пайдевсис – освіта, навчання, виховання. У більш широкому сенсі – культура будь-яких прошарків населення.

Пакт – у ранньовізантійських документах означав договір, але з кінця VI–VII ст. почав розумітися як данина. Пізніше, у X ст., у візантійських документах так зазвичай називалася договірна орендна плата за наймання землі, рента за землю з розрахунку $1/3 - 1/2$ врожаю з неї. Крім того, цим терміном позначали будь-яку платню за угодою, у тому числі міжнародною.

Палатин – 1) воїн палацевої варти, яка звичайно набиралася з варварів; 2) позаштатний чиновник, який служив при імператорському дворі та зазвичай був віддалений від «священного палацу» («sacri palatii»); 3) тимчасовий позаштатний чиновник відомства **коміта священних щедрот** і коміта **приватного майна** імператора, посланець від фіскальних відомств у провінціях, який контролював на місцях процес стягнення податків і недоїмок. Нерідко П. сам був збирачем або доставляв зібране до скарбниці відомства, був радником ректора з питань відчуження або ефективного використання імператорських і державних маєтків.

Паламізм – див.: **Григорій Палама, ісихасм.**

Палатій – палац, громадська або приватна споруда з залами – **триклініями**.

Пальма – символ хрещення і перемоги, тріумфу мученика, раю праведних.

Пальметти – зображення, які за формою нагадують листя пальми.

Палімпсест – двоскладне грецьк. слово, яке походить від дієприкметника «палін» – «заново» і дієслова «прехин» – «скребти»; **пергамен**, з якого стерті колишні записи і поверх них виконані нові. До очищення рукописів вдавалися в Середні віки у зв'язку з дорожнечою цього матеріалу для письма. У переробку йшли ушкоджені з різних причин рукописи, незалежно від змісту написаного.

Памфіл – важке вантажне судно для перевезення військ і облогових машин; також так називався його екіпаж; великий П. – флагман флотилії памфілів.

Панагія – грецьк. «Всесвята», визначення **Богородиці**.

Панахида – богослужіння у пам'ять про померлого, молитви і псалмоспівання над померлим або у пам'ять про нього, яке здійснюється на 3-й, 9-й, 40-й дні по смерті, у річницю смерті покійного, а також у будь-який час за бажанням. Над померлим християнином відразу по його смерті починалися молитви, псалми про спокій його душі, тобто співалися П., які продовжувалися всю ніч (всенощне псалмоспівання). Їх же замовляли у одному або кількох храмах впродовж усіх днів, що передували похованню. Див.: **треби**.

Пандохіон – готель, постоялий двір (дослівно з грецьк. «той, що приймає всіх»). Порівн.: **ксендохіон, ксенон**.

Панегірик – літературний жанр, хвалебна промова або бесіда на честь певної особи, свята, Христа, **Богородиці** або святих.

Панігір (дослівно з грецьк. «ігрище») – це слово зазвичай означало у візантійців всенародне свято, ярмарок, ринок, місце, де запасуються товарами, продовольством. П. звичайно організовували до релігійного свята. Див.: **Тимаріон**.

Паніперсеваст (дослівно з грецьк. «найсвященніший») – **титул**, запроваджений імператором Алексієм I Комніним.

Пантократор – грецьк. «Всемогутній», визначення Христа.

Панфей (Панфеон) – одна з **камар Хрисотрикліна**, з'єднана з галереєю Сорока Святих, на стінах якої були, ймовірно, зображені страждання Сорока мучеників Севастійських, потерпілих від арабів. П. охоронявся особливим загоном варти – панфеотами.

Папа (грецьк. «паппас» – «батько») – почесний сан, наданий у ранньохристиянській традиції будь-якому **ієрею**, у тому числі главам Римської й Александрійської Церков. З V ст. застосовувався переважно щодо Римського первосвященника.

Папій – комендант, зберігач ключів від покоїв і приміщень **Великого імператорського палацу** в Константинополі. Він звичайно походив з **євнухів** і йому підкорялися **діатарії**, які спостерігали за окремими покоями палацу (див.: **євдомарії**).

Папірус – дослівно з давньоєгипетського «дар ріки», болотяна рослина (очерет), застосовувалася в Стародавньому Єгипті для виготовлення матеріалу для письма, а також назва цього матеріалу. Аркуші підклеювалися і згорталися в сувої. Після завоювання Єгипту арабами в VII ст. і скорочення вивозу П. почав витіснятися **пергаменом**.

Парагавдій – ймовірно, різновид **туніки** з пурпурним оздобленням по краю.

Парадигма – грецьк. «зразок, приклад».

Парадинаст – «управитель», тимчасовий правитель.

Паракімомен – дослівно з грецьк. «той, хто спить біля»; звичайно **євнух**, глава імператорської спальні (**китона**), начальник служби особистих покоїв василевса і **китонітів**; придворне звання високого рангу, запроваджене на межі VI–VII ст. З IX ст. призначався один П., лише євнух, і значення цієї посади різко зросло. П. часом доручалося виконувати високі функції в уряді, обіймати цивільні і військові посади (наприклад, **друнгарія** флоту).

Параклетик – довгий **октоїх**, більший за недільну службу; містить щотижневі служби, розташовані одна за одною у восьми тонах.

Параколутемата – додаткові податки грошима, з X ст. утримувалися державою з основного прямого поземельного податку (**димосіос канон**). Включали **дікератон** – два **кератії** з кожної **номісми** основного податку; гексафоллон – шість фоліїв з номісми, починаючи з перших двох третин номісми; синетейя – дванадцята частина номісми з перших п'яти номісми основного податку і далі по зростаючій; елатикон – 12 **фоллів** з суми між однією і п'ятьма номісмами, половина номісми з суми до 10 номісми, одна номісма з суми, що перевищує 10 номісми; податок у 9 номісми з суми, що перевищує 200 номісми.

Парамонарій – охоронець храму, церковний настоятель.

Парангарія – додаткова повинність (понад **ангарії**) поставляти худобу для державних перевезень.

Паратаксія – загальна назва будь-якого військового піхотного підрозділу; найчастіше – сукупність ліній (таксій) бойового порядку війська, вишикуваного для бою.

Параталассит (парафалассит) – від *грецьк.* «таласа» – «море»; чиновник, суддя у справах, пов'язаних з морською торгівлею і перевезеннями, контролер за торговими кораблями в порту.

Парафілак – дослівно «старший охоронець», військовий комендант фортеці або укріпленого міста у Візантії IX–XI ст.

Парахаракт – протонародна назва фальшивомонетника в ранній Візантії.

Парик – дослівно з *грецьк.* «присільник», у загальному значенні будь-який економічно залежний селянин, який сплачує поголовний і поземельний податки (*телос*); спочатку, у IX–X ст. були, як правило, малоземельними або безземельними селянами-орендарями (див.: *зевгарат*, *боїдат*, *актимон*), але зберігали право переходу, право змінювати господарів. У пізній Візантії були вже нерідко прикріплені до землі *дина* або імператора, яку обробляли (див.: *ксенопарик*, *дулопарик*), хоча загального акту про прикріплення селян до землі Візантія не знала. Залежні П. сплачували своєму пану грошову ренту, виконували відробіткові повинності, а також державні повинності з будівництва укріплень (*кастроктисію*), кораблів (*катергоктисію*), розміщення і продовольчого забезпечення військ і чиновників (*мітатон*, *апліктон*), з перевезення вантажів (*ангарія*, *парангарія*) тощо.

Паррися – право доповіді безпосередньо імператору.

Парусія – *грецьк.* «слово», що означає Друге пришествя Христа. Див.: *ітомасія*.

Пастофорій (*лат.* «pastophorium», *грецьк.* походж.) – богослужбові приміщення по обидва боки від центральної *апсиди*. У ранньовізантійський час функції різні (*дияконник*, *баптистерій*, меморіальна *каплиця*, мавзолей).

Патерик – оповідання про діяння аскетів, святих батьків (з *лат.* «pater»); неодноразово переписувалися. Див.: *агіографія*.

Патер полеос – див.: «*батько міста*».

Патріарх (дослівно з *грецьк.* «старший батько») – вищий духовний глава в православній *церковній ієрархії*. У візантійську епоху було п'ять П.: Константинополя, Риму, Єрусалиму, Александрії й Антіохії. П. Константинополя вважався другим після *Папи* римського, але в *Тактиконах* X ст. стояв відразу після імператора.

Патріархат – різновид *митрополії*, що підпорядковувала собі кілька церковних провінцій, архієпископій і єпископій.

Патрикій – високий (у ранній Візантії – найвищий) *титул*, заснований римським імператором Константином I Великим і призначений для виконання екстрених доручень. Давав власнику право бути присутнім на засіданнях *синкліту* і обіймати найважливіші посади як при дворі, так і в провінції, наприклад, *стратигів фем*. Був доступний *євнухам* і правителям-варварам. Згодом втратив свою значимість і зник. Останні згадки про П. відносяться до початку XII ст. Див.: *зоста патрикія*.

Патрікія (патрикісса) – високий жіночий *титул* в Імперії, вельможна дама.

Патримоній – надбання. Звичайно так називали великі церковні володіння.

Патристика – див.: **Отці Церкви**.

Патроцинія (лат.) – заступництво.

Пахомій Великий (близько 290–346 рр.) – засновник келійного чернецтва в Єгипті, творець одного з перших **Типиконів**; долучений до лику святих.

Пекулій – власність (звичайно – земельний наділ, житло), що надавалася рабу.

Пеніт – дослівно з грецьк. «убогий», незаможний ромей, бідняк, але не жебрак. Порівн.: **апор, птохи**.

Пентакувуклій Св. Павла – будинок, побудований Василієм I при церкві **апостола** Павла у **Великому імператорському палаці**.

Пентарх – командир найменшого підрозділу – п'ятірки воїнів; розміщався в глибині строю. Див.: **декарх**.

Пентапиргій – дослівно «П'ятибаштова», зала **Великого імператорського палацу**, у якій виставляли царські скарби.

Пентеконтарх – командир, під головуванням якого перебувало 50 воїнів, тобто п'ять **декархій**.

Пентекостаріон – літургійна книга, що містить церковні служби на 50 днів перед **Великоднем** до першої неділі після Великодня.

Пера – дослівно з грецьк. – «на іншому боці»; житлові квартали Константинополя на протилежному місту, північному березі затоки Золотий Ріг (інша назва – **Галата**). Див.: **Сики, Пера**.

Первосвященик – див.: **архієрей**.

Пергамен – дорогий матеріал для письма, що виготовлявся з ретельно вичинених шкір овець, кіз, телят. Аркуші П. записувалися з обох боків і склалися навпіл у зошити, які зшивалися у книгу. Див.: **палімсест, папірус**.

Перегородчаста емаль – техніка прикраси, що полягала в нанесенні на металеву пластину контуру з тонкого дроту або металевих смужок, поставлених на ребро. Отримане зображення з різноманітних за формою і розміром полів заповнювалося емаллю різних кольорів до верхнього краю перегородок, після чого здійснювався випал. Потім емаль шліфували і полірували на металеву пластину. Металевою основою, як правило, були золото, срібло, мідь.

Перибол (перивол) – внутрішній простір між передовою й основною оборонними стінами.

Періодевт – див.: **хорепископ**.

Періорисм – перелік володінь, наприклад, монастиря.

Перипат – колонна галерея.

Перипл – покажчик маршруту подорожі з позначенням відстаней між пунктами шляху.

Перистиль – двір, оточений з чотирьох сторін **портиками**.

Петроводи – каменемети, катапульты або **балісти**. Див.: **онагр**.

Піксида (грецьк. «самшит») – кругла коробка з глини, дерева, кістки або металу, іноді з рельєфами або розписна. Використовувалася для збереження прикрас, мазей, ліків, пряностей. У християнському культі прикрашалися біблійними зображеннями, християнськими символами і використовувалася як посудина для **проскур**.

Пілатикії – імператорські штандарти.

Пінкертн – чашник; придворна посада. Прислужував за столом у якості виночерпця.

Піра – дослівно «Досвід», «Вчення», збірка постанов **магістра** і **судді** XI ст. Євстафія Романа (Ромея) (перша третина XI ст.); створена після 1034 р. Див.: **закон**.

Піст – з *грецьк.* «ніспа» – дні, коли не можна було вживати в їжу нічого м'ясного, яєць, молокопродуктів. За юліанським календарем – Великий піст (з 21 лютого до 9 квітня), піст на Святих Апостолів (29 квітня), Богородичний (Успенський) піст (з 1 до 15 серпня), Усікновення глави Іоанна Предтечі (29 серпня), Воздвиження Хреста Господня (14 вересня), Різдва́ний піст (з 14 листопада до 24 грудня), Навечір'я Богоявлення (Хрещенський святвечір) (5 січня), а також середа і п'ятниця, за винятком безперервних седмиць та Святків.

Пісцина – купіль для водохрещення.

Піттакій – різновид грамот.

Плагіофілаки – воїни, що охороняли фланг армії.

План – графічне зображення будівлі у вигляді горизонтального перетину, частіше на рівні підлоги. План базилікальний, витягнутий, з **апсидою** (іноді трьома або п'ятьма апсидами) з одного боку може бути доповнений з заходу **нартексом** і **атріумом (аулою)**. З VI ст. деякі **базиліки** в плані наближаються до квадрату і мають апсиду у вигляді трьох **конх** або трилисника, що було притаманне **мартиріям** і **меморіям**. План центричний, симетричний з обох головних осей, може бути хрестоподібним, круглим (**ротонда**), у вигляді **октогона** або чотирилисника (**тетраконха**). Центричні споруди звичайно перекриті куполом (кам'яним, цегельним або дерев'яним пірамідальним дахом).

Платея – міська площа, іноді синонім фороса або **агори**, іноді позначення широкої частини головної вулиці.

Плінфа – пласка обпалена цегла товщиною близько 5 см; найбільш уживаний розмір 35,5 x 35,5 см. Див.: **opus mixtum**.

Пневматик – від *грецьк.* «пневма» – «дух». Так називався духовний наставник, духівник, наприклад, відповідальний за моральний стан **монахів** у **монастирях**.

Подеста – голова італійської (Венеції або Генуї) колонії.

Поліс – 1) місто-держава, форма соціально-економічної і політичної організації суспільства і держави у Стародавній Греції та Стародавній Італії. Складався з повноправних громадян; 2) міське поселення, укріплене місто, центр торгівлі, ремесла, освіти, осередок адміністрації, чиновної влади, світської і духовної. У Візантії часто зміщувався з терміном **кастрон** або **охірома**.

Полісмадон – невелике містечко, поселення.

Помісний собор – обласний з'їзд **єпископів** місцевої Церкви, що скликався **митрополитом** двічі на рік (влітку і восени) для прийняття надзвичайних рішень, виборів нових єпископів або освячення церков (порівн.: **Вселенський собор**).

Понт – 1) дослівно з *грецьк.* «море», звична для візантійців назва Чорного моря; 2) найменування великої приморської області на північному сході

Малої Азії. Основні міські центри – Синоп, Амасія, Неокесарія, Трапезунд. На заході межувала з Пафлагонією, а на сході – з Вірменією.

Порни, порнос – повії, куртизанки, блудниці.

Порновоск – дослівно з грецьк. «пастух блудниць», звідник, власник публічних жінок, **порни**. Див.: **катагога**.

Портарій – молодший офіцер у піхоті.

Портик – подібне до галереї приміщення, у якого хоча б одна стіна була збудована у вигляді колонади або підтримувалася стовпами.

Портик Августея, або Золота Рука («Хрисі Хеір») – ймовірно, вузька галерея (часто звалася грецькою «стенон», «стенакіон»), відділена завісою від **Трикліна Августея у Великому імператорському палаці**. Тут імператор іноді проводив прийоми сановників, що чекали його в **Оноподі**. У дверях Портика імператора зустрічали **ніпсистиарії** з золотим рукомийником для обмивання рук.

Порфіра – 1) один з царських символів – шовковий плащ багряно-червоного кольору, кольору **пурпуру**; 2) особлива палата в одному з будинків **Великого імператорського палацу**, де народжували візантійські імператриці. Одержала свою назву від оздоблення стін плитками порфіру або оббивки шовком кольору порфіру, а за іншою версією – від звичаю під час свят нагороджувати присутніх тут дорогими подарунками, серед яких була високо цінована пурпурна фарба (порфіра). Порфірородними (Багрянородними) називалися діти імператорів, породжені в П. Пурпурний колір у Візантії був символом царської влади. Новонароджених царських дітей звичайно загортали в пурпурні пелюшки.

Посотис – податкова сума, виділена фіском з певної території, або земля певного розміру, що надавалася в дарування. Див.: **пронія**.

Посесор (лат.) – власник.

Постриження (постриг) – церковний обряд обрізання волосся на голові віруючих, які приймали чернецтво або посвячувалися у священнослужителі.

Потир – грецька назва культової посудини, чаші для **причацання (Євхаристії)**. П. були великими і малими, спільними й індивідуальними, такими, що належали церкві або приватним особам, тобто принесеними з дому. У ранньовізантійський час їх найчастіше виготовляли зі скла у вигляді чаркоподібних посудин на ніжці. У церкві з великого загального П. віруючі по черзі вкушали Св. Кров (червоне вино), припадаючи до посудини губами або висмоктуючи рідину з чаші через спеціальні трубки. З кінця VIII ст. (за іншою версією – вже з VII ст.) на Сході почали причащатися спеціальною ложечкою – **лжицею** (див.: **речі церковного вжитку**).

Практикон (практик) – 1) опис майна, на підставі якого стягувалися податки; 2) опис володінь, що містить перелік залежних селян.

Практор – фінансовий чиновник, збирач податків.

Прасни – «зелені», одна з двох найбільших **факцій**-партій іподрому, верхівка якої виражала переважно інтереси торговельно-ремісничих кіл і часто виступала проти уряду в союзі з **венетами**. Див.: **дими**.

Прасис – купча, документ про купівлю, як правило, нерухомості.

Практикюн – грошовий податок з угоди, який порівну сплачували продавець і покупець.

Предтеча – ім'я, яким звичайно називають Іоанна Хрестителя, тому що він пророчив появу Христа.

Препосит – 1) споконвічно начальник священної імператорської опочивальні (*лат.* «praepositus sacri cubiculi»), посада, запроваджена Константином I Великим. У ранньовізантійський період був головним розпорядником імператорських покоїв – **кувуклії** і гардероба, командував **примікирієм** священної спальні, був членом **синкліту** і як довірена особа імператора, міг брати участь у важливих державних справах. У IX–X ст. ці функції перейшли до **паракімомена**, а препоситом або **протопрепоситом** почав називатися **євнух**, який відав загальним керівництвом і організацією палацевих церемоній і царських прийомів; 2) П. каніклії (чорнильниці) – глава палацової канцелярії.

Пресвітері – початково помічники **єпископів**, які склали при них спеціальну раду «пресвітерія». З IV ст. рукоположені єпископом глави міських і сільських приходів **єпархії**, настоятелі основних **кафоліконів**, священнослужителі.

Пресвітеріон – див.: **віма**.

Престол (*лат.* «altar», *грецьк.* «трапеза») – освячений кам'яний, мармуровий або дерев'яний стіл, звичайно прямокутний або круглий, рідше – напівкруглий, покритий священним «вбранням» – покривалами хрестоподібної форми. Розташовується у вівтарі – апсиді або перед нею, у **вімі**, але в просторі, обмеженому **вівтарною перешкодою (темплоном)**. На ньому відбувається християнська **літургія Євхаристії (Причащення)**. П. є річчю церковного вжитку, і, разом з тим, земним зображенням небесного П., трону, приготованого для Христа й одночасно Його гробу, символу Єрусалима, де відбулися найважливіші події життя Ісуса. Як і на кожному земному П., на П. Бога стоять Святі Дари – хліб і вино, що символізують тіло і кров Ісуса Христа. Святі Дари для **Причащення** хворих вдома зберігаються в дарохранительниці, для їхнього перенесення поряд стоїть дароносиця. На П. лежить також **Євангеліє** – слово Господнє і хрест – скіпетр Божий. За П. стоїть семи-свічник, який, за **Апокаліпсисом**, символізує сімох духів Божих, тобто святі дари на честь семи основних **таїнств**, а також семи днів створення світу. Під П. або в нього часто поміщали частки мощів мучеників, помістивши їх у кам'яні, мармурові або металеві **релікварії**.

Претор – у Римській імперії – один з вищих магістратів, який відправляв судову владу. У Візантії П. або суддя феми – вищий цивільний чиновник **феми** (з XI ст.).

Претор димів – чиновна посада, створена імператором Юстиніаном I після заколоту Ніка; той, хто її обіймав, спостерігав за порядком у Константинополі і підкорявся безпосередньо імператору.

Претор плебса – див.: **претор димів**.

Преторій – 1) частина римського військового табору, яка відводилася для вищого командного складу; 2) у Візантії – будинок, де розміщувалася резиденція голови провінційної адміністрації, судова установа, в'язниця, а також сховище продуктів, отриманих від платників податків; 3) у Константинополі П. називали приміщення відомства **єпарха** і в'язницю, що перебувала під наглядом єпарха і підлеглого йому **логофета преторія**. Показово, що

Константин Багрянородний у творі «Про феми» наголошував на різниці між «містом-преторієм» та іншими містами.

Префект – висока військова й адміністративна римська посада. П. **префектури** – глава цивільного керування Імперією в ранній Візантії (таких П. було два – Сходу та Іллірика). П. **преторія** мав широку адміністративну, судову і фінансову владу, і в ієрархії Імперії йшов після государя. Іноді П. називали намісника якої-небудь області або архонта великого міста.

Префект августал – **префект** Єгипту. Див.: **августал**.

Префект міста – цивільний правитель Константинополя, який підпорядковувався безпосередньо імператору. Див.: **епарх (інарх)**.

Префектура – найбільша адміністративна одиниця пізньої Римської імперії, яка звичайно включала кілька провінцій. При розділі імперії до Сходу відійшли дві П.: Схід (**діоцези** Єгипет, Схід, Азія, Понт, Фракія) та Іллірик (діоцези Дакія, Македонія).

Приватного майна (res privatae) – одне з двох основних спеціалізованих фінансових відомств у ранній Візантії (друге – **священних щедрот** – sacrae largitiones), займалося нагромадженням фіскального фонду нерухомості та розпоряджалося цим фондом. Це ж відомство (комітива) здійснювало збір **канону** на землях **фіска**, формувало скарбницю, займалося добродійністю. Варто зазначити, що аналогічні функції виконували у своїх відомствах і **коміт** священних щедрот, і **магістр оффікіїв**, і **префекти преторіїв**. Коміт приватного майна належав до числа вищих **суддів** і мав у своєму розпорядженні **оффікій** і штат **палатинів**. Згідно з даними **Notitia Dignitatum**, оффікій комітиви складався з п'яти відділів-**скриній**: канцеляристів, благодіянь, розкладки й обліку платежів, що надійшли, стягнення податків і видачі грошей. Місцеві представництва приватного майна мали більш розпливчасті посадові обов'язки. Місцевий апарат відомства включав прокураторів і акторів (як окремих маєтків, так і їхніх груп), транспортну службу (bastags privata) і череди в'ючних тварин (stabuli), що належали скарбниці.

Примікирій (від лат. «primicerius» – «той, чие ім'я записане першим») – назва начальників різних служб у придворній, військовій, цивільній або церковній адміністрації, якими переважно були **евнухи**. Іноді П. називали старшину **систими** або переносний свічник з однією свічкою (див.: **речі церковного вжитку**). В імператорському палаці існували примікирії **кандидатів** (до VII ст.), **куеуклія** (священної спальні), **евдомаріїв** та ін. З XI ст. великий П. – головний керуючий палацевими службами, начальник імператорського пошту, носив і подавав **василевсу скіпетр**. Служба П. **нотарія** була пов'язана зі стеженням, виказуванням і арештами. Відомий також П. **Великої церкви**.

Приміпалар (приміпіал) (лат.) – провіантмейстер, військовий постачальник (порівн.: **актуарій, сусцептор**), пізніше входив до складу оффікія цивільного **судді**. Не належав до військового стану, а був, ймовірно, озброєним **когорталом**. Ця фігура потрібна була для того, щоб нейтралізувати активність військових людей у провінції під час збору податків і недоїмок, особливо військової **аннони**, для придушення заворушень провінціалів і тому подібних заходів, які вимагали втручання збройної сили, але підлеглої при цьому цивільному правителю.

Принципал – від *лат.* «*princeps*» – «перший у списку», звичайно багатий і могутній **куріал** певної міської громади (грецький синонім – **протевон**).

Притвор – те ж саме, що **нартекс** – приміщення в західній частині християнського храму. За доби раннього християнства, пізньої античності і на початку раннього середньовіччя, там потрібно було стояти тим, хто кааявся і **катехуменам**. Тут могли знаходитися і послідовники інших віросповідань.

Прихід – *грецьк.* «**паройкія**»; первинна територіально-адміністративна одиниця Церкви. Ознаками П. є наявність храму або молитовного будинку, штат служителів культу, а також громади віруючих. Центр П. – парафіяльна церква.

Причащення (Євхаристія) – **таїнство**, введене Ісусом Христом. Спочатку означало трапезу, під час якої християни всім братством поминали смерть Христа, що позбавила їх від мук і страждань. Саме П., під час якого віруючі в пам'ять про розп'яття і воскресіння Христа вкушали хліб і вино – «кров виноградних лоз», було складовою частиною ранкової **літургії**. **Священик** при цьому вкладав у хрест-навхрест складені руки того, хто причащався, часточку «святого дару» – **проскури** і давав зробити з чаші – **потира** ковток «теплоти» (вина, змішаного з гарячою водою). Пізніше для цього стали використовувати спеціальну ложечку – **лжицю** (див.: **речі церковного вжитку**).

Причт – склад осіб, що служать при якій-небудь церкві, як священнослужителів (**священик** і **диякон**), так і церковнослужителів (півчі – псаломщики, читці – **анагности** та ін.). Див.: **церковна ієрархія**.

Проастій (дослівно з *грецьк.* «передмістя») – 1) замський маєток або частина маєтку, де могли проживати робітники, у той час як власник жив у місті; 2) іноді цілий приміський район.

Пробаторія – стверджувальний лист.

Проватемпори – скотопромисловці, постачальники великої і дрібної забійної худоби. Співпрацювали з **хіремпорами** і **макелларіями**.

Провінції – адміністративні частини Імперії. У ранньовізантійський час їх почали називати *грецьк.* «епархіями» (не плутати з церковними **епархіями**).

Продовжувач Феофана – анонімний укладач або кілька укладачів, які продовжили «Хронографію» **Феофана** Сповідника в середині X ст., при дворі Константина Багрянородного (913–959), а потім за Никифора II Фоки (963–969). Твір написаний в жанрі історії й одночасно біографії за правліннями василевсів, починаючи з 813 р. і обривається на подіях 961 р. Див.: **історики Візантії**.

Проедр – вищий цивільний **титул**, з'явився у Візантії в 60-і рр. X ст. і жалувався **свнуху**. З другої чверті XI ст. став надаватися кільком особам відразу. Остання згадка відноситься до середини XII ст. Див.: **протопроедр**.

Проедр синкліту – голова **синкліту**.

Проексим – ад'ютант доместика **тагми**.

Проестос – з *грецьк.* «той, хто на чолі», наприклад, **ігумен монастиря**.

Проестот – голова, наприклад, **секретів** (синонім **логофета**).

Прозекутор (*лат.*) – чиновник, який супроводжував під час перевезення золото, зібране у провінціалів у вигляді податку.

Прозеліт – людина, яка прийняла нове віросповідання.

Прокл – філософ, який викладав в **Афінах** у V ст.

Прокласт – легкий кавалерист (інша назва – промах). Див.: **Курсор**.

Прокопій Газський – письменник, автор кількох релігійних творів і 63 листів. Помер приблизно в 538 р.

Прокопій Кесарійський (близько 500 – після 565 рр.) – високоосвічений візантійський ритор та історик родом з Кесарії Каппадокійської; секретар і радник полководця **Велісарія**. Автор «Історії воєн [Юстиніана] з вандалами, **персами, готами**», віншувального трактату «Про споруди Юстиніана» (560/561 р.), «Таємної історії» – твору в жанрі **псогоса**, де розкрив чимало негативних сторін правління великого імператора (550 р.). Див.: **історики Візантії**.

Проксим (лат.) – помічник **магістра скринії** в ранній Візантії.

Пронаос – див.: **нартекс**.

Проніар – одержувач **пронії**. Ним могла бути як особа знатного походження (чиновник, воєначальник), так і представник більш низького соціального статусу (**стратіот**).

Пронія – 1) у філолофсько-богословському сенсі – божественне провидіння; 2) у політико-правовому сенсі – «підкування», «турбота» – спочатку, у X–XII ст. умовне дарування, право збору податків з певної території, надане за державну службу. **Проніар** мав реальний контроль, опіку над землею, даною йому для забезпечення відповідної податкової квоти (*грецьк. посотис*) з цієї території, міг здавати її в оренду. Згодом, з XIII ст. він одержав від держави в особі імператора правовий привілей передавати П. у спадщину і навіть продавати, тобто чинити з даруванням умовного характеру, переважно земельним, за державну службу, як із власністю (**зонікон**). Ця обставина зближає П. із західноєвропейським **феодом**, але не робить їх ідентичними, оскільки П. могла все-таки бути припиненою, навіть конфіскованою василевсом, який мав на це законне право. В цілому, правовий статус П. був доволі заплутаним. У джерелах П. називається також **ікономія**, тобто управління.

Проніа – див.: **ікономія (економія)**.

Проойміон – вступ до літературного твору, закону або промови.

Проскафімен – селянин – «житель», як правило, бідний, без власного майна, що орендує землю на термін, недостатній для приписки його до землі за чинним законодавством. П. поповнювали ряди **париків**.

Проскомідія – перша частина церковної божественної **літургії**, яку здійснював **священик** на **жертovníку** у **вівтарі** храму. Починалася з того, що з **проскури** спеціальним ножом («великим списом») вирізували частки кубічної форми. Це символізувало смерть Христа.

Проскінісис – обов'язковий ритуальний звичай вітання й одночасно поклоніння візантійському імператору, який мав церковне походження і полягав як у падінні перед василевсом долілиць, так і в колінопреклонінні чи в більш скромних жестах (уклін тощо). П. супроводжував урочистий вихід імператорів, ранковий прийом. Згодом стає особливим привілеєм, доступним далеко не для усіх.

Проскіпсис – церемонія прославляння імператора як сонця, що проводилася в переддень Різдва.

Проскура (грецьк. «приношення», «дарунок») – невеликий освячений хлібець, на якому іноді було відтиснуте ім'я Христа або святих. У церквах візантійського обряду вживається в **тайнстві Євхаристії (причащання)**. При цьому священник поділяв П. на частини: один шматочок ставав після освячення Священним хлібом (Агіос артос), інші, освячені, були призначені для громади віруючих, вони називалися частки (меридес). Залишок П., розрізаний на маленькі шматочки, не освячувався і називався **антидор** чибо **евлогія** («благословенний хліб»). Антидори роздавалися віруючим наприкінці божественної **літургії** як пережиток «трапез любові» у давньохристиянських громадах.

Просоп – дослівно «особа», глава ради настоятелів усіх **монастирів** гори **Афон**, обраний **монахів** з числа **ігуменів**.

Просопографія – відомості про осіб, які персонально, поіменно згадуються в письмових джерелах.

Простагма – дослівно з грецьк. «порядок». Це письмове розпорядження, жалувана грамота василевса, власноручно підписана ним кіновар'ю із зазначенням місяця й **індикту**. Інше найменування – простаксис.

Простат – старійшина, старшина.

Простатевонти – старшини, глави сусідніх з Херсоном містечок-поліс м VII–VIII ст. За даними візантійських хроністів, на початку IX ст. їх було два десятки.

Протевон (грецьк. «головний») – виборна посадова особа у Візантії, член верхівки міської громади, синонім впливової, наділеної владою людини (див.: **принципал**). У ранньому середньовіччі – міський магістрат, провінційний чиновник, у широкому сенсі **архонт** – «начальник». Протевони в містах були першими, найбільш знатними, впливовими і заможними громадянами, займали почесні посади і здійснювали за дорученням і під контролем імператорської чиновної адміністрації керівництво населенням міста (або його окремих кварталів) у випадках, коли городяни виконували міські обов'язки імперського значення. Фактично були опорою внутрішньої імперської політики. З числа протевонів обирався так званий **«батько міста»** («патер полеос», **дефенсор**), який представляв перед імператором інтереси міської громади і ради (**курії**).

Протемісис (грецьк. «перевага») – право на першочергове придбання наділу землі, що звільнився.

Протехісма – передова оборонна стіна, яка зводилася на відстані близько 5–10 метрів перед усією лінією головних фортечних куртин і веж з метою ускладнити наближення до них супротивника, його облогових машин, а також для того, щоб забезпечити приховане від ворога переміщення військових сил до потрібного місця оборони. Почала відігравати помітну роль з перших століть нової ери, у міру того, як **перибол** усе більше брав на себе функції померіума – військової дороги або вулиці, що проходила вздовж тильної сторони основної оборонної стіни.

Протиктор (дослівно «захисник») – воїн придворної гвардії, привілейованого підрозділу, що складався з людей офіцерського статусу.

Прото ... – префікс «старший».

Протоасикрит – глава відомства, до якого входили службовці з посадами **асикрит**, імператорський **нотарій** і декан. Займався контрольно-

ревізійною службою, стежив за фінансовими операціями, витратою великих матеріальних засобів, що виділялися з державних і імператорських казначейств.

Протовестіарій – дослівно «старший *вестіарій*», високопоставлений візантійський сановник, звичайно з числа *свнухів*, який видав *вестіарієм* – приватною скарбницею і гардеробом імператора. Супроводжував *василевса* в походах і міг командувати військами.

Протоелат – головний весляр військового судна й одночасно майстер, який відповідав за дію вогнеметних сифонів.

Протоієрей – старший *священник* у східному християнстві, найчастіше настоятель *храму*; належить до «білого» *духівництва*.

Протоканцелларій – начальник канцелярії, якому підпорядковувалися *канцелларії*.

Протокарав – дослівно з *грецьк.* «старший корабля»; кормчий і штурман. Належав до штабу *стратигів* морських *фем*.

Протокентарх – старший сотник, військовий командир у візантійській армії.

Протомандатор – «старший вісник», «ад'ютант» *стратига*, який входив до складу його штабу. Належав до офіцерів середнього рангу. Мав у підпорядкуванні посильних – *мандаторів*.

Протомартирій – дослівно з *грецьк.* «первомученик». Звання деяких святих.

Протонотарій – 1) старший *нотарій*, глава служби секретарів у низці центральних відомств Візантійської імперії; 2) П. двору доповідав імператору новини; 3) головний фінансовий чиновник *фемі*, підлеглий *сакелліону* (*сакелли*), відповідав за цивільне управління фемі і надсилав про це звіти до Константинополя; 4) відповідальний за функціонування поштової і дорожньої мережі в штаті *логофета дрома*; 5) той, хто займався доходами імператорського майна у відомстві «*великого куратора*» тощо.

Протопапа – головний *священник Великого імператорського палацу* в Константинополі, глава палацевого *кліру*; чиновний *титул* третього класу (*віли*).

Протополіт – дослівно «перший з городян», глава провінційного міського управління, *архонтії*.

Протопреосит – старший церемоніймейстер, організатор і керівник палацевих прийомів і церемоній (див.: *преосит*).

Протопроедр – «перший продер», *титул*, що з'явився з 60-х рр. XI ст. у зв'язку з тим, що посада *проедра*, єдина в X ст., стала надаватися багатьом *свнухам*. На ієрархічних сходах сан П. був вищим за проедра і нижчим за *куропалата*. Трапляється й у *церковній ієрархії*.

Протосеваст – див.: *севаст*.

Протоспафарій – «перший спафарій»; 1) спочатку – командир палацевого збройного підрозділу; 2) *титул* нижчий за *патрикія* і *магістра*, але досить високий, «генеральський» (використовувався з кінця VII до початку XII ст.); звичайно надавався *стратигам*, *апостратигам*, а також придворним та імператорським слугам, почесним вартовим імператора, які мали право брати участь в урочистих виходах *василевса*. У «*Пірі*», правовому пам'ятнику

першої третини XI ст., зазначається, що особа, яка має титул П., як і особа, якій були присвоєні більш високі титули, були членами **синкліту**. Відомі два види протоспафаріїв: «бородаті» і **евнухи**, останні стояли вище. Носії **титулу**, що виконували посади при дворі, іменувалися **оффіціалами**; 3) П. **фіала** – суддя моряків.

Протоспафарисса – вельможна дама, що належала до четвертої (протоспафарисс-**оффіціаліє**) або п'ятої **віли** (інші протоспафарисси).

Протостасія – рекрутський набір до армії в ранній Візантії. Мав нерегулярний характер, стосувався всіх землевласників, тому рекрутами були звичайно **цензитарії** (дрібні вільні землевласники, колони, сільські раби). Переведена в гроші П. називалася **прототипія**. Чергування цих двох методів поповнення чисельного складу армії робило рекрутський набір регулярним військовим податком (*temo*).

Протостратор – 1) військова посада, головний конюший, глава відомства **страторіє**; допомагав імператору сідати на коня і супроводжував його у верхових поїздках; 2) член вищого командування, керуючий армією в пізній Візантії.

Прототипія – заміна **протостасії** грошовим еквівалентом, тобто її **адерація**. Засіб комплектування ранньовізантійської армії. На зібрані від прототипії кошти уряд наймав професійних воїнів, звичайно з числа юнаків-варварів.

Протоекдик – патріарший суддя.

Професис (професій) – див.: **жертвник**.

Профікарій – виготовлювач вивісок.

Прохірон – кодекс з 40 книг **законів**, юридичне керівництво, складене на початку X ст., за правління Лева VI Мудрого.

Псалом – дослівно з *грецьк.* «пісня», релігійна пісня, **гімн**, що прославляє Бога. Див.: **Псалтир**.

Псалтир – основний церковний молитовник, збірник 150 псалмів – молитов і **гімнів**. Див.: **Старий Заповіт, літургіка**.

Псіяф – плетільник циновок і кошиків.

Псили – різновид легкої піхоти, що мала на озброєнні наступальну (головним чином металеву) зброю.

Псогос – літературний жанр, що припускає перебільшене зображення недовіків. Див.: **Прокопій Кесарійський**.

Птихії (від *грецьк.* «євтихія», *лат.* «fortuna» – «щастя», «удача») – військові прапори з зображенням небесного заступника воїнів – архангела Михаїла, що прийшли на зміну давньоримським зображенням богині Фортуни.

Птохи – дослівно з *грецьк.* «убогі», неможливі, у тому числі найбідніші селяни, позбавлені будь-яких наділів, засобів і знарядь виробництва. Порівн.: **апор, пеніт**.

Птохос – (від *грецьк.* «птохос» – «жебрак») будинок для жебраків, що почасті виконував функцію готелю, притулку для мандрівників і подорожуючих.

Публікація (*лат.*) – експропріація приватної власності на користь державної скарбниці (*publicum*). Застосовувалася як покарання за державне правопорушення, яке не стосувалося інтересів **фіску**.

Пурпур – надзвичайно цінний, на вагу золота барвник червоно-коричневого, багряного кольору, що добувався з рідкісного виду варених (пурпурових) равликів або з тертого (багряного) молюска морських мушель (мурекс). Збирачі таких равликів у ранній Візантії називалися **мурилегули**, а молюсків – **конхіліолегули**. П. надходив з Сирії, особливо приморського Тиру, Фінікії, півдня Малої Азії й егейського острова Кеос. Державний колір Візантії та її імператорів (див.: **порфіра**). Був заборонений до вивозу за межі Імперії і слугував для фарбування вбрання імператора і його будинку. Одного фунту П. було достатньо для фарбування 300 фунтів шовку.

Пустельник – той, хто живе за ідеями відлюдництва, анахоресиса, що полягало у відході від світу, відмові від нього з метою ведення праведного, скромного життя (див.: **анакорет**).

П'ятидесятниця (Трійця) – свято на честь зходження Святого Духа на учнів Ісуса Христа – **апостолів**, що святкується на п'ятдесятний день після **Великодня** Господнього.

Рабда – дослівно з *грецьк.* «ціпок» – 1) посох **єпископа**, що назвався також **диканикій** або **вактерія**; 2) характерна палиця **ігумена монастиря**. Символізувала магічну палицю біблійного Мойсея.

Рака – гробниця, ковчег або велика скринька для збереження **моцій** святих.

Рапт – кравець.

Раціонал (*лат.*) – посада низького рівня в системі керування **фіском** у провінціях або регіонах. Зник з адміністративної системи Імперії в V ст. у зв'язку з професіоналізацією управління.

Ректор – почесний візантійський **титул** високого рангу, зазвичай не пов'язаний з виконанням якихось чітко визначених функцій; міг бути управителем імператорського будинку, палацу, радником імператора, мати великі адміністративні повноваження, обіймати посаду глави фінансового відомства (**логофета генікона**), бути членом регентської ради при малолітньому **василевсі**.

Релігія – (*лат.* «побожність», «святиня», «предмет культу»); світогляд і світовідчуття, а також відповідна поведінка і специфічні дії (культ), що ґрунтуються на вірі в існування одного або кількох богів, священної й іншої форм надприродного.

Релікварій – скринька (ковчег), у якому знаходяться святі **реліквії**.

Реліквії – **моці** святого або предмети, які торкалися його тіла або його могили і є об'єктом шанування. Їхній культ був державною справою і їхня автентичність ніколи не заперечувалася. До числа найважливіших Р. відносилися покрыва (**омофор**) і туніка **Богородиці**, що зберігалися у **Влахенському храмі Богоматері**; пояс Богородиці, що зберігався в храмі Богородиці Халкопратійської, Істинний Хрест Господень, привезений з Єрусалима після війни з **персами**. Хрест зберігався в палацевому **храмі Пресвятої Богородиці Фара** і був розділений на частини, щоб відправити їх у святилища на Схід і на Захід, іноземним християнським правителям. Поруч з ним зберігали Терновий вінець, Святу Кров, Святу мотузку. Вони були продані в XIII ст. Імператором Латинської імперії Балдуїном французькому королю Людовіку IX, який побудував для них у Парижі королівську Святу **капелу**

(Сент Шапель). Святі предмети, мощі ставали предметом розшуків, справжнього полювання на них, їх поділяли на частини, переносили зі святини до святини, поширюючи по усьому християнському світі. Вважалося, що дотик до деяких Р., олія, що горить у лампадах перед ними, пил, що їх покривав, волога зціляла від хвороб. Див.: **Неа Екклесія, мандиліон, евологія, енколпін**.

Рескрипт – імператорське розпорядження.

Референдарій – 1) секретар, до обов'язку якого входило подання імператору прохань приватних осіб і доведення його відповідей до відомих відповідних посадових осіб; 2) значний чиновник при **Патріарху**, який видавав листуванням, відігравав важливу роль у всіляких церемоніях, наприклад, підводив вищих духовних осіб до василевса для здійснення обряду цілування.

Речі церковного вжитку – приналежності культу, які використовуються під час богослужіння в православній церкві. **Престол**, на якому відбувається Божественна **літургія Євхаристії (причастя)**. **Жертовник (фіціастеріон)** на якому відбувається **проскомідія**. Престол і жертовник покриті вбранням: верхній покрив – індітія, індітій (від грецьк. «одягаю»), нижній – катасірка (від грецьк. «приплоття»), зверху покривало. Нижнє вбрання виготовляється з простого матеріалу, верхнє з дорогоцінної тканини. На престолі лежить урочисто освячений **єпископом антимінс**. Божественна **літургія** (крім виняткових випадків) може бути здійснена тільки на антимінсі. Крім антимінса, на престолі розташовується **Євангеліє**, напрестольний хрест, дарохранительниця – ковчежець, скринька, де зберігаються запасні Св. Дари (**гостія**) для **Причастя** вдома.

Для здійснення **літургії** використовуються священні посудини: **дискос** – блюдо, на якому розміщується євхаристичний хліб, а також **потир** (грецьк. «чаша»), у яку наливається євхаристичне вино. Під час здійсненні **проскомідії** дискос покривається металевою звездицею, що являє собою дві з'єднані хрест-навхрест металеві стрічки з загнутими кінцями. Звездиця символізує зірку, що сповістила про народження Спасителя. При Причащанні над хлібом і вином використовують також віяло-**рипидіон**.

Дискос і потир покриваються покривцями і воздухом. Існують два малі воздухи (покрови, покривці) і один великий воздух. Малі воздухи являють собою матер'яні хрести, квадратна середина яких покриває верх дискаса і потира, а чотири кінці хрестів спускаються вниз, покриваючи бічні боки посудин. Великий воздух має вигляд матер'яного прямокутника, ним покривають одночасно і дискос, і потир. Великий воздух кладуть при похованні на обличчя священнослужителів або **монахів**.

Для причащання мирян використовується ритуальна ложечка (**лжиця** – грецьк. «**лабіда**» або «**тарвада**»), переважно срібна, що лежить на жертовнику. Нею священник вливав тому, хто причащається, до рота Св. Кров (вино), взяту лжицею із загального **потира**. У IX ст. лжиця стала символізувати Святий Дух, за допомогою якого той, хто причащається, одержує Тіло Боже (**проскуру**), природу святого ангела, що першим пізнає секретний божественний напій, руку Божу, яка з праху створює людину.

Для розрізування і виймання поминальних часток із **проскур** використовуються велике і мале копіє – особливі ножі списоподібної форми. Велике копіє використовується як ніж для Святого хліба, а мале – для виймання часток (меридес). Для витирання губ тих, хто приймає причастя, а також для витирання потира використовують плати, тобто хустки, зазвичай червоного кольору.

Кадіння відбувається за допомогою **кадильниці (кадила)**. Крім того, для **фіміаму** використовували глиняні або металеві курильниці у вигляді посудин з різьбленими стінками. Кадильниця стародавньої форми називається кацея, **кація** (від грецьк. «тигель») і, на відміну від кадила, має ручку, а не підвісні ланцюжки.

Існує ковчежець (шухлядка) для хрещення, де зберігаються флакон з **миром** (мироносиця), флакон з **елеєм**, ножиці для постриження того, хто причащається, два помазки – один з пензликом, інший з кулькою для помазання елеєм і миром, губка для витирання мира з тіла того, хто причащається.

Для подачі вина і «теплоти» (теплої води або теплої води з вином) використовується спеціальний черпак, красовуль (грецьк. «чаша для вина»).

Для кроплення св. водою людей і предметів використовується велика кисть, що називається кропило або васильки. Для помазання народу елеєм на всенощному бдінні або при соборуванні (див.: **треба**) використовується помазок. Крім багатосвічних свічників – полікандилів існує пересувний свічник з однією свічею – **примікурій**. На архієрейському богослужінні використовується свічник на дві свічі, дікирій (від грецьк. «дуо» – «дві» та «кирос» – «свічі»), якими архієрей благословляє народ. Трикирієм називається великодній свічник на три свічі, яким священник користується на **Великдень**. У ранньохристиянській церкві у вжитку був і семисвічник.

Риба – широко розповсюджений євхаристичний символ. Грецьк. «іхфіс» є анограмою перших букв грецької формули «Ісус Христос, Син Божий».

Риза – просторий одяг **кліриків** і **монахів** з дуже широкими рукавами.

Рипидіон – невелике віяло у вигляді металевого диска, надівався на рукав і використовувався дияконом під час **літургії** при **Причасті** для того, щоб символізувати змахи крил небесних ангелів-серафимів навколо Христа, а також відганяти мух від **вістаря**. Див.: **речі церковного вжитку**.

Ритор – 1) учитель школи середнього ступеня, що навчав умінню правильно, красиво говорити і складати документи, послання; 2) адвокат.

«Рідкий вогонь» (грецьк. «пір іґрон») – палаючі суміші. Інші назви – «мідійський вогонь», «морський вогонь», «військовий вогонь». «Вогонь» виготовляли з нафти, сіри, але точний склад інгредієнтів невідомий. Відомий як зброя з VI ст., хоча винахід найчастіше приписується інженеру і архітектору Каллініку з Сирійського міста Геліополя (Ліуполя), що жив у Константинополі за правління Константина IV (668–685). Зброя була особливо успішно застосована візантійцями у 678 р. проти флоту **арабів** у Мармуровому морі. Можливо, попередником (та інгредієнтом) цієї зброї був так званий **апірон**. Пристрій для метання «Р. в.» встановлювали, насамперед, на імператорських військових суднах – **дромонах**, хоча використовували і під час сухопутних битв. Військові **трактати** X ст. наказували полководцям мати **хіросифони** – ручні **сифони** – трубки для викидання «Р. в.». Вибухова

суміш горіла на каменях, навіть у воді, і загасити її можна було лише оцтом або сечею. Секрет виготовлення «Р. в.» і схеми особливих пристроїв для його метання візантійська влада тримала в найсуворішому секреті і за передачу цієї зброї іноземцям загрозувала тяжкими карами. Втім, відомо, що ромеї недовго залишалися монополістами, і вже в VIII ст. араби використовували, очевидно, власний різновид «Р. в.». Назва **«грецький вогонь»** з'явилася за доби Хрестових походів серед західноєвропейців й усталилося назавжди.

Рога (руга) – право на платню (грошима, дорогоцінними шатами тощо) тим сановникам і чиновникам, яким воно надавалося пропорційно значимості їхнього сану або посади. Вищим чиновникам і командирам найбільшу Р. раз на рік (зазвичай на **Великдень**) в урочистій обстановці вручав особисто імператор.

Ромайон еклесіон – візантійська Церква.

Роман Солодкоспівець (кінець V – після 555 р.) – хрещений **сврей** з міста Нісіани в Сирії, який служив **дияконом** в одній з церков Бейрута. Автор поетичних **гімнів**, знаменитий гімнограф, творець **кондака**. Кожна з тисячі його релігійних поем складалася з 18–24 строф.

Романія – назва, яку середньовічні греки дали Візантії, що вважалася, згідно з офіційною ідеологією, законною спадкоємицею імператорського Рима (*грецьк.* – «Рома»). Відповідно слова **«ромей»**, «ромейський» («ромайос») вживали як синоніми візантійського, християнського. Так називали всіх християнських підданих, «підлеглих» візантійського імператора. Термін «Романія» у значенні території Візантійської імперії з'явився у візантійських авторів з V ст., а на заході – з XI ст. У більшості випадків його застосовували до земель **Малої Азії**.

Ромеї – політико-конфесіональне, а не етнічне поняття, яке позначало громадян **Романії**. Почало співвідноситися з поняттям «греки» не раніше X ст.

Ромфея – короткий меч візантійського воїна-піхотинця.

Рота – особлива підставка, на якій міг стояти лише імператор.

Ротонда – споруда круглого (іноді окотогонального) **плану**, звичайно увінчана куполом. У ранньовізантійський час нерідко слугувала **мартирієм**.

Рукоположення – див.: **хіротонія**.

Русини – див.: **дими**.

Руфін – візантійський історик V ст.

Рясофор (від *грецьк.* «той, хто носить рясу») – **монах** найнижчого ступеня **постригу**, який готується до прийняття малої **схими**.

Саваній – **туніка** з тонкої лляної тканини (порівн.: саван).

Сагій – різновид плаща, елемент імператорського вбрання, одягався поверх **скарамангія**, мав золоту смугу і міг бути прикрашений перлами.

Сакелла (сакеллій) – от *лат.* «sacellus» – «торба для грошей». 1) назва імператорської скарбниці у Візантії; 2) відомство, яке повинне було постачати флот і військо провізією і спорядженням, керувало будинками для жебраків, лікарнями тощо.

Сакелларій (сакелл) – 1) адміністративний чин, відомий з часів імператора Зинона; спочатку – постельничий імператора з фінансовими

повноваженнями: з VIII ст. виконує виняткові функції старшої посадової особи, яка відає фінансами й імператорською **сакеллою**; з середини IX ст. до 1146 р. – генеральний імперський контролер державних **логофесій**; 2) церковний С. був відповідальним за фінанси, контролював скарбницю храму або патріаршу казну (в останньому випадку входив до складу Священного Синоду); роль патріаршого С. як чиновника зростає до кінця XI ст., але незабаром він втрачає фінансові функції, стає наглядачем над церквами і **монастирями**. До XIII ст. посада церковного С. виникає й у провінціях. Див.: **скевофілак, хартофілак**.

Саккос – вбрання, **туніка** без рукавів, а потім з короткими рукавами, яка одягалася через голову. Розшитий вишивкою, С. мав вигляд парадного одягу, але найчастіше його носили **Патріархи** і **митрополити** як частину церковного вбрання.

Санджакбей – військово-адміністративний управитель санджака – адміністративної одиниці в Османській імперії. Йому підкорялися **феодали**, власники **тимарів** і **зеаметів**, які у випадку заклику до військового походу повинні були зі своїми воїнами зібратися під прапори санджакбея. До його функцій входила також підтримка порядку і безпеки населення на території довіреного йому санджака.

Свята Софія – див.: **Велика церква**.

Свята православні великі і двонадесяті (за юліанським календарем) – Різдво Христове (25 грудня); Обрізання Господнє (1 січня); Єпифанія (Богоявлення, Водохрещення Господнє) (6 січня); Стрітєння Господнє (2 лютого); Благовіщення Пресвятої **Богородиці** (25 березня); Вхід Господень до Єрусалиму (3 квітня); **Великдень** Господень, Світле Христове Воскресіння (у квітні-травні); Вознесіння Господнє (19 травня); **П'ятидесятниця** або День Св. Трійці (через 50 днів після Великодня); Різдво Іоанна Предтечі (24 червня); Святих **апостолів** Петра і Павла (29 червня); Перетворення Господнє (6 серпня); Успіння Пресвятої Богородиці (15 серпня); Усікновення Глави Іоанна Предтечі (29 серпня); Різдво Пресвятої Богородиці (8 вересня); Воздвиження Хреста Господня (14 вересня); Покров Пресвятої Богородиці (1 жовтня); Введення до храму Пресвятої Богородиці (21 листопада). Див.: **двонадесяті свята**.

Святий Колодязь (Агіон Фреар) – різновид входу або узвишся-паперті перед південними вратами **Великої церкви**, через які до храму часто входив імператор. Тут, в особливій ніші **Патріарх** надягав на василевса вінець перед поверненням до Великого імператорського палацу. За різними даними, назва пов'язана з мозаїкою або фрескою, що зображувала Христа з євангельською **самаритянкою** біля колодязя, або з розташованими тут рештками самого легендарного колодязя, перенесеними з Самарії у якості святині.

Священик – у християнстві – сан служителя культу, який має право здійснювати богослужіння і **таїнства** (крім **священства** – посвяти у сан). Інша офіційна назва: **ієрей** (старший С. – **протоієрей**), **пресвітер**.

Священство – одне з головних християнських **таїнств**, за допомогою якого людина посвячується у священницький сан (**диякона, пресвітера, єпископа**). Згідно з християнським віровченням, у таїнстві С.

передається особлива **благодать** Святого Духа, що надає посвячену владу над віруючими. Людина, яка мала таку владу, ставала священнослужителем і одержувала право виконувати низку функцій: навчати істинам віри, здійснювати церковні таїнства, чини, керувати морально-релігійним життям віруючих. Церква вважає, що благодать Божа передається різним ступеням священства неоднаковою мірою: меншою – диякону (з неможливістю здійснювати таїнства), більшою – пресвітеру, (з неможливістю здійснювати таїнства священства й освячення **мира** й **антимінсів**) (див.: **речі церковного вжитку**), найбільшою – єпископу (з можливістю здійснювати всі таїнства). Тому здійснювати таїнство С. над посвяченим в **диякони** і **пресвітери** (священники) може тільки єпископ, а над кандидатом у єпископи – збори («собор») єпископів (числом не менше двох). Посвячення в ступінь священства відбувається через **хіротонію**.

Священні щедроти (sacrae largitiones) – спеціалізоване фінансове відомство, що складало разом з відомством **приватного майна** власне **фіск**. Головною метою діяльності «священних щедрот» були збір і накопичення коштів і коштовностей з фіскальних джерел, до числа яких відносилися: сфера торгівлі, грошові податки, **адерація** фіскальних податків, видобувна промисловість, скарби і штрафи. Центральне керівництво С. Щ. складалося з 10 **скриній**: дві займалися обігом золота в країні, два – обігом срібла і міді, одна керувала процесом виготовлення і розподілу фіскального одягу (vestis), одна була зосереджена на канцелярській роботі, одна здійснювала контроль над місцевими структурами, одна здійснювала облік надходжень від традиційних податків, одна складала списки окремих військових загонів та їхніх потреб. Остання скринія – **табуларіїв** – складалася з архіваріусів з контрольно-ревізійними функціями щодо всього **оффікія**. Місцевий штат ларгітіоналів забезпечував збір, а іноді також розкладку податків, перевезення фіскальних доходів у пункти подальшого перерозподілу – у тезаври (скарбниці). Сам збір податків і внесків здійснювався, як правило, силами оффікіїв правителів провінцій або **курій**. В цілому система управління відомством була триступінчастою: першою сходинкою в ній були міста, другою – **діоцези** і третьою – центральний **оффікій коміта священних щедрот**.

Себеос – **єпископ**, вірменський історик VII ст., який описав правління імператора Іраклія.

Севаст – дослівно «священний». *Грецьк.* слово «севастос» є перекладом латинського «август» (у минулому епітет римських імператорів). Цей високий візантійський **титул**, як і **протосеваст**, набув поширення з другої половини XI до XIII ст., але до правління Алексія I Комніна ним послуговувалися лише імператори.

Севаста – високий жіночий **титул** XI–XIII ст.

Севастократор (від *грецьк.* «севастос» – «священний», «гідний поклоніння» і «кратор» – «правитель», «влада») – один з найвищих **титулів**, був запроваджений наприкінці XI ст. василевсом Алексієм I Комніним і до правління Мануїла Комніна слідував відразу після імператорського. Його власник носив вінець – **стефанію**. Див: **кесар**, **корона**.

Севастофор – глашатай і особистий посланник василевса, який носив його прапор. Ця чиновна посада з'явилася між 963 і 975 рр. і замінювалася **свнухами**. У XI ст. у перетворилася на почесний сан.

Седмиця – церковнослов'янська назва тижня. Седмиці суцільні (за юліанським календарем): Святки (з 25 грудня до 4 січня); Митаря і фарисея (з 31 січня до 5 лютого); Сирна (Маслениця) (з 14 до 20 лютого); Великодня (Світла) (перший тиждень після **Великодня**); Троїцька (перший тиждень після великого свята **П'ятидесятниці**).

Секрети (від грецьк. «та секрета») – урядові відомства, прикази, що здійснювали певні функції державного управління і мали штат чиновників, секретиків. Їх очолювали **проестоти, логофети, епархи (іпархи)** та ін.

Секретики – службовці **секретів**.

Семисвічник – різновид свічника. Див.: **речі церковного вжитку**.

Сенат – див.: **синкліт**.

Серикарій – візантійський ткач шовку.

Сермона – використовуване ромеями арабське слово, що означає довге безпалубне судно.

Сигма – частина **Триконха**, тронного залу, побудованого у **Великому імператорському палаці** за імператора Феофіла в 30-і рр. IX ст. Це була напівкругла галерея, що одержала назву за свою С-подібну форму. Дах С. спирався на 15 колон з дорогого каменю.

Сики – інша назва **Галата** або **Пера**, передмістя Константинополя на протилежному (північному) березі бухти Золотий Ріг.

Силенціарій – (від лат. «silentium» – «мовчання», «тиша») візантійський придворний служитель, «мовчальник», «охоронець тиші», підлеглий **препосита** священної опочивальні; відповідав за спокій і порядок у палацевих покоях, насамперед, під час урочистих виходів імператора. У VI ст. **схола** С. нараховувала 30 чоловік.

Силенцій – конфіденційна, «тиха» нарада імператора і вищих світських і духовних чинів з якого-небудь важливого питання.

Симандр (симантрон) – див.: **біло**. У монастирях знаходився маленький С. на кожен день і великий С. для урочистих випадків, звучання якого було більш голосним.

Симвасилевс – імператор-співправитель.

Симвевікос – випадок, філософська категорія історії у візантійців; синонім до латинського поняття «акциденція» на Заході. Див.: **тихі**.

Символ Віри – короткий виклад **догматів**, головних положень християнського віровчення. Складається з 12 частин, або «членів». У перших восьми говориться про **Трійцю**, про троїчність Бога, «єдиносутність» (**гомусіос**) Бога Отця і Бога Сина, «олюдження» Ісуса Христа і спокуту гріхів; чотири наступних присвячені Церкві, хрещенню і Вічному життю. С. В. складений **Отцями Церкви** і затверджений на Нікейському (325 р.) і Константинопольському (381 р.) **соборах**. Відомий також як Символ трьохсот вісімнадцяти святих отців. С. В. читається як молитва на богослужіннях і в домашніх умовах, а також виконується хором присутніх у храмі. Крім апостольського відомий С. В. Св. **Афанасія Великого** (більш докладно викладає вчення про Трійцю і втілення Христа). Докладне тлумачення С. В.

надається в «питаннях-відповідях» – катехізисах, катехізичних повчаннях або у спеціальних документах, які називаються «Сповіданням віри». Католики сповідують свій С. В. – Кредо, який відрізняється лише однією вставкою про походження Бога-Духа і «від Сина». Цю вставку було внесено без прийняття на вселенському соборі за наполяганням імператора Карла Великого на початку IX ст., через що вона і викликала спротив православних теологів, хоча логічно випливає з догмату про троїчність Бога.

Симеон Логофет – див.: **Симеон Метафраст**.

Симеон Новий Богослов (949–1022 рр.) – один із найвидатніших візантійських **містиків** межі X–XI ст. Спочатку був **монахом Студія** в Константинополі, потім перейшов до іншого столичного **монастиря** Св. Мамми, де був **ігуменом** до свого вигнання церковною владою за індивідуалізм свого набожного життя. Видалившись на азійське узбережжя, зібрав учнів. Автор тридцяти наставлень для ченців, численних моралізаторських творів про мораль і трактатів з **аскетизму**. Його богословська теорія зводилася до ствердження можливості для людини реального з'єднання з божеством, з'єднання почуттєвого і розумового (духовного) світу шляхом містичного самоспоглядання, усамітнення від суспільства, глибокої смиренності і «розумної молитви». Див.: **Миколай Кавасила, ісихасм**.

Симеон Метафраст («Переказувач») – знаменитий письменник, укладач найбільш повного зводу Житій і, можливо, автор всесвітньої Хроніки, відомої як Хроніка **Симеона Логофета** або Симеона **Магістра**, виклад подій у якій доведено до 948 р. (див.: **історики Візантії**). Народився за правління василевса Лева VI Мудрого, мав сан **патрикія**, був **протоасикритом** за василевса Константина VII Багрянородного, мав значний вплив на Романа II і Никифора II Фоку, з 968 р. – **магістр**, згодом **логофет** відомства **дрома**. Наприкінці життя, ймовірно, усамітнився у **монастирі**, помер після 982 р. або пізніше, близько 987 р.

Симеон Сиф – **протовестіарій** і **магістр**, лікар, науковець і перекладач з арабської мови (друга половина XI ст.); уклав словник про цілющі властивості елементів, рослин.

Симеон Стилїт Старший (388–459 рр.) – сирійський пустельник, родом з Килікії, з бідної селянської родини; творець нової форми подвижництва в ім'я Бога – столпництва, тобто стояння на високому стовпі впродовж багатьох років. За словами **Євагрія Схоластика**, Симеон Стилїт провів у подвижництві 56 років; «у першому **монастирі**, де він учився божественним [речам], – дев'ять років; потім у так званій **мандрі** – 47 років, [з них] у певному вузькому місці він провів 10 років, на колонах менш високих – сім років і на сороколіктювій – 30 років». До кінця V ст. на місці мандри на схилі гори, у Калаат Симані (між **Антіохією** та **Кіром**) був побудований храм Симеона Стилїта, руїни якого збереглися до нашого часу.

Симеон Фессалонікійський – **архієпископ** Фессалоніки (1410–1429 рр.), останній великий візантійський **містик**, богослов. Його головним твором став трактат про церковні свята, про містичні і літургійні обряди візантійської Церкви, представлений у формі діалогу між автором і священником.

Симодарій – лихвар.

Симпафія – дослівно з *грецьк.* «знижка»; згідно з «Трактатом про оподаткування» X ст. – тимчасове, повне або часткове звільнення від податків покинутих земельних ділянок.

Симпон – помічник міського *епаρχа (іпаρχа)*.

Симфонія – політична теорія, в основу якої були покладені принципи гармонійних відносин між Православною Церквою і християнським імператором.

Синагога (від *грецьк.* «синагоге» – «збори», «зібрання») – 1) юдейська релігійна громада. Вперше, ймовірно, виникла в VI ст. до н. е. з метою читання **Тори** і молитов. З розширенням діаспори (колоній **евреїв** поза Палестиною) і руйнуванням Єрусалимського храму (I ст. н.е.) С. стала центром іудейського культу, яку очолювали равини – дослівно з *давньоєвр.* «вчителі», служителі культу в юдаїзмі; 2) молитовний будинок юдеїв, релігійний і культурний центр єврейської громади, з обов'язковою нішею, у якій зберігалися сувої Тори.

Синаксар (синаксаріон) – богослужбова книга, що містить короткі оповідання, повчання з приводу церковного свята або дня святого, розташовані календарно і призначені для читання на утрени. Синонім С. – **мінологій** (див.: **літургія**). Найбільш відомий – С. Константинопольської церкви, створений, імовірно, в середині X ст. Вперше виданий відомим французької **агіологом** Іполитом Делаїє у 1902 р.

Синаксис – збори віруючих християн, які супроводжувалися Божественною **літургією**; іноді сама релігійна церемонія.

Сингенія – велика родина вільного селянина-общинника, яка нерідко нараховувала до 20–30 чоловік.

Синергія – можливість шляхом саморегуляції долучатися до божественної благодаті, частина візантійської картини світу, ідеї всеєдності.

Синесій Кіренський (близько 370–413/414 рр.) – виходець з древнього аристократичного роду, язичник, який прийняв **християнство, ритор**, поет і письменник, церковний і громадський діяч доби Аркадія I (395–408), у 411 р. обраний **єпископом** Птолемаїди, найбільшого міста провінції Верхня Лівія на північноафриканському узбережжі Середземного моря. До нас дійшло близько 170 листів С., більшість яких відноситься до останніх років його життя. Деякі з них містять тексти проповідей, виголошених ним як **архієресм**.

Синісфора – надзвичайний податок золотом, який стягувався ромейською державою за згодою **Патріарха** Константинополя і збирався з усіх церков у межах їхніх можливостей.

Синіфія (*грецьк.* «звичай») – 1) плата за диплом на посаду, яка вираховувалася за рівнем прибутковості посади; 2) плата за посвячення у священницький сан або надання посади церковнослужителя (див.: **церковна ієрархія**); 3) «звичайне», мито на користь збирача податків (1 **міліарисій** з кожної **номісми** податку); 4) позначення феодалної ренти в пізній Візантії.

Синкел – 1) візантійський **титул**, найчастіше жалувався вищим духовним особам столиці і провінцій. Його власники входили до складу **синкліту**; 2) радник при єпископі або **Патріарху**; як почесне звання з'явився в X ст. У X–XI ст. С. був першою після Патріарха духовною особою і немов би виступав його спадкоємцем. У **Тактиконі** Філофея 899 р. стояв вище за

митрополита. З середини XI ст. і особливо при Комнінах цей титул втрачає своє значення.

Синкліт (грецьк. «сенат») – вища рада візантійської столичної знаті, переважно служивої, створений у IV ст. Константином Великим у нововідбудованому Константинополі як альтернатива римському сенату. Як установа зберігався до кінця існування Візантійської імперії, поєднував головним чином чиновників і військових, дійсних і відставних, однак такого престижу, як римський сенат, не мав, вирішальної ролі в управлінні державою не відігравав, залишаючись дорадчим органом при імператорі. Однією з основних функцій С. була його участь у придворному церемоніалі. У «Пірі», трактаті першої третини XI ст., зазначається, що до нього входили особи, які мали **титул протоснафарія**, а також особи, яким були надані більш високі титули (**патрикії, магістри** тощо). Членами С. були також **препосит** і **синкел**. Поступово цей орган втратив своє значення, збирався усе рідше і рідше, але іноді позиція **синклітиків** брала гору над думками імператора і **Патріарха**. Зокрема, С. мав офіційне право голосу при виборах регента для неповнолітнього спадкоємця престолу, а також виконував судові функції, з IX ст. намагаючись захистити від судового переслідування представників правлячої верхівки.

Синклітик – член **синкліту**, сенатор.

Синод – (грецьк. «збори»), дорадчий орган, збори церковних **архієреїв** для управління справами Церкви (див.: **собор**).

Синодик – 1) у **православ'ї** текст, що читається перед **літургією** святого дня – першої неділі **посту**; 2) поминальна книжка, до якої вписуються імена померлих **Патріархів**, імператорів, **митрополитів, єпископів** та інших для поминання на літургіях.

Синона – 1) примусова закупівля зерна у населення (відповідала анноні в пізній Римській імперії); 2) податок грошима замість постачання зерна; його розмір залежав від числа використовуваних при оранці волів; див.: **димосіос канон**.

Синопис – огляд, короткий нарис.

Синтрон (грецьк. «співпрестоля») – лава для духівництва, яке співслужить, розміщується дугою вздовж вівтарної **апсиди**. Може складатися з однієї, двох або кількох ступенів – сидінь. У великих, значних храмах в центрі С. розміщувався єпископський **трон** (нагірне місце). З IX–X ст. число священників, що беруть участь у службі, зменшилося. Тому С. перестали робити або спростили їх до однієї лави. Єпископське крісло також зникло в зв'язку з тим, що вільна проповідь у храмі поступилася місцем упорядкованому читанню.

Сирика – див.: **шоєк**.

Систима (соматейя) – корпоративне професійне об'єднання візантійських міських ремісників і торговців з добровільним членством; було захищене від конкуренції з боку не-членів і підлягало державному контролю.

Ситаркій – хлібна подать. У XIII–XIV ст. переведена на гроші.

Ситиресій – казенні компенсаційні виплати натурою (зерном) **стратіотам** за участь у військових заходах (**стратіях**).

Ситокритон – безоплатне постачання певної кількості зерна державі.

Ситолог – збирач *ситарсія*.

Ситонія (ситоніка) – зерносховища.

Сифон – особливим чином влаштована мідна труба з казаном для метання «*рідкого вогню*».

Скарамангій – візантійський парадний, церемоніальний верхній одяг перського походження, популярний в X ст. і схожий з *дивітиссієм*. Виглядав як підперезаний каптан з довгими, широкими рукавами і розрізами з боків, що утворювали дві поли. С. був білим або мав різні кольори, золототкані зображення, однак лише імператор мав право носити С. з пурпурною смугою.

Скаф – дослівно з *грецьк.* «круглий», як правило, тихохідний корабель-вітральник, що призначався для перевезення людей, вантажів, товарів, тобто переважно купецьке судно.

Скевофілакій – сховище священних судин і речей церковного вжитку, коштовних рукописів, що знаходиться за вівтарем у вигляді окремого приміщення при церкві. Див.: *дияконик*.

Скевофілак(с) – скарбник єпархії; хранитель скарбів, священних дорогоцінних церковних посудин, книг; відав церковним персоналом і богословською діяльністю. С. – хранитель скарбів *Великої церкви (Св. Софії)*, був у числі головних *архонтів* Священного *Синоду*, який працював при *Патріарху*.

Скепеон (скепіон) (від *лат.* «scipio») – церемоніальний жезл вищих сановників.

Скіла – парадний вестибюль *Великого імператорського палацу* (другий за значенням після *Халки*), що примикав до *Трикліну Юстиніана* і виходив на столичний *іподром*. Звичайно тут очікували своїх господарів слуги чиновників і послів. С. охоронялася загоном Середньої *Етерії*.

Скит – невеликий *монастир*, розташований усамітнено, в глухій місцевості. Іноді міг бути своєрідною «філією» головного монастиря.

Сколекотроф – шовківник, той, хто розводив шовковичних хробаків і проводив первинну обробку їхніх коконів, розмотував шовкову нитку-напівфабрикат для шовкового виробництва.

Скриб – візантійський чиновник невисокого рангу, переписувач у канцелярії.

Скринарій – архіваріус, службовець *скринії*.

Скринія – адміністративна служба, канцелярія імператора (одна з чотирьох), *префекта*, *дуки* (командувача військ прикордонної області) або *логофета*, у якій служили *скринарії*. Див.: *дром*.

Скутати – рід важкоозброєної (лінійної) піхоти, що мала броньоване захисне озброєння, важкі щити, ударні списи та довгі мечі. Ця назва вживалася візантійцями замість широко відомого з сивої давнини терміна «гопліти».

Смальта (*итал.* «smalto» – «емаль») – скляний пастоподібний сплав, який розрізняється за кольором залежно від зроблених до нього домішок; виготовлявся у вигляді дисків, які для викладання *мозаїки* дробилися на шматочки. Золота смальта виготовлялася з двох шарів прозорого скла з тонкою золотою фольгою, прокладеною між ними. Особливо популярна з IX ст.

Собор – 1) дорадчі збори духовництва релігійного характеру, вищих церковних чинів (*грецьк. синод*); назва з'явилася з III ст. Розрізняють збори місцевого духовництва – провінційний С., країни – **помісний С.**, усієї Церкви – **Вселенський С.**; 2) головний храм міста, у якому є кілька інших храмів-**кафоліконів**. У С., як правило, в урочисті для Церкви дні богослужіння здійснюють вищі духовні ієрархи.

Созомен, Ермій (? – після 446 р.) – адвокат з **Константинополя**, візантійський **церковний історик** V ст., автор двох творів: «Скорочена історія від сходження Христа на небо до повалення **Ліцинія**», до нас не дійшла, і збережена «Церковна історія», що охоплює період від правління Константина I до початку правління Феодосія II (з 324 до 425 рр.).

Сократ Схоластик (близько 380 – близько 466 рр.) – адвокат, видатний церковний діяч, візантійський **церковний історик**, автор «Церковної історії», у якій викладаються події від воцаріння Константина Великого до 439 р.

Содемній – щорічна видача продуктів і грошей зі скарбниці (як правило, на користь монастиря або іншої духовної установи).

Содея – у візантійських церквах прохід, який іноді з'єднує **віму** й **амвон**, часто обгороджений невисокої балюстрадаю. Остання служила бар'єром, що обмежував лінію процесій при вході до віми. Тут під час служби знаходилися високопоставлені особи, які не мали доступу до **віетаря**, а також нижчі **клірики**.

Соломонів трон – найбільш розкішний парадний трон у Великому імператорському палаці, що стояв у Великому **Трикліні**. Уявлення про трон як про символ вищої влади зміцнилося вже за доби античності, а згодом, з прийняттям християнства, виявилось пов'язаним з біблійною традицією. Трон, названий на ім'я біблійного царя **Соломона**, з'явився за імператора Феоділа в 30-і рр. IX ст. Його спорудження пов'язують з ім'ям знаменитого ромейського вченого **Лева Математика**. Трон був оснащений пневматичним підйомником, що дозволяло йому підноситися високо нагору, майже до стелі залу. Складні механізми рухали позолочених левів з боків трону, які гарчали і били хвостами, птахів, які у певний момент починали співати, і фігурки звірів, що піднімалися й опускалися на своїх постаментах.

Співправитель – спадкоємець, за відсутністю **закону** про спадкування, обраний правлячим імператором. Носив **корону** і **титул** імператора, зображувався на монетах поруч з імператором, але зазвичай меншим за розміром.

Соції (*лат.*) – союзні частини варварів (*грецьк.* «енспонди»), несли службу на кордонах ранньої Візантії разом зі своїми вождями-командирами (**етнархами**). Згідно з положеннями угод, надсилали експедиційні корпуси.

Спафарій – дослівно «мечоносець», «мечник» (від *грецьк.* «спафе» – «широкий меч»); у пізньоримській імперії охоронець імператора або якої-небудь приватної особи; у візантійській армії – зброєносець **архонта**. З V ст. – придворний чин; впродовж VII–XI ст. візантійський **титул** між **спафарокандидатом** та **іпатом**.

Спафарисса – вельможна дама, яка належала до сьомої **віли**.

Спафарокандидат – імператорський сановник, який поєднував обов'язки **спафарія** (мечоносця, охоронця) і **кандидата** (охоронця імпера-

тора); **титул** нижчий за **протоспафарія**, але вищий за **спафарія**. Існував впродовж IX–XI ст. Звичайно чиновники з таким саном займали порівняно невисокі посади **нотаріїв**, **асикритів** та інших на службі імператора.

Спафарокандидатисса – вельможна дама, яка належала до шостої **віли**.

Спафарокувікуларії – почесна імператорська свита.

Спафовакліа – церемоніальний атрибут царських **протоспафаріїв** у вигляді короткого списа з широким наконечником або мечоподібного жезла (?).

Спекій – одяг, можливо, різновид **туніки**, вдягався під **сагій**.

Спектабіль – «високошляхетний»; сан у пізній Римській імперії і ранній Візантії. **Титул** С. носили **вікарії діоцезу**, **августали** і деякі інші чиновники.

Сподії – вторинні будівельні матеріали (камінь, деталі декору, колони та ін.), які ромулі, слідуючи давній традиції, одержували з будинків міста, що розбиралися, і наново використовували у будівництві.

Спонсія (лат.) – застава, яку залишав боржник.

Спортула – дослівно з лат. «кошик»: 1) плата прохача посадовій особі місцевої адміністрації за дії, спрямовані на задоволення його клопотання, внесок у вигляді «подарунка». Збільшення чисельності чиновників перетворило спортули на розповсюджену і повсякденну практику. Можливість одержувати додаткову платню за чиновну діяльність вела до збільшення величини «подарунків», особливо в сфері діяльності місцевих суддів (судовий процес і рух паперів прохача). Імператори з другої половини IV ст. обмежували подарункові суми спеціальними указами, але, таким чином, офіційно визнали їх як певні «чайові», що додаються до державної платні чиновника; 2) золотий подарунок, який надавався **консулу** одночасно з **диптихом** зі слонової кістки; 3) судове мито.

Ставокоміт – глава царських стаєнь, відповідав за відбір коней до імператорського кортежу. Співпрацював з **логофетом агели**.

Ставропігійон – від грецьк. «ставрос» – «хрест» і «пігнімі» – «фіксувати», «закріплювати». Церемонія, під час якої на місці будівництва нової церкви споруджувався дерев'яний п'ятикутний хрест, надісланий іноді самим **Патріархом**.

Ставропігія – право, на підставі якого **монастир** економічно і дисциплінарно прямо залежав від **Патріарха**, а не від єпископа або **митрополита**.

Ставрофік – **релікварій**, у якому зберігалася частка Істинного Хреста Господнього.

Стама (грецьк.) – будинок **іподрому**, розташований буквою П.

Старий Заповіт – частина **Біблії**, зібрання юдейських священних книг, що визнаються священними також у християнстві. Збереглися дві його редакції: єврейська (Масоретський список) і грецька (Септуагінта – переклад, виконаний в Александрії в основному в II ст. до н.е.). Згідно з масоретською редакцією, до складу Ст. З. включено 39 творів, розташованих за трьома відділами: П'ятикнижжя – п'ять книг, іменованих в юдаїзмі також Законом або **Торою**; Пророки; Писання або Агіографи (куди входять Псалми – Псал-

тир). За Септуагінтою, до складу С. З. входять також книги Левіт, Юдиф, Премудрості Соломона, премудрості Ісуса сина Сираха, Авруха, II і III книга Езри і три Маккавейські. За своїм жанром книги С. З. дуже різноманітні. Сюди входять стародавні хроніки, історичні повісті, міфи, переможні, весільні, похідні і поховальні гімни, притчі, молитовні піснеспіви, релігійно-філософські трактати, любовно-еротичні новели, правила жертвопринесення, ритуальної чистоти тощо.

Стась – сімейне володіння візантійського селянина, у середньому мало від 60 до 120 модіїв землі (5,6-11,2 га).

Стела (грецьк. «стеле» – «колона», «надгробок») – вертикальна, як правило, прямокутна кам'яна плита, прикрашена орнаментом, рельєфами, іноді мальовничими зображеннями і написами. Вид С.: надгробні, пам'ятні, стели-присвяти.

Стемма (грецьк.) – священний царський вінець у вигляді металевого обруча, прикрашеного золотом, дорогоцінними каменями й емаллями. С. вінчала хрест, а з боків звисали перлові підвіски – катасести (**пропендулії**) (див.: **корона**).

Стемматогірон – вінець **деспота** (див.: **корона**).

Стенон (грецьк., дослівно «вузький») – візантійська назва протоки **Босфор**.

Стефанія (грецьк.) – вінець, який носив кесар або **севастократор** (див.: **корона**).

Стигмата – особлива публічна позначка, яка у ранній Візантії ставилася на руку рекрутам або ремісникам, прикріпленим до державних майстерень-ергастулів.

Стиліан Зауца – **логофет дрома** при Леві VI Мудрому, **василеопатор**.

Стиліт – дослівно з грецьк. «стовпник».

Стихар – вид розшитої довгополю **туніки**, ймовірно із широкими короткими рукавами або довгими вузькими, яку представники духовництва надягали під час церковної служби. Споконвічно – туніка з грубої матерії.

Стихерон – **тропар**, який співали після строфи **псалма**.

Стіл (літургійний) – може знаходитися в різних приміщеннях (**пастофорій**, меморіальна **каплиця**, іноді **баптистерій**). Призначається для різних потреб, крім **літургії Євхаристії (причащання)**, що відбувається на освяченому престолі. Форми різні: квадратна, прямокутна, кругла, напівкругла (сигмоподібна). Такі столи, особливо в поховальному контексті, часто називають **менсами**.

Стовпник (грецьк. «**стиліт**») – святий з числа преподобних, який обрав особливий вигляд релігійного подвижництва – довге, яке тривало іноді роками, стояння, перебування на «стовпі» (якому-небудь узвишші, вежі, колоні) для глибокої молитви. Засновник стовпництва – сирійський **монах** Симеон Стиліт (помер 459 р.), який перебував на стовпі понад 30 років.

Стратиг – 1) до оформлення фемного ладу – будь-який полководець, воєначальник, глава військового контингенту, нерідко як синонім **стратилату**; 2) у VIII–XI ст. – намісник, правитель військово-адміністративного округу (**фемі**), командир фемного війська, а також комендант окремого

міста або фортеці. Представляв на місцях владу імператора, вирішував цивільні і військові справи від його імені, здійснював суд у межах свого округу. З кінця X ст. – голова цивільної адміністрації «**стратигії (стратигіди)**»; 3) стратиг-автократор – воєначальник, який володів усією повнотою влади, мав право вести війну на свій розсуд, тобто був верховним головнокомандувачем (синонім – **стратопедарх**).

Стратиг Сходу – див.: **магістр мілітум** Сходу.

Стратигія (стратигіда) – військова адміністративно-територіальна одиниця, що охоплює місто або фортецю з найближчою округою, синонім терміну «**фема**». Розмежувати ці два поняття доволі важко.

Стратилат – грецьк. еквівалент лат. «*magister militum*», багатозначне поняття, визначити точне значення якого у Візантії не завжди можливо. Це міг бути і **титул**, і посада, як правило, військова (у польовій армії – командувач **мірою** – 6 тис. воїнів), але, втім, С. виконував функції цивільного управління, стежив за порядком у довіреному йому районі, адміністративному центрі, області або місті, іноді був **дукою (дуксом)**. У VIII–IX ст. сан С. був змінений і, по суті, витіснений званням **стратига**. З 970 р. візантійські джерела згадують про певну «**тагму** стратилатів». У XI ст. з'явилися С. Сходу і Заходу (тобто Малої Азії і Балканського півострова) у значенні головнокомандувачів візантійської армії.

Стратіот – 1) узагальнюючий термін для позначення військовослужбовця; звичайно використовувався на позначення рядового складу всіх родів військ, що протиставлявся командному складу – **архонтам**; 2) воїн з вільних селян, зобов'язаний самостійно служити в ополченні **фемі** або сплатити певну суму, утримувати себе і своє озброєння. Наділявся за місцем служби земельною ділянкою визначеної цінності. Мав передбачені **законами** пільги і час від часу одержував **опсоній** і **ситиресій** за виконання військової повинності (**стратії**), періодично брав участь у військових зборах і походах. Стратіотське ополчення проіснувало з VII до XI ст. і потім розпалося, оскільки вартість нового озброєння не покривалася доходами С., а використання цього озброєння вимагало постійних тренувань. Володіння дрібних С. були поглинені великими землевласниками, але останні, несучи військову службу своїм коштом, чисельно не могли замінити С. і тому армія почала переважно укомплектовуватися професійними найманими військами.

Стратіотикон – відомство (**секрет**), що керувало військовою скарбницею і займалося постачанням армії. **Логофет** стратіотиків укладав списки військовозобов'язаних стратіотів за **фемами**, здійснював облік військових ділянок (**стратії**), розподіляв податкові пільги для солдатів, оподатковував господарства тих стратіотів, що виставляли воїна спільно, у складчину, а також міг відати вербуванням солдатів для регулярних тагм, будівництвом укріплень і військовими витратами.

Стратія – 1) військова повинність, що поширювалася на селян-**стратіотів**; 2) з XI–XII ст. почала розумітися більш широко, як будь-який громадський обов'язок; 3) армія в цілому; 4) воїни військового походу; 5) землі, за рахунок яких покривалися витрати на одного воїна.

Стратопедарх – начальник військового табору, полководець, **стратиг-автократор**, командувач армії під час кампаній. Великий С. – командувач

війська в епоху Нікейської імперії (XIII ст.), пізніше – інтендант армії, відповідальний за озброєння і постачання солдатів. Під його началом перебували чотири С. – для кавалерії, арбалетчиків, ветеранів і лучників. Армією при цьому командував великий **доместик**.

Стратор – дослівно з *лат.* «попонщик»: 1) у римській армії – денщик при старшому офіцері, порученець, слуга з догляду за конями; 2) у візантійській армії – кінний солдат, який допомагав **архонту** сідати на коня, ординарець; 3) візантійський **титул** нижчий за **іпата**; придворний конюх. До обов'язків цього царського служителя входив супровід імператора під час кінних виїздів і нагляд за конями царських стаєнь; 4) у XI–XII ст. значення С. підвищилося до рівня вищих придворних і військових посад. У військових походах **протостратори** найчастіше командували авангардом або кавалерійськими загонами спеціального призначення.

Страторисса – вельможна дама, яка належала до сьомої **віли**.

Стрітєння – дослівно «зустріч», так називалося церковне свято 2 лютого на честь дня, коли старець Симеон і пророчиця Анна стали перед дитиною Христом, якого його батьки ввели до храму.

Студій – Студійський **монастир** у Константинополі, заснований у 463 р. Відігравав велику роль у візантійській історії VIII–IX ст. Знаходився неподалік від **Золотих воріт**, біля сучас. стамбульської мечеті Мірахорсамі. Див.: **Феодор Студит**.

Суда (*грецьк.* «рівчак», «канава») – широко розповсюджений візантійський словник-лексикон, укладений у середині – другій половині X ст.

Суддя – адміністратор з вищою юрисдикцією, який судив за законами Імперії і доводив до підданих зміст новоопублікованих законодавчих актів, консультував з юридичних питань. Йому підкорявся **оффікій**, до якого входили учасники процедури судочинства (переписувачі, архіваріуси, адвокати, виконавці вироків та ін.). Зазвичай звання С. (*iudex, iudicans*) у ранній Візантії носив правитель провінції, **префект преторія, презид, вікарій, ректор, модератор, консулар, коректор, палатин-місій, адвокат фіскального відомства**. Більшість суддів були цивільними службовцями. Але закон зараховував до суддів і військових чинів. Їхня юрисдикція поширювалася на підлеглих ним військовослужбовців, командирів військових частин – **комітіє, дуксів і магістрів**. Найбільш значні військові судді, які мали військову владу на певній території, мали можливість застосовувати щодо місцевого населення певні адміністративні повноваження (фіскальні і судові функції, пов'язані з оподаткуванням). Майже всі судді впливали на процедуру оподаткування і збору податків, а також виконання повинностей, стягували недоїмки, контролювали фінансову діяльність імператорських маєтків і **курій**, підтримували в належному стані громадські дороги, будівлі, а також мир і спокій у підлеглих їм адміністративно-територіальних одиницях.

Суддя віла – візантійське почесне придворне звання.

Сунніти – основний напрямок в ісламі, який вважається ортодоксальним, «правовірним» (від *араб.* «сунна» – «спосіб дій», «поведінка»). Він викладений у священному переказі (хадисах) про життя і вислови Мухаммеда. Священні міста С. – Мекка і Медина. Главу мусульманської громади вони обирають за згодою всієї громади-умми. Порівн.: **шиїти**.

Сусцептор (лат.) – одержувач (від лат. «suscipio» – «одержую»), приймальник податкових мас і сум **індиктіону** в пізній Римській імперії та ранній Візантії. Обирався з числа куріалів або провінційних офіціалів місцевої влади. Серед нижчих податкових чинів чин С. був, очевидно, верхньою сходинкою, вищою за простих збирачів, **екзакторів**, які доставляли йому податки. У невеликих містечках С. міг бути і збирачем, і приймальником податків в одній особі. Податки С. здавали також прокуратори імператорських маєтків і дефенсори. Ця посада була непопулярною, її намагалися уникнути, оскільки за недоїмки С. відповідав власним майном.

Суффрагій (лат. «підтримка», грецьк. форма – «досис Христу», тобто «передача золота») – узаконений хабар особі, від якої залежало призначення на адміністративну посаду, посвячення у священницький сан або надання посади церковнослужителя. Розрізнялися С. світському чиновнику і С. духовній особі. За отримання будь-якої посади або сану необхідно було, за **законом**, внести дві суми: так називаний «звичай», тобто плату за диплом на посаду, і С.

Сфрагістика (від грецьк. «сфрагіс» – «печатка») або сигіллографія (від лат. «sigillum» – «печатка» та грецьк. «графо» – «пишу») – допоміжна історична дисципліна, що вивчає печатки. Див.: **молівдули**.

Схедографія – вправа у мистецтві риторики, мета якої полягала в тому, щоб при використанні мінімальної кількості слів продемонструвати максимальну кількість труднощів як граматичного, так і лексичного плану.

Схизма – розділення (розкол) у результаті протиріч між послідовниками різних поглядів усередині Церкви.

Схима (від *среднегрецьк.* «схема» – чернече вбрання, дослівно – «зовнішній вигляд», «форма») – урочиста клятва православних **монахів** дотримуватися особливо суворих аскетичних правил поведінки. Той, хто прийняв схиму, називається схимонахом або схимником.

Схолії – позначки, приписки в книзі.

Схоларій – солдат тагми **схол**, у більш широкому сенсі – взагалі солдат **тагм**.

Схоли – підрозділи візантійської палацевий варті, гвардії (розміщувалися в **Трикліні Схол**); пізніше – одна з армійських **тагм** або взагалі будь-які військові загоны.

Сюзерен – старший **сеньйор**, государ, володар.

Табелліон – нотаріус.

Тавліон – особливий знак розрізнення у вигляді золотого ромба, який міг носити лише василевс.

Тавуларій (табулярій) – у пізньоримських джерелах міські службовці-рахівники, які здійснювали оцінку майна городян і брали участь у стягненні з них податків. Табулярій супроводжував фінансові заходи провінційного рівня, оскільки він мав відношення до цenzів і списків власників провінції, а також здійснював облік податкових сум, що стікалися до **сусцепторів** і до **тезаврів**. Крім того, за табуляріями був закріплений контроль над тим майном, яке не відносилось до жодного з фінансових відомств прямо, наприклад, так звані богоугодні заклади. Пізніше тавуларіями називають, ймовірно, нотаріусів, які складали муніципальні акти. У цьому сенсі їхні функції

близькі до «табелліонів» – приватних нотаріусів у ранньовізантійських містах і **нотаріїв**, які складали заповіти, документи для передачі прав або майна, договори про оренду, різні види контрактів, приватних актів. Т. вважалися членами колегії юристів, мали доволі високий статус і високий рівень особистої відповідальності.

Тагматйки – солдати **тагм**.

Тагми – 1) ударні корпуси імператорського війська; склалися з професійних солдатів, місцевих або іноземців, оплачених і екіпірованих державою, виконували різні завдання: охорона імператора, спостереження за порядком, захист територій. Зазвичай розквартирувалися в столиці Імперії та її околицях, у сусідніх провінціях. У порядку зменшення значення: гвардійські кавалерійські корпуси (**схоли**, **екскувіти**, пізніше з'явилися **вігла** або **арифма** та **іканати**), піхотні корпуси (**нумера** і **стін**), **оптимати**; 2) крім регулярного автономного війська, армія до кінця XI ст. мала провінційне ополчення. Такий військовий підрозділ нараховував від 200 до 400 стратіотів. Т. поєднувалися в **друнги**, хілархії, а останні – у **міри** (**турми**). Максимальна чисельність міри – 6 тисяч воїнів.

Таїнство – священна символічна дія, встановлена Ісусом Христом, через яку невидимим чином людині надається благодать Св. Духа. Згідно з православним віровченням, Т. відрізняється від обряду, оскільки обряд має церковне або світське, а не божественне походження і якщо навіть закликає благословення Боже, то не надає людині благодаті Божої.

Таксіарх – 1) начальник військової частини – таксису в 1000 піхотинців, в складі 700 списоносців і 200 лучників; у воєнний час підлеглий головнокомандувача піхоти – **гоплітарха**, а в мирний час – місцевому стратигу або **катепану**; 2) військовий командир, який виконує особливе доручення; 3) титул, який наданий, наприклад, Святому Михаїлові – главі **архангелів**.

Таксіот – 1) «тисяцький», старший офіцерський чин; 2) нижчий податковий чиновник, помічник збирача податків у X ст.

Таксис – 1) запропонований порядок, гармонійний, упорядкований стан усіх державних і політичних інститутів Імперії; 2) порядок палацового церемоніалу і список, що його визначав, (наприклад, список санів у **Тактиконі**); 3) візантійська Церква або список **епусконій** – «таксис тронон», **notitia episcopatuum**; 4) зразкове домашнє господарство і правильне керування ним; 4) військова частина чисельністю до 1 тис. воїнів.

Тактикон – 1) офіційний список («табелі про ранги», обрядник) ромейських світських і церковних посад, санів (див.: **аксіома**), власники яких повинні були займати свої місця під час офіційних прийомів, церемоній тощо. Відомо чотири візантійських Т. IX–X ст., що подають важливу інформацію про адміністративну систему держави, церковну географію, етнополітичну структуру Імперії. Обрядники названі умовно за іменами науковців, які відкрили й опублікували ці тексти: Т. Успенського, виявлений наприкінці XIX ст. в Єрусалимській патріаршій бібліотеці і датований 842–843 р.; Кліторологій, складений у 899 р. царським **атриклінієм**, **протоспафарієм** Філофеєм; Т. Бенешевича, датований 934–944 р.; Т. Ікономідеса, або Ескуріальський тактикон (за місцем збереження списку), що відноситься до 971–975 р. або до початку царювання Василя II (з 979 р.); 2) військові тактикони (або

тактики, **стратегікони**) докладно описували розташування бойових підрозділів війська під час битви і на марші, прийоми сухопутного і морського бою (навмахії), облаштування табору, військові хитрощі (найбільш відомі, що відносяться до VI і X ст., приписують Маврикію, Леву VI Мудрому, Никифорові II Фоці, військовому чиновнику Никифорові Урану).

Тарвада – вона ж **лабіда**, **лжиця**. Див.: **потир**, **Причащання**, **речі церковного вжитку**.

Тахіграфія – скоропис, уміння записувати зі скороченнями.

Тахідромон – легке швидкохідне візантійське судно, яке використовувалося для розвідки і перевезення гінців.

Телос – податок з будинку, землі, запряжки худоби, який сплачували, зазвичай грошима, **парики** своєму пану.

Темонарій – відповідальний за виконання військової повинності в ранньовізантійській армії, збирач рекрутської грошової повинності.

Темплон – **вівтарна перепона**, що відокремлювала **вівтар** від центрального **нефа** храму, тобто місця для тих, хто молиться. Спочатку це була невисока, до одного метра, стіна з мармуру або різьблених мармурових плит-екранів, вставлених у стовпчики з мармуру. Після IX ст. висота такої перепони збільшилася і вона перетворилася на **іконостас**, на якому розміщували **ікони** Христа, Іоанна Предтечі, **Богородиці** з дитиною і зображення Благовіщення, Різдва Христового, Введення до храму Пресвятої Богородиці, Хрещення Христа, Воскресіння Лазаря, Преображення Господнього, Входження Христа до Єрусалиму, Розп'яття Христа, Сходження Христа до пекла, Воскресіння Христа, **Великодня** Господнього, Успіння Богородиці. Див.: **свята православні великі і дванадесяті**.

Теократія – (від грецьк. «влада бога»), форма правління, при якій влада в державі перебуває в руках релігійного глави, тому що, за переконанням прихильників Т., світом повинно правити те, що «не від світу цього», що «не своє» для світу. У **Новому Заповіті** цей образ найбільш характерно виражає цар-священик Мельхіседек, який був «без батька, без матері, без родоводу».

Теологія – (з грецьк. «пізнання бога», «вивчення бога»); богослов'я, вчення про Бога, про Його сутність і дію, сукупність міркувань і доказів істинності віровчення, обґрунтування вірності змісту і засобів культових дій, норм і правил життя.

Теопасхити – див.: **Трисагіон**.

Терми (грецьк. – «гарячі лазні») – приватні та громадські лазні, особливо популярні в греко-римських містах у перші століття нашої ери. Їхня опалювальна система (**гіпокауст**) знаходилася під підлогою або в стінах приміщення. Т. звичайно мали такі відділення: префурній (кочегарня, топкове відділення), аподитерій («передбанник», роздягальня), кальдарій (гаряча лазня, «парна»), тепидарій (тепла лазня), фригідарій (холодна лазня), натаціо (басейн), палестра (зала для спорту). Міські лазні були одним з найбільш відвідуваних місць і виконували роль своєрідних громадських клубів. Візантія успадкувала практику спорудження Т., які під назвою **валаній** і **лутр** влаштовували на площах, у житлових кварталах, у багатих приватних садибах, при **монастирях**, поруч з гарячими джерелами.

Тессера – жетон на відвідування циркової, театральної вистави або на одержання пайка.

Тетраєвангеліє – Четвероєвангеліє – перші чотири Священні книги **Нового Заповіту**. Не плутати з **Євангелієм** – літургійною книгою, розташованою за порядком читання по днях і тижнях, починаючи з **Великодня**.

Тетраконх – центрально-купольна споруда, яка має в плані чотири перекритих зводами рукави, що завершуються **апсидами** (також чотири-апсидна будівля, квадрифолій).

Тетрапод – невисокий столик, на якому за **всеношною** благословляються, наприклад, хліби, пшениця, вино та **елей**, що поставляються в **літійній** посудині.

Техніт – умілий ремісник або робітник.

Тимар – умовне земельне феодальне пожалування в турків-османів, частина податків з якого могла збиратися до скарбниці держави або йти **бейлер-бейм** і **санджабекам**. У вільних тимарах ці податки збиралися самими власниками тимарів – **тимаріотами**.

Тимаріон – сатиричний твір XII ст. Містить яскравий і точний опис щорічного **панігіра** – ярмарку, який на сім днів збирався наприкінці жовтня у Фессалініці до дня святкування Св. Димитрія.

Тимаріот – власник **тимара**.

Тимофій Елур («Кіт») – Александрійський **архієпископ**, супротивник Халкидонського **Вселенського собору** 451 р. і халкидонського визначення віри, названий «Котом» за уміння вкрадіво переконувати. Був засланий до малоазійського міста Гангри в 460 р., але продовжував вести свою пропагандистську діяльність, залучив на свій бік багатьох гангрців і спричинив заворушення. Тому в 464 р. за наказом імператора Лева I був відправлений до кримського Херсону, де залишався до воцаріння імператора Василіска. Викликаний до Константинополя навесні 475 р. завдяки зусиллям посольства александрійців, він повернувся до Александрії, де помер улітку 477 р., за однією з версій, прийнявши отруту, тому що боявся покарання за боротьбу проти Халкидонського собору.

Типікон (*грецьк.* «типос») – церковний статут, тобто збірник практичних правил, що регламентував порядок життя **монастиря**, встановлений його засновником, а також містив зразок здійснення служб і молитов на увесь церковний рік і різні його дні. Перший документ такого роду був записаний Св. Савою Освяченим у VI ст. У **літургії** термін вживається у вузькому значенні як історична традиція богослужінь у певній церкві і богослужбовий обряд.

Типос – едикт віри імператора Константа II. Див: **закон**.

Типукіт – дослівно «що є де», або «де що шукати», перелік-реєстр, укладений у XIII ст. до збірки **законів «Василіки»**.

Титули – сан або звання (*грецьк.* «лампроіс аксіомасі»), яке мала у ранньосередньовічній Візантії будь-яка людина, причетна до світського або церковного бюрократичного апарату. У VI ст. Т. clarissimus (*грецьк.* «лампротат») мали **префект міста**, глави канцелярій, деякі міські службовці; spectabilis (*грецьк.* «перевлепт») – вищі чиновники, такі як **коміти**, керуючі провінціями; illustris (*грецьк.* «ендоксотат») – вищі чиновники, у

тому числі і ті, хто залишив свою посаду; *gloriosus* («ендоксотат») – палацеві чиновники; *magnificus* (грецьк. «мегалопрестат») – **консули, патрикії**, але також окремі молодші чиновники. «Табель про ранги» 899 р. («Кліторологій» **атрикліна** Філофея), відомий за ім'ям його видавця як **Тактикон** Успенського, передбачав наступні основні Т. – **аксіомата** (у порядку зменшення значення): 1) чини, що стояли поза класами: **Патріарх** Константинополя, **кесар, новіліссим, куропалат, василеопатор, зоста патрикія** (вищий жіночий титул), **магістр, ректор, синкел, архієпископ** Болгарії; 2) I клас: **патрикії, доместики схол, анфіпати, патрикії і стратиги фем, митрополити, архієпископи, єпископи, примікирії євнухів куєкля** або **куеукля** (царської опочивальні), **протоспафарії**; 3) II клас: спафаро-кандидати, спафарокувікуларії, **пресвітери, ігумени, дисипати**; 4) III клас: **спафарії, диякони, протопана, аподоместики, клісуархи, турмархи, топотирипти схол**; 5) IV клас: **іпати, хартуларії і нотарії, клірики** палацу і **Великої церкви, стратори, асикрити, скриби, хартуларії фем, доместики тагм схол, кандидати, мандатори, веститори, силенціарії** фемні **друнгарії, коміти, апопархи**. За правління Комнінів з'явилися нові Т. Зокрема, найближчими після імператора стали **новіліссим, севастократор**, а потім **деспот**, що надавалися, як правило, найближчим родичам василевса. Нижчими за них були аксіомата **куропалата, протопроєдра, проєдра** та ін. Власники Т. обіймали визначені чиновні посади, значимість яких не обов'язково визначалася класом Т. Аксіомата у Візантії надавалися як з **рогою**, так і без неї, могли бути пожиттєвими або тимчасовими. Як і посади, вони не були спадкоємними і залежали лише від імператора, який був вільний надавати і віднімати їх.

Тихі – доля, філософська категорія історії у візантійців.

Тога – типово римський офіційний одяг, який був почесною ознакою римського громадянства. Була великою смугою вовняної матерії, вдвічі складеною уздовж. Один її кінець перекидався через ліве плече таким чином, що закривав ліву руку і звішувався вперед до щиколотки. Інший кінець зі спини пропускався під праву руку і перекидався на ліве плече або ліву руку. Мистецтво носити Т. полягало у величному драпіруванні складок, які створювали, прокладаючи тканину на ніч спеціальними дощечками. Надягти Т. без сторонньої допомоги було важко, тому в цьому допомагали близькі або раби. Недбало надягнута Т., яка волочиться по землі, спричиняла глузування. Візантійці надягали Т. у рідкісних, урочистих випадках.

Токсот (сагітатор) – лучник; перший варіант назви утворений від грецьк. терміна «лук» («токсон»), другий – від *лат.* «стріла» («sagitta»). Цим же терміном називали **псилів**.

Топарх – дослівно «правитель місцевості», намісник невеликої територіальної області (топархії). Судячи зі свідчень візантійських печаток і **Тактиконів**, цей **титул** не використовувався в офіційній адміністративній практиці Візантії, хоча постійно згадувався в **нарративних джерелах**. Звичайно Т. називали правителів розташованих у прикордонних районах Візантії незалежних і напівзалежних політичних утворень, що мали з Імперією союзні відносини. У той же час джерела X–XIV ст. іноді застосовували цей термін до візантійських чиновників (**стратигів, топотириптів**), які

мали певну автономію від центральної влади через віддалене розташування керованого ними району, складнощі зв'язків з Імперією і вороже оточення. У візантійських джерелах еквівалентом Т. служили найчастіше титули «**архонт**» та «**ігемон**», а у **Тавериці**, ймовірно, **кір**.

Топос – «місце», «місцевість», суворо визначена територія (країни або розселення народу, племені), обмежений простір (область проживання, район області), певний фізично обмежений об'єкт (місто, ріка, озеро, зона землі), необжита ділянка землі, конкретний ландшафт, храм (конкретний або в узагальненому сенсі), «святе місце» (християнський храм, **реліквії**, шановані поховання, місця поховань мучеників за віру, **монастир**). Від цього значення слова похідними є терміни **топарх**, топархія, **топотирит** та ін. Синонім грецьких термінів **хора**, **хоріон**, **гі**.

Топотирит – дослівно з *грецьк.* «місцедоглядач»; термін має кілька значень: 1) старший (після доместика або **друнгарія**) офіцер **тагм** або імператорського флоту, перший заступник; 2) перша посадова особа в канцелярії всіх доместиків; 3) спеціальний представник імператора в провінції, який контролює один або кілька міських округів, звичайно комендант фортеці або **клісури**. З поширенням системи **фем** Т. називають перших заступників командувачів тагм і друнгарія флоту, розквартированого в Константинополі, а також командирів окремих ескадр царського флоту і підрозділів тагм, які діяли на відстані від столиці. Власне топотирисія була військовим загonom – підрозділом **турми**. З часу Ескуріальського **Тактикону** (70-і рр. X ст.) відомі Т. фем – глави цивільного управління окремих адміністративних одиниць, які мали значну автономію, або особисті представники центральної влади в союзних Імперії областях. Потрібно враховувати, що візантійці часто не розрізнявали Т. як військового командира і **топарха** як намісника області.

Тора (*евр.* «вчення») – перші п'ять книг **Старого Заповіту**, П'ятикнижжя. Авторство цих книг іудейська і християнська традиція приписує Мойсею, який написав їх зі слів бога Яхве. До складу Т. входять книги Берешит (Буття), Шемот (Ісход), Вайікра (Левіт), Бемітбар (Числа) і Дебарим (Второзаконня). Зміст тори складають міфи про створення світу, розповіді про потоп, руйнування Содому і Гоморри, про те, як Яхве відкрився Мойсею, про вручення Богом десяти заповідей, наставляння про культ, основні розпорядження про жертвоприношення, ритуальну чистоту, харчові заборони, богослужіння. Т. складалася до початку другої половини V ст. до н.е.

Трансепт – поперечно розміщений **неф** храму. Перетворював прямокутний **план базиліки** на хрестоподібний.

Трапеза – 1) загальний стіл, за яким **монахи** приймали їжу; 2) приміщення їдальні в **монастирі** (**трапезна**); 3) **Агіа трапеза**, святий стіл, вівтар або **престол**.

Трапезит (від *грецьк.* «трапеза» – «стіл») – 1) «столоначальник», розпорядник бенкету в палаці; 2) грошовий міняла (він же – **каталлакт**). Працював за допомогою кількох слуг-**ініретів** на вулиці за столом, на якому були розкладені монети різної вартості і лежали ваги-**зигії** для зважування грошей.

Трапезна – див.: **трапеза**.

Трахі – дослівно з *грецьк.* «нерівна»; 1) візантійська неповноцінна золота монета полегшеної ваги увігнутої, блюдцеподібної (скіфатної) форми, яка

з'явилася в обігу з середини XI ст. (див.: **зістаменон**); 2) синонім **аспра**; 3) назва **іперпірона (перпера)**, що з'явився з кінця XI ст., або його частини.

Треба (від слов'ян. «потрібний») – приватне богослужіння, що не входить до числа громадських церковних служб, а здійснюється за потреби віруючих (звідси назва). До Т. відносяться нестатутні молитви, сповідь, вінчання, соборування перед смертю, причащення хворих вдома і, на сьогодні, **хрещення**. У ромеїв останнє було церковною службою, **містерією** (див.: **таїнство**).

Триболи – залізні кульки з чотирма конічними шипами або просто чотири з'єднані між собою шипи. Вони були розташовані так, що три з них упиралися в землю, а четвертий стирчав вістрям вгору. Ромеї використовували Т. при обороні військового табору або укріплення, для затримки кінноти.

Трибоніан – правознавець, **квестор Зводу цивільного права** за правління Юстиніана I, глава комісії з розробки Зводу цивільного права Візантії.

Трибун – 1) римська офіцерська посада (військовий Т. – *tribunus militum*). У період Римської імперії в кожному легіоні нараховувався один військовий Т. з сенаторів і п'ять з числа стану вершників; 2) комендант міста або фортеці; 3) у Візантії VIII–X ст. – старший офіцерський чин у піхоті. Т., поряд з **топотиритом** і **хартуларієм**, перебував у підпорядкуванні в **доместика** нумерів («тон нумерон»), вони відповідали **комітам** інших **тагм**.

Трибуналії – відкрита площадка з узвишшям-трибуною, що примикала до **Трикліну 19 Акувітів Великого імператорського палацу**. Тут відбувалася церемонія посвяти у вищі **титули** Імперії – кесаря і новіліссима. Трибуна відокремлювалася ґратами і мала бічні сходи. Під час процесій вищі чини шикувалися на трибуні й на сходах, а охоронці (**манглавіти, етерія**) з прапорами і корогвами та **димоти** ставали в нижній частині залу, де знаходилися **тагми** і народ.

Трибута (лат.) – податки.

Трикірій – свічник. Див.: **речі церковного вжитку**.

Триклін (трикліній) – 1) їдальня римського будинку, де стояли кліне – ложа, на яких лежали присутні; 2) приймальний зал, трапезна в палаці.

Триклін Августея – тронний зал Палацу Дафни, що знаходився в центрі комплексу **Великого імператорського палацу**. Імператор, як правило, проходив через нього під час виходів до Великої церкви. В Августеї чекали аудієнції в імператора **епарх** і **димархи**. Тут же відбувалася коронація імператриць, а в суміжній палацевій церкві Св. Стефана – одруження імператорської пари.

Триклін 19 Акувітів – розкішний, пишно вбраний зал у **Великому імператорському палаці**, побудований Константином Великим для особливо урочистих бенкетів і прийомів. Свою первісну назву одержав від 19 столів з ложами (лат. «*accubitus*»), призначених для частування сановників і гостей імператора.

Триклін Кандидатів – зал у формі довгої галереї, з'єднувався з палацевим храмом Господа.

Триклін Магнаври – див.: **Магнаври**.

Триклін Схол – перший зал після **Халки** в комплексі **Великого імператорського палацу**. Являв собою приміщення для гвардійських загонів – **схол**.

Триклін Екскувітів – зал між **Трикліном Схол** і **Трикліном Кандидатів Великого імператорського палацу**. Імператор на коні заїжджав через **Халки** до Схол, але потім спішувався, оскільки до Т. Е. потрібно було підніматися сходами.

Триклін Юстиніана – один з найбільших залів **Великого імператорського палацу**, побудований наприкінці VII ст. за Юстиніана II. Він знаходився на захід від **Лавсіака**, мав багату мармурову і мозаїчну підлогу і кілька порфірних плит для аккламацій. Через Юстиніанів триклін проходили придворні чини, де їх вітали молодші служителі Палацу.

Трикопс – тронний зал **Великого імператорського палацу** з трьома великими нішами-конхами, що з'єднувався з галереєю – **Сигмою**.

Трипетон – західний портик **Христотрикліна Великого імператорського палацу**. До нього вели Срібні двері, закриті з боку залу завісами. Т. служив місцем, де очікували на аудієнцію різні сановники.

Трисагіон – **Трисвяте**, молитва, у якій тричі повторюється слово «агіос» – святий, тобто здійснюється потрійне звеличування божественної триєдності – Бога Отця, Бога Сина і Святого Духа («Святий Боже, Святий Сильний, Святий Безсмертний, помилуй нас»), проголошуване усіма віруючими (**синаксис**) на ознаку їхнього єднання. Традиційний елемент літургійної практики в Східній церкві. У 70-х рр. V ст. в **Антіохії монофіситу** додали до нього слова «...який був розп'ятий за нас», щоб підкреслити зв'язок страждань Христа з Ним самим і тим самим відкинути ортодоксальну формулу **халкидонітів** двох природ Господа. Прихильники цього варіанта іменувалися **теопасхітами** (ті, хто вірить у Бога страждаючого).

Трисвяте – див.: **Трисагіон**.

Тритоекта – час між Третьою і Шостою **годиною**.

Трієра – антична назва судна з трьома рядами веслярів (див.: **хеландія**).

Трійця – 1) християнський **догмат**, що стверджує, що єдиний Бог існує в трьох особах: Бога Отця, Бога Сина, Бога Святого Духа. Був остаточно затверджений на II Константинопольському вселенському соборі у 381 р.; 2) одне з найбільш значних (**дванадцятих**) християнських свят, яке святкується на 50-й день після **Великодня** Господнього (його також називають **П'ятидесятницею**). В основі свята лежить свідчення **Нового Заповіту** про сходження Святого Духа на **апостолів**, і він трактується як початок широкого розповсюдження **християнства**. Включає поминання померлих, прикрашання житла зеленню. Див.: **свята православні великі і дванадцяті**.

Тріодь – літургійна книга, у якій були записані підготовчі служби перед **Великоднем**.

Тріумф – парадна урочиста хода переможця в столицю Імперії зі здобиччю і полоненими; зберігалася у Візантії майже в усіх деталях з часів Римської республіки. Завершення Т. супроводжувалося роздачею нагород, подарунками, бенкетом і зазвичай відбувалося на столичному **іподромі**. Т. входив до числа актів придворного церемоніалу, його порядок описаний у трактаті «Про церемонії» **Константина Багрянородного**.

Трон єпископський – крісло **архієрея**, сидіння (горне місце), розташоване у **вівтарі**, у центрі **апсиди** біля стіни, до нього з двох сторін примикають лави священників (**синтрон**).

Тропар – короткий церковний песнеспів у вигляді молитви, присвяченої церковному святу або святому, елемент будь-якого релігійного **гімну** ромеїв. Спочатку це була проста проза. Згодом, коли почали застосовувати ритмічні закони словоскладання, Т. набув поетичної форми.

Тропік (грецьк.) – **портик** перед входом до залу у вигляді арки, підтримуваної двома колонами.

Тропіки Магнаври – довгий **портик** напівкруглої форми, що представляє собою відкриту колонаду у **Великому імператорському палаці** в Константинополі поруч з **трикліном Магнаври**.

Туніка – у римлян Т. називалася сорочка до колін, яка надягалася під **тогу**. У греків подібний одяг називався **хітон**. У Візантії існувало багато різновидів Т.: **гіматій (іматій)**, **екскоміда**, **саваній**, **коловій**, **камісій**, **контоманіка**, **парагавдій**, **спекій**, **стихар**, **саккос**, далматика. Вони могли бути різної довжини, з рукавами або без них.

Турма – 1) у римську епоху на Т. поділявся стан вершників. У Римській імперії Т. називали кавалерійський підрозділ чисельністю у 60 вершників; 2) найбільша бойова частина в складі візантійської армії, яка звичайно складалася з трьох **друнг (мір)**; 3) військовий підрозділ фемної армії (завичай третя частина **фемі**, кілька загонів **ванд** зі своїми штандартами – значками) на чолі з **турмархом**. Чисельність такої Т. коливалася від 1500 до 4000 чоловік.

Турмарх (мерарх) – командир **турми** або **міри** (підрозділу, що складає частину військового контингенту провінції) і комендант тієї частини військово-адміністративного округу, на якій розквартирована його турма. Належав до розряду **архонтів** вищого рангу. Звичайно **фема** нараховувала не більше трьох подібних округів. Іноді під цим терміном візантійці мали на увазі командувача взагалі.

Турмархат – військово-адміністративний округ, іноді частина **фемі**.

Удж – кордон уздовж імперії **сельджуків**.

Унія церковна – (лат. «єднання»), об'єднання Церков на засадах верховенства однієї з них, але за умови збереження традицій, обрядів, способів служби, таїнств, особливостей церковного укладу кожної.

Унціал – слово латинського походження, яке означає різновид книжкового письма великими літерами (буквами заголовків), особливо розповсюджений в ранньовізантійський час. Відрізнявся геометрично правильним обрисом букв, змінився **мінускулом**.

Ураг – див.: **Акія**.

Факції (лат.) – циркові партії іподрому, спортивні організації, які згодом перетворилися на громадські об'єднання, у IX–X ст. втратили своє політичне значення і лише брали участь в церемоніях візантійського двору (див.: **дими**).

Фаргани – тюркське плем'я з Центральної Азії, яке разом з **хозарами** в IX–X ст. складало третю **етерію** (корпус) палацевої гвардії.

Федерати (від лат. «foedus» – «союз») – союзні римлянам варварські народи, які жили на території Імперії, визнавали над собою її владу, уклали

договір про військову службу з імператором і отримували грошову платню або постачання зі скарбниці. Звичайно вони служили в кінноті і їхні частини очолювалися візантійськими офіцерами; див.: **опціони**.

Фелонь – кругле вбрання-накидка з отвором лише для голови, священницький церемоніальний одяг без рукавів, на ознаку того, що **ієреї** перебуває поза світом і непридатний до звичайної людської діяльності.

Фема – раніше окрема військова одиниця. З початку VIII ст. – територіально-адміністративна одиниця. У цьому значенні даний термін був вперше вжитий у листі імператора Юстиніана II від 687 р. Уся повнота цивільної і військової влади у Ф. належала **стратигові**, який призначався імператором на кілька років і відповідав за цивільну адміністрацію й оборону. Він командував іррегулярним військовим ополченням, що набиралося з місцевих жителів, дрібних вільних землевласників, і також називалося Ф. За службу ополченці одержували в користування земельний наділ. Військові земельні ділянки (**стратії**) та їхні власники (**стратиоти**) заносилися до спеціальних списків (каталогів), копії яких зберігалися в Константинополі, у відомстві **логофета стратиотикона**. Нова структура управління (система так званого фемного ладу), що поступово прийшла на зміну провінціям, складалася у Візантії в VII – першій чверті VIII ст. і проіснувала до кінця XI ст., коли цивільна адміністрація Ф. була остаточно відділена від військової, а армія, що стала малоефективною, була замінена **тагмами**. У період розквіту, у X ст., Імперія мала наступний адміністративний поділ: в Азії – феми (**стратигії**) Опсикій, Вукеларій, Оптимати, Пафлагонія, Анатолік, Фракісій, Арменіак, Халдія, Колонія, Каппадокія, Месопотамія, Севастія, Ліканд, Харсіан, Селевкія; Крит, морські феми Ківіріоти і Самос в Егейському морі; у Європі – феми (стратигії) Фракія, Македонія, Стримон, Фессалоніка, Елада, Пелопоннес, Кефалінія, Нікополіс, Диррахій, Далмація, Сицилія, Калаврія, Лонгівардія і Луканія; на території Кримського півострова – феми Херсон і Боспор.

Фемістій Пафлагонський – успішний викладач філософії з Константинополя, визнаний при дворі **ритор** IV ст., знаменитий завдяки написаним ним придворним бесідам на різні теми, яких відомо близько сорока.

Феодалізм – [нім. *feudalismus*, фр. *feodalite*, від нізньолат. *feodum*, *feudum* – фео́д, тобто земельні володіння], термін Ф. виник напередодні Французької революції кінця XVIII ст. і початково означав «старий порядок», який тоді асоціювався з абсолютною монархією та пануванням дворянства-шляхти. В марксистсько-ленінській ідеології Ф. розглядався як соціально-економічна формація, що передувала капіталізму. Вважалося, що головний засіб виробництва – земля, перебувала у монопольній власності панівного класу феодалів (які іноді майже повністю зливалися з державою), а саме господарство велося силами і технічними засобами дрібних виробників – селян. Основою економічних відносин при феодалізмі вважалася феодална рента, тобто додатковий продукт, який забирали феодали (або держава) від виробників у формі певних повинностей (робіт), грошей або натури (продуктів чи виробів). Вважалося, що антагонізм феодалного суспільства, заснованого на експлуатації селян феодалами, породжував розмаїття форм прояву соціальних протиріч, які виливалися у народні селянські війни, що були осно-

вною суттю цього періоду і призвели до його заміни більш прогресивним на той час капіталізмом.

У сучасній європейській історичній науці Ф. визначається як система суспільних стосунків, породжена необхідністю формування і утримання броньованого лицарського війська. Ця система почала зароджуватися в епоху формування «варварських» держав в умовах розвалу Римської імперії та Великого переселення народів (кінець IV–VII ст.), коли новостворені держави не мали засобів для централізованого утримання і забезпечення війська за рахунок державної скарбниці, а племінні ополчення вже не відповідали вимогам часу, що змусило їх вдатися до озброєння і утримання війська власним коштом тих, хто відбував військову повинність, наділяючи останніх для цього певними засобами отримання ресурсів, перш за все землею. Остаточно ця система сформувалася в умовах зовнішньої (мусульманської, норманської та угорської) небезпеки, ускладнення озброєння, придбання якого вимагало значних ресурсів (вартість озброєння одного вершника була адекватна вартості кількох десятків коней), а використання – постійних тренувань, що початково призвело до скорочення, а згодом і до повної ліквідації масових народних ополчень. Ті, хто не міг відбувати військової повинності, мусили своїм коштом утримувати тих, хто її ніс. Держава, яка не мала розвиненого апарату для регулярного збору податків, фактично передала цей збір з певних територій до рук тих, на чю користь він стягувався. Поступово до таких осіб перейшли і інші судові та адміністративні функції, що перетворило їх на дрібних володарів з тенденціями до відокремлення від самої держави аж до створення власної. Ця система стала панівною у Західній Європі, певні її модифікації розвинулися у країнах Центрально-Східної Європи (Польщі, Угорщині та Русі). В Скандинавії ця система не пішла далі невдалих спроб, та й то переважно у Данії. У Візантії спроба її запровадження з X–XI ст. у вигляді землеволодіння **динатів**, появи **париків** і зародження лицарського війська, була стимульована утворенням Латинської імперії (1204 р.) та інших латинських держав на її території. До другої половини XIV ст. центральна влада ще намагалася боротися з цим явищем, гальмувати його розвиток, поки остаточно не здала свої позиції, не маючи змоги іншим способом забезпечити утримання відповідного війська.

Ф. сформував систему суспільних відносин і соціальних структур, що виражалася у встановленні взаємних зобов'язань між сюзереном (**сеньйором**) і його васалом (від лат. «vassus» – «слуга») у рамках системи васалітету. Сеньйор брав на себе зобов'язання захисту васала, передаючи останньому у спадкове володіння феод за умови несення васалом служби (військової, адміністративної, придворної тощо) і дотримання вірності щодо сеньйора. З доходів від отриманого феоду васал виступав на службу з озброєною професійною дружиною, часом виділяючи для цього менші феоди своїм васалам на таких же умовах. Населення, яке жило на території феоду, орендувало землю у його власника і відбувало певні повинності на його користь як плату за захист, а також вносило окрему плату за користування млинами та іншими засобами власника феоду. Порушення васальної присяги дозволяло сеньйорові відібрати феод у його власника.

Навколо суті Ф. триває гостра полеміка. Окремі історики намагаються визначити Ф. ширше, як умонастрій епохи середньовіччя (Жорж Дюбі), або як історичну пам'ять певного часу і певного світу (Павло Уваров).

Феодор (350–428 рр.) – **єпископ Мопсуестії** (392–428 рр.), найбільший релігійний мислитель кінця IV – початку V ст., учень і послідовник Діодора Тарського, глави Антіохійської теологічної школи. Згідно з його вченням, у Христі з'єднані дві природи, що відповідають двом обличчям – Бога і людини. Ф. прокоментував майже всю Біблію, написав твори з догматики і **літургики**. У 553 р. його твори були засуджені як **несторіанські**.

Феодор Вальсамон (близько 1130–1195 рр.) – написав коментар до **номоканона** з чотирнадцяти книг і ряду **канонів**.

Феодор Дафнопат – великий сановник X ст., хроніст.

Феодор Кизикський – **єпископ** міста Кизика в Малій Азії. У XIII ст. написав всесвітню хроніку, яку довів до взяття Константинополя Михаїлом Палеологом (1261 р.). Див.: **історики Візантії**.

Феодор Мелітеніот – написав у XIV ст. енциклопедію з астрономії, яку ставив на друге місце після **теології**.

Феодор Метохит – великий **логофет** за **василевса** Андроніка III Палеолога (1328–1341 рр.), енциклопедист, філософ-гуманіст, займався вивченням математики й астрономії, очищеної від **астрології**. Див.: **Никифор Григора**.

Феодор Продром (бл. 1110–1170 р.) – поет-сатирик.

Феодор Студит (759–826) – преподобний, видатний **аскет**, діяч, письменник, борець за права Церкви, апологет іконопочитання і церковної ортодоксії, пристрасний захисник **ікон**. Народився у родині Фотина, високопоставленого столичного фінансового чиновника, і набожної, благочестивої Феоктисти, прекрасної господарки, домоправительки. Здобув гарну освіту. У 22 роки постригся в нещодавно заснованому **монастирі** Саккудіон, побудованому в сімейному маєтку Воскітїон, біля міста Пруси у Віфінії, на північному заході Малої Азії. У 794 р. він став тут **ігуменом**. У 798 р. через спустошливі рейди арабів на тутешні області, Ф. С. з учнями залишив Саккудіон і перебрався до Константинополя, до стародавнього, але напівпокинутого Студійського монастиря. Свого часу ця обитель з храмом на ім'я Св. Іоанна Хрестителя була побудована **патриєм** і **консулом** Студієм, який прибув з Рима до Константинополя близько 459 р. Активними стараннями Ф. С. вже через кілька років монастир перетворився на обитель, що всебічно процвітала, і цитадель ортодоксії, для ченців якої були розроблені правила-настанови, відомі як Великий і Малий катехізиси («Великі настанови новонавернених», «Малі настанови новонавернених»). Новий ігумен Студія вважав обов'язком пастиря і **монаха** безкомпромісно виступати проти будь-якого беззаконного вторгнення в церковні справи й особливо ратував за вищий авторитет і незалежність священства з будь-якого питання. Сильна чернеча організація розглядалася ним як гарант церковної самостійності. Імперська влада неодноразово піддавала його суворим покаранням, бичуванню, ув'язненню, вигнанню до Фессалоніки і на егейський о. Халка. Особливо серйозними були конфлікти преподобного з Константином VI у 796 р. (з приводу **ікономії** – можливості «дозволу» на незаконне з канонічної точки

зору розлучення і новий шлюб василевса) і з Никифором I Геніком у 809 р. (з приводу прощення священника, який повінчав Константина VI на основі «ікономії», розриву відносин з **Патріархом Константинополя** і відмови прийняти рішення церковного **синоду**). У 811 р., після смерті Никифора I, новий імператор Михаїл I Рангаві («Сильнорукий») повернув Ф. С. з заслання, і він був урочисто зустрінутий у Студії. Однак через три роки преподобний вступив у боротьбу з василевсом Левом V Вірменином, який оживив **іконоборство**, утиски ченців, у чому Ф. С. вбачав порушення **догматів** віри і волі Церкви. Він написав цикл бесід для ченців Студія, трактати проти іконоборства, численні листи, епіграми і **гімни**. За влаштований ним хресний хід з **іконами** Ф. С. був заарештований і знову засланий. Його розлучили з іншими ченцями, позбавили книг, постійно перевозили з одного **кастро** до іншого, часом даючи тільки воду і дрова для вогнища. Новий василевс Михаїл II Аморійський (Травл), припинив переслідування й у січні 821 р. оголосив амністію, але, вірний своїй непослідовній, компромісній політиці, не повернув Ф. С. монастир Студій. Після кількох років поневірянь, Ф. С. залишився в монастирі Св. Трифона неподалік від Константинополя, але помер не в ньому, як стверджує Житіє, а на о. Принкіпо, якщо вірити автору промови з нагоди перенесення мощів Ф. С. Вже в 828 р. він був **канонізований**.

Феодор Читець (Анагност) – священник **Великої церкви** в VI ст., зібрав церковні історії **Сократа Схоластика**, **Созомена** і **Феодорита Кірського**. Див.: **церковні історики**.

Феодорит Кірський (близько 393–466 рр.) – видатний церковний діяч, **єпископ Кіра**, плідний письменник, **церковний історик** і богослов. Автор «Церковної історії», що охоплює період від Нікейського **Вселенського собору** з 325 р. до 428 р. Див.: **агіографія**.

Феодосій Мелітинський – написав у XI ст. всесвітню хроніку, від якої збереглися окремі фрагменти до 948 р. Див.: **історики Візантії**.

Феотокос – Богоматір – ім'я, яким візантійці звичайно називали **Богородицю**.

Феофан (близько 752–818 рр.) – один з найвідоміших візантійських хроністів, відомий як Феофан Сповідник, оскільки постраждав за шанування **ікон** і помер на засланні на егейському о. Самофракія (долучений Православною Церквою до лику святих). Виходець з багатой родини, усамітнився у **монастирі**, який сам створив у **Віфнії** біля Сигріани. Вороже ставився до політики **іконоборства** Лева V. Укладач «Хронографії», що охоплює події ромейської історії з 284 р. до 813 р. Працював над нею в 810–814 рр., а можливо, і пізніше, аж до 818 р., використовуючи для цього історичні матеріали, залишені йому його померлим другом Георгієм Синкеллом. Див.: **історики Візантії**.

Феофан Візантієць – письменник VI ст.

Феофілакт – **архієпископ Болгарії**, один з кращих теологів XI ст., автор великого листування.

Феофілакт Симокатта – візантійський історик кінця VI – першої третини VII ст. особливо докладно описав правління імператора Маврикія (582–602 рр.), чий секретарем він був. Див.: **історики Візантії**.

Фіал – фонтан, невеликий басейн для обмивання, будинок, у якому є басейн, назва богослужбової посудини або чаші. Фіалом називалася одна з в'язниць Константинополя, а також чудова палацева лазня. **Протоспафарій** Фіали (в'язниці) розглядав судові справи, пов'язані зі злочинами моряків.

Фібула – металева застібка, що нагадує сучасну брошку. Форми і типи Ф., особливо поширених у ранньовізантійський період, були дуже різноманітними. Згодом Ф. поступилися місцем кулькоподібним гудзикам із бронзи, кістки, перламутру.

Філактерій – предмет «на щастя», талісман, що володіє магічною силою, оберіг.

Філактон – ладанка або ковчежець зі священними **реліквіями**, хрест-складень (**енколпійон**), який носили на шиї.

Філарх – племінний вождь, лідер.

Філіокве («filioque») – дослівно з *лат.* «і Сина», римське додавання до **Символу Віри** про сходження Св. Духа «і від Бога Сина», тоді як у православній традиції вважалося, що Св. Дух сходить тільки від Батька через Сина.

Філіп із Сиди – письменник з Памфілії, на півдні Малої Азії. У першій половині V ст. опублікував «Християнську історію», що висвітлювала події від створення світу до приблизно 426 р. Див.: **церковні історики**.

Філософ – у буквальному значенні «той, хто любить мудрість», учений. Але «справжнім філософом» у Візантії зазвичай називали ченця або **аскета**.

Філософія – відповідно до візантійської освіти, включала як знайомство з античними **філософами**, так і вивчення **теології** і різних дисциплін, доволі розпливчастих і невизначених за змістом. Видатний богослов VIII ст. **Іоанн Дамаскін** розділяв філософію на теоретичну і практичну. Перша включала власне богослов'я, арифметику, геометрію, астрономію, музику і фізіологію – вчення про природу, рослини, тварин, мінерали. До другої входили етика, політика, економіка, яким у візантійській школі не приділяли особливої уваги.

Філосторгій – письменник V ст., автор історії Церкви з 300 до 425 рр. Див.: **церковні історики**.

Фіміам – ароматична речовина, смола деяких видів ладанного (фіміамового) дерева, що росте в південній Аравії й Індії. При нагріванні розпеченим вугіллям поширює ароматний запах. Ту ж властивість мають використовувана при курінні й з лікувальною метою **мирра, ладан**, їхня суміш – **смирна**, нард, кориця, бальзам, окремі види камедистих деревних смол. Відомий нині тип курильниці з'явився у IV ст. і став згодом обов'язковим елементом християнських **речей церковного вжитку**.

Фісіастеріон – «жертвний стіл». Див.: **віетар, жертвник, престол, трапеза, речі церковного вжитку**.

Фіск – сукупність імператорських фінансових фондів, державна скарбниця, імператорське майно. Див.: **ерарій**.

Фіскальні платежі – будь-які законні платежі, в тому числі натуральні, і повинності на користь **фіску**. Звичайно це була плата за право користування майном фіска.

Фламули – штандарти військових формувань у вигляді прапорів різних кольорів і розмірів, що відрізнялися один від одного в окремих армійських

частинах і підрозділах. Завдяки своїм відмінностям служили розпізнавальними знаками для **архонтів** і **стратиотів** у різних ситуаціях походів, навчань і боїв.

Фома Магістр – секретар і радник василевса Андроніка II Палеолога (1282–1328 рр.), належав до літературного гуртка **Феодора Метохіта** та **Никифора Григори**. Автор навчальних робіт з філології та риторики.

Фонікон – штраф, стягнутий за вбивство, один з різновидів судових виплат.

Форос – головна площа міста (синонім агори або **платей**).

Фотій – **Патріарх Константинополя** (858–867, 877–886 рр.), ерудит, прихильник античної культури. Написав зібрання заміток для читання, словник, збірку мудрих висловів. Здійснив надзвичайно великий вплив на роботу зі складання кодексів канонічного права. За нього у 860-х рр. було здійснено першу спробу християнізації Русі і утворення Руської єпархії.

Фракта – загородження, дамба. Див.: **арида**.

Фреар – колодязь.

Фрески – зображення, які наносили водяними фарбами на ще сиру штукатурку стін. Ними прикрашали стіни приміщень багатих будинків, палаців. У церквах фресками із зображеннями святих, Христа, **Богородиці** покривали стіни, склепіння і куполи.

Фриз – середня горизонтальна частина **антаблемента**, яка міститься між **архітравом** і **карнизом**. У дорійському ордері Ф. членується на метопи (квадратні плити, іноді прикрашені барельєфом або розписом) і тригліфи (прямокутні плити з вертикальними жолобами), у іонійському та коринфському ордерах Ф. являє собою гладеньку смугу або з рельєфними зображеннями.

Фрура (фруріон) – візантійський сторожовий пост, укріплення військового характеру, база з дислокації військових сил, гарнізон, невелика, стратегічно важлива прикордонна фортеця, іноді в'язниця. Назважаючи на подібність функцій, візантійці функціонально не плутали цей термін з **кастроном** і підкреслювали насамперед військову роль Ф. Стосовно міста термін Ф. міг означати спеціально укріплену міську територію, міську цитадель (інші синоніми – **акрополь** і **кастрон**).

Фтинопорики – дослівно з *грецьк.* «осінній податок»; стягувався з залежних селян на користь власника маєтку за право утримання домашньої худоби **париків** у загоні.

Халки – 1) облицьована мармуром будівля-вестибюль з великими зовнішніми воротами («Мегалі пілі») і внутрішніми бронзовими («Халкі пілі») – дослівно «Мідні ворота», від яких вестибюль і одержав свою назву. Будівля утворювала чудовий парадний вхід з площі **Августеона** до комплексу **Великого імператорського палацу** в Константинополі. Побудована Константином Великим, пережила дві сильних пожежі за Анастасія I і Юстиніана I (під час заколоту «**Ніка**»), але була відновлена з ще більшою пишнотою. Х. складалася з високих стін і купола, підтримуваного чотирма аркадами, що спиралися на чотири стовпи. Склепіння і купол були прикрашені мозаїками з зображенням Юстиніана і його перемог над **вандалами** і **готами**, а посередині знаходився Порфірний омфал – кругла плита порфіру, на яку ставав імператор під час

урочистих церемоніальних ходів, щоб вислуховувати славослів'я. З Х. шлях вів у **Триклін Схол**; 2) назва однієї з в'язниць, що входила до комплексу Великого імператорського палацу.

Халкевс (від грецьк. «халкос» – «мідь») – коваль-мідник.

Халкидон – стара назва Прокератис («перед **Золотим Рогом**»), невелике портове місто, розташоване навпроти Константинополя. Сучасна турецька назва Каді Кой («місце судді») пояснюється тим, що в 1456 р. султан Мехмет II Завойовник подарував місто своєму судді, Гидир-Бею.

Халкидоніти – прихильники офіційно прийнятого православного Нікейського **Символу Віри**, затвердженого на Вселенському **соборі** 451 р. у Халкидоні, що засудив **монофіситство**.

Халкопратія (**Халкопратії**) – квартал Константинополя на захід від храму **Св. Софії**, де були розташовані **ергастирії халкопратів**.

Халкопрат (від грецьк. «халкос» – «мідь» і «пратос» – «торгую») – приватний торговець міддю і виробами з неї.

Харадж – поземельний податок (від 1/3 до 2/3 врожаю), який в ісламських країнах зобов'язані були сплачувати ті, хто не прийняв **мусульманство**.

Харистикій – право на одержання **монастиря** з усім його майном в управлінні світській особі-харистикарію.

Хартофілак(с) – дослівно з грецьк. «страж грамот», начальник єпископального або патріаршого **секрету** (канцелярії) і суддя з церковних справ; міг бути радником з юридичних питань, вести протоколи засідань **синодів**, зберігав документацію. За відсутності **Патріарха** головував у патріаршому суді. Один з головних **архонтів** Священного **Синоду**. Див.: **сакелларій, скевофілак**.

Хартуларій – 1) канцелярист, діловод, чиновник середнього рангу в різних **секретах** – фінансовому (генікону), поштовому і дорожньому (дром), скарбниці (сакелли), армії (стратіотикона), в'язниць (нумера), стаєнь; 2) військовий адміністратор, один з управителів, підлеглих **дуці**; 3) порівняно високий візантійський **титул** і одночасно посада, зокрема, офіцера, який видав списками солдатів **фемі** або **тагми**; 4) перший заступник глави секрету **стратіотикона** (великий Х.), відомий з кінця Х ст.; 5) цивільний чиновник, основні обов'язки якого були пов'язані з записом документів, їхньою реєстрацією у книгах (кадастрах, реєстрах) і поповненням останніх. У ранньовізантійський час Х. служили у відомствах міських **префектів** і глав провінцій. З затвердженням фемної системи входили до складу апарату управління різних імператорських служб, відомств **логофетів**, тагм і фем, займаючи високе службове становище.

Хартуларій фемі – глава канцелярії **стратиґа фемі**, який відповідав за складання і збереження списків стратіотів округу. Належав до відомства **логофета стратіотикона**.

Хеландія (від грецьк. «хелус» – «вугор», що підкреслює видовженість форми) – важкий візантійський бойовий і транспортний корабель, який вмщував дві-три сотні веслярів і воїнів. У візантійську епоху цей термін замінив собою **трієру**. На думку окремих фахівців, Х., ймовірно, була то-тожною **дромону** і була його побутовою назвою.

Хіландар – один з найбільших **монастирів Афона**, заснований сербами.

Хіротонія (грецьк. «дія силою рук», «надавання сили руками») – 1) акт **тайнства** священства з метою посвячення у священницький сан через рукоположення. Тайнство посвячення у священницький сан (**диякона, священика, єпископа**) відбувається покладанням рук архієрея на голову тому, що посвячується, але відрізняється від **хірофесії**. При Х. передається **благодать священства**; 2) обряд зведення у світський сан, введення в посаду. У Х. вищих посадових осіб брав участь імператор.

Хірофесія (грецьк. «рукоположення») – церковний обряд з метою посвячення у церковнослужителі через рукоположення. При цьому церковнослужителі (**диякони, псаломщики і паламарі**) ставляться на нижчі службові посади виключно з архієрейського благословення, без сходження на них благодаті Св. Духа. Порівн.: **хіротонія**).

Хіремпори – різники свиней і продавці свинини.

Хітон – чоловічий і жіночий нижній одяг, ляна або вовняна сорочка, частіше без рукавів, яку підперізували з напуском.

Хламіда – довгий плащ, що залишав вільною праву руку і застібався на плечі застібкою-**фібулою**. У пізньоримський період переважно військовий і мисливський одяг, який коштував доволі дорого (від двох треміссів до соліда). Після VI ст. Х. у більш подовженому варіанті стали носити придворні і цивільні чиновники. Були різних кольорів, прикрашалися перлами і дорогоцінними каменями. Пурпурна Х. із золотою облямівкою була винятковою прерогативою імператора, який носив її поверх **дивітиссія**.

Хора – дослівно з грецьк. «земля» (місце, область), «країна»; сільська округа грецького **поліса**, підвладна йому. Хорай – найменування візантійських поселень, сіл.

Хорафій – наділ землі, зазвичай, орної.

Хорепіскоп – той, хто виконував обов'язки **єпископа**. Інститут «сільських священників» (від грецьк. «хора» – «передмістя», «село»), подібний у плані процедури обрання і повноважень з міськими **єпископами**, відзначений у джерелах уже для середини III ст. Став важливим кроком до формування церковної парафіяльної системи. Х. служили в сільських церквах. На I Вселенському соборі в Нікеї (325 р.) були присутні 14 Х. У результаті рішень помісних соборів IV ст. права Х. були значно обмежені: йому дозволялося рукоположити лише нижчих **кліриків**, але не **дияконів** або **пресвітерів**; він остаточно входить у підпорядкування єпископа міського центру провінції; забороняється ставлення єпископів у села і малі міста; рекомендується заміна Х. «**періодевром**» – тобто «відвідувачем», **пресвітером** без постійного приходу, повноважним представником окружного **єпископа** з тимчасовими інспектуючими функціями. Однак хорепіскопії, як особливі церковно-адміністративні одиниці, зберігаються в Церкві до другої половини XII ст.

Хоріон – 1) починаючи з III ст. цим грецьким словом позначалася ділянка оброблюваної землі; 2) місцевість, округ; 3) сільська громада, село.

Хори (від грецьк. «хорос» – «місце») – верхній ярус бічних **нефів і нартекса** храмів великих громад у вигляді галереї другого рівня, відкритою

аркадою до центрального нефу. Інші назви – **гінекей** («жіноча половина»), трибуни, емпори.

Храм (давн. евр. «дім святилища») – будинок, що створює особливий (сакральний) простір для здійснення культової діяльності. Архітектура, художнє оформлення Х. мають символічне значення, регламентовані **канонами** певної релігії. У православ'ї Х. звичайно називають церквою.

Храм Пресвятої Богородиці Фара – невелика розкішна палацева церква по сусідству з **Хрисотрикліном** та імператорськими покоями; побудована в середині VIII ст. і проіснувала до початку XIII ст., коли була розграбована і зруйнована **хрестоносцями**. Тут зберігалися найважливіші християнські святині та **реліквії**, пов'язані з Ісусом Христом.

Храм Святих Апостолів – одна з перших церков, побудованих у Константинополі в IV ст. Сюди були перенесені мощі **апостолів** Тимофія, Луки й Андрія. Храм являв собою хрестоподібний будинок, при якому були дві усипальниці, що слугували місцем поховання імператорів до XI ст.

Хрест (лат. «сгх») – довгий час був у різних народів елементом орнаменту або магічним знаком, символом щастя, або навпаки, смерті. Як символ життя та животворящих сил, сонця, вітру зображувався у вигляді Х. у колі або у вигляді свастики (гамірований Х.). Давньоєгипетський Х. з круглим вушком – ієрогліф, що позначав поняття «життя» (так званий «сгх ansata»). Х. у вигляді давньоєврейської букви Т («тау», остання буква давньоєврейського алфавіту) вважався знаком Бога і причетності до нього (він же – антоніївський Х.). Х. розквіталий – декоративний мотив з пагонами біля основи Х. У християнстві Х. став символом вічного життя і порятунку від страждань, але до кінця античності співіснував з язичницькими та юдейськими Х. Найбільш розповсюджені варіанти християнського Х.: грецький (рівносторонній), латинський (сгх immissa) – нерівносторонній, навскісний – андріївський, а також **хрисма**. (Докладніше див.: Нейхардт А. А. Происхождение креста. – М., 1960).

Хрестоподібний храм – тип візантійського храму, що з'явився вже в V ст. і отримав свою назву за характерну форму **плану** у вигляді рівнокітного грецького хреста, накритого по центру конічним дахом на барабані. Набув найбільшого поширення в VI–VII ст. Східний край хреста звичайно закінчувався напівкруглою або п'ятигранною вівтарною **апсидою**. Ліворуч і праворуч від неї прибудовували два приміщення, які могли бути різними за своїм призначенням – сховищами **речей церковного вжитку, баптистерієм** або мавзолеєм; з IX–X ст. ці приміщення стали служити відповідно **жертвником** і **диякоником**, де тримали культові посудини, храмові **реліквії**, церковні документи, вбрання (риз). У випадку відсутності вівтаря храм виконував функції **мартирія** або **меморія**.

Хрестово-купольний храм – архітектурний тип візантійського храму, у якому з'єдналися дві головні християнські символічні форми – хрест і коло. Став складатися в VII–VIII ст. у Малій Азії й остаточно усталився в IX–X ст. Уособлював ідею єдності купола – неба і чотирикутної земної поверхні. Тому головною деталлю конструкції є купол над центром майже квадратного в плані будинку, усередині якого простір поділений стінами або чотирма масивними стовпами у вигляді вписаного всередину хреста. Кінці хреста,

орієнтовані по кінцях світу, перекриті напівциліндричними зводами. З півночі і півдня по сторонах вівтарної частини звичайно були додаткові приміщення (**пастофорії**), які могли відігравати роль мавзолею, **жертovníка (професіса), дияконіка, баптистерія**. Після IX ст. такі храми стали в **плані** ближчими до прямокутної форми, витягнутими з заходу на схід. Вони служили для невеликих, як правило, чернечих громад.

Хрещення – громадська церковна служба, яка передбачала обряди власне Х. і **миропомазання** (конфірмації), які у Східній християнській церкві відбувалися і відбуваються послідовно і спільно. З VI ст. ромеї почали намагатися хрестити дітей раніше, через кілька тижнів або місяців після народження, у будь-якому разі, не старшими за три роки, хоча передбачалося, що хрещений міг якоюсь мірою розуміти здійснюваний над ними обряд і брати в ньому осмислену участь. Навіть якщо хвороба змушувала поквартитися з Х. і провести службу в терміновому порядку, після видужування хрещений повинен був «навчитися віри» і пройти відповідний іспит перед єпископом або **священиком**. Тим більше ця вимога була обов'язковою для дорослих неофітів. Звичайно підготовка до Х. починалася попередньо з читання особливих молитов, які «**воцєрковлювали**» кандидата, робили його «нехрещеним християнином» або «**фотисоменом**» («просвіченим»). Потім слідувало 1-е оглашення, доволі тривале, не менше за 40 днів, впродовж яких кандидат готувався до хрещення, осягав у священика основи віри, ходив на служби і, стоячи поза церквою, бив поклони, молився, постував. 2-е оглашення звичайно тривало чотири тижні посту і не менше 10 днів, протягом яких читали відповідні закляття, після чого кандидат проходив процедуру «заперечення сатани і прилучення до Христа». Згідно з нею **пресвітер** або **диякон**, а іноді й призначений єпископом «заклинатель» читав над неофітами заклинали молитви, складені зі слів Писання, осіяв їх хресним знаменням і дув в обличчя й вуха, зображуючи подув Св. Духа, виганяючи демона й очищаючи від гріхів. Фотисомени зобов'язані були перед цим знімати одяг та взуття і слухати заклинання роздягненими. Читаючись за день до Х., вони завершували період 2-го оглашення. Наступного дня, звичайно підбраного до дня Богоявлення (у січні), вечора Великої суботи перед Великоднем, або, рідше, на **П'ятидесятницю** (Трійцю) відбувалося саме Х. у купелі. У ромеїв воно передбачало не троекратне занурення хрещеного у воду, як це було необхідно за «століття **апостолів**», а лише обмивання або скроплення святою водою, яке стало широко розповсюдженим до VI ст. Після цього там таки або в сусідньому приміщенні **хрисмаріона** (консигнаторія) відбувалася процедура миропомазання. Відразу після Х. або на восьмий день, після того, як новохрещений приходив до церкви до священика, і той чистою губкою робив обмивання святого мира, відбувався обряд постригу неофіта. Хрестоподібно зрізане волосся за допомогою шматочка теплого воску або приліплювали до стіни храму, або вкопували в землю за **вівтарем**. У візантійців відразу ж після здійснення Х. і **миропомазання** навернений, навіть якщо це була маленька дитина, допускався до **Євхаристії**. Отже, ромейське християнське посвячення уявлялося як цілісний неподільний акт, на відміну від латинського, західного, де конфірмація допускалася лише після досягнення свідомого віку.

Хрисаргір (дослівно – «златосребр», також «auri lustralis collatio») – золото-срібний податок, запроваджений за часів римського імператора Александра Севера (222–235) або, що більш ймовірно, за Константина I (306–337). Це був грошовий податок з доходу, який раз на чотири або п'ять років сплачували в IV–V ст. за будь-яке майно або підприємницьку діяльність. Усі платники Х. були внесені до спеціальних реєстрів, що ускладнювало можливість ухилення від податку. Відмінений безстроково в 498 р. (за іншими даними – у 491 р.) імператором Анастасієм I Дикором, який звелів спалити реєстри, щоб у його спадкоємців не виникла спокуса відновити стягнення цього податку, який щорічно постачав скарбниці до 1000 фунтів золота.

Хрисма (хризма) – монограма Христа, утворена двома з'єднаними першими буквами імені Христа, *χ*і (*X*) і *ρ*о (*P*), іноді супроводжується буквами альфа й омега. Останні букви служать вказівкою на божественну природу Христа, яка є початком і кінцем усього. Їхню появу пов'язують з боротьбою проти *аріан*. За переказом, імператор Константин Великий 27 жовтня 312 р. перед битвою біля Червоних скель, що вирішила результат громадянської війни, мав на небі видіння Х. зі словами «Цим переможеш», і повелів начертати цей знак на щитах своїх воїнів. Ця легенда має безліч версій, зокрема, видіння Х. приписують сину Константина, Констанцію, перед битвою з Магненцієм, що відбулася в Ілліриці. Плутанина в легендах про батька і сина створила гібридну версію, розповсюджену серед візантійських авторів. Так чи інакше, ставши символом триумфу, константиновська христогограмма (вона ж хрисмон або *лабарум*) набула значення символу безсмертя, вічного життя, раю. Іноді зустрічається у вінку (*monogramma laureato*) або у спрощеній формі, у вигляді шести променів, розташованих на рівній відстані один від одного, що є комбінацією грецьких літер «йота» (*I*) і «хі» (*X*), перших літер імені Ісуса Христа. Різновидом Х. є монограмматичний хрест (ставрограмма) – хрест, з'єднаний з буквою *ρ*о (*P*). Він прийшов на зміну Х. у середині V ст. і вже в VI ст. вийшов зі вжитку.

Хрисмаріон (лат. «*consignatorium*») – приміщення *баптистерія*, де хрещений одержував *миропомазання* (*consignatio*) після *хрещення*.

Хрисовул – дослівно «золота печатка», «булла з золота» («*chrysos bulla*»), один з типів візантійських імператорських актів, жалуваних грамот, що з'явився з кінця IX ст. Мав визначену урочисту форму, часто писався золотом і мав підвісну золоту печатку, яку оплачував той, хто одержував Х. Нагорі грамоти зображувалися Христос і *василевс*. Х. власноруч підписувався імператором пурпурним чорнилом і зберігався в архіві особи, яка його одержала, доти, доки імператор не виконував умови угоди. Можливо, Х. розміщували також на стінах церков.

Хрисотелія – грошовий податок, запроваджений імператором Анастасієм Дикором (491–518) замість *аннони* – натурального податку на утримання армії. Він призначався для погашення військових витрат держави, які перекладалися на підданих.

Хрисотриклін (Хрисотрикліній) – «Золота палата», розкішний головний тронний зал *Великого імператорського палацу*. Побудований наприкінці VI ст., він мав форму восьмикутника з вісьмома арками, що вели до бічних склепінних приміщень, так званих *камар*, і вінчався куполом з 16 напів-

круглими вікнами. Східна, найбільша камара мала велику нішу – **конху**, де на узвишші стояв імператорський трон і розміщувалося кілька крісел, на які імператор сідав під час буденних прийомів. З західного боку залу знаходився портик – **Трипетон**, що слугував своєрідною приймальнею для тих, хто очікував на царський прийом. До XII ст., коли імператорська резиденція була перенесена у **Влахерни**, тут відбувалася значна частина всіх палацевих церемоній і обрядів, урочистих прийомів імператорських послів, звідси починалися і тут закінчувалися парадні царські виходи і входи. Така роль Х. пояснюється тим, що він безпосередньо сполучався з **китонном** – житловими покоюми імператорської родини.

Хрисотриклініт – почесний придворний титул у Візантії, який дозволяв його власнику особисто бути присутнім під час парадних прийомів у **Великому імператорському палаці**.

ХрISOXOІ – дослівно «златоковалі», золотих справ майстри, ювеліри.

Хронограф (хронографія) – історичне оповідання за роками, грецька назва літопису.

Цакони (лакони) – легкоозброєний загін (у південній частині Пелопоннесу).

«Царські врата» – у ранньосередньовічній Візантії так називалися центральні двері з нартекса (притвору) до самого храму; врата у **віетарній перепоні**, що знаходяться перед **престолом**, називалися святими.

Цем'янка – будівельний вапняний розчин з піском і дробленою керамікою, який додавали для міцності і водонепроникності. Під час його виготовлення в процесі реакції з водою утворювався гель кремнієвої кислоти, який і надавав розчину надзвичайну міцність. Ц. широко застосовувалася для облицювання **цистерн**, ванн, купелей, гробниць, для влаштування підлог, при спорудженні склепінь і куполів будівель.

Ценз (лат.) – 1) податковий список певного майнового комплексу; можливість бути вписаним до нього вважалася в ранньовізантійський час ознакою вільного стану; 2) майнове надбання і соціальний статус вільної людини.

Центуріон – в римській армії категорія молодших офіцерів. В римській армії існувала строга ієрархія Ц. залежно від того, якою центурією в якій маніпулі і когорті командував Ц. Старшим вважався Ц. першої центурії першої маніпулі з першої когорти. Наймолодшим – Ц. другої центурії третього маніпулу десятої когорти. Центуріони другої центурії командували центуріями, які складали 1/60 частину легіону і у різні періоди налічували від 100 до 60 чол., центуріони першої центурії командували цілим маніпулом, центуріони першої центурії першого маніпулу – цілою когортою. Це була категорія досвідчених професіоналів.

Цера, церакула – невелика покрита воском табличка з дерева або кістки, на якій писали загостреною паличкою – стилосом з лопаточкою або кулькою на кінці для стирання написаного; дві скріплені разом Ц. називалися диптих, кілька – поліптих. Диптихами називалися також списки, що зберігалися в церквах; на них заносилися імена благодійників церкви, щоб виголошувати їх під час служби. У разі потреби ці імена стирали.

Церква Господа – палацевий храм, побудований Константином Великим. Був з'єднаний з **Триклінами Екскуєтів і Кандидатів**, примикав до Великого Трикліну **Магнаври** і входив до комплексу **Великого імператорського палацу**. У Ц. Г. заходили для поклоніння новопризначені чиновники, її перед прийомами відвідував і сам імператор.

Церковна ієрархія – сукупність церковних посад і чинів в порядку їхньої підпорядкованості (іпірети – «служителі» або клірики у вузькому сенсі). У різний час встановилися наступні назви ступенів (санів) священства: нижні сани **кліриків – кувуклісій** (тримав під час богослужіння жезл **архієрея** або раки з **мощами**), **аколуф**, **дефенсор (екдик)**, **нотарій**, копіат, **остіарій**, **анагност** (читець), псалт (півчий), **іподиякон** (піддиякон), **диякон** (служитель), протодиякон (перший диякон), архідиякон (старший диякон) – **таїнств** не здійснюють, допомагають при здійсненні богослужінь, за крайньої потреби (смертельна небезпека) можуть хрестити, як, утім, і будь-який мирянин; середні сани – **ієрей (священник)**, протоієрей (перший священник, він же протопоп), протопресвітер («перший старець», настоятель соборного храму) – здійснюють усі таїнства, крім **хіротонії**; високі сани – вікарний **єпископ**, єпископ («наглядач»), **архієпископ** («старший наглядач»), **митрополит** («житель столиці»), **Патріарх** («старший батько») – мають повну владу у своїй єпархії. Здійснюють усі таїнства, у тому числі посвячують у сан єпископа, але тільки удвох або утрьох.

Церковні історики – письменники переважно ранньовізантійського часу, які працювали в жанрі історії Церкви. Першим з них став у IV ст. Євсевій Кесарійський (Памфіл). Дві книги його «Історії» описують події від створення Церкви до епохи Константина Великого, а «Хроніка» містить короткий огляд історії імперій від біблійного Авраама до римської доби. «Історія» Євсевія була продовжена наприкінці IV ст. і у V ст. Геласієм Кесарійським, Філіпом з Сиди і Філосторгієм, твори яких збереглися лише в уривках, у переказах більш пізніх авторів. Натомість збереглися продовження, виконані Сократом Схоластиком, Созоменом і Феодоритом Кірським (до 428 р.) і компіляція цих продовжувачів, зроблена у VI ст. Феодором Читцем (Анагностом) Великої церкви під назвою «Тричастинна історія», у якій він продовжив розповідь до 527 р. У VI ст. монах Іоанн Ефеський написав «Церковну історію», ритор і адвокат Захарій, **єпископ** Мітилені сирійською мовою – історію 450–490 рр., частина якої збереглася, а інший сирійський автор, Євагрій Схоластик, охопив події між 431 і 594 рр. Надалі церковна історія не викладалася окремо, а входила до книг зі світської історії. Тільки на початку XIV ст. історик Никифор Калліст Ксанфопул написав компіляцію з історії Церкви до 610 р., базовану на втраченому творі X ст.

Циканіон – слово перського походження, яке означає кінну гру в м'яч (поло) на **циканістирії**.

Циканістирій – майданчик для верхової гри в **циканіон**, улюблена розвага ромейських імператорів і аристократів. У Константинополі Ц. був побудований за Феодосія II і входив до території **Великого імператорського палацу**. Зруйнований Василієм I, щоб звільнити місце для будівництва **Нової церкви**. Поруч, на морському березі, був побудований новий,

більш великий Ц., з'єднаний з Новою церквою за допомогою двох галерей. У XIII ст. цією не позбавленою ризику грою захоплювалася трапезундська і грузинська знать.

Цистерни – служили для засолювання риби або для збереження запасів питної води, що надходила по **акведуках**. Їхні стіни були покриті гідроізоляційним розчином, **цемянкою** рожевого кольору. Ц. будували під відкритим небом, а якщо не вистачало вільного місця, сховища води почали влаштовувати під землею, підпираючи їхні склепіння колонами й арками. Такого роду будівництво особливо активно велось в Константинополі в VI ст. (до наших днів збереглося близько 40 таких гідротехнічних споруд).

Цицакій – парадний одяг візантійських імператорів. Про інші складові царського гардероба див.: **сагій, скарамангій**.

Четьї мінеї – див.: **агіографія, мінологій**.

Чинослідування – встановлений порядок здійснення молитов і богослужбових дій.

Чистилище – місце, де, за уявленнями католицької Церкви, до останнього Страшного Суду перебувають душі померлих, які не гідні через свої гріхи Раю, але і до Пекла не потрапили. Це поняття виникло у XII–XIII ст. в результаті трансформації феодального християнства і викликало особливо люті суперечки між католицькими і православними богословами.

Шовк – розрізнявся сирець (**метакса**), з якої виготовляли шовкові нитки, і власне тканина (теж метакса або **олосирика**). Привозився до Візантії зі Сходу, а також виготовлявся в **Константинополі** й у провінції, був предметом вкладення коштів, використовувався як платіжний засіб при покупці землі й іншої власності в VI–XI ст. Шовком почасти сплачувалася платня чиновників і послуги іноземних союзників **Романії**.

Шестикнижжя – див.: **Константин Арменопул, закон**.

Шіїти – представники одного з двох, поряд із **суннітами**, основних напрямків в **ісламі** (від араб. «ши'а» – «група прихильників», «секта», «партія»). Визнають главою громади **мусульман**, імамом-**халіфом**, лише одного з перших халіфів Алі і його прямих нащадків від Фатими, дочки Мухаммеда. Зазнавши поразки в боротьбі за верховну політичну владу, Ш. до середини VIII ст. склалися в особливу течію в ісламі, що, у свою чергу, розпадається на кілька відгалужень.

Югація (лат.) – оподаткування, засноване на вимірі площі власницької землі (**югумі**) і ценовій оцінці її продуктивної спроможності. Разом з **капітаціо** складала основу системи регулярного обкладання податками в ранній Візантії.

Югум (лат.) – міра земельної площі й одночасно податкова одиниця в ранній Візантії, рівна селянській родині, здатній обробити свою землю власними силами за допомогою однієї пари волів (порівн.: **зевгар**).

Ad sanctos (лат. «біля святих») – поховання в культових сакральних спорудах біля **моцив** мучеників. Цей звичай сприяв тому, що вже в ранньовізантійську епоху поховання практикувалися й у містах, на противагу ховати лише на замських цвинтарях.

Corpus juris civilis – див.: **закон**.

Notitia dignitatum – список цивільних і військових чиновників західної і східної частин Римської імперії, датований кінцем IV ст. (близько 396 р.) або самим початком V ст.

Notitia episcopatum – (з грецьк. «**таксис** тронон») номерний список митрополій, архієпископств і єпископств, підлеглих **Патріархату** Константинополя. Визначав порядок підпорядкування і супідрядності помісних Церков. Відомий 21 список **єпископій** Константинопольської Церкви, починаючи з тексту, приписуваного Св. Єпифанію Кіпрському (пом. 402/403 р.) і датованого VII ст., і аж до списку, укладеного в османський період, між 1453 р. і кінцем XV ст.

Opus mixtum (лат. «змішана техніка») – римсько-візантійська техніка кладки стін з чергованих рядів (звичайно п'яти) **плінфи**, що укладається на розчині, і невеликого ламаного каменю, ширина яких визначається певною закономірністю. «Опус мікстум» спрощував будівництво, знімаючи необхідність спеціального тесання каменю і дозволяючи ховати погіршеності кладки під шаром розчину і штукатурки. Була особливо поширена у Візантії в V–VII ст.

Opus sectile – техніка викладення підлоги. «Опус сектіле» передбачає секції кам'яної або мармурової мозаїки. Її використовував Василій I Македонянин у оздобленні церкви **Неа** («Нової») у **Великому імператорському палаці**.

Opus spicatum – будівельна кам'яна кладка у вигляді «колоска» або «ялинки». «Опус спікатум» існував з найдавніших часів, але набув особливого поширення в Криму і на Тамані, у Приазов'ї з VIII ст.

Opus tessellatum (від лат. «tessellae») – техніка геометричної мозаїчної вимостки. При створенні «опус тесселатум» використовували великі відколи різнобарвних каменів, мармуру, кераміки.

к. Список джерел та літератури

Скорочення

АДСВ – Античная древность и средние века

ВВ – Византийский временник

ВДИ – Вестник древней истории

ВИПДА – Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской. Духовной академии

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения

ИАК – Известия императорской Археологической комиссии

ИРАИК – Известия Русского Археологического института в Константинополе

ППС – Православный палестинский сборник

СА – Советская археология

ТИВ – Труды Института востоковедения

CSHB – Corpus Scriptorum Historia Byzantinae

Джерела

1. Абд ар-Рахман ибн Абд ал-Хаким. Завоевание Египта, ал-Магриба и ал-Андалуса / Пер. с араб., предисл., прим. С. Б. Певзнера. – М.: Наука, 1985. – 440 с.
2. Абу-л-Хасан ‘Али ибн ал-Хусейн ибн-‘Али ал-Мас’уди. Золотые копи и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749–947 гг.] / Сост., пер. с араб., прим., коммент. и указат. Д. В. Микульского. – М.: Наталис, 2002. – 800 с.
3. Абуль-Фарадж. Книга занимательных историй. Ред. и пред. Н. Пигулевской, пер. с сирийского А. Белова, Л. Вильскера. – М.; Л.: Гослитиздат, 1961. – 294 с.
4. Автобиография императора Михаила Палеолога и отрывок из Устава, данного им монастырю св. Димитрия: По рукописи Моск. синод, б-ки за № 363 изд. [и сост. послесловие] проф. И. Троицкий. – СПб.: Тип. Елеонского, 1885. – [4], 51 с.
5. Агафий. О царствовании Юстиниана / Вступ. ст., пер., прим. М. В. Левченко. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 221 с. (М.: Арктос-Вика-пресс, 1996. – 256 с. Серия «Памятники мировой истории и культуры»).
6. Акты Русского на Св. Афоне монастыря Св. великомученика и целителя Пантелеймона. – К., 1873. – 8, XXIV, 618 с.
7. Акты собора под Дубом / Пер. с греч. А. С. Балаховской // Диалог Палладия, епископа Еленопольского, с Феодором, римским диаконом, повествующий о

- жити блаженного Иоанна, Єпископа Константинопольского, Златоуста. – М.: ИМЛИ РАН, 2002. – С. 245–247.
8. Алексей Макремволит. Разговор богатых и бедных / Пер. с греч. М. А. Поляковской // ВВ. – 1972. – Т. 33. – С. 278–285. (також: Поляковская М. А. Портреты византийских интеллектуалов. – СПб.: Алетейя, 1998. – С. 248–269).
 9. Ал-Истахри. Книга путей и царств / Изд. Н. А. Караулова // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Тифлис, 1901. – Вып. 29. – С. 1–73.
 10. Амвросий Медиоланский, свт. Об обязанностях священнослужителей (*De officiis ministrorum*) / Пер. с лат. Гр. Проханова под ред. Л. Писарева. (Казань, 1908). – М.; Рига: Благовест, 1995. – 411 с.
 11. Аммиан Марцелин. История / Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского – К., 1906. – Вып. 1. XXXII, 283 с.; 1907. – Вып. 2. – 284 с.; 1908. – Вып. 3. – 293 с.
 12. Аммиан Марцелин. Римская история / Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского и А. И. Сонни; вступ. ст., научн. ред. текста Л. Ю. Лукомского. – СПб.: Алетейя, 1996. – 569 с.
 13. Аммония Мниха Повесть о убиенных святых отцах в Синае и Райфе // Памятники древней письменности. – СПб., 1890. – Т.83. – 29 с.
 14. Анастасий Синаит. Вопросыответы преп. отца Анастасия. – СПб., 1897. – 104 с. (Памятники древней письменности. – Т. 73).
 15. Анасян А. С. Армянские источники о падении Византии / Пер. с древнеарм. С. С. Аревшатяна. – Ереван, 1957. – 149 с.
 16. Ангелов Д., Тивчев П. Подобрани извори за историята на Византия. – 4-о доп. изд. Перевели Г. Батиклиев и др. – София: Наука и изкуство, 1974. – 427 с.
 17. Андрея, архиепископа Критского Трактат о поклонении иконам // Христианское чтение. – СПб., 1902. – Кн. 1. – С. 247–269.
 18. Анна Комнина. Алексиада / Вступ. ст., пер. и коммент. Я. Н. Любарского. – М.: Наука, 1965. – 688 с. (СПб.: Алетейя, 1996. – 704 с.).
 19. Анна Комнина. Сокращенное сказание о делах царя Алексея Комнина. – СПб., 1859. – 455 с. (ВИПДА. – Т.1).
 20. Аноним Византийский. Инструкции по полиоркетике // Военная мысль античности: Сочинения древнегреческих и византийских авторов. – М.: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – С. 537–583.
 21. Анонимная сирийская хроника о времени Сасанидов (Сирийские источники по истории Ирана и Византии) / Пер. Н. В. Пигулевской // ТИВ. – 1939. – Т. 7.
 22. Анонимный географический трактат «Полное описание вселенной и народов» / Пер. и примеч. С. В. Поляковой и И. В. Феленковской // ВВ. – 1956. – Т. 8. – С. 277–305.
 23. Антиох Стратиг. Пленение Иерусалима персами в 614 г. / Грузин. текст исслед., изд., пер. и арабск. извлеч. прил. Н. Я. Марр // Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии. – 1909. – Кн. 9. – IV, 82, 67, 66 с.
 24. Антихристианский трактат Георгия Гемиста Плифона «Законы» / Пер. и предисл. И. П. Медведева // Медведев И. П. Византийский гуманизм XIV–XV вв. – Л.: Наука, 1971. – С. 171–241.
 25. Антология письменных источников // Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / Отв. ред. Г. Ю. Ивакин. – Харьков: Майдан, 2005. – Ч. 2. – С. 1232–1584.

26. Антология письменных источников по истории Крыма VI–XII вв. // Могаричев Ю. М. Византийский Крым (Крым VI–XII вв.). Учебное пособие. – Симферополь: Ната, 2008. – С. 66–181.
27. Арефа Кесарийский. Из памфлета против Льва Хиросфакта // Музыкальная эстетика западноевропейского Средневековья и Возрождения. – М.: Музыка, 1966. – С. 151–152.
28. Армянская география VII века по Р. Х. (приписывавшая Моисею Хоренскому) / Текст и пер. с присовокупл. карт и объяснит. Примечаний К. П. Патканова. – СПб., 1877. – XXVIII, 84, 26 с.
29. Армянские хронисты о падении Константинополя. Пред. и подгот. текста А. С. Анасяна, пер. с древнеарм. С. С. Аревшатяна // ВВ. – 1953. – Т. 7. – С. 444–466.
30. Арсений, епископ. Житие и подвиги Св. Феодоры Солунской. – Юрьев, 1899. – 67 с.
31. Арсений, епископ. Похвальное слово Георгия Кипрского епископу Евфимию Мадитскому // Чтения в Московском обществе любителей духовного просвещения. – М.; Сергиев Посад: Извеков, 1889. – № 3. – С. 5–68.
32. Арсений, епископ. Похвальное слово Св. Фотию Фессалийскому. – Новгород, 1897.
33. Арутюнова-Фиданян В. А. «Повествование о делах армянских» (VII в.): источник и время. – М.: Индрик, 2004. – 272 с.
34. Асохик. Всеобщая история / Пер. Н. Эмина. – М., 1864. – 338 с.
35. Афанасий Александрийский. Творения. – М., 1902.
36. Афиногенов Д. Е. Замерзший Босфор и святые иконы. [Вступ. ст., пер. фрагмента рукописи ГИМ. Синод. Греч. 303 / Владимир 395 с описанием различных бедствий, случившихся при последнем иконоборческом императоре Феофиле (829–842)] // Вестник Московского университета. – Сер. 9. Философия. – М., 1997. – №4. – С. 85–93.
37. Афонский патерик, или жизнеописание святых, на святой Афонской горе просиявших. – М., 1897. – Ч.2. – 488 с.
38. Балазури. Книга завоевания стран / Текст и пер. П. К. Жузе. – Баку, 1927. – 216 с (Материалы по истории Азербайджана. Вып. 3.).
39. Барвинок В. И. Никифор Влеммид и его сочинения. – К., 1911. – XXXIII, 366, 11, 6 с.
40. Бартиян Р. М. Источники для изучения истории павликанского движения. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1961. – 218 с.
41. Бартиян Р. М. Петр Сицилийский и его «История павликиан» // ВВ. – 1961. – Т. 18. – С. 323–358.
42. Бенешевич В. Н. Записки о поставлении русских епископов // Русская Историческая Библиотека. – СПб., 1908. – Т. 6. – Прил. 2. – С. 432–436.
43. Бенешевич В. Н. Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно русской церкви до эпохи Петра Великого. – Вып. 1–2. – Петроград: Тип. АО тип. дела, 1915. – 386 с.
44. Беседа св. отца нашего Василия Великого о том, что не должно прилепляться к житейским вещам // Христианское чтение. – 1832. – Т. 45. – С. 1–37.
45. Беседа св. отца нашего Василия Великого против пьянствующих // Христианское чтение. – 1828. – Т. 30. – С. 129–138.

46. Беседы (Омилии) Святителя Григория Паламы / Пер. с греч. архимандрит Амвросий (Погодин). – Монреаль: Изд. Братства преп. Иова Почаевского, 1968. – Т. 1. – 255 с.
47. Беседы о спасительных таинствах православной Церкви, Епископа Евсевия. – СПб., 1850.
48. Бильбасов В. А. Кирилл и Мефодий. – СПб., 1868. – Ч. 1. По документальным источникам; СПб., 1871. – Ч. 2. По западным легендам.
49. Блаженного Феодорита епископа Кира поучительные слова. – М., 1784. – 271 с.
50. Боголюбивейшего Льва, митрополита Преславы в России, о том, что не следует употреблять в службе опресноков [60-е – начало 70-х гг. XI в.] // Бенешевич В. Н. Памятники древнерусского канонического права. – Петроград, 1920. – Ч. 2. – Вып. 1. – С. 73–101.
51. Бодянский И. М. Кирилл и Мефодий. Собрание памятников, до деятельности святых первоучителей и просветителей славянских племен относящихся. I–II // Чтение в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском ун-те. – 1863. – Кн. 2. Апрель-июнь. – Отд. 3. – С. I–IV, 1–224; 1864. – Кн. 2. Апрель-июнь. – С. 225–398; 1865. – Кн. 1. Январь-март. – С. 1–96; Кн. 2. Апрель-июнь. – С. 1–64; 1866. – Кн. 2. Апрель-июнь. – С. 64–152.
52. Бодянский И. М. Кирилл и Мефодий. Собрание памятников, до деятельности святых первоучителей и просветителей славянских племен относящихся, составленное И. М. Бодянским. Паннонское житие Кирилла. Списки XIII–XVI // Чтение в имп. Обществе истории и древностей российских при Московском ун-те. – 1873. – Кн. 1. Январь-март. – Отд. 3. – С. 399–534.
53. Вальденберг В. Е. Речь Юстина II к Тиверии // Известия АН СССР. – Отделение гуманитарных наук. Серия 7. – 1928. – №2. – С. 111–140.
54. Василий Великий, свт. Творения. – М., 1991–1993. – Ч. 1–4.
55. Василий Великий, свт. Творения. – М.: М.Г. Волчанинова, 1891–1892. – Ч. 1–7.
56. Васильев А. А. Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Аморийской династии. – Ч. 2: Приложения. – СПб., 1900.
57. Васильев А. А. Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии. – Ч. 2: Приложения. – СПб., 1902.
58. Васильев А. А. Житие иже во святых отца нашего Феодора Эдесского // ЖМНП. – 1893. – Ч. 286. – Март. – С. 201–211.
59. Васильев А. А. Житие Филатета Милостивого // ИРАИК. – 1900. – Т. 5. – С. 46–86.
60. Васильевский В. Г. Житие Георгия Амастридского // ЖМНП. – 1878. – Ч. 195. – С. 277–306; Ч. 196. – С. 128–181.
61. Васильевский В. Г. Житие Стефана Сурожского // ЖМНП. – 1889. – Ч. 263. – Январь. – С. 97–164.
62. Васильевский В. Г. Записки о поставлении русских епископов при митрополите Феоносте (1328–1353) в Ватиканском греческом сборнике // ЖМНП. – 1888. – Ч. 225. – Февраль. – С. 445–463.
63. Васильевский В. Г. Письмо Алексея Комнина к Роберту Фландрскому // ЖМНП. – 1880. – Ч. 207. – Январь.
64. Васильевский В. Г. Русско-византийские исследования. – Вып. 2: Жития св. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. Введение и греч. тексты с пер. Славяно-русский текст. – СПб., 1893. – СССРV, 128 с. (Васильевский В. Г. Труды. – СПб., 1915. – Т. 3. – 6, ССLXXXVIII, 122 с.).

65. Васильевский В. Г. Советы и рассказы византийского боярина XI века. По неизданной греч. рукописи XV в. // ЖМНП. – 1881. – Ч. 216. – С. 242–299; Ч. 216. – С. 102–171, 316–357.
66. Вачнадзе Н. З., Куция К. К. Политические аспекты эпистолы императрицы Феодоры // ВВ. – 1998. – Т. 55 (80). – Ч. 2. – С. 155–158.
67. Великие Минеи Четьи, собранные всероссийским митрополитом Макарием / Изд. Археографической комиссией. – СПб.; М., 1868–1915.
68. Византијски извори за историју народа Југославије (Fontes byzantini historiarum populorum Jugoslaviae spectantes). – Београд: Византолошки институт САНУ, 1955–1986. – Т. 1–6.
69. Византийская басня «Рассказ о четвероногих» (XIV в.) / Пер., вступ. ст. В. С. Шандровской // ВВ. – 1956. – Т. 9. – С. 211–254.
70. Византийская книга Эпарха / Вступ. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзюмова. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1962. – 295 с.
71. Византийская литература IV–IX вв. / Отв. ред. Л. А. Фрейберг, Т. В. Попова. – М.: Наука, 1968. – 355 с.
72. Византийская любовная проза: Аристонет. Любовные письма (VI в.). Евматий Макремволит. Повесть об Исминии и Исмине (XII в.) / Пер. с греч., ст., примеч. С. В. Поляковой. – М.; Л.: Наука, 1965. – 156 с.
73. Византийская сатира «Тимарион» / Пер. С. В. Поляковой, И. В. Феленковской, предисл. Е. Э. Липшиц // ВВ. – 1953. – Т. 6. – С. 357–386.
74. Византийские историки Девксипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менадр, Ноннос и Феофан Византиец / Пер с греч. С. Дестуниса. – СПб., 1860. – XIII, 516 с.
75. Византийские историки Дука и Франдзи о падении Константинополя / Пер., предисл. А. С. Степанова // ВВ. – 1953. – Т. 7. – С. 385–430.
76. Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году / Под. ред. Я. Н. Любарского, Т. И. Соболев. – СПб.: Алетейя, 2006. – 191 с.
77. Византийские историки. Дексипп, Эвнапий, Олимпиодор, Малх, Петр Патриций, Менадр, Кандид, Ноннос и Феофан Византиец; Афиней. Пирующие софисты / Подг. к изд. А. И. Цепков. – Рязань: Александрия, 2003. – 432 с.
78. Византийские легенды / Изд. подг. С. В. Полякова. – Л.: Наука, 1972. – 303 с. (М.: Ладомир, 1994. – 303 с.)
79. Византийские сочинения об исламе / Тексты переводов и коммент. Под ред. Ю. В. Максимова. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2006. – 230 с.
80. Византийский Земледельческий закон / Текст, исслед., коммент. Е. Э. Липшиц, И. П. Медведева, Е. К. Пиотровской. – Л.: Наука, 1984. – 279 с.
81. Византийский историк Иоанн Киннам о Руси и народах Восточной Европы: тексты, перевод, комментарий. / Тексты, перевод, комментарий М.В. Бибилова, под ред. В.Т. Пашуто. – М.: Ладомир, 1997. – 186 с.
82. Византийский медицинский трактат XI–XIV вв. / Пер., коммент. Г. Г. Литаврина // ВВ. – 1971. – Т. 31. – С. 249–301. (СПб.: Алетейя, 1997. – 178 с.).
83. Византийский сатирический диалог: Патриот, или Поучаемый (XI в.). Тимарион (XII в.). Мазарис (XV в.) / Изд. подг. С. В. Полякова и И. В. Феленковская. – Л.: Изд-во АН СССР, 1986. – 191 с.
84. Вилинский С. Г. Житие Василия Нового в русской литературе. Ч.2: Тексты // Записки Новороссийского ун-та. Истор.-филол. ф-т. – Одесса: Техник, 1911. –

- Т. 6. – 1076 с.; Ч. 1: Исследование // Записки Новороссийского ун-та. Истор.-филол. ф-т. – Одесса: Техник, 1913. – Т. 2. – VII, 354 с.
85. Восточная новелла. Сборник / Сост. З. Н. Ворожейкина, О. Л. Фишман. – М.: Изд-во восточ. лит., 1963. – 320 с.
86. Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по прозвианию, писателя XI столетия / Пер. с армянского и объяснения Н. Эмина. – М., 1864. – XVIII, 335 с.
87. Ган К. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе. Ч.1 // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Тифлис, 1884. – Вып.4. – С. 1–248; Ч. 2. – 1890. – Вып. 9. – С. 1–215.
88. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р.Х.). – СПб., 1870. – 256 с.
89. Гарменопул Константин. Собрание божественных и священных правил от всечасного законоположителя и судии фессалонического Константина Севаста Арменопула. – Балахна: Овчинников, 1908. – 677 с.
90. Гевонд. История Халифов вардапета Гевонда, писателя VIII века / Пер. с армян., вступ. ст. и примеч. К. Патконьяна. – СПб., 1862. – XI, 168 с.
91. Гевонд. История. – Ереван: Советанак грох, 1982. – 183 с.
92. Геопоники. Византийская сельскохозяйственная энциклопедия X в. / Пер., коммент. Е. Э. Липшиц. – Л.: АН СССР, 1960. – 375 с.
93. Георгий Акрополит / Пер., вступ. ст., коммент. и прил. П.И.Жаворонкова; отв. ред. Г.Г.Литаврин. – СПб.: Алетей, 2005. – 415 с.
94. Георгий Акрополит. Летопись великого логофета Георгия Акрополита / Пер. под ред. И. Троицкого. – СПб., 1863. – 222 с. (ВИПДА. – Т. 10). (Рязань: Александрия, 2003. – 470 с.).
95. Георгий Акрополит. Эпитафия Георгия Акрополита императору Иоанну Дуке [Ватацу] / Подг. П. И Жаворонков // ВВ. – 1987 – Т. 48. – С. 217–227.
96. Георгий Александрийский, архиеп. Житие св. Иоанна Златоуста. – Б.М.; Б.Г. – 516 с.
97. Георгий Гемист Плифон. О законах / Пер. И. П. Медведева // Медведев И. П. Мистра. Очерки истории и культуры поздневизантийского города. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1973. – 163 с.
98. Георгий Гемист Плифон. Речи о реформах / Пер., вступ. ст. Б. Т. Горянова // ВВ. – 1953. – Т. 4. – С. 386–414.
99. Георгий Кодин. Деяний церковных и гражданских от Рождества Христова до половины пятагонадесять столетия, собранных Георгием Кедриным и другими / Пер. И. Иванов. – СПб., 1794. – 256 с.
100. Георгий Мерчули. Житие Георгия Хандзтийского (Отрывки) / Пер. Н. Марра // Грузинская проза. Избранные романы, повести и рассказы: В 3 т. – М.: Гослитиздат, 1955. – Т.1: V в. – первая половина XIX в. – С. 23–28.
101. Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах 13 книг. Книга 1. Царствование Михаила Палеолога. 1255–1282. / Пер. под ред. В. Н. Карпова – СПб., 1862. – 528 с. (ВИПДА. – Т. 7).
102. Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Тринадцать книг. Т. 1. Царствование Михаила Палеолога (1255–1282) / Подг. к изд. А. И. Цепковым; Патриарх Фотий. Сокращение церковной истории Филосторгия / Подг. к изд. А. И. Цепковым. – Рязань: Александрия, 2004. – 567 с.
103. Георгий Сфрандзи. Хроника / Предисл., пер., и прим. Е. Д. Джагацпаняна // Кавказ и Византия. – Ереван, 1987. – Т.5. – С. 156–261.

104. Георгика. Сведения византийских писателей о Грузии. Тексты с груз пер. изд. А. Г. Гамкрелидзе, С. Г. Каухчишвили. – Тбилиси: Изд-во АН ГрузССР, 1961–1970. – Т. 1–8.
105. Гливинский В. Св. Николай Мистик. Письмо № 10 Симеону, правителю Болгарии // Проблемы теологии. – Екатеринбург, 2006. – Вып. 3. – Ч. 1. – С. 60–65.
106. Голб Н., Прицак О. Хазарско-еврейские документы X века. – М.; Иерусалим, 1997. – 240 с.
107. Горянов Б. Т. Неизданный анонимный византийский хронограф XIV в. // ВВ. – 1949. – Т. 2 (27). – С. 276–293.
108. Греков И. А. Памятники государственности и права славян на территории УССР. Первое тысячелетие нашей эры (извлечения). – Одесса, 1964. – 66 с.
109. Греческая и латинская эпиграмма о медицине и здоровье / Пер. с древнегреч. и лат. – М.: Медгиз, 1960. – 112 с.
110. Греческая эпиграмма: Пер. с древнегреч. / Под. ред. Ф. А. Петровского. – М.: Гослитиздат, 1960. – 487 с.
111. Греческие народные песни / Сост., пер., коммент. и послеслов. В. Нейштадт. – М.: Гослитиздат, 1957. – 303 с.
112. Греческие предания о св. апостоле Андрее. – Т. 1. Жития / Изд. А. Ю. Виноградова. – СПб.: Изд-во СПб ун-та, 2005. – 352 с.
113. Греческие эпиграммы (VII век до н. э. – IX век н. э.) / Пер., ст., прим. Л. В. Блуменау / Ред. Ф. А. Петровского. – М; Л.: Academia, 1935. – 315 с.
114. Греческий роман / Пер. с древнегреч. Сост., вступ. ст., прим. М. Томашевской. – М.: Правда, 1988. – 526 с.
115. Григорий Богослов, свт. Собрание творений. – Сергиев Посад, 1994. – Т. 1–2.
116. Григорий Богослов, свт. Творения. – М.: А. Семена, 1843–1848. – Т. 1–6.
117. Григорий Богослов. О себе самом и епископах / Пред. еп. Иллариона (Алфеева), пер. и прим. А. Ястребова // Церковь и время. – 2003. – № 1 (22). – С. 106–172.
118. Григорий Богослов. Пять слов о богословии. – М., 2000.
119. Григорий Двоеслов. Собеседования о жизни италийских отцов и о бессмертии души. – Казань, 1858. – 386 с. (М.: Благовест, 1996.).
120. Григорий Пакуриан. Типик Григория Пакуриана / Введ., пер. и примеч. В. А. Арутюновой-Фидаян. – Ереван: АН Арм. ССР, 1978. – 249 с.
121. Григорий Палама. Триады в защиту священнобезмолвствующих. – М.: Канон, 1995. – 384 с.
122. Григорий. Житие преподобного Ромина. – СПб., 1900. – XXXIII, 54 с. (Памятники древней письменности. – Т. 136).
123. Григория Нисского Слово о нищелюбии и благотворительности // Христианское чтение. – 1835. – Ч. 2. – С. 231–254.
124. Григория Нисского Слово против Ростовщиков // Христианское чтение. – 1838. – Ч. 4. – С. 170–193.
125. Гръцки извори за българската история. – София: Изд. Бълг. Акад. на науките, 1954–1983. – Т. 1–11.
126. Гусейнов Р. А. Сирийские источники XII–XIII вв. об Азербайджане. – Баку: Изд-во АрмССР, 1960. – 181 с.
127. Два византийских военных трактата конца X века / Изд. подг. В. В. Кучма. Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – СПб.: Алетей, 2002. – 412 с. («О боевом сопровождении», «Об устройстве лагеря»).

128. Две византийские хроники X века. Псамафийская хроника / Предисл., пер. и коммент. А. П. Каждана; Иоанн Камениата. Взятие Фессалоники / Предисл. и коммент. Р. А. Наследовой, пер. С. В. Поляковой и И. В. Феленковской. – М.: Изд. вост. лит., 1959. – 263 с.
129. Дестунис Г. С. Сказания Приска Панийского // Ученые записки 2-го Отделения Имп. Академии наук. – СПб., 1861. – Кн. 7. – Вып. 1. – С.1–112.
130. Деяния Вселенских соборов, изданные в русском пер. при Казанской Духовной Академии. – Казань, 1859-1873 (1887. – Т. 1. – 364 с.; 1892. – Т. 2. – 195, IV с.; 1908. – Т. 3. – 283, V с.; 1865. – Т. 4. – 692 с.; 1868. – Т. 5. – 568 с.; 1882. – Т. 6. – 322 с.; 1873. – Т. 7. – 624 с.).
131. Деяния Вселенских соборов: В 4 т. – М., 1997. – Т. 1–4.
132. Джанашвили М. Г. Известия грузинских летописей и историков о Херсонисе, Готфии, Осетии, Хазарии, Дидоэтии и России // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. – Тифлис: Упр. Кавказского учеб. округа, 1899. – Вып. 26. – С. 1–101 (отд. 1).
133. Диалог Палладия, епископа Еленопольского, с Феодором, римским диаконом, повествующий о житии блаженного Иоанна, епископа Константинопольского Златоуста. Вступ. ст., пер. с древнегреч, коммент. А. С. Балаковской. – М.: ИМЛИ РАН, 2002. – 248 с.
134. Дигенис Акрит [Византийская эпическая поэма] / Пер., коммент., ст. А. Я. Сыркина. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 218 с. (М.: НИЦ «Ладомир» – «Наука», 1994. – 217 с.).
135. Дигесты Юстиниана / Пер. И. С. Перетерского // Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М.: Зерцало, 1997. – С. 152–598.
136. Дигесты Юстиниана. Избранные фрагменты в пер. и с прим. И. С. Перетерского. – М.: Наука, 1984. – 456 с.
137. Дигесты Юстиниана: В 8 т. – М.: Статут, 2004. – Т. 1–7.
138. Димитрий (митрополит Ростовский). Жития святых на русском языке, изложенные по руководству Четьих-Миней св. Димитория Ростовского с дополнениями, примечаниями и изображениями святых. – М.: Православная книга, 1991. – Кн. 1: Сентябрь. – 669 (3) с.
139. Дионисий Ареопагит. Корпус сочинений. – СПб.: Изд-во Олега Абышко. – 464 с.
140. Дионисий Ареопагит. О божественных именах. О мистическом богословии / Изд. Г. М. Прохорова. – СПб.: Глагол, 1995. – 378 с.
141. Дионисий Ареопагит. О небесной иерархии / Пер. с греч. – СПб.: Сатись, 1995. – 66 с.
142. Дионисий Ареопагит. О небесной иерархии / Подг. М. Г. Ермакова. – СПб.: Глаголь, 1997. – 188 с.
143. Дионисий Ареопагит. О церковной иерархии. Послания (с параллел. греч. текстом) / Изд. Г. М. Прохорова. – СПб.: Алетейя, 2001. – 281 с.
144. Дмитриевский А. А. Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока. – К., 1895. – Т. 1: Туріка. – Ч. 1: Памятники патриарших уставов и киторские монастырские типиконы; 1901. – Т. 2: Euchologia.
145. Допитванията на българите до папа Николай I през 866 година // Кристанов Цв., Дуйчев И. Естествознанието в среновековна България. Сборник от исторически извори. – София: БАН, 1954. – С. 48-51.

146. Достопамятные предания о Пимене Великом // Христианское чтение. – 1821. – Ч. 3. – С. 311-360.
147. Достопамятные сказания о подвижничестве святых и блаженных отцов. – Изд. 4-е. – М., 1870.
148. Древнерусские патерики: Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик / Подг. Л. А. Ольшевская, С. Н. Травников. – М.: Наука, 1999. – 496 с.
149. Древние иноческие уставы преп. Пахомия великого, св. Василия великого, преп. Иоанна Кассиана и преп. Венедикта. / Собр. еп. Феофан. – М., 1892. – 653 с.
150. Евагрий Схоластик. Церковная история / Отв. ред. А. А. Калинин. – 2-е изд. – М.: Эконом. образование, 1997. – 349 с.
151. Евагрий Схоластик. Церковная история Евагрия, схоластика и почетного префекта. – СПб., 1853. – 544, XXXIX с. (Христианское чтение. – 1853. – №4).
152. Евагрий Схоластик. Церковная история. Книги I–VI / Пер. с греч., вступ. ст., коммент., приложения и указатели И. В. Кривушина. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – 672 с. (Серия «Библиотека христианской мысли. Источники»).
153. Евмапий Макремволит. Повесть об Исминии и Исмине. Мемориальное издание перевода и исследования Софьи Викторовны Поляковой/ Отв. ред. Г. Е. Лебедева; сост. Н. С. Горелов, Г. Е. Лебедева. – СПб.: Алетейя, 2008. – 304 с.
154. Евсевий Памфил. Жизнь блаженного василевса Константина / Сверка пер. В. В. Серповой, коммент. А. А. Калинина. – 2-е изд. – М.: Изд. группа «LABARUM», 1998. – 352 с.
155. Евсевий Памфил. Церковная история. – М.: Амфора, 2007. – 491 с.
156. Евсевий, епископ Палестинской Кесарии. Книга о палестинских мучениках // Христианское чтение. – СПб., 1849. – Т. 2 (в приложении).
157. Евсевия Памфила История церковная. – СПб., 1850.
158. Евсевия Памфила О Палестинских мучениках. – СПб., 1858.
159. Евстафий Солунский. Об исправлении монашеской жизни // Васильевский В. Г. Материалы для внутренней истории византийского государства // ЖМНП. – 1879. – Ч. 202. – Апрель. – С. 433–438.
160. Евтропий. Краткая история от основания Города / Пер. с лат., коммент. А. И. Донченко // Римские историки IV века. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 5–73, 319–330.
161. Евтропий. Сокращение римской истории до времен кесарей Валента и Валентиниана. – СПб., 1996.
162. Епископ Себеос. История императора Иракля; Никифор Вриенний. Исторические записки (976–1097) / Подг. к изд. А. И. Цепкова. – Рязань: Александрия, 2006. – 398 с.
163. Епифаний Кипрский, свт. Творения. – М.: В. Готье, 1862-1880. – Ч. 1-6.
164. Епифанович С. Л. Материалы к изучению жизни и творений преп. Максима Исповедника. – К., 1917. – 222 с.
165. Ерминия или наставление в живописном искусстве, составленное иеромонахом и живописцем Дионисием Фурнографиотом. 1701-1733 год. // Труды Киевской духовной академии. – 1868. – Т. 1. – С. 269–315, 526–570; Т. II. – С. 494–563; Т. IV. – С. 355–445.

166. Ернштедт В. К. Выдержки Паисия Лигарида из бесед патриарха Фотия. – СПб., 1906. – XI, 39, 85 с. (Записки Императорской Академии наук по Историко-филологическому отделению. – VIII серия. – Т. 7. – № 8)
167. Ефрем Сирий, преп. Творения. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1895–1914. – Ч. 1–8.
168. Ефрем, епископ Переяславский. Посмертні чудеса святителя Николая, архиепископа Милицкого, Чудотворца: Памятники древней русской письменности XI века. – СПб., 1887. – XV, 72 с. (Памятники древней письменности. – Т. 72).
169. Желтов Михаил, диак. Анафора ап. Фомы из Евхология Белого монастыря // КΑΝΙΣΚΙΟΝ. Юбилейный сб. в честь 60-летия проф. И. С. Чичурова. – М.: ПСТГУ, 2006. – С. 304–317.
170. Жизнь и деяния св. отца нашего Андрея, юродивого Христа ради. С приложением сочинения архиеп. Сергия (Спасского) «Святой Андрей, Христа ради юродивый, и праздник Покрова Пресвятой Богородицы» / Вступ. ст., пер. с греч. языка и ком мент. Е. В. Желтовой. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2007. – 320 с.
171. Жизнь и труды преподобных отец наших Мефодия и Константина, в монашестве Кирилла, учителей словенских (Печат. по изд.: Жития святых, на русском языке изложенные по руководству четьих-миней св. Димитрия Ростовского. – М., 1908. – Кн. 9) // Москва. – М., 1991. – № 5. – С. 143–160.
172. Жизнь пустынных отцев. Творение пресвитера Руфина / Пер. с лат. с объяснит. прим. М. И. Хитрова. – М.: Издание Свято-Троицкие Сергиевы Лавры, 1898. – 115 с.
173. Жизнь святителя Иоанна Златоуста // Христианское чтение. – 1821. – Ч. 4. – С. 119–179, 237–329.
174. Житие Андрея Юродивого / Вступ. ст., пер. с греч. яз. Е. В. Желтовой. – СПб.: Алетейя, 2000. – 285 с.
175. Житие блаженного Володимера // Христианское чтение. – 1849. – Ч. 2. – С. 328–335.
176. Житие Василия Нового // Веселовский А. Н. Разыскания в области русского духовного стиха // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. – СПб., 1889–1890. – Т. 46. – Прил. – С. 3–89 (текст: 10–76); 1891–1892. – Т. 53. – № 6. – Прил. – С. 3–174.
177. Житие и мученичество святого мученика Константина-грузина, который был замучен царем Вавилонян Джафаром // Пер. с древнегруз., исслед., коммент. Н. З. Вачнадзе, К. К. Куция. – Тбилиси: Хелевкеба, 1978. – 136 с.
178. Житие и перенесение (мощей) св. Климента в рус. пер., из рук. Румянцевского музея // Кирилло-Мефодиевский сборник. – М., 1865. – С. 327–342.
179. Житие и перенесение мощей св. Климента (Итальянская легенда) / Пер. П. Лаврова // Книга для чтения по истории средних веков под ред. П. Г. Виноградова. – Изд. 4-е. – М., 1912. – Вып. 2. – С. 215–226.
180. Житие Иоанна Готского // Васильевский В. Г. Труды. – СПб., 1912. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 351–427.
181. Житие Иоанна Готского: время создания и этапы формирования источника // Могоричев Ю. М., Сазанов А. В., Шапошников А. К. Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма «хазарского периода». – Симферополь: АнтикВА, 2007. – С. 8–29.

182. Житие Климента, епископа болгарского. Пер. с греч. проф. А. И. Менщикова // Книга для чтения по истории средних веков под ред. П. Виноградова. – Изд. 4-е. – М., 1912. – Вып. 2. – С. 182–214.
183. Житие Никиты Медикийского. Послание патриарха Мефодия. Мефодий. Слово о святых иконах. Слово Феофана пресвитера // Афиногенов Д. Е. Константинопольский патриархат и иконоборческий кризис в Византии (784–847). – М.: Индрик, 1997. – С. 156–203.
184. Житие преп. отца нашего Иоанна, епископа Готии / Пер. А. Никитского // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1883. – Т. 13. – С. 25–34.
185. Житие преп. Отца нашего Константина, что из иудеев. Житие св. исповедника Никиты, игумена Медикийского / Пер., составление, статья Д. Е. Афиногенова. – М.: Индрик, 2001. – 160 с.
186. Житие преп. Отца нашего Феодора, архимандрита Сикеонского, написанное Георгием, учеником его и игуменом той же обители / Пер. с греч., предисл., коммент. Д. Е. Афиногенова. – М.: Индрик, 2005. – 184 с.
187. Житие св. отца нашего Никифора, архиепископа Константина-града и нового Рима, списанное Игнатием, диаконом и скверфилаком святейшей великой церкви св. Софии // Богословский вестник, издаваемый Московской Духовной академией. – Сергиев Посад, 1899. – № 3. – С. 1–56.
188. Житие св. Порфирия, епископа Газийского. Нила монашествующего повесть об убиении монахов на горе Синайской и о пленении Феодула, сына его / Пер., сост. Д. Е. Афиногенов. – М.: Индрик, 2002. – 144 с.
189. Житие св. Северина / Пер. с лат., вступ. ст., коммент. А. И. Донченко. – СПб., 1998. – 371 с.
190. Житие св. Феодора Студита / Изд. В. В. Латышев // ВВ. – (1914) 1915. – Т. 21. – Вып. 3–4. – С. 222–254; 255–304.
191. Житие свв. епископов Херсонских в грузинской минее / Вступ. ст. В. В. Латышева, пер. К. Кекелидзе // ИАК. – 1913. – Вып. 49. – С. 75–88.
192. Житие Стефана Нового // Васильевский В. Г. Труды. – СПб., 1912. – Т. 2. – Вып. 2. – С. 297–350.
193. Житие Стефана Сурожского // Могоричев Ю. М., Сазанов А. В., Шапошников А. К. Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма «хазарского периода». – Симферополь: АнтикВА, 2007. – С. 255–273.
194. Жития византийских святых / Пер., вступ. ст. С. Поляковой; под ред. В. Е. Багно. – СПб.: Изд-во «Terra Fantastica»; Изд-во Дома «Корвус», 1995. – 539 с.
195. Жития Кирилла и Мефодия (факсимиле рукописей). – М.: Книга; София: Наука и искусство, 1986. – 266 с.
196. Жития святых IX века / Под ред. Р. А. Наследовой. – М.: Наука, 1969. – 257 с.
197. Жития святых по древнерусским спискам. – СПб., 1903. – 68 с. (Памятники древней письменности. – Т. 149).
198. Жития Святых. Византийский канон III–IX вв. – М.: Эксмо, 2004. – 480 с.
199. Житіє св. отца нашего Васи́лія Великого, архієпископа Кесарійського // Православний вісник. – 1991. – № 1. – С. 21–30; № 2. – С. 20–31.
200. Житіє св. Саввы Освященного, составленное преподобным Кириллом, епископом Скифопольским / Пер. И. Помяловского. – СПб., 1890. – 462 с.
201. Жоффруа де Виллардуэн. Взятие Константинополя. Песни труверов. Пер. со

- старофранцуз. О. Смолицкой и А. Парина. – М.: Глав. ред. восточ. лит-ры изд-ва «Наука», 1984. – 320 с.
202. Жоффруа де Виллардуэн. Завоевание Константинополя / Пер., ст., коммент. М. А. Заборова. – М.: Наука, 1993. – 295 с.
203. Заборов М. А. История крестовых походов в документах и материалах. – М.: Высшая школа, 1977. – 272 с.
204. Законодательные памятники административной и финансовой политики ранней Византии. Част.1: период 364–491 гг. / Пер., коммент., прим. В. В. Серова. – Барнаул: АзБука, 2004. – 544 с.
205. Занемонец А. В. Дело Хиония: к истории византийских «жидовствующим» // ВВ. – 2004. – Т. 63 (88). – С. 317–323.
206. «Записки янычара». Написаны Константином Михайловичем из Островицы / Введение, пер., коммент. А. И. Рогов. – М.: Наука, 1978. – 136 с.
207. Захария Ритор. Церковная история // Евагрий Схоластик. Церковная история / Пер. с греч., вступ. ст., коммент., приложения и указатели И. В.Кривушина. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – С. 436–480.
208. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Т. 1: Горган и Поволжье в IX–X вв. – М.: Изд. вост. лит., 1962. – 279 с.; М.: Наука, 1967. – Т. 2: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. – 212 с.
209. Зимин А. А. Память и похвала Иакова мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку // Краткие сообщения института славяноведения АН СССР. – 1963. – № 37. – С. 66–75.
210. Зосим. Новая история. Кн. II. 1–39 / Пер. и коммент. Н. Н. Болгова // Иресиона. Античный мир и его наследие. – Белгород, 2006. – Вып. 3. – С. 136–141; Мир Византии. Материалы международ. науч. семинара. – Белгород, 2007. – С. 215–238.
211. Ибн А'сам ал-Куфи, Абу Мухаммад Ахмад. Книга завоеваний: Извлечения по истории Азербайджана VII–IX вв. / Пер. с араб. З.М. Буниятова. – Баку: Элм, 1981. – 84 с.
212. Ибн ал-Факих ал-Хамадани. Ахбар ал-Булдан (Известия о странах) / Введ., пер. с араб., изд. текста, коммент. А. С. Жамкочяна. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1979. – 319 с.
213. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Пер. с араб., коммент. Н. Велихановой. – Баку: Элм, 1986. – 427 с.
214. Иже во святых отца нашего Иоанна архиепископа Константинопольского Златоустаго Избранные творения. Собрание поучений (М., 1887). – М.: Посад, 1993. – Кн. 1. – 440 с.; Кн. 2. – 525, V с.
215. Из «Богословие (Небеса)» на Иоан Екзарх // Кристанов Цв., Дуйчев И. Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически извори. – София: БАН, 1954. – С. 58–91.
216. Избранные жития святых, кратко изложенные по руководству Четиих миней. Ноябрь. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1860. – 188 с.
217. Избранные жития святых. – Владимир, 1893.
218. Избранные жития святых: III–IX вв. – М.: Молодая гвардия, 1992. – 416 с.
219. Избранные новеллы Юстиниана / Вступ. слово Архиепископа Екатеринбургского и Верхотурского Викентия / Ввод. ст., пер. и коммент. В. А. Сметанина / Науч. ред. В. А. Алексеева. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 2005. – 398 с.

220. Известия византийских историков, объясняющие российскую историю древних времен и переселения народов; собраны и хронологическим порядком расположены Иваном Штриттером. – СПб., 1771–1779. – Ч. 1–4.
221. Известия византийских писателей о Северном Причерноморье. Вып. 1: Сочинения Константина Багрянородного «Об управлении империей», «О фемах Запада, то есть Европы» и «Изложение царского чина» / Пер., прим. В. В. Латышева, Н. В. Малицкого // Известия Гос. Академии истории материальной культуры. – Вып. 91. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1934. – 73 с.
222. Извлечение из книг Жофруа Виллардуэна «О завоевании Константинополя». 1198–1204 гг. (около 1210) // История средних веков / Сост. М. М. Стасюлевич. – М., 1999. – С. 1249–1262.
223. Извлечение из церковной истории Феодора Чтеца // Сокращение церковной истории Филосторгия, сделанное патриархом Фотием. – СПб., 1854.
224. Изложение древних законов православно-кафолической Церкви. Правила св. Апостолов // Христианское чтение. – 1849. – Ч. 2. – С. 213–300.
225. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана. Под ред. А. И. Козаржевского // ВДИ. – 1970. – № 1. – С. 211–242; № 2. – С. 231–259; № 3. – С. 223–250.
226. Император Юлиан. Сочинения / Пер. с древнегр., коммент. Т. Г. Сидаша. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. – 428 с.
227. Институты Юстиниана. Пер. с лат. Д. Расснера / Под ред. Л. Л. Кофанова, В. А. Томсикова (Серия «Памятники римского права»). – М.: Зерцало, 1998. – 289 с.
228. Иоане Сабанисдзе. Мученичество Або Тбилели / Пер. К. Кекелидзе // Грузинская проза. Избранные романы, повести и рассказы. – Т. 1: V в. – первая половина XIX в. / Под ред. К. Лордкипанидзе, С. Чиковани. – М.: Гослитиздат, 1955. – С. 15–21.
229. Иоанн Апокавк. Судебные постановления // ИРАИК. – Т. 14. – Вып. 2–3. – С. 1–32.
230. Иоанн Дамаскин. Полное собрание творений. – СПб., 1913. – Т. 1.
231. Иоанн Дамаскин. Сказание о жизни Варлаама и Иосафа, сотавленное Иоанном Дамаскиным / Пер. с греч. Изд. 2-е Афонского русского Пантелеймонова монастыря. – Сергиев Посад, 1910. – 228, II с.
232. Иоанн Дамаскин. Творения преп. Иоанна Дамаскина. Христологические и полемические трактаты. Слово на богородичные праздники / Пер., вступ. ст., коммент. свящ. Максима Козлова, Д. Е. Афиногенова. – М.: Мартис, 1997. – 351 с.
233. Иоанн Дамаскин. Творения. – М.: Матис, 1994. – Кн. 1: Гомилии. Христологические, полемические и малые трактаты. – 354 с.
234. Иоанн Дамаскин. Точное изложение православной веры. – М.: Наука, 1992. – 229 с.
235. Иоанн Дамаскин. Точное изложение православной веры. Творения св. Иоанна Дамаскина / Пер. И. Л. Бронзова. – М.: Изд-во Л. Тузова, 1894. – 272, СХV с.
236. Иоанн Дамаскин. Христологические и полемические трактаты. Слова на Богородичные праздники / Пер. и коммент. свящ. Максима Козлова, Д. Е. Афиногенова. – М.: Мартис, 1997. – 350 с.
237. Иоанн Златоуст, свт. Беседы к антиохийскому народу. – СПб., 1848. – 637 с.
238. Иоанн Златоуст, свт. Беседы о покаянии. – М.: Изд-во им. Святителя Игнатия Ставропольского, 1997. – 127 с.

239. Иоанн Златоуст, свт. Беседы огласительные. Слово второе // Журнал Московской Патриархии. – 1972. – № 5. – С. 72–76.
240. Иоанн Златоуст, свт. Беседы огласительные. Слово пятое // Журнал Московской Патриархии. – 1972. – № 11. – С. 74–79.
241. Иоанн Златоуст, свт. Беседы огласительные. Слово шестое // Журнал Московской Патриархии. – 1972. – № 12. – С. 64–68.
242. Иоанн Златоуст, свт. Восьмое слово к новопросвещенным // ЖМП. – 1973. – № 3. – С. 58–62.
243. Иоанн Златоуст, свт. Вторая огласительная беседа // ЖМП. – 1972. – № 5. – С. 72–76.
244. Иоанн Златоуст, свт. Огласительные беседы к тем, кто намеревается креститься (Серия А. Пападопулоса-Керамевса) / Пер. с греч. И. В. Пролюгиной // ВДИ. – 2005. – №1. – С. 265–281.
245. Иоанн Златоуст, свт. Первая поучительная беседа к намеревающимся принять просвещение и к новопросвященным // ЖМП. – 1972. – № 4. – С. 67–74.
246. Иоанн Златоуст, свт. Письма к Олимпиаде. – М.: Отчий дом, 1997. – 207 с.
247. Иоанн Златоуст, свт. Полное собрание творений: В 12 т. – М., 1898-1906. – Т. 1–12. – Кн. 1–25.
248. Иоанн Златоуст, свт. Поучительные беседы к намеревающимся принять просвещение. Поучение первое // Журнал Московской Патриархии. – 1972. – № 4. – С. 67–74.
249. Иоанн Златоуст, свт. Пятая огласительная беседа // ЖМП. – 1972. – № 11. – С. 74–79.
250. Иоанн Златоуст, свт. Седьмое слово к новопросвещенным // ЖМП. – 1973. – № 2. – С. 70–75.
251. Иоанн Златоуст, свт. Слава Богу за все: Сборник писем / Сост. Е. А. Смирновой. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2006. – 312 с.
252. Иоанн Златоуст, свт. Третья и четвертая беседы к новопросвещенным // ЖМП. – 1972. – № 9. – С. 61–69.
253. Иоанн Златоуст, свт. Шестая огласительная беседа // ЖМП. – 1972. – № 12. – С. 64–68.
254. Иоанн Камениата. Взятие Фессалоники / Пред., коммент. Р. А. Наследовой, пер. С. В. Поляковой, И. В. Феленковской // Две византийские хроники X века. – М.: Изд-во вост. ли-ры., 1959. – С. 141–251.
255. Иоанн Кантакузин. // Г. М. Прохоров. Публицистика И. Кантакузина 1367–1371 // ВВ. – 1968. – Т. 29. – С. 318–341.
256. Иоанн Кантакузин. Беседа с папским легатом, Диалог с иудеем и другие сочинения / Изд. Г. М. Прохоров. – СПб.: Алетейя, 1997. – 317 с.
257. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов (1118–1180) / Пер. под ред. В. Н. Карпова. – СПб., 1859. – XII, 363 с. (ВИПДА. – Т. 2). (Рязань: Александрия, 2003. – 470 с.)
258. Иоанн Лествичник. Лествица, возводящая на небо / Пер. с греч. Дм. Ульянинского. – М., 1785. – 192 с.
259. Иоанн Лествичник. Лествица. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2007. – 592 с.
260. Иоанн Малала. Хронография // Евагрий Схоластик. Церковная история / Пер. с греч., вступ. ст., коммент., приложения и указатели И. В. Кривушина. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – С. 481–525.

261. Иоанн Малала. Хронография. Книга XVIII // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 575–577.
262. Иоанн Мосх. Луг духовный / Пер. с греч. с прим. М. И. Хитрово. – Сергиев Посад, 1915. – 312 с.
263. Иоанн Никиусский. Хроника // Евагрий Схоластик. Церковная история / Пер. с греч., вступ. ст., коммент., приложения и указатели И. В. Кривушина. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – С. 539–576.
264. Иоанн Цимисхий. Письмо императора Иоанна Цимисхия к армянскому царю Ашоту III / Пер. Хр. Кучук-Иоаннесова // ВВ. – 1903. – Т. 10. – С. 91–101.
265. Иоанн Эфесский. Отрывки из хроники // Пигулевская Н. В. Ближний Восток, Византия, славяне. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1976.
266. Иоанна Златоуста творения святого отца нашего, архиепископа Константинопольского в русском переводе. – СПб., 1895–1906. – Т. 1-2.
267. Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica) / Вступ. ст., пер., коммент. Е. Ч. Скржинской. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Алетейя, 1997. – 505 с.
268. Исаак Сирийский. О Божественных тайнах и о духовной жизни. Новооткрытые тексты. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – 336 с.
269. Исаак Сириянин. Иже во святых отца нашего Аввы Исаака сириянина, бывшего епископом христоролюбивого града Ниневи, слова подвижнические. – М., 1858. – XVII, 655 с.
270. Исаак Сириянин. Нравственное учение святого отца нашего Исаака Сириянина. – СПб., 1902.
271. Исаак Сириянин. Творения иже во святых отца нашего Аввы Исаака Сириянина, бывшего епископом христоролюбивого града Ниневи. Слова подвижнические. – Изд. 3-е, испр. – Сергиев Посад, 1911. – XI, 435, X, 87 с.
272. Исидор Пелусиот, св. Избранные письма / Пер. митр. Исидора // Христианское чтение. – 1826. – Т. 33; 1828. – Т. 30-32; 1830. – Т. 38–40; 1832. – Т. 47; 1834. – Ч. 3–4; 1835. – Т. 2–3; 1836. – Т. 1, 3–4; 1837. – Т. 2–3, 4.
273. Исторические записки Никифора Вриенния (976–1087) / Отв. ред и авт. комм. А. А. Калинин. – М.: Посев, 1997. – 208 с.
274. Историческое сказание инока Комнина и инока Прокла о разных деспотах эфирских и о тиране Фоме Прелумбове Комнине, деспоте / Пер., предисл. и примеч. Г. Дестуниса. – СПб., 1858.
275. История агван Мойсея Каганкатваца, писателя X века / Пер. с армян. К. П. Патканова. – СПб., 1861. – XV, 374 с.
276. История ат-Табари: Избр. отрывки / Пер. с араб. В. И. Беляева; доп. к пер. О. Г. Большакова, А. Б. Халидова. – Ташкент: Фан, 1987. – 446 с.
277. История боголюбцев Феодорита Кирского. – СПб., 1853. – 271 с.
278. История Византии. – Ч. 1. Историки Византии. – М.: Директмедиа Пабблишинг, 2008. – 15385 с. («Электронная библиотека» издательства «Директмедиа Пабблишинг»).
279. История Византии. – Ч. 2. Исторические документы и исследования. – М.: Директмедиа Пабблишинг, 2008. – 11745 с. («Электронная библиотека» издательства «Директмедиа Пабблишинг»).
280. История Грода Гуннского, Боспорского мученика // Православные древности Таврики: Сборник материалов по церковной археологии. – К.: Стилос, 2002. – С. 179–181.

281. История египетских монахов. – М., 2001. – 126 с.
282. История епископа Себеоса / Пер. с 4-го испр. арм. изд. Ст. Малхасянц. – Ереван: Из-во филиала АН АрмССР. – 184 с.
283. Історія західноєвропейського Середньовіччя. Хрестоматія: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2005. – 654 с.
284. История Льва Диакона Калойского и другие сочинения византийских писателей / Пер. с греч. Д. Попова. – СПб., 1820. – 200 с.
285. «История» Олимпиодора (в записках и выборках Фотия). Пер., ст., прим. и указат. Е. Ч. Скржинской // ВВ. – 1956. – Т. 8. – С. 223–276.
286. Истрин В. Александрия русских хронографов. Исследование и текст. – М., 1893. – VIII, 356 с. (Чтения в имп. общ-ве истории и древностей российских при Москов. ун-те).
287. Истрин В. М. Книги временъныя и образныя Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исслед. и словарь. – Пг.: Изд. ОРЯС Рос.АН, 1920. – Т. 1: Текст. – XVIII, 612, III с.
288. Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Пг.: Изд. ОРЯС РАН, 1922. – Т. 2: Продолжение хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку № 153. Исследование. – 454 с.
289. Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Изд. АНСССР, 1930. – Т. 3: Греческо-славянский и славянско-греческий словари. – L, 348 с.
290. Истрин В. М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Репринтное издание материалов В. М. Истрина. Подготовка издания, вступительная статья и приложения М. И. Чернышевой. – М.: Джон Уайли энд Санз, 1994. – 472 с.
291. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать // Тисяча років український суспільно-політичні думці. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 1. – С. 200–217.
292. Каллист, патриарх Константинопольский. Житие Григория Синаита. – СПб., 1909. – LXXXIX, 48 с. (Памятники древней письменности. – Т. 172).
293. Кекавмен. Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI в. / Подгот. текста, введение, пер., коммент. Г. Г. Литаврина. – М.: Наука, 1972. – 743 с. (СПб., 1999; 2003).
294. Кекавмен. Стратегикон / Изд. В. Васильевский, В. Ернштедт // Записки историко-филологического ф-та имп. СПб ун-та. – 1896. – Ч. 38.
295. Кекелидзе К. С. Этюды по истории древнегрузинской литературы. – Тбилиси: Изд-во АН ГрузССР, 1961. – Т. 7; 1962. – Т. 8.
296. Киево-Печерский Патерик, или сказания о житии и подвигах Святых Угодников Киево-Печерской Лавры. – К.: Либідь, 1991. – 255 с. (Репринт.вид. 1903 р.).
297. Киево-Печерський патерик / Пер. Марія Кашуба. – Л.: Монастир Монахів Студитського Уставу. Видавничий відділ «Свічадо», 2001. – 192 с.
298. Киселков В. Сл. Превзитер Козма и неговите творения. – София, 1943. – 92, [3] с.
299. Клавихо Р. Гонсалес де. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406). – М.: Наука, 1990. – 211 с.
300. Климент Охридски. Събрани съчинения. – София: БАН, 1970. – Т. 1. – 775 с.
301. Книга Паломник. Сказание мест Святых во Цареграде Антония Архиепископа Новгородского в 1200 году / Под. ред. Хр. М. Лопарева // Православный Палестинский сборник. – 1899. – Т. 18. – Вып. 3. – С. I-C.

302. Книга Правил Святых Апостол, Святых соборов Вселенских и Поместных и Святых Отец. – Загорск: Свято-Троице Сергиева Лавра, 1992. – 548 с. (М., 2004).
303. Кодекс Феодосия // Коптев А. В. Кодекс Феодосия и римский колонат. Учеб. пособие. – Вологда, 1996. – С. 39–88.
304. Козлов А. С. Тенденциозность «Галльской хроники 511 года» // АДСВ. – 2006. – Вып. 37. – С. 59–103.
305. Коковцев А. К. Чудеса св. Николая, епископа Мирликийского: Пер. с сирийского // Записки Восточного отделения имп. Русского археологического общества. – СПб., 1896. – Т. 9. – Вып. 1-4. – С. 79–86.
306. Коковцев П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – Л.: Изд-во АН СССР, 1932. – 135 с.
307. Константин Багрянородный. О фемах Запада, т. е. Европы // Известия Государственной академии истории материальной культуры. – 1934. – Вып. 91. – С. 45–46.
308. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер., коммент Г. Г. Литаврина // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М.: Наука, 1982. – С. 267–333.
309. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Текст, пер., коммент. / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М.: Наука, 1989. – 496 с. (2-е изд., исправ. – М.: Наука, 1991. – 496 с.).
310. Константин Гарменопул. Собрание божественных и священных правил от всечастного законоположителя и судии фессалонического Константина Севаста Арменопула. – Бадахна: Овчинников, 1908. – 677 с.
311. Константин Манассия. Летописца на Константин Манаси. Увод. и бележки от И. Дуйчев. – София: Изд-во БАН, 1963. – 415 с.
312. Константин Михайлович. Записки янычара. – М.: Наука, 1978. – 136 с.
313. Константин Родосский. Отрывок из описания Константинопольского храма Двенадцати Апостолов // Зубов В. П. Труды по истории и теории архитектуры. – М.: Искусствознание, 2000. – С. 145–148.
314. Красносельцев Н. Ф. Типик церкви Св. Софии в Константинополе (IX в.) // Летопись историко-филологического общества при Императорском Новороссийском ун-те. Византийское отделение. – Одесса, 1892. – Т. 2. – С. 156–240.
315. Краткая история Армении (из «Хроники» Михаила Сирийца) / Пер. Р. А. Гусейнова // Кавказ и Византия. – Ереван, 1979. – Вып. 1. – С. 184–199.
316. Кримський А., Керма Н. Оповідання арабського історика Абу-Шоджі Рудраверського про те, як охрестилась Русь // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. – К., 1927. – С. 383–395.
317. Кузенков П. В. «Великого книжника антиохийского возгласение о календах, ножах и идах»: трактат о римских древностях в древнеславянской кормчей // ΚΑΝΙΣΚΙΟΝ. Юбилейный сб. в честь 60-летия проф. И. С. Чичурова. – М.: ПСТГУ, 2006. – С. 240–279.
318. Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г.: Проблемы источниковедения. – М., 2003. – С. 3–172.
319. Кузьмина В. Д. Девгениево деяние (Деяние прежних времен храбрых человек). – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 256 с.

320. Кулаковский Ю. А. Епископа Феодора «Аланское послание» // Избранные труды по истории аланов и Сарматии. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 193–218.
321. Кулаковский Ю. А. Епископа Феодора Аланского послание // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1898. – Т. 21. – Ч. 2: Материалы. – С. 11-14.
322. Кучма В. В. Методика боевой подготовки по «Тактике Льва»: господство принципов традиционализма // Власть, общество и Церковь / Сб. наук. статей / Отв. ред. С. Н. Малахов. – Армавир, 2007. – С. 89-116.
323. Лавров П. Жития херсонских святых в греко-славянской письменности // Памятники христианского Херсонеса. – М., 1911. – Вып. 2. – XVI, 185 с.
324. Лавров П. Свв. Кирилл и Мефодий, первоучители славянские. 1. Пространные или так называемые Паннонские жития свв. Кирилла и Мефодия. 2. Житие св. Мефодия. 3. Житие Климента, епископа болгарского. 4. Житие и перенесение мощей св. Климента (Итальянская легенда) // Книга для чтения по истории средних веков / Под. ред. П. Г. Виноградова. – Изд. 4-е. – М., 1912. – Вып. 2. – С. 135–222.
325. Лавров П. А. Дамаскин Студит и сборник его имени «Дамаскины» в юго-славянской письменности. – Одесса, 1899. – 80 с.
326. Лавров П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. – Л.: Изд-во АН СССР, 1930. – 200 с.
327. Лактанций. Божественные установления. Книги I-VII / Пер. с лат., вступ. ст. и указат. В. М. Тюленева. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2007. – 512 с.
328. Лактанций. О смертях преследователей / Пер. В. М. Тюленева. – СПб.: Алетейя, 1998. – 280 с.
329. Лактанций. О творении Божиим. О гневе Божиим. О смерти гонителей. Эпитомы Божественных Установлений / Пер. с лат., вступ. ст., коммент. и указат. В. М. Тюленева. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2007. – 256 с.
330. Латышев В. В. Из агиографической литературы // Известия Российской АН. VI серия. – 1918. – Т. 12. – № 15. – С. 1579–1590.
331. Латышев В. В. Мефодия патриарха Константинопольского Житие преп. Феофана исповедника. По москов. рукописи № 156 изд. с введ, прим. и указат. В. В. Латышев // Записки АН. Серия VIII. – Историко-филол. отд. – Пг., 1918. – Т. 13. – № 4. – XL, 120 с.
332. Латышев В. В. О житии преп. Давида Солунского // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1912. – Т. 30. – С. 217–251.
333. Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из южной России. – СПб., 1896. – III, 144 с.
334. Лев Диакон. История / Пер. М. М. Копыленко, коммент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова. – М.: Наука, 1988. – 239 с.
335. Лев Диакон. История Льва Диякона Калойского и другие сочинения византийских писателей, изданные в первый раз с рукописей Карлом Бенедиктом Газе, Профессором новейших восточных языков в особенном Корол. Училище, Агентом по части греческих и латинских рукописей в вышеозначенной Библиотеке, членом Берлинской Академии наук и проч., ордена св. Владимира 4 ст. Кавалером / Переведенные с греческого на российский язык Д. Поповым. – СПб., 1820. – 200 с.
336. Леонид. Житие и чудеса св. Николая Мирликийского и похвала ему: Исследование двух памятников древней русской письменности XI века. – СПб., 1881. – 48 с. (Памятники древней письменности. – Т. 34).

337. Летописец Еллинский и Римский. Т.1. Текст / Основной список подготовлен О. В. Твороговым и С. А. Давыдовой. Вступ. ст., археографический обзор и критический аппарат издания подготовлен О. В. Твороговым. – СПб., 1999. – 511 с.; Т. 2. Комментарий и исследование О. В. Творогова. – СПб., 2001. – 269 с.
338. Летопись Византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / Пер. с греч В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского, пред. О. М. Бодянского. – М., 1884 (1890). – IV, II, 370 с.
339. Либаний. Моя жизнь или о моей судьбе (Речь I) / Пер. М. Грабарь-Пассек // Поздняя греческая проза. – М.: Гос. изд-во худож. лит-ры, 1960. – С. 581–587.
340. Либаний. Надгробное слово по Юлиану / Пер. Е. Рабинович // Ораторы Греции / Пер. с древнегреч. – М.: Художественная литература, 1985. – С. 354–413.
341. Либаний. Речи / Пер. с греч., примеч. С. Шестакова. – Казань, 1912. – Т. 1. – 522 с.; 1916. – Т. 2. – 464 с.
342. Либаний. Хвалебная речь в честь Антиохии (Речь XI) / Пер. М. Грабарь-Пассек // Поздняя греческая проза. – М.: Гос. изд-во худож. лит-ры, 1960. – С. 588–595.
343. Лиутпранд Кремонский. Антаподосис / Изд. подг. И. В. Дьяконов. – М.: Русская панорама, 2006. – 192 с.
344. Лихачева В. Д., Любарский Я. Н. Памятники искусства в «Жизнеописании Василия» Константина Багрянородного // Византийский временник. – 1981. – Т. 42. – С. 171–183.
345. Літопис Руський. За Іпатським списком / Перекл. Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 592 с.
346. Ловягин Е. Две беседы святейшего патриарха Константинопольского Фотия по случаю нашествия россос на Константинополь (рус. пер.) // Христианское чтение. – 1882. – Ч. 2. – С. 414–443.
347. Лопарев Х. Повесть об императоре Феодосии II // ВВ. – 1898. – Т. 5. – С. 63–90.
348. Лопарев Х. М. Житие преподобного Стефана Комельского. – СПб., 1892. – 23 с. (Памятники древней письменности. – Т. 85).
349. Лопарев Х. М. Житие св. Евдокима праведного. – СПб.: ОЛДП, 1893. – XV, 39 с. (Памятники древней письменности. – Т. 96).
350. Лопарев Х. М. Подвиги святого Модеста, архиепископа Иерусалимского. – СПб., 1892. – 88 с. (Памятники древней письменности. – Т. 91).
351. Лопарев Хр. Житие преподобного Власия мниха: Памятник славяно-болгарской письменности IX в. – СПб., 1887. – 23 с. (Памятники древней письменности. – Т. 65).
352. Лопарев Хр. Житие св. славного Евдокима // ИРАИК. – София, 1908. – Т. 13. – С. 199–219.
353. Лопарев Хр. Мефодий. Житие св. Феофано // ВВ. – 1910. – Т. 17. – С. 91–98.
354. Лопарев Хр. Слово о святом «патриархе Феостерикте». – СПб., 1893. – 31 с. (Памятники древней письменности. – Т. 94).
355. Лопарев Хр. Чудо св. Георгия о Болгарине. Памятник византийской переводной литературы. – СПб., 1894. – 24 с. (Памятники древней письменности. – Т. 100).
356. Лопарев Хр. М. Византийские Жития святых VIII–IX веков // ВВ. – 1911. – Т. 17. Вып. 1–2. – С. 1–224; 1913. – Т. 18. – Вып. 1–4. – С. 1–147; 1915. – Т. 19. – Вып. 1–2. – С. 1–151.

357. Лопарев Хр. М. Греческие жития святых VIII–IX вв. Ч. 1: Современные жития. – Пг., 1914. – XII, 568 с.
358. Лопарев Хр. М. Описание некоторых греческих житий святых // ВВ. – 1897. – Т. 4. Вып. 3–4. – С. 337–401; 1899. – Т. 6. – Вып. 1–2. – С. 228–301; 1900. – Т. 7. – Вып. 3–4. – С. 305–345; 1901. – Т. 8. – Вып. 1–2. – С. 308–339; 1909. – Т. 14. – С. 337–401.
359. Лосева О. В. Молитва над болящим в составе требника РНБ Q. П. I. 24 XIV в. // КΑΝΙΣΚΙΟΝ. Юбилейный сб. в честь 60-летия проф. И.С. Чичурова. – М.: ПСТГУ, 2006. – С. 280–303.
360. Луг духовный Иоанна Мосха. – М., 1853.
361. Маврикий. Тактика и стратегия: Первоисточник сочинений о военном искусстве императора Льва Философа и Н. Макиавелли / С латинского перевел капитан М. А. Цыбышев. – СПб., 1903.
362. Макаров Д. И. Св. Прокл Константинопольский. Слово VIII. На Преображение Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа / Пер. с греч. по PG. 65. 764 B – 772 B // Византия: общество и церковь. Сб. науч. ст. / Отв. ред. С. Н. Малахов; сост. Н. Д. Барабанов. – Армавир, 2005. – С. 272–277.
363. Максим Исповедник, прп. Вопросы к Фалассию / Пер., предисл. С. Л. Епифановича // Богословский вестник. – 1916. – № 1. – Прил. С. 1–16; 1916. – № 2. – Прил. С. 17–32; 1916. – № 5. – Прил. С. 33–48; 1916. – № 6. – Прил. С. 49–64; 1917. – № 1. – Прил. С. 65–80; 1917. – № 2/3. – Прил. С. 81–96; 1917. – № 8/9. – Прил. С. 97–112; 1917. – № 10/12. – Прил. С. 113–128.
364. Максим Исповедник. Письма. – СПб.: Изд-во СПб ун-та, 2007. – 285 с.
365. Малоземов Р. Слово Иоанна Златоустого на воскресение. – СПб., 1908. – 42 с. (Памятники древней письменности. – Т. 169).
366. Мануил Фил. Поэтические произведения // Труды кафедры древних языков (к 50-летию кафедры). – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 241–256.
367. Матвеев В., Щеголева Л. Временник Георгия Монаха (Хроника Георгия Амартола) / Рус. текст, коммент., указ. – М.: Богородский печатник, 2000. – 544 с.
368. Материалы к истории древних славян / Вступ. ст. и подбор текстов из греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э. А. В. Мишулина // ВДИ. – 1941. – № 1 (4). – С. 223–284.
369. Материалы по истории Азербайджана из «Тарах-ал-Камиль» (Полного свода истории) Ибн-ал-Асира / Пер. с араб. проф. П. К. Жузе. – Баку: Изд-во АзФАН, 1940. – 183 с.
370. Мебде-и канун-и йеничери оджагы тарихи (История происхождения законов янычарского корпуса) / Изд. текста, пер. с тур., введ., коммент и указатели И. Е. Петросян. – М.: Наука, 1987. – 147 с.
371. Медведев И. П. Константинополь в сравнении с Римом: взгляд Мануила Хрисолоры // ВВ. – 2005. – Т. 64 (89). – С. 316–334.
372. Медведев И. П., Гаврилов А. К. Речь Виссариона Никейского на Мантуанском соборе о падении Константинополя // ВВ. – 2004. – Т. 63 (88). – С. 292–317.
373. Медников Н. А. Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов по арабским источникам. Приложения // ППС – 1897. – Вып. 50. – Т. 17. – Вып. 2. – 819 с.
374. Милев А. Гръцките жития на Климент Охридски. Увод, текст, перевод и обяснителни бележки. – София: Изд-во на БАН, 1966. – 189 с.

375. Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X–XI веков. Приложения. – М.: Изд. вост. лит., 1963. – 265 с.
376. Михаил Палеолог. Автобиография императора Михаила Палеолога и отрывок из устава, данного им монастырю св. Дмитрия // Христианское чтение. – 1885. – № 6. – С. 529–579.
377. Михаил Панарет. Трапезундская хроника / Греч. текст, пер., предисл, коммент. издал А. Хаханов // Труды по востоковедению Лазаревского ин-та вост. языков. – М., 1905. – Вып. 23.
378. Михаил Пселл. О сочетании частей речи. Обзор риторических идей. Иперитма Пселла слово, составленное для вестарха Пофоса, просившего написать о богословском стиле. Сравнение Еврипида с Писидой (спросившему, кто лучше писал стихи, Писида или Еврипид) / Пер. Т. А. Миллера // Античность и Византия. – М., 1975. – С. 156–171
379. Михаил Пселл. Обвинительная речь против Михаила Кирулария // Безобразов П. В. Материалы для истории Византийской империи // ЖМНП. – 1889. – Ч. 265. – С. 23–84.
380. Михаил Пселл. Хронография. Краткая история / Пер., ст. и примеч. Я. Н. Любарского. – М.: Наука, 1978. – 319 с. (СПб.: Алетейя, 2003. – 397 с.).
381. Михаил Сириец. Хроника // Евагрий Схоластик. Церковная история / Пер. с греч., вступ. ст., коммент., приложения и указатели И.В. Кривушина. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – С. 598–618.
382. Михаил Хониат. Против порицающих пренебрежение публичностью. Речь в честь Димитрия Дрими (Отрывки) / Пер. А. Каждана // История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли: В 5-ти тт. – М.: Изд-во Академии художеств СССР, 1962. – Т. 1. Античность. Средние века. Возрождение. – С. 341–342.
383. Мовсес Каланкатуаци. История страны Алаунк / Пер. с древнеармян., пред., прим. Ш. В. Смбатяна. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1984. – 257 с.
384. Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Степанова Е. В., Шапошников А. К. Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крима иконоборческого времени. – Симферополь: АнтикВА, 2009. – 334 с., илл.
385. Могаричев Ю. М., Сазанов А. В., Шапошников А. К. Житие Иоанна Готского в контексте истории Крыма «хазарского периода». – Симферополь: АнтикВА, 2007. – 348 с., илл.
386. Моисей Хоренский. История Армении / Пер. Н. О. Эмина. – М.: Лазаревский Ин-т вост. языков, 1893. – XXXVI, 323 с.
387. Моисей Хоренский. История Армении / Пер., прим., исслед. С. Малхасянц. – Ереван: Изд-во АрмССР, 1940.
388. Морской закон / Вступ. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзюмова. // АДСВ. – 1969. – Вып. 6. – С. 3–54.
389. Мухаммад ал-Халаби. Поход эмира Иашбека / Пер. с араб. – Баку: Элм, 1985. – 97 с.
390. Мучения св. Климента Римского / Пер. Ф. Терновского // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1877. – Т. 10. – С. 169–174.
391. Мучения св. Климента Римского // Памятники древней письменности и искусства. – СПб., 1903. – С. 1–18.
392. Неизданная греческая хроника по рукописи ГИМ / Подгот. и предисл. З. Г. Самодуровой // ВВ. – 1978. – Т. 39. – С. 201–225.

393. Неизданные греческие агиографические тексты / Изд. с введ. В. В. Латышев. – СПб., 1914. – LVI, 152 с.
394. Нестор Искандер. Повесть о Царьграде (его основании и взятии турками в 1453 г.) Нестора-Исандера / По рукописи Троице-Сергиевой лавры нач. XVI века № 773. Сообщ. архимандрит Леонид – СПб., 1886. – VI, 43 с.
395. Никита Евгениан. Повесть о Дросилле и Харикле / Изд. подг. Ф. А. Петровским. – М.: Наука, 1969. – 156 с.
396. Никита Хониат (Акоминат). История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнина / Пер. под ред. В. И. Долоцкого, И. В. Чельцова. – СПб., 1860. – Т. 1 (1118–1185 гг.). – VII, 446 с.; 1862. – Т. 2 (1186–1206 гг.). – XV, 541 с. (ВИПДА. – Т. 4) (Рязань, 2003. – Т. 1–2).
397. Никита Хониат. История // История средних веков / Сост. М. М. Стасюлевич. – СПб., 1999. – С. 1240–1249.
398. Никита Хониат. Речь, составленная к прочтению перед киром Феодором Ласкарем, властвующим над восточными ромейскими городами, когда латиняне владели Константинополем, Иоанн Мизийский же со скифами предпринимал набеги на западные ромейские земли / Пер. П. И. Жаворонкова // Византийские очерки. – М.: Наука, 1991. – С. 216–238.
399. Никитин П. Житие Тарасия, патриарха Константинопольского // Записки имп. АН. – СПб., 1895. – Серия VIII. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 1–16.
400. Никитский А. Житие преп. отца нашего Иоанна, епископа Готии // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1883. – Т. 13. – С. 25–34.
401. Никифор II Фока. Стратегика / Пер. со среднегреч. и комм. А. К. Нефедкина. – СПб.: Алетейя, 2005. – 288 с.
402. Никифор Вриенний. Исторические записки / Пер. под ред. В. Н. Карпова. – СПб., 1858. (ВИПДА – Т. 1.).
403. Никифор Григора. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами. Т. 1 (1204–1341 гг.) / Пер. под ред. П. Шалфеева. – СПб., 1862. (ВИПДА. – Т. 6). – 564 с. (СПб., 2000).
404. Никифор Григора. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами. Т. 1 (1204–1341)/Подг. текста А. И. Цепкова. – Рязань: Александрия, 2004. – 448 с.
405. Никифора, патриарха Константинопольского Краткая история со времени после царствования Маврикия / Пер. Е. Э. Липшиц. // ВВ. – 1950. – Т. 3. – С. 349–387.
406. Николай Кавасила. Христос. Церковь. Богородица. – М.: Изд-во храма св. муч. Татианы, 2007. – 384 с.
407. Николай Мефонский. Житие Мелетия Нового / Изд. В. Г. Васильевский // ППС. – 1886. – С. 1–39.
408. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. А. Н. Насонова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 640 с.
409. Новиков Н. Е. Константин Багрянородный, «О церемониях», кн. II, гл. 15 // ΚΑΝΙΣΚΙΟΝ. Юбилейный сб. в честь 60-летия проф. И.С. Чичурова. – М.: ПСТГУ, 2006. – С. 318–363.
410. Номоканон константинопольского патриарха Фотия с толкованием Вальсамона / Изд. В. Нарбеков. – Ч. 1: Историко-каноническое исследование; Ч. 2: Рус. пер. с пред. и прим. – Казань, 1899. – 316 с.

411. О трактате Юлиана Аскалонита. Морской закон // Сюзюмов М. Я. Византийские этюды. – Екатеринбург: УрГУ, 2002. – С. 25-54, 55-88.
412. Обращение Картли в христианство / Пер. с груз. Е. С. Такашвили // Сборник материалов по описани. Местностей и племен Кавказа. – Тифлис, 1900. – Вып. 28. – С. 1–116.
413. Ованес Драсханакертци (897–925). История Армении / Пер. с древнеарм., вступ. ст. М. О. Дарбинян-Меликян. – Ереван: Советакан грох, 1986. – 399 с.
414. Олимпиодор Фиванский. История (с параллельным греч. текстом) / Пер., коммент. Е. Ч. Скржинской. – СПб.: Алетейя, 1999. – 234 с.
415. Османские завоевания на Балканах и падение Византии в XV столетии (Дука, Георгий Сфрандзи) // Муртузалиев С. И. Административно-судебная и военная системы Османской империи XIII–XVII вв. Учебное пособие. – Изд. 2-е, доп. – Махачкала: ИД Наука плюс, 2006. – С. 20–38.
416. От берегов Босфора до берегов Ефрата: Антология ближневосточной литературы / Пер., пред., коммент. С. С. Аверинцева. – М.: Наука, 1987. – 360 с.
417. Павел Орозий. История против язычников. Книги I–III / Пер. с лат., вступ. ст., коммент., указ. В. М. Тюленева. – СПб.: Алетейя, 2001. – 384 с.; Книги IV–V. – СПб.: Алетейя, 2002. – 304 с.; Книги VI–VII. – СПб.: Алетейя, 2003. – 376 с.
418. Павла Елладского и Кирилла Скифопольского писателей VI столетия Житие святого Феогния, епископа Витиллийского / Изд. А. И. Пападопуло-Керамевсом, пер. Г. С. Дестуниса // Православный палестинский сборник. – СПб., Вып. 32. – Т. 11. – Вып. 2. – С. 1–49.
419. Павлов А. С. Синодальный акт Константинопольского патриархата Михаила Анхиала 1171 года о приводе архиереев к присяге на верность императору Мануилу Комнину и его новорожденному сыну Алексею, с формой самой присяги // ВВ. – 1895. – Т. 2. – С. 388–393 (текст: 391–393).
420. Пайкова А. В. Легенды и сказания в памятниках сирийской агиографии / Палестинский сборник. – Л., 1990. – Вып. 30 (93). – 143 с.
421. Палестинский патерик. – СПб.: Изд. Палестин. общ-ва, 1885-1900. – Вып. 1-11 (в ряде вып. переводы житий, выполненные И. В. Помяловским).
422. Паллад Александрийский. Эпиграммы / Публ. Ю. Ф. Шульца // ВВ. – 1964. – Т. 24. – С. 259–289.
423. Палладий, еп. Еленопольский. Диалог с Феодором, римским диаконом, повествующий о житии блаженного Иоанна, епископа Константинопольского, Златоуста / Вступ. ст., пер. с греч., коммент. А. С. Балаховской. – М.: ИМЛИ РАН, 2002. – 248 с.
424. Палладий, еп. Еленопольский. Лавсаик, или повествование о жизни святых и блаженных отцов / Пер. с греч. – СПб., 1850 (Изд. 2-е, 1854; М.: Изд. Донского монастыря, 1992. – 192 с.).
425. Паломничество ко Святым местам конца IV века / Пер., коммент. И. В. Помяловского. – СПб., 1889. (ППС. – 1889. – Т. 7. – Вып. 2 (20). – С. I–XV, 1–312).
426. Памятники византийской литературы IV–IX веков. Сборник переводов: Отв. ред. Л. А. Фрейберг. – М.: Наука, 1968. – 355 с.
427. Памятники византийской литературы IX–XIV вв. Сборник переводов: Отв. ред. Л. А. Фрейберг. – М.: Наука, 1969. – 463 с.

428. Памятники древнеармянской литературы. I: Фавстос Бузанд. История Армении / Пер. с древнеарм., коммент. М. А. Геворгияна. – Ереван: АН АрмССР, 1953. – 239 с.
429. Памятники древней письменности. Т. 78. Сказания о святой Софии Цареградской: Памятник древней русской письменности иск. XII в. – СПб., 1889. – 29, 1 с.
430. Памятники позднего античного ораторского и эпистолярного искусства II–V века / Отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М.: Наука, 1964. – 234 с.
431. Памятники поздней античной научно-художественной литературы / Отв. ред. М. Л. Гаспаров. – М.: Наука, 1964. – 414 с.
432. Памятники поздней античной поэзии и прозы II–V века / Отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М.: Наука, 1964. – 360 с.
433. Памятники русского права. Вып.1: Памятники права Киевского государства X–XII вв. / Сост. А. А. Зимин. – М.: Госюриздат, 1952. – XVI, 288 с.
434. Память и похвала Иоакова мниха Владимиру / Изд. А. А. Зимин // Краткие сообщения Института славяноведения. – М., 1963. – Вып. 37. – С. 66–75.
435. Панонски легенди: Житие на Константина; Житие на Методија. – Скопје: Македон. Книга, 1969. – 81 с.
436. Пападимитриу С. Д. Феодор Продром: Историко-литературное исследование. – Одесса, 1905. – XXVI, 452 с. (Записки Императорского Новороссийского университета. – Т. 100. – Ч. 1).
437. Пападимитриу С. Д. Феодора Птохопродрома Манганские стихотворения // Летопись историко-филолог. общ-ва при имп. Новороссийском ун-те. Т. 7. Визант. отд., 4. – Одесса, 1899. – С. 1–48.
438. Пападопуло-Керамевс А. Сборник источников по истории Трапезундской империи // Записки историко-филологического ф-та имп. СПб ун-та. – 1897. – Ч. 44.
439. Пасхальная хроника / Пер.с греч., вступ. ст., коммент. Л. А. Самуткиной. – СПб., Алетейя, 2004. – 216 с.
440. Патерик Киево-Печерский. – Т. 1: Подвижники Киево-Печерской Лавры XI–XV вв. и древние святые, причисляемые к её чудотворцам. — К.: Типография Киево-Печерской Лавры, 2009 — 416 с.
441. Патерик Киево-Печерський: за редакцією, написаною 1462 року по Різдів Христовому печерським ченцем Касіяном / Відп. ред. В. М. Колпакова, упорядн. Ірина Жиленко. – 2-ге вид. – К.: Видавничий дім «КМ Аакдемія», 2001. – 348 с.
442. Патриарх Фотий. История церкви Филосторгия. – М.: Посев, 1998.
443. Перевод Ручной Книги законов, или так называемого Шестикнижия, собранного отовсюду и сокращенного достопочтенным номофилаком и судьей в Фессалонике, Константином Арменопулом. – СПб., 1851. – IX, 605 с.
444. Пигулевская Н. В. Анонимная сирийская хроника времен Сасанидов (Сирийские источники по истории Ирана и Византии) // Записки Института востоковедения АН СССР. – 1939. – Т. 7. – С. 57–78.
445. Пигулевская Н. В. Дивная речь в сирийских средневековых хрониках // Сборник в честь академика Н. И. Конрада. – М., 1967. – С. 321–324.
446. Пигулевская Н. В. Законы химьяритов // ВВ. – 1950. – Т. 3. – С. 51–61.
447. Пигулевская Н. В. Из хроники Дионисия Телльмахрского // Ближний Восток. Византия. Славяне: Сб. – Л., 1976. – С. 117–130.

448. Пигулевская Н. В. Имя «Русь» в сирийском источнике VI в. н.э. // Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия. – М., 1958. – С. 42–48.
449. Пигулевская Н. В. История мар Ябалахи III и раббан Саумы. Исследование, пер. с сирийского и прим. Н. В. Пигулевской. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1958. – 162 с.
450. Пигулевская Н. В. К вопросу о «письменных» народах древности // Древний мир. Сб. статей акад. В. В. Струве. – М.; Л., 1962. – С. 336–339.
451. Пигулевская Н. В. Месопотамия на рубеже V–VI вв.: Сирийская хроника Иешу Стилита как исторический источник // ТИВ. – М.; Л., 1940. – Т. 31. – С. 1–176.
452. Пигулевская Н. В. Первоисточники истории кушито-химьяритских войн. К истории торговли и дипломатии Византии на Востоке // ВВ. – 1949. – Т. 2 (27). – С. 74–93.
453. Пигулевская Н. В. Сирийская легенда об Александре Македонском // Палестинский сборник. – 1958. – Вып. 3 (66). – С. 75–79.
454. Пигулевская Н. В. Сирийская средневековая историография. Исследования и переводы. – СПб., 2000.
455. Пигулевская Н. В. Сирийская хроника Дионисия Телльмахрского // Ближний Восток. Византия. Славяне. Сб. – Л., 1976. – С. 117–130.
456. Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР // ТИВ. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1941. – Т. 41. – С. 1–172.
457. Пигулевская Н. В. Эдесская хроника // Палестинский сборник. – 1954. – Вып. 4. – С. 79–96.
458. Письма Св. Василия Великого // Христианское чтение. – СПб., 1866. – Ч. 1. – С. 3–38.
459. Повествование вардапета Аристакоса Ластивертци / Подгот. текста и прим. К. Н. Юзбашьяна. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1963. (М.: Наука, 1968. – 194 с.).
460. Повесть временных лет / Подг. текста Д. С. Лихачева, пер. Д. С. Лихачева, Б. А. Романова. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. Ч. 1: Тексты и перевод. – 406 с.; Ч. 2: Приложения / Сб. и коммент. Д. С. Лихачева. – 556 с. (Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Наука, 1999. – 670 с.)
461. Повесть временных лет / Подгот. текста, пер. и коммент О. В. Творогова // Библиотека литературы Древней Руси. – Т. 1. XI – XII века. – СПб.: Наука, 2000. – С. 62–315, 488–524.
462. Повесть Епифания о Иерусалиме и сущих в нем мест первой половины IX века / Изд., пер. В. Г. Васильевским // ППС. – СПб., 1886. – Т. 4. – Вып. 2 (11). – С. I–XXXVII, 1–243, 5 л. илл.
463. Повесть о Варлааме и Иоасафе. Памятники древнерусской переводной литературы XI–XII вв. / Подгот. текста, исслед. и коммент. И. Н. Лебедевой. – Л.: Наука, 1985. – 296 с.
464. Повесть о взятии Царьграда крестоносцами в 1204 году / Подгот. текста, пер., примеч. О. В. Творогова // Изборник. – М., 1969. – С. 280–289, 734–735.
465. Повесть о взятии Царьграда крестоносцами в 1204 году / Подгот. текста, пер., примеч. О. В. Творогова // Памятники литературы древней Руси: XIII век. – М., 1981. – С. 106–113, 537–539.
466. Повесть о взятии Царьграда турками в 1453 году // Памятники литературы древней Руси: Вторая половина XV века. – М., 1982. – С. 216–267.
467. Подбрани извори за историята на Византия. 3-то доп. изд. Превели Г. Батиклиев и др. Под общ. ред. на Д. Ангелов. – София: Наука и изкуство, 1970. – 397 с.

468. Подвижники благочестия Синайской горы. Письма паломницы IV века. – М.: Паломник, 1994. – 226 с.
469. Поздняя греческая проза / Сост. С. Полякова – М.: Гос. изд-во худож. лит-ры, 1961. – 695 с.
470. Полное собрание русских летописей. – Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1962. – 580 с.
471. Полное собрание русских летописей. – Т. 15. Тверская летопись. – М.: Наука, 1965. – 564 с.
472. Полное собрание русских летописей. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во вост. лит-ры, 1962. – 938, 87, IV с.
473. Полное собрание русских летописей. – Т. 38. Радзивилловская летопись. – Л.: Наука, 1989. – 178 с.
474. Полное собрание русских летописей. – Т. 5. Софийская первая летопись. – СПб., 1851. – Ч. 6.
475. Полное собрание русских летописей. – Т. 9. Патриаршая или Никоновская летопись. – М.: Наука, 1965. – 256 с.
476. Полное собрание творений свт. Иоанна Златоуста: В 12 т. – М., 1991. – Т. 1. – Кн. 1. – 400 с.; Кн. 2. – 400 с.; Т. 2. – Кн. 1. – 520 с.; Кн. 2. – 439 с.; Т. 3. – Кн. 1. – 472 с.; Кн. 2. – 470 с.; Т. 4. – Кн. 1. – 455 с.; Кн. 2. – 451 с.; Т. 5. – Кн. 1. – 412 с.; Кн. 2. – 596 с.; 1995. – Т. 5. – Кн. 1. – 491 с.; Кн. 2. – 486 с.; 1999. – Т. 7. – Кн. 1. – 471 с.; Кн. 2. – 420 с.; Т. 8. – Кн. 1. – 463 с.; Кн. 2. – 524 с.; Т. 9. – Кн. 1. – 484 с.; Кн. 2. – 380 с.; Т. 10. – Кн. 1. – 455 с.; Кн. 2. – 537 с.; Т. 11. – Кн. 1. – 469 с.; Кн. 2. – 540 с.; Т. 12. – Кн. 1. – 471 с.; Кн. 2. – 486 с.; Кн. 3. – 631 с.
477. Полный месяцеслов Востока. – 2-е изд., испр., доп. – Владимир, 1901. – Т. 1: Восточная агиология архиепископа Сергия с обзором по агиологии и источников. – XXII, 732, IV с.
478. Поляковская М. А. Освещение фессалоникского восстания 1345 г. в памятниках риторической литературы // ВВ. – 1987. – Т. 48. – С. 73–83.
479. Помяловский И. Житие Григория Синаита // Записки историко-филологического ф-та СПб ун-та. – 1894.
480. Помяловский И. В. Житие иже во святых отца нашего Феодора, архиепископа Едесского // Записки историко-филологического ф-та СПб. ун-та. – 1892. – Ч. 29. – 147 с.
481. Помяловский И. В. Житие Кириака Отшельника. – СПб.: Изд-во имп. АН, [Б.г.]. – 15 с.
482. Помяловский И. В. Житие преп. Афнасия Афонского // Записки историко-филологического ф-та СПб. ун-та. – 1895. – С. 1–112.
483. Помяловский И. В. Житие преп. Паисия Великого и Тимофея патриарха Александрийского повествование о Чудесах св. муч. Мины // Записки СПб. Ун-та. Истор.-филол. ф-т. – 1900. – Ч. 56. – С. 1–89.
484. Пономарев А. Собеседования св. Григория Великого о загробной жизни в их церковном и историческом значении. – СПб., 1886. – 223 с.
485. Попов К. Д. Блаженный Диадок (V в.), епископ Древнего Эпира и его творения. – К., 1903. – Т.1. – XXXIV, 620 с.
486. Порфирий (Успенский). Четыре беседы Фотия, святейшего архиепископа Константинопольского, и рассуждения о них архимандрита Порфирия Успенского. – СПб., 1864. – 120 с.

487. Правила Православной Церкви с толкованиями Никодима, епископа Далматинско-Истрийского / Пер. с сербского: В 2-х тт. – Сергиев Посад: Свято-Троицкая Сергиева лавра, 1996. – 1300 с.
488. Правила святых апостол, святых соборов вселенских и поместных и святых отцов с толкованиями. – Изд. 4-е. – М., 1912–1913. – Вып. 1-3.
489. Правила Собора Вселенского пято-шестого, трулльского // Христианское чтение. – 1850. – Кн. 8. – С. 74-122; Кн. 9. – С. 151–182; Кн. 10. – С. 305–336; Кн. 11. – С. 385–399; Кн. 12. – С. 279–304.
490. Пребывание Мазариса в подземном царстве / Пер. С. П. Кондратьева, предисл. и коммент. Т. М. Соколовой // ВВ. – 1958. – Т. 14. – С. 318-357.
491. Преподобного Марка Подвижника О тех, которые думают оправдаться делами, 226 глав // Христианское чтение. – СПб., 1821. – Ч. 3. – С. 267-310.
492. Преподобный Авва Дорофей. Наставления монастырскому эконому // Христианское чтение. – СПб., 1831. – Т. 43.
493. Преподобный Авва Дорофей. Письмо начальникам в монастырях и подчиненным о том, как должно начальствовать над братиею, и как начальствующим повиноваться // Христианское чтение. – СПб., 1830. – Т. 39.
494. Преподобный Исидор Пелусиот. Письма. – М.: Изд-во имени святителя Игнатия Ставропольского, 2000. (репринт з: М.: Московская духовная академия, 1859). – Т. 1–3.
495. Преподобных отцев Варсануфия Великого и Иоанна руководство к духовной жизни в ответах на вопрошения учеников / Пер. иером. Дорофея под ред. прп. Паисия Величковского. – М., 1852. – XXVII, 592 с.
496. Пресвитер Руфин. Жизнь пустынных отцов. – Воронеж, 2002. – 207 с.
497. Приск Панийский. Сказания Приска Панийского: Пер. Г. С. Дестуниса // Ученые записки II отд. Имп. Акад. Наук – Кн. 7. – Вып. 1. – С. 1–112.
498. Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей / Изд. Я. Н. Любарского. – СПб.: Наука, 1992. – 349 с. (2-е изд. – СПб.: Алетейя, 2009. – 402 с.).
499. Прокопий Кесарийский, Тайная история / Пер. С. П. Кондратьева. – М.: Веста, 1991. – 96 с.
500. Прокопий Кесарийский. Война с готами / Пер. с греч. С. П. Кондратьева, вступ. ст. З. В. Удальцовой. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 516 с. (Изд. 2-е., испр. и доп. – СПб.: Алетейя, 1999).
501. Прокопий Кесарийский. Война с готами. О постройках / Пер. С. П. Кондратьева. – М.: Арктос, 1996. – Т. 1. – 336 с.; Т. 2. – 304 с.
502. Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история / Пер., ст., коммент. А. А. Чекаловой. – М.: Наука, 1993. – 573 с. (Изд. 2-е, испр. и доп. – СПб.: Алетейя, 2000. – 544 с.).
503. Прокопий Кесарийский. История войн римлян с персами, вандалами и готами / Пер. с греч. Сп. Дестуниса. – СПб., 1862. – Кн. 1–2; 1876. – Кн. 3–4; 1880. – Кн. 5–7 (ВИПДА. – Т.9) (СПб., 1991. – Кн. 1–2).
504. Прокопий Кесарийский. О постройках / Пер. С. П. Кондратьева // ВДИ. – 1939. – № 4. – С. 203–298.
505. Прокопий Кесарийский. Отрывки из описания Константинопольской Софии // Зубов В. П. Труды по истории и теории архитектуры. – М.: Искусствознание, 2000. – С. 142–145.

506. Прокопий Кесарийский. Тайная история / Пер. С. П. Кондратьева // ВДИ. – 1938. – № 4. – С. 271–360.
507. Проложное житие князя Владимира // Чтения исторического общества Нестора-летописца. – 1888. – Т. 2. – Отд. 2. – С. 28–30.
508. Псевдо-Дионисий Ареопагит. О божественных именах (Отрывок, посвященный учению о прекрасном) / Пер. В. Зубова // История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли: В 5-ти тт. – М.: Изд-во Академии художеств СССР, 1962. – Т. 1. Античность. Средние века. Возрождение. – С. 334–335.
509. Путешествие игумена Даниила по Святой Земле в нач. XII века / Изд. Археогр. ком. под ред. А. С. Норова. – СПб., 1864.
510. Путешествие Новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12 столетия / Пред., прим. П. Савваитова. – СПб.: Изд. Археогр. комис., 1872. – 187 с.
511. Путь из варяг в греки и из грек... Каталог выставки ГИМ / Отв. ред. В. Л. Егоров. – М.: Государственный исторический музей, 1996. – 104 с.
512. Радошевич Н. Шестоднев Георгија Писиде и његов словенски превод. – Београд: Виз. инст., 1979. – 152 с. (Византолошки институт. Посебна издања. – Књ. 16).
513. Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики раннего христианства. – М.: Политиздат, 1990. – 478 с.
514. Распространенное проложное житие князя Владимира // Чтения Исторического общества Нестора-летописца. – 1888. – Т. 2. – Отд. 2. – С. 30–32.
515. Рассуждения о голых договорах / Текст, пер., коммент. Е. Э. Липшиц // Липшиц Е. Э. Законодательство и юриспруденция в Византии IX–XI вв. – Л.: Наука, 1981. – С. 195–228.
516. Речи Флавиана, патриарха Антиохийского, к греческому императору Феодосию, просительная к помилованию города Антиохии. – М., 1804.
517. Робер де Клари. Завоевание Константинополя / Пер., ст., коммент. М. А. Заборова. – М.: Наука, 1986. – 176 с.
518. Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца: Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского / Издал, перевел и объяснил В. Р. Розен. – СПб., 1883. – 622 с. (Приложение к 44 тому «Записок Императорской Академии Наук», 1883 г.).
519. Саркисян Г. Мовсесе Хоренаци. История Армении в трех частях, рассказанная Мовсесом Хоренаци по просьбе Сахака Багратуни / Пер. с древнеарм. // Литературная Армения. – Ереван, 1990. – № 6. – С. 85–108.
520. Сборник документов по социально-экономической истории Византии / Отв. ред. Е. А. Косминский. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 320 с.
521. Сборник палестинской и сирийской агиологии / Изд. А. И. Пападопуло-Керамевса с рус. пер. В. В. Латышева. Вып. 1 // ППС. – СПб.: Изд. Правосл. Палест. общ-ва, 1907. – Вып. 57. – Т. 19. – Вып. 3. – 224; 252 с.
522. Св. Иоанн Дамаскин. Изложение православной веры // Христианское чтение. – СПб., 1839. – Ч. 1–2, 4; 1840. – Ч. 4; 1841. – Ч. 1–2.
523. Св. Иоанна Дамаскин. Слово о иконах третье / Пер. с греч. И. Д. Колоколова // Христианское чтение. – СПб., 1823. – Т. 11.
524. Св. Нил Подвижник. Письма // Христианское чтение. – СПб., 1829. – Т. 36; 1844. – Ч. 1; 4; 1845. – Ч. 1.
525. Св. Андрея, архиепископа Критского Великий канон / Пер. с греч. М. М. Богословского // Христианское чтение. – СПб., 1836. – Ч. 1. – С. 129–184.

526. Св. Андрея, архиепископа Критского Похвальное слово Святителю и Чудотворцу Николаю // Христианское чтение. – СПб., 1834. – Т.4. – С. 229–243.
527. Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т. 1 / Под ред. Г. Г. Литаврина, Л. В. Гиндина. – 2-е изд., испр. – М., 1994. – 472 с.
528. Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т.2 (VII–IX вв.) / Сост. С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин, В. К. Ронин. – М.: Изд. фирма «Вост. лит-ра» РАН, 1995. – 591 с.
529. Свт. Григорий Богослов. О душе: Пер., вступ. ст., прим. свящ. Андрея Зуевского // Богословский вестник. 2004. – № 4. – С. 69–90.
530. Святого отца нашего Иоанна Златоустого слова... // Христианское чтение. – 1850. – Кн. 1 Январь. – С. 1–40; Кн. 2 Февраль. – С. 41–98; Кн. 3 Март. – С. 99–154; Кн. 4 Апрель. – С. 155–202; Кн. 5 Май. – С. 203–290; Кн. 6 Июнь. – С. 291–346; Кн. 7 Июль. – С. 347–400; Кн. 8 Август. – С. 401–448; Кн. 9 Сентябрь. – С. 449–492; Кн. 10 Октябрь. – С. 511–614; Кн. 11 Ноябрь. – С. 615–674; Кн. 12 Декабрь. – С. 493–540.
531. Святого отца нашего Нила Духовные мнения / Пер. с греч. Д. С. Вершинского // Христианское чтение. – СПб., 1827. – Т. 27.
532. Святого отца нашего Нила Краткие мысли / Пер. с греч. Д. С. Вершинского // Христианское чтение. – СПб., 1827. – Т. 27.
533. Святого отца нашего Нила слово о различных порочных помыслах / Пер. с греч. Д. С. Вершинского // Христианское чтение. – СПб., 1827. – Т. 27.
534. Святого отца нашего Нила Увещения / Пер. с греч. Д. С. Вершинского // Христианское чтение. – СПб., 1827. – Т. 25.
535. Святого отца нашего Нила Увещения к монахам // Христианское чтение. – СПб., 1835. – Ч. 3. – С. 139–145.
536. Святоотеческая духовно-православная хрестоматия по истории христианской православной и русской церкви в связи с гражданской историей. Учеб. пособие. – СПб., 1891. – 264 с.
537. Святые князья-мученики Борис и Глеб / Исследование и подготовка текстов Н. И. Милютенко. – М., 2006. – 432 с.
538. Себеос. История императора Иракла / Пер. К. П. Патканова. – СПб., 1862. – XVI, 216 с.
539. Сергей Могилевский и Мстиславский. Преподобная Феодора Солунская. – Могилев на Днепре, 1890.
540. Симеон Метафраст. Житие Арсения Великого // Записки историко-филологического ф-та СПб ун-та. – 1899. – Ч. 1. – Вып. 1.
541. Симеон Новый Богослов (преподобный). «Прииде, Свет истинный»: Избранные гимны / Иларион (Алфеев) (игумен) (пер.с греч.). – СПб.: Алетейя, 2000. – 206 с.
542. Симеон Новый Богослов (преподобный). Творения: В 3-х тт. – М.: Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – Т. 1: Слова 1–52. – 490, VI с.; Т. 2: Слова 53–92. – 593, IV с.; Т. 3: Божественные гимны. – Разн. паг.
543. Симеон Новый Богослов. Деятельные и богословские главы. Слова // Добротолюбие. – М., 1890. – Т. 5. – С. 9–64, 489–510.
544. Симеон Новый Богослов. Слова. – М., 1882. – Вып. 1–2.
545. Симеон Новый Богослов. Три слова. – М., 1853.
546. Симеона Метафраста и Логофета списание мира от бытия и льтовникъ събран от различныхъ льтописец / Изд. В. Срезневского. – СПб.: Изд. АН, 1905. – 241 с.

547. Синайский патерик / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина. – М.: Наука, 1967. – 401 с.
548. Синезий Киренский. «О царской власти» / Предисл., пер. М. В. Левченко // ВВ. – 1953. – Т. 6. – С. 327–357.
549. Сеницина Н. В. Послание Константинопольского патриарха Фотия князю Михаилу Болгарскому в списках XVI в. // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. – Л., 1965. – Т. 21: Новонайденные и неопубликованные произведения древнерусской литературы / Отв. ред. В. И. Малышев. – С. 95–125.
550. Сказание о святой Афонской горе игумена русского Пантелеймонова монастыря Иоакима и иных Святогорских старцев. – СПб., 1882. – 31 с. (Памятники древней письменности. – Т. 30).
551. Сказания о 42 аморийских мучениках и церковная служба им / Изд. В. Васильевский, П. Никитин // Записки имп. АН. VIII серия. Историко-филолог. отд. – СПб., 1905. – Т. 7. – № 2. – IX, 305 с.
552. Сказания о мучениках христианских, чтимых Православною католическою Церковию (в русском переводе). – Казань, 1865 – Т. 1.; 1867. – Т. 2.
553. Сказания о начале славянской письменности / Вступ. ст., пер., коммент. Б. Н. Флори. – М.: Наука. – 1981. – 198 с.
554. Сказания о Царьграде по древним рукописям / Изд. под ред. В. Яковлева. – СПб., 1868. – 116 с.
555. Славянский перевод Хроники Симеона Логофета с дополнениями / Изд. В. И. Срезневский. – СПб., 1905. – XVI, 239 с.
556. Слово на перенесение мощей Климента (по списку XVI в.) // Кирилло-Мефодиевский сборник. – М., 1865. – С. 319–326.
557. Слово на перенесение мощей Климента Римского / Пер. И. Калиганова // Родник златоуструйный. Памятники болгарской литературы IX–XVIII веков. – М.: Худ. Лит., 1990. – С. 311–316.
558. Слово на перенесение мощей преславного Климента по рукописи первой пол. XVI в. Московской Духовной Академии (№91 по старому реестру) / Франко І. Святий Климент у Корсуні // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1904. – Т. 60. – Кн. 5. – С. 246–256.
559. Слово о том, как крестился Владимир, возмзя Корсунь // Никольский Н. К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности № 1–23 // Сборник Отделения русского языка и словесности. – 1907. – Т. 82. – № 4. – С. 1–24.
560. Собрание по алфавитному порядку всех предметов, содержащихся в священных и божественных канонах, составленное и обработанное смиреннейшим иеромонахом Матфеем, или Алфавитная синтагма Матфея Властаря [справочник по каноническому праву] / Пер. с греч. священника Николая Ильинского. – Симферополь: Таврическая губернская типография, 1892.
561. Созомен Эрмий (Саламинский). Церковная история. – СПб., 1851. – 1071 с.
562. Сократ Схоластик. Церковная история / Статья и коммент. И. В. Кривушина. – М.: РОССПЭН, 1996. – 368 с. (СПб., 2001).
563. Сократ. Церковная история. – Саратов, 1911 (1912). – 464 с.
564. Сокращение Церковной истории [Филосторгия], сделанное патриархом Фотием. Отрывок из Филосторгия. Сказание о св. и славном великом и Чудотворном

- Артемии – СПб., 1854 // Церковная история Евагрия Схоластика и почетного префекта. – СПб., 1853. (Приложение к «Христианскому чтению»).
565. Сочинения Блаженного Симеона, архиепископа Фессалоникийского. – СПб., 1896. (репринт: Москва: Галактика, 1994. – 545, XI с.).
566. Сочинения Евсевия Памфила, переведенные с греч. при СПб Духовной академии. – СПб., 1848. – Т. 1. – 596 с.; 1850. – Т. 2. – 442 с.
567. Сочинения Константина Багрянородного «О фемах» (De thematibus) и «О народах» (De administrando imperio) с пред. Г. Ласкина. – М., 1899. – 263 с.
568. Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассии в славянских литературах / Изд. М. А. Салмина. Введ. Д. С. Лихачева, Комментар. И. С. Дуйчева, М. А. Салмина. – София: БАН, 1988. – 489 с.
569. Средневековье в свидетельствах современников / Отв. ред. Е. В. Гутнова. – М.: Изд-во АН СССР, 1984. – 315 с.
570. Старец Паисий. Отцы Святогорцы и святогорские истории / Пер. с новогреч. С. Говоруна. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2001.
571. Страдание святых священномучеников и епископов Херсонских Василея, Капитона и иных с ними / Пер. В. В. Латышева // ИАК. – 1907. – Вып. 23. – С. 108–112.
572. Стратегикон Маврикия / Изд. подгот. В. В. Кучма. – СПб.: Алетейя, 2004. – 256 с.
573. Стриттер И. Известия византийских историков, объясняющих русскую историю древних времен. – СПб, 1770–1775. – Т. 1–4.
574. Сырку П. История светских сказаний, повестей и сказок в старинной болгарской литературе. Т.2. Вып.3. Византийская повесть об убиении императора Никифора Фоки, в старинном болгарском пересказе. – СПб., 1883. – X, 114, II с.
575. Творения блаженного Иеронима Стридонского. – К., 1879–1903. – Ч. 1-17.
576. Творения блаженного Феодорита, епископа Кирского. Письма блж. Феодорита / Пер. Н. Глубоковского. – Вып. 1-2. – Сергиев Посад, 1907. – Ч. 7. – 233 с.; 1908. – Ч. 8. – XVI, 521 с.
577. Творения иже во святых отца нашего Василия Великого. – Минск, 2003. – 495 с.
578. Творения патриарха Никифора. – М.: Моск. Дух. акад., 1989. – Т. 1-2.
579. Творения преп. Максима в переводе М. Д. Муратова и С. Л. Епифановича. – СПб., 1915.
580. Творения преп. Максима Исповедника. – Т. 2: Вопросы к Фалиссию. – Ч. 1: Вопросы I–LV / Изд. А. И. Сидоров, С. Л. Епифанович. – М.: Мартис, 1993. – 286 с.
581. Творения преп. Максима Исповедника. – Т.1: Богословские и аскетические трактаты / Изд. А. И. Сидоров. – М.: Мартис, 1993. – 354 с.
582. Творения преп. отца нашего и исповедника Феодора Студита в рус. переводе с научно-историческим очерком его деятельности и двумя древними житиями. – СПб., 1907. Ч. 1. – СХVI, 992 с; 1908. – Ч. 2. – 876 с.
583. Творения св. Иоанна Дамаскина. Точное изложение православной веры. – М.: Братство святителя Алексия; Ростов-на-Дону: Приазовский край, 1992. – 446 с.
584. Творения св. Исидора Пелусиота. – М.: В. Готье, 1859. – Ч. 1. – 678 с.; 1860. – Ч. 2. – 488 с.; 1860. – Ч. 3. – 478 с. (Творения святых отцов в русском пер. – Т. 34-36).

585. Творения св. отца нашего Максима Исповедника / Пер., изд., прим. проф. М. Д. Муратова. – Сергиев Посад, 1915. – Ч. 1: Житие преподобного Максима и служба ему.
586. Творения св. отца нашего преподобного Феодора Студита, переведенные с греч. яз. при СПб Духовной академии. Письма к разным лицам. – СПб., 1867. – Ч. 1. – 329 с.; Ч.2. – 620 с.
587. Творения святителя Кирилла, епископа Александрийского. – Кн. 1. О поклонении и служении в духе и истине. – М., 2000. – 980 с.
588. Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста, архиепископа Константинопольского в рус. пер. – СПб.: СПб Дух. акад., 1895–1906. – Т. 1–12.
589. Творения святого отца нашего Никифора, архиепископа Константинопольского. – Минск: Харвест, 2001. – 560 с.
590. Творения святых отцов в русском переводе. Повремен. изд. при Московской духовной академии, с прибавлением духовного содержания. – М., 1843–1883. [Твори Григорія Богослова, Василя Великого, Афанасія Александрійського, Єфрема Сирина, Феодорита Кірського, Григорія Ниського, Нила Синайського, Ісидора Пелусіота та ін.]
591. Теодор Студит. Поучення / Пер. Галини Теодорович. – Л.: Монастир Монахів Студитського Уставу, 1999. – 226 с.
592. Успенский Ф. И. Византийская табель о рангах // ИРАИК. – 1898. – Т. 3. – С. 98–137.
593. Успенский Ф. И., Бенешевич В. Н. Вазелонские акты. Материалы для истории крестьянского и монастырского землевладения в Византии XIII–XV вв. – Л.: Гос. публ. б-ка, 1927. – II, 124 с., 11 табл. (Государственная публичная библиотека, Серия V, Orientalia, № 2).
594. Феодор Продром. Житие Мелетия Нового / Изд. В. Г. Васильевский // ППС. – 1886. – С. 40–69.
595. Феодор Студит. Второе опровержение иконоборцев. Третье опровержение иконоборцев (Отрывки) // История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли: В 5-ти тт. – М.: Изд-во Академии художеств СССР, 1962. – Т. 1. Античность. Средние века. Возрождение. – С. 337–338.
596. Феодорит Кирский, блж. История Боголюбцев / Пер., вступ. ст. А. И. Сидорова. – М.: Паломник, 1996. – 474 с.
597. Феодорит Кирский, блж. Церковная история / Пер. с греч. – М.: Российская политическая энциклопедия; Православное товарищество «Колокол», 1993. – 239 с.
598. Феодорит, епископ Кирский. Церковная история / Пер. с греч., прим. М. А. Тимофеева. – СПб., 1852. – 560 с. (М.: Российская политическая энциклопедия, 1993. – 239 с.).
599. Феодорита, епископа Кирского, ответы на вопросы / Изд. А. Пападопуло-Керамевс // Записки историко-филологического ф-та СПб ун-та. – 1895. – Ч. 36.
600. Феодосий. О местоположении Святой Земли начала VI века / По рецензии Гильдемейстера издал, перевел и объяснил И. Помяловский // ППС. – СПб., 1891. – Т. 10. – Вып. 1. – С. 1–74.
601. Феофан Византиец. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта. Приск Панийский. Сказания Приска Панийского / Подгот к изд. А. И. Цепковым. – Рязань: Александрия, 2005. – 608 с.

602. Феофилакт Симокатта. История / Пер. с греч. С. П. Кондратьева, прим. К. А. Осиповой, отв. ред. и вступ. ст. Н. В. Пигулевской. – М: Изд-во АН СССР, 1957. – 224 с. (М.: Арктос; Вика-пресс, 1996. – 272 с.).
603. Филосторогий. Сокращенная церковная история Филосторогия, сделанная патриархом Фотием // Христианское чтение. – 1854. – Ч. 4.
604. Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита / Вступ. ст., пер., коммент. О. А. Алимовой. – М.: Индрик, 1997. – 320 с.
605. Хвольсон Д. Известия о хазарах, бургасах, болгарах, мадьярах, славягах и русских Абу Али Ахмеда Бен Омар ибн Даста, неизвестного арабского писателя начала X в. – СПб., 1869. – 199 с.
606. Хождение апостола Андрея в стране мирмидонян // Васильевский В. Г. Труды. – СПб., 1909. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 213–295.
607. Хрестоматия по истории древнего Рима / Под ред. С. Л. Утченко. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 675 с.
608. Хрестоматия по истории средних веков: В 2 т. / Под ред. С. Д. Сказкина. – М.: Изд-во соц.-эконом. лит-ры, 1961. – Т. 1. Раннее Средневековье. – 688 с.; 1963. – Т. 2. X–XV века. – 750 с.
609. Хрестоматия по истории средних веков: В 3 т. / Под ред. Н. П. Грацианского и С. Д. Сказкина. – М.: Учпедгиз, 1949. – Т. 1. – 404 с.; 1950. – Т. 2. – 348 с.
610. Хрестоматия по истории южных и западных славян: В 3 т. – Минск: Университетское изд-во, 1987. – Т. 1: Эпоха феодализма. – 271 с.
611. Хроника о турецких делах Константина, сына Михаила Константиновича из Островицы, раца, который был взят турками среди янычар // Муртузалиев С. И. Административно-судебная и военная система Османской империи XIII–XVII вв. Учебное пособие. 2-е изд., доп. – Махачкала: ИД Наука плюс, 2005. – С. 55–88.
612. Хроника Петра Александрийского / Подгот. и предисл. З. Г. Самодуровой // ВВ. – 1961. – Т. 18. – С. 150–197.
613. Хронограф Георгия Амартола. Греч. подлинник, приготовленный и изд. Э. Г. Фон-Муральтом. – СПб., 1859. – 1016 с.
614. Церковная история Евагрия, схоластика и почетного префекта. – СПб., 1853. – 544, XXXIX с.
615. Церковная история Евсевия Памфила. – СПб.: Амфора, 2005. – 452 с.
616. Церковная история Сократа Схоластика. – СПб, 1850. – 580 с. (Христианское чтение на 1850 г.).
617. Церковная история Эрмия Созомена Саламинского. – СПб., 1861. – 430 с.
618. Церковные историки IV–V веков / Пер. с лат., греч. – М.: РОССПЭН, 2007. – 622 с.
619. Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора (тексты, пер., коммент.). – М.: Наука, 1980. – 216 с.
620. Шангин М. А. Византийские политические деятели первой половины X в. // Византийский сборник. – М.; Л., 1945. – С. 228–248.
621. Шангин М. А. Новый географический текст // Вестник древней истории. – 1938. – №4. – С. 252–255.
622. Шандровская В. С. Византийская басня «Рассказ о четвероногих» (XIV в.) [Пер. и исслед.] // ВВ. – 1956. – Т. 9. – С. 211–249.
623. Шапошников А. К. Житие преподобного отца нашего Иоанна, епископа Готфии (переводы, толкования и комментарии) // Фадеева Т. М., Шапошников А. К.

- Княжество Феодоро и его князя. Крымско-готский сбраник. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. – С. 173–209.
624. Шестоднев Георгия Пизиды в славяно-русском переводе 1385 г. / Изд. И. А. Шляпкина. – СПб., 1882. – 45, 22 с. (Памятники древней письменности. – Т. 32).
625. Шляпкин И. А. Георгий Писидийский и его поэма «О миротворении» в славяно-русском переводе 1385 года. – СПб., 1890. – 31 с.
626. Шмит Ф. И. Кахриэ-джами // ИРАИК. – София, 1906. – Т. 11. – С. 227–259.
627. Шрайнер П. *Miscellanea Byzantino-Russica* // ВВ. – 1991. – Т. 52. – С. 151–160.
628. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / Вступ. ст., пер., коммент. Е. Э. Липшица. – М.: Наука, 1965. – 226 с.
629. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / Пер. Е. Э. Липшица. Византийская книга Эпарха / Пер. М. Я. Сюзюмова. – Рязань: Александрия, 2006. – 592 с.
630. Эпиграммы Павла Силенциария и Македония Консула / Пер. Л. В. Бауманау, Ф. А. Петровского, Д. С. Усева, Л. Г. Челпанова, Ю. Ф. Шульца // ВВ. – 1969. – Т. 30. – С. 292–311.
631. Юлиан, император. Речь к антиохийцам, или Мисопогон («Враг бороды») / Пер. с греч., введ. А. Н. Кириллова. – Нежин, 1913. – 42 с.
632. Яркуби. История / Текст и пер. П. К. Жузе. – Баку, 1927. – 96 с. (Материалы по истории Азербайджана. Вып. 4.).
633. Ягич И. В. Вновь найденное свидетельство о деятельности Константина Философа, первоучителя славян св. Кирилла // Записки имп. АН. – СПб., 1893. – Т. 72. – Кн. 1. – Приложение № 6. – С. 1–44.
634. Ястребов Н. В. Сборник источников для истории жизни и деятельности Кирилла и Мефодия, апостолов славянских. – СПб., 1911. – 151 с.
635. Яхья Антиохийский // Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского // Записки Имп. Акад. Наук. – СПб., 1883. – Т. 44. – Ч. I.
636. *Acta Sanctorum Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice sirmondiano* / Ed. H. Delehaye. – Bruxelles, 1902. – LXXX, 1180 col.
637. *Anecdota Graeco-Byzantina* / Collegit digessit recensuit A. Vasiliev. – Mosquae: Univ. Caesariae, 1893. – LXXII, 345 p.
638. *Annae Comnenae Alexias*. – Vol. 1. Prolegomena et textus. / Ed. by D. Reinsch, A. Kambylis. – Berlin: de Gruyter, 2001. – 505 S.; Vol. 2. Indices. / Ed. by K. Kolovou, D. Reinsch. – Berlin: de Gruyter, 2001. – 271 S.
639. Banduri A. *Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae*. – Parisiis, 1711. – Т. 1. – P. 1-3. – LIV, 658 [48] p.; Т. 2. – P. 4. – 140 p.
640. Bekkeri I. *Anecdota Graeca*. – Berolini: Nauekium, 1814. – Vol. 1-3. – 1466 p.
641. *Byzantske legendy* / Ed. V. Konzal, E. Blahova, Z. Hauptova, J. Paclova. – Praha: Vysehrad, 1980. – 410 s.
642. Constantin VII Porphyrogénète *Le livre des cérémonies*. – Т. I. Livre I. Chapitres 1–46 (37). / Texte établi et traduit par Albert Vogt. – Paris: Les Belles-Lettres, 1935. – 183 p.; – Т. II. Livre I. Chapitres 47 (38)–92 (83). / Texte établi et traduit par Albert Vogt. – Paris: Les Belles-Lettres, 1939. – 193 p.
643. *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*. / Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins. – Budapest: Pazmany Peter

- Tudományegyetemi görög filológiai intézet, 1949. – 347 p. (2nd ed. – Washington, DC, 1967 – 341 p.); Vol. 2. Commentary. / By F. Dvornik et alia. Edited by R.J.H. Jenkins. – London: Athlone Press; Washington, DC: Dumbarton Oaks, 1962. – 221 p.
644. Constantine Porphyrogenitus: Three Traetises on Imperial Military Expeditions. / Ed. and transl. by John F. Haldon. – Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1990. – 342 p.
645. Constantino Porfirogenito. De thematibus. / Introduzione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi. – Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1952. – 213 p.
646. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. – Bonnae, 1829–1897. – Bd. 1–48.
647. Darrouzes J. A. A. Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes. – Paris, 1981. – 370 p.
648. Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De Administrando Imperio genannte Lehrschrift des Kaiseros Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos. / Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Klaus Belke und Peter Soustal. Wien: Fassbaender, 1995. 358 S.
649. Fragmenta Historicum Graecorum / Collegit C. Müller. – Parisiis: Didot, 1848–1874. – Vol. 1–5.
650. Heimbach G. E. ANEKDOTA. – Lipsiae, 1838–1840. – T. 1–2.
651. Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum. Editio princeps. / Recensuit Ioannes Thurn. – Berlin: de Gruyter, 1973. – 579 p.
652. Mango C. Byzantine Architecture. – New York: Abrams, 1976. – 383 p.
653. Mango C. The Art of the Byzantine Empire 312–1453. Sources and Documents. – Toronto: Published by University of Toronto Press in association with the Medieval Academy of America, 1986. – XVI, 272 p.
654. Miklosich F., Müller I. Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. – Wien, 1860–1862. – Vol. 1–2.
655. Nicéphore Bryennios Histoire. / Ed. P. Gautier. – Bruxelles: Byzantion, 1975. – 408 p.
656. ΝΟΜΟΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟΣ (Воинский закон) / Пер. В. В. Кучми // ВВ. – 1971. – Т. 32. – С. 276–284.
657. Oikonomides N. Les Listes de préséance byzantines de IXe et Xe siècles / Introd., texte, traduct. et comment. – Paris: Ed. Des Centre National de la Recherche Scientifique, 1972. – 404 p.
658. Patrologiae cursus completus sive Bibliotheca universalis omnium ss. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum ab aevo apostolica ad Inocentii III tempora. Series graeca, accurente J.-P. Migne. Patrologiae graeca – Parisiis; 1857–1906. – T. 1–161.
659. Psellus Michael The Chronographia. / Transl. from the Greek by E. R. A. Sewter. – London: Routledge & K. Paul, 1953. – 320 p.
660. Sacrorum consiliorum collectio nova et amplisssima / Ed. J. D. Mansi. – Parisiis, 1901–1927. – T. 1–13.
661. Sathas C. Bibliotheca graeca medii aevi. – Athen; Paris; Venedig, 1872–1894. – T. 1–7.
662. Schreiner P. Die byzantinischen Kleinchroniken. – Wien: Verl. Der Österr. Akad. Der Wiss., 1975. – Bd. 1: Einleitung und Text. – 688 S.; 1877. – Bd. 2: Historischer kommentar. – 644 S.
663. Scythica et Caucasica. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе / Собрал и издал с рус. пер. В. В. Латышев. – СПб., 1893. –

- Т. 1. – Вып. 1. – VIII, 946 с.; Т. 1. – Вып. 2. – 296 с.; 1900. – Т. 1. – Вып. 3. – 601 с.; 1904. – Т. 2. – Вып. 1. – 271 с.; 1906. – Т. 2. – Вып. 2. – 183 с.
664. The Alexiad of Anna Comnena. / Transl. from the Greek by E.R.A. Sewter. – Harmondsworth: Penguin Books, 1969. – 560 p.
665. The letters of Ioannes Mauropous, metropolitan of Euchaita. / Greek text, transl., and commentary by Apostolos Karpozilos. – Thessalonike: Association for Byzantine Research, 1990. – 280 p.
666. Theophylactus Discours, traites, poésies. / Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier. – Thessalonique: Association de recherches Byzantines, 1980. – 418 p.
667. Theophylactus Lettres. / Introduction, texte, traduction et notes par P. Gautier. – Thessalonique: Association de recherches Byzantines, 1986. – 632 p.
668. Thesaurus Linguae Graecae's [Electronic resource] / CD-ROM # E (ancient Greek texts) contains 1823 authors and collections from the 8th century BC to the 1453 AD + MUSAIOS 2002 Release A (Coopyright 1992–2002. By Darl J. Dumont and Randall M. Smith).

Основна навчальна і спеціальна література

669. Ангелов Д. Византия: Духовна культура. – Стара Загора: Изд-во «Идея» кь «Тракия» ООД – Стара Загора, 1994. – 336 с.
670. Ангелов Д. Византия: Политическа история. – Стара Загора: Изд-во «Идея» кь «Тракия» ООД – Стара Загора, 1994. – 388 с.
671. Ангелов Д. История на Византия. Ч. 1–3. София: Наука и изкуство, 1972–1974.
672. Ангелов Д. О некоторых характерных чертах развития византийского общества на путях феодализма // ВВ. – 1976. – Т. 37. – С. 3–7.
673. Безобразов П. В. Очерки византийской культуры. – Пгг.: Огни. – 1919. – 179 с.
674. Бутырский М. Н., Заикин А. А. Золото и благочестие. – М.: Индрик, 2005. – 160 с.
675. Васильев А. А. История Византийской империи: В 2 т. – СПб., 1998. – Т. 1: Время до Крестовых походов (до 1081 г.). – 510 с.; Т. 2: От начала Крестовых походов до падения Константинополя. – 593 с. (2-е изд., испр. – СПб.: Алетейя, 2000).
676. Васильев А. А. Курс истории средних веков. Средневековая культура: Вторая ступень. Учебная книга для 6 кл. муж. гимназий и реал. училищ. – М., 1915. – 208 с.
677. Гельцер Г. Очерки культурной истории Византии // Очерки по истории Византии / Под ред. В. К. Бенешевича. – СПб., 1912. – Вып. 2. – С. 27–89.
678. Гельцер Г. Очерки политической истории Византии // Очерки по истории Византии / Под ред. В. К. Бенешевича. – СПб., 1912. – Вып. 1. – VIII, 193, II с.
679. Герцберг Г. Ф. История Византии: Пер. с нем. – М.: Солдатенков, 1897. – X, 674 с.
680. Гийу А. Византийская цивилизация / Пер. с фр. Д. Лоевского; предисл. Р. Блока. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 576 с.
681. Дашков С. Б. Императоры Византии. – М.: Изд-во «Красная площадь», «АПС – книги», 1997. – 368 с.
682. Диль Ш. Основные проблемы византийской истории / Пер. с фр. и предисл. Б. Т. Горянова / Под ред. С.Д. Сказкина. – М.: Гос. изд-во иностр. лит., 1947. – 184 с.

683. Диль Ш. История Византийской империи: Пер. с фр. А. Е. Рогинской / Под ред. и с предисл. Б. Т. Горянова. – М.: Гос. изд-во иностр. лит., 1948. – 160 с.
684. Иванов С. А. Византия. – М.: Слово, 2001. – 48 с., илл. («Что есть что»).
685. История Византии: В 3 т. / Отв. ред. акад. С.Д. Сказкин. – М.: Наука, 1967. – Т. 1. – 524 с.; Т. 2. – 472 с.; Т. 3. – 508 с.
686. История Востока: в 6-ти тт. – Т. 2: Восток в средние века. – М.: Издат. фирма «Восточная литература», 2000. – 716 с.
687. История Европы: в 8-ми тт. С древнейших времен до наших дней. – Т. 2. Средневековая Европа / Отв. ред. Е. В. Гутнова, З. В. Удальцова. – М.: Наука, 1992. – 816 с.
688. Каплан М. Золото Византии / Пер. с фр. Ю. Розенберг. – М.: ООО «Издательство Астрель»; ООО «Изд-во АСТ», 2002. – 176 с.
689. Кулаковский Ю. История Византии. В 3 т. – К., 1912–1915. (3-е изд., испр. и доп. – СПб.: Алетейя, 2003. – Т. 1–3).
690. Культура Византии (IV – первая половина VII в.). – М.: Наука, 1984. – 726 с.
691. Культура Византии (XII – первая половина XV в.) – М.: Наука, 1991. – 637 с.
692. Культура Византии (вторая половина VII – XII вв.). – М.: Наука, 1989. – 680 с.
693. Курбатов Г. Л. История Византии (от античности к феодализму). Учеб. пособие для студ. ист. фак. вузов. – М.: Высшая школа, 1984. – 207 с.
694. Лемерль П. История Византии / Пер. Т. Пошерстник (с. 3–104); Кицикис Д. Османская империя / Пер. Б. Павлов (с. 105–220). – М.: Весь Мир, 2006.
695. Литаврин Г. Г. Как жили византийцы. – М.: Наука, 1974 – 192 с. (СПб.: Алетейя, 2000. – 256 с.).
696. Оболенский Д. Византийское содружество наций. Шесть византийских портретов. – М.: Янус, 1998. – 655 с.
697. Осокин Н. А. История средних веков. – Минск: Харвест, 2005. – 672 с.
698. Острогорський І. Історія Візантії. – Від. 3-е, доп. / Перекл. с нім. А. Онишко. – Львів: Літопис, 2002. – 588 с. [Див. рец. на переклад: Домановський А. Три видання або особливості наукового перекладу (проблема творення наукової термінології української візантиністики) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків; Київ, 2004. – Випуск 6. – С. 171–198.]
699. Петров Л. Учебный церковно-исторический атлас с предварительными объяснениями. – СПб., 1867.
700. Поляковская М. А., Чекалова А. А. Византия: быт и нравы. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1989. – 301 с.
701. Попов И. Н., Чичуров И. С. Византиноведение // Православная энциклопедия / Под ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II. – М.: Православная энциклопедия, 2004. – Т. 8. – С. 388–401.
702. Райс Дэвид Т. Византийцы. Наследники Рима. / Пер. с англ. Е. Ф. Левиной. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. – 204 с.
703. Райс Дэвид Т. Искусство Византии. – М.: Слово / Slovo, 2002. – 256 с.
704. Райс Тамара Т. Византия. Быт. Религия, Культура / Пер. с англ. О. О. Дмитриевой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. – 255 с.
705. Раннефеодальные государства на Балканах VI–XII вв. / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М.: Наука, 1985. – 365 с.
706. Рудаков А. П. Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. – М., 1917. – II, 288 с. (СПб.: Алетейя, 1997. – 296 с.).

707. Степовик Д. Візантологія. Лекційний курс для вищих духовних закладів України. – Івано-Франківськ: Накладом Івано-Франківської Теологічної Академії, 2002. – 254 с. [Див. рец.: Домановський А. М., Файда О. В. Візантологія церковна, візантологія світська: (не)усвідомлена необхідність кроку назустріч // *Древности 2006-2008*. – Харьков, 2008. – С. 263–280].
708. Удальцова З. В. Византийская культура. – М.: Наука. – 1988. – 289 с.
709. Успенский К. Н. Очерки по истории Византии. – М., 1917. – Ч. 1. – 268 с.
710. Успенский Ф. И. История Византийской империи. – СПб.: Брокгауз-Ефрон, 1913. – Т. 1. – XIV, 872 с.
711. Успенский Ф. И. История Византийской империи. – Л.: Аврора, 1927. – Ч. 2 (Первая половина). – 520 с.
712. Успенский Ф. И. История Византийской империи. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 3. – 860 с.
713. Хвостова К. В. Византийская цивилизация как историческая парадигма. – СПб.: Алетей, 2009. – 207 с.
714. Хвостова К. В. Особенности византийской цивилизации. – М.: Наука, 2005. – 197 с.
715. Чекалова А. А., Чичуров И. С. Византийская империя // *Православная энциклопедия / Под ред. Патриарха Московского и всея Руси Алексия II*. – М.: Православная энциклопедия, 2004. – Т. 8. – С. 125–141.
716. Шейнэ Ж.-К. История Византии / Пер. с фр. В. Б. Зусевой. – М.: АСТ; Астрель, 2006. – 160 с., ил.
717. Шестаков С. П. Лекции по истории Византии. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Казань, 1915. – Т. 1. – 438 с.
718. *A History of the Crusades*. – Vol. I. The first hundred years. / General ed. Kenneth M. Setton, ed. Marshall W. Baldwin. Philadelphia: University of Pennsylvania press, 1955. – 694 p.
719. *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art. Third to Seventh Century / Ed. by K. Weitzmann*. – New York: The Museum, 1979. – XXXI, 735 p.
720. Angold M. *Church and Society in Byzantium under Comneni, 1081–1261*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 604 p.
721. Angold M. *The Byzantine Empire, 1025–1204: a Political History*. – London: Longman, 1984. – 334 p.
722. Angold M. *Byzantium. The Bridge from Antiquity to the Middle Ages*. – New York: St. Martin's Press, 2001. – 186 p.
723. Arnott P. *Bizantyjczycy i ich swiat*. – Warszawa: PWN, 1979. – 308 s.
724. Baynes N. H. *The Byzantine Empire*. – London: Oxford University Press, 1925. – 256 p.
725. Beck H. G. *Das byzantinische Jahrtausend*. – München: Beck, 1982. – 382 S.
726. Bréhier L. *Le monde byzantin*. – Paris: A. Michel, 1947. – Vol. 1: *Vie et mort de Byzance*. – 602 p.; 1949. – Vol. 2: *Les institutions de l'Empire byzantin*. – 631 p.; 1950. – Vol. 3: *La Civilisation byzantine*. – 627 p.
727. Bury J. B. *A History of the Eastern Roman Empire From the Fall of Irene to the accession of Basil I (A.D. 802–867)*. – London, 1912. – 530 p. [загальне дослідження історії Візантії IV–X ст. в трьох томах, написане видним англійським візантиністом Джорджем Бюрі].
728. Bury J. B. *A History of the Later Roman Empire From Arcadius to Irene (395 A.D. to 800 A.D.)*. – London, 1889. – Vol. 1. – 482 p.; Vol. 2. – 580 p. (London, 1923).

729. Chalandon F. *Essai sur le règne d'Alexis I-er Comnène (1081–1118)*. Paris: A. Picard et Fils, éditeurs, 1900. LII + 346 p.
730. Chalandon F. *Les Comnènes. Études sur l'Empire Byzantin au XI et au XII siècles. II. Jean II Comnène (1118–1143) et Manuel I Comnène (1143–1180)*. Paris: Librairie A. Picard et Fils. 1912. LXII + 709 p.
731. Christophilopoulou Aik. *Byzantine History*. – 2nd ed. – Amsterdam: A. M. Hakkert, 1991-1993. – Vol. 1-2.
732. *Dějiny Byzance. (History of Byzantium) / Pod vedením Bohumily Zástěrové*. – Praha: Akademia, 1992. – 527 p.
733. Fine J.V.A. *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Six to the Late Twelfth Century*. – Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1983. – 336 p.
734. Flusin B. *La civilization Byzantine*. – Paris: PUF, 2005. – 168 p.
735. Franklin S., Shepard J. *The Emergence of Rus: 750–1200*. – London; N.Y.: Longman, 1996. – 450 p.
736. Franzius E. *History of the Byzantine Empire*. – New York: Funk & Wagnalls, 1967. – XV, 487 p.
737. Goodacre H.A. *Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*. – London: Spink, 1960. – 361 p.
738. Grierson Ph. *Byzantine Coinage*. 2nd edition. – Dumbarton Oaks, Washington D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1999. – 68 p.
739. Haldon J. *Byzantium. A History*. – Charleston, SC: Arcadia Pub., 2000. – 192 p.
740. Haussig H. W. *A History of Byzantine Civilization*. – London: Thames & Hudson, 1971. – 448 p.
741. Hussey J. M. *The Byzantine World*. – New York: Harper, 1961. – 188 p.
742. Jenkins R. *Byzantium: The Imperial Centuries. A. D. 610–1071*. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1966. – XIII, 400 p.
743. *Le Monde byzantin / Dir. C. Morrisson*. – Paris: PUF, 2004. – Vol. 1 (330-641); Vol. 2 (641–1204); Vol. 3 (1204–1453).
744. Mango C. *Byzantium. The Empire of New Rome*. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1980. – XIII, 334 p.
745. Mazal O. *Handbuch der Byzantinistik*. – Graz: Akad. Druck- u. Verlagsanstalt, 1989. 279 S.
746. Metcalf D. *Coinage in the Balkans (820–1355)*. – Thessaloniki: Institut for Balkan Studies, 1965. – 286 p.
747. Moravesik Gy. *Einführung in die Byzantologie*. – Budapest: AK, 1976. – 186 s.
748. Morrisson C. *Monnaie et finances à Byzance: analyses, techniques*. – Aldershot: Variorum, 1994. – 349 p.
749. Nicol D. M. *The Last Centuries of Byzantium, 1261–1453*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – 482 p. [одне з кращих досліджень з візантійської історії XIII–XV ст.].
750. Norwich J. J. *Byzanz*. – Ausgabe: Econ, 1998. – Bd. 1. – 520 S.; Bd. 2. – 519 S.; Bd. 3. – 560 S.
751. Obolensky D. *Byzantium and the Slavs*. – Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press, 1994. – 323 p.
752. Runciman S. *A History of the Crusades. Vol. I–III*. – Cambridge: University Press, 1951. – Vol. I. *The First Crusade and the foundation of the Kingdom of Jerusalem*. – 376 p.

753. Runciman S. A History of the Crusades. Vol. I–III. – Cambridge: University Press, 1952. – Vol. II. The Kingdom of Jerusalem and the Frankish East, 1100–1187. – 522 p.
754. Runciman S. A History of the Crusades. Vol. I–III. – Cambridge: University Press, 1954. – Vol. III. The Kingdom of Acre and the later crusades. – 531 p.
755. Runciman S. Byzantine Civilisation. – New York: Meridian books, 1956. – 255 p.
756. Schule W. Bibliographie der Übersetzungen griechisch-byzantinischer Quellen. – Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1982. – 160 p.
757. Sherrard P. Byzanz: Kaisertum zwischen Europa und Asien. – Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1975. – 188 S.
758. Stein E. Histoire du Bas-Empire. – Paris; Bruxell; Amsterdam, 1949. – Vol. 1–2.
759. The Cambridge History of the Byzantine Empire, C. 500-1492 / Ed. by J. Shepard. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – XX, 1207 p.
760. The Cambridge Medieval History / Planned by J. B. Bury et al. – Cambridge: CUP, 1936. – Vol. 1: The Hristian Roman Empire and the Foundation of the Teutonic Kingdoms. – 754 p.
761. The Cambridge Medieval History. – Vol. IV. The Byzantine Empire. Part I. Byzantium and its neighbours. / Ed. by J.M. Hussey. – Cambridge: University Press, 1966. – 1168 p.
762. The New Cambridge Medieval History. Vol. 1–7. / Edited by David Abulafia, Michael Jones, Rosamond McKitterick, Paul Fouracre, Timothy Reuter, David Luscombe and Jonathan Riley-Smith, Christopher Allmand. Cambridge University Press, 1998–2005.
763. The Oxford Handbook of Byzantine Studies / Ed. by E. Jeffreys with J. Haldon and R. Cormack. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2008. – XXIX, 1021 p.
764. The Oxford history of Byzantium. / Ed. by Cyril Mango. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 334 p.
765. Treadgold W. T. A History of the Byzantine State and Society. – Standford, California: Standford Univ. Press, 1997. – XXIII, 1019 p.
766. Zakrzewski K. Historia Bizancjum. Kraków: Universitas, 1999. 352 s.
767. Zakythinos D. Bysantinische Geschichte. 324–1071. – Wien; Köln; Graz: Bohlaus, 1979. – 446 S.

Додаткова література

768. Абрамов Д. М. Византия и ее северные соседи VIII–XI вв.: Очерки. – Ч. 2. – М., 2002. – 144 с.
769. Абрамов Д. М. Византия и ее северные соседи I–VIII вв.: Очерки. – Ч. 1. – М., 2002. – 88 с.
770. Абрамов Д. М. Тысячелетие вокруг Черного моря. – М.: Эксмо-Пресс, 2007. – 320 с.
771. Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. – М.: Coda, 1997. – 344 с.
772. Азаревич Д. История византийского права. – Ярославль, 1876. – Т. 1. Ч. 1; 1877. – Т.1. – Ч. 2.
773. Азимов А. Константинополь. От легендарного Виза до династии Палеологов / Пер. с англ. О. И. Миловой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 264 с.
774. Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма. – Симферополь: ДАР, 1999. – 352 с.

775. Алексеев С. В. Славянская Европа VII–VIII вв. – М.: Вече, 2007. – 480 с.
776. Алексеев С. В. Славянская Европа V–VI вв. – М.: Вече, 2008. – 448 с.
777. Алексей (Дородницын), еп. Чистопольский. Византийские церковные мистики XIV века (Препод. Григорий Палама, Николай Кавасила и преп. Григорий Синаит) // Православный собеседник. – Казань, 1906.
778. Алексидзе А. Д. Мир греческого рыцарского романа XIII–XIV вв. – Тбилиси: Изд-во Тбилис. ун-та, 1979. – 322 с.
779. Алемань А. Аланы в древних и средневековых источниках / Пер. с нем. – М.: Менеджер, 2003. – 608 с.
780. Алмазов А. И. Святые-покровители сельскохозяйственных занятий (Из истории относящихся к ним греческих последований). – Одесса, 1904. – 128 с.
781. Ангелов Д. Богомилство в Болгарии. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1954. – 215 с.
782. Андреева М. А. Очерки по культуре византийского двора в XIII в. – Прага: Nákladem Kt. České spol. nauk, 1927. – 208 с.
783. Анохин В. А. Монетное дело Херсона (IV в. до н.э. – XII в. н.э.). – К.: Наукова думка, 1977. – 176 с.
784. Антониадис-Бибику Э., Гийу А. Византийская и поствизантийская сельская община // ВВ. – 1988. – Т. 49. – С. 24-39.
785. Арранц М. Чин оглашения и крещения в Древней Руси // Символ. – Париж, 1988. – Т. 19. – С. 69–100.
786. Арутюнова-Фидаян В. А. Армяно-византийская контактная зона (IX–XI вв.). Результаты взаимодействия культур. – М.: Наука, Издат. фирма «Восточная литература», 1994. – 236 с.
787. Архивы русских византинистов в Санкт-Петербурге. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1995. – 462 с.
788. Афиногенов Д. Е. Константинопольский патриархат и иконоборческий кризис в Византии (784–847). – М.: Индрик, 1997. – 222 с.
789. Афиногенов Д. Е. «Повесть о прощении императора Феофила» и Торжество Православия. – М.: Индрик, 2004. – 192 с.
790. Базаринский И. Византийский церковно-богословский обряд: Краткий обзор истории формирования и становления // Православний вісник. – 2003. – № 3.
791. Байе К. Византийское искусство / Пер с фр. – СПб., 1888. – 320 с.
792. Балл Х. Византийское христианство / Пер. с нем. А. П. Шубрелева. – СПб.: Владимир Даль, 2008. – 384 с.
793. Бальфур К. П., лорд. Расцвет и упадок Османской империи. – М.: Крон-Пресс, 1999. – 695 с.
794. Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза: Альбом репродукций. – Л.; М.: Советский художник, 1966. – 390 с., илл.
795. Банк А. В. Культура Византии // В глубь веков: Пособие для учителей истории. – Л., 1961. – С. 188-203.
796. Банк А. В. Прикладное искусство Византии в IX–XII вв. – М.: Наука, Главн. ред. вост. лит-ры, 1978. – 201 с., илл.
797. Бардола К. Ю. Система оподаткування у Візантії в IV–IX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 20 с.
798. Бармин А.В. Polemica и схизма. М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2006. 648 с.

799. Барт К. Очерк догматики: Лекции, прочитанные в университете Бонна в летний семестр 1946 года / Пер. с нем. – СПб.: Алетейя, 2000. – 272 с.
800. Бартикян Р. М. Источники для изучения павликианского движения. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1961. – 218 с.
801. Беглери Г. П. Библиотека византийских императоров в Константинополе // Сообщения Православного Палестинского общества. – 1899. – Сентябрь-Октябрь.
802. Безобразов П. Древнейшие греческие жития. М., 1917. – 85 с. (из ЖМНП. – 1917. – XXI, № 10. Отд. 2)
803. Безобразов П. В. Византийские сказания // Византийское обозрение. – Юрьев, 1915. – Т. 1. – С. 2–96.
804. Безобразов П. В. Материалы для византийской истории: Неизданные монастырские уставы // ЖМНП. – 1887. – Ч. 254. – Январь. – С. 65–79
805. Безобразов П. В. Трапезунд, его святыни и древности. – Птг., 1916. – 54 с.
806. Бейкер Джордж. Константин Великий. Первый христианский император / Пер. с англ. Л. А. Калашниковой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 351 с.
807. Бейкер Джордж. Юстиниан. Великий законодатель / Пер. с англ. А. Н. Анваера. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 398 с.
808. Бельтинг Х. Образ и культ. История образа до эпохи искусства. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – 752 с.
809. Беляев Д. Ф. Byzantina: Очерки, материалы и заметки по византийским древностям. – Кн. 1. Обзор главных частей Большого дворца византийских царей с приложением материалов и заметок по истории византийских чинов, с планом (Лабарта) Большого дворца, ипподрома и храма Св. Софии. – СПб., 1891. – 308 с., XI табл.
810. Беляев Д. Ф. Byzantina: Очерки, материалы и заметки по византийским древностям. – Кн. 2: Ежедневные и воскресные приемы византийских царей и праздничные выходы их в Храм Св. Софии. – СПб., 1893. – XLVII, 308 с.
811. Беляев Д. Ф. Byzantina: Очерки, материалы и заметки по византийским древностям. – Кн. 3. Богомольные выходы византийских царей в городские и пригородные храмы Константинополя. – СПб., 1906. – II, 189 с.
812. Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. – 2-е изд. – М.: Наука, Главн. ред. вост. лит-ры, 1966. – 280 с.
813. Беляев Л. А. Христианские древности. Введение в сравнительное изучение. – М.: Издательство «Институт христианской культуры средневековья», 1998. – 576 с., илл. (СПб.: Алетейя, 2000. – 574 с., илл.).
814. Бенеманский М. «О Procheiros Nomos» императора Василия Македонянина. Его происхождение, характеристика и значение в церковном праве. – Сергиев Посад, 1906. – Вып. 1. – 556 с.
815. Бенешевич В. Н. Канонический сборник XIV титулов второй четверти VII века до 833 г. К древнейшей истории источников. – СПб., 1905. – IX, 316 с.
816. Бенешевич В. Н. Синагога в 50 титулов и другие юридические сборники Иоанна Схоластика [565–577]. – СПб., 1914. – VII, 345 с.
817. Бенуа-Мешен Ж. Император Юлиан, или Опаленная мечта / Пер. с фр. Э. М. Драйтовой; предисл. М. В. Бибикова. – М.: Молодая гвардия, 2001. – 270 с.
818. Бердников И. Государственное положение религии в Римско-Византийской империи. – Казань, 1881. – Т. 1. До Константина Великого. – VI, 566, IV с.

819. Бибииков М. В. Византийские источники по истории Древней Руси и Кавказа. – СПб.: Алетейя, 1999. – 314 с.
820. Бибииков М. В. Историческая литература Византии. – СПб.: Алетейя, 1998. – 317 с.
821. Бибииков М. В. К проблеме историзма византийской агиографии // Византийские очерки. – М.: Наука, 1996. – С. 50-55.
822. Бибииков М.В. Византийская историческая проза. – М.: Ин-т всеобщей истории РАН, 1996. – 189 с.
823. Богданова Н. М. Херсон в X–XV вв. Проблемы истории византийского города // Причерноморье в средние века. – М.: Изд.-во МГУ, 1991. – С. 8-172.
824. Болгов Н. Н. Письменные источники по истории позднеантичного Северного Понта: позднеантичные тексты III–VI вв. // Античный мир. – Белгород: БГУ, 1999. – С. 117–128.
825. Болотов В. В. История Церкви в период Вселенских Соборов: История богословской мысли / Сост. Д. В. Шатов, В. В. Шатохин. – М.: Поколение, 2007. – 720 с.
826. Болотов В. В. Лекции по истории древней церкви. – Т. 4. История Церкви в период Вселенских соборов. III. История богословской мысли. – М., 1994 (репринт изд. 1917). – 599 с.
827. Болотов В. В. Собрание церковно-исторических трудов. Т.4. Лекции по истории древней Церкви. История Церкви в период Вселенских соборов. I. Церковь и государство. II. Церковный строй. – М.: Мартис, 2002. – 422 с.
828. Большаков О. Г. История Халифата. – Т. 1. Ислам в Аравии (570–633). – М.: Издат. Фирма «Восточная литература» РАН, 2000. – 312 с.
829. Большаков О. Г. История Халифата. – Т. 2. Эпоха великих завоеваний (633–656). – М.: Издат. Фирма «Восточная литература» РАН, 2000. – 294 с.
830. Большаков О. Г. История Халифата. – Т. 3. Между двух гражданских войн (656–696). – М.: Издат. Фирма «Восточная литература» РАН, 1998. – 382 с.
831. Большаков О. Г. Средневековый город Ближнего Востока (VII – середина XIII в.). Социально-экономические отношения. – М.: Наука, Глав. ред. вост. лит., 1984. – 344 с.
832. Бородин О. Р. Равеннский экзархат. Византийцы в Италии. – СПб.: Алетейя, 2001. – 474 с.
833. Бородин О. Р. Византийская Италия в VI–VIII вв. (Равеннский экзархат и Пентаполь). – Барнаул: День, 1991. – 366 с.
834. Бородин О. Р., Гукова С. Н. История географической мысли в Византии. – СПб.: Алетейя, 2000. – 179 с.
835. Брайчевский М. Ю. Проблема славяно-византийских отношений до IX в. в советской литературе последних лет // ВВ. – 1963. – Т. 22. – С. 80–99.
836. Браунинг Р. Византийская Фессалоника: уникальный город? // ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ: к 70-летию академика Г. Г. Литаврина. – М.: Индрик, 1999. – С. 23–38.
837. Браунинг Р. Рабство в Византийской империи (600–1200) // ВВ. – 1958. – Т. 14. – С. 38–55.
838. Брендле Р. Иоанн Златоуст. Проповедник, епископ, мученик / Пер. с нем. – М.: Библейско-богословский ин-т св. апостола Андрея, 2006. – 208 с.
839. Бриллиантов А. И. Император Константин Великий и Миланский эдикт 313 г. О месте кончины и погребения св. Максима Исповедника. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – 336 с.

840. Бриллиантов А. И. К вопросу о философии Эригены. К истории аранского спора. Происхождение монофизитства: Труды по истории древней Церкви. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – 384 с.
841. Бриллиантов А. И. Лекции по истории древней Церкви / Вступ. ст. и науч. ред. А. Ю. Братухина. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2007. – 480 с.
842. Брунов Н. И. Византийская архитектура // Всеобщая история архитектуры. – М., 1966. – Т. 3. – С. 16–160.
843. Буасье Г. Падение язычества. Исследование последней религиозной борьбы на Западе в четвертом веке / Пер. с фр. под ред. и с предисл. М. С. Корелина. – М., 1892. – 584 с.
844. Буркхард Я. Век Константина Великого / Пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. – 367 с.
845. Бычков В. В. Византийская эстетика. Теоретические проблемы. – М.: Искусство, 1977. – 199 с.
846. Бычков В. В. Малая история византийской эстетики. – К.: Путь к истине, 1991. – 405 с.
847. Бычков В. В. Смысл искусства в византийской культуре. – М.: Знание, 1991. – 62 с.
848. Бьюри Дж. Б. Государственный строй Византийской империи. Историко-юридический этюд // Очерки по истории Византии / Под ред. В. К. Бенешевича. – СПб., 1912. – Вып. 2. – С. 1-25.
849. Вальденберг В. Е. Государственное устройство Византии до конца VII века / Подг. изд. В. И. Земскова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2008. – 224 с. (Византийская философия. Т. 3.).
850. Вальденберг В. Е. История византийской политической литературы в связи с историей философских течений и законодательства / Подгот. изд. В. И. Земсковой. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2008. – 536 с.
851. Ван Берхем Д. Римская армия в эпоху Диоклетиана и Константина / Пер. с франц. А. В. Банникова; Вступ. статья А. В. Махлаюка. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. – 191 с.
852. Васильевский В. Г. Обзор трудов по византийской истории. – СПб., 1890. – Вып. 1. – IV, 238 с.
853. Васильевский В. Г. Труды. – Т. 1–3. – СПб, 1908–1915; Т. 4. Л.: Изд-во АН СССР, 1930.
854. Ващева И. Ю. Евсевий Кесарийский и становление раннесредневекового историзма. – СПб.: Алетейя, 2006. – 272 с.
855. Вейс Г. Внешний быт народов с древнейших до наших времен. – Т. 1. История одежды и утвари в средние века от IV–XIV ст. – Ч. 1. Византия и Восток: пер. с нем. И. Васильева. – М., 1875. – 249 с.
856. Великое переселение / В. Я. Петрухин, С. Г. Смирнов, Р. С. Багаутдинов и др. – М.: Бук Хаус, 2005. – 180 с., илл.
857. Величко А. М. Политико-правовые очерки по истории Византийской Империи. – М.: ФондИВ, 2008. – 312 с.
858. Величко А. М. Церковь и император в византийской и русской истории (историко-правовые очерки). – СПб.: Изд-во Юридического ин-та, 2006. – 237 с.
859. Вернер Э. Византийский город в эпоху феодализма: типология и специфика // ВВ. – 1976. – Т. 37. – С. 8–12.

860. Ветринский Ир. Памятники древней христианской церкви или христианских древностей с описанием: таинств, богослужения, храмов. – СПб., 1829. – Т. 1. – 435 с.; 1830. – Т. 2. – 542 с.; Т. 3. – 270 с.; 1844. – Т. 4. – 279 с.; 1845. – Т. 5. – 202 с.
861. Византийская литература. Сборник работ: Отв ред. С. С. Аверинцев. – М.: Наука, 1974. – 263 с.
862. Византийская Таврика: Сб. науч. трудов (к XVIII конгрессу византинистов). – К.: Наукова думка, 1991. – 204 с.
863. Византийская цивилизация в освещении российских ученых: Сб. ст.: В 2-х тт. / РАН. Ин-т всеобщей истории. – М.: Ладомир, 1999. – Т. 1: (1894–1927). – 574 с.; Т. 2: (1947–1991). – 800 с.
864. Византийский Херсон: Каталог выставки / Отв. ред. И. С. Чичуров. – М.: Наука, 1991. – 256 с.
865. Византийское государство в IV–XV вв. Центр и периферия. Тез. докл. XV Всероссийской сессии византинистов. Барнаул, 29 мая – 2 июня 1998 г. – Барнаул: Изд-во АГУ, 1998. – 109 с.
866. Византийское искусство и литургия. Новые открытия. Краткие тезисы докладов научной конференции, посвященной памяти А. В. Банк (11–12 апреля 1990 г.). – Л.: Изд. Гос. Эрмитажа, 1991.
867. Византийское искусство. – М.: Директмедиа Пабблишинг, 2006. – 4167 с. («Электронная библиотека» издательства «Директмедиа Пабблишинг»).
868. Византиноведение в СССР: Состояние и перспективы исследований. – М.: ИНИОН АН СССР, 1991. – 350 с.
869. Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. Сборник статей: Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – СПб.: Алетейя, 2001. – 544 с.
870. Византия после Византии / Беседа с Г. Г. Литавриным; беседу вела Т. А. Николаевская // Наука в России. – 1992. – № 1–2. – С. 4–12.
871. Византия, Южные славяне и Древняя Русь, Западная Европа. Искусство и культура / Сб. статей в честь В. Н. Лазарева. – М.: Наука, 1973. – 591 с.
872. Виноградов П. Империя VI века и Юстиниан // Книга для чтения по истории средних веков / Под. ред. В. Г. Виноградова. Изд. 6-е. – М., 1913. – Вып. 1. – С. 214–248.
873. Власов С. Константин Великий / Вступ. ст. М. В. Бибилова. – М.: Молодая гвардия, 2001. – 309 с., илл.
874. Власто А. П. Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства / З англ. пер. Р. Ткачук та Ю. Терех. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.
875. Войтович Л. В. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // *Rossica Antiqua*. – 2006. – Исследования и материалы / Отв. ред. А. Ю. Дворниченко, А.В.Майоров. – СПб., 2006. – С. 6–39.
876. Войтович Л. В. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 10–11 жовтня 2008. – Галич, 2008. – С. 3–18.
877. Войтович Л. В. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 4. – Київ, 2004. – С. 105–132.
878. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – 784 с.

879. Войтович Л. В. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів // Княжа доба: історія і культура. – Вип. 2. – Львів, 2008. – С. 30-39.
880. Войтович Л. В. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.2. Наукові студії. – Київ, 2004. – С. 385–394.
881. Восточнохристианские реликвии / Ред.-сост. А. М. Лидов. – М.: Прогресс-Традиция, 2003. – 656 с.
882. Восточнохристианский храм: литургия и искусство: сборник / Центр восточнохристиан. культуры; ред.-сост. А. М. Лидов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1994. – 328 с.
883. Гасратян М. А., Орешкова С. Ф., Петросян Ю. А. Очерки истории Турции. – М.: Наука, 1983. – 292 с.
884. Генон Р. Символика креста. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 704 с.
885. Герцман Е. В. Византийское музыкознание. – Л.: Музыка, 1988. – 256 с.
886. Геттэ В. История христианской Церкви от Рождества Иисуса Христа до наших дней, написанная по подлинным и достоверным памятникам. – СПб., 1872. – Т. 1. – 531 с.
887. Гиббон Эд. История упадка и разрушения Римской империи / Под ред. Э. Д. Фролова. – СПб., 1997–2000. – Т. 1–7.
888. Гидулянов П. В. Восточные патриархи в период четырех первых вселенских соборов. – Ярославль, 1908. – 774 с.
889. Гийан Р. Исследования по административной истории Византийской империи (Заметки о некоторых классах чиновников в IV–VI вв.) // ВВ. – 1968. – Т. 29. – С. 88-94.
890. Гийан Р. Очерки административной истории Ранневизантийской империи (IV – VI вв.) // ВВ. – 1964. – Т. 24. – С. 35–48.
891. Глушанин Е. П. Военная знать ранней Византии. – Барнаул: Алт. кн. изд-во, 1991. – 246 с.
892. Гоголев Д. А. К вопросу о городском характере поселений Византии в VII – первой половине IX вв. // Вестник Тюмен. гос. ун-та. – Тюмень, 1996. – История. – Вып. 1. – С. 89-92.
893. Головка О. Б. Давня Русь у системі Byzantine Commonwealth // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 44–59.
894. Головка О. Б. Проблеми взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX – першій половині XI ст. // Український історичний журнал. – 1989. – №1. – С. 65–73.
895. Голубцов А. П. Из чтений по церковной археологии и литургике. – СПб.: Статисъ, 1995. – 372 с. (СПб.: Статисъ, 2006. – 448 с.). [репринт. вид. 1917 г.].
896. Голубцов А. П. Литургия в первые века христианства // Богословский вестник. – 1913. – Июль. – С. 621–643; Ноябрь. – С. 332–356; Декабрь. – С. 779–802.
897. Гордієнко Д. Хрещення княгині Ольги в контексті обрядової практики візантійської церкви // Ruthenica. – Київ, 2006. – № 5. – С. 12-18.
898. Горский А. В. Жизнь св. Василия Великого, архиепископа Кесарийского // Прибавления к творениям Святых Отцов в русском переводе. – 1845. – Т. 3. – С. 1-110.
899. Горянов Б. Т. Византийский город XIII–XV вв. // ВВ. – 1958. – Т. 13. – С. 162–183.
900. Горянов Б. Т. Поздневизантийский феодализм. – М.: АН СССР, 1962. – 380 с.
901. Грабар А. Император в византийском искусстве. – М.: Ладомир, 2000. – 328 с.

902. Грант М. Крушение Римской империи / Пер. с англ. Б. Бриксмана. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 1998. – 224 с.
903. Графский В. Г. Византия // История политических и правовых учреждений. Средние века и Возрождение. – М.: Наука, 1986. – С. 87–101.
904. Гроссу Н., свящ. Преподобный Феодор Студит. Его время, жизнь и творения. – К., 1907. – 313 с.
905. Грыжанкова М. Ю. Ранний византизм как феномен средневековой культуры: (Опыт соц.-филол. анализа). – Саранск: Изд-во Морд. ун-та, 2002. – 145 с.
906. Гуревич А. Я. «Феодальное средневековье»: Что это такое? Размышления медиевиста на грани веков // Одиссей: Человек в истории, 2002. – М., 2002. – С. 261-294.
907. Гюиз Ф. Древняя Персия. – М.: Вече, 2007. – 336 с.
908. Дагрон Ж. «Восточный цезаропапизм» (история и критика одной концепции) // GENNADIOΣ: к 70-летию академика Г. Г. Литаврина. – М.: Индрик, 1999. – С. 80-99.
909. Дагрон Ж. Размышления византиста о Востоке Европы // Homo Historicus. К 80-летию со дня рождения Ю. Л. Бессмертного. – М.: Наука, 2003. – С. 529–539.
910. Дагрон Ж. Формы и функции языкового плюрализма в Византии (IX XII вв.) / Пер. О. А. Власовой // Чужое: опыты преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья. – М.: Алетейя, 1999. – С. 160-193.
911. Даркевич В. П. Светское искусство Византии: произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X–XIII вв. – М.: Искусство, 1975. – 350 с.
912. Дворкин А. Очерки по истории Вселенской Православной Церкви. Курс лекций. Изд. 3-е, перераб. и доп. – Нижний Новгород: Христианская библиотека, 2006. – 937 с.
913. Дворник Ф. Идея апостольства в Византии и легенда об апостоле Андрее / Пер. с англ. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2007. – 384 с.
914. Дворник Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2005. – 512 с.
915. Демус О. Мозаики византийских храмов. Принципы монументального искусства Византии / Пер. с англ. Э. С. Смирновой. ред. и сост. А. С. Преображенский. – М.: Индрик, 2001. – 160 с.
916. Диль Ш. Византийские портреты / Пер. с фр. – М., 1914. (М.: Искусство, 1994. – 448 с.).
917. Диль Ш. Византийские учреждения: Пер. с фр. // Записки Харьковского ун-та. – 1903. – № 4. – С. 19–31.
918. Диль Ш. Очерки из культурной истории Византии / Пер и пред. Г. Васькова. – Харьков, 1903. – 47 с.
919. Диль Ш. По берегам Средиземного моря / Пер. О. Анненковой. – М., 1915. – 310 с.
920. Диль Ш. По Греции: Археологические прогулки. – М., 1913 – 435 с.
921. Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в VI веке / Пер. с франц. – СПб., 1908. – 687 с.
922. Домановський А. М. Державний контроль та регулювання торгівлі у Візантії IV–IX ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2007. – 20 с.

923. Древний и средневековый Крым. Уч. пособие / Ред.-сост. Ю. М. Могаричев. – Симферополь: Таврия-Плюс, 2000. – 176 с.
924. Древняя Русь в свете зарубежных источников. Учеб. пособие для студ. вузов / М. В. Бибииков, Г. В. Глазырина, Т. Н. Джаксон и др. Под ред. Е. А. Мельниковой. – М.: Логос, 2003. – 608 с. (Ч. 2: Византийские источники).
925. Дьяконов А. П. Византийские димы и факции (ta mere) в V–VII вв. // Византийский сборник. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – С. 144–227.
926. Дьяконов А. П. Иоанн Ефесский и его церковно-исторические труды. Типы высшей богословской школы в древней Церкви III–VI вв. Кир Батнский, сирийский церковный историк VII в. К истории сирийского сказания о св. Мар-Евгене. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2006. – 656 с.
927. Еремеев Д. Е., Мейер М. С. История Турции в средние века и новое время. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 248 с.
928. Жаворонков П. И. Никейская империя и Восток (взаимоотношения с Иконийским султанатом, татаро-монголами и Киликийской Арменией в 40–50-х гг. XIII в.) // ВВ. – 1978. – Т. 39. – С. 93–101.
929. Жаворонков П. И. Никейская империя и Запад // ВВ. – 1974. – Т. 36. – С. 100–121.
930. Залеская В. Н. Памятники византийского прикладного искусства IV–VII веков. Каталог коллекции. – СПб.: Гос. Эрмитаж, 2006. – 272 с.
931. Залеская В. Н. Прикладное искусство Византии IV–XII веков. Опыт атрибуции. – СПб.: Гос. Эрмитаж, 1997. – 58 с. ил.
932. Занемонец А. В. Иоанн Евгеник и православное сопротивление Флорентийской унии. – СПб.: Алетейя, 2008. – 160 с.
933. Заозерский Н. Церковный суд в первые века христианства. – Кострома, 1878. – 349 с.
934. Зейпель И. Хозяйственно-этические взгляды отцов церкви / Пер. с нем. с предисл. С. Н. Булгакова – М, 1913. – 333 с.
935. Зеленский Ф. Ф. Соперники христианства. – СПб.: Алетейя, 1995. – 407 с.
936. Златарски В. История на Българската държава през средните векове. – Т. 1. Първо Българско царство. – Ч. 1. Епоха на хуно-българското надмощие. – София: Наука и изкуство, 1970. – 640 с.
937. Златарски В. История на Българската държава през средните векове. – Т. 1. Първо Българско царство. – Ч. 2. От славянизацията на държава до падането на Първото царство. – София: Наука и изкуство, 1971. – 880 с.
938. Златарски В. Н. История на Българската държава през средните векове. Т. 2. България подъ византийско владичество (1018–1187). – София: Придворна печатница, 1934. – 565 с.
939. Зубарь В. М., Сорочан С. Б. У истоков христианства в Юго-Западной Таврике: эпоха и вера. – К.: Стилос, 2005. – 182 с.
940. Зубов В. П. Византийский архитектор (по данным литературных источников) // Зубов В. П. Труды по истории и теории архитектуры. – М.: Искусствознание, 2000. – С. 20–148.
941. Ивакин Г. Ю. Связи Киева с Византией во второй половине XIII–XIV вв. // Южная Русь и Византия. Сб. науч. трудов к XVIII конгрессу византинистов. – К., 1991. – С. 43–56.
942. Иванов С. А. Блаженные похабы: Культурная история юродства. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 448 с.

943. Иванов С. А. Византийское миссионерство. Можно ли сделать из варвара христианина? – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 376 с.
944. Иванов С. А. Византиноведение и власть в СССР (1928–1948) // Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. – М., 1995. – С. 244–254.
945. Иванова Н. В. 550-летие годовщины падения Константинополя // Средние века. – 2002. – Вып. 63. – С. 340–345.
946. Иоанн, иеромонах. Обрядник византийского двора (*De ceremoniis aulae byzantinae*) как церковно-археологический источник. – М., 1895. – XIV, 199 с.
947. Ирмшер И. Юридическая традиция: римское, византийское, поствизантийское право // Рим, Константинополь, Москва: сравнительно-историческое исследование центров идеологии и культуры до XVII в. VI Международ. семинар исторических исследований «От Рима к Третьему Риму», Москва, 28–30 мая 1986 г. – М., 1997. – С. 111–115.
948. История иконописи. Истоки. Традиции. Современность. VI–XX века. – М.: Арт-БМБ, 2002. – 288 с.
949. История Италии: В 3 т. – М.: Наука, 1968. – Т. 1. – 580 с.
950. Ісіченко І. Монашество Давнього Єгипту. – Харків: Акта, 2004. – 248 с.
951. Ісіченко І. Загальна Церковна історія. – Харків: Акта, 2006. – 602 с.
952. Каждан А. П. Аграрные отношения в Византии XIII–XIV вв. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 244 с.
953. Каждан А. П. Армяне в составе Византийской империи в XI–XII вв. – Ереван: АН Арм. ССР, 1975. – 190 с.
954. Каждан А. П. Византийская культура (X–XII вв.). – М.: Наука, 1968. – 232 с. (2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Алетейя, 1997. – 280 с.)
955. Каждан А. П. Два дня из жизни Константинополя. – СПб.: Алетейя, 2002. – 320 с. (2-е изд. – СПб.: Алетейя, 2006. – 280 с.)
956. Каждан А. П. Деревня и город в Византии IX–X вв.: Очерки по истории византийского феодализма – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 430 с.
957. Каждан А. П. Загадка Комнинов (Опыт историографии) // ВВ. – 1964. – Т. 25. – С. 53–98.
958. Каждан А. П. История Византийской литературы (650–850 гг.) / В сотрудничестве с Ли Ф. Шерри и Х. Ангелиди. Пер. с англ. А. А. Белозеровой, Е. И. Ванеевой, В. Г. Герцик, О. В. Гончаровой, Е. Н. Ванеевой, В. Г. Герцик, О. В. Гончаровой, Е. Н. Гордеевой, З. Е. Егровой, К. Н. Юзбашяна. – СПб.: Алетейя, 2002. – 529 с.
959. Каждан А. П. Книга и писатель в Византии. – М.: Наука, 1973. – 152 с.
960. Каждан А. П. Социальный состав господствующего класса Византии XI–XII вв. – М.: Наука, 1974. – 299 с.
961. Казанский П. С. История православного монашества на Востоке: в 2-х тт. – М.: Паломник, 2000. – Т. 1. – 464 с.; Т. 2. – 608 с.
962. Карпов С. П. История Трапезундской империи. – СПб.: Алетейя, 2007. – 624 с.
963. Карпов С. П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII – XV вв.: проблемы торговли. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 355 с.
964. Карпов С. П. Лагинская Романия. – СПб.: Алетейя, 2000. – 256 с.
965. Карпов С. П. Средневековый Понт. [Российские исследования по мировой истории и культуре / Под ред. Г. М. Бонгард-Левина. Т.15]. – Lewiston; Queenston; Lampeter: «The Edwin Mellen Press», 2001. – 461 с.

966. Карпов С. П. Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII–XV вв. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 231 с.
967. Карташев А. В. Вселенские соборы. – М.: Эксмо, 2006. – 672 с.
968. Катанский А. Догматическое учение о семи церковных таинствах в творениях древнейших отцов церкви до Оригена. – СПб., 1877. – 488 с.
969. Кірітов О. Християнсько-візантійська культура (Витоки та опис). – К., 1993. – 63 с.
970. Климаков О. С., свящ. Опыт безмолвия. Человек в мирозерцании византийских исихастов. – СПб.: Алетейя, 2001. – 286 с.
971. Кожушний О. В. Преподобний Роман Солодкоспівець і візантійська гімнографія III–VIII століть. – К.: Вид. відділ УПЦ, 2009. – 264 с.
972. Козак Н. Б. Візантійські митці в Києві у XII ст. // Вісник Львівського університету. Серія мистецтвознавство. – 2003. – Вип. 3. – С. 146–160.
973. Козак Н. Б. Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. – Львів, 2007. – 154 с.
974. Колосовская Ю. К. Рим и мир племен на Дунае I–IV вв. – М.: Наука, 2000. – 288 с.
975. Колпакова Г. С. Искусство Византии. Поздний период. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 320 с.
976. Колпакова Г. С. Искусство Византии. Ранний и средний периоды. – СПб.: Азбука-классика, 2004. – 528 с.
977. Комбарова Л. А. Европа и Византия в раннее средневековье: учебное пособие. – Борисоглебск: БГПИ, 2004. – 113 с.
978. Кондаков Н. П. Византийские церкви и памятники Константинополя. Отчет IV Археологического съезда. – Одесса, 1886. – 230 с.
979. Кондаков Н. П. Иконографический подлинник. – Т. 1: Иконография Господа, Бога и Спаса нашего Иисуса Христа. – СПб., 1905. – 97 с., илл.
980. Кондаков Н. П. Иконография Богоматери: В 2 т. – Т. 1. – Пг., 1914. – [4], 387 с., 240 илл.; 7 л. цветных иллюстраций; Т. 2. – Пг., 1915. [2], 452 с., 251 илл.
981. Кондаков Н. П. История византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей. – Одесса, 1876. – 276 с.
982. Константинопольское монашество от основания города до кончины патриарха Фотия (330–898 гг.). Извлечения из сочинения аббата Марена. – Кн. 1. – СПб., 1899. – 175 с.
983. Корсунский А. Р. От Восточной Римской империи к Византии // ВВ. – 1968. – Т. 29. – С. 300–304.
984. Котляр Н. Ф. Дипломатия Южной Руси. – СПб.: Алетейя, 2003. – 300 с.
985. Красавина С. К. Византийские историки Дука и Сфрандзи об унии православной и католической церквей // ВВ. – 1965. – Т. 27. – С. 142–152.
986. Краутхаймер Т. Три христианские столицы: Топография и политика. – М.: Общество историков архитектуры; СПб.: Алетейя, 2000. – 192 с.
987. Кривов М. В. Византия и арабы. – СПб.: Алетейя, 2002. – 192 с.
988. Кривушин И. В. Ранневизантийская церковная историография. – СПб.: Алетейя, 1998. – 228 с.
989. Кривушин И. В. Цирковые партии в ранней Византии // Вестник СПбГУ. – Сер. 2: История, языковедение, литературоведение. – 1992. – Вып. 2. – № 9. – С. 103–106.

990. Кривушин И. В., Кривушина Е. С. Византийская школа: учеб. пособие. – Иваново: Иван. гос. ун-т, 2002. – 44 с.
991. Крисаченко В. С. Христианство на теренах України I–XI століття: Свідчення очевидців. – К.: Наукова думка, 2000. – 486 с.
992. Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР. – М.: Наука, 1962. – 64 с.
993. Крумбахер К. Византийские историки и хронисты / Пер. с нем. // Очерки по истории Византии / Под ред В. К. Бенешевича. – СПб., 1913. – Вып. 3. – С.1–128.
994. Кулаковский Ю. Маврикий. Тактика и стратегия. Первоисточник сочинений о военном искусстве императора Льва Философа и Н. Макиавелли. – СПб., 1903. – 553 с.
995. Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды. – К.: Стилос, 2002. – 222 с.
996. Курбатов Г. Л. Византийская церковь IV–XII вв. // Курбатов Г. Л., Фролов Э. Д., Фроянов И. Я. Христианство. Византия. Древняя Русь. – Л.: Лениздат, 1988. – С.107–188.
997. Курбатов Г. Л. История Византии. Историография: Учеб. пособие. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1975. – 256 с.
998. Курганов Т. Отношения между церковною и гражданскою властью в Византийской империи. – Казань, 1880. – 723 с.
999. Кучма В. В. Военная организация Византийской империи. – СПб.: Алетейя, 2001. – 426 с.
1000. Лазарев В. Н. Византийское искусство. – М.: Наука, 1971. – 406 с.
1001. Лазарев В. Н. История византийской живописи: В 2 т. – М.: Искусство, 1986. – Т. 1. – 329 с.; Т. 2. Иллюстрации.
1002. Ласкин Г. Ираклий. Византийское государство в первой половине VII в. – Харьков, 1889. – 160 с.
1003. Латишева О. В. Християнська церква та релігійне життя у візантійському Херсоні (VI–X ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2009. – 24 с.
1004. Лебедев А. П. Вселенские Соборы IV и V веков: (Обзор их догмат, деятельности в связи с направлениями школ Александрийской и Антиохийской). – М., 1896. – II, XVI, 322 с.
1005. Лебедев А. П. Вселенские Соборы VI, VII и VIII веков. – М., 1897. – IV, 332 с.
1006. Лебедев А. П. Греческие церковные историки IV, V и VI вв. – М., 1890. – 232 с.
1007. Лебедев А. П. Духовенство древней вселенской церкви (от времен апостольских до IX века): Исторические очерки. – М., 1905. – 494 с. (СПб.: Олег Абышко, 2003. – 444 с.).
1008. Лебедев А. П. Исторические очерки состояния Византийско-Восточной Церкви от конца XI до середины XV века (От начала Крестовых походов до падения Константинополя в 1453 г.). – СПб.: Алетейя, 1998. – 384 с.
1009. Лебедев А. П. История Константинопольских соборов IX века. – СПб.: Алетейя, 2001. – 317 с.
1010. Лебедев А. П. Очерки внутренней истории византийской восточной Церкви в IX, X и XI веках. От конца иконоборческих споров в 842 г. до начала Крестовых походов – 1096 г. – СПб.: Алетейя, 1998. – 308 с.

1011. Лебедев А. П. Церковная историография в главных ее представителях с IV до XX вв. – СПб.: Алетейя, 2001. – 476 с.
1012. Лебедева Г. Е. К проблеме городского самоуправления в Византии VIII–IX вв. // Средневековый город. – 1981. – Вып. 6. – С. 111–113.
1013. Лебедева Г. Е. Социальная структура ранневизантийского общества (по данным кодексов Феодосия и Юстиниана). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. – 168 с.
1014. Лильо І. Візантиністичні студії в Україні: сучасний стан і проблеми // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів: Львівський національний ун-т ім. І. Я. Франка, 2004. – С. 277–280.
1015. Липшиц Е. Э. Византийское право в период между Эклогой и Прохионом (Частная Распространенная Эклога) // ВВ. – 1974. – Т. 36. – С. 45–72.
1016. Липшиц Е. Э. Законодательство и юриспруденция в Византии в IX–XI вв. Историко-юридические этюды. – Л.: Наука, 1981. – 247 с.
1017. Липшиц Е. Э. Очерки истории византийского общества и культуры (VIII – первая половина IX в.). – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – 482 с.
1018. Липшиц Е. Э. Право и суд в Византии в IV–VIII вв. – Л.: Наука, 1976. – 231 с.
1019. Лисичкина О. Б. Мировая художественная культура: Византия. – М.: АСТ, 2005. – 270 с.
1020. Литаврин Г. Г. Болгария и Византия в XI–XII вв. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 472 с.
1021. Литаврин Г. Г. Византийское общество и государство в X–XI в. (Проблемы истории одного столетия: 976–1081 гг.). – М.: Наука, 1977. – 312 с.
1022. Литаврин Г. Г. Византия и славяне: Сборник статей. – 2-е изд. – СПб.: Алетейя, 2001. – 608 с.
1023. Литаврин Г. Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – 255 с.
1024. Лихачев Н. П. Моливдовулы греческого Востока. – М.: Наука, 1991. – 359 с.
1025. Лихачева В. Д. Византийская миниатюра. Памятники византийской миниатюры IX–XV веков в собраниях Советского Союза. – М.: Искусство, 1977.
1026. Лихачева В. Д. Искусство Византии IV–XV веков. – Л.: Искусство, 1981. – 310 с.
1027. Лишев Ст. Българският средновековен град. Обществено-икономически облик. – София: БАН, 1970. – 224 с.
1028. Лопарев Хр. Агиография VIII–IX вв. как источник византийской истории // Византийское обозрение. – Юрьев, 1916. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 167–176.
1029. Лосский В. Н. Догматическое богословие // Богословские труды. – М.: Изд-во Московской Патриархии, 1972. – С. 1129–183.
1030. Лосский В. Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви. – М.: Центр «СЭЙ», 1991. – 288 с.
1031. Лубо-Лесниченко Е. И. Великий Шелковый путь // ВИ. – 1985. – № 9. – С. 88–100.
1032. Луговий О. М. Роси та варанги у Візантії X–XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2008. – 15 с.
1033. Лурье В. М. История византийской философии. Формативный период. – СПб.: Аксиома, 2006. – XX, 553 с.

1034. Лучицкая С. И. Четвертый крестовый поход глазами русского современника // ВВ. – 2006. – Т. 65 (90). – С. 107-125.
1035. Льюис Р. Османская Турция. Быт, религия, культура / Пер. с англ. Л. А. Игоревского. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 239 с.
1036. Любарский Я. Н. Византийские историки и писатели. – СПб.: Алетейя, 1996. – 382 с.
1037. Любарский Я. Н., Безобразов П. В. Две книги о Михаиле Пселле. – СПб.: Алетейя, 2001. – 544 с.
1038. Майоров А. В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006. – 210 с.
1039. Максимовић Љ. Византијска провинцијска управа у доба Палеолога. – Београд: Византолошки ин-т Срп. акад. наука и уметности, 1973. – XIX, 199 с.
1040. Материалы и техника византийской рукописной книги / И. П. Мокрецова, М. М. Наумова, В. Н. Киреева, Э. Н. Добрынина, Б. Л. Фонкич. – М.: Индрик, 2003. – 320 с., илл.
1041. Медведев И. П. Византийский гуманизм XIV–XV веков. – Л.: Наука, Ленигр. отд-ние, 1976. – 255 с. (СПб.: Алетейя, 1997. – 341 с.).
1042. Медведев И. П. Мистра. Очерки истории и культуры поздневизантийского города. – Л.: Наука, Ленигр. отд-ние, 1973. – 163 с.
1043. Медведев И. П. Очерки византийской дипломатики (частноправовой акт). – Л.: Наука, 1988. – 263 с.
1044. Медведев И. П. Петербургское византиноведение. Страницы истории. – СПб.: Алетейя, 2006. – 334 с.
1045. Медведев И. П. Правовая культура Византийской империи. – СПб.: Алетейя, 2001. – 576 с.
1046. Медовиков Д. Латинские императоры в Константинополе. – М., 1849. – XI, 164 с.
1047. Мейендорф Иоанн, протопресвитер. История Церкви и восточно-христианская мистика. Единство империи и разделение христиан. Святой Григорий Палама и православная мистика. Византия и Московская Русь. – М.: Институт ДИ-ДИК, Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2003. – 576 с.
1048. Мейендорф И. Византийское богословие. Исторические направления и вероучение. – М.: Когелет, 2001. – 432 с.
1049. Мельник М. М. Візантія і кочівники Північного Причорномор'я X–XI ст.: історіографія проблеми: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / ЛНУ ім. Івана Франка. – Львів, 2007. – 18 с.
1050. Мень А. Православное богослужение. Слово. Таинство. Образ. – М.: СП Слово, 1991. – 191 с.
1051. Мир Александра Каждана. К 80-летию со дня рождения / Отв. ред. А. А. Чекалова. – СПб.: Алетейя, – СПб., 2003. – 623 с.
1052. Мир русской византистики. Материалы архивов Санкт-Петербурга. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – 832 с.
1053. Михаил, иеромонах. Законодательство римско-византийских императоров о внешних правах и преимуществах церкви (от 313 до 565 г.). – Казань, 1901. – 258 с.
1054. Морозов М. А. Монастыри средневековой Византии: хозяйство, социальный и правовой статусы. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. – 174 с.

1055. Мутафчиев П. Лекции по история на Византия. В 2 тома. – Т. 1. – София: Анубис, 1995. – 350 с.; Т. 2. – София: Анубис, 1995. – 429 с.
1056. Мыц В. Л. Кафа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты. – Симферополь: Универсум, 2009. – 528 с.
1057. Науменко В. Є. Таврика у контексті візантійсько-хазарських відносин: політико-адміністративний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 23 с.
1058. Невская В. П. Византий в классическую и эллинистическую эпохи. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 159 с.
1059. Николь Д., Хэлдон Дж., Тернбулл С. Падение Константинополя: Последние дни Византии. Полумесяц над Босфором. – М.: Эксмо, 2008. – 256 с, илл.
1060. Никольский С. История Церквей Антиохийской и Константинопольской за время свт. Иоанна Златоуста по его творениям. – Ставрополь-Кавказский, 1905. – 391 с.
1061. Новичев А. Д. История Турции. – Л.: Наука, 1963. – Т. 1: Эпоха феодализма (XI–XVIII вв.). – 314 с.
1062. Новожилов Ю. Византия в XIII–XV вв. Падение Константинополя. – Архангельск, 1958. – 23 с.
1063. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М.: Наука, 1990. – 264 с.
1064. Овчаров Д. С. Византийски и български крепости, V–X век. – София: БАН, 1982. – 171 с.
1065. Овчаров Д., Ваклинова М. Ранневизантийски паметници от България IV–VII в. – София: Ди Септември, 1978. – 73 с., 147 ил.
1066. Оке Ж.-К. Средневековая Венеция. – М.: Вече, 2006. – 384 с.
1067. Орлова М.А. Наружные росписи средневековых храмов: Византия. Балканы. Древняя Русь. – 2-е изд., дораб. – М.: Северный паломник, 2002. – 231 с.
1068. Осарес Ф. Византийская армия в конце VI в. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – 142 с.
1069. Остроумов И. Н. История Флорентийского собора (Магистерская диссертация переработанная проф. А. В. Горским.). – М., 1847. – 214 с.
1070. Оустерхаут Р. Византийские строители / Пер. Л.А. Беляева; редакция и коммент. Л. А. Беляева, Г. Ю. Ивакина. – К.; М.: КОРВИН ПРЕСС, 2005. – 332 с., илл.
1071. Очерки из церковно-исторической географии. Области восточных патриархов православной церкви до IX в. – Казань, 1899. – Вып. 1. – 334 с.
1072. Паравян Н. А. Греческий огонь // Химия и жизнь. – 1993. – № 3.
1073. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – М.: Наука, 1968. – 472 с.
1074. Перед нашествием / И. А. Аржанцева, Н. И. Асташова, Л. А. Беляев и др. – М.: Бук Хаус, 2005. – 180 с., илл. (Сокровища ойкумены / История мировой культуры).
1075. Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана. Очерки по истории составления и общая характеристика. – М.: Госюриздат, 1956. – 131 с.
1076. Петросян Ю. А. Древний город на берегах Босфора. Исторические очерки. – М.: Наука. – 1986. – 240 с. (2-е изд., доп. – М.: Наука, 1991. – 303 с.)
1077. Петросян Ю. А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. – М.: Наука, 1990. – 280 с. (М.: Эксмо, 2003. – 416 с.)
1078. Покровский Н. Происхождение древне-христианской базилики. С 26-ю рисунками в приложении. – СПб., 1880. – 212, [X] с., табл.

1079. Покровский Н. В. Стенные росписи в древних храмах греческих и русских // Труды VII археологического съезда в Ярославле 1887. – М., 1890. – Т. 1. – С. 135-305.
1080. Полевой В. М. Искусство Греции. Средние века. – М.: Искусство, 1973. – 352 с.
1081. Поляковская М. А. Византия в контексте европейской средневековой государственности: проблема лидера и темпов развития // АДСВ. – 1999. – Вып. 30. – С. 26-37.
1082. Поляковская М. А. Византия, византийцы, византилисты. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. – 432 с.
1083. Поляковская М. А. Место города в исторической судьбе Византии // Античный и средневековый город. VII науч. Сюзюмовские чтения. – Екатеринбург, 1994. – С. 3–7.
1084. Поляковская М. А. Общественно-политическая мысль Византии (40–60-е гг. XIV в.): Учеб. пособие. – Свердловск, 1981. – 81 с.
1085. Поляковская М. А. Оценка периода генезиса феодализма в трудах М. Я. Сюзюмова (К 95-летию со дня рождения) // Вопросы социального и политического развития. – Свердловск: УрГУ, 1988. – С. 12–16.
1086. Поляковская М. А. Портреты византийских интеллектуалов: Три очерка. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 256 с. (2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Алетейя, 1998. – 351 с.).
1087. Пономарев С. Святые Отцы Церкви. Их жизнь и писания. – СПб., 1901. – Ч. 1. – 186 с.
1088. Попов Н. А. Император Лев VI и его правление в церковном отношении. – М., 1892. – 304, 2 с.
1089. Попов Н. Г. Очерки по гражданской истории Византии за время Македонской династии. (Общество взаимопомощи студ. филологам при Моск. ун-те). – М., 1916. – 378 с.
1090. Попова Т. В. Античная биография и византийская агиография // Античность и Византия. – М.: Наука, 1975. – С. 218–266.
1091. Попова Т. В. Византийская народная литература. История жанровых форм эпоса и романа. – М.: Наука, 1985. – 272 с.
1092. Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси / Г. Г. Литаврин; О. В. Иванов; Е. П. Наумов и др. – М.: Наука, 1988. – 271 с.
1093. Райс Т. Т. Сельджуки. Кочевники-завоеватели Малой Азии. – М.: Центрполиграф, 2004. – 240 с.
1094. Райт В. Краткий очерк истории сирийской литературы / Пер. с англ. В. А. Тураевой. – СПб., 1902. – 293 с.
1095. Раннефеодальные государства на Балканах. VI–XII века / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М.: Наука, 1985. – 364 с.
1096. Рансимен С. Великая Церковь в пленении. История Греческой церкви от падения Константинополя в 1453 г. до 1821 г. / Пер. с англ. Л. А. Герд. – М., 2006. – 464 с.
1097. Рансимен С. Восточная схизма. Византийская теократия / Пер. с англ. – М.: Наука; Издат. фирма «Восточная лит-ра» РАН, 1998. – 239 с.
1098. Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 г. / Пер. с англ. Предисл. И. Е. Петросян и К. Н. Юзбашьяна. – М.: Глав. ред. восточной лит-ры ид-ва «Наука», 1983. – 200 с.

1099. Романчук А. И. «Слои разрушения X в.» в Херсонесе: к вопросу о последствиях Корсунского похода Владимира // ВВ. – 1989. – Т.50. – С. 182–188.
1100. Романчук А. И. Были и легенды Херсонеса. – Симферополь: Таврия, 1995. – 174 с.
1101. Романчук А. И. Очерки истории и археологии византийского Херсона. – Екатеринбург: Изд-во УрГУ, 2000. – 390 с.
1102. Романчук А. И. Ранневизантийский Херсон (Отражение в источниках основных функций города) // Византия и средневековый Крым (АДСВ. – Вып. 26). – Барнаул: День, 1992. – С.204–213.
1103. Романчук А. И. Херсонес XII–XIV вв.: Историческая топография. – Красноярск: Изд-во Красноярск. ун-та, 1986. – 193 с.
1104. Романчук А. И., Шандровская В. С. Введение в византийскую археологию и сфрагистику: Учеб. пособие. – Екатеринбург: УрГУ, 1995. – 110 с.
1105. Рудаков А. Наследие Константина. – М.: Волшебная гора, 2007. – 95 с.
1106. Рукописное наследие русских византинистов в архивах Санкт-Петербурга. – СПб.: Дмитрий Булаин, 1999. – 631 с.
1107. Савва В. И. Московские цари и византийские василевсы; к вопросу о влиянии Византии на образование идеи царской власти московских государей. – Харьков, 1901. – IV, 400 с.
1108. Сагарда Н. И. Лекции по патрологии I–IV века. – М.: Издат. совет Рус. Православ. Церкви, 2004. – 752 с.
1109. Сазанов А. В. Византийская археология: проблемы и методы // Херсонесский сборник. – 1996. – Вып. 7. – С. 5–12.
1110. Сакральная топография средневекового города / Ред. сост. А. Л. Баталов, Л. А. Беляев. – М.: Ин-т христианской культуры средневековья, 1998. – 213 с.
1111. Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси: IX – первая половина X в. – М.: Мысль, 1980. – 358 с.
1112. Седов В. В. Становление европейского раннесредневекового города // Становление европейского средневекового города. – М.: Наука, 1989. – С. 6–55.
1113. Семеновкер Б. А. Библиографические памятники Византии. – М.: Археографический центр, 1995. – 222 с.
1114. Серов В. В. Финансовая политика ранневизантийского императора (анализ мероприятий Анастасия I). – Барнаул: ОАО «Алтайский полиграфический комбинат», 2000. – 208 с.
1115. Сильвестрова Е. В. *Lex generalis*. Императорская конституция в системе источников греко-римского права V–X вв. н.э. – М.: Индрик, 2007. – 248 с.
1116. Сиротенко В. Т. Введение в историю международных отношений в Европе во второй половине IV–VI вв. – Ч. 1. Источники. – Пермь: Пермск. гос. ун-т, 1973. – 175 с.
1117. Сиротенко В. Т. История международных отношений в Европе во второй половине IV – начале VI вв. – Ч. 2. – Пермь: Пермск. гос. ун-т, 1975. – 281 с.
1118. Скабаланович Н. А. Византийское государство и Церковь в XI в.: От смерти Василия II Болгаробойцы до воцарения Алексея I Комнина: В 2-х кн. – СПб., 1884. – XXI, 449 с. (СПб: Изд-во Олега Абышко, 2004. – Кн.1. – 448 с.; Кн.2. – 416 с.).
1119. Скржинская Е. Ч. Русь, Италия и Византия в Средневековье / Вступ. ст. Н. Ф. Котляра. – 2-е изд. – СПб.: Алетейя, 2001. – 288 с.

1120. Сметанин В. А. Византийское общество XIII–XV вв. (по данным эпистолографии). – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1987. – 289 с.
1121. Сметанин В. А. О специфике перманентной войны в Византии в 1282–1453 гг. // АДСВ. – 1973. – Вып. 9. – С. 89–101.
1122. Сметанин В. А. О тенденциях идеологической и социальной динамики поздневизантийского общества в период перманентной войны // АДСВ. – 1975. – Вып. 11. – С. 99–109.
1123. Сметанин В. А. Турецкое нашествие и военные издержки Византии (1282–1453) // АДСВ. – 1976. – Вып. 13. – С. 97–113.
1124. Сметанин В. А. Узловые проблемы византийского права // АДСВ. – 1999. – Вып. 30. – С. 62–64.
1125. Сметанин В. А. Эпистолография. Метод. разработка к спецсеминару для студентов-заочников истфака. – Свердловск: УрГУ, 1970. – 181 с.
1126. Сметанин В. А. Расходы Византии на армию и флот (1282–1453 гг.) // АДСВ. – 1975. – Вып. 12. – С. 117–125.
1127. Смирнов Ф. Андроник Комнин // Книга для чтения по истории средних веков / Под. ред. П. Г. Виноградова. – Изд. 4-е. – М., 1912. – Вып. 2. – С. 545–601.
1128. Смирнов Ф. Лев III Исавр и начало иконоборства // Книга для чтения по истории средних веков / Под. ред. П. Г. Виноградова. – Изд. 6-е. – М., 1913. – Вып. 1. – С. 304–325.
1129. Смирнова В. В. Иран. Византия. Арабский халифат. – 2-е изд., испр. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 112 с., илл. (мировая художественная культура).
1130. Соколов И. И. Византологическая традиция в Санкт-Петербургской Духовной академии. Печалование патриархов перед василевсами в Византии IX–XV вв. Патриарший суд над убийцами в Византии в X–XV вв. / Послеслов. А. В. Маркидонова. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2005. – 316 с.
1131. Соколов И. И. Избрание архиереев в Византии IX–XV вв. Избрание патриархов Александрийской церкви в XVIII и XIX столетиях: (историко-правовой очерк) / Вступ. ст. В. Цыпина. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2004. – 351 с.
1132. Соколов И. И. О византизме в церковно-историческом отношении. Избрание патриархов в Византии с середины IX до начала XV века (843–1453). Вселенские судьи в Византии. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2003. – 269 с.
1133. Соколов И. И. Свт. Григорий Палама, архиепископ Фессалоникийский, его труды и учение об исихии. Никифор Влеммид, византийский ученый и церковный деятель XIII в. Церковная политика византийского императора Исаака II Ангела: научно-популярное издание / Вступ. ст. А. В. Маркидонова. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2004. – 248 с.
1134. Соколов Н. П. Сорок лет советскому византиноведению. [Вып.] 1. – Горький, 1959. – 51 с.
1135. Соколова И. В. Клады византийских монет как источник для истории Византии (VIII–XI вв.). // ВВ. – 1959. – Т. 15. – С. 50–63.
1136. Соколова И. В. Монеты и печати византийского Херсона. – Л.: Искусство, 1983. – 176 с.
1137. Соколова И. В. Печати византийских императоров. Каталог коллекции. – СПб.: Гос. Эрмитаж, 2007. – 120 с.
1138. Соловьев П. Христианские мученики, пострадавшие на Востоке по завоевании Константинополя турками. – СПб., 1862.

1139. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / Отв. ред. Г. Ю. Ивакин. – Харьков: Майдан, 2005. – Ч. 1-2. – 1648 с.
1140. Сорочан С. Б. Византия IV–IX веков: этюды рынка. Структура механизмов обмена. – Харьков: АО «Бизнес Информ», 1998. – 452 с. (Изд. 2-е, испр. и доп. – Харьков: Майдан, 2001. – 476 с.).
1141. Сорочан С. Б. К вопросу об уменьшении вместимости византийских грузовых кораблей в «темные века» // Древности 1996. – Харьков: Бизнес Информ, 1997. – С. 74–82.
1142. Сорочан С. Б. Ополитической роли и идейной ориентации торгово-ремесленного населения Византии в эпоху иконоборчества // Вестник Харьковского ун-та. – 1992. – № 393. – История. – Вып. 26. – С. 92–110.
1143. Сорочан С. Б. О роли военного фактора в судьбе византийского города в «темные века» // Античность и средневековье Европы: Межвуз. сб. науч. тр. – Пермь: Перм. ун-т, 1996. – С. 186–198.
1144. Сорочан С. Б. Остроительном деле как показателе развития раннесредневековой Византии // Древности 2004. – Харьков: НМЦ «СД», 2004. – С. 185–204.
1145. Сорочан С. Б. Светильник и свеча в ранней Византии, или две эпохи осветительных приборов // Древности 1997–1998. – Харьков: Бизнес Информ, 1999. – С. 101–114.
1146. Сорочан С. Б. Случайность или система? Раннесредневековый византийский «меркантилизм» // Древности 1995. – Харьков: Бизнес Информ, 1995. – С. 122–132.
1147. Сорочан С. Б. Типологія торговельно-ремісничих асоціацій Візантії VII–IX ст. // Археологія. – 1995. – № 1. – С. 34–46.
1148. Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Харьков: Майдан, 2000. – 828 с. (Севастополь: Библекс, 2006. – 832 с.).
1149. Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Херсонес – Херсон – Корсунь. Путешествие через века без экскурсовода. – К.: Стилос, 2002. – 240 с., илл.
1150. Средневековая Европа глазами современников и историков: Кн. для чтения: В 5 ч. / Отв. ред. А. Л. Ястребицкая. – М.: Интерпракс, 1995. – Ч. 1. Рождение и становление средневековой Европы. V–IX вв. – 219 с.; Ч. 2. Европейский мир X–XV вв. – 379 с.; Ч. 3. Средневековый человек и его мир. – 396 с.; Ч. 4. От средневековья к Новому времени. Новый человек. – 320 с.; Ч. 5. Человек в меняющемся мире. – 147 с.
1151. Степовик Д. Иконологія й іконографія. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2003. – 311 с., іл.
1152. Столярик Е. С. Очерки монетного обращения Северо-Западного Причерноморья в позднеимперское и византийское время (конец III – начало XIII в.). – К.: Наукова думка, 1992. – 128 с.
1153. Стручевский И. А. Юлиан-Отступник // ВИ. – 1968. – № 1. – С. 216–220.
1154. Суворов Н. С. Византийский папа. Из истории церковно-государственных отношений в Византии. – М., 1902. – 159 с.
1155. Суворов Н. С. Объем дисциплинарного суда и юрисдикции в период вселенских соборов. – Ярославль, 1884. – 400 с.
1156. Сурож, Сугдея, Солдаия в истории и культуре Руси-Украины: Материалы научной конференции (16–22 сентября 2002 г.) / Национальный заповедник

- «София Киевская» / Н.М. Куковальская (гл.ред.). – К.-Судак: Академперіодика, 2002. – 298 с.
1157. Сюзюмов М. Я. Борьба за пути развития феодальных отношений в Византии // Византийские очерки. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 34–63.
1158. Сюзюмов М. Я. Василики как источник для внутренней истории Византии // ВВ. – 1958. – Т. 14. – С. 67–75.
1159. Сюзюмов М. Я. Византийские этюды. – Екатеринбург: Изд-во УрГУ, 2002. – 396 с.
1160. Сюзюмов М. Я. Византийский город (середина VII – середина IX в.) // ВВ. – 1967. – Т. 27. – С. 37–70.
1161. Сюзюмов М. Я. Дофеодальный период // АДСВ. – 1972. – Вып. 8. – С. 3–41.
1162. Сюзюмов М. Я. Закономерный переход к феодализму и синтез // АДСВ. – 1975. – Вып. 12. – С. 33–53.
1163. Сюзюмов М. Я. Историческая роль Византии и ее место во всемирной истории // ВВ. – 1968. – Т. 29. – С. 32–44.
1164. Сюзюмов М. Я. К вопросу об особенностях генезиса и развития феодализма в Византии // ВВ. – 1960. – Т. 17. – С. 3–16.
1165. Сюзюмов М. Я. О роли закономерностей, факторов, тенденций и случайностей при переходе от рабовладельческого строя к феодальному в византийском городе // АДСВ. – 1965. – Вып. 3. – С. 5–16.
1166. Сюзюмов М. Я. О социальной сущности законодательства Василик // ВВ. – 1953. – Т. 6. – С. 72–87.
1167. Сюзюмов М. Я. О функциях раннесредневекового города // АДСВ. – 1977. – Вып. 14. – С. 34–51.
1168. Сюзюмов М. Я. Предпринимательство в византийском городе // АДСВ. – 1966. – Вып. 4. – С. 2–30.
1169. Сюзюмов М. Я. Проблемы иконоборчества в Византии // Уч. зап. Свердловского гос. пед. ин-та. – 1948. – Т. 4. – С. 48–110.
1170. Сюзюмов М. Я. Ремесло и торговля в Константинополе в начале X века. // ВВ. – 1951. – Т. 4. – С. 11–41.
1171. Сюзюмов М. Я. Роль городов-эмпориев в истории Византии // ВВ. – 1958. – Т. 13. – С. 26–41.
1172. Сюзюмов М. Я. Суверенитет, налог и земельная рента в Византии // АДСВ. – 1973. – Вып. 9. – С. 57–65.
1173. Сюзюмов М. Я. Трудовые конфликты в Византии // Византийские очерки. – М.: Наука, 1971. – С. 26–74.
1174. Сюзюмов М. Я. Экономика пригородов византийских крупных городов // ВВ. – 1956. – Т. 11. – С. 55–81.
1175. Сюзюмов М. Я. Экономические воззрения Льва VI // ВВ. – 1959. – Т. 15. – С. 32–49.
1176. Тарасов Н. Средневековое искусство. Византийское искусство // Книга для чтения по истории средних веков / Под. ред. П. Г. Виноградова. – Изд. 4-е. – М., 1912. – Вып. 2. – С. 884–902.
1177. Тараторин В. В. Конница на войне. – Минск: Харыстр, 1999. – 432 с.
1178. Тафт Р. О. Византийский церковный обряд. Краткий очерк / Пер. с англ. А. А. Чекаловой. – СПб.: Алетей, 2005. – 160 с.
1179. Терновский Ф. А. Русская и иностранная библиография по истории Византийской церкви IV–IX вв. – К., 1885. – 1033 с.

1180. Терновский Ф. А., Терновский С. А. Греко-Восточная церковь в период Вселенских соборов. – Киев, 1883. – 551 с.
1181. Тихомиров М. Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. – М.: Наука, 1969. – 374 с.
1182. Толочко П. П. Русские летописи и летописцы X–XIII вв. – СПб.: Алетейя, 2003. – 295 с.
1183. Толстой И. И. Византийские монеты. – Вып. 1–9. – СПб., 1912–1914. – 1060 с., Вып. 10. – Барнаул: День, 1991. – 176 с.
1184. Тъпкова-Заимова В. Долни Дунав – гранична зона на Византийския запад: Към историята на северните и североизточните български земи, края на X–XII в. – София: Изд-во на БАН, 1976. – 187 с.
1185. Турић В. Ј. Византијске фреске у Југославији. – Београд, 1975.
1186. У истоков цивилизации / Б. И. Вайнберг, Д. В. Журавлев, С. Г. Смирнов. – М.: Бук Хаус, 2004. – 180 с., илл.
1187. Удальцова З. В. Византия и Западная Европа (типологические наблюдения) // Византийские очерки. – М.: Наука, 1977. – С. 3–65.
1188. Удальцова З. В. Вклад византийской культуры в культурное развитие Европы // Литература и искусство в системе культуры. – М.: Наука, 1988. – С. 31–39.
1189. Удальцова З. В. Законодательные реформы Юстиниана // ВВ. – 1967. – Т. 27. – С. 3–45.
1190. Удальцова З. В. Идеино-политическая борьба в ранней Византии (по данным историков IV–VII вв.). – М.: Наука, 1974. – 352 с.
1191. Удальцова З. В. Италия и Византия в VI веке. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 542 с.
1192. Удальцова З. В. О внутренних причинах падения Византии в XV в. // Вопросы истории. – 1953. – № 7. – С. 102–120.
1193. Удальцова З. В. Проблемы типологии феодализма в Византии // Проблемы социально-экономических формаций. Историко-типологические исследования. – М.: Наука, 1975. – С. 124–157.
1194. Удальцова З. В. Советское византиноведение за 50 лет (1917–1967). – М., 1969. – 361 с.
1195. Удальцова З. В., Осипова К. А. Отличительные черты феодальных отношений в Византии // ВВ. – 1974. – Т. 36. – С. 3–30.
1196. Удальцова З. В., Осипова К. А. Формирование феодального крестьянства в Византии (VII–XI вв.) // История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. – М., 1985. – Т. 1. – С. 387–427.
1197. Успенский К. Н. Очерки по истории иконоборческого движения в Византийской империи в VIII–IX вв. Феофан и его хронография // ВВ. – 1950. – Т. 3 (28). – С. 393–438; 1951. – Т. 4 (29). – С. 211–262.
1198. Успенский Ф. И. Византийские землемеры. Наблюдения по истории сельского хозяйства // Труды VI Археологического съезда в Одессе. 1884 г. – Одесса, 1888. – Ч. 2. – С. 272–341.
1199. Успенский Ф. И. Военное устройство Византийской империи // ИРАИК. – 1900. – Т. 6. – Вып. 1. – С. 154–207.
1200. Успенский Ф. И. К истории крестьянского землевладения в Византии // ЖМНП. – 1883. – Ч. 225. – Январь. – С. 30–87; Февраль. – С. 301–360.

1201. Успенский Ф. И. Основная характеристика Греко-восточного православия. – Казань, 1911.
1202. Успенский Ф. И. Очерки истории Трапезундской империи. – СПб.: Евразия, 2003. – 320 с.
1203. Успенский Ф. И. Почерки по истории византийской образованности. История крестовых походов / Сост. И. В. Ушаков. – М.: Мысль, 2001. – 442 с.
1204. Файда О. В. Візантиністка в Київській Духовній Академії в 1819–1919 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / ЛНУ ім. Івана Франка. – Львів, 2006. – 20 с.
1205. Федорова Е. В. Императорский Рим в лицах. – М.: Изд-во МГУ, 1979. – 461 с.
1206. Федосик В. А. Церковь и государство: критика богословских концепций. – Минск, 1988. – 205 с.
1207. Филипчук О. М. Руси серед «військ народів» у Візантії IX–XI ст.: найманці та союзники. Автореф. дис. ... канд. іст. наук / ЧНУ ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2010.
1208. Фильштинский И. М. История арабов и Халифата. 750–1517: Учебник. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Восток-Запад, 2006. – 352 с.
1209. Финлей Г. Греция под римским владычеством со времени завоевания римлянами до падения империи их на Востоке. 146 г. до Р. Х. – 717 г. по Р. Х. – М., 1877. – XVIII, 444 с.
1210. Фихман И. Ф. Введение в документальную папирологию. – М.: Наука, 1987. – 524 с.
1211. Фихман И. Ф. Египет на рубеже двух эпох: Ремесленники и ремесленный труд в IV – середине VII вв. – М.: Наука, 1965. – 308 с.
1212. Фихман И. Ф. Оксирих – город папирусов. – М.: Наука, 1976. – 343 с.
1213. Флоринский Т. Южные славяне и Византия во второй четверти XIV в. – СПб., 1862. – Т. 1. – 153 с.; Т. 2. – 290 с.
1214. Флоринский Т. Д. Политическая и культурная борьба на Греческом Востоке в первой половине XIV века // Университетские известия. – К., 1883. – № 2. – С. 31–44; № 3. – С. 63–87; № 9. – С. 318–342.
1215. Флоровский Г. Восточные отцы IV века. – М.: Паломник, 1992. – 240 с.
1216. Флоровский Г. Восточные отцы V–VIII веков. – М.: Паломник, 1992. – 260 с.
1217. Франчес Э. Исчезновение корпораций в Византии // ВВ. – 1969. – Т. 30. – С. 38–47.
1218. Франчес Э. Классовая позиция византийских феодалов в период турецкого завоевания // ВВ. – 1959. – Т. 15. – С. 71–99.
1219. Франчес Э. Народные движения осенью 1354 г. в Константинополе и отречение Иоанна Кантакузина // ВВ. – 1964. – Т. 25. – С. 142–147.
1220. Фрейберг Л. А., Попова Т. В. Византийская литература эпохи расцвета. IX–XV вв. – М.: Наука, 1978. – 287 с.
1221. Фрейденберг М. М. Дубровник и Османская империя. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Наука, 1989. – 304 с.
1222. Хазанов А. Евреи в раннесредневековой Византии // Вестник еврейского университета в Москве. – 1994. – № 1(5). – С. 4–34.
1223. Харитонов С. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. – Одеса: Юридична література, 2000. – 260 с.
1224. Харитонова Т. С. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н. е. (систематизація Юстиніана): Автореф. дис. ... канд. юридичних наук. – Одеса, 2003. – 20 с.

1225. Хачатуров Р. Л. Византия и Русь: государственно-правовые отношения. – Тольятти: ИИП «Акцент», 1995. – 56 с.
1226. Хачатуров Р. Л. Мирные договоры Руси с Византией. – М.: Юр. лит., 1988. – 136 с.
1227. Хвостова К. В. Византийская цивилизация // Вопросы истории. – 1995. – № 9. – С. 32–48.
1228. Хвостова К. В. Особенности аграрно-правовых отношений в поздней Византии (XIV–XV вв.). – М.: Наука, 1968. – 327 с.
1229. Хвостова К. В. Социально-экономические процессы в Византии и их понимание византийцами-современниками (XIV–XV вв.). – М.: Наука, 1992. – 188 с.
1230. Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. – VI в. н.э. Очерки истории и культуры / Отв. ред. В. М. Зубарь. – Харьков: Майдан, 2004. – 732 с.
1231. Хинтибидзе Э. Г. Грузинско-византийские литературные взаимоотношения. – Тбилиси: Изд-во Тбил. ун-та, 1989. – 354 с.
1232. Хитцель Ф. Османская империя. – М.: Вече, 2006. – 384 с.
1233. Храпунов М. І. Адміністрація візантійського Херсона (кінець IV–XI ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2009. – 20 с.
1234. Христианские императоры Рима: Сборник статей. – Пермь: Панагия, 2005. – 208 с.
1235. Хрушкова Л. Археология христианская, византийская, церковная: термины, предмет, современное состояние // Точки. Рунста. Ежеквартальный католический журнал, посвященный проблемам религии, культуры и общества. – М.: Колледж св. Фомы Аквинского, 2001. – № 3-4 (2). – С. 192–211.
1236. Хрушкова Л. Г. Европейская христианская археология: традиции и новые подходы // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 2000. – № 3. – С. 94-105.
1237. Хрущева Э. Н. Концепция византийского государства в русской византистике последней четверти XIX – XX вв.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Екатеринбург, 2003. – 28 с.
1238. Хэлдон Дж. История византийских войн / Пер. с англ. М. А. Карпунина, С. С. Луговского. – М.: Вече, 2007. – 464 с.
1239. Чекалова А. А. Константинополь в VI в.: Восстание «Ника». – М.: Наука, 1986. – 175 с. (2-е изд. испр. и доп. – СПб.: Алетейя, 1997. – 329 с.).
1240. Чекалова А. А. У истоков византийской государственности: сенат и сенаторская аристократия Константинополя IV – первой половине VII в.: Учебное пособие. – М.: КДУ, 2007. – 258 с.
1241. Чекалова А. А. Эволюция празднеств и зрелищ в Византии в VII–XII вв. // Культура и общественная мысль. – М.: Наука, 1988. – С. 86–94.
1242. Ченцова В. Г. Константинополь глазами западноевропейцев // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. – М.: Наука, 2000. – Т. 4: Extra muros: город, общество, государство. – С. 299-305.
1243. Ченцова В. Г. Купец и торговля в Византии XIV в. (по данным «Истории» Иоанна Кантакузина) // Византия. Средиземноморье. Славянский мир. – М.: МГУ, 1991. – С. 98-109.
1244. Череванский В. П. Последний вздох Византии. – СПб., 1909. – 224 с.
1245. Чередниченко А. М. Візантологічні студії в Українській Академії наук (1919 – середина 1930-х рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Київ, 2009. – 16 с.

1246. Черетаев А. А. Византия. Юстиниановская эпоха. – М.: Аврелия, 2004. – 368 с.
1247. Черноусов Е. А. Основные черты государственного строя Византии // Записки Императорского Харьковского университета. – 1912. – Кн. 1. – С. 1–10.
1248. Чернявский Н. Ф. Император Феодосий Великий и его царствование в церковно-историческом отношении. – Сергиев-Посад, 1913. – 698 с.
1249. Чичуров И. С. Место «Хронографии» Феофана в ранневизантийской историографической традиции (IV – начало IX в.) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1981 год. – М.: Наука, 1983. – С. 5–146.
1250. Чичуров И. С. Политическая идеология средневековья: Византия и Русь. – М.: Наука, 1990. – 176 с.
1251. Чорній В. Історія Болгарії. – Львів: ПАІС, 2007. – 404 с., іл., карти.
1252. Шаблага И. Ю. Славься, император! Латинские панегирики от Диоклетиана до Феодосия. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 144 с.
1253. Шагинян А. К. Армения накануне арабского завоевания. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2003. – 188 с.
1254. Шевченко І. Релігійні місії очима Візантії // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1991. – Т. 222. Праці історико-філологічної секції. – С. 11–27.
1255. Шевченко І. Сприйняття Візантії // Критика. – 1998. – № 11. – С. 12–16.
1256. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Авторизован. пер. з англ. М. Габлевич; під. ред. А. Ясіновського. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської богословської академії 2001. – 249 с.
1257. Шестаков Д. Исследования в области греческих народных сказаний о святых. – Варшава, 1910. – 217 с.
1258. Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса в VI–X веках по Р. Х. – М., 1908. – 142 с. (Памятники христианского Херсонеса. Вып. 3.).
1259. Шмеман А. Судьба византийской теократии // Православная мысль. – Париж, 1947. – № 5. – С. 130–146.
1260. Шувалов В. П. Секрет армии Юстиниана: восточноримская армия в 491–641 гг. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2006. – 304 с. (Серия «Militaria Antiqua», X).
1261. Шукуров Р. М. Великие Комнины и Восток (1204–1461). – СПб.: Алетейя, 2001. – 446 с.
1262. Шульц Г. Й. Візантійська літургія; Свідчення віри та значення символів / Пер. с нем. С. Софія Матіяш. – Львів: Свічадо, 2002. – 240 с.
1263. Щапова Ю. Л. Византийское стекло. Очерки истории. – М.: Эдиториал УРСС, 1998. – 245 с.
1264. Щербань Т. О. З історії розвитку візантинознавства в Україні // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 5–17.
1265. Экземплярский В. И. Учение древней Церкви о собственности и милостыне. – К., 1910. – 278 с.
1266. Этингоф О. Е. Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI–XIII веков. – Москва: Прогресс-Традиция, 2000. – 312 с.
1267. Юзбашян К. Н. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв. – М.: Наука, Главн. ред. вост. лит-ры, 1988. – 301 с.

1268. Юзбашян К. Н. Классовая борьба в Византии в 1180–1204 гг. и Четвертый крестовый поход. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1957. – 72 с.
1269. Юревич А. Андроник I Комнин / Пер. с англ. Дробинской К. Л. – СПб.: Евразия, 2002. – 2004. – 256 с.
1270. Языкова И. К. Богословие иконы: Учебное пособие. – М.: Изд-во Общедоступн. Православн. Ун-та, 1995. – 212 с., илл.
1271. Якобсон А. Л. Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. – Л.: Наука, 1983. – 170 с.
1272. Якобсон А. Л. Закономерности в развитии средневековой архитектуры IX–XV вв.: Византия. Греция. Южнославянские страны. Русь. Закавказье. – Л.: Наука, 1987. – 236 с.
1273. Якобсон А. Л. Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры. – М.; Л.: Наука, 1964. – 232 с.
1274. A People's History of Christianity. – Vol. 3. Byzantine Christianity / Ed. by D. Krueger. – Minneapolis: Fortress, 2006. – XX, 272 p.
1275. Abrahamse D. Hagiographie Sources for Byzantine Cities. University Microfilms. – Ann Arbor, 1967. – 390 p.
1276. Ahrweiler H. Byzance et la mer, la marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe–XVe siècles. – Paris: Presses Univ. de France, 1966. – 506 p.
1277. Ahrweiler H. Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance. – London: Variorum Reprints, 1971. – 384 p.
1278. Ahrweiler H. L'idéologie politique de l'Empire byzantin. – Paris: Presses Univer. de France, 1975. – 158 p.
1279. Antoniadis-Bibicou H. Études d'histoire maritime de Byzance. À propos du «thème des Caravisiens». – Paris: S.E.V.P.E.N., 1966. – 225 p.
1280. Antoniadis-Bibicou H. Recherches sur les douanes à Byzance: l'ictava, le «kommerkion» et les commerciaux. – Paris: Libr. A. Colin, 1963. – 293 p.
1281. Bănescu N. Les Duchés byzantins du Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie. – Bucarest: Cărtea Românească, 1946. – 193 s.
1282. Barber C. The imperial panels at San Vitale: a reconsideration // Byzantine and Modern Greek Studies. – 1990. – Vol. 14. – P. 19–42.
1283. Beck H. G. Geschichte der Byzantinischen Volksliteratur. – München, 1971. – XXII, 233 S.
1284. Beck H. G. Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich. – München: Beck, 1959. – 835 S. (2nd ed. – 1969).
1285. Belting H. Likeness and Presence. A History of the Image Before the Era of Art / Transl. by E. Jephcott. – Chicago: University of Chicago Press, 1994. – XXIV, 651 p. (Belting H. Bild und Kult: Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst. – München: C.H. Beck, 1990. – 700 S.)
1286. Beyle de L. L'habitation byzantine. – Paris, 1903. – IX, 268 p.
1287. Bouras Ch. City and Village: Urban Design and Architecture // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. – 1981. – Bd. 31. – Hbd. 2. – P. 611–653.
1288. Bouras Ch. Houses in Byzantium // Δελτιον της χριστιανικης αρχαιολογικης εταιρειας. Пер. Δ', τόμ ΙΑ' (1982–1983), 1–26, ειλ. 1–15.
1289. Bovini G. Gli studi di archeologia cristiana dalle origini alla meta del srcolo XIX. – Bologna: R. Pátron, 1968. – 115 p.

1290. Brandes W. Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert. – Berlin: Akad.-Verl, 1989. – 244 S.
1291. Brandes W. Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.–9. J ahrhundert. – Frankfurt: Löwenklau-Gesellschaft, 2002. – XIV, 775 S.
1292. Brandes W., Haldon J. Towns, Tax and Transformation: State, Cities and their Hinterlands in the East Roman World, c. 500–800 // Towns and Their Territories Between Late Antiquity and the Early Middle Ages / Ed. by G. P. Brodgiolo, N. Gauthier, N. Christie. – Leiden; Boston; Köln: Brill, 2000. – P. 141–172.
1293. Brătianu G. I. Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin. – Paris: P. Geuthner; Bucarest: Cultura nationala, 1936. – 138 p.
1294. Buchthal H. Toward a History of Paleologan Illumination // Place of Book Illumination in Byzantine Art. – Princeton: Art Museum, Princeton University Press, 1975. – P. 143–177.
1295. Byzantium. Faith and Power (1261–1557) / Ed. by Helen C. Evans. – New York: Metropolitan Museum of Art ; New Haven: Yale University Press, 2004. – XXII, 658 p.
1296. Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization/ Ed. N. H. Beynes and H. St. L. B. Moss. – Oxford: Clarendon Press, 1961. – XXXI, 436 p.
1297. Byzanz im 7. Jahrhundert: Unters. zur Herausbildung de. Feudalismus. - Berlin: Akademie-Verlag, 1978. – XII, 379 S.
1298. Cameron A. Procopius and the Sixth Century. – London: Duckworth; Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press, 1985. – X, 297 p.
1299. Chatzidakis M. The Cretan Painter Theophanis. The final Phase of his Art in the Wall-Painter of the Holy Monastery of Stavronikita. – Mount Athos: Published by the Holy Monastery of Stavronikita, 1986. – 328 pp., 223 ill., 9 drawings.
1300. Chatzidakis N. Byzantine Mosaics. – Athens: Ekdotike Athenon, 1994. – 269 p.
1301. Chatzidakis N. Hosios Loukas. – Athens: «Melissa» Pub. House, 1997. – 94 p.
1302. Cheynet J.-C. Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210). – Paris: Université de Paris I, 1990. – 517 p. (Publications de la Sorbonne. Série Byzantina Sorbonensia, 9).
1303. Constantelos D. J. Byzantine Philanthropy and Social Welfare. – New Brunswick; New Jersey: Rutger Univ. Press, 1968. – XXVIII, 356 p.
1304. Cormack R. Byzantine Art. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2000. – VII, 248 p.
1305. Cormack R. Painting the Soul: Icons, Death Masks and Shrouds. – London: Reaktion Books, 1997. – 248 p.
1306. Crimean Chersonesos. City, Chora, Museum, and Environs / Ed. G. R. Mack, J. C. Carter. – Austin, Texas USA, 2003. – 232 p.
1307. Cutler A. Transfigurations: Studies in the Dynamics of Byzantine Iconography. – Pennsylvania: Pennsylvania State University, 1975. – XVI, 158 p.
1308. Dagron G. Empereur et prêtre: étude sur le «césaropapisme» byzantin. – Paris: Gallimard, 1996. – 476 p.
1309. Dagron G. Naissance de une capitale: Constantinopole et ses institutions de 330 à 451. – Paris: Presses Univ. de France, 1974. – 578 p.
1310. Darrouzes J. Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'égglise byzantine. – Paris: Inst. Franc. D'études byzantines, 1970. – 618 p.

1311. Deck H.-G. *Nomos, Kanon und Staatsraison in Byzanz.* – Wien: Verl. D. Osterr. Akad. D. Wiss., 1981. – 60 S.
1312. Deichmann F. W. *Einführung in die christliche Archäologie.* – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983. – XIII, 412 S.; італ. вид.: *Archeologia cristiana.* – Roma: «L'Erma» di Bretschneider, 1993. – 355 p., [102] p. of pl.
1313. Demus O. *Byzantine Mosaic Decoration. Aspects of Monumental Art in Byzantium.* – London: Routledge, 1948. – XIII, 97 p., 64 pl.
1314. Diaconu P. *Les Coumans au Bas-Danube aux XI et XII siècles.* – Bucarest: Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1978. – 158 p. (*Bibliotheca Historica Romaniae*, № 56).
1315. Diaconu P. *Les Petchénègues au Bas-Danube.* – Bucarest: Editions de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, 1970. – 158 p. (*Bibliotheca Historica Romaniae*, № 27)
1316. Dölger F. *Byzantinische Diplomatik: 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner.* – Ettal: Buch-Kunstverlag, 1956. – 419 S.
1317. Dölger F. *Byzanz und die europäische Staatenwelt: ausgewählte Vorträge und Aufsätze.* – Ettal: Buch-Kunstverlag, 1953. – 382 S.
1318. Ducellier A. et al. *Byzance et le monde orthodoxe.* – Paris: A. Colin, 1997. – 503 p.
1319. Durliat J. *De la ville antique à la ville byzantine. Le problème des subsistances.* – Rome, 1990. – 662 p.
1320. Evert-Kappesowa H. *Studia nad historią wsi bizantyńskiej w VII–IX wieku.* – Lodz: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, 1963. – 120 s.
1321. Foss C. *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor.* – London: Variorum repr., 1990. – 334 p.
1322. Frend W. H. C. *The Archaeology of Early Christianity. A History.* – Bodmin; Cornwall: Geoffrey Chapman, 1996. – XIX, 412 p.
1323. Grabar A. *Christian Iconography. A Study of Its Origin.* – London: Routledge & Kegan Paul, 1980. – 174 pp. 341 illus., 5 pl.
1324. Grabar A. *L'empereur dans l'art byzantin. Reserches sur l'art officiel de l'empereur d'orient.* – London: Variorum Reprints, 1971. – 296 p.
1325. Grierson Ph. *Byzantine Coins.* – London; Berkley; Los Angeles: Methuen – University of California Press, 1982. – XIII, 411 p.
1326. Guiland R. *Recherches sur les institutions byzantines.* – Berlin: Akad.-Verl.; Amsterdam: A. M. Hakkert, 1967. – Vol. 1. – 607 p.; Vol. 2. – 397 p.
1327. Gyóny M. *Magyarország és a Magyarság a Bizánci források tükrében: Ungarn und das Ungarn im Spiegel der Byzantinischen Quellen.* – Budapest: Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filologiai Intézet, 1938. – 118 l.
1328. Haldon J. *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204.* – London: University College London Press, 1999. – 336 p.
1329. Hendy M. F. *Studies in the Byzantine Monetary Economy: C. 300–1450.* – Cambridge: CUP, 1985. – XXII, 773 p.
1330. Hendy M. F. *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium.* – London: Variorum, 1989. – 304 p.
1331. *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin.* – Paris: P. Lethielleux, 1988. – T. 1: IVe – VIIe siècle / Ouvrage publié avrc le concours du C.N.R.S.
1332. *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin.* – Paris: P. Lethielleux, 1991. – T. 2: VIIIe–XVe siècle / Ed. V. Kravari, J. Lefort, C. Morrisson.

1333. Hrochová V. Byzantská města ve 13.-15. století: příspěvek k sídelní topografii středověkého Řecka. – Praha : Universita Karlova, 1967. – 118 p.
1334. Hrochová V. Some Specific Feature of Byzantine Cities // *Byzantinoslavica*. – 1994. – T. 55. – P. 347-359.
1335. Hussey J. M. Church and Learning in the Byzantine Empire, 867–1185. – New York: Russell & Russell, 1963. – 259 p.
1336. Hussey J. M. The Orthodox Church in the Byzantine Empire. – Oxford: Clarendon Press, 1990. – XXVII, 408 p.
1337. Iconoclasm: Papers Given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975. – Birmingham: Centre for Byzantine Studies, University of Birmingham, 1977. – XI, 195 p.
1338. Iorga N. Byzance après Byzance. – Paris: Balland, 1992. – VIII, 312 p.
1339. Janin R. P. R. Constantinople byzantine: développement urbain et répertoire topographique. – Paris: Franc. D'étud. Byz., 1950. – XXVII, 482 p.
1340. Janin R. P. R. La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Première partie, Le siège de Constantinople et le patriarcat oecuménique. T. 3. Les églises et les monastères. – 2nd ed. – Paris: Institut français d'études byzantines, 1969. – XXIII, 605 p. [про візантійські храми і монастирі у світлі церковної географії].
1341. Jannopoulos P. A. La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles. – Louvain: Presses universitaires de Louvain, 1975. – XLVII, 331 p.
1342. Jones A. H. M. The Later Roman Empire. 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey. – Oxford: Blackwell, 1964. – Vol. 1-2. – 1068 p.; Vol. 3. – 448 p.
1343. Kaplan M. Les hommes et la terra a Byzance du VIe au XIe siècle: Propriété et exploitation du sol. – Paris: Publ. De la Sorbonne, 1992. – XXXVIII, 630 p.
1344. Karayannopoulos I. Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates. – München: Oldenbourg, 1958. – XXXI, 308 S.
1345. Kartsonis A. D. Anastasis: The Making of an Image. – Princeton: Princeton University Press, 1986. – XVIII, 263 p.
1346. Kazhdan A. Byzantium: The Emperor's New Clothes ? // *History Today*. – 1989. – Vol. 39. – № 9. – P. 26–34.
1347. Kazhdan A. Do We Need a New History of Byzantine Law? // *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*. – Wien, 1989. – Bd. 39. – P. 1–28.
1348. Kazhdan A. P., Constable G. People and Power in Byzantium: An Introduction to Modern Byzantine Studies. – Washington: Dumbarton Oaks, 1982. – XXI, 218 p.
1349. Kazhdan A., Culter A. Continuity and Discontinuity in Byzantine History // *Byzantion*. – 1982. – T. 52. – P. 429–478.
1350. Koder J. Gemüse in Byzanz. Die Versorgung Konstantinopels Frischgemüse im Lichte der Geoponika. – Wien: Verlag Fassbaender, 1993. – 131 S.
1351. Kourkoutidou-Nikolaidou E., Tourta A. Wandering in Byzantine Thessaloniki. – Athens: Kapon Editions, 1997. – 223 p.
1352. Krause J. H. Die Byzantiner des Mittelalters in ihrem Staats-, Hof- und Privatleben insbesondere vom Ende des Zehnten bis gegen Ende des Vierzehnten Jahrhunderts nach den byzantinischen Quellen. – Halle: Schwetschke, 1869. – XXVI, 422 S.
1353. Krautheimer R. Early Christian and Byzantine Architecture (with Slobodan Ćurčić). – 4th ed. – Harmondsworth; New York: Penguin Books, 1986. – 556 p.
1354. Kriesis A. A Greek Town Building. – Athens: National Technical Univ. of Athens, 1965. – VIII, 226 p.

1355. Krumbacher K. *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527–1453)*. 2 Aufl. bearb. von A. E. H. Gelzer. – München: Beck, 1897. – XX, 1193 S.
1356. Kitzinger E. *Byzantine Art in the Making. Main Lines of Stylistic Development in Mediterranean Art 3rd-7th Century*. – London, 1977. – 184 p.
1357. *La théologie byzantine et sa tradition / Sous la dir. De C. G. Conticello, V. Conticello*. – Turnhout: Brepols, 2002. – Vol. 1–2.
1358. Laiou A. E. *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*. – London: Variorum, 1992. – 352 p.
1359. Laiou A. E., Morrisson C. *The Byzantine Economy*. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2007. – XII, 270 p.
1360. Laiou-Thomadakis A. E. *Peasant Society in the Late Byzantine Empire. A Social and Demographic Study*. – Princeton: Princeton University Press, 1977. – XIV, 332 p.
1361. Lassus J. *The Early Christian and Byzantine World*. – London: Hamlyn, 1967. – 176 p.
1362. Laurent V. *Le corpus de sceaux de l'Empire byzantin*. – Paris, 1963–1981. – T. 1–5.
1363. Lefort J., Morrisson C., Sodini J.-P. *Les villages dans l'Empire byzantin (IVe–XVe siècle)*. – Paris: Lethielleux, 2005. – 591 p.
1364. Lemerle P. *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*. – Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1977. – 331 p.
1365. Lemerle P. *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century: the Sources and Problems*. – Galway: Officina Typographica, Galway University Press, 1979. – XII, 272 p.
1366. Lewis A. R. *Nawal Power and Trade in the Mediterranean, AD 500–1100*. – Princeton: PUP, 1951. – 271 p.
1367. Lowden J. *Early Christian and Byzantine Art*. – London: Phaidon, 1997. – 447 p.
1368. Maguire H. *Art and Eloquence in Byzantium*. – Princeton: Princeton University Press, 1981. – XXII, 148 p.
1369. Maguire H. *Byzantine Art History in the Second Half of the Twentieth Century // Byzantium. A World Civilization / Ed. by A. E. Laiou, H. Maguire*. – Washington, 1992. – P. 119-155.
1370. Maguire H. *The Depiction of Sorrow in Middle Byzantine Art // Dumbarton Oaks Papers*. 1977. – Vol. 31. – P. 125-174.
1371. Maguire H. *The Heavenly Court // Byzantine Court Culture from 829 to 1204 / Ed. by H. Maguire*. – Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1997. – P. 247-256.
1372. Maguire H. *The Icons of their Bodies: Saints and their Images in Byzantium*. – Princeton: Princeton University Press, 1996. – XVIII, 222 p.
1373. Malingoudi J. *Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds aus diplomatischer Sicht*. – Thessaloniki: Vaniias, 1994. – 118 S.
1374. Mango C. *Byzantium and its Image. History and Culture of the Byzantine Empire*. – London: Variorum, 1993. – 360 p.
1375. Mango C. *Daily Life in Byzantium // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*. – 1981. – Bd. 31. – Hbd. 1. – P. 327–354.
1376. Maniatis G. C. *Guilds, Price Formation and Market Structures in Byzantium*. – Farnham; Burlington: Ashgate Variorum, 2009. – 412 p.
1377. Mathews Th. F. *Byzantium. From Antiquity to the Renaissance*. – New York: Abrams, 1998. – 176 p.

1378. Mathews Th. F. *The Clash of Gods. A Reinterpretation of Early Christian Art.* – Princeton: Princeton University Press, 1999. – XI, 237 p.
1379. Mathews Th. F. *The Transformation Symbolism in Byzantine Architecture and the Meaning of the Pantokrator in the Dome // Church and People in Byzantium / Ed. by R. Morris.* – Birmingham: Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek studies, University of Birmingham, 1990. – P. 191–214.
1380. Miller J. T. *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire.* – Baltimore; London: The J. Hopkins Univ. Press, 1985. – 288 p.
1381. Millet G. *Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles d'après les monuments de Mistra, de la Macédonie et du Mont-Athos.* – Paris, 1916. – LXIV, 809 p.
1382. Moravcsik Gy. *Byzantium and the Magyars.* – Budapest: AK, 1970. – 147 p.
1383. Moravcsik G. *Byzantinologie, byzantiologie oder byzantologie? // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft.* – 1957. – Bd. 6. – S. 1–4.
1384. Morrisson C. *Monnaie et finances à Byzance: analyses, techniques.* – London: Variorum repr., 1994. – 352 p.
1385. *Mother of God. Representation of the Virgin in Byzantine Art / Ed. by M. Vassilaki.* – Milano: Skira; New York: Distributed in North America and Latin America by Abbeville Pub. Group, 2000. – XXII, 531 p.
1386. Mouriki D. *Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece During the Eleventh and Twelfth centuries // Dumbarton Oaks Papers.* – 1980-1981. – Vol. 32–33. – P. 77–124.
1387. Müller-Wiener W. *Bildlexicon zur Topographie Istanbuls. Byzantion Konstantinopolis – Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhundert.* – Tübingen: Verl. E. Wasmuth, 1977. – 386 S.
1388. *New Constantines. The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th–13th centuries. Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies (St. Andrews, March 1992) / Ed. by P. Magdalino.* – Aldershot: Variorum; Brookfield: Ashgate Pub. Co., 1994. – X, 312 p.
1389. Ostrogorsky G. *Byzantine Cities in the Early Middle Ages // Dumbarton Oaks Papers.* – 1959. – Vol. 13. – P. 45–66.
1390. Ostrogorsky G. *Löhne und Preise in Byzanz // Byzantinische Zeitschrift.* – 1932. – Bd. 32. – H. 1-2. – S. 293–333.
1391. Ostrogorsky G. *Observations on the Aristocracy in Byzantium // Dumbarton Oaks Papers.* – 1971. – Vol. 25. – P. 1–32.
1392. Ousterhout R. *Master Builders of Byzantium.* – New Jersey: Princeton University Press, 1999. – 320 p., 209 ill.
1393. Patlagean E. *Byzance. Histoire byzantine // Burgierre A. Dictionnaire des sciences historiques.* – Paris: Presses Univ. de France, 1986. – P. 102–108.
1394. Patlagean E. *Pauvreté économique et pauvreté sociale a Byzance. 4e–7e siècles.* – Paris; La Haye: Mouton, 1977. – XII, 483 p.
1395. Podskalsky G. *Theologie und Philosophie in Byzanz : d. Streit um d. theol. Methodik in d. spätbyzantin. Geistesgeschichte (14.–15. Jh.), seine systemat. Grundlagen u. seine histor. Entwicklung.* – München: Beck, 1977. – VIII, 268 p.
1396. Popova O., Smirnova E., Cortesi P. *Icone. Guida completa al riconoscimento delle icone dal VI secolo a oggi.* – Milano: Mondadori, 1995. – 192 p.

1397. Rice Talbot D., Rice T. T. *Icons and their Dating. A Comprehensive Study of their Chronology and Provenance.* – London: Thames and Hudson, 1974. – 192 p.
1398. Rice D. T. *Art of the Byzantine Era.* – London: Thames and Hudson, 1981. – 286 p., 247 ill.
1399. Rochow I. *Byzanz im 8. Jahrhundert in der Sicht des Theopanes. Quellenkritisch-historischer Kommentar zu den Jahren 715–813.* – Berlin: Akad.-Verl., 1991. – 358 S.
1400. Russel J. G. *Late Ancient and Medieval Population // Transactions of the American Philosophical Society held at Philadelphia for promoting usephul knowledge.* – Philadelphia, 1958. – Vol. 48. – Part 3. – 152 p.
1401. Salamon M. *Mennictwo byzantynskie.* – Kraków: Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne, 1987. – 363 s.
1402. Savramis D. *Zur Soziologie des byzantinischen Mönchtums.* – Leiden; Köln, 1962. – VI, 99 S.
1403. Schlumberger G. *Sigillographie de l'Empire byzantin.* – Paris: Leroux, 1884. – 748 p.
1404. Spatharakis I. *The Pictoral Cycles of the Akathistos Hymn for the Virgin.* – Leiden: Alexandros Press, 2005. – 490 p., [223] p. of plates.
1405. Spatharakis I. *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts.* – Leiden: E. J. Brill, 1976. – XVI, 287 p.
1406. Speck P. *Understanding Byzantium. Stadies in Byzantine Historical Sources / Ed. by S. Takacs.* – London: Variorum repr., 2003. – 316 p.
1407. Spinei V. *The great migrations in the East and South East of Europe from the ninth to the thirteenth century.* / Transl. by Dana Bădulescu. – Cluj-Napoca: Romanian cultural institute, Museum of Brăila Istros publ., 2003. – 546 p.
1408. Stephenson P. *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 352 p.
1409. Stöckle A. *Spätromische und byzantinische Zünfte.* – Leipzig: Dieterichsche Verl., 1911. – X, 180 S.
1410. Stratos A. M. *Byzantium in the Seventh Century / Transl. by M. Oglivie-Grant.* – Amsterdam: A. M. Hakkert, 1968. – 430 p.
1411. Talbot Rice D. *Constantinople: From Byzantium to Istanbul.* – New York: Preger, 1965. – 240 p.
1412. *The Byzantine aristocracy, IX to XIII centuries.* / Ed. by M. Angold. – Oxford (England): B.A.R., 1984. – 266 p. (B.A.R. international series, 221).
1413. *The Cambridge History of Christianity.* – Vol. 4. *Early medieval christianities, C. 600–C. 1100* / Ed. by T. F. X. Noble, J. M. H. Smith; assistant editor R. A. Baranowski. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2008. – XXII, 846 p.
1414. *The Cambridge History of Christianity.* – Vol. 5. *Eastern Christianity* / Ed. by M. Angold. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2006. – XX, 722 p.
1415. *The City in the Late Antiquity* / Ed by J. Rich. – London; New York: Routledge, 1996. – X, 204 p.
1416. *The Economic History of Byzantium. From the Seventh Throught the Fifteenth Century* / Editor-in-Chief A. E. Laiou. – Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002. – Vol. 1–3. – 1205 p.
1417. *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A. D. 843–1261* / Ed. by H. C. Evans, W. D. Wixom. – New York: Metropolitan Museum of Art; Distributed by H. N. Abrams, 1997. – XXVII, 574 p.

1418. Treadgold W. The Persistence of Byzantium // *The Wilson Quarterly*. – 1998. – № 66.
1419. Treadgold W. T. *The Byzantine Revival, 780–842*. – Stanford, 1988. – 342 p.
1420. Treadgold W. T. *The Byzantine State Finance in the Eight and Ninth Centuries*. – New York: Columbia Univ. Press, 1982. – XX, 151 p.
1421. *Treasures of Mount Athos*. – Thessaloniki: Ministry of Culture, Museum of Byzantine Culture, 1997. – XVI, 671 p.
1422. Vacalopoulos A. *The Origins of Greek Nation. The Byzantine Period. 1204–1461* / Transl. by I. Mores, revised by author. – New-Brunswick; New Jersey: Rutgers University Press, 1970. – XVIII, 401 p.
1423. Van der Wal N., Lokin J. H. A. *Historiae iuris graeco-romani delineatio. Les sources du droit de 300 à 1453*. – Groningen: E. Forsten, 1985. – VI, 139 p.
1424. Vryonis V. Sp. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamiyation from Eleventh through the Fifteenth Century*. – Berkeley; Los Angeles: California Univ. Press, 1971. – XVII, 532 p.
1425. Walter C. *L'Iconographie des Conciles dans la Tradition Byzantine* / Préface par André Grabar. – Paris: Institut français d'études byzantines, 1970. – 299 p.
1426. Webb R. *The Aesthetics of Sacred Space: Narrative, Metaphor, and Motion in Ekphrasis of Church Buildings* // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1999. – Vol. 53. – P. 59–74.
1427. Weiss G. *Antike und Byzanz: Die Kontinuität der Gesellschaftsstruktur* // *Historische Zeitschrift*. – 1977. – Bd. 224. – H. 3. – S. 529–560.
1428. Weitzmann K. *Byzantine Miniature and Icon Painting in the Eleventh Century* // *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*. – Chicago: University of Chicago Press, 1971. – P. 271–313.
1429. Weitzmann K. *The Character and Intellectual Origin of the Macedonian Renaissance* // *Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*. – Chicago: University of Chicago Press, 1971. – P. 176–223.
1430. Whittow M. *The Making of Byzantium: 600–1025*. – Berkeley, Los Angeles: Macmillan, 1996. – XXV, 477 p.
1431. Winkelmann F. *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert*. – Berlin: Akad.-Verl., 1985. – 152 S.
1432. Yannopoulos P. A. *La société profane dans l'Empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*. – Louvain: Publ. Univ. de Louvain, 1975. – XLVII, 331 p.
1433. Zachariäi von Lingenthal K. E. *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*. – Lipsiae: Teubner, 1893. – 578 S.
1434. Zanini E. *Introduzione all'archeologia bizantina*. – Roma: La Nuova Italia Scientifica, 1994. – 274 p.
1435. Zeisel W. N. *An Economic Survey of the Early Byzantine Church*. – New Brunswick (New Jersey), 1975. – VIII, 112 p.
1436. Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μ. *Βυζαντινές Τοιχογραφίες*. – Αθήνα, 1994.
1437. Βοκοτόπουλος Π.Α. *Βυζαντινές Έικονες*. – Αθήνα, 1995.
1438. Γαλαβαρής Γ. *Ζωγραφική Βυζαντινών Χειρογραφών*. – Αθήνα, 1995.
1439. *Οι θησαυροί του Άγιου Όρους*. Σειρά Α. Εικονογραφημένα χειρογράφα παραστάσεις-επίτιλα-αρχικά γράμματα. – Αθήνα, 1973. – Τ. Α.; Αθήνα, 1975. – Τ. Β; Αθήνα, 1979. – Τ. Γ.; Αθήνα, 1991. – Τ. Δ.
1440. Κουκουλές Φ. *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός. Vie et civilisation byzantines*. – Athenes, 1948. – Τ. 1-2; 1949. – Τ. 3; 1951. – Τ. 4; 1952. – Τ. 5.

Довідкова література

1441. A Global Enciclopedia of Historical Writing / Ed. by D. R. Woolf. – London: Routledge, 1998. – Vol. 1–2. – 1140 p.
1442. A Patristic Greek Lexicon / Ed. by G. W. H. Lampe. – Oxford: Clarendon Press, 1982. – 1568 p.
1443. Altaner B., Stuiber A. Patrologie: Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter. – Freiburg im Breisgau : Herder, 1993. – XXII, 672 p. [довідкове видання з патрології].
1444. An Encyclopedia of World History: Ancient, Medieval and Modern Chronologically Arranged / Comp. and ed. by W. L. Langer. – 5 ed. – Boston: Mifflin, 1972. – XXXIX, 1569 p.
1445. Balzani U. Le cronache italiane nel medio evo. – 3. ed. riveduta. – Milano, 1909. – XIV, 133 p.
1446. Baur C. Initia patrum graecorum. – Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana, 1955. – Vol. 1-2.
1447. Berger A. Encyclopedie Dictionary of Roman Law. – Philadelphia: American Philosophicae Society, 1953. – 476 p.
1448. Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis. – Bruxelles, 1898-1901. – T. 1-2. [Дод. том: Bruxelles, 1911]. (Subsidia hagiographica. T. 12).
1449. Biographisches Lexicon zur Geschichte Südosteuropas. – München, 1972-1981. – Bd. 1–4.
1450. Bresslau H. Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien (2-е изд. 1-го тома – 1912 г., 1-а пол. 2-го тома – 1915 п., 3-е вид. 2-й пол. 2-го тома – 1958–1960 pp.).
1451. Byzantine Lead Seals. – Vol. 1. Part 1. Nos 1–1095. Imperial seals, Vth to XVth centuries. Non-imperial seals, VIth to IXth centuries. / Ed. by G. Zakos and A. Veglery. – Basel, 1972. – 704 p.; – Vol. 1. Part 2. Nos 1096–2671A. Non-imperial seals, VIth to IXth centuries. / Ed. by G. Zakos and A. Veglery. – Basel, 1972. – [708]–1435 p.; – Vol. 1. Part 3. Nos 2672–3231. Imperial and allied seals, Vth to XIVth centuries. Non imperial seals, VIth to IXth centuries. / Ed. by G. Zakos and A. Veglery. – Basel, 1972. – [1440]-1965 p.; – Vol. 1. [4]. Plates. / Ed. by G. Zakos and A. Veglery. – Basel, 1972. – 260 p.; – Vol. 2. Nos 1–1089. / Compiled and ed. by Jonh W. Nesbitt. – Bern: Benteli Publishers, 1984. – 543 p.; Vol. 2. Plates. / Compiled and edited by John W. Nesbitt. – Bern: Benteli Publishers, 1985. – 100 p.
1452. Byzantinische Bleisiegel in Berlin. – Bd. 1. / Bearb. vom P. Speck und mittarb. Bonn: R. Habelt, 1986. – 261 S.; – Bd. 2. / Bearb. vom Claudia Sode mit Unterstützung durch Paul Speck. – Bonn: R. Habelt, 1997. – 337 S.
1453. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. – Vol. 1. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea. / Ed. by John Nesbitt and Nicolas Oikonomides. – Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1991. – 253 p.; – Vol. 2. South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor. / Ed. by John Nesbitt and Nicolas Oikonomides. – Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1994. – 233 p.; – Vol. 3: West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient. / Ed. by John Nesbitt and Nicolas Oikonomides. – Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1996. – 240 p.; – Vol. 4. The East. / Ed. by Eric McGeer. – Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2001. – 233 p.

1454. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. – Vol. 1. Anastasius I to Maurice, 491–602. / By Alfred R. Bellinger. – Washington D.C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1966. – 383 p.; – Vol. 2. Part 1. Phocas and Heraclius, 602–641. / By Philip Grierson. – Washington D.C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1968. – 383 p.; Part 2. Heraclius Constantine to Theodosius III, 641–717. / By Philip Grierson. – Washington D.C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1968. – [385]–728 p.; – Vol. 3. Part 1. Leo III to Michael III, 717–867. / By Philip Grierson. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1973. 470 p.; Part 2. Basil I to Nicephorus III (867–1081). / By Philip Grierson. Washington D.C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1973. [474]–887 p.; – Vol. 4. Part 1. Alexius I to Alexius V, 1081–1204. / By Michael Hendy. – Washington D.C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1999. – 443 p.; Part 2. The Emperors of Nicea and their contemporaries, 1204–1261. / By Michael Hendy. – Washington D.C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1999. – [448]–736 p.; – Vol. 5. Part 1. Michael VIII to Constantine XI, 1258–1453. Introduction, appendices and bibliography. / By Philip Grierson. – Washington D.C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1999. – 285 p.; Part 2. Michael VIII to Constantine XI, 1258–1453. Catalogue, Concordances and Indexes. / By Philip Grierson. – Washington D.C.: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, 1999. – [290]–611 p.
1455. Chantraine P. Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots. – Paris: Klincksieck, 2009. – XIV, 1436 p.
1456. Cheynet J.-C. Sceaux de la collection Zacos (Bibliothèque nationale de France) se rapportant aux provinces orientales de l'Empire byzantin. – Paris: Bibliothèque Nationale, 2001. – 103 p.
1457. Cheynet J.-C., Morrisson C., Seibt W. Sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig. – Paris: Bibliothèque Nationale, 1991. – 298 p.
1458. Clavis Patrum Graecorum qua optima quaeque scriptorium patrum graecorum recensione a primaevis saeculis usque ad octavum commode recluduntur / Corpus Christianorum. – Brepols; Turnhout: Brepols N. V., 1972. – Vol. 1.
1459. Cohu-Sherboc L. Who's Who in Christianity. – London: Routledge, 1997. – 384 p.
1460. Daremberg et Saglio. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. – Paris, 1892-1907.
1461. Der Kleine Pauly Lexikon der Antike in fünf Bänden. – München, 1979. – 4128 S.
1462. Dictionary of the Middle Ages / Editor in chief Joseph R. Strayer. – New York: Scribner, 1982-1989. – Vol. 1-13; Supplement / Editor in chief William Chester Jordan. – New York: Scribner, 2004.
1463. Dictionnaire de la vie spirituelle / Sous la direction de Stefano De Fiore et Tullo Goffi; adaptation française par François Vial. Paris: Editions du Cerf, 1983. – XXII, 1246 p.
1464. Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien / Sous la direction de Angelo Di Berardino; adaptation française François Vial. – Paris: Cerf, 1990. – Vol. 1-2.

1465. Dölger Fr. Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453. – München; Berlin, 1924–1965. – Teil. 1–5.
1466. Du Cange Ch. F. *Historia Byzantina*. 1: *Familiae Byzantina*. 2: *Constantinopolis christiana*. – Paris, 1680 (Brüssel, 1964).
1467. Du Ducande Ch. F. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*. – Lyons, 1688. – V. 1–2.
1468. Ehrhard A. *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen literatur der griechischen Kirche*. – Leipzig, 1936–1951. – Bd. 1–3.
1469. *Encyclopedia of Early Christianity* / Ed. by E. Ferguson. – 2nd ed. – London: Routledge, 1998. – Vol. 1–2. – 1212 p.
1470. *Encyclopedia of Lesbian and Gay Histories and Cultures* / Ed. by B. Yimmerman, G. E. Haggerty. – London: Routledge, 1999. – Vol. 1-2. – 1400 p.
1471. Fedalto G. *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis. Series episcoporum ecclesiarum christianorum orientalium* / A cura di Giorgio Fedalto. – Padova: Messaggero, 1988. – T. 1. *Patriarchatus Constantinopolitanus*; T. 2. *Patriarchatus Alexandrinus, Antiochenus, Hierosolymitanus*; 2006. – T. 3. *Supplementum*.
1472. *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im Östlicher Europa*. – Weisbaden: F. Steiner, 1974. – Series B, *Griechische namen bis 1025* / Hrsg. von J. Ferluga, M. Hellmann, H. Ludat. Bd. 1-
1473. Gransden A. *Historical Writing in England C. 550 to C. 1307*. – Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1974. – XXIV, 610 p.
1474. Grant M. *Greek and Latin Authors 800 B. C. – A. D. 1000: A Biographical Dictionary*. – New York: H. W. Wilson Co., 1980. – XIV, 490 p.
1475. Grumel V. *La chronologie*. – Paris: Presses Universitaires de France, 1958. – XII, 487 p.
1476. Hahn W. *Moneta Imperii Byzantini*. – Bd. 1. *Von Anastasius I. bis Justinianus I. (491-565)*. – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1973. – 141 S.; – Bd. 2. *Von Justinus II. bis Phocas (565–610)*. – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1975. – 146 S.; – Bd. 3. *Von Heraclius bis Leo III. Alleinregierung (610–720)*. – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981. – 315 S.
1477. Hunger H. *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*. – München: Beck, 1978. – Bd. 1–2.
1478. Karayannopulos I. E. *Pegai tes byzanties istorias*. – Thessalonikē: Kentron Vyzantinōn Ereunōn, 1971. – 555 s.
1479. Karayannopulos J., Weiss G. *Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (324–1453)*. – Weisbaden: Otto Harrassowitz, 1982. – Hbd. 1. Hpt. 1 bis 3. *Methodic. Typologie. Randzonen* / Bearb. von G. Weiss. – XXVI, 236 S.; Hbd. 2. Hpt. 4. *Hauptquellen. Allgemein Quellenlage (nach Jahrhunderten geerdnet). Anhang: Die wichtigster Urkundenkomplexe und Archive* / Bearb. Von J. Karayannopulos u. G. Weiss. – S. 237–661.
1480. *L'Annee philologique: Bibliographie critique et analytique de l'antiquite Greco-Latine*. – Paris: Les Belles Letters, 1914–2002. – T. 1–81.
1481. *Lexicon der christlichen Ikonographie* / Ed. E. Kirschbaum et al. – Freiburg, 1968–1976. – Bd. I–VIII.
1482. *Lexikon des Mittelalters*. – München; Zürich, 1980. – Bd. 1–
1483. Lhotsky A. *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. – Graz: H. Böhlau Nachf., 1963. – XII, 496 S.

1484. Liddell H. G., Scott R. A. *A Greek-English Lexicon*. – Oxford: Clarendon Press, 1966. – Vol. 1–2. – 804 p.
1485. Loth B., Michel A. *Dictionnaire de théologie catholique: tables générales*. – Paris: Letouzey et Ané, 1970. – 256 p.
1486. Manitius M. *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. – München, 1911–1931. – Bd. 1–3.
1487. Migne J. P. *Encyclopédie théologique, ou Série de dictionnaires sur toutes les parties de la science religieuse*. – Paris, 1844–1866.
1488. Molinier Aug. *Les sources de l'histoire de France: Des origines aux guerres d'Italie (1494)*. – Paris, 1901–1906. – T. 1–6.
1489. Moravcsik Gy. *Byzantinoturcica. Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Zweite durchgearbeitete Auflage. Bd. I–II*. – Berlin: Akademie Verlag, 1958. – Bd. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. – 376 S.
1490. Moravcsik Gy. *Byzantinoturcica. Die Byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. Zweite durchgearbeitete Auflage. Bd. I–II*. – Berlin: Akademie Verlag, 1958. – Bd. I. – 609 S.
1491. Potthast A. *Bibliotheca historica medii aevi: Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500*. – Berlin, 1896 (2-е вид.; репр.: Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1954–1957. – Bd. 1–2).
1492. *Prosopographisches Lexicon der Palaiologenzeit / Hrsg. Von E. Trapp*. – Wien, 1976–1994. – Bd. 1–12; Add. 1–2, CD-Version.
1493. *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Erste Abteilung (641–867) / Nach Vorarbeiten F. Winkelmanns erstellt R.-J. von Lilie, Cl. Ludwig, Th. Pratsch, I. Rochow unter Mitarbeit W. von Brandes, J. R. Martindale, B. Zielke*. – Berlin, 1999–2001. – Bd. 1–4.
1494. *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft / Herausgegeben von G. Wissowa*. – Stuttgart, 1839–1852. – Bd. 1–6. [авторитетна і гранично наповнена німецька енциклопедія класичної історії].
1495. *Reallexikon zur byzantinischen Kunst / Hrsg. von K. Wessel, M. Restle*. – Stuttgart, 1966–2005. – Bd. I–VII (Abendmahl–Nubien).
1496. Schilbach E. *Byzantinische Metrologie*. – München: Beck, 1970. – XXIX, 291 S. (Handbuch der Altertumswissenschaft. XII, 4).
1497. Schilbach E. *Byzantinische metrologische Quellen*. – Thessaloniki: Kentron Byzantinon Ereunon, 1982. – XXIII, 205 S.
1498. Seibt W. *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*. – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1978. – Bd. 1. Kaiserhof. – 348 S.
1499. Seibt W., Wassiliou A-K. *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*. – Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2004. – Bd. 2. Zentral- und Provinzialverwaltung. – 404 S.
1500. Sophocles E. A. *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B. C. 146 to A. D. 1100)*. – New York: George Olms, 2005. – XVI, 1188 p.
1501. *The Hutchison Dictionary of Arts: Словарь искусств / Пер. Т. Ф. Гвоздевой, Ю. В. Дубровина, О. И. Зверева, В. И. Наумова*. – М.: Внешсигма, 1996. – 534 с.
1502. *The New Encyclopaedia Britannica*. – 15-th ed. – 1991–
1503. *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics / Alex Preminger and T. V. F. Brogan, co-editors; Frank J. Warnke, O. B. Hardison, Jr., and Earl Miner, associate editors*. – Princeton: Princeton University Press, 1993. – XLVI, 1383 p.

1504. The Oxford Dictionary of Byzantium / Ed. by A. P. Kazhdan. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1991. – Vol. 1–3. – 2232 p.
1505. The Princeton Encyclopedia of Classical Sites / Ed. R. Stillwell et al. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1976. – XXII, 1019, 24 p. Theologische Real-Enzyklopädie. – Berlin; New York: de Gruyter, 1977–1998. – Bd. 1–27.
1506. Vacant A., Mangenott E. Dictionnaire de Théologie Catholique. – Paris, 1899–1950. – Vol. 1–15.
1507. Wattenbach W. Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des XIII-ten Jhts. – Berlin, 1893–1894. – Bd. 1–2. (6-е вид.: 7-е вид. 1-го тома E. Dümmler, 1904 p.).
1508. Wattenbach W., Holtzmann R. Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter: Die Zeit der Sachsen und Salier / F.-J. Schmale. – Darmstadt, 1967–1971. – Bd. 1–3.
1509. Wattenbach W., Schmale F.-J. Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter: Vom Tode Kaiser Heinrichs V. bis zum Ende des Interregnums. – Darmstadt, 1976. – Bd. 1.
1510. Аверинцев С. Софія-Логос. Словник. – 2-ге вид. – К.: Дух і Літера, 2004. – 640 с.
1511. Азбука християнства. Словарь-справочник важнейших понятий и терминов християнского учения и обряда / Сост. А. Удовенко. – М.: МАИК «Наука», 1997. – 288 с.
1512. Англо-русский словарь в помощь християнскому переводчику / Под ред. М. Макарова. – М.: Триада, 1994. – 158 с.
1513. Аполлон: Изобразительное и декоративное искусство. Архитектура: Терминологический словарь / Под общ. ред. А. М. Кантора. – М.: Эллис Лак, 1997. – 735 с.
1514. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / Пер. с чеш. – М.: Юридическая литература, 1989. – 448 с.
1515. Бауэр В., Дюмон И., Головин С. Энциклопедия символов / Пер. с нем. Г. И. Гаева. – М.: Крон-Пресс, 1995. – 512 с.
1516. Библейская энциклопедия. – М.: ТЕРРА, 1990. – 904 с. (Репринт вид.: Иллюстрированная полная популярная библейская энциклопедия / Изд. архимандрита Никифора. – М., 1891).
1517. Бидерманн Г. Энциклопедия символов / Пер. с нем. – М.: Республика, 1996. – 336 с.
1518. Болгов Н. Н. Античные письменные источники. Греция. Учеб. пособие. – Белгород: Изд-во БелГУ, 1999. – Ч. 1. [джерелознавчий довідник, про твори IV–VI ст. – С. 97–125].
1519. Болгов Н. Н. Античные письменные источники. Греция: Учеб. пособие. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2000. – Ч. 2. [про епіграфіку і християнські грецькі тексти IV–VI ст. – С. 41–59].
1520. Большая школьная энциклопедия. История средних веков. – М.: Олма-Пресс, 2000. – 832 с.
1521. Большой путеводитель по Библии. – М.: Республика, 1993. – 479 с.
1522. Буровик К. А. Красная книга вещей. – М.: Экономика, 1996. – 215 с.
1523. Власов В. Г. Архитектура: слов. терминов. – М.: Дрофа, 2003. – 191 с.
1524. Власов В. Г. Византийское и древнерусское искусство: Словарь терминов. – М.: Дрофа, 2003. – 221 с.
1525. Вовк О. В. Энциклопедия знаков и символов. – М.: Вече, 2007. – 518 с.

1526. Всемирная энциклопедия: Религия / Гл. ред. М. В. Адамчик. – М.: Современный литератор, 2003. – 832 с. (С. 633-655 – Православ'я).
1527. Всеобщая история литературы. – СПб.: Риккер, 1881. – Вып. 11: Модестов В. История римской литературы (окончание); Кирпичников А. Средневековые литературы Западной Европы и Византии. – С. 1601–1698; Вып. 12: Кирпичников А. Средневековые литературы Западной Европы и Византии (продолжение). – С. 57–376; Вып. 13: Кирпичников А. Средневековые литературы Западной Европы и Византии (окончание). – 696 с.
1528. Губайдуллин А. М. Фортификационный словарь. – Казань: Институт истории АН РТ, 2003. – 104 с.
1529. Дыдинский Ф. Латинско-русский словарь: К источникам римского права / По изд. 1896 г. – М., 1997. – 560 с.
1530. История государства и права: Словарь-справочник / Под. ред. М. И. Сизикова. – М.: Юр. лит., 1997. – 303 с.
1531. История костюма зарубежных стран: библиографический указатель книг и статей на рус. и иностр. яз. / Сост. А. Э. Жабрева // Кунсткамера. Этнографические тетради. – СПб., 1994. – Вып. 5 / 6. – С. 399–450.
1532. Католическая энциклопедия. – М.: Изд-во Францисканцев, 2002. – Т. 1 (А–З). – 1906 с.
1533. Качарова Д. Д., Квирквелия Г. Т. Города и поселения Причерноморья античной эпохи. Малый энциклопедический справочник. – Тбилиси: Мецниереба, 1991. – 656 с.
1534. Керлотт Х. Э. Словарь символов. – М.: REFL-book, 1994. – 603 с.
1535. Краткая литературная энциклопедия: В 9 т. – М., 1962–1978.
1536. Любкер Фр. Реальный словарь классической древности / Пер. проф. В. И. Модестова. – СПб.; М., 1884.
1537. Мифологический словарь / Гл. ред. Е. М. Мелетинский. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – 736 с.
1538. Неволин К. А. Энциклопедия законовения. – СПб., 1857.
1539. Партина А. С. Архитектурные термины: Иллюстрированный словарь. – М.: Стройиздат, 1994. – 208 с.
1540. Петров Л. Учебный церковно-исторический атлас с предварительными объяснениями. – СПб., 1867.
1541. Полный православный богословский энциклопедический словарь / Репринт. Изд. П. П. Сойкина. – М.: Концерн «Возрождение», 1992. – Т. 1. – 1120 с.; Т. 2. – С. 1129-2464.
1542. Попов И. В. Патрология. Краткий курс / Под общ. ред. А. И. Сидорова. – М., 2003. – 285 с.
1543. Православие. Словарь неопита / Сост. Ю. Булачев. – СПб.: Амфора, 2005. – 300 с.
1544. Православие: Словарь атеиста. – М.: Политиздат, 1989. – 272 с.
1545. Православная энциклопедия / Под общ. ред. патриарха Московского и всея Руси Алексия II. – М.: Церковно-науч. центр «Православная энциклопедия», 2000. – Т.1-
1546. Робертсон Р. Восточные христианские Церкви: Церковно-исторический справочник / Пер. с англ. – СПб.: Высшая религиозно-философская школа, 1999. – 191 с.

1547. Свод византийских источников // Бибиков М. В. Byzantinorossica. Свод византийских свидетельств о Руси. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 143–506.
1548. Скабаланович М. Толковый Типикон: объяснительное изложение Типикона с историческим введением. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2004. – 814 с.
1549. Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д. С. Лихачев. – Л.: Наука, 1987. – Вып. 1 (XI – первая половина XIV вв.). – 494 с.
1550. Словарь средневековой культуры / Под ред. А. Я. Гуревича. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 624 с.
1551. Словник-довідник з археології / Ред., укладач та керівник автор. колективу Н. О. Гаврилюк. – К.: Наукова думка, 1996. – 431 с.
1552. Смирнова Е. Д., Сушкевич Л. П., Федосик В. А. Средневековый мир в терминах, именах и названиях: Словарь-справочник. – Минск: Беларусь, 1999. – 383 с.
1553. Советская историческая энциклопедия: В 16 т. – М., 1961–1976.
1554. Справочный богословский, преимущественно, церковно-исторический словарь / Сост. протоиерей Леонид Петров. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 1996. – 294 с.
1555. Фомченко А. П. Толковый словарь по истории средних веков. Для студентов вузов. – Ташкент, 1979. – 142 с.
1556. Холл Д. Словарь сюжетов и символов в искусстве / Пер. с англ. и вступ. ст. А. Майкапар. – М.: Крон-Пресс, 1999. – 656 с.
1557. Христианство: Энциклопедический словарь: В 3 т. / Под ред. С. С. Аверинцева и др. – М: Большая Рос. энциклопедия, 1993. – Т. 1 (А-К). – 863 с.; 1995. – Т. 2 (Л-С). – 671 с.; 1995. – Т. 3 (Т-Я). – 783 с.
1558. Элиаде М., Кулиано М. Словарь религий, обрядов и верований. – М.: Рудомино, 1997. – 416 с.
1559. Энциклопедический словарь / Изд. Русского библиографического института «Гранат». 7-е изд. – М., 1910–1948. – Т.1–55, 57–58.
1560. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – СПб, 1890–1907.
1561. Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон: Биографии: В 12 т. – М., 1991–
1562. Энциклопедический словарь по культурологии. – М.: Центр, 1997. – 432 с.
1563. Энциклопедия мистицизма. – СПб.: Литера, 1996. – 480 с.
1564. Энциклопедия православной святости: В 2 т. / Авт.-сост. А. И. Рогов, А. Г. Парменов. – М.: Лик пресс, 1997. – Т.1. – 400 с.; Т.2 – 368 с.

Бібліографічні покажчики

1565. Библиографический указатель к «Творениям святых отцов в русском переводе» // Богословский вестник. – М.; Сергиев Посад, 2003. – № 3. – С.276–350.
1566. Браунинг Р. Новые издания неопубликованных византийских источников // ВВ. – 1983. – Т. 23. – С. 69–84.
1567. Гельфанд Н. В. Литература средних веков. Западная Европа. Византия. Указатель работ, изданных на русском языке, 1917–1975. – М.: ИНИОН, 1978. – 317 с.
1568. Грекулов Е. Ф. Библиографический указатель литературы по исследованию православия, старообрядчества и сектантства в советской исторической науке за 1922–1972 годы. – М., 1974. – 257 с.

1569. Исихазм: Аннотированная библиография / Под. общ. и науч. ред. С. С. Хоружего. – М.: Издательский Совет РПЦ, 2004. – 912 с.
1570. История исторической науки в СССР. Советский период 1917–1967 гг. Библиография (историографических работ). – М.: Наука, 1980. – 734 с.
1571. История средних веков. – Т. 1. Указатель литературы, изданной в СССР (1918–1957) / Под ред. К. Р. Симона, Э. А. Нерсесовой. – М.: Изд-во МГУ, 1968. – 520 с.
1572. История средних веков. – Т. 2. Указатель литературы, изданной в СССР (1958–1967) / Под ред. Ю. М. Сапрыкина, М. С. Мейера. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – Ч. 1. – 434 с.; Ч. 2. – 430 с.; Ч. 3. Вспомогательные указатели. – 181 с.
1573. Культурология: Рекомендательный библиографический указатель / Сост. А. А. Гаврюшенко, А. В. Кравченко, Т. В. Босенко и др. – Харьков: ХГАК, 1998. – Вып. 1. – 192 с.
1574. Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе: Указатели // ВДИ. – 1950. – № 4. – Приложение. – С. 1–88.
1575. Наукова бібліотека (1933–1994) // 60 років Інституту археології НАН України. – Київ, 1994. – С. 106–129.
1576. Подосинов А. В. Избранная библиография работ по античной истории и источниковедению Северного Причерноморья // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996–1997 гг. Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения. – М.: Издат. фирма «Восточная литература» РАН, 1999. – С. 373–391.
1577. Православие: библиогр. указ. кн. на рус. и церковно-славян. яз. за 1918–1993 гг. / Сост.: Н. Ю. Бутина, К. К. Тарасов; науч. ред. и введение протоиерея В. В. Асмуса. – М.: Изд-во Православ. Свято-Тихонов. Богослов. Ин-та; Рос. гос. б-ка, 1999. – 512 с.
1578. Садиков В. Н. Библиография по всеобщей истории государства и права (1918–1978 гг.). – М.: Юридическая литература, 1979. – 133 с. (Раздел IV: Средние века. – С. 31–73).
1579. Систематический указатель к «Христианскому чтению» за 1821–1870 гг. / Сост. Н. Барсов. – СПб., 1871. – 192 с.
1580. Сметанин В. А. Перечень изданий поздневизантийских писем с 1502 по 1917 г. // АДСВ. – 1969. – Вып. 6. – С. 176–200.
1581. Советское византиноведение. Указатель литературы 1986–1990 гг. / Сост. Л. И. Розенберг, Н. П. Чеснокова. Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М.: ИНИОН АН СССР, 1991. – 154 с.
1582. Сыркин А. Я. Библиография [Византийская литература] // Сыркин А. Я. Поэма о Дигенисе Акрите. – М.: Наука, 1964. – С. 225–235.
1583. Титова З. Д. Указатель статей к журналам «Византийский временник» и «Византийское обозрение» за 1910–1928 гг. // ВВ. – 1961. – Т. 18. – С. 312–322.
1584. Титова З. Д. Указатель статей к сборнику «Византийский временник» (1945, 1947–1959) // ВВ. – 1961. – Т. 19. – С. 351–364.
1585. Титова З. Д. Указатель статей по византиноведению в изданиях периферийных университетов (сост. указ. за 1834–1963 гг.) // ВВ. – 1964. – Т. 25. – С. 275–282.
1586. Титова З. Д. Указатель к статьям по византиноведению, опубликованных в ИРАИК // ВВ. – 1967. – Т. 27. – С. 355–359.

1587. Титова З. Д. Указатель статей по византиноведению в ЖМНП (тематический указатель за 1834-1917 гг.) // ВВ. – 1963. – Т. 23. – С. 307–318.
1588. Терновский Ф. Русская и иностранная библиография по истории Византийской церкви IV–IX вв.: алф. список авторов и краткий обзор их трудов. – К., 1885. – 1033 с.
1589. Указатель материалов, опубликованных в I–X выпусках «Материалов по археологии, истории и этнографии Таврии» // Материалов по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. 10. – С. 690–697.
1590. Указатель работ, опубликованных в АДСВ с 1960 до 1998 г. (вып.1-29) // АДСВ. – Екатеринбург, 1999. – Вып. 30. – С. 386–399.
1591. Указатель советских работ по византиноведению, опубликованных в СССР в 1981–1986 гг.: К XVII Международ. конгрессу византинистов / Сост. С. Б. Коренева, А. Б. Ковачева. – Л.: БАН, 1986. – 18 с.
1592. Указатель сочинений, содержащихся во всех 88 частях «Христианского чтения», вышедших с 1821 по 1842 год включительно. – СПб., 1843. – 138 с.
1593. Указатель статей ежегодника «Византийский временник» за 1970-1993 гг. (тома 31–54) / Сост. Н. П. Чеснокова // ВВ. – 1998. – Т.55 (80). – Ч. 2. – С. 255–285.
1594. Указатель статей к сборнику «Византийский временник» за 1959–1969 (т.XVI–XXX) / Сост. З. Д. Титова // ВВ. – 1973. – Т. 35. – С. 286–299.
1595. Указатель статей, опубликованных в журнале «Проблемы истории, филологии и культуры» в вып. I–X (1994-2001) // Проблемы истории, филологии и культуры. – М.; Магнитогрск, 2001. – Вып. 10. – С. 533–555.
1596. Author Index of Byzantine Studies. Microfiche Catalogue / Ed. by J. S. Allen. – New York: Distributed in the U.S. by Clearwater Publishing Co., 1985. – 170 microfiches.
1597. Bibliotheca Hagiographica Graeca. – 3^e ed., par F. Hakin. – Bruxelles: Societe des Bollandistes, 1957. – Т. 1: Aaron – Ioannes Baptista. – 284 p.; Т. 2: Ioannes Calybita – Zoticus. – 322 p.; Т. 3: Supplement, appendices et tables. – 350 p.
1598. Dictionary Catalogue of the Byzantine Reasearch Collection of the Dumbarton Oaks Reasearch Library. – Boston: G. K. Hall, 1975. – Vol. 1–12.
1599. Ceran W. Historia i bibliographia rozumovana bizantynologii polskiej (1800–1998). – Łódź: Wydawn. Uniwersytetu Łódzkiego, 2001. – Т. 1–2.
1600. Chersonessiana (опыт избранной библиографии) // Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Жизнь и гибель Херсонеса. – Харьков: Майдан, 2000. – С. 774–826.
1601. Janeras S. Bibliografia sulle liturgie orientali, 1961–1967. - Romae: Pontificium Institutum Liturgicum Anselmianum, 1969. – 102, [1] p.
1602. International Medieval Bibliography (1967-1998). CD-ROM. – Brepols Publischers, 2000.
1603. Kleinbauer W. E. Early Christian and Byzantine Architecture. An Annotated Bibliography and Historiography. – Boston: G. K. Hall, 1992. – CXIII, 779 p.
1604. Hanawalt E. A. An Annotated Bibliography of Byzantine Sources in English Translation. – Brockline, Mass.: Hellenic College Press, 1988. – VII, 37 p.
1605. Medieval Studies. A Bybliographical Guide / Everett U. Crosby, C. Julian Bishko, Robert L. Kellogg. – New York: Garland Pub., 1983. – XXV, 1131 p.
1606. Prinzing G. Ortsnamenindex zu stadtgeschichtlichen Arbeiten aus der Byzantinistik. – Wiesbaden: Harrassowitz, 1994. – XII, 70 S.

-
1607. Sauget J.-M. *Bibliographie des liturgies orientales (1900-1960)*. – Roma: Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1962. – 143 p.
1608. Van Caenegem R. C. *Guide to the Sources of Medieval History*. – Amsterdam; New York: North-Holland Pub. Co., 1978. – XV, 428 p.

Див. також бібліографію в наукових часописах «Byzantinoslavica», «Byzantine Studies», «Byzantinische Zeitschrift» (в останньому з 1990-х рр. виходять спеціальними числами бібліографічні додатки з покажчиками). Розлога бібліографія наводиться також у спеціальному розділі «Ephemerides Theologiae Lovaniensis».

Про авторів

Войтович Леонтій Вікторович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка

Домановський Андрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків та кафедри українознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Козак Назар Богданович – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка, науковий співробітник відділу мистецтвознавства Інституту народознавства НАН України

Лильо Ігор Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка

Мельник Микола Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка

Сорочан Сергій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Файда Олег Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка

Навчальне видання

*Войтович Л.В., Домановський А.М., Козак Н.Б., Лильо І.М.,
Мельник М.М., Сорочан С.Б., Файда О.В.*

Історія Візантії. Вступ до візантиністики

За ред. С.Б.Сорочана і Л.В.Войтовича

Мовний редактор Марина Домановська
Технічний редактор Валентина Топоровська
Верстка: Георгій Бегляров

ПП «Видавництво «Апріорі»
79000, м. Львів, пл. Катедральна, 2/4.
Для листів: 79000, м. Львів, а/с 242.
тел./факс: (032) 235-62-18
apriori.knyga@gmail.com

Свідоцтво держреєстру: серія ДК № 3684 від 27.01.2010 р.

Підписано до друку 14.06.11 р. Формат 70x100/16
Друк офсетний. Папір офсетний
Умовн. друк. арк. 52,0. Умовн. фарбовідб. 52,3.
Наклад 1000 прим.

**Войтович Л.В., Домановський А.М., Козак Н.Б., Лильо І.М.,
Мельник М.М., Сорочан С.Б., Файда О.В.**

Л 444 Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б.Сорочана і Л.В.Войтовича. –
Львів: Видавництво «Апріорі», 2011. – 880 с.: іл.
ISBN 978-966-8256-91-2

Підручник висвітлює історію виникнення, розвитку, розквіту і падіння Візантійської імперії, формування візантійської співдружності націй, історію візантійської церкви, культури та мистецтва, економіку, щоденне життя і менталітет візантійців. Окрему увагу приділено зв'язкам Русі та Візантії.

Для викладачів і студентів вищих навчальних закладів гуманітарних напрямів та широкого кола читачів.

ISBN 978-966-8256-91-2

**УДК 94(477. 83-25)
ББК ТЗ (4Ук-4Льві-2Львів)**